

PÉNZÜGYKUTATÓ ALAPÍTVÁNY

1023 Budapest, Felhívízi út 24. • Telefon: 335-0805 • Fax: 335-0828

A GAZDASÁGI VÁLSÁG ÉS TÁRSADALMI KÖVETKEZMÉNYEI

2010.

*A tanulmány készült a Miniszterelnöki Hivatal pályázati támogatásával
(VI-SZ/33/1/2010.)*

Közreműködtek:

Barta E. Gyula

Bogdan Góralczyk – Tischler János

Bolla Judit – Takács Márta

Dr. Braunné Fülöp Katalin

Csendes Györgyi

Fejes Eszter

Gyulai László

Sz. Bíró Zoltán

Szilágyi Ákos

Szerkesztette:

Lengyel László

Fejes Eszter

Tartalomjegyzék

Összefoglaló	4
Válság a világban – válságkezelés és tanulságai	4
I. NEMZETKÖZ KITEKINTÉS	35
1. Válságkezelés az Egyesült Államokban	35
2. Válságkezelés az Egyesült Királyságban.....	95
Gazdasági válság Német- és Franciaországban	140
I. NÉMETORSZÁG VÁLSÁGKEZELÉS	140
II. AZ ÚJ FRANCIA MODELL	164
Az orosz gazdaság	197
I. Válságok és stratégiák	197
II. Domesztikált demokrácia?	234
II. KELET-EURÓPAI VÁLSÁGKEZELÉS	283
1. Lengyelország	283
A gazdasági válság és válságkezelés Lengyelországban	283
A lengyel politikai színtér a világgazdasági válság időszakában.....	322
2. Gazdasági válságkezelés Csehországban	343
3. Gazdasági válságkezelés Szlovákiában	377
3. Gazdasági válságkezelés Szlovéniában	393
4. Gazdasági válságkezelés a Balti Államokban	422
5. Ukrajna: Krízisből krízisbe?	473
III. A MAGYAR VÁLSÁGKEZELÉS	489
1. A válság megjelenése a magyar gazdaságban és kezelése 2008-2009-ben	489
2. A válság hatása a bankszektorra.	559

ÖSSZEFOGLALÓ

Válság a világban – válságkezelés és tanulságai

A kutatások célja nem egy általános válságelmélet és világmagyarázat kidolgozása volt, hanem arra vállalkoztunk, hogy országtanulmányokon keresztül elemezzük a 2008-2010-es válság természetét és az egyes országok védekezési módjait. Az első rész tanulmányai az Amerikai Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Németország, Franciaország és Oroszország nagy gazdaságainak válságba kerülését és a válságkezelési módszereket mutatják be, kitérve a Magyarország szempontjából lényeges tényezőkre. Teljes mértékig tisztában vagyunk azzal, hogy a jelen válság „érthetetlen” és „magyarázhatatlan” Kína, India és Brazília gazdaságainak elemzése nélkül, de ezekre a kutatásokra eddig nem találtunk vállalkozót.

A második kötet tanulmányai a kelet-európai, illetve kelet-közép-európai országok – Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Szlovénia, Észtország, Lettország, Litvánia és Ukrajna válságait és válságkezelő intézkedéseit kutatják, levonva a Magyarországra nézve hasznos tapasztalatokat.

Végül, a harmadik rész a magyar válságot veszi szemügyre, illetve a magyar válsághoz vezető utat, a válság főbb eseményeit, majd a válságkezelő kormányzati magatartást. Ehhez a részhez kapcsolódik a bankrendszer válságának vizsgálatát érintő kutatás.

Amerikai tanulságok

Az Egyesült Államokat 2008-2010-ben sújtó válság felborította a világ gazdaságának globális egyensúlyát. A globális egyensúly az elmúlt két évtizedben az amerikai adósságból finanszírozott hatalmas belső fogyasztáson, és a világ nagy exportáló régióinak és hatalmainak megtakarításain alapult. Az ingatlan és pénzügyi buborék kipukkadása ezt az egyensúlyt felborította először pénzügyi, majd reálgazdasági válságot eredményezett. Ahhoz, hogy új egyensúly keletkezék változásnak kellene beállnia a világ nagy szereplői életforma-modelljében.

»Ennek az új amerikai gazdaságnak „inkább exportra irányulónak” és „kevésbé fogyasztás orientáltnak”, „kevésbé energia-termelésre irányulónak”, „jobban bio-, software és civil tervezésre orientálódónak” és „kevésbé pénzügyi megoldásokra irányulónak”, végül „inkább középosztály felé fordulónak”, és „kevésbé a népesség nagyon kis részét aránytalan jövedelemnövekedésben részesítőnek” kell lennie.« (L. Summers) Ehhez az kell, hogy a világ munkamegosztása megváltozzék. Eddig az amerikaiak túl sokat fogyasztottak és keveset takarítottak meg, ellenben a kínaiak, a japánok és a németek keveset fogyasztottak és sokat takarítottak meg.«

Az amerikai adminisztráció most saját változtatásával párhuzamosan, arra igyekszik rávenni, mindenekelőtt Kínát, másodsorban Európát, hogy többet fogyasszon és kevesebbet takarítson meg. A válságból azt látja kivezető útnak, ha saját hatalmas, állami programjai mellett a kínaiak, a japánok, az európaiak, ehhez hasonlóan jelentős állami programokkal táplálják az új rendet. E csomagok eredményeként a kínai, indiai, brazil magas növekedésekkel párhuzamosan, az Egyesült Államok is visszatért a növekedési pályára 2010 elején. De még nem látható be, hogy a növekedés beindulása vajon új, vagy a régi szerkezetben történik-e.

Obama új elnöki stílusából is adódik, de a válságkezelés során az amerikai adminisztráció sokkal kooperatívabb szerepet töltött be nemzetközi téren, mint azt a Bush-érában megszokhattuk. A jegybankok folyamatos koordinációja már önmagában jelzésértékű volt, de a folyamatos egyeztetés a többi gazdasági hatalommal, a G-20, G-7 és hasonló eseményeken közvetlen és gyökeres változást jelöl a korábbi adminisztráció gyakorlatához képest. Az Egyesült Államok ebben a válságban nem deklarálta érdekeit, nem húzódott vissza, hanem megegyezésre törekedett, és a banki regulációk kialakítása során folyamatos kompromisszumkészséget mutat. Különösen éles a kontraszt, ha az ifjabb Bush külpolitikai attitűdjével hasonlítjuk össze a mostani állapotot.

Ehhez hozzájárul Amerika jelentős globális kivettsége is pénzügyi területen. A FED folyamatos egyeztetése a kínai jegybankkal nem csupán gesztusértékű, hanem mindkét nagyhatalom számára esszenciális szükségszerűség. Mindez ráadásul nyugtatólag hat a piacokra, amelyek aggodalommal szemlélik, vajon mennyi amerikai államadósságot fog még felszívni Kína. A további forrásbevonás szempontjából az Egyesült Államok szempontjából egyáltalán nem mindegy, hogy továbbra is olcsó hitelekhez jut, vagy a FED segítségével kell megoldani a helyzetet.

A brit miniszterelnök, Gordon Brown világvezető szerepet szeretett volna magának a válságkezelés és a keynesi terápia bevezetése tekintetében, ám a gyakorlat és az események azt mutatják, ez a szerep az amerikai FED-re hárult. A válság első vonulatának elmúltával ugyanis nem kevesebb a feladat, mint egy új, összehangolt nemzetközi gazdaságpolitika és

pénzügyi reguláció kialakítása. Más demokrata elnökökhöz hasonlóan Obama is nagyobb szerepet szán a nemzetközi szervezeteknek – és nem csupán a válságkezelésben. A gazdasági helyzet azonban különösen felhívja a figyelmet a nemzetközi együttműködésre. A különböző gazdasági csúcstalálkozók, G-7, G-8, G-20 az Egyesült Államok igen kooperatívan lép fel, nem utolsósorban, mivel egy globalizált gazdaságban a regulációnak is koordinálnak kell lennie, amennyiben úrrá akarnak lenni a jelenlegi válságon.

A másik szempont, amit Obama hozott a külpolitikába, a már említett kompromisszumkeresése, vagyis egy-egy javaslatot hosszas háttér-egyeztetések előznek meg, mielőtt szóba hoznák, hogy felmérjék, van-e esélye az elfogadásra.

A jelenlegi amerikai külpolitikára rányomják bélyegüket a válság belpolitikai következményei, valamint Obama új elnöki stílusa is, amennyiben kevésbé fontosak azok a nemzetközi prioritások, amelyeket Bush elnök felállított. Érvényes ez nem csak a háborúkra, de a globális gazdasági kérdésekre. Utóbbi téren az adminisztráció figyelme egyértelműen olyan területekre fókuszálódik, amelyek a gazdaság fellendítésével összefüggenek. Ilyen például a kínai gazdaságpolitikára való nyomásgyakorlás kérdése. Az euroatlanti integráció és a korábban demokratikus átmenetük okán középpontba kerülő országok azonban jelenleg nem töltenek be értékelhető szerepet az amerikai külpolitikában. Még olyan – korábban az amerikai figyelem középpontjában álló – országok, mint Csehország és Lengyelország sem kaptak megkülönböztetett figyelmet az Egyesült Államoktól, amelyek korábban a rakétabiztonsággal kapcsolatban ilyesmiben reménykedhettek.

Ezzel szemben komolyabb figyelmet fordít az új elnök az amerikai kontinensen belüli gazdasági együttműködésre, nem utolsósorban, mivel az Egyesült Államok déli határánál Mexikó instabilitása nemzetbiztonsági kockázattá lépett elő.

Amerikában sokkal artikuláltabb vita folyik az állam szerepéről és méretéről, mint ahogy Európában megszokhattuk, mivel az ország története az állammal szembeni bizalmatlanságban gyökerezik. A kezdetben kicsi állam azonban idővel egyre nagyobb teret nyert. Először az 1920-at megelőző iparosodás és szakszervezetek kialakulásával párhuzamosan, majd a Nagy Depresszió idején trösztellenes törvények, államközi szabályozás, jövedelemadó és minőségbiztosítási szabályok formájában. Az ideológiai szintű elfogultság a nagy állam ellen először a világválság alatt ingott meg. Ez a jelenség a válságok természetes velejárója, de mindig maradandó következményekkel jár. Nyugdíj-szabályokat, szerzett jogokat nem lehet visszavenni, miután egyszer meghozták őket, annál valószínűbb azonban, hogy nagyságrendekkel a tervezett költségek fölé mennek majd. A két nagy jelzalog-ház, a Fannie Mae és a Freddie Mac például a világválságra való reakció volt, ami államilag dotált jelzalog-hitelekkel volt hivatott támogatni a gazdaságot. Ezek 2008-ra több ezer milliárd dolláros intézményekké nőttek ki magukat, amik túl nagygyá váltak ahhoz, hogy ne kerüljenek még többre az adófizetőknek.

Nem véletlen, hogy több tagállam is megpróbált ellenállni a számolatlanul borított stimulus-pénzeknek, vagy csak a legszükségesebbeket vették át. (Texas, Dél-Karolina, Alaszka, Louisiana, és Missisipi) Olyan feltételek voltak ugyanis csatolva hozzá, amik messze azután is költségekkel és kötelezettségekkel járnak majd, hogy a stimulus-pénz elfogyott. (Munkanélküliségi biztosítások, kiterjesztett jóléti transzferek, stb.) Mások, mint például California, Nevada,

Oregon, Michigan, Wisconsin, Illinois, Rhode Island, New Jersey és Florida nem engedhették meg ugyanezt.

A közvélekedés most úgy tartja, hogy az összehasonlításban alacsony adószint és a reguláció visszafogottsága okozták a problémát a republikánus adminisztrációk alatt. Ennek megfelelően a közvélemény szigorú állami szabályozást szeretne látni. Felmerül azonban annak kérdése, hogy ez a megnövekedett állam mennyibe fog kerülni később az adófizetőknek. Obama erre úgy reagált, hogy válságban nem azt kell nézni, hogy túl nagy vagy túl kicsi-e az állam, hanem hogy működik-e. Szembe kell azonban néznie előbb vagy utóbb azzal a problémával, hogy az alacsony adószinthez szokott közvélemény és üzleti körök a szükségessé váló adóemelést már nem fogják olyan szívesen venni. Mondhatjuk, hogy az előző adminisztrációtól már egy eleve rossz helyzetet örökölt, ez azonban nem menti meg a népszerűtlen lépések következményeitől. Összességében komoly diszkrépancia áll fenn a tradicionálisan kis állam és az amerikai közvélemény azon igénye között, hogy minél szélesebb körben, alanyi jogon élvezhessék a jóléti szolgáltatásokat.

A brit tanulságok

Az Egyesült Királyság szenvedte el Európa egyik legnagyobb ingatlan-buborékának kipukkanását, amely 2010 elejéig nem mutat fundamentális változást. A brit modell állt legközelebb az amerikaihoz, sőt, a pénzügyi újítások többsége a londoni Cityből származott. Gordon Brown – bár sokkal kevésbé tud zsonglőrködni a közvéleménnyel, mint elődje – sikerrel elhitette egy darabig, hogy pusztán kézzel és elszántsággal úrrá tud lenni a válságon. A válság kezdetekor bejelentette, hogy a hatékonyság érdekében a gazdaság átmenetileg kézi irányítás alá kerül és a választók eleinte hittek is neki. A keynesianus gazdaságpolitika, az ország gazdasági stimulálása bankmentő, fogyasztást növelő együttes csomagokkal, súlyosan eladósította a brit gazdaságot, ám nem hozott javulást. Sőt, az ország 2009-ben, szinte egyedül a fejlett országok között nem tudott kilábalni a recesszióból és a tripla A hitelminősítése is veszélyben forgott.

A brit bankmentő csomag, bár szükséges volt, sok ellenérzést hagyott a választókban amiatt, hogy a bankok motivációs rendszereit nem sikerült ezzel párhuzamosan megreformálni. A fogyasztás élénkítésének bárdolatlan módszerei nem hatottak igazán pozitívan. A brit lassú visszatérést meg kell előznie a hitelpiacok beindulásának és a munkanélküliségi trend megfordulásának is, azonban jelenleg egyik sem tűnik valószínűnek.

A brit válság részben-egészben megkérdőjelezte az 1978 óta követett gazdasági modellt, amely Thatcher és Blair, jobb- illetve baloldali hangszerelésében komoly sikereket ért el, és példa volt a kontinensen. Ám, a Gordon Brown irányította keynesianus fordulat, az állam visszahívása a gazdasági mezőre eddig nem igazolta magát se a külföld, se a brit választók szemében. Különösen nehéz kérdés, hogy milyen lesz a brit exit stratégia, milyen gazdasági modell és politika irányába fordítja a brit gazdaságot.

A német tanulságok

I. Politikai tanulságok

1. A német gazdaság a kereszténydemokrata-szociáldemokrata nagykoalíció idején került válságba. A Merkel-Steinmeier nagykoalíció a pénzügyi válságban azon igyekezett, hogy minimalizálja a politikai és gazdasági kockázatokat mind Németországban, mind Európában, „kiülje” a válságot. Ennek megfelelően a pénzügyi válság kezdetén mereven ellenállt annak, hogy Németországban jelentős gazdasági stimuláló csomagot fogadjon el, illetve Európára egy közös gazdasági csomagot és politikát alakítsanak ki. Merkel a megtakarító „sváb háziasszony” módján visszafogott minden kezdeményezést, amely a német adófizetőket távlatban elkötelezte volna. A merkeli politika a válságot az angolszász modell válságaként kezelte, amelynek a német megtakarító és exportáló modell képes lesz ellenállni. A válság gyors tovaterjedése ezt a feltételezést nem igazolta.
2. A kockázatkerülő magatartás következménye, hogy a 2008 végi, 2009 eleji reálgazdasági válságra, a bel- és külpolitikai nyomás hatására Németország jelentős élénkítő csomagot fogadott el a foglalkoztatás fenntartására. A koalíciós politika a választási kampány ellenére stratégiai kérdésekben kiegyező és óvatos volt. Lényegében valamennyi politikai erő elfogadta, hogy Németország politikai és gazdasági stabilitásának, társadalmi biztonságának fenntartása elsődleges érdek.
3. Angela Merkel választási eredménye és sikeres koalícióalkotása a liberálisokkal arra utal, hogy képes politikailag manőverezni a válság körülményei között egy együttműködő, kooperatív politikával. Ez a lassú és hosszadalmas, de a végső döntéseket keresztül vivő politika meghatározóvá vált az Európai Unióban. Magyarország számára a legfőbb politikai tanulság, hogy a német politikában sikerült a válság ellenére egy kiegyező centrum politikát fenntartani, a szélsőséget kezelni. Merkel meghonosított egy érdeket fenntartó, de folyamatosan egyezkedő politikát, amellyel a kormányzás nehéz körülmények között is biztosítható. Tekintettel arra, hogy a brit hanyatlással és a francia gyengeséggel párhuzamosan a német politikai és gazdasági erő tovább növekedett, *a kooperációt és megállapodást előtérbe helyező német viselkedési norma Európa kötelező viselkedési normájává vált.*

II. Gazdasági tanulságok

1. A német exportvezérelt, megtakarítás alapú, pozitív kereskedelmi és fizetési mérleget tendenciaszerűen mutató gazdaságot nem annyira a pénzügyi, mint inkább a reálgazdasági válság rendítette meg. A világméretű, de mindenekelőtt amerikai kereslethiány drámaian érintette a világ legnagyobb exportőrért. Exportpiacainak megroppanása növekedési válságot eredményezett.
2. A német válságkezelés legfőbb célja a foglalkoztatás fenntartása. Ennek érdekében számtalan hatékony intézkedést fogadtak el a rugalmas munkaerő piaci magatartás előidézése

érdekében. A német gazdaság előnyére szolgál, hogy a Schröder-féle Agenda népszerűtlen, de hatékony program jelentősen lebontotta a német munkaerőpiac kötöttségeit.

3. A német gazdaságpolitika nem látszik elfogadni a világgazdaságban felkínált új szerepet: több belső fogyasztás, kevesebb megtakarítás és export. A német politikai és gazdasági szereplők nem látják reálisnak, hogy az előregedő, magas megtakarítási rátára beállt óvatos fogyasztót jelentősen magasabb fogyasztásra tudnák ösztönözni, és az exportra kialakított ipari és szolgáltatói kapacitásaikat vissza tudnák és akarnák fogni. A merkeli politika nem szándékozik változtatni a hagyományosan bevált német modellen, csupán szeretné átvészelni a foglalkoztatás fenntartásával azt az időszakot, amikor újra beindul a világgazdaság gépezete, és ha más szerkezetben is, de a világkereskedelem felszívja a német exportot.
4. A német irányítók – és választók – kitartása a német modell mellett azt is jelenti, hogy Németország megkísérli fenntartani a korábbi munkamegosztást az Európai Unióban, és ezen belül a kelet-közép-európai országokkal. Ennek a német exportba való beszállítói magatartásnak a modellje, amely a kelet-közép-európai gazdaságok egy részének – így Magyarországnak – növekedését összekapcsolja a működő tőke beáramoltatásával és az exportvezéreltséggel, komoly német érdek. Németország a válság időszakában komoly erőfeszítéseket tesz annak érdekében, hogy Lengyelországgal stratégiai szövetséget alakítson ki, Csehországot, Szlovákiát és Magyarországot beszállítói érdekkörében megtartsa.
5. A német gazdaság komoly gazdasági dilemmája, hogy a görög, portugál, spanyol, ír, de részben olasz és francia válságok arra utalnak, nem sikerült az euró-övezetbe a német típusú gazdasági fegyelmet, biztonságot, export- és megtakarítás-vezéreltséget átvinnie. A maastricht-i kritériumok átmeneti vagy végleges bukása, az országok eltérő gazdasági modelljeinek, nemzeti költségvetési politikáinak kezelhetetlensége komoly hatással van nemcsak az Európai Unió, de a német gazdaság jövődjére is.
6. Németország mindent megtesz, hogy mind magának, mind a közös Európának biztosítsa a szükséges energiát a következő évtizedekre. A német-országi gazdasági-energetikai együttműködés a német gazdaság egyik hajtóerejévé vált. A jelenlegi erőviszonyokat figyelembe véve, valószínű, hogy ennek az együttműködésnek átfogó következményei lesznek az európai-országi viszonyra nézve, amelyhez a magyar politikának folyamatosan, realista módon kell alkalmazkodnia.

A francia tanulságok

I. Politikai tanulságok

1. A magyar politika egyik ágára, Orbán Viktorra és a Fideszre, komoly hatást gyakorol Nicolas Sarkozy francia elnök választási stratégiája, a kormányzati szerkezet és a napi politika kezelése. A francia V. Köztársaság „sarkozysta” módosított modellje bizonyos mértékig példakép egy lehetséges magyar IV. Köztársaság fél-elnöki rendszere számára.
2. Sarkozy 2007-es választási stratégiája sajátosan a jobboldali „egy a tábor, egy a zászló” doktrínájára épült. Mindent elkövetett, hogy magát nemcsak az ország, hanem a jobboldal megújítójának a szerepébe is belehelyezze, az UMP-ét valamennyi szalonképes jobboldali erő

gyűjtőhelyévé tegye. A középbjobb, Bayrou-féle MoDem-et megpróbálta szétszakítani, eljelentékteleníteni, illetve a baloldali térbe lökni – sikerrel. (Hasonlót tett és tesz Orbán az MDF-fel.) A szélső jobboldali Front national választóit kemény, olykor politikailag inkorrekt és szélső jobboldali hangütést mutató beszédekkel igyekezett megnyerni, másrészt az állami és európai támogatások megvonásával megfenyegetni – sikerrel. Végül, a PS-t minden erejével megosztotta a választások előtt, és a nyitás – *ouverture* – politikájával, kormányzása idején – sikerrel.

Sarkozy a rend, a fegyelem, az újítás és a modernizáció jelszavaival nyert. Magyar szempontból igen fontos, hogy politikai kampánya közepette is hangoztatta a szakpolitika, a hozzáértés fontosságát, hogy a jobboldalon bizonyítható a kormányzó képesség, ellentétben a baloldallal. Ellentétben a magyar jobboldallal, egész kampányát az átfogó reformok – központi kormányzati és önkormányzati, nyugdíj, oktatás – ígéretének szentelte. Ugyanakkor ideológiai kampányával mindent megtett annak érdekében, hogy a tartósan uralkodó baloldali szellemi elitet kiszorítsa hegemon pozíciójából, elvegye intézményeiket, lehetetlenné tegye nekik a szellemi élet felügyeletét.

Sarkozy választási politikájának fontos tanulsága, hogy első ízben sikerült jobboldali, gaullista politikusnak megnyernie a nemzetközi politikai elit, a tőke, és a véleményhordozók támogatását. Ehhez fordított a francia anti-amerikai, anti-globalista magatartáson és szóhasználaton, élére állt a francia modernizációs és reformista alkalmazkodó politikának. Megteremtette a modern francia konzervativizmus szótárát – a magyar mindedig nem született meg.

Tanulság a magyar politika számára, hogy Sarkozy nemcsak kezdeményezte a nyitás politikáját a független és autonóm szereplők, az ellentétes politikai tábor prominensei felé, hanem sikeresen végre is hajtotta. Nemcsak kormányába vont be fontos szuverén szereplőket, hanem reformbizottságait is többpártira alakította, és élükre sikerült tekintélyes politikusokat állítania. (A közigazgatási reformbizottság élére Balladur jobboldali és Mauroy baloldali miniszterelnököket, a „nagy hitel” bizottságéra Juppé és Rocard jobb- és baloldali miniszterelnököket.)

3. Sarkozy reformstratégiája bizonyos szempontból hasonlít, más szempontból különbözik a magyar, mindenekelőtt a gyurcsányista elmélettől és gyakorlattól. Hasonlít, amennyiben több területen és egyszerre indít reformokat. Hasonlít, mert villámháborús elveket vall. Ám gyakorlata különbözik, mert a kidolgozást szakértő, többpárti bizottságokra bízta, és folyamatosan egyeztet a társadalmi szereplőkkel. Lényegében egyetlen reformot se sikerült eredeti és radikálisabb formájában keresztülvinnie. A reformokat annak ellenére sem tudta a francia kormány keresztülvinni, hogy biztos többsége van a parlamentben, és ellentétben a magyar közvéleménnyel, a francia támogatja mind a nyugdíj, mind a közigazgatási rendszerek reformjait. A kormány láthatólag a cselekvő kisebbség ellenállástól tart, vagyis a szakszervezetek által szervezett tüntetésektől.
4. A válság politikai kezelésében az elnök váltogatta és váltogatja a liberális és a Colbertista, protekcionista, intervenció technikákat. A válság elején liberális alkalmazkodást próbált ki, majd az ellentétébe váltott. Az ellentétes válságkezelési technikák alkalmasak voltak arra, hogy Franciaország ne csússzon mélyebb válságba, de arra nem, hogy a strukturális

problémákra megoldást találjon. Az elnök mindig ügyesen találta meg kormányának azon szereplőit, akik vagy a liberális – Lagarde pénzügyminiszter -, vagy az intervencionista – Devedjian gazdasági miniszter – politikát átmenetileg vezérik.

5. A Sarkozy-féle francia politika nemzetközileg arra törekszik – a hagyományos gaullista és neo-gaullista politikákkal szemben –, hogy Franciaország ne kockázati tényező, külön út képviselője legyen, hanem egyeztetett és összehangolt politikáké. Sarkozy a válság idején az elsők között ismerte fel, hogy a válság kizárólag globálisan és Európában európai közösségi szinten kezelhető, és ehhez intézményeket kell teremteni, illetve folyamatosan ezekben részt venni.
6. A növekvő munkanélküliség eddig nem váltotta ki se az ellenzéki baloldalt, a szakszervezetek komoly erősödését (demonstrációk, sztrájkok), de még nem jelent meg a súlypont eltolódása a szélső jobboldalra sem. Az ellenzéki politikai erők még nem tudtak komoly alternatívát felmutatni a közép jobb kormányzattal szemben, se populista, se realista alapon. A Sarkozy-féle politikai válságkezelés stratégiai igyekezete, hogy mind populista, mind realista irányból meghatározza a teret, eddig sikeresnek bizonyult.

II. Gazdasági tanulságok

1. A francia gazdaság sok szerkezeti hasonlóságot mutat a magyarral: magas az állami elosztás szintje, kóros az államadósság és a költségvetési hiány nagysága, és nem mentek végbe a nagy szerkezetek – nyugdíj, közigazgatás, oktatás – hatékonysági reformjai. A francia gazdaságra is jellemző, ami a magyarra, hogy a hetvenes évek elejétől egyfajta stop-go ciklus érvényesül. A nekilendülő állami juttatási rendszer eladósodáshoz vezet, majd a válság szélén átmeneti visszafogásra kerül sor a szerkezet módosítása nélkül, s a válság múltával újra kezdődik az egész. A világgazdasági válság előtt már lelassult a gazdasági növekedés üteme, akár a magyaré, a potenciális növekedés a stagnáláshoz közelít. Nem látszik, hogy milyen eszközökkel lehetséges magasabb növekedési potenciál előállítását.
2. A francia gazdaság sok szempontból a magyarhoz hasonlóan, duális szerkezetű. Az egyik oldalon a nagy monopol-, vagy oligopol helyzetű iparvállalatok és pénzügyi intézmények, amelyek versenyképesek Európában és a világon, a másikon, a versenyképtelen kis- és középvállalatok. A válság kiváltotta az exporthordozó nagyvállalatok recesszióját, és a francia határozott állami iparpolitika dilemmája, hogy a törekeny, konjunktúra-érzékeny nagyvállalatait támogassa-e meg és fejlessze, vagy más irányokat találjon. A „nagy hitel” konstrukciójával megpróbál egy új kutatási és fejlesztési irányt fölvenni.
3. A francia gazdaság problémája, hogy a magas közfogyasztásra és részben magánfogyasztásra, illetve adósságra alapozott modellje nem illeszkedik a német exportvezérelt, alacsony adósságra alapozott modellhez. A válság idején, a francia modell „állóképességét” biztosította a közfogyasztás magas szintje, ám az *exit* lehetősége még mindig bizonytalan: milyen gazdasági modellt és gazdaságpolitikai keveréket alakítson ki Franciaország a válság utáni új Európában. Különösen komoly kérdés, hogy annak a Franciaországnak azt az irányt adó politikája, amelynek lehetősége lesz a Maastricht utáni kritériumok meghatározására, milyen modellt alakít ki az euró és az euró-övezet számára, és az miként hat vissza egy jövőbeni francia modellre.

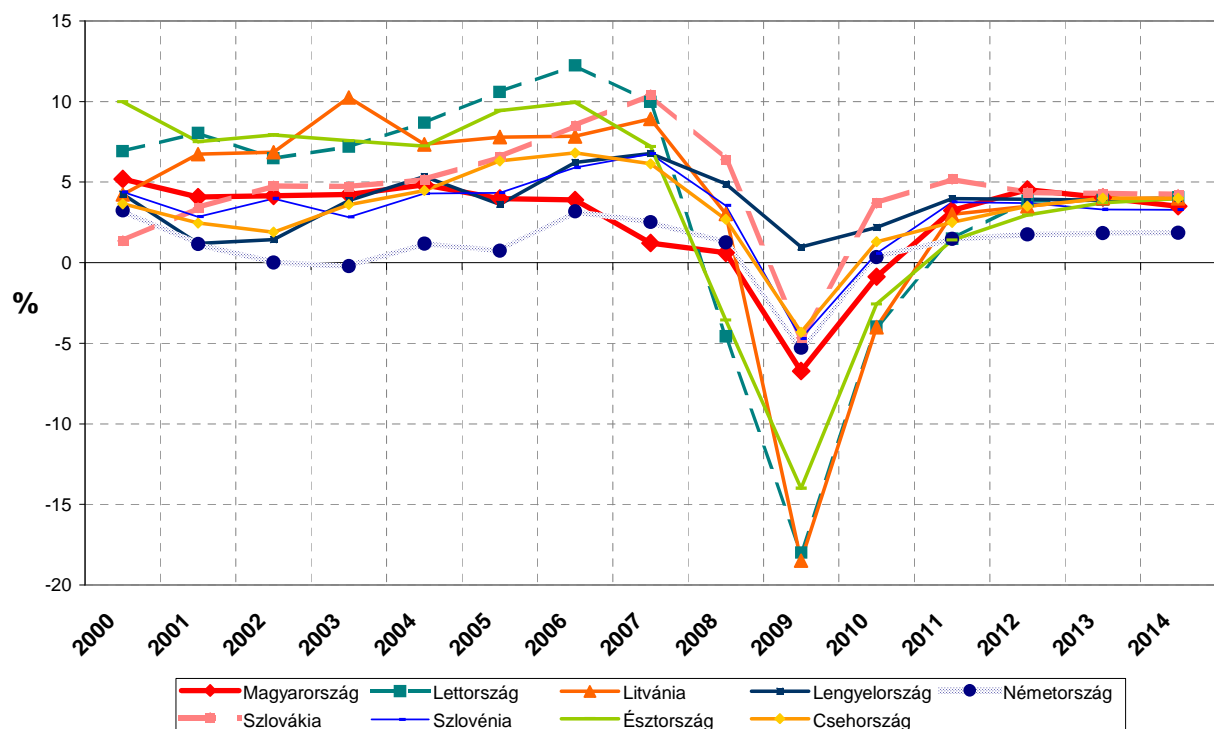
Kelet-európai országok a válságban és a válság kezelése

A válság előtti helyzet: változatos felzárkózási modellek a régióban

A válságot megelőzően és annak során is szükséges megkülönböztetni a viszonylag kicsi országokat (Magyarországon kívül Szlovénia, Csehország, a balti államok és Szlovákia tartozik ide) a régiós középhatalmi státuszra aspiráló Lengyelországtól és a teljesen más pályán haladó, az európai integrációt még csak távoli célként ismerő Ukrajnától.

Csehország, Szlovákia, Szlovénia és a balti államok egyaránt kicsi gazdaságok, melyek különböző mértékben nyitott szerkezetűek és további közös vonásuk, hogy mindegyik az Európai Unió konvergencia-programjának útján igyekszik haladni. Ennek előrehaladottsága illetve sikere viszont már nagyon különböző képet mutat. Mind a GDP, mind a GDP-arányos mutatók tekintetében igen vegyes képet mutat a felzárkózási folyamat a vizsgált országokban, bár a nemzetközi gazdasági trendek egyaránt látszanak valamennyi ország számain.

GDP %-os változása
Forrás: IMF WEO, 2009. október

Amikor modellszerűen próbáljuk meg felvázolni a régió országainak válság előtti fejlődését, majd a válságból való kilábalást, azt kell megállapítani, hogy egyedi stratégiákkal találkozunk, bár néhány nagyobb irányvonalat meg tudunk különböztetni.

Az egyik a német modellre emlékeztető cseh export-orientált modell, amely szolid gazdaságpolitikával és szociálpolitikával és egy megalapozottabb, megtakarítás-alapú politika révén

másoknál nagyobb tartalékokkal tudott nekivágni a válságkezelésnek. A balti államok ezzel szemben az angolszász fogyasztás-orientált és eladósodottság-növelő politikával próbálkoztak, amelynek eredménye végül nem gazdasági felzárkózás, hanem a buborék kipukkanása nyomán annál fájdalmasabb megszorítások lettek, amelyből jelenleg nem lehet látni a kilábalás motorját, tekintettel exportpiacaik gyengeségére.

A balti államok esetében a nagyfokú igazodást, a gazdasági „éltanuló” szerepet így szervesen követte a bele kódolt pénzügyi probléma – és utólag már az Európai Unió Bizottsága is megkülönbözteti a reálkonvergencia és az attól sokkal kevésbé szerves „pénzügyi konvergencia” időszakait, amikor a Balti gazdaságoknak a 2000-es években való teljesítményét vizsgálja. A maastrichti mutatók terén azonban sokáig nem mutatkozott meg a probléma mérete.

A gazdaság- és szociálpolitikai reformokat inkább halogató, szintén eladósodó, de abból nem a piaci növekedést, hanem a jelenlegi rendszerek hátralékait tömködő, mediterrán-jellegű gazdaságokhoz jobban hasonlít a magyar modell, amely bár törekedett exportra, de Csehországhoz hasonlóan erős valuta gyengítette a versenyképességét.

A szlovák éltanuló-modell ehhez képest egy monokultúrás gazdaságpolitikára, a nagy autógyártók behívására és a hazai gyártás ösztönzésére építette felzárkózási modelljét – amely a válságot megelőzően látszólag jó irányban haladt, mivel az áttekinthetőbb adórendszer és a lepletlen vállalkozás-barátság vonzotta a beruházásokat. Ennek a modellnek a gyenge pontját a fent említett egyoldalú mivolta jelentette, vagyis hogy a gazdaság olyan nagy mértékben támaszkodott a – válság során különösen nagy túltermelőnek bizonyult – autógyártásra, amely nem csak Európában, de világszerte óriási túlkapacitással rendelkezett és a válság alatt roncsautó-programokként elhíresült állami pénzcsoomagokkal próbálták ideig-óráig fenntartani a piacát. Ez a piac azonban a stimulus elmúltával várhatóan stagnálni vagy zsugorodni kezd majd, az iparágnak pedig legkésőbb akkor szembe kell néznie a strukturális átalakulás, a gyártási és technológiai értelemben vett racionalizálás kihívásával.

A szlovén modell – ha lehet így nevezni – mindezekkel szemben arról szól, hogy a túlméretezett állami szektor, a sokat kritizált féloldalas privatizáció nem eredményez ugyan olyan lendületes gazdaságot fellendülés idején, mint a térségben vizsgált több „felzárkózó” gazdaságé, de az eséseket is tompítja. A szlovén gazdaságpolitika ugyanis egy kicsit más szempontból közelítette meg a felzárkózást. Szlovéniát a válságot megelőzően stabil gazdasági növekedési pálya, viszonylag fejlett pénzügyi szektor, a régió belül magas életszínvonal és súlyos megosztottságtól mentes politikai és közélet jellemezte. A válság mégis elérte, éppolyan intenzitással, mint a környező országokat. A pénzügyi rendszer – ahol a válságot megelőző években negatív, eladósodási folyamatok indultak be – megingott, és exportpiacai 2008 végén lényegében összeomlottak. A gazdaság nyitottságának területén egyrészt jellemző az export és az import GDP-hez viszonyított együttesen magas aránya, másik oldalról azonban megfigyelhető, hogy az állami szerepvállalás soha nem csökkent egy bizonyos pont alá a gazdaságban. A legfontosabb modellszerű különbség a térségben a szlovénokkal kapcsolatban a konzervens gazdaságpolitika. Szlovénia régiós összehasonlításban ráadásul kedvező hiányadatokat tudott felmutatni a válságot megelőző időszakban.

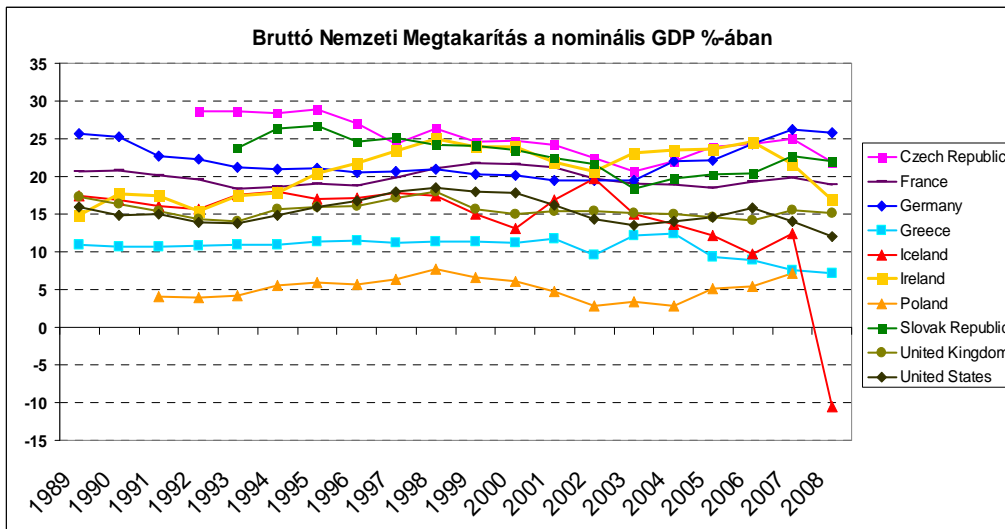
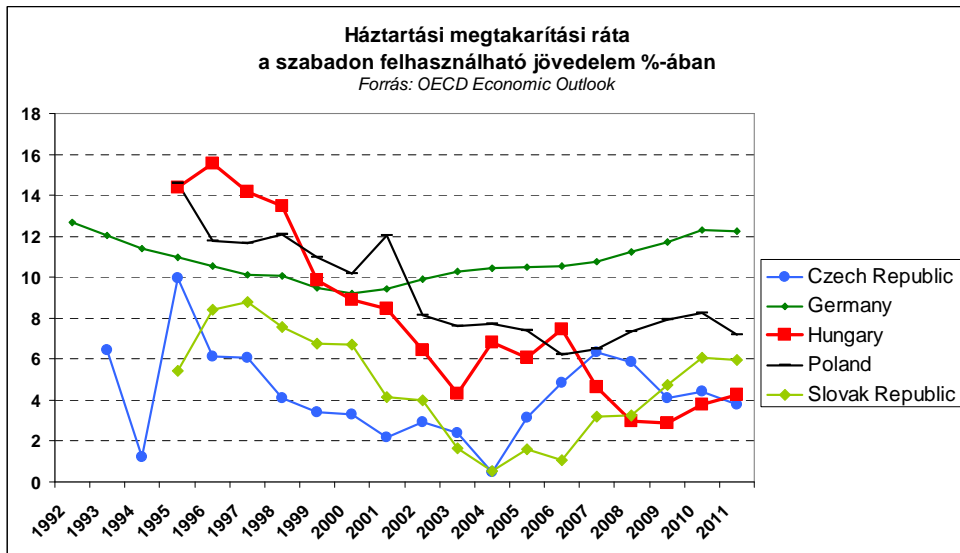
A lengyel eset sajátos. A 2007-ben hatalomra került Tusk kormány rendezni kívánta a viszonyt a szomszédokkal, mindenekelőtt Németországgal és Oroszországgal, valamint helyreállítani Lengyelország nemzetközi megítélését, amelyet megtépázott a megelőző két év. Feladatai között a politikai hangvétel normalizálásán túl a gazdasági liberalizációt is számon tartotta. Így egy relatíve sikeres, konszolidációs pályán érte a válság, amelyről – rövidtávon – sikeresen el tudta téríteni gazdaságát. A hosszabb távú kilátások ott is hordoznak kérdéseket.

Nem olyan mértékben azonban, mint Ukrajna esetében. Az ukránok egy teljesen másik dimenzióban éltek meg ugyanezt a korszakot. Ott már a válság kirobbanása előtt is rendszeresen megmutatkoztak a legnyersebb geopolitikai realitások, ami az ország energetikai függőségét illeti orosz szomszédjától – és ez a nyugati hatalmak demokratizáló lendületét is kellőképp lehűtötte. Az ukrán elit is teljesen más minőséget képvisel, ami a kormányzás minőségét és hatékonyságát illeti. A belső klánharcok – úgy tűnik – nem ismernek olyan gazdasági nehézséget, amely akár csak ideiglenesen is háttérbe tudná szorítani saját vitáikat, és az ország sosincs annyira rossz helyzetben, hogy ne lehetne még valamennyit nyerni azzal, ha megszerzik a hatalmat.

A vizsgált országokban számba vesszük a bankrendszernek a válság előtti állapotát és azt, hogy a válság folyamán hogyan reagáltak a felmerülő kihívásokra. Csehország például nem vehető egy kalap alá más közép-kelet-európai államokkal (pl. Magyarországgal) abban a tekintetben sem, hogy a bankrendszer (éppúgy, mint Szlovákiában) a válságot megelőzően független volt a külső finanszírozástól, a jelentős külföldi tulajdonosi arány ellenére is. A cseh bankrendszer meglehetősen függetlensége a külső finanszírozástól elsősorban a magas betét/hitel arányból fakadt, amely a szélesebb európai mérce szerint is kiemelkedőnek számított.

Ezzel szemben állnak a skandináv bankok által erősen finanszírozott balti államok, melyeknek kitétsége a svéd bankok irányában az összevont GDP-jük 80%-ára rúgott a válság kitörésekor.

A vizsgált országokban továbbá különböző volt a lakosság kitétsége a saját valutában illetve euroban vagy egyéb idegen valutában denominált hitelekkel szemben, amely az adott ország sajátos helyzetétől függően különböző irányban befolyásolhatta a kormány válságkezelési mozgásterét. Máshogy alakult továbbá a megtakarítási ráta, amely szintén különböző alaphelyzeteket teremtett a válságkezelési szükségletek tekintetében.

A szlovén pénzügyi rendszer tulajdonviszonyait tekintve viszonylag mérsékeltan integrálódott a nemzetközi pénzügyi rendszerbe, az állami tulajdon magas aránya a pénzügyi szektorra is igaz - az állam és befektetési alapjai voltak a többségi tulajdonosai a két legnagyobb banknak és bár a háztartások banki hitelállománya jelentős mértékben bővült a 2008 előtti években, a lakosság devizában denominált hitelállománya főleg kelet-közép-európai régiós összevetésben kezelhető szinten maradt.

Lengyelországban a lakossági hitelek mindössze 3,5%-a minősült veszélyeztetettnek 2008. végén. Ez a rendkívül kedvező arány a kihelyezések gyors bővülésével, továbbá lakáshitelek arányának emelkedésével magyarázható, amelyek hagyományosan a legjobban teljesítő hitelek. A deviza alapú hitelek részaránya a lakáshitelek között 2008. elején még 43% volt, októberre viszont jelentősen (67%) megnövekedett. Ezt követően év végére - a források szűkülése és az árfolyam-változás következtében - 39%-ra esett vissza az új folyósítású hitelekben belül.

Válságkezelés

A Lehman Brothers bukása után a pénzügyi kockázat szintjének mérséklése iránti igény a tőke minél gyorsabb kivonására sarkallta a befektetőket a fejlődő országok tőkepiacairól. A tőke-kimenekítés hatására az említett piacokon radikális változásokra, mindenekelőtt a hazai valuták gyors leértékelődésére került sor.

A kialakult általános bizalmi válság nem egyformán érintette a fejlődő gazdaságokat. Közép-Kelet Európa országai a belső egyensúlyi problémák, a külső eladósodottság, az államháztartás magas deficitje, a bankrendszer stabilitásával kapcsolatos kételyek hatására a befektetők szemében a legkockázatosabb térségek közé sorolódtak. A régió országainak pénzügyi megrázkódtatásokkal szembeni ellenálló-képességét tovább gyengítette, hogy az elmúlt években egyre szorosabb gazdasági kapcsolatokat építettek ki az Európai Unió korábban csatlakozott tagjaival, amelyek ugyancsak igen nehéz gazdasági helyzetbe kerültek a válság begyűrűzése nyomán. A válság egyik legsúlyosabb következménye a relatíve kicsi és nyitott közép-európai gazdaságokra, amelyek GDP-jének jelentős részét az export teszi ki, és szoros kereskedelmi kapcsolatban állnak az eurózóna tagállamaival, hogy a termékeik iránti kereslet erőteljesen megcsappant, a beszűkülő hitellehetőségek és a csökkenő belső fogyasztói kereslet hatására.

Mindehhez hozzájárult a régió hagyományos export-piacának, Németországnak a „bezárkózása”, mivel mind a német háztartások, mind a német állam a megtakarításokat és a költségek visszafogását célozta meg és tovább növelte az amúgy is pozitív külkereskedelmi mérleget. (A lengyel kereskedelem egyharmada például Németországgal zajlik, több mint kétharmada pedig az EU-tagállamokkal)

A német export és import alakulása 2008-09

Forrás: Német Statisztikai Hivatal¹

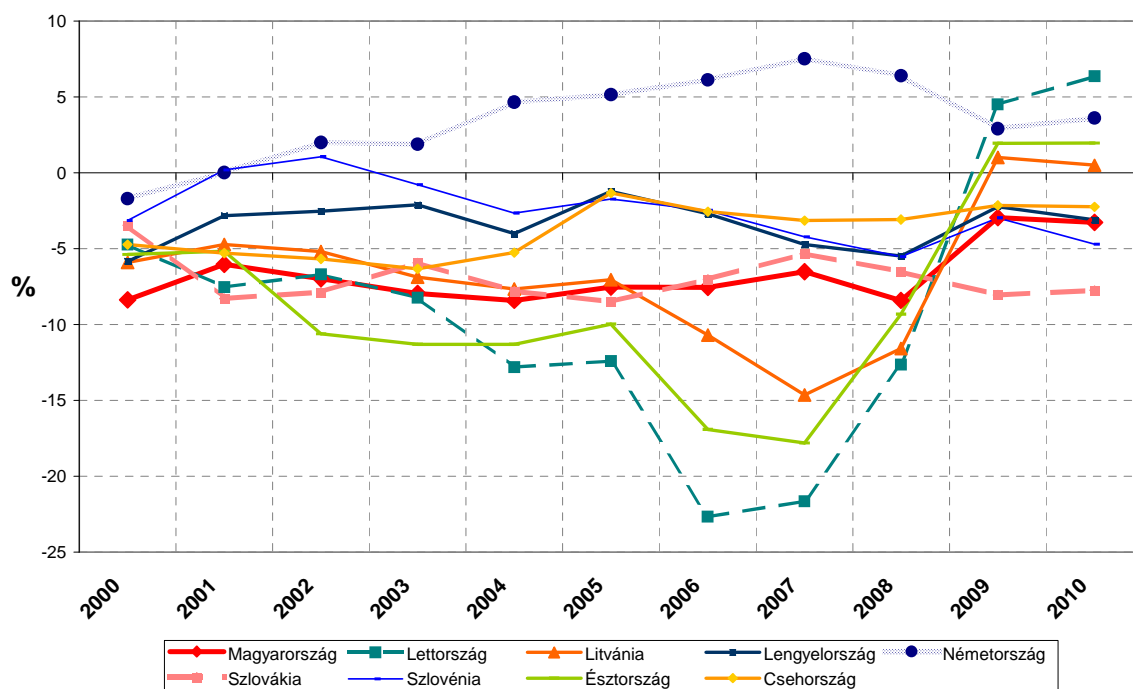

¹<http://www.destatis.de/jetspeed/portal/cms/Sites/destatis/Internet/EN/Graphics/Aussenhandel/Diagrams/Aussenhandel.temp.latelId=renderPrint.psmI>

A válság minden itt tárgyalt ország számára a folyó fizetési mérleg egyenlegének javulását jelentette, ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy ennek elsődleges oka nem az export-orientált növekedés beindulása, hanem csupán az importnak az exportnál is súlyosabb visszaesése volt, ami minden érintett szereplőre nézve igen negatív kilátást hordoz. Ha megfigyeljük az alábbi ábrát, jól látható, hogy a térség egyik legnagyobb export-felvevőjének számító Németország mérlege – bár kicsit romlik – még mindig pozitív marad, pedig ugyanebben az időszakban a német exportpiacok sem tértek még magukhoz. A következtetés, hogy a német import is jelentősen visszaesett, ami a kelet-európai térség országainak nagyon rossz hírt jelent.

Folyó fizetési mérleg egyenlege a GDP %-ában

Forrás: IMF WEO, 2009. október

A lengyel kormány nagyon jól, európai mércével kifejezetten egyedülálló módon birkózott meg a válság első időszakával. Amikor 2008 szeptemberében kitört a válság, a lengyel gazdaság még mindig növekedési fázisban volt – 2009-ben pedig 1,5-1,8 százalékos növekedést produkált. A válság kezdetekor jóval szerényebb államháztartási adósság terhét hurcoló lengyel kormány lényegesen nagyobb mozgástérrel rendelkezett, mint például a magyar kormány. Lehetőségük meglévin, lépéseket tettek a lengyel zloty védelmében – amely 2008/2009 fordulóján spekulációs támadások célpontjává vált –, az európai alapokból felvett lengyel előleg egy részét eladták a valutapiacra. A művelet sikeresnek könyvelhető el, mivel a lengyel zloty árfolyama a legfontosabb valutákhoz viszonyítva elkerülte a gyengülést. A válságkezelés másik területe a régióban jellemzőhöz viszonyítva meglehetősen nagy belső piac védelme. Mindeközben a lengyel kormány arra is figyelmet fordított, hogy elkerüljék a válságban politikailag oly csábító protekcionizmust. A lengyel kormány ezen túl nem vezetett be speciális gazdaságélénkítő csomagot, hanem fiskális megszorításokkal elégségesnek tartotta a küzdelmet - az ellenzéke bírálta is ezért. A lengyel kormány cselekvési tervében ezen kívül két dolog kavart vihart: A nyugdíjrendszer reformja, amelyből az állami pillér húzna hasznot a magánkézben lévő alapok rovására, illetve az állami költségvetési deficit növelése. A GDP 2009-es

bővülése ellenére a kabinetnek szembe kell néznie a válság ún. késleltetett hatásaival, úgy mint a fokozódó munkanélküliség vagy a feszültség növekedése az államháztartási hiánnyal kapcsolatban. A GDP immár 50 százalékát meghaladó államadósság további növekedése súlyos következményekkel fenyeget, s nemcsak amiatt, mert az EU elvárja az 55 százalékos határ betartását. Lengyelországnak tekintélyes közgazdászok szerint nem lenne szabad kizárólag a válság következményeinek elhárítására szorítkoznia, hanem ki kellene dolgozni az állam modernizálásának stratégiai elképzelését. A világgpiaci válságjelenségek elhúzódása esetén ugyanis egyáltalán nem biztos, hogy Lengyelország olyan jól boldogulna-e, mint eddig tette. Hozzá kell azonban tenni, hogy ezek az aggodalmak régiós összehasonlításban eltörpülhetnek, mondjuk a magyar vagy szlovák esettel összevetve.

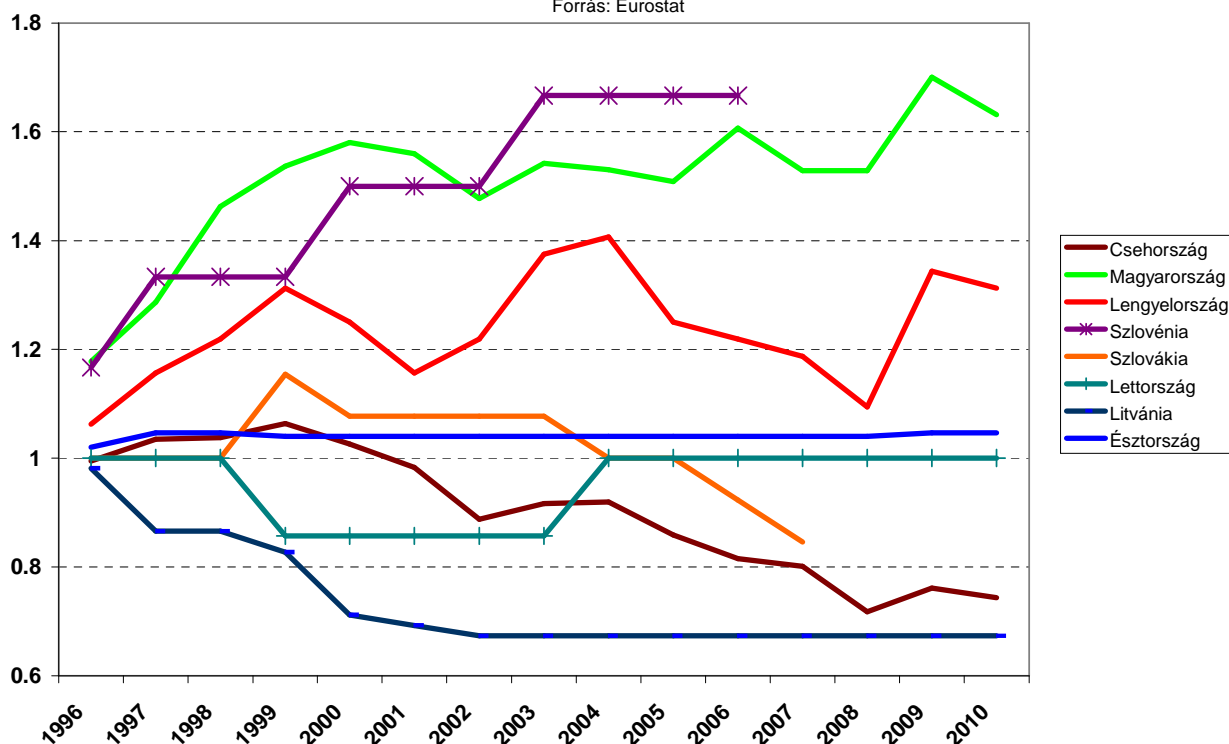
Szlovéniában a válság első tünete – a régió többi országához hasonlóan – az volt, hogy szigorították a hitelnyújtási feltételeket és csökkent a hitelezési aktivitás. A második válságtünet a reálszféra hitelek iránti keresletének esése volt, amit az ipari termelés és az áruexport több mint 14 százalékos visszaesése már előrevetített. A válság kezdetén leginkább fenyegetőnek a vállalati szféra és a bankrendszer eladósodottsága tűnt. A lakosság eladósodottsága két okból nem volt annyira súlyos, egyrészt mivel a lakosság megtakarítási hajlandósága összehasonlításban magas volt, másrészt mivel a lakossági hitelállomány csak a válságot közvetlenül megelőző években indult dinamikus növekedésnek. Ráadásul a hitelállomány zöme nem devizában denominált hitel volt – amit az euró-övezeti csatlakozás szintén tovább könnyített. A válság elhatalmasodásakor a gyengekezűnek tartott szlovén kormány a körülményekhez képest gyorsan, a jegybankkal összhangban reagált. A szlovén gazdaságpolitika nem csupán gyors válaszokat igyekezett adni a válságra. Az aktuális problémákon túl bizonyos mértékig már a gazdaság strukturális gondjaival is foglalkozni kezdtek.

A fenti országok vizsgálatánál felmerül továbbá a kérdés, vajon a konvergencia kritériumok számainak betartása elégséges-e egy stabilan működő gazdaság kialakításához, illetve beszélhetünk-e úgy ezekről a számokról, mint a stabilitás fokmérőiről. Minden országban fenyeget ugyanis a felborult költségvetési egyensúly és az elszabadult államadósság, bár különböző mértékben.

További különbségek állnak fenn a vizsgált országok között abban a tekintetben is, hogy mely fázisában álltak az euró-bevezetésnek a válság kitörésekor, mert lényegében ez befolyásolta leginkább a kormányaik mozgásterét. Az árfolyam rugalmassága ugyanis sokszor segíti is a gazdaságot a külső sokkhatások kezelésében (2008 júliusában a korona euróval szembeni, rekord erős árfolyama segítette az inflációs nyomás enyhítését), ráadásul a versenyképesség tekintetében is komoly eszköz lehet egy ország kezében – ha van tere játszani vele. (A 2009. februári korona-gyengülés ugyanakkor enyhítette az exportőrök csökkenő kereslet miatti veszteségeit, de nem olyan mértékben, mint Lengyelországban volt tapasztalható.) A korona hosszú relatív túlértékelttsége például sokáig gondot is okozott az exportálóknak. A zloty és a forint erőteljesebb leértékelődése javította a lengyel és a magyar versenyképességet az erős koronával fizetett drágább cseh, és euróval fizetett szlovák munkaerővel szemben.

**EUR-átváltási árfolyamok relatív alakulása
1995=1**

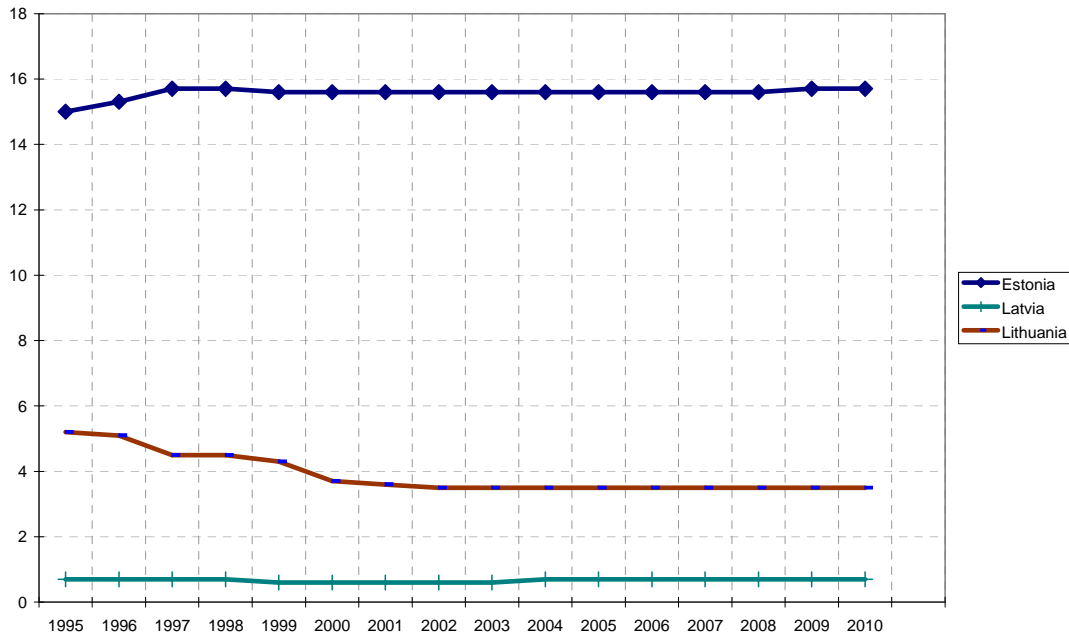
Forrás: Eurostat

A rugalmatlanságra példa az euró bevezetése Szlovéniában, amely egy erősen túlértékelt árfolyam mellett következett be, és ez negatívan érintette az export versenyképességét. Ráadásul onnantól egyértelmű volt, hogy sem a munkabérek, sem a szociális juttatások nem értékelhetők le az árfolyamon keresztül. Ez a rugalmatlanság megmutatkozott a válság idején becsökkent mozgástérben is, ami az árfolyammal való manipulálást lehetetlenné tett.

A balti államok ebből a szempontból köztes pozícióban voltak, mivel meg kellett fontolniuk, vajon az ERM-II rendszer fenntartása, vagy az abból való kilépés jár majd nagyobb költségekkel. Ellenben árfolyamaik sokkal stabilabban viszonyultak az euróhoz, mint a térségben tárgyalt többi valutáé – köszönhetően a kötött árfolyam-politikának.

Balti államok EUR átváltási árfolyama
 Forrás: Eurostat

Lengyelországban a 2007-ben hatalomra kerülő Tusk-kormány célkitűzésként kezelte az euró bevezetését és sokáig céldátumokat is emlegettek. 2009 februárjában azonban a lengyel pénzügyminiszter leszögezte, hogy nem egyezik bele az euró bevezetésébe, ha Lengyelország ezzel veszít, amely már a válságra adott reakció volt. Ezzel a lengyel belépés az euró-övezetbe lekerült a kormány prioritási listájáról.

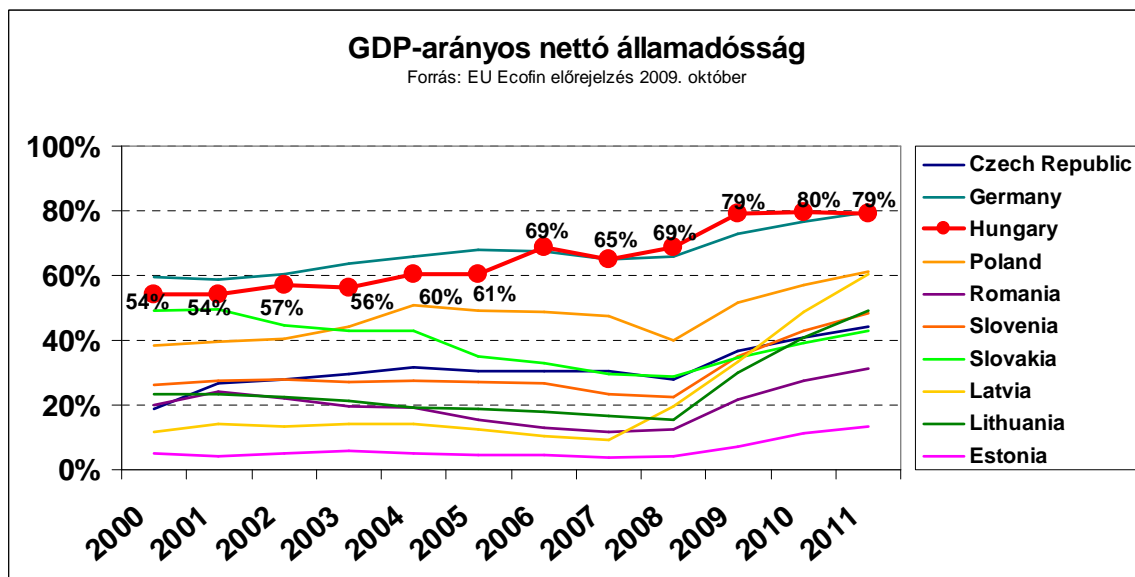
Tanulságok

Megfigyelhető, hogy bár az egyedi országok valamelyest különböző modellek mentén haladnak, ha a régió általános megítélése romlik, az kihat mindegyikük pozíciójára. Ennek csak egyik oka a befektetői felületesség. Az ő szempontjukból ugyanis figyelembe kell venni a térség geopolitikai és gazdasági helyzetének hasonlóságát. Innen nézve a befektetők racionálisan cselekszenek, amikor az egyik államból érkező rossz hír hatására mindegyiket hasonlóan büntetik. Hiszen – talán most a görög példa ezt a dilemmát is megválaszolja – az egyik országban teremtett negatív precedens gyorsan átterjedhet a többi tagállamra, amely hasonló cipőben jár.

További figyelmeztető jel Magyarország számára, hogy egy országnak mennyire negatívan hathat a megítélésére, ha egy olyan ritka esemény, mint az EU soros elnökségi posztja olyan belpolitikai állapotban éri, mint a cseheket, ahol a belpolitikai megosztottság – és végül a kormány lemondása – a nemzetközi közvéleményben negatívan csapódott le.

Szintén élesen figyelik mostantól a politikai elit viselkedését, ami az ország hosszú távú gazdaságpolitikai terveit illeti. Ukrajna ugyan nem most kezdte a belső megosztottság kurzusát, de Görögország esete frissen emlékeztetett arra, mi történhet, ha a kormány kreatív költségvetéshez folyamodik a szociális ellátórendszerek reformjának elodázása érdekében.

A közép-kelet-európai régió egyik tapasztalata tehát a válság során, hogy a gazdasági nagyhatalmaknak hajlamosak a régiót egy egységként kezelni, amikor a gazdaság teljesítményéről van szó. Mindeközben mi magunk hajlamosak vagyunk a nyugatnál sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonítani a köztünk lévő különbségeknek. Ez a megítélésbeli asszimetria a válság alatt alább hagyott, bár igen kellemetlen körülmények között. Ha rossz hírről, vagy gazdaságmentésről van szó, Európa (és főleg a németek) nem hajlandók többé egy kalap alatt kezelni a térség országait, elkerülendő a csoportos kimentés költségét. Helyette a karantén-megközelítést alkalmazzák, amelyben az egyes országokra külön-külön gyakorolnak nyomást, hogy az elérhető legnagyobb költségvetési fegyelmet tudják elérni minden esetben. Ami a kedvezőbb gazdasági mutatókkal bíró cseheket és lengyeleket illeti, nekik sem állt érdekükben, hogy a befektetők a súlyos adósságteherrel küzdő Magyarországgal, vagy a példátlanul súlyos recesszióba zuhanó balti államokkal, esetleg a szuverén csőd határán tancoló Görögországgal vagy Ukrajnával vegyék őket egy kalap alá. Nem véletlen a lengyel álláspont a 2009. márciusi rendkívüli EU-csúcstalálkozón, ahol a lengyel küldöttség ellenezte a magyar miniszterelnök kezdeményezését, hogy a régió államainak Brüsszel nyújtson nagyobb hitelt.

Ukrajnában még ennél is labilisabb a helyzet. Bár a GDP-arányos adósság mértéke a magyarhoz képest alacsony (még olyan rossz egy főre eső GDP-szint mellett is), a 2000 és 2007 közti erőteljes ukrán növekedési periódus egybeesett a külföldi adósságállomány jelentős gyarapodásával. A pár év alatt megsokszorozódó adósságállomány odáig fajult, hogy a válság kirobbanásakor, 2008 végéig Ukrajnának – az államnak, illetve bankoknak és vállalkozásoknak – mintegy 20-21 milliárd dollár refinanszírozását kellett teljesítenie, miközben ugyanebben az évben költségvetési bevételeit 30 milliárd dollár körül becsülték. A szuverén csőd kockázata annál inkább beláthatatlan, mivel a 2010-es választások megint csak felfokozták a belpolitikai kedélyeket – nem véletlen, hogy az IMF visszafogta a hitel esedékes részletének kifizetését, teljes kormányzati felelőtlenségre hivatkozva az új kormány felállításáig.

Lengyelország nagyon jól, térségünk viszonyaihoz képest egyenesen példamutatóan kezeli a világgazdasági válságot, de a honi közgazdászok túlnyomó többsége hangsúlyozza, hogy ez nem annyira a kormány érdeme, hanem sokkal inkább a lengyel vállalkozók és a középosztály aktivitásának köszönhető (és

hogyan ezen aktivitás elé senki sem gördített gazdaságpolitikai akadályokat). Azon kívül érdemes figyelmet szentelni a moralizáló, történelmet firtató politizálás kudarcának, amely Lengyelországban a középosztály és a fiatalok figyelmét nem ragadta meg – és amelyek szavazatukkal büntették ezt a fajta politikát 2007-ben. A lengyel példa arra is rámutat, hogy a posztkommunista pártok hagyományos szavazói bázisa kimerülőben van. Az új nemzedékek pedig vagy Európa és a liberalizmus irányába indulnak el, vagy a nacionalizmus felé.

Annak ellenére, hogy jelenleg jobb a helyzet, mint a 2005-2007-es időszakban, a lengyel politikai színtér továbbra is megosztott, kétpólusú és a két tábor politikai küzdelmének van alárendelve. Ráadásul kezdetét vette a 2010-es köztársasági elnök-választás kampánya. A küzdelem egy kétpólusú lövészárk-politika jegyeit kezdi mutatni, amely a lehúzza a politikusok és a politikai intézmények népszerűségi mutatóit. Egyelőre nyitott kérdés, hogy Magyarország esete pontosan mennyiben hozható analógiába a lengyel eseményekkel és hogy a lövészárk, ha kialakul, a Fidesz-Jobbik, vagy valamely más vonal mentén jelenik majd meg. Ha ugyanis ha két hasonlóan erős és kibékíthetetlen politikai tábor tűnik fel a színen, annak a gazdaság látja kárát, mert a szereplők óhatatlanul kevesebb figyelmet szentelnek a gazdasági kérdéseknek, a jelenbeli érdekeinek pedig alárendelik az ország és a következő generáció eladósodását.

Ez a helyzet az ukrán példán látszik igazán jól. Az ottani helyzetet az is súlyosbítja, hogy egy relatíve fegyelmezetlen politikai elit a politikai rendszer módosítása következtében patthelyzetbe került. Az állami intézmények hatékony működését nemcsak az orosz-ukrán belső etnikai megosztottság nehezíti, de a narancsos forradalom során kialakított új, „félelnöki” politikai rendszer is, amely az elnöki típusú rendszert váltotta fel a parlament jogköreinek kiszélesítésével. A rendszer megakadályozza ugyan, hogy valamelyik hatalmi ág a másik fölé kerekedjen, de az ukrán esetben mindez gyakorlatilag állandósította a belharcokat. Ukrajna számára vízváltó lesz 2012, amikor is meg kell kezdeni az IMF által folyósított óriás hitel visszafizetését is.

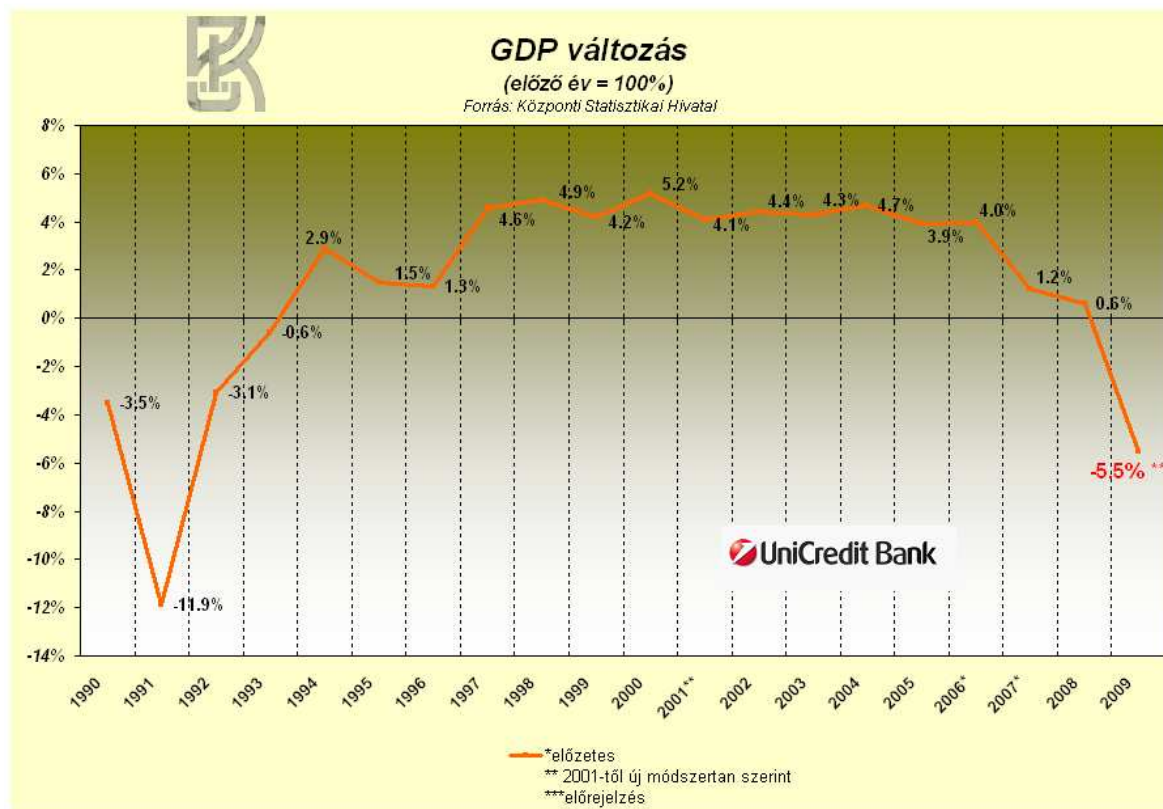
A nemzetközi kapcsolatok terén az energetikai függőség szintén jelentős szerepet játszik a régióban. Bár Lengyelország energetikai függősége össze sem hasonlítható Ukrajna kitettséggel (sőt, Lengyelország gáz-tranzitországgként egyáltalán nincs kedvezőtlen alkupozícióban Oroszország felé – legalábbis az Északi Áramlat beindulásáig), mégis Ukrajna sokkal kevésbé mutatkozott képesnek arra, hogy megnyugtatóan rendezze ezt a kérdést.

A magyar válság és kezelése

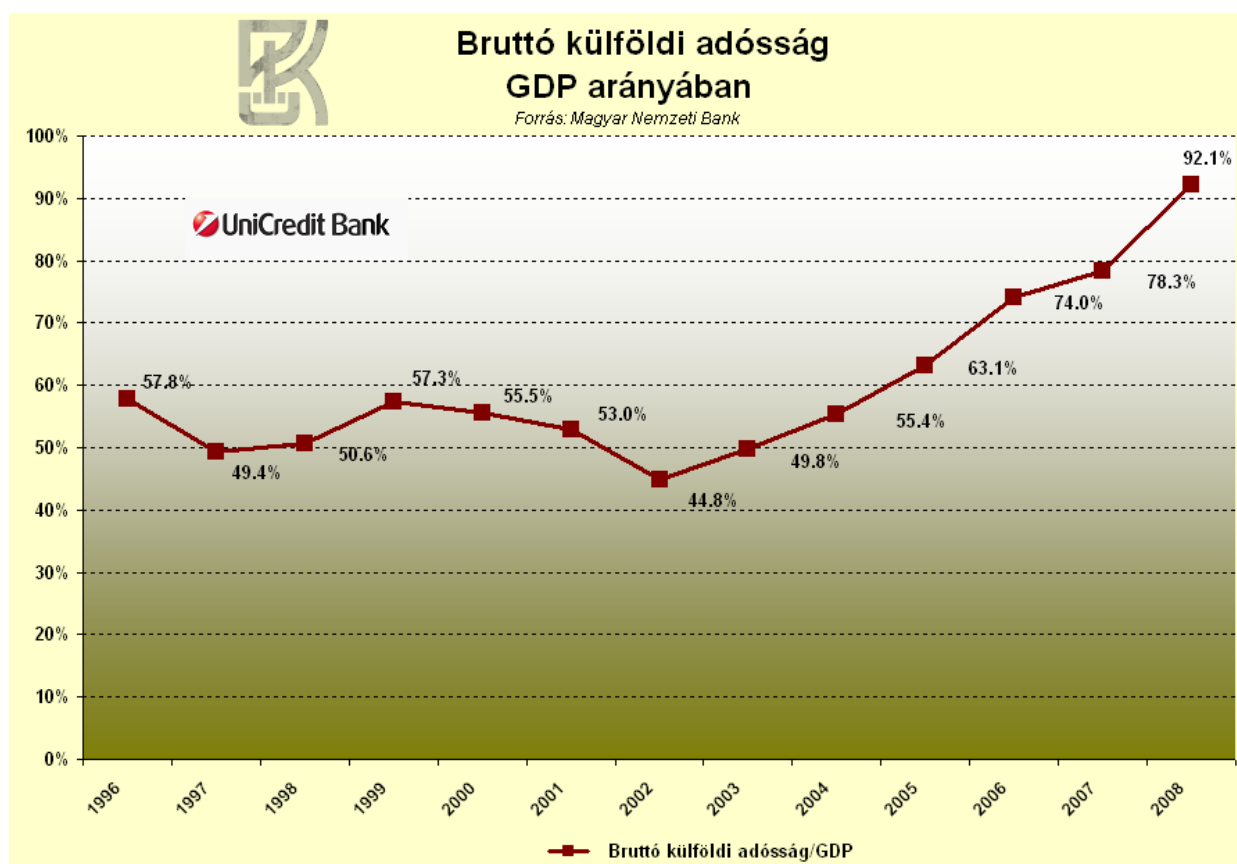
Magyarország válsága megelőzi a világgazdaság válságát. 2006 júniusára a magyar fenntarthatatlan növekedési pálya, a tartós külső és belső egyensúlytalanság válságba jutott. Az újonnan választott Gyurcsány-kormány a fundamentális problémák – felzárkózás nélküli integrálódás, elmulasztott szerkezeti reformok, hibás gazdaságpolitika, versenyképességi elmaradás a régióhoz képest – mellett, hitelességi és legitimációs válsággal is küzdött. Nemzetközi és hazai téren egyszerre veszítette el a megbízhatóság és a hitelesség játszmáját.

Magyarország kicsiny és nyitott országnak, 1990 után, működő tőke bevonásra és exportvezérelt növekedési pályára állt. Ennek megfelelően, a külföldi tőke meghatározó szerepet játszott és játszik Magyarország integrálódásában, és a gazdaság rendszerváltás utáni szerkezetében nem érhető el megfelelő gazdasági növekedés bővülő export nélkül. Ám, a GDP és az export növekedési pályái 2003-tól szétváltak, és az exportból származó hozamok jelentős részben kikerültek a magyar gazdaságból, globális eredményei nem hozták a szükséges felzárkózást. Ehhez járul, hogy Magyarországon az export, valamennyi új tagállammal ellentétben, nem nyersanyag és munkaintenzív tényezőkre, hanem tőke- és K+F intenzív tényezőkre épül, így a foglalkoztatásra nem gyakorol pozitív hatást. A GDP növekedésével nem növekszik a foglalkoztatás, vagyis a gazdasági növekedést és az exportot hordozó transznacionális vállalatok mindössze a foglalkoztatottak egyharmadát foglalkoztatják. Az alacsony foglalkoztatás jelentős terhet rak a gazdaságra. A működőtőkére és exportra alapított két évtizedes növekedési modell válságba jutott.

A gazdasági növekedés már a világgazdasági válság kitörése előtt lelassult, és ennek a lassulásnak a következtében Magyarország nem közeledett a fejlett Európához, hanem távolodni kezdett tőle.

A Bokros-csomaggal a magyar államháztartás mérete az európai jóléti államok átlagának méretére csökkent. De 2001-től újra növekedni kezdett, meghaladva a gazdaság teherbíró képességét. Kizárólag hitelekre alapított eladósodás árán nem lehet dinamizálni egy erőforrások nélküli, kicsi és nyitott gazdaságot, nem lehet fogyasztásra alapozott fenntartható növekedési pályán járni és tartós jólétet teremteni. (Hasonló gyorsításra, dinamizálásra került sor 1972, majd 1985 után – ismert eredménnyel.) A gazdaságpolitika mindhárom szereplője hibázott: laza és fiskális expanziót, ebből következően magas államháztartási hiányt és adósságot eredményezett a költségvetési politika; teljesítménnyel alá nem támasztott jövedelemexpanziót hozott a jövedelempolitika; irreálisan magas kamatszinttel és forint árfolyammal igyekezett ellensúlyozni a fiskális és jövedelempolitikai kihágásokat a monetáris politika. Ennek a rossz keveréknek és összehangolatlanságnak következménye, hogy az államadósság a 2002 évi 44,8%-ról 2006-ra 74%-ra emelkedett, és a hiány meghaladta a 10%-ot.

A második Gyurcsány-kormány erőteljes megszorító politikával, és szerkezeti reformok megindításával igyekezett Magyarországot új, fenntartható növekedési pályára lökni. 2006 júniusa és 2008 szeptembere között sikerült a 10%-ot meghaladó költségvetési hiányt radikálisan lecsökkenteni és az adósság növekedését megállítani. 2008 szeptemberében, a magyar gazdaság fundamentálisan nem állt rosszabbul, mint a térség országainak többsége, ám múltja és elhibázott kormányzati és jegybanki kommunikációja miatt képtelen volt bizonyítani megváltozott kockázatát.

A magyar 2009-es év kezdete 2008. október közepe. A világgazdasági válság első sújtása ekkor éri el Magyarországot. Bekövetkezik a fizetési válság és a bemenekülés az IMF-szerződésbe. A 2009-es év vége 2010. március eleje. A 2010-es választási kampány. A 2009-es, évtizednél hosszabb, szörnyű év

1981-82-höz fogható, amikor többé-kevésbé eldőlt a Kádár-rendszer sorsa: úgy tovább fenn nem maradhatott. *A 2009-es hosszú év eldöntötte a húszéves magyar rendszerváltó rendszer sorsát – így tovább bizonyosan nem marad.*

A rendszerváltó rendszer egyszerre jutott politikai, gazdasági és életforma-válságba. Az 1989-90-es egyensúlyi alkotmányos rendszer, a III. Köztársaság politikai szerkezete megroppant. A vezérelvű, ütköző típusú pártpolitizálás és a jogállamiság kereteit feszegető kormányzati-ellenzéki viszonyrendszer egyensúlytalanná és szinte működésképtelenné tette az intézmények korábban kialakított egyensúlyi rendszerét. Másrészt válságba került a kelet-közép-európai és ezen belül magyar export- és működő-tőke beáramlással vezérelt, felzárkózó gazdasági modell. A modellben gyengítették az alkalmazkodást a reformálatlan nagy állami – egészségügyi, oktatási, szociális, központi és helyi igazgatási – szerkezetek. A magyar specialitás a 2001-től 2006-ig működtetett, egyensúlytalan és fiskális, monetáris, jövedelempolitikai szempontból koordinálatlan gazdaságpolitika, amely az országot fenntarthatatlan, a régióval ellentétes növekedési pályára lökte, és amely okkal-joggal bizalmatlanságot váltott ki az ország irányítóival szemben. Ennek a bizalmi, hitelességi válságnak a következtében, hiába fordult fenntartható növekedési irányba, és ért el sikereket a magyar gazdaságpolitika 2006 júliusa és 2008 szeptembere között, a pénzügyi piacokon és az Európai Unió bizottsága előtt nem sikerült e pozitív változást igazolni. Végül, az individuális versengő, fogyasztásra alapozott, állami potyautas magatartásra ösztönző, egyenlőtlen fogyasztási modell is folytathatatlaná vált. A világgazdasági válság megadta a végső lökést. Az egymással háborúzó, korrumpálódott elitek és a magára hagyott társadalom tagjai se felkészültek, se alkalmasak nem voltak, hogy a válság kihívásaira megfelelően válaszoljanak.

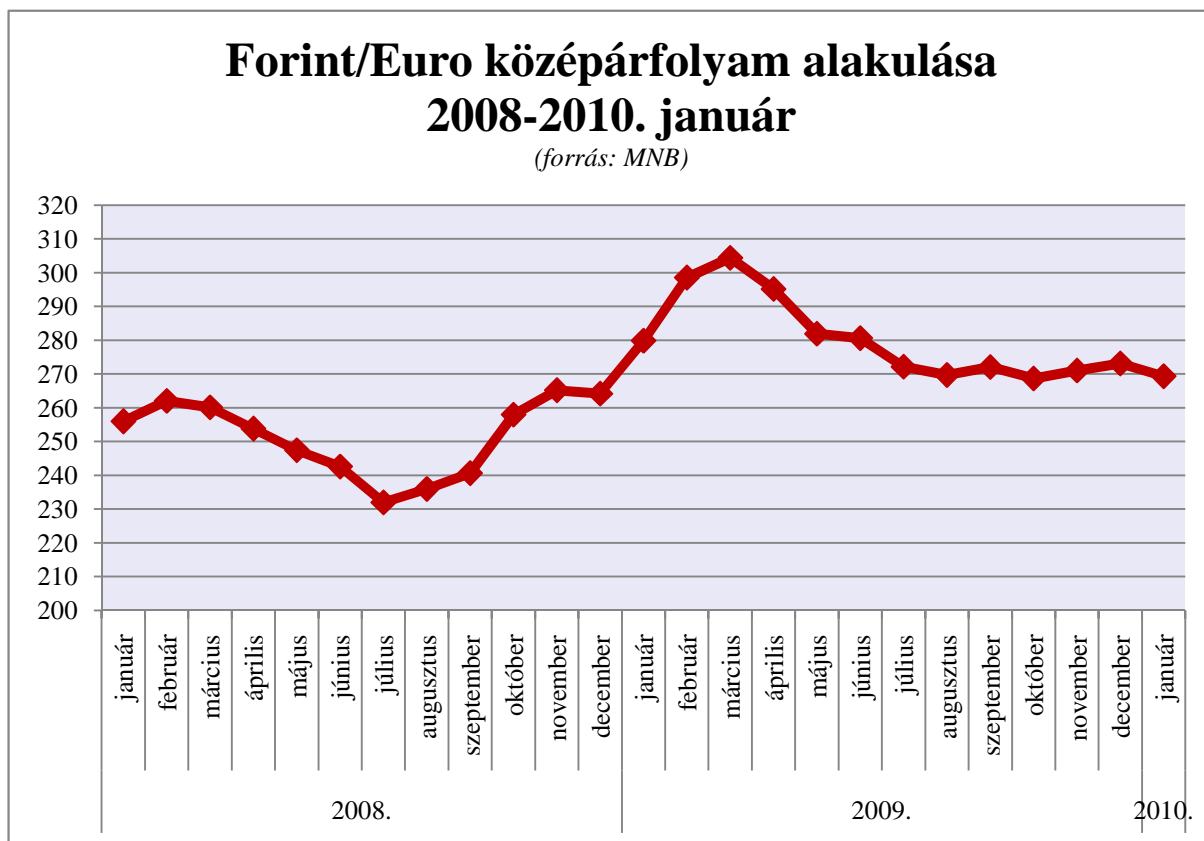
A magyar válságok azonban még tovább húzódtak volna, ha nem gyorsítja a folyamatot a világgazdaság váratlan összeesése. A magyar 2008 őszi válságnak két magyarázata született. Az egyik, a többségi nemzetközi és hazai álláspont szerint, a válságunk oka belső és fundamentális eredetű: a legmagasabb adósságszint a régióban, és az euró-, illetve svájci frank lakossági hitelekkel szemben magas kockázat. Ennek alapján sorolták a nemzetközi minősítők, pénzügyi szervezetek Magyarországot a legrosszabb társaságba: Izland, Ukrajna, Pakisztán mellé. És ezért látszott közelinek az ország pénzügyi összeomlása. Amire a kormány és a jegybank, európai és amerikai tanácsra, az IMF-hez fordulást, és azonnali hitelkérést határozta el.

A másik, Surányi György kisebbségi álláspontja szerint, a magyar válság nem volt belső természetű, már nem voltak közvetlen fundamentális okai. Az igazi ok az EU és az EKB magatartása, amely likviditási válságba lökte az országot, azáltal, hogy nem biztosított euró-forrásokat, s nem kívánt felelősséget vállalni a térségért. Másrészt, a magyar kormány és jegybank alkuképességének, prezentációs működésének gyengesége, mert képtelenek voltak a nemzetközi térben bizonyítani, hogy Magyarország ugyan rossz pályán volt, de már letért róla és nincs akut belső válságban, nincs se ingatlan, se pénzügyi buboréka, és az euró-, svájci frank hitelek se jelentenek magasabb kockázatot. Ha a jegybank magasabb devizatartalékkal rendelkezik és interveniál, akkor Magyarország elkerülhette volna, hogy a legrosszabbak csoportjába kerüljön, és fél évvel később, más feltételek mellett fordulhatott volna az IMF-hez.

A 2008. októberi, rövidtávú hitelességi válságra azonnali válasz Gyurcsány menesztése, egy hiteles szakértő kormányzati helyzetbe hozása, nagyobb hazai és nemzetközi mozgástér teremtése lehetett

volna. (Ne felejtjük, hogy ekkor Orbán Viktor ajánlotta Fodor Gábor SZDSZ elnöknek, térjen vissza azzal az MSZP koalícióba, hogy Surányi Györgyöt ajánlja szakértő miniszterelnöknek, s az ellenzék semlegesen támogatni fogja e kormányt. A Fodorral szemben álló liberálisok és a Gyurcsány mellett kietartó szocialisták elutasították az ajánlatot. És ide tartozik, hogy a Gyurcsány által meghirdetett nemzeti csúcsra Orbán elment, ahol mindenről volt szó, csak arról nem, hogy az ország az IMF felé tájékozódik. A kormányfő, a kormány se nyilvánosan, se zárt körben nem avatta be az ellenzékét az IMF szerződésbe. Mindez történt akkor, amikor az amerikai elnökválasztás finisében, a két elnökjelölt nyilvánosan részt vett a republikánus adminisztráció mentőcsomagjának elfogadásában.) A baloldali elit Gyurcsányba kapaszkodott, elfogadva, hogy nélkülözhetetlen a válságkezeléshez, miközben a válság egyik oka volt. Ezzel tovább növekedett a bizalmi válság.

Gazdaságpolitikailag és a modell változtatását illetően többé-kevésbé világosak voltak a lehetőségek. A Gyurcsány-kormány, az MNB elnökének javaslatára nem egyszerűen pro-ciklikus javaslatot adott az IMF-nek, hanem levitte a magasabb, 3,2 százalékos költségvetési hiányszámot 2,6 százalékra, hogy visszanyerje maga iránt a bizalmat. Ezzel egy a növekedést még inkább megfogó gazdaságpolitikai útra tért. Ugyanakkor nem dolgozta ki, illetve nem nyújtotta be a parlamentnek azokat a szükséges adó, nyugdíj és szociálpolitikai intézkedéseket, amelyek nélkül a növekedési pálya nem lehetett hiteles. A válságkezelésre képtelen, improvizáló Gyurcsány március elejére a második fizetési válságba vezette az országot. Ekkorra sikerült valamennyi hazai és nemzetközi szereplőt maga ellen fordítania, és az utóbbiak kikényszerítették lemondását.

A második válság – kormányváltás: Bajnai válságkezelő kormánya

2009 márciusában megint lehetőség támadt, rosszabb körülmények között, egy szakértői kormány megteremtésére, vagy az előrehozott választásokra. Az MSZP először Surányi Györgyöt kérte fel, aki az SZDSZ-nek is megfelelt. Ám, Surányi ragaszkodott az ellenzék pozitív semlegességéhez. Erre fél évvel korábban még Orbán hajlandónak mutatkozott, ám most megtagadta, így Surányi nem vállalta a kormányalakítást. Orbán vétója lehetetlenné tette egy Surányi-kormány létrehozását, ugyanakkor a politikai elit valamennyi szereplője lemondott az előre hozott választásokról. (A baloldal két pártja érdekelt volt a hatalom további élvezetében, a jobboldal az ellenfél teljes összeomlásában. Továbbá, a Fidesz vezetés pontosan tisztában volt azzal, hogy nincs felkészülve a válság kezelésére, s nem kívánta magára rántani a népszerűtlen intézkedéseket.)

A tavaszi második válság fölerősített három tartós szerkezeti problémát. A harminc éve megoldatlan cigány-kérdés, az északkelet-magyarországi falvakban és városokban kialakuló hideg polgárháború, az elhagyottság és reménytelenség hatására nemcsak szóbeli öldökléshez, hanem mindennapos összeütközésekhez, borzalmas gyilkosságokhoz, gárdista vonulásokhoz vezetett. S ami még rosszabb, mindezeket a társadalom természetes válaszként fogadta el. A cigányozás és a magyarozás, a „védjük meg magunkat és a mieinket”, az elittől magára hagyott társadalmat érzelmileg a szélső jobboldalhoz vitte.

Másodszor ezt erősítette az állami tekintély megsemmisülése és a működés megbénulása. A kormányok hiteltelensége, a politikai elitnek a törvények fölé helyezkedése, az igazságszolgáltatás szervezeteinek megrendülése és egymás ellen fordulása, az ellenzék nyílt tekintélyromboló magatartása és visszaélése kettős hatalmi helyzetével mind-mind arról győzték meg a társadalmat, hogy nem bízhat a jogállamban, a hatóságokban, magának kell kezébe vennie sorsát, az ítélkezést. Ennek a zsákutcának a végében is a Jobbik állt és áll.

Végül, a rendszert szétmaró és saját rákos rendszert építő korrupció, amely átlépte korábbi határait és mindenütt jelenvalóvá lett, megerősítette a közérzetet, hogy itt bármilyen eszköz megengedhető a fensőbbekkel szemben.

A tavaszi válság egyenes úton vitt az EP választásokon a Fidesz elsőprő győzelme mellett, a Jobbik megerősödéséhez az északkelet-magyarországi választói körzetekben. A kormányzati restriktív gazdaságpolitika szociális következményei, a romaellenes düh, a korrupciós lavina elszabadulása együttesen veszélyes érzelmi felfokozottságot teremtettek. A tömeges gyűlölet megjelenése azzal fenyegetett, hogy nemcsak a politikai baloldal söpörtetik ki – lengyel mintára – a politikai térből, de a demokrácia intézményei veszélybe kerülnek.

A Bajnai-kormány programjának válságkezelő intézkedései

A válságkezelő intézkedések célja a kormányprogram szerint:

- a/ a világgazdasági válság hatásának kezelése,
- b/ a gazdaság egyensúlyának megőrzése,
- c/ a növekedés alapjainak megerősítése,

d/ a bizalom megerősítése.

A bizalom megszerzése tekintetében elsődleges célcsoportként a külföldi befektetői kört jelölte meg, amelynek a megnyeréséhez elsősorban az egyensúlyozás célját kell megvalósítani.

A világgazdasági válság hatásának kezelésére többféle intézkedéscsomagot állítottak össze. Így:

- a pénzügyi rendszer stabilizálása (árfolyam-stabilitás megteremtése, megállapodások a nemzetközi intézményekkel, intézkedések a devizahitelekkel szemben, banki kihelyezések ösztönzése, banki felügyelet és fogyasztóvédelem erősítése, a Kincstár szerepének áttekintése);
- a kkv-k finanszírozását segítő programok (MFB tevékenységének bővítése, kedvezményes finanszírozási programok, bankokon kívüli kihelyezés bővítése, tőkeprogramok, garanciaprogramok);
- munkahelyek megőrzése és az állásukat elvesztők támogatása (4 nap munka, 1 nap képzés – uniós forrásból, részfoglalkoztatás ösztönzése, bértámogatás új munkáltatónál munkába álláshoz, a leépített munkavállalókat segítő komplex szolgáltatási program, rendezett munkaügyi kapcsolatokról szóló törvény elfogadása, GOP munkahelyteremtő pályázatainak felgyorsítása, EKD támogatások folytatása);
- uniós források felhasználásának gyorsítása (előlegfizetés felgyorsítása, árfolyam-korrektció, önerő biztosításában való közreműködés, döntési folyamatok felgyorsítása, árbevétel-növekedési elvárás kiváltása létszámmegtartásra).

A gazdaság egyensúlyának megőrzésére cél a 3-4 százalékos elsődleges többlet 2010-ben (ez azt jelenti, hogy már-már egyensúlyban lévő költségvetésünk lesz, hiszen a kamatszolgálat 4-5 százalékot tehet ki). Az egyensúly megőrzéséhez a korábban elfogadott 210 milliárd forintos megszorításon túlmenően *a Bajnai-csomag 2009-re további 190 milliárd forintos restrikiót irányzott elő, 2010-re pedig 900 milliárdot.* Míg az ez évi elvonások összességében a tervezett államháztartási hiány tartására irányultak, a jövő évek a növekedés alapjainak megerősítését is szolgálnák olyan értelemben, hogy helyet teremtenek a versenyképesség erősítésére hivatott adócsökkentéseknek is.

A megszorítások az *adórendszerben* a következőket jelentették:

- a 20 százalékos áfa-kulcsot 25 %-ra emelik július 1-től (kivéve kenyér, péksütemény, tej-tejtermék és távhő – amelyeknél bevezetnék a 18 százalékos áfakulcsot),
- a jövedéki adót – minden terméknél – 5-6 százalékkal megemelik július 1-től,
- bevezetik 2010-től az egységes értékalapú ingatlanadót, progresszív kulcsokkal,
- 16 %-ról 19 százalékra emelkedik 2010-től a társasági adó kulcsa,
- 2010-től megadóztatják az adóparadicsomba menekített jövedelmeket és vagyonokat,
- adókedvezmények, adómentességek korlátozása,
- az EVA kulcsa 2010-től 30 százalékra emelkedik.

Megszorítások a *jövedelemszabályozásban*:

- a közsféra béreinek 2 évre történő nominális befagyasztása,
- a közsféra 13. havi bérének végleges kiiktatása, helyette általános ösztönző bevezetése,
- a 2009. II. félévi kereset-kiegészítés felülvizsgálata a közszférában,
- a családi pótlék nominálértékének 2 évre történő befagyasztása, a jogosultsági korhatár csökkentése 23 évről 20 évre,
- a gyēs- és gyed időtartamának maximálása,
- a lakástámogatások felfüggesztése,
- a gáz- és távhő-árkompenzáció csökkentése és fokozatos kivezetése,
- a táppénzarány 10 százalékpontos csökkentése minden kategóriában,
- utazási kedvezmények felülvizsgálata.

Megszorítások a nyugdíjrendszerben:

- a 2009. évi nyugdíjkorrekciós program átütemezése, a 2010. évi eltörlése,
- a nyugdíjmelés rendszerének átalakítása (3 százalék alatti GDP-emelkedés vagy recesszió esetén csak az inflációval korrigálnak, 3-4 százalék között 20 %-ban figyelembe veszik a bérek emelkedését is, 4-5 százalék között 40 százalékban és csak 5 százalék feletti GDP emelkedés mellett áll vissza a svájci indexálási rendszer),
- a 13. havi nyugdíjat teljesen eltörlik, de bevezetik a nyugdíjprémiumot, amely 3,5 százalékos GDP-emelkedés mellett 20000 forintot jelent, majd lépcsőzetesen növekszik, ahogy a dinamika erősödik max. 80.000 forintig (7,5 %-os növekedésnél), de a kifizetéshez az államháztartás tervezett egyenlegének is teljesülnie kell,
- a 13. havi nyugdíj 2009. második félévi kifizetésének visszavonása,
- 2012-től emelkedik a nyugdíjkorhatár 2016-ra 65 évre,
- a korhatár elérése előtt nyugdíjazásukat kérőknek malus rendszerű nyugdíj-megállapítást vezetnek be,
- szigorodnak a rokkantnyugdíjazás feltételei.

Egyéb megszorítások:

- a közösségi agrártámogatások nemzeti kiegészítésének csökkentése 2010-ben,
- a közmédia támogatásának csökkentése,
- önkormányzatok támogatásának csökkentése.

A megszorításokból kiolvasható, hogy azok egyfelől tartalmazzák a Gyurcsány Ferenc által februárban meghirdetett és a Kiegészítő Egyetértési Megállapodásban is lefektetett döntéseket, másfelől túllépnek azokon, jóval radikálisabbak, figyelembe vették több helyütt pl. a Reformszövetség

javaslatait is. A megszorítások jelentős része nemcsak mennyiségi elvétel, hanem reformértékű, szerkezeti változtatás is az adott alrendszerben, főként a nyugdíjrendszerben és a szociális ellátások terén.

A *növekedési cél* a kormányprogramban: az EU-átlagnál tartósan 2 százalékponttal magasabb GDP dinamika elérése. A növekedés alapjainak megerősítésére bejelentett intézkedések a következők voltak, zömük 2010-re vonatkozott:

- a tb-járulék 5 százalékpontos csökkentése 2009. július 1-től a minimálbér kétszereséig, 2010-től ezt a határt feloldják,
- 2010-től eltörlik az eho-t,
- 2010-től eltörlik a vállalkozások 4 százalékos különadóját,
- 2009-ben 1,7 millióról 1,9 millióra nő a személyi jövedelemadó sávhatára,
- 2010-től szuperbruttósítás és 5 millió forintra emelkedik a sávhatár.
- a korábbi foglalkoztatási támogatások megtartása és bővítése.

Mindezeken túlmenően *költségvetésen kívüli eszközökkel is serkenteni kívánta program a gazdaságot, így*

- a piacszerzés elősegítése (exportfejlesztési program, belföldi piacra jutási támogatás, beszállítói program, külgazdasági diplomáciai offenzíva),
- adminisztráció egyszerűsítése (bürokráciacsökkentés, lánctartozások visszaszorítása, nagy beruházások engedélyezésének gyorsítása),
- ágazati stratégiák kidolgozása (járműipar, logisztika, informatika, gyógyszeripar, biotechnológia, élelmiszergazdaság, építőipar, turizmus, K+F ösztönzése),
- a humán és reálgazdasági infrastruktúra fejlesztése,
- az energiahatékonyság növelése (ösztönzés, Zöld Közbeszerzési Rendszer, energiahatékonysági programok támogatása).

A legfontosabb szempont, ami alapján véleményünket a programról megformálhatjuk az, hogy képes-e megoldani a magyar gazdaság akut problémáját, a pénzügyi instabilitást, amely az állam fizetéképtelenségének veszélyét is magában rejt. Ebből a szempontból a program megfelelőnek tűnt azzal együtt is, hogy a vártnál esetleg nagyobb visszaesés esetén a bemutatott korrekció nem lesz elégséges.

A válságkezelésre vállalkozó kormány programja egyszerre szeretett volna egyensúlyt teremteni, azaz csökkenteni az ország külső forrásigényét és egyidejűleg biztosítani a jövőbeni magasabb növekedési potenciált is. E két feladat egymással ellentmondásban állt, hiszen minden megszorítás, ami az egyensúlyt szolgálja, egyben rongálja a növekedés forrásait is, amiből még alacsonyabb költségvetési bevétel keletkezik, miközben az államháztartás kiadásai többnyire merevek, függetlenek a növekedési dinamika alakulásától. Az így előálló lefelé mutató, negatív spirálból csak úgy lehet

kitörni, ha pótlólagos kereslet teremődik – ám ezt a magyar gazdaság esetében csak az uniós források jelentik. Ebből a szempontból is pozitív értékelést kaphat a program, hiszen, amit csak lehet, mindent megtesz az uniós projektek felgyorsításáért.

Az említett ellentmondás dilemmájának feloldásaként *a kormány elsődlegesen az egyensúlyteremtés mellett tette le a voksát*. Rendkívül kockázatos lett volna egy egyensúlyteremtés nélküli gazdasági élénkítés egyszerűen azért, mert nem lett volna normál áron finanszírozója.

Részleteit tekintve a program további *pozitívumai* a következők voltak:

- Az elvonások alapvetően a fogyasztást érintették és a felhalmozást kímélték, amire az utóbbi évek stabilizációi közül utoljára a Bokros-csomag szolgált példával. (A beruházások nagyobb növekedési erővel bírnak, mint a fogyasztás, az arányváltás a növekedés szempontjából is helyes volt.)
- Az előbbi tételt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy az újraelosztást a háztartások rovására és a növekedési dinamika letéteményesének számító vállalkozások javára alakították át.
- Helyes volt az irány az adórendszer átszabásánál is amennyiben a fogyasztási adók és az ingatlanadó került előtérbe, és visszaszorultak a közvetlen adók mind a munkavállalók, mind a vállalkozások esetében.
- A munkát terhelő adók mérséklése elsősorban a kis- és közepes vállalkozásokat kedvezményezi, náluk számít nagyobb súllyal az eho, és a tb-járulékcsökkentés.
- Az sja-sávhatárok eltolása mérsékli a bérkövetelésekből adódó nyomást, mert nagyobb nettó bért hagy a korábbiaknál a munkavállalók zsebében, és így is erősödhet a vállalkozások felhalmozó-képessége.
- Régi adósságot törlesztett a program akkor, amikor az adókedvezmények kiirtására vállalkozott. Ezáltal egyszerűbbé, transzparenssebbé válik az adórendszer.
- Hozzá mert nyúlni a program a szent tehénnek számító nyugdíjrendszerhez, és a szociális rendszerhez is. A nyugdíjmelés új indexálási szisztémája azt is jelenti, hogy a minimál-nyugdíjhoz kötött számtalan szociális juttatás is kordában lesz tartva, azaz nem bővül nagyobb mértékben, mint azt a gazdaság egészének növekedése lehetővé teszi.
- Helyes, gesztusértékű döntéseket is tartalmazott a program, ezek szerint 15 százalékkal csökkentik a miniszterek fizetését, visszavesznek az állami vezetők napidíjából, megtiltják a jubileumi jutalom felvételét, amíg a közszolga a miniszteri megbízatását tölti.

Nem tűntek szerencsésnek viszont a program következő elemei:

- A jövedelem-befagyasztás kétségkívül hatásos és gyors egyensúlyjavító eszköz, ugyanakkor – a fogyasztás korlátozásán keresztül – erősen visszafogja a növekedést is. Jobb lett volna e globális hatású intézkedés helyett a költségvetési szervek működési kiadásait tételesen felülvizsgálni. Igaz, erre a Reformszövetség munkatársai sem vállalkoztak, noha nekik lényegesen több idő állt a rendelkezésükre.

- A lakásépítés szociálpolitikai támogatásának megvonása nemcsak szociálisan érzéketlen, hanem gazdaságilag sem hatékony, mert a kicsiny kiadáscsökkenéssel szemben a tovább csökkenő lakásépítés és ennek megfelelően bevételkiesés áll.
- Az étkezési jegy és az üdülési csekk magasabb adóztatása lehetetleníti a vendéglátás és belföldi turizmus helyzetét, csökkenti az innen származó bevételeket.
- A 18 százalékos áfa-kulcsnak inkább gesztusértékű jelentősége van, mintsem gazdasági jelentőséggel bírna. Az érintett körben árcsökkenésre nem lehetett számítani, tekintettel arra is, hogy merev keresletű cikkekről, szolgáltatásról volt szó.
- A munkát terhelő elvonások még így is nagyon magasak maradtak.

A Bajnai-kormány programját a befektetők kedvezően fogadták, különösen akkor, amikor az már elfogadott törvényjavaslatokban is testet öltött. A hazai vállalkozói kör is elégedett volt az iránnyal, bár a terhelés csökkentését nagyobb mértékben képzelte volna el. Megítélésünk szerint az intézkedések jó elrugaszkodási pontot jelentenek a következő kormánynak, mindenképp az egyensúlyozó pálya megteremtésével, de azzal is, hogy jó irányú erőfeszítéseket tesznek a potenciális növekedés alapjainak megerősítésében is.

Az IMF-hitelkeret harmadik részletének lehívási feltételeiről már a Bajnai-kormány tárgyalta. A magyar gazdaság visszaesését májusban már 6,7 százalékra prognosztizálta a kabinet, amivel az MNB is maradéktalanul egyetértett. A tárgyalásokon a korábban vártnál lényegében megduplázódó recesszió mértéke – miközben az inflációt változatlanul 4,5 százalékra taksálták – komolyan esett a latban. A nemzetközi partnerek belátták, hogy ilyen feltételek mellett – amelyet részükről nem vitattak – csak további és indokolatlan GDP csökkenés árán lehetne a költségvetés kitűzött pozícióját tartani. A magyar gazdaság olyan recessziós spirálba kerülne, amiből egyhamar nem tudna kikeveredni.

A helyzetre javasolt megoldás az lett, hogy a 2009. évi 2,9 %-os deficitcélt 3,9 százalékra, a 2010. évi pedig 2,7 százalékról 3,8 százalékra emelték, és kinyilvánították, hogy a 3 százalék alatti államháztartási hiányt a magyar gazdaságnak csak 2011-ben kell teljesítenie. Ehhez viszont további konszolidációs intézkedéseket kell kidolgozni és a „költségvetési kiigazítást egy átfogó, strukturális reformokra irányuló stratégiába kell ágyazni”. (Ennek megvalósítása azonban már a következő kormányra vár, mint ahogy az is, hogy az államadósság csökkentése érdekében a mai 1 százalékos GDP arányos elsődleges többletet 2014-ig 4 százalékra kell emelni. Ez mai áron kb. 700 milliárd forintos spórolást feltételezne az államháztartásban.) A megadott lazítás fejében előírták, hogy a kormányprogramban szereplő 400, illetve 900 milliárd forintos államháztartási megszorításra vonatkozó elképzeléseket a kabinet maradéktalanul hajtsa végre. Felszólították az IMF képviselői a kormányt, hogy mutassa be milyen módon kívánják 2010-ben csökkenteni az önkormányzatok költségvetését 120 milliárd forinttal, illetve a vasúti tömegközlekedés támogatását 40 milliárd forinttal.

Az IMF-nek és Brüsszelnek ezzel a döntésével kb. 200-250 milliárd forinttal növekedett a kormány mozgástere, s nemcsak a Bajnai-kormányé, hanem az utána felállóé is. Az enyhítés megadásában minden bizonnyal szerepet játszott a határozott, helyes irányú kormányprogram, és az a töretlen

elszántság, amivel ezt a programot – politikai kilengésektől mentesen – a kabinet végig akarja vinni. A válságkezelés ezúttal belső erőből volt sikeres.

Javult a kabinet helyzete azáltal is, hogy a forint árfolyama már a kormányprogram meghirdetését követően erősödött, ami megtámogatta a pénzügyi rendszer stabilitását. A CDS felár – amely márciusban ismét 600 pontra ugrott, június végére 350 pont körül alakult, amiben a magyar gazdaság iránti bizalomerősödés jutott kifejezésre. Ám ehhez is hozzá kell tennünk, hogy a külső feltételek javulása nem látszott volna meg ilyen mértékben a magyar monetáris mutatókban, ha nem nyer bizalmat az új kabinet a befektetők részéről.

Eredmények és következmények

1. Az ország biztonságos finanszírozása: csökkenő kockázati felárak mellett, a pénzpiacokról olcsóbban és biztonságosan képesek vagyunk finanszírozni a gazdaságot. Magyarország már nem szorul a nemzetközi pénzügyi intézmények közvetlen hitelezésére, emelkedhetnek devizatartalékai.
2. Az árfolyam stabilizálódott olyan határok között, amelyek elfogadhatóak mind az exportáló vállalatoknak, mind a devizahiteles adósoknak.
3. A Bajnai-kormány exit stratégiája egyszerű: stabilabb és fizetési csődveszélytől mentesen átadni az országot a 2010-es választásokon győztes kormánynak, illetve Magyarországot olyan növekedési pályára állítani, hogy az euró-övezetbe való belépés 2014-re megvalósuljon. A stabilitáshoz Magyarországnak tartós hitelességet és megbízhatóságot, alacsony költségvetési hiányt és csökkenő államadósságot kell produkálnia, mert ezt kéri számon a piacok, az Európai Unió és az IMF.

Az euró-cél csak akkor érhető el, ha az új kormány tartósan ragaszkodik a maastricht-i költségvetési hiány-, államadósság és inflációs célhoz. Ennek megfelelően a 2010-14 közötti kormány nem oszt el többet, mint a 2011 utáni gazdasági növekedéssel szerzett jövedelemtöbbletet.

A válságból kivezető út továbbra is a működőtőke behozatalra és az exportbővülésre alapozott pálya, ahol nincs belső élénkítő forrás. Így, Magyarországnak abban kell reménykednie, hogy az európai, mindenekelőtt a német gazdasági növekedés beindulásával, az ország visszatér a magasabb és egyensúlyi növekedési pályára.

A 2010 elején kirobbant görög, majd ezzel összefüggő spanyol, portugál, ír válságok, illetve ezeknek az euró-övezetre gyakorolt hatása, sajátos helyzetbe hozta a kelet-közép-európai, euró-övezeten kívüli országokat. Átmenetileg elvonta a figyelmet az utóbbiak helyzetéről, és inkább stabilizálóan hatott, mint negatívan. A magyar gazdaság pozitív változását mutatja, hogy Magyarország nem került a kockázatos, a veszélyeztetett országok körébe. Azzal, hogy a Bajnai-kormány másokat – görögöket, spanyolokat, olaszokat stb. - megelőzve végrehajtotta a változtatásokat a nyugdíj- és a szociális rendszerben, komolyan előre lépett. Más oldalról, a görög válság nagyon beszűkítette a jövőbeni magyar kormány mozgásterét. Minden érzékelhető eltérés a megszorító kormányzati vonalvezetéstől azonnali büntetéssel jár a pénzpiacok – hitelminősítők, hedge-fund-ok -, majd az Európai Unió és az

IMF részéről. A görög válság nem lazította, hanem megszorította a nemzetállamokat befonó kötelekeket.

Ahhoz, hogy az új kormány elnyerje a meghatározó nemzetközi szereplők bizalmát, kénytelen lesz tartani magát a szoros hiánycélhoz, amely további megszorításokat igényel. Láthatóan a társadalmi lázongások, ellenállás nem javítja, hanem rontja az adott állam, kormány nemzetközi pozícióját. Ezért az új kormányra három azonnal megoldandó feladat vár:

- úgy kell újraalkotnia a Bajnai-kormány eddigi vonalát, hogy az kívül folyamatosnak és azonosnak, belül megszakítottnak és másnak látszék;
- a legszorosabban együtt kell működnie a nemzetközi pénzügyi intézményekkel (IMF, Világbank, EIB, EBRD), az Európai Unió Bizottságával, az EKB-al, az európai nagyhatalmak irányítóival a közvetlen válságkezelésben;
- meg kell nyugtatnia a pénzpiacokat és a nemzetközi befektetőket, hogy ésszerű és az európai politikához illeszkedő politikai és gazdaságpolitikai intézkedésekre kész, megnyugtató befektetési környezetet teremtsen;
- döntenie kell a konvergencia-pályáról, ezzel meghatározva a ciklus gazdaságpolitikáját;
- fenn kell tartania a rendet és a biztonságot, javítania kell a befektetői környezetet, szemben az elégedetlen választókkal.
- kezelnie kell a társadalmi válságot – növekvő munkanélküliség, roma integrációs probléma, a társadalmi egyenlőtlenséggel szembeni düh, korrupció stb.
- összhangot kell teremtenie a fiskális, monetáris és jövedelempolitikai szereplők között: egy cikluson át nem lehet érdemben lazítani a fiskális politikában; a monetáris politikának rugalmasan egyszerre kell szolgálnia az infláció-csökkentést, az árfolyam ésszerű keretek között tartását és a gazdasági növekedést; a jövedelempolitikának alkalmazkodnia kell a termelékenység növekedéséhez, vagyis a reálbérek emelkedése nem haladhatja meg a termelékenység emelkedését;
- Az állami újraelosztás 51 százalékos szintjét a ciklusban 7-8%-kal lejjebb kell vinni (ebből 1-2% a deficit mérséklése, a többi az állami kiterjedés, feladatok mérséklése, illetve a lakosság részvétele a szolgáltatások finanszírozásában);
- A 2010-es és 2011-es szoros államadósság finanszírozási kényszerhelyzetben, az új kormánynak nincs jelentős adócsökkentő mozgástere, lehetetlen a gazdaság kímoldítása az adók jelentős mérséklésével, Magyarország nem hirdethet meg adóversenyt a régióban; a béreket terhelő adók és járulékok lassú levitele a ciklus folyamán a reális cél;

A 2010-ben hatalomra kerülő kormány kénytelen lesz a ciklusában legalább egy államháztartási reformot végrehajtani – választhat az önkormányzati rendszer, az egészségügy vagy az oktatás között -, és folytatni a nyugdíjreformot, tekintettel a demográfiai mutatókra és az állami túlvállalásra.

I. NEMZETKÖZI KITEKINTÉS

1. Válságkezelés az Egyesült Államokban

Bevezetés

Az alábbi dolgozat arra tesz kísérletet, hogy megpróbálja összefoglalni, hogyan érte az Egyesült Államokat a világgazdasági válság, milyen strukturális problémák vezettek a kialakulásához és milyen lépéseket tettek eddig a válságkezelésben.

Bevezetesként tárgyalásra kerülnek azok a globális egyensúlytalanságok, amelyek valamilyen formában minden elemző szerint magukban hordozták a feszültség forrását. Szó esik továbbá a Bush-adminisztráció lehetséges szerepéről a válság kialakulásában, illetve az első lépésekről a válságkezelés hosszú folyamatában, amelyet az első stimulus-csomagként szoktak emlegetni. Számba vesszük az amerikai ingatlanpiaci buborék és nem elsőrendű jelzalog-piaci válság kirobbanásának okait mind a kormányzati, mind a pénzügyi és központi banki oldalon. Tárgyaljuk a központi bank szerepét betöltő FED lehetséges szerepét a válság kirobbanásában, és az erre adott reakciókat, amik főként a FED jogkörei körüli vitákban öltenek testet. Szó esik a banki reguláció különféle módozatairól és javaslatairól, amelyek a 2010-es kongresszusi választások idején a nyilvánosságot is foglalkoztatják.

Szó lesz Obama elnök válságkezelési lépéseiről, az amerikai bankmentő csomagról, az egészségügyi reform tervezetéről, valamint az autógyártókkal kapcsolatos problémákról, amelyek a tágabb értelemben vett intervencionizmus problémáira mutatnak rá. Szó esik ezen kívül a stimulus-csomagok hatására megugró államadósság lehetséges konszolidálási módozatairól, a fiskális és monetáris politikák kilátásairól.

Végezetül pedig számba vesszük azokat a nézőpontokat, amelyek jelenleg leginkább dominálják a makroökonómiát, a válságot és a kilábalási módozatokat övező legfontosabb közgazdasági álláspontokat.

A válság előzménye: globális egyensúlytalanság

A válságot előidéző legfontosabb jelenség a globális egyensúlytalanság volt, amit az ázsiai megtakarítások és a nyugati, főleg angolszász országok túlfogyasztása hozott létre.

Az amerikai belpolitikában tulajdonképpen azon zajlik a vita, hogy vajon a kettő közül melyik volt hamarabb: a FED alacsony kamat politikája okozta a pénzbőséget, az pedig a felelőtlen és túlzott hitelezést („money glut” álláspont), vagy pedig a FED alacsony kamatait lehetővé tevő ázsiai megtakarítási hajlam okolható elsősorban a buborékért („savings glut” teória). Utóbbi álláspontot képviseli az amerikai szövetségi jegybank.

Az amerikai FED hivatalos álláspontja szerint tehát ekkora megtakarítási roham megkövetelte a végső hitelfeltevő szerepét, elkerülendő a globális deflációs nyomást, azon

keresztül pedig a globális recessziót. Ezt a szerepet pedig a FED töltötte be. Ráadásul a FED azzal, hogy külföldre adta el az adósságát, elkerülte, hogy a saját, belső piacán érvényesüljön a „crowding out” hatás, amikor az állami hitelfelvétel kiszorítja a hitelpiacról az egyéni hitelfelvevőket, mert az államnak hitelezni mindig biztonságosabbnak minősül. Más szóval éppen a szövetségi deficit olcsó finanszírozása tette lehetővé, hogy a belső hitelpiacon alacsonyban tarthassák a hitelek költségeit.

A „money glut” elmélet fordítva magyarázza a jelenséget és éppen azt nehezményezi, hogy az alacsony kamatszint csökkentette az amerikai gazdaság befektetési hajlandóságát és a hitelezés felé fordította a figyelmet. Különös tekintettel a jelzőlog-hitelezésre és M&A aktivitásra. Alan Greenspan meglátása szerint mindennek egyik látványos indikátora volt, hogy az olcsó forrásokat az amerikai cégek részvény-visszavásárlásokra és a részvényeseknek kifizetett osztalékokra fordították – mert egyrészt nem volt motivációjuk befektetni azt, másrészt kecsesgató befektetési lehetőségek sem mutatkoztak. Így az alacsony kamatszint elindította a külkereskedelmi deficit felhalmozódását is, amelynek előbb vagy utóbb automatikusan a dollár leértékelődéséhez kellett vezetnie. A „money glut” elmélet az amerikai fiskális és monetáris lazaságot úgy tekinti, mint egyfajta vákuumot, amely elszívta a megtakarításokat az arra hajlamos kelet-ázsiai térségből és bátorította a felhalmozást a határokon kívül.

Függetlenül attól, hogy a két elmélet közül melyik bizonyul győztesnek a közgazdászok vitájában, annyi bizonyos, hogy a két jelenség erősítette egymást – miközben egyre nehezebbé tette a kiszállást, bármelyik fél részéről. John Kenneth Galbraith brit gazdaság történész gazdasági buborék-tipológiájában ezt nevezi a buborékok egyik jellemzőjének.

Abban mindkét oldal egyetért, hogy a külföldi tőke nem FDI, hanem államkötvények felvásárlása formájában érte el az amerikai gazdaságot, különösen a dotcom válság után, amikortól az ázsiai tőke nem látta már annyira biztonságosnak a közvetlen tőkebefektetést az Egyesült Államokban. Ez viszont azzal járt, hogy a gazdaság export-oldala gyengült – ez pedig fenntarthatatlanná tette az egyensúlytalanságot. Minden olyan érv, amely az egyensúlytalanság fenntarthatósága mellett szólt, igazából egy statikus helyzet-magyarázat volt, nem igazi érv. Ezek az érvek egy olyan végtelen folyamatot vízionáltak, amelyben Kelet-Ázsia a végtelenségig folytatja a felhalmozást, egyszerűen azért, mert nem szállhat ki belőle.

Az amerikai államkötvények vásárlása rövidtávon minden szereplőnek kedvezett:

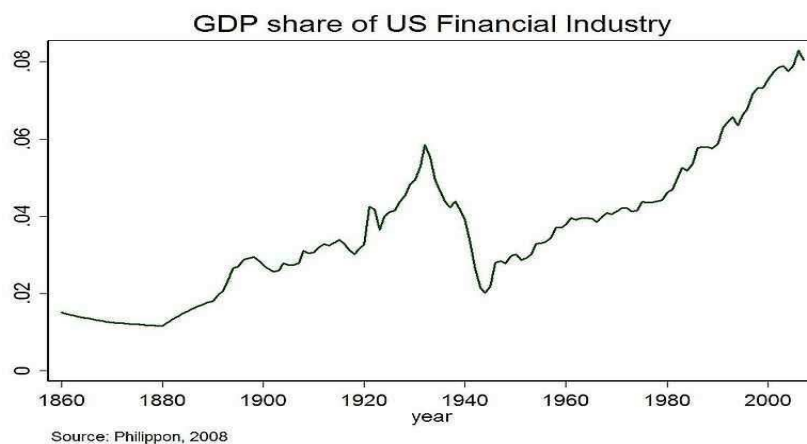
- Az ázsiaiak el tudták különíteni a dollár-vásárlásaikat a belső pénzkínálattól, így elkerülve az inflációt, amely megdrágította volna, így versenyképtelenné teszi a piacukat. Konzerválták tehát azt az állapotot, amikor az olcsó munkaerő, az alacsony költségek és a mesterségesen alacsonyban tartott valuta révén versenyképes, olcsó exporttal felhalmozásokat tudtak produkálni.
- Az amerikai cégek és menedzsmentjük – nem lévén fejlesztés a termelésben amerikai területen – örömmel telepítették át a termelésüket Ázsiába, ezzel rontva az amerikai külkereskedelmi mérleget. A felszabaduló tőke aztán szolgáltatások piacán, elsősorban a pénzügyi szektorban került befektetésre, pénzügyi „innovációkban”, hitelkihelyezésekben – olykor felelőtlenül is.

2005-ben egy előadásában Ben S. Bernanke is leírta a jelenséget. (Ekkor még nem volt az amerikai szövetségi jegybank szerepét betöltő FED elnöke.) Előadásában, ahol a fenti folyamatot bemutatta, rámutatott három hátulütőjére is:

1. A folyamat a tőke áramlását megfordította, vagyis most a fejlődő országokból vándorolt a pénz a fejlettek felé, amit nem tartott helyesnek. A tőkehiánnyal küzdő, feltörekvő gazdaságoknak kell most szembenézniük azzal a „crowding out” hatással, amit az Egyesült Államok megjelenése jelent a globális hitelpiacon, mint végső hitelező, a tartalékvaluta kibocsátója. (Ez a folyamat perverz hatásként felgyorsult az amerikai piacok 2008 őszi megroggyanásával, mivel ekkortól meg Amerika lett a legkevésbé veszélyes befektetés, a legbiztonságosabb hely a pénznek.)
2. Az Egyesült Államokba áramló tőke nem a reálgazdaságba áramlott (2000, azaz a dotcom lufi után), hanem a szolgáltatásokat, elsősorban az ingatlanpiacot és a fogyasztást izmosította.
3. A jelenség hosszú távon lehetetlenné tette a külkereskedelmi szaldó kiegyensúlyozását, mivel az export-ágazatok lassan legyengültek. A külkereskedelemben nem forgalmazható javak, a pénzügyi szektor és a szolgáltatások piacát erősítette.

Bernanke tehát látta a kiegyensúlyozás szükségességét, azonban elképzelése szerint ez lehetséges volt finomhangolással is. Ehhez természetesen hozzájárul, hogy az amerikai GDP-nek akkorra már igen jelentős százalékát a pénzügyi szektor jelentette, amelyet így nem lehetett hirtelen kezelni.

A válságot megelőző években a pénzügyi szektor az Egyesült Államokban is jelentős gazdasági húzóágazat volt. A szektor nyeresége szokatlanul nagy részét képviselte a megtermelt összprofitának. A teljes pénzügyi szektor részesedése a teljes vállalati nyereségekből 34%-ra növekedett a 2000-es évek elejére. Ugyanez az arány az 50-es évektől egészen a 80-as évekig még csupán a 10%-os átlag körül mozgott, és a 90-es években is mindössze 22% volt. Hasonlóan a profithoz, a szektorban megkeresett fizetések a teljes bértömeg 7%-át teszik, ez az 50-es években még 3% körül mozgott.²

² Thomas Philippon és Ariell Reshef: Skill Biased Financial Development: Education, Wages and Occupations in the US Financial Sector (National Bureau of Economic Research, Working Paper No. 13437, September 2007.)

A pénzügyi szektor jelentősége az amerikai gazdaságon belül 2008-ban arányosan nagyobb volt, mint a „Roaring Twenties”, vagyis a dübörgő 20-as években.

A 2008-as események mutatják, hogy végül nem ez történt. A recesszió elmúltával pedig kiderül, a szereplők képesek lesznek-e változtatni a globális egyensúlytalanság folyamatán, vagy minden rohog ugyanabba az irányba, amerre a válság kirobbanása előtt ment.

A válság kirobbanása – Ingatlanpiaci buborék

A gazdasági válság okai között (a globális egyensúlytalanságon túl) felsorolják a kockázatok nem megfelelő árazását, az ingatlanpiaci buborékot, a tartósan alacsonyan tartott kamatszintet, az ennek következtében kialakuló, túlfűtött jelzálog-hitelezést, a banki deregulációt, amely mindezt lehetővé tette, a shadow bankig, vagyis a banki szabályozás alá nem tartozó, de bankként viselkedő szereplők egyre növekvő befektetési aktivitását, méretét és volatilis viselkedését, a túlzott tőkeáttételt mind a banki, mind a magánszektorban, a túl komplexszé váló pénzügyi termékeket, valamint azt a lakhatási politikát, ami a Bush kormányzat idején érte el a tetőpontját.

A válság kirobbanása előtt tehát csak az volt kérdéses, vajon a dollár gyengül meg hamarabb, vagy az ingatlanpiaci lufi pukkan ki.

A választ mostanra mindenki tudja: a válság közvetlen kirobbanását az ingatlanpiaci buborék okozta, vagyis onnantól számoljuk az eseményeket, amikor a felelőtlenül kiosztott (és gyorsan továbbértékesített) nem elsőrendű amerikai jelzáloghitelek elkezdtek nem-teljesítővé válni.

A dollár ehhez képest viszonylag keveset gyengült, amit a fent bemutatott perverz hatás tett lehetővé: a globális felfordulásban a tőke a legbiztonságosabb befektetés felé menekült, ezt pedig annak ellenére az Egyesült Államok jelentette, hogy államadóssága pillanatok alatt növekedett a GDP 40%-a körülről 80% fölé.

Az amerikai belpolitikában éles vita zajlik arról, vajon a FED politikája provokálta ki az ázsiai felhalmozást („money glut theory”), vagy a FED alacsony kamatait éppen az ázsiai felhalmozás tette lehetővé („global savings glut theory”). Akik a FED-et okolják, arra hivatkoznak, hogy a dotcom válság és 9/11 után, vagyis a 2000-es évek nagyobbik részében túl alacsonyan tartotta az alapkamatot.³ 2001 után 6 és fél százalék körülről 1.75-re, majd 1% környékére ment le és tartósan ott maradt. A 2003-06 közötti alacsony kamatperiódust sokan tartják elsődlegesen felelősnek az ingatlanpiaci kereslet robbanásszerű megráadásáért.

A FED 2009. december 22-ki tanulmánya természetesen cáfolja ezt.⁴ Egy behavioristább álláspontot képvisel, ami általában jellemző a válság óta a közgazdaságtanban, vagyis az emberi irracionális, a gyors meggazdagodás hajhászását és a bankárok felelőtlenységét is okolja. Érvelésük szerint más országokban is léteztek alacsony kamatok, mégsem mindenhol alakult ki ugyanilyen ingatlanpiaci buborék. Tehát ez nem elsődleges faktor a buborék

³ A Taylor-szabályhoz képest (1993), ami az aktuális és potenciális GDP, valamint az inflációs cél és az aktuális infláció eltéréseinek fluktuációja alapján jelöli ki az ideális kamatszintet a jegybanknak.

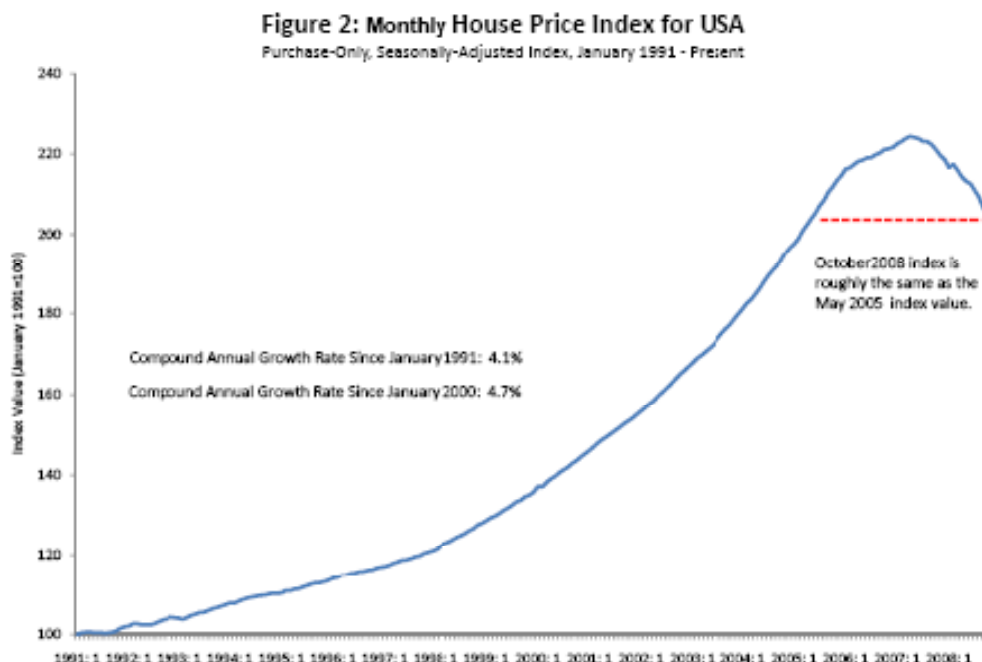
⁴ Monetary Policy and the Housing Bubble, Federal Reserve Board paper (December 22, 2009) 2009-49
<http://www.federalreserve.gov/PUBS/feds/2009/200949/200949pap.pdf>

kialakulásában. Az érvelés tipikus olyan kis országok esetében, amelyek így próbálják a közvéleményüknek eladni a válságot, de az Egyesült Államok esetében aligha beszélhetünk meggyőző argumentációról.

A dokumentum nagyon diplomatikusan továbbá úgy fogalmaz, hogy ez a kamatpolitika "egybeesett a politikai akarattal", vagyis az olcsó hitelek és az ingatlanulajdonlás minél szélesebb körű bevezetése olyan politikai cél volt, amelyet a mindenkori kormány is támogatott, amikor éppen nem közvetlen kamattámogatás formájában (A Fannie Mae és Freddie Mac jelzálog-óriásokon keresztül), akkor retorikailag. Nézetük szerint a politikai elit ugyanúgy nem bánta ezt a kamatpolitikát (a célzás szerint akár támogatta is), ráadásul messze nem lett volna önmagában elégséges egy ilyen mértékű „túlreagálás” kialakulásához.

Okolják továbbá a kínai felhalmozási, megtakarítási politikát. Mindez természetesen egybehangzó Washington hivatalos álláspontjával a kínai megtakarításokat illetően, ami ott a júan mesterségesen gyengén tartásában is megnyilvánul. A mindenkori Kongresszus folyamatos nyomás alatt tartja az elnököt a fellépéssel kapcsolatban. Bush alatt a Kongresszus folyamatosan közel volt ahhoz, hogy elfogadjon valamiféle kereskedelmi retorziókat Kína ellen, de a kereskedelmi háború végül nem következett be. Obama alatt a fellépés még távolabbinak tűnik, tekintettel az új elnök realistább álláspontjára, mely figyelembe veszi a nyilvánvaló patthelyzetet, ami kialakult a két ország között.

Az amerikai ingatlanpiacon a bőséges hitelezés nyomán tehát elkezdődött egy folyamatos és masszív áremelkedés. 1991 óta éves átlagban 4.1%, 2000 óta pedig még annál is gyorsabb ütemben emelkedtek az árak, bár ez nem volt egyenletes az ország területén. (A keleti és nyugati partvidékek, valamint Florida hagyományosan népszerűbbek befektetési és spekulációs nyomások idején.)

Forrás: Federal Housing Finance Agency⁵

⁵ <http://www.fhfa.gov/webfiles/1154/hpimonthly122308.pdf>

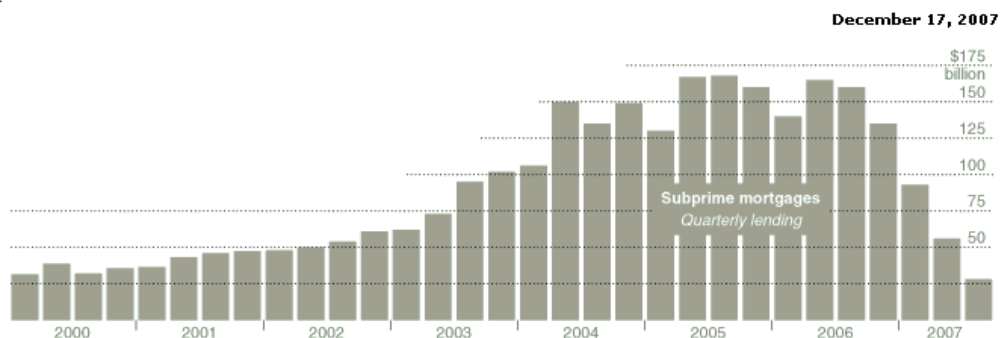
Az ingatlanpiac boom-jához hozzájárult a felelőtlen hitelezés is, amit két dolog tett lehetővé: az egyik az olcsó forrás volt, a másik pedig a lehetőség, hogy a hitel értékesítője szinte azonnal megszabadulhatott kintlévőségétől, kötvényesítve azonnal bekerült a pénzügyi vérkeringésbe. Ennek következtében az eredeti hitelező szinte azonnal elveszítette érdekét abban, hogy a hitel fizetőképese maradjon, az új „tulajdonos” pedig valamilyen pénzügyi származtatott terméken, derivatíván keresztül vette meg a tartozást, és onnantól szinte képtelenség lett volna kideríteni, pontosan mit tartalmaz.

A hitelminősítő intézetek mindeközben nyomás alatt voltak, hogy olyan „tripla A” minőségű befektetéseket találjanak, amelyekre a pénzügyi világban nagy igény volt. A pénzintézetek ugyanis alacsonyabb tartalékkal működhettek, amennyiben befektetéseik minél nagyobb hányadát AAA minőségű kötvényekben helyezték el. Ezek az intézetek pedig kivétel nélkül fizető ügyfelei voltak a fenti hitelminősítőknek, amely a hitelminősítők összeférhetetlenségi kérdéseire mutat rá. Az amerikai nem-elsőrendű jelzálogpiaci kötvények pedig többszörös áttételen keresztül szinte kockázat-mentessé lettek sminkelve, így válhatott sok európai pénzintézet is birtokossá.

Az Egyesült Államokban éppen a New Deal részeként 1938-ban hozták létre a legnagyobb jelzálog-hitel intézetet a Fannie Mae-t. Feladata az volt, hogy felvásárolja és kötvényesítse az amerikai jelzálog-hiteleket, ezzel biztosítva, hogy mindig van elég hitel a kispénzű lakásvásárlóknak is a piacokon. 1968-ban levették a szövetségi költségvetésből és gyakorlatilag magánosították, majd 1970-ben létrehozták a Freddie Mac-et, melynek feladata a verseny fenntartása lett volna. Mindkét vállalat úgynevezett kormány által szponzorált vállalat volt, vagyis áttételesen kormány-garanciák álltak mögöttük.

Már a 90-es években név szerint emlegették a két vállalatot, mint olyan cégeket, amelyek nagyobb kintlévőségen ülnek, mint amennyi vagyonuk van, így a gazdaság első zökkenésekor azok lesznek az elsők, amelyeket meg kell menteni. Ennek ellenére még 2002-ben George W. Bush elnök aláírta a Single-Family Affordable Housing Tax Credit Act nevű törvényt, amely tovább szerette volna bővíteni az elérhető otthonok építését – mintegy 2.4 milliárd dollárnyi adókedvezménnyel 2007-ig. 2003-ban ugyan kezdeményezett egy hivatalt a Treasury-n belül, amely a két jelzálog-óriást ellenőrizné és tartalék-követelményeket létesítene velük szemben, ez azonban inkább a probléma beismerése volt, mintsem megoldás. 2003 decemberében Bush elnök további 200 millió dollárt különített el az ingatlanpiac további stimulálására, amellyel az önerő megfizetésében ígértek segítséget a vásárlóknak.

Az amerikai nem elsődleges jelzálogpiaci hitelek mennyisége (milliárd USD) 2000-2007;

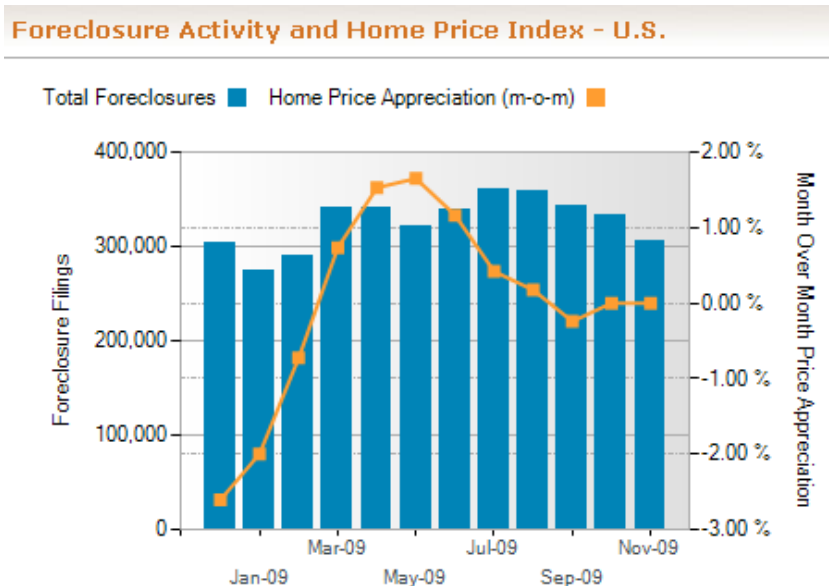

Forrás: The New York Times, Inside Mortgage Finance

Ez a két intézet valóban korábban nem látott szintre növelte a lakástulajdonosok arányát (2004-ben 69.2% volt). Ennek megfelelően 2008-ban együttesen az amerikai jelzálogpiac 50%-áért feleltek, körülbelül 6 trillió dollár értékben. A válság kirobbanásakor elsőként kellett kimenteni őket, mivel minden elemükben megtestesítették a Too Big To Fail (TBTF), vagyis azt a kategóriát, amelynek bukása nagyobb költséggel járna az adófizetőkre nézve, mint ha megmentenék.⁶

A kiadott hitelek ugyanis gyakran minden fizetőképesség-vizsgálat vagy jövedelem-igazolás nélkül lettek kiadva, szintén gyakran önrész letétele nélkül. A szakmai zsargon külön nevet akasztott az olyan hitelekre, amelyek túl nagyok voltak ahhoz, hogy átvegye őket valamelyik nagy jelzálog-intézet (jumbo hitelek), ezért ezeket másodlagos piacokon kellett értékesíteni, de az olyan hitelfelvevőkre is, akiknek a hitelfelvétel időpontjában se jövedelme, se vagyona, se munkahelye, se megtakarítása nem volt, amelyből el tudták volna kezdeni a törlesztést (NINJA-hitelek: „No Income, No Job, No Assets”). Ennek megfelelően 2007-ben elkezdtek nem-teljesítővé válni az első hitelek, amelyeket a Single-Family Affordable Housing Tax Credit Act hatására kiadtak és öt éves kedvezményes periódus járt hozzájuk (úgynevezett „teaser rates”), vagyis öt évig csak a kamatok fizetését követelte meg a szerződésük.

A 2007. októberi csúcsukhoz képest az ingatlanárak több helyen mintegy 40%-ot is zuhanhattak, így a bedőlési ráta mintegy megduplázódott (2009 harmadik negyedében 3.4% körül voltak a kereskedelmi célú ingatlanok esetében⁷, ezeket különösen rosszul érintette a válság).

A kék oszlopok a banki lefoglalások számát mutatják adott hónapban (bal tengely), a sárga vonal az adott hónap ingatlanár-indexének változását %-ban;

Forrás: www.realtytrac.com

⁶ A Freddie Mac-et még 2007 áprilisában megbírásgolta a szövetségi választási bizottság illegális pártfinanszírozás miatt – a vád szerint éppen a felügyeletéért felelős United States House Committee on Financial Services tagjait támogatta újraválasztásukban.

⁷ Forrás: Moody's Investors Service and Real Estate Econometrics

Az amerikai jelzálog-piac egyik további sajátossága, szemben az európaival, hogy a hitelfelvevő csupán a vásárolt ingatlan értékéig volt felelős a hitelért, így amikor a lakástulajdonosok elkezdtek érezni az ingatlanuk csökkenő értékét, egyszerűen megválhattak attól, és az azért kapott árral a banknak meg kellett elégedni. (Alternatív megoldásként egyszerűen visszaküldték a banknak a kulcsokat és az értékesítést is ráhagyták.) Nem csoda tehát, hogy elsődleges politikai érdeké vált a tulajdonosoknak a lakásukban tartása. Hiszen amennyiben ez tömegesen elterjed, az ingatlanárak további zuhanását még nehezebb megállítani.

A válság egyik eleme tehát az amerikai jelzálog-hitelek piaca volt, de az ottani válság szinte azonnal magával hozott egy kiterjedt banki likviditási válságot, amely lefelé menő spirálba küldte mind az ingatlan-szektor, mind a gazdaság többi ágazatát. Vélemények, melyek szerint ilyen mély likviditási sokk megmaradhat a banki szféra keretein belül hamar illúzióknak bizonyultak.

Ez a válság már több mint egy évvel a Lehman sokat emlegetett 2008. októberi csődje előtt nyilvánvaló volt. 2007 júliusában tetőzött a Dow Jones Industrial Average indexe, majd augusztusban bankok és hedge fundok kezdték bejelenteni, hogy nem lehet értékesíteni másodlagos jelzálogpiaci kitettségeiket, melynek következtében a szektor piaca szinte teljesen befagyott.

A pénzüzetek 2007 nyara és 2008 ősze között egy egyre növekvő bizalmi válságban vergődtek. Az már 2007 nyarán nyilvánvaló volt, hogy a másodlagos jelzálog-hitelek piaca összeomlott és tovább nem minősülnek likvidnek a bankok ezen a piacon lévő kitettségei. Ekkor ette be magát a rendszerbe a bizalmatlanság, amit a tarszparencia hiánya okozott. A bankok ugyanis üzleti titokra hivatkozva nem adták ki saját kitettségük mértékét, így egymásról is csak találgatni tudtak.

Mára közhely, hogy ehhez fogható mértékű válság a legtöbb tekintetben nem fordult elő a 30-as évek óta. Mind a fogyasztás, mind a likviditás, a szolgáltatások és áruk iránti kereslet meredeken zuhant recesszióba sodorva a világ nagy részét, visszavetve a növekedést máshol.

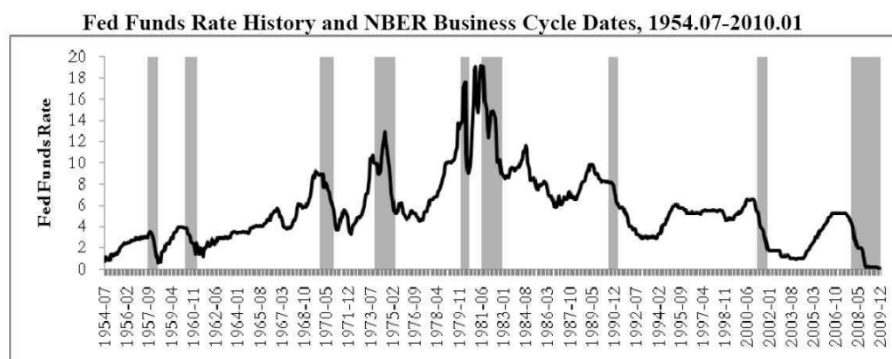
A Bush kormányzat szerepe és lépései

A Bush-adminisztráció első reakciója a válságra erélyes volt, bár a feladat orozslánrésze és végrehajtása már a következő adminisztrációra maradt. A gyors és kemény reakció egyik kritikus eleme, hogy a válság kirobbanásakor a FED élén az a Bernanke állt, aki egész életében a nagy gazdasági világválságot tanulmányozta. Greenspan után ő is hangoztatta 2007 márciusában, hogy a két GSE (government sponsored enterprise), a Fannie Mae és a Freddie Mac rendszerszintű kockázatot jelentenek a gazdaságra nézve. A tettek szintjén azonban nem történt semmi, így április elején a New Century Financial, az egyik legnagyobb amerikai jelzálog-kölcsönző) csődvédelmet kért, és ezzel kezdetét vette a másodlagos jelzálogpiaci válság.

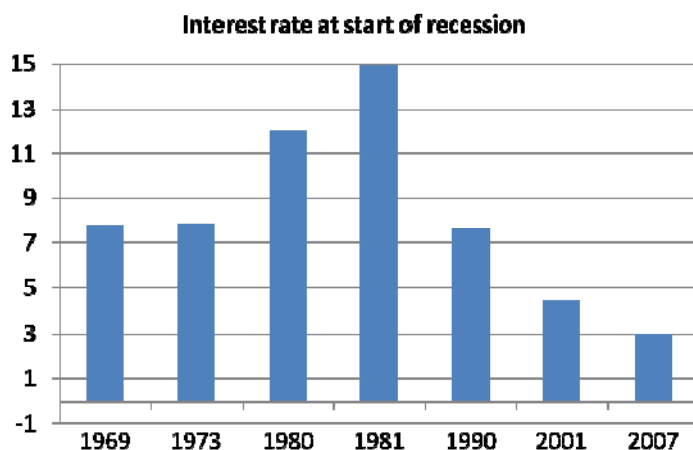
Bár 2007 augusztusában Bush még tagadta, hogy szándékukban állna spekulátorokat megmenteni, a bankmentések hosszú sora következett, egyre csillagászatibb összegekkel. 2007 augusztusában még 100 milliárd dollár FED általi befecskenkezésével kezelhetőnek vélték a helyzetet. Ennek ellenére egy második jelzálog-cég, az American Home Mortgage Investment

Corporation is csődvédelmet kér. Nem sokkal később a BNP Paribas bejelentette, hogy a piaci likviditás teljes megszűnése miatt határozatlan időre bezárja három ezzel foglalkozó alapját. A dominó innentől kezdve borult. 2007 decemberében Bush még előjött egy tervvel, bár ez közvetlenül csak a jelzáloggak küszködő ingatlantulajdonosoknak a megmentésére volt hivatott és nem bizonyult tartós megoldásnak. Ekkorra már sokkal szélesebb körű likviditási válság alakult ki.

Az Európai Központi Bank (ECB) az amerikai FED-től csak kevéssel lemaradva 95 milliárd eurót pumpált a rendszerbe, hogy a pánikot és a likviditási válságot el tudják kerülni. Innentől pedig már egymást érték az összehangolt jegybanki likviditás-növelő intézkedések a piacon. 2007 augusztusában a FED elkezdte a kamatvágást, előbb a diszkontrátával, majd az alapkamattal is. Az alapkamatot végül nulla közelébe csökkentették. Az alábbi ábrán látható, milyen kamatszinttel lépett be az Egyesült Államok történelmének egyes gazdasági recesszióiba és hogyan alakult a kamatszint azután.

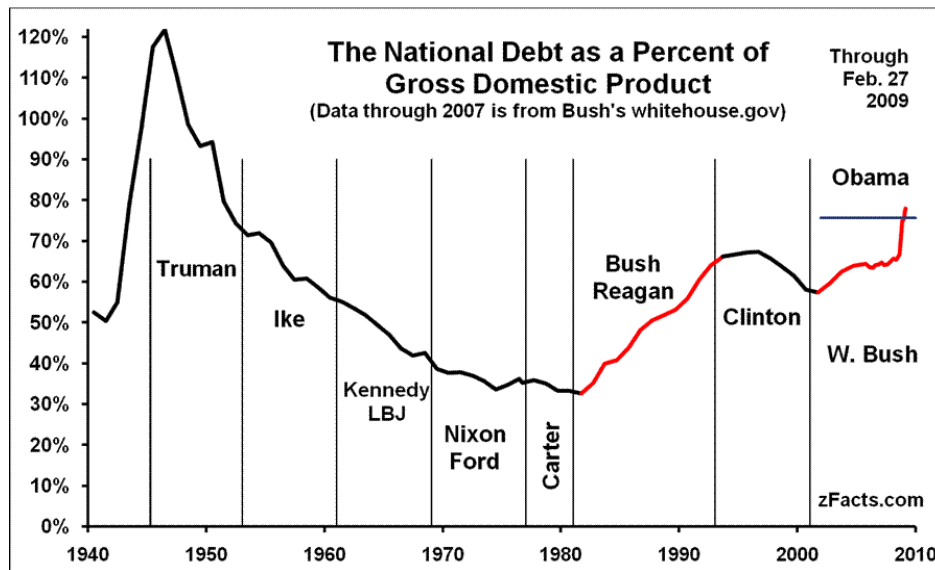
	1957.08- 1958.04	1960.04- 1961.02	1969.12- 1970.11	1973.11- 1975.03	1980.01- 1980.07	1981.07- 1982.11	1990.07- 1991.03	2001.03- 2001.11	2007.12- ???
6 MO BEFORE	5.28%	2.13%	2.08%	40.59%	33.92%	1.06%	-1.89%	-15.54%	-14.48%
RATE AT RECESSION ONSET	3.24%	3.92%	8.97%	10.03%	13.82%	19.04%	8.15%	5.31%	4.24%
DURING	-61.11%	-35.20%	-37.57%	-44.77%	-34.66%	-51.68%	-24.91%	-60.64%	-97.17%
3 MO AFTER	-46.03%	-1.98%	-24.08%	0.18%	41.86%	-7.50%	-3.59%	-16.75%	???
6 MO AFTER	185.71%	-0.99%	-5.51%	13.66%	98.54%	-3.58%	-7.78%	-3.85%	???
MONTHS UNTIL RATE RECOVERY	3	-	26	2	-	7	109	36	???

A 90-es évek óta alacsonyan tartott kamatszint tehát másodjára is fejfájást okozott: az amúgy is alacsony színtről nem tudták a kellő mértékben tovább csökkenteni a kamatszintet, azaz ezzel az eszközzel tovább növelni a likviditást. Direkter eszközökhöz és a fiskális politikához kellett nyúlni.

A Bush adminisztráció továbbá azért is említést érdemel, hogy az államadósság mértéke ez alatt a precedens nélküli boom alatt is emelkedett, miután a republikánus többség adócsökkentésekkel és két háborúval terhelte meg a költségvetést. (Ezek összköltsége elemzők szerint a két stimulus-csomag összértékéhez mérhető.) Az elnöksége alatt elfogadott stimulus csomagból 29 milliárd dollárt a Bear Sterns, 200 milliárdot a Fannie Mae és Freddie Mac, 150 milliárdot az AIG kimentésére fordítottak. 178 milliárd dollárral gazdasági ösztönzőcsomagot állítottak össze, míg további 300 milliárdot az ingatlantulajdonosok támogatására fordítottak.

GDP-arányos államadósság mértéke elnökönkénti bontásban

Forrás: zFacts.com

A történelmi táblázaton látható, hogy bár hagyományosan a demokratákat tartják nagy költekezőknek (államigazgatás költségeit tekintve), mégis inkább republikánus kormányok alatt szokott emelkedni a GDP-arányos államadósság mértéke. Az utóbbi többnyire adócsökkentésekkel magyarázható. A republikánusokat továbbá tradicionálisan összekötik a választók a pénztőkével és az adócsökkentésekkel, így amikor Obama a megválasztásáért küzdött, a Demokratáknak kétségtelenül jót tett az egyre növekvő elutasítás a bankárok túlkapásait illetően. Több, korábban biztos republikánus állam, mint Indiana az elnökválasztáson a „swing states”, vagyis az olyan államok közé került, ahol bármelyik jelölt győzhet. A 2006-os választásokon a Kongresszus 7 a 2-höz republikánus többsége 5 a 4-hez demokrata előnyé változott.

Ezt az előnyt görgette tovább Obama győzelme, de a következő választásokon, 2010-ben kiderül, mennyire elégedettek a választók az új elnök teljesítményével. Többször elhangzottak olyan érvek, hogy ha Obamának nem sikerül végigvinni az igen ambíciózus programját (de talán még akkor is, ha igen, hiszen ellentmondásos dolgokról van szó), ő lehet a következő egyciklusos elnök, amire kevés példa akad a történelemben.

Az Obama-adminisztráció

Az Egyesült Államok új elnökét, Barack Obamát már a megválasztása előtt elérte a válság. Abban a speciális helyzetben volt, hogy míg kampányát az Irakból való kivonulással indította, mire a finisbe érkezett, szinte mindenkit az foglalkoztatott, vajon hogyan fogja az új adminisztráció kezelni a gazdasági válságot. Az első válságkezelő intézkedések még a Bush-kormány alatt zajlottak, de már szinte megkövetelték az új elnök jóváhagyását, különösen miután meg lett választva és már csak a hivatal átadására vártak. Az első stimulus csomag, még Bush alatt ugyanis a demokraták támogatásával lett elfogadva, akik ugyan nem feltétlenül értettek egyet az elköltés mikéntjével, de a csomag szükségességét belátták. Az Obama-adminisztráció egyik problémája az, hogyan tegye minél egyértelműbbé: a felelőtlen gazdaságpolitikát ő csak örökölte, nem okozta, így az egyre halmozódó stimulus-adósság sem az ő lelkén szárad.⁸

Gazdasági kérdésben, csakúgy mint a legtöbb területen Obama igyekezett minden oldalról választani magának tanácsadót. Gazdasági, pénzügyi háttéremberei között tartanak számon olyan jelentős neveket a politikai paletta mindkét oldaláról, mint Timothy F. Geithner (Treasury Secretary) és Larry Summers (a National Economic Council igazgatója), akik úgymont a wall street-i bankokat hivatottak képviselni (ez utóbb kicsit már inkább visszatetszőnek tűnhet a választók szemében), vagy Paul Volcker, egykori FED-elnök, aki híres monetáris szigoráról, amellyel megfékezte az inflációt Reagan elnök alatt és jelenleg egy külső tanácsadó csoportot vezet.⁹ Ez is alátámasztja azt az álláspontot, mely szerint az új elnök gazdasági kérdésekben leginkább pragmatikusnak nevezhető és mindenhol megpróbálja azt tenni, ami az adott esetben leginkább célravezetőnek tűnik. A cél pedig jelen esetben kézenfekvő: a recesszióból való kilábalás, illetve a nagy gazdasági világválság megismétlődésének elkerülése.

A gazdaság központi irányításának kérdésében Obama még a kampánya alatt tett egy érdekes célzást: Richard H. Thaler és Cass R. Sunstein *Nudge* (azaz körülbelül "Noszogatás") című könyvéről beszélt elismerően, amely azt taglalja, mennyivel hatásosabb egy jól irányzott, apró nógatás, mint egy vaskos beavatkozás (feltételezve, hogy a törvényalkotó rájön, pontosan milyen hatást fog kiváltani az az apró lépés). A felhozott példák szerint a fenti hozzáállás inkább azt hivatott elérni, hogy az alapértelmezett szabályozás kedvezőbb legyen az állampolgárnak, illetve hogy a megfelelő ösztönzőkkel jó irányba tereljék a szereplőket, direkt beavatkozás helyett.

Obama választási programjában erőteljesen szerepelt a szén-dioxid és egyéb üvegházhatást generáló gázok kibocsátásának radikális csökkentése, az energia-fogyasztási szokások megreformálása a nem-fosszilis, megújuló tüzelőanyagok irányába, ami az új költségvetésben is helyet kapott. Jól hangzik ugyanis az érvelés, hogy ha már állami beruházásokkal élénkítik a gazdaságot, legyen az egy olyan terület, ahol az innovációra nagy szükség van. Tovább

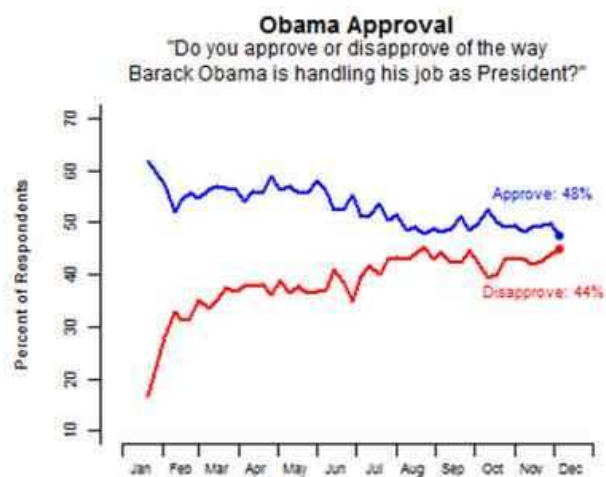
⁸ Obama első 60 napja alatt a hivatalában 787 milliárd dollárnyi gazdasági stimulus került szétosztásra adókedvezmények és munkahely-teremtő intézkedések formájában, 275 milliárd a jelzálog-piaci problémákra lett költve, további 30 milliárdot kapott az AIG, és az autógyártókat is mintegy 60 milliárddal segítették ki. Emellett további ezermilliárdért toxikus kötvényeket vásároltak fel a bankoktól.

⁹ Geithner neve a közvéleményben szorosan összefügg az AIG megmentésével, amelynek során, akkor még a new yorki FED élén részt vett a kintlévőségek konszolidációjában. Ezen kívül nem túl népszerű technokrata viselkedésével, amely szakmai kérdésekben inkább a diszkréciót kedveli. Hasonlóan népszerűtlen Larry Summers, aki még a Harvardon szerzett magának igen negatív hírnevet.

szerepelt a programjában minden demokrata adminisztráció célja: a betegbiztosítás univerzális kiterjesztése állampolgári jogon (jelenleg 15%-a a lakosságnak nincs biztosítva), valamint a redistribúció, a felső rétegek megadóztatása.

Miután átvette a Fehér Házat, Obamának számos problémával kellett szembesülnie. A közvélemény-kutatások már 2008 decemberében kimutatták, hogy hiába hangoztatja az új elnök, hogy a deficit a Bush-kormány adócsökkentései és fedezetlen jóléti intézkedései miatt duzzadt fel, a közvélemény őt fogja okolni a helyzetért. A munkanélküliségi mutatók pedig élen jártak a közvélemény alakításában. Az, hogy egy új elnök megítélése az első néhány hivatalban töltött hónap, a „nászút” elmúltával lassan változni kezd, nem egyedi eset. A beiktatás utáni eufóriát minden esetben a hétköznapok kiábrándultsága váltja fel, és amint a kampány véget ér, az új elnök megítélése is kezd visszahúzódni.

Az elnök elfogadottsági mutatója folyamatosan romlik

Forrás: The Economist

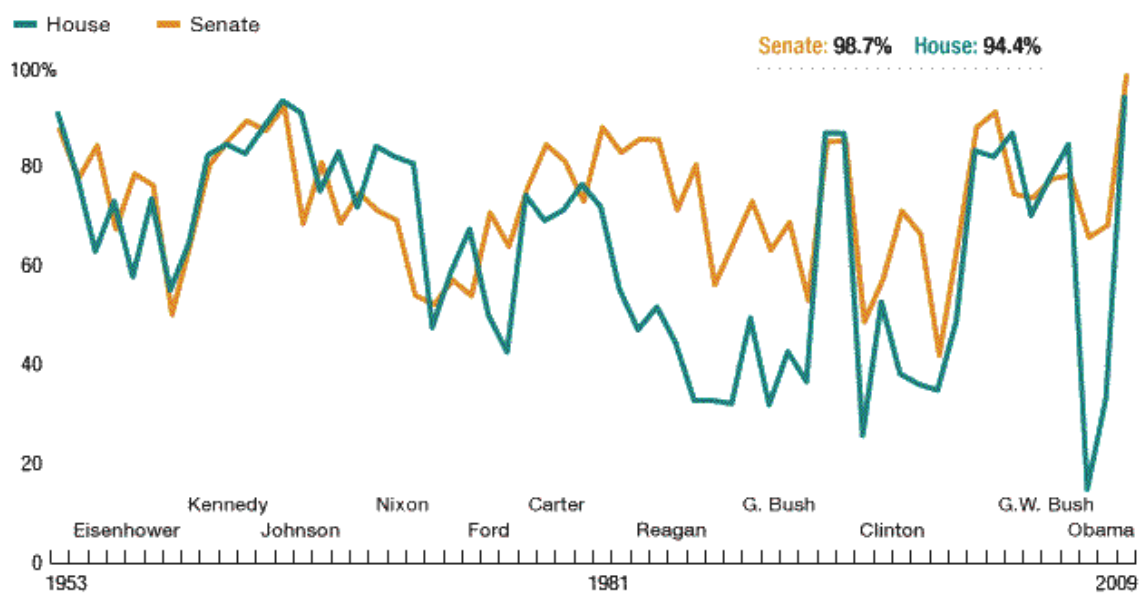
Ez bizonyos tekintetben törvényszerű, de Obama estében egyedi okai is vannak. Az egyik legfontosabb, hogy korábbi, inkább „intuitív” elnökökkel szemben, Obama a racionális mérlegelés embere. Ez kevésbé látványos a politikában. Az ifjabb Bush elnök valóban a hirtelen, kemény döntések embere volt. És bár a texasi cowboy-mentalitást többen is kritizálták a demokrata oldalon, valahol ugyanekkorra elszántságot vártak az új elnöktől is.

Obama estében azonban sokkal megfontoltabb a döntéshozatal. Ez pedig szokatlan az emocionális, lendületes kampányokhoz szokott választóknak – így nem meglepő, hogy az elnök népszerűsége esett. Mind az afgán csapatlétszám-emelés, mind a gazdaság és az egészségügy helyzetének kérdésében hosszas helyzetelemzés, a tanácsadók meghallgatása előzte meg az elnöki döntést, ami nem minden rétegnek szimpatikus. Ennek ellenpontja lehet azonban, hogy a Congressional Quarterly számításai szerint hála a demokrata „szupertöbbségnek” mindkét házban, a törvényhozáson sokkal nagyobb arányban tudott átverni javaslatokat, mint akár – e tekintetben – legsikeresebb elődje, Lyndon Johnson elnök. Ez a siker-ráta különösen impresszív, ha azt vesszük figyelembe, hogy mindez a válságkezelés és az egészségügyi reform évében történt, bár a gazdasági válság nyomán kialakuló vészhelyzet-érzet akár hozzá is járulhatott az elfogadott javaslatok magasabb arányához. Elemzők szerint az is

hozzájárulhatott, hogy az óvatos elnök eleve csak olyan javaslatokért kezdett küzdeni, amelyet volt esélye megnyerni, szemben azokkal, amelyek fontosabbak lettek volna neki – egy kimutatható trend az amerikai adminisztrációk történetében. Másrészt a pártfegyelem intézménye – bár távol áll az európai mintától – egyre erősebb az Egyesült Államokban is. Valamint hogy a végső számokba nem számít bele, hogy mekkora kompromisszum árán érte el a Kongresszus jóváhagyását. Példának hozták az egészségügy vitáját, ahol a számára egyik sarkalatos kérdés, a reformtervezetbe foglalt ún. „public option”, vagyis a kormány által garantált minimumszolgáltatás, nem került bele a végső verzióba, a javaslat végül mégis elfogadottnak minősülhet, amennyiben átmegy a Kongresszus mindkét házában.

Ez egy pragmatikus álláspont – és egybevág azzal, hogy Obama agendája inkább gyakorlatiasnak nevezhető, mintsem ideologikusnak. Arra fókuszál, mi az, amit a Kongresszus hajlandó megszavazni és a köré építi a stratégiáját. (Ennek megfelelően külpolitikai megnyilvánulásainál is meszemenőleg figyelembe veszi a várható reakciókat, amiért szintén sok kritikát kapott.)

Az amerikai elnökök sikerességének aránya a Szenátusban (sárga vonal) és a Képviselőházban (zöld)

Forrás: Congressional Quarterly¹⁰

A Demokrata Párt azonban elvesztette obstrukció-biztos „szupertöbbségét” (60 fő) a Szenátusban egy időközi választáson, ahol egy szinte esélytelen republikánus jelölt, Scott Brown győzött a stabilan demokratának elkönyvelt Massachusetts-ben, az elhunyt Ted Kennedy szenátor kerületében. Mindezt, mint protest-szavazatot vették tudomásul a demokraták, vagyis mint Obama egészségügyi reformja elleni tüntetést, valamint a „bankárokkal” szembeni túl látgy eljárás ellenzését.

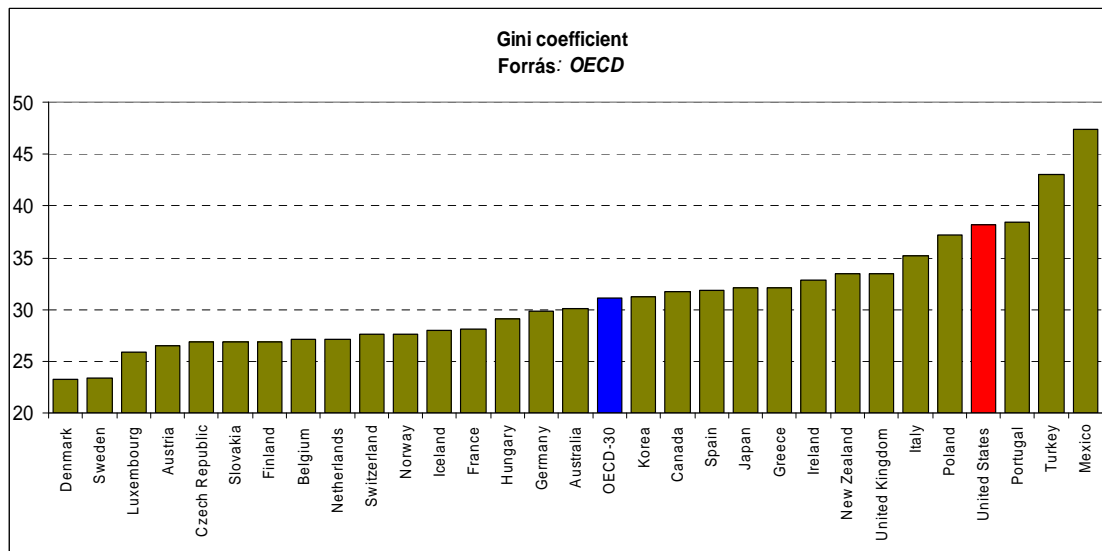
A másik terület, ahol elégedetlenséget váltott ki az új elnök, a nemzetközi szereplésének kérdése. Olyan szimbolikus gesztusok, mely szerint túl mélyen meghajol egy ázsiai államfő előtt szavazatokat képesek veszíteni. Ázsiai útja inkább semleges megítélést kapott, mert sem a

¹⁰ <http://www.npr.org/templates/story/story.php?storyId=122436116>

jüan-kérdésben nem csapott az asztalra, sem ezek a szimbolikus gesztusok nem voltak elég meggyőzőek kritikusai számára – jóllehet a külügyekkel kapcsolatos hozzáállása az egyik olyan dolog, ami karakterisztikusan megkülönböztette a korábbi elnöktől. A republikánusok azonban így nem csak az egyre növekvő állammal tudnak ellene kampányolni 2010-ben, de még gyengeségét is felróják neki, ami alatt a kompromisszumkeresést, és a hosszadalmas döntési procedúrát értik.

Obama számára átrendeződtek a hangsúlyok a beiktatása óta. A 2009. decemberi meghíúsult terrortámadástól eltekintve a külpolitika háttérbe húzódott és a 2010-es évertékelő beszédében már inkább a belső ügyekre fókuszált.

Obama szociális kérdésekben is érzékeny, és nem csak az egészségügyi reform területén – bár ott látszik legszignifikánsabban a társadalmi egyenlőtlenség mértéke. Az Egyesült Államokban hagyományosan uralkodó versenyszemlélet következtében minden területen kiugró különbségek vannak a legfelső és legalsó jövedelmi osztály között. Az OECD által gyűjtött adatok szerint 2008-ban az Egyesült Államok élen járt a vagyoni egyenlőtlenségben, csak olyan országok előzték meg az OECD tagok közül, mint Mexikó, Portugália és Törökország.

Ehhez a Bush-kormányzat és a republikánusok általános adócsökkentés-pártisága is hozzájárult, amely ellen annak idején még Warren Buffet, a világ egyik legvagyonosabb embere is kifakadt, mondván, hogy szerinte ő túl alacsony adókat fizet. Ezen szemlélet és a (főleg kínai) hitelfelvétellel finanszírozott adócsökkentések aztán még a szokásosnál is rosszabb fiskális helyzetbe hozták az Egyesült Államokat, amikor a 2008-as recesszió beütött.

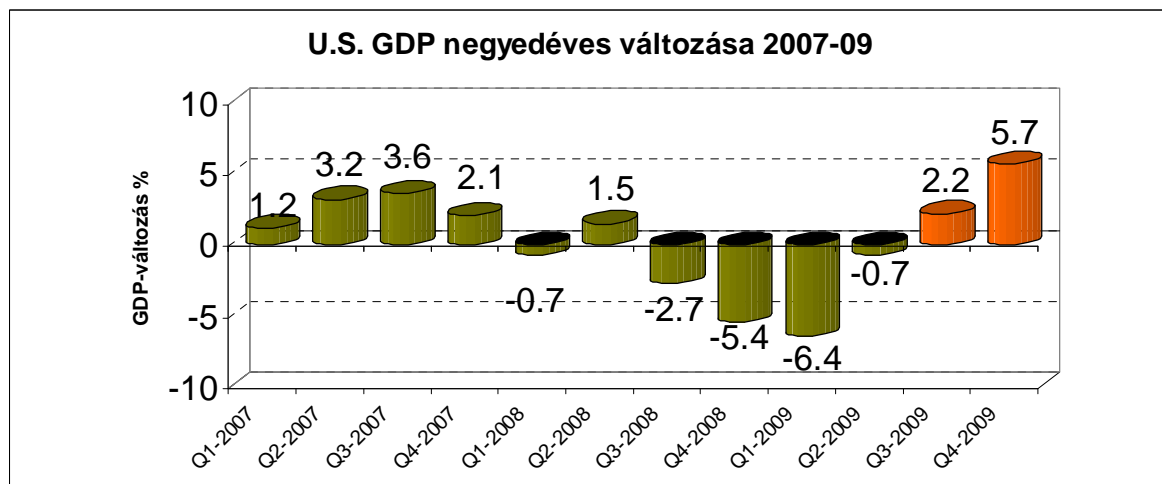
A nagyobb állam iránti igény azonban nem jelenti, hogy az amerikaiak kezdenek szocialistává válni (vagyis “franciává”, ahogy az enyhén becsmérően meg szokták jegyezni, Amerikában ugyanis Franciaország a túlnőtt állam szinonimája). Egy 2009 májusában végzett felmérés alapján, még mindig 90% csodálja azokat, akik a munkájukból meggazdagodtak és 76% egyetért azzal a megállapítással, hogy Amerika ereje az üzleti szférában rejlik.¹¹ Elemzők arra a következtetésre jutnak, hogy Amerika megnövekedett hite az államban igazából az Obamába vetett hittel azonos.

¹¹ A Pew Research Centre felmérése 2009 májusában – megjelent a The Economist 2009. május 30-ki nyomtatott kiadásában. A felmérést 1987 óta végzik.

Obamának eleve nehezített pályán kellett megkezdeni a kormányzást és a stimulust, miközben a republikánusok immár ellenzékéből támadhatják a növekvő államadósság és (az ennek következtében elkerülhetetlenül emelkedő) adóterhek miatt. Hozzájárul ehhez egy előregedő (és mentalitásában elkényelmesedő) társadalom is, amely nem szívesen mondana le az alacsony adókról, ellenben egyre nagyobb mértékű állami védőhálót vár el, elsősorban a társadalombiztosítás területén. Mindehhez pedig mostantól a demokratákra is szüksége lesz.

Recesszió

A likviditási válság a hitelezés megakadásán keresztül hamar áterjedt a reálgazdaságra és a GDP csökkenéséhez vezetett. 2008 harmadik negyedétől esett az amerikai bruttó nemzeti termék, ami négy negyedéven át tartott. A 2009. harmadik negyedében mért 3.5%-os növekedés (amit később 2.2%-ra módosítottak lefelé) és az azt követő 5.7%-os emelkedés (éves szinten 2.2% a negyedik negyedévre) technikailag a recesszió végét jelenti. Ennek lélektani jelentőségét nehéz lenne túlhangsúlyozni, de ninc smindenki meggyőződve, hogy ez egyben az alagút végét is jelzi.

Forrás: U.S. Bureau of Economic Analysis, GDP negyedéves adatok¹²

A részletes adatok szerint valóban nincs szó végső kilábalásról. Az alábbi bontásban jól látszik, hogy a harmadik negyedéves emelkedés szinte teljes mértékben a tartós fogyasztási javak területén történt (ráadásul igen alacsony bázisról), míg a befektetések mértéke tovább esett. A tartós fogyasztási javak alatt pedig elsősorban a roncsautó-prémium jelentette stimulust kell érteni.

¹² A BEA a 2009. negyedik negyedéves GDP végső számait csak előreláthatóan február végén teszi közzé, és a várakozások szerint az 5.7% csökkenni fog, ahogy a Q409 adatok is 3.5%-os előzetes adatról csökkentek 2.2%-ra.

	I	II	III	IV	I	II	III	IV	I	II	III	IV	I	II	III	IV
	2007	2007	2007	2007	2008	2008	2008	2008	2008	2008	2008	2008	2009	2009	2009	2009
Gross domestic product	1.2	3.2	3.6	2.1	-0.7	1.5	-2.7	-5.4	-6.4	-0.7	2.8					
Personal consumption expenditures	3.7	1.1	1.9	1.2	-0.6	0.1	-3.5	-3.1	0.6	-0.9	2.9					
Goods	3.9	0.2	3.1	3	-5.1	-0.5	-7.7	-10	2.5	-3.1	7.2					
Durable goods	5.5	2.1	5.2	5.5	-8.9	-5.7	-11.7	-20.3	3.9	-5.6	20.1					
Nondurable goods	3.1	-0.8	2.1	1.8	-3	2.2	-5.6	-4.9	1.9	-1.9	1.7					
Services	3.6	1.6	1.3	0.3	1.8	0.4	-1.3	0.5	-0.3	0.2	1					
Gross private domestic investment	-6	5.7	0.8	-7.7	-7.4	-10.4	-6.9	-24.2	-50.5	-23.7	8.4					
Fixed investment	-2.6	3.6	-0.4	-4.2	-6.3	-2.7	-8.3	-20.2	-39	-12.5	0.3					
Nonresidential	4.2	11.4	9.6	6.7	1.9	1.4	-6.1	-19.5	-39.2	-9.6	-4.1					
Structures	15.6	22.7	26.6	11.2	6.8	14.5	-0.1	-7.2	-43.6	-17.3	-15.1					
Equipment and software	-0.5	6.5	2.2	4.5	-0.5	-5	-9.4	-25.9	-36.4	-4.9	2.3					
Residential	-16.2	-12.9	-22.4	-29.5	-28.2	-15.8	-15.9	-23.2	-38.2	-23.3	19.5					
Change in private inventories	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---					
Net exports of goods and services	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---					
Exports	3.5	5.2	18.5	14.5	-0.1	12.1	-3.6	-19.5	-29.9	-4.1	17					
Goods	3	6.3	14.8	12.4	4.2	14.1	-1.8	-25.5	-36.9	-6.3	24.5					
Services	4.7	2.8	27.2	19.2	-9	7.8	-7.7	-4.3	-13.6	0.1	3.8					
Imports	4.3	-0.5	3.7	-3.6	-2.5	-5	-2.2	-16.7	-36.4	-14.7	20.8					
Goods	5	-1	2.8	-3.8	-3.5	-4.6	-3.7	-19.6	-41	-16.5	25.6					
Services	0.4	2.1	8.6	-2.9	3	-7.1	6.1	-0.9	-11.5	-7.5	3					
Government consumption expenditure	0	4.4	3.9	1.6	2.6	3.6	4.8	1.2	-2.6	6.7	3.1					
Federal	-5.1	7.4	9.3	2.7	8.1	7.8	13.2	6.5	-4.3	11.4	8.3					
National defense	-7.6	8.6	10	0.5	8.2	7	19.8	3.8	-5.1	14	8.9					
Nondefense	0.3	5	7.9	7.6	8.1	9.6	0.1	12.7	-2.5	6.1	6.9					
State and local	3.1	2.7	0.9	1	-0.5	1.2	0.1	-2	-1.5	3.9	-0.1					

Forrás: U.S. Bureau of Economic Analysis

A negyedik negyedéves növekedést részben már az export növekedése okozta, de ennél nagyobb részt, 3.4%-ot az 5.7%-ból (az Economist számításai szerint) a két éves recesszió alatt kimerült céges készletek óvatos feltöltése okozott (szinte csak október folyamán), míg 2009 egészére nézve az ipari kibocsátás 2.4%-kal csökkent. Tovább nehezíti a talpraállást, hogy a lakossági fogyasztás a válságot megelőzőnél valószínűleg alacsonyabb szinten fog beállni a megtakarítási készlettel miatt, valamint hogy az 5.7%-ból mintegy 2% becslések szerint még mindig a stimulussnak tulajdonítható.

A negyedéves GDP-kimutatások akkor tettek szert ennyire komoly jelentőségre, mikor a negyedéves jelentések gyakorlata a vállalati szektorból átkerült az állami szférába és hasonló elven is működnek: elsősorban a hangulatot hivatottak manipulálni, de a makrogazdaság egészét tekintve ezen számok jelentősége visszafogott. A politikai stabilitást jelentő foglalkoztatottság emelkedése például egy recesszió technikai lezárulása után leghamarabb fél évvel kezd újra emelkedni, és még akkor sem garantált.

Nehéz megállapítani és még nehezebb előre jelezni a piaci reakciókat az adminisztráció lépéseire. Ez különösen fontos az exit stratégia kialakításánál. A piac ugyanis 2009 végén abban a perverz helyzetben találta magát, hogy a relatíve rosszabb, vagy a várakozásoknál gyengébb makro-adatok pozitív hírt hordoznak – még ha rövidtávon is. Azt jelentik ugyanis, hogy az adminisztráció nem hagyhatja abba a stimulust és a FED nem kezdhet kamatemelésbe.

A 2009 végi emelkedés a világgpiacokon meglehetősen bizonytalan lábon áll tehát. Még olyan pletykák is napvilágot láttak, hogy a pénz, amely ahhoz kellett, hogy ilyen magas szintre emelje vissza a tőzsdét, közvetlen állami beavatkozás eredménye. Az Egyesült Államok esetében mindez a FED közvetlen beavatkozását jelenti, amelyet minden érintett fél természetesen cáfol, ám ha a történelem ebben bármekkora mértékben támpontot adhat, érdemes megemlíteni, hogy az 1929-es válság során többször is felmerült és végül meg is

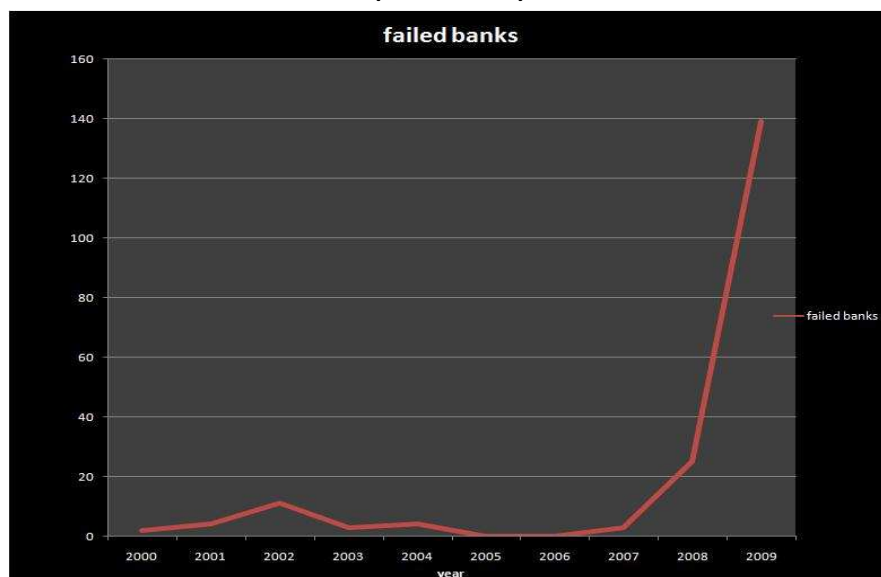
valósult a bankok együttes, manipulatív célú vásárlása a piacokon, amellyel az összeomlást hivatottak elkerülni („concerted efforts”).¹³

További aggodalomra adnak okot a kínai piacokról érkező – bár igen megszürt – hírek, amelyek egy új buborék kialakulásáról beszélnek, hála az államilag támogatott és ezáltal túlfűtött hitelezésnek Kínában. A kormány azóta már kiadta az utasítást a hitelezés megfékezésére, de mind bizonyos ingatlanpiacok, mind bizonyos áruk határidős piacán komoly emelkedés következett be az elmúlt évben, amely spekulatív buboréknak tűnik.

A hitelkihelyezések mértéke és mikéntje is igen érzékeny terület. Míg a nagyvállalatok a tőkepiacokon is tudnak forráshoz jutni, a kisebb cégek ki vannak téve a banki hitelek áramlásának. Európával összehasonlítva, ahol a 250 főnél kisebb cégek a magánszférában dolgozó munkavállalók 70%-át tették ki 2009-ben, az Egyesült Államokban ugyanez az arány 49%. Ez azt jelenti, hogy az amerikai cégek összességében kevésbé érzik a bankok közvetlen szorítását. A kisvállalatokat azonban főleg az EU-ban kell kiemelten segíteni.

Amerikai bankmentés

**Csődbe jutott bankok száma az Egyesült Államokban
(2000-2009)**

Forrás: Federal Deposit Insurance Corporation¹⁴

Az amerikai bankmentés a legoptimistább becslések (Treasury) szerint is mintegy 364 milliárd dollárjába került az adófizetőknek, a FED és az állam pedig további ezermilliárdokat készül hitelben felvenni – ennek az adósságnak nagy részét még nem tudni, ki veszi meg. Csak összehasonlításként, a Marshall-segély mai pénzre átszámítva 115 milliárd dollárba került az Egyesült Államoknak és a Long Term Capital Management összeomlás után bankmentés is „csak” 130 milliárd volt.¹⁵

¹³ A témáról John K. Galbraith professzor ír részletesen a 29-es válságról írott könyvében.

¹⁴ <http://www.fdic.gov/bank/individual/failed/banklist.html>

¹⁵ Richard Parker: Government Beyond Obama? The new York Review of Books, Vol 56, Number 4, 2009. március 12. <http://www.nybooks.com/articles/22390>

Az amerikai bankmentő csomag különbözik a brittől. A TARP (Troubled Asset Relief Program) keretén belül az amerikai állam 700 milliárd dollár értékben létrehozott egy alapot, melynek keretében először azt tervezték, hogy megvásárolják a bankoktól azok eladhatatlan jelzálogpiaci papírjait. A terv ebben a formában nagy felháborodást keltett, így a pénzügyminisztériumnak visszakoznia kellett. Ezzel párhuzamosan ugyanis a brit Bank of England részesedést szerzett azokban a bankokban (Special Liquidity Scheme), amelyeket kimentett.¹⁶ Ezeket a Bank of England reményei – és a svéd példa – szerint haszonnal tudják majd visszaértékesíteni a piacra, ahogy a visszatérő bizalom következtében a bankok részvényei megint emelkedni kezdenek. A Bank of England reményei megalapozottak lehetnek, mivel a bankok részbeni államosításakor azok részvényeinek értéke éppen megtizedelődött.¹⁷

A TARP végül úgy kezdett működni, hogy elsőbbségi részvényt szerzett a megállapodás szerint mértékben a kimentett intézményekben. Az első kimentett a Bear Stearns volt 2008 márciusában, a Bush-kormány alatt. Ennek keretében Hank Paulson, az akkori pénzügyminiszter vezetésével felpumpálták a céget 30 milliárd dollárral, és megvetették a JP Morgan Chase-szel. Ezt követte a két gigászi, államilag felpumpált jelzálog-intézet, a Fannie Mae és a Freddie Mac. Szeptemberben azonban Paulson, Tim Geithner, a new yorki Fed elnöke és Bernanke már nem voltak ennyire elszántak és úgy döntöttek, a Lehman bukását jobban fel tudják dolgozni a piacok. E közismert tévedést szinte kompenzációként követte az AIG 85 milliárdos kimentése, valamint a Merrill Lynch felvásároltatása a Bank of America-val.

TARP-kifizetések (milliárd USD)						
2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
133.08	80.08	15.08	10.09	3.09	0.09	0.10

Forrás: CBO 2009. aug

Az amerikai bankok időközben elkezdték visszafizetni a TARP-hiteleket, továbbra is kérdéses azonban, hogy a sietős lépés nem volt-e megalapozatlan és valódi teljesítmény áll-e mögötte. A bankok ugyanis mindent elkövetnek, hogy elmúljon felőlük az állami beavatkozás réme és elkerüljék a 2010-re beígért megerősített felügyeletet, egések szerint a bónusz-szezon közeledtével. 2009. június 9-én tíz bank együttesen 68 milliárd dollárnyi TARP-kölcsönt fizetett vissza, és bár a lista nem lett nyilvánosságra hozva, maguk a bankok igyekeztek világgá kürtölni a hírt. Köztük volt a JPMorgan Chase, a Goldman Sachs és a Morgan Stanley, valamint kisebb regionális bankok és hitelkártya-cégek. Ezt a lépést a visszapattanó piacnak köszönhetően tudták megtenni, ahol új tőkét sikerült bevonniuk. December 2-án egy meglepetés-bejelentésben a Bank of America is tudatta, hogy visszafizeti 45 milliárdos hitelét az alapba¹⁸, december 14-én pedig a Citibank jelentette be 20 milliárd dollár visszafizetését. A Citi 2008-ban 45 milliárdot kapott, amiért cserébe részvényeinek 34%-a állami tulajdonba került.¹⁹

¹⁶ <http://edition.cnn.com/2008/BUSINESS/10/08/uk.bailout.questions/index.html>

¹⁷ A brit módszer járulékos előnye lehetne, hogy mivel az állam elsőbbségi részvényt szerzett, jobban érvényesíthetné szándékait a bankokban. Ez azonban mindaddig visszafelé sült el, tekintettel arra, hogy a vezetői bónuszokat sem tudta befolyásolni.

¹⁸ <http://www.economist.com/search/search.cfm?rv=2&q=tarp&area=1&x=0&y=0>

¹⁹ Alan Rappeport: Citigroup to repay \$20bn in Tarp funds

(Financial Times, December 14 2009)

<http://www.ft.com/cms/s/0/e47c9826-e8a8-11de-9c1f-00144feab49a.html?ftcamp=rss>

Aggályos azonban, hogy egy esetleges második piaci zuhanás esetén nem lesz-e szükség újabb beavatkozásra, illetve hogy ezeknek az intézeteknek sikerült-e megtisztítani a portfólióját minden kétes tételtől.

Június 9-én egy kongresszusi jelentésben a bizottság (Congressional Oversight Panel) aggodalmának adott hangot a bankok stressztűrő képességével kapcsolatban. A tesztek ugyanis a bankok saját adatain alapultak, amelyekben nem volt kellő jelentőség tulajdonítva a kockázatnak, amit a mérlegükön maradt bizonyos eszköz-típusok jelenthetnek a jövőben. A kereskedelmi ingatlanok értékének esése ugyanis még nem teljesedett ki, ráadásul a munkanélküliségi ráta már meg is haladta a tesztekben szereplő legrosszabb scenáriót.

Másrészt még azok a bankok is függenek valamilyen formában az állami likviditástól és kedvezményes fedezeti gyakorlattól, amelyek amúgy nem kaptak a TARP-alapból. (Az Alap garanciavállalása 2010 októberéig lett meghosszabbítva.) A TARP-pal kapcsolatos további aggály, hogy olajat öntött az amúgy is veszélyes jelenségre, hogy a pénzintézetek túl nagygyá váltak ahhoz, hogy csődbe menjenek, gyakorlatilag intézményesítette a vállalatmentéseket. Jövő októberig, – remények szerint – lehetséges lesz a Too Big To Fail intézmények keményebb felügyeletének megszervezése, a bankoknak pedig szembe kell nézniük a magasabb tőkekövetelményekkel. A mostani helyzetet értékelve Geithner elmondta: a TARP-források nagy részét valószínűleg visszafizetik a bankok, és a jövő év végéig becsléseik szerint 175 milliárd dollárt kap vissza az állam.

A TARP-alap 2009. decemberi éves jelentése igen virágzó képet fest az alap nyújtotta befektetések állapotáról. Eldicsekszik azzal, hogy a rendelkezésre álló 700 milliárdos alap mintegy felét (364 milliárd dollárt) használták csak fel mindezidáig.²⁰ A TARP egy éves működése 41.6 milliárd dolláros költséggel járt, amelyből 200 millió dollár csak adminisztratív kiadás volt. A jelentés továbbá kimutatja, hogy az alapon belül elkülönített tíz keret közül négy nyereséggel működött, ezt azonban kiegyenlíti az AIG és az autógyártók kimentése, amely deficit volt, valamint a Home Affordable Modification Program, amit sosem terveztek jövedelmezőnek. Figyelmeztet továbbá, hogy 2010-ben további veszteségek várhatók.

A Citigroup különösen aggályos, mivel a Federal Deposit Insurance Corporation (FDIC) 5.5 milliárd dolláros hiányt mutatott ki a Citi tesztjében. Ezt nem fedezi a jelenlegi tőkefelhajtás, sőt ronthatja a helyzetet, ha a bank meggondolatlanul mondja vissza a hiteleit.

²⁰ TARP Financial Report FY 2009 <http://www.treas.gov/press/releases/OSF%20AFR%2009.pdf>

**TABLE 1: NET INCOME (COST) OF TARP OPERATIONS
FOR THE PERIOD ENDED SEPTEMBER 30, 2009
(\$ IN MILLIONS)**

Programs with Estimated Subsidy Income	
Capital Purchase Program	15,033
Targeted Investment Program	1,327
Asset Guarantee Program	2,201
Consumer and Business Lending Initiative	339
Net Income (Cost) from Programs Above	19,500
Programs with Estimated Subsidy (Cost)	
American International Group, Inc.	
Investments	(30,427)
Automotive Industry Financing Program	(30,477)
Net (Cost) of Two Programs Above	(60,904)
Total Net Subsidy Income (Cost)	(41,404)
Additional TARP (Costs)	
Home Affordable Modification Program	(2)
Administrative Costs	(167)
Total Net (Costs) of TARP Operations	(41,573)

Forrás: U.S. Treasury, TARP Financial Report FY 2009

Figyelmeztető jel, hogy a TARP-százmilliárdok szétosztásánál szinte képtelenség volt biztosítani a transzparenciát. Több kisebb botrány is bizonyította, hogy olyan kerületek is kaptak stimulus-pénzeket, amelyek nem is léteztek.

Stimulusként eddig az alábbi összegek kerültek kifizetésre:

Autógyártók	mrd \$
alacsony kamatozású hitelek (General Motors, Ford, Chrysler)	25
alacsony kamatozású hitelek (General Motors, Chrysler)	22
General Motors segítség a csőd alatt	30
összesen	77

AIG – Biztosító Társaság	mrd \$
2008. szeptember - hitel	60
2008. szeptember – elsőbbségi részvények vásárlására	40
2008. október – toxikus papírok felvásárlására	25
2008. október – hitel (hitel-limit \$85 milliárdra emelkedik)	25
2009. - hitel	30
Összesen:	180

Bear Stearns – Befektetési Bank és Brókerház	mrd \$
2008 - állami garancia	29

Fannie Mae/Freddie Mac – Jelzálog-házak	mrd \$
2008	300
2009	200
Összesen	500

Reguláció

Ekkora mentőöv után a közvélemény magasabb fokú regulációt követel, remélve, hogy ezzel megelőzhető a következő összeomlás. Annak ellenére kemény fellépést kell majd mutatnia az Obama-adminisztrációnak, hogy a kimentett pénzügyi intézmények mindent elkövettek, hogy kimeneküljenek az állami szorításból és még 2009-ben visszafizessék hiteleiket.

De ennél komplikáltabb kívánságokak is meg kell felelni. A Kongresszus máris hihetetlen aktivizmust mutat, ami a pénzügyi piacokat illeti. Nem csupán az egészségügyi reform és a TARP területén, hanem például olyan jogszabályok, mint a 2009 májusában elfogadott, grandiózus nevű „Credit Card Holders Bill of Rights”, ami a hitelkártya-cégekre szándékozott „lecsapni”. Érvelésük szerint a hitelkártya mára olyan alapvető része az emberek életének, mint a közművek, ezért indokolt annak stratégiaileg kiemelt szabályozása.

A kormány már 2008. júniusában közzétette regulációs programját²¹, röviddel azután, hogy Obama elfoglalta hivatalát. A tervezetet azonban sok kritika érte, és azonnal elkezdődött körülötte a bürokratikus huzakodás. Azon megy a vita, vajon a FED, vagy egy új, független bizottság végezné jobban ezt a feladatot. Szükség van ugyan a pénzügyi termékek nagyobb kontrolljára, de vajon a FED, vagy egy új bizottság, esetleg egy – már létező panelekből összeállított – szuper-regulátor a megoldás? Képes-e a FED kezelni a rendszerszintű kockázatot, ha eddig nem tette meg? Meg tudják-e előzni ezek után, hogy újabb Too Big To Fail (TBTF) intézmények jöjjenek létre, amik olyan hatékonyan képesek túszul ejteni az adófizetőket, mint az AIG vagy a Citibank?

Obama a FED-re szerette volna eredetileg rábízni a TBTF-probléma megoldását és egy visszafogottabb reguláció mellett tette le a voksát – melynek háttérében Timothy F. Geithnert sejtí a közvélemény. A FED megállapítaná, melyek a rendszerszintű pénzintézetek, amelyeknek magasabb tőke-előírásoknak kellene megfelelniük és szorosabb felügyelet alá vonná őket. Kérdéses azonban, hogy a FED, jelen esetben pedig Bernanke miért nem lépett fel a felgyülemlett kockázattal szemben, Már 2004-ben meghirdette a „great moderation” politikáját, vagyis hogy a FED elsődlege célja az alacsony inflációs környezet fenntartása, amelyben ezek az intézetek nagyobb kockázatot tudnak elviselni. Ezt még 2006-ban, az ingatlanpiaci boom csúcán is megismételte, és bár már 2007 elején terjedt a veszélyérzet, sokáig tartott, amíg tevőlegesen is közbelépett.

Hozzáadódik mindehhez a FED-del kapcsolatos ellenszenv a választók körében, amelynek következtében Bernanke ellenállásba ütközött újabb ötéves kinevezése előtt. A szenátorokat egyértelműen a közvélemény vezette, amikor nem akarták voksukat adni a nagy stimulus

²¹ Financial Regulatory Reform: A New Foundation: Rebuilding Supervision and Regulation
<http://www.financialstability.gov/roadtostability/regulatoryreform.html>

megvalósítójára, de valószínűleg jobban tartottak a piacok instabillá válásától abban az esetben, ha a jegybank-elnököt ilyen hirtelen váltották volna le.

Egyesek szerint az 1933-as Glass Steagall Act, vagy egy ahhoz hasonló szisztéma kialakítása megoldás lehetne a TBTF problémára. A nagy gazdasági válság után hozott törvény egészen a Clinton-éráig volt érvényben és szétválasztotta a befektetési banki és betéti banki tevékenységet. Többek között Paul Volcker, volt FED-elnök is azt vallja, hogy ennek a szabályozásnak a lazítása vezetett a túlpörgéshez a piacokon, de érdemes emlékezni arra is, hogy a 2008-as válság előtt mindenki a Glass-Steagall-re mutogatott, mint egy túl konzervatív törvényre, ami miatt a Wall Street lassan a londoni City mögé került a pénzügyi versenyben – és sikerrel lobbiztak a visszavonásáért. A regulátor és a politikusok sem csálthatatlanok tehát, ami a szabályozást illeti és ők sem ismerik fel hamarabb a fenntarthatatlan piaci helyzetet, mint maguk a szereplők.²²

A regulációs javaslatnak a közvélemény által leginkább figyelt része a motivációs szabályozása, vagyis a bankárok bónuszai. A motivációs rendszer azonban több szempontból is górcső alá került, mint a bónuszok. Szabályozni szeretnék például, hogy mekkora részt köteles megtartani a jelzálog kibocsátója a kötvényekből, miután kötvényesítette a kockázatot. Eddig ilyen nem volt, ez is hozzájárult ahhoz, hogy olyan felelőtlen volt a hitelezési gyakorlat. A kibocsátó ugyanis azonnal megszabadult a kockázat egészétől, nem volt tovább érdeke hogy a hitel fizetőképese maradjon. Szóba került továbbá a bónuszok részének vagy egészének részvényekben való kifizetése, aminek az eladását valamilyen formában akadályoznák, hogy ne lehessen azonnal pénzzé tenni, de ez sokkal körülményesebb, semhogy politikai gólok lehetne velük rúgni. A Bloomberg televízióknak adott nyilatkozatában mindenesetre még Tim Geithner pénzügyminiszter is kifejtette: a felelőtlenül nagy bónuszok korának véget kell vetni.

A regulációnak a tervezet szerint ki kellene térnie arra is, hogy valahogy megakadályozzák a spekulatív tőkének az áru piacokra vándorlását, ami mesterségesen felhajtja az árakat. A 2008 nyarán az olaj és már áruk piacán tapasztalható óriási boom (a Brent kőolaj augusztusban a 147 dolláros hordónkénti árral kacérkodott) ugyanis egyértelműen annak volt köszönhető, hogy a 2007 vége óta ideges befektetők biztos befektetés után kutatva az olajra kezdtek jelentősebb összegeket tenni. Az értékpapír-piacokról ekkoriban az áru piacokra vonult a tőke, ami a kapitalizáción jól látszott.

A reguláció harmadik területe, amely 2010 januárja óta egyre több szót kap, az úgynevezett Volcker-szabály bevezetése, amit Paul Volcker egykori amerikai FED-elnökről és Obama jelenlegi tanácsadójáról neveztek el. Ez a szabály a saját számlás kereskedést tiltaná be a bankoknak, és csak azokat a tranzakciókat engedélyezné, amelyeket ügyfelek megbízásából végeznek. Ez azt hivatott megakadályozni, hogy a bankok egymás közötti kereskedelme önjáró óriásként befolyásolhassa a piacokat, de egyben az alájuk szervezett hedge fundok birtoklását is korlátozná.

²² A másik dolog, ami egyesek szerint szinte előre vetíti, mekkora bajt hozhat egy elhamarkodott szabályozási roham, az a könyvelési standardok kidolgozására és betartására létrehozott független testület, a Financial Accounting Standards Board felállítása volt. A szervezet a szabályozási lázban jött létre és a Kongresszus nyomására nemrégiben lazított az eszközök elszámolásának szabályain és némi engedékenységet tanúsított a bankokkal kapcsolatban – az elszámolásnál használható olyan ár, amit évekkel későbbi értékesítés esetén remél a bank. (FAS 157-4)

Nouriel Roubini azonban arra figyelmeztet, hogy a szabályozás résein nagyon könnyű átférni.²³ A hatalmas pozíciók fenntartása – és ezzel manipulálni a piacot – már a 80-as évek óta létező magatartásforma, ennek az egyfajta tranzakció-típusnak a kivonása nem tesz sokat a jelenség ellen. A bankok által az ügyfelek megbízásából kötött üzlet ugyanis kimaradna a szabályozás alól, ez pedig gyakorlatilag bármit lehetővé tesz. Ráadásul nem banki entitások továbbra is szabadon folytathatnának saját számlás kereskedést, ami szinte értelmetlenné teszi a szabályozást abban a korban, amikor a tőkepiacok már rég túlnőttek a bankok keretein. A probléma az egész tőkepiacot érinti, nem csupán a bankokat. A szabályozás valószínűleg nem kapja majd meg a Senate Banking Committee támogatását, amennyiben Obama nem tud megegyezni a republikánusokkal. Ez pedig egy felvizezett szabályozáshoz, vagy az egész tervezet elvetéséhez vezethet.

Az a tény azonban, hogy 2010 januárjában Obama előállt Volcker javaslatával, arra engedett következtetni, hogy a Geithner-Summers vonal, vagy a tanácsadók azon köre, amely inkább „Wall Street-barátnak” mondható háttérbe szorulhatott az adminisztrációban. Mások szerint azonban az a tény, hogy már a Bank of England élén álló Mervyn King és mások is foglalkoztak a témával inkább arra enged következtetni, hogy a szabályozás megvalósításának lehetősége csillant fel, éppen amikor Obamának szembe kellett néznie a jelzésértékű massachusetts-i vereséggel.

A regulációval kapcsolatban azonban sokan szkeptikusak – és ezzel minden bizonnyal tisztában van az elnök is. Több példa is mutatja, hogy a szabályozások – bár rövidtávon ott hatnak, ahol a probléma éppen kialakult – hosszabb távon nem kívánt hatással járnak. Ahogy Joseph Stiglitz is megfogalmazta egy előadásában²⁴, a bankárok is ösztönzőkre reagálnak, nem mindegy, hogy milyenek azok az ösztönzők. A 30-as években például megpróbálták felülről limitálni a megtakarítások után adható kamatokat az Egyesült Államokban, elkerülendő, hogy a túl magas kamatokért folytatott versengésben a bankok túl nagy kockázatot vállaljanak. A tőke ekkor új piacok után nézett és Londonban és Európában találták meg azt a helyet, ahol szabadon megállapodhattak a hozamban. Az amerikai szabályozást később a lakossági megtakarításokra is kiterjesztették, de azok is inkább pénzügyi alapokba vándoroltak, amelyek Európában kerestek magasabb hozamot. A következmények, a pénzügyi alapok megizmosodása és a bankoktól elvándorló tőke természetesen nem szerepelt a reguláció kidolgozóinak tervei között.

A 70-es és 80-as évek tőkepiaci liberalizációja és a szabad átváltási árfolyamok ahhoz vezettek, hogy a bankok elkezdtek kevésbé konzervatív megoldásokhoz nyúlni a tőkebevonáshoz. A befektetési bankok ekkor kezdtek egyszerű brokering tevékenység és tanácsadás mellett egyre nagyobb mértékben spekulációba az ügyfelek nevében, majd saját számlán is. Az egyre nagyobb tőkebevonásra irányuló igény végül a Glass-Steagall Act teljes eltörléséhez vezetett, ami a jelenlegi helyzet kialakulásában is szerepet játszhatott.

²³Volcker Rule: Dead on Arrival? And is Obama a Lame Duck? (2010. február 2.) [http://www.roubini.com/us-monitor/258353/volcker-rule-dead-on-arrival-and-is-obama-a-lame-duck?utm_source=feedburner&utm_medium=feed&utm_campaign=Feed%3A+UsEconomonitor+\(US+EconoMonitor\)](http://www.roubini.com/us-monitor/258353/volcker-rule-dead-on-arrival-and-is-obama-a-lame-duck?utm_source=feedburner&utm_medium=feed&utm_campaign=Feed%3A+UsEconomonitor+(US+EconoMonitor))

²⁴ 2010. február 8. London School of Economics

Hasonlóképp ellentmondásosak a baseli szabályok nem kívánt következményei. Mivel a bankoknak magasabb tartalékképzés volt előírva, amennyiben befektetéseiket nem tripla A minősítésű eszközökbe helyezték, komoly túlkereslet jelentkezett az ilyen minősítésű eszközök piacán. Ez egyrészt feljebb nyomta az ilyen eszközök árait, másrészt (több, szintén ellentmondásos áttételen keresztül) arra készítette a hitelminősítő intézeteket, hogy több eszköz kerüljön ebbe a kategóriába. A szinte kockázatmentessé derivált nem elsőrendű amerikai jelzálog-piaci lett az egyik olyan eszköz, amely ekkoriban vált tripla A minősítésű befektetéssé és a válság kirobbanásakor közvetlenül napvilágra került.

Barack Obama minden bizonnyal tisztában van a helyzet buktatóival és az sem könnyíti meg a döntését, hogy mindehhez a lehető legszélesebb körű nemzetközi együttműködést kell kieszközölnie. Bár a 2010 februárjában tartott G-7 értekezleten kommentátorok szerint közelebb került a bankok szabályozásának ügye a megvalósuláshoz, a konkrét lépések még váratnak magukra.

További reguláció látszik szükségesnek a hitelminősítő intézetek összeférhetetlen üzleteivel kapcsolatban, bár ez most kevésbé van reflektorfényben, mint a bankok regulációja és lehetséges extra adója.

Ben Bernanke elfogadni látszik a Paul Krugman által is képviselt irányvonalat, vagyis a „shadow banking” szektor bankokéhoz hasonló szabályozását.²⁵ Ez a túl nagyra és befolyásossá nőtt szektort hivatott visszafogni, mivel ennek mozgása nagyon gyors és ez önmagában is képes befolyásolni a piacokat.

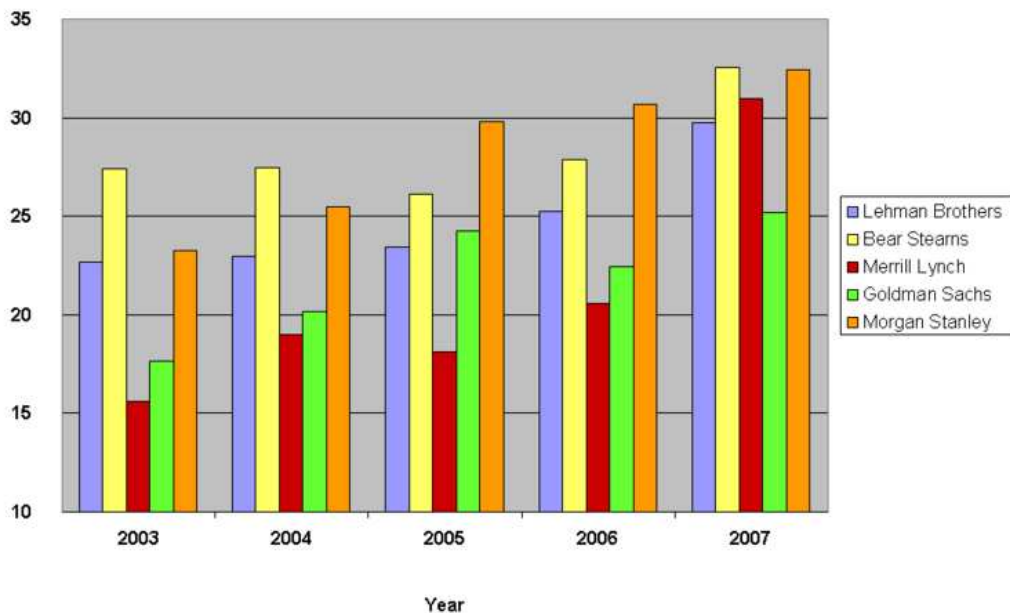
Joseph Stiglitz javaslata a Glass-Steagall visszaállításán túl egyebek közt a bankok tőkeáttét-arányának szabályozása lenne.²⁶

²⁵ Krugman, Paul (2009). *The Return of Depression Economics and the Crisis of 2008*

²⁶ How to prevent the next Wall Street crisis (Joseph Stiglitz, 2008. szeptember 17.)

<http://edition.cnn.com/2008/POLITICS/09/17/stiglitz.crisis/index.html>

A legnagyobb befektetési bankok tőkeáttételi aránya

Source Data: Company Annual Reports (SEC Form 10K)
A tőkeáttételi arány a bank teljes adósságának és a részvények értékének hányadosa

Forrás: Wikipedia

Alan Greenspan a bankok tartalékképzésére helyezné a hangsúlyt²⁷, míg Warren Buffet az európaihoz hasonló jövedelemigazolásokhoz kötné a jelzálog-hitelezést, valamint az önrészt is legalább 10%-ra emelné²⁸. Nouriel Roubini a bajba került bankok államosítása és az ingatlantulajdonosok helyzetének javítása mellett áll ki, a nemzetközi porondon pedig a bankokra kivetett különadó, az úgynevezett Tobin-adó is felmerült.

Az üzleti szféra mindenesetre elénken figyeli a fejleményeket, és nem csupán a várható „reguláció-cunami” okán, hanem mert a mostani „New Deal” után valakinek állnia kell majd a számlát, nem is beszélve a folyamatban lévő egészségügyi reformról. Felmerült továbbá a széndioxid kibocsátás ellenőrzése és a Kyoto Protocol-hoz hasonló tőzsde bevezetése, ami mellett elkötelezte magát az elnök. Ezek közül egy vagy több mindenképpen bekövetkezik valamilyen formában. De a legnagyobb aggodalom az óriás állami intézmények és visszavonhatatlan jóléti transzferek kiépítése miatt van.²⁹

A FED szerepe

A FED irányadó kamatrátája és a 3, illetve 6 hónapos Libor

²⁷ We need a better cushion against risk (Alan Greenspan, Financial Times, 2009. március 26.)

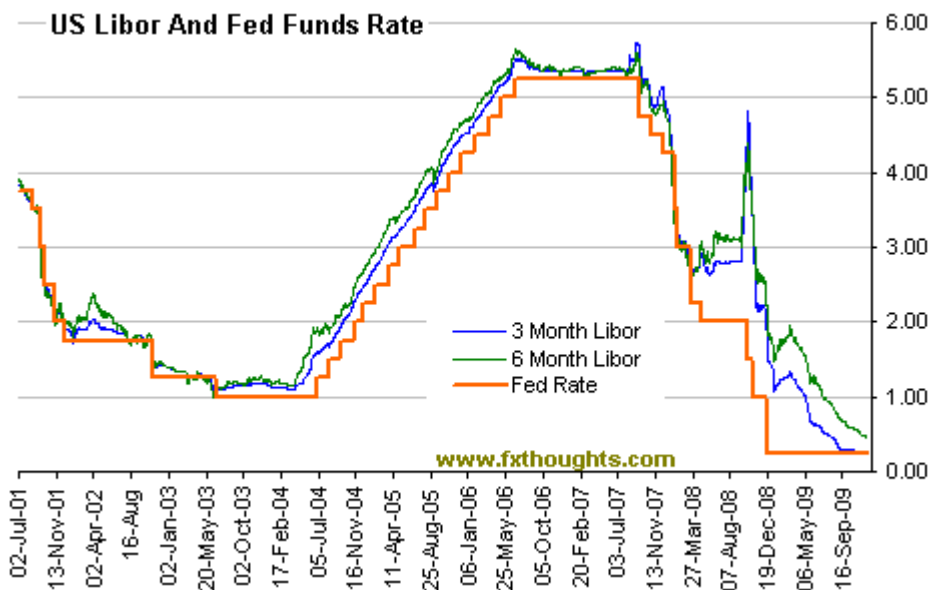
<http://www.ft.com/cms/s/0/9c158a92-1a3c-11de-9f91-0000779fd2ac.html>

²⁸ Warren Buffet-2008 Shareholder's Letter Summary

<http://www.reuters.com/article/newsOne/idUSTRE51R16220090228?pageNumber=3&virtualBrandChannel=0>

²⁹ Corporate Reform in America (The Economist, 2009. december 10)

http://www.economist.com/businessfinance/displayStory.cfm?story_id=15065509

Forrás: www.fxthoughts.com

Ben Bernanke, a FED elnöke egész életét az 1929-33-as válság és az azt követő gazdasági depresszió kutatásával töltötte. Személyes érdemének is tartják, hogy a kormányzat és a FED olyan gyorsan és határozottan fellépett a piacok összeomlása ellen. A FED azonnal és radikálisan levitte az irányadó kamatot, de ez a hitelszűkében nem volt elég. Az intézmények közötti bizalmat kellett helyreállítani, amikor nem csak drága lett volna a hitel, hanem egyszerűen senki nem volt hajlandó kölcsönözni, nem tudván, ki lesz a következő Lehman.

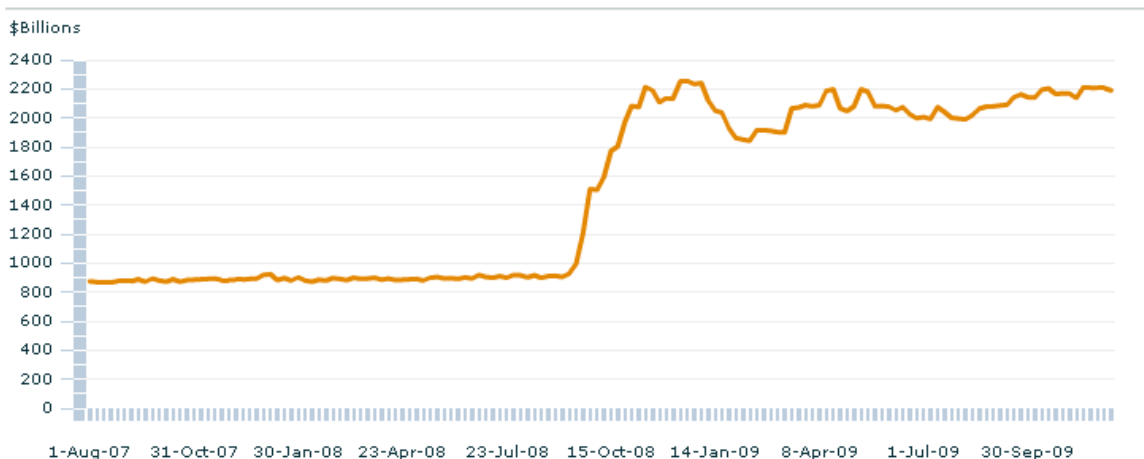
A szövetségi jegybank így nem konvencionális eszközökhöz nyúlt. Több mint egy trillió dollárt fecskendezett a gazdaságba és a nulla közelébe vitte le az irányadó kamatot.

Különböző tételek a FED mérlegében

Forrás: Wall Street Journal

A FED mérlegének növekedése a válság során

Forrás: Federal reserve³⁰

Bernanke első négyéves ciklusa 2010. január 31-én járt le. Második kinevezése előtt, 2009 novemberében meghallgatásra hívta be a Szenátus bankokkal foglalkozó bizottsága. Ez esetben többről volt szó, mint a szokásos meghallgatásról. Az ügy hamar a FED jogköreinek megkérdőjelezésébe fordult. A Kongresszus autdítálási jogot követel a FED fölött, el akarván törölni a jegybank hagyományos függetlenségét. A 70-es években egyszer már megszavazta a Kongresszus, hogy bizottsága, a Government Accountability Office auditálási jogkört kapjon a FED fölött, de a monetáris, illetve a hitelezési döntéseik ez alól kivételt képeztek. Ezt a kivételt akarja megszüntetni a floridai demokrata Alan Grayson és a texasi republikánus Ron Paul javaslata. Az indítványnak politikai lendületet ad a bankárok bónuszai fölötti felháborodás, valamint a közelgő kongresszusi választások.³¹

Bernanke természetesen amellet érvelt, hogy felügyeleti jogok nélkül nem lehet a *lender of last resort* szerepét hatékonyan betölteni. Azt állítja, enélkül nem akadályozhatta volna meg a második nagy gazdasági depressziót. Beszédében összehasonlította az amerikai válságkezelést a brittel, és úgy találta, hogy az Egyesült Királyság nem volt olyan mértékben felkészülve a krízisre, amennyire a megelőző bő esztendőik indokolták volna. Ezzel egyértelműen Gordon Brown pénzügyminiszteri tevékenységét kritizálta.³² Brown másik lépése, amellyel megfosztotta a Bank of Englandet a banki felügyeleti jogosítványaitól romboló következményekkel járt a brit gazdaságra nézve, mondta Bernanke.³³ A Northern Rock bankroham esetében például a Bank of Englandnek nem voltak információi a probléma valós mértékét illetően, a sötétben tapogatózva kellett lépéseket tennie.

³⁰ Bernanke beszéde a mérleg emelkedéséről: <http://www.federalreserve.gov/newsevents/speech/bernanke20090403a.htm>

Adatok: <http://www.federalreserve.gov/releases/h41/Current/>

Historikus adatok és részletezés: http://www.federalreserve.gov/monetarypolicy/bst_recenttrends.htm

³¹ A FED kinevezési gyakorlata is olaj a populista tűzre. Az 1913-as szabályozás szerint ugyanis a politikai kinevezésű washingtoni tagok mellett a 12 regionális jegybank elnökei tartoznak a FED felügyelőbizottságába, akik viszont magánbankok delegáltjai. A két csoport között pedig megosztott felelősség működik.

³² <http://www.telegraph.co.uk/finance/financetopics/financialcrisis/6728665/Ben-Bernanke-says-Gordon-Brown-hurt-Britains-ability-to-resolve-banking-crisis.html>

³³ Bernanke kijelentése azért különösen kínos Brown-ra nézve, mert a brit miniszterelnök többször is kijelentette, hogy korábbi, pénzügyminiszterként hozott intézkedései nem járultak hozzá a válság súlyosbodásához. Az említett jogkör-megvonás miatt már amúgy is érték kritikák. Brown a bankok és pénzügyi szervezetek regulációjára hozta létre a Financial Services Authority-t (FSA), ami csupán konzultált a jegybankkal. Igaz, a Bank of England informális ráhatási képessége jelentős.

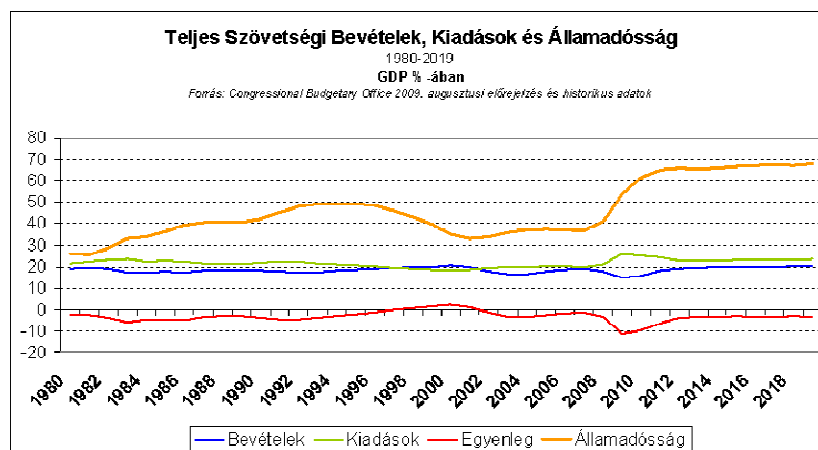
Bernanke szerint a világon épp az ellenkező folyamat általános: a jegybankok megkapják a szükséges jogköröket és információkat ahhoz, hogy meg tudjanak küzdeni a válsággal.³⁴ Ha ugyanis a hitelezéseit a Kongresszus vizsgálhatja, azzal el lehet riasztani a bankokat, akik tartanak attól, hogy kitudódik, hogy hitelért folyamodtak. A monetáris döntések pedig nehézkessé válnának, ha meg kell magyarázni őket.

A FED és a kormányzat egyaránt óvatos az exit stratégiával. Akárcsak az Egyesült Királyságban, Amerikában is komoly probléma, hogy mikor kell megkezdeni a szigorítást, hogy a piacokat se túl gyorsan ne érje az exit megkezdése, se azt ne tudják nehezményezni, hogy még nincsenek tervek. 2010 februárjában Bernanke felvázolta az első lépéseket, bár még konkrét időpont meghatározása nélkül. 2008 októberében a FED felhatalmazást kapott a Kongresszustól, hogy új eszközként a diszkontrátával is manipulálhassa a gazdaságot, ezt tervezik bevetni. Az alapkamat szerepét előbb ugyanis a diszkontráta venné át, vagyis a jegybank emelné a nála letétbe helyezett banki tartalékoknak a kötelező szinten felüli részére fizetendő kamatot, valamint drágítaná a bankoknak nyújtott készletli hiteleket. Azt is felvetette, hogy a FED foglalkozik a tartalékképzés szabályainak módosításának gondolatával is, bár ezzel kapcsolatban még nem született döntés. A lépésnek az lenne az értelme, hogy ösztönzött adna a bankoknak, hogy a FED-nél maradjon a pénzük, amikor elkezdi emelkedni az infláció, ezzel hűtve a gazdaságot.

Bernanke azt is hozzátette, hogy bár a gazdaságnak még támogatásra van szüksége, a FED egy bizonyos ponton megemelné a rövidtávú kamatokat, ezzel vonva ki a gazdaságba pumpált pénz egy részét, bár azt nem tette hozzá, hogy ez a lépés a közeljövőben várható lenne. Hosszú távú államkötvényeit azonban nem tervezi eladni. Megígérte azonban, hogy idővel a FED egyenlege a történelmileg normális szintre csökken majd vissza.

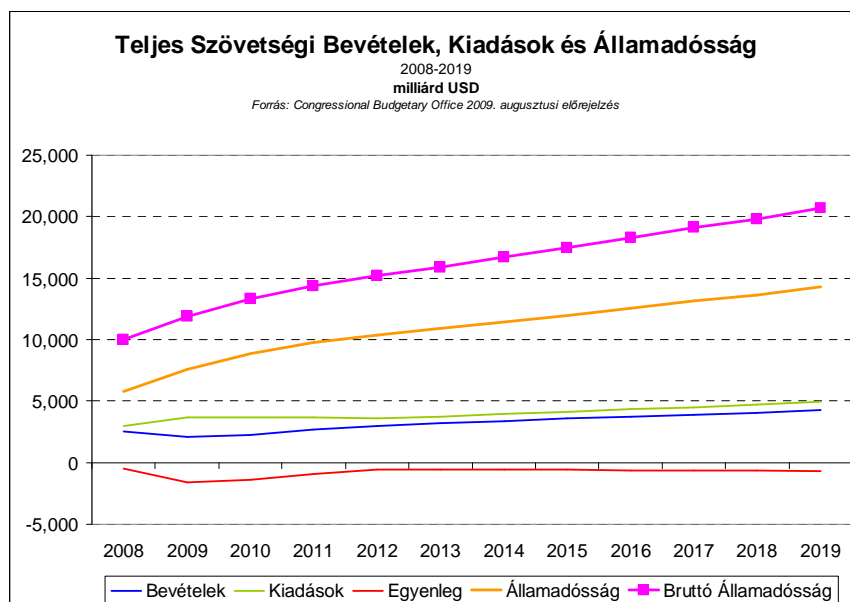
Államadósság

Az amerikai államadósság a likviditási csomagok nyomán a 2008-as 41%-ról 80% körüli szintre emelkedhet a következő évtizedben.

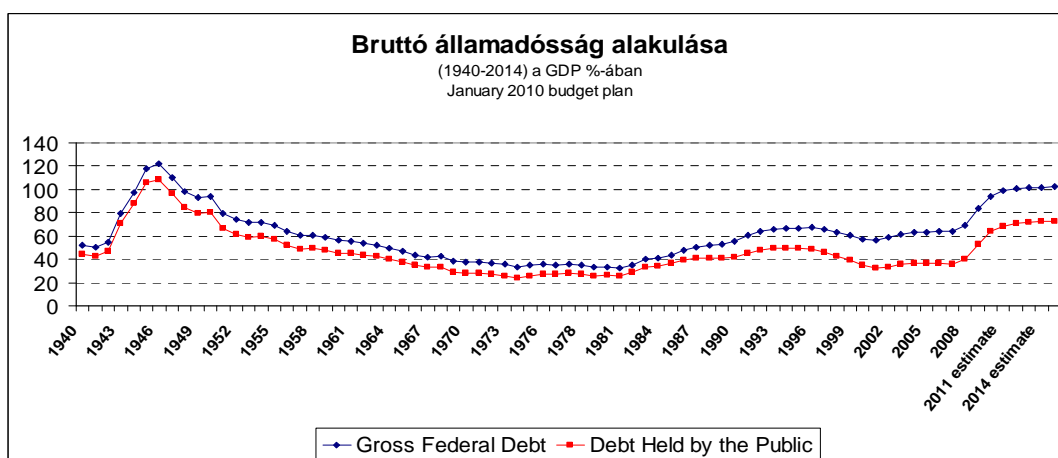

³⁴ http://www.economist.com/world/unitedstates/displayStory.cfm?story_id=14972789

Aggodalomra adhat azonban okot, hogy a fenti grafikon csupán a Treasury és a Federal Financing Bank által értékesített adósságot tartalmazza (Debt held by the Public). A bruttó államadósság-grafikonok ennél sokkal rosszabb képet mutatnak.

Forrás: CBO 2009. augusztusi előrejelzés

Forrás: FY 2011 Budget plan (2010. február)

A FED mérlege közben folyamatosan duzzad. Rádásul minél optimistábbak a becslések, annál nagyobb százalékát teszik majd ki a kötvénykibocsátásoknak a FED által megvásárolt papírok. – Minezek ellenére egy hirtelen összeomlás nem tűnik valószínűnek. A dollár továbbra is tartja a „safe heaven” státuszt, még ha a befektetők egyre idegesebbek is. „Megnyugtatóan” hathat, hogy más fejlett országokban is léteznek ennél nagyobb elsdósodottsági mutatók, mégsem történt eddig probléma. Japán esetét a maga 200% fölötti államadósságával tehát mind a pozitív, mind a negatív hírek közé be lehet sorolni. Az instabilitás legkisebb jelére

(infláció, vagy fizetési nehézségek) ugyanis pánikba esnének a befektetők, az pedig Ferguson szerint a legrosszabb scenárió kezdete lenne.³⁵

Fiskális politika és a 2010-es választási év

Addig azonban egy hitelesnek elfogadott kilábalási politika elégnek tűnik ahhoz, hogy az ország a válságot átvészelve. Átlátható szabályozás, kiszámítható belpolitika, hihető deficit-csökkentési terv átlendíthetik a holtpontra. Mindeközben a világ első számú tartalékvalutájának szerepe sem kérdőjeleződött meg nagyon, mert bár a kínaiak szívesen diverzifikálnák a tartalék-portfóliójukat, saját magukra is súlyos csapást jelentene a dollár jelentős gyengülése. Egyrészt a megmaradó tartalékaik okán, másrészt export-piacuk elvesztésével. (Amerika számára nem csak a dollár gyengülése, de a jüan felértékelődése is megkönnyebbülést hozhatna, de erről Peking hallani sem akar és Obama sem ért el áttörést ázsiai útja során.)

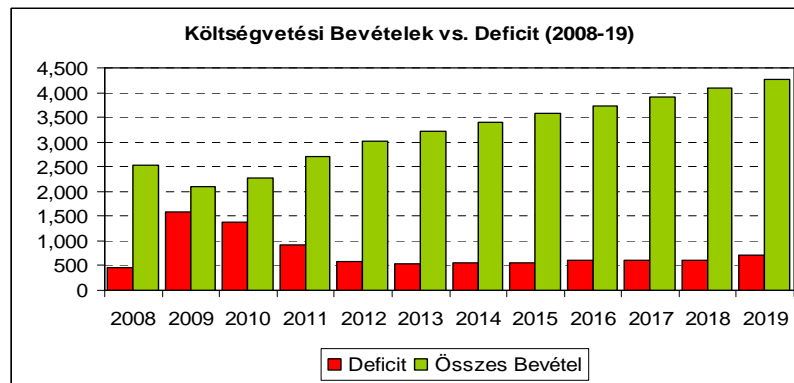
³⁵ Eszerint a forgatókönyv szerint a reálkamat emelkedése várható, mivel megnő az elvárt hozama az államkötvényeknek. A keynesi elmélet tagadja, hogy ez bekövetkezhet, de a történelem ellenük szól. Ferguson Amerika „eljapánosodásától” tart, és hogy a kamatrátát végül meg kell majd emelni a gyengülő valuta miatt – ez pedig egy deflációs környezetben halálos csapást jelent.

U.S. szövetségi költségvetés (trillió USD)

2009-es pénzügyi év	Végső	8/2009 est.	5/2009 est.	2/2008 budget
Bevétel	\$2.11	\$2.07	\$2.15	\$2.70
Kiadás	\$3.52	\$3.56	\$3.99	\$3.11
Deficit	\$1.42	\$1.58	\$1.84	\$0.41

Forrás: Tim Geithner és Peter Orszag közös nyilatkozata 2009. október 16-án.³⁶

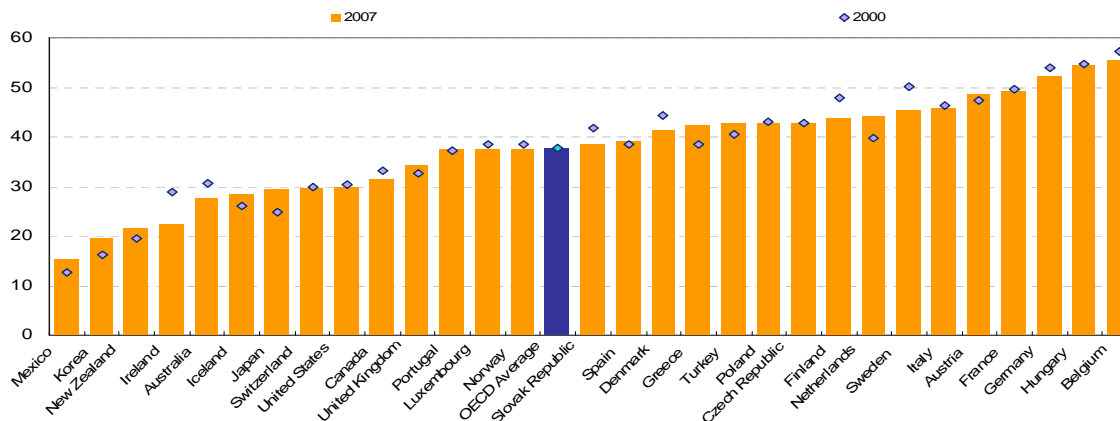
Bizonytalan azonban, hogyan tudják a későbbi adóbevételek finanszírozni az Egyesült Államok adósságszolgálatát. A költségvetési bevételi oldal ugyanis egyre rosszabbul viszonyul a várható kiadásokhoz.

Forrás: CBO 2009. augusztus

A bevételek és a deficit aránya például az adók sokszerű emelését jelzi előre, amire nem biztos, hogy fel van készülve a közvélemény. Ezt a mentőcsomagot csak súlyos fiskális szigorítás árán lehet finanszírozni. De ez sem lesz elég, ha csak a kiadási oldalt érinti. A kifizetések csökkenése ráadásul csak lépcsőzetesen következhet be, mivel ezek egy része szerzett jogokat érint. A nem védelmi költségvetés diszkrécionális része pedig pillanatnyilag csekély a teljes kiadásokhoz képest.

Az átlagos jövedelemadó-teher egyes országokban a munka költségének %-ában

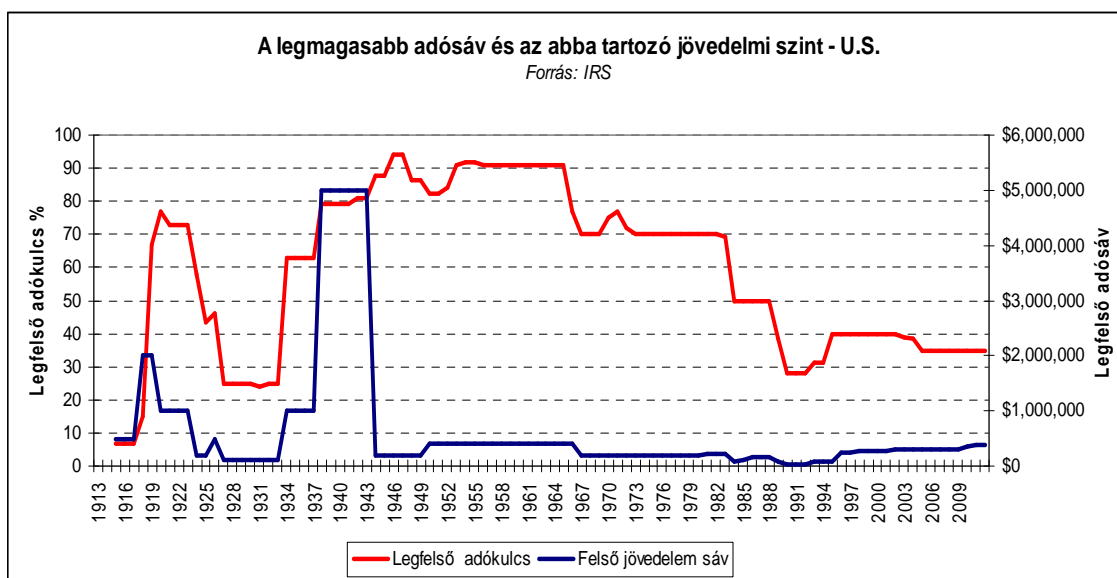

Forrás: OECD Factbook, 2009

³⁶ Joint Statement of Tim Geithner, Secretary of the Treasury, and Peter Orszag, Director of the Office of Management and Budget, on Budget Results for Fiscal Year 2009 <http://www.ustreas.gov/press/releases/tg322.htm>

Látható, hogy az Egyesült Államok a fejlett országok közül az átlagnál alacsonyabb adóterhekkel működik, 2009 során 30 százalék alatt maradt ez az érték. Ebből kétféle következtetést lehet levonni: az egyik, hogy akkor még rengeteg tér van adóemelésre. A másik viszont, hogy nem feltétlenül van felkészülve rá a közvélemény. Politikailag már azért is korlátozott Obama mozgástere, mert már a kampánya alatt kizárta az adóemelést a háztartások túlnyomó része esetében.³⁷ Ami marad, az az üzleti szektor. Ez máris megmutatkozik az üzleti bizalmi indexekben, ugyanis a gazdasági szféra is eljutott erre a következtetésre.

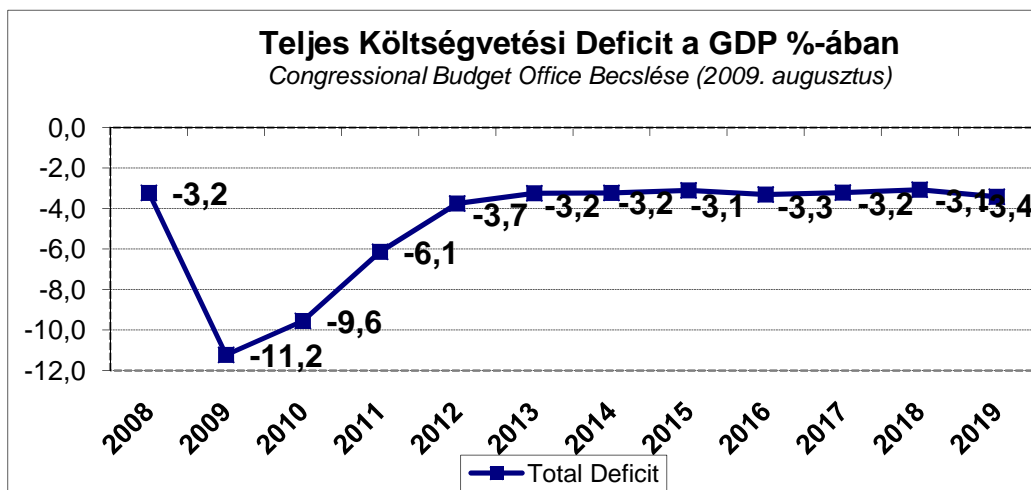
Érdekes egy pillantást vetni, hogyan alakult a legmagasabb adókulcs és az ahhoz kapcsolódó jövedelmi szint az Egyesült Államokban történelmi viszonylatban.

Forrás: IRS – Internal Revenue Service

Obama elnöknek igen kemény költségvetéssel kellett kezdeni 2010-et, azzal a céllal, hogy hiteles tervet mutasson be a GDP-arányos adósság csökkentésére. Közgazdaságtanilag csak a megfelelő mérték kérdése mindez, politikailag azonban már sokkal nehezebb volt a dolga. A Kongresszus ugyanis ilyenkor már készül a következő alsóházi választásokra 2010-ben, ilyenkor pedig nehéz elfogadtatni szigorításokat. Az amerikai belpolitika polarizáltsága pedig abba az irányba hat, hogy a demokraták szinte automatikusan a jóléti állami intézkedéseket fogják védeni, míg a republikánusok az adók alacsony tartásáért küzdenek, mert a vállalkozások érdekeit veszik tekintetbe.

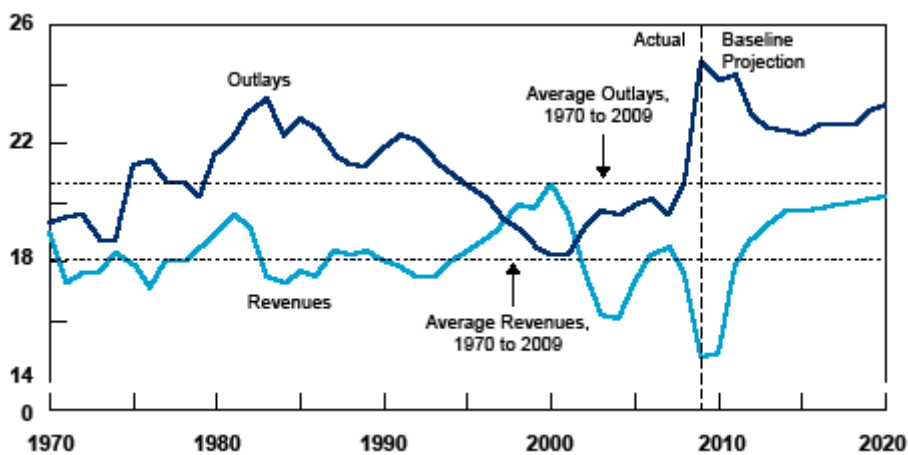
³⁷ http://www.economist.com/displayStory.cfm?story_id=14915152

Forrás: Congressional Budget Office, 2009. augusztus³⁸

A Demokrata Párt közben megosztott a deficit kérdésében és ez a viszonylag stabil kongresszusi többséget is veszélyeztetheti. A „Blue Dog”, vagyis konzervatív³⁹ demokrata képviselők (jelenleg 52-en vannak a képviselőházban) ugyanis elkötelezettek a Demokrata Párt fiskális fegyelmezettségének imázsa mellett. Clinton óta azzal kampányolnak ugyanis, hogy a demokratáknak sikerült pozitívba lendíteni az egyenleget, míg a Bush-érában mindezt tönkretették.

Historikus költségvetési kiadások és bevételek, valamint a CBO előrejelzése 2010. február

Forrás: CBO⁴⁰

³⁸ Több amerikai kormányzati szerv szolgáltat költségvetési jelentéseket és gazdasági előrejelzéseket. Ilyenek a Government Accountability Office (GAO), a Kongresszus költségvetési ellenőrző szerve, a Congressional Budget Office (CBO), az elnök saját költségvetési csoportja, a Office of Management and Budget (OMB) és maga a Pénzügyminisztérium, a U.S. Treasury Department. A Kongresszus rendszerint januárban bocsátja ki gazdasági és költségvetési előrejelzéseit, amelyet augusztusban frissítenek. A továbbiakban a 2009. augusztusi (CBO) frissítéseket fogom használni, ahol nem volt frissebb elérhető adat. Az OMB februárban és júliusban, a GAO és a Treasury pedig decemberben bocsátanak ki közös pénzügyi jelentést a megelőző fiskális évről (*Financial Statements of the U.S. Government*), ami szeptember 30-án zárul. A dolgozat lezárásnak időpontjában a decemberi jelentés még nem volt elérhető.

³⁹ A Blue Dog csoport 1995-ben alakult a képviselőházban és 52 olyan konzervatív Demokrata képviselőt tömörít, akik a költségvetési fegyelmezettség pártján állnak. <http://www.house.gov/melancon/BlueDogs/>

⁴⁰ Congressional Budget Office http://www.cbo.gov/ftpdocs/108xx/doc10871/BudgetOutlook2010_Jan.cfm

A historikus adatok jól mutatják, hogy a költségvetés a Clinton-években fordult szufficitbe, ehhez, vagy legalábbis a kiegyensúlyozott költségvetéshez szeretnének visszatérni a „Blue Dog”, azaz centrista demokraták minél hamarabb. Ennek érdekében szükségesnek tartják visszafogni a költségeket és amint lehetséges, helyreállítani az ún. PAYGO (Pay as You Go) szabályozást, amely szerintük a Clinton-korszakban a többletbe vezetett.

A szabályozás lényege, hogy a mindenkori költségvetést úgy alakítsák, hogy az ne adjon hozzá az államadóssághoz. Ez az adózási és kiadási oldal átfogó szabályozását követeli meg, és amelyre a Blue Dog demokraták javaslatot is tettek. Ezzel a csoporttal Obamának ki kell egyeznie, még ha a törvényjavaslatukat nem is teszi magáévá. A Blue Dog képviselőcsoport nagy valószínűséggel egy deficit-csökkentő bizottságot fog kérni a rövidtávú stimulus elfogadásáért cserébe.

Egy másik, egyre jelentősebb politika erő, a Tea Party tüntetés-sorozat, amely annak ellenére, hogy nem rendelkezik politikai képviselettel, egyre megfontolandóbb méretű mozgalommá kezd válni. A csoport ellenzi a költségeket, elsősorban a stimulus-csomagot és az államadósság további emelkedését és patrióta érzelmekre épít. Ennek megfelelően a bostoni teadélutánról nevezték el magukat, amelynek fő üzenete az volt, hogy nincs adóztatás reprezentáció nélkül és a függetlenségi háború előzményei között tartják számon.

A Tea Party konzervatívok csoportja a szélsőjobboldalról érkezik, amely nem csupán politikai értelemben jobboldali, hanem gazdasági értelemben is rendkívül konzervatív. Obamát nem is egyszerűen „liberálisnak” tartják, ami az európai szóhasználatban körülbelül a szociáldemokrácia valamely szintjét jelenti, hanem egyenesen szocialistának, ami Amerikában szitokszó. A növekvő állam, a jóléti kiadások növelése ellen kampányolnak és rossz szemmel nézik például a társadalombiztosítás kiterjesztését, amíg még a jelenlegi rendszer fenntartására sincsenek tisztázva a források.

Szigorúan véve a fiskális politikát, a mozgalom az államadósság és a jóléti kiadások (jelenleg különösen az egészségbiztosítás kiterjesztésének) ellenzésén túl ellene van még az úgynevezett „pork barrel” támogatásoknak, amelyeket (például a stimulus csomagok keretében) azért kapnak bizonyos körzetek, hogy az ottani politikus jobb színben tűnjön fel a választói előtt, míg a számlát az összes adófizető állja. Ezek a speciális érdekcsoportok által, gyakran egyetlen képviselő kérésére kilobbizott pénzek nem kompetitív alapon kerülnek kiosztásra, vagyis a beruházás nem a leginkább optimális területre kerül.

A csoport igen ellentmondásos és zavaros nézetekkel rendelkezik, már csak azért is, mert grass-root alapon szerveződik, vagyis nincs országos vezetése, így a mindekori tagok csak az általános irányelvekben értenek egyet, azon belül külön csoportokat alkotnak a kis-állam hívők, a vallásos, anti-muzulmán, anti-liberális, rasszista, vagy csak szimplán Obama-ellenes (birthers) csoportok. Eszköztárukban a jobboldali populizmus minden eleme szerepel, a csoporton belül pedig gyakran elterjedtek a különböző konspirációs világnézetek. Szónokaik nem riadnak vissza a radikális idegengyűlölő és bevándorlás-ellenes megnyilvánulásoktól sem, amely nem tesz jót a közhangulatnak. Kedvencük McCain szenátor 2008-as elnökválasztási alelnök-jelöltje, Sarah Palin, akinek kormányzási képességét illetve politikusi rátermettségét igen elterjedt kétségbe vonni.

Scott Brown, massachusettsi republikánus jelölt meglepetés győzelmét egyebek között a Tea Party mozgalomnak tulajdonítják. Ez a szervezet azonban a jelenleg elégedetten

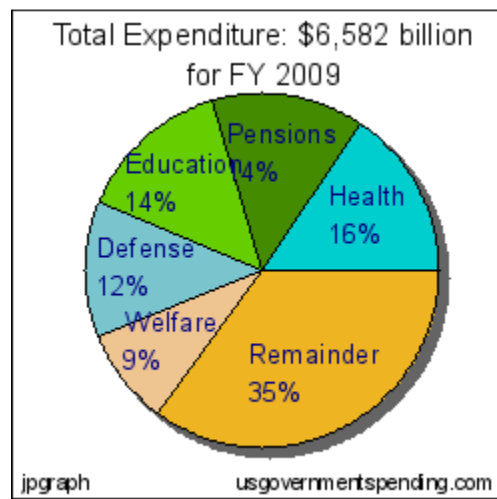
kampányoló republikánusoknak is gondot okozhat, annak ellenére, hogy jelenleg szavazataikkal a republikánus jelölteket támogatják. Eddig ugyanis erőiket Obama és a demokraták támadására összpontosították és nem foglalkoztak a mainstream republikánusokkal. Egy belső megosztottság esetén azonban sokan már harmadik erőként tekintenének rájuk.

Az Egyesült Államokban soha ennyire komolyan nem került fel a belpolitikai agendára a deficit ügye, még talán Clinton első megválasztásakor sem. Amennyiben a baby-boom generáció 2020 környéki nyugdíjba vonulását teljes mértékben adókból akarnák finanszírozni, az 1970-2009 közötti átlagos adószintet mintegy 50%-kal kellene növelni (Economist becslés). Erre mindkét pártnak igen ingatag válasza van. A demokraták úgy tesznek, mintha ezt ellehetne érni úgy, hogy csak a „gazdagokat” adóztatják, és még az állami szolgáltatások mértékét is lehet így növelni. A republikánusok meg úgy tesznek, mintha anélkül lehetne adót csökkenteni, hogy bárkitől elvonnánk bármilyen jóléti szolgáltatást. A közvélemény nem véletlenül kiált egyszerre nagyobb állam és alacsonyabb adók után.

A közbeszédet az idősekre fordított költés uralja, miközben a két párt csak abban ért egyet, hogy ne emlegessék ennek a hatásait, úgy mint nyugdíj-korhatár emelése. A demokraták úgy akarnak jóléti kiadásokat növelni, hogy közben a jelenlegi deficitre sincs válaszuk, míg a republikánusok Bush alatt szintén nem fogták vissza a kiadásokat, miközben adót csökkentettek. A demokraták pedig megszavazták mindezt.

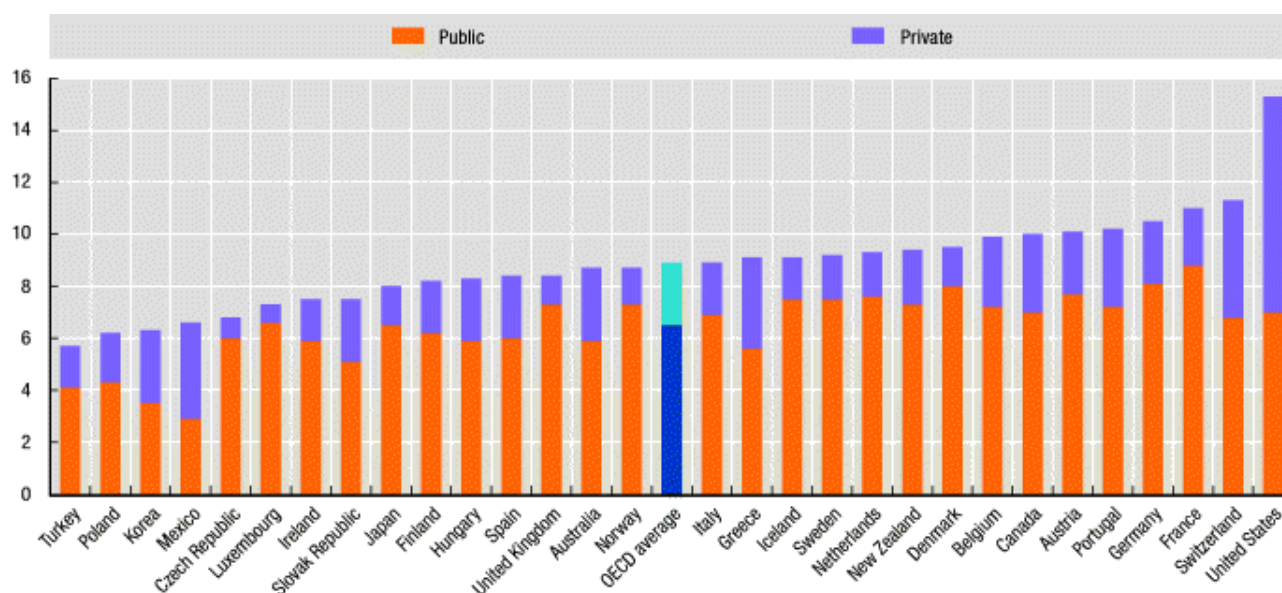
Egészségügyi reform

Az amerikai kormányzat visszatérő réme az egészségügyi reform. A fejlett országok közül messze az Egyesült Államok költi a legtöbbet az egészségügy finanszírozására a GDP százalékában – 2008-ban közel 18%-ot, összehasonlítva például a franciák 11%-ával, vagy a magyar 8% körüli adattal. (2009-ben csökken az arány, de ezt egyéb tételek felduzzadása okozza.) Hasonlóan kiugró az egyéni hozzájárulások mértéke ehhez.

Forrás: www.usgovernmentspending.com (2009-es adatsor)

Egészségügyi kiadások

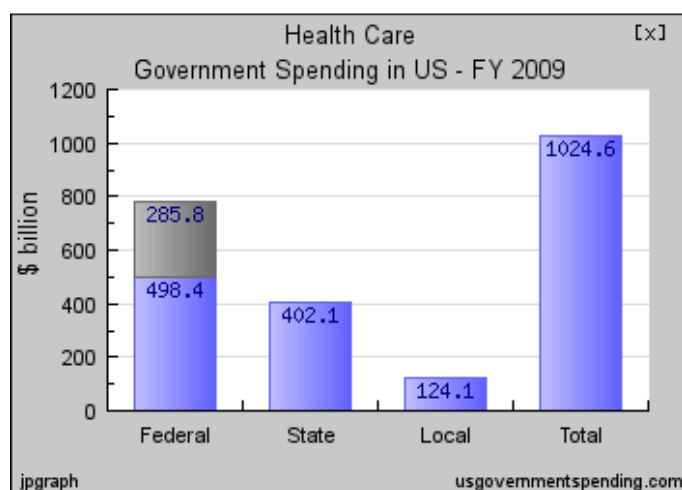

Forrás: OECD Factbook, 2006

Teszi ezt úgy, hogy közben a lakosság jelentékeny része nincs biztosítva. Ez 2007-ben az amerikai statisztikai hivatal adatai szerint mintegy 45.7 millió embert és potenciális szavazót érint⁴¹, ami a populáció 15.3%-a). Ennek 79%-a amerikai állampolgár (született vagy honosított) és csupán 20%-a legális vagy illegális bevándorló. (Igaz, a bevándorlók körében valóban magas, 43.8%-os a nem biztosítottak aránya.⁴²) Amerikában nem ismert a személyes csőd, amit váratlan kórházi számlák okoznak.

Az egészségügyi kiadások jelentős részét nem a tagállami, hanem a szövetségi költségvetés fedezi, mivel oda tartozik a Medicare, a 65 éven felüliek ellátása.

Teljes egészségügyi kiadások

Az államokon inkább a kórházi funkciók terhei vannak, de annak oroszlánrészét is a szövetségi költségvetés fedezi:

⁴¹ U.S. Census Bureau, Housing and Household Economic Statistics Division

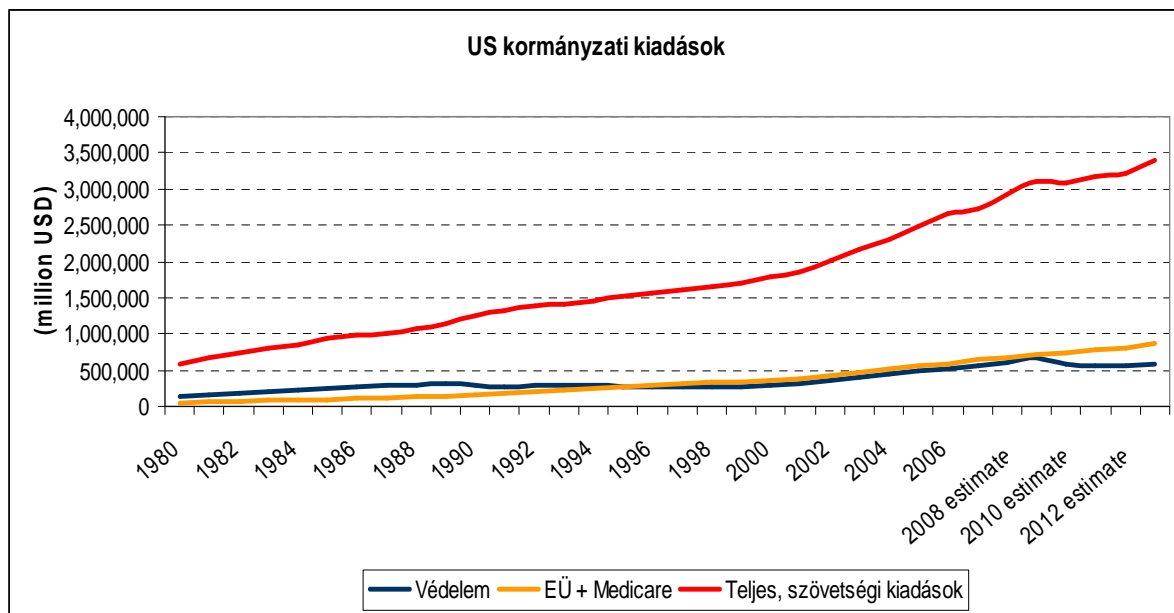
<http://www.census.gov/hhes/www/hlthins/hlthin07/hlth07asc.html>

⁴² <http://www.factcheck.org/2009/03/uninsured-us-citizens/>

Az egészségügyi reform, mint a jóléti állam egyik sarokköve a Demokrata Párt egyik legnagyobb célkitűzése az utóbbi 50 évben. Számítalan javaslat és próbálkozás volt az évtizedek során, közöttük az akkori First Lady, Hillary Clinton „Hillarycare” tervezete 1993-94-ben, de egyik sem ment át a törvényhozáson.

A jelenlegi rendszerrel kapcsolatos visszatérő panaszok a költségeken felül bizonyos perverz ösztönzőkre vonatkoznak. Ilyen például a munkavállalók „röghöz kötöttsége”, abban az értelemben, hogy kétszer meg kell fontolni, mielőtt valaki otthagya egy előnytelen munkahelyet, mert hamar elveszítheti önmaga és családja biztosítását. A másik ösztönző, ami nagyrészt a költségekért is felelős, a kórházak érdeke, hogy minél költségesebb kezeléseikért számlázhassanak a biztosítók felé. (Más fejlett országokban ugyanúgy elérhetők ezek az erőforrások, állítják az amerikai rendszer kritikusai, de az orvosok kevésbé nyúlnak hozzá.) A biztosítók erre azzal reagálnak, hogy megemelik a biztosítottak költségeit és cizellált rizikó-csoportokba osztályozzák a betegeket. Utóbbi azért problémás, mert bár emeli a hatékonyságot, bizonyos esetekben el is utasítanak biztosítottat, életviteli okokra hivatkozva.⁴³ Harmadszor aránytalanná teszi az ösztönző-rendszert, hogy a munkáltató általi biztosítás állami kedvezményeket élvez.

A következő ábra mutatja az egészségügy árát (narancs vonal) a teljes szövetségi költségvetés kiadási oldalához (piros vonal) képest. Jól látszik, hogy az arány vetekszik a védelmi büdzsé (kék vonal) méretével és a jövőben folyamatos emelkedése várható.

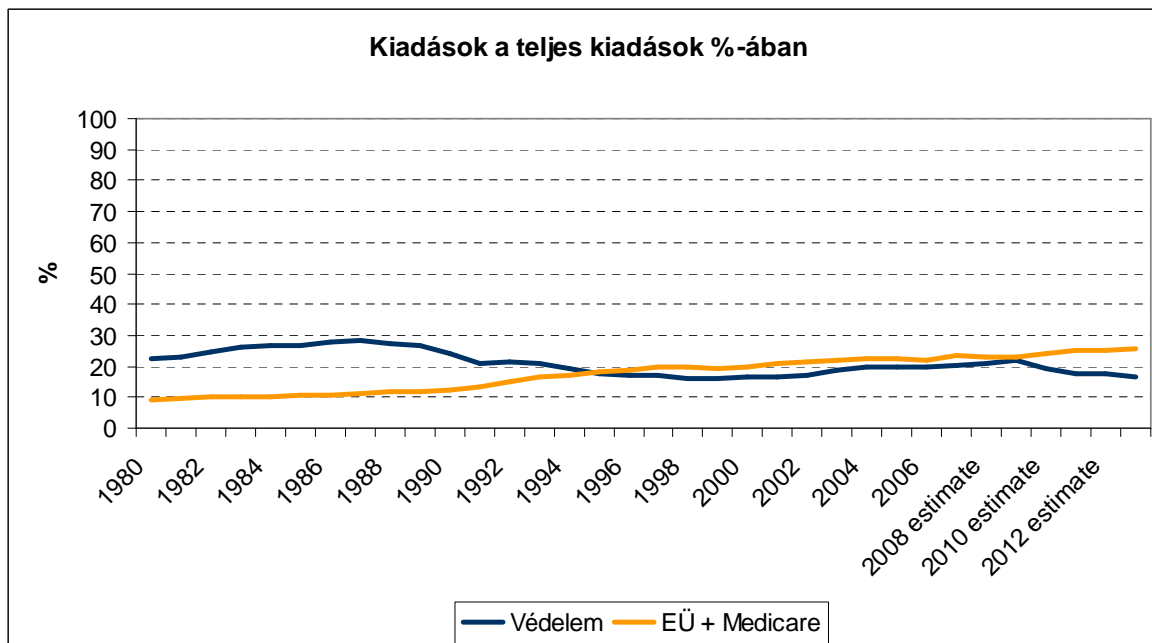

Forrás: US Budget website⁴⁴

A teljes szövetségi kiadási oldalnak pedig mintegy negyedét csak ez teszi ki.

⁴³ New York Review of Books, Volume 56, Number 11 · July 2, 2009 Arnold Relman: The Health Reform We Need & Are Not Getting <http://www.nybooks.com/articles/22798>

⁴⁴ <http://www.gpoaccess.gov/usbudget/fy09/hist.html>

Forrás: US Budget website

Az Obama-kampány egyik sarokpontja a biztosítás kiterjesztése volt. Jól látta az új elnök, hogy a 2010-es választások közeledtével a téma egyre jobban átpolitizálódik, ezért határidőket szabott meg magának és kabinetjének a reform kidolgozására. Az út azonban nem volt egyenes és nem tűnik túlzásnak, hogy a reform átvitelén áll vagy bukik Obama népszerűsége.

A szétterjedt rendszert hatalmas bürokratikus költségek terhelik, ugyanazon ellátást több forrásból fedezik, jogosultságtól függően, az egészségbiztosítók pedig ragaszkodnak előjogaikhoz és tartanak tőle, hogy az általános ellátás bevezetésével sokak nem erőlködnek majd tovább, hogy saját biztosítást is fenntartsanak. Ezt eddig a piac felosztásával akadályozták meg. Mindehhez jön még a vita az állam, a kormányzat szerepéről és méretéről. Az általános biztosítási rendszer ellen felhozzák, hogy egyetlen, nagy hatalommal rendelkező, állami bürokrácia vezényelné, ami már önmagában sokba kerülne az adófizetőknek. Ráadásul hosszabb távon a köztulajdonhoz hasonlóan ez az ellátás is veszítene a minőségéből, tekintettel arra, hogy lényegében nincs alternatívája (be lehet ugyan fizetni egy egészségbiztosítóhoz, de ez nem mentesít a szövetségi hozzájárulás alól). A 2008-as republikánus alelnök-jelölt, Sarah Palin odáig ment, hogy "halábizottságokat" (death panels) vizionált, akik döntenének azok életben tartásáról, akiket aránytalanul drága lenne kezelni. A vita élességét jól mutatja, hogy felkapták a vádat és hosszasan beszéltek róla.

Mindkét ház javaslata szeretné továbbá elkerülni a jóléti rendszerek rákfenéjét, a potyautasságot, így végül mindkét javaslat-csomag különféle ösztönzők rendszerét tartalmazza az öngondoskodásra.

Az általános egészségügy gondolata roppant vonzó a biztosítási nehézségekbe belefáradt állampolgárok számára, de – hasonlóan a deficit-finanszírozáshoz – nem lehet tudni, hogyan fogadják majd mindennek a költségeit. Annak 1 trillió dollár körüli költsége az elkövetkező 10 évben ugyanis éppen akkor rakódik rá a közkiadásokra, amikor a kormány már amúgy is súlyosan el van adósodva.

A reformtervezet másik vitás kérdése a költségek visszaszorítása. Annak ellenére ugyanis, hogy az egész reformnak ez az eredeti célja, az eredeti demokrata javaslat csupán erőtlen lépéseket tartalmaz a költséghatékonyság irányában. Ilyen például egy független költségkontroll tanácsadó bizottság felállítása.

Obama jól felkészült a téma buktatóiból. A Clinton-féle tervezet valószínűleg azért is bukott meg, mert Clinton előre elkészített javaslatot akart elfogadtatni a Kongresszussal és az előkészítésbe sem vonta be a republikánusokat. Obamát azonban gyengeséggel vádolják, amiért egyenesen a Kongresszusra hagyta az első tervezet kidolgozását. Számos bizottság és munkacsoport kezdett dolgozni az ügyön, az elnök pedig minden valószínűség szerint látni akarta az összes lapot és erőviszonyokat, mielőtt feltárta volna a saját álláspontját és beszállt volna a végső javaslat vitájába. A legellentmondásosabb kérdés az ún. "public option",⁴⁵ a választható állami ellátási opció, ami becslések szerint kb. 5%-nyi embert szívná fel – vegyesen korábbi biztosítottak és biztosítás nélküliek közül.

A javaslat végül átment az alsóházon, de akadályokba ütközött a Szenátusban, ahol további módosítások várhatók. A tervezet költségeit csak találgatni lehet, de az ezermilliárd dolláros küszöbön mindenképp túlmegegy a következő tíz évben. Bár, ahogy a becslés szkeptikusai megjegyezték: amikor a 65 éven felüliek általános biztosítását, a Medicare-t megszavazták, még nem ismerték az MRI-t, a szervtranszplantációt és CT-t, a várható élettartamról pedig egészen más elképzelésük volt. Ezek az apróságok pedig óriási nem tervezett kiadást jelentettek később. Két dolgot nem lehet ugyanis megbecsülni, a technológiai újításokat és az emberi viselkedést.

Nem kérdéses, hogy az elnök népszerűsége és elfogadottsága szenvedni fog, ha nem születik egy sikerként elkönnyvelhető kompromisszum. Egy YouGov felmérés szerint jelenleg 48%-on áll az elnök elfogadottsága, ami a politikai mézeshetek 60+ százalékához képest komoly esésnek minősül. Demokrata jelöltre pedig 46% százalék adná a voksát, ha most lennének a választások, szemben a republikánusok 36%-ával.⁴⁶

Munkanélküliség

Az új elnök népszerűsége sokban múlik a munkanélküliség alakulásán, a mely jelenleg a válságkezelés egyik legfontosabb aspektusa. Az amerikai munkanélküliség a 16 éveseknél idősebbek körében 2009 novemberében az amerikai Foglalkoztatási Adatok hivatala szerint 10%-on állt, ami 15 millió embert jelent.⁴⁷ Ahogy az alábbi táblázat mutatja, a gazdaság már 2007 eleje óta veszített munkahelyeket, és bár a kormányzat a novemberi csökkenést trendfordulóként próbálja bemutatni, egyáltalán nem biztos, hogy itt van a vége.

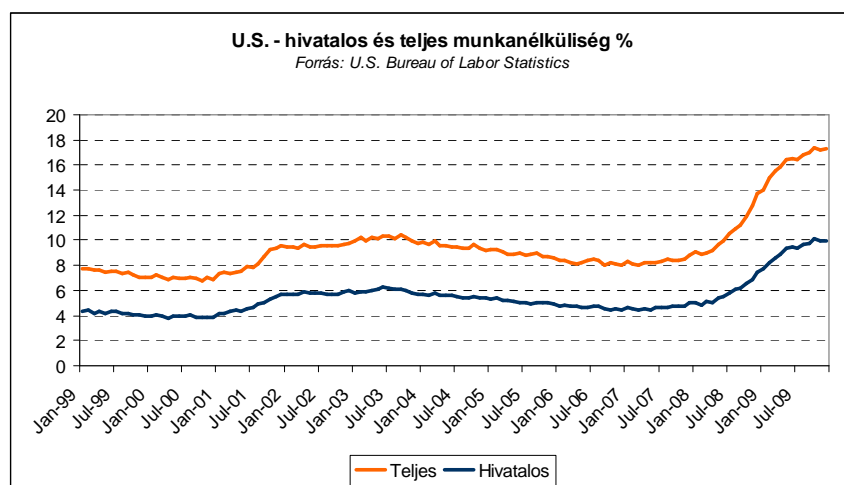
⁴⁵ New York Review of Books Volume 56, Number 16 · October 22, 2009 Elizabeth Drew: Health Care: Can Obama Swing It?

⁴⁶ Economist és YouGov közös felmérése: <http://media.economist.com/images/Tabs20091210.pdf>

⁴⁷ U.S. Bureau of Labor Statistics Data <http://www.bls.gov/news.release/ecopro.nr0.htm>

Forrás: U.S. Bureau of Labor Statistics Data⁴⁸

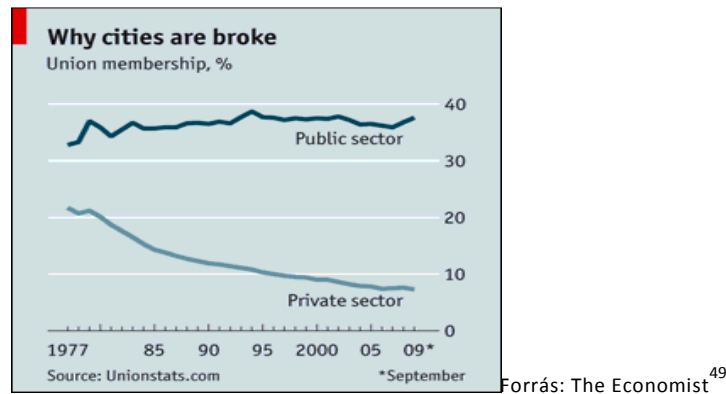
Ezzel egy időben a munkaerő-állomány is folyamatosan növekszik. A Bureau of Labor Statistics historikus adatai szerint 1999 óta 139-ről 153 millióra nőtt a munkaképes korú lakosság az Egyesült Államokban. A hivatal becslése szerint 2008 és 2018 között további 10.1%-kal, vagyis 15.3 millió dolgozóval fog bővülni a legális munkaerő-piac. E becslés szerint ahhoz, hogy az új munkaerővel lépést tartson a piac, havonta 150 ezer új munkahelyet kellene teremteni. 1999 táján tetőzött ugyanakkor a részvételi arány 67.2%-on, ami mára 64.6%-ra csökkent. A foglalkoztatottság reménytelen növekedése 2009 novemberében csak bizonyos szektorokra vonatkozott, ilyen a szolgáltató-ipar, az üzleti szolgáltatások területe.

A foglalkoztatási helyzet egy területen hasonlóságot mutat az Egyesült Királysággal. A közszférában dolgozók a többi területhez képest sokkal jobb feltételekkel dolgoznak és komoly szerződéses jogokkal rendelkeznek. Mindkét országban felmerült, hogyan lehetne megkurtítani a szektort. Nem csak az Egyesült Királyságban és Írországban jelentettek be megszorításokat a közszférában (és a közfeladatok végzésében), az Egyesült Államokban is hasonló lehet a helyzet. A városok költségvetésének nagyobbik részét jelenleg ez emészti fel, és igen nehéz nekik ellentmondani, mivel – a magánszférával ellentétben – a közszféra szakszervezeti szervezettsége a 70-es évek óta magas maradt. Az átlagbérek 21%-kal magasabbak, mint a

⁴⁸ U.S. Bureau of Labor Statistics Data

http://data.bls.gov/PDQ/servlet/SurveyOutputServlet?data_tool=latest_numbers&series_id=LNS1400000

magánszférában és az államok nagyvonalú biztosítást és nyugdíjcsomagokat nyújtanak ezekhez a fizetési csomagokhoz.

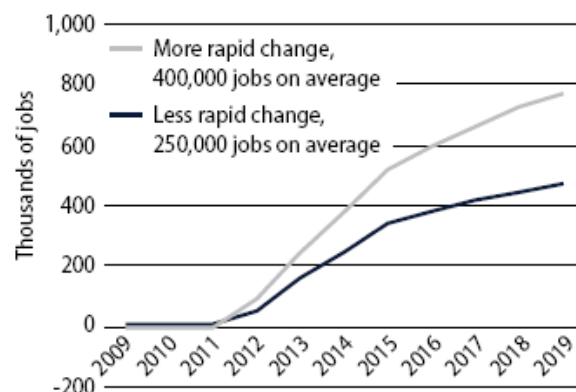

A recesszió véget vethet ennek a virágzásnak. A városok nem csak kevesebb bevétellel kell hogy számoljanak, de a szövetségi szinttel ellentétben nekik ki is kell egyensúlyozniuk a költségvetésüket. Még kérdéses, mennyire ad lendületet a recesszió a reformnak. Néhány államban már elkezdtek megválni az új alkalmazottak juttatásait, de a szakszervezetek figyelnek. Máshol azzal próbálkoznak, hogy fizetetlen szabadságra küldik az alkalmazottakat, de ez nem oldja meg a fundamentális problémát.

Obama, bár az egészségügyi reform tervezete egyes becslések szerint több százezer új állást jelentene az egészségügyben, egyúttal enyhítette a szabályozást a mexikói bevándorlók munkavállalása fölött.

Az egészségügyi reform következtében várható emelkedés a szektor foglalkoztatásában

FIGURE 3
Health care reform results in job creation
We estimate that reform will create between 250,000 and 400,000 jobs annually on average over the next decade.

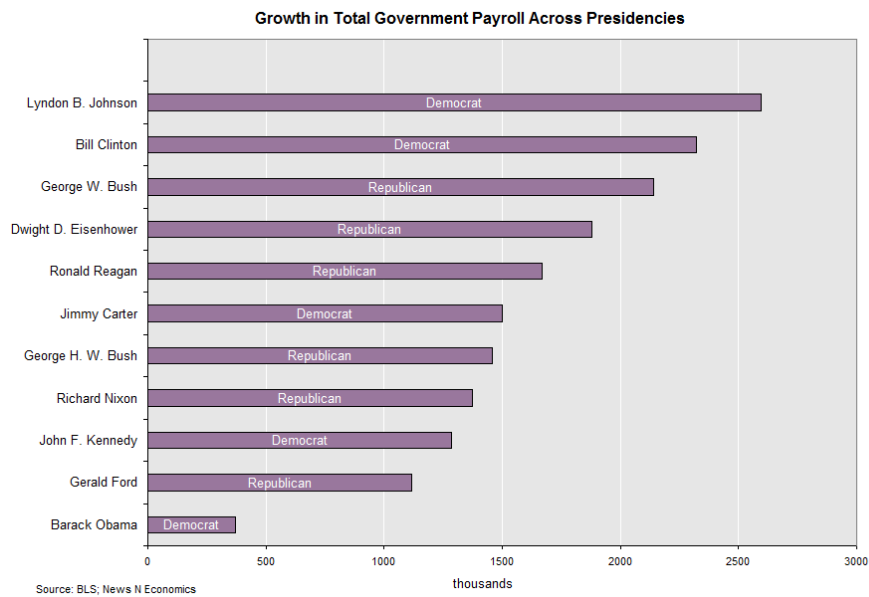

Forrás: New Jobs Through Better Health Care jelentés (2010. január)⁵⁰

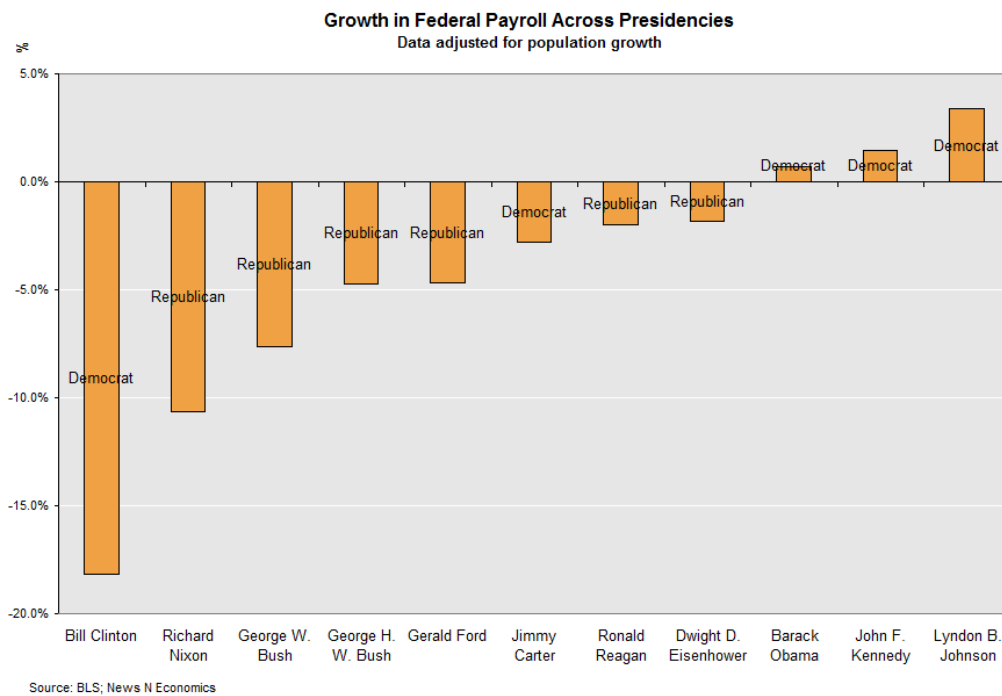
⁴⁹ http://www.economist.com/world/unitedstates/displayStory.cfm?story_id=15065693

A foglalkoztatás másik aspektusa, a kormányzati munkahelyek teremtése viszont Obama alatt eddig igen szerényen alakult.

Közalkalmazottak számának növekedése elnökönként

Forrás: <http://www.bls.gov/news.release/empsit.t14.htm>

Az adatok tanulsága szerint a legnagyobb szövetségi munkahely-teremtők demokraták, míg a legnagyobb közszféra-nyirbálók republikánusok voltak (kivéve Clintont).

⁵⁰ Center for American Progress és a Center for Health Policy and Economics
http://www.americanprogress.org/issues/2010/01/pdf/health_care_jobs.pdf

Autógyártók megmentése

A gazdaságtörténet tele van felemelkedő és lehanyatló iparágakkal. Sokak szerint a klasszikus autógyártás kora a végét járja. A General Motors Amerika legnagyobb vállalata volt 1955-ben, amikor a Forbes megalapította a Fortune 500-as listáját, és 2007-ig minden évben bekerült az első három helyre.⁵¹ 2008 márciusában piaci értéke alapján a GM és a Chrysler kevesebb, mint 5%-át érte az Exxon olajvállalatnak. Az amerikai autógyártók megmentése esettanulmányként is megállja a helyét.

Az amerikai autóipar fellegvárának, Detroitnak több tényezővel is szembesülnie kellett az elmúlt évtizedben, de mindezidáig nem sikerült lépéseket tenni. Az első a lakosság elöregedése. Az idősebb korosztály kevésbé vesz prémium-autókat és a meglévőket is tovább tartja meg. (Ráadásul többet költ pénzügyi szolgáltatásokra, mint autókra, ami óriási fordulat például a 80-as évekhez képest, amikor még tízszer annyit költöttek autóvásárlásra.) Ez utóbbival az a probléma, hogy mindeddig bevett gyakorlat volt az autógyártók körében, hogy a nagyobb, prémium-kategóriás autók árába eleve belekalkulálták a kisebb, kevésbé megtérülő autókra elszenvedett veszteséget. Az amerikai autógyártás még az európainál is rosszabb helyzetben van e területen. Közismertek az amerikai autózási szokások, amelyek most minden tekintetben változni látszanak. Detroit nem rendelkezik a know-how-val, ami a kisautók gyártását illeti, nem véletlen, hogy a Chrysler átstrukturálásakor az olasz Fiatot hívták be segíteni.

A második nagy probléma, amivel Detroitnak számolnia kell a szén-dioxid kibocsátás. A TARP-hitelekért cserébe a GM és a Chrysler megígérte, hogy elkezd átállni környezetvédőbb modellek gyártására. Az Obama-Biden kampány egyik sarokpontja volt a szén-dioxid-kibocsátás 80%-kal való csökkentése 2050-re, ami bár messze van, de az új adminisztráció még többet követel, mint a Bush-kormány, amikor a cégek beléptek az állami programba: hibrid technológiát.

A 2008-as válság után ezeken felül számolniuk kellett a lakosság költekező kedvének csökkenésével, és ami még ennél is sokkolóbb volt, a forgalom megcsappanásával, amit az olcsó lízing eltűnése okozott.

Ez utóbbi pedig pillanatok alatt rávilágított, mekkora túlkapacitás van az autógyártásban, mind Európában, mind az Egyesült Államokban.

⁵¹ <http://www.nybooks.com/articles/22333> Fortune 500, a lista elérhető: money.cnn.com/magazines/fortune/fortune500_archive/full/1955

Forrás: Economist⁵²

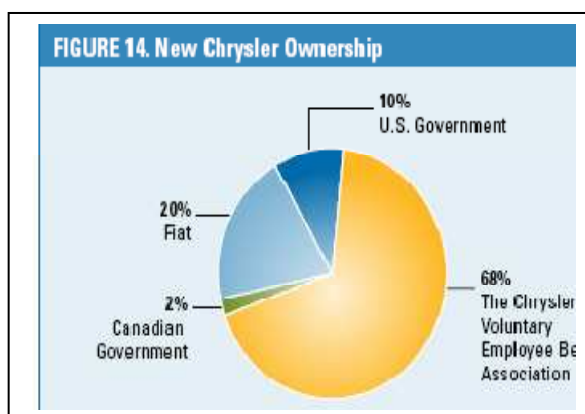
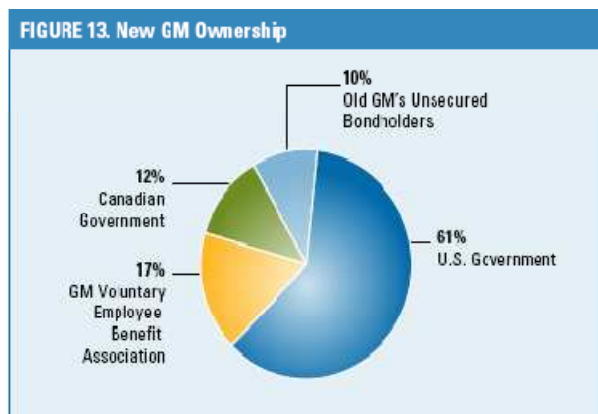
Az amerikai roncsautó program a hivatalos website szerint mintegy 700.000 új autó eladásával járt röpké egy hónap alatt – és egymaga felel a 2009 harmadik negyedéves GDP növekedés több mint feléért. Nem segített azonban a túlkapacitás problémájában, amivel mind az amerikai, mind az európai autógyártóknak szembe kell nézniük. A jelenlegi gyárkapacitás mintegy hatmillióval több autót képes kibocsátani egy évben, mint amennyire várhatóan kereslet lesz. Kormányzati pénzen sikerült átmenetileg többé-kevésbé befagyasztani a detroiti foglalkoztatást, de a túlkapacitás egyértelműen felesleges munkahelyeket jelent.

A három nagy autógyártó, a Ford, a GM és a Chrysler közül a Ford volt a jó tanuló: 20%-os részesedésért cserébe 23.6 milliárd dollárt hajtott fel az akkor még működő hitelpiacokon. (Később ez visszafelé sült el. Mivel a Ford esetében nem volt csődvédelem, a szakszervezetei továbbra is a régi szerzett jogokat kapják, szemben a GM és a Chrysler példájával, ahol a csődvédelem ideje alatt kemény tárgyalásokon sikerült engedményekre bírni a gyárak szakszervezeteit.)

A TARP alapon belül 2008 decemberében létrehozták az Automotive Industry Financing Program nevű keretet, amit az iparág megsegítésére szántak. A GM 13.4, a Chrysler 4 milliárd dollárt kapott első körben azzal a feltétellel, hogy ha sikerül talpra állniuk, akkor átstrukturálják magukat és versenyképesé teszik a termelésüket 2009. március 30-ig. Több átütemezés és összesen 62 milliárd dollár elfogyasztása után a két nagy autógyártó előlépett a csődvédelemből és átmenetileg megpróbál gép nélkül lélegezni. A Chrysler visszafizette a hiteleit, de a GM 2009 decemberében még mindig függ a TARP-keret hiteleitől.⁵³

⁵² The Small isn't Beautiful http://www.economist.com/businessfinance/displaystory.cfm?story_id=14456887 2009. IX.17.

⁵³

Forrás: U.S. Treasury⁵⁴

A GM esetében a hitel feltétele az átstrukturálás és a hybrid technológiák elsajátításán túl az európai leányvállalatok, az Opel és a brit Vauxhall eladása volt. Az Opelnek üzemei vannak Németországban (25000 munkahely), Spanyolországban, Lengyelországban és Belgiumban, összesen 50000 munkahellyel. Amikor az eladás híre felmerült, a németek tárgyalásokba kezdtek és végül az orosz-kanadai konzorcium ajánlatát találták a legjobbnak. Megállapodtak, hogy 4.5 milliárd eurós támogatást nyújtanak, amennyiben az Opel új tulajdonosa nem zár be német gyárat. (Választások előtt volt Németország.) A többi érintett ország az EU versenyjogi biztosra elé vitte az ügyet, aki ez egységes piac szabályaival ellentétben találta a lépést és kompromisszumként kötelezte Németországot, hogy bármely befektető kaphassa meg a pénzt, amelyik végül megveszi az Opelt. Mivel ekkorra nem volt több lehetséges vevő, Merkel aláírta a nyilatkozatot. Ezzel párhuzamosan viszont a GM harmadik negyedéves profitot tudott elkönyvelni (roncsautó program) és bejelentette, hogy nem látja már okát, hogy eladja az európai leányát. Nem kétséges, a 4.5 milliárd euró is motiválta. Őt azonban nem köti a megállapodás, amit Merkel a Magnával kötött cserébe a támogatásért. A GM eredeti terve szerint az európai költségeit 30%-kal vágja vissza. Jelenleg 3 milliárd eurónyi további támogatást kíván összeszedni Európából, cserébe munkahelyek megtartásáért.

Lakásprogram és jelenlegi ingatlanpiaci helyzet

A Making Home Affordable Program 2009 februárjában állt fel. Lényege, hogy a TARP alpból a Fannie Mae és a Freddie Mac jelzálog-házakon keresztül 4-5 millió lakáshitelhez adjanak állami támogatást, finanszírozzák az átstrukturálásukat. Mindez eddig 75 milliárd dollárba került az alapnak. Ezt a tételt nem tervezik megtérülésre.

Tíz hónappal később mindennek ellenére havi 300ezer új visszabirtoklásról számolnak be és csupán 500ezer lakáshitelt sikerült átütemezni. Egy kongresszusi pedig arról számolt be, hogy ezek közül 2000 csak rövid távú megoldást nyújtott. A kormány erre reagálva november végén bejelentett egy új irányelvet, de kétséges, hogy azzal komolyabb sikereket érne el. Az eredeti terv szerint minden lakáshiteles, aki átütemezi a hitelét, ahelyett, hogy otthagyná a lakást, ezer dollárt kapna, és további ezret a következő három évben, amennyiben lépést tart a törlesztő-részletekkel. Erre azért is van szükség, mert az amerikai és európai szerződések közötti egyik sarkalatos különbség, hogy amennyiben az Egyesült Államokban a jelzáloghiteles

⁵⁴ <http://www.treas.gov/press/releases/OSF%20AFR%2009.pdf>

feladja az ingatlant (visszaküldi a kulcsot a banknak, ahogy egy hirtelen támadt trend mutatja), a továbbiakban a banknak meg kell elégednie a fedezetként megjelölt ingatlannal. A kormányzatnak tehát elementáris érdeke, hogy a hitelesek ne adják fel a törlesztést, a negatív egyenleg ellenére sem. Ez további árverésekhez, az pedig még alacsonyabb ingatlanárakhoz vezetne.

Az új irányelvek szerint a nem-törlesztéshez valamiféle kondíciókat is csatolnának, és a nem törlesztő ügyfél másfajta büntetés alá eshet, ha a támogatás ellenére sem akar törleszteni.

Az új irányelvek is elbukhatnak ott, ahol az eredeti terv nem működött, vagyis hogy nem a megemelkedett részletek, vagy az eleve rossz helyre kiadott hitelek, hanem a házak elértéktelenedése, vagy pedig munkanélkülivé válás miatt hagyják abba a törlesztést az ügyfelek. A Realtytrac.com website adatai szerint az árverések 2009-ben meghaladták a tavalyi mértéket, 3.9 millió otthon került kalapács alá szemben a 2008-as 3.2 millióval és a trend csak hónapokkal azután fog megfordulni, hogy tetőzött a munkanélküliség.⁵⁵

Közgazdászok a válságról

Robert Skidelsky brit makroközgazdász, Keynes-ről írott monográfiája által vált híressé. Az ő interpretációja szerint a válságnak sokan elfelejtik megnézni a történelmi vetületét, amit ő a második világháború után kialakuló Bretton Woods-i pénzügyi rendszertől kezdve vizsgál. 1944-ben a nemzetközi rendszert úgy alakították ki, hogy elfogadták Keynes egyik javaslatát, amely egy fix, de módosítható átváltási árfolyam-rendszert hozott létre. Ugyanekkor azonban figyelmen kívül hagyták Keynes elképzelésének másik vonulatát, ami épp azt volt hivatott kizárni, hogy bizonyos országok mesterségesen alacsonyan tartott valuta segítségével túlzott mértékben halmozzanak fel megtakarításokat: Keynes elképzelése szerint ezeket a megtakarításokat elkobozták volna és szétosztották volna az eladósodott országok között (Clearing Union). Ez a terv politikai ellenállásba ütközött és a javaslat e része soha nem került át a gyakorlatba. Így alakulhatott ki, hogy globális mértékű egyensúlytalanság alakult ki a megtakarítások és befektetések között, ami Keynes nézetei szerint a probléma forrása volt.

A probléma azonban elodázható volt, amíg az Egyesült Államok átvette a Brit birodalom végső befektetői szerepét. A háború utáni újjáépítés során a világvaluta kibocsátójaként az Egyesült Államok képes volt új pénz teremtésével felélénkíteni a keresletet világszerte – ráadásul anélkül tudta finanszírozni világméretű katonai szerepvállalását, hogy ehhez a saját polgárait kellett volna megadóztatnia.

A Bretton Woods-i rendszer vége után a dollár kitüntetett szerepe továbbra is fennmaradt. Az új elképzelés szerint a szabadon mozgó átváltási árfolyamok végleg feleslegessé tették a felhalmozást, mivel a folyó egyenleg egyensúlytalanságai szabadon mozgó árfolyamok mellett szinte azonnal kiigazításra kerülnek. Az elmélet azonban nem számolt a globálisan és gyorsan mozgó „hot money”, vagyis spekulatív tőke jelenségével, amely valutaválságok sorozatával világossá tette, hogy fejlődő országoknak mégiscsak szüksége lesz megtakarításokra. A befektetők a 60-as évektől 1997-ig sorozatosan égették meg magukat különböző ázsiai, latin-amerikai országokban, melyeknek valutájuk hirtelen leértékelődésével kellett fizetniük az olcsó

⁵⁵ <http://www.bloomberg.com/apps/news?pid=20603037&sid=a6aLuu9zxbcM>

és gyors beáramló tőkéért. A kilencvenes években azonban a kelet-ázsiai országok megelégtették a gyakorlatot és felismerve a beáramló tőke magas kockázatát elvetették a folyó fizetési mérleghiány mantráját és felhalmozásba kezdtek. Mesterségesen alacsonyan tartott (de stabil) valutával export-orientált gazdaságokat építettek fel, amely ezután maga exportálta a tőkét.

A jelenlegi helyzetből Skidelsky nézetei szerint elsősorban a kiegyensúlyozás jelent kiutat. Ennek megvannak a maga problémái, de mindenképpen szükséges feladat. Érzékeli továbbá, hogy a szabadon mozgó valutaárfolyamok gátat szabnak a feltörekvő gazdaságokba történő tőkeáramlásnak. Az érem másik oldala pedig, hogy ezek a gazdaságok vonakodnak majd deficitet felhalmozni, amíg ez növeli a kitettségüket egy esetleges valutagyengülés során, hogy nem tudják finanszírozni az adósságaikat. Ezért Skidelsky elfogadhatónak tartaná, ha valamilyen formában a saját valutában denominált kötvényeknek is lenne stabil piacuk. Ehhez azonban szükség lenne globális regulációra és az sem lenne haszontalan, ha sikerülne megfosztani a dollárt a világváluta szerepétől. Az IMF által kibocsátott SDR azonban még túl sok szabályozási betegséggel küszködik ahhoz, hogy betölthesse ezt a szerepet. Mindezen reformlépések mélyen politikai jellegűek és Skidelsky álláspontja szerint előfeltételük, hogy Amerika végre lemondjon birodalmi ambícióiról, amelyet fejlődő országokból felvett hitelekkel finanszírozott eddig és átadja a világot más hatalmi központoknak, akik utána a saját biztonságukért és stabilitásukért felelősek, úgy mint Latin-Amerika, a Közel-Kelet, Kína, Európa. Ezek az új erőközpontok pedig ideális esetben megtanulhatják, hogyan bánjanak el saját kereteiken belül olyan globális kérdésekkel, mint a felmelegedés, a terrorizmus és hogyan tartsák fenn a békét.

A friss Nobel-díjas **Paul Krugman** az amerikai közgazdász mainstream egyik prominens szereplője, aki szintén keynesiánus nézetei miatt korábban háttérbe volt szorítva. És bár egyetemi körökben a neoliberális dogmát mostanában felváltja a neokeynesiánus iskola, Krugman mai napig nem találta meg az utat az Obama-adminisztrációhoz. Véleményét a New York Times hasábjain a fél világ követi ugyan, a washingtoni körök mégsem figyelnek rá.

Az amerikai ingatlanár-buborékra Krugman szerint nincs igazi jó kifogás. Buborékokra általában jellemző, hogy akik fújják, azoknak nincs idejük vagy lehetőségük teljes képet kapni a befektetésükről, bedőlnek annak a közvélekedésnek, hogy aki nem lép elég gyorsan, az lemarad. A dotcom lufinál például lehetett azt mondani, hogy egy teljesen új innováció jelentette a buborék alapját, ami olyan gyorsan fejlődött ki, hogy a szereplőknek sem ideje, sem lehetősége nem volt felmérni az ágazat potenciálját. Ugyanígy létrejöhetett a történelem során a Dél-tengeri buborék, amikor a befektetők természetesen nem mehetek el megnézni, van-e kiaknázandó gazdagság odaát, vagy nincs.

Ingatlan-buborékokkal, (csak úgy, mint a rendszeresen visszatérő M&A, vagyis cégvásárlási buborékokkal) viszont rendszeresen lehet találkozni a történelemben. És ezek esetében nem lehet azt mondani, hogy a vásárlóknak nem volt lehetősége felmérni a befektetésük értelmét. Sokkal inkább az volt a helyzet, hogy nem érdekelte őket a buborék, és azt remélték, ők maguk még pont ki tudnak majd szállni. Ez történt 1929-et megelőzően Floridában is, ahol az ingatlanvásárlók pontosan tudták, hogy nem kívánják használni az ingatlant, amit vettek, legtöbb esetben meg sem nézték és még aznap túladtak rajtuk. A neokeynesiánus iskola szerint

ezt egyértelműen a szereplők racionális irracionalitása okozza, vagyis hogy annak ellenére rohannak a vesztlükbe, hogy tudják, egy buborékot fújnak.

Mindkét esetben megkönnyítette a spekulánsok dolgát az a pénzügyi innováció, ami a 2008-at megelőző növekedést is serkentette, vagyis a tőkeáttét. Az ingatlanok megvásárlásához akár tízszeres tőkeáttéttel is lehetett pénzt szerezni, ami hamar visszajött, a haszon pedig teljes egészében a hitelfelvevőé lett.

A tőkeáttét – bár meggyorsítja a pénzszerzést – ellentétesen is felgyorsítja a folyamatokat. A tőkeáttétel leépülése viharos gyorsasággal megy végbe – és amikor mindenki egyszerre akar kiszállni a pozíciójából, mint ahogy az lenni szokott, épp a tőkeáttét az, ami gyors összeomlásokhoz vezet.

Az Egyesült Államokon belül főleg a keleti és nyugati partot érintette a 2008-at megelőző ingatlanár-robbanás. Felmerül a kérdés, vajon az alacsony kamatráták miatt történt mindez? Az USA-ban a tőkepiacok fejlettsége miatt is áramlott a globális pénz, ez is vezethetett az alacsony kamatokhoz.

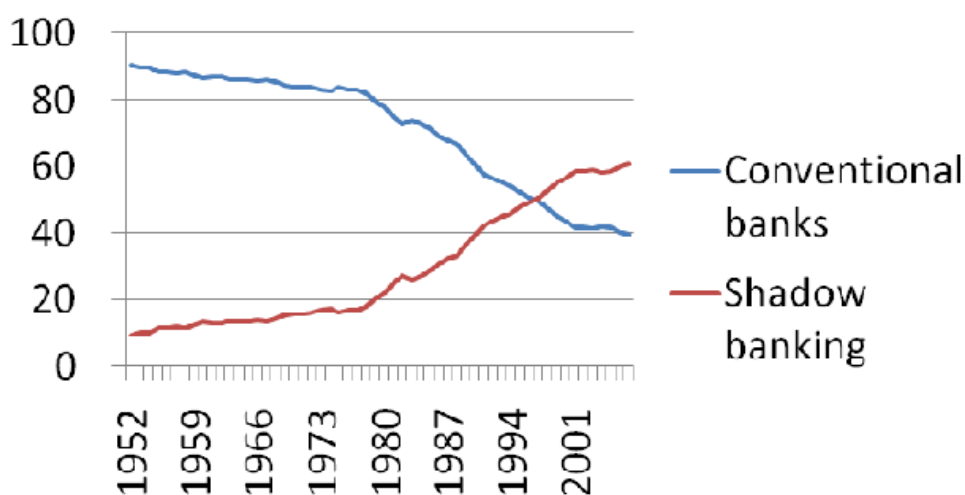

Forrás: Paul Krugman előadása, LSE 2009. június 9.

A bankrendszer kettéválása befektetési és betéti bankokra odáig vezetett, hogy Krugman – nagyon leegyszerűsítve – azt mondja, bankként működik bármi olyan intézmény, ami likvid forrásokat vesz fel és illikvid dolgokba fekteti. Míg egy betéti banknak van betét-védelme és a jegybankok végső hitelezőként állnak mögötte, egy befektetési bank már nem így működik. Az illikvid dolgokba való befektetés azzal a következménnyel járt, hogy az állandó hozzáférés a valóságban nem volt érvényesíthető egyszerre. Egy bankroham esete ilyen.

Az alábbi ábra mutatja, hogyan viszonyul egymáshoz a tradicionális, betéti bankokban tartott és a Krugman által „shadow banking”, vagyis árnyékbankokban tartott tőke. Ez utóbbi nem rendelkezett korlátozásokkal, ami a tőkeáttétet és a betétvédelmet illeti, valamint nem vonatkoztak rájuk a betétek és kintlévőségek arányát megszabó szabályozások. Magas kockázatú befektetési formák voltak tehát, amelyeket azonban ennek tudomásul vétele nélkül is igénybe vettek. Ráadásul a buborék csúcsán mindez már olyan mértékű volt, amit már nehéz lett volna figyelmen kívül hagyni.

A hagyományos bankokban és más befektetési formákban tartott tőke mértéke

Forrás: Paul Krugman előadása, LSE 2009. június 9.

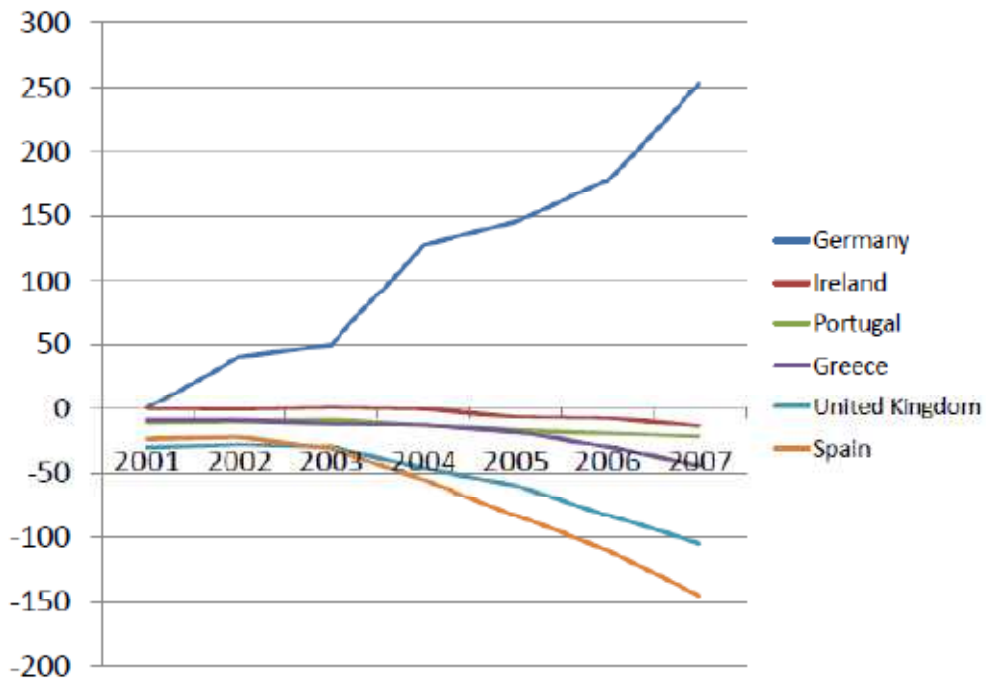
A másik tényező, amelyre Krugman felhívja a figyelmet az a válságot megelőző megtakarítási felfutás bizonyos országokban, és az ezzel szemben álló eladósodás más helyeken, vagyis a globális egyensúlytalanság. Ebben a tekintetben nem történt azóta sem változás, minden szereplő a korábbi politikáját folytatja.

Megtakarítások növekedése régióként 2000 és 2007 között

	2000	2007
Developing Asia	38.6	406.5
Newly Industrialized	38.9	103.6
Middle East	71.9	254.1
Japan	119.6	211
Germany	-32.6	250.3
Total	236.4	1225.5

Forrás: Paul Krugman előadása, LSE 2009. június 9.

Európai országok fizetési mérlegei 2001-2007 között

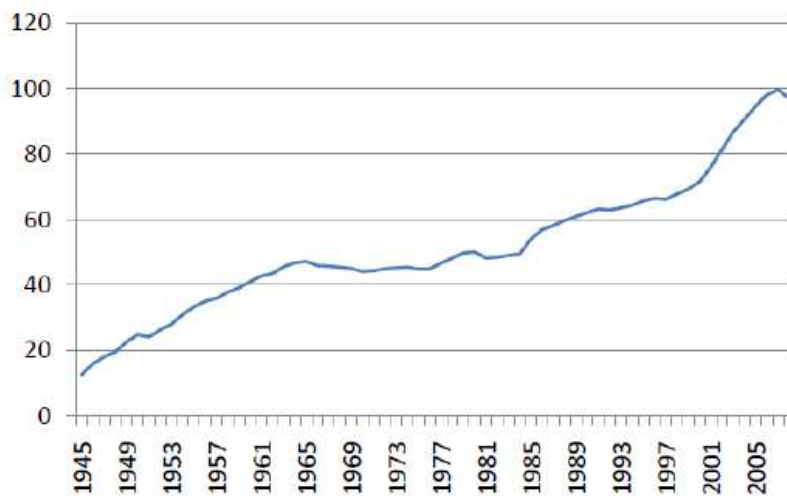

Forrás: Paul Krugman előadása, LSE 2009. június 9.

Ezzel összefüggésben felhívja a figyelmet az amerikai háztartások eladósodására az amerikai GDP arányában. Ehhez természetesen szükség volt a feljebb emlegetett ingatlanbuborékra, vagyis hogy az ingatlanok megnövekedett értékére hivatkozva egyre nagyobb hiteleket lehessen felvenni azok terhére.

Amerikai háztartások adósságállománya a GDP arányában

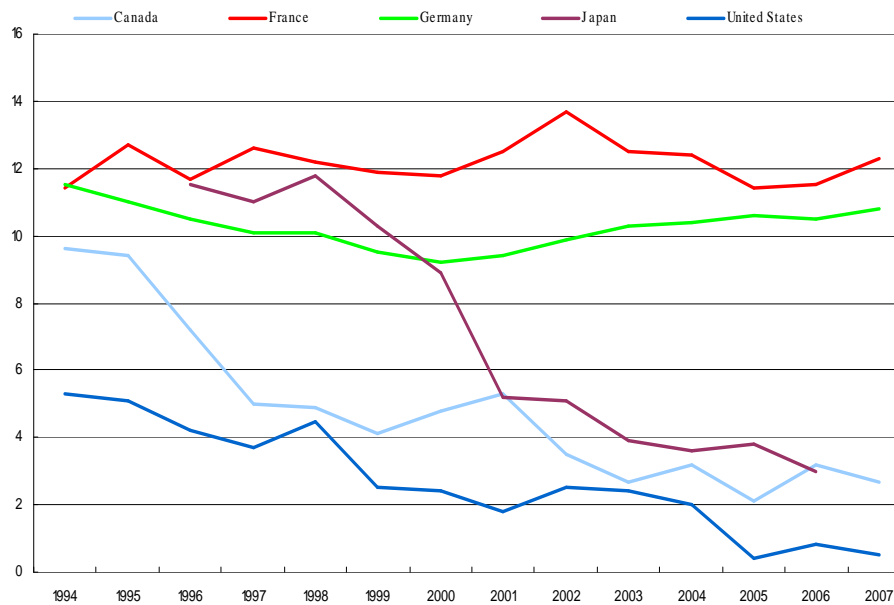
Household debt as % of GDP

Forrás: Krugman, LSE

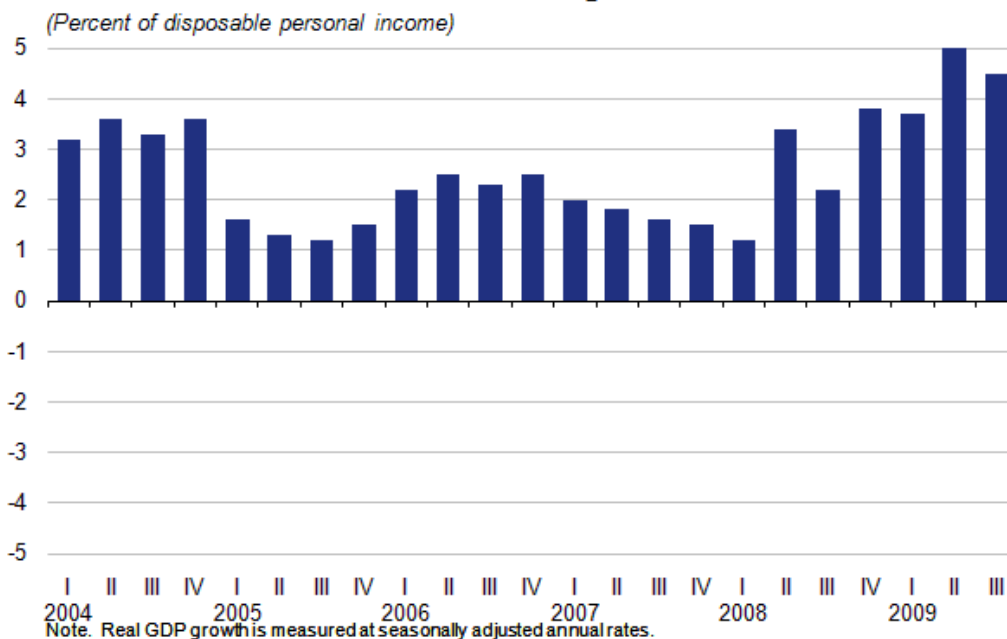
Az amerikai háztartások az ingatlan-leértékelődéssel összességében mintegy 13 trillió dollárt veszítettek vagyonukból a csúcs óta, mutat rá. Ezzel egyidőben nyilvánvalóvá vált, mekkora az eladósodottságuk, vagyis hogy a jelenlegi vagyoni helyzetük nem indokolja az életszínvonalukat. Mindez nem pusztán amerikai jelenség. Ez a megtakarítási ráta emelkedése felé hat, ami egy negatív nulláról (2007) 4% körülire emelkedett 2009-re az Egyesült Államokban. Az alábbi két ábra a háztartási megtakarításoknak a háztartások szabadon felhasználható jövedelméhez mért arányát mutatja. Előbb nemzetközi összehasonlításban, majd az Egyesült Államokban.

Háztartási megtakarítási ráta

Forrás: OECD

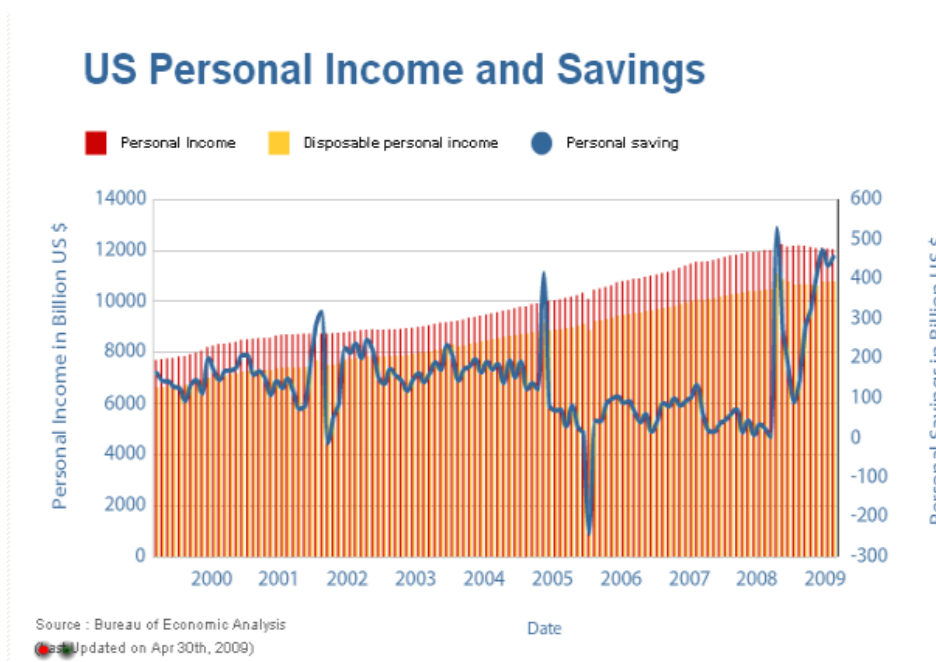
Personal Saving Rate

U.S. Bureau of Economic Analysis

A megtakarítások azonban ezúttal nem találnak befektetési keresletre. Az építőipar nem csupán a buborék-országokban került padlóra, hanem a túlépítések miatt máshol is. Más vállalkozások ezzel egyidőben tőkehiánnyal küzdenek, a bankszektor összeroppanása miatt. De ez nem jelenti, hogy ha ezek forráshoz jutnának, azt befektetnék fejlesztésekbe. Ahhoz ugyanis nem látszik a fogyasztás, ami felszívna. A háztartási megtakarítások miatt. Ez a belső fogyasztásra épülő angolszász gazdasági rendszerek ördögi köre.

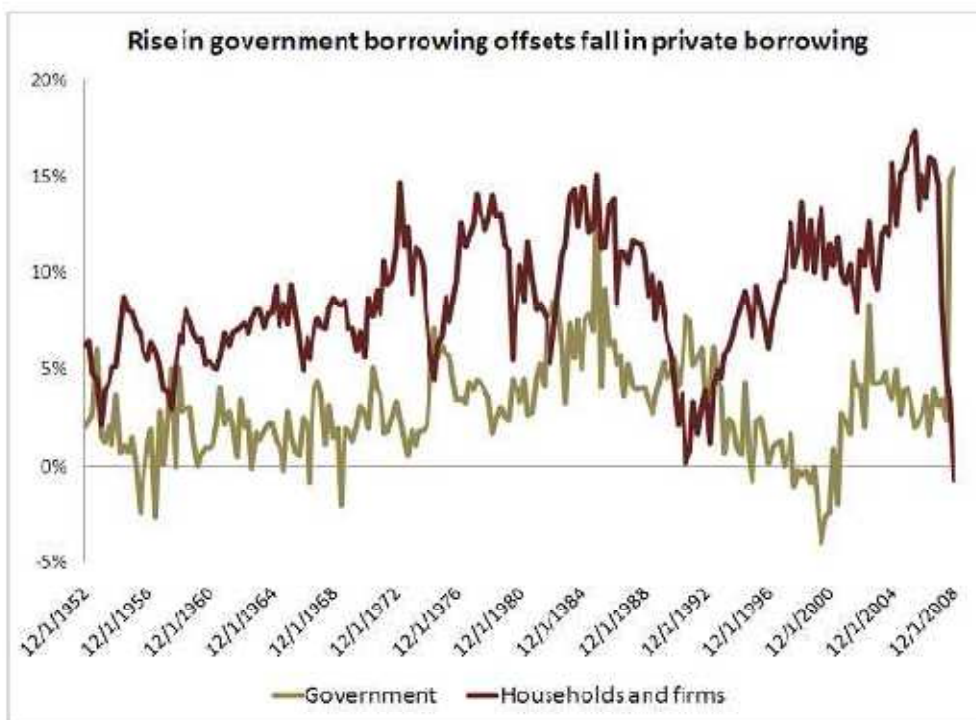
Az ábra az amerikai háztartások megtakarításainak kiugrását mutatja 2008 végén, ami egyértelműen azonosítható a válsággal.

Forrás: iCharts.com

Az ingatlanpiaci összeomlás és a megtakarítási ráta emelkedése tehát hatalmas ipari gyártási kapacitást szabadított fel. Az autógyártás példáján mindez jól látszik, mind az Egyesült Államokban, mind Európában. Ezt a jelenséget a globális megtakarítás-felhalmozódásként (global savings glut) írja le Krugman. A másik oldalról persze mindez egy globális kereslet-hiányt jelent. A megtakarítások felhalmozása miatt nincs jelenleg felfelé irányuló nyomás a kamatrátán.

A stimulus-csomagok hatására hatalmasra duzzadó kormányzati hiányt Krugman véleménye szerint a lakossági megtakarítások fogják fedezni. A kínai megtakarítások növekedése ugyan megtorpanhat, de szerinte ezt a háztartási megtakarítás képes lesz pótolni.

Source: Brad Setser

Forrás: Paul Krugman előadása, LSE 2009. június 9.

Krugman megállapítása, mely szerint a történelemben minden recesszióknak, amelyet pénzügyi szektor okozott, export-vezette kilábalás lett a vége, egyenesen Keynes-től származik, aki szerint mindez a háborúk gazdasági okaiként szokott bevonulni a világtörténelembe.

Ez tehát a keynesi modell rövid távú hatásmechanizmusa. Krugman nézete szerint nincs ellentmondás a FED és a fiskális politika között, hiszen egyszerűen arról van szó, hogy a befektetéseket, amikre a magánszféra a jelenlegi helyzetben nem hajlandó, az állam fogja megtenni. Összegyűjti azokat és befecskendezi a gazdaságba. A FED eközben a befagyott bankrendszer szerepét veszi át. Kérdés azonban, hogy mi marad a magánszférának befektetésre, ha mindez kifut? Ahogy az autóipar még erősebb visszaeséseket tapasztal a kormányzati stimulus elmúltával, az állami befektetések hosszú távon vákuumot hagyhatnak maguk után a befektetések piacán.

Krugman nézetei szerint nincs felfelé irányuló nyomás a kamatokon. Az egyetlen dolog, ami fel tudja nyomni őket, az a megrendülő befektetői bizalom a kormányok fizetőképességében. A szuverén csőd képe nagyon is valós fenyegetés jelenleg, de nem az Egyesült Államok a legesélyesebb jelölt erre a szerepre.

A válság nagy guruja **Nouriel Roubini**, török származású, keynesiánus közgazdász, akit vészjósló előrejelzései miatt a The New York Times Dr. Doom-nak nevezett. Tekintélyét az adja, hogy a jelenlegi válságot szóról-szóra megjósolta (bár ezzel nem volt egyedül). Portfólió-menedzseri minőségében egyébként azt vallja, hogy egyéni vállalatok részvényeibe fektetni, szinte már szerencsejáték és csak nagyon trendeket lehet előre megjósolni.

Szerinte a depressziót megúsztuk, legalábbis egyelőre és a világgazdaság 2009 végére kilábal a recesszióból is. Az Egyesült Államokkal kapcsolatban azonban továbbra is csak igen visszafogott, 1% körüli növekedést prognosztizál az elkövetkező két évre, miközben a munkanélküliség 11% körüli tetőzését jósolja. Európa és Japán vonatkozásában azonban még ennél is negatívabbak a várakozásai. Az elemzői konszenzussal szemben a legfejlettebb gazdaságoknak még az Egyesült Államoknál is negatívabb jövőt jósol. Japán esetében szerkezeti okokra, az euro-zónában viszont a gyenge közös gazdaságpolitikára vezeti vissza a dolgot. A japán óriás „zombi-bankokkal” szemben, amelyek soha nem önállósodtak az állami mentőövről Roubini inkább a svéd minta követését javasolja. Svédország a 90-es években ugyanis átélte egy hasonló hitelválságot, amikor is az állam részesedést szerzett a bankokban, „kitakarított”, és a használható részeket visszaértékesítette a piacra rövid úton. Ezzel kerülték meg a dilemmát, hogy hogyan állítható vissza a bizalom, ha egyszer a bankok nem tudhatják, mekkora a többiek kitettsége a toxikus papírok terén. Az Egyesült Királyságban Gordon Brown is kacérkodott ezzel a gondolattal, de ehhez az államba vetett olyan irányú bizalomra is szükség van, hogy nem akarja majd megtartani ezeket a bankokat.

Roubini szerint sincs ellentmondás a monetáris és fiskális lazítás egyidejű alkalmazása miatt. Mindkettő a keresletet hivatott stimulálni, és amikor a hitelezés is padlón van, nem-konvencionális monetáris eszközök is bevethetők. Ezzel egyidejűleg a fiskális költségek is beindulhatnak, ami azonban súlyos eladósodással jár. A tőkeáttétel ugyanis nem szűnik meg, ahogyan Ferguson mondja, hanem egyszerűen átvándorol az államhoz.

Roubini nem értett egyet az Egyesült Államok és a FED azon politikájával, hogy a bankokat anélkül tőkésíti fel, hogy tulajdonrészt szerezne bennük. Ebben a brit modellel ért egyet, amelyben a kormány részesedést szerzett a megmentett bankokban.

Ugyanezt javasolja az ingatlanpiacon is, de ez sem történik ebben a pillanatban. Véleménye szerint ez a modell pusztán abból áll, hogy a magánadósságot állammal töltjük fel, ami pedig a végén valamelyik ország csődjéhez fog vezetni. A dubai események mintegy ijesztő előjele ennek a jóslatnak. Roubini szerint tehát a rövid távú fiskális stimulus után most a hosszú távú fizetőképesség miatt kell inkább aggódnunk.

Niall Ferguson, harvardi gazdaságtörténészt kevésbé a jelen dilemmái, mint inkább a történelmi perspektíva foglalkoztatják. Ő úgy jellemezte a válságot, hogy ez a tőkeáttétel korának vége. Nézete szerint mindez a 70-es évek végén kezdődött, amikor sok országban hirtelen megugrott a GDP-arányos eladósodottság aránya. Szerinte a jelenleg az angolszász országokban használt terápia két, egymásnak ellentmondó princípiumon alapul. Az egyik Milton Friedman irányvonala, amit a FED tett magáévá. Ez a bankszektorba fecskendezett masszív likviditás-injekciót jelenti, hogy ne ismétlődhessen meg a 30-as évek depressziója. A terápia másik elemét Keynestől vették. Ez óriási fiskális deficit felhalmozásából és hatalmas új kötvénykibocsátásokból áll.

A két terápia egyidejű alkalmazása többféle aggodalomra ad okot. Az ellentmondás abból ered, hogy amíg Friedman monetarizmusának célja a likviditás kibővítése és a kamatok alacsonyan tartása, a keynesi gazdaságpolitika felhajtja a kamatokat. A kormány által kibocsátott új állampapírok – egyéb piac híján – így a FED-nek kell megvásárolni, ami annak a mérlegét rontja. Ez a monetáris és fiskális politikák összecsapását vetíti előre, felhajtja a

kamatrátát és lenyomja ezeknek a papíroknak az értékét, jósolja Ferguson. A kamatszint aztán továbbgyűrűzik és felnyomja a jelzálog-kamatokat, épp ellentétes irányban, mint amire a FED jelenleg törekszik.

Eddig köztudottan Kína finanszírozta az amerikai eladósodást⁵⁶ – erre nem lehet tudni, meddig lehet még számítani. Kína – bár valóban nehéz helyzetben lenne, ha minden dollártartalékát likvidálni szeretné, folyamatosan halad a valuta-diverzifikáció és újabban az arany felvásárlása felé.

A dollár, mint világpénz kitüntetett szerepét nem csak ez csorbítja. Felmerült az olaj és más termékek árának más valutában történő elszámolása, és az IMF által kibocsátott SRD (Special Drawing Rights), egy valutakosár alkalmazása nemzetközi tranzakciónál, ami tovább gyengítheti a dollár szerepét – és vele együtt az amerikai pénzügyi vezető szerepet a világban.

A válság mégsem kizárólag amerikai, vagy angolszász jelenség. Ferguson rámutat, hogy a globalizáció szárnyán ezek a folyamatok késleltetés nélkül eljutnak a világ minden részére. Akár a globalizáció válságának is nevezhető a jelenség. Ugyanakkor az amerikai birodalom szempontjából Ferguson szerint fordulóponthoz értünk. Korábbi könyveiben⁵⁷ Ferguson alaposan körüljárta Amerika birodalmi szerepét, történelemben betöltött helyét és megállapította, hogy az Egyesült Államok globális hegemonként volt képes tevékenykedni. És bár jelenleg sincs nagyságrendileg hozzá fogható ország a láthatáron, a birodalom több szempontból is gyengül. Az unalomig ismert kínai eladósodottság mellett Ferguson más érveket is felhoz és ezeket történelmi perspektívába helyezi. Odáig elmegy, hogy azt állítja: az ország katonai hatalmát veszélyeztetheti, hogy továbbra is képes lesz-e betölteni a gazdasági vezető szerepet.⁵⁸

Rámutat arra, ami miatt mindenki aggódik, nevezetesen hogy az ünnepelt 2.8%-os harmadik negyedéves növekedésnek legalább felét, de akár két-harmadát (1.75-2.4%) az állami kereslet-élénkítés, leginkább a Cash-for-Clunkers (C4C) roncsautó-program teszi ki. A belső keresletre épülő gazdasági rendszerben hirtelen megszűnt a kereslet és spórolni kezdtek a vásárlók. Ezzel egyidőben az államok adókat emeltek és visszavágták a kiadásait, ami tovább rontja a vásárlóerőt.

Ferguson becslése szerint a 11.2%-os deficit-költekezés (1.4 trillió dollár)⁵⁹ hatása körülbelül 4%-os stimulus lesz, az is 2007-10 között elosztva. Ez élesen szembemegy a magic multiplier-elképzeléssel, mely szerint jól elhelyezve egy dollár állami stimulus több dollárnyi GDP-gyarapodáshoz vezet. Ráadásul – Ferguson szavaival élve – háborús deficitet halmoznak fel, anélkül, hogy háború lenne.⁶⁰ Ekkora deficit ugyanis 60 éve nem volt az Egyesült Államokban, az 1942-es deficittől reálértelemben kissé magasabb.

A CBO augusztusi becslése szerint a szövetségi deficit ugyan csökkenni fog 2010-ben a GDP százalékában (9.6%-ra), és így tovább a későbbiekben, de 3% fölött marad a belátható jövőben. 2039-ig vetítve ezeket a számokat, Ferguson úgy számol, hogy mintegy a GDP 91%-ára mehet

⁵⁶ A jelenségre Ferguson a "Chimerica" kifejezést használja.

⁵⁷ Empire, Colossus

⁵⁸ <http://www.newsweek.com/id/224694>

⁵⁹ Congressional Budget Office (CBO)

⁶⁰ Az iraki és afgán háborúk költségei meglepően visszafogottak, érvel Ferguson. 2008-ban Joseph Stieglitz 3.2 trillió dollárral számolt, ami a szövetségi GDP alig 1.2%-ának felel meg.

fel az adósság. És ez az egyik legoptimistább scenárió, amivel a Kongresszus költségvetési bizottsága számolt. Igaz ugyan, hogy a világháború alatt 110% fölé ment a szám, de 1945 sok tekintetben más volt, mondja Ferguson és elítéli azokat a közgazdászokat, mint Paul Krugman, akik védik a deficit-költést. Amire rá akar mutatni, hogy nincs olyan hiteles scenárió jelenleg, amely szerint az Egyesült Államok adósságterhe valaha csökkenni kezdene. Ez pedig – jósolja – 20 éven belül ahhoz vezet, hogy az adósságszolgálat a GDP 6-7%-a körüli összegre emelkedhet.

A keynesi költekezés védelmezői Japán példáját hozzák fel, ahol mára 200% fölött van az államadósság – és láthatóan mindeddig finanszírozható volt. Ferguson azonban végigmegegy a lehetséges szereplőkön, akik megvásárolhatják az amerikai államkötvényeket, amelyeket a következő években terveznek kibocsátani. Kizárva a nyugdíj-alapokat és biztosítótársaságokat, amelyek elenyészők, és feltételezve, hogy a bankok újra magas szintre emelik a részesedésüket, még mindig dollár-százmilliárdoknak nincs gazdája. Marad a FED, vagy a külföldiek (Kína), mint lehetséges vásárló, de Kína már most is óvatos a dollár-vásárlással. Jelenleg mintegy 13%-át tartja az amerikai államkötvényeknek. A Morgan Stanley számítása szerint 2010 júniusában záródó pénzügyi évre vonatkozólag mintegy 600 milliárdnak nincs még gazdája.

Az elkövetkező idők legnagyobb témája a szuverén államcsőd réme lesz a világon, és ehhez Dubai és Görögország története csupán bevezető. Amerika speciális szerepe megmaradhat, mint „safe haven” a befektetéseknek, mert relatív értelemben még mindig jobban mutat, mint mások. Az adósság bizonyos politikusokat mindig arra csábít, hogy megpróbálják elinflálni. Az Egyesült Államok abban a szerencsés helyzetben van, hogy saját valutájában adósodhat el, így nem kell a másik lehetséges eszökhöz, a szuverén csödhöz folyamodnia. Itt emlékeztet Ferguson a történelemre, melyben szerinte a birodalmak hanyatlásának biztos jele mindig az volt, hogy túl sok kiadásuk lett, amit inflációval próbáltak orvosolni.

Kínai buborék van kialakulóban?

A globális egyensúlytalanságot tartják minden bajok forrásának, ami a jelenlegi válságot illeti. Elemzők egyetértenek abban, hogy az ázsiai, különösen a kínai megtakarítások és az amerikai “consumer of last resort” szerep nem tartható fenn a végtelenségig, mindazonáltal nem tűnik úgy, hogy a 2008-2009-es események bármiféle fordulatot hoztak volna a válság kirobbanásáért leginkább felelős folyamatok terén. A legnagyobb tőkeáttét ugyan átvándorolt a bankoktól az állami költségvetésbe, illetve a FED mérlegébe, de ez nem megnyugtató változás. Ami azonban a globális egyensúlytalanságot illeti, minden ország ugyanabba az irányba terjeszkedik tovább és ugyanazzal a módszerrel oltja a tüzet, ahogy okozta. Az angolszász fogyasztási tengely érintetlen maradt, míg a német, japán és kelet-ázsiai politikák is hasonlóak maradtak: alulértékelt valuta, export-orientált terjeszkedés. Az amerikaiak a túl alacsony alapkamat korából a szinte nulla alapkamat korába léptek, hasonlóan az európai társaikhoz.

A kiegyensúlyozásra nagyon egyszerűnek tűnik a terápia: az eddig költekező országoknak el kell kezdeniük megtakarítani, míg a súlyosan export-orientált ázsiai gazdaságoknak el kell kezdeni a belső fogyasztást erősíteni. A kérdés csak az, hogyan. Az igaz, hogy az ázsiai gazdaságok kevés hozamra tettek szert az amerikai kötvényvásárlásaikból. Ráadásul ez nem vezetett olyan radikális növekedéshez a foglalkoztatásban, mint ahogyan az elvárható lett

volna, tekintettel az export-ágazatok tőkeigényes voltára. Az is valószínű, hogy hosszabb távon közelégedetlenségbe torkollhatnak azok a politikák, amik elodázzák a jóléti infrastruktúra kiépítését, a belső fogyasztás emelését és olyan intézkedéseket, mint az egészségügyi ellátás biztosítása. De mi lehet akkor az első lépés?

Az egyetlen változást talán Kína produkálta. A jelen tanulmány keretei nem engedik meg a kínai gazdaságpolitika részletes elemzését. Dióhéjban két dolgot kell itt megemlíteni: az egyik, hogy a kínai kormány erőteljesen támogatja a kínai cégek külföldi terjeszkedését és hazai befektetéseit egyaránt. Továbbá hatalmas gyártókapacitások épülnek országszerte, a kínai GDP csaknem negyedét kitevő állami stimulus keretein belül. Állami infrastruktúra-beruházások keretében is rengeteget költenek. A jóléti háló vastagítása ugyan várat magára, de a központi kormányzat minden erejével a hazai befektetésekre összpontosít.

Két dolog miatt aggódnak csak az elemzők. Az egyik az új infrastruktúrával kapcsolatos: új utak, sztrádák, városok épülnek, de ezek kihasználtsága erősen kérdéses. Olyan beszámolók is olvashatók, melyek tanulsága szerint a kormányzati beruházások sosem lesznek kihasználva, egyenesen szellemvárosok épülnek.

A másik oldalon a túlfűtöttség jelei mutatkoznak. A gazdaságba pumpált állami hitelek megtalálták a leggyorsabbnak tűnő utat a meggazdagodáshoz és sok helyen a spekuláció jelei mutatkoznak. Az egyik oldalon a kínai lakáspiac fellendülőben van. De nem csupán a lakáspiac kezdett el meredeken emelkedni, az árupiacon is buborékok vannak kialakulóban. A társadalom legalsóbb rétegei például sok helyütt a hétköznapi elfoglaltságaik feladása és eladósodás árán próbálnak rezes felhalmozni (a hitelek fedezete pedig gyakran saját ingatlan, vagy már felhalmozott rézkészlet), mert híre ment, hogy a réz nagy árrobbanás előtt áll. Ilyen méretekben persze a jóslat egyszerre önmegvalósító és önmegszüntető, de jó példa ez arra, hogy a kínai gazdaság is a túlfűtöttség jeleit kezdi mutatni.

Összefoglalás

Obama új elnöki stílusából is adódik, de a válságkezelés során az amerikai adminisztráció sokkal kooperatívabb szerepet töltött be nemzetközi téren, mint azt a Bush-érában megszokhattuk. A jegybankok folyamatos koordinációja már önmagában jelzésértékű volt, de a folyamatos egyeztetés a többi gazdasági hatalommal, a G-20, G-7 és hasonló eseményeken közvetlen és gyökeres változást jelöl a korábbi adminisztráció gyakorlatához képest. Az Egyesült Államok ebben a válságban nem deklarálta érdekeit, nem húzódott vissza, hanem megegyezésre törekedett, és a banki regulációk kialakítása során folyamatos kompromisszumkészséget mutat. Különösen éles a kontraszt, ha az ifjabb Bush külpolitikai attitűdjével hasonlítjuk össze a mostani állapotot.

Ehhez hozzájárul Amerika jelentős globális kitétsége is pénzügyi területen. A FED folyamatos egyeztetése a kínai jegybankkal nem csupán gesztusértékű, hanem mindkét nagyhatalom számára esszenciális szükségszerűség. Mindez ráadásul nyugtatólag hat a piacokra, amelyek aggodalommal szemlélik, vajon mennyi amerikai államadósságot fog még felszívni Kína. A további forrásbevonás szempontjából az Egyesült Államok szempontjából egyáltalán nem mindegy, hogy továbbra is olcsó hitelekhez jut, vagy a FED segítségével kell megoldani a helyzetet.

A brit miniszterelnök, Gordon Brown világvezető szerepet szeretett volna magának a válságkezelés és a keynesi terápia bevezetése tekintetében, ám a gyakorlat és az események azt mutatják, ez a szerep az amerikai FED-re hárult. A válság első vonulatának elmúltával ugyanis nem kevesebb a feladat, mint egy új, összehangolt nemzetközi gazdaságpolitika és pénzügyi reguláció kialakítása. Más demokrata elnökökhöz hasonlóan Obama is nagyobb szerepet szán a nemzetközi szervezeteknek – és nem csupán a válságkezelésben. A gazdasági helyzet azonban különösen felhívja a figyelmet a nemzetközi együttműködésre. A különböző gazdasági csúcstalálkozók, G-7, G-8, G-20 az Egyesült Államok igen kooperítván lép fel, nem utolsósorban, mivel egy globalizált gazdaságban a regulációnak is koordinálnak kell lennie, amennyiben úrrá akarnak lenni a jelenlegi válságon.

A másik szempont, amit Obama hozott a külpolitikába, a már említett kompromisszumkeresése, vagyis egy-egy javaslatot hosszas háttér-egyeztetések előznek meg, mielőtt szóba hoznák, hogy felmérjék, van-e esélye az elfogadásra.

A jelenlegi amerikai külpolitikára rányomják bélyegüket a válság belpolitikai következményei, valamint Obama új elnöki stílusa is, amennyiben kevésbé fontosak azok a nemzetközi prioritások, amelyeket Bush elnök felállított. Érvényes ez nem csak a háborúkra, de a globális gazdasági kérdésekre. Utóbbi téren az adminisztráció figyelme egyértelműen olyan területekre fókuszálódik, amelyek a gazdaság fellendítésével összefüggenek. Ilyen például a kínai gazdaságpolitikára való nyomásgyakorlás kérdése. Az euroatlanti integráció és a korábban demokratikus átmenetük okán középpontba kerülő országok azonban jelenleg nem töltenek be értékelhető szerepet az amerikai külpolitikában. Még olyan – korábban az amerikai figyelem középpontjában álló – országok, mint Csehország és Lengyelország sem kaptak megkülönböztetett figyelmet az Egyesült Államoktól, amelyek korábban a rakétapajzs-telepítéssel kapcsolatban ilyesmiben reménykedhettek.

Ezzel szemben komolyabb figyelmet fordít az új elnök az Amerikai kontinensen belüli gazdasági együttműködésre, nem utolsósorban, mivel az Egyesült Államok déli határánál Mexikó instabilitása nemzetbiztonsági kockázattá lépett elő.

Amerikában sokkal artikuláltabb vita folyik az állam szerepéről és méretéről, mint ahogy Európában megszokhattuk, mivel az ország története az állammal szembeni bizalmatlanságban gyökerezik. A kezdetben kicsi állam azonban idővel egyre nagyobb teret nyert. Először az 1920-at megelőző iparosodás és szakszervezetek kialakulásával párhuzamosan, majd a Nagy Depresszió idején trösztellenes törvények, államközi szabályozás, jövedelemadó és minőségbiztosítási szabályok formájában. Az ideológiai szintű elfogultság a nagy állam ellen először a világválság alatt ingott meg. Ez a jelenség a válságok természetes velejárója, de mindig maradandó következményekkel jár. Nyugdíj-szabályokat, szerzett jogokat nem lehet visszavenni, miután egyszer meghozták őket, annál valószínűbb azonban, hogy nagyságrendekkel a tervezett költségek fölé mennek majd. A két nagy jelzőlog-ház, a Fannie Mae és a Freddie Mac például a világválságra való reakció volt, ami államilag dotált jelzőlog-hitelekkel volt hivatott támogatni a gazdaságot. Ezek 2008-ra több ezer milliárd dolláros itézményekké nőttek ki magukat, amik túl nagygyá váltak ahhoz, hogy ne kerüljenek még többbe az adófizetőknek.

Nem véletlen, hogy több tagállam is megpróbált ellenállni a számolatlanul borított stimulus-pénzeknek, vagy csak a legszükségesebbeket vették át. (Texas, Dél-Karolina, Alaszka, Louisiana, és Missisipi) Olyan feltételek voltak ugyanis csatolva hozzá, amik messze azután is költségekkel és kötelezettségekkel járnak majd, hogy a stimulus-pénz elfogyott. (Munkanélküliségi biztosítások, kiterjesztett jóléti transzferek, stb.) Mások, mint például California, Nevada, Oregon, Michigan, Wisconsin, Illinois, Rhode Island, New Jersey és Florida nem engedhették meg ugyanezt.⁶¹

A közvélekedés most úgy tartja, hogy az összehasonlításban alacsony adószint és a reguláció visszafogottsága okozták a problémát a republikánus adminisztrációk alatt. Ennek megfelelően a közvélemény szigorú állami szabályozást szeretne látni. Felmerül azonban annak kérdése, hogy ez a megnövekedett állam mennyibe fog kerülni később az adófizetőknek. Obama erre úgy reagált, hogy válságban nem azt kell nézni, hogy túl nagy vagy túl kicsi-e az állam, hanem hogy működik-e. Szembe kell azonban néznie előbb vagy utóbb azzal a problémával, hogy az alacsony adószinthez szokott közvélemény és üzleti körök a szükségessé váló adóemelést már nem fogják olyan szívesen venni. Mondhatjuk, hogy az előző adminisztrációtól már egy eleve rossz helyzetet örökölt, ez azonban nem menti meg a népszerűtlen lépések következményeitől. Összességében komoly diszkrépancia áll fenn a tradicionálisan kis állam és az amerikai közvélemény azon igénye között, hogy minél szélesebb körben, alanyi jogon élvezhessék a jóléti szolgáltatásokat.

⁶¹ California a 2008-as pénzügyi évben például 6.3, 2009-ben 14.4 milliárd dolláros deficittel számol. Hozzájárul ehhez, hogy a törvényhozás csupán elenyésző részvel gazdálkodhat a bevételeknek, a többit eleve szét van osztva a kiterjedt népszavazási gyakorlatnak köszönhetően, ahogy Niall Ferguson rámutat. Florida pedig még mindig példón van a szinte már ciklikusan felépülő és kipukkanó ingatlan-buborék miatt, ami rendszeresen sújtja az államot. A válság odáig súlyosbította az amúgy is tarthatatlan helyzetet, hogy California újabban IOU-k formájában fizeti kötelezettségeit. A szövetségi szinttel szemben ugyanis nem rendelkeznek a pénznyomtatás, az infláció eszközével.

Felhasznált források:

1. The New York Review of Books (www.nybooks.com)
2. The Economist (www.economist.co.uk)
3. Bloomberg (www.bloomberg.com)
4. Financial Times (www.ft.com)
5. CNN (www.cnn.com)
6. The Wall Street Journal (www.wsj.com)
7. Paul Krugman előadásai az LSE-n 2009. június 7-9.
(<http://www2.lse.ac.uk/publicEvents/eventsHome.aspx>)
8. Paul Krugman blogja:
9. <http://krugman.blogs.nytimes.com/>
10. Nouriel Roubini blogja:
11. (www.roubini.com)
12. Lord Skidelsky előadása az LSE-n 2009. október 7.
13. (<http://www2.lse.ac.uk/publicEvents/events/2009/20090826t1517z001.aspx>)
14. Joseph Stiglitz előadása az LSE-n 2010. február 8.
15. (<http://www2.lse.ac.uk/publicEvents/events/2010/20100208t1830vPT.aspx>)
16. A TARP hivatalos weblapja:
17. <http://www.financialstability.gov/>
18. <http://www.tarpdata.com/>
19. U.S. Department of Treasury
20. <http://www.treas.gov/>
21. US Census Bureau
22. <http://www.census.gov/>
23. Statistical Abstract of the US
24. http://www.census.gov/compendia/statab/past_years.html
25. Monetary Policy and the Housing Bubble, Federal Reserve Board paper (December 22, 2009) 2009-49
26. <http://www.federalreserve.gov/PUBS/feds/2009/200949/200949pap.pdf>
27. US Budget
28. <http://www.gpoaccess.gov/usbudget/index.html>
29. FY 2011 Federal Budget plan
30. <http://www.whitehouse.gov/omb/budget>
31. Bureau of Economic Analysis
32. <http://www.bea.gov/regional/gsp/>
33. Congressional Budget Office
34. <http://www.cbo.gov>
35. OECD Statisztikai Portál: <http://www.oecd.org>
36. www.usgovernmentspending.com
37. www.icharts.com
38. U.S. Bureau of Labor Statistics <http://www.bls.gov>

2. Válságkezelés az Egyesült Királyságban

Bevezetés

2008 a fordulat éve volt a brit politikában. Gordon Brown brit miniszterelnöknek a pénzügyi válságra adott politikai és gazdasági válaszai nyomán az elemzők az Old Labour, vagyis a régi munkáspárti értékek visszatéréséről kezdtek beszélni, és hogy Brown végre lemond a harmadik utasságról, a thatcheri neoliberális gazdaságpolitikáról a hagyományosabb baloldali politikák kedvéért, úgy mint az államosítás és a gazdaság kézi irányítása.

Már a válság előtt sem volt egyértelmű, mi maradt a Konzervatív Pártnak a blairizmus után. Tony Blair közismerten magáévá tette a konzervatívok thatcheri értékrendszerét. Sokak szerint egyértelműen csak a szavazatmaximalizálás vezette, mások szerint igazából ő maga is egy eltévedt jobboldali politikus volt.

A 2008-as válság egyik első nagy politikai meglepetése az volt, hogy Gordon Brown nem veszítette el azonnal a népszerűségét a választók között. Ez a konzervatívokat végre rávette, hogy kezdjék el pozicionálni magukat a következő választásokra. Nagy-Britanniában ugyanis az elektorátus megkövetel egy hozzávetőlegesen hiteles ellenzékot is a váltáshoz. 2008-ig pedig a Konzervatív Párt önmagáról sem hitte el, hogy valaha kormányozhat még. A konzervatívok 2009-ben végre képesek voltak kilábalni a belső káoszából és egységes hangon megszólalni.

A tanulmány ennek a belpolitikai változásnak a folyamatát írja le, valamint áttekintést kíván nyújtani arról, hogyan és mennyire sújtotta az Egyesült Királyságot a válság, milyen politikai és gazdaságpolitikai lépésekkel reagált a Brown-kormány a felmerült problémákra és milyen alternatív javaslatokkal állt elő a Konzervatív Párt.

Előzmények

A Thatcher-i konszenzus

Thatcher a kis államban, a vállalkozói szellemben, az individualizmusban és az önsegélyezésben hitt. Gazdaságpolitikáját a privatizáció, a szabad piacok, a monetarizmus és a magasabb jövedelmi rétegek alacsonyabb adóztatása fémjelezte. Fiskális fegyelmezettséget, az állami költségek megfékezését és viktoriánus, önsegélyező értékeket képviselt, a populizmust pedig kerülte.

Politikája nyomán a font erősödése csökkentette a brit gyártók relatív versenyképességét. A hangsúly ennek következtében áthelyeződött az ipari termelésről a szolgáltató és pénzügyi szektorra, ami máig rányomja a bélyegét a brit gazdaságra.

A jelenlegi helyzet szempontjából jelentős továbbá, hogy a konzervatívok megkezdték a piaci deregulációt és eltörölték az átváltási kontrollt, ami lehetővé tette a tőke szabad áramlását, akár tehát távozását is.

Thatcher nevéhez fűződik a szociális lakások eladása is, ami egy szélesebb középosztály születését volt hivatott célozni. Az „ingatlanulajdonos-demokrácia” gyakori konzervatív

szófordulat volt, a gyakorlatban pedig a ma ismert egyéni fogyasztásra épülő gazdasági modell első lépése, amelyet az állam hitelezési programmal segített.

Gazdaságpolitikájának eredménye (és kritikája egyben), hogy mikor lemondott, a munkanélküliség magas volt, a vagyoni egyenlőtlenség szúrta az alsóbb rétegek szemét, jóllehet az angol gazdaság ezidőtájt minden szempontból magasan európai versenytársai fölött teljesített.

Blair és a New Labour

„We are all thatcherites now.”

/Peter Mandelson, 2001/

Amikor hatalomra került Blair nem hagyott helyet a jobboldalnak a gazdaságpolitikai palettán. A thatcher-i konszenzus, ami a gazdasági kérdéseket illeti, egészen a 2008-as válságig fennmaradt. Hogy 2008 után mi történik majd, azt még senki nem tudja, de világszerte tapintható trend a gondoskodó állam előtérbe kerülése.

Blair folytatta azt a thatcheri politikát, amely a középosztály felemelését és háztulajdonossá tételét szolgálta. Az állami szerveket szolgáltatói szemlélettel kívánta ellátni és az államadósságot a GDP 40%-ában maximalizálta. Szokták még mondani, hogy a személyi jövedelemadó szintjének 40%-os plafonja ellenére indirekt adóztatással a redisztribúció mellé állt, de összességében az Új Munkáspárt teljes egészében thatcheri politikát folytatott.⁶²

A szabad piaccal és a pénzügyi szolgáltatásokkal kapcsolatban nem is nagyon tehetett mást. Egy fellendülő, az ország GDP-jének jelentős részét termelő pénzügyi szektorral nem kezd el szélmalomharcot vívni egyetlen épeszű politikus sem. Egy piaci boom idején még a közvélemény sem szereti, ha az állam túlságosan beavatkozik.

Az egymást követő kormányok gazdaságpolitikája legalább annyira a gazdasági helyzetre adott reakció, mint előre kifundált modell. Thatcher a gazdaság talpra állításának mandátumával került hatalomra 1979-ben, és meg is fékezte az elharapódzó inflációt. Az 1992-es válság aztán megroppantotta a konzervatív kormányzást, és Blair ennek is köszönhetően került hatalomra a következő választásokon. Blair is az aktuális gazdasági mantrát követte – senkit nem választanak meg egy szabadpiac-ellenes politikával a thatcher-i konszenzus idején. Blair populista, szavazatmaximalizáló politikákat folytatott. Ami megkülönböztette Blairt Thatchertól az elsősorban a választási pragmatizmus volt. Thatcher ellenben közismerten a legideologikusabb angol konzervatív kormányfő, aki mélyen hitt a politikája helyességében, és hogy a lépéseket egy koherens eszmei háttérnek kell irányítania, nem pillanatnyi politikai döntéseknek.

⁶²Brown pénzügyminiszterként tovább folytatta a Ken Clarke konzervatív pénzügyminiszter által John Major alatt elkezdett folyamatot és az alsó jövedelmi adókulcsot 23-ról 20%-ra csökkentette.

Blair ezzel szemben a rövid távú politikák embere volt. Ahogy egy elemző megfogalmazta, Blair alatt a rövid távú politika az volt, mit ír ma a Daily Mail, a hosszú távú, pedig hogy mit ír holnap.⁶³

Gordon Brown

Gordon Brown és Tony Blair között – bár számtalan személyes konfliktusuk volt – politikájukat tekintve gyakorlatilag nem akadt különbség. Az átmenet nem járt változással a gazdaságpolitika tekintetében, már csak Brown korábbi pénzügyminisztersége miatt sem.

2008. november 25-én aztán nyilvánosságra hozta a költségvetést megelőző éves jelentést, a Pre-Budget Reportot. Ez volt a válságra adott első válasza. Államosítás, állami beavatkozás, mesterséges piacélénkítés és állami költekezés szerepeltek benne. Ennek egy lehetséges interpretációja az, hogy Brown megint szocialista lett és hirtelen kedve támadt bankokat birtokolni, vagy hogy hosszasan tanulmányozta az Old Labourt és rájött, nem is olyan rossz az – de ezek egyike sem lenne hiteles politika. És nem utolsó sorban egyik sem magyarázná meg, miért maradhatott hiteles Brown, hogyan állíthatta helyre (ha csak átmenetileg is) megtépázott népszerűségét a válság kellős közepén.

A válasz nem az ideológiákban keresendő. Brown nem szocialista, hanem keynesiánus lett (legalábbis ami a közvéleményt illeti), ami nagy különbség.

Az erre a fajta válságra adott egyetlen ma ismert gazdasági terápia a keynes-i mesterséges keresletnövelés, állami megrendelésekkel, és kamatcsökkentéssel adni friss impulzust a gazdaságnak, aminek különben szükségtelenül sokáig tartana kilábalni a válságból. De amint megtörtént a csoda, Keynes szerint is hátra kell lépnie az államnak.

A közvélemény ellentmondásosan fogadta az orvosságot, de mivel nagy szükség volt arra, hogy valaki valamit tegyen, végeredményben pozitívan fogadták a drasztikus lépéseket. A thatcherizmus, a keynesianizmus és a szocializmus megítélése között Angliában az a különbség, hogy míg a szabad piacban *hisznek*, addig az átmeneti keynesianizmust csak *tudomásul veszik*, és a szocializmusnak még a gondolatát is *elítélik*. Még azok is, akik politikatudományi értelemben egyetértenek az összes létező szociális támogatással, magukat amúgy piacbarátnak tartják és valóban – kelet-európai összehasonlításban még így is sokkal kevésbé várják az államtól a megváltást, mint a volt szocialista országok választói.

Ennek nagy jelentősége lesz, amikor a Konzervatív Párt újradefiniálja önmagát.

Nemzetközi szereplés

Amióta a láncreakció elindult az amerikai másodlagos jelzálog-piacról, politikusok az Atlanti-óceán mindkét partján a világgazdasági válság megoldásán törik a fejüket.

Eddig egyetlen példa volt erre a világtörténelemben: az 1929-33-as világválság. Ben S. Bernanke, az amerikai szövetségi jegybank, a FED jelenlegi elnöke gyakorlatilag a teljes

⁶³Ross McKibbin, 2008

akadémiai karrierjét azzal töltötte, hogy tanulmányozta azt a bizonyos válságot. Nála jobban senki nem ismeri a közgazdaságtan lehetséges válaszait.

1929 után szinte megállíthatatlannak tűnt a zuhanás. Az első olyan program, amely tartósan a fellendülés ígéretével kecsegtetett Roosevelttel New Deal-je volt. Arra pedig John Maynard Keynes összkereslet növelésre összpontosító elmélete gyakorolta a legnagyobb hatást. Amerika tehát a keynes-i modell mellett döntött. Azok a szakemberek, akik egész életükben medvét és buborékot kiabáltak, hirtelen prófétákká léptek elő (Nouriel Roubini, Hyman P. Minsky, Paul Krugman és Warren Buffet, hogy csak néhány nevet említsünk). Mindenki felfedezte magában a keynesiánus közgazdászt, de mindenkinél hamarabb Gordon Brown, aki az egész világnak leckét adott keynesianizmusból. A világgazdaság neoliberais konszenzusa megdőlni látszik és az állami beavatkozások csak első lépését képezik egy új modellnek.

Brown sokat tett azért, hogy a válság során világszerte elismerjék vezető szerepét, mint pénzügyeket értő politikust. Még az Egyesült Államoknál is hamarabb ragadta magához a (keynesi) kezdeményezést és a G20-as találkozón, és azok között is gyakran exponálta magát, mint pénzügyekben jártos vezető, aki teljes mellszélességgel kiáll a zsigeri politikai reflex, a protekcionizmus ellen. Sajnos azonban ez együtt járt azzal, hogy az Egyesült Királyság más fejlett országoknál mélyebben van a gödörben.

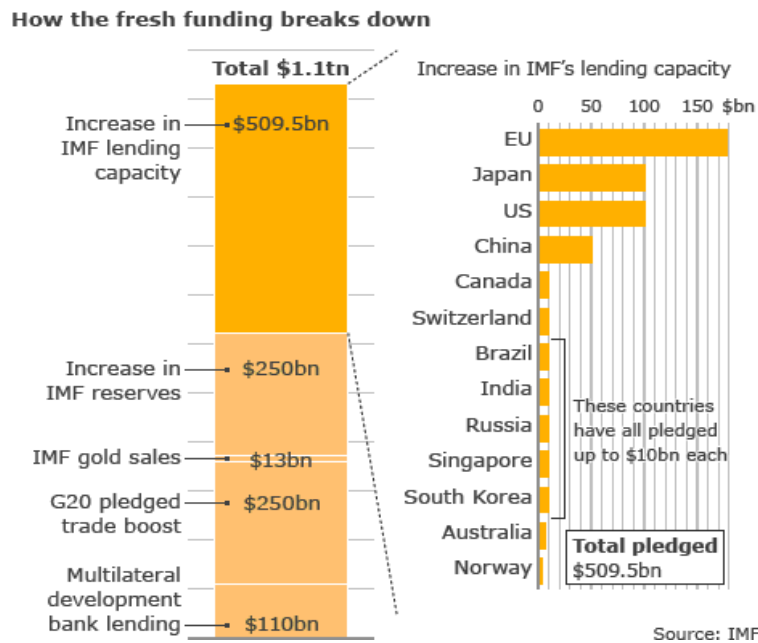
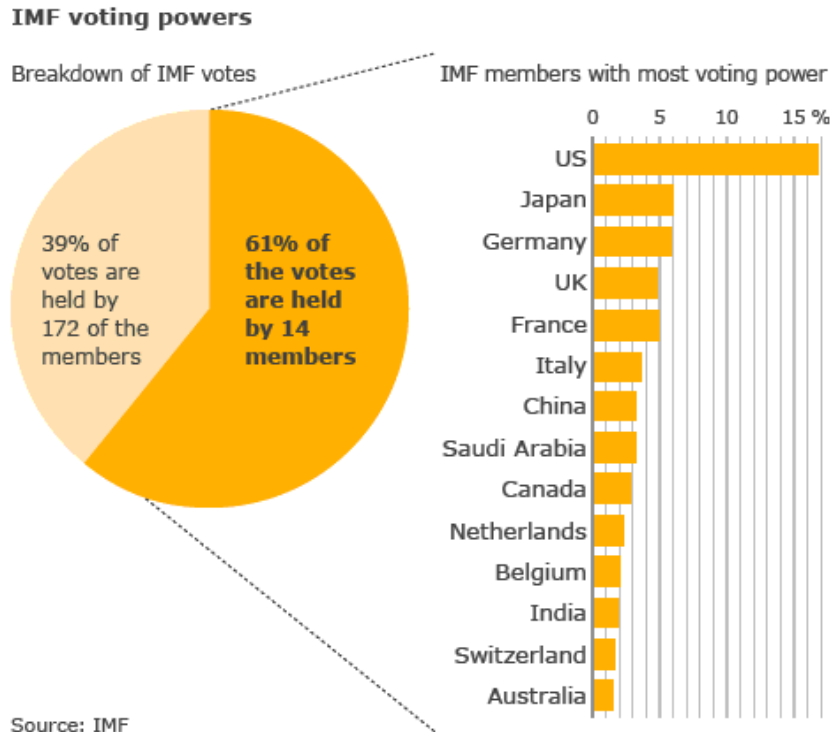
Az Egyesült Királyság az egyetlen fejlett ország, amely 2009-ben még nem technikailag sem lábalt ki a recesszióból. Mindeközben az államadósság ijesztő méreteket ölt. Nem rendelkezik ráadásul azzal a státusszal, mint az Egyesült Államok, hogy világpénzt bocsátana ki, ami legalább a legkisebb szuverén kockázat kategóriájában tartaná. Az Egyesült Királyság a hitelminősítő cégek szemében elveszítheti tripla A minősítését, ami annak ellenére súlyos következményekkel járhat, hogy a hitelminősítők súlyosan lejáratták magukat a válságban.⁶⁴ Nem létezik ugyanis más irányelv, ami alapján automatikusan lehetne osztályozni a hitelkibocsátókat különböző kockázati kategóriákba, márpedig egy automatikus befektetési rendszerre mindenhol nagy igény van. Egy leminősítés esetén az Egyesült Királyság csak nagyon drágán tudná finanszírozni adósságát, és sok intézményes befektetőnek automatikusan ki kellene vonulnia. Nagy-Britannia, mint egykori világbirodalom számára különösen kínos a szuverén adós-kockázati besorolás kérdése.

Brown nagy súlyt fektetett a G20-as vezetők közötti vezető szerep kialakítására, de a G20 sem tekinthető osztatlan sikernek, főleg ami a választóit illeti. Ha sorra vesszük, miket sikerült betartani az első G20-as találkozó céljai közül, vegyes képet kapunk. Sikerült ugyan 500-ról 750-milliárdra emelni az IMF hitelkapacitását, de 250 milliárd azonnal kiment gyorshitelek és garanciák formájában. Az IMF megegyezett az első arany-értékesítésben 2000 óta, melynek keretében 403 tonna aranyat értékesítettek részletekben. Hála Kína és India érdeklődésének és a világban elterjedt biztos befektetés utáni keresésnek, a lépés ellenére felfelé ment az arany ára. A világkereskedelem azonban már nem volt olyan fontos a donor-országok döntéshozóinak szemében, mint a hitelalap megnövelése, így nem is teljesítették a felajánlásokat. Érthető, hogy a hitel-alap hamarabb megtelt: Kína a szavazati jogát szeretne volna megnövelni, a

⁶⁴ Nagy publicitást kapott, hogy összeférhetetlenség áll fenn a hitelminősítők munkája és ügyfelei között. Amióta ugyanis nehezen tudják megfizettetni az ügyfelekkel a minősítéseket, elkezdtek inkább abból megélni, hogy tanácsot adnak minősítésre vágyó ügyfeleknek, hogyan optimalizálhatják besorolásukat.

németek pedig a saját vállalkozásukról az IMF-ére próbálták áthárítani a kelet-európai helyreállítás költségeit.

Az alábbi táblázatból jól látszik, hogy a jelenlegi szavazati viszonyoktól eltérő a válságdonorok hozzájárulásának aránya.

Brown nem csak hazai kérdésekkel foglalkozik a 2009-es programjában. A klímaváltozás visszafordítása, az alacsony emissziós ágazatok fejlesztése, a globális biztonságpolitika és a globális gazdaság újraindítása olyan feladatok, amelyek nemzetközi együttműködést kívánnak. Megígéri hát az együttműködést Obamával és az európai vezetőkkel, amennyiben ők is úgy akarják.

Brown a 2009. áprilisi londoni G20 találkozón először javasolta egy egységes és transzparens nemzetközi elszámoltatási rendszer létrehozását, valamint figyelmeztetett a veszélyre, ami a 30-as évek nemzeti bezárkózásához hasonló, protekcionista politikák jelentenének a pénzügyi szektorban. (Nem ez volt az első történelmi analógiája: amikor a nadrágszűj meghúzására buzdította a lakosságot, a világháborús „Blitz”-mentalitást kérte tőlük.)

A Konzervatív Pártban is várható elmozdulás külpolitikai, nemzetközi gazdasági kérdésekben legalábbis. Ken Clarke feltűnésével várhatóan sokkal dominánsabban helyet kap majd egy sokkal kevésbé euroszeptikus irányzat a párton belül, ami az euró bevezetését sem tartja lehetetlennek.

Hitelminősítés és adósságszint

Az Egyesült Királyság 30 év óta először került megfigyelés alá a nagy hitelminősítők által, hogy ronthatják a besorolását.⁶⁵ Először 2009 májusában a Standard & Poor's (S&P) jelentette be, hogy megfigyelés alá helyezi és ez mind a kötvény, mint az értékpapírok piacán azonnali hatással volt, valamint tovább gyengítette a fontot. Ennek közvetlen előzménye az volt, hogy az IMF figyelmeztette az Egyesült Királyságot, hogy a jelenleginél gyorsabban kell bevezetni a megszorításokat, ha szinten akarják tartani az adósságot.

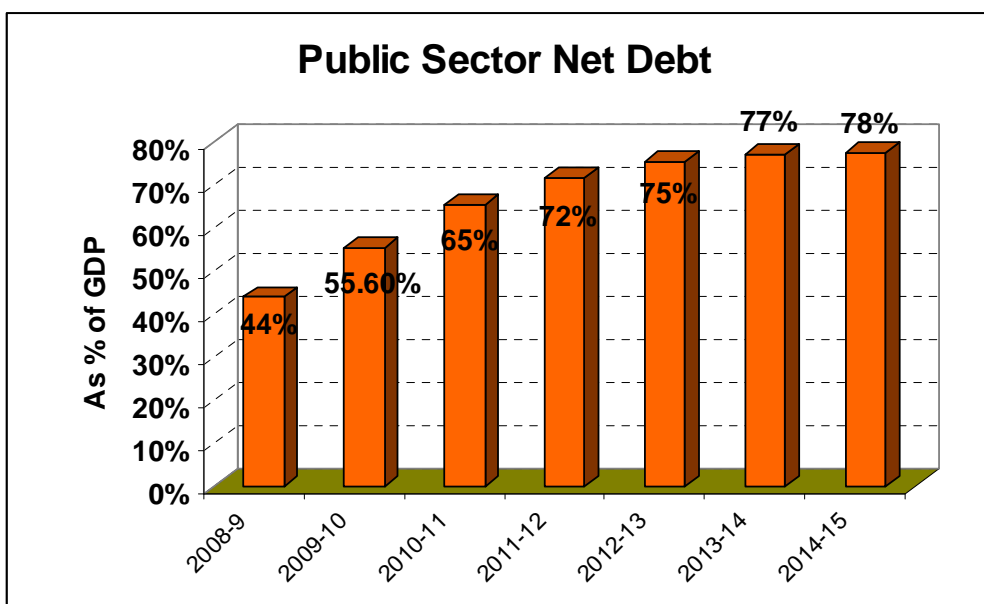
Japán, Írország és Spanyolország már hasonló sorsra jutottak. Az AA besorolások miatt több intézményi befektetőnek automatikusan el kellett hagynia az országot. A Standard & Poor's indoklása szerint a 2013-ra 100% körüli szintre emelkedő államadósság összeegyeztethetetlen az AAA besorolással. Ez az álláspont persze lehet, hogy változni fog a szuverén kockázat körüli pénzügyi viharban.

Az igazi idegességet ugyanis nem annyira a hitelfelvétel aránya, mint a hivatalosan bejelentett scenárió és a befektetők és hitelminősítők által felvázolt, „reális” scenárió különbsége okozza. A hitelminősítők ugyanis egyre kevésbé tartják elégségesnek az intézkedéseket ahhoz, hogy belátható időn belül elkezdhessen apadni az adósságszint.

A választások közeledtével ugyanis a Kormány leragadni látszik a népszerűségért folytatott harcban és nem hajtja végre az esedékes megszorításokat és adóemeléseket. Ez pedig legalábbis szükséges lenne ahhoz, hogy legalább középtávon elképzelhető legyen az adósságszint csökkenése. A brit háztartásoknak fel kell készülniük a legrosszabbra, ami az adóterheket illeti 2010-11-ben, amikor a megszorítások tetőzni fognak. Közalkalmazotti bérbefagyasztás, vagy leépítés helyett ugyanis inkább adóemelés várható, de az ÁFA és a társadalombiztosítás sem lesz szent. A jövedelemadó ugyanis értelemszerűen nem fog akkora bevételt produkálni, mint előtte.

Az éves teljes kiadási oldalt 2010-11-re 31 milliárddal megemelte, azután pedig lassú csökkenéssel számolnak. Az adósságszint azonban belátható időn belül még az igen pozitív kormányzati becslések szerint sem kezd el süllyedni.

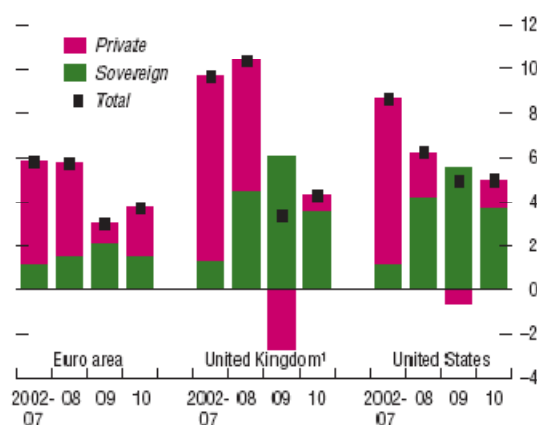
⁶⁵ <http://www.telegraph.co.uk/finance/financetopics/recession/5362996/Britains-AAA-rating-under-review-for-first-time-in-30-years.html> (2009. május 21.)

Forrás: HM Treasury PBR⁶⁶

Az alábbi IMF becsléseket tartalmazó ábra pedig jól mutatja, hogy bár 2009-ben a britek magánkézben lévő hitelállománya csökkent, az állami hitelek az euro-övezetéhez képest sokkal jobban emelkedtek, hasonlóan az Egyesült Államokhoz. (Mindkét országra igaz továbbá, hogy a nem állami szereplők hitelfelvétele súlyosan visszaesett 2009-ben, aminek a kompenzációjára lenne szükség 2010-ben, de az IMF-dokumentum már nem tér ki arra, hogyan fog ez sikerülni.)

Figure 1.29. Growth of Nonfinancial Sector Debt: History and Projected Borrowing Needs
(In percent)

Source: IMF staff estimates.

Forrás: IMF

Az éves hitelfelvétel 2010-ben 176, 2011-ben 140, 2012-ben 96 milliárd fontra teszik az Egyesült Királyságban. Ami jó hírnék számít, hogy a bankmentésekből eredő várható veszteséget 50-ről 10 milliárd fontra csökkentették, de ez csak a közvetlen veszteségeket érinti. Erre a tételre azonban sok közvetett költség rakódik még.

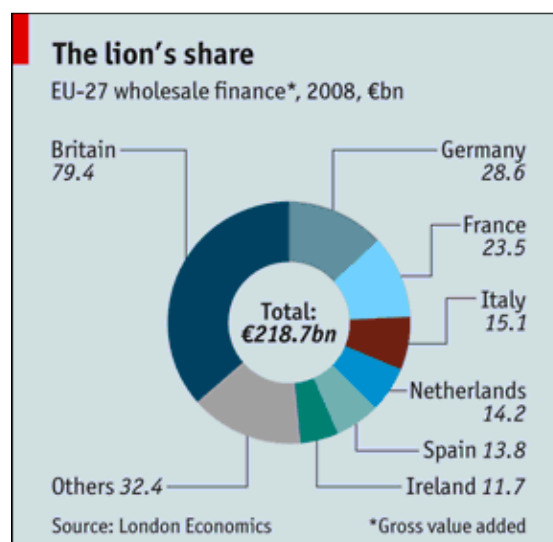
⁶⁶ UK Debt Management Office Annual report 2009 (július)

http://www.dmo.gov.uk/documentview.aspx?docname=publications/annualreports/dmodmarep2009.pdf&page=Annual_Report

Válságtünetek

Sokak szerint azért lett a világ új pénzügyi központja a londoni City, mert a Wall Streetnek szárnyát szegte az 1933-ban elfogadott Glass-Steagall Act⁶⁷, mely eredeti formájában a spekuláció újbóli kialakulásának megakadályozását szolgálta volna. (Hivatalos nevén Banking Act of 1933 – két törvény összefoglaló neve. Ekkor vezették be a kereskedelmi és befektetési bankok szigorú szétválasztását, ami épp 2008-ban látszik véget érni a legnagyobb befektetési bankok bukásával és a túlélők kereskedelmi bankká alakulásával. Szintén ez a törvény hívta életre az első amerikai szövetségi betétbiztosító társaságot (Federal Deposit Insurance Company), hogy a kisebb befektetők banki megtakarításai valamekkora védelmet élvezzenek bankcsőd esetén.) A 80-as évek végén és a 90-es években többször is fellazították a törvényt, majd végül hatályon kívül helyezték.

2009 elején Boris Johnson londoni polgármester még mindig óva intett attól, hogy a túlzott regulációval kiűzzék a cégeket Londonból.⁶⁸ Az óvatossága nem véletlen. Nem csak London, de az ország adóbevételeinek jelentős része is a pénzügyi szektor felől érkezik. Nagy-Britannia 2008-ban az egész Európai Unió pénzügyi tevékenységének mintegy 80%-áért volt felelős hála a barátságos szabályozási környezetnek.

Forrás: The Economist⁶⁹

Hogy érzékeltessük, mekkora a pénzügyi szféra adóbefizetéseinek aránya, érdemes megnézni, hogy a Kormány becslései szerint a legfelső 1%-a az adófizetőknek (főleg ebből a

⁶⁷

⁶⁸ „You can't regulate your way out of the recession”, azaz nem lehet állami beavatkozással kilábalni a recesszióból, mondja Boris Johnson az Economist The World in 2009 c. külökiadásában. Ugyanitt azt írja, hogy tudomása szerint 2009 januárjában a FTSE 100 cége közül 40 foglalkozott a székhelye áthelyezésével Londonból, ami tragikus következményekkel járna a brit GDP-re nézve.

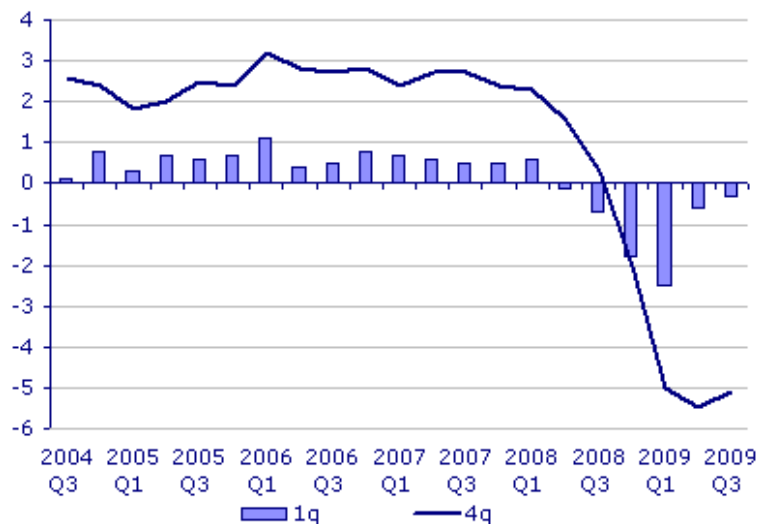
⁶⁹ http://www.economist.com/businessfinance/displaystory.cfm?story_id=15124793&fsrc=rss

szektorból kerülnek ki) a jövedelemadó-bevételek 24.1%-át fogja befizetni 2010-11-ben. A legfelső 5% pedig a bevételek 43%-át adja.⁷⁰

GDP

A 2009-es GDP-előrejelzéseit folyamatosan rontották az elmúlt évben. A 2009-es költségvetés még csak 3.5%-os csökkenéssel számolt áprilisban. Ezt a 2009. októberi elő-költségvetés, a Pre-Budget Report 4.75%-ra rontotta. Ugyanitt 2010-től viszont már pozitív növekedésben reménykednek, 1-1.5% között.

Reál GDP negyedéves (1q) és éves (4q) változás

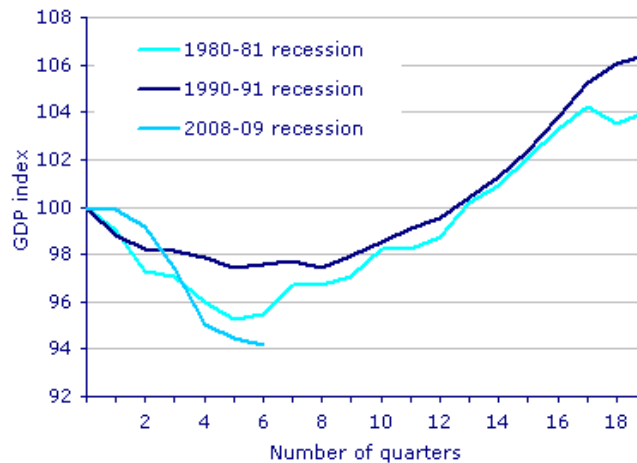
Forrás: Office of National Statistics (ONS)

A GDP még 2009 harmadik negyedévében is zsugorodott 0.3%-kal. Összehasonlításban 2008 azonos időszakával ez 5.1%-os zsugorodás.

⁷⁰ London as financial center (The Economist, 2009. December 17).

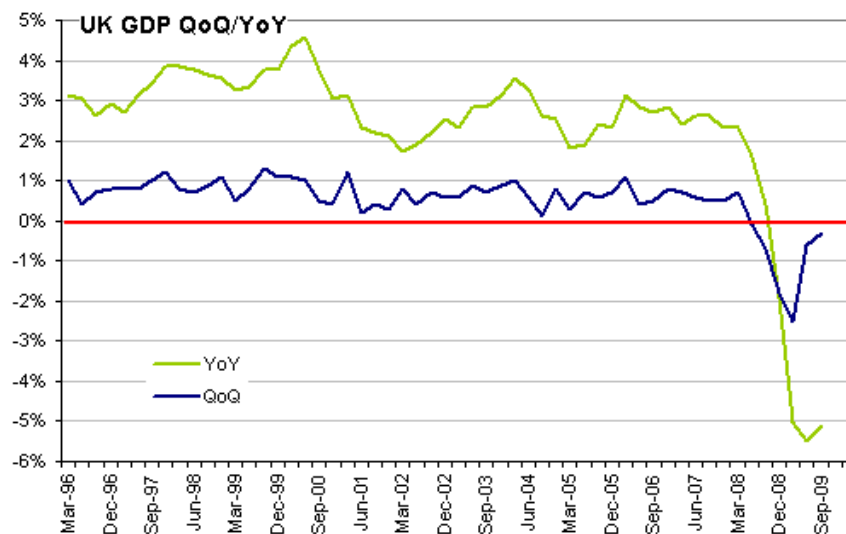
http://www.economist.com/businessfinance/displaystory.cfm?story_id=15124793&fsrc=rss

Brit GDP negyedéves változása az utóbbi 3 recesszió során

Forrás: ONS

Ez volt a hatodik olyan negyedév egymás után, amelyben visszaesést mértek a brit gazdaságban. Ilyen hosszú recesszióra még nem volt példa Nagy-Britanniában azóta, hogy a statisztikai hivatal 1955-ben elkezdte a rendszeres negyedéves GDP-kimutatások közlését. A brit recesszió harmadik negyedévi folytatódását mutató adatok kisebb piaci sokkot okoztak, mivel Citybeli elemzők a szeptemberrel zárult három hónapban már 0,1-0,3% közötti negyedéves növekedést vártak. Ezen belül az éves visszaesési adatok a negyedévesnél is riasztóbbak.

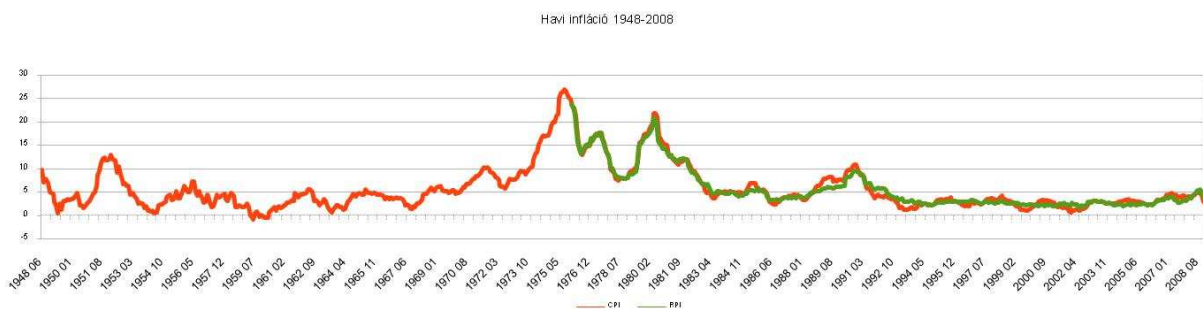

Bár sokan és egyre többen vitatják a GDP mérését mint reprezentatív kimutatást, az a tény, hogy az Egyesült Királyság 2009-ben még nem lépett legalább kis mértékben növekvő pályára – a stimulus ellenére sem – nagyon rossz hatással volt az ország megítélésére és a közhangulatra is. Tovább rontja a helyzetet, hogy a GDP-trend megfordulása még messze sem jelzi az alagút végét. A fellépő bázishatás okán ez csupán pillanatnyi megkönnyebbülésnek minősülne. Az igazi aggodalmat a munkanélküliség emelkedése okozza, amit stimulus-csomagokkal csak ideig-óráig lehet elnapolni, ráadásul fennáll a veszélye, hogy egy rosszul irányított állami mentőcsomag olyan ágazatot támogat, amely később mégis elbocsátásokra kényszerül.

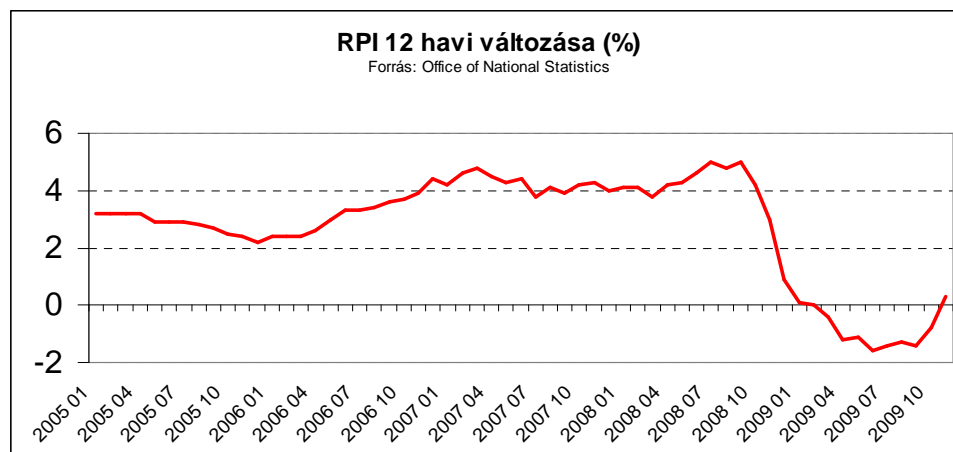
Infláció

Az angol társadalom pár hónapig a jegybank által kitűzött négy százalékos irányzámnál magasabb inflációval kellett, hogy szembenézzon, ami 2008 végére gyengülni kezdett. A 2008. decemberi infláció (RPI) mindössze 3.1% volt, amit részben a hatalmas karácsony előtti leárazások, részben az energiaárak csökkenése okozott. A lakhatási költségeket és jelzálog-törlesztést is figyelembe vevő inflációs szám még ennél is meredekebben zuhant. A jelenlegi gazdasági helyzetben a valódi veszélyt a deflációs spirál beindulása jelenti, amit a nyersanyagpiaci buborék júliusi kipukkanása már megelőlegezett. A lakhatási költségeket és jelzálog-törlesztést is figyelembe vevő inflációs szám, a CPI infláció 1.9%, az RPI 0.3% volt 2009 novemberében. Amit mindenki figyel, hogy mikor ér véget a deflációs tendencia és mikor látszik bármi jele az inflációnak, ami ekkora költségek után törvényszerű lenne. Ettől függ, hogyan alakul a sokat emlegetett exit stratégiája az országnak.

Éves inflációs adatok hónapról hónapra (1948. június– 2008. november)⁷¹

Éves inflációs adatok hónapról hónapra (2005. január– 2009. november)

Forrás: Brit Statisztikai Hivatal⁷²

⁷¹2003. decembere óta az infláció számításakor nem a RPI-t (Retail Price Index – Kiskereskedelmi Árindex), hanem a CPI-t (Consumer Price Index – Fogyasztói Árindex) alkalmazzák Nagy Britanniában is, hogy alkalmazkodjanak az Uniós infláció-összehasonlítási formulához. A két index egyik legfőbb különbsége, hogy a Fogyasztói Árindex tartalmazza a lakhatással járó költségeket, legfőképp a lakók jelzálog-törlesztészetelneik kamatterheit. Ez utóbbi jelenleg fontos indikátornak számít.

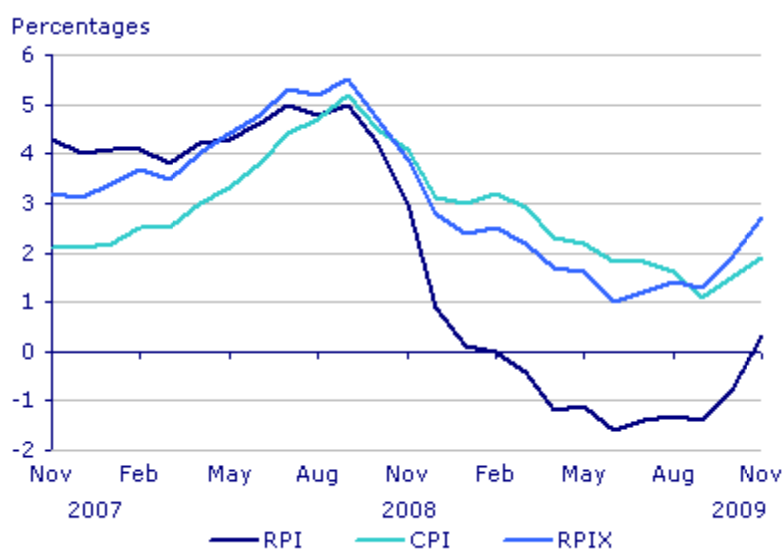
⁷²Nagy-Britannia utoljára 1959-60-ban látott deflációt, 10% fölötti inflációt viszont több válságot követően is mértek. 1951-52, 1971, 1973-77 (1975 folyamán csaknem 27%-on tetőzött) és 1979-82 között. National Statistics Office (2009. január 4.)

<http://www.statistics.gov.uk/StatBase/tsdataset.asp?vlnk=229&More=N&All=Y>

Azzal kapcsolatban, hogy mit tehet a jegybank a defláció elkerüléséért, érdemes megemlíteni, hogy az amerikai FED elnöke, Bernanke egyik gúnyneve Ben „Helicopter” Bernanke, ami onnan származik, hogy egyik beszédében Milton Friedman egyik híres szólásával példálózott, miszerint a pénzkibocsátással finanszírozott adócsökkentés egyenlő azzal, mintha felszállnánk egy helikopterrel és bankjegyeket szórnánk az emberek közé, csak hogy a deflációt elkerüljük. Ennek ellenére Bernanke nem zárta ki ennek az eszköznek a bevetését.⁷³ A brit Kormány és a Bank of England erőfeszítései is ebbe a logikába illeszkednek.

Úgy tűnik azonban, a mostani emelkedésért nem a pénzkínálat növekedése, hanem a közlekedés, a tömegközlekedés és az üzemanyag-árak a felelősek, így a jegybank még kívár. Ezek a számok egyrészt a közlekedési iparág nehézségeit tükrözik, másrészt az üzemanyagot terhelő adók kisebb emelkedése okozza.

Éves infláció – 12 hónapos változás

Forrás: ONS

Lakáshelyzet

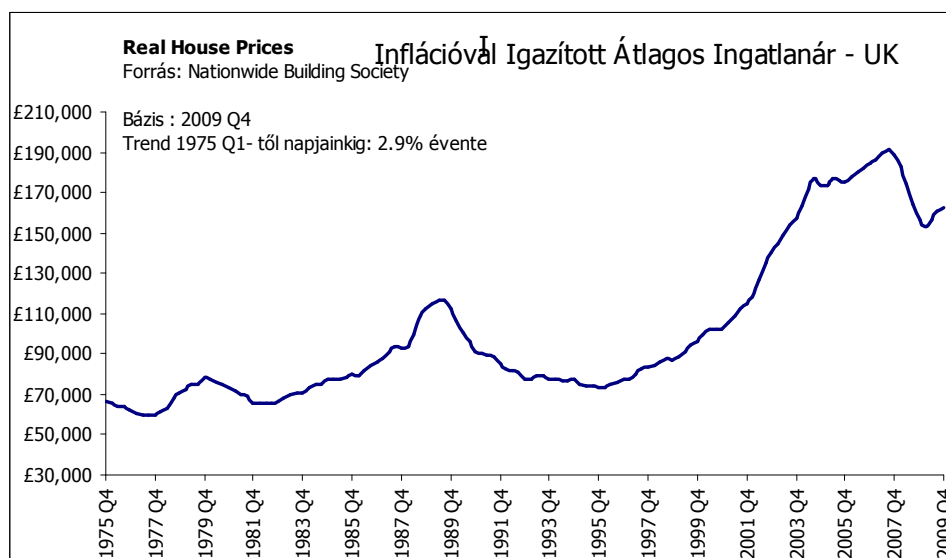
Thatcher közismert volt a politikájáról, mely szerint az önkormányzati lakásokat magántulajdonba kell adni (eladással, nem juttatásként). Ezzel növelte a gazdaságilag (és a hitelpiacon) aktív szereplők számát. Nem csupán nagyon népszerű ez a politika, hanem a potenciális munkáspárti szavazókat is ritkította. Innen ered az angol tulajdonosi modell, aminek a csúcán, 2004 és 2008 között már nem csupán egy, de több ingatlan vált normává a középosztály körében. Ebben segített a hitelezői politika is. A Kormány is támogatta a hitelezést, amikor épp nem a gyakorlatban, akkor a retorika szintjén. Az állampolgárokat a BBC szoktatta az „ingatlan-létra” gondolatához, ahol fiatal párok nem is *egy*, de az *első* ingatlanjuk után néztek ingatlanokkal foglalkozó műsorokban – természetesen hitelre. Ugyanígy bevett

⁷³Deflation: Making Sure "It" Doesn't Happen Here - Remarks by Governor Ben S. Bernanke Before the National Economists Club, Washington, D.C. November 21, 2002 (A teljes szöveg elérhető: <http://www.federalreserve.gov/boarddocs/speeches/2002/20021121/default.htm>)

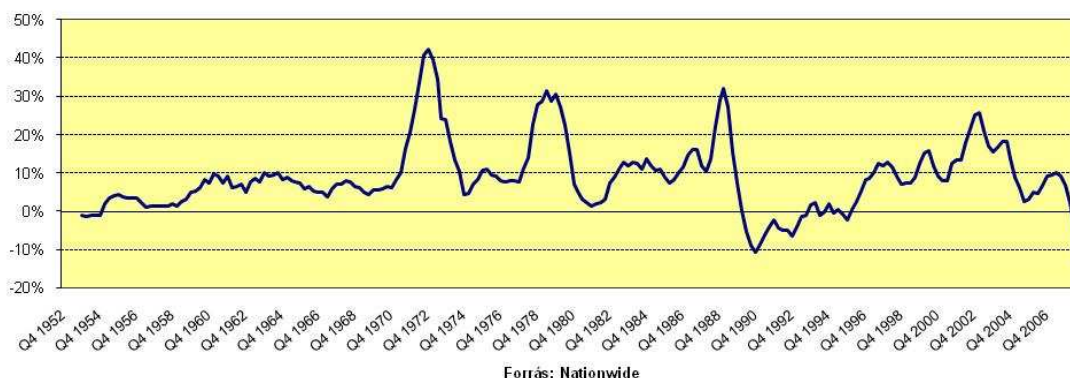
gyakorlat volt a befektetési célú lakásvásárlás, amikor felújítás után a tulajdonos értékesíti, vagy kiadja ingatlanát.

A fellendülés éveiben a lehető legfurcsább lett volna Tony Blair részéről bármi mással kampányolni. A modell olyan népszerű volt, hogy a választók magától értetődőnek tekintették. A gazdasági fellendülés fázisában nehéz lett volna érveket találni ellene – és nem is kecsgetett nagy népszerűséggel.

A másik fontos indikátor tehát, amin a lakosság szeme nyugszik az ingatlanár-index. Az egyik legszélesebb körben használt index a Nationwide, az egyik legnagyobb jelzálog-hitelező által összeállított adatsor.⁷⁴ Eszerint a 2007-es csúcstértekhez képest mintegy 20%-kal csökkent az átlagos brit ingatlan értéke, ráadásul egy igen illikvid piacon.

Ingatlan Ár Éves Változás (UK) 1952 - 2008

⁷⁴ Eszerint az árak 2004-07 között voltak a csúcson, ezen belül 2007 harmadik negyedévében tetőztek. Ekkor 184 ezer font körül alakult az átlagos ingatlanár. Ugyanez az adat egy évvel később már csak 165 ezer (Q3 08)

A 2008 negyedik negyedéves adatok szerint hasonló méretű csökkenést utoljára a 1990-ben regisztráltak, amikor szintén lakástulajdonosok hatalmas csoportja találta magát csapdában egy nagyobb összegű hitelen ülve, mint amennyit az ingatlanok ért (miközben az RPI, vagyis a jelzálogterheket is figyelembe vevő infláció éppen 10% körül táncolt). Ráadásul a számok még nem tükrözik a valós állapotot.⁷⁵ A csökkenés igazi mértéke addig nem nyilvánvaló, amíg a tulajdonosok vonakodnak az új árakon értékesíteni az ingatlanokat. Az ország legrosszabb helyzetben lévő régióiban alig kimutatható az ingatlanforgalom, a deflációs nyomás is a vásárlások elhalasztására ösztönöz. Az ingatlanbuborék az amerikaiak után a briteket érintette a legérzékenyebben.

A 2009 végén megjelenő vásárlási nyomás csak bizonyos régiókat érintett, és jellemzően a nehezebb helyzetben lévő területeken maradt fenn az ingatlanár-defláció. Ez a regionális különbségek kiéléződéséhez vezet, amelynek hatásait még csak találgatni lehet.

Válságkezelés

„Spend our way out of the recession!”

/Gordon Brown 2008. október 20.; Barack Obama 2009. január 9./

Az Európai Központi Bank és a Bank of England

Nixon mondta annak idején, hogy „mind keynesiánusok vagyunk”, de manapság még inkább igaz a mondat. Obamától a G20-ig mindenki deklarálta elkötelezettségét az egyetlen ismert gazdasági gyógymód mellett.⁷⁶ A munkáspárti brit kormány minden lépése klasszikus, keynes-i fogyasztás-élénkítés, a roncsautó-prémiumtól a bojler-felújításra szánt pénzekig. Ebben van is racionalitás, mivel Nagy-Britanniának hatalmas, saját belső piaca van, szemben például az exportorientált német gazdasággal.

Az angolszász fogyasztói kultúra közgazdasági szempontból egy örökké növekedésre és bővülésre törekvő fogyasztási modell, ami a mesterségesen generált szükségletet a piaci növekedés igájába hajtja. De ehhez szükség van egy olyan gazdaságra, ahol a lakáspiaci növekedés hozzá tud járulni a lakossági költségekhez (és eladósodáshoz).⁷⁷ Európában két ilyen ország volt, az Egyesült Királyságon kívül még Spanyolországban élvezték az utóbbi évtizedben az állandó ingatlan-érték növekedés előnyeit. Ezen kívül még az Egyesült Államokban működött hasonló modell, de korántsem mondható el ez a világ minden országára.

⁷⁵A jövőbeni ármegmozgásra vonatkozó előrejelzések nagyban különböznek attól függően, hogy az előrejelzést végző intézmény hogyan és mennyire érintett az ingatlanpiacon, de annyi mindenestre látszik, hogy akinek alacsonyabb a kitettsége, sokkal pesszimistább előrejelzéseket tesz közzé, mint aki nyakig benne van ebben az üzletágban.

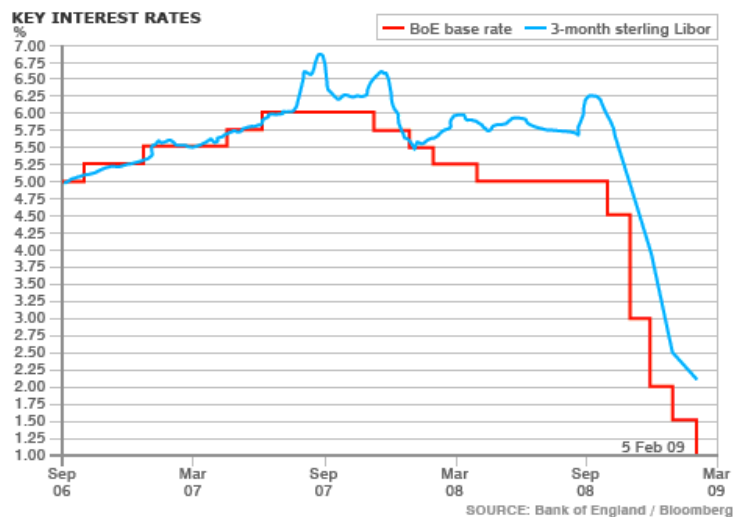
⁷⁶Obama az amerikai nemzeti össztermék 5-7%-ára rúgó kétéves fiskális csomaggal állt elő, amely elemzők szerint az 1000 milliárd dollárt is elérheti. Az európai költségek GDP-arányosan valószínűleg alacsonyabbak lehetnek a már meglévő vastagabb szociális háló miatt.

⁷⁷Az angol kiskereskedelmi forgalom 2008 karácsonya előtt ijesztő mértékben visszaesett. Tucatszerű kereskedőlánc ment ennek következtében csődbe, mivel éves szinten is 3.1%-os visszaesést mértek. 2009-ben ehhez képest némi javulás látszott.

Jean Claude Trichet, az ECB elnöke például a német modellhez áll közelebb. A fiskális lazítás politikája egy olyan – tradicionálisan takarékos – társadalomban, mint a német, nem vezetne átmeneti költekezéshez sem. Hasonlóan a japán recesszióhoz, ahol a lakosság megtakarításokkal válaszolt a gazdasági nehézségekre és semekkora monetáris engedmény nem volt elég ahhoz, hogy lökést adjon a belső piacnak. Szembe kell ugyanakkor nézniük az exportpiacaik beszűkülésével, valamint a kilátással, hogy legalább egy évig ez a folyamat folytatódni fog. A dilemmájuk tehát az, öljenek-e pénzt az exportpiacaik újjáélesztésében és hogy az így generált kereslet fenntartható-e.

Trichet az angolszász gazdaság-élénkítést kockázatos költekezésnek tartja, ami legfeljebb átmeneti kereslet-növekedést eredményez, de hosszú távon sokkal jelentősebb fogyasztói bizalomvesztéssel fog járni, amit a nagymértékű eladósodás okoz, nem beszélve a következő generáció adóterheiről. Ennek köszönhető az ECB konzervatívabb alapkamat-politikája is, ami csak ódzkodva követte a FED és a Bank of England kamatvágásait.

A Bank of England irányadó kamatrátája 2006 óta.

Forrás: Bloomberg

Egyes elemzők arra a következtetésre jutottak, hogy eredendően a New Deal és az azzal járó fiskális stimulus vezetett a 70-es évek gazdasági problémáihoz. Így Trichet álláspontja szerint például a jelenlegi költekezés hosszú távon korlátok közé szorítja az államok későbbi beavatkozási lehetőségét is. Ahogy az amerikai FED elnöke, Alan Greenspan idején mindenki tudta, hogy szükség esetén a jegybank kamatcsökkentéssel menti ki a piacokat, úgy a megnövekedett, paternalista állam is túl nagy várakozásokat és felelőtlenséget gerjeszthet hosszú távon. De nem csupán a britek, hanem Obama is aggodalmát fejezte ki és arra törekszik, hogy már középtávon visszafogja az adósság-finanszírozott fiskális stimulust. Pedig az Egyesült Államok egyedi pozícióban van, vagyis ő bocsátja ki a „világvalutát”. Már az Egyesült Királyság is sokkal nehezebb helyzetben van, ha ilyen politika mellett meg akarja védeni a valutáját. Az Egyesült Királyság azzal, hogy feladta történelmi nézetét, amely szerint az erős fontra mindenáron szükség van már talán így is túlvállalta magát. A megnövekedett, ugrásra kész állam több közgazdász szerint éppen az 1929-33-as válság terméke. Az, és az azt

követő kisebb mélypontok egyre jobban megerősítették az államot, nem csupán, mint a legvégső hitelezőt (lender of last resort), hanem mint a gazdaság megmentőjét.⁷⁸

A Bank of England élén álló Mervyn King novemberben maga is csatlakozott a keynesiánusok népes táborához és kijelentette, hogy amikor a monetáris eszközök elérik lehetőségeik határait, a fiskális ösztönzők önálló szerepet kapnak. Márciusban egy további kamatvágással egy időben a Bank of England elkezdte a pénznyomtatást. Az angol Államkincstár becslései szerint azonban ezeknek az eszközöknek is megvannak a korlátai. Számításaik szerint a nemzeti jövedelem egy százalékának megfelelő fiskális stimulus nagyjából félszázaléknyi gazdasági növekedést tud potenciálisan generálni.

Az IMF is figyelmeztette az Egyesült Királyságot: a folyamatos kamatvágás negatív hatásainak ugyan még elejét lehet venni, amennyiben előre bejelentik, hogy hosszabb távon vissza fogják állítani a korábbi szintet, de a bankok és autógyártók elhamarkodott kimentése nem sokat tesz a gazdaság egyensúlyáért, ráadásul protekcionizmusra ösztönöz más államokat. Ebből a kijelentésből valamelyest visszavesz, hogy 2008 januárjában maga Dominique Strauss-Kahn, az IMF igazgatója állt ki a pódiumra Davosban és azt mondta, a válság leküzdéséhez új fiskális politikára lesz szükség, ami alatt magasabb deficitet értett. A konkrét megoldási javaslatokban tehát azért mutatkoznak eltérések.

Ezzel összhangban Lord Mandelson, a gazdasági miniszter azt hangoztatta, hogy a Kormány ellenáll az amerikai mintára kivitelezett nagy mentőcsomagoknak, mint az autógyártóké decemberben, jöllehet az Egyesült Királyságban is rengeteg munkahely a tét. Ennek megfelelően igyekeztek kidolgozni a saját megoldásukat a problémára – ezzel kapcsolatban Mandelson új „ipari aktivizmusról” beszélt. Gazdasági szektorokhoz igazított megoldásokat, innovációs alapokat emlegetett és a német és francia modellel példálózott, ahogy sokkal inkább cégekre szabott megoldásokat kínálnak a problémákra. Mandelson november óta tárgyalt a nagy brit autógyártók, a Jaguar Land Rover és a Vauxhall képviselőivel, majd január végén 2.3 milliárdos „hitel-garancia”-csomagot jelentett be.

A lépések azonban nem jártak kézzelfogható eredménnyel. A pohár akkor telt be, amikor 2009 februárjában az LDV jelentett be igényt állami forrásokra, amely közismerten az orosz vállalkozó, Oleg Deripaska birodalmához tartozik és – hasonlóan a legtöbb autógyártóhoz – soha nem volt külső finanszírozás nélkül életképes. A politikusok hiába hangsúlyozzák, hogy ez nem mentőcsomag, vagyis a brit autóipar nincs rossz állapotban, az angol politika hírhedt arról, hogy előszeretettel pumpál pénzt a hatékonytalan autógyártásba.

A végén azonban Lord Mandelson is beadta a derekát és a 2009-es költségvetésben meghirdetett egy 300 millió fontos roncsautó-prémiumot. Ezen felül a brit Kormány minden valószínűség szerint megállapodott az amerikai General Motors-szal, amely miután úgy döntött, mégsem adja el európai leányvállalatait, köztük a brit Vauxhallt, elkezdett támogatásokat kérni a tagállamoktól. A tét az adott államban foglalkoztatott dolgozók munkahelye volt. Az ügy a németeknél kapott nagyobb publicitást, ahol Merkel kénytelen lesz kifizetni a GM-nek azt a 4.5 milliárd eurót, amit az Opel lehetséges vevőjének, a Magnának

⁷⁸Lásd Hyman P. Minsky-t, aki egyébként kiterjedten foglalkozott Keynes-szel, egyben az egyik legismertebb szakértője a gazdaság-mentésnek.

ígért, mert az Európai Unió versenyjogi biztosa, Nellie Krooes kötelezte erre. De a britek esetében valószínűleg különalkuról volt szó.

Az angol konzervatívok kezdetben azzal küszködtek, mégis milyen alapon kritizálják a tankönyvbe illő keynesianizmust, ami mindent megváltó panaceaként söpör végig a nyugati világon (kivéve talán Németországot). Eleinte Brown programjának egyes elemeit sikerült csak megtámadniuk, valamint a takarékoság erényeiről húznak le újabb és újabb bőröket. A 2009-re előirányzott 12.5%-os költségvetési deficit és a Bank of England likviditási programja azonban olyan aggodalmat ébresztett a választókban, hogy a fiskális szigorítással, a kisebb állammal és a megszorítás programjával vágnak neki a 2010-es kampánynak.

A konzervatív árnyék-pénzügyminiszter, George Osborne több alkalommal is egyetértett a német Peer Steinbrück megállapításaival a brit keynesianizmusra vonatkozóan, vagyis hogy csak tovább növeli az amúgy is elharapódzott fogyasztást, de a problémát nem tudja megoldani, csak ráterheli az adófizetők jövő generációira. Amikor Merkelt nem hívták meg az angol-francia csúcsra december elején a tory-k azonnal kikeltek Brown ellen. De nem csupán a gazdaságpolitika miatt, hanem azért is, mert a konzervatívok még mindig mélységesen ellene vannak az euró bevezetésének Nagy-Britanniában. Amikor ugyanis a font gyengülni kezdett, José Manuel Barroso, az Európai Bizottság elnöke is tett olyan megjegyzést, hogy tudomása szerint a brit döntéshozók körében megint komolyan felmerült az euró bevezetésének kérdése. Howard Davies, az angol jegybank volt elnök-helyettese és a Financial Services Authority egykori elnöke szerint azonban 2013 előtt semmilyen számítás szerint nem lesz euró Nagy-Britanniában⁷⁹. Az egyik ok az, hogy a britek komolyan veszik a maastrichti kritériumok betartását és pillanatnyilag semmi esély nincs a célszámok elérésére. A másik pedig pusztán politikai számtan, mely szerint amennyiben a Konzervatív Párt megnyeri a következő választásokat, ők ugyan nem vezetnek be semmilyen eurót, következésképpen legalább addig várni kell, amíg a Munkáspárt visszatér.

Ha a két nagy párt közül meg kell nevezni, melyikhez fűződik több, legalább középtávú elképzelés, akkor a Munkáspártot kell említeni. Brown közismerten rosszul kezeli a közvéleményt, de január elején olyan javaslat-csomaggal állt elő, amely – ha csupán távolról is – az összefüggőség hatását keltette. A konzervatívoknak időbe telt, míg találtak egy Brown-nal egyáltalán összemérhető gazdasági nehézsúlyút, Ken Clarke-ot, hogy erősítse az árnyék-kormány sorait.

A recesszió hosszát egy évnél senki nem becsüli rövidebbre, de borúlátóbb jóslatok szerint még 2010 is elveszett év lesz. A monetáris lazításnak a nulla alapkamat gátat szab, ezért a politikusok kénytelenek fiskális eszközökhöz nyúlni. De ennek hogyanja fölött nincs teljes egyetértés. Brown a nemzet atyjaként két határozott lépéssel pozícionálta magát: az egyik a munkahelyüket elvesztett csoportok visszatérítése a piacra – ez a lépés egyaránt vonatkozik a magas jövedelmi kategóriából frissen elbocsátott City-dolgozókra és az építőmunkásokra egyaránt. A másik pedig az 50 pennys adó, vagyis a legmagasabb, évi 150 ezer font fölött keresők tervezett 50%-os jövedelemadója.

⁷⁹Elhangzott Howard Davies-nek a londoni London School of Economics-on tartott előadásán 2008. december 9-én

A toryk esetében találkozunk marginális gesztusokkal a nyugdíjasok felé, hevesen védik a kisvállalkozások érdekeit és örömmel kapnak Brown minden kevésbé kiforrott ötletén, mint az ÁFA-csökkentés (ami bizonyíthatóan nem járt semmiféle keresletnövekedéssel, ellenben milliárdos bevétel-kiesést jelent a legnagyobb költségvetési hiány idején) vagy a sokadik bankmentőcsomag.

Retorika szintjén mindkét oldal nagyon pontosan felmérte, hogy a „fat cat bankers”, a City egykori urai most a bűnbakok és Brown mindent megtesz, hogy megkülönböztesse magát tőlük. Egy politikus bármikor szerezhet jó pontokat a választóinál, ha szót emel a spekuláció ellen, vagy vehemensen támogatja, hogy hosszabbítsák meg a shortolási tilalmat a tőzsdén, vagy akár tiltsák be örökre. Ahogy a piacokon lejáratódtak a bonyolult származtatott termékek és egzotikus papírok, a politikusnak is egyre gyakorlatibb kérdéseket kell megfogalmazni, ha szólni akar a választóihoz.

Bankállamosítások

A bankok állami feltőkésítése is a svéd modell formájában merült föl, szemben a japánnal. A svédek a 90-es évek elején egy hasonló gazdasági krízis idején átmenetileg államosították bankjaikat, majd idővel újraprivatizálták őket. Szemben a japánokkal, akik azóta is küzdenek a betegeskedő (even-bigger-to-fail) mamutbankokkal.

2008 októbere az angol bankok részbeni államosításának jegyében telt. 500 milliárd fontot pumpáltak a bankrendszerbe különböző utakon. 50 milliárdot közvetlenül a résztvevő nyolc bank újratőkésítésére⁸⁰, míg 200 milliárdot a Bank of England tett elérhetővé egy likviditási program keretében. Az állam további 250 milliárdot középtávú hitelekre különített el a bankok számára, hogy a bankközi hitelezést újraindítsa.

A terv bejelentésekor mind Brown, mind Alistair Darling, a pénzügyminisztere ragaszkodott ahhoz, hogy megkülönböztesse az akciót a 700 milliárd dolláros amerikai stimulus csomagtól, amit a mérgezett eszközök egyszerű felvásárlására fordítottak. Hangsúlyozták, hogy a brit megoldás, bár eladósodással van finanszírozva, valamekkora hozamot fog generálni az adófizetőknek.

Gordon Brown bankmentő csomagja 200 milliárd font körül tetőzött, bár a bankmentés valódi „árát” sokkal magasabbra teszik azok a becslések, amelyek figyelembe veszik az adósságállomány megugrását, az adósságszolgálatot és egyéb közvetett költségeket. Az alap egy részét a Bank of England a Special Liquidity Scheme-en keresztül rövid távú hitelekhez használt fel. Ezen felül segítséget kívántak nyújtani a bankok újratőkésítéséhez, a Bank Recapitalisation Fund-on keresztül. Ezáltal a kormány részesedést szerzett ezekben a bankokban, ami sarkalatos különbség az amerikai TARP alaphoz képest. Paul Krugman, a Nobel-díjas közgazdász elismerően nyilatkozott Brown és pénzügyminisztere, Alistair Darling bankmentő csomagjáról, amely a National Audit Office becslése szerint minden háztartást évi

⁸⁰A résztvevő bankok: Royal Bank of Scotland, Lloyds TSB, Barclays, Nationwide, Abbey (a spanyol Santander tulajdonában) and HBOS (később a Lloyds TSB vette meg).

5500 fontnyi extra adóssággal sújtott.⁸¹ De az csak a közvetlen adat, ha számba vesszünk minden garanciát, biztosítást és hitelt, a teljes csomag meghaladja a 850 milliárd fontot, vagyis mintegy 40 ezer fontot háztartásonként.

A UK Financial Investments Ltd (UKFI) eredetileg arra lett létrehozva, hogy kezelje a Kormánynak a megmentett bankokban lévő részesedését és azzal a nem titkolt misszióval látták el, hogy haszonnal szálljon ki a bankokból. A feladat nem túl ambiciózus: a milliárdokból megmentett bankok részvényei hihetetlen mély szintről könnyedén meg tudtak többszöröződni azóta. Az állami tulajdonban lévő bankok⁸²: Lloyds Banking Group - 43%, Royal Bank of Scotland Group – 82%⁸³, Northern Rock – 100% és Bradford & Bingley. Cserébe a bankok aláírták, hogy versenyképesen árazott hiteleket folyósítanak kisvállalkozásoknak és lakásvásárlóknak a „2007-es szinten”.⁸⁴ A 2009-es elő-költségvetés máris levitte a bankmentésekből származó közvetlen veszteség mértékét 50-ről 10 milliárd fontra.

2008-ban még csak kicsit volt ciki „bankároknak” pénzt adni. A „bankárok” megítélése azonban nagyon megromlott 2009 elejére. Találgatások, mely szerint egy második bankmentő csomag készül már komoly tagadásba ütköztek a Munkáspárt részéről is, mígnem 2009. január 19-én váratlanul újabb 20 milliárd fontot öntöttek a Royal Bank of Scotlandbe, de azzal az ígérettel, hogy most valahogy tényleg kikényszerítik, hogy végre hitelezni kezdjen. A lépés hatására az összes angol bankpapír újabb zuhanórepülésbe kezdett.

Mervyn King, a Bank of England elnöke így fogalmazott: Ezek a lépések „nem arra szolgálnak, hogy megmentjük magukat a bankokat, hanem hogy a gazdaságot megmentjük a bankoktól.”⁸⁵ Azért is különösen fontos a Kormánynak, hogy elkerülje a bankokkal való jó viszony gyanúját, mivel egyre kevesebb sajtóorgánium fogja vissza magát, ha a „bankárokról” van szó. Sir Fred Goodwin, a RBS elnöke például a bank élén való diadalmos elnökléséért lett lovaggá ütve pár éve, és ha ez még nem lenne elég, a lapok most kiderítették, hogy milliós „ösztönzőket” tett zsebre regnálása során. A RBS 28 milliárdos, rekord nagyságú tartozást halmozott fel, de ezzel együtt is csak 8 milliárdot ér. És az utóbbi szám napról napra csökken. A Kormány így 70%-kal rendelkezik a bankban, a teljes államosítás nincs kizárva.⁸⁶

A „reálgazdaság” és a bankok meredek kettéválasztása pejoratívvá tette a „bankár” szót és minden politikusnak elementáris érdeke, hogy a nép barátja legyen inkább. A politikailag legmelegebb téma természetesen itt is a bankárok fizetése és bónusza (persze csak amióta kezd kihúlni a képviselői térítés-botrány). A 2009-es elő-költségvetésben Darling bejelentette a

⁸¹<http://www.telegraph.co.uk/finance/newsbysector/banksandfinance/6722123/Bailing-out-the-banks-cost-5500-per-family.html> (Bailing out the banks cost £5,500 per family The Daily Telegraph 2009. Dec. 3.)

⁸² Forrás: a UKFI honlapja: <http://www.ukfi.gov.uk/>

⁸³ A RBS-be még 2009. novemberében is további részt vett az állam.

⁸⁴ http://www.hm-treasury.gov.uk/press_114_08.htm UK kormányzati bejelentés.

⁸⁵ Financial Times, 2008. január 20.

⁸⁶ Gordon Brown különösen szenved a Goodwin-ügy miatt. A RBS kimentésekor ugyanis, mint kiderült, Sir Fred nyugdíjalapját valahogy megkészszerzték. Mivel az államnak nem sok eszköze van a szerződés semmissé tételére, patthelyzet állt elő: munkáspárti politikusok naponta szólították fel Goodwint, hogy „adja vissza” a pénzt, de ha nem hajlandó rá önként, csupán a szerződésjog sárba tiprásával és visszamenő hatályú törvényhozással tehetnek ellene bármit. Ez újabb csúnya ütés lenne a brit közvélemény szemében, ahol a magántulajdonnak és a szerződésjognak sokkal mélyebb gyökerei vannak, mint például Kelet-Európában. Sir Goodwin végül valamennyit önként visszaszolgáltatót.

banki bónuszok 50%-os büntető-adóztatását, ami egy roppant felületes, ámde igen hangzatos lépés volt. A rendelkezés ugyanis ebben a formájában csak a karácsonyi bónuszokra vonatkozik, és 2010. április 5-ével elvileg hatályát veszti. (Április 6-tól pedig az alapjövödelmekre vezetnének be magasabb adókat.) Ez akár még kompromisszum is lehet, ami a City dolgozóit volt hivatott megnyugtatni, hogy az adónem nem lesz végleges. A komolyabb hiányossága a csomagnak, hogy nem vonatkozik a hedge fundok gigászi bónuszaira (mivel ezek nem kaptak állami pénzt), valamint a garantált, vagyis a bankárok szerződésébe foglalt bónuszaira sem. Márpedig a City közepestől nagyobb halainak szerződésében már benne volt az évi két garantált bónusz, így az intézkedés csupán az ad hoc, alkalmanként megállapított, alacsonyabb szintű bónuszokat sújtja.

A Royal Bank of Scotland azonban külön vörös posztó lett az adófizetők szemében. Nem csupán további pénzeket kapott több mint egy évvel a válság kirobbanása után, de a bónuszait sem lehetett visszavonni. A 2009. novemberi 25 és fél milliárd fontot így a kormány már csak azzal a feltétellel adta, hogy vétójogot kap a RBS bónuszainak összméretével kapcsolatban. Ez azonban túl kevés volt és túl későn, ami a Kormány megítélését illeti.

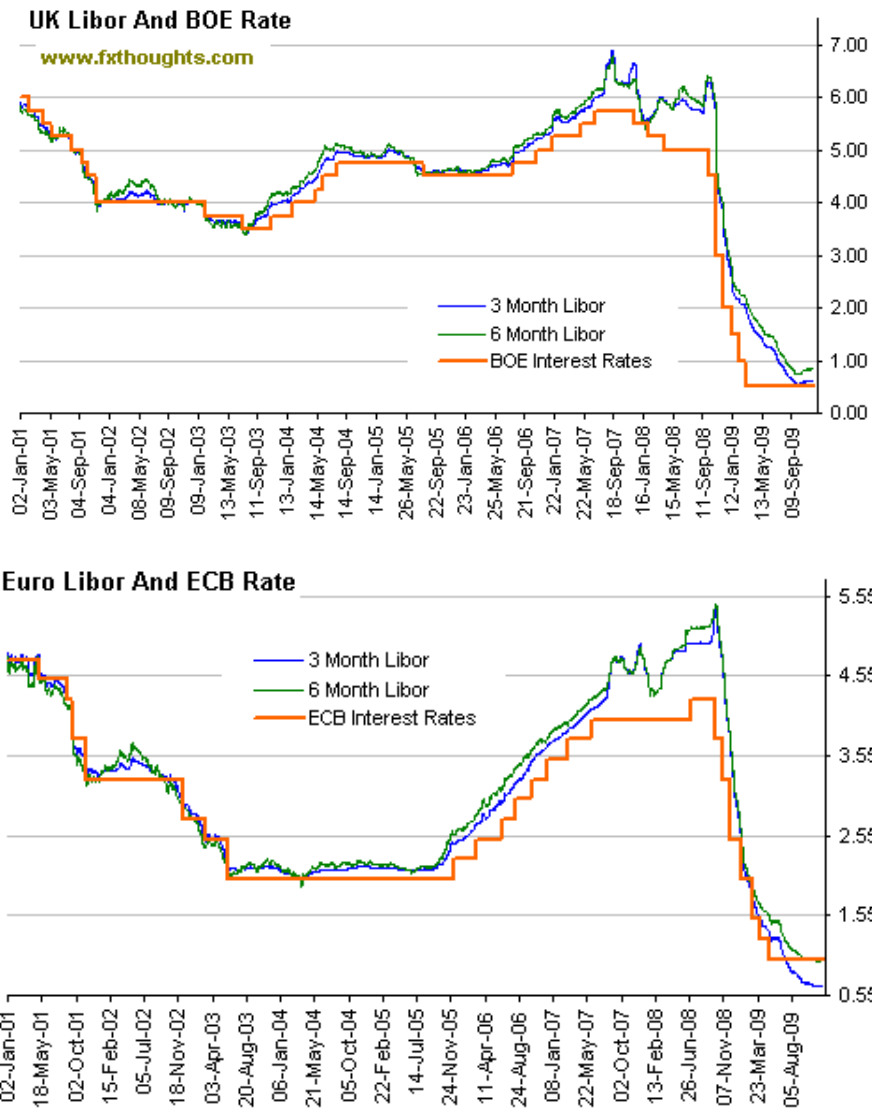
Bank of England

A bankok többszöri tőke-befecskendezésén kívül januárban a Bank of England elkezdett nagy tételben felvásárolni magas besorolású vállalati kötvényeket. Első körben 50 milliárd értékben kapott felhatalmazást az Államkincstártól. King szerint ily módon csökkenteni tudják a vállalati és állampapírok közötti hozamkülönbséget. A tranzakciók fedezete pedig pénznyomtatás – ez utóbbira a deflációs nyomás miatt is szükség lesz.

A lépés meghökkentő, hiszen a bankrendszer átmeneti egyszintűvé válását jelenti, ugyanakkor azt is implicite beismeri, hogy a kereskedelmi bankokon keresztül való hitelezés-stimulus nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket.

Mervyn King elismerte, hogy a Bank of England eddigi politikája legalábbis ellentmondásos volt mind a bankok, mind a lakosság felé. A bankokat az egyenlegük megtisztításával egy időben akarták rávenni a folytatólagos hitelezésre, míg a lakosságot hasonlóan zavaros üzenetekkel bombázták: tartsák fenn a korábbi fogyasztási szintet, de csökkentsék a hitelektől való függőségüket. „Csaknem minden olyan lépés, amely ebben a helyzetben rövidtávon kívánatos ellentétes azzal, amire hosszú távon szükség van” – ismerte el King.

A Bank of England és az ECB irányadó kamatrátája, valamint a 3 és 6 hónapos Libor.

Forrás: www.fxthoughts.com

Az amerikai Fed elnöke, Ben Bernanke szenátusi meghallgatásán szintén elverte rajtuk a port. Azt állította ugyanis, hogy Brown az FSA (Financial Services Authority) felállításával és a Bank of England gyengítésével nagyban hozzájárult, hogy a jegybank sötétben tapogatózzon a válság kirobbanásakor. A Bank of England ugyanis elvesztette bankok feletti felügyeleti jogát, az FSA-nak pedig csak konzultációs kötelezettsége volt a Bank of England felé.⁸⁷ George Osborne, a konzervatív árnyék-kancellár már kijelentette: ha hatalomra kerülnek, a Konzervatívok visszaadják a Bank of Englandnek az elvont jogköreit.

⁸⁷ Ben Bernanke defends Federal Reserve's role in financial crisis (The Daily Telegraph 2009. December 3.) <http://www.telegraph.co.uk/finance/newsbysector/banksandfinance/6720760/Ben-Bernanke-defends-Federal-Reserves-role-in-financial-crisis.html>

Önkormányzatok

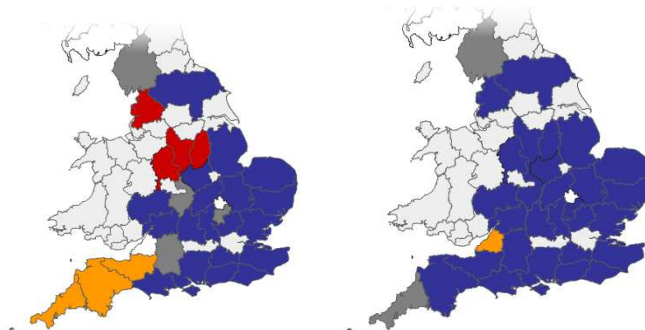
2008 októberében egy másik csúnya sokk is érte a brit közvéleményt. Kiderült, hogy 108 önkormányzatnak, 15 rendőrkapitányságnak, egyetemeknek és lakásszövetkezeteknek összesen mintegy 1 milliárd fontnyi betétje volt a csődbe ment izlandi bankoknál elhelyezve, mert azok magasabb hozamot ígértek. Míg a kisebb betéteseket védte a pénzügyi védőháló és garantálták a betéteiket, a nagyobbak esetében az államnak kellett közbelépnie. A kormány a terrorista-ellenes törvényeket alkalmazta az angol bankokban tartott izlandi betétek elkobzására, míg a közvélemény fogvacogva azt várta, hogy az önkormányzatoknak mennyivel kell majd megemelniük az amúgy is komoly ingatlanadót (*council tax*). (Az ügy 2010. elején is folyamatban van. Izlandon a kormány népszavazásra vitte, fizessék-e vissza – erejükön felül – Nagy-Britanniának és Hollandiának 3.4 milliárd eurót kártérítésként. Az ügy hatással van az Izlandnak nyújtott IMF hitel tárgyalásaira is.)

Az önkormányzatokat nem csak ez a kieső összeg érintette érzékenyen. Az ingatlanbuborék kipukkadásakor bevételeiknek nagyon jelentős részétől estek el, azoktól, akik ingatlanbecslésekkel és -fejlesztésekkel voltak kapcsolatosak, míg bevételeik másik része a betéteik után járó angol banki kamatok folyamatos csökkenése miatt folyamatosan apad. Ennek következtében kénytelenek lesznek az infláció üteménél gyorsabban emelni az ingatlanadót.

Több megoldási javaslat is felmerült az önkormányzatokkal kapcsolatban. Az azonnali likviditási problémáikat megoldották ugyan, de hosszabb távon mindenképp a szolgáltatásaik leépítésével, illetve összevonásával kell majd számolni. Centralizációs hullámról egyelőre nincsen szó. Brown pillanatnyilag relatíve kevés figyelmet szentel ennek a szegmensnek, de amint a fiskális ösztönzőket mind kiosztották valószínűleg ez a szektor is átszervezés alá kerül. A konzervatívok ellenben már előre bejelentették az „állam megkurtítását”, ami egyebek között sok önkormányzati feladatkör visszafogását jelenti.

A Munkáspárt hatalmasat bukott a 2009. júniusi helyhatósági választásokon is, amit 35 helyi tanácsnál tartottak. Összesen 288 önkormányzati hellyel szereztek kevesebbet, mint 2005-ben, míg a Konzervatívok 241 új mandátumot szereztek.

Tory-többségű helyhatósági testületek (kék) 2005-ben (bal kép) és 2009-ben (jobb oldali kép)

Pirossal a Labour győzelem, sárgával a Liberális Demokrata Párt, szürkével pedig az egyéb helyi pártok jelöltjeinek többsége van jelölve. Forrás: The Daily Telegraph⁸⁸

⁸⁸ <http://www.telegraph.co.uk/news/newstoppers/local-elections/5445693/Local-elections-2009-results-map.html>

Költségvetési lépések

Az angol pénzügyminiszter évente kétszer számol be a gazdasági helyzetről és a tervezett változtatásokról. A márciusi költségvetésben és az év végi Pre-Budget Reportban, ami féléves jelentésként is szolgál. 2008 végén a jelentés jelentősen rontotta a 2008. márciusi előrejelzéseket. A gazdasági kilátások még a Kormány szerint is csapnivalóak voltak, a piacok tovább gyengültek, a gazdaság minden szegmense felől érkeztek a hírek a meredekebbnél meredekebb visszaesésekről. Ekkorra már a legtöbb háztartás és vállalkozás első kézből érezhette a hitelválság hatását és azon melegében spórolni kezdett – ami nem segített a fogyasztásra épülő angol gazdaságnak.

Különös figyelmet érdemel Brown egyik megjegyzése, mely szerint a gazdaságpolitikában átmeneti kézi vezérlés (Temporary Operating Rule) következik, aminek lényege, hogy nincsenek szabályok és a Kormány annyi hitel vesz fel, amennyire csak szükség lesz a gazdaság talpra állításához. Ha már Blairt is azzal támadták, hogy mellőzi az intézményes demokráciát, Brown újabb muníciót adott a kritikáknak.

Előbb a bankokat tőkésítették fel, majd a bankközi hitelezést garantálták, hogy legalább a normalitás látszata visszatérjen a rendszerbe.⁸⁹ Az angol belpolitika mindeközben egyesített erővel oltotta a tüzet. A konzervatívok a Munkáspárttal vállvetve álltak ki a válság ellen – már csak azért is, mert senki nem tudott más közgazdasági választ kitalálni.

Brown egyik szerencsétlen lépése 2008 novemberében az ÁFA csökkentése volt 17.5%-ról 15%-ra. Azonnal közneveltség tárgyává vált ez a lépés, ami – bár milliárdos kiadást jelentett a költségvetésnek – nem érte el a kívánt hatást. Bár a kereskedők mindent megtettek, hogy jelezzék: ők ugyan azonnal átviszik az ÁFA-vágást az áraikba, a kasszáján nagyon ügyetlenül hatott a pár pennys visszatérítés. A toryk innentől folyamatosan a Munkáspárt „adó-pokolgépéről” beszélnek, ami a társadalom alatt ketyeg a jelenlegi költségek következményeként és eladósítja a jövő generációkat.

Brown további lépései és előrejelzései, amelyeket a 2008. novemberi Pre-Budget Report kihirdetésekor tett közzé az alábbi pontok köré fűzhetők fel:

1. 20 milliárd fontos fiskális gazdaságélénkítés (ennek összege folyamatosan emelkedik)
2. A márciusi költségvetés éves növekedési előrejelzését 2008-ra 2-ről 0.75%-ra mérsékelte. 2009-re a korábbi 2.5%-ról negatív területre került a becslés: a Kormány mínusz 0.75 és mínusz 1.25% közé teszi az értéket. 2010-re viszont már javulást, plusz 1.5-2%-ot ígért.

⁸⁹ Amerika pedig követte őket – de sajnos csak kisebb döccenőkkel. Egy hatalmas pénzinjekciónál csak egy rosszabb dolog létezik: egy lassan érkező pénzinjekció. A nevezetes „700B”, a 700 milliárd dolláros gazdasági mentőöv csak másodjára ment át a Kongresszuson. Sajnos a keynesianizmus – bár kevésbé ellenszenves, mint az explicit szocializmus – még mindig nem olyan formula, amit könnyű lenyomni a választók torkán, ezért az amerikai képviselők kifaroltak a javaslat mögül. Ezt további hatalmas zuhanással és bizalomvesztéssel nyugtázta a tőzsde, mielőtt újra fellendült a stimulus-injekció hátán 2009 harmadik negyedében.

3. Összesen 35 milliárd fontot kíván megspórolni hatékonyságnöveléssel 2007-10. között.
4. 2008-as állami eladósodás 43-ról 78-milliárdra növekszik, 2009-10-ben pedig 118 milliárd lesz, ami a GDP 8%-ka. Folyamatos csökkenés mellett az összeg 2015-re érheti el megint azt a pontot, amikor a Kormány már csak befektetési célból fog hitelt fölvenni.
5. A legalacsonyabb bevételi csoportba tartozó mintegy 8 millió ember minden félretett fontjához 50 pennyt az hozzá az állam, hogy a megtakarításokat ösztönözze.
6. Az állami nyugdíjak 1.7%-os emelése (vagyis heti 90.7-ről 92.25-re, ahogy a néphez szokás szólani), valamint a gyerekek után járó támogatás növelése.
7. A Kormány közbelép, hogy az energiaárakat kordában tartsák, miközben 100 millió fontot költenek lakásszigetelési programra (az alacsony fűtőhatékonyság szigetország egyik komoly problémája).⁹⁰
8. Megnövekedett adókat vetnek ki az ipari energiafogyasztásra, a légi közlekedésre és a gépjárművekre.⁹¹
9. Cégek adókedvezménye: a cégado tervezett emelését elhalasztják a kisvállalatok számára. Eredetileg 21-ről 22%-ra nőtt volna 2009-ben (2007-es költségvetés irányozta elő). Kis- és középvállalkozások számára további egymilliárdos adócsökkentést és kétmilliárdos hitelgaranciát ígértek valamint a bankrendszerbe pumpált további 4 milliárdot valamilyen módon nekik kívánják eljuttatni. Ez utóbbi azonban nincsen elég világosan tisztázva, az eddigi tapasztalatok pedig azt mutatják, hogy a bankrendszer ellenáll minden nyomásnak, ami hitelezésre akarja szorítani.
10. A kis- és középvállalkozások ezen kívül likviditási egérutat kapnak az adóterhek megfizetésében, hogy a pillanatnyi cash-flow nehézségeket mérsékeljék.
11. Kisvállalatoknak egymilliárdos exportgarancia.
12. 75 ezer vállalkozást érinthet az a változás, mely szerint a veszteségeiket 50 ezer fontig jóváírhatják az előző három év nyereségeiből.
13. Kisebb, üresen maradt üzleti célú ingatlanok mentesülnek a besorolás szerinti, megemelt adók megfizetésétől.⁹² A kereskedelmi célú ingatlanok piaca itt is sokkal rosszabb állapotban van más ágazatoknál.

⁹⁰Ehhez azért érdemes hozzátenni, hogy a röviddel ezelőtti fogyasztói energia-áremelkedés háttérben álló árupiaci árcsúcs már levonult és a recesszió-defláció-tartós ipari fogyasztás-csökkenés kombinációjának köszönhetően előreláthatóan nem merül fel, mint probléma a következő néhány évben. A gáz nagybani árát közvetve befolyásoló olaj ára évek óta nem látott mélypontra zuhant. Az Egyesült Királyság tehát számíthat egy tartósan alacsony gázára, hacsak a kontinentális Európa el nem tudja szívni a norvég exportot, amire akkor van esély, ha az orosz ellátás elhúzódó problémája miatt az árak elég magasak lesznek ahhoz, hogy a norvégok a (relatív csekély kapacitású) exportot inkább a kontinensre küldjék.

⁹¹A Konzervatívok azzal vádolják a Kormányt – nem teljesen alaptalanul – hogy a környezetvédelmi járulék (CCL – Climate Change Levy) csupán bevételnövelést jelent, az így szerzett jövedelmet azonban a zöld technológiák népszerűsítésére kellene fordítani (*Blue/Green Charter*).

14. 2010-től a legmagasabb jövedelmi sáv személyi jövedelemadója 45%-lesz (évi 150 ezer font fölött)⁹³
15. 2010 áprilisától a társadalombiztosítási hozzájárulás fél százalékkal emelkedik, kivéve a nagyon alacsony, 20 ezer font éves jövedelem alatti csoportot.⁹⁴
16. 1.8 milliárdos támogatás az ingatlanpiacnak tovább nem részletezett módon és 775 milliós lakásépítési és -modernizáció program, ami inkább az építőiparnak, mintsem a lakosságnak tett gesztus⁹⁵
17. Jelzálog-segély: kiterjesztik a második, nem lakhatási céllal vásárolt ingatlanokra is. Három hónapos türelmi időt kapnak azok, akik fizetési hátralékba kerültek és milliók kapnak lehetőséget, hogy évekig csak mérsékelt összeget fizessenek vissza, amennyiben elvesztették munkájukat. Egyes esetekben akár 2-4 évig is tarthat a „payment holiday”.
18. Támogatott továbbképzési programok és gyorssegély program a frissen állás nélkül maradtaknak, hogy megpróbálják minél előbb visszatérni őket az álláspiacra.⁹⁶

Ellenlépésként 2008. december 29-én George Osborne kiállt a 2010-es konzervatív költségvetés első javaslatával. Egy 5 milliárd fontos tételt, a társadalombiztosítás Munkáspárt által tervbe vett fél százalékos emelését 2011-től Osborne elutasította, de azt nem tette hozzá, honnan tervezi a bevételt fedezni. Érvéle szerint ez egy olyan adóforma, ami a foglalkoztatást bünteti a munkanélküliségi hullám idején.⁹⁷ Ezen kívül olyan javaslatok szerepeltek a dokumentumban, mint a *council tax*, az önkormányzatok által kivetett adó két éves befagyasztása, aminek mintegy 2.6 milliárd fontos költségét teljes egészében a kormányzati hirdetések visszafogásával illetve a tanácsadói díjak lefaragásával kívánta fedezni.⁹⁸ A család első ingatlanára, vagyis amit nem befektetési céllal vásároltak, eltörölnék az örökösödési adót, és az ingatlanvásárláskor fizetendő illetéket (*stamp duty*) is eltörölnék az alsó- és középosztályba tartozó jövedelmi rétegeknek. A kettő közül nyilván a középosztályt érintheti a dolog a gyakorlatban is.

A másik munkáspárti javaslatot, mely szerint 45%-os adóval kell sújtani az évi 150 ezer fölött keresőket azonban érintetlenül hagyták – nem akartak abba a csapdába esni, hogy a

⁹²Az ingatlanpiac máris tele van a csődbe ment vállalkozások által üresen hagyott ingatlanokkal, így ez a lépés szinte elkerülhetetlen volt. A Foxton, az ország egyik legnagyobb ingatlanközvetítő hálózatát így is a csőd fenyegeti.

⁹³A témát a konzervatívok óvatosan kerülik. Pár éve még egy szocialista képviselő-jelölt választást veszített egy hasonló javaslat miatt.

⁹⁴A Konzervatív Párt reakciója erre az volt, hogy felesleges teher a foglalkoztatáson, és Osborne bejelentette, hogy ezt visszavonják, ha hatalomra kerülnek.

⁹⁵A korábbi mantra ugyanis, mely szerint az árrobbanást a lakáshiány és a bevándorlás okozza 2008-ban abbamaradt.

⁹⁶Erre különösen a nagy bankok bedőlése után volt szükség, amikor a Lehman és kevésbé ismert pénzintézetek több tízezer dolgozója egyszerre jelent meg a munkaerő-piacon.

⁹⁷Ez a lépés szinkronban van Cameron november közepén, még a Munkáspárttal való együttműködés idején közzétett dokumentumával, melynek címe Keep Britain Working és amely szerint adókedvezményt kellene adni azoknak a munkáltatóknak, akik tartósan munkanélkülieket vesznek fel 2009-ben – becslések szerint 350 ezer új állás reményében.

⁹⁸Mindez az önkormányzatok izlandi fiaskója után történt, de az igazi érvágást, vagyis a bevételeik elapadásának mértékét csak később hozták nyilvánosságra

gazdagok oldalán állónak mutatkozzanak, ami egy amúgy is általános közhely a torykkal kapcsolatban.

Osborne ugyanakkor azt is ígérte, hogy a megtakarításokra kivetett jövedelemadót csökkenteni fogja, hogy „segítsenek azokon, akik felelősségteljesen viselkedtek a felelőtlenség korában”. Ez a lépés mindazonáltal inkább jelképesnek tekinthető, mivel csak a legalacsonyabb adó kategóriába tartozó munkavállalókat érintené, akiknek a megtakarításai valószínűleg csak csekély összegre rúgnak – és akkor már jobban hangzik a nagyon is gyakorlatias, 50 penny munkáspárti javaslat. A lépést azzal magyarázta Osborne, hogy a bankok jelenleg csupán 0.1%-ot fizetnek a betétek után, de ez valójában csak azoknak rossz hír, akik eddig betéteik kamatait éltek fel és ez a két társadalmi csoport nyilvánvalóan nem képez közös halmazt.

Ezen kívül még a nyugdíjasoknak tett gesztusokat Cameron. Ígérete szerint megnöveli az adómentesség körét és felemeli az örökösödési adó alól való mentesség alsó határát, ami komoly kérdés az Egyesült Királyságban. Fedezetként a konzervatívok a kormányzatok éves növekedési keretét korlátoznák egy százalékra, ami számításaik szerint 5 milliárd fontot jelentene.

A 2008. decemberi jelentés még olyan becslést ad, hogy a nettó adósságállomány 2013-14-ben a GDP 57%-a körül fog tetőzni, a Kormány ugyanis letesz a 40%-os hitelfelvételi plafon betartásáról. Az előrejelzés természetesen alaposan felül lett teljesítve. A 2009-es elő-költségvetésben ugyanez az adósságbecslés 78%-ra módosul. Ráadásul, mivel 2010 választási év, ehhez is skeptikusan viszonyulnak az elemzők. Márpedig a várakozások ugyanolyan súlylával esnek a latba, mint a tények, ha nem nagyobb.

A 2009-es elő-költségvetés már elkezdte részletezni azokat a megszorító lépéseket, amikkel a deficitet próbálják csökkenteni.

Az adózással kapcsolatban az alábbi lépések szerepelnek a dokumentumban:

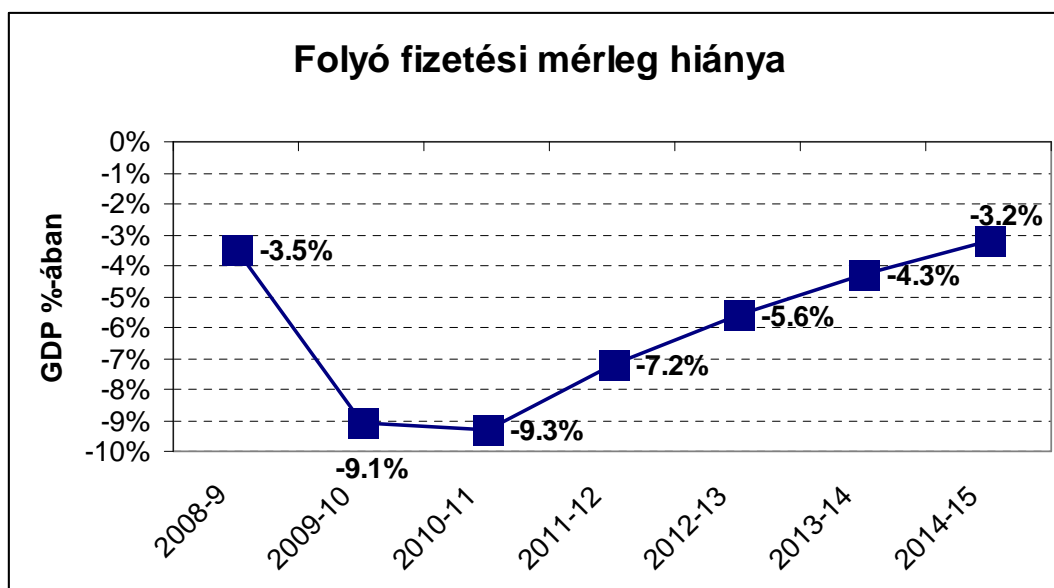
- A társadalombiztosítási hozzájárulás fél százalékos emelése minden sávban 2011 áprilisától.
- Az ÁFA 2010. január 1-től visszatér 17.5%-ra, ahonnan 2008 végén vitték le egy meglepetés-lépéssel 15%-ra.
- A 25ezer font feletti karácsonyi banki bónuszok egyszeri 50%-os adója.
- 2010. január 1-től véget ér az illetékmentesség bizonyos ingatlan-típusok adásvételére.
- A szerencsejátékok adóztatása 22-ről 20%-ra csökken – az iparág helyzetére hivatkozva, amit a dohányzási tilalom és a recesszió egyaránt megtépzott.
- Új, 50%-os adókulcs a vezetékes telefonokra, hogy ezzel finanszírozzák Brown egyik pet-projectjét, a szupergyors szélessáv kiépítését.
- Új, 10%-os adó a szabadalmakból származó jövedelmekre.
- Elhalasztják a kisvállalkozások 1%-os adónövelését.

A banki bónuszok adóján kívül egyszeri bank-profit adót is tervezett, de végül nem lépte meg. George Osborne ugyanis azt nyilatkozta erről, hogy elvben nem tartja kizártnak, hogy megadóztassák a bankokat, de csak akkor tartja lehetségesnek, ha azok már talpra álltak. Más javaslatokat is visszavonással fenyeget a Konzervatív Párt, amennyiben 2010-ben átveszi a hatalmat.

A legmagasabb jövedelműekre kivetett adók néhány elemző szerint hátrányos hatással járhatnak. Politikailag kielégítik a választók bosszúszomját, de nagy visszaesést okozhatnak, ami az adóbevételeket illeti. Itt nem feltétlenül a profi pénzügyi szakemberek („talent”) és az adó-nomádok elvándorlásának veszélyéről van szó, amit a sajtó legtöbbször úgy kommentál, hogy ők sodortak minket bajba, nem is baj, ha lelépnek. A brit pénzügyi világot és egyéb vállalatokat is folyamatosan megkörnyékezik más országok kormányai, akik az összehasonlításban alacsonyabb adószintekkel kecsegtetnek. És itt nem a Kajmán-szigetekről, vagy Ciprusról, hanem például Franciaországról van szó, ami köztudottan nem a vállalkozó-barátságáról ismert. Illetve Szingapúrról, ami könnyen átveheti London helyét a pénzügyi világban. Mindezekon felül a legfelső fizetési csoportban a marginális adószint, vagyis a legmagasabb jövedelemkategória adószintje az új nyugdíj-szabályokkal együtt valamivel 100% fölé mehet. Ez erősen a többlet-erőfeszítés ellen hat. Korai lenne még kijelenteni, hogy mekkora arányban vándorolnak el a felsővezetők illetve cégek az országból, de 2010 ebből a szempontból beszédes lesz.

Az áprilisi költségvetésben közzétett előrejelzést pedig az alábbiak szerint módosították.

	Per cent of GDP						
	Outturn Estimate			Projections			
	2008-09	2009-10	2010-11	2011-12	2012-13	2013-14	2014-15
Fiscal stance							
Public sector net borrowing (PSNB)	6.6	12.6	12.0	9.1	7.1	5.5	4.4
Cyclically-adjusted PSNB	5.7	9.0	8.0	5.8	4.5	3.6	3.1
Surplus on current budget	-3.5	-9.1	-9.3	-7.2	-5.6	-4.3	-3.2
Cyclically-adjusted surplus on current budget	-2.6	-5.5	-5.4	-3.9	-3.0	-2.3	-1.9
Net investment	3.2	3.5	2.7	1.9	1.6	1.3	1.3
Sustainability							
Public sector net debt ¹	44.0	55.6	65.4	71.7	75.4	77.1	77.7
Core debt ¹	42.8	50.8	57.1	60.7	62.4	63.0	63.0
Net worth ²	22.4	17.3	6.6	0.4	-3.6	-6.2	-7.2
Primary balance	-4.9	-10.7	-9.2	-6.0	-3.9	-2.3	-1.1

Forrás: 2009-es elő-költségvetés

Brown ezen kívül bejelentette, hogy az áprilisi költségvetéshez képest találtak további 3 milliárd fontot, amit a közsféra hatékonyabbá tételével meg tudnak spórolni. Így összesen 12 milliárdot spórolnának rajtuk. Ebbe bekerült a közalkalmazottak 2010-11-es 1%-os fizetésemelési plafonja.⁹⁹ Összehasonlításban a jelentés sarokszámai így viszonyulnak az áprilisi költségvetéshez:

HM Treasury Pre-Budget 2009 vs. 2009 Budget

(milliárd font)

	Budget 2009	Pre-Budget 2009
Nominális GDP 2009	1,439	1,435
Nominális GDP 2010	1,412	1,409
Állami költekezés 2010	608	607
Hitelfelvétel 2010	175	178
Nettó adósság 2010	792	799

⁹⁹ http://online.wsj.com/article/SB126014171443479191.html?mod=europe_home

Nyugdíj

2010 áprilisától az állami alapnyugdíjak 2.5%-os emelését ütemezték elő, míg a közszolgálati nyugdíjakat évi 1 milliárddal tervezik megkurtítani. Ennek okát egy másik dokumentumban érdemes keresni, amit éppen pár órával a nagyon várt PBR előtt, teljes csendben hoztak nyilvánosságra az Office of National Statistics munkatársai.¹⁰⁰ Ebben kimutatják, hogy a jelenleg 810 milliárd fontos közszolgálati nyugdíj-ígervény plusz az 1350 milliárdos állami nyugdíj-kötelezvény (2005-ös adat) 2200 milliárd fontos fedezetlen kintlévőséget jelent, amit ha most hozzáírnának az államadósság-előrejelzésekhez, megháromszorozná azt. A National Institute of Economic and Social Research munkatársai úgy kalkuláltak, hogy ahhoz, hogy finanszírozható legyen mindez, vagy a nyugdíjkorhatárt kellene 70 évre kell felvinni, vagy a jövedelemadó alsó kulcsát 15%-kal megemelni.¹⁰¹

Jelenleg 20% az alsó kulcs, ami 37ezer font éves jövedelemig alkalmazandó, azon felül 40%. A 2008-as PBR bejelentette továbbá, hogy 2010-től bevezetik az 50%-os legfelső kulcsot a 150ezer font fölötti jövedelmekre. A brit átlagbérek 2009-ben 25500 font körül alakultak¹⁰², tehát a 40%-os kulcs gyakorlatilag valóban csak magas jövedelmekre vonatkozott. Még a londoni átlagbérek is csak 32500 font körül alakultak, pedig hagyományosan sokkal magasabbak, mint vidéken. Az alsó kulcs megemelése (majdnem megduplázása) tehát komoly érvágás lenne és a legtöbb munkavállalót érzékenyen érintené.

Ez esetben maradna a nyugdíj-korhatár emelése, de kérdéses, mennyire gyorsan lehet ezt bevezetni. A közszféra nyugdíj-csomagjai – hasonlóan az Egyesült Államokhoz – messze kedvezőbbek, mint bármely más szektorban, hasonlóan a bérekhez és egyéb juttatásokhoz, ami erősíti a közszférával szembeni ellenérzést. Ráadásul itt a szerződéses megállapodások miatt nem lehetne bevezetni azonnal a korhatár-emelést, amit a magánszférában azonnal alkalmazni lehetne. (A közszférán belül a minisztériumok csaknem 20%-os keretcsökkentéssel kell, hogy működjenek jövőre a PBR szerint, Darling 36 milliárd fontot von el tőlük. Ennek ellenére az itt dolgozók számát még 2009-ben is növelni tudták.)

Az ingatlanpiac élénkítése

A Munkáspárt évekig a lakáspiac telítettségét emlegette, mint az áremelkedések okát és egy félszívű lakásépítési programmal támogatta a legalsó rétegeket. 2020-ra 3 millió új lakást ígértek, amely könnyebbséget nyújt a gyors ütemű bevándorlás közepette. Csak 2008-ban lehetett újra olyan hangokat hallani, hogy nem is a hiány korbácsolja fel az árakat, hanem a túlfűtött hitelpiacra nehezedő nyomás, hogy minél több hitel osszanak ki minél rövidebb idő alatt.

Amikor az öngerjesztő növekedés hirtelen leállt a hitelek kiapadása miatt, Brown még megpróbált egy egyszerűbb támogatással lökést adni az eladásoknak. Egy kiszivárogtatás, mely szerint csökkentenék vagy akár el is törölnék egy időre az ingatlanvásárlási illetéket (*stamp*

¹⁰⁰ ONS's Pensions Trends document

¹⁰¹ <http://www.telegraph.co.uk/finance/newsbysector/banksandfinance/6771822/Taxpayers-face-2-trillion-unfunded-pensions-liability.html>

¹⁰² ONS <http://www.statistics.gov.uk/cci/nugget.asp?id=285>

duty) nagy várakozásokat keltett a piacon, ami azonban nem következett be azonnal. Ez a lépés tehát igen kellemetlenül sült el és láthatóan azzal az elhatározással hagyta Brownt, hogy onnantól kezdve bármit tesz, azt gyorsan kell tennie.

Innentől kezdve látszott, hogy sokkal átfogóbb programra lesz szükség a zuhanó lakáspiac felfogására. Brown amellettt döntött, hogy a hitelezésen keresztül próbál új életet lehelni az eladásokba, de ez közismerten nem következett be. A jóváhagyott jelzálog-kérelmek száma rekordszintre esett, októberben 52%-kal kevesebb kérelmet fogadtak el, mint egy évvel korábban (31 ezret), majd novemberben ez az adat tovább csökkent 27 ezerre. Semmilyen felpántlikázott banktámogatás nem szivárgott át lakáshitelként a fogyasztókhhoz, annál is inkább, mivel ezzel egy időben be kellett szüntetni a felelőtlen hitelkihelyezéseket és nemcsak az kapott már mind hitelt, akinek volt is esélye a visszafizetésre, hanem sokan mások is.

Akkor elkezdődött a hitelek bedőlése. 71%-kal több ingatlan került vissza a bankok tulajdonába 2008 novemberében, mint egy évvel korábban. A Kormány bejelentette, hogy minden elkövet, hogy a lakókat a lakásokban tartsa. Banki ingatlanárverések még nagyobb nyomás alá helyezték az amúgy is nyomott ingatlanpiacot. Ekkor jött a költségvetési jelentés, amelyben körvonalazták a három hónapos kilakoltatási moratóriumot és bejelentették, hogy a bankok innentől leülnek minden hátralékba került ügyféllel, hogy egyenként meghatározzák, mekkora összeget bír fizetni az illető.

December közepén már az AAA minősítésű (elsődleges) jelzálogokkal támogatott értékpapírok is leértékelődtek. Ezeket a hiteleket eddig biztonságosnak tartották. A City-beli elbocsátások nyomán azonban 50%-kal megnövekedett ezeknek a hiteleknek a hátraléka, holott ezeket a papírokat még biztosítékként is elfogadta a Bank of England, amikor a nagy segélyeket osztogatta. A felső középosztályba tartozó, magas jövedelmi kategóriába eső dolgozók azonban olyasmikre is kaptak hitelt, mint a jövőbeni bónusz-potenciáljuk.

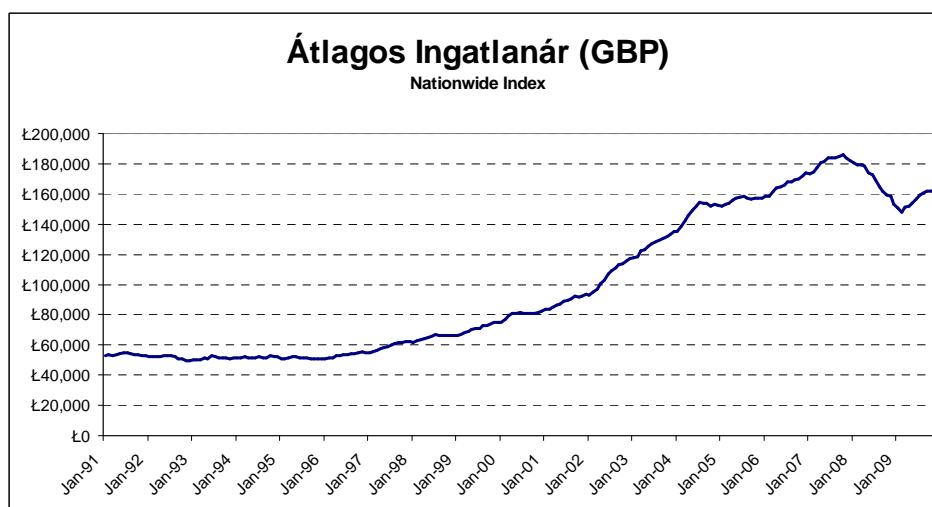
Kezdetben a Kormány azon az állásponton volt, hogy a támogatások csak az első ingatlanra vonatkoznak majd, a második, harmadik, befektetési céllal vett házak és nyaralók nem számíthatnak kedvezményekre. Ezt a nyilatkozatát módosította Brown a költségvetési jelentésben, ahol a második jelzálogra is kiterjesztette az állami védőhálót.¹⁰³

Az ingatlantulajdonosok egyik további sérelme, hogy többen olyan szerződéseket írtak alá a bankokkal, amelyben azok rögzítettek egy alsó határt arra az esetre, ha az alapkamat ez alá menne. Az 0.5%-os, történelmi mélységű kamatszint tehát nem csordogált át segítségként minden adóshoz. A Kormány felháborodottan avatkozott közbe, hogy a „nem fair” hitelek kondícióit módosítsák.

¹⁰³Az angol társadalom folyamatos tréning alatt volt éveken keresztül, legalábbis ami a televíziót illeti. Egymást érték – szó szerint – az ingatlanfejlesztéssel foglalkozó műsorok. Egy egész nemzetet akartak felküzdeni az úgynevezett „ingatlanlétrára”, ahogy a közkeletű kifejezés mondja. Nem csoda, ha ezek után a befektetési célból vásárolt ingatlanok (és a rájuk felvett jelzálogok) száma megközelítette az első, lakáscélú ingatlanokét.

A Kormány tehát egyértelműen letette a garast a lakástulajdonosok bankrendszeren keresztül való támogatása mellett és elengedte az erős font kezét.¹⁰⁴

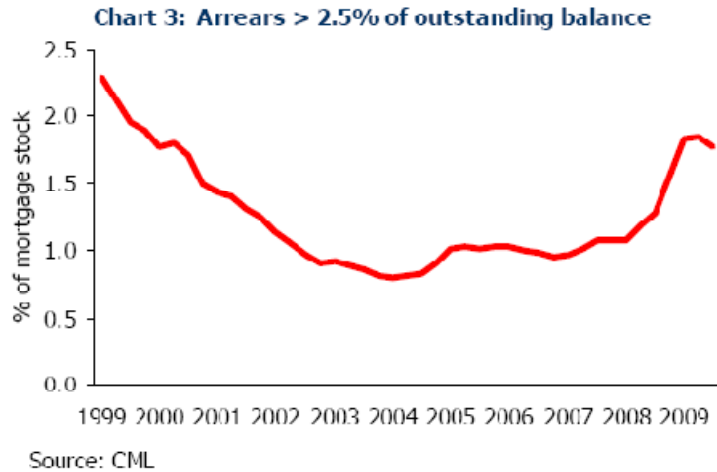
Európa egyik legnagyobb ingatlanár-buboréka az Egyesült Királyságban pukkant ki 2008 közepén. Az árak esése mostanra kifulladásra látszik, de korai lenne még megállapítani, vajon valóban megfordult-e a trend.

Forrás: www.nationwide.co.uk

További ok a kételyre, ami az ingatlanpiacot érinti, hogy továbbra is virágzik a kényszerértékesített ingatlanok piaca. Ezzel egy időben a teljes lakáshitel-állomány egyre növekvő hányada válik nem teljesítővé.

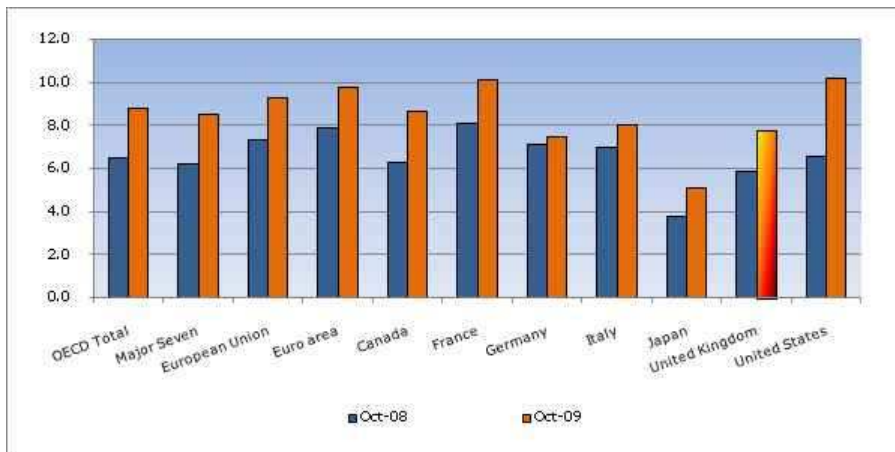
¹⁰⁴ A franciák egyébként már régebben felhívták a Bank of England-et, hogy szabjon gátat a font gyengülésének, mert az rontja az euró-övezet versenyképességét.

Forrás: UK Council of Mortgage Lenders <http://www.cml.org.uk/cml/home>

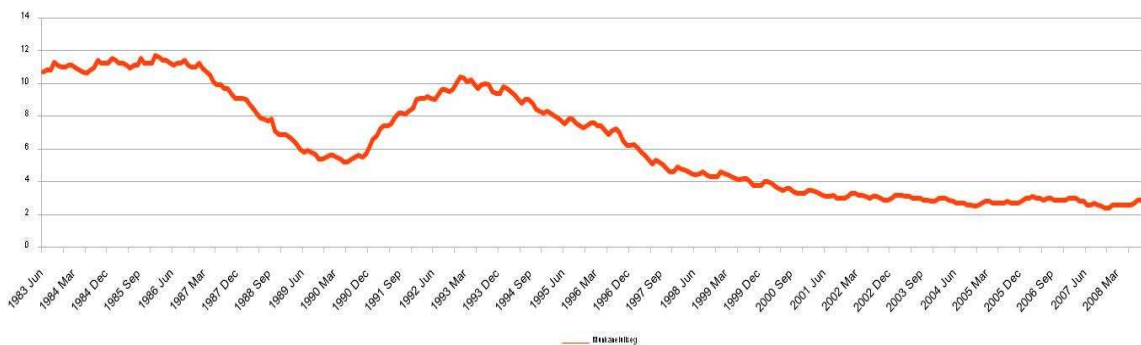
Foglalkoztatáspolitiká és bevándorlás

Munkanélküliség éves alakulása a válság kirobbanása óta

Forrás: OECD Factbook

Havi munkanélküliség (%)

A munkahelyek védelme nagyon fontos szerepet játszik mindkét párt retorikájában. Olyan hívó szó lett, ami egy számszerűsíthető növekvő réteget érint közvetlenül. A jelenlegi adatok

szerint csaknem 1.96 millió munkanélküli van az országban, ami 6.1%-ot jelent és folyamatosan nő (2007-ben ugyanebben az időszakban 5.2% volt). 2010-re 3 millióra számítanak.

A foglalkoztatáspolitikát a második legfontosabb ágazat egy recesszió idején, közvetlenül a fiskális stimulus után. Nem csupán a jelenlegi munkahelyeket kell megvédeni, de azt is biztosítani kell, hogy a cégek a recesszió miatt ne fogjanak vissza olyan kiadásokat, amik a versenyképességüket veszélyeztetik a kilábaláskor. A két legfőbb ilyen terület a továbbképzés és a gyakornoki rendszer. Brown mindkét területen támogatásokat helyezett kilátásba. A cégeket leépítés helyett a részmunkaidő bevezetésére akarják ösztönözni és az így felszabaduló időt kormányzati programban támogatott továbbképzésekkel akarják hasznosítani. A gyakornoki rendszerre vonatkozóan pedig Brown bejelentette, hogy a kormány 140 millió fontot különít el államilag támogatott gyakornoki programokra, amely 35 000 új pozíciót teremtene. Felgyorsították a tanítóképzést, terveik szerint hat hónap alatt meg lehet szerezni a tanári képesítést. A lépéssel az állami iskolarendszert akarják felpumpálni, hogy a magániskolákból pénz híján kieső diákokat át tudják venni.

További problémát okoz, hogy a nyugdíjalapok nagy részét kitakarította a válság. A legjobban teljesítő alapok is 20% körül veszítettek az értékükből, de a FTSE több mint 30%-os zuhanása 2008-ban valószínűvé teszi, hogy vannak ennél sokkal rosszabbul járt alapok is. A Kormány ezért fontolgatja a nyugdíjkorhatár (eddig 65 év volt) eltörlését, hogy ha már a munkavállaló megtakarításai elszálltak, legalább arra legyen lehetősége, hogy akkor inkább a munkahelyén maradjon.

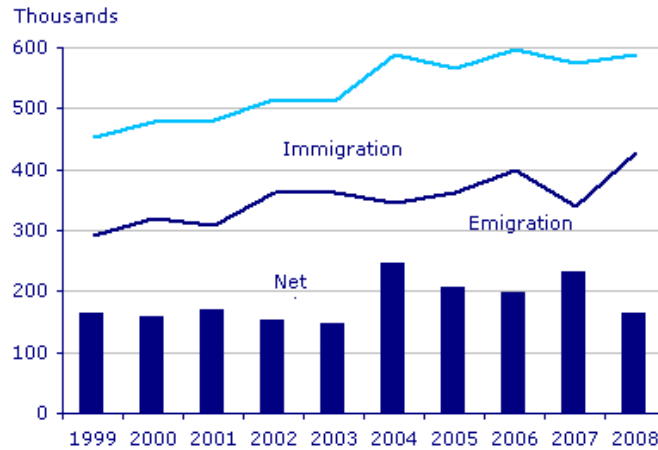
Az angol közvélemény mindig megosztott volt, hogy a bevándorlás jó vagy rossz a gazdaságnak. Ezzel kapcsolatban mindig külön kezelték az európai országokból és a volt gyarmatokról, illetve Ázsiából érkező bevándorlókat. 2008 folyamán 237 ezer volt a nettó bevándorlás a nem európai országokból.

Az európaiakon főleg a lengyel munkásokat értik. Az utóbbi években ezeknek a munkásoknak a társadalombiztosítási hozzájárulása tartotta életben a nyugdíjrendszert¹⁰⁵. Az olcsó lengyel munkaerő azonban rohamos elvándorlásba kezdett a font gyengülése és a recesszió nyomán, ami az építőipart érintette szinte elsőként. Kérdéses mostantól, hogy a kieső munkaerő (és társadalombiztosítási befizetés) milyen összetett hatással jár majd.

Meglepő fordulatot vett a brit bevándorlás. 2008-ban rekordot döntött az országot elhagyó vendégmunkások száma. 427ezer ember hagyta el az országot csak 2008-ban. Ezt egyértelműen a megváltozott gazdasági klímával lehet magyarázni, ami nem kecsesített tovább stabil munkahellyel azokban az ágazatokban és munkakörökben, ahol ezek a bevándorlók hagyományosan elhelyezkedtek.

Nemzetközi migráció, UK, 1999-2008

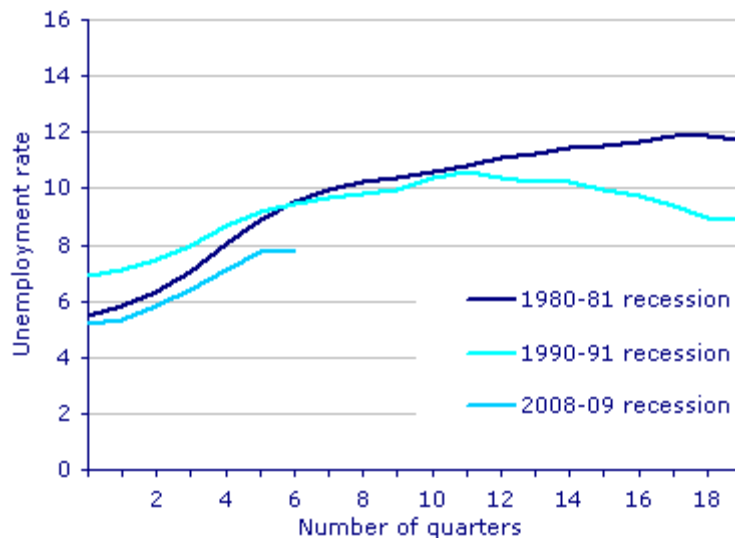
¹⁰⁵A FTSE 100 cégeinek nyugdíjalapjai viszonylag jól teljesítettek 2008-ban: értéküknek csupán átlag 17%-át söpörte ki a válság, ami 65 milliárd fontot jelent. És ezek az igazán jól teljesítő alapok voltak. Csak érzékeltetésképpen: a FTSE 100 index 1984 óta a legrosszabb évet zárta, 31.3%-kal a 2007-es záráshoz képest (6 457-ről 4 434-re esett, ebből a bankok kivették a részüket 70-90%-os eséssel a bankmentő csomag ellenére), a new york-i Dow Jones 34%-ot bukott (1931 óta a legrosszabb év), a London Stock Exchange teljes esése pedig 74.2% volt 2008-ban. (Bloomberg adatok). A BUX 2008-ban 53.3%-kal esett.

Forrás: ONS

Brownnak továbbá szembe kellett néznie 2009 elején a hazai munkahelyek védelmét követelő sztrájkokkal is. Egy energiacég dolgozói vonultak ki azt követelve, hogy az olcsó olasz munkaerő helyett briteket alkalmazzanak. A kivonulást több ágazaton átívelő szimpátiasztrájkok követték, amire Brown a „Brit munkahelyet briteknek!” kijelentéssel reagált, amit azóta többször megbánt. A nemzetközi protekcionizmus elleni harcnak ugyanis Brown az egyik vezéralakja és így nehezen szólalhat fel Obama „Vásároljunk amerikai terméket!” szlogenje ellen. A francia államfő viszont minden valószínűség szerint értékelte a gesztust.

Munkanélküliség alakulása az utóbbi 3 recesszió alatt. Forrás: ONS

2009 harmadik negyedében 7.8%-on állt a munkanélküliség, ami 2.38 millió embert jelent, nagy többségük a 16-17 évesek közül (32%). A végső szám a 2.5 milliót is elérheti becslések szerint.¹⁰⁶ Magasabb számot azért nem várnak már, mert bebizonyosodott, milyen sokan menekültek részmunkába vagy egyeztek bele fizetetlen szabadságba, hogy az állásukat megtarthassák.

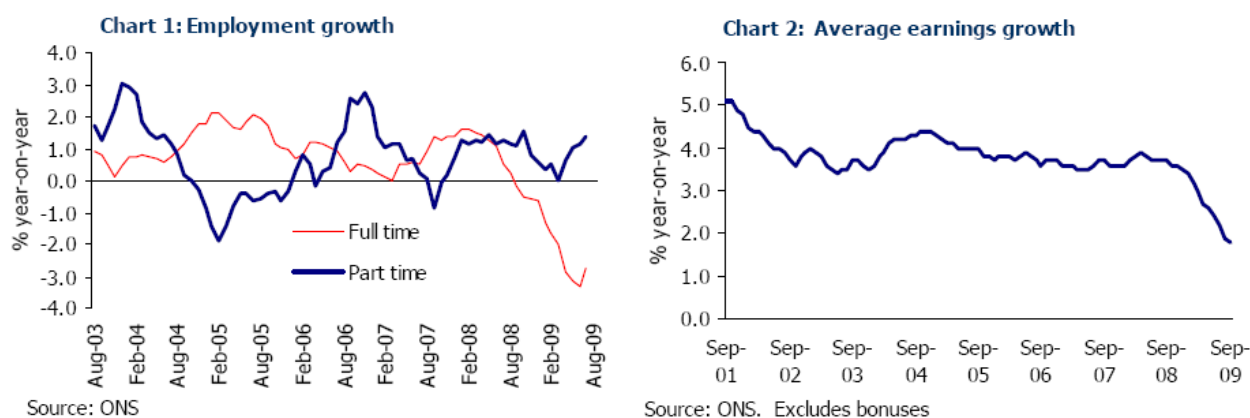
¹⁰⁶ <http://www.telegraph.co.uk/finance/jobs/6822791/Unemployment-figures-jobless-total-expected-to-hit-2.5-million.html>

Darling az elő-költségvetésben két kisebb erőfeszítésről számolt be a fiatalok munkanélküliségének visszaszorítására, nem meglepő módon mindkettő a továbbképzést támogatja. További aggodalomra adhat azonban okot a részmunka növekvő aránya, bár ez csak később fog jelentkezni. Jelenleg a zuhanó átlagkeresetekben mutatkozik meg a hatása, ami viszont a vásárló-erőt és hajlandóságot gyengíti. Az angolszász-rendszerekben ez súlyos érvágást jelent.¹⁰⁷

A közzférában mindeközben emelkedett a foglalkoztatottak száma, amit a Kormány munkanélküliség-ellenes erőfeszítésként igyeckszik kommunikálni, de csak tovább rontja a közzféra külső megítélését. Igen hamar rájuk sütik ugyanis a bélyeget, hogy a valódi adófizetők pénzéből kapják a bérüket és igazából nem végeznek produktív munkát.

A teljes munkaidős (full time) foglalkoztatottság és az átlagbérek (average earnings) csökkenése

Forrás: ONS

Kiskereskedelmi stimulus és roncsautó-program

Az Egyesült Királyságban mindig kritikus pillanat, hogyan alakulnak a bevásárlások a karácsony közeledtével. A 2008-as adatok kiábrándítóak voltak, ami régi, patinás üzletláncokat küldött csődbe. Az első 2009-es kimutatások szerint az Oxford Street, Bond Street és Regent Street határolta londoni áruházi negyedben a karácsonyi szezonnyitó napján összesen 200 millió fontot hagytak az üzletekben, ami nagyon jó eredménynek számít a tavalyi 150 millióhoz képest. Trendfordulóról azonban valószínűleg korai még beszélni.

Tovább segítette a forgalmat a 2010 februárjában (vagy amíg a keret tart) kifutó Cash for Bangers, vagyis a brit roncsautó-program. Ennek keretében először 300, majd még 100 milliót különítettek el támogatásra és több százezer új autót sikerült így értékesíteni.¹⁰⁸

¹⁰⁷<http://www.telegraph.co.uk/finance/personalfinance/consumertips/tax/5918979/New-50p-tax-rate-will-stifle-the-economy.html> (2009. július 28.)

¹⁰⁸ http://business.timesonline.co.uk/tol/business/industry_sectors/engineering/article6945376.ece

A PBR-ban Darling felvázolt egy új roncs-programot, ezúttal háztartási bojlerok lecserélésére is. Ez egyben a jelentés zöld eleme is volt, együtt azzal, hogy évekig nem kell adót fizetni céges hibrid autók után. Egyben az iparágnak is jót tesz.

Brown másik vesszőparipája, a szélessávú Internet eljuttatása minden brit háztartásba ugyancsak kapott 300 millió fontot 2009-ben.

A boilerek azonban igen kínossá válhatnak Brown számára. Egyértelmű ugyanis, hogy a mesterségesen feltornázott keresletet még nagyobb keresleti vákuum fogja követni, amint a támogatás elhal, másrészt a boilerek (és szigetelések), bár elmennek zöld programként, kínosan emlékeztetnek arra, mennyire erőltetett az egész keynesi rezsim és mennyire nem old meg semmit hosszabb távon. Pillanatnyilag azonban mobil szélessáv, gyorsvasutak és útépitések kötik le Brown figyelmét.

Ahogy egy Tory képviselő epésen megjegyezte, ez a költségvetés nagyon jó a bingónak és a boilereknek.

A brit Green New Deal és az oktatás exportja

Brown nem csupán a szélessávú internet kiépítését ígérte meg (amit FDR útépitési terveihez hasonlít) és egy Londont Manchesterrel összekötő gyorsvasutat tervez, de zöld-projektekre is kíván költeni. A Brown-féle zöld projektek egyik pillére, hogy sikerüljön valahogy magasabbra pumpálni a károsanyag-kibocsátás nélküli áramtermelést. Ennek két oka is van.

Az első a gázkészletek apadása. A saját kitermelés nagy része, valamint az import gerincét adó északi tengeri gázmezők ugyanis már rég túl vannak a csúcson, kitermelésük folyamatosan apad. A recesszió miatt elapadt brit kereslettel ugyan várhatóan jobban lépést tudnak majd tartani az öregedő norvég gázmezők, a problémát azonban ennyivel nem oldották meg.

További súlyos probléma az angol erőműállomány jelentős elöregedése. Az élettartamuk végén is túl üzemelő atomerőművek rendszeresen nem jönnek vissza karbantartásból, hatalmas sokk hullámokat küldve végig az energiapiacokon. Az országnak új atomerőművekre van szüksége, de az állami British Energy nem rendelkezik a szükséges szakember-állománnyal, ezért a Kormány beengedte a francia EDF-et, hogy a fejlesztéseket végrehajtsa. A döntés azonban túl sokáig húzódott, mert a Centrica, a másik állami behemót keresztbe fektet a tervezet ellen, ha neki nem juttatnak részt az üzletből. A Kormány csak 2008 decemberében tudott zöld utat adni az EDF-nek.

Brown tervei között szerepel továbbá iskolák felújítása, ami a gyengélkedő építőipart látná el feladattal, csak úgy mint egy újabb kifutópálya építése Heathrow-ra. Nem véletlenül a nagy igyekezet. Optimistább jóslatok is 10% körüli munkanélküliséget jósolnak 2010-re.

További fontos kitörési pontként jelölte meg Brown az oktatás exportját. A brit egyetemek valóban nagy vonzerővel bírnak a nemzetközi diákok számára, akik számára a nyelv sem elhanyagolható tényező. A kreatív és digitális iparágakban a brit vezető szerep jelentős. Ráadásul Brown az oktatás szerepének növekedésével számol víziójában a jövőre nézve.

Belpolitikai változások

A cameroni fordulat

A Munkáspárt 2008. októbertől decemberig a tűzoltással volt elfoglalva, kezdetben a konzervatívokkal válllvetve, majd azok ellenében is. A Munkáspárt nem igyekszik bármiféle ideológiai címkét ragasztani a keynesiánus gyorsterápiára. Nem áll érdekükben azonosulni vele, a szónak az ideológiai értelmében. Eddig hangsúlyozottan esetre szabott megoldásokról van szó, nem az Old Labour visszatéréséről.

A konzervatívok 2008 decembere előtt gyakorlatilag nem ébredtek fel kábulatukból, amit a 97-es választások óta éltek át egy vezető és saját platform nélküli pártként. Megkövülten bámultak a válság reflektorfényébe – valószínűleg azért is, mert senki nem gondolta komolyan, hogy ezt a monumentális fiaskót megúszhatja szárazon a Munkáspárt. Ezzel egy időben komoly népszerűségi érvágást jelentett George Osborne pártfinanszírozási botránya, ami azzal a kínos képpel asszociálta a konzervatívokat, amint Osborne egy orosz milliomos Korfu mellett kikötött yachtján *nem* fogad el pénzt a konzervatív kampányalapba¹⁰⁹. Ez valamelyest kizökkentette a pártot a fásultságból és már csak a katasztrofális közvélemény-kutatás kellett, hogy gőzerővel beinduljanak és saját, a Munkáspárttól jól elhatárolható álláspontot alakítsanak ki a válságról.

Ehhez az kellett, hogy 2008. december elején hatalmas pofont kapjanak a közvélemény-kutatóktól. Úgy tűnt, Brown – bármilyen lehetetlennek tűnik is – elviszi szárazon a válságot. A nemzet, mint pénzügyekben járatos szakemberben, akinél jobban senki nem érti, mi zajlik a bankok környékén, benne látta a megmentőjét. Egy 2008. december 9-én a konzervatív *The Times*-ban közzétett közvélemény-kutatás szerint olyan jót tett neki a válság, amiről korábban senki nem álmodott. A munkáspárti Brown és Darling párosában 9%-kal több választó bízott (40%), mint a tory Cameronban és Osborne-ban (31%), hogy ők alkalmasabbak a kialakult válság kezelésére. A Munkáspárt így már csak 4 ponttal volt lemaradva a konzervatívok mögött (35 és 39%), ahogy a korábban elpártolt bizonytalanok visszasodródtak a Labour oldalára.

A tory-król alig lehetett hallani az emlékezetes közvélemény-kutatás előtt, hacsak azt nem, hogy konstruktívan álltak hozzá Brown költekezési terveihez, egyetértettek a bankok azonnali kiségitésével és felsorakoztak Brown mellett, hogy a válság óráiban meglegyen a nemzeti egység. A közvélemény azonban egyértelműen nem Cameron felelős politikusi magatartásának, hanem Brown-nak tulajdonította a még meg sem kezdődött csodát.

A Konzervatívoknak teljesen újra kellett gondolni a pártot. Nehezítette a dolgot, hogy a tanácsstalanságuk egyáltalán nem volt újkeletű. 1997 óta nem sikerült magukra találni a sokkból, hogy Tony Blair kiszorította őket a jobboldali gazdaságpolitika küzdőteréről. A

¹⁰⁹Osborne mindazonáltal megtartotta Cameron bizalmát. Szerepe lehet ebben annak is, hogy Cameron nem csupán Osborne szomszédja, de egyik fiának keresztapja is. „Büntetésképpen” egy imázsfrissítő interjút kellett adnia a *Financial Times*nek, amelyben kifejtette, hogy minden valamire való tory közgazdással és volt pénzügyminiszterrel konzultált (Nigel Lawson, Sir John Major, Kenneth Clarke and Lord Lamont, EU-s pénzügyminiszterek és harvardi közgazdászok) valamint éppen újraolvassa Galbraight 1929-es válságról írott könyvét, hogy felfrissítse emlékeit. „*Nem vagyok a laissez faire híve, soha nem is voltam*” - állítja magáról - „*A szabadság önmagában nem elegendő, felelőségekkel kell járnia.*” - mondja az interjúban, melyben igyekszik magát minél távolabbra pozicionálni a válságért felelőssé tett piaci fundamentalizmustól (Soros György kifejezésével élve).

választónak azóta nem volt könnyű dolga, ha meg kellett mondania, kire miért szavaz, hiszen mindkét párt a „thatcheri konszenzus” jegyében kampányolt. Ez az angol választói kultúrában a status quo-nak, a Munkáspárt hatalmon maradásának kedvezett.

A Konzervatív Párt számára ebben a helyzetben egy dolog volt biztos: Nem maradhatnak teljes egészében a thatcheri vonalon, mivel ez a politikai konszenzus felbomlani látszik. A szokásos ösvényen most egyrészt ott áll Gordon Brown, másrészt még az átmeneti keynesianizmust is sikerült elfoglalnia magának. Az egyetlen dolog, amit Brown le hagyott a thatcheri gazdaságpolitikából, az a fiskális szigor volt – ezt a konzervatívok reflex-szerűen el is kapták és pillanatnyilag ebbe kapaszkodnak. Ehhez muníciót szolgáltat az egyre nagyobb aggodalom az államadósság és a fiskális politika miatt.

Ez a cameroni fordulat azonban korántsem volt egyszerű. Miután Brown már elfoglalta a Rooseveltt-féle New Deal-ösvényt a keynesianizmus teljes kellék tárával együtt, Cameronnak és a Konzervatív Pártnak nem sok egyéb maradt. Cameron végül azt választotta, hogy a fiskális fegyelem teljes fellazulását ostromozza, ami egy könnyen átvihető üzenet és amúgy is rájátszik mind az alacsonyabb jövedelmű társadalmi rétegek hangulatára, mind az egyre növekvő aggodalomra, ami a hiányt övezi. Az is megkönnyítette Cameron választását, hogy ha bármi másra fókuszál, kénytelen lesz megint egyetérteni a Munkáspártnak – éppen ami erre a katasztrofális vágányra sodorta.

December 9-én tehát előállt David Cameron, és arra kérte árnyékkormány tagjait, hogy saját területükön dolgozzanak ki átfogó megtakarítási javaslatokat. Mindeközben Gordon Brown utasítást adott a minisztériumoknak, hogy költsék el azt a keretet, ami év végén szokás szerint a kasszájukban marad.¹¹⁰ 2009 januárjában Cameron előállt a felfrissített árnyékkormányával, és bár senki nem gondolja, hogy Osborne teljesen háttérbe szorult volna, Cameron Ken Clarke-nak, az utolsó tory pénzügyminiszternek (John Major alatt) adta az árnyék gazdasági miniszteri széket. Clarke igen elismert volt pénzügyminiszterként (1993-97). A jövedelemadó legelső kulcsát 25-ről 23%-ra csökkentette, csökkentette a GDP arányos kormányzati költségek lehetséges mértékét és megfelezte a költségvetési deficitet. Regnálása alatt csökkent mind a munkanélküliség, mind az infláció.

Clarke nagy politikai súllyal rendelkezik és nem túlzás azt mondani, hogy a pártnak nagyobb szüksége volt egy gazdasági nehézsúlyúra, mint Clarke-nak a pozícióra. Érdemes tehát megjegyezni, hogy Clarke (a konzervatívok szinte mániás euroszepticismusával ellentétben) egyáltalán nem tartja ördögtől valónak az euró bevezetését.

2009 márciusára a toryk megtalálták a saját hangjukat. Addigra elpárolgott Brown népszerűségének a maradéka is, nagyrészt a harmadik bankmentő csomag sikertelenségének köszönhetően. George Osborne egy teljesen új állampolgári mentalitást sürget. Nem lehet pusztán költségekkel megállítani a recessziót, szükség van egy takarékosabb lakossági hozzáállásra is. A Munkáspárt ilyen kellemetlent sosem merne mondani, de a konzervatívok arra számítanak, hogy 2009-ben már nem csak a kényelemes hazugságokat hajlandó jutalmazni

¹¹⁰Egy évvel korábban még arról ment a vita, hogy átvihessék-e a minisztériumok egyik évről a másikra a megmaradt keretüket – ha ugyanis nem tehetik meg, inkább kiszórják decemberben, csakhogy ne kapjanak kevesebbet a következő évben.

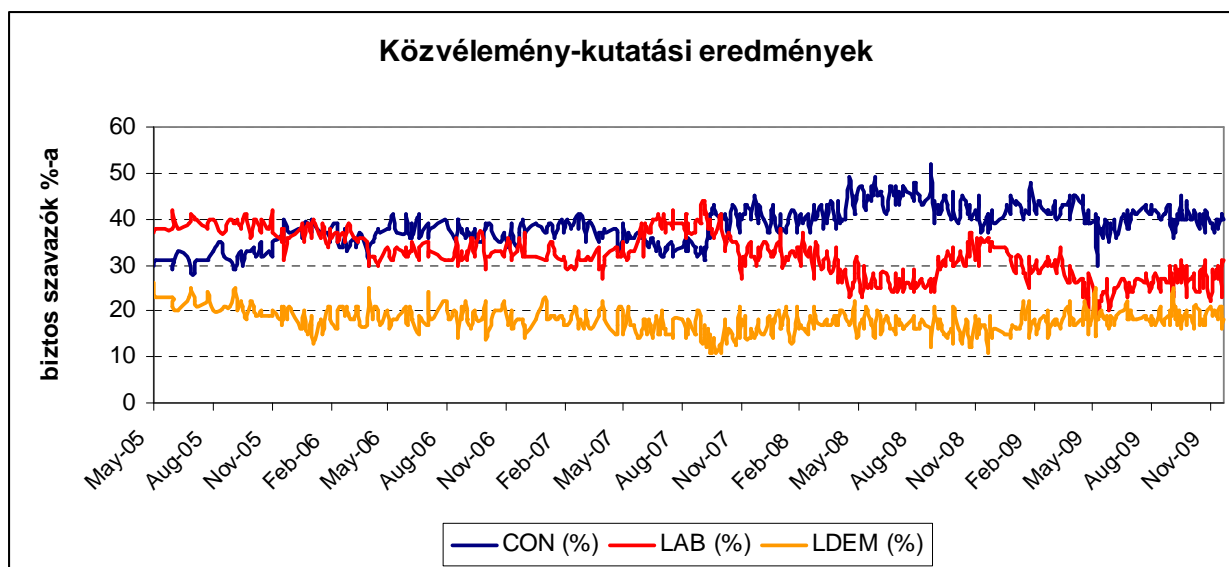
a választó. Osborne körvonalazta az alacsonyabb állami költségek és alacsonyabb iparűzési adó rendszerét, mivel a tőkét senki nem akarja elűzni az országból. Jól kitapintható a szándék, hogy megváltoztassák a politikai narratívát: a gondoskodó állam, amelyért minden penny adó megéri a múlté, mondják. A kormány bajt csinál, méghozzá nagyban, a választók pedig igenis aggódnak a jövő miatt.

A tory-k meg akarják tisztítani a brand-et a Munkáspárttal való együttműködés „fertőzésétől”. Fiskális szigor hirdetnek, és nem reagálnak azokra a vádakra, miszerint a közkiadások csökkentésével nem csak a közszolgáltatásokat veszélyeztetik, de olyankor spórolnak, amikor Keynes szerint köztudottan nem szabad.

A Munkáspárt helyzete

A 2009. októberi pártkongresszusok meglehetősen rossz állapotban találták a brit Munkáspártot. Nem csak a felmérések szerint álltak szinte menthetetlenül, de hatalmasat buktak a 2009. júniusi helyhatósági választásokon is, amit 35 helyi tanácsnál tartottak.

A grafikon több nagy közvélemény-kutató és napilap által talált eredményeket tartalmazza egyszerű időrendi sorrendben.¹¹¹

Forrás: UK Polling Report <http://ukpollingreport.co.uk>

A Munkáspártnak az adott mégis reményt, hogy ezek a körzetek (8 kivétellel) hagyományos Tory fellegrávnak minősültek amúgy is.

¹¹¹ Az alábbi közvélemény-kutatók és napilapok közös felmérései kerültek be a táblázatba: Harris/Metro, ICM/Channel 4 News, ICM/Guardian, ComRes/Independent on Sunday, ComRes/Independent, Angus Reid/Political Betting, BPIX/Daily Mail, BPIX/Mail on Sunday, BPIX/Sunday Telegraph, Communicate/Independent, ICM/News of the World, ICM/Sunday Express, ICM/Sunday Mirror, ICM/Sunday Telegraph, Ipsos-MORI/, Ipsos-MORI/Daily Mirror, Ipsos-MORI/FT, Ipsos-MORI/Observer, Ipsos-MORI/Sun, Ipsos-MORI/Sunday Times, Ipsos-MORI/Unison, Marketing Sciences/Sunday Telegraph, Populus/Conservative Party, Populus/ITV, Populus/Sunday Mirror, Populus/Times, YouGov/Channel 4, YouGov/Compass, YouGov/Daily Mirror, YouGov/Economist, YouGov/GMTV, YouGov/News of the World, YouGov/People, YouGov/SkyNews, YouGov/Sun, YouGov/Sunday People, YouGov/Sunday Times, YouGov/Telegraph, YouGov/The Sun

Nem a jelenlegi munkáspárti kormány az első az Egyesült Királyságban, amelyik roppant népszerűtlenség közepette kellett letöltse utolsó ciklusát. Már John Major kormánya is csak hetekkel úszta meg, hogy választói véleményt nyilvánítsanak az akkori gazdasági nehézségekről. Tony Blair esetében ugyanez a fiaskó az irkai bevonulás volt. Röviddel újraválasztása után súlyosan megkérdőjeleződött az iraki invázió megalapozottsága, a helyzet pedig rosszból tarthatatlanná vált 2008-ban, amikor a volt pénzügyminiszter, Gordon Brown vezetésével a kormány belépett egy új gazdasági érába.

Bizonyos elemzők odáig mentek, hogy a Labour szinte katasztrofális állapotát az első világháború utáni Liberális Párt helyzetével vessék össze, ami nyilvánvaló túlzás. Az elmélet szerint ahogy akkoriban a liberális szavazók elpárologtak és végleges eltolódás zajlott végbe a Labour előnyére, úgy jelenleg a Labour veszít akkorát, ami már-már menthetetlen. Ez ugyan nyilvánvaló túlzás, hisz a liberálisok vége a tömegpártok korának kialakulásával esett egybe. A Liberális Párt, ideológiai párt lévén kevésbé tudott működni az új keretek között, mint az osztályalapon, a szakszervezetekre épülő Munkáspárt. Ekkora tektonikus változások jelenleg nem zajlanak.

Ami a Munkáspártot jelenleg gyengíti az nem csupán a válság és az ahhoz közvetlenül tapadó gazdasági problémák. Az ország nemzetközi relációban történő lemaradása, a font szimbolikus értékkel bíró gyengülése ugyan sértik a választók büszkeségét, de nem ez a Labour legfőbb bűne.

Ahogy az Egyesült Államokban is, itt is belső problémáról kell beszélni, ha a pénzügyi válságról van szó. A londoni City a világ elsőszámú pénzügyi központja volt, és mint ilyen, a hitelválságot nem kívülről kapta. Ha pedig így van, a buborék éveiben regnáló Tony Blair és pénzügyminisztere, Gordon Brown nem lehetett teljesen érintetlen a dologban.

Ami pedig már a válságkezelés közvetlen következménye: a választók egyre kevésbé gondolják úgy, hogy az egyre nagyobb állam a megoldás a válságra, különösen miután a Westminster minden eresztekében kikezdte az utóbbi idők legsúlyosabb politikai botránya, a képviselői költségtérítések ügye. Ennek során lényegében minden képviselőnek és kormánytagnak kiesett egy-két csontváz a szekrényéből. A választók szerint a Konzervatív miniszterelnök-jelölt Cameron határozottabban kezelte a költségtérítések ügyét, és bár nem biztos, hogy nagyobb hatékonysággal tudta visszafizettetni a konzervatív képviselőkkel a vitatott tételeket, végül mégis kevésbé negatív benyomás maradt a választókban. Nem túlzás azt állítani, hogy 2009 nyara szinte csak ezzel a témával ment el és hogy több évtized legkínosabb incidensét szenvedték el a képviselők, akik közül többen el sem indulnak legközelebb. A téma kezelése pedig súlyosan megtépázta a kormány és a parlament tekintélyét.

Azt is túlzás lenne állítani azonban, hogy a Labour meg lenne mentve, mert az ő választói úgyszólván osztályalapon szavaznak. Többször kiderült már, hogy az osztály-meghatározások, különösen pedig az emberek ön-besorolása igencsak ellentmondásos eredményeket mutat. Valamint óhatatlanul hatással volt a választói viselkedésre az Egyesült Királyságban éppen a Blair-féle New Labour által meghonosított kampány-politizálás típusa, amely életmód, lakóhely, korosztály-specifikus választói csoportok számára fogalmazott meg specifikus üzeneteket – és a választók önkéntelenül elkezdtek azok mentén identifikálódni.

Exit stratégia

Az ECB, az Európai Központi Bank már elkezdte a pénzcseppek lassú elzárását és elkezdett készülni az „exit stratégiára”, mivel a 2010-es előrejelzés szerint az euro-zóna már gyenge növekedést mutat majd. Jean-Claude Trichet, az ECB elnöke már bejelentette, hogy kimentek az utolsó 12 hónapos hitelek a bankrendszerbe. Az euro-zóna 0.4%-kal tudott erősödni a harmadik negyedévben, bár ez nagyrészt annak köszönhető, hogy a cégek feltöltötték lemerült készleteiket, nem pedig a megizmosodott fogyasztásnak, mert az 0.2%-kal visszaesett. Az euro-zóna tehát nem ért még el egy fenntartható növekedési pályát, de az Egyesült Királyság még messzebb van ettől.

A keynesi gazdaságélénkítés és a bankmentések következtében megnövekedett a pénzkínálat, ami bár mindezidáig nem jelent meg infláció formájában, elemzők szerint csak idő kérdése a dolog. Ennek legkisebb jelére a jegybankok összehangolt monetáris szigorításával lehet számolni az Atlanti óceán mindkét partján.

Összegzés

Hogy milyen lehet az új, angol, politikai és gazdasági modell egy ekkora válság után, azt pillanatnyilag senki nem tudja.

Gordon Brown – bár sokkal kevésbé tud zsonglőrködni a közvéleménnyel, mint elődje – sikerrel elhitette egy darabig, hogy pusztán kézzel és elszántsággal úrrá tud lenni a válságon. A válság kezdetekor bejelentette, hogy a hatékonyság érdekében a gazdaság átmenetileg kézi irányítás alá kerül és a választók eleinte hittek is neki. Ettől azonban semmit nem javult a helyzet, sőt, az ország 2009-ben, szinte egyedül a fejlett országok között nem tudott kilábalni a recesszióból és a tripla A hitelminősítése is veszélyben forog.

Két fontosabb belpolitikai következménye volt az eseményeknek: a Konzervatív Pártnak sikerült összeszednie magát és felépíteni Cameront a 2010-es választásokra (a 2009-es helyhatósági választások elsöprő tory győzelme indikátora ennek a sikernek), valamint megerősödött a British National Party, a bevándorló-ellenes és rasszista nemzeti párt, melynek vezetője évtizedes pária szerepből kilépve 2009 októberében a BBC-be is bekerült. (Utóbbi a brit egyéni választókerületi rendszer miatt nagy valószínűséggel nem konvertálható mandátummá, de mindenképp beszédes fejlemény.)

Brown a válság gazdaságpolitikai kezelésénél a kézi irányítás és a gyors beavatkozások mellett döntött, amik bár szükségesek voltak, kivitelezésükkor nem tudták elkerülni az elhamarkodott döntések hátulütőit. A brit bankmentő csomag, bár szükséges volt, sok ellenérzést hagyott a választókban amiatt, hogy a bankok motivációs rendszereit nem sikerült ezzel párhuzamosan megreformálni.

Az Egyesült Királyság szenvedte el Európa egyik legnagyobb ingatlan-buborékának kipukkanását, amely 2010 elejéig nem mutat fundamentális változást. A lassú visszatérést meg kell előznie a hitelpiacok beindulásának és a munkanélküliségi trend megfordulásának is, azonban jelenleg egyik sem tűnik valószínűnek.

Összességében el lehet mondani, hogy a brit gazdaságpolitika minden tekintetben ugyanabba az irányba fut tovább, amerre a válság előtt ment, mivel nem volt más választása. A politikusoknak elemi érdeke a hitelezés újraindítása, ami mind az ingatlanpiacnak, mind a vállalkozásoknak esszenciális fontosságú – mindazonáltal épp a korábbi felelőtlen hitelezés indította el a válságot. Ha akkor nem megbízható szereplők kaphattak hitelt, mostanra a korábban felelősségteljes vállalkozások is bajban vannak, így hitelezni nekik ugyanolyan kétéssé vált.

Innentől az a kérdés, mi lesz a várva-várt jel, ami az ún. exit stratégia beindítását jelenti. A defláció megállása még nem elégséges indikátor, egyes szereplők pedig kimondottan nem várják, hogy az alapkamat emelkedni kezdjen, így a piacok jelenleg abban a faramuci helyzetben vannak, hogy a rossz hír is jó hír, mivel ameddig emelkedik a munkanélküliség, romlanak a mutatók, bizonyosan nem várható változás a Bank of England kamatpolitikájában.

Irodalom

1. Napier, Russell (2008): Anatomy of the Bear – Lessons from Wall Street’s Four Great Bottoms (Harriman House Publishing)
2. Minsky, Hyman P. (2008 – első kiadás: 1986): Stabilizing an Unstable Economy (McGraw-Hill)
3. Minsky, Hyman P.(2008 – első kiadás: 1975): John Maynard Keynes (McGraw-Hill)
4. Soros, George (2008): The New Paradigm of Financial Markets – The Credit Crisis of 2008 and What it Means (Public Affairs, New York)
5. Greenspan, Alan (2007): The Age of Turbulence (Allen Lane, London)
6. Galbraith, John Kenneth (1988): The Great Crash of 1929 – The Classic Study of That Disaster (Penguin Business)
7. Hinsliff, Gaby (2009): Brown unveils plan to create 100,000 jobs (The Guardian, Jan. 4.)
8. Harvey, Fiona (2009): Tough year ahead for organic farmers (Financial Times, Jan. 2.)
9. Barker, Alex; Parker, George (2009): Business told to help fund UK bullet line (Financial Times, Jan.2.)
10. Local councils suffer as Iceland banks collapse (Financial Times, 2008. Okt. 10.)
11. Pickard, Jim (2009): Council tax rises to exceed inflation (Financial Times, Jan. 1.)
12. Rigby, Elisabeth (2009): First shots fired in UK retail price war (Financial Times, Jan. 1.)
13. Pickard, Jim (2009): MPs call for extension to ban on short-selling (Financial Times, Jan. 1.)
14. Pickard, Jim; Barker, Alex (2008): Darling extends home loans holiday (Financial Times. Dec. 11.)
15. Cohen, Norma (2008): Prime mortgage arrears worst for eight years (Financial Times, Dec. 15.)
16. Pimlott, Daniel (2009): Home loan approvals at fresh low (Financial Times, Jan. 2.)
17. Pickard, Jim (2009): Brown promises stability in difficult year (Financial Times, Jan. 1.)
18. Pickard, Jim (2009): Balls admits that there was a housing bubble (Financial Times, Westminster Blog, Jan. 1.)
19. Parker, George (2008): Brown promises series of new year measures (Financial Times, Dec. 20.)
20. Coates, Sam (2008): Conservatives signal their first cut in income tax (Times Online, Dec. 29.)
21. Webster, Philip (2008): Labour claws back over handling of economy (Times Online, Dec. 9.)
22. Thomson, Alice; Sylvester, Rachel (2008): George Osborne bounces back to find a path out of the economic woods (Times Online, Nov. 15.)
23. Lords report backs Conservative immigration policy (Konzervatív Párt honlapja, 2008. ápr. 1)
24. Families better off out of work (Konzervatív Párt honlapja, 2008. Szept. 25.)
25. Grayling condemns a wasted decade on welfare reform (Konzervatív Párt honlapja, 2008. Dec. 10.)
26. Shapps welcomes RBS's decision to delay repossessions (Konzervatív Párt honlapja, 2008. Dec. 1.)
27. Green vision reports launched (Konzervatív Párt honlapja, 2009. jan. 5.)
28. Osborne, George (2008): How Britain should tackle its recession (Financial Times, Nov. 9.)

29. Lessons must be learnt from this economic crisis (David Cameron beszéde a London School of Economics egyetemén, 2008. Nov. 24.)
30. Keep Britain Working - tax cuts for new jobs (Konzervatív Párt honlapja, 2008. nov. 11.)
31. Barker, Alex (2008): Tories aim to reverse tax increase (Financial Times. dec. 29)
32. Timmins, Nicholas (2008): Labour's anti-poverty drive has stalled (Financial Times, dec. 8.)
33. Giles, Chris (2008): Economic reasoning open to question (Financial Times, dec. 10.)
34. Brown should put the economic choice in the hands of the people (Konzervatív Párt honlapja, 2008. dec. 9.)
35. Eaglesham, Jean (2008): Cameron in tough review of spending (Financial Times, dec. 9.)
36. Eaglesham, Jean; Hall, Ben; Benoit, Bertrand (2008): Tories attack Labour's 'euro-fanatics' (Financial Times. dec. 6.)
37. Pickard, Jim (2008): Brown at odds with Cameron on economy (Financial Times. dec. 30.)
38. Houlder, Vanessa (2008): Businesses scramble to reclaim VAT (Financial Times. dec. 30.)
39. Cohen, Norma (2008): Crisis wipes £65bn from pensions (Financial Times. dec. 30.)
40. Barker, Alex (2008): Britons wary of upbeat forecasts, poll finds (Financial Times. dec. 28.)
41. Interview with Ed Miliband (Financial Times, 2008. dec. 23.)
42. Eaglesham, Jean (2008): Treasury sets 'tough' car bail-out terms (Financial Times. dec. 17.)
43. Taylor, Andrew (2008): Warning of terrible year for UK jobs (Financial Times, dec. 28.)
44. Garnham, Peter (2008): Sterling dumped in favour of euro (Financial Times. dec. 28.)
45. Thomas, Daniel (2008): UK house price experts differ on depth of fall (Financial Times, dec. 29.)
46. Barker, Alex; Timmins, Nicholas (2008): Tory plan to merge UK councils (Financial Times, dec. 29.)
47. Giles, Chris; Atkins, Ralph; Guha, Krishna (2008): The Undeniable Shift to Keynes (Financial Times, Dec. 29.)
48. Baldwin, Tom; Webster, Philip (2008): Barack Obama: we must spend our way out of recession (Times on-line, jan. 9.)
49. Pre-Budget Report (2008. november 24.)
50. Lanchester, John (2008): Cityphilia (London Review of Books, jan. 3.)
51. Lanchester, John (2008a): Cityphobia (London Review of Books, okt. 23.)
52. The comeback Ken (Financial Times, Jan.21.)
53. Giles, Chris (2008): Bank of England to buy up corporate bonds (Financial Times, jan. 20.)
54. Giles, Chris (2008): Old Lady to take on risk of default (Financial Times, jan. 19.)
55. McKibbin, Ross (2008): What Works Doesn't Work? (London Review of Books, 2008. szept. 11.)
56. McKibbin, Ross (2008a): What Can Cameron Do? (London Review of Books, 2008. okt. 23.)
57. Lancaster, John (2003): Unbelievable Blair (London Review of Books, 2003. júl. 10.)
58. The World in 2009 – The Economist különkiadás
59. The London Review of Books (www.lrb.co.uk)

60. The Economist (www.economist.co.uk)
61. Bloomberg (www.bloomberg.com)
62. Financial Times (www.ft.com)
63. The Daily Telegraph (<http://www.telegraph.co.uk/>)
64. The Guardian (www.guardian.co.uk)
65. The Independent (www.independent.co.uk)
66. <http://www.ukfi.gov.uk/>
67. UKFI Busines Plan: 2009/10 – 2013/14 JULY 2009
68. <http://www.ukfi.gov.uk/releases/UKFI%20Business%20Plan%2020090625.pdf>
69. Pre-Budget Report
70. http://www.hm-treasury.gov.uk/d/pbr09_completereport.pdf
71. UK HM Treasury Budget 2009 http://www.hm-treasury.gov.uk/bud_bud09_index.htm
72. Pre-Budget report 2009 http://www.hm-treasury.gov.uk/prebud_pbr09_index.htm
73. UK Office of National Statistics (ONS) <http://www.statistics.gov.uk/default.asp>
74. Treasury Statistics http://webarchive.nationalarchives.gov.uk/+http://www.hm-treasury.gov.uk/statistics_public_finance.htm
75. Bank of England <http://www.bankofengland.co.uk/>
76. UK Polling Report <http://ukpollingreport.co.uk/blog/voting-intention>

3. Gazdasági válság Német- és Franciaországban

I. Németország válságkezelés

Bevezetés

Németország Európa legnagyobb és legerősebb gazdasága. 2008-ban a világ GDP-jének 4,2 százalékát adta (*IMF 2009*), a fejlett országokéból 7,6, az Európai Unió 27 tagországának bruttó kibocsátásából pedig 19,7 százalékkal részesedett. (*Eurostat*)

Németország a világ legnagyobb exportőre. 2008-ban 1.465 milliárd dolláros árukivitele a világexport 9,1 százalékát tette ki. (*WTO 2009*). Áru- és szolgáltatásexportja a fejlett világ áru- és szolgáltatás kivitelének 13,3 százalékát, a világexport 8,7 százalékát adta. Lakossága a fejlett országok 8,2, a világ 1,2 százalékát tette ki 2008-ban.

Fejlettségét tekintve Németország az Európai Unió országai rangsorában az első harmadban helyezkedik el: az Európai Unió 27 tagállamának 1 főre vetített GDP-jét 100-nak véve Németország értéke 115,6 százalék volt 2008-ban. Ezzel az értékkel Németország a hetedik legfejlettebb állam az EU-ban. (*Eurostat*) Az újraegyesítés jelentős gazdasági terhet jelentett Németország nyugati felének, s bár az elmúlt 20 évben a keleti országrész felzárkóztatásában számottevő eredményt sikerült elérni, a két terület között még ma is különbség mutatkozik az egy főre jutó GDP-ben (amely a német átlag 72,9 százaléka volt 2008-ban a keleti tartományokban, *Nagy, 2009*), a termelékenységben, munkanélküliségben.

Németországnak nemcsak gazdasági és politikai ereje meghatározó, de gazdasági modelljével is jelentős befolyást gyakorolt és gyakorol az európai integráció elveinek kialakítására és gyakorlati működésére. A német modell, a szociális piacgazdaság elvei alapul szolgáltak a Római Szerződéshez (lásd például a versenypolitikai elveket), meghatározták a maastrichti kritériumokat (szigorú államháztartási és árstabilitási előírások), valamint az Európai Központi Bank működését.

Németországnak a jelenlegi krízishez való hozzáállása, válságkezelése ugyancsak több csatornán keresztül befolyásolja az Európai Uniót: a gazdasági teljesítmények alakulásától kezdve, az intézményi, szabályozási rendszer jelenlegi működésén keresztül egészen a jövőbeli működésig (lásd például a stabilitási és növekedési egyezmény felülvizsgálatát, vagy az Európai Valutaalap gondolatát).

1. „Soziale Marktwirtschaft” vagy jóléti állam? – a német gazdasági modell változásai

A német krízis jellemzői, a válságkezelés módja és eszközei, a német politikai elit, és a lakosság hozzáállása a válsághoz, illetve már a válság előtti állapot sem érthető meg a német gazdasági modell, gazdaságpolitikai rendszer, a szociális piacgazdaság (Soziale Marktwirtschaft) jellemzőinek ismerete nélkül.

A szociális piacgazdaság elméleti alapjait többek között Alfred Müller-Armack, Walter Eucken, Wilhelm Röpke, Alexander Rüstow rakta le. A modell két atyjának a gyakorlati megvalósítókat, Konrad Adenauert, illetve Ludwig Erhardot tekintik. Előbbi a Német Szövetségi Köztársaság első kancellárja, utóbbi mellette gazdasági miniszter, majd az NSZK második kancellárja volt.

A szociális piacgazdaság megvalósítása pártként egyértelműen a Kereszténydemokrata Unióhoz (CDU) köthető.

A modell lényege röviden a következőkben foglalható össze: A versenyt eltorzító monopóliumokkal szemben a **szabadverseny** biztosítása, a nagy cégek versenykorlátozó törekvéseinek kézben tartása, a kis- és középvállalatok (a **Mittelstand**) előtérbe helyezése, az **egyén felelősségének** hangsúlyozása, végül, de egyáltalán nem utolsó sorban **árstabilitás**, a pénz értékállóságának megőrzése. Az elmélet kidolgozói szerint az antiinflációs politika egyfelől a szociálpolitika megvalósítása felé tett első lépés, hiszen az infláció elsősorban az alacsony, rögzített jövedelműeket sújtja. Másfelől a működőképes piacgazdaság feltétele, mert a magas infláció „meghamisítja a piac vezérlő jeleit.”

A szociális piacgazdaság alapjaiban különbözik a jóléti állam modelljétől, hiszen a szociális piacgazdaság kidolgozói szerint a szociális államot – néhány alapjogból kifolyólag – korlátozni kell. **Extenzív, gyámkodó szociálpolitika révén csorbulhat a személyi szabadság, az egyéni felelősség és az emberi méltóság.** „A szociális és a jóléti állam közötti határt akkor lépjük át, ha messzemenően levesszük az egyén válláról a lét és a jövő biztosításával kapcsolatos gondokat, azaz ha a szubszidiaritás elvét oly mértékben figyelmen kívül hagyjuk, és a szolidaritás elvét olyan túlzott mértékben kiterjesztjük, hogy az igényekben és birtoklásban való kizárólagos gondoskodás terjed el, miközben az olyan társadalmi alapértékek, mint a személyes szabadság, a teljesítményelvűség, az önszegélyezésre és az egyéni felelősségvállalásra való készség megsérül, valamint a nemzetgazdaság nemzeti és nemzetközi teljesítőképessége a vállalatok és polgárok túlzott mértékű adó- és társadalombiztosítási terhei miatt, valamint a túlzott mértékű (fenntartási) szubvenciók miatt kialakuló megmerevedő termelési struktúrák révén tartósan veszélybe kerül.” (Heinz Lampert: *Szociális és jóléti állam. In: Hasse-Schneider-Weigelt, [szerk.] 2006, 434-435. o.*)

A szociális piacgazdaság gyakorlati megvalósítása, alapjainak lerakása az 1948. június 20-i valuta- és gazdasági reformmal kezdődött.

Friedrun Quaas a szociális piacgazdaság eddigi történetének **négy szakaszát** különbözteti meg írásában (*Szociális piacgazdaság: bevezetés. In: Hasse-Schneider-Weigelt, [szerk.] 2006, 446-447. o.*)

- **1948-1966:** Az alapok lerakása – a „német gazdasági csoda” korszaka. Ebben a szakaszban nagyon gyors volt a gazdasági növekedés, a termelés számottevően modernizálódott, és az életszínvonal jelentősen emelkedett. Németország Európa vezető gazdasága lett. A sikerekhez hozzájárult a Marshall-segély, a rendelkezésre álló nagy munkaerő potenciál, a nagyobb konjunkturális visszaesések hiánya és a viszonylag nyugodt belpolitikai helyzet.
- **1967-1978:** A társadalmi feszültségek éleződése, a diákmozgalmak fordulatot hoztak – Európa számos országához hasonlóan – a német belpolitikában is. 1966-ban nagykoalíció jött létre a CDU és az SPD között – s ezzel keynesianus fordulat kezdődött a gazdaságpolitikában. Fokozatosan eltávolodtak a szociális piacgazdaság korábbi gyakorlatától, a piaci funkciókat korlátozták, s egyre növekedett az állami beavatkozás.

Kiépült a jóléti állam rendszere, erőteljesen nőtt a redistribúció. Az egyéni felelősséget egyre inkább felváltotta a jóléti állam teljes körű gondoskodása.

- **1979-1989/90:** A keynesiánus gazdaságpolitika, a központi vezérlés növekedésének kudarca. 1982-ben felbomlott az SPD-FDP koalíció („Wende” – az FDP a CDU-val kötött együttműködési szerződést), ezt az 1983-as választások megerősítették. A kormányváltás után Helmut Kohl kancellárságával régi/új irányvonal kezdődött a piaci elemek élénkítésével, de összességében a szükséges reformok elmaradtak.
- **1990-től,** vagyis a német újraegyesítéssel kezdődő negyedik szakasz. A CDU kormányon maradt és továbbra is Helmut Kohl töltötte be a kancellári posztot.

A két Németország egyesítése három szakaszban zajlott. Gazdaságilag 1990. július 1-jén; politikailag az NDK-nak az NSZK-hoz történő csatlakozásával 1990. október 3-án, és meghatározóan az 1990. december 2-i első közös választásokkal.

1990. július 1.: Valuta-, Gazdasági és Szociális Unió megteremtése az akkor még formálisan független két Németország között. Ebben először definiálták törvényben a szociális piacgazdaságot. Az Unió megvalósításában döntő szerepe volt a keletnémet márka nyugatnémet márkára történő átváltási **árfolyamának** és a **privatizációnak**. Az árfolyam politikailag meghatározott, hiszen a keletnémet márkának nincs devizapiaca, ahol kialakulhatna. Az átváltás a következő kulcsok szerint alakul: bérek, nyugdíjak 1:1; vállalatok és magánszemélyek hitelei, kötelezettségei 2:1. Ebből számos, a szociális piacgazdaság intézményét hosszabb távon is gyengítő következmény adódott: a konverziós ráta masszív felértékelést eredményezett, az NDK termékei a nyugati piacokon versenyképtelenek voltak, a keleti piacok összeomlottak. Sokasodtak a vállalati csődök, gyorsan nőtt a munkanélküliség, így a nyugatról keletre áramló transzferek 2/3-a kezdetben szociális transzfer volt. Hibás volt a bérpolitika is, hiszen a bérek gyorsütemű azonos szintre hozása nem vette figyelembe a termelékenységbeli különbségeket. Csökkent a versenyképesség, nőtt a munkanélküliség, amely hatalmas szociális transzfereket kényszerít ki. Az 1990-es évek közepétől a kormányzó CDU a jóléti államot karcsúsító intézkedésekbe kezdett. De 1998-ban elvesztették a választásokat, s Gerhard Schröder vezetésével SPD-zöld koalíció alakult, amely elkezdte visszavenni Kohl reformjait, és a jóléti államot erősítette ismét.

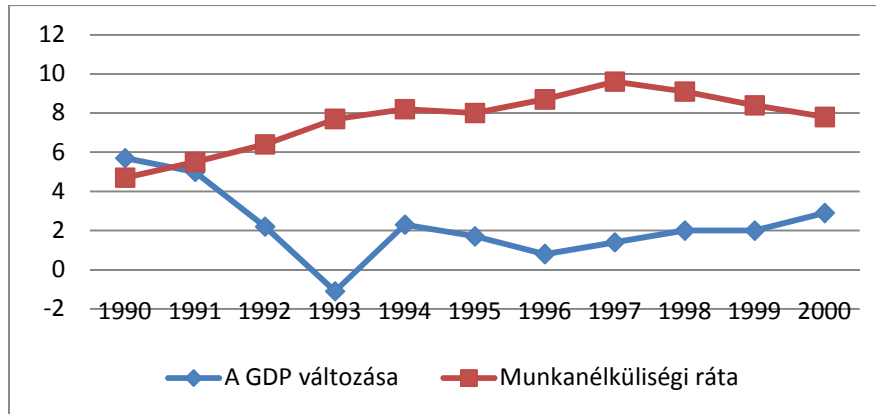
2000/2001-ben az IT léggömb kipukkanása nyomán világgazdasági recesszió, Németországban a gazdasági teljesítmény stagnálása következik. A 2002-es választások miatt az átfogó reformok halasztódnak. 2002-ben az SPD szűk győzelmet arat, s ismét Gerhard Schröder lesz a kancellár. Schröder belefog a szociális és munkaerőpiaci reformokba. Az Agenda 2010 néven elhíresült program hatalmas megszorító intézkedéseket tartalmaz, amelyek a szociális juttatásokat, a munkanélküliségi segélyeket érintik. Megszüntetik a szociális segélyt (összevonják a munkanélküliségi segéllyel, s a munkavállalók csak egy meghatározott ideig jogosultak rá), a felkínált állásokból el kell fogadniuk egyet.

A 2005-ös választások nyomán nagykoalíció alakul, a kancellár a CDU-s Angela Merkel lesz, s a kormány kinyilvánítja elkötelezettségét a munkaerőpiac rugalmasságát növelő, a vállalatok versenyképességét javító reformok folytatása, a szociális piacgazdaság visszaállítása mellett.

Németország hosszú évekig – az újraegyesítéstől a 2000-es évek elejéig – Európa „beteg embere” volt, ahol az alacsony növekedés magas munkanélküliséggel párosult.

1. sz. ábra

A gazdasági növekedés és a munkanélküliség alakulása az 1990-es évtizedben (%)

Forrás: IMF World Economic Outlook Database alapján saját szerkesztés.

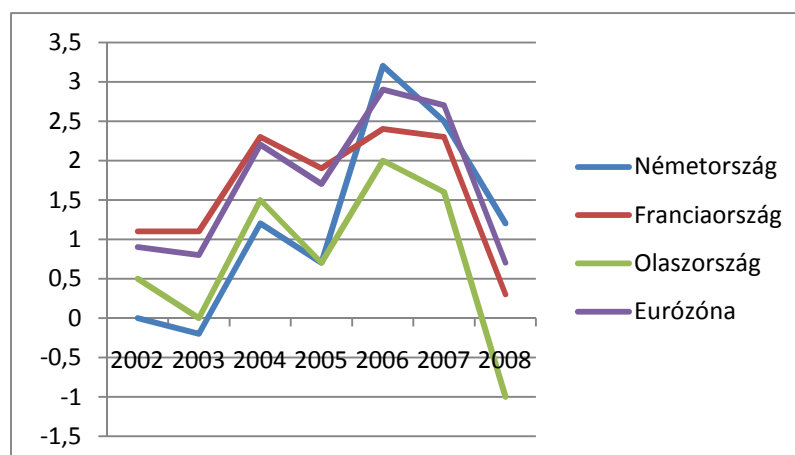
2. A német gazdaság helyzete a válságot megelőző években

A 2002-ben az Agenda 2010 keretében elkezdődő reformoknak döntő hatásuk van Németország válságot megelőző gazdasági helyzetére. Nézzük meg, vajon sikerült-e Európa beteg emberét meggyógyítani? A következőkben a legfontosabb makrogazdasági folyamatokat mutatjuk be nemzetközi összehasonlításban. GDP, munkanélküliség, infláció, költségvetés helyzete, fizetési mérleg

A 2. sz. ábra a GDP alakulását szemlélteti az Európai Unió három nagorszáágában, illetve az eurózóna átlagában. A grafikon szemléletesen jelzi a német gazdaságban 2006-ban történt növekedési fordulatot: addig a német GDP dinamikája jelentősen elmaradt a franciától, de az annál nyomottabb olasztól is. 2006-2008-ban azonban következetesen, esetenként jelentősen meghaladta gazdasági teljesítményüket. Az olasz és a német GDP növekedési üteme közötti különbség 2006 és 2008 között folyamatosan tágult, a német javára.

2. sz. ábra

A GDP alakulása az eurózóna nagországaiban, illetve az eurózónában 2002 és 2008 között (változás az előző évhez képest, %)

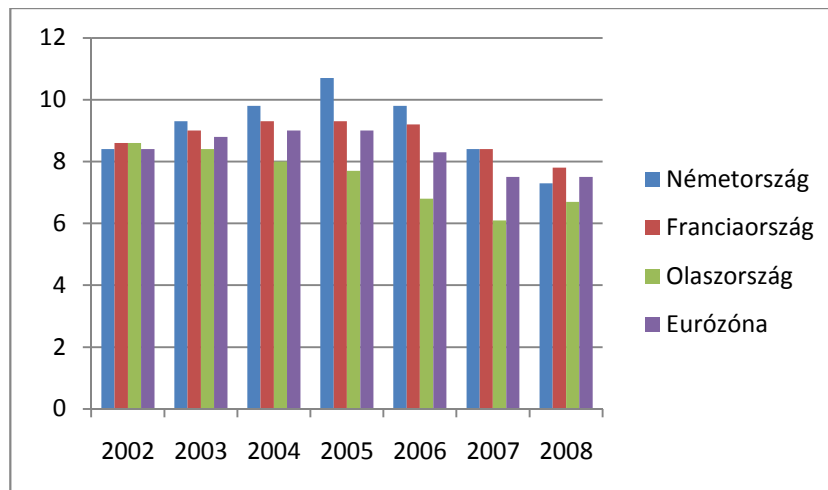

Forrás: IMF (2009), Statistical Appendix alapján saját összeállítás

A nekilendülő növekedés mellett kedvező fordulat történt a német gazdaság másik neuralgikus területén, a munkanélküliségben is. A 2005-ös csúcstól a 10 százalékot meghaladó munkanélküliségi ráta 2008-ra 7,3 százalékra esett vissza, amely először volt alacsonyabb az eurózóna átlagánál.

3. sz. ábra

**A munkanélküliség alakulása az eurózóna magországáiban és az eurózóna átlagában
(éves átlag, %)**

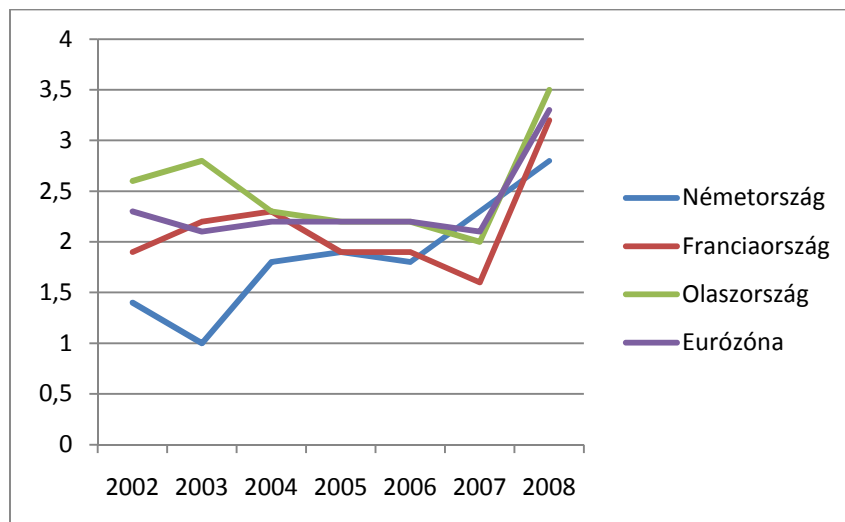

Forrás: Eurostat adatai alapján saját összeállítás

Az árstabilitás megőrzése a jóléti fordulatok idején is fontos gazdaságpolitikai prioritás volt Németországban. Az infláció nem okozott problémát 2002 és 2008 között sem. Ugyanakkor látható egy trade-off az árszínvonal változása és a munkanélküliség alakulása között 2006-tól.

4. sz. ábra

A harmonizált fogyasztói árindex alakulása az eurózóna magországáiban és az eurózóna átlagában

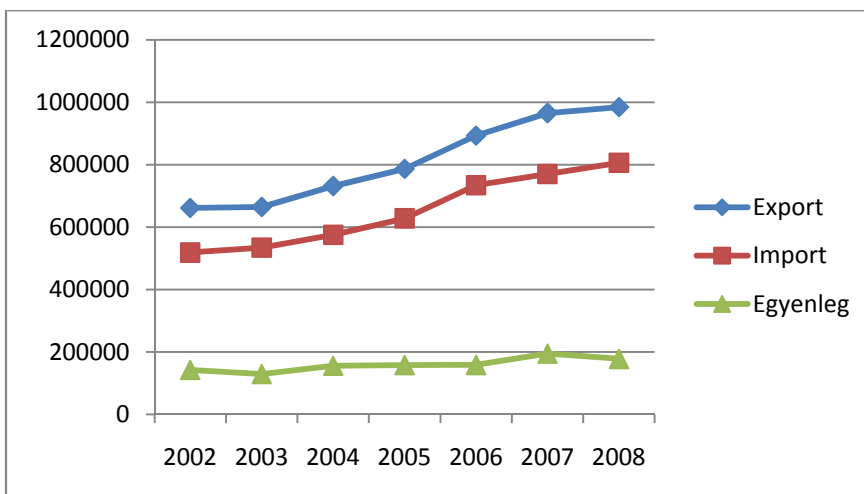
Forrás: Eurostat alapján saját szerkesztés

A német gazdaságban rendkívül fontos szerepe van az exportnak. Az árukivitel a GDP-ben 2008-ban 40 százalékos arányt képviselt, és a foglalkoztatottak 22 százaléka kötődött az exportszektorhoz.

2002 és 2008 között a német kivitel folyamatosan bővült, 2008-ban értéke megközelítette az 1000 milliárd eurót. Az exporttal nagyjából hasonló ütemben, attól némileg elmaradva nőtt az import is, 2004 és 2007 között emelkedő aktívumot produkálva, ami 2008-ban is csak némileg esett vissza.

5. sz. ábra

A német külkereskedelem alakulása 2002 és 2008 között (Millió euró)

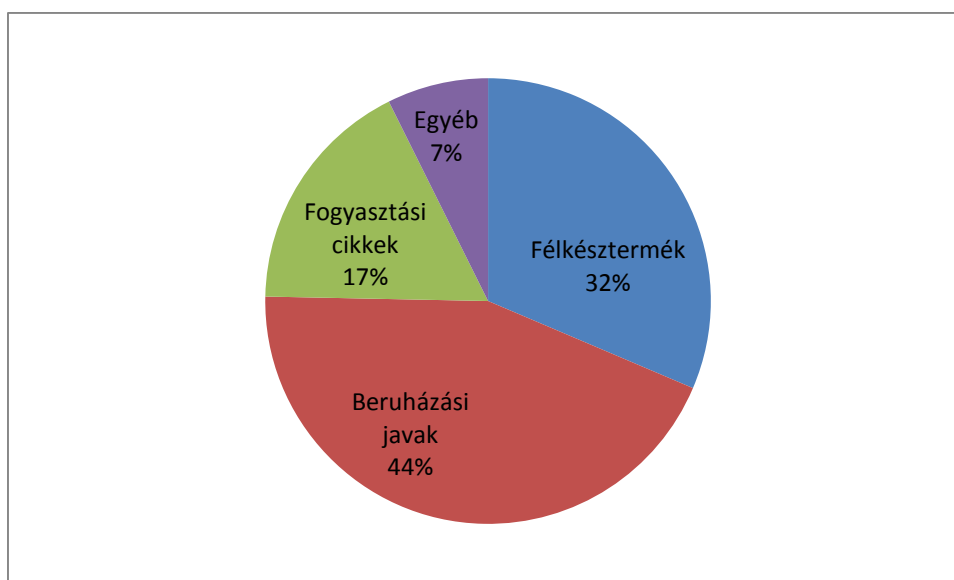

Forrás: <http://www.bundesbank.de/download/statistic/aussenwirtschaft/S31DATB31617.PDF> alapján saját szerkesztés.

A német export gerincét a beruházási javak adják, a vizsgált időszakban arányuk az összes kivitelben közelítette az 50 százalékot. Az „utolsó békeév” 2008-ban az árufélcsoport részesedése némileg visszaesett, amelyben már megnyilvánult többek között az autóiipari eladások csökkenése.

6. sz. ábra

A német export áruszerkezete 2008-ban

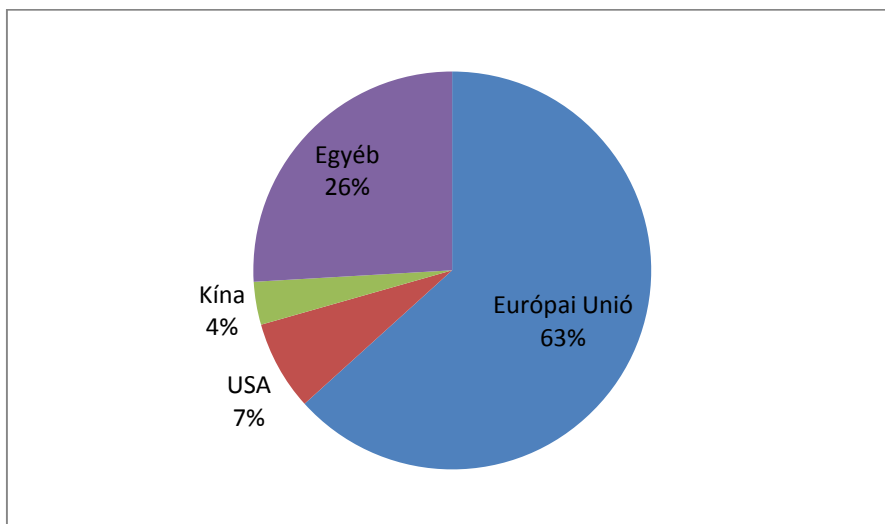
Forrás: <http://www.bundesbank.de/download/statistic/aussenwirtschaft/S31DATB31617.PDF> alapján saját szerkesztés.

A német áruk döntő hányada Európában kerül értékesítésre, a német export 63 százaléka az Európai Unióba irányult 2008-ban is. A vizsgált időszakban (2002-2008) az Európán kívüli

értékesítésben némi átrendeződés kezdődött: az Egyesült Államok részesedése fokozatosan visszaesett, míg Kínáé nőtt. A német gazdaság 2000-es évek közepétől látszó egyértelmű gyógyulásában a munkaerőpiaci reformokon túl szerepe volt annak, hogy a német ipar korszerű beruházási eszköz kínálatával rá tudott kapaszkodni a hatalmas kínai növekedésre.

7. sz. ábra

A német export regionális szerkezete 2008-ban

Forrás: <http://www.bundesbank.de/download/statistic/aussenwirtschaft/S31DATB31617.PDF> alapján saját szerkesztés.

Az 1. sz. táblázat szemléletesen mutatja a német export versenyképessége mögötti egyik legfontosabb tényezőt. Az egységnyi munkaerőköltség 2002 és 2006 között csökkent (eközben például az eurózónában folyamatosan nőtt), a termelékenység pedig 1992 és 2006 között mindvégig gyorsabban emelkedett, mint az euróövezetben.

1. sz. táblázat

Az egységnyi munkaerőköltség és a termelékenység alakulása Németországban 1992 és 2009 között

	1992/96	1997/01	2002/06	2005	2006	2007	2008
Egységnyi munkaerőköltség (változás az előző évhez képest, %)							
Németország	2,5	0,3	-0,1	-0,8	-1,4	0,2	2,2
Eurózóna	2,5	1,1	1,6	1,3	1,1	1,6	3,4
Termelékenység (Reál GDP/fő, változás az előző évhez képest %)							
Németország	2,8	2,0	1,7	1,3	2,9	0,9	-0,1
Eurózóna	2,1	1,5	1,2	1,1	1,7	1,1	0,1

Forrás: European Comission (2009)

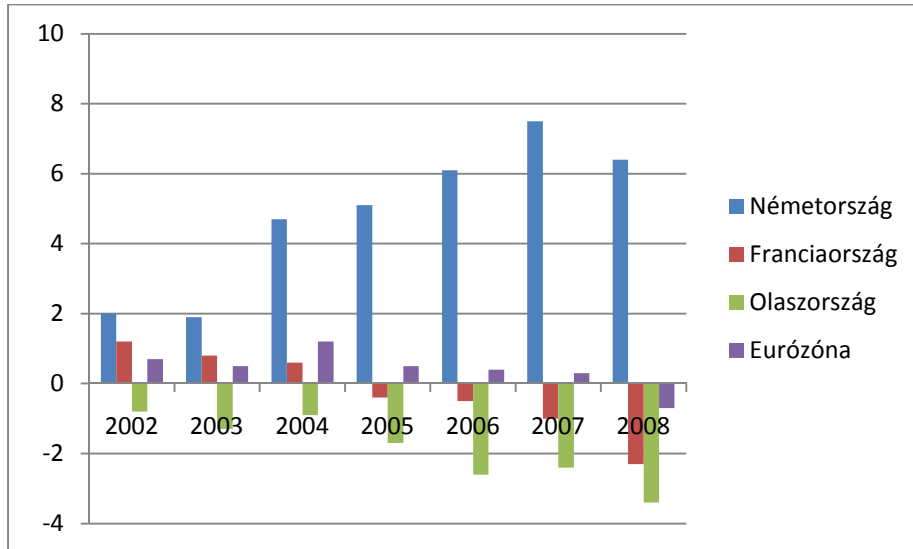
A folyó fizetési mérleg a 2000-es években mindvégig szufficites, GDP-arányosan pedig az aktívum 2003 és 2007 között erőteljesen nő. A többlet döntően az áruforgalomból származik, a szolgáltatások egyenlege enyhén negatív, a jövedelmeké enyhén pozitív. A vizsgált időszakban az eurózóna kiegyenlített külső pozíciója jórészt e német többletből származik, a német folyó mérleg aktívuma fedi el a többi tagország – esetenként jelentős – hiányát.

Németország a 2000-es években a világgazdaság – Kína mellett – egyik legfontosabb hitelezője.

A német gazdaság külső sebezhetősége szempontjából döntő, hogy ikerdeficit a vizsgált években egyszer sem jelentkezik, a hazai megtakarítások mindvégig finanszírozzák az államháztartási hiányt.

8. sz. ábra

A folyó fizetési mérleg egyenlegének alakulása a GDP %-ában

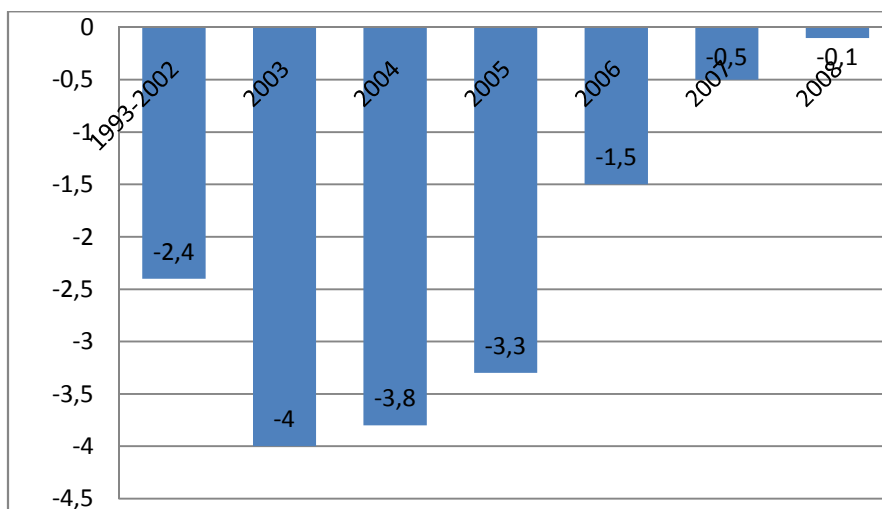

Forrás: IMF (2009) alapján saját szerkesztés

Az államháztartást hosszú ideig terheli a német újraegyesítés és a keleti tartományok felzárkóztatása, valamint a nagyvonalú szociálpolitika. Németország ennek ellenére az euró bevezetéséhez kapcsolódóan igyekszik teljesíteni a Maastrichtban – egyébként erőteljes német nyomásra – megfogalmazott szigorú kritériumokat. Az 1990-es évtized végétől 2003-ig ez sikerül is, az államháztartási hiány mindvégig a 3 százalékos határon belül marad. 2003/2004-ben – éppen az Agenda 2010 megvalósításának indítása után – a deficit megugrik, de már 2005-ben ismét a kritérium közelébe kerül, 2007-2008-ban pedig gyakorlatilag kiegyensúlyozottá válik a német államháztartás.

9. sz. ábra

Az államháztartás hiánya a GDP %-ában*

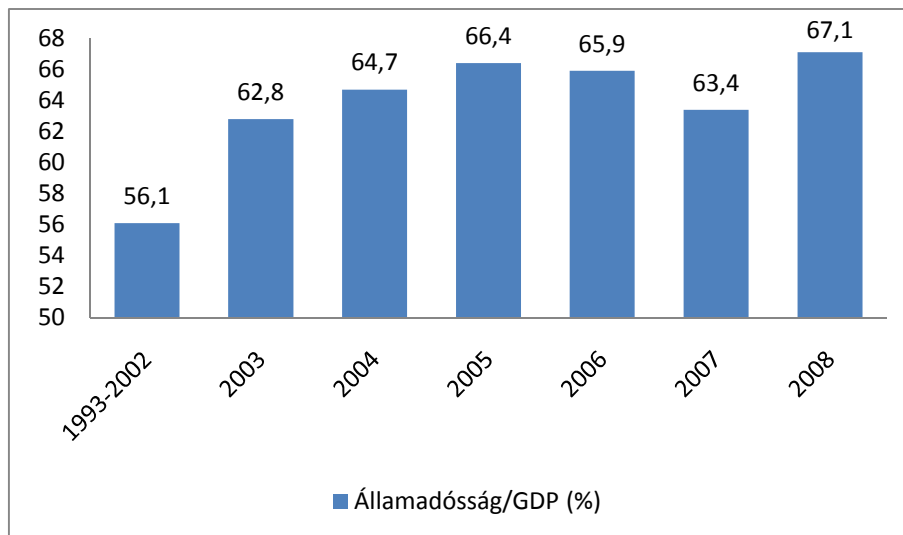
*1993-2002: éves átlag.

Forrás: IMF (2009), Statistical Appendix alapján saját szerkesztés.

Az államadósság esetében már nem ennyire kedvező a helyzet. 2003 és 2008 között egyetlen évben sem sikerült a 60 százalékos referencia érték teljesítése, sőt 2003 és 2005 között a tendencia is folyamatosan romlott. 2006/2007-ben ugyan történt némi javulás, de 2008-ban – ekkor már nem függetlenül a kitörő válságtól – ismét megugrik az államadósság. Számos euróövezeti országgal összehasonlítva azonban a német államadósság nem túl magas, és figyelembe véve a magas megtakarítási hányadot és a pozitív folyó fizetési mérleget, veszélyes mértékűnek sem tekinthető.

10.sz. ábra

Az államadósság alakulása a GDP %-ában*

*Év végi adat. 1993-2002: éves átlag.

Forrás: IMF (2009), Statistical Appendix alapján saját szerkesztés.

Összességében tehát a **2000-es évtizedben** Németország makrogazdasági helyzete és teljesítménye stabilnak, sőt javulónak tekinthető. Az évtized közepétől tapasztalható **növekedésgyorsulás javuló munkaerőpiaci helyzet, csökkenő államháztartási hiány**, viszonylag **moderált államadósság** és **növekvő folyó mérleg aktívum** mellett történt. Ez utóbbi szemléletesen mutatja, hogy a német gazdaság szereplői (a lakosság és a vállalkozások) nettó megtakarítók. Ahogy a 2. sz. táblázatból kitűnik, Németországban nincs ingatlanpiaci buborék sem, sőt az ingatlanárak a 2000-es években mindvégig csökkenő tendenciát mutattak. A német bankrendszer is szilárdnak tűnik, bár természetesen mélyen beágyazott a globális pénzügyi piacokba. Valódi helyzetére csak a válság során derülhet fény.

Ahogy a *The Economist* fogalmazott: „A német gazdasági gépezet tisztességes vas és acélból készült, nem subprime válságból, CDO-ból és egyéb pénzügyi fondorkodásból.” (*The Economist*, 2009/c)

**A reálértelemben vett ingatlanpiaci árak változása
(éves átlag, változás az előző évhez képest, %)**

Ország	2000-2006	2007	2008
Németország	-2,9	-1,2	-2,7
USA	5,3	-0,8	-6,2
Japán	-4,3	-1,1	-2,9
Egyesült Királyság	8,8	8,4	-4,3
Spanyolország	11,2	2,6	-3,7
Írország	8,3	-1,7	-11,6
Dánia	7,9	2,9	-7,9
Olaszország	6,1	3,1	-1,7
Euró-zóna	4,6	2,0	-2,4

Forrás: Girouard et al., és OECD; idézi OECD (2009), 18. oldal alapján saját összeállítás.

3. A válság megjelenése Németországban

Az amerikai subprime válság világméretű pénzügyi krízissé, majd reálgazdasági válsággá válását 2008. szeptember 15-től, a Lehmann Brothers bedőlésétől szoktuk számítani.

Szórványos problémák, banki zavarok azonban már korábban mutatkoztak. Az Egyesült Államokban az ingatlanpiac összeomlása 2006/2007 fordulóján elkezdődött. A tovagyrúzó hatás első jelei 2007 júliusától jelentkeztek Németországban, azoknál a kereskedelmi bankoknál, amelyek vagy saját befektetéseiken keresztül, vagy cégeik révén érintettek voltak az USA ingatlanpiacán. Először az elsősorban kis- és középvállalatokat finanszírozó IKB Deutsche Industriebank jelzett komoly kockázatokat olyan kötelezettségvállalásaira, amelyek az USA ingatlanpiacán jelentősebb beruházásokkal jelenlévő cégeit érintették. Majd nehézségekkel kezdett küzdeni a SachsenLB, amely maga fektetett be az USA ingatlanpiacán, illetve a Hypo Real Estate jelzálogbank. Rövid lejáratú likviditásproblémáik áthidalására tartományi garanciák, majd szindikált banki mentőcsomagok születtek (az IKB 2007 augusztusa és decembere között három mentőcsomagban részesült, a Hypo Real Estate pedig több módon is segítséget kapott, többek között egy névtelenséget kérő bankokból és a kormányból álló konzorciumtól. *The Economist 2008/b*), A SachsenLB-t 2007. decemberében felvásárolta a Landesbank Baden-Württemberg. Mindez azonban csak múltó, könnyen leküzdhető problémának tűnt a német bankrendszer, és a kormány számára.

A Lehmann Brothers bedőlésével összeomlott a bizalom, kiszáradtak a nemzetközi pénzügyi piacok, végletessé vált a bankok kockázatkerülése. Bár a Hypo Real Estate szinte azonnal fizetéképtelenné vált, s a központi kormányzat, illetve egy banki szindikátus 35 milliárd eurós mentőcsomagot volt kénytelen jóváhagyni (*Deutsche Bundesbank 2009, 102. o.*), Németország még mindig bízott „tisztes és vas és acélra épülő gazdasági gépezetében.” „Bennünket nem érint” mondja Angela Merkel szinte azonnal, hiszen nincs ingatlanpiaci buborékunk, a bankjaink nem nyújtottak felelőtlenül hitelt, a költségvetésünk rendben van, vállalatunk kevésbé eladósodottak, béreink versenyképesek. Jellemző, hogy még 2008. szeptember végén is Peer Steinbrück SPD-s

pénzügyminiszter azt nyilatkozta, hogy „a bankválság jórészt amerikai probléma”. (*The Economist* 2008/e)

Az események azonban szeptember végén, október elején rendkívüli módon felgyorsulnak. Egyre inkább látszik, hogy a válság nem az USA belügye, szaporodnak az európai érintettek. Szeptember végén a brit kormány államosítja a Bradford & Bingley jelzálogbankot, Írország garanciát vállal valamennyi betétre. Október első hetében Izland gyakorlatilag összeomlik, államosítják a három legnagyobb bankot, teljes garanciát vállalnak a betétekre. Október 8-án példa nélküli módon hat jegybank (többek között a FED, a Bank of England, és az Európai Központi Bank) összehangoltan 50 bázisponttal csökkenti alapkamatát. Egymást érik az európai csúcstalálkozók, ezek egyikén francia javaslatként felmerül egy 300 milliárd eurós közös európai mentőalap létrehozásának gondolata. Ezt Németország azonnal visszautasítja. Peer Steinbrück pénzügyminiszter a következőképpen nyilatkozik egy német rádióadónak: „Mi németek nem akarunk egy olyan feneketlen hordóba pénzt önteni, amit nem tudunk ellenőrizni és nem tudjuk, mire használják a német pénzt.” (*The Economist* 2008/b)

Szinte másnap azonban a német kormány is kénytelen a válságkezelés és a mentőcsomagok útjára lépni. Nem mintha Németországban tömeges bankcsődök fenyegetnének, október elején mindössze a Hypo Real Estate-nek kell kormányzati és banki szindikátussal újabb 50 milliárd eurós likviditást biztosítani. (*Deutsche Bundesbank* 2009) A pánik azonban megállíthatatlan. És ekkor már látszik a reálgazdaságban is megjelenő hatás, például a világkereskedelem pillanatok alatti összeomlása. A többi ország nyomán a német kormány is kénytelen kimondani, hogy nem vesztet el megtakarítás, fontos bank nem mehet csődbe. Első lépésként állami garanciát vállalnak a német bankoknál elhelyezett lakossági betétekre – ekkor ennek értékét 1000 milliárd euróra teszik. És sorjázni kezdenek a gazdaságmentő csomagok.

4. A válságkezelés első – fekete-vörös – szakasza (2008. október-2009. szeptember)

A válság kitörésekor számos európai országban kárörömmel néznek az Egyesült Államokra és a szabadpiaci kapitalizmus végéről beszélnek. Angela Merkel – ellentétben Nicolas Sarkozy-vel – nem támadja a szabadpiacot, és nem ígér átfogó állami beavatkozást a gazdaságba. Nem áll oda bankmentő csomagokat szervezni, ebben a francia elnök és a brit miniszterelnök jár élen. „A németek annyira tartózkodóak Európa deliberalizációjától” – mondja egy francia hivatalosság. Merkel mozgásterét ugyanakkor korlátozza, hogy az SPD-vel nagykoalícióban kormányoz, s a német szociáldemokraták – mint láttuk – mindig vonzódtak az erős, osztogató, jóléti államhoz, a keynesiánus válságkezeléshez. Meghatározó továbbá, hogy 2009 szeptemberében választások lesznek Németországban. A CDU kancellárjelöltje ismét Merkel, az SPD-é külügyminisztere, Frank-Walter Steinmeier. Már ekkor pozicionálniuk kell magukat, s Merkel jól emlékszik még 2005-re, amikor majdnem vesztett radikális reformígéréteivel. A válságkezelés módszerei a választott út tehát a koalíciós partnerek választási kampánya is, s a sikerek, kudarcok meghatározzák a választási eredményt is. A tét tehát nagy.

2008. október 13-án a német kormány és parlament tehát a válságkezelés útjára lép.¹¹² Ekkor fogadja el a Bundestag az első mentőcsomagot, a **Finanzmarktstabilisierungsgesetz**-et (Pénzügyi piacokat stabilizáló törvényt), amely 2008. október 18-án lép hatályba. A törvény első intézkedése a Németországban elhelyezett magán bankbetétek teljes kormányzati garانتálása. Egyúttal létrehozzák a **Finanzmarktstabilisierungsfonds**-t (Pénzügyi Piacokat Stabilizáló Alap, német rövidítéssel SoFFin), amely 400 milliárd euró garanciaalapot és 80 milliárd eurós újratőkésítésre fordítható összeget tartalmaz. (Nagy-Britanniától és Franciaországtól eltérően Németországban a bankokra bízták, hogy részt kívának-e venni a bankmentő programban, és szigorú feltételeket írtak elő azoknak, akik közpénzből kívánták megtámogatni saját tőkéjüket. Egyes vélemények szerint – lásd *The Economist 2008/e* – a megoldás tipikusan nagykoalíciós kompromisszumot tükrözött, amennyiben a CDU tartózkodik a magánszektorba történő állami beavatkozástól, az SPD viszont vágyik arra, hogy megbüntesse a zsíros bankárokat. 2009 januárjáig a SoFFin 95 milliárd euró garancianyújtásra és 8,2 milliárd euró újratőkésítésre kapott felhatalmazást.) A törvényben megfogalmazták továbbá, hogy szükség van az egész pénzügyi- és bankrendszer átstrukturálására, különösen az – állami tulajdonban lévő – Landesbankok körében.

Ugyancsak még október első felében **kormányzati intézkedéscsomag** születik, amely a háztartások és a vállalatok rendelkezésére álló jövedelem növelését célozza pótlólagos keresletteremtés céljából. A csomag magában foglalja az adóterhelés csökkentését, a társadalombiztosítási járulék stabilizálását és a családi jövedelmek emelését. Többek között e csomag keretében emelik a családi pótlékot az első és második gyerek után 10 euróval havonta, a harmadik gyerektől pedig 16 euróval havonta. Növelik – 2009. január 1-jétől – a gyermekek után járó adómentes összeget, és minden családi pótlékban részesülő gyerek egyszeri 100 eurós juttatást kap. Némileg csökkentenek egyes társadalombiztosítási járulékokat (például a munkanélkülizációs hozzájárulást 0,5 százalékponttal, 2,8 százalékra viszik le).

Ugyancsak még októberben a Deutsche Bundesbank speciális likviditási lehetőség elérését biztosítja a pénzpiaci szereplők számára.

2008. november elején a német kormány 15 pontos növekedést és foglalkoztatást segítő programot fogad el („**Beschäftigungssicherung durch Wachstumsstärkung**”), amely ekkor 30 milliárd eurónyi lakossági és vállalati tehercsökkentést, támogatást, illetve állami beruházást tartalmaz 2009/2010-re – meglehetősen heterogén összetételben. Ebben a programban kerül először megfogalmazásra többek között

- Az ún. KfW-Sonderprogramm: a vállalati finanszírozás segítésére az állami tulajdonban lévő fejlesztési bankon, a Kreditanstalt für Wiederaufbau-n (KfW) keresztül 15 milliárd euró pótlólagos hitellehetőség biztosítása.
- Az önkormányzati infrastruktúra fejlesztése: ugyancsak a KfW-n keresztül igénybe vehető a helyi közösségek számára 3 milliárd euró.
- A roncsautó-prémium: amennyiben egy autótulajdonos a legalább egy éve a tulajdonában lévő, minimum 9 éves személygépkocsiját a roncsra viszi, s egyidejűleg új, környezetkímélő autót vásárol, 2.500 euró ún. környezetvédelmi díjat kap a német államtól.
- A személygépkocsi-adó csökkentése: az autót környezetvédelmi állapotához igazítva.

¹¹² Az alábbiak forrása – ahol másképp nem jelöljük – a német szövetségi kormány éves gazdasági jelentése, in: Bundesministerium für Wirtschaft und Technologie (2009)

- Az ún. „Kurzarbeitgeld”¹¹³ folyósításának meghosszabbítása 6 hónapról 12 hónapra és annak lehetővé tétele, hogy az összeg továbbképzésre is fordítható.

2008/2009 fordulóján sorjázni kezdenek a statisztikai adatok a negyedik negyedéves gazdasági folyamatokról. Egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a válság terjedelme sokkal nagyobb, lefutása pedig jóval súlyosabb a korábban vártnál. A nemzetközi pénzügyi piacok bénultak, továbbra is – sőt növekvő mértékben – a pánik uralja őket. A bizalom mélyponton, újabb és újabb csontvázak dőlnek ki a szekrényből. A világkereskedelem az év utolsó negyedévében összeomlik, amely a német exportra és ezen keresztül a gazdasági növekedésre is katasztrófális hatással van. A német kivitel először 2008 novemberében csökken, de a lassulás már szeptembertől szembetűnő. A GDP az előző negyedévhez képest már 2008. április-júniusban is esik, ami folytatódik a nyári hónapokban is, az utolsó negyedévben azonban már jelentős zuhanás mutatkozik. (Az előző negyedévhez képest 2,2, az előző év azonos negyedévéhez képest 1,6 százalékos a csökkenés.)

3. sz. táblázat

A GDP változása az eurózónában, az EU 27 országokban és Németországban 2008-ban

	% -os változás az előző negyedévhez képest				% -os változás az előző év azonos negyedévéhez képest			
	I.né.	II.né.	III.né.	IV.né.	I.né.	II.né.	III.né.	IV.né.
Eurózóna	0,6	-0,2	-0,2	-1,6	2,2	1,5	0,6	-1,4
EU 27	0,5	-0,1	-0,3	-1,5	2,4	1,7	0,7	-1,4
Németország	1,5	-0,5	-0,5	-2,2	2,8	2,0	0,8	-1,6

Forrás: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_PUBLIC/2-07042009-AP/EN/2-07042009-AP-EN.pdf

4. sz. táblázat

A német kivitel változása 2008 utolsó négy hónapjában (Euró alapon, %)

	Szeptember	Október	November	December
Változás az előző hónaphoz képest	na	102,4	85,9	86,1
Változás az előző év azonos hónapjához képest	107,4	101,2	88,1	90,8

Forrás: Eurostat adatai alapján saját számítás.

Mindenki számára világossá válik Németországban is, hogy az 1929/33-as nagy válság óta nem kellett ekkora krízissel szembenézni. Közben az európai kormányok (de az amerikai, és a kínai is) egymás után fogadják el a hatalmasabbnál hatalmasabb ösztönző csomagokat, számottevően rosszabb induló államháztartási helyzetben, mint Németország. (Németországban 2008-ban nagyjából egyensúlyban volt a költségvetés.) A The Economist 2008. november 22-i számában a

¹¹³ A Kurzarbeit (rövidített munkaidő) intézménye nagyon régi hagyományokra tekint vissza Németországban, gyökerei az 1910-es évig nyúlnak vissza. A II. világháború után 1957-ben foglalták törvénybe, azóta többször módosították. Lényege, hogy ha egy vállalatnak átmenetileg csökken a rendelésállománya, akkor – ezt bejelentve a munkaügyi hatóságnál, szigorú vizsgálat után – bizonyos ideig (általában 6 hónapig) rövidített munkaidőben foglalkoztathatja a munkavállalóját, akinek a teljes munkaidejére a munkaügyi hatóság kiegészíti a bérét („Kurzarbeitgeld”).

következőképpen fogalmaz Angela Merkelről: „Bár Európa legnagyobb gazdaságát vezeti, eddig csak vézna költségvetési ösztönzőkkel harcolt a recesszió ellen.” (*The Economist*, 2008/e)

A súlyosbodó válság, a koalíciós partner SPD osztoztatási törekvései, és a közelgő választások is abba az irányba nyomják tehát a CDU-t, hogy legyen nyitottabb egy jelentősebb költségvetési ösztönző csomag bevezetésére. A Kereszténydemokrata Unió ugyanakkor nagyon fontosnak tartja a költségvetési fegyelmet és továbbra is gátat akar szabni a parttalan állami költekezésnek. Valószínűsíthető, hogy e két törekvés eredményeként került elfogadásra 2009 januárjában a „Szövetség a német foglalkoztatottságért és stabilitásért” (**Pakt für Beschäftigung und Stabilität in Deutschland**) programja. Minden bizonnyal e programmal kívánta bizonyítani a kormány és maga – az újraválasztásáért küzdő – a kancellár is, hogy ura a helyzetnek, cselekvőképes, és komplex stratégiával rendelkezik a válság kezelésére. Ha közelebbről megnézzük a „Pakt”-ot, akkor azt látjuk, hogy jelentős részben a korábbi válságkezelő eszközöket, intézményeket tartalmazza (esetenként emelt összeggel, meghosszabbított határidővel), illetve olyan területeket is felölel, amelyek már jóval a válság előtt is a német gazdaságpolitika, fejlesztéspolitika szerves részét képezték. (Például a keleti tartományok felzárkóztatása, a Lisszaboni Stratégiához kapcsolódó innováció, K+F, IT, képzés, átképzés támogatása, a foglalkoztatási helyzet javítása, infrastruktúra-fejlesztés). A korábbiakhoz képest az új program 2009-2010-re újabb 50 milliárd eurónyi költségvetési ígervényt tartalmaz.

A „Pakt” öt központi téma köré gyűjti intézkedéseit:

- Állami, közösségi beruházások
- A gazdaság hitellel való ellátása
- Foglalkoztatás és képzés
- Adó- és járulékcsökkentés
- Fenntartható költségvetési politika

Tartalmazza:

- a roncsautó-prémiumot (meghosszabbítva 2010 közepéig, továbbra is 2.500 eurós összegben);
- a Kurzarbeitgeldet (12 hónapról 18 hónapra emelve a folyósítás idejét, továbbá lehetővé téve a részmunkaidőben foglalkoztatottak számára is a programban való részvételt);¹¹⁴
- a korábbi – nem túl jelentős – adó- és járulékcsökkentéseket;
- az örökösödési adó csökkentését a testvérek, testvérek gyerekei számára; a követelmények egyszerűsítését adókedvezményes vállalatöröklés esetén (éves szinten 420 millió euró);
- a gyermekek után járó adómentes összeg 5.808 euróról 6.024 euróra emelését és a családi pótlék 20 euróval történő emelését;
- állami, közösségi beruházásokat az infrastruktúra, de méginkább a képzés, továbbképzés területén („Zukunftinvestitionen” – 14 milliárd euró 2009-re és 2010-re);

¹¹⁴ 2008 őszéhez képest, amikor 50 ezer fő volt konjunkturális rövidített munkaidejű munkavállaló, 2009 tavaszára 1,5 millió főre nőtt a számuk.

- a Mittelstand hitellel való ellátását az állami tulajdonban lévő Kreditanstalt für Wiederaufbau keresztül (a korábbiakhoz képest rugalmasabban, célorientáltabban).

Végül – egyértelműen a CDU hatására – megfogalmazásra kerül a „Pakt”-ban (ekkor még csak nagyon általános célként) egy olyan adósságszabály bevezetésének szándéka, amely gátat szab a korlátlan költségvetési költsékezésnek.

2009. március 6-tól működni kezd egy második pénzügyi alap is, a **Német Gazdasági Alap** (Wirtschaftsfonds Deutschland), 100 milliárd eurós kerettel, 2010. december 31-ig tartó kifizetési határidővel. Ennek célja a nem pénzügyi vállalkozások, ezen belül elsősorban a Mittelstand pénzügyi helyzetének javítása, forráshoz juttatásának segítése ideiglenes garanciavállalásokkal, illetve különleges – az állami tulajdonban lévő KfW-bankcsoporton keresztüli – hitelprogrammal. Az Alap létrehozásakor leszögezik, hogy csak olyan cégek támogathatók, amelyek nem saját hibájukból kerültek bajba, és amelyeknek hiteles tervük van a talpra állásra. Ezzel kapcsolatban kerül a viták keresztüzébe Németország egyik legpatinásabb vállalata, az Opel AG.

Az Adam Opel AG esete

Németország Európa legnagyobb autógyártója, s a világon is dobogós helyen van. A Német Autógyártók Szövetségének adatai szerint (www.vda.de) 2008-ban 4 millió személyautót értékesítettek, 330 881 millió eurós forgalmat, és 198 167 millió eurós exportot bonyolítottak. Az autóipar Németország egyik legfontosabb ipari ágazata. 750 ezer embert foglalkoztat, ezzel az ország egyik legfontosabb munkaadója. Az ágazatot 6 cég dominálja: a BMW, az Audi, az Opel, a VW, a Daimler, és a Porsche. Bár az autóipar az egyik leginkább válságsújtott ágazat szerte a világban, a német autóipar – bár természetesen nem vonhatja ki magát a krízis hatásai alól – meglehetősen jól bírja a megpróbáltatásokat. Egy kivétel van – az Opel. A cég nehézségei nem a válsággal kezdődtek, az Opel/Vauxhall régóta a leggyengébb gyártó Európában. Piaci részaránya évek óta csökkent, versenyképessége folyamatosan romlott konkurenseihez képest, s 2008-ban összességében 1 milliárd dolláros veszteséget termelt. Ezért is tűnt kézenfekvőnek, hogy tulajdonosa, a General Motors, amikor 2009. elején csődöt jelentett, eladásra kínálja. A német kormány nagyon nehéz helyzetbe került. 25.000 munkahely került veszélybe 4 német gyárban. A szakszervezetek hangosan tiltakoztak, tüntetéseket szerveztek. Veszélybe kerül a márka, féltik, hogy a patinás név eltűnik az autópiacról. A választások előtt nem jönne jól a kormánynak a cég bedőlése. Az Opel miatt koalíciós feszültség is keletkezik. A külügyminiszteri posztot betöltő Frank-Walter Steinmeier, az SPD kancellárjelöltje az Opelnél folytatott tárgyalásokon kijelenti, hogy az utolsó munkahelyért is küzdeni fog. A CDU nem támogatja, hogy a Német Gazdasági Alapból pénzt adjanak a cégnek, hiszen problémái a válság előttről eredeztethetőek, s nem rendelkezik kilábalási tervvel sem. Végül kompromisszumos megoldásként ellátták a vállalatot áthidaló finanszírozással, s olyan vevőt kerestek, amely vállalja a cég átstrukturálását. A jelentkezők közül végül a német kormány a kanadai-osztrák-oszr Magna-Szberbank konzorcium ajánlatát támogatta, olyannyira, hogy kész volt 4,5 milliárd eurót a vevő rendelkezésére bocsátani az átszervezés támogatására. Az ügyletet már szinte megkötötték, amikor az Európai Bizottság versenypolitikai biztosának nyomására a német kormány kénytelen volt deklarálni, hogy ez az összeg bárki számára rendelkezésre áll, aki vállalja az Opel átszervezését, versenyképessé tételét. A német kormány nem kis csalódására ez ismét megnyitotta az utat az immár a csődből kikerült General Motors számára, amely soha nem akarta komolyan eladni leányvállalatát. (Lásd: *The Economist*, 2010/b) De az ismét elkezdődött alkudozás már 2010 tavaszának fejleménye.

2009 áprilisában elfogadják a **Finanzmarktstabilisierungsgesetz** kiegészítését, amely a bankok államosításának lehetőségét – mint végső eszközt – is tartalmazza.

Végül 2009 júliusában bevezetésre kerül az ún. **Bad-Bank-Gesetz** abból a célból, hogy a bankok mérlegüket meg tudják tisztítani a mérgezett eszközöktől.

5. A válságkezelés második – fekete-sárga szakasza (2009. októbertől)

„Ha lehetővé teszik, hogy a liberálisokkal kormányozzak, akkor Németország gyorsabban fog kimászni a recesszióból” – ígérte Angela Merkel a választási kampányban. (Idézi: *Unger, 2010*)

S a németek lehetővé tették számára ezt. 2009. szeptember 27-én véget ért Németországban a 4 éves nagykoalíciós kormányzás. Az SPD a legrosszabb eredményét hozta az 1930-as évek óta, s 11 év után ellenzékbe szorult. A CDU csak ehhez képest szerepelt jól, ők is 60 éve a leggyengébb eredményüket érték el. Angela Merkel ennek ellenére megtarthatja kancellári pozícióját és kormányt alakíthat, ezúttal az általa már korábban kívánatosnak nevezett, minden idők legjobb választási eredményét elérő német liberális párttal, az FDP-vel.

A németek tehát nem kértek a további nagykoalícióból, s lehetővé tették Angela Merkelnek, hogy új partnerrel folytassa a kormányzást. Ez leegyszerűsítve azt is jelentheti, hogy a németek ismét a szociális piacgazdaságra, a reformokra szavaztak, s összességben elvetették a jelentős állami beavatkozást a gazdaságba. Itt azonban fontos arról is szólni, hová pozícionálták magukat a kampányban a pártok. Az FDI a radikális adócsökkentés, adóreform, kevesebb állam ígéretével kampányolt. Ehhez képest a CDU állambarátabbnak, egyenlőségbarátabbnak pozícionálta magát, s ezzel közel félmillió olyan szavazatot szerzett, amely 2005-ben az SPD-é volt. Rögtön a választások után Merkel megígérte, hogy ez így is marad, „az új kormány a gazdasági racionalitást és a szociális egyensúlyt egyszerre tartja szem előtt”. (*The Economist, 2009/f*)

2009. október 26-án megkötik a koalíciós szerződést. A pénzügyi tárca a CDU-s, költségvetési héjaként számon tartott Wolfgang Schäuble-é lesz. A gazdasági tárcát a liberális Rainer Brüderle, „Herr Mittelstand”, a középállalatok nagy barátja kapja.

A koalíciós szerződésben folyamatosan és nagyon hangsúlyosan szerepel a szociális piacgazdaság, mint a folytatandó gazdaságpolitika alapja.

A koalíciós szerződésben megfogalmazzák, azt a 3 fő gazdaságpolitikai kihívást, amellyel az új kormány szembesül, és a problémák leküzdésére szolgáló stratégiát.

- **A gazdasági élénkülés stabilizálása – a fellendülést lehetővé tévő „exitstratégia” megvalósítása:** A konjunktúra törékeny szakaszában elsődleges feladat a gazdaság további stabilizálása és egy tartós növekedés alapjainak megteremtése. Ennek érdekében a kormány egy **azonnali adókönyvítő programot** valósít meg a vállalatok és a lakosság számára 24 milliárd euró értékben. Hangsúlyozzák, hogy a korábban bevezetett két konjunktúraprogram keretében az állam ideiglenesen erőteljesebb gazdasági szerepet vállalt, ez azonban nem válhat az állampolgárok számára megszokottá, mert akkor elvesz az egyéni felelősségvállalás és az innovatív erő. Éppen ezért az új kormány nagy figyelmet fordít egy konzisztens és rendezett exitstratégia kidolgozására.
- **A növekedési játéktér szélesítése:** Az azonnali konjunkturális intézkedések mellett szükség van olyan strukturális reformokra, amelyek a tartós növekedés játéktérét bővítik. Ezért az új

koalíciós kormány a **képzés** és az **innováció** számára prioritást fog biztosítani az állami költségvetésben.

- **Fenntartható államháztartás:** olyan új államadósság-szabályozás bevezetése 2011-től, amely teljesen új kereteket biztosít az állami pénzügyek konszolidálására.

A részletes intézkedésekből kitűnik, hogy az új koalíció 2009 utolsó hónapjaiban, illetve 2010-ben még alapvetően a 2008-ban útjára indított, 2009 elejétől némileg módosított és kiterjesztett gazdasági stabilizációs csomagok eszközeit, intézményeit viszi tovább. Legfeljebb új burkolattal (hangzatos névvel) látja el a régi pakkot. Ugyanakkor – és ez jelentős eltérés a korábbiaktól – számos esetben hangsúlyozza az állami eszközök ideiglenességét, megjelöli a kifizetési határidőt.

- A gazdaság élénkülésének stabilizálására 2010. január 1-jétől útjára indítják az ún. **Sofortprogramm**-ot, amely azonnali intézkedésekkel igyekszik a fellendülést további támogatásban részesíteni. Folytatódik a családok és a vállalatok rendelkezésére álló jövedelmek növelése – a gyermekek után járó adómentes összeg tovább (6.024 euróról 7.007 euróra) emelkedik, és nő a családi pótlék is (összességében 4,6 milliárd euró). Folytatódik az örökösödési adó csökkentése. A vállalati terhek csökkentése például a vállalatok átstrukturálásához kapcsolódó adókedvezményekkel, illetve a kedvezményes (7 százalékos) ÁFA-kulcs azonnali bevezetésével a szállodaiiparban és vendéglátásban.
- A korlátozottan rendelkezésre álló finanszírozási lehetőségek bővítése érdekében új szabályokat bevezetése a Német Gazdasági Alapban: kiterjesztik a garancia eszközök körét, megemelik a garancia összegeket, szélesítik a tartományok kockázatvállalási lehetőségeit. Ezzel együtt nagyon hangsúlyosan kiemelik, hogy a vállalatok csak akkor támogathatóak közpénzből, ha a konjunkturális helyzet javulása után ismét saját erőből állják a versenyt. Nem adható állami támogatás olyan vállalatoknak, amelyek már a válság előtt is nehézségekkel küzdöttek.
- Válsághelyzetben az állami stabilizációs intézkedések például a SoFFin-en és a Német Gazdasági Alapon keresztül indokoltak, de hosszú távon az állam nem a legjobb vállalkozó. A piac csak akkor működik, ha a helyes döntések jutalmazódnak, a rosszak szankcionálásra kerülnek.
- Változatlanul fennmarad a 18 hónapra meghosszabbított „Kurzarbeitgeld” intézménye, a képzésre fordítható kiegészítéssel.
- Megfogalmazzák egy hosszú távú adó- és járulékcsonkítás, adórendszer-reform szükségességét, amely elsősorban az alacsonyabb, illetve középjövedelmű háztartásoknak és vállalkozásoknak bővíti a mozgásterét, javítja a beruházási és fogyasztási lehetőségeiket. Ezt az adóreformot legkorábban 2011. január 1-jétől lehet bevezetni, addig azonban még kiterjedt vizsgálatok szükségesek.
- Hangsúlyosan jelenik meg az új programban a vállalati környezet javítása: a bürokrácia leépítése, a „Mittelstand” számára kedvezőbb feltételek megteremtése a hazai és a külföldön az exporthitelgarancia feltételeinek változtatásával, beruházási garanciákkal.
- Folytatódik a keleti tartományok felzárkóztatásának támogatása.
- Az „exit” konkrét időpontjának meghatározása: nem korábban, mint 2011, de akkor el kell kezdeni.

- Az államháztartás stabilizálása a válság után („Schuldenrecht”). Az Alkotmányban rögzítik: 2016-ra a strukturális deficitet a GDP 0,35 százalékára kell csökkenteni. Ez azt jelenti, hogy a 2011-ben előreláthatólag 70 milliárd eurós hiányt 2016-ra 10 milliárd euróra kell visszavenni. Az új adósságtörvény lehetővé teszi a konjunktúraszabályozást: fellendülés esetén csökkenti, míg dekonjunktúra esetén növeli a játékteret.

A 2009. október vége, az új koalíciós kormány felállása óta eltelt 4 hónap a rövidtávú válságkezelésben alig hozott fordulatot: maradtak a korábban elfogadott intézmények, bevezetett eszközök.¹¹⁵ Változás a hosszabb távú célokban van, amelyek a koalíciós partnerek alapvető értékeit tükrözik. A kereszténydemokraták államháztartási stabilitást, a liberálisok adócsökkentést, adóreformot szeretnének. A koalíciós szerződésében megkötötték a kompromisszumot, majd jogszabályi szinten is lépéseket tettek a kitűzött célok megvalósítására. Elfogadták a rendkívül szigorú „Schuldenrecht”-et, és még 2009-ben azonnali adócsökkentést valósítottak meg a kedvezményes ÁFA-kulcs bevezetésével. Ez azonban csak rövid időre hozott koalíciós békét, 2010. elejétől ismét látványos viták kezdődtek a koalíciós partnerek között. Az FDP legalább 20 milliárd eurós adócsökkentési programot kíván megvalósítani, s azzal érvel, hogy ezt megígérték neki a koalíciós szerződésben, ezért lépett be a kormányba. A liberálisok úgy tekintenek erre az adóreformra, ami bevezetője lenne a mélyebb reformoknak az egészségügyben és a nyugdíjrendszerben. (A liberális egészségügyi miniszter már most az egészségügyi intézmények privatizációjáért harcol.) A CDU, és Angela Merkel ettől egyelőre (?) ódzkodik. A várhatóan 2010-ben – német mércével – jelentősen megugró államháztartási deficit és államadósság, az elfogadott „Schuldenrecht”-tel együtt hatalmas felelősséget ró a kormányra. S bár Merkel megígérte az adórendszer szerkezeti átalakítását, de részletekbe nem bocsátkozott. A Schäuble vezette pénzügyminisztérium a még láthatóan törekeny stabilizáció miatt nem tervezi a kiadások visszavételét. Ilyen körülmények között viszont egy adócsökkentés életveszélyes lehet. Az FDP hitelességét egyébként is jelentősen megtépázta, hogy kiderült: legfontosabb kampányfinanszírozója egy szállodatulajdonos volt, aki szépen profitált a hirtelen bevezetett kedvezményes ÁFA-kulcsból. (*The Economist 2010/a*) Az adóreform kérdését jelenleg jegelik. Egyfelől várják a friss statisztikai adatokat a növekedésről, foglalkoztatottságról, s az államháztartás helyzetéről. Másfelől mindkét párt készül a májusi, Észak-Rajna-Vesztfáliában tartandó választásokra. Elemzők szerint a fekete-sárga koalíció csak ezután mutathatja meg valódi színét. (*Unger 2010*)

6. A válságkezelés eddigi eredményei

Mint láttuk, Németország gazdasági helyzete a pénzügyi-gazdasági világválság kitörésekor kedvező volt. Az ingatlanárakban nem volt buborék, az államháztartás gyakorlatilag egyensúlyt mutatott, a lakosság és a vállalatok adósságállománya fenntartható szinten volt, a munkaerőpiac rugalmassága sokat javult a 2000-es évek közepétől.

A válság világszerte először a pénzügyi rendszert, a bankokat tépázta meg. Németországban azonban a bankrendszer viszonylag nagyobb sérülések nélkül átvészelte a válság eddigi időszakát, s 2009 végére javított is helyzetén. A Deutsche Bundesbank „Jelentés a pénzügyi stabilitásról” című kiadványában így fogalmaz: „A legnagyobb német bankok – nagy átlagban – javítottak

¹¹⁵ Bár a liberális gazdasági miniszter, a „Mittelstand” nagy barátja rendelkezik például a Német Gazdasági Alap felett, aki az olyan nagyvállalatok, mint az Opel támogatása helyett a kis- és középvállalatok segítségét preferálja.

tőkehelyzetükön.” (Deutsche Bundesbank 2009) A javuló helyzet szorosan összefüggött azzal, hogy a német pénzintézetek a hazai piac felé fordultak, s külföldi – elsősorban dollárban denominált eszközökben lévő – kitétségük jelentősen csökkent. Az ő, és a velük kapcsolatban álló vállalatok likviditási, finanszírozási helyzetét javították a különböző állami alapok, a SoFFin és a Német Gazdasági Alap. Az 4. és az 5. sz. táblázatok a 2010. január közepéig ezekből igénybevett eszközök nagyságát és összetételét mutatják. A SoFFin-ban rendelkezésre álló 480 milliárd euróból 2010. január 15-ig mindössze 118 milliárd eurót vettek igénybe, ez a teljes összeg 38 százaléka. A Német Gazdasági Alapból igénybe vett speciális finanszírozási lehetőséggel – ha összességében vizsgáljuk – nagyjából fele-fele arányban tudtak élni a nagyvállalatok, illetve a kis- és középvállalatok (pedig ezt elsősorban a Mittelstand megsegítésére hozták létre). Az összes igénybevett eszköznek kicsit több mint 40 százaléka kötődött a kezességvállalásokhoz, s 60 százalékát a speciális, állami bankokon keresztüli finanszírozás tette ki. Az összességében igénybevett 10 milliárd euró mindössze a 10 százaléka a rendelkezésre álló 100 milliárdos összegnek.

4.sz. táblázat

A SoFFin igénybevétele 2010. január 15-ig

	Milliárd euró
Elfogadott garanciakeretek	147
Elfogadott sajáttőke segélyek	28
Kockázátvállalás	-
Lebonyolítási intézetek	6

Forrás: Bundesministerium für Wirtschaft und Technologie (2010/a), 14. o.

5.sz. táblázat

A Német Gazdasági Alap igénybevétele 2010. január 18-ig

	A jóváhagyott ügyletek száma	Értéke (M euró)
KfW különprogram		
Kis- és középvállalkozások (Mittelstand)	2.437	2.956
Nagyvállalatok	165	3.069
Összesen	2.602	6.025
Kezességvállalások		
Banki kezességvállalások	6.640	1.092
Tartományi kezességvállalások	765	1.135
Nagykezességek	7	1.984
Összesen	7.412	4.211
Mindösszesen	10.014	10.226

Forrás: Bundesministerium für Wirtschaft und Technologie (2010/a), 16. o.

Ami pedig a reálgazdasági folyamatokat illeti:

A GDP csökkenése már 2009 második negyedében megállt, s az előző negyedévhez képest 0,4 százalékos növekedést mutatott. Ez az élénkülés tovább folytatódott a harmadik negyedévben, ekkor

már 0,7 százalékkal. Mindkét negyedéves érték meghaladta mind az eurózóna, mind az Európai Unió GDP-gyarapodásának mértékét. Ha a növekedés keresleti oldalának összetételét vizsgáljuk (8. sz. táblázat), akkor azt látjuk, hogy a növekedést elsősorban a kormányzati kiadások dinamizálták, és a háztartások fogyasztása is nőtt valamelyest – vagyis az élénkítő csomagoknak volt reálgazdasági hatásuk. (Egyes vizsgálatok szerint ugyanakkor például a gyermekek után járó adókedvezményből származó plusz jövedelem nagyobb hányada vált megtakarítássá, mint fogyasztássá.) Az élénkülő növekedés másik hajtóereje az export. A német kivitel 2009 júniusa óta mutat lassú javulást, s a kiszállítások euróértéke az előző hónapoz képest szeptembertől már nőtt. A harmadik negyedévben – a Bundesministerium für Wirtschaft und Technologie szerint – az előző év azonos időszakához viszonyítva az Európai Unión kívülre irányuló német kivitel összességében 20 százalékkal esett vissza, a kínai kiszállítások ugyanakkor 14,5 százalékkal bővültek. A német export tehát azonnal rákapaszkodott a világkereskedelem élénkülésére, elsősorban az ázsiai kereslet növekedésére. A német exportőrök Kína államilag finanszírozott élénkülésére építenek, arra vannak felfűzve.

A negyedik negyedévben a GDP élénkülése megtorpant. Ennek mögöttes tényezőiről még nem állnak rendelkezésünkre részletes adatok, de valószínűsíthető, hogy míg a kivitel tovább nőtt, az állami ösztönző intézkedések hatása kimerülőben van (pl. roncsautó-prémium).

6.sz. táblázat

A GDP alakulása 2009-ben negyedéves bontásban

	% -os változás az előző negyedévhez képest				% -os változás az előző év azonos negyedévéhez képest			
	I. né.	II. né.	III. né.	IV. né.	I. né.	II. né.	III. né.	IV. né.
Eurózóna	-2,5	-0,1	0,4	0,1	-5,0	-4,8	-4,0	-2,1
EU-27	-2,4	-0,3	0,3	0,1	-4,9	-5,0	-4,3	-2,3
Németország	-3,5	0,4	0,7	0,0	-6,7	-5,8	-4,8	-2,4

Forrás: Eurostat, 2010. február 12.

7. sz. táblázat

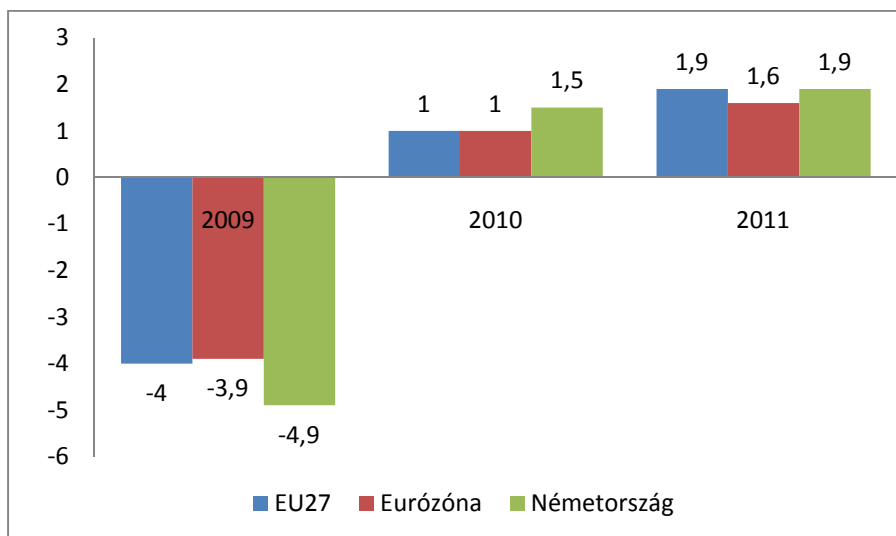
A GDP komponensenkénti alakulása (Az előző év azonos negyedévéhez képest, %)

Háztartások végső fogyasztása				Kormányzati kiadások				Bruttó állóeszköz felhasználás				Export				Import			
2008		2009		2008		2009		2008		2009		2008		2009		2008		2009	
Q4	Q1	Q2	Q3	Q4	Q1	Q2	Q3	Q4	Q1	Q2	Q3	Q4	Q1	Q2	Q3	Q4	Q1	Q2	Q3
-0,3	0,2	1,4	0,1	2,4	2,7	2,5	2,5	-1,4	-11,2	-8,4	-7,8	-6,3	-17,5	-18,3	-15,5	0,8	-7,9	-11,6	-10,2

Forrás: Eurostat Newsrelease Euroindicators 6/2010 – 8 January 2010

Az előzetes adatok szerint 2009. egészében a német GDP 4,9 százalékkal zuhant. Ez nagyobb visszaesés, mint az eurózóna, illetve az EU 27-ek átlaga, több mint kétszerese a francia visszaesésnek és némileg az olasz GDP csökkenésénél is nagyobb. A várakozások szerint azonban 2010-ben és 2011-ben a német gazdaság már magasabb ütemben növekedhet, mint az EU, illetve az eurózóna átlaga. Ugyanis a német stabilizáció államháztartási háttéré sokkal stabilabb, mint például a franciáé, s mérsékeltebb megszorításokra lesz szükség a költségvetési egyensúly javításához.

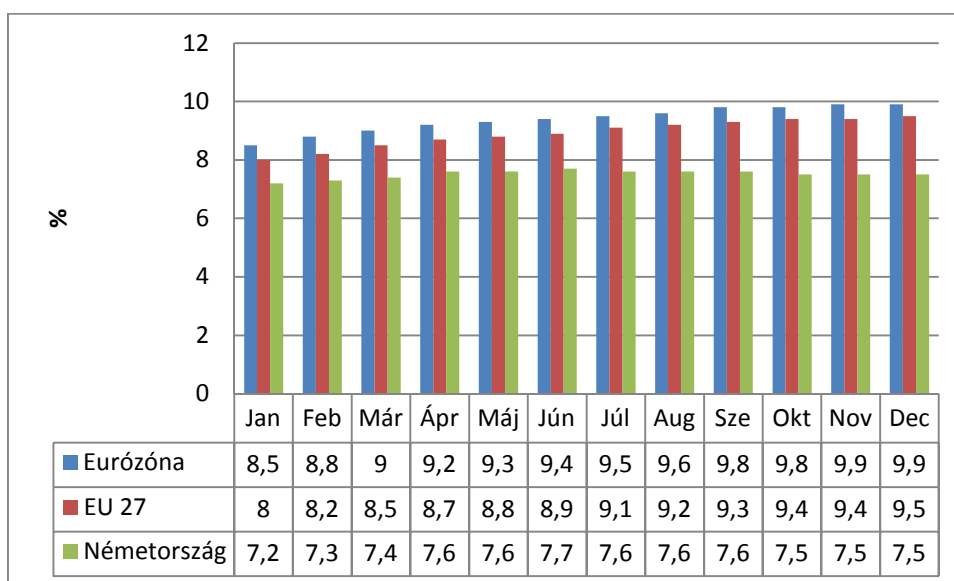
A GDP várható változása 2009- 2011-ben*

Forrás: IMF (2010)

A német válságkezelés legnagyobb sikerét a munkaerőpiaci folyamatok befolyásolásában tudta felmutatni. A tavalyi év januárjához képest decemberre a munkanélküliségi ráta mindössze 0,3 százalékponttal nőtt (ez a legkisebb növekedés az egész EU-ban), miközben az eurózána egészében, illetve az Európai Unióban 1,5 százalékpontos volt az emelkedés. Ez a német munkaerőpiac jelentős, válsággal szembeni ellenállóképességét mutatja, illetve a „Kurzarbeit” intézményének hatékonyságát jelzi (2009 végén 1,4 millió munkavállaló volt rövidített munkaidőben foglalkoztatva, elsősorban az autópárban, illetve egyéb gépipari ágazatokban). Kérdés ugyanakkor, hogy ez a módszer vajon nem szab-e gátat a mindenképpen szükséges strukturális változásoknak.

A munkanélküliségi ráta havi alakulása 2009-ben

Forrás: Eurostat alapján saját szerkesztés.

A német államháztartás kiegyensúlyozott helyzetben volt a válság kitörésekor, vagyis Németország könnyedén tudott anticiklikus fiskális politikát folytatni. A 2009-es, még mindig a maastrichti kritérium közelében lévő hiány az egyik legalacsonyabb (ha nem „a” legalacsonyabb – még nincsenek végleges adatok) az eurózónában. A hiány 2010-ben a várakozások szerint mintegy 1,5 százalékponttal fog nőni, ami az euróövezetben még mindig a legkedvezőbbek között lesz. A „Schuldenrecht” szigorú előírásai, és az ennek betartásához várhatóan ragaszkodó pénzügyminiszter garancia arra, hogy Németország 2011-ben megkezdi az „exit”-et. (Hacsak valami váratlan fejlemény nem történik a világgazdaságban.)

8. sz. táblázat

A német államháztartás helyzetének várható alakulása

	2009	2010	2011
Bruttó államadósság/GDP	73,1	76,7	79,7
Szezonálisan kiigazított elsődleges egyenleg/GDP	0,6	-1,0	-0,6
Az államháztartás teljes egyenlege/GDP	-3,4	-5,0	-4,6

Forrás: European Commission (2009)

A német gazdaság ugyanis – mint láttuk – erőteljesen exportfüggő, s belső piacának nagysága ellenére kiszolgáltatott a globális konjunktúrának. Németország azonban nemcsak függ a külpiaci kereslet alakulásától, de a globális piac elvárásainak megfelelő, nagyon versenyképes áru kínálattal is rendelkezik. E versenyképesség egyik alapja a költségek – nem utolsósorban a bérek – leszorítása (lásd az 1. sz. táblázatot). Így a német gazdaság erőssége egyben a gyengesége is: az exportversenyképesség gátolja a fogyasztást. (A német GDP-ben a fogyasztás aránya mindössze 56 százalék, szemben például az Egyesült Államok 70 százalékával.) Minél versenyképesebb az export, annál kevésbé nőhet a fogyasztás, s így Németország annál kiszolgáltatottabb a külső konjunktúrának. Tovább súlyosbítja ezt a helyzetet az előregedő társadalom, ami szintén nem fogyasztásra, hanem megtakarításra ösztönzi a németeket. Így „a tisztességes vas és acél gazdasági gépezet”-tel Németország bizonyos szempontból saját maga áldozata. De nemcsak saját magának okoz problémákat, hanem az egész világgazdaság egyensúlytalanságait is növeli.

A németek rövidtávú válságkezelését sikeresnek tekinthetjük. Az azonban, hogy hosszabb távon a kitűzött rendkívül szigorú költségvetési politika, a tervezett adó-, járulék, egészségügyi és nyugdíjreform vajon nem további takarékoskodásra fogja-e ösztönözni a németeket, ezzel is az export-, s konjunktúrafüggőséget erősítve – még a jövő titka.

Mind Németország, mind a világgazdaság válságokkal szembeni ellenállóképességét a feldolgozóiparral szemben a szolgáltatások, az exporttal szemben a hazai fogyasztás erősítése növelné.

Felhasznált irodalom

1. Bundesministerium für Wirtschaft und Technologie (2009): Konjunkturgerechte Wachstumspolitik. Jahreswirtschaftsbericht 2009.
2. Bundesministerium für Wirtschaft und Technologie (2010/a): Mit neuer Kraft die Zukunft gestalten. Jahreswirtschaftsbericht 2010.
3. Bundesministerium für Wirtschaft und Technologie (2010/b): Schlaglichter der Wirtschaftspolitik. Monatsbericht Februar
4. Deutsche Bundesbank (2009): Financial Stability Review, November
5. European Commission (2009): European Economic Forecast – autumn 2009.
6. European Commission (2010): Interim Forecast February. Fragile recovery in progress in the EU.
7. Eurostat (2009): Europe in Figures. Eurostat Yearbook 2009.
8. Hasse, R. H. – Schneider, H. – Weigelt K. (szerk.) (2006): A szociális piacgazdaság lexikona. Konrad Adenauer Stiftung, Magyar Almanach Kiadó, Budapest
9. IMF (2009): World Economic Outlook, October; Statistical Appendix
10. IMF (2010): World Economic Outlook Update. January 26th
11. Nagy Katalin (2009): 20 éves a német újraegyesülés – felzárkózás buktatókkal. Külgazdaság LIII. évfolyam 11-12. 4-20. o.
12. OECD (2009): Economic Outlook, Preliminary Version. November.
13. Projektgruppe Gemeinschaftsdiagnose (2008): Deutschland am Rande einer Rezession. Herbst 2008
14. Projektgruppe Gemeinschaftsdiagnose (2009): Zögerliche Belebung – steigende Staatsschulden. Herbst 2009
15. The Economist (2008/a): Lessons from crisis. Europe and America. October 4th
16. The Economist (2008/b): The European Union's week from hell. October 11th
17. The Economist (2008/c): Lifelines. Global finance. October 11th
18. The Economist (2008/d): The end of the beginning? Europe and the financial crisis. October 18th
19. The Economist (2008/e): Miss World goes missing. Angela Merkel. November 22nd
20. The Economist (2009/a): A reluctant patient. Germany's looming credit crunch. July 25th
21. The Economist (2009/b): The lives of others. Rebalancing the world economy: Germany. August 8th
22. The Economist (2009/c): Unbalanced Germany. August 8th
23. The Economist (2009/d): GM and Opel. Looking for reverse. August 29th

24. The Economist (2009/e): Small isn't beautiful. The car industry. September 19th
25. The Economist (2009/f): A black-yellow (and purple) triumph. October 3rd
26. The Economist (2009/g): Angela's new team claims its seats... October 31st, 35-36. o.
27. The Economist (2010/a): Waiting for Angela. January 23rd, 27-28. o.
28. The Economist (2010/b): Paying up. GM offers to invest more in Opel. March 6th
29. Unger, Brook (2010/c): Changing the colours. Germany's new coalition will proceed with caution. In: The world in 2010. The Economist
30. WTO (2009): World Trade Report 2009
31. <http://www.bundesbank.de>
32. <http://eurostat.ec.europa.eu>
33. <http://www.vda.de>

II. Az új francia modell és a válság

1. A francia politikai modell

A francia hagyományos politikai és gazdasági modellt alaposan felbolygatta Nicolas Sarkozy elnökké választása, a Sarkozy-féle neo-neo-gaullizmus, mások szerint poszt-gaullizmus hatalomra kerülése. A jobboldalnak ez az új iránya, már a 2008-as válság előtt hozzákezdett Franciaország átalakításához, amit a válság csak felgyorsított.

Új hatalmi szerkezet

Charles de Gaulle 1958-as V. Köztársasága hatalmi szerkezetében azon alapult, hogy összekapcsolta a jobboldalt és a közepet a jobboldal irányításával. A politikai intézmények erre a szerkezetre épültek. Ebben a rendszerben nem volt átjárás a két nagy tömb között, sőt, többnyire „hideg polgárháború” dúlt közöttük. (Ebben az időszakban alakította ki, és szerzett többséget a baloldalon François Mitterrand, az „ellenállás politikájával” – *la politique de la résistance* -, amelynek jelszava: „nincs ellenség a baloldalon, nincs barát a jobbon” [*pas d’ennemi à gauche, pas d’ami à droite*].)

1968 megrázkódtatása és De Gaulle bukása után, a gaullizmus válságával megjelent egy új alternatíva: a közép és a jobboldal új összekapcsolása a közép irányításával. A korábbi hatalmi szerkezetből következően, a közepet csak a jobb- és baloldal közötti kicsiny liberál-konzervatív erő, az UDF képviselhette, amelyik a mérleg nyelve és modernizációs erő volt a hatalmi struktúrában. Ám, Franciaország középről irányítása csak Valéry Giscard d’Estaing (UDF) köztársasági elnöknek sikerült 1974 és 1981 között. A liberálisok jól ellensúlyozták az első olajválságot, és puhán hozták le a francia gazdaságot és politikát a gaullista fellegekéből. De a második olajválságra már képtelennek bizonyult a giscardi közép – Franciaország megint kettévált. Ezután balról vezérelt középpel irányított François Mitterrand, és jobbról kormányzott középpel Jacques Chirac.

A közép és a baloldal középre súlyozásába belerokkant a szocialista Michel Rocard 1983-ban, azután a jobboldal középre súlyozásának kísérletébe bukott bele a liberál-konzervatív Raymond Barre 1988-ban, majd Édouard Balladur 1995-ben. François Mitterrand a baloldali egységgel nyert 1982-ben, és azután ismét kettévált a politikai szerkezet, baloldalra és jobboldalra. Jacques Chirac 2001-ben, a gaullista RPR-ből meghirdette a „többség egységes pártját” [*le parti unique de la majorité*], és az UMP-be igyekezett beolvasztani a szélsőjobbon kívüli valamennyi erőt a jobboldalon és a közép jobboldalán.

A jobboldal modernizálására, angolszászosítására Jacques Chirac 1999 őszén határozta el magát, válaszul a Clinton-Blair páros baloldali kihívására és a spanyol Aznar néppárti kísérletére. (Ebbe az irányba illet Orbán Viktor döntése a Fidesz néppárti modernizálására.) Ekkor döntött az amerikai típusú közvetlen elnökválasztás mellett az RPR-ben, a jobboldali gaullista kormánypártban. Ennek révén világosan körvonalazódhattak az áramlatok a pártban. 1999. november-decemberében elindult az elnökségért Chirac jelöltje, a centrista-gaullista Jean-Paul Delevoy, a szociális gaullisták, séguinisták jelöltjeként François Fillon, a Balladur-Sarkozy modernista irányzat nevében Patrick Devedjian, végül „kívülálló önjelöltként” Michèle Alliot-Marie. Az első fordulóban, csekély többséggel Delevoy győzött

Alliot-Marie előtt, ám ekkor Fillon és Devedjian visszaléptek Alliot-Marie javára, aki így a francia történelem első női kormánypárti elnöke lett, egészen az UMP megalapításáig.

Nicolas Sarkozy 2007-es elnöki kampánya jellegzetes „törvényesség és rend” jobboldali kampány volt. Három fő téma: bűnözés, bevándorlás, nemzeti identitás. Ennek érdekében meghirdette a zéró-toleranciát, és kijelentette, hogy megválasztása esetén létre fogja hozni a Bevándorlási és nemzeti identitási minisztériumot.¹¹⁶ Elnökké választásakor nem tett egyebet, mint kihasználta az egységes jobboldal előnyét a megosztott baloldal felett. Célja az volt, hogy a hagyományos jobboldal mellett megszerezze a szélsőjobboldali lepenisták többségét, és ez sikerült is neki. „Sarkozy kihasználta a választásokon a jobboldal előnyét a baloldal felett. 1984 óta, a bal/jobb erőviszonyok rendre 45,5/54,5 arányúak a jobboldal javára a választói magatartás szerkezete miatt, amelyet három állandó tényező határoz meg: a gazdaságpolitika (privatizáció); a bizonytalanság és a bevándorlás. Sarkozy úgy mutatta be magát a jobboldal jelöltjeként, mint Jacques Chirac ellenfelét, és a választást ideológiai – értékek fölötti – döntéssé változtatta a baloldal és a jobboldal között, és ez döntő volt ezen a választáson. A baloldal megfizetett azért, hogy képtelen volt hitelességben versenyre kelni a jobboldalal a három strukturális tényezőt illetően... és nem tudta módosítani sem ezt a választási szerkezetet új tényező bevezetésével. Sarkozy megvalósította a szélsőjobb elszigetelését, és tisztán jobbosította az UMP-ét (*droitisant nettement l'UMP*).”¹¹⁷

Nyitás és reformok

A választások után Nicolas Sarkozy új arculattal és hatalmi szerkezettel próbálkozott. Alain Duhamel ezt a konzulátus éveihez hasonlítja. „A gaullizmus, François Furet és René Remond szerint, a bonapartizmus felélesztése. Charles de Gaulle császár lehetett, Georges Pompidou a Berthier-je, Jacques Chirac a Ney tábornoka. Nicolas Sarkozy sokkal inkább a fiatal első konzulra hasonlít, aki lázasan meghódította Párizst.” Duhamel szerint, Sarkozy nem kívánja meghódítani Európát, se zsarnoksága alá venni Franciaországot. Sarkozy a szakítás embere, és ez találkozik az országnak a biztonságot és a változást egyszerre kívánó hangulatával. „A konzuli bonapartizmus történeti próbálkozás a rend és a mozgalom összebékítésére. A rend mindig a jobboldal prioritása volt, a mozgalom pedig a baloldalé. A bonapartizmus eredetisége e tekintélyelvű és modernizátor jobboldalnak, a rend és a mozgalom, a szakítás és a hagyomány frontvonalába helyezése.” A tekintély és az innováció házasságából új társadalmi modell és új nemzeti egység, hatalom születhet.¹¹⁸

Sarkozy valójában az amerikai típusú republikánizmussal próbálkozott, a Nixon, Reagan, ifjabb Bush „*movement conservatism*” irányzatával, amely egyesíti a mozgalmi ideológiát a rendcsináló állami akarattal.¹¹⁹ Maga Sarkozy a választások után közvetlenül, amerikai típusú elnökségi kampányba kezdett: egy személyben hirdette meg a nyitás és a reformok politikáját.

¹¹⁶ A Bevándorlási és nemzeti identitási minisztérium ötlete még az UMP-en belül is ellentéteket váltott ki. François Baroin a Chirachoz közel álló UMP képviselő, később, a 2009-es nemzeti identitás vitában így nyilatkozott: „Sohasem pártoltam a nemzeti identitás minisztérium létrehozását... Nem vagyunk nacionalisták. A nacionalizmus, ahogy Jacques Chirac írta Visszaemlékezéseiben, mások gyűlölete. Mi patrióták vagyunk. A patriotizmus, a mieink szeretete.” Baroin (2009)

¹¹⁷ Martin (2007, 408)

¹¹⁸ Duhamel (2008, 58)

¹¹⁹ Tanenhaus (2009).

Nicolas Sarkozy meghirdette az *ouverture* – nyitás – politikáját: valamennyi pártból a szélsőjobbot és szélsőbalt kivéve be kell vonni a kormányzati politikába a szakmailag tehetségeseket, a szakpolitikai tekintélyeket. Jobboldalról jobbközépre váltott. Anélkül, hogy koalíciós ajánlatot tett volna, átnyúlt a pártszerkezeten, és középre *pozícionálta magát, átvéve, mind a modernizáló jobbközép (liberál-konzervatívok és liberálisok), mind a reformista balközép témáit és fontos szereplőit.* (Nicolas Sarkozy 1995-ben a konzervatív liberális Edouard Balladur mellett állt Jacques Chirac-kal szemben az elnökválasztási kampányban, és azon igyekezett, hogy egyszerre szerezze meg a hagyományos és a modernizáló gaullisták, valamint a liberálisok támogatását.) Gyors és hatékony reformokat és modernizációt hirdetett szinte minden területen: központi közigazgatás, önkormányzatok, nyugdíj, oktatás, idegenrendészet.

A nyitás módszeréről képet kaphatunk Bernard-Henry Lévy emlékezéséből. Lévy, az egyik legismertebb és befolyásosabb értelmiségi leírja, hogy 1983-ban ismerte meg a fiatal Sarkozyt, még Neully polgármestereként. Nemcsak ismeretségbe, hanem barátságba is keveredtek egymással, együtt járnak kirándulni, Szahara-túrákra, ebédelnek és vacsoráznak, vitákat folytatnak egymással. 2007. január 23-án, az elnökválasztási kampány idején, megjelenik André Glucksmann – BHL legjobb barátjának és filozófus kollégájának – cikke a Monde-ban, amelyben bejelenti, hogy Sarkozy-t támogatja az elnökválasztáson. Mindez nagyon meglepi BHL-t, akivel Glucksmann nem osztotta meg előre támogató véleményét. *Délután háromkor megszólal a telefon. Sarkozy diadalmas hangja hallatszik: - Láttad a Monde-ot? Tudod, hogy az egyik barátod cikket írt a másik barátodról?*

- *Igen. Természetesen olvastam. Jó. Bátor. Örülök is miattad...*

Sarkozy félbeszakítja, elégedetlenség és bizalmatlanság csendül ki a hangjából: - Bátor? Miért lenne bátor? Hát bátorság kell ahhoz, hogy mellém álljon?

- *Mert kockázatot vállal. Támogat a másik oldalról.*

Sarkozy megint belevág: - Mikor ír egy cikkecskét rólam? Na, mikor? Mert Glucksmanné kedves nekem, de a tiéd fontosabb, mert a barátom vagy! – Ó, én... - Igen? – Nincs is rám szükséged. Éppen elég embered van. És valamennyi közvéleménykutatás a megválasztásodat jelzi, még mielőtt igazán elindult volna a kampány. – A közvélemény nem probléma. Nem a választásról van szó. Persze, biztos vagyok benne, hogy megválasztanak, csak hogy éppen azért, mert olyan emberek állnak mellettem, akiket becsülnék. De megismétlem a kérdést: - mikor csatlakozol hozzám? Mikor állsz végre mellém, megírva egy kedves cikkecskét?

- *Nagyon jól tudod, hogy százszor is találkoztunk. De a személyes kapcsolat egy dolog, az eszmék egy másik. És bármennyire szeretlek és tisztellek, a baloldal a családom, és...*

- *Micsoda? – mondta emelt hangon. – Emmanueli a családot? Montebourg a családot? Azok az emberek, akik az elmúlt harminc évben rendre a piczába küldtek? Hülyének nézel, vagy tényleg azt akarod mondani, hogy ezek az emberek a családot?*

- *Igen, igazad van, idegenkedtem mindig ezektől az emberektől, akik gyakran nem voltak velem a legkedvesebbek. De mégis, annak ellenére, hogy a barátod vagyok, és a magam részéről kívánok neked mindenben sikert, a baloldalra szavaztam eddig és most is a baloldalra fogok szavazni...*

- *Écoute! [Figyelj!] Felfrissítem a memóriádat? Csak egy egyszerű kérdés. Mit mondott Emmanuelli, a családod a Dangerous Purity című könyvedről 1994-ben? És mit adott elő Montebourg uyanerről a könyvedről a televízióban?*
- *Ne, elég, igazad van. Hogy neked micsoda memóriád van! Te védted egyedül ezt a könyvedet, elismerem. Écoute, Nicolas, écoute-moi! Azt hiszem, hogy Glucksmann barátom nagy hibát vétett, amikor túl korán ekkora lelkesedéssel döntött, anélkül, hogy megvárta volna, hogy ellenfeleid, különösen Ségolène Royal, kitehessék a kártyáikat...*
- *Royal asszony kártyái... pfff... Na, hallgasd, miféle kártyák! Az egyiket hallottam, hogy együtt érez a Hezbollah-val, a másikat is, hogy mennyire jó a kínai igazságszolgáltatási rendszer...*
- *Ez igaz. Most részben igazad van. De vedd figyelembe a kontextust... a mostani szavai... Félbeszakítja. – Gyerünk! Elég a fecsegésből! Courage, mon cher Bernard! [Bátorság, Bernardom!] Légy bátor, kelj ki az ágyadból! – Délután három van. – Tudom, azért mondom. Azt akarom, hogy nyújtsd a kezed, add nekem, és együtt, meglátod, forradalmat fogunk csinálni!¹²⁰ BHL végül nem vállalja el Sarkozy mellett a Malraux-szerepet, a vezető ideológus megtisztelő rangját. De mások nem álltak ellent.*

Sarkozy kormányfőnek François Fillon-t kérte föl, aki a párt „szociális gaullista”, „seguinista” szárnyának képviselője, és korábban több kérdésben Sarkozy erős bírálója volt. François Fillon (1954) már 27 évesen, 1981 óta parlamenti képviselő. Először Philippe Seguiné köréhez („Cercle”) csatlakozik. A jobboldal megújításának mozgalmában vesz részt, és 1990-ben a Seguin-Pasqua szövetségben, amely veszt Chirac és Juppé ellenében. 1993-ban kutatási miniszter lesz Balladur kormányában. 1995-ben, akár Sarkozy, Fillon is Balladur elnökválasztási kampányát támogatja Chirac-kal és korábbi politikai mentorával Seguin-nel szemben. Balladur veresége ellenére informatikai miniszter lesz a Juppé-kormányban 1997-ig. 1997-ben Seguin és Sarkozy szövetséget kötnek az RPR vezetésének megszerzéséért Juppé ellen, és sikerül győzniük, amelynek eredményeként Seguin lesz az RPR elnöke, Nicolas Sarkozy a főtitkár, Fillon a titkár. 2002-ben Fillon a Raffarin-kormány szociális- és munkaügyi minisztereként hozzákezd a nyugdíjrendszer reformjához, amelynek első lépcsője a *Loi Fillon* (2008-ig 40 év szolgálati idő, 2012-ig 41 év, 2020-ig 42 évvel lehet nyugdíjba menni). A szakszervezetek ellenállásának hatására fennmaradnak a speciális nyugdíjak. 2003 decemberében véresen összevesznek Sarkozy-vel a kormány ülésén a reformok felett. Fillon a reformok folytatása mellett, Sarkozy ellenükben foglal állást. De 2004 őszén kibékülnek, és Fillon támogatja Sarkozy elnökségét az UMP-ben, amit Sarkozy meg is nyer. 2004 tavaszától oktatási miniszter, Sarkozy novemberi távozása után második ember a kormányban. A meghirdetett oktatási reform ellen 100 ezer hallgató tüntet, aminek hatására Chirac visszavonulót fúj, másodszer is cserbenhagyva Fillont. 2005. június 1-én új kormány alakul Villepin vezetésével, ahová Fillont nem hívják meg, mert Chirac telefonja szerint „nincs hely a számára” a kormányban. Ekkor szakít Chirac-kal és Villepin-nel, kimegy Sarkozy-hez a „száműzetés sivatagába”. 2006 őszén kezdeményezője a „*La France peut supporter la vérité*” kampánynak. A jobboldali győzelem után Sarkozy fölkeri miniszterelnöknek.

Az elemzők többsége nem jósolt nagy jövőt a Sarkozy-Fillon párosnak, mert arra számítottak, hogy a két erős és hiú egyéniség súrlódásai az első sikertelenség esetén szakításhoz fognak vezetni. Sarkozy örökmozgó, álláspontját állandóan változtató, mindig új ötletekkel előálló nárcisztikus politikus, Fillon alapos közigazgató, megfontolt, álláspontjához ragaszkodó, módszeres és szürke

¹²⁰Lévy (2008, XIV-XVI)

személyiség. Ehhez képest, Sarkozy és Fillon kapcsolata túlélte a reformok megtorpanását, Fillon népszerűség növekedését Sarkozy hátrányára, a 2008 őszi válságot, majd a válságkezelés viszontagságait, kitart még 2010-ben is. Ennek oka, az elemzők szerint, a két politikus reálpolitikai számítása: jól kiegészítik egymást.

A nyitás politikájának megfelelően, Sarkozy már az első Fillon-kormányba bevitte hadügyminiszternek Hervé Morin-t a liberális UDF-ből kivált Nouveau Centre frakcióvezetőjét, külügyminiszternek a szocialisták erős politikusát, Bernard Kouchner-t és Eric Besson-t bevándorlási és nemzeti identitási miniszternek.

Nicolas Sarkozy azzal, hogy szakított Mitterrand és Chirac hideg polgárháborús, klán-szellemével [*clanisme*], nemcsak megosztotta politikai ellenfelét, a Szocialista Pártot, és megzavarta saját, még gaullista-chiracista gyökerű pártját, az UMP-ét, de nehezé tette, hogy akár jobbközép, akár balközép modernizáló-reformista irányból támadhassák, ellenzéket szervezzenek ellene.¹²¹ Nincs se nagy-, se kis-koalíció. Úgy tette magától, elnöki hatalmától függővé a baloldali és jobboldali modernizáló politikusokat, hogy azoknak hiányzik az intézményes (párt)hátterük, és nem kérhetnek számon programot a köztársasági elnökön.

Dominique Strauss-Kahn, az egyetlen erős és független, liberális szocialista politikus, vállalta el az IMF vezetését (Sarkozy támogatásával), és távozott a belpolitikai színtérről. Ekkor még se Sarkozy, se Strauss-Kahn nem tudhatta, hogy 2008 őszén és 2009 folyamán, a Nemzetközi Valutaalap és Dominique Strauss-Kahn komoly nemzetközi válságkezelői pozícióba kerül, s ezzel DSK ismét esélyes szocialista elnökjelöltté válik Sarkozy-vel szemben a 2012-es elnökválasztásokon.

Természetesen Sarkozy nem lenne Sarkozy, ha nem dicsekedne zsákmányszerzési akciójával. Már 2007 augusztusában kijelentette: „A Szocialista Pártban kiváló emberek vannak, csak egyáltalán nem használják őket. Egy másik életemben a humánpolitikai igazgatójuk lehetnék.” Azután 2008 szeptemberében: „Kouchner tehát velem van! Strauss-Kahn New Yorkban jó fizetéssel! Jack Lang sincs tőlem nagyon messze... és folytatódni fog Claude Allègre-rel!” Végül, 2009 decemberében: „Megválasztottak a [Szocialista Pártban] humánpolitikai igazgatónak. Strauss-Kahn? Washingtonban. Kouchner? Velünk. Jack Lang? Velem! Tudnak olyan politikai formációról, ahol ilyen tehetségek vannak, és akik nem választják Martine Aubry-t vagy Ségolène Royal-t?”¹²²

Sarkozy megváltoztatta a jobboldali elnök és miniszterelnök viszonyát a szakszervezetekhez és a tőkéhez. Jacques Chirac nem volt hajlandó tárgyalásba bocsátkozni velük, Alain Juppé miniszterelnökként technokrata attitűddel tárgyalt, illetve szakította meg a tárgyalásokat, Dominique de Villepin miután sikertelenül erőltette a munkaerő-piaci reformot, meghátrált előlük. Sarkozy

¹²¹ Baverez (2007, 704). Sarkozy a későbbiekben javasolta a „többség konföderációját” – *confédération de la majorité* -, amely az UMP-ből, a Nouveau Centre-ből, a radikálisokból és a Gauche moderne-ből állna. E törekvésében nyíltan ütközik a régi RPR-hez ragaszkodó, „reformált gaullizmust” hirdető Fillon miniszterelnökkel és Alliot-Marie belügyminiszterrel.

¹²² „A pragmatizmus – az opportunizmus a jobb kifejezés -, ahogy a győzelme után beszél: »Gyertek hozzám! Veletek vagyok, mindegyikötökkel! Szabad a vásár! Tegyétek, amit akartok!«. Kouchner – az ikon. Védrine – a bölcs. Mitterrand Szent Grál kerekasztalának lovagjai, akiket Sarkozy ifjú miniszterként annyira csodált. A baloldal totemei. Az irodalom és a show business legendái. Ki a szocialisták védőszentje? Blum? Ide nekem, Blumot!” Lévy (2008, 3)

azonnal meghívta őket az Elysée palotába, és közölte, hogy „ajtóm mindig nyitva áll Önök előtt”.¹²³ Mindez addig tartott, amíg az elnök nem indított minden fronton reformrohamot, s a közvéleményre támaszkodva nem kezdte támadni a szakszervezeteket.

Sarkozy reformstratégiája azon alapszik, hogy a társadalom érett a reformokra, a franciák akarják is a reformokat, ezért bármiféle erőltetés bukáshoz vezet. Elnöki előterjesztése – *Ensemble, tout devient possible* [Együtt minden lehetséges] -, amelyet a 45 millió választópolgár elé terjesztett, ebben von határvonalat elődei és maga közé. Megértés és együttműködés, társadalmi dialógus és az érdekellentétek elfojtása a feladat. A reform agendáját előre meg kívánta határozni. Sarkozy és Fillon felkérték Jacques Attali korábbi szocialista politikust egy államreform-bizottság vezetésére, amely egy összesen 316 intézkedésre kiterjedő reformtervezetet állított össze.¹²⁴ Sarkozy azonnal, minden fronton – nyugdíj, oktatás, központi és helyi igazgatás, igazságszolgáltatás - reformmunkálatokat indított.¹²⁵

A nyugdíjrendszer részleges átalakítását sikerült Fillon miniszterelnöknek véghezvinnie. De az oktatási reform tartós ellenállást váltott ki. A központi és a helyi igazgatás reformját az elnök Édouard Balladur volt miniszterelnök által vezetett bizottságra bízta, amely 2008 tavaszán a központi, 2008 őszén a helyi államigazgatásra vonatkozóan adta elő javaslatait. (A Balladur-bizottság ugyancsak „pártok feletti”, többek között tagja Pierre Mauroy volt szocialista miniszterelnök.)

A reformdiktatúra, a mozgóháború, a minden szárnyon támadás erőltetése nem vezetett sikerhez. „»Ennek a kormánynak« - mondta Thatcher asszony a Times-nak 1980 elején -, »nem az első száz nappal kellett számolnia. Még öt év következik, és azután még további öt«. És valójában azzal számolt, hogy az első három év eredményei elkeserítőek lesznek, a munkanélküliség csúcsokra ér, a konzervatívok népszerűsége mélypontra. Thatcher asszony kezdetben visszafogott volt. Nem lehet mindent egyszerre megreformálni. [A szakszervezetekkel szemben] a felőrlés politikáját választotta.”¹²⁶ „Az igazi reform nem a nagy beszédekben, hanem a tettekben, főként a pénzügyi törvényekben rejlik.” – teszi hozzá az elemző. A sokkoló reformok mégsem a szakszervezeti ellenálláson buktak el, hanem maga az elnök, és a jobboldal „fáradt bele”, a népszerűsége elvesztése miatt.

A tizennyolc hónapon át húzódó speciális nyugdíjak megreformálását célzó munka mutatta legjobban a Fillon-kormány nehézségeit. A speciális közszolgálati nyugdíjak megváltoztatása eddig mindig heves ellenállásba ütközött. Sarkozy és Fillon számára szimbolikus jelentősége volt annak, hogy sikerül-e a reform, vagy „chiracizálódnak” – nekivágnak, majd véres fejjel visszavonulnak. A francia választók nagy többsége helyeselte a speciális nyugdíjak átalakítását. Fillon meghirdette a célt: az általános nyugdíjrendszer parametrikus szabályait harmonizálni kell a speciális nyugdíjak másodlagos parametrikus szabályaival, annak érdekében, hogy egyensúlyi rendszer alakuljon ki. Ám ekkor merült fel az egész nyugdíjrendszer parametrikus és paradigmikus értékeinek problémája –

¹²³ Később vacsorázní hívta őket Párizs lelegegánsabb éttermeibe, és rendszeresen személyesen egyeztetett velük követeléseikről. (A rupture with the past? Economist, 2007). De a „mézeshetek” után elmérgesedett a szakszervezeti vezetők és az elnök viszonya.

¹²⁴ Jacques Attali: Rapport de la Commission pour la libération de la croissance française: 300 décisions pour changer la France (La Documentation française, 2008).

¹²⁵ Élie Cohen ezt a stratégiát szőnyegbombázó – *carpet bombing* – reformoknak nevezi, amelynek inkább az a célja, hogy megzavarja az ellenfeleket, mint a reformok valódi véghezvitele. Cohen (2008)

¹²⁶ Le Boucher (2007)

az indexálás, a helyettesítési ráta, a tényleges nyugdíjba vonulás korcentruma, a korhatár emelésének problémája -, vagyis, hogy lehetséges-e a speciális nyugdíjak újraszabályozása az egész rendszer reformja nélkül. Ezután alkudozás kezdődött a nagy állami vállalatok munkáltatói és munkavállalói szervezeteivel, nyugdíjalapjaival a számítási módokról. Az alkuk végeredménye, hogy az államnak nem sikerült elérnie, hogy felülről korlátozza pénzügyileg az állami vállalatok nyugdíjalapjait, s a szenátusi vitában kiderült: nem tudható, hogy ezután többre vagy kevesebbre kerül az államnak az új rendszer.¹²⁷

Az érdekképviselő beengedése a reformok területére és a kiegyezések erőltetése a lobbik és az érdekképviselők erősödését hozta. Az „önreformálásra” felszólított felek megértették, hogy az elnöknek fontosabb a reform eredményes végének bejelentése, mint a reform tartalma. Így, 2008 elejére a „modernizált” érdekképviselők elérték, hogy a tényleges nyugdíj korcentrum 57 évnél rögzüljön; a CGT és CFDT szakszervezetek megerősödtek a többi szakszervezetek hátrányára, úgy, hogy fennmaradt finanszírozásuk homályos háttere; augusztusban a nagy elosztó intézmények megerősítették monopolhelyzetüket; majd következett a túlmunka adómentesítése.

A reformok másik akadályja maga a diszfunkcionális francia politikai rendszer, amelyben a képviselők és szenátorok sokkal inkább helyi érdekek kijárói, lobbisták, mint valamiféle nemzeti érdekek képviselői. Az egyensúlytalan politikai rendszerben a mandátumok halmozódása lehetetlenné teszi a hatékony és országos érdeken nyugvó munkát. Az 577 képviselőből gyakorlatilag valamennyien önkormányzati képviselők is, 259-en polgármesterek, 32-en megyei elnökök, 3-an régió elnökök. Az elnök a társadalmi békének tett engedmények jegyében, újabb és újabb bizottsági egyeztetéseket javasolt, amelyekből azonban nem, vagy csak felemás reformintézkedések születtek.¹²⁸

A reformok lassulásával és a válság megjelenésével, Nicolas Sarkozy egész Franciaország, sőt, Európa és a nagyvilág válságkezelőjének pozíciójába helyezkedett. Kétségkívül, Sarkozy középírói irányító pozíciója Franciaországban erősen meggyengült a válság idején, s mintha maga is jobban élvezte volna a nemzetközi válságkezelést.

„A hatalom az eszmékből születik”

Nicolas Sarkozy az első jobboldali politikus, aki vallja, hogy a modern hatalom nem (csak) erőre, intézményekre, hanem *eszmei hegemoniára* épül. „Alapjában elfogadom Gramsci elemzését: a hatalom az eszmék révén nyerhető meg. Első ízben vívja meg a harcot egy jobboldali ezen a téren.” – nyilatkozta Sarkozy 2007 áprilisában a Figaro-ban.¹²⁹ Sarkozy hirdeti, hogy Franciaországban az 1789 óta fennmaradt, a XIX. század forradalmaiban, a Népfrontban és az Ellenállásban, majd 1968-ban megerősített baloldali eszmei hagyomány és hegemonia következtében nem tud a jobboldal tartósan hatalmon maradni, illetve hatalmát gyakorolni. A jobboldal győzhet nyers erővel, intézményi berendezkedéssel, sőt, de Gaulle révén bizonyíthatja, hogy lehetséges tartós jobboldali legitimáció, amely történetileg a jobboldalt tekinti a szuverén Franciaország irányítására egyedül jogosultnak, de amíg nem győzi le eszmeileg a baloldalt, addig sohasem tarthatja kezében a jövőt. *A baloldalt saját fegyvereivel kell legyőzni.*

¹²⁷ Dominique Leclerc: Rapport au nom de la commission des Affaires sociales du Sénat sur le projet de la loi de financement de la sécurité sociale pour 2008.

¹²⁸ Cahuc-Zylberberg (2009-10)

¹²⁹ Lásd: Sgard (2007) és De Beer (2007).

Nicolas Sarkozy-t 1995-ben két bukás, és ezzel fontos tapasztalatok érték. Az egyik, a modernizáló és reformáló, liberál-konzervatív Édouard Balladur bukása a hagyományos gaullista Jacques Chirac-kal szemben az elnökválasztási harcban. A másik, Alain Juppé miniszterelnök reformjának bukása a tartós sztrájkok, a baloldali szellemi hegemonia, és a jobboldali elnök meghátrálásának hatására. Édouard Balladur elnöki kampányában részt vett a Franciaország megújítására szerveződő elit hálózat tagjainak többsége. Ekkor ismerkedik meg Sarkozy kívülállóként az elit hálózatával, a hálózati szerveződés előnyeivel és hátrányaival. Az 1982-ben François Furet jeles történész és Roger Fauroux a Saint-Gobain vállalat igazgatója, illetve Alain Minc és Pierre Rosanvallon kezdeményezésére alapított Fondation Saint-Simon 36 tagjából 13-an írói voltak a *France de l'an 2000* [Franciaország a 2000-es évben] programnak, amely Balladur támogatására készült.

A Saint-Simon alapítványban állami funkcionáriusok, mint Pierre-Yves Cossé, újságírók, mint Françoise Giroud (*L'Express*), Jacques Julliard (*Nouvelle Observateur*), Franz-Olivier Giesbert (*Le Figaro*), Serge July és Laurent Joffrin (*Libération*), Anne Sinclair (TF1), Christine Ockrent (France3). Másrészt filozófusok, mint Alain Finkielkraut, Edgar Morin, Luc Ferry, és könyvkiadók, mint Pierre Nora (*Gallimard*), Yves Sabonnet (*Hachette*), továbbá olyan politikusok, mint Robert Badinter, Martine Aubry, Dominique Strauss-Kahn és Bernard Kouchner. Véleményhordozók és formálók, akik véleményüket jelentős sajtóbefolyással tudták érvényesíteni.

Ellentétben Nagy-Britanniával, ahol a sajtót sajtócézárok, mindenekelőtt Murdoch birtokolja – 32%-ot –, akikkel a politikának közvetlenül kell kiegyezniük, vagy Itáliával, ahol Berlusconi sajtócézár maga a politika, Franciaországban még kisipariak voltak a kilencvenes években, és részben ma is, a sajtó befolyásolásának eszközei. Így, aki nem birtokolta a szellemi hegemoniát, nem tudta befolyásolni kellő mértékben a sajtót. Alain Minc „rendszere”, a politikai sajtó közvélemény formálóival való közvetlen viszony és hálózatos egyeztetés – *Petits conseils* – jól ismert volt Sarkozy előtt.¹³⁰

És ugyanebben az időben kezdődik meg az európai baloldal modernizálódása és amerikanizálódása, amikor a szocialisták és a szociáldemokraták szociálliberalizálódtak, a konzervatív-liberális pártok elveszítették a globalizációs elitek politikai képviselőinek monopóliumát.

A Balladur-kampányban csapott össze először, mint majd látni fogjuk, a Sarkozy által is képviselt 1993-as föllendítési program, a Jean-Claude Trichet és a Saint-Simon alapítvány többségi liberális, *pensée unique* programjával (kölségvetési szigor, erős frank, versenyképesség antiinflációs politikával). Sarkozy Maastricht kritériumainak heves ellenzőjévé vált. De itt, a Balladur-kampányban ütközött meg a baloldal is, amikor Alain Minc a megszorító és modernizáló Juppé-reformot „elkerülhetetlenül szükséges forradalomnak” nevezte, ellenben Alain Touraine és Pierre Bourdieu a tartós általános sztrájkot támogatta a forradalom nyitányaként. A Juppé-reform bukásából Sarkozy azt értette meg, hogy a modernizációs reformnak három politikai feltétele van: 1. erős elnöki és/vagy miniszterelnöki hatalom, 2. az eszmei hegemonia megszerzése, 3. a közvéleménynek a sztrájkok ellen fordítása.

A Clinton által megindított és Blair által Európára lekottázott amerikanizálódás, a „harmadik út” és az „új közép” ugyan nem vált uralkodóvá a francia baloldalon, de háttérbe szorította a jobboldalt

¹³⁰ Bickerton (2007).

Európában és a világban. A kapitalizmus világméretű projekté vált, amit az új baloldal magáévá tett – „nem mást, hanem jobban” -, és igyekezett a maga képére formálni. A francia szociálliberálisok, Dominique Strauss-Kahn, Pascal Lamy, Jacques Attali komoly európai és világbefolyásra tettek szert.¹³¹

Ám, Sarkozy jó pillanatban lépett fel a jobboldali eszmei hegemonia megszerzésének igényével. A baloldalon éppen egyszerre jutott válságba a XVIII. századi felvilágosodástól és a forradalomtól tartó racionalitás és haladás eszméje; lezárult a proletár forradalmiság 1917 óta tartó szakasza; megrendült a szociáldemokrácia 1945 utáni jóléti állama; válságba került a 68-asság, az „emberarcú kapitalizmus” eszmerendszere. A szocialisták ekkor állították félre az un. „második baloldalt”, s próbáltak valamifajta kontinentális populista blairizmussal, Segolène Royal révén kitörni a bezártságból. A „második baloldal” a szociálliberális irány, Jean Jaurès, Pierre Mendès-France, Michel Rocard, Jacques Delors, Dominique Strauss-Kahn hagyománya és vonala, akik a modernizációban, a reformokban, decentralizációban, társadalmi autonómiában, európaizálásban, a liberálisok és libertariánusok, a „se jobb, se bal, hanem közép” közötti együttműködésben hittek és hisznek.

Ekkor Sarkozy kemény támadásokat hirdetett a hatvannyolcasság, a decentralizáció, a helyi demokrácia, a társadalmi autonómiák, és a hatalommegosztás ellen. Az eszmei térben átvette a bonapartista modernizáló szerepét a jakobinus maradiakkal szemben. Erős, központosított állam, amely felvilágosult módon nemcsak Franciaországot, hanem egész Európát modernizálja. Azon igyekezett, hogy a szakítás politikájával megszerezze a globalizációs eliteket Franciaországban, és ez többé-kevésbé sikerült is neki. Leslie Sklair szerint a kilencvenes években létrejött egy „transznacionális kapitalista osztály” – *transnational capitalist class* (TCC) -, amely négy részből áll: 1. a multinacionális vállalatok központi és helyi vezetői (*corporate faction*); 2. a globalizációs folyamatban résztvevő állami funkcionáriusok és politikusok (*state faction*); 3. a globalizációs technokraták (*technical faction*); 4. a média- és fogyasztásvezérlők (*consumer faction*). A korábban szocialista Max Gallo szerint, Nicolas Sarkozynek sikerült létrehoznia maga körül a globalizációs elit nagykoalícióját.¹³²

Ehhez a modernizáló lendülethez illesztette a gaullista, francia nemzeti tradíciót, vagyis Franciaország politikai és szellemi, kezdeményező és vezető szerepének újra elismertetését Európában. Sarkozy lezárja és mindig újranitja a poszt-gaullista korszakot. Amikor 2009 őszén, a válság hatására népszerűsége csökken, azonnal visszatér nemcsak a rend és a fegyelem megbízható jobboldali ideológiájához és gyakorlatához, de újra fölveti a francia nemzeti identitás problémáját.

Az ideológiai fordulatnak, a baloldali ideológia hegemoniája megtörésének Nicolas Baverez szerint a társadalmi mentalitás megváltozása segít. 2002 áprilisa és 2005 szeptembere között folyamatos volt az utcai zavargásokban is kifejeződő gyűlölethullám, a düh, az erőszak, a lázadás szelleme uralkodott. Ám, a francia társadalom belefáradt, és azóta rehabilitálódott a „több munka, több jövedelem” eszme a 35 órás munkahét feladásával, sor került a közszféra (az SNCM, és az SNCF) reformjára, a kedvezményes nyugdíjak felülvizsgálatára, az állami eladósodás fenntarthatatlanságának belátására. 85 százalékos választási csúcs született 2007-ben, amit Baverez a társadalom változtatási szándékának, Sarkozy „szakítást” és modernizációt hirdető programja

¹³¹ Lipset (2001, 584)

¹³² Sklair (2001), Martin (2009).

elfogadásának tulajdonít.¹³³ Sarkozy ennek a mentalitás-váltásnak a hitében, mert nekivágni a reform sokk-terápiának.

A politikai hatalom erős központosítása

A francia ötödik köztársaság fél-elnöki rendszerében állandó hatalmi egyensúlyi hullámzások vannak az erős jogokkal bíró köztársasági elnök és a kormány között. Az elmúlt húsz évben, többször is volt példa a politikai társbérletre – más-más pártok adták a köztársasági elnököt és a parlamenti többségen alapuló kormányt –, illetve a végrehajtó hatalom két ága között változatos hatalmi ingadozás alakult ki. Nicolas Sarkozy az erős elnöki rendszer híve volt mindig, ám 1995-ben Edouard Balladur elnökválasztási kampányát támogatta, amely elbukott Jacques Chirac-kal szemben. Ezután több poszton is a kormányban – pénzügy- és belügyminiszterként –, az erős kormányt támogatta az elnökkel folytatott küzdelmében.

Sarkozy megválasztásakor egy 1958-as típusú forradalmi reformot hirdetett meg, amelyhez igyekezett minden politikai és média-hatalmat a kezében összpontosítani. Az „*omnysarkozysme*” [mindenütsarkozyzmus], a „*hyperprésidentialisme*” [hiperprezidencializmus] kifejezések, azóta gyökereztek meg a francia nyelvben. „Azt mondják rám: *omniprésident*. Jobban szeretem, ha ezt mondják, mintha semmittevő királynak neveznének. Őket jól ismertük.”¹³⁴ Nicolas Sarkozy egyértelmű célja volt Franciaország Sarkozyland-á alakítása, a hanyatló, negyvenéves poszt-gaullista szakasz után, egy emelkedő sarkozysta Franciaország megteremtése.

A sokk-terápia gyorsan megfeneklett. Az első áttörést 2007 nyarán megállította a szakszervezetek ellenállása és a média kiábrándulása. A mindenütt jelenlévő Sarkozy egyre kevésbé látszott az állam irányítójának, és egyre inkább médiaszereplésre vágyó sztárnak. Sarkozy 2007 végére, 2008 elejére, reformdiktatúrájának bukásával sokat veszített mindenhatóságából, s ezzel párhuzamosan növekedett a nyugodt és megbízható François Fillon miniszterelnök befolyása és emelkedett népszerűsége. Ám a 2008-as őszi válság időszakában az elnök minden hatalmat visszaszerzett és saját, illetve az Élysée palota „templomőreinek” [*les gardes de l'église*], gárdistáinak [*les gardiens*] döntéseitől tett függővé.¹³⁵

A Matignon palotában, a miniszterelnökségen, nemcsak Claude Guéant, az Élysée főtitkára ellenőrzi a kormányt, hanem Fillon miniszterelnök és a kormány erős személyiségeivel, Christine Lagarde pénzügyminiszterrel, Michèle Alliot-Marie belügyminiszterrel szemben, 2008 decemberében

¹³³ (Baverez, 2007, 700)

¹³⁴ Nicolas Sarkozy (Libération, 2009. jan. 7). Sarkozy arra is utal, amit Nicolas Baverez írt le Mitterrandról és Chiracról: „Az Ancien Régime elnöke, akinek monarchikus rituálék takarták el az ürességét, halott. A semmittevő Elnök átadta helyét az emberevő Elnöknek, aki felfalta a pártjának összes új emberét, és ebből fakadt az évtizedes vezetési deficit, ami jelentősen hozzájárult a francia hanyatláshoz.” Baverez (2007, 705)

¹³⁵ „Az első Sarko, a második Guéant [az Élysée főtitkára], a harmadik Fillon [miniszterelnök]” – nyilatkozta ironikusan Raffarin, volt miniszterelnök. Sarkozy „Nagy Mechanizmusa” [*le grand Meccano*] így néz ki: az elnök minden reggel a „gárdistákkal” kávézik. Jean-David Levitte (külügy), Raymond Soubie (társadalmi kérdések), François Pérol (gazdaság), Patrick Ouart (jog), Emmanuelle Mignon és Catherine Pégard (parlament, közvélemény), Henri Guaino (gazdasági válságkezelő) az elnök gárdistái. Hétfőn reggel reggelizik a kormánypárti (UMP) vezetőkkel, kedden az un. „többség”, a szövetséges pártok vezetőivel: Hervé Morin (Nouveau Centre), Eric Bresson (Progressistes), Jean-Marie Bockel (Nouvelle Gauche), sőt, az ellenzéki MoDem egyik szakadár képviselője, Michel Mercier a résztvevők. (Le grand Meccano, 2008).

kinevezte Patrick Devedjian-t fejlesztési „szuperminiszternek”, akinek feladata a francia 26 milliárd eurós pénzügyi gyorsító csomag programjainak kialakítása és pénzeinek elosztása.

A Balladur-bizottság javaslata szerint, Franciaországnak éppen a „köztársasági monarchia végrehajtó kultúrájával” kell szakítania (*rupture avec la culture exécutif de monarchie républicain*). Az 1962-es alkotmánymódosítás óta a köztársasági elnök nemcsak a kül-, hanem a belpolitikát is irányítja, leválthatja a miniszterelnököt. De az 1986-os, 1993-as és 1997-es választások „társbérletet” – *cohabitation* – idéztek elő, vagyis más pártállású volt az elnök, és más a miniszterelnök. Ezzel, az irányítás a miniszterelnök, a kormány és az őket választó parlament kezébe került.¹³⁶ „A fél-elnöki és fél-parlamentáris vegyes jelleggel számolva, az alkotmány különbözőképpen valósul meg, a szerint, ahogy az elnök rendelkezik, vagy nem rendelkezik többséggel a parlamentben, a hatalom a Szajna egyik vagy másik partjára költözik, az elnöki Elysée palotába, vagy a miniszterelnöki Matignonba. A második jellegzetességünk: rendszerint, amikor az elnök a politika irányítója, a végrehajtó hatalom mindenható, és a törvényhozóé kiszolgáltatásra korlátozódik.”¹³⁷ Most éppen ez a helyzet. Mindez az alkotmányos rendszer kiegyensúlyozatlanságához vezet.

A Balladur-bizottság javaslata az „alkotmányos rendszer kiegyensúlyozása” (*le rééquilibrage des institutions constitutionnelles*). Ennek érdekében meg kell növelni a parlament szerepét, javítani a törvényhozói funkciót, újraértékelni a parlamenti funkciót, garanciális jogokat kell adni az ellenzéknek, és erősíteni kell a parlamenti ellenőrzés hatalmát. Másodsor, világosan el kell határolni a köztársasági elnök és a miniszterelnök jog- és hatásköreit (szemben a mai „diarchiával”, amelyet már de Gaulle is elvetett). Látható, hogy az államreform célja szögesen ellentétesek Nicolas Sarkozy gyakorlatával, de ez nem akadályozta meg az elnököt abban, hogy melegen ajánlja a Balladur-jelentést a közvélemény figyelmébe. Majd nem történik semmi.

A világgazdasági válság és hatása Franciaországra

A francia politikusok és elemzők, akár a többi európaiak, késlekedtek a világgazdasági válság jelentőségének és európai hatásának felismerésében. Az amerikai és a brit válságokat elkülönülten és nem jelentőségükhöz méltóan kezelték. A franciák igazolva érezték magukat az atlantista, neoliberális gazdaságpolitikával és az amerikai intézményi modellel szemben: mi nem követtünk el hasonló hibákat. S valóban, a francia modell, az erős állami szabályozással, a kézben tartott ingatlan-, és pénzpiaccal, és a visszafogott költségvetési politikával nem teremtett az amerikaihoz hasonló ingatlan- és pénzpiaci buborékot. A bankokban nem, vagy alig látszottak „mérgezett papírok”. Ennek megfelelően, a francia politika nem volt felkészülve se a válságra, se annak kezelésére.¹³⁸

A francia válságkezelést komolyan befolyásolta, hogy 2008 második félévében Nicolas Sarkozy töltötte be az Európai Unió soros elnöki tisztségét. E tisztségben szorosán összehangolta a francia és az európai érdekeket, „franciásan kezelte az európai és világválságot, globalizációsan a francia válságot”. Nicolas Sarkozy kihasználta, hogy az Egyesült Államok adminisztrációja az elnökválasztások következtében a béna kacsza állapotába jutott, hogy az egyesült Európának az EU Bizottsága nem volt valószínű képviselője, hogy Kína el volt foglalva a nyári olimpia megrendezésével és a maga belső

¹³⁶ Balladur (2001, 526)

¹³⁷ Balladur (2008, 52)

¹³⁸ Egyetlen francia politikus, a korábbi szocialista vezető, az IMF igazgatója, Dominique Strauss-Kahn jelezte előre a világméretű válságot 2008 januárjától, és tett javaslatokat mind a modellváltásra, mind a válság globális kezelésére.

ügyeivel, Oroszországot pedig megbénította az orosz-grúz háború. Az európai nagyhatalmak közül, az Európát gazdaságilag vezető Németország várakozó és visszafogó álláspontra helyezkedett, mind gazdaságpolitikai, mind geostratégiai szempontból, arra várva, hogy az új amerikai vezetéssel hangolja össze az európai és a német érdekeket. A brit gazdaság, amely elsőként került igazi válságba, Gordon Brown keynesianus fordulatát követte. A világ és Európa színterén, a Lehman Brothers összeomlása nyomán kialakult akut válságban, Gordon Brown volt a világméretű intervenciók politika megálmodója, és részben-egészen Nicolas Sarkozy az intézményes kivitelezője.

A 2008-9-es válságra döntő befolyással volt, hogy a francia válságkezelés *világ- és európai közös megoldásokat* javasolt és *nemzetközi intézményi alapokra* helyezkedett. Sarkozy kezdettől erőltette a világméretű válságkezelést, a G8-ak, majd a G20-ak csúcsertekezletét, az euró-övezeti országok, az Európai Unió csúskonferenciáit. Gordon Brown és Nicolas Sarkozy együttes gondolata, hogy a világ és Európa válságkezelésébe be kell vonni a Nemzetközi Valutaalapot, mint a csőd közeli államok kimentőjét, válságkezelő programjainak élesztőjét és ellenőrzőjét. Sarkozy és a francia gazdaságpolitikusok úgy látták, hogy tanulni kell az 1929-es válság tapasztalataiból, amikor nem került sor nemzetközi egyeztetésre és összefogásra, és 2008-ban állandó együttműködésre van szükség a nagyhatalmak költségvetés és jövedelempolitikái, illetve a jegybankok – mindenképp a FED, az ECB, a Bank of England, a japán és a kínai jegybankok között.

2008. október-novemberében, Nicolas Sarkozy egyik meghatározója az új nemzetközi intézményi döntési rendszernek, amely a válság időszakában a nemzetközi rendszert többé-kevésbé irányítja. Ekkor jönnek létre a nagyhatalmi egyeztetések fórumai, szerveződik meg a monetáris együttműködés, alakul ki az IMF új válságkezelő szerepe. Európában, Nicolas Sarkozy az EU Elnökség, a Eurogroup és az Európa Tanács felhasználásával, illetve a közvetlen és minden napos német-francia, brit-francia nagyhatalmi érdekegyeztetéssel tovább gyengítette az EU Bizottságot és részben az európai központi bankot. Miközben folyamatosan föderációs javaslatokat tett – közös EU válságkezelő csomag, közös pénzügyi ellenőrzés, iparpolitika stb. -, konföderációs irányba módosította az intézményi szerkezetet.

2008. október 12-én Párizsba összehívott Eurogroup csúcsertekezleten döntöttek az euró-övezet védelméről. Nicolas Sarkozy, Angela Merkel és Gordon Brown közös döntése az euró-övezeti országok, plusz Nagy-Britannia és Dánia kölcsönös banki kimentése, illetve az európai központi bank határozata arról, hogy kizárólag az euró-övezeti országokat és Dániát látja el euróval, azonnali likviditási sivatagot és rendkívüli kockázatot jelentett Kelet-Európában. Ezzel összhangban, Franciaország létrehozott egy 360 milliárd eurós hitelgarancia-csomagot a bankok részére. Az euró-övezeti országok és Nagy-Britannia párizsi csúcsertekezletének határozata a kölcsönös banki kimentésről döntően meghatározta Nyugat- és Kelet-Európa kettéválását, a kétütemű Európa létrejöttét. Miközben az amerikai jegybank, a FED érezte a dollár iránti nemzetközi felelősségét, és átlátta az amerikai nemzeti érdeket a válságkezelésben, így dollár likviditási csomagot adott Brazíliának, Mexikónak, az ECB kizárólag az euró-övezeti államok pénzellátására szorítkozott.

Nicolas Sarkozy még messzebb ment a kétütemű Európa irányába, amikor az Európa Parlamentben október 21.-én tartott beszédében közös gazdasági kormányzást javasolt az euró-övezeti országok számára, vagyis közös ipar- és fejlesztéspolitikát, egy stratégiai fejlesztési alapot, és a pénzek áramoltatását a kulcsszektorokba. Ez azonban heves elutasításra talált, mindenképp Merkel kancellár és Steinbrück pénzügyminiszter Németországa részéről. (Ugyanezt a javaslatot teszi

2010 elején, a görög, spanyol, ír, portugál válságok és az euró elleni támadás időszakában: létesüljön külön irányítása az Eurogroup-csoport fiskális kezelésére. Merkel ismét elutasítja.)

Nicolas Sarkozy-nek köszönhető, hogy 2008. november elejére összehívták a G8-ak világgazdasági csúcsertekezletét, ahol első ízben szembesültek a nagyhatalmak vezetői a világválság valóságával, és határoztak el konkrét intézkedéseket.¹³⁹ Joggal büszkélkedhet azzal, hogy erjesztője volt annak a felfogásnak, hogy a válság kizárólag pártok és ideológiák feletti módon, kölcsönös nemzetközi érdekegyeztetésekkel kezelhető.

Az első francia válságkezelő reakció nagy léptékű európai közös csomagra irányult, és egyeztetett világgazdasági fellépésre. Aktivista és intervencionista volt. Ám, Nicolas Sarkozynek realista módon be kellett látnia, hogy Franciaország gazdasági teljesítőképessége korlátozott. *François Fillon miniszterelnök és Christine Lagarde pénzügyminiszter hatására, a francia nemzeti gazdaságpolitika liberális konzervatív maradt: a körülményekhez képest szigorú fiskális politika, az Európai Központi Bank konzervatív árfolyam-politikájának támogatása, a fogyasztás élénkítésének megtagadása.* Franciaország 2008 őszen és telén, skizofrén módon működött: globálisan és európai regionális szinten keynesianus, beavatkozó, aktivista politikát javasolt és teljesített, eközben belföldön megmaradt az ortodox liberális, óvatos politika mellett.

A francia gazdaságpolitika liberális iránya azért is érdekes, mert a válság előtt Nicolas Sarkozy erőteljesen bírálta a maastrichti kritériumokat, hevesen fellépett a Trichet vezette európai jegybank monetáris politikájával szemben, mint ami az erős euró-árfolyammal akadályozza az exportot és a növekedést. François Fillon miniszterelnök 1992-ben kampányolt a maastrichti szerződés aláírása ellen, és szintén helytelenítette Trichet politikáját. A válság egy csapásra megfordította a köztársasági elnököt és a miniszterelnököt. 2008 októbere után hangsúlyozták a kritériumok betartásának szükségességét, a túlzott eladósodás veszélyét, szemben a szocialista és a korábban liberális MoDem ellenzékiekkel, illetve a kormánypárti Dominique de Villepin volt miniszterelnökkel, akik támadták az EU és az EKB általuk „ultraliberálisnak” tekintett politikáját, és az új Sarkozy vonalat.

Sarkozy 2008. december 3-án Doauiban hirdetett meg egy kétéves, 26 milliárd eurós válságkezelő és költségvetési élénkítési csomagot. 2009-et 15,5 milliárd érintette, és ezzel a költségvetés hiánya a GDP-ben 3,9% lett volna; 2010-et 10,5 milliárd, és a hiányt már a maastrichti kritériumon belülre, 2,9%-ra tervezték; 2011-re 1,9%-os; 2012-re pedig 0,9%-os hiányt tervezett a kormány. (Tudjuk, hogy ezek a tervek nem váltak valóra.) Sarkozy eredetileg két pillérét nevezte meg a programnak: 1. a vállalatok hitelszükségletének biztosítását, a bankok likviditásbővítése révén; 2. a közületi beruházások bővítését (a tervezett programok felgyorsítása). Sarkozy és a Fillon-kormány nem fogadták el az IMF ajánlását, amely javasolta az élénkítést az országok GDP-jének 2%-áig.

A csomag háta mögött Christine Lagarde pénzügyminiszter, a kormány legliberálisabb tagja állt, és a csomag egyértelműen liberális szemléletű volt. Szigorúan tartja magát ahhoz, hogy semmi ok a

¹³⁹ Dominique Strauss-Kahn, az IMF vezérigazgatója szerint, a G20 hivatalos része semmit se ért. „De a péntek esti Fehér Házi vacsora, ahol csak az állam- és kormányfők gyűltek össze, egészen más volt. George W. Bush-tól kezdve, aki azzal a fordulattal nyitott, hogy »biztosan megoldjuk ezt az átkozott válságot«, Luláig, aki arról beszélt, hogy mennyi szegényt nyomorít meg a válság; Sarkozytól, aki emelt hangon követelte a politikusok jogait a »szakértőkkel« szemben, Brownig, Singhig, vagy Ruddig, akik mind tisztában voltak a helyzet súlyosságával, s valamennyien egy hatalmas költségvetési élénkítő csomag és a pénzügyi szabályozás átfogó reformja mellett álltak. A G20 közleménye több határozatot foglal magában, mint az összes nyilatkozat a válság kezdete óta.” Strauss-Kahn (2008)

túlzott eladósodásra, és a belső fogyasztás adócsökkentéssel való fölpörgetésére.¹⁴⁰ Mindenekelőtt a piacokat, az exportképes vállalkozásokat kell megőrizni, és ezáltal fenntartani a foglalkoztatást. Filozófiája szerint, a bankok likviditásának bővítésével kell megakadályozni, hogy a vállalatok finanszírozás híján tönkremenjenek, valamint az állami és vállalati beruházások ösztönzésével kell elejét venni a recesszióknak. Ennek megfelelően, a francia kormány és a jegybank egybehangzó döntése, hogy Franciaország engedélyezi az országon kívüli leánybankok finanszírozását – egyedül Európában.

Nicolas Sarkozy, François Fillon és Christine Lagarde erősen érveltek a mellett, hogy a hat legfontosabb bankban történő 10,5 milliárd eurós likviditásbővítésnek sem nem államosítás, sem nem kimentés a célja, hanem a „normális pénzügyi bizalom és forgalom” helyreállítása. E célt támadók egyik része a bankok államosítását követelte, és követeli cserébe a költségvetési pénzért. Erre Sarkozy így felelt a parlamentben: „Beléptünk tőkével a Dexiába és elfoglaltuk a blokkoló kisebbség helyét, megváltoztattuk az igazgatóságát, de Önök az kérdezik: »Miért nem mentek be tőkével a többibe?«. Ugyan, hát azért, mert nem az állam mestersége, hogy bankárkodjon. És azért se léptünk be tőkével a többibe, mert szerencsére, bankjaink helyzete nem olyan, mint a briteké. Ami a 10,5 milliárdos banki csomagot illeti, vagy negyvenszer ellenőrizte a parlament, hogy nem a bankok kimentésének céljára szolgál, hanem, hogy elkerüljük a hitelek visszaesését. Igen, már hallottam a kommentárokat a »profitok privatizációjáról és a veszteségek társadalmasításáról«. De szeretném megjegyezni, hogy ezt a 10,5 milliárdot 9%-on kapják a bankok. Azt mondhatom a franciáknak, igen, jó üzletet csináltak.”¹⁴¹

A Sarkozy-féle bankcsomagnak három feltétele volt: kizárólag pontosan meghatározott projektek finanszírozhatóak belőle; az osztalékok befagyasztása; nem fizethetők bónuszok a vezetőknek. Ám a baloldali bírálók szerint a brit és a német megoldáshoz képest a francia laza, államosítani kellene, leváltva a vezetéseket. Sarkozy ezzel két tűz közé került. A társadalom előtt különösen népszerűtlen a bankok bármiféle kimentése, amelyet a „kövér macskák”, a banki főnökök megmentéseként fognak fel. Másrészt, Sarkozy az államosításokkal további adófizetői pénzek bevetésére kényszerülne.¹⁴²

Christine Lagarde pénzügyminiszter 100-110-ezer álláshely teremtését helyezte kilátásba, (az előrejelzések december elején még csak 90 ezer elvesztését jósolták), és a bérlakásépítést, valamint az autópálya kimentését tartotta elsődlegesnek. Ez utóbbinál, nem a vállalatok közvetlenül jutottak volna hozzá forráshoz, hanem minden olyan fogyasztó 1000 euró készpénz-hozzájárulást kap, aki régi kocsiját környezetbarát újra cseréli. Ez a „roncsautó-program” elképzelés az 1993-as Balladur-Sarkozy (miniszterelnök-pénzügyminiszter) páros élénkítési programjából való. Akkor is létrehoztak egy alapot a régi autók cseréjére, s az új autókat a nép „balladurette”-nek, illetve „jupette”-nek nevezte

¹⁴⁰ Lagarde pénzügyminiszter nyíltan gúnyolódott Gordon Brown fogyasztást élénkítő ÁFA-csökkentő intézkedéseire – joggal –, és úgy vélte, hogy Franciaországban az erős jövedelmi és szociális háló, a „százszor szent háztartási fogyasztás” fenn fogja tartani a fogyasztást külön beavatkozás nélkül is.

¹⁴¹ Nicolas Sarkozy 2009. január 8-i beszéde a parlamentben. Az Európai Bizottság, személyesen Barroso elnök e bankcsomagot azért támadta, mert nem felel meg az európai versenyszabályoknak, előnybe hozza a francia bankokat a piacon.

¹⁴² Sarkozy saját korábbi politikájának foglya, amikor nem tudja elfogadni a francia bankok nemzetközi feltőkésítését az állam helyett, mert korábban a gazdasági patriotizmus nevében kizárta a francia bankok külföldi megvásárlását. (Itáliában a nehéz helyzetbe került Unicredit bank, Alessandro Profumo vezetésével, líbiai tőkét vont be, és ezzel sikerült elkerülnie az olasz állami beavatkozást. Sarkozy éppen Profumo francia bankvásárlási szándékát hiúsította meg korábban.)

az akkor miniszterelnökök után. 2009 áprilisában, amikor Sarkozy beszámol a G20 londoni értekezletéről a két kamara kiválasztottjai előtt, ironikusan megjegyzi Angela Merkelről, hogy ellenállt mindaddig, amíg meg nem nézte, és át nem vette a mi ipari politikánkat és autótámogatási rendszerünket.

François Bayrou a liberális ellenzék (MoDem) vezetője szerint túl sok megy likviditásbővítésre, és túl kevés a közberuházásokra. A szocialista ellenzék vezetője, Martine Aubry szerint mindenképp a belső fogyasztást kell bővíteni, s erre a 26 milliárd eurós csomag alkalmatlan, mert kicsiny – valójában csak 4-5 milliárd euró friss pénzt jelent -, és semmit se fordít erre. „Franciaország Európa fekete báránya, amikor mindenki komoly mentőcsomaggal jelenik meg, így Németország egy 50 milliárd eurós tervvel”. Ideológiája szerint, a fogyasztók pénzét csoportosítja át a vállalatok profitja irányába. „Két irányba kell lépéseket tenni: a fogyasztás és a beruházás növelése irányába. Semmi problémát nem okozhat a bérből élők, a kisnyugdíjasok vásárlóerejének növelése a gazdasági növekedés beindításának érdekében.” – válaszolja Martine Aubry szocialista elnök François Fillon azon bírálataira, hogy az ÁFA csökkentése és a bérek növelése az importot növelnék, így egyensúlytalanságot okoznának.¹⁴³ Másrészt, a szocialisták által javasolt adócsökkentés nem hatna közvetlenül a beruházásokra, mert hiányoznak a versenyképes projektek a szűkülő exportpiacon.

A szocialisták és a szakszervezetek folyamatos követelése 2008 decembere óta, hogy a francia kormány járjon a brit Munkáspárt és az amerikai Demokrata Párt, majd a Merkel-féle 2009-es nagy csomag bejelentése óta, a németek útján, illetve fogadja el az IMF 2%-os élénkítő ajánlatát, ami Franciaországban egy 40 milliárd eurós csomagot jelent. A válságkezelés legyen háromlábú: 1. a likviditás biztosítása a bankmentő csomaggal; 2. az állami fejlesztéspolitika; 3. a fogyasztás ösztönzése közvetlen juttatásokkal a szegények, és adócsökkentésekkel a középosztály javára. A Szocialista Párt egy 50 milliárd eurós ilyen háromlábú csomagot készített el 2009 elején, különösebb hatás nélkül.

A kormány folyamatosan ellenállt a fogyasztás növelésének, bizonygatva, hogy Franciaország nyitott exportgazdaság, ahol a fogyasztás közvetlen növelése nem hat kedvező szerkezetben a növekedésre, csak nő az import, az infláció és a gazdaság egyensúlytalanná válik. Nicolas Sarkozy, François Fillon és Christine Lagarde számtalan beszédben hangsúlyozzák, hogy éppen az elmúlt harminc év hibás politikája, a fogyasztás élénkítése és a versenyképesség lerontása vezetett Franciaország lemaradásához és eladósodásához – a válság idején nem szabad a régi politikához folyamodni.¹⁴⁴

„Szükség van-e új intézkedésekre a fogyasztás növelése érdekében?” – tette fel a kérdést a Les Echos újságírója Alain Juppé volt miniszterelnöknek, Bordeaux polgármesterének. „Ez a beruházás/fogyasztás vita teljességgel irreális, sematikus és politikai. A gazdaságban minden vegyes: amikor Bordeaux város önkormányzata egy nagy hidat épített a Garonne folyón, ezzel munkát ad vállalatoknak, amelyek bért fizetnek, amiből vásárlóerő lesz. Beruházni annyit jelent, mint munkát adni és ezzel segíteni a fogyasztást. Meg kell találni a szükséges egyensúlyt a közalapok szükséges

¹⁴³ Aubry (2009)

¹⁴⁴ Az ortodox liberálisoknak a csomag túl sok volt. Jean-Marc Vittori, a Les Echos főszerkesztője szerint, az államadósság és a költségvetési hiány növelése a lehető legrosszabb pillanatban történik, akkor, amikor öregedik a társadalom, drágul az egészségügy és nincs egyensúlyban a nyugdíjalap. Az államnak nem szabadna mást tennie, mint stratégiának az innovációt és a kutatást segítenie, és mint szabályozónak egyensúlyban tartani a rendszereket. (Vittori, 2008)

injekciója és a középtávú perspektívák között. A deficit vonzása szédítő lehet. Csakhogy tudatában kell lennünk annak, hogy eljön a nap, amikor fizetnünk kell. A deficit adósság, és az adósság az, amit vissza kell fizetni.”¹⁴⁵

Ám a kemény költségvetéshez ragaszkodás, és a többiekhez– az amerikai, kínai, japán óriás, a brit, a spanyol és a német nagy – csomagokhoz képest közepes és óvatos élénkítő csomag komoly társadalmi elégedetlenséget váltanak ki.

2008. december közepére három szempontból is megváltozott a helyzet. Egyrészt, a pénzügyi válságot súlyos reálgazdasági válság követte Európában, így Franciaországban is. Másrészt, Nicolas Sarkozy fölmérte, hogy „európai elnöki” tiszte január 1.-vel lejár, és a francia válságkezelés „aprómunkájára” kell összpontosítania. Harmadrészt, az Egyesült Államokból határozott protekcionista hullám indult, amely komoly hatással volt Franciaországra. Az első Obama-csomag a „Buy America” jelszóval futott, és december vége, január eleje a protekcionista intézkedések ideje az egész világon. 2008. december 17-én Sarkozy kinevezte Patrick Devedjian-t fejlesztési szuperminiszternek. Devedjian húsz tanácsadóval az Hôtel Cassini-ben telepedett meg, onnan próbálja irányítani a 22 prefektust, akik helyi felelősei a programok végrehajtásának. Devedjian immár három feladatra kap megbízást: közberuházások növelése, foglalkoztatás, lakáspolitikai és szolidaritás. Devedjian működése már még jobban hasonlít az 1993-as, pénzügyminiszter Sarkozy tevékenységére és kétségkívül a megszorító Lagarde pénzügyminiszter ellensúlya szeretne lenni. (Később kiderült, hogy ehhez se ereje, se támogatottsága.)

Majd leválasztottak a bankcsomagból egy egymilliárd eurónyi, az autóipart támogató csomagot, amelynek feltételül Sarkozy köztársasági elnök a Citroen-Peugeot és a Renault francia gyárainak megőrzését és fejlesztését, kelet-európai – cseh, szlovák, román – vállalatainak korlátozását szabta. Mindezt arra alapozta, hogy a francia autógyártás francia területen negyven százalékkal csökkent az ezredforduló óta, mert az autógyártók kihelyezték gyártó kapacitásaikat.¹⁴⁶

Sarkozy és Fillon látszólag nem lazították fel a költségvetést, de megpróbálták célzottan kimenteni a válsággal érintett ágazatokat. De az autóipar kimentésére tett kísérletet 2009 februárjában protekcionizmus címén megtámadta az Európai Unió sörös elnöke, Mirek Topolanek cseh miniszterelnök, háta mögött a német és brit erők támogatásával. Topolanek összehívta az EU csúcstekezetet március 1.-re, hogy közösen lépjenek fel a protekcionizmussal szemben. A csúcst, a magyar közös kelet-európai segélycsomag-javaslat botránya miatt, csak egy általános protekcionizmus elleni nyilatkozatot hozott, és nem ítélte el a francia politikát.

¹⁴⁵ Juppé (2009)

¹⁴⁶ Az autógyártók kézzel-lábbal tiltakoztak a közvetlen támogatás ellen, inkább arra kérték a kormányt, hogy ösztönözzék a bankokat a normális hitelezésre. Christian Streiff, a Citroen-Peugeot vezérigazgatója cáfolni igyekezett az elnököt, hogy elvitték volna gyártó kapacitásaikat az országból. „50%-át az autóinknak, és 90%-át az autómotoroknak Franciaországból adjuk el a világnak. És ha ki is helyeztük két üzemünket Kelet-Európába, ezek nem gyártanak többet 350 ezer autónál.” Streiff megígéri, hogy nem fogja növelni a Peugeot-Citroen kelet-európai termelését, de cserébe azt kéri Sarkozy elnöktől, hogy avatkozzon be a bankok hitelezési tevékenységébe, rákényszerítve őket állami akarattal, hogy hitelezzenek. Streiff (2009)

„Az európai autógyártóknak igazuk volt, amikor oda vitték és építették fel üzemüket, ahol olcsóbb volt, és ahol piacok ígértek, mint Kelet-Európában. A francia munkaerő védelme most még kevésbé nyereséges alkalmazottakat teremt, és később még inkább sokkolóan fog hatni ezekre a szegényebb országok versenyképes munkaereje.” – írja bírálóan Pierre Briand (2009).

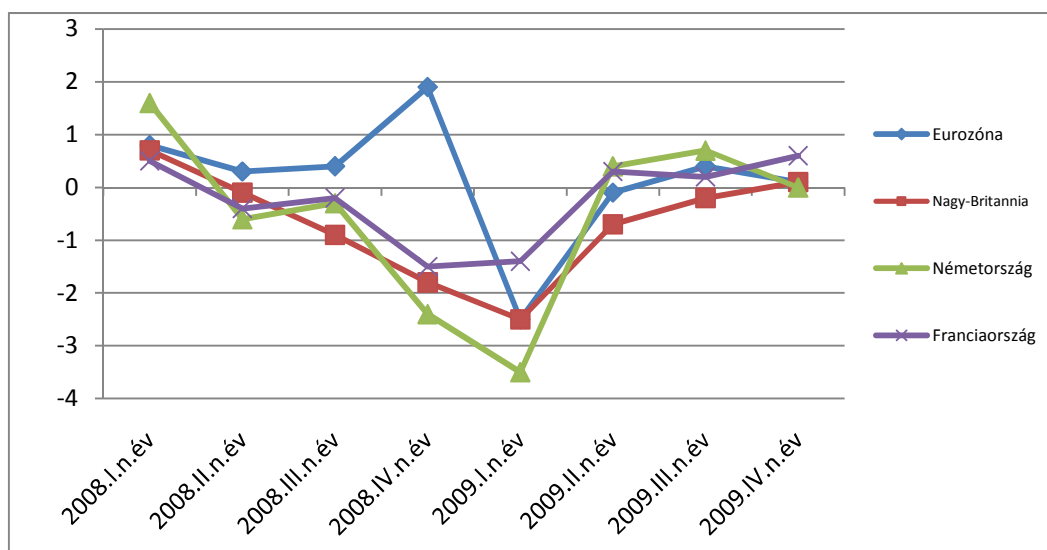
Ugyancsak az év elején, a szociális háromoldalú – kormány, munkavállalók, munkáltatók érdekképviselői – érdekegyeztető csúcson, a kormány javaslatára egyszeri szociális juttatásra szánták el magukat az alul lévők javára. Megkezdődött a Franciaországban ismert folyamat: a költségvetési korlátok felpuhítása, a kiadások mérséklése helyett, azok növekedése.

2009 júniusában, az elnök fölkérte Michel Rocard volt szocialista és Alain Juppé volt gaullista miniszterelnököt, hogy álljanak az által kezdeményezett bizottság élére, amely meghatározná az új vonalat, amerre a francia állami fejlesztési politikának haladnia kell. Bejelenti az un. „nagy kölcsönt” – „*grand emprunt*” -, „beruházást a jövőbe”, mert szerinte Franciaország a „krónikus alul-fejlesztés állapotában van”. A 27 tagú Rocard-Juppé bizottság egy 35 milliárd eurós csomagot javasolt öt kiemelt célra: új energiaforrások, a jövő aeronautikája, bioökonómia, informatika és a jövő városa kutatás-fejlesztésére. Sarkozy elnök 2009. december 14-én fogadja el a programot 22 milliárd euró értékben. Ebből a legtöbb az egyetemi és kutatóhelyi kutatás-fejlesztésre megy (6,5 milliárd), a legkevesebb a jövő városára. Sarkozy elfogadó beszédében kijelentette, hogy Franciaország politikája ezentúl a „kevesebbet költsünk, többet fejlesszünk” politikája, és a „nagy kölcsönre” az országot kész adósságba verni.

A francia gazdasági modell: válság vagy siker?

A köztársasági elnök a válság kezdete óta a francia modell sikerét állítja. A kontinentális francia modell sikeresebbnek bizonyult az angolszász modellhez képest. Kevésbé esett vissza a gazdasági növekedés, és gyorsabban talált magára a gazdaság, állítja.

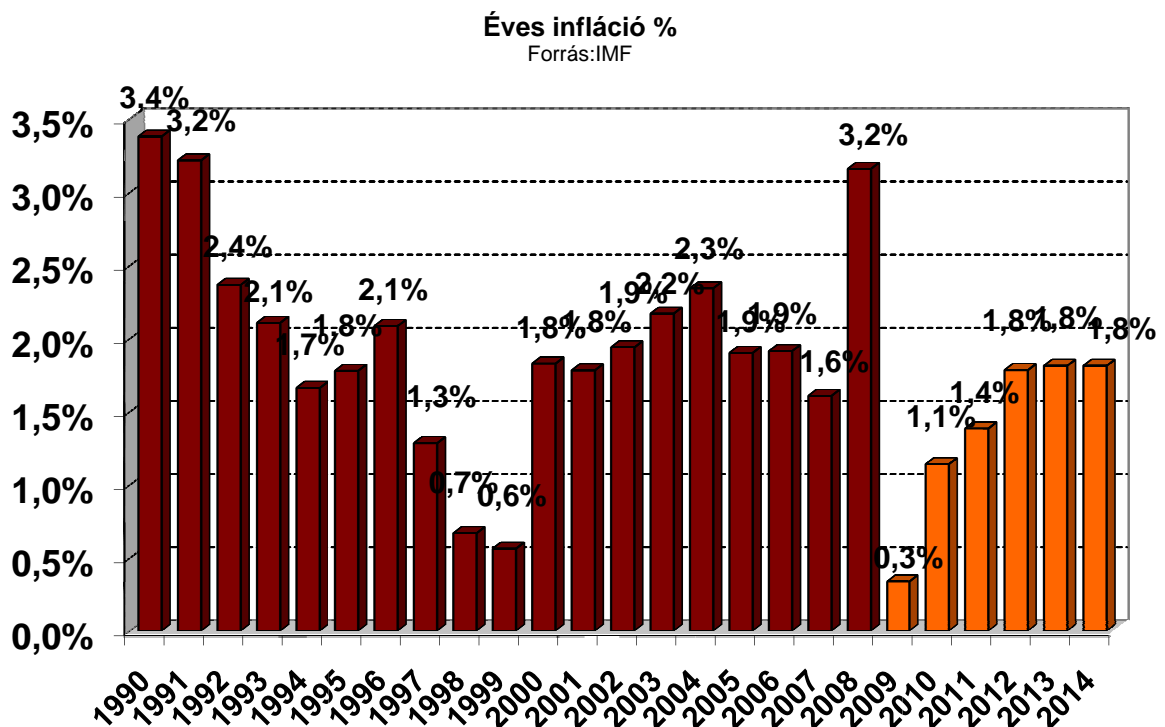
GDP-változás %-ban

Nem Franciaországnak kell alkalmazkodnia a világhoz, hanem a világnak Franciaországához. A francia hitelek AAA minősítésűek, Franciaországot a hitelminősítők valamennyi fontos mutatóban megbízhatónak és hitelesnek minősítik. A reformmunkálatok haladnak. A francia társadalomban a válság ellenére társadalmi béke van. A munkanélküliség emelkedik ugyan, de kézben tartjuk. Az infláció szintje tartósan alacsony marad. „Megígértem Önöknek, hogy mindent megteszek annak érdekében, hogy megreformáljuk azt a pénzkapitalizmust, amely minket a katasztrófába vezetett. Emlékeztetem Önöket, hogy ez nem volt egyszerű azok után, hogy harminc éven át az állam el nem

kötelezettsége uralkodott a gazdaságban, hogy harminc éven át a piaci ideológia diadalmaskodott, amelynek mindig igaza volt.”¹⁴⁷

A huhogók, mindenekelőtt Nicolas Baverez, Alain Fabre, Roland Verhille szerint, a törekeny Európán belül, Franciaországot ugyanúgy érte a válság, mint az 1930-as és az 1970-es években: archaikus gazdasági és társadalmi szerkezete, illetve gyengébb dinamizmusa következtében kevésbé sújtotta. A francia túlszabályozottság, magas állami elosztási szint, a reformálatlan nagy állami szervezetek, az eladósodásra való trendszerű hajlam, a strukturális munkanélküliség korábban kizárták a nagyobb növekedési dinamikát és a globális alkalmazkodást. A világgazdaság válsága 2008-2009-ben mindenekelőtt azokat érintette, akik jobban be voltak kapcsolva a világgazdaság hálózatába, akik aktívan alkalmazkodtak az előző harminc év gazdasági modelljéhez. „Stagnálni mi tudunk a legjobban” – írja öngúnnal Nicolas Baverez.¹⁴⁸ Nincs esély egy halódó gazdaságban még az igazi visszaesésre sem, amelyből magasabb növekedési pályára lehet visszatérni. Annyit tett Franciaország a hetvenes évek stagflációjának visszaszorításáért, hogy gúzsba kötötte a vállalkozásait: az alacsony infláció, amely a defláció határát súrolja, nem az egészséges gazdaság jele.

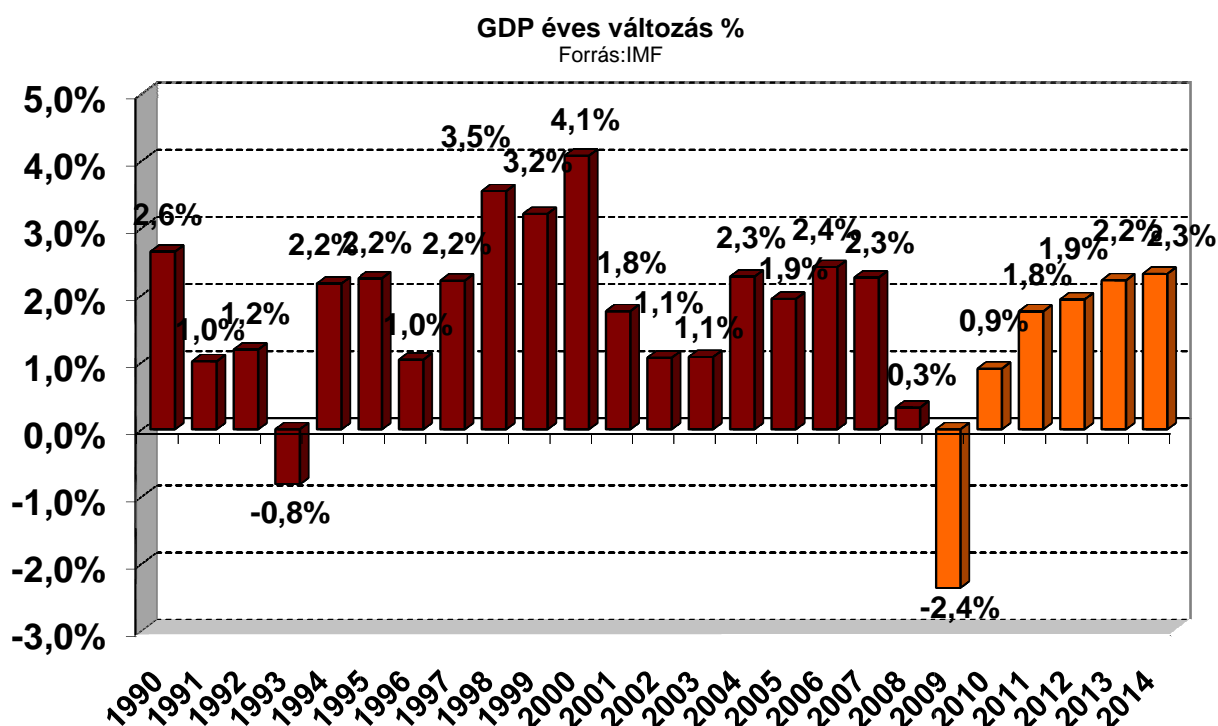

A hosszútávú növekedési potenciál harminc év óta, évi 1,5-2% volt minden állami beavatkozás ellenére. Az 1974-75-ös és az 1981-82-es költségvetési stimulációk csak az adósságot növelték, de nem emelték a növekedési potenciált. Fabre szerint, Franciaországot a válsággal elérte a „japán betegség” – stagnáláshoz közeli növekedési potenciál (1-1,5%), magas eladósodottság, magas állami elosztás szint –, amelynek ideológiai kifejeződése a gazdasági voluntarizmus. A gazdasági voluntarizmus francia mintája, hogy a politika rendre összekeveri a politikai akaratot, a kulturális érvelést a kemény pénzügyi mutatókkal és a gazdasági realitással. „A francia gazdasági modell a

¹⁴⁷ Sans „autosatisfaction” (2009)

¹⁴⁸ Baverez (2009-10, 1078)

hatvanas-hetvenes évek neo-colbertista vízióján alapszik: magas közkiadás, politikai irányítás.”¹⁴⁹ A gazdaság nagy monopol és/vagy oligopol csoportok köré szerveződik, amelynek következménye az ipari voluntarizmus.

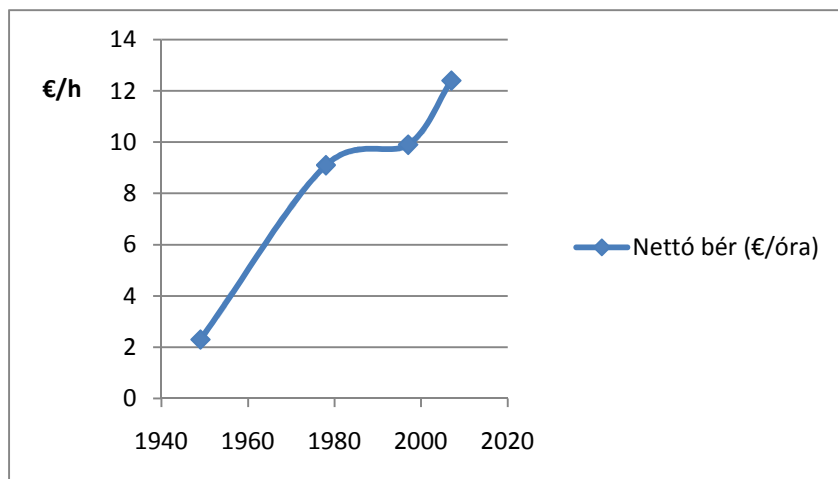

Három összehasonlítható jelenségben mutatható ki a francia modell gyengesége a válságban lévő amerikaihoz képest. Az amerikai intenzív növekedést, amely végig kétszerese volt a franciának, a magán eladósodásból finanszírozott fogyasztás, és az évi 2,2%-os termelékenységnövekedés alapozta meg. Franciaország kevésbé intenzív növekedési pályája a GDP 34%-át kitevő társadalmi transferekből finanszírozott fogyasztás és az állami eladósodás (amely az 1980-as GDP 20%-ról 2007-re 68%-ra emelkedett).

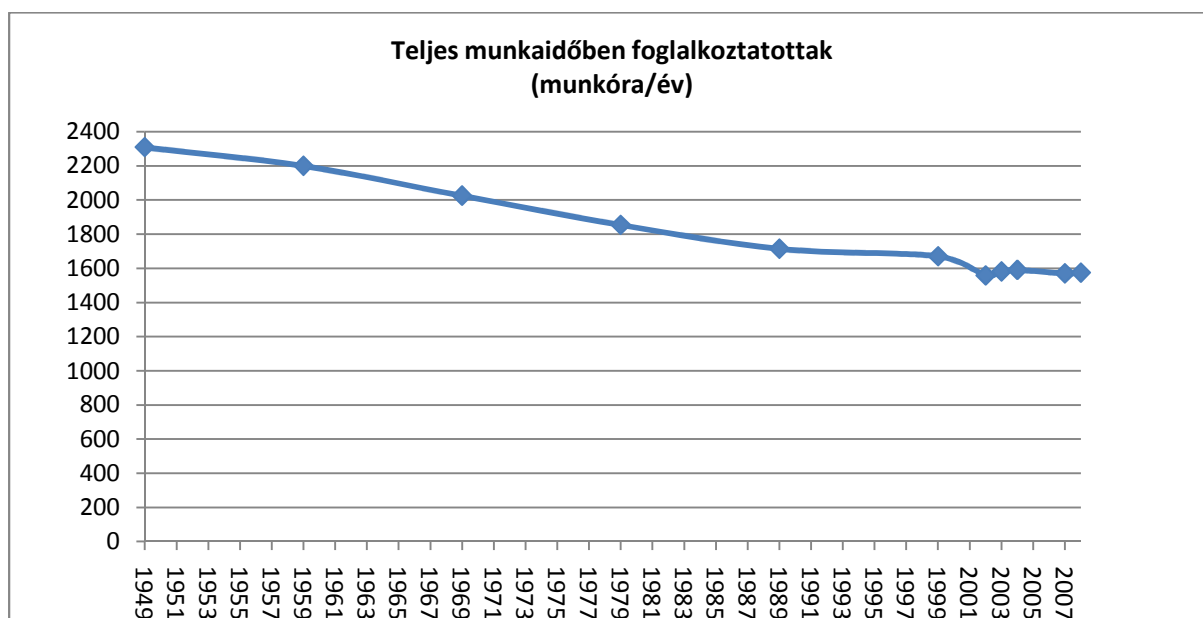
Másodszor, az amerikai hozzáadott értékben a bérek részaránya folyamatosan csökken a tőke részesedéséhez képest, ellenben Franciaországban 1988-ban 72% volt és csak 67%-ra csökkent húsz év alatt, 2008-ra. Amikor az Egyesült Államokban a rugalmas munkaerőpiacot alakították, Franciaország bevezette a 35 órás munkahetet és növelte a béreket. A következő, Robert Verhille által felrajzolt grafikon jól mutatja, hogy az egy munkaóra jutó nettó bér 30 év alatt növekedett – 1949 és 1978 között – 2,3 euróról 9,1 euróra, majd húszévi stagnálás után, 9,9 euróról 12,4 euróra 1997 és 2007 között.¹⁵⁰

¹⁴⁹ Fabre (2009)

¹⁵⁰ Verhille (2010)

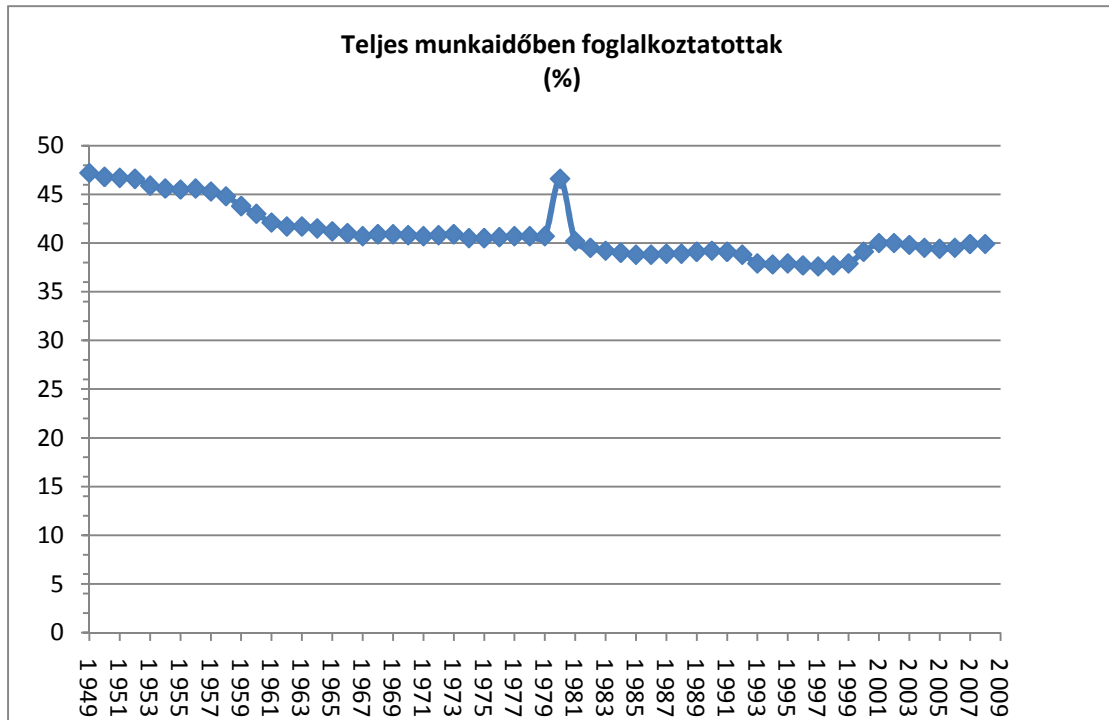
Eközben az éves ledolgozott munkaórák száma folyamatosan csökkent, az 1949-es 2300 munkaórától 1590 munkaórára.

Harmadszor, az Egyesült Államokban azért következhetett be tartósan magas növekedés – és fújódhatott ingatlan- és pénzügyi buborék –, mert végbement a dereguláció és a dollár folyamatos leértékelése, rugalmas hozzáigazítása a gazdasági növekedés szükségleteihez. Franciaországban a magánszektor haldoklik, mert a közszektor elszívja előle a finanszírozási forrásokat, illetve ki van téve a túlszabályozásnak és az euró túlértékelésének.

„Franciaországban a magánszektor egy lassú eutanáziát szenved el... a túlszabályozás és az euró túlértékeltsége következtében. Nincs nagyobb baj annál, mint abban hinni, hogy a válság, amely rehabilitálta az állami beavatkozást, új ifjúságot ad a francia modellnek és talpra állítja az országot. Franciaország három évtizede Európa beteg embere.”¹⁵¹

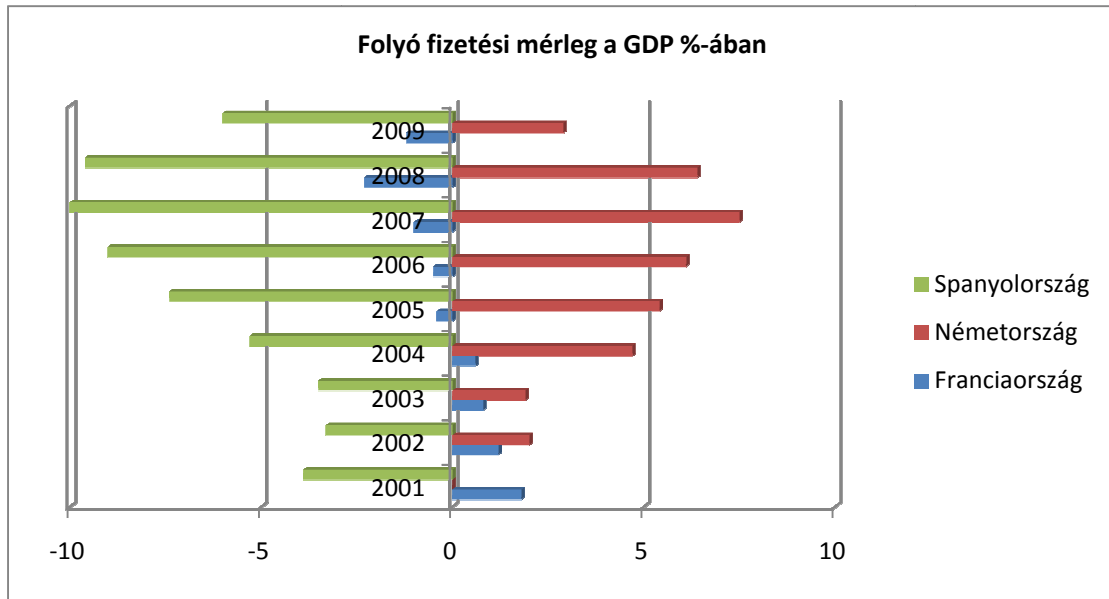
¹⁵¹ Baverez (2009-2010, 1078.)

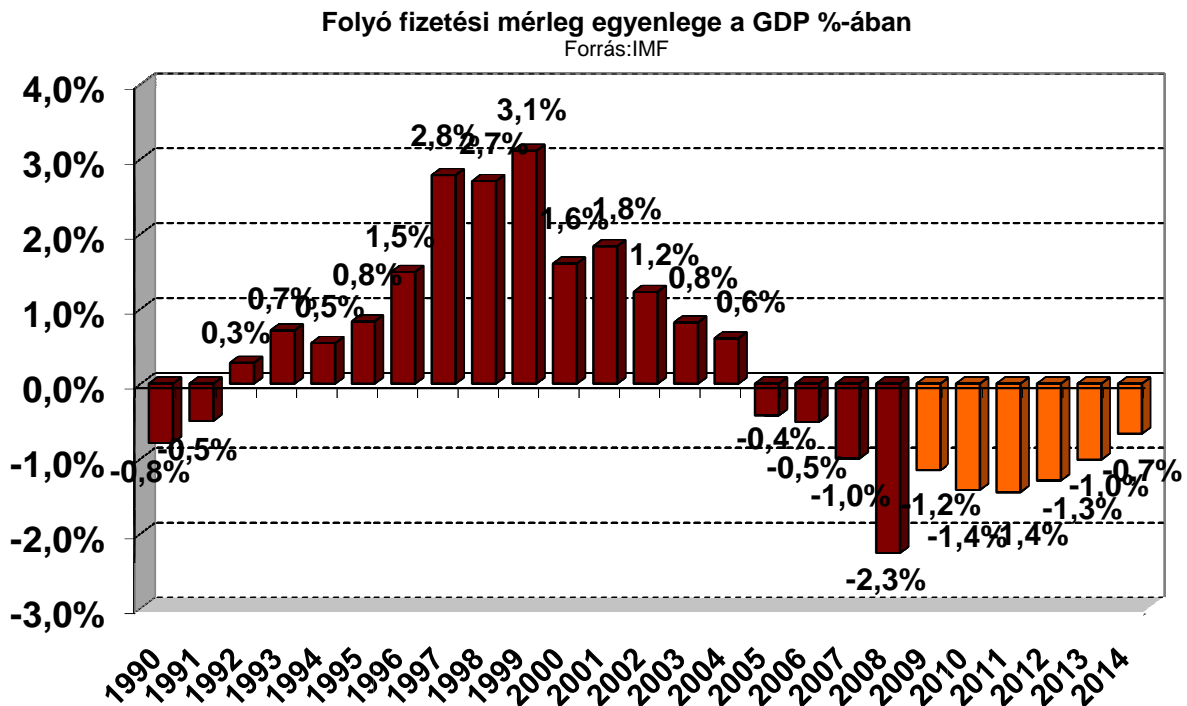
De a francia modell immár nem az amerikaival, hanem a sokkal közelebbi német modellel verseng. A francia elemzők szerint a német nagy belső megtakarításon+exporton+kereskedelmi és folyó fizetési mérleg többleten+alacsony költségvetési hiányon és adósságon alapuló növekedési modell, amely Európa növekedési ütemét és szabályait diktálja, nem illik össze a francia modellel, amelynek növekedési pályáját mindenekelőtt belső fogyasztás+magas költségvetési hiány és államadósság határozza meg. A francia gazdaságot különösen hátrányosan érinti a némettel szemben, hogy miközben Gerhard Schröder időszakában végbementek a német munkaerőpiac reformjai, bekövetkezett a bérek és járulékok hozzáigazítása a termelékenység növekedéséhez, Franciaországban az ellenkezője történt. Másrészt, az alapvetően a német gazdaság alacsony inflációs szintjéhez, költségvetési hiányához és adósságához, illetve exportképességéhez igazodó erős euró-árfolyam hátrányosan érinti a francia ipari és agrár exportot, a válság idején pedig keményen sújtja a rugalmatlan munkaerőpiacot.¹⁵²

Az eltérő modellek különbségét jól ábrázolja a folyó fizetési mérleg alakulása az ezredforduló óta az előbb leírt, megtakarításon és exporton alapuló német, a fogyasztáson, az ingatlan- és pénzügyi buborékon keresztül növekedő spanyol, és a kettő között álló francia modellek között.

¹⁵² Jean-Pierre Vesperini szerint, az ECB a német igényekhez rögzítette 2003 óta az euró/dollár árfolyamot, amely így 1,60 dollár körül mozgott. A francia érdekek 1,15 euró/dollár lenne. A szerző ezt Franciaország „német betegségének” nevezi, és azt javasolja a francia kormánynak, hogy lépjen fel a francia érdekek képviselőjeként az ECB-nél, kikényszerítve az 1,15-ös árfolyamot. Vesperini (2009) A francia kormány helyett, a görög válságban a hedge-fundok léptek fel az euróval szemben, és a 2009. december 1-i 1,50 dollár/euró árfolyamról 2010. február 26-ra 1,3558-ra, 10,1%-kal gyengítették az eurót a dollárral szemben.

A francia gazdaság valamiféle sajátos keveréket alakított ki, amikor hol a német exportvezérelt és pozitív fizetési mérleg pályán jár, hol pedig a mediterrán fogyasztási pályán, és igazán egyiket sem.

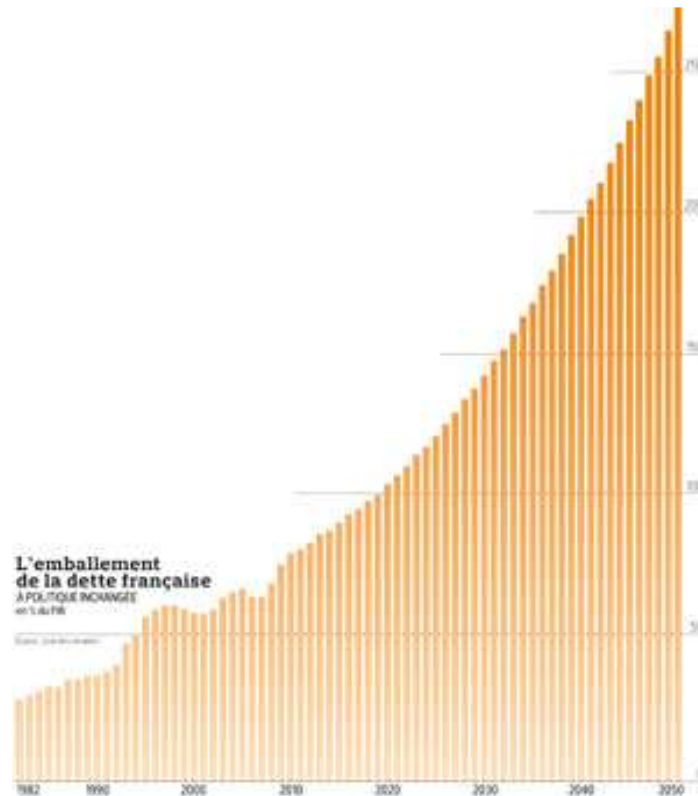

A francia modell kórja a folyamatosan növekvő eladósodottság és a maastricht-i kritériumokat következetesen túllépő költségvetési hiány. Ennek következtében kialakult egyfajta sajátos hitelességi válság, nevezetesen, Franciaország kormányai 2003 óta minden évben megígérik, hogy teljesíteni fogják a kritériumokat, ám minden évben túllépik az adósság és a hiány határait. De mivel az Európai Unió egyik legnagyobb országáról, az Eurogroup csoport egyik vezetőjéről van szó, a túllépést a kötelező vizsgálat mellett, senki se látja veszedelmesnek. Ennek további oka a nagyság mellett, hogy az adósság növekedése erős lakossági megtakarításokra támaszkodik, amelyek biztosítékot adnak a pénzügyi fedezetre. (Franciaországban a lakossági megtakarítások aránya 19%

volt 2009-ben, a görög 8%-kal szemben.) Vagyis a PIGS – Portugália, Írország, Görögország és Spanyolország – országaival szemben, Franciaország védettebb pozícióban van.

Az államadósság buboréka

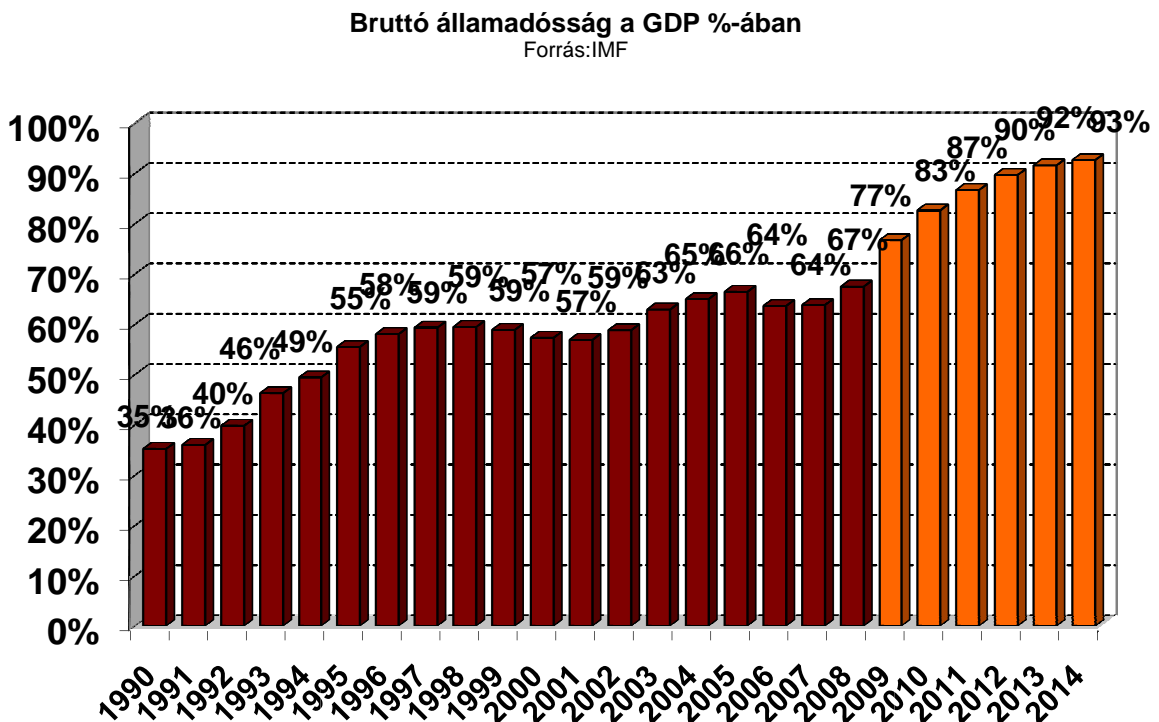
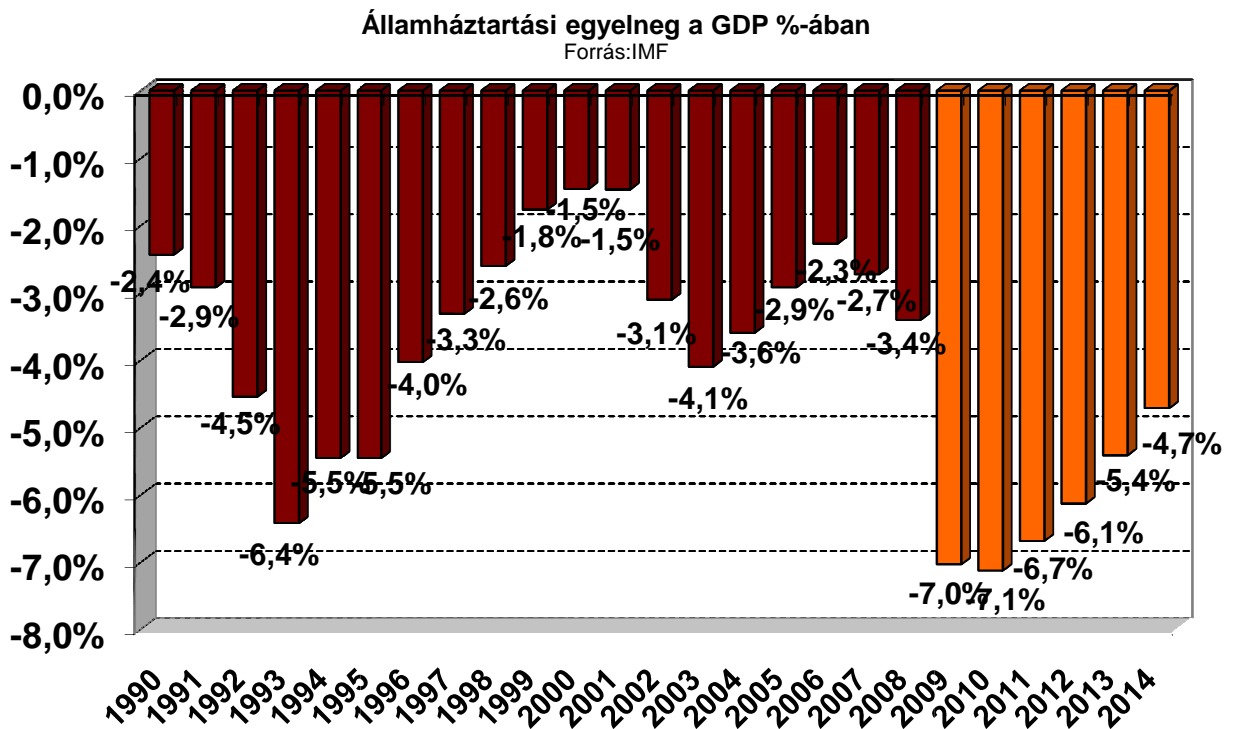
(1982-2050)

„35 évnyi folyamatos deficit után, meg kell állítani és fordítani országunk e halálos tendenciáját” – mondja ki 2010. január végén Fillon miniszterelnök. Az 1000 milliárdos adósság és az évi 140 milliárd eurós hiány komoly kérdéseket vet fel. De vajon meg lehet-e fordítani? A kormány ígéretet tett arra, hogy a 2010-es 8,2%-os hiányt 2013-ra leviszi 3%-ra, és a GDP-ben mért adósságot stabilizálja 90% alatt. Ehhez két változatot állított fel. Az A változat szerint, ha évi 2,5% lesz az éves növekedés, akkor 2011-ben 6%-ra, 2012-ben 4,6%-ra, majd 2013-ban 3%-ra viszi le a hiányt. Ha az éves növekedés csak 2,25% lesz, akkor 2014-re éri el Franciaország a 3%-os maastricht-i hiányt. Ennek két dolog mond ellent. Egyrészt a növekedési potenciál, mivel 2000 és 2008 között az éves növekedés átlagos üteme 1,9% volt, a növekedési potenciál ekkor az 1,5-2% közé esett. Ám, éppen az eladósodás magas szintje, a lakosság elöregedése következtében a gazdaság tovább lassul, a nyugdíj és az egészségügyi kiadások emelkedni fognak.¹⁵³ (Jelenleg a GDP százalékában, Franciaországban 21,3%-ot, Németországban 19,5%-ot, Spanyolországban 14%-ot, Hollandiában 12%-ot, az euro-zónában 18,6%-ot tesznek ki.)

¹⁵³ Erre hívja fel a figyelmet az IMF Franciaországról szóló 2010. januári elemzése. Az IMF előrejelzése szerint, a francia GDP 2011-ben 1,8%-kal, 2012-ben 1,9%-kal, 2013-ban 2,2%-kal és 2014-ben 2,3%-kal növekszik majd, vagyis a kormány forgatókönyvei nem látszanak megalapozottnak.

Az IMF a következő költségvetési hiány és adósság-pályákat vetíti fel Franciaország számára.

De vajon szükség van-e a megfordításra? Nem lehet és kell-e együtt élnie a fejlett országoknak magasabb költségvetési hiányszinttel, adóssággal és inflációval, hogy rugalmasabban reagáljanak a megváltozott körülményekre és kormányaiknak legyen manőverezési mozgásterük válságok idején? Dominique Strauss-Kahn és Martin Wolf szerint a gyenge magántőke és a magas munkanélküliség mellett, elkerülhetetlenek az állami stimuláló csomagok, még ha magasabb adóssággal járnak is. DSK

a maastricht-i kritériumokat alkalmazhatatlannak tartja a válság idején, és arról beszél, hogy a világnak valószínűleg hozzá kell szoknia egy magasabb inflációs, költségvetési hiány és adósságszinthez a fejlettebb országokban.¹⁵⁴ Ám a csomagok ellen szól, hogy eddig sohasem hoztak eredményt, nem tudták magasabb növekedési potenciál irányába ellökni a gazdaságot. Vajon felelősen alakítjuk-e a csomagokat, és prudens módon gazdálkodunk-e az adófizetők pénzével? „A hiperadósság magával kell, hogy hozza Franciaország hiperprudenciáját.”¹⁵⁵

A 2010 elején kitörő görög válság komolyan fölveti a francia nyugdíjrendszer reformjának kérdését. Ha Spanyolország bejelenti, hogy 2013-tól 65 évről 67 évre emeli a nyugdíjkorhatárt, ha Itália miniszterelnöke előterjeszti, hogy a jelenlegi 58 évről, illetve 35 év munkában eltöltött időről először 59 évre és 36 munkában eltöltött évre, majd 2013-ban 61 évre és 37 munkaidőben eltöltött évre emeli a korhatárt, akkor Franciaországnak is tennie kell valamit. Annál is inkább, mert a Conseil d'orientation des retraites (COR) 2007-ben 2020-ra előre jelzett 25 milliárd eurós nyugdíjalap deficitjét már 2010-ben sikerült elérni. És várhatóan a 2010-ben 1,8 aktív foglalkoztatottra jutó 1 inaktív arány 2030-ra 1,2/1-re változik. A Medef az azonnali korhatár emelés és a köztisztviselői rendszer előnyeinek lebontása mellett áll ki. A kormányban Xavier Darcos munkaügyi miniszter ugyancsak az azonnali megoldás, a sajtó szerint a *blitzkrieg* mellett kardoskodott, mondván: minden évben negyedévvel növekszik az életkor, tehát tovább kell dolgoznunk. Az egyeztetések elhúzása lehetetlenné teszi a változást. Ám, a kormány ülésén, majd a 2010. február 15.-i szociális csúcson, Nicolas Sarkozy szeptemberre halasztja a döntést, hogy legyen idő a kidolgozásra és az egyeztetésre.

A CGT és az FO szakszervezetek ellenzik a reformot. A Szocialista Párt szokás szerint megosztott: Martine Aubry pártelnök, realista módon először helyesli a 60-ról 62 évre történő korhatáremelést, majd pártjának belső ellenállása miatt visszavonja kijelentését. Olivier Besancenot (Nouveau Parti Anticapitaliste) tiltakozó mozgalmat helyez kilátásba a 60 év mellett. Ellenben, a lepenista Front National 65 évre emelné a korhatárt 40 éves munkaviszony mellett.

Társadalmi ellenállás

A francia társadalmi mozgalmak hagyományosan erősek és veszélyesek a kormányzatokra nézve. A felsőoktatási reform ellen 2008 őszétől folyamatos a diákellenállás, az egyetemeken rendszeres az összecsapások. 2008 decemberétől általánossá váltak a vadsztrájkok és a főnökök elleni erőszakos akciók (*séquestrer les patrons*). Az első országos tömegakció 2009. január 29.-ére szerveződött a szakszervezetek és az ellenzék által. Ezen a rendőrség szerint 1 millióan, a szakszervezetek szerint 2,4 millióan vonultak fel, és a közvélemény 64%-a támogatta. A következő demonstrációra március 19.-én került sor (1,2, illetve 3 millió, 62%). A válság előrehaladása, az elnök népszerűtlenné válása és a nyolc szakszervezet történelmi összefogása fenyegető május 1-i felvonulást sejtetett. Ám, a vidék nem mozdult, így 465 ezren, a szakszervezetek szerint 1,2 millióan vonultak fel, igaz, a társadalom 72%-ának támogatása mellett. A közvélemény leghatékonyabbnak 77%-ban a társadalmi megállapodást, 68%-ban a sztrájkot, 62%-ban a tüntetést és csak 17%-ban a főnökök meghurcolását

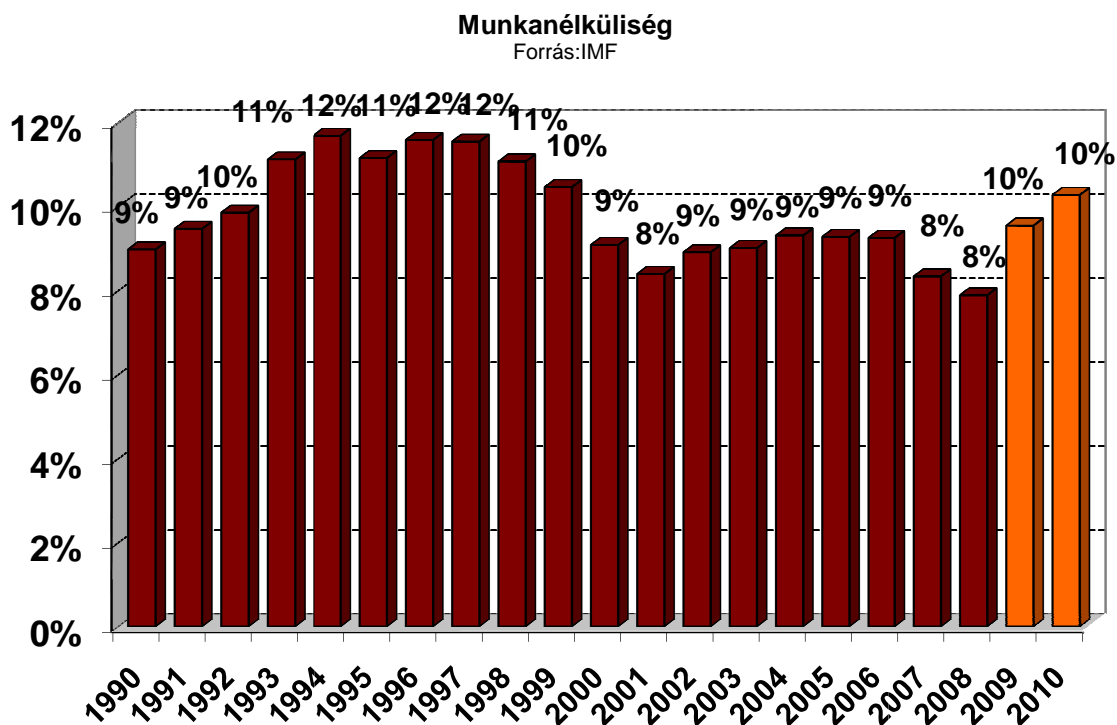
¹⁵⁴ Minderről lásd Olivier Blanchard (az IMF fő közgazdásza) és társai legújabb tanulmányát. Blanchard (2010)

¹⁵⁵ Lásd: Laine (2010)

tartotta.¹⁵⁶ A nagy tömegdemonstrációk elmúltak, ám a társadalmi elégedetlenség fokozódott. 2010 elejére az elnök népszerűsége mélypontra – 31%-os kedveltség – jutott.

Nicolas Sarkozynek hatalomra kerülése óta egyetlen célja, hogy elkerülje az érdekellentétek „elűzkösödését” – *éviter que les mécontentements „coagulent”*. Pontosan tudja, ahogy Franciaországban mindenki, hogy harminc éves háború dúl a bal- és a jobboldali populisták (*les forces bling-bling*) és a „reális ország” (*pays réel*), szervezetei, mozgalmi és politikusi között. Ha ez korábban, a kilencvenes évek közepéig klasszikus háború volt – a tartós társadalmi állóháborúktól a rendkívüli helyzetek mozgóháborújáig -, azóta elmozdult az aszimmetrikus háború felé, amelynek nincs igazán kezdete és vége. Egy aszimmetrikus társadalmi háborúban felértékelődnek a gyenge és alkuképtelen csoportok, amelyeknek nincs veszíteni valójuk, szemben az erős és szervezett csoportokkal, ahol az ellentétek ideje mindig költséget és kockázatot jelent.¹⁵⁷ Mindez összefügg azzal is, hogy a kilencvenes évek közepéig a baloldal a pártok és a szakszervezetek útján kézben tartotta a munkásmozgalmat, ám azóta elveszítette a nagyüzemi munkások többsége fölött a befolyását, amelyet részben Le Pen Front National-ja, részben az anti-globalista mozgalmak – így Bové mozgalma – vettek át.

Sarkozynek belügyminiszterként már szembe kellett néznie a „gyengék lázadásával”, a színes külvárosok ellenőrizhetetlen és megegyezésre nem kényszeríthető lázongóival. Az elnök legfőbb gondja, hogy az utcára kerülő új munkanélküliek csoportjai ne találkozzanak össze a külvárosi lázongókkal, ne alakuljon ki egy összefüggő, negatív ellenállási potenciál. A munkanélküliség 1990 óta mutatott alakulása rávilágít, hogy a francia politikusok mindenképpen szeretnék elkerülni a munkanélküliség szimbolikusnak tekintett 10% fölé kerülését.

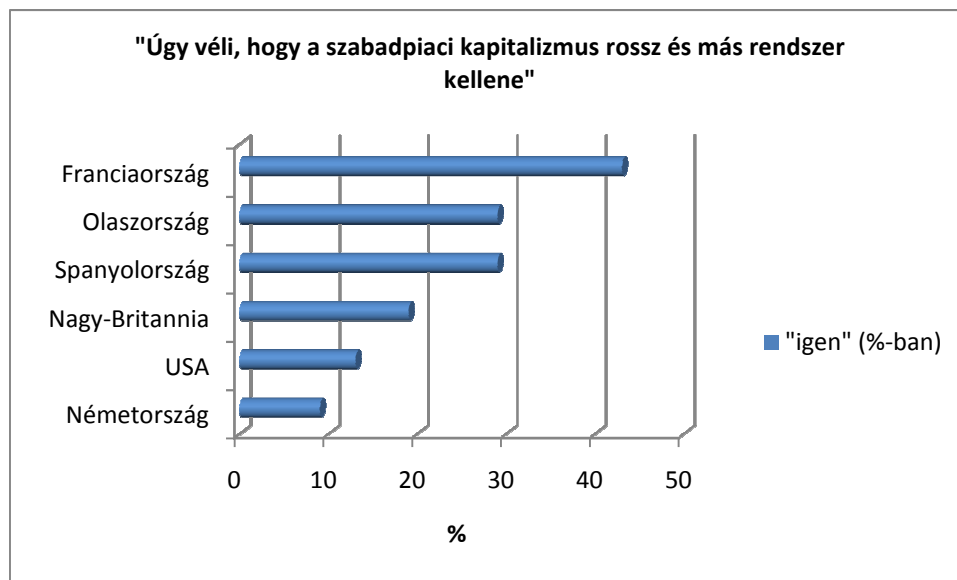

¹⁵⁶ TNF-Sofres 2009. 04. 28.

¹⁵⁷ Seux (2009)

Azzal, hogy a kilencvenes évtizedben a munkanélküliség tartósan a 10% fölé, egészen 12%-ig emelkedett, kialakult a francia munkaerő jelentős részének bevándorló ellenes, fajgyűlölő magatartása, ami kiváltotta a Le Pen vezette Front Nationale előretörését. Ennek a munkanélküliségi hullámnak a következménye, hogy miközben a Francia Kommunista Párt összeomlott és a Szocialista Párt elveszítette a munkás szavazóinak többségét, e szavazók átpártoltak a szélső jobboldali FN-hez. 2007-ben az UMP-nek és Nicolas Sarkozynek részben azért sikerült a munkás szavazókat elvonnia az FN oldaláról, mert a munkanélküliség rátája 10% alá szállt, és Sarkozy hitelesen ígérte, hogy a munkanélküliséget megtartja a 8-9%-os tartományban.

Sarkozynek és az átalakítások kezdeményezőinek azzal is szembe kell nézniük, hogy a francia polgárok a legelfogultabbak a piaci rendszerrel szemben, és leginkább ragaszkodnak az állami védelem és gyámokodás modelljéhez. Ezt az előítéletüket a 2008-2009-es válság csak megerősítette, és a politika maga sem tudja, hogy a liberális reformokat erőltesse vagy a pénzkapitalizmus bűnei ellen szónokoljon.

A válság idején a kormány tisztában van azzal, hogy a foglalkoztatás fenntartása élet-halál kérdése, hogy a tömeges elbocsátások Franciaországban nem félelemhez és meghunyászkodáshoz, hanem kiszámíthatatlan vadsztrájkokhoz, gyárfoglalásokhoz vezethetnek (mint az IKEA vagy a Total sztrájkjai és gyárfoglalásai). És különösen veszedelemes a 25 év alatti munkanélküliek csoportja, amely a 2009-es év végére elérte a 24%-ot, és egyre növekszik. Erre válaszul, a kormány mindent megtesz, hogy kiegyezzen a szakszervezetekkel, társadalmi párbeszédet folytasson valamennyi jelentős kérdéstről.

Csak hogy ellentétben Németországgal, Franciaországban nem lehetségesek a hosszabb távú ágazati bérmegállapodások, mint Németországban. Miközben 2010. február elején az IG Metall, a legnagyobb német ágazati szakszervezet elfogadott egy 23 hónapra, 2010 és 2012 között érvényes bérmegállapodást a legnagyobb ipari tartományban Észak-Rajna-Vesztfáliában, Franciaországban ez lehetetlen. A francia egyezkedő feleknek ágazati szinten egészen más a felfogásuk az ágazat jövőjéről és lehetőségeiről, ezért kizárólag üzemi szinten tárgyalnak. Másrészt, hiányzik a kiegyezéshez szükséges bizalom a felek között. Így, hiába kapott a francia ipar 80 milliárd euró állami támogatást 2009-ben a munkahelyek megőrzésére, mert ennek ellenére 200 ezer embert bocsátottak el, többek

között a támogatásban részesülő Renaultból és Totalból is. Végül, a vezetői bónuszok és juttatások nagysága a válság közepén tovább növeli a bizalmatlanságot és a gyanút.¹⁵⁸ Sarkozy elnök 2009 elején megígérte, hogy július 14-ig megegyezésre jut a Medef-fel, a francia vállalkozók szövetségével arról, hogy osztozzanak a profitban dolgozóikkal. 2010 januárjában kinyilatkozta, hogy három hónapon belül megoldja a profitok újrafelosztásának kérdését. Ugyanekkor a francia kormány elfogadta a bónuszok 50%-os megadóztatását.

Nicolas Sarkozy versenyt fut a munkanélküliség emelkedésével. Attól tart, hogy a Front Nationale ideje visszatér, hogy a kilencvenes évek szélső jobboldali hulláma újra végigsöpör Franciaországon. Az elemzők szerint ezért indította 2009 őszén, Eric Besson fölvetésével a vitát a francia nemzeti identitásról, hogy kifogja a szelet a szélső jobb vitorlájából. Ennek a burjánzó vitának hatása inkább ellentétes volt, mindenestre nem gyakorolt komolyabb hatást a választó tömegekre.

A francia politika és gazdaságpolitika magyar tanulságai

I. Politikai tanulságok

1. A magyar politika egyik ágára, Orbán Viktorra és a Fideszre, komoly hatást gyakorol Nicolas Sarkozy francia elnök választási stratégiája, a kormányzati szerkezet és a napi politika kezelése. A francia V. Köztársaság „sarkozysta” módosított modellje bizonyos mértékig példakép egy lehetséges magyar IV. Köztársaság fél-elnöki rendszere számára.

Sarkozy 2007-es választási stratégiája sajátosan a jobboldali „egy a tábor, egy a zászló” doktrínájára épült. Mindent elkövetett, hogy magát nemcsak az ország, hanem a jobboldal megújítójának a szerepébe is belehelyezze, az UMP-ét valamennyi szalonképes jobboldali erő gyűjtőhelyévé tegye. A középjobb, Bayrou-féle MoDem-et megpróbálta szétszakítani, eljelentékteleníteni, illetve a baloldali térbe lökni – sikerrel. (Hasonlót tett és tesz Orbán az MDF-fel.) A szélső jobboldali Front national választóit kemény, olykor politikailag inkorrekt és szélső jobboldali hangütést mutató beszédekkel igyekezett megnyerni, másrészt az állami és európai támogatások megvonásával megfenyegetni – sikerrel. Végül, a PS-t minden erejével megosztotta a választások előtt, és a nyitás – *ouverture* – politikájával, kormányzása idején - sikerrel.

Sarkozy a rend, a fegyelem, az újítás és a modernizáció jelszavaival nyert. Magyar szempontból igen fontos, hogy politikai kampánya közepette is hangoztatta a szakpolitika, a hozzáértés fontosságát, hogy a jobboldalon bizonyítható a kormányzó képesség, ellentétben a baloldallal. Ellentétben a magyar jobboldallal, egész kampányát az átfogó reformok – központi kormányzati és önkormányzati, nyugdíj, oktatás – ígéretének szentelte. Ugyanakkor ideológiai kampányával mindent megtett annak érdekében, hogy a tartósan uralkodó baloldali szellemi elitet kiszorítsa hegemon pozíciójából, elvegye intézményeiket, lehetetlenné tegye nekik a szellemi élet felügyeletét.

Sarkozy választási politikájának fontos tanulsága, hogy első ízben sikerült jobboldali, gaullista politikusként megnyernie a nemzetközi politikai elit, a tőke, és a véleményhordozók támogatását. Ehhez fordított a francia anti-amerikai, anti-globalista magatartáson és

¹⁵⁸ Lévêque (2010)

szóhasználaton, élére állt a francia modernizációs és reformista alkalmazkodó politikának. Megteremtette a modern francia konzervativizmus szótárát – a magyar mindaddig nem született meg.

Tanulság a magyar politika számára, hogy Sarkozy nemcsak kezdeményezte a nyitás politikáját a független és autonóm szereplők, az ellentétes politikai tábor prominensei felé, hanem sikeresen végre is hajtotta. Nemcsak kormányába vont be fontos szuverén szereplőket, hanem reformbizottságait is többpártira alakította, és élükre sikerült tekintélyes politikusokat állítania. (A közigazgatási reformbizottság élére Balladur jobboldali és Mauroy baloldali miniszterelnököket, a „nagy hitel” bizottságéra Juppé és Rocard jobb- és baloldali miniszterelnököket.)

2. Sarkozy reformstratégiája bizonyos szempontból hasonlít, más szempontból különbözik a magyar, mindenekelőtt a gyurcsányista elmélettől és gyakorlattól. Hasonlít, amennyiben több területen és egyszerre indít reformokat. Hasonlít, mert villámháborús elveket vall. Ám gyakorlata különbözik, mert a kidolgozást szakértő, többpárti bizottságokra bízta, és folyamatosan egyeztet a társadalmi szereplőkkel. Lényegében egyetlen reformot se sikerült eredeti és radikálisabb formájában keresztülvinnie. A reformokat annak ellenére sem tudta a francia kormány keresztülvinni, hogy biztos többsége van a parlamentben, és ellentétben a magyar közvéleménnyel, a francia támogatja mind a nyugdíj, mind a közigazgatási rendszerek reformjait. A kormány láthatólag a cselekvő kisebbség ellenállástól tart, vagyis a szakszervezetek által szervezett tüntetésektől.
3. A válság politikai kezelésében az elnök váltogatta és váltogatja a liberális és a Colbertista, protekcionista, intervenció technikákat. A válság elején liberális alkalmazkodást próbált ki, majd az ellentétébe váltott. Az ellentétes válságkezelési technikák alkalmasak voltak arra, hogy Franciaország ne csússzon mélyebb válságba, de arra nem, hogy a strukturális problémákra megoldást találjon. Az elnök mindig ügyesen találta meg kormányának azon szereplőit, akik vagy a liberális – Lagarde pénzügyminiszter -, vagy az intervencionista – Devedjian gazdasági miniszter – politikát átmenetileg vezérik.
4. A Sarkozy-féle francia politika nemzetközileg arra törekszik – a hagyományos gaullista és neo-gaullista politikákkal szemben -, hogy Franciaország ne kockázati tényező, külön út képviselője legyen, hanem egyeztetett és összehangolt politikáké. Sarkozy a válság idején az elsők között ismerte fel, hogy a válság kizárólag globálisan és Európában európai közösségi szinten kezelhető, és ehhez intézményeket kell teremteni, illetve folyamatosan ezekben részt venni.
5. A növekvő munkanélküliség eddig nem váltotta ki se az ellenzéki baloldalt, a szakszervezetek komoly erősödését (demonstrációk, sztrájkok), de még nem jelent meg a súlypont eltolódása a szélső jobboldalra sem. Az ellenzéki politikai erők még nem tudtak komoly alternatívát felmutatni a közép jobb kormányzattal szemben, se populista, se realista alapon. A Sarkozy-féle politikai válságkezelés stratégiai igyekezete, hogy mind populista, mind realista irányból meghatározza a teret, eddig sikeresnek bizonyult.

II. Gazdasági tanulságok

1. A francia gazdaság sok szerkezeti hasonlóságot mutat a magyarral: magas az állami elosztás szintje, kóros az államadósság és a költségvetési hiány nagysága, és nem mentek végbe a nagy szerkezetek – nyugdíj, közigazgatás, oktatás – hatékonysági reformjai. A francia gazdaságra is jellemző, ami a magyarra, hogy a hetvenes évek elejétől egyfajta stop-go ciklus érvényesül. A nekilendülő állami juttatási rendszer eladósodáshoz vezet, majd a válság szélén átmeneti visszafogásra kerül sor a szerkezet módosítása nélkül, s a válság múltával újra kezdődik az egész. A világgazdasági válság előtt már lelassult a gazdasági növekedés üteme, akár a magyaré, a potenciális növekedés a stagnáláshoz közelít. Nem látszik, hogy milyen eszközökkel lehetséges magasabb növekedési potenciál előállítására.
2. A francia gazdaság sok szempontból a magyarhoz hasonlóan, duális szerkezetű. Az egyik oldalon a nagy monopol-, vagy oligopol helyzetű iparvállalatok és pénzügyi intézmények, amelyek versenyképesek Európában és a világon, a másikon, a versenyképtelen kis- és középvállalatok. A válság kiváltotta az exporthordozó nagyvállalatok recesszióját, és a francia határozott állami iparpolitika dilemmája, hogy a törékeny, konjunktúra-érzékeny nagyvállalatait támogassa-e meg és fejlessze, vagy más irányokat találjon. A „nagy hitel” konstrukciójával megpróbál egy új kutatási és fejlesztési irányt fölvenni.
3. A francia gazdaság problémája, hogy a magas közfogyasztásra és részben magánfogyasztásra, illetve adósságra alapozott modellje nem illeszkedik a német exportvezérelt, alacsony adósságra alapozott modellhez. A válság idején, a francia modell „állóképességét” biztosította a közfogyasztás magas szintje, ám az *exit* lehetősége még mindig bizonytalan: milyen gazdasági modellt és gazdaságpolitikai keveréket alakítson ki Franciaország a válság utáni új Európában. Különösen komoly kérdés, hogy annak a Franciaországnak azt irányt adó politikája, amelynek lehetősége lesz a Maastricht utáni kritériumok meghatározására, milyen modellt alakít ki az euró és az euró-övezet számára, és az miként hat vissza egy jövőző francia modellre.

Irodalom

1. Alix, Christophe (2010): Budget: l'équilibre à tous prix (Libération, 01. 19)
2. A rupture with the past (2007) – Economist (September 22)
3. Aron, Raymond (2005): Az elkötelezett szemlélő (Európa, Budapest)
4. Aubry, Martine (2009): Le plan de relance „ne pas sérieux” (Libération, janvier 7)
5. Auffray, Alain – Géraud, Alice (2008): Balladur prépare son big-bang (Libération, décembre 12)
6. Auffray, Alain – Revault d'Allones, David (2009): Le PS divisé sur la réforme des territoires (Libération, janvier 15)
7. Balladur, Édouard (2001): La nécessaire réforme des institutions (Commentaire, 95)
8. Balladur, Édouard (2008): Constitution (Commentaire, 121)
9. Barnier, Michel (2009): „Il y a eu ces dernières années une tendance à privilégier la seule loi du marché.” (Les Echos, mai 4)
10. Baroin, François (2009): „Le débat sur l'identité nationale ne peut que servir le FN (Le Monde, décembre 19)
11. Baverez, Nicolas (2007): L'année du réveil français (Commentaire, 119)
12. Baverez, Nicolas (2008): France (Commentaire, 121)
13. Baverez, Nicolas (2009): Après le déluge. La grande crise de la mondialisation (Perrin, Paris)
14. Baverez, Nicolas (2009a): Les liaisons dangereuses franco-allemandes (Le Point, 11. 20)
15. Baverez, Nicolas (2009-2010): L'Europe et la France: grands perdants? (Commentaire, 128)
16. Baverez, Nicolas (2010): Ruptures (Le Monde, janvier 25)
17. Bennhold, Katrin (2009): Sarkozy Returns to His Political Roots (New York Times, October 29)
18. Bickerton, Emilie (2007): Sarkozy's Fifth Column (New Left Review, Sept.-Oct.)
19. Biseau, Grégoire (2009): Un Sarkozy bancal sur l'aide aux banques (Libération, janvier 16)
20. Blanchard, Olivier-Dell'Ariccia, Giovanni-Mauro, Paolo: Rethinking Macroeconomic Policy (IMF, February 14)
21. Borloo, Jean-Louis (2009): La Nation est la République (Le Monde, décembre 8)
22. Briançon, Pierre (2009): State aid pusher (Breakingviews.com, 01/06)
23. Cahuc, Pierre-Zylberberg, André (2009): Réussir des réformes en France? (Commentaire, 128)
24. Carrez, Gilles (2009): Un milliard d'euros pour les ménages modestes? (Le Monde, janvier 7)
25. Casanova, Jean-Claude (2008): Centre (Commentaire, 121)
26. Cayrol, Roland (2010): „Il y a un pilote, Sarkozy, clairement identifié. Mais a-t-il un cap? (Le Monde, 02. 10)
27. Cedro, Jean-Michel: France: croissance flatteuse mais fragile fin 2009 (Les Echos, 02. 12)
28. De Beer, Patrice (2007): Nicolas Sarkozy, rupture and ouverture (OpenDemocracy 07, 31)
29. Duhamel, Alain (2006-7): La candidate au miroir (Commentaire, 116)

30. Duhamel, Alain (2008): *Consulat* (Commentaire, 121)
31. Dumas, Jean-Pierre (2010): *La Grèce, l'Espagne, le Portugal, l'Irlande et les autres... Le Club de Tombouctou* (Les Cercles, 02. 11)
32. Fabre, Alain (2010): *Les illusions du volontarisme* (Les Echos, 01. 26)
33. Guaino, Henri (2009): „La situation sociale est un terreau favorable à tous les extrêmes” (Le Monde 02. 09.)
34. Grunberg, Gérard (2007-8): *Le Parti socialiste et la V-ème République* (Commentaire, 120)
35. Jaume, Lucien (2000): *La liberté et la loi* (Fayard, Paris)
36. Joffrin, Laurent (2009): *Comment battre Nicolas Sarkozy?* (Libération mai 4)
37. Jospin, Lionel (2007): *L'Impasse* (Flammarion, Paris)
38. Juppé, Alain (2009): „Il faut lâcher un peu de lest sur le bouclier fiscal” (Les Echos, avril 23)
39. Laine, Mathieu (2010): *Peut-on retarder la réduction de notre dette publique?* (Le Figaro, 02. 12)
40. Le Boucher, Eric (2007): *Les grèves Sarkozy et Thatcher* (Le Monde, novembre 10)
41. Le Boucher, Eric (2010): *L'autre politique économique* (Les Echos, 02. 19)
42. *Le grand Meccano de Nicolas Sarkozy* (2008) – Le Monde, décembre 25)
43. Lévêque, Emilie (2010): *Salaires: pourquoi les syndicats français ne s'inspirent pas des allemandes* (L'Expansion, 02.19)
44. Lévy, Bernard-Henry (2008): *Left in Dark Times* (Random House, New York)
45. Lipset, Seymour (2001): *L'américanisation de la gauche européenne* (Commentaire, 95)
46. Martin, Pierre (2009): *L'état des partis en France* (Commentaire, 125)
47. Mathieu, Béatrice (2010): *Réduction du déficit, l'impossible promesse européenne* (L'Expansion, 02. 03)
48. McNicoll, Tracy (2009): *The Trouble with Sarkonomics* (Newsweek, 12. 07)
49. Neveu, Erik (2009): „La grève générale n'est pas à l'ordre du jour” (L'Expansion, mai 4)
50. Pedder, Sophie (2007): *Atypically French* (Foreign Affairs, 3)
51. Quignon, Laurent (2009): *The financial situation of French companies* (Conjoncture, 4)
52. *Rocard et Juppé rendent leur copie pour le grand emprunt* (L'Express, 2009, 11, 19)
53. Rosanvallon, Pierre (2000): *La Démocratie inachevée* (Gallimard, Paris)
54. Rosanvallon, Pierre (2006): *La Contre-Démocratie* (Seuil, Paris)
55. Rosanvallon, Pierre (2007-8): *Le sens de la contre-démocratie* (Commentaire, 120)
56. Rosanvallon, Pierre (2009): *Réinventer la démocratie* (Le Monde, avril 28)
57. *Sans „autosatisfaction”, Sarkozy fait l'éloge de sa politique* (2009) (Le Monde, 12. 01)
58. Seux, Dominique (2009): *Syndicats et Sarkozy: gagner du temps* (Les Echos, mai 5)
59. Sgard, Jérôme (2007): *Nicolas Sarkozy, lecteur de Gramsci* (Esprit, 7)
60. Sklair, Leslie (2001): *The Transnational Capitalist Class* (Blackwell, London)
61. Strauss-Kahn, Dominique (2008): *Le G20: ce drôle d'animal* (Les Echos, 12. 28)

62. Streiff, Christian (2009): „L'État doit intervenir pour que les banques prêtent normalement (Le Figaro, 01. 19)
63. Super-Sarkozy falls to earth (2009) – Economist (April 18)
64. Tanenhaus, Samuel (2009): The Death of conservatism (Random House, New York)
65. Verhille, Roland (2010): Le „modèle social français” devenu machine infernale (1949-2008) (Les Echos, 01. 26)
66. Vesperini, Jean-Pierre (2009): La France dans la crise. Retrouver la croissance (Daloz, Paris)
67. Vittori, Jean-Marc (2008): Le vrai-faux retour de l'État (Les Echos, 12. 31)
68. Walker, Marcus (2009): Voters Wait for Europe's Fiscal Plans to Show Results (Wall Street Journal, April 29)

4. Az orosz gazdaság

I. Válságok és stratégiák

Oroszország 2008 nyarától 2009 derekáig nehéz időket élt át. Az ország ipari kibocsájtása júliustól – tehát már az augusztusi grúziai háborút megelőzően – folyamatosan és egyre gyorsulóbb ütemben csökkent. Ez a visszaesés 2008 novemberében az előző hónaphoz képest már meghaladta a 10%-ot, 2007 novemberéhez mérve pedig a 8,7%-ot, miközben az ipar teljesítménye 2006 és 2007 novembere közt még jelentősen, mintegy 5,3%-kal bővült.¹⁵⁹ 2008 elején még minden komolyan vehető prognózis 7,8% körüli GDP-növekedéssel számolt, ám az évet végül – az első félévi dinamikus növekedés dacára – Oroszország „csak” 5,6%-os növekedéssel zárta. Mindez önmagában akár még imponáló is lehetett volna, ha a következő, 2009-es év – különösen annak első fele – ne a súlyos recesszió jegyében telt volna. Már 2008 késő őszen az előzetes várakozások többsége – nem számítva a kormányzati prognózist – minimum 4%-os GDP-visszaesésre számított, de a független elemzők körében már ekkor akadt ennél jóval pesszimistább előrejelzés is.¹⁶⁰

A globális pénzügyi válság és a hozzákapcsolódó recesszió következményei több oldalról is sújtották az orosz gazdaságot. Ennek egyik leglátványosabb jele volt, ahogy 2008 őszén drámai mértékben – több mint 70%-kal – veszített értékéből az orosz tőzsde. Ennél nagyobb visszaesésre csak Izlandon volt példa. Jellemző módon a *Gazprom*, melynek kapitalizált értéke 2008 tavaszán még meghaladta a 350 milliárd dollárt és ezzel a világ harmadik legjelentősebb tőzsdéi értékű vállalatának számított, az év végén már csak legfeljebb 70-80 milliárd dollárt ért. Azóta értéke ugyan némiképp növekedett, de még így is messze elmarad a tavalyelőtti csúcstól. Ráadásul, az orosz energiaóriás az elmúlt években – az olcsó hitelek időszakában – rendkívüli ütemben bővítette hitelfelvételeit. Beszédes, hogy a cég adósságállománya 1997-ben még csak 5 milliárd dollárnál tartott, de 2006 végére már megközelítette a 40 milliárdot. Egy évvel később pedig a rövid- és hosszúlejáratú hitelek együttes értéke már elérte a 62 milliárd dollárt.¹⁶¹

Általában is elmondható, hogy 2003-2004 fordulóján a meglóduló olajárak – ekkor lépi át a kőolaj hordónkénti ára a 40 dolláros szintet – arra késztettek számos oroszországi üzleti szereplőt, hogy külső hitelpiacokon jelentős kölcsönöket vegyenek föl. Ennek következtében mára az a meglepő helyzet alakult ki, hogy miközben az ország szuverén adóssága 2008 decemberére 40 milliárd dollár alá esett, aközben az orosz cégek külföldön felvett kereskedelmi tartozásai ugyanebben az időszakban már elérték az 540 milliárd dollárt. (Igaz, azóta ennek durván harmadát sikerült részben visszafizetni, részben átütemezni.) E korporatív hitelek durván egyötöde két – többségében, vagy teljes egészében állami tulajdonban lévő – energetikai cég, a *Gazprom* és a *Rosznyefty* terhe.¹⁶² És, ha mindehhez még hozzátesszük az olaj árának drámai zuhanását a 2008 júliusában jegyzett 140 dollár/hordó feletti szintről annak csaknem negyedére, akkor talán már az is érthetővé válik, hogy

¹⁵⁹Lásd az orosz statisztikai hivatal (Fegyeralnaja Szluzsba Goszudarsztvennoj Sztatyisztyiki) honlapján www.gks.ru/bgd/free/B04_03/IssWWW.exe/Stg/d02/39.htm

¹⁶⁰Lásd a politcom.ru interjút Igor Nyikolajevvel, a moszkvai FBK-befektetőiroda stratégiai elemző részlegének igazgatójával www.politcom.ru 2008. december 1.

¹⁶¹B.Nyemcov-VI.Milov: Putyin i „Gazprom”, Moszkva, 2008. 18.o.

¹⁶²A.Aslund: Krizisz proverjajet putyinomiku na procsnoszty, www.inosmi.ru/translation/246279.html, Ny.Markov:Na fone zakata imperii dollara, in: Nyefty Rosszii, 2008./december (12.), 29.o.

miért is akart az orosz energiaóriás minél gyorsabban és minél több pénzhez jutni 2009 elején, az újabb orosz-ukrán gázcsörte idején. Az orosz gazdaság ugyanis az őszi hónapokban komoly likviditási gondokkal is küzdött. És bár továbbra is többletet mutatott a külkereskedelmi forgalom, a 2009 elejére vonatkozó adatok mind az export, mind az import tekintetében, drámai visszaesésről tanúskodtak. A kivitel 2008 januárjához képest – elsősorban az energiaárak jelentős csökkenése és az irántuk megmutatkozó kereslet mérséklődése nyomán – 2009 januárjára 50%-kal, míg a behozatal 35%-kal esett vissza.¹⁶³

Ekkor még nehéz volt pontos képet nyerni arról, hogy az év végéig milyen refinanszírozási kötelezettségek terhelik majd az orosz gazdaságot. Ami biztosnak tűnt – még a legszerűesebb feltételezések is ebből indultak ki –, hogy e teher nem lehet kevesebb 80-100 milliárd dollárnál. De lehetett találkozni olyan szakértői állásponttal is, amely ennek csaknem dupláját tartotta valószínűnek. És miután az orosz politikai vezetés, élén Putyinnal, egészen 2009 tavaszáig mindent megtett azért, hogy a hitelek visszafizetése körüli nehézségek következtében orosz cégek – részben, vagy egészében – semmiképpen se kerüljenek külföldi tulajdonba, 2008 őszétől a kormány igen jelentős hitelfolyósítással sietett a nehéz pénzügyi helyzetbe került orosz tulajdonosok védelmére. Március közepétől azonban ebben a tekintetben is megváltozott a kormány álláspontja: immár nem zárkózott el attól, hogy akár stratégiai súlyú vállalatok jelentős részvénycsomagja is külföldi tulajdonba kerüljön, amennyiben az orosz tulajdonosok másképp nem tudják visszafizetni külföldön felvett kölcsöneiket. Ám hosszú hónapokon át ezzel épp ellentétes volt a kormány magatartása, így aztán nem is meglepő az az ütem, ahogy az ország augusztusban még 598,5 milliárd dollárra rúgó arany- és valutatartalékai egészen 2009 márciusáig apadtak. Míg e tartalékok alakulása mindvégig pontosan követhető volt, addig a költségvetéstől elkülönített alapok pénzügyi helyzetének változásai, illetve az állami hitelfolyósítás nagysága és iránya – még az oroszországi szakértők számára is – többnyire átláthatatlan maradt.

Az orosz valutatartalékok – a jegybank heti rendszerességgel kiadott jelentései szerint – 2009 márciusában érték el az augusztusi csúcsot követő mélypontot. Ekkorra a tartalékok nagysága egészen 376,1 milliárd dollárra apadt. Azóta azonban a „nemzetközi tartalékok” ismét növekednek. Figyelmet érdemlő, hogy a tőke kivonás mértéke is épp ebben az időszakban kezdett jelentősen mérséklődni. Míg 2009 januárjában a befektetők még mintegy 29 milliárd dollárt vittek ki az országból, addig a következő hónapban már „csak” 4,5 milliárdot. Márciusban pedig ez az érték már alig haladta meg a 2 milliárd dollárt. Szakértők úgy vélték, hogy amennyiben az év hátralevő részében sikerül a februári-márciusi szinten stabilizálni a tőke kivonás mértékét, úgy 2009-ben akár a felére is zsugorodhat a 2008-ban rekord magasságba emelkedő, mintegy 130 milliárd dollárt elérő tőke kivitel.¹⁶⁴

1. Oroszország „nemzetközi tartalékai”

2008. november végén az orosz Központi Bank (*Centralnij Bank*) elnöke, Szergej Ignatyev részletes tájékoztatást adott a Szövetségi Gyűlés alsóházának az ország drámai ütemben apadó arany- és valutatartalékairól. E beszámolóból többek között kiderült, hogy a jegybank a rubel árfolyamának védelmében 2008 őszén – szeptemberben és októberben – tartalékaiból 57,5 milliárd dollárt használt

¹⁶³ A.Sapovalov: Nyeftyi hvatyilo dlja sztabilnosztyi rubli, in: Kommerszant, 2009. március 6.

¹⁶⁴ A.Sapovalov: Nyeftyi hvatyilo...in: Kommerszant, 2009. március 6.

fel. Ám a megtakarítások csökkenésének teljes mértéke ebben a periódusban ennél jóval nagyobb volt, elérte a 97,6 milliárd dollárt. Voltak hetek, amikor a Központi Bank 13-16 milliárd dollárt volt kénytelen különböző célokra tartalékaiból felhasználni. Ám a rubel értékét a jelentős intervenció és jegybanki alapkamat-emelés dacára sem sikerült megőrizni. Ebben a két őszi hónapban a rubel dollárhoz mért árfolyama mintegy 10%-kal esett. A nemzeti fizetőeszköz értékvesztése azonban ekkor még viszonylag lassú volt. A folyamat majd csak december végén gyorsult föl. Olyannyira, hogy a rubel dollárhoz mért értéke – 2008. augusztus eleje és 2009. február eleje közt – mintegy 55%-kal csökkent.¹⁶⁵

Ignatyev részletesen elemezte az orosz tartalékok 2008-as jövedelmezőségét és szerkezetét is. Ilyen részletekig elmenő nyilvános áttekintésre korábban soha nem volt példa. A beszámolóiból kiderült, hogy a legnagyobb hasznot a fontban jegyzett portfólió után „szedték be” (6,2%). Ezt az euróban (5,3%), a dollárban (3,9%) és a yenben (0,4%) jegyzett tartalékok követték. 2007-ben még mindez másképp festett. Akkor is a fontban jegyzett portfólió „haszonkulcsa” volt ugyan a legmagasabb (7%), ám azt tavalyelőtt még a dollár alapú megtakarítások követték (6,3%), és csak ezután következett az euróban és a yenben jegyzett tartalékok jövedelmezősége, 3,8, illetve 0,7%-kal.¹⁶⁶ Eközben a tartalékok szerkezete lényegében két valutára épült. A megtakarítások 45%-át ugyanis dollárban jegyezték, míg közel 44%-át euróban. A fennmaradó 11% döntő hányadát a font alapú tartalékok tették ki (10%), míg a yenben jegyzett megtakarítások valamivel több, mint 1%-ra rúgtak.

Az orosz jegybank az ország valuta- és aranytartalékait – miként az Ignatyev beszámolójából kiderült – az aktívumok ötféle „típusában” őrzi.¹⁶⁷ Legnagyobb arányban külföldi állami értékpapírokban, illetve olyan kötvényekben, amelyekért külföldi kormányok vállalnak garanciát. Ezeknek az aktívumoknak a dollárban kifejezett értéke 2008. november 1-én 317,1 milliárd dollárt tett ki. A megtakarítások következő kategóriáját azok az érték- és jelzalog papírok adják, melyekért az Egyesült Államok valamilyen szövetségi intézménye, vagy más államok, illetve nemzetközi pénzügyi szervezetek állnak jót. Ezek nagysága november elején mintegy 52,7 milliárd dollár volt. Mindez egyben azt is jelentette, hogy arányuk a teljes tartalékállományon belül 2008 elejéhez képest jelentősen mérséklődött. A múlt év januárjában ugyanis ezeknek a papíroknak az aránya az orosz tartalékokon belül még csaknem 25%-os volt, ám ez a részesedés november elejére már csak 13%-ot tett ki. Ez a változás mindenekelőtt azzal függött össze, hogy Moszkva az elmúlt év nyaratól kezdett intenzíven megszabadulni az amerikai jelzalogintézetek, a *Freddie Mac* és *Fannie Mae* papírjaitól. Tavaly év elején e két hitelintézet kötvényeiben az orosz jegybank még 65,6 milliárd dollárt tartott, ám november 1-re ez lecsökkent 20,9 milliárd dollárra. (A *Centralnij Bank* korábbi beszámolóiból világosan kiolvasható, hogy Moszkva – tartalékainak gyorsan növekvő időszakában – megtakarításaiból a *Freddie Mac*, a *Fannie Mae*, valamint a *Federal Home Loan Bank* kötvényeibe mintegy 101 milliárd dollárt fektetett.) Számos jel ugyanakkor arra utalt, hogy az amerikai jelzalogpiac elhagyásának fontos feltétele lehetett az onnan kivont aktívumok amerikai állampapírokba (*US Treasuries*) történő investíciója. Ezt sejteti az a beszédes adat is, hogy míg 2007 végén az orosz jegybank tartalékaiból „csak” 32,6 milliárd dollárt tartott amerikai kincstárjegyekben, addig 2008 decemberében már 116,4 milliárd dollárt, vagyis egy év alatt Moszkva csaknem megnégyszerezte

¹⁶⁵ B.Nyemcov-VI.Milov: Putyin i krizisz, www.grani.ru/Economy/p.147764.html

¹⁶⁶ Dohodnoszty mezsduнародnih rezervov, in: Vremja novosztyej, 2008. november 20.

¹⁶⁷ Sztruktura valjutnih rezervov, in: Vremja novosztyej, 2008. november 20.

részesedését az amerikai hitelállomány finanszírozásában. Oroszország ezzel a „teljesítményével” az Egyesült Államok 7. legnagyobb hitelezőjévé lépett elő az egy évvel korábbi 15. helyről. Míg 2007 decemberében az akkor 479 milliárd dollárra rúgó teljes orosz tartalékállomány mindössze 5,5%-át tette ki az amerikai kincstárjegyek aránya, addig 2008 végén az akkor már – az év közepi közel 600 milliárd dollárról – 426 milliárd dollárra apadt tartalékok 19,4%-nak felelt meg az amerikai állampapírok értéke.¹⁶⁸

A tartalékok harmadik kategóriáját az ún. repo-műveletekben „tartott” aktívumok jelentik. Ez 2008. november elején 72,1 milliárd dollárt tett ki, ami a teljes orosz tartalékállomány 14,9%-nak felelt meg. A követelések negyedik kategóriáját pedig a külföldi bankok számláján tartott deviza adja. Ez tavaly ősszel 19,7 milliárd dollárt tett ki különböző pénznemekben. E tartalékforma aránya azonban 2008-ban jelentős mértékben csökkent. Míg az év elején a teljes tartalékállomány 24,5%-át tartotta az orosz jegybank nem rezidens bankok számláin, addig az év végén ez az arány 4,1%-ra zsugorodott. És végül, de nem utolsó sorban, a tartalékok egy részét az orosz Központi Bank aranyrudakban – monetáris aranyban – tartja. 2008 késő őszen ez a tartalékok 2,6%-át tette ki, ami 507 tonna aranyra felelt meg, 12,6 milliárd dolláros aktuális értékkel.¹⁶⁹

2.A rubel elértéktelenedése

Az orosz gazdaság helyzetét jelentős mértékben súlyosbította, hogy 2008 novemberétől egyre komolyabb teherré vált a rubel elértéktelenedésének fékezése. Az orosz Központi Bank megpróbálta ugyan e folyamatot lassítani, ám már novemberben kétszer is kénytelen volt a rubel árfolyamát kis mértékben leértékelni. Ezt aztán decemberben hétszer kellett megismételnie, sőt e gyakorlatot kénytelen volt januárban és februárban is folytatni. Ennek következtében 2008 utolsó negyedében a rubel 15%-ot veszített korábbi értékéből, ám az igazán drámai zuhanás csak ez után vette kezdetét.

Aligha kétséges, hogy a rubel elértéktelenedése döntően – bár némi időbeli késéssel – az olaj árának meredek esésével függött össze. Oroszország pénzügyi pozícióit ugyanis a 2000-es évek elejétől – a korábbiaknál is egyre nagyobb mértékben – az energiahordozók, illetve azok árának alakulása szabja meg. Míg 2000-ben az orosz exporton belül még csak mintegy 30%-ot tett ki az olaj- és gázkivitel értéke, addig ez az arány 2007-re már 67-68%-ra nőtt. E szektor központi költségvetés bevételein belüli aránya pedig ezzel párhuzamosan a 25%-os részesedésről 2008-ra annak duplájára emelkedett.¹⁷⁰ Ez a körülmény nyilvánvalóan jelentős mértékben kiszolgáltatja Oroszországot – és annak nemzeti valutáját – a globális energiakonjunktúra mindenkori alakulásának.

A kőolaj-árak 2008 elején meginduló gyors emelkedése nem a globális kereslet váratlan megugrásával függött össze, merthogy az érdeemben nem változott, lényegében megmaradt a 85 millió hordó/nap szintnél. Eközben a kitermelési költségek sem alakultak másként. Ezek ugyanis, ahogy már 2008 júliusáig előtt, úgy azt követően is – világátlagban – a hordónkénti 10 dolláros szint alatt maradtak, amiktől persze az egyes kitermelő helyek költségei jelentős mértékben eltérhetnek. Következésképpen az a fajta látványos ármozgás, amely a kőolaj hordónkénti éves átlagárát a 2007-es 70 dollárról 2008-ban már 95 dollárra emelte – ráadásul úgy, hogy az ár az év eleji 90 dollár körüli

¹⁶⁸ M.Szergejev: Minfin verit v amerikanskije GKO, in: Nyezaviszimaja gazeta, 2009. március 3.

¹⁶⁹ Sztruktura valjutnih rezervov, in: Vremja novosztjej, 2008. november 20.

¹⁷⁰ B.Nyemcov-VI.Milov: Putyin i krizisz, www.grani.ru/Economy/p.147764.html

szintről az év közepére 140 dollár fölé, majd az év végére 40 dollár alá esett vissza – aligha magyarázható mással, mint spekulációs műveletekkel.

Oroszországot felettébb érzékenyen érintette, hogy az orosz kőolaj-export alapját adó ún. *Urals*-minőségű keverék hordónkénti ára a júliusi 142,94 dolláros maximumról néhány hónap alatt – több mint 70%-ot veszítve értékéből – a 40 dollár körüli árszintre esett vissza. Ez a drámai zuhanás azonban az év egészét tekintve az orosz kőolaj évi átlagárát még mindig igen magasan, 95 dollár/hordó szinten tartotta. Ugyanakkor a 2008 második felében bekövetkező fejlemények azt valószínűsítették, hogy 2009-ben az olaj hordónkénti átlagára nem lesz több 40-45 dollárnál. Oroszország szerencséjére számára ennél jóval kedvezőbben alakult a helyzet.

Moszkvát azonban nemcsak a kőolaj és a földgáz árának jelentős csökkenése hozta nehéz helyzetbe, de az irántuk megmutatkozó kereslet komoly mérséklődése is. 2009 első két hónapjában az oroszországi kőolaj-kitermelés már 2,1%-kal volt kisebb, mint az előző év hasonló időszakában. Ugyanez a mutató a földgáz esetén még ennél is erőteljesebb visszaesésre utalt, merthogy 13%-kal kevesebb gázt hoztak felszínre januárban és februárban, mint egy évvel korábban.¹⁷¹ Az ekkor megfogalmazódó prognózisok úgy vélték, hogy Oroszországot 2009-ben – csak a termelés-csökkenés következtében – mintegy 8-10 milliárd dolláros veszteség éri majd. Ha pedig az áreséssel összefüggő bevételkiesést is számba vesszük, akkor az elmaradó bevételek további 130 milliárd dollárt tehetnek majd ki.

A szakértők egy része egyébként is úgy vélte, hogy Oroszország 2007-ben már elérte olajkitermelő képességének csúcspontját, amit többé már nem tud megismételni. Más szakértők, mint például, a *Rosnyefty* első embere, Szergej Bogdancsikov – ezzel ellentétben – úgy gondolta, hogy az orosz olajcégek még nem érték el lehetséges teljesítményük felső határát, ám a jelenlegi visszaesés – szerinte is – azzal a következménnyel járhat, hogy akár 3-5 év is szükséges lehet majd a 2007-es kitermelési szint ismételt eléréséhez.¹⁷² Mint utóbb kiderült, egyik prognózis sem bizonyult helyesnek. 2009-ben ugyanis orosz kőolaj-kitermelés nemcsak hogy elérte a 2007-es csúcspontot, de valamivel meg is haladta azt.

Az azonban akkor is világos volt, hogy a kőolaj és a földgáz iránti kereslet megcsappanása mögött más és más okok húzódtak meg. Míg a kőolaj esetén ennek mindenekelőtt a már működő kitermelő helyek fejlesztésének elmaradása, valamint az új mezők kitermelésbe állításának késlekedése az oka, vagyis az elmaradt beruházások, addig a földgáz esetén ennek magyarázatát az európai kereslet visszaesése, illetve az Ukrajnán keresztülhaladó szállítások év elejei tartós leállása adt. Ezzel összefüggésben már az év elején valószínűsíthető volt, hogy az EU országokban az orosz földgáz iránti kereslet 2009-ben legalább 10%-kal csökken majd, de az sem lehetett kizárni, hogy a csökkenés még ennél is nagyobb lesz.¹⁷³

Ez a helyzet azonban – a közvetlen veszteségeken túl – akár már néhány éven belül is komoly zavarokat okozhat Oroszország hagyományos energiapiacainak ellátásában. Az energiaárak jelentős esése ugyanis – nemcsak Oroszországban, de másutt is – azzal a következménnyel jár, hogy még inkább elmaradnak az ágazat fontos – és akár már néhány éven belül nélkülözhetetlennek bizonyuló – beruházásai. Az *OPEC* adatai szerint 2009 elejére kiderült, hogy az előzetesen tervezett és számon

¹⁷¹ Sz.Kulikov: Nyeftjegazovaja nyedosztacsja, in: Nyezaviszimaja gazeta, 2009. március 3.

¹⁷² Uo.

¹⁷³ Sz.Kulikov: Nyeftjegazovoje isztocsenyije, in: Nyezaviszimaja gazeta, 2009. március 18.

tartott 130 legjelentősebb új kitermelőhely-fejlesztésből, annak több mint negyedét már leállították, és e tendencia minden bizonnyal továbbra is fennmarad. És ha ehhez még hozzátesszük, hogy a ma ismert kitermelés alatt álló 800 legjelentősebb olajlelőhelyből 580 esetén már most is folyamatosan csökken a felszínre hozott kőolaj mennyisége, akkor nem okozhat meglepetést a Nemzetközi Energia Ügynökség (IEA) figyelmeztetése egy már akár 2013 körül bekövetkező újabb komoly energiaválságról. E várható válság alapját azonban immár nem spekulációs műveletek, hanem a tényleges kőolaj-hiány teremti majd meg, amelynek következményeként a folyékony arany hordónkénti ára akár a 200 dollárt is elérheti. Moszkva számára mindez ma még sovány vigasz, ugyanakkor esélyt ad arra, hogy ezúttal – nem úgy, mint 1986 és 2003 között – nem kell tizenhét évet várnia az alacsony energiaárak korának elmúltára.¹⁷⁴

Mindezzel összefüggésben felettébb beszédesen alakult 2008 augusztusától a dollár rubelhez mért árfolyama. 2008. augusztus elején – vagyis amikor megfordult az olajár-konjunktúra – még csak 23,42 rubelt adtak egy dollárért. Másfél hónappal később, szeptember közepén az árfolyam már 25,52 rubelnél tartott, október végén pedig 27,30-nél. A folyamat azonban nem állt meg, így aztán december végén egy dollár már 28,67 rubelt ért, ami augusztus elejéhez képest 22-23%-os értékvesztést jelentett. Ám a nemzeti valuta devalválódása igazán csak ezt követően gyorsult fel. Ennek következtében 2009. január végén egy dollárért már 32,99 rubelt kellett fizetni. Február 5-én pedig a nemzeti valuta dollárhoz mért értéke elérte történelmi mélypontját. Ekkor ugyanis már 36,31 rubelt kellett egy amerikai dollárért fizetni. Ez a mélypont egyben azt is jelentette, hogy augusztus elejéhez képest – vagyis hét hónap alatt – a rubel 55%-ot veszített dollárhoz mért értékéből.¹⁷⁵

Ugyanakkor ennél némiképp kedvezőbben alakult az euró árfolyama. Ennek köszönhetően a rubel értékvesztése – az 55%-ban a dollár, míg 45%-ban az euró árfolyammozgásához igazodó – ún. „kétvalutás kosárhoz” képest valamivel mérsékeltebbnek bizonyult. Az orosz jegybank e „kétvalutás” rendszert még 2005 februárjában vezette be a rubel árfolyammozgásának operatív szabályozására. Kezdetben a „kétvalutás kosár” értékét a dollár árfolyamának alakulása dominálta, hogy aztán folyamatosan növekedjék az euró kosáron belüli aránya. 2007 februárjától él a ma is érvényes 55-45%-os arány.

A Központi Bank – aktuális árfolyamcéljainak megfelelően – egy meghatározott „árfolyam folyosóban” próbálja tartani az orosz nemzeti valuta értékét. A nemzetközi pénzügyi válság kibontakozása előtt ez egy viszonylag szűk folyosó volt, aminek alsó határa 26 rubelnél, míg felső határa 29 rubel környékén került meghatározásra. 2008 őszétől azonban a jegybank kénytelen volt a folyosó felső határát folyamatosan emelni. Ez azzal a következménnyel járt, hogy a folyosó felső határa hét hónap alatt több mint 11 rubellel emelkedett. A felső határ 2008. augusztus 5-én állt a legalacsonyabban, akkor ugyanis azt még 30 rubel alatt, a 29,27-os szintnél húzták meg. A legmagasabban 2009. február 6-án. Ekkor a korridor felső szintjét 40,93 rubelnél határozták meg. Ez azt jelentette, hogy a rubel „kétvalutás kosárhoz” mért értékvesztése – a tárgyalt hét hónapos időszakban – csaknem 40%-ot tett ki.¹⁷⁶

Visszatekintve látható, hogy a rubel árfolyama 2009 februárjában érte el mélypontját, ám akkor még senki nem tudta, hogy ez csupán átmeneti stabilizáció, avagy a rubel értékvesztését immár

¹⁷⁴ M.Szergejev: V 2013 godu mir pogruzitszja v novij krizisz, in: Nyezaviszimaja gazeta, 2009. március 2.

¹⁷⁵ B.Nyemcov-VI.Milov: Putyin i krizisz, www.grani.ru/Economy/p.147764.html

¹⁷⁶ uo.

sikerült tartósan megállítani. De nemcsak ebben a kérdésben nem volt egyetértés 2009 tavaszán, de abban a tekintetben sem, hogy milyenek az orosz gazdaság rövid- és középtávú kilátásai. Olyannyira nem volt egyetértés, hogy magán a szövetségi kormányon belül is komoly viták folytak erről. Putyin egyik első miniszterelnök-helyettese, Igor Suvalov – aki a kormányfő mellett a kabinet első számú gazdasági felelőse, míg korábban az akkor még államfői posztot betöltő Putyin gazdasági főtanácsadójaként dolgozott – kifejezetten azon a véleményen volt, hogy az oroszországi gazdasági visszaesés már elérte mélypontját, következésképpen innen az út már csak fölfelé vezethet.¹⁷⁷ Ezzel szemben Alekszej Kudrin, a szövetségi kormány pénzügyminisztere, és egyben miniszterelnök-helyettese, ekkor még úgy gondolta – és álláspontját osztotta az orosz szakértők többsége –, hogy 2009 májusára, de legkésőbb szeptemberére, a válság újabb hulláma érheti el az orosz gazdaságot és pénzügyi rendszert, mégpedig azzal, hogy a reálgazdaság számos szereplője képtelen lesz lejáró hiteleinek visszafizetésére.

3.A tőzsde hanyatlása

Az orosz árutőzsde, az *RTSZ (Rosszijszkaja Torgovaja Szisztjema)* 2008 második felében több mint 70%-ot veszített értékéből. Történelmi csúcspontját még 2008 májusában érte el 2487 ponttal.¹⁷⁸ Akkor azonban az orosz gazdaság még szárnyalt, a kőolaj ára pedig meredeken emelkedett. A tőzsdebuborék azonban annak ellenére kipukkadt, hogy a szövetségi kormány mindvégig próbálta hol retorikai, hol pénzügyi intervenciókkal menteni az akkor menthetetlennek tűnő helyzetet. A kormányzat vezető tisztségviselői ebben az időszakban ismétlődő nyilatkozatok sorával próbálták a befektetőket meggyőzni arról, hogy a részvények értékének meredek zuhanása „méltánytalan” fejlemény, merthogy azok „fundamentális” értéke jóval a jegyzett érték fölött áll. 2008 szeptemberében még elég volt az értékvesztés megállításához a pénzügyminiszter, Alekszej Kudrin nyilatkozata, aki bejelentette: a kormány kész a stratégiaileg fontos állami vállalatok részvényeinek jelentős mértékű felvásárlására. A bejelentés nyomán a *Vnyestorgbank (VTB)* részvényei 59,34%-kal, míg a legnagyobb oroszországi lakossági bank, a *Szberbank* és az első számú olajvállalat, a *Rosznyefty* részvényei 35,15%-kal, illetve 46,3%-kal ugrottak meg. Mindez azonban csak átmenetinek bizonyult, és az orosz tőzsde – párhuzamosan a világ tőzsdéinek 2008-as őszi esésével – folytatta mélyrepülését.

És ez valódi mélyrepülés volt, amit a szakértők többsége a gazdasági világválságon túl mindenekelőtt az oroszországi pénzügyi rendszer gyengességének, illetve kezdetleges, kialakulófélben lévő állapotának tulajdonított. Volt olyan nap – 2008. szeptember 16. – amikor az *MMVB (Moszkovszkaja Mezsbankovszkaja Voljutnaja Birzsa)* kapitalizált értéke 24 óra alatt 87 milliárd dollárt esett. Ez azt jelentette, hogy a bankközi valutatőzsde indexe egyetlen nap alatt több mint 17%-ot veszített értékéből, és egészen a 881,17 pontig zuhant. Ugyanezen a napon az *RTSZ*-re vitt részvények több mint 11%-kal váltak értéktelenebbé, a börze indexe 1131,12 pontnál állt meg.¹⁷⁹ És ezen a helyzeten tartósan az sem tudott segíteni, hogy az orosz kormány valóban jelentős forrásokat biztosított a hazai papírok védelmére. A *Vnyesekonombank (VEB)* 2009. január végén jelentette be,

¹⁷⁷ Sz.Kulikov: Kudrin preduprezsdajet, in: Nyezaviszimaja gazeta, 2009. március 25.

¹⁷⁸ Ny.Kocseljagin: Vszo szpavedlivo. Pocsemu rosszijszkij fondovij rínok provalilszja tak glubako, in: Vremja novosztjej, 2009.március 6.

¹⁷⁹ N.Romanova-Ny.Kocseljagin-A.Gyenyiszov:Upaszty na „poduski bezopasznosztyi”, in: Vremja novosztjej, 2008. szeptember 17.

hogy a kormány által számára biztosított eszközökből 175 milliárd rubelt, vagyis mintegy 1200 milliárd forintnak megfelelő összeget folyósított az orosz részvények értékvesztésének mérséklésére. De akkor még ez is kevésnek bizonyult.¹⁸⁰

Ezek a lépések ugyanakkor arra mindenképpen elégségesek voltak, hogy a még nagyobb hanyatlást megakadályozzák. A szakértők egy része ezt, mint fontos lokális eredményt kész volt már akkor elismerni, míg mások ezt a fajta eljárást – vagyis az állami alapok eszközeinek tőzsdét védő felhasználását – kifejezetten vitatható beavatkozásnak tekintették. Az utóbbiak szerint az alapok eszközeit jóval hatékonyabban is fel lehetett volna használni, ha azokat, például, a kereslet élénkítésére fordították volna. Általában is elmondható, hogy az orosz elemzők egy része felettébb kritikusan ítélte és ítéli meg ma is, mind a kormány tőzsdevédő fellépését, mind a Központi Bank árfolyam-politikáját. Szerintük ugyanis az ún. „csúszó leértékelés” taktikája erős és tartós devalvációs várakozásokat alakított ki, arra készítette mind a bankokat, mind a vállalatokat, mind pedig a magánszemélyeket, hogy szabad eszközeiket, illetve megtakarításaikat értékállóbb valutára – mindenekelőtt dollárra – váltsák. Ez pedig közvetett módon hozzájárult az ipari termelés további csökkenéséhez, merthogy forrásokat vont el a reálgazdaság hitelezésétől.

Mindazonáltal hiba lenne az oroszországi tőzsdei folyamatoknak túlzott jelentőséget tulajdonítani. A tőzsdére vitt cégek nemzetgazdasági súlya, illetve aránya ugyanis még mindig jóval kisebb Oroszországban, mint ahogy az megszokott a „bejártott” nyugati piacgazdaságok esetén. A Központi Bank korábbi elnökhelyettese, Dmitrij Tulin szerint a börze – többek között – már csak azért sem játszik az orosz gazdasági folyamatok alakításában komoly szerepet, mert részesedése a külföldi működő tőke vonzásában még mindig felettébb elenyésző, legfeljebb 1-2%-os.¹⁸¹ Tulin arra is joggal hívta fel a figyelmet, hogy a 2008 őszi kialakult helyzetben az orosz gazdasági konjunktúrájának komoly objektív korlátai vannak, mindenekelőtt a változatlanul magas infláció, ami várakozása szerint 2008 egészét tekintve minimum 13-15% körül alakul majd, de még az sem zárható ki – vélte az elemző –, hogy még ennél is magasabban alakul majd. Ilyen magas infláció mellett pedig a kamatlábak is magasasan maradnak, és ez a helyzet arra szorítja a vállalatok többségét, hogy nyereségük nagy részét, avagy egészét, reinvestálják, vagyis ilyen feltételek mellett alig-alig nyílik mód osztalékfizetésre. A volt jegybanki vezető szerint az oroszországi nagyvállalatok tőkejövedelmezősége – aminek nagysága az adott vállalkozás éves nyereségnek a cég tiszta aktívumainak évi átlagértékéhez mért arányával határozható meg – 2006-ban és 2007-ben 14% körül alakult. Ebből, illetve más körülményekből, Tulin azt a következtetést vonta le, hogy az oroszországi részvények piaci ára a válság előtt tényleges értéküknél jóval magasabban alakult. A papírok értékét főként a külföldi spekulációs célokat követő befektetők felfokozott érdeklődése emelte megalapozatlanul magasra. Következésképpen, ami történt 2008 augusztusától, az nem más, mint a „túlfűtött” tőzsde összeomlása. És bár a részvények 2009 tavaszán jegyzett értéke még jelentősen elmaradt tényleges, „fundamentális” értéküktől, mégis ekkor közelebb álltak a reális árszínhez, mint álltak a krízis előtti szárnyalás idején.¹⁸²

¹⁸⁰ Ny.Kocseljagin: Vszjo szpravedlivo...in: Vremja novosztjej, 2009.március 6.

¹⁸¹ uo.

¹⁸² uo.

4. A szövetségi költségvetés korrekciója

A szövetségi kormánynak 2008 őszén sikerült elérnie, hogy nem egyetlen évre kell a költségvetést a Szövetségi Gyűlés elé beterjesztenie, hanem a 2009 és 2011 közti három éves periódusra. A büdzsé parlamenti vitájára, illetve annak „harmadik olvasatban” történő elfogadására még 2008. október végén került sor. Jellemző módon – az akkor már Oroszországot is elérő globális válság dacára – még ekkor sem történt érdemi változtatás a nyár óta készülő költségvetésen, noha a gazdasági konjunktúra már egészen más képet mutatott, mint néhány hónappal korábban. A büdzsé október végén elfogadott változata továbbra is abból indult ki, hogy a bevételek még 2009-ben is meghaladják majd a kiadásokat. A költségvetés keretszámait ismertető pénzügyminiszter, Alekszej Kudrin igyekezett a képviselőket megnyugtatni, hogy az állam még abban az esetben is képes lesz szociális kötelezettségeit teljesíteni, ha a kőolaj hordónkénti ára tartósan 50 dollár alá esik. Az október végi „harmadik olvasatban” történő vitának mégis volt egy meglepetésszerű újdonsága, még pedig az, hogy a kormány felhatalmazást kapott a költségvetés belső szerkezetének szabad átalakítására.¹⁸³ Ez a felhatalmazás 2010. január 1-ig biztosított lehetőséget arra, hogy a kormány – a büdzsé általános kereteit át nem lépve – a maga belátása szerint csoportosíthasson át forrásokat. Ez a döntés már kétségtelenül annak volt jele, hogy Moszkvában is érzékelték: a globális gazdasági és pénzügyi válság következményei elérték Oroszországot.

Ez az új felhatalmazás egyben arra is kiterjedt, hogy a kormány – a költségvetés parlamenti módosítása nélkül – szabadon gazdálkodjék az ún. Tartalékalap (*Rezervnij fond*) eszközeivel, valamint a költségvetés megtakarításaival. E kiterjesztő jogkor elnyerésének lehetősége már a költségvetés „második olvasatban” való tárgyalásakor is fölmerült, ám akkor a képviselők többsége még elvetette. Ez a végül mégis csak elnyert új „politikai jogosítvány” arra adott felhatalmazást, hogy a költségvetés belső átcsoportosítása már azok után megtörténhet, hogy a kormány illetékesei tárgyalnak a felső és alsó ház által delegált, egyaránt 7-7 főből álló eseti bizottsággal.¹⁸⁴ Nem kell immár többet tenni, mint elnyerni e szűk képviselői kör egyetértését. Már ez a 2008 őszi – bizonyos korlátokat még meghagyó – felhatalmazás is meglehetősen széles mozgásteret és operatív fellépést biztosított a Putyin vezette szövetségi kormánynak, ám ezzel még távolról sem zárult le e jogkörbővítő folyamat.

A 2009-re vonatkozó, október végén elfogadott szövetségi költségvetés egészen február elejéig élvezte a kormány „politikai támogatását”, vagyis több mint három teljes hónapnak kellett eltelnie ahhoz, hogy Putyin kabinetje napirendre vegye a büdzsé korrekcióját. És, mint ahogy azt a korábbiakban láthattuk, nem akármilyen három hónapról volt szó, hiszen épp ebben az időszakban gyorsult fel a rubel értékvesztése és a tőkekivonás üteme, miként az ipari kibocsájtással összefüggő első igazán aggasztó adatok is ekkor láttak először napvilágot. A kormány azonban kivárt. Sőt, paradox módon, épp akkor kezdett a költségvetés átalakításához – február elején –, amikor minden jel szerint sikerült az orosz gazdaság hosszú hónapokon át tartó zuhanórepülését lefékezni, bizonyos területeken pedig megállítania.

Az október végén elfogadott költségvetés 2009-re vonatkozóan még a GDP 6,5%-os növekedésével számolt, míg a kőolaj várható hordónkénti éves átlagárát 95 dollárban határozta meg.¹⁸⁵ E kalkulációt az sem zavarta, hogy a folyékony arany ára ekkor már a 40 dollár körüli szintnél

¹⁸³ I.Szkljarova: Sz popravkoj na krizisz, in: Vremja novosztjej, 2008. november 1.

¹⁸⁴ Uo.

¹⁸⁵ Sz.Alekszasenko: Bjudzsetnij klincs, in: Vremja novosztjej, 2009. február 9.

tartott. Az őszi költségvetés megalkotóira az sem gyakorolt különösebb hatást, hogy az ipari termelés immár csaknem 10%-kal esett vissza, míg a vasúti teherszállítás több mint 20%-kal.

Ám 2009. január végére, február elejére a kormány számára is világossá vált, hogy az előző év október végén elfogadott költségvetés immár tarthatatlan. Ebben az új helyzetben a kabinet a következő keretfeltételekből indulhatott ki. Egyrészt, hogy a költségvetés bevételei 2009-ben aligha haladják majd meg a 6.000-6.500 milliárd rubelt. Másrészt, az ún. Tartalék alapban – a rubel devalvációjának is köszönhetően – mintegy 5.000 milliárd rubel gyűlt össze. És végül, számolhatott azzal, hogy végső esetben hozzáférhet az ún. Népjóléti alapban (*Fond nacionalnogo blagoszosztojanyija*) felhalmozott 1.500 milliárd rubeles tartalékhoz is.¹⁸⁶ Elvileg e forrással a kabinet szabadon nem rendelkezhet, még költségvetési célokra sem. Épp azért hozták létre, hogy a kormányt távol tartsák ezektől az eszközöktől. A válság azonban nagyúr és fölülírja a korábbi szabályokat. Ebben az esetben is ez történt. A probléma „áthidalására” gyorsan megtalálták a megoldást: egy pénzügyi trükkel a kormányzat közbeiktatta a Külgazdasági Bankot, a *VEB*-et és már működött is az „új mechanizmus”.

Ezek után, ha valamennyi tétellel számolunk, úgy a kormány mintegy 12.000-13.000 milliárd rubelt tudhatott maga mögött. Arra azonban mindenképpen tekintettel kellett lennie, hogy az alapokban fölhalmozott eszközök egészét egyetlen év alatt súlyos felelőtlenség lenne „elverni”. Vagyis ez a 12.000-13.000 milliárd rubel részben virtuális pénz, amihez – még ha meg is van – még sem lehet hozzányúlni. Ezzel szemben viszont ott áll a költségvetés eredetileg elfogadott 9.000 milliárd rubelesre tervezett kiadási oldala, valamint a válságkezeléssel összefüggő nyilvános kötelezettségvállalások február elejére immár 6.500 milliárd rubelre duzzadt tétele.¹⁸⁷ És akkor még nem történt említés, például, olyan kiadásokról, mint a bankrendszer kormány által ígért feltőkésítése. Erre a célra a kabinet az év elején még 40 milliárd dollárt, vagyis mintegy 1.400 milliárd rubelt kívánt költeni. De ugyancsak nem lebecsülendő tétel az egyik legjelentősebb állami korporáció, a *Rosztyehnologija* kormányhoz benyújtott 500 milliárd rubeles igénye pénzügyi helyzetének stabilizálására. És már akkor feltételezhető volt, hogy nem a *Rosztyehnologija* lesz az egyetlen korporáció, amely efféle kéréssel fordul majd a kabinethez. És ehhez még hozzá kell adni az ún. szövetségi szubjektumok, vagyis a régiók jelentős részének várható pénzügyi nehézségeit. És, hogy e nehézségek ne csaphassanak pénzügyi ellehetetlenülésbe, megint csak a központi költségvetésnek kell fellépnie. Ez így együttesen legkevesebb 18.000-20.000 milliárd rubelt tett ki, vagyis a prognosztizálható 2009-es költségvetési hiány legalább 12.000-13.000 milliárd rubelt sejtetett, ami a GDP 25%-ának felelt meg. Ilyen mértékű költségvetési deficit utoljára 1991-ben, a Szovjetunió felbomlásának évében volt. Akkor a szövetségi büdzsé hiánya csaknem 30%-ra duzzadt.¹⁸⁸ A 2009 elején kialakult helyzet még akkor is felettébb komolynak tűnt, ha a költségvetés bevételein túl a kormányzat számíthatott a Tartalék és a Népjóléti Alapokban felhalmozott megtakarításokra is. Ám még ezen eszközökkel együtt is maradt egy legkevesebb 6.000-7.000 milliárdos űr az ígéretek, illetve kötelezettségvállalások, kontra bevételek és tartalékok „képletben”.

2009. február derekára azonban kiderült, hogy a kormány a szövetségi költségvetés deficitjét a GDP 8%-ában próbálja maximálni, ezen a plafonon nem akar túllépni. Ez viszont azt sejtette, hogy valószínűleg elkezdte felülvizsgálni korábbi, válságkezeléssel összefüggő ígéreteit és

¹⁸⁶ Uo.

¹⁸⁷ Uo.

¹⁸⁸ Uo.

kötelezettségvállalásait. És immár az sem volt kizárható, hogy az állam némiképp visszafogja katonai megrendeléseit, korábban bejelentett útépitési és más infrastrukturális fejlesztéseit. Annál is inkább, mert a Tartalék alapon felhalmozott megtakarítások gyors felélése az egyébként sem alacsony – 13-14% körüli – inflációt is tovább növelhette. Arról már nem is beszélve, hogy e tartalékok ütemes felélése rövid időn belül visszakényszeríthette volna – mint ahogy vissza is kényszerítette – Oroszországot a külső hitelpiacokra.

A 2009 februárjában elinduló ismételt kalkuláció már mind az olajár, mind a várható infláció, mind pedig a rubelárfolyam tekintetében az új helyzethez igazodó új adatokból indult ki. Ennek ellenére a kormány ragaszkodott ahhoz, hogy semmit se vegyen vissza a korábban vállalt szociális kötelezettségeiből. Olyannyira nem, hogy érintetlenül hagyta a módosított büdzsé is a költségvetési szférában dolgozók bérének 2009-re tervezett 30%-os növelését, miként az alapnyugdíj 37%-os emelését is. A február közepén elhangzó kormányzati nyilatkozatokból az is kiderült, hogy a költségvetés eredetileg tervezett kiadási oldala 9.000 milliárd rubelről 9.600-ra nő, miközben a várható bevételek szintje lényegében változatlan marad (6.600 milliárd rubel).¹⁸⁹

Erre a február elejei időszakra esett a gazdaság várható növekedésével kapcsolatos hivatalos prognózisok első jelentős módosulása is. A Gazdaságfejlesztési Minisztérium február első felében kiadott előrejelzése immár nem 0,2%-os GDP-visszaeséssel számolt, hanem a recesszió mértéket 2,2%-ban határozta meg. (Csak emlékeztetőül: független orosz elemzők egy része már 2008 novemberében is azt valószínűsítette, hogy a gazdasági visszaesés mértéke 2009-ben legkevesebb 4%-os lesz.) A minisztérium februári prognózisa szerint az ipari termelés csökkenése akár a 7,4%-ot is elérheti, a korábban valószínűsített 5,7%-os visszaeséssel szemben. A beruházások volumene pedig 2009-ben legalább 14%-kal lesz kisebb, mint volt az azt megelőző évben.

Ezek a módosítások a költségvetés őszi elfogadása óta a negyedik voltak a sorban. Az október végén elfogadott büdzsé még 6,5%-os GDP-növekedéssel számolt, majd a Gazdaságfejlesztési Minisztérium prognózisa folyamatosan lépett vissza, előbb az évi 2,4%-os növekedéshez, majd a 0,2%-os recesszióhoz, hogy aztán 2009. február derekán eljusson a 2,2%-os visszaeséshez.¹⁹⁰ Ez az utolsó előrejelzés már abból indult ki, hogy a kőolaj hordónkénti éves átlagára 2009-ben 41 dollár lesz – ősszel ezt még 95 dolláron tervezték –, a dollárárfolyam pedig 35 rubel körül alakul, míg az infláció eléri a 13%-ot.

Figyelmet érdemlő, hogy a februári orosz hivatalos előrejelzés számadatai már némiképp pesszimistábbak voltak, mint az ebben az időszakban megjelenő nyugati prognózisok. A Nemzetközi Valutaalap januári jelentése szerint, például, az orosz GDP 2009-ben már 0,7%-kal csökken majd, miközben az azt megelőző prognózis még 3,5%-os növekedéssel kalkulált.¹⁹¹ Az EBRD pedig még januárban is azt feltételezte, hogy az orosz gazdaság még 2009-ben is képes lesz a növekedésre, ha nem is jelentős mértékben, de 1%-kal mindenképpen. (Az EBRD ezt megelőző előrejelzése még 3,5%-os GDP-bővüléssel számolt.)¹⁹² Ezzel szemben a Világbank március végén közreadott prognózisa már jóval tartózkodóbb, és az orosz kormány utolsó, februári előrejelzésénél is pesszimistább képet rajzolt fel. A pénzügy 2009-re vonatkozóan az orosz gazdaság 4,5%-os visszaesését

¹⁸⁹ M.Vojtyenko: V ozsidiannyi bjudzsetnoj opregyeljonosztyi, www.politcom.ru 2009.február 24.

¹⁹⁰ Ju.Mironova: Pribavlenyje minuszov, in: Vremja novosztyej, 2009. február 18.

¹⁹¹ M.Vojtyenko: V ozsidiannyi bjudzsetnoj opregyeljonosztyi, www.politcom.ru 2009.február 24.

¹⁹² uo.

valószínűsítette, míg az azt követő évben a gazdaság stagnálását tartotta a leginkább elképzelhetőnek. A 2009-es GDP-visszaesést a belső kereslet jelentős csökkenésével és a kőolaj alacsony árával hozta összefüggésbe. A Világbank előrejelzése szerint az *Urals* minőségű kőolaj 2009-es átlagára legfeljebb 45 dollár körül alakul majd, és a következő évben sem várható komoly árnövekedés (45-48 dollár/hordó).¹⁹³ A teljes képhez azonban az is hozzátartozik, hogy nemcsak a külső szemlélők, de a hazai elemzők is felettebb eltérően ítélték meg az orosz gazdaság rövid távú kilátásait. Ahány elemző intézet, avagy befektetési bank, annyiféle prognózis volt olvasható. De akadt arra is példa, amikor egyetlen befektető cég volt képes egymástól igen távol eső adatokkal dolgozni. A tekintélyes moszkvai *RBK* befektetési iroda, például, az orosz bruttó hazai termék legkevesebb 4%-os visszaesésére számított, de ugyanazon jelentésében azt sem tartotta elképzelhetetlennek, hogy a GDP visszaesése 2009-ben akár még a 15%-ot is elérheti.¹⁹⁴

Február végére még komorabbá vált a hivatalos kép. Alekszej Kudrin ekkor jelentette be, hogy a szövetségi költségvetés bevételei 2009-ben 42%-kal lesznek kisebbek, mint ahogy azt korábban tervezték. Ez egyben azt is jelentette, hogy a 2009-es költségvetés bevételi oldala 31,5%-kal lesz szerényebb, mint volt egy évvel korábban. Ugyanakkor ő is megerősítette, hogy a kiadási tételek az eredetileg tervezetthez képest 500 milliárd rubellel – vagyis nem a február elején bejelentett 600 milliárddal – nőnek, így a kiadások teljes értéke eléri majd a 9.500 milliárd rubelt.¹⁹⁵ A pénzügyminiszter egyben azt is bejelentette, hogy a kormány kezdeményezi a költségvetési törvény egy fontos korlátozó pontjának felfüggesztését. Ez a törvényi cikkely ugyanis megtiltja olyan költségvetés előterjesztését és elfogadását, amelynek hiánya meghaladja a GDP 1%-át. Kudrin szavaiból az is kiderült, hogy e korlátozó rendelkezés érvényességét a következő négy évre függesztik föl, és ismételt alkalmazásához 2013-ban térnek majd vissza.¹⁹⁶

Március elején a kormány szűk operatív testülete, a Putyin miniszterelnöksége alatt felállított ún. kormányelnökség – *Prezigiium pravityelsztva* – újabb javaslattal állt elő a költségvetési törvény további módosításáról. Ezúttal a kormány vezetése a Tartalék alap eszközeinek mindenfajta korlátozástól mentes – így bárminemű parlamenti bizottsággal történő előzetes egyeztetést sem igénylő – szabad felhasználását kérte. Továbbá azt, hogy – tekintettel a gyorsan változó gazdasági és pénzügyi környezetre – a kormány csak 2009-re vonatkozóan legyen köteles a költségvetés új változatát elkészíteni és az ősszel elfogadott hároméves terv 2010-re és 2011-re vonatkozó részeit tekinthesse érvényét veszítettnek. Ez az utóbbi változtatás azt jelentette, hogy a kormánynak – abban az esetben, ha a költségvetés nem olaj- és gázbevételekkel összefüggő bevételei több mint 15%-kal csökkenek – jogában áll a hároméves költségvetési ciklusról az évenkéntire visszatérni.¹⁹⁷

2009 elején minden úgy festett, hogy a költségvetés bevételi oldala 6.000-6.500 milliárd rubel körül alakul majd. Ez azonban legalább harmadával volt kisebb annál, mint ahogy azt még 2008 derekán várták. Akkor ugyanis még reálisnak tűnt, hogy a büdzsének 2009-ben legkevesebb 10.000 milliárd rubeles bevétele lesz. Ugyanakkor a 2009-es költségvetési kiadások a legkevésbé sem tükrözték a megváltozott körülményeket, merthogy azok nagysága az eredetileg remélt bevételekkel állt párban (9.500-9.700 milliárd rubel). Egyértelműnek tűnt, hogy a hiányt a tartalék és a népjóléti

¹⁹³ www.globalaffairs.ru/news/11416.html

¹⁹⁴ M.Vojtyenko: i.m.

¹⁹⁵ Sz.Szamojlova: Jescso poka nye szekvesztr, www.politcom.ru 2009.február25.

¹⁹⁶ www.grani.ru/Politics/Russia/p.148196.html

¹⁹⁷ V.Viszloguzov: Vszkritije rezervi, in: Kommerszant, 2009. március 11.

alapok megtakarításaiból, a jegybank tartalékaiból és kötvénykibocsátásból finanszírozzák majd. Azt, hogy ezek a tartalékok meddig lesznek képesek átsegíteni az orosz gazdaságot nehéz helyzetén, ekkor még senki sem tudta, már csak azért sem, mert az számos körülmény függvénye. Így mindenekelőtt annak, hogy miként alakul az ország legfontosabb exportcikkének, a kőolajnak az ára. Az egyértelmű volt, hogy ha ez az ár tartósan 50 dollár fölé emelkedik, úgy Oroszország viszonylag gyorsan képes lesz stabilizálni helyzetét. Ha pedig az éves átlagár 60 dollár környékén alakulna, akkor Moszkva megint rendkívül ütemesen tudná bővíteni tartalékait. Ne feledjük: Oroszország 2004 elejétől – ekkor lépi át tartósan a kőolaj hordónkénti ára a 40 dolláros szintet – 2007 tavaszáig képes volt „nemzetközi tartalékait” több mint megnégyszerezni, és 365 milliárd dollárig emelni. Beszédes tény, hogy Moszkva már 1999 és 2003 közt – vagyis abban a négy évben, amikor a kőolaj hordónkénti ára még csak a 20 és 40 dollár közti sávban alakult – több mint tízszeresére tudta növelni a Putyin beiktatásakor még csak 7,5 milliárd dolláros arany- és valutatartalékait.¹⁹⁸ Ráadásul tette ezt egy olyan periódusban, amikor nemcsak a szovjet korszakból rámaradt szuverén adósságát próbálta minél gyorsabban visszafizetni, de a jelicini időszakban felvett állami hitelek nagy részét is. És mint ez közismert, az önállóvá vált Oroszország – a szovjet utódállamokkal történő megegyezés nyomán – egyetemleges kötelezettséget vállalt a szovjet korszakban felvett hitelek egészének visszafizetésére. Ám ez a hitelállomány – durván 80 milliárd dollár – és a szuverén orosz állam által a '90-es években felvett hasonló nagyságrendű tartozás együttesen is jóval szerényebb volt (150-160 milliárd dollár), mint amilyen nagyságrendet képvisel ma az orosz cégek és vállalkozások teljes korporatív hitelállománya. Az utóbbi nagysága többé-kevésbé ugyan sejthető volt – leginkább 490-500 milliárd dollár közé tették az elemzők –, ám egészen pontos volumenét nehéz volt meghatározni. Ám a nagyságrend sejtése is elegendő volt annak belátásához, hogy ez az adósságteher – még ha nem is közvetlenül az államra nehezedik – a válság által sújtott világgazdasági környezetben, a nehezebbé és drágábbá váló hitelfeltételek közepette, olyan nehezek, amelytől jóval nehezebb szabadulni, mint lehetett a globális válság előtt. Ezért joggal feltételezhető, hogy ennek teljesültéhez a kőolaj árának tartósan minimum 50-60 dollár közt kell alakulnia, vagyis a korábban „megváltást” jelentő 40 dolláros szint ehhez még kevés. Ha nem lenne e jelentős korporatív hitelállomány, már ez a relatíve alacsony kőolajár is stabilizálni tudná az orosz gazdaságot.

Mindenesetre azt a bizonytalanságot, ami a kereskedelmi hitelek nagysága körül kialakult, 2009 áprilisában maga Putyin próbálta eloszlatni, amikor dumabeli beszámolójában részletesen kitért e problémára. A kormányfő többé-kevésbé konkrét adatokkal dolgozott, ám ezek egy része komolyan meglepte az elemzők többségét. De mit is mondott Putyin? Mindenekelőtt azt, hogy a hozzávetőleg 500 milliárd dollárnyi kereskedelmi hitelállományból az orosz bankok és vállalkozások az elmúlt hónapokban mintegy 174 milliárd dollárnyi tartozást fizettek vissza, vagy egyeztek meg az esedékes visszafizetés átütemezéséről.¹⁹⁹ Putyin bejelentése komoly meglepetést keltett és azonnal számos kérdést vetett föl. Elemzők egy része rögtön emlékeztetett arra, hogy a Központi Bank adatai szerint az orosz bankok és vállalkozások együttes kereskedelmi hiteltartozása 2008. október 1-én épp 500 milliárd dollárt tett ki, ami 2009. január 1-re – legalábbis a jegybank beszámolója szerint – 452 milliárd dollárra mérséklődött. A tavalyi év utolsó negyedében ugyanis az orosz bankok 32 milliárd dollárt, míg az egyéb korporációk 16 milliárd dollárt fizettek vissza a külső hitelezőknek. Ebből viszont az következne – már amennyiben a kormányfő hitelt érdemlő adatokkal operált –, hogy 2009 első negyedében a visszafizetés és a hitel-átütemezés mértéke elérte a 126 milliárd dollárt, miközben a

¹⁹⁸ Lásd ezzel kapcsolatban: Sz.Bíró Zoltán: A putyini Oroszország, in: 2000, 2007./június-július, 36.o.

¹⁹⁹ G.Gubejdullina-N.Ivanyickaja-V.Kugyinov: Putyin szokratyil dolgi korporacij, in: Vedomosztyi, 2009.április 7.

jegybank adatai szerint ebben a három hónapban „mindössze” 27 milliárd dollár kereskedelmi hitel visszafizetése volt esedékes. Mint utóbb kiderült Putyin április elején elhangzott parlamenti beszámolója a Központi Bank addig nyilvánosságra nem hozott, pontosított kimutatásán alapult. Eszerint a teljes korporatív hitelállomány 2008. október 1-én nem 500, hanem 540 milliárd dollárt tett ki, és ebből sikerült április elejéig több mint 170 milliárdot visszafizetni, vagy átütemezni. A szakértők úgy vélték, hogy ebből a 170-174 milliárdos összegből a tényleges visszafizetés legfeljebb 70 milliárd dollár, míg a többi – mintegy 100 milliárd dollár – a halasztott rész. Ugyanakkor az orosz bankok és vállalkozások teljes – a külső és belső hitelpiacokon felvett – tartozásával kapcsolatban továbbra is felettébb ellentmondó adatok láttak napvilágot. Pjotr Aven – az Alfa Bank tekintélyes elnöke, a Gajdar-kormány egykori minisztere – szerint 2009-ben az orosz vállalkozásoknak legkevesebb 220 milliárd dollárnyi hitelt kell refinanszírozniuk. Ebből 120 milliárd dollárt tesznek ki a belső hitelpiacon rubelben felvett kölcsönök, 60 milliárd dollárt a külső piacokon felvett hitelek, és 40 milliárd dollárt az orosz bankoknál fölvetett devizatartozások. Mindennek teljesítése – Aven szerint – megoldhatatlan. És távolról sem ő az egyetlen, aki úgy gondolta, hogy ilyen feltételek mellett az orosz gazdaság legjelentősebb kockázati tényezője a rendkívül jelentős refinanszírozási teher.²⁰⁰

5. A válságkezelés technikái

2009. április elején két tekintélyes moszkvai független elemző központ állt a nyilvánosság elé rövidtávú prognózisával. Az ún. *Centr razvityija (Fejlődési Központ)* és a *Goszudarsztvennij Unyiverszitet-Viszsaja Skola Ekonomiki (Állami Egyetem-Gazdasági Főiskola)* közösen kidolgozott anyaga egy optimista és egy pesszimista forgatókönyvet vázolt föl.²⁰¹ Az optimista előrejelzés azzal számolt, hogy az oroszországi gazdasági visszaesés 2009-ben minimum 5,4%-os lesz. (Ez a prognózis meglehetősen közel áll a Világbank március végén közreadott előrejelzéséhez, ahol is a pénzügyi elemzői 4,5%-os recesszióval számoltak.) A pesszimista változat szerint ennél jóval súlyosabb lesz a helyzet, mert a GDP visszaesés akár 8,3%-os is lehet. (Ez utóbbi néhány tizedszázaléknyi eltéréssel pontosan mérte fel a várható helyzetet.) Ráadásul mindkét változat azt valószínűsítette, hogy az infláció is jóval magasabban alakul majd, mint ahogy azt még a legutolsó kormányzati prognózisok is állították (13-14%), merthogy még az optimista változat teljesülése esetén sem képzelhető el, hogy kisebb legyen 16-17%-nál, míg a pesszimista vízió esetén a pénzromlás akár 19-20%-os is lehet. A dollár árfolyama pedig ennek megfelelően az előbbi változatban 36 rubel, míg a rosszabb, utóbbiban akár 40 rubel körül is alakulhat majd.²⁰²

A jelentést ismertető elemzők szerint hiba lenne az orosz gazdasági visszaesést csak és kizárólag a kőolaj tartósan alacsony árára visszavezetni. Természetesen ez a körülmény fontos szerepet játszik Oroszország gazdasági nehézségeiben, ám még sem magyaráz meg mindent. Elég megvizsgálni Szaúd-Arábia esetét, ahol a GDP legalább 60%-a függ a folyékony arany exportjától, ám El-Rijad gazdasága ma sem hanyatlik, hanem kis mértékben nő. Ez pedig azzal függ össze – emelték ki a jelentés közreadói –, hogy Oroszországban a gazdasági intézmények jelentős része továbbra is rosszul, vagy egyáltalán nem működik, miközben az ország politikai vezetésében erős a késztetés arra, hogy már az első gondoknál szoros „kézi vezérlésre” váltsón.

²⁰⁰ Uo.

²⁰¹ Ju.Mironova: Sto takoje horoso i sto takoje ploho, in: Vremja novosztyej, 2009.április 3.

²⁰² Uo.

Hónapokkal korábban hasonló szellemben már bírálta a Putyin-Medvegyev páros tevékenységét az oroszországi demokratikus ellenzék két ismert alakja, Borisz Nyemcov, egykori kormányfő-helyettes (1997-98) és Vlagyimir Milov, volt energiaügyi miniszterhelyettes (2002) is, „Putyin és a krízis” c. dolgozatukban.²⁰³ A szerzőpár mindenekelőtt azt nehezményezte, hogy 2008 őszén, noha rendkívül jelentős pénzügyi tartalékok és erőforrások álltak rendelkezésére, a kormány ezeket nem tudta hatékonyan felhasználni, a gazdaság mélyrepülését időben megállítani. Különösen sérelmesnek és korruptnak találták azt a módot, ahogy a Kreml a „hozzá való közelség” alapján döntött arról, hogy egyes üzleti csoportok (oligarchák) kapnak, avagy sem, pénzügyi támogatást hitel-visszafizetésükhöz, avagy likviditási gondjaik megoldásához. Nyemcov és Milov alapjaiban tartotta elhibázottnak, hogy az állam jelentős pénzügyi eszközei nem közvetlenül az állampolgárokhoz, hanem különböző – politikailag kiválasztott és megítélt – magán és állami korporációkhoz folytak. Fontosnak, sőt elkerülhetetlennek tartották a költségvetés kiadásainak jelentős lefaragását, mindenekelőtt az államapparátus és a titkosszolgálatok működésével, továbbá az állami vállalatok támogatásával összefüggő költségek tekintetében. Ugyanakkor határozottan támogattak minden reális, a társadalom tényleges szükségleteivel összefüggő infrastrukturális fejlesztést, legyen az közlekedési utak, avagy repterek építése. Ám élesen elleneztek minden olyan hatékonyságot nélkülöző gigatervet, mint amilyen például a Közép-Szibériából a Csendes-óceánig megépítendő olajvezeték. (Eme utóbbival kapcsolatban az sem tartották elfogadhatónak, hogy e projekt finanszírozására kötvényeket bocsássanak ki.) A tanulmány ugyanakkor határozottan támogatandónak ítélte a hazai mezőgazdaság és élelmiszeripar fejlesztését, ezzel is csökkentve az egyre drágábbá váló importterheket. A költségvetés kiadási oldalának csökkentését azért is fontosnak találták, mert e nélkül aligha megoldható az általános forgalmi adó további csökkentése, holott erre – szerintük – feltétlenül szükség lenne.

Egy dolog biztos: a jelentős kiinduló tartalékok dacára Oroszország pénzügyi erőforrásai is végesek. E tény felismerésének volt első komoly jele az a koratavasszal bekövetkező fordulat, ahogy az állam elkezdte visszafogni a nehéz pénzügyi helyzetbe került vállalatok kisegítését, és nekilátott felülvizsgálni korábbi kötelezettségvállalásait. Kérdéses persze, hogy meddig jut el ezen az úton? Lesznek-e majd kivételek? Olyan vállalatok és üzleti csoportok, amelyek minden nehézség dacára ezen túl is számíthatnak az állam pénzügyi segítségére. Egyelőre azonban még az sem világos, hogy mi lesz azokkal a cégekkel, amelyek átmeneti nehézségeik leküzdésére – lejáró külföldi kölcsöneik visszafizetésére – az államtól jelentős, időnként dollár milliárdokat kitevő hiteleket kaptak. Mi lesz velük, ha tartozásukat nem tudják időben visszafizetni? Az állam ekkor belép e cégekbe részvényesként? Mit jelent majd mindez? A gazdaság mekkora részével fog ez megtörténni? És mindezt a Kreml, mint átmeneti helyzetre tekint, avagy megpróbálja mindezt tartóssá tenni? Fog-e majd szelektálni? Vagyis bizonyos ágazatokban tartóssá teszi ezt az új helyzetet, míg másokban – a vihar elmúltával – ismét privatizálni fog? Egyelőre mindezt nem tudjuk! Ugyanakkor fontos fordulatot sejtet Igor Suvalov első miniszterelnök-helyettes március derekán tett bejelentése.²⁰⁴ A kormányzat első számú gazdasági felelőse ugyanis közölte: nem lesz akadálya annak, hogy a legnagyobb oroszországi alumíniumipari cég, a RUSAL többségi tulajdonát – a *Bazovij Element (BazEl)* révén – tartó Oleg Gyeripaszk a mintegy 7,4 milliárd dollárra rúgó tartozásait külföldi hitelezőinek az alumíniumkombinát részvényeivel fizesse vissza. Amennyiben az ügylet valóban létre is jön, úgy az a korábbiakhoz képest kardinális fordulatot jelez majd. Az azonban egyelőre rejtély, hogy e mögött a

²⁰³ B.Nyemcov-VI.Milov: Putyin i krizisz, www.grani.ru/Economy/p.147764.htm

²⁰⁴ Sz.Kulikov: RUSAL razresat ot daty inosztrancam, in: Nyezaviszimaja gazeta, 2009. március 20.

kormányzat tudatos gazdaságpolitikai fordulata, avagy a nyers kényszerűség – az állami források drámai mérvű megcsappanása – áll-e inkább. Ezzel szemben egy dolgot már tavasszal érzékelt lehetett, mégpedig azt, hogy 2009. február eleje és március dereka közt sikerült az orosz pénzügyi rendszert stabilizálni. A rubel értékvesztése megállt, a tőkekivonás jelentősen lecsökkent, a nemzetközi tartalékok apadása pedig megállt, sőt e tartalékok ismét elkezdtek gyarapodni. Eközben azonban a reálgazdaság hanyatlása továbbra sem állt meg, a munkanélküliek arány pedig változatlanul rendkívül gyorsan nőtt. Ezek a drámai tendenciák 2009 nyaráig fennmaradtak. Súlyos következményei jól láthatóak Oroszország világgazdaságban betöltött szerepének változásaiban.

6. A válság hatása Oroszország világgazdaságban betöltött pozícióira

Az orosz gazdaság növekedése az 1998-as pénzügyi kollapszust követő évtől – az első évek kilengései után – egyenletesen, évről-évre 7-8% körül alakult, a reáljövedelmek pedig – ugyancsak évről évre – csaknem 10%-kal nőttek. Ez a körülmény már önmagában jelentős stabilitást kölcsönzött a putyini rendszernek.

A 2000-es évek imponáló gazdasági adatai, egyfelől éles ellentétben álltak a '90-es évek folyamatos és jelentős hanyatlásával, másfelől pedig ambiciózus politikai tervek inspirálói lettek. Már néhány sikeres év elég volt ahhoz, hogy a legmagasabb politikai szinten fogalmazódjék meg az orosz GDP megduplázásának terve mindössze egyetlen évtized alatt. Nyilván komoly lökést adott e tervnek az olajár 1999-től kezdődő előbb lassú, majd 2004 elejétől egyre inkább gyorsuló emelkedése. A fekete arany hordónkénti árra Putyin második elnöki ciklusának kezdetén már a 40 dolláros szintet is átlépte, és néhány év alatt az egekbe szökött. 2008 nyarán már 140 dollárnál is többet kértek érte. Ezekben az években rendkívül gyorsan – gyakran heti 6-7 milliárd dollárral – bővült Moszkva valuta- és aranytartaléka. E felhalmozás ütemét mindennél jobban mutatja az a tény, hogy míg 2000 elején – *Putyin* elnöki színrelépésekor – az ország nemzetközi tartalékai még mindössze 7,5 milliárd dollárt tettek ki, addig 2008 augusztusának első hetében már csaknem 600 milliárd dollárnál tartottak.

Jórészt a kedvező nemzetközi energiakonjunktúrának köszönhetően az orosz gazdaság 2007-ben és 2008 első felében még valósággal szárnyalt. 2007-ben a GDP 8,1%-kal nőtt, és ezzel az orosz volt a G-20-as csoport 4. leggyorsabban bővülő gazdasága. Moszkva még a 2008-as eredményével is a csoport 5. legdinamikusabban fejlődő gazdaságát tudhatta magáénak, noha a második félév recesszióba hajló teljesítménye 5,6%-osra mérsékelte az éves GDP-növekedést. Az év elején azonban még joggal lehetett bizakodó és ambíciókkal teli *Putyin*, aki a kormányfővé történő kinevezése előtt tartott májusi parlamenti meghallgatáson büszkén szögezhetette le: „A bruttó hazai termékünk vásárlóerő-paritáson számolt nagysága meghaladja immár a 2000 milliárd dollárt. E mutató tekintetében Oroszország a hetedik helyet foglalja el a világban. A külföldi szakértők előrejelzései szerint (az ország – Sz.B.Z.) már idén képes még egy fokkal feljebb lépni és a GDP nagyságát tekintve a 'nyolcak' egy olyan országát megelőzni, mint Nagy-Britannia.” És ebben *Putyin* nem is tévedett. A IMF adatai szerint Oroszország – annak ellenére is, hogy az év második felében megindult az egyre gyorsulóbb ütemű gazdasági visszaesés – 2008 végére gazdasági teljesítményével valóban meg tudta előzni Nagy-Britanniát. A Nemzetközi Valutaalap közlése szerint vásárlóerő-paritáson számolva az orosz GDP 2008-ban 2290 milliárd dollárt tett ki, míg a brit 2180 milliárdot. Oroszország ezzel az eredményével 2008 végén a világ 6. legnagyobb gazdaságának számított. *Putyin* és kormánya ki is adta a jelszót: 2015 és 2020 között az orosz gazdaságnak be kell kerülnie a világ öt legnagyobb

gazdasága közé. Mindez azt jelentette volna, hogy – miután 2007-ben a francia, majd 2008-ban a brit gazdaságot sikerült megelőzni – valamikor a következő évtized derekán sikerül a németet is elhagyni.

Ezek az ambiciózus tervek azonban a 2008 nyarától kibontakozó rendkívül súlyos oroszországi recesszió nyomán mindinkább elbizonytalanodtak és kétségessé váltak, miközben a szövetségi kormány a válság első hónapjaiban a jelentős visszaesés tényével sem volt hajlandó szembenézni. Prognózisai rendre jóval optimistábbnak bizonyultak a ténylegesen bekövetkező fejleményeknél. Jellemző módon a 2009-re vonatkozó – 2008. október végén elfogadott – szövetségi költségvetés még a GDP 6,5%-os növekedésével számolt, míg a kőolaj várható hordónkénti éves átlagárát 95 dollárban határozta meg. Tette ezt annak ellenére, hogy független elemzők már ekkor jelezték, hogy az orosz gazdaság visszaesése minimum 4%-os lesz, sőt – nem egy szakértő számára – még az ennél nagyobb arányú, akár kétszámjegyű csökkenés lehetősége sem volt kizárható. És aztán bekövetkezett az, amire a kormány hosszú időn át a legkevésbé sem számított: a visszaesést jelző adatok egyre drámaibbá váltak és egészen 2009 májusáig folyamatosan romló tendenciát mutattak. Ennek következtében az orosz gazdaság teljesítménye 2009 első félévében 10,9%-kal maradt már el az azt megelőző év azonos időszakához képest. Ennél nagyobb visszaesést a G-20-as csoport egyetlen országa sem könyvelhetett el. Egyedül a mexikói recesszió mértéke (-10,3%) állt ebben az időszakban közel az oroszországihoz, miközben a sereghajtók közé sorolható Németország (-7,1%) és Törökország (-7%) teljesítménye is több mint 3%-kal bizonyult jobbnak az orosznál. Mindez különösen annak fényében elgondolkodtató, hogy akadtak országok, amelyek a globális válság körülményei között is képesek voltak növekedni, sőt rendkívül dinamikusán. Kína a 2009-es év első félévére vonatkozó adatok alapján az előző év hasonló időszakához képest 7,9%-kal tudott nagyobb GDP-t előállítani. Sőt, az előzetes adatok szerint az év második felében teljesítményét tovább tudta növelni, így az sem zárható ki, hogy bruttó hazai terméke az év egészét tekintve több mint 8%-kal lesz nagyobb az előző évinél. Kiváló eredményt ért el az indiai gazdaság is. Itt a várható éves növekedés valószínűleg 6% környékén lesz. És az ún. BRIC-csoport harmadik tagja, Brazília is el tudta kerülni a súlyos recessziót. Az első féléves adatok szerint a brazil gazdaság teljesítménye mindössze 1-1,25%-os visszaesést mutatott az előző év hasonló időszakához képest. Sőt, a legfrissebb adatok szerint még az sem zárható ki, hogy az év egészét tekintve minimális, 0,3% körüli növekedést könyvelhet majd el.

Ehhez képest az orosz teljesítmény hanyatlása valóban drámainak tűnt. A visszaesés mérete és természete pedig arra vallott, hogy Oroszország 2008 nyarától nem egyszerűen pénzügyi válságot élt át, hanem annál jóval átfogóbb, rendszerjellelű krízist. Bár a G-20-as csoportban nem Oroszország politikai berendezkedése tekinthető a leginkább autoriternek – Kína és Szaúd-Arábia jócskán megelőzi még ebben – ám a korrupció mértéke és kiterjedtsége alapján mégis messze a legfertőzöttebb. Ez a fertőzöttség – kiegészülve a szinte mindent átható bürokratizmussal – nehéz teher az orosz gazdaságon. Mindezt csak tovább súlyosbítja e gazdaság – az orosz elnök, *Dmitrij Medvegyev* által is elismert – „primitív nyersanyagtermelő jellege”, továbbá az országban uralkodó „jogi nihilizmus” és a számos tekintetben kedvezményezett státuszú „állami korporációk alacsony hatékonysága”.

Mindezek ismeretében 2009 nyarán már aligha tartotta bárki is tarthatónak az előző év tavaszán megfogalmazott ambiciózus tervek. A krízis mélypontján Moszkvának immár nem Németország „befogására” kellett koncentrálnia, hanem arra, hogy a válság előtti években elért pozícióját megőrizze. Ám még ennek esélye is felettébb kétségesnek tűnt. A 2009 nyarán még legkevesebb 10%-osnak sejtett éves GDP-visszaesés ugyanis azt valószínűsítette, hogy az orosz gazdaság az év

végére visszacsúszik a brit és a francia mögé. Sőt, ha nem sikerül a hanyatlást lefékezni és megállítani, úgy Oroszországnak még azért is kapaszkodnia kell, hogy Brazília idén ne előzze meg. Ha ez bekövetkeznék, úgy Moszkva – a világ országainak gazdasági erőssorrendjében – visszalépne a kilencedik helyre, vagyis az első tízben csak Olaszországot előzné meg. Oroszország ugyanis az idei évet a 2008-as vásárlóerő-paritáson mért 2290 milliárd dolláros GDP-hez képest – nagy valószínűséggel – 2040 milliárd dollár körüli teljesítménnyel zárja. Ez azt jelenti, hogy gazdasági ereje durván hetede az amerikaiak, és kevesebb, mint negyede a kínainak. Az utóbbi adat egyben arra is rávilágít, hogy Kína – amelynek gazdasága 1991-ben épp duplája volt az oroszoknak – nem egészen két évtized alatt képes volt Oroszországhoz mért gazdasági erejét megkétszerezni. Ennek stratégiai következményei aligha lebecsülendők.

Mindazonáltal – nem kis meglepetésre – 2009 nyarán már az orosz gazdaságban is kezdtek megmutatkozni az első reményt keltő jelek. A GDP visszaesésének lassulása először 2009 júniusában volt érzékelhető. És ez a tendencia a következő hónapokban is folytatódott, és azóta is tart. Augusztusban a bruttó hazai termék nagysága már csak 10,5%-kal volt kisebb, mint az előző év hasonló időszakában. A következő hónap teljesítménye pedig még ennél is kedvezőbben alakult. A visszaesés mértéke szeptemberben már 8,6%-ra mérséklődött. (Az előzetes adatokból arra lehet következtetni, hogy a 2009-es GDP-visszaesés mértéke – az év egészét tekintve – 8,5% körül alakul.) Az év második felétől kibontakozó fejlemények összességükben azt sejtetik, hogy az orosz gazdaság is megkezdte kilábalását a válságból. Sőt, ha nem a *Roszsztat*, az orosz statisztikai hivatal negyedéves adataival dolgozunk, hanem a szövetségi kormány mellett működő elemző központ, az *ACPR (Analityicszeszkij Cent pri Pravityelsztve Rossziji)* havonta kiadott jelentéseivel – amelynek megbízhatóságát a putyini rendszer olyan következetes és éles hangú kritikusa se vonja kétségbe, mint *Andrej Illarionov*, aki Putyin első elnöki ciklusa idején az államfő gazdasági főtanácsadója volt –, úgy azt is láthatjuk, hogy az orosz gazdaság a legfontosabb paraméterek tekintetében 2009. februárja és szeptembere között elérte mélypontját. Ha az egymást követő hónapok adatait vetjük egybe – ezek az adatok a szezonális hatásokat és az egyes hónapok közti napszámbebeli eltéréseket korrigálva nyernek meghatározást –, úgy kimutatható, hogy az ipari kibocsátás 2009 márciusától, a kereskedelmi célú teherszállítás és az áruexport 2009 májusától, a GDP júniustól, az áruimport júliustól, a mezőgazdasági termelés és a beruházások augusztustól, míg a kiskereskedelmi forgalom októbertől fordult az előző hónaphoz képest növekedőre. És ez a növekedés azóta is tart. Egyetlen kivételt a beruházások jelentik, ahol a növekedés novemberben ismét megtorpant.

Mindezen adatok alapján az *Illarionov* vezette moszkvai gazdasági elemző intézet, az *Insztitut Ekonomicszeszkogo Analiza (IEA)* munkatársai kiszámították, hogy az orosz GDP 2009 májusa – vagyis a válság idején elért mélypont – és 2009 novembere közti hat hónap alatt 6,3%-kal nőtt, ami évi 13,1%-os növekedésnek felel meg. Ez jóval magasabb, mint az 1998 novemberétől 2008 júniusáig tartó időszak folyamatos gazdasági növekedésének éves átlaga (8,4%), de magasabb az 1998-as augusztusi defaultot követő 1998 novemberre és 1999 áprilisa közti „gazdasági robbanás” növekedési üteménél (9,9%) is. És csak alig marad el az elmúlt évtized legdinamikusabban gyarapodó féléves időszakától, a 2006 szeptembere és 2007 februárja közti hat hónap teljesítménytől (15,7%).

Eközben az ipari kibocsátás bővülése 2009 márciusa – vagyis az ipari kibocsátás bővülésének kezdete – és 2009 novembere közt még a GDP növekedésénél is gyorsabbnak bizonyult, merthogy az egész évre vetítve elérte a 18,9%-ot. A mezőgazdaság teljesítménye pedig – noha itt a növekedés csak öt hónappal később, 2009 júliusában vette kezdetét – éves átlagban –július és november közt –

még ennél is jóval magasabb volt (46,1%). Mindebből, illetve abból, hogy szinte minden fontos területen immár hat hónapot is meghaladóan növekedést mutatnak az oroszországi gazdasági adatok, *Illarionov* arra következtet, hogy véget ért az orosz gazdasági krízis, sőt a gazdaság robbanásszerűen tér vissza a válság előtti időszak teljesítményéhez. A 6-9 hónappal ezelőtt megkezdődött helyreállítási periódus azonban még nem zárult le, számos tekintetben még nem sikerült elérni a válság előtti szintet. Sőt, a teljes képhez az is hozzátartozik, hogy az orosz gazdaság máig nem tudta helyreállítani az 1990 és 1998 közti súlyos recessziót megelőző teljesítményét. Erre a mostani válság előtti csúcsteljesítménye idején – vagyis 2007-2008-ban – sem volt még képes. Túl mindezen, egyelőre az sem biztos – és ezt *Illarionov* sem vitatja –, hogy a most lezárulni látszó krízis után ne érhetné el Oroszországot egy újabb válsághullám, akár már rövid időn belül is. Az azonban, már amennyiben bekövetkeznék, – állítja *Illarionov* – már egy másik válság lesz.

7. A válság hatása az orosz energiaágazatra

Miután az ún. „fűtőanyag és energetikai komplexum” – amely a nyers kőolaj, valamint a földgáz kitermelésével, feldolgozásával és értékesítésével foglalkozik – az orosz gazdaság különösen fontos szektora érdemes válság alatti helyzetének alakulását részletesebben is megvizsgálni. Mint talán ez köztudott ez a terület az orosz gazdaság legfontosabb valutaforrása, hosszú évek óta bevételei adják az exportjövedelmek több mint kétharmadát. 2006-ban ez 68,5%-os részesedést jelentett, 2007-ben 67,7%-ost, míg 2008-ban 68,8%-ost. Már csak ezért is kulcsjelentősége van annak, hogy miként alakult e terület sorsa és miként alakul jövője. De nemcsak az exportbevételek miatt fontos ez az ágazat, de azért is, mert az oroszországi beruházások – és az ezekhez nélkülözhetetlen új munkahelyek – jelentős része is az energetikai terület fejlesztéséhez kapcsolódik. A kormányzat számos alkalommal bizonyította már, hogy stratégiai jelentőséget tulajdonít e szektor fejlesztésének. Ennek egyik legfrissebb jele az Oroszországi Föderáció 2030-ig előrettekintő energiastratégiájának közelmúltbeli kormányzati jóváhagyása. A 2009 novemberében véglegesített változat szerint 2030-ig – a krízist megelőző 2008-as szinthez képest – mintegy 9,7%-kal kell növelni az olajkitermelést, míg a földgáz tekintetében e növekedésnek legkevesebb 33-42% közt kell alakulnia. Eme utóbbi azt jelenti, hogy a 2008-as 664-665 milliárd köbméter helyett évente legalább 885-940 milliárd köbméter földgázt kell felszínre hozni. A gázexportot pedig a 2008-as 241 milliárdos szintről – ez magába foglalja mind a FÁK-térségbe, mind pedig az azon túli területekre irányuló szállításokat – évi 349-368 milliárdra kell növelni. Figyelmet érdemlő, hogy a stratégia a gázexport növekedésének lehetőségét elsősorban az ázsiai piacok keresletének jelentős bővülésében látja. És az is felettébb beszédes, hogy a terv a kőolaj tekintetében feltűnően szerény, a kitermelés kevesebb, mint 10%-os bővülését reméli csak. Ráadásul, mindezt húsz év távlatában. Mindez arra vall, hogy a moszkvai vezetés sem tartja kizártnak: Oroszország immár túl van olajkitermelése csúcspontján. És, ha ez valóban így van, akkor jó időben felkészülni a nettó olajimportőri szerepre. Néhány elemző szerint ez akár már 10-15 éven belül is bekövetkezhet, vagyis Oroszország már a '20-as évek elején nem lesz képes saját kőolaj szükségleteinek kielégítésére. Az elfogadott stratégia nem kifejezetten ambiciózus olaj-kitermelési tervei – kimondatlanul is – e felismerés belátását sejtetik. A teljes képhez azonban az is hozzátartozik, hogy az oroszországi olajkitermelés – szemben az olajfeldolgozással és a gázkitermeléssel – a 2008-2009-es krízis idején sem esett vissza, sőt teljesítménye folyamatosan nőtt.

A két évtizedre előrettekintő dokumentum három fejlesztési szakasszal számol. Az első – a 2010 és 2015 közti időszakra vonatkozó – a jelenlegi krízis következményeinek felszámolását tekinti

elsődleges céljának. A második – ez a 2015-2022 közti periódust fogja át – arra koncentrál majd, hogy az orosz energetikai komplexum elérje hatékonyságának maximumát. Míg az utolsó nyolc évben a stratégia azt tekinti elsődleges célnak, hogy minél szélesebb körben terjedjenek el és kerüljenek alkalmazásra az ún. alternatív energiafajták. Ugyanakkor a most elfogadott kormányzati stratégia – jellemző módon – az alternatív energia orosz energiaháztartáson belüli arányát még 2030-ban is csak 4,5%-ban szabja meg, többszörösével elmaradva attól, ahol a világ fejlettebb része akkor majd tartani fog.

Eközben az orosz energiaágazatnak a nem túl távoli jövőben még egy komoly kihívással kell majd szembenéznie. És ez a kihívás azzal a közelmúltban igazolást nyert technológiai újítással függ össze, amely lehetővé tette a földgáz palarétegekből történő, a korábbiaknál jóval hatékonyabb és olcsóbb kinyerését. E technológiai „ugrás” révén az Egyesült Államok az ún. palás gázt immár fele akkora költséggel tudja kitermelni, mint amekkora az általa importált cseppfolyós gáz átlagára. Korábban az amerikai szakértők úgy látták, hogy az ún. palás gáz aránya az Egyesült Államok gázfelhasználásában még 2030-ban is csak legfeljebb 10-12% körül alakul majd, de a közelmúlt reménykeltő technológiai fejleményei nyomán ezt a prognózist idén 50%-ra módosították. Mindezzel párhuzamosan jelentősen, mintegy 35%-kal megnövelték az amerikai gáztartalékokra vonatkozó adatokat is. Ennek következtében az Egyesült Államok földgáztartalékait ma 58.720 milliárd köbméterben határozzák meg. Ezek a fejlemények már önmagukban stratégiai súlyú változásokat sejtetnek. Ráadásul egyes szakértői vélemények szerint palás gázt nemcsak az Egyesült Államokban lehet találni, de nagy valószínűséggel jelentős mennyiségben Lengyelországban, Németországban, Franciaországban és Svédországban is, sőt olyan Európán kívüli nagy energiafogyasztók területén is, mint amilyen Kína és India. Egyes szakértői becslések szerint csak a lengyel tartalékok 12.000 milliárd köbmétert tehetnek ki. Ha ez igaz, úgy ez a mennyiség épp hatszorosa az egyik legnagyobb tartott orosz lelőhely, a szibériai *kovikta*-i mező igazolt tartalékainak. Amennyiben az Egyesült Államokban kifejlesztett és hatékonynak bizonyult technológia viszonylag rövid időn belül eljut ezekre a potenciális kitermelőhelyekre is, úgy nagy valószínűséggel akár már 6-8 éven belül is rendkívül komoly átrendeződés következhet be az európai gázpiacon. És ennek az átrendeződésnek Oroszország csak vesztese lehet. Ha ehhez még azt is hozzátesszük, hogy Kanada 2014-re az ún. olajhomokból történő olajkitermelését évi 225 millió tonnára szeretné bővíteni, úgy egyáltalán nem tűnik túlzásnak, ha a következő évtized végére az elemzők egy része az energiapiacok tektonikus átrendeződését vizionálja. Így többek között annak lehetőségét is, hogy az Egyesült Államok lemondhat az eddigi OPEC-országoktól történő energiavásárlásairól, jelentős túlkínálatot teremtve ezzel az európai piacokon. És erre a helyzetre nem lesz egyszerű Moszkvának felkészülnie, ha lehetséges lesz ez egyáltalán.

7.1. A gázszektor problémái

A 2009-es év nem a *Gazprom* éve volt. Jelentős mértékben esett mind a cég kitermelése, mind exportja, mind pedig bevétele. És komolyan meg kellett kurtítani a vállalat beruházási terveit is, miközben hitelállományát a tervezettnél jóval nagyobb mértékben bővítette. Ráadásul ez a hitelállomány már 2007 végén meghaladta a kritikusan magas, 60 milliárd dolláros szintet. Ennek ellenére a *Gazprom* vezetése a 2009-re vonatkozó – eredetileg csak 3 milliárd dollárra tervezett – hitelfelvételét is kénytelen volt felülvizsgálni és több mint háromszorosára növelni.

A gázkonzern – a számára rendkívül sikeres – 2008-as évben még csaknem 550 milliárd köbméter gázt hozott felszínre. A következő évre vonatkozó – még a válság előtt összeállított – tervekben pedig 561 milliárd köbméter kitermelése szerepelt. Ezeket a terveket azonban – párhuzamosan a válság oroszországi kiterjedésével, illetve az európai gázfogyasztás jelentős csökkenésével – folyamatosan módosítani kellett. Kezdetben úgy tűnt, hogy a visszaesés mértéke megmarad az 510-550 milliárd köbméter/év sávban, de aztán már március elejére világossá vált, hogy mindez nem tartható. Ekkor 492 milliárd köbméterre módosították a 2009-es tervet. A nyár végére azonban kiderült, hogy ennél is kisebb lesz a gázipari óriás teljesítménye. A szövetségi Energetikai Minisztérium 2010 elején közreadott tájékoztatása szerint a *Gazprom* 2009-ben 462,2 milliárd köbméter gázt hozott felszínre. Ez 16%-kal kisebb a 2008-as eredménynél. Ha a *Gazprom* kitermelési adataihoz hozzáadjuk az ún. független kitermelők teljesítményét is, úgy a teljes orosz gázkitermelés 2009-ben – szemben az azt megelőző év 665 milliárd köbméteres eredményével – mindössze 582,4 milliárd köbméterig jutott. Ez egyben azt is jelenti, hogy tovább folytatódott a *Gazprom* oroszországi gázkitermelésen belüli részesedésének csökkenése. Ez a folyamat immár hosszabb ideje tart és évről-évre többnyire 1-2%-os részesedésvesztéssel jár. Míg 2003-ban a *Gazprom* hozta felszínre az Oroszországban kitermelt földgáz 88%-át, addig 2008-ra ez a részesedés lecsökkent 83%-ra. A 2009-es arány már nem éri el a 80%-ot sem.

Az orosz gázexport – ahogy a kitermelés is – az elmúlt években folyamatosan és ütemesen bővült. A *Gazprom* évek óta kizárólagos jogot élvez az oroszországi földgáz külső piacokon történő értékesítésére. Moszkva gázt egészen 2009 tavaszáig – amikor is üzembe állították az ország első gáz-cseppfolyósító gyárát és terminálját a Szahalin-szigeten – csak és kizárólag európai piacokra szállított, valamint Törökországba. Ez az Európába szállított mennyiség – beleértve a törökországi szállításokat is, ám külön kezelve a három balti állam és a FÁK-térség piacait – 2004-ben még csak 140,5 milliárd köbméter volt, hogy aztán e mennyiség a válság előtti időszakban évente 2-7 milliárd köbméterrel növekedjék. Ez a folyamat egészen 2008-ig tartott. Ekkor érte el Oroszország a posztszovjet térségen túli gázexportjának mind mennyiségi, mind bevételi csúcspontját. A 2008-ban szállított mennyiség 158,8 milliárd köbméter volt, miközben Moszkva gázértékesítésből származó exportbevétele elérte a 65 milliárd dollárt. Ez az utóbbi rendkívül komoly növekedést jelentett. És nemcsak 2004-hez képest, amikor a *Gazprom* exportból származó bevétele még csak 18,3 milliárd dollárnál tartott, de 2007-hez képest is, amikor a külső piacokon értékesített gázért Moszkva csaknem 40 milliárd dollárt szedett be. A 2008-as csúcsponthoz képest, amikor is a cég exportbevétele a 64 milliárd dollárt, a 2009-es év jelentős visszaesést hozott. A várható teljes exportmennyiség ugyanis a 2004-es szint körül alakul majd, vagyis nem lesz több 140 milliárd köbméternél, míg a bevételek a 2007-es teljesítményt fogják megismételni, vagyis nagy valószínűséggel 40-42 milliárd dollárt hoznak. Ez az exportmennyiség tekintetében több mint 11%-os, míg a bevételek vonatkozásában majdnem 40%-os visszaesést jelent.

Ilyen körülmények között egyáltalán nem meglepő, hogy a *Gazprom* kénytelen volt fejlesztési terveit is újragondolni. Eredetileg azzal számoltak, hogy 643 milliárd rubelt, vagyis durván 20-21 milliárd dollárt fordítanak majd 2009-ben beruházásokra. Ez a terv azt feltételezte, hogy a fejlesztési pénzek többé-kevésbé egyenlően oszlanak majd meg a szállítási és tárolási kapacitások (308 milliárd rubel), illetve a kitermelési terület (327 milliárd rubel) között. A válság azonban közbeszólt, így jelentősen – közel harmadával – vissza kellett fogni a beruházási terveket. Ennek következtében elsősorban a kitermelési képességek bővítésével összefüggő kiadásokat kurtították meg (142,9 milliárd rubelre), míg a szállítással és tárolással kapcsolatos költségeket szinte teljesen érintetlenül hagyták (300, 4 milliárd rubel). Mindezek – valamint a Kreml kitartó és határozottságra valló politikai

retorikája – dacára továbbra is számos kérdés és kétség merül fel Moszkva szállítási kapacitásokat bővítő nagyszabású nemzetközi terveivel kapcsolatban. Ezért érdemes ezeket külön is megvizsgálni.

7.2. Moszkva gázvezeték-tervei

Oroszország a 2000-es évek derekától, élén – a hol államfőként, hol miniszterelnökként funkcionáló, ám mindkét hiposztázisában az ország első számú vezetőjeként elismert – Putyinnal, arra tesz kísérletet, hogy olyan új szállítási útvonalakat építsen ki Nyugat-Európa felé, amelyek a Moszkva számára politikai kockázatokat jelentő tranzitállamokat megkerüli, illetve kiiktatja. Ennek a nagyszabású tervnek két pillére van, a Balti-tenger alján fektetendő *Északi Áramlat*, és a Fekete-tenger mélyén megépítendő *Déli Áramlat*. Az előbbi végső kapacitása 55 milliárd köbméter/év lesz, míg az utóbbié – már amennyiben megépül – 63 milliárd köbméter. A két áramlat megépítésével Moszkva eredetileg két célt szeretett volna elérni. Egyrészt, szeretete volna általuk a ma meglévő – Ukrajnán és Belorusszián áthaladó – szállítási kapacitásait jelentősen bővíteni, jórészt azért, mert a globális válság előtti időszakban komolyan lehetett feltételezni, hogy az Európai Unió országainak gázimport igénye már 2020-ig is legkevesebb évi 100 milliárd köbméterrel bővül majd. E növekvő kereslet jelentős részének kielégítését pedig Oroszország szeretete volna – e felettébb lukratív piacon – megszerezni. Másrészt, Moszkva ezekkel az elkerülő vezetékekkel olyan új kapacitásokhoz is szeretett volna jutni, amelyekkel részben tehermentesítheti a már évtizedek óta működő ukrán rendszert és a '90-es évek végén üzembe állított Belorusszián áthaladó Jamal-vezetékét. Elvileg a két áramlat megépítésével Moszkva azt is megteheti – már amennyiben a következő 10-12 évben nem fog érdemben bővülni Európa gázimport igénye –, hogy a ma Ukrajnán áthaladó évi 110-120 milliárd köbméternyi gázt ezekre a tengeralatti rendszerekre terelje át. Ennek ugyan kicsi az esélye, de egyelőre nem is lehet kizárni. Ha azonban mindez bekövetkeznék, az rendkívül súlyosan érintené Ukrajnát.

Pillanatnyilag úgy fest, hogy a Gazprom a bizonytalan európai gázpiaci kilátások miatt csak egyetlen projektre koncentrál, ez pedig az Északi Áramlat. E vezeték megépítésének – szemben déli társánál – mindig is jóval komolyabbak voltak az esélyei, többek között azért is, mert Moszkvát Európa legerősebb gazdasága, a német segítette – és segíti ma is – ebben. Ráadásul, már 2007 őszére az is kiderült, hogy a vezeték megépítésében nemcsak Németország érdekelt közvetlenül, de Hollandia is. A németalföldi állam gázcége, a *Gasunie* ugyanis ekkor jelentette be, hogy az Északi Áramlat két német tulajdonosától – az *E.ON Ruhrgas*-tól és a *Wintershall*-tól – a részvények 4,5-4,5%-át megveszi. Ezzel ki is alakult az Északi Áramlat tengeralatti szakaszának tulajdonosi szerkezete, a Gazprom 51%-os, a két német cég 20-20%-os, míg a holland gázipari vállalat 9%-os részesedésével. De ez a szerkezet távolról sem tekinthető véglegesnek, miután a francia *GDF Suez* 2009 őszén azzal a bejelentéssel lépett a nyilvánosság elé, hogy előrehaladott tárgyalásokat folytat az Északi Áramlathoz történő csatlakozásáról. A hollandok, majd a franciák – valószínűsíthető – belépése a projekt tulajdonosi körébe tovább erősítette a terv megvalósulásának esélyeit. Amit csak tovább fokozott Dánia, Svédország és Finnország őszi bejelentése: nem látják környezetvédelmi akadályát annak, hogy a tengeri talapzaton lefektessék a vezetékét. Végül a projekt megkapta a német és orosz engedélyeket is és 2010 elején megkezdődhetett a vezeték tengeralatti szakaszának telepítése. Valószínűleg 2011 végére, vagy legkésőbb az azt követő év derekára sikerül a vezetékét megépíteni és üzembe állítani. Ugyanakkor – többek között épp a globális válság következményeként, de nemcsak emiatt – jelentős mértékben elbizonytalanodott a *Déli Áramlat* jövője.

7.2.1. Megépül-e a Déli Áramlat?

Ahogy a *Nabucco*, úgy a *Déli Áramlat* kapcsán is – kezdet kezdetétől – számos kétség és kérdés merült fel a projekt életképességét illetően. Igaz ezek a kétségek, egészen más természetűek voltak, mint az Európai unió által támogatott vetélytársáé. Egy dolog azonban mindig is bizonyosnak tűnt: Moszkva, ha elszánja magát – kerüljön az bármennyibe is –, meg tudja majd építeni a vezetékét, mert lesz hozzá elég pénze, gáza és – a bonyolult műszaki feladatot megoldani képes – technológiája is. Az utóbbira az olasz energiaóriás, az ENI együttműködési készsége a biztosíték. És aztán 2008 nyarán Oroszországot is elérte a gazdasági világválság: az addig imponáló valutatartalékok kezdtek drámai ütemben apadni. Már csak ezért sem okozhatott komolyabb meglepetést az a 2008 végén az orosz energetikai szaksajtóban megszéllőztetett hír, hogy a *Déli Áramlat* megépítésének terve nem – vagy legalábbis felettébb sajátosan – szerepel a Gazprom Igazgatótanácsa által megtárgyalt stratégiai fejlesztési tervben. Létezik ugyanis egy olyan terv – *Az oroszországi gázszektor fejlesztésének generális vázlat (2008-2030)/Генеральная схема развития газовой отрасли РФ (2008-2030)/* –, amely többszöri átdolgozás után 2008 végén került az energiaügyi minisztériumhoz, azzal, hogy a dokumentum végleges változatát rövid időn belül a kormány áttekinteni és elfogadja.

Ez az átfogó, a gázszektor minden releváns kérdését tárgyaló fejlesztési terv több szempontból is felettébb figyelmet érdemlő. Ebből a tervből ugyanis nemcsak a 2006-ban beharangozott nyugat-kínai *Altaj-vezeték* hiányzik, de hiányzik a közép-ázsiai gázt Oroszország felé „kiszippantó”, a jelenlegi szállítási kapacitásokat jelentősen kibővítő, ún. *Kaszpi-tenger-menti* vezeték terve is. És ami számunkra a legérdekesebb: szerepel ugyan a dokumentumban a *Déli Áramlat*, ám csak annak oroszországi szárazföldi szakaszával (2400 km). Eközben egy szó sincs a 900 km-es tengeralatti szakasról és az európai nyomvonalról, illetve az azzal kapcsolatos orosz feladatokról. Ezzel szemben ott van a dokumentumban az *Északi Áramlat*, mind a szárazföldi oroszországi szakaszával (917 km), mind a tengerfenéki részével (1200 km). Ráadásul, ez a vezeték úgy szerepel a fejlesztési tervben, mint aminek 2011 és 2012 között el is kell készülnie. (Az *Északi Áramlat* szárazföldi szakaszát már 2006-ban elkezdték építeni, a tengeralattit pedig jövő nyáron tervezik elindítani.) Ezzel szemben a *Déli Áramlat*hoz tartozó 2400 km-es oroszországi szárazföldi szakaszból még egyetlen métert sem fektettek le, ami érthető is, hiszen a stratégiai fejlesztési tervben az oroszországi szárazföldi szakasz átadásának tervezett időpontja 2015 és 2024 közti dátummal van feltüntetve. Ez több mint elgondolkodtató. De ami még ennél is árulkodóbb az az, hogy miközben a 2008 és 2030 közti időszakban Moszkva mintegy 21-27 ezer km-nyi magisztrális gázvezeték tervez lefektetni, aközben mindössze két jelentős gáztartalékkal rendelkező mező termelésbe történő bekapcsolásáról tesz említést. Ez pedig a Jamal-félszigeten található *bovanyenkovo*-i mező, és a Barents-tengeren lévő *Stokman*-gázlelőhely. A *Déli Áramlat*ot feltöltő lehetséges kitermelőhelyek üzembeállításával kapcsolatban semmi bizonyosat nem állít a dokumentum. Mindez arra vall, hogy Moszkva – érzékelve pénzügyi nehézségeit, valamint az európai gázigények visszaesését, illetve azok középtávon is csak igen mérsékelten bővülő növekedését – csak egyetlen gigaprojekt megvalósítására koncentrált, ez pedig az *Északi Áramlat*, illetve az azt feltölteni hivatott mezők feltárása és termelésbe állítása. Ami pedig a *Déli Áramlat* kapcsán történik, az nem más, mint annak a képzetnek a hitelt érdemlő fenntartása, hogy Moszkva kész és képes a vezeték megépítésére – ami egyébként megfelel a tényeknek –, miközben ezt még maga sem döntötte el, vagy ha el is döntötte, ez a döntés egyelőre sokkal inkább hajlik a nem-megépítés, mintsem a költséges vezetékfektetés felé. És ezen a helyzeten érdemben semmit nem változtat az a 2009 májusában Szocsiban tett bejelentés – és az olaszokkal aláíratott közös szándéknyilatkozat –, hogy a felek az eddig tervezett 31 milliárd köbméter/év

kapacitást 63 milliárdosra tervezik bővíteni. Ez nem több merő retorikánál, a „hitelt érdemlő képzet” további erősítésénél. Elég megnézni a legutóbbi projekttel kapcsolatban született újabb dokumentumok tartalmát – és ez alól nem jelent kivételt a 2009. március elején aláírt magyar-orosz megállapodás sem –, hogy világossá váljék: Moszkva időt akar nyerni, mert számos fontos kérdésben nem lát világosan és ezért egyre inkább kitolja a végső döntést.

7.2.2. Mekkora lesz az EU országainak gázfogyasztása?

Moszkva többek között azért is halogatja a kötelező érvényű végső döntés meghozatalát, mert maga sem biztos abban, hogy valóban szüksége lesz a *Déli Áramlatra*. És ennek több oka is van. Az első, s talán a legfontosabb, hogy egyáltalán nem biztos Európa gázfogyasztásának korábban feltételezett növekedése. Orosz részről máig hajtogatják, hogy az EU gázimport igénye 2020-ra legkevesebb évi 100 milliárd köbméterrel fog nőni. Ez azonban erősen kétséges. Az EU 2008 novemberében közreadott új energiapolitikai koncepciója ugyanis azzal számol, hogy amennyiben az abban foglaltakat sikerül teljesíteni – a fajlagos energiaigény csökkentésével, a megújuló energiafajták arányának növelésével, az EU belső energiaforrásainak fokozottabb kihasználásával, etc. –, úgy stratégiai értelemben egészen új helyzet jönne létre. Az EU-koncepció ugyanis azzal számol, hogy bizonyos feltételek teljesülése esetén 2020-ig sikerül szinten tartani, vagy csak igen korlátozott mértékben növelni az EU országainak jelenlegi gázimport igényét. (Ez az igény ma nettó évi 290 milliárd köbméter.) Az EU-koncepció ugyanis azt feltételezi, hogy 61 dollár/hordó kőolajár mellett – az új energetikai koncepció megvalósulása esetén – az EU országainak 2020-ban csak 337 milliárd köbméter/év nettó gázimport szükséglete lesz. De amennyiben a kőolaj átlagára 100 dollár/hordó szintre emelkednék, úgy mindez olyan „fegyelmező erővel” bírna, hogy a mai európai gázimport igény nemhogy nőne, épp ellenkezőleg, némiképp csökkenne is. Vagyis egyáltalán nem elképzelhetetlen, hogy a következő 11-12 évben az EU gázimport igénye mindössze évi 45-55 milliárd köbméterrel, vagy még ennél is kisebb mértékben bővül. Ha pedig ez így lesz, akkor nincs szükség arra a sok, ma napirenden lévő tervezett vezetékre. E pótlólagos igény teljesítésének szállítását ugyanis az *Északi Áramlat* önmagában képes lesz megoldani a maga 2 x 27,5 milliárd köbméteres kapacitásával. És akkor még nem beszéltünk arról, hogy a ma is működő három nagy Európa felé tartó szállítási rendszeren át – vagyis Fehéroroszországon, Ukrajnán és Törökországon keresztül – Moszkva évente 185-189 milliárd köbméter földgázt tudna eljuttatni, miközben a ténylegesen szállított mennyiség – mind 2007-ben, mind 2008-ban – legalább 30-35 milliárd köbméterrel maradt el ettől. Ha ehhez még azt is hozzátesszük, hogy e szárazföldi rendszerek kapacitását már viszonylag kis ráfordítással is jelentősen tovább lehetne bővíteni, akkor az is világossá válik, hogy az orosz projektek is politikailag motiváltak, vagyis Moszkvának azokat a félelmeit és rossz tapasztalatait tükrözik, amelyeket Lengyelországgal és Ukrajnával kapcsolatban az elmúlt két évtizedben szerzett. (A Fehéroroszországon és Lengyelországon áthaladó Jamal-vezeték eredetileg is tervezett második ága a rendszer mai 33 milliárdos áteresztő képességét megduplázná. Ráadásul, az ehhez szükséges kompresszor-állomásokat már az első vezetékág megépítésekor telepítették, így ez nem jelentene plusz költségeket. Moszkva nézőpontjából azonban Lengyelország komoly kockázati tényező, ezért inkább kész többet fizetni, csak hogy kikerülhesse Varsót. Ami pedig az ukrainai rendszer illeti, az elvileg – ha nem lenne ilyen műszaki állapotban – már ma is évi 178 milliárd köbméter gáz áteresztésére lenne képes, vagyis a jelenlegi névleges teljesítménynél csaknem 40 milliárddal többre. Kijevben azonban Moszkva Varsónál is kevésbé bízik, így csak abban az esetben támogatja az ukrainai rendszer felújítását, ha ebben maga is részt vehet és a megújított rendszer működését részben maga is közvetlenül felügyelheti majd. Ebben a tekintetben kifejezetten szenzációs bejelentésként

értékelhető az ukrán külügyminiszter 2009 decemberében tett nyilatkozata. *Petro Porosenko* a „*Zerkalo Nyegyeli*” c. ukrán hetilapnak adott terjedelmes interjújában ugyanis kifejtette, hogy Kijev kész Moszkvával együttműködni az ukrán vezetérendszer kapacitásának bővítésében. Ez a kapacitás néhány kiegészítő vezetékág nyugat-ukrajnai megépítésével meglehetősen olcsón – legfeljebb 2 milliárd dollár befektetésével – jelentős mértékben bővíthető lenne. Az ukrán külügyminiszter azt is egyértelművé tette, hogy – miközben a már létező ukrán vezetérendszer tulajdonlásáról Kijev semmilyen módon sem hajlandó tárgyalni – a megépítendő kiegészítő ágak közös tulajdonba vételétől egyáltalán nem zárkózik el. Ha erről az érintett felek az ukrainai elnökválasztások után meg tudnának egyezni – és ennek esélye jelentősen megnőtt már a választások első fordulójának eredménye nyomán –, úgy a drága Déli Áramlat végképp feleslegessé válna. Ehhez azonban kölcsönösen felelős magatartásra és kölcsönösen elfogadható garanciákra lenne szükség. Ennek kidolgozásához azonban időre lesz szükség. Ez a körülmény is azt valószínűsíti, hogy Moszkva halogatni fogja a Déli Áramlattal kapcsolatos végső döntését, merthogy előbb meg akar győződni arról, hogy lehet-e kölcsönösen megnyugtató megoldást találni az ukrainai tranzit konszolidálására az elnökválasztások utáni új ukrán vezetéssel. Ha úgy látja, hogy igen, akkor előbb tovább tolja majd a tengeralatti vezetékre vonatkozó döntést, sőt idővel akár ejtheti is majd azt. És az is egyértelmű, hogy egy ilyen forgatókönyv leginkább Magyarország érdekeit is.)

Eközben a teljes képhez az is hozzátartozik, hogy az EU államainak gázimport igényét, illetve annak várható bővülését, nemcsak Oroszország szeretné szállításaival „lefedni”, de más jelentős gázbeszállítók is, így Norvégia, Algéria és a cseppfolyós formában mind nagyobb mennyiséget szállító Katar és Nigéria is. Katar 2009-ben 67%-kal növelte gázcseppfolyósító kapacitását, ami azt jelenti, hogy immár évi 167 milliárd köbméter gáz cseppfolyósítására képes. Eközben az EU-országai is jelentősen növelték a cseppfolyós gáz fogadására és „visszaalakítására” alkalmas termináljaikat. Ezek kapacitása ma már eléri az évi 70 milliárd köbmétert. És mindegyre egy olyan évben került sor, amikor az EU 27 tagállamának gázfogyasztása 44 milliárd köbméterrel, vagyis 7,3%-kal esett vissza. És akkor még nem tettünk említést a palásgáz észak-amerikai kitermelésének megugrásáról és az ezzel összefüggésben várható jelentős piaci átrendeződésről. Ilyen körülmények között Oroszországnak nagyon kell kapaszkodnia ahhoz, hogy gázimportőri pozícióit Európában megőrizze. Moszkva részesedése ugyanis az EU mai 27 tagállamának együttes gázimportjából a '80-as évek elejéhez képest – a közhiedelemmel ellentétben – nem nő, hanem folyamatosan csökken. Ez az arány 1980-ban még 80%-os volt, míg 1995-ben 64%-os, 2007-ben pedig már „csak” 41%-os, míg 2008-ban már a 40%-ot sem érte el. Igaz, a „kiszolgáltatottság” mértékének csökkenése nem azonos arányban oszlik meg a tagállamok között. Miközben Nyugat-Európa államai esetén az elmúlt két-három évtizedben jelentősen nőtt a nem orosz beszállítók részesedésének aránya, mindez nem mondható el Kelet-Közép-Európa országairól. Ezt a helyzetbeli aszimmetriát hiba lenne figyelmen kívül hagyni.

7.2.3. Merre jön az orosz gáz: Ukrajnán át, avagy a Déli Áramlaton?

A közkeletű vélekedéssel szemben továbbra sem tűnik igazoltnak, hogy Moszkva a „Köztes Európa”, vagyis az egykori szatellit államok tekintetében élne az energiafegyverrel, vagyis szállításai feltételül politikai elvárásokkal állna elő. Az azonban kétségtelen, orosz részről kitüntetett jelentőséget tulajdonítanak annak, hogy a térség országai milyen mértékben tekinthetők megbízható tranzitállamoknak. Moszkva számára ugyanis nem ezek a köztes régióban lévő országok jelentik energiaszállításaik legfontosabb piacát, hanem Európa olyan kulcsállamai, mint Németország, Franciaország és Olaszország. A „Köztes Európa” országaiban – miután ez semmiféle társadalmi támogatottsággal nem találkozik – Oroszország politikai befolyásnyerésének – legyen bármennyire

erős is az energiafegyver – nincs esélye. Mindez nem mondható el a FÁK-térségről. Következésképpen minden, az energiaszállításokkal összefüggő üzleti, avagy technológiai természetű konfliktus azonnal politikai színezetet nyer, hol alappal, hol alap nélkül. És miután a bizalmatlanság tartós, erős és kölcsönös, hosszú időn át kevés esélye volt annak, hogy a stratégiaileg legfontosabb ukrán útvonal tekintetében a felek – Moszkva és Kijev – kompromisszumra tudjanak jutni. Ez a helyzet azonban megváltozhat az ukrain elnökválasztások után. Távolról sem biztos, hogy meg is történik, de – ahogy erre már korábban is utaltunk – nyilvánvalóan ez lenne a legjobb és legolcsóbb megoldás. Az ukrán rendszer – technológiai, üzleti és politikai – „átjárhatóvá tétele” kerülne ugyanis a legkevesebbe.

A kiinduló helyzet több mint nyilvánvaló: Kijev – szuverenitását féltve – nem szeretné, ha Moszkva bármilyen formában is, lehetőséget kapna az ukrán magisztrális vezetékek akár csak részleges felügyeletére is. Moszkva pedig már jó ideje nem bízik abban, hogy ukrainai „jelenléte” nélkül nem érik majd újra és újra meglepetések. Ezek nehezen, vagy egyáltalán nem feloldható érdekellentétek. Eredetileg e feloldhatatlannak tűnő konfliktus reménybeli „áthidalására” találta ki Moszkva a *Déli Áramlat* tervét. Ez a projekt – kezdet kezdetétől – mindenekelőtt arra kellett, hogy Oroszország komoly nyomás alá vonhassa Kijevet. (Mindezek dacára alapvető félreértés azt gondolni, hogy e moszkvai projekt a *Nabucco* ellen jött létre. Nem erről van szó, még akkor sem, ha 2007 nyarától erősen átpolitizálódott a két projekt versenye. A *Nabucco* „elsüllyesztéséhez” ugyanis – bármennyire kellemetlen is ezt belátni – egyáltalán nem kell a *Déli Áramlatot* megépíteni. Moszkva kezében számos olyan eszköz van, amivel ez könnyen elérhető, és el is fogja érni, ha az ukrán tranzit ügyében nem születik számára is elfogadható megoldás, vagy ha északi vezetékfektetési tervét végül – annak valamilyen fázisában – mégis csak megpróbálnák lefékezni, avagy ellehetetleníteni. És persze a *Nabucco* „meglékeléséhez” a *Szurgutnyeftyegez* MOL-részvényvásárlásaira sem volt szükség. Orosz nézőpontból rég rossz lenne, ha Moszkva csak a MOL ügyeibe történő betekintéssel jutna olyan információkhoz – illetve befolyásolási képességhez –, amivel hatékonyan „torpedózhatná meg” a *Nabuccot*. Hiba lenne efféle illúzió rabjává válni!)

Az elmúlt hónapok fejleményei a korábbiaknál is világosabban mutatják, hogy Moszkva első számú célja az ukrán tranzit biztonságának szavatolása, és ezért még anyagilag is kész áldozni. Az azonban végtelenül ingerültté teszi, amikor azzal szembesül, hogy az ukrán tranzitrendszer felújításából és majdani működtetéséből kizárják. Nyilván ennek a helyzetnek tulajdonítható, hogy Moszkva emeli a téteket és azt mondja: lesz *Déli Áramlat*, még pedig kétszer akkora kapacitással, mint ahogy azt eredetileg terveztük. És aligha kétséges, hogy amennyiben az ukrán tranzit ügyében nem lesz Moszkva számára is elfogadható megoldás, úgy mindent megtesz majd azért, hogy ezt az irracionálisan drága projektet megvalósítsa. (Ma úgy fest, hogy csak a tengeralatti 900 km-es szakasz 10 milliárd dollárba kerül, míg az európai szárazföldi szakaszok – az északi és déli ág együttesen – további 22 milliárd dollárba. És akkor még nem beszéltünk az Oroszországban megépítendő 2400 km-es szárazföldi fektetésről, ami további 5-10 milliárd dollárt emészt majd föl.) És, ha e projekt létrejön, az árát valakiknek ki fogják számlázni. Leginkább az ukránoknak. Kijev többszörösen is megérzi majd e helyzet következményeit. Egyrészt Moszkva a tranzitszállítások mind nagyobb arányát fogja az eddigi ukrán útvonalról az *Északi* és a *Déli Áramlatra* áterelni. Ha valóban megépül a 63 milliárd köbméteres teljesítményű elkerülő vezeték, és az *Északi Áramlat* mindkét szála, úgy orosz részről teljesen „kiszárítható” lesz az ukrán tranzitrendszer. És ez érzékeny veszteség lesz Ukrajnának, ahol a költségvetés 17-18%-a származik a tranzitdíjakból. De a *Déli Áramlat* magas árát nemcsak ezen a módon fogják Kijevvel megfizettetni. Oroszország ugyanis nem nagy költséggel bármikor

„megbillentheti” Ukrajna belső stabilitását. És sem Európa, sem az Egyesült Államok nem lesz abban a helyzetben, hogy hatékony védelmet biztosítson Kijevnek.

Ami pedig Magyarországot illeti, nos, nem egyszerű a helyzetünk. A számunkra is legjobb megoldás megvalósulására ugyanis kevés az esély. Ez az ukrán útvonal konszolidálása lenne. Ha ez nem sikerül, akkor vagy marad minden a régiben és időről időre jönnek majd a soros gázcsaták és gázmizériák, vagy megépül az irracionálisan drága *Déli Áramlat*. És akkor ennek árát nemcsak Kijevvel, de Dél-Kelet-Európa államaival is kifizettetik. Mit tehetünk ebben a helyzetben? Nem sokat, de két dolgot mindenképpen. Egyrészt, a magunk szerény eszközeivel nem az ukrán-orosz viszony élezésére játszunk, hanem azokat erősítjük, akik belátják és támogatják, hogy az Ukrainán áthaladó tranzitútvonal helyzetének – Moszkva és Kijev által egyaránt elfogadható – konszolidálása a legjobb és a legolcsóbb megoldás. Másrészt pedig, mindent megteszünk azért, hogy a lehető leggyorsabban észak-déli irányú vezetékek épüljenek a régiókban, ezzel is megbízhatóbbá és rugalmasabbá téve ellátásunkat. Hogy ebben a tekintetben mit érünk el az jó részt tőlünk, és nem másoktól függ. Végül, de nem utolsó sorban, a tavaly novemberi EU-s energiakoncepciónak megfelelően mindent meg kell tennünk külső energiafüggésünk csökkentéséért. Ezt se fogja helyettünk senki megcsinálni.

Az orosz földgáz létező és tervezett szállítási útvonalai Európa felé

Létező vezetékek/vezetékrendszerek	Jelenlegi kapacitás milliárd m ³ /év	Ténylegesen szállított mennyiség milliárd m ³ /év
<i>Ukrán gázvezetékrendszer</i>	136-140	112-117
<i>Jamal-vezeték</i>	33	33
<i>(a Belorusz gázvezeték rendszer egésze)</i>	55	50
<i>„Kék Áramlat”</i>	16	8
Összesen:	185-189	153-158

TERVEZETT VEZETÉKEK/VEZETÉKBŐVÍTÉSEK

	milliárd m ³ /év
<i>„Északi Áramlat”</i>	55
<i>„Déli Áramlat”</i>	63
<i>„Jamal-2”</i>	33
<i>„Ukrán rendszer bővítése</i>	40
<i>„Kék Áramlat-2”</i>	8
Összesen	199

7.3. Az olajszektor helyzete

Eközben az olajkitermelés tekintetében – válság ide, válság oda – Oroszország megőrizte nemzetközi vezető pozícióját. A szektor teljesítménye – miközben az orosz gazdaság legtöbb ágazata súlyos recesszióval küzdött – 2008 júliusától folyamatosan bővült, komolyan meglepve ezzel a legtöbb elemzőt. Az orosz Energetikai Minisztérium 2009 elején kiadott prognózisa ugyan 0,4%-os éves növekedéssel számolt, de a független elemzők többsége 5-6%-os visszaesést várt. Ehhez képest nem kis meglepetést okozott, hogy az orosz kőolaj-kitermelés 2009-ben 1,2%-kal nőtt. Ezzel az éves kitermelés elérte 494,2 millió tonnát, ami jobb, mint az eddig csúcsnak tekintett 2007-es eredmény (491 millió tonna). A napi kitermelés átlaga pedig meghaladta a 9,92 millió hordós szintet, ami messze megelőzi Szaúd-Arábiát, ahol a napi mennyiség 8 millió hordó körül alakult. Eközben a kőolajexport a kitermelésnél is gyorsabban növekedett. Bővülése 1,8%-os volt, és elérte a 247,4 millió tonnát.

A kitermelési adatok – valamint a kőolajexport – kedvező alakulása némileg mérsékelni tudta az orosz gazdaságot sújtó, válsággal összefüggő negatív hatásokat. Az ágazat erre többek között azért lehetett képes, mert a kőolajszektor adja az orosz GDP 15-16%-át, míg az adó- és vámbevételek csaknem negyedét. És, ahogy már korábban utaltunk erre, az orosz exportszerkezetben az ún. fűtő- és energetikai komplexum teszi ki annak több mint kétharmadát (66-67%). Ám e kétharmad több mint felét – legalábbis a válságot megelőző években – épp a feldolgozatlan kőolaj exportja (34-35%) adja, míg a fennmaradó részen a kőolajszármazékok (17%) és a földgáz értékesítése (15%) osztozik. Vagyis attól még, hogy Európa jelentős része érzékenyen reagál az orosz földgáz-szállítások alakulására, azok csökkenése messze nem érinti oly mértékben Oroszország bevételeit, mint ahogy érintené mindez a kőolajexport visszaesése esetén. Ráadásul, a 2009-re vonatkozó előzetes adatokból az is kiderül, hogy a feldolgozatlan kőolaj exportjából származó költségvetési bevételek aránya a korábbiakhoz képest is tovább nőtt a kőolajszármazékok és a földgáz eladásából származó bevételekhez képest. Az előzetes adatok szerint ugyanis a fűtő- és energetikai komplexumból származó teljes költségvetési bevétel 2009. december közepén elérte az 1.827 milliárd rubelt, amiből a meghatározó tételt a nyers kőolaj exportjából származó bevételek adták (1.100 milliárd rubel, ami 60,2%-nak felel meg). Eközben a kőolajszármazékok és a földgáz külső piacokon történő értékesítéséből adódó bevételek ennél jóval szerényebben alakultak, míg a kőolajszármazékok eladásából 349 milliárd rubel (19,1%) folyt a központi költségvetésbe, addig a gázexportból 378 milliárd rubel (20,7%).

A kőolajágazat 2009-ben még egy fontos sikert könyvelhetett el, amikor az orosz miniszterelnök december 28-án átadta a „Kelet-Szibéria – Csendes óceán”- kőolaj-vezeték első, mintegy 2700 km-es szakaszát. A kelet-szibériai *Tajset*-ből induló és az amuri területen található *Szkorovogyino*-ig tartó vezeték azért érdemel kitüntetett figyelmet, mert ez az első olyan orosz magisztrális vezeték, amely nem keletről nyugatra tart, hanem épp fordítva: nyugatról keletre szállít szénhidrogént. Ilyen korábban se a földgáz, se a kőolaj tekintetében nem állt Oroszország rendelkezésére. A vezeték kezdeti kapacitása 30 millió tonna/év lesz, amit 2015-ig szeretnének 50 millióra bővíteni. A teljes kapacitását pedig majd 2020-ban éri el, amikor már évente 80 millió tonna kőolajat szállítanak benne. Ehhez azonban még meg kell építeni a *Szkorovogyino*-tól a Csendes óceán partján lévő *Kozmino*-ig tartó újabb, 2100 km-es vezetékszakaszt. A tervek szerint ezt néhány éven belül teljesíteni is fogják, így ezt követően nem kell vasúti tartálykocsikba áttölteni a délkelet-ázsiai piacokra tartó orosz kőolajat. Beszédes, hogy a most átadott vezeték jelenlegi kapacitása lényegében megegyezik a

Druzba-kőolajvezeték déli ágának nominális teljesítményével. Ez a déli ág ugyanis elvileg 30 millió tonna kőolaj évi szállítására képes, ám már jó ideje kapacitásának csak legfeljebb felét (15 millió tonna/év) használják ki.

Putyin azonban nemcsak egy hosszú vezetékszakaszt adott át decemberben, de egy nagy kapacitású tengeri kikötőt is. A Vlagyivosztok szomszédságában található *Kozmino*, illetve az ott felépített kikötő végre lehetőséget ad Oroszországnak arra, hogy komoly szereplőként jelenjék meg a délkelet-ázsiai olajpiacon. A vezetékszakasz és a modern kikötő átadása kapcsán fontos ugyanakkor emlékeztetni arra, hogy e vezeték megépítésének tervét először *Mihail Hodorkovszkij*, a *Jukosz* olajcég egykori tulajdonosa vetette fel, azzal a lényeges különbséggel, hogy a vezeték nem orosz területen érte volna el az óceánt, hanem kínain, merthogy az lényegesen olcsóbb lett volna. A Kreml viszont nem akart kiszolgáltatott helyzetbe kerülni és Pekinggel folyamatos alkura kényszerülni. Helyette vállalta a jóval drágább oroszországi nyomvonal megépítését. Számos jel mutat arra, hogy Moszkva elsősorban stratégiai jelentőséget tulajdonít e vezetéknek. Nehéz lenne ugyanis e nélkül magyarázatot találni arra, hogy miért kell – a 360 milliárd rubelért, azaz mintegy 12 milliárd dollárért megépített vezetéken – olyan kedvezményeket adni, mint amilyeneket a *Transznyefty* ad klienseinek. A december végén hivatalosan megállapított szállítási tarifa ugyanis tonnánként 1598 rubel, vagyis durván 53 dollár, miközben a *Transznyefty* néhány hónappal korábban még azt állította, hogy az új vezetéken történő szállítás önköltsége legkevesebb 130 dollár/tonna lesz. Mi következik mindebből? Mindenekelőtt az, hogy Moszkva szeretné olajexportjának egy jelentős részét ázsiai piacok felé terelni. És, ha ennek az az ára, hogy kedvezményes szállítási tarifát kell szabni, hát akkor megteszi ezt. A *Transznyefty* pedig majd megpróbálja az itt felmerülő veszteségeit az európai irányban kompenzálni. Mindenesetre a kínaiak elégedettek lehetnek: Moszkva derekasan dotálja a feljük tartó szállításokat.

Egy biztos, a válság idején *Putyin* három stratégiai súlyú tervéből – *Északi és Déli Áramlat*, valamint a kelet-szibériai kőolaj-vezeték – kettő megvalósulni látszik. Egyrészt, jelentős mértékben előrehaladt a kelet-szibériai kőolaj-vezeték fektetése, másrészt pedig megvalósulásának döntő fázisába lépett az *Északi Áramlat*, miután minden szükséges engedélyt megszerezve 2010 elején elkezdődött a gázvezeték tengeralatti szakaszának építése. A harmadik projekt – a *Déli Áramlat* – azonban továbbra is várat magára. És ez nagyon is érthető. Kiváltképp azok után, hogy az elnökválasztás nyomán Ukrajnában is Moszkvának kedvező politikai fordulat látszik kibontakozni. És egyelőre az európai gázpiac jelentős bővülésének sincsenek jelei. Így aztán nincs ok, ami miatt Moszkvának sietnie kellene. Ráadásul, az ún. *transzeurázsiai*, vagyis a Törkmenisztánt Nyugat-Kínával összekötő gázvezeték 2009 végi átadásával, a *Nabucco*-terv is végképp értelmét veszítette. Lehet persze ezen rágódni, ám megépítésének belátható időn belül aligha van esélye, már amennyiben nem akarja Európa megismételni Ukrajna hibáját (lásd az Odessa-Brodi kőolajvezeték sorsát!), és megépíteni egy olyan gázvezeték, amelynek megbízható és folyamatos feltöltésére nincs semmi garancia. Lehet persze vezetékot telepíteni, mint ahogyan a *transzeurázsiai* vezeték esetén is tették. Csakhogy ott a több ezer km-es fektetéssel másfél év alatt végeztek is. 2008. augusztus 31-én megkezdték és 2009. december 14-én át is adták, noha az építkezés négy ország területén folyt. Eközben a *Nabucco*-val – a végtelen politikai egyeztetéseken túl – lényegében nem történt semmi. Ezek után lehet persze építkezni úgy is, ahogyan azt az ukránok tették. Ők ugyanis, saját költségen – mintegy félmilliárd dollárért – 2001-ben megépítettek egy 674 km hosszú, évi 9 millió tonna kapacitású kőolaj-vezetékot Odessa és Brodi közt. Mindezt tették annak reményében, hogy a kaszpikumi térség olaját – az oroszokat kikerülve – délről északra szállíthassák. Csakhogy a terv nem

jött össze. Máig nincs ugyanis kellő mennyiségű kaszpikumi olaj ehhez. Így aztán a korábban többnyire üresen tátongó vezetéken immár 2004 szeptembere óta orosz kőolajat szállítanak északról délre, vagyis épp ellentétes irányban, mint ahogy azt eredetileg tervezték. Moszkvát, tehát, nem hajtja semmi. Bátran kivárhat. Sőt, akár még ejtheti is a *Déli Áramlatot*. Ami igazán fontos volt számára – az *Északi Áramlat* és a kelet-szibériai olajvezeték – azt elérte. És ezen még a válság sem tudott változtatni.

8. A válság lehetséges politikai következményei

Még 2008 tavaszán a *Niccolo M.* politikai tanácsadóközpont az oroszországi politikai liberalizmus szellemi háttérintézményeként működő *Liberalnaja misszija* alapítvánnyal együtt nagyszabású szociológiai felmérést végzett az ország modernizálásában közvetlenül érintett elitcsoportok körében. A kutatás célja annak tisztázása volt, hogy a hatalom legfelső rétege, illetve a leggazdagabbak csoportja alatti „második elit” miként ítéli meg Oroszország helyzetét, annak közállapotait és politikai rendszerét. Ebbe a feltételelesen „második elitként” emlegetett csoportba a felmérés készítői egyként beletartozónak vélték az államirányítás különböző területein és szintjein dolgozó bürokratákat, a titkosszolgálatok munkatársait, a hadsereg tisztjeit, valamint az üzleti elit tehetős – ám mégsem a leggazdagabbak köré sorolható – képviselőit, valamint a véleményformáló értelmiség és média elit tagjait is. Az eredmény a kutatókat is meglepte. A meglehetősen reprezentatívnak tekinthető felmérés ugyanis azt a nem várt eredményt hozta, hogy a legfelsőbb szint alatti „második elit” többsége erős fenntartással fogadja és ítéli meg a két putyini elnöki ciklus nyomán kialakult politikai és államigazgatási rendszert, illetve annak hatékonyságát. Azt az éveken át hajtogatott – és már-már ideologémává rögzült – fordulatot pedig, hogy az „országban meg kell erősíteni a ’hatalmi vertikumot’”, ma már ez az elitcsoport sem mozgósító eszmeként, sem az államirányítás hatékonyságának kulcsaként nem hajlandó elfogadni. Az Oroszországban létrejött bürokratikus – ám számos vonásában egyben továbbra is oligarchikus – kapitalizmust a „második elit” köréből leginkább e csoport titkosszolgálati tagjai, illetve az államapparátus csinovnyikjai támogatják. Ám ez az utóbbi alcsoport már csak fele részben sorolható a rendszer hívei közé. Ugyanakkor a katonatisztek, a vállalkozók és menedzserek, valamint a különböző szakértői és közvéleményt formáló elitek abszolút többsége kész támogatni az ország közállapotainak és politikai rendszerének jelentős megújítását, amennyiben az a törvények uralmát és a tisztességes konkurenciát hozza el.²⁰⁵ Mindezt egy olyan felmérés állapította meg, amelynek adatait még hónapokkal a globális gazdasági válság oroszországi begyűrzése előtt vették fel. Az azóta eltelt közel egy év aligha bővítette a megkérdezett „második elit” rendszerrel elégedett, illetve azt támogató részét. Ugyanakkor komoly hiba lenne e kutatás adataiból arra következtetni, hogy ez az elvi – és anonim – elégedetlenség rövid időn belül határozott és nyilvános politikai fellépéssé is válik. Ennek kontúrjai ugyanis egyelőre nem látszanak.

Látszik azonban már néhány konfliktus, még pedig a hatalmi elit csúcsán. Ezek ugyan egyelőre nem a putyini-medvegyevi *tandemokrácia* megingását sejtetik, hanem azt, hogy immár akadnak olyan kérdések, amelyek megosztják az ország vezetőit és erről a nyilvánosság is értesül. Ilyen törésvonalra utalt az a már korábban idézett márciusi vita, ami Igor Suvalov első miniszterelnök-helyettes és Alekszej Kudrin miniszterelnök-helyettes, s egyben pénzügyminiszter közt alakult ki a

²⁰⁵ Lásd a felmérésről folytatott vita anyagát: Rosszjiszka elita: zaprosz na novij kursz, www.liberal.ru 2008. október 28.

válság várható oroszországi lefolyását illetően. Míg Suvalov – e közvetett vitában – kifejezetten optimistán ítélte meg a közeljövő fejleményeit – „az orosz gazdaság már elérte a mélypontot” – addig Kudrin, már akkor arra figyelmeztetett, hogy a krízis újabb és újabb hullámai érhetik el akár már néhány hónapon belül Oroszországot. A pénzügyminiszter márciusi pesszimizmusát továbbra sem adta fel, azóta is egyre elszomorítóbb prognózisokkal áll elő.²⁰⁶ De nem sokkal e vita után hasonló közvetett csörte bontakozott ki egyfelől, megint csak Suvalov, míg másfelől, Igor Szecsín, a kormány energetikai területekért felelős miniszterelnök-helyettese közt. Suvalov szerint ugyanis a válság nemcsak negatív következményekkel járt, de egyben komoly lehetőségeket is teremtett. Mindenekelőtt arra, hogy a hatalmi elit végre belássa, az orosz gazdaság nemzetközi energiakonjunktúrától való függését egyszer és mindenkorra fel kell számolni, ellenkező esetben Moszkva újra és újra felesleges kockázatoknak teheti ki magát. Ezzel szemben Szecsín, akit Putyin legszűkebb környezetének tagjaként is számon tartanak, annak a határozott véleményének adott hangot, hogy az állítólagos orosz függőség sulykolása merő propaganda, a Nyugat ideológiai eszköze, következésképpen súlyos hiba az ezzel való azonosulás. Szerinte Oroszországnak következetesen élnie kell azokkal a lehetőségeivel, amelyeket globális jelentőségű energia- és nyersanyagtartalmái biztosítanak. Ez komoly erőforrás, ennek kitüntetett szerepét nem szabad kétségbe vonni. Amin el lehet gondolkodni – állítja Szecsín –, az eme erőforrások jelenleginél is hatékonyabb felhasználása.²⁰⁷

Ezek a konfliktusok azonban legfeljebb csak hajszálrepedések a hatalom eddig monolitnak tetsző kövén. A valódi kihívások azonban aligha e kérdések kapcsán merülnek majd fel. Sokkal több gondot jelent majd a ma még érintetlenül hagyott szociális kiadások aligha elkerülhető majdani megkurtítása. Egyelőre azonban nyitott kérdés, hogy a rendszer e közelgő helyzetre képes lesz-e hatékonyan felkészülni? Ahogy egyelőre azt sem lehet tudni, hogy miként ítélendők meg Medvegyev különös és egy ideje immár ismétlődő – egyes ellenzéki érületű csoportok felé tett – békülékeny gesztusai. Az első ilyen gesztusra még néhány hónappal ezelőtt került sor, amikor is az orosz elnök fontosnak találta, hogy fogadja a rendszert élesen és kitartóan bíráló *Novaja gazeta* c. lap főszerkesztőjét, és a kiadvány egyik politikai patrónusát, Mihail Gorbacsovot, annak kapcsán, hogy személyesen fejezze ki részvétét a lap nem sokkal korábban meggyilkolt fiatal munkatársának halála miatt. Mindez merőben szokatlan, a putyini időktől teljesen idegen fejlemény volt. A történet azonban itt nem ért véget. Április derekán ugyanis az orosz elnök – példátlan módon – hosszú interjút adott az ellenzéki lapnak. De a gesztusok sora még ezzel sem zárult le. Április 16-án ugyanis Medvegyev fogadta a néhány hónappal korábban felállított emberi jogi kérdésekben illetékes tanácsadó testületének tagjait. Már a bizottság összetétele is meglepetést keltő volt, hiszen számos emberjogi aktivista, a putyini rendszer éles hangú és véleményét nyíltan vállaló kritikus kapott oda meghívást. Az áprilisi tanácskozás egyik központi témája a testület tagjainak kezdeményezésére – nem kis meglepetést okozva – a gyülekezési törvény alkalmazása körüli súlyos anomáliák voltak. Medvegyev – az azóta nyilvánosságra hozott jegyzőkönyv tanúsága szerint – nem volt ugyan kifejezetten elutasító, ám nem is volt e helyzetre felkészült. Nem akart kitérni ugyan a kérdések elől, ám válaszai számos esetben következtelenek és ellentmondásosak voltak.²⁰⁸ Mindazonáltal ezek a gesztusok összességükben mégis csak azt sejtetik, hogy Medvegyev próbál valamiképpen javítani politikai arculatának megítélésén. Ugyanakkor továbbra is nehéz lenne eldönteni, hogy mindez csupán taktikai elem és a Putyintól való önmegkülönböztetés, az árnyékból való kilépés eszköze,

²⁰⁶ I. Naumov: Alekszej Kudrin gotovit Rossziju k hudsemu, in: Nyezaviszimaja gazeta, 2009. április 15.

²⁰⁷ A. Rjabov: Zakogyirovannaja polemika, in: Novaja gazeta, 2009. április 13.

²⁰⁸ T. Sztanovaja: Im nye meszto na Krasznoj ploscsagyi, www.politcom.ru 2009. április 17.

avagy igazi lelkiismereti problémát tükröz, vagyis az új elnök számára valóban gondot jelent a rendszer már-már konszolidáltan autoriter jellege. Ha az utóbbiról van szó, úgy csak idő kérdése, hogy konfliktus alakuljon ki közte és mentora, Putyin közt. De egyelőre rejtély, hogy lesz-e ilyen ütközet. És, ha nem lesz, akkor csak azért nem, mert Medvegyev továbbra is tart miniszterelnökétől, avagy, mert amit látunk, az valódi duumvirátus, ahol a feleknek kölcsönösen szüksége van a másikra. Mindez azonban egyelőre nem látható.

9. Néhány további politikai következtetés

Ha valóban tartósnak bizonyul az a fundamentális gazdasági fordulat, amit a kormány mellett működő elemző központ, az ACPR adatai és az Andrej Illarionov vezette gazdasági elemző intézet (IEA) áttekintése jelez, úgy Oroszország immár túl van a 2008-2009-es súlyos krízisen, még pedig úgy, hogy a rendkívül súlyos recesszió nem tudta érdemben kikezdeni a politikai és társadalmi stabilitást. A putyini rendszer „tandemokratikus” változatában is ellenállónak és életképesnek bizonyult, meglehet – többek között – azért is, mert a medvegyevi-putyini „kettős hatalom” legfeljebb formálisan kettős, valójában nagyon is egy központú. És ez a központ egyértelműen a jelenlegi miniszterelnök, Vlagyimir Putyin körül szerveződik. Hiába a másfajta retorika és politikai stílus, Medvegyev mindeddig nem tudott – és valószínűleg nem is akart – Putyin riválisává válni. Amit látunk az feltehetően nem más, mint annak az egyeztetett politikának az eredménye, ahol az elnök és a kormányfő – eltérő habitusukból és politikai stílusukból következően – más és más közönségnek, az orosz politikai közösség (és a külvilág) különböző csoportjainak beszél, ám ugyanazon politikai szándékoktól vezérelve. Ez az egység – merthogy joggal feltételezhetjük ezt politikai egységként – máig nem bomlott fel, sőt még a bomlás jelei sem mutatkoznak. Igaz, ma még senki nem tudja, hogy Oroszországra vár-e újabb recessziós hullám. Az Illarionov-féle elemzés sem zárja ki ennek lehetőségét. De, ha maga mögött hagyta is Moszkva a válságot, még akkor is fennmarad jó néhány fundamentális problémája, így gazdaságának – Medvegyev által is elismert – „primitív nyersanyagtermelő jellege”.

Szokás párhuzamot vonni a 2000-es évek orosz gazdasági növekedése és a délkelet-ázsiai „kis tigrisek” gazdasági fölemelkedése, majd pedig politikai demokratizálódása közt. Ez a párhuzam számos tekintetben kétségtelenül megalapozott, ám néhány fontos vonatkozásban mégsem állja meg a helyét. Mindenekelőtt azért nem, mert míg a „kis tigrisek” gazdasága valóban átalakult – merthogy a mára exportorientálttá vált és rendkívül fejlett gazdaságuk a transzformáció előtt a belső piacra koncentrált és fejletlen ipari háttérű volt – addig semmi ehhez fogható nem ment végbe az orosz gazdaságban, még azokban az években sem, amikor a növekedés valóban dinamikus volt. 1999 és 2008 első fele közt nagyon gyorsan nőtt ugyan az orosz gazdaság, de belső szerkezetében lényeges változás nem következett be, sőt tovább erősödött az ország nyersanyag-exporttól való függése, merthogy bevételeinek háromnegyede továbbra is ebből származik. Ez – nem melleleg – magasabb arány, mint amilyen a késői szovjet korszakban volt. Következésképpen egyelőre nem látszódnak az oroszországi modernizáció kontúrjai – gazdasági alapjai – sem, miként nem látszódnak azok a jelentős társadalmi csoportok sem, amelyek hajtóerői lehetnének a politikai rendszer demokratizálásának.

Mindeközben immár kezd tartóssá válni az a paradoxon, hogy egy ideje Oroszország a világ leggazdagabb nem-demokráciája. Leszámítva az öböl-menti olajemirátusokat és Szingapúrt, Oroszországban a legmagasabb az egy főre eső GDP. Vásárlóerő paritáson számolva ugyanis ez már

hosszú évek óta jócskán 10 ezer dollár felett van – 2007-ben 13.500 dollár volt, 2008-ban 16.000, míg 2009-ben valamivel több, mint 14.000 –, ám ennek ellenére az oroszországi demokratikus tranzit továbbra is várat magára. Ennek számos oka van, a történelmi tradícióktól a rendkívül jelentős regionális különbségekig. És persze a hatalmi elit, vagy még szélesebben, a politikai osztály minősége és önképe, illetve hivatásának önreflexiója is szerepet játszik mindebben. Mindazonáltal bátran leszögezhetjük: Oroszország túlságosan *gazdag*, társadalma pedig túlságosan *képzett* és *nyitott* ahhoz, hogy hosszú időn át társadalmi és politikai berendezkedése a maihoz foghatóan korrump és autoriter maradjon.

Forrásmunkák

1. Analiza sytuacji gospodarczej Polski, 2007. (Ministerstwo Gospodarki, Warszawa 2008.)
2. Analiza sytuacji gospodarczej Polski w okresie I-IX. 2009 r. (Ministerstwo Gospodarki, Warszawa 2009.)
3. Analiza sytuacji gospodarczej w krajach Europy Środkowej i Wschodniej (NBP, 2008.)
4. Ceny w gospodarce narodowej (GUS, Warszawa 2008.)
5. Jelentés a pénzügyi stabilitásról (MNB, 2009.)
6. Krzysztof Rybiński: Kryzys finansowy (előadás vázlat, 2009.)
7. Monitoring jelentés 2008. Az Európai Unióhoz 2004-2007-ben csatlakozott Tizek teljesítményéről. (MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest, 2008.)
8. Mały Rocznik Statystyczny Polski 2008. (GUS, Warszawa 2009.)
9. Polska 2008. Raport o stanie gospodarki (Ministerstwo Gospodarki, Warszawa 2008.)
10. Polska 2009. Raport o stanie gospodarki (Ministerstwo Gospodarki, Warszawa 2009.)
11. Polska wobec światowego kryzysu gospodarczego (NBP, 2009)
12. Raport o stabilności systemu finansowego (NBP, 2009.)
13. Raport roczny 2008. (NBP, 2009.)
14. Rozwój systemu finansowego w Polsce w 2007 r. (NBP, 2008.)
15. Sytuacja krajowego przemysłu w okresie globalnego kryzysu ekonomicznego (Ministerstwo Gospodarki, Warszawa 2009.)
16. Zadłużenie zagraniczne przypadające do spłaty w 2009 roku, komunikat (NBP, 2009.)
17. <http://www.bankier.pl/wiadomosc/Krzysztof-Rybinski-Mamy-szanse-na-zlota-dekade>
18. <http://www.doingbusiness.org/EconomyRankings>
19. <http://www.dw-world.com/dw/article/0,,4649486,00.html>
20. http://ec.europa.eu/economy_finance/db_indicators/db_indicators8646_en.htm
21. http://forsal.pl/artykuly/348620,szejnfeld_prognoza_wzrostu_pkb_na_2009_r_jest_realna.html
22. <http://www.gondola.hu/cikkek/cikkek/61241>
23. <http://www.imd.ch>
24. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2008/02/weodata/index.aspx>
25. http://www.inwestycje.pl/polska/makroekonomia/prognozy_wzrostu_gospodarczego;74762;0.html
26. <http://www.kprm.gov.pl/s.php?doc=2040>

27. <http://www.money.pl/gospodarka/wiadomosci/artukul/gus;rekordowy;wzrost;pkb,116,0,244852.html>)
28. http://www.nbp.pl/systemfinansowy/raport_o_stabilnosci_systemu_finansowego_2009_06.pdf
29. <http://www.origo.hu/uzletinegyed/valsag/20090722-privatizacioba-menekul-a-lengyel-kormany.html>
30. http://www.pkpplewiatan.pl/?ID=91238&article_id=256304
31. <http://www.platforma.org/forum/index.php?/topic/25099-ocena-rzadu/>
32. <http://www.wprost.pl/ar/180404/Polska-liderem-konsumpcji/>
33. [http://www.ukie.gov.pl/HLP/files.nsf/0/490F561E1A83A3CBC1256F4F0042DADE/\\$file/npr.pdf](http://www.ukie.gov.pl/HLP/files.nsf/0/490F561E1A83A3CBC1256F4F0042DADE/$file/npr.pdf)

II. Domesztikált demokrácia?

Az oroszországi rendszerváltás illiberális konszolidációja: a Putyin-rendszer

“Semmi kétség: az utóbbi években nem lett több a demokráciából Oroszországban. Ámde nem is lett kevesebb. Ami ugyanis nem volt, az sem át nem alakulhat, sem el nem tűnhet.”²⁰⁹

(Vitalij Ivanov)

Nem az a kérdés, létezik-e, létezik-e ténylegesen vagy létezett-e valaha is a világon bárhol *nem-irányított* demokrácia, hanem az, hogy konkrétan ezt vagy azt a magát – valamilyen okból – demokráciának deklaráló vagy általánosan demokráciaként *elismert* politikai rendszert *honnan* – *kívülről vagy belülről, alulról vagy felülről* – *milyen módon és milyen eszközökkel, kik és milyen felhatalmazottság alapján, mennyire számonkérhetően, ellenőrizhetően, leválthatóan vagy leválthatatlanul* irányítják, hogy tehát ki a demokrácia valóságos (és nem az alkotmány szövegében rögzített jogi-politikai) szubjektuma, továbbá, hogy *miben áll, mire terjed ki, mit jelent* egyáltalán maga az “irányítás” fogalma? Végére irányítani még egy vállalatot is egészen különféle módokon lehet, hát még egy pártot, egy államot, egy államszövetséget!

És még tovább: nem az a kérdés, demokrácia-e – még vagy egyáltalában – a modern nyugati liberális tömegdemokrácia mai kritériumai szerint az 1991 után kialakuló oroszországi irányított demokrácia, mert természetesen nem az (és ezen az sem változtat, hogy a közép-európai, sőt, a nyugati demokráciák egyike-másika is az irányított, ha nem is orosz módra irányított, mindenesetre telekratikus demokrácia felé halad), a kérdés az, hogy az irányított demokrácia konkrét típusa *dinamikáját* és az irányítók – az uralmi elit – *konkrét és megvalósuló célkitűzéseit és általános irányultságát* tekintve *átmenetet* alkot-e a demokráciába vagy *önálló rendszert* képez, lényegében tehát megrekedést jelent a nem-demokráciában és kiszolgáltatottságot különféle diktatórikus törekvéseknek, populistá uralmi képletek kialakulásának, függetlenül attól, viselik-e még a demokrácia jelmezeit és jelvényeit, színlelik-e még a demokráciát ezek a képletek vagy pedig undorral utasítják el a dekorációkat, a kellékeket, a szerepeket, az egész színjátékot.

Innen nézve az irányított demokrácia erős államra – végső soron a végrehajtó hatalom csúcsát elfoglaló Elnöki Hivatal, „elnöki kormány” tényleges, egyelőre csak maguk a döntéshozók politikai józan esze és szakmai esze által ellenőrzött uralmára, sok tekintetben egy korporatív jellegű személyi uralmra – épülő putyini típusát – nem becsülve alá sem a rendszerben magában benne rejlő *türannikus* személyi hatalommá fajulás, sem pedig egyfajta a *militokrácia* kialakulásának veszélyét – tíz év eltelte és a putyini uralmi mód működő és stabil rendszerré válása után is úgy látom, hogy még nem zárult be teljesen, hogy a rendszer még kellőképpen nyitott ahhoz, hogy *átmenetnek* – természetesen sajátosan orosz átmenetnek – tekintsük a demokrácia felé. Sokkal inkább, mint az egyfolytában a belső káosszal viaskodó, katasztrófa felé sodródó, 1998-ban nemcsak szociálisan és

²⁰⁹ Vitalij Ivanov: Antirevoljucionyer. Moszkva, Izd. „Jevropa”, 2006. 27. l.

politikailag, hanem gazdaságilag is fenntarthatatlanná vált oligarchikus típusú jelicini irányított demokráciát, amely legfeljebb a mai etatista típusú irányított demokrácia felé jelentett átmenetet, ennyiben pedig inkább folytonos vele, mint valami egészen más, mint olyan nyitott rendszer, amelyből közvetlenül előállhatott volna a kifejlett orosz demokrácia liberális képlete.

Az „irányított demokrácia“ mint szidalom és dicséret

Az „irányított demokrácia” mint a poszszovjet Oroszország politikai berendezését legvisszafogottabban, mintegy *leírva minősítő politikai* – egyszerre ideologikus: apologetikus vagy kritikai – és politikai értékmentességre törekvő *politológiai* fogalom, különösen a Putyin hatalomra kerülése után átrendeződő politikai rendszerre alkalmazott megnevezés, akkár valami jót (mondjuk, a politikai káosz megfékezését, az oligarchikus klánháborúk lezárását), akár valami rosszat (etatista neoautoritarizmust, neokorporativizmust), akár a legrosszabbat (militokráciát, személyi diktatúrát, szovjet restaurációt, kágébés revansot, újfasizmust) jelent is ebben vagy abban a politikai fejleményeket konceptuálisan *keretező narratívában*.

Az egyik oldalon az „irányítottság” mint a kormányzás nélkül sodródó „orosz bárka” kormányának kézbe vétele, mint a kaotikus folyamatok fölötti politikai ellenőrzés visszaszerzése, az elgyengülő és széteső állam megerősítése, a föderatív központi állam elszívargó szuverenitásának visszaszívása, meggyengült vagy részben elveszített erőszakmonopóliumának helyreállítása, általánosabban: a demokrácia orosz módjának megtalálása a rendszerválás átmenetének időszakára – a legszebb dicsérete a Jelcin alatt épp csak körvonalazódó, Putyin alatt viszont kiépült és stabilizálódott politikai rendszernek. Ebben az – „irányított demokrácia” irányítóihoz közelálló – a rendszert ideologikusan legitimáló értelmezésben az „irányítottság” a „káosz”, a „szmutnoje vremja” (interregnum), a beszpregyel (anómia, kriminális magánönkény) korszakának lezárását, Oroszország egy évtizeden át tartó romlás- és hanyatlástörténetének végét jelenti, az ország tehetetlen sodródásának megállítást, az állam visszaerősítését, szilárd közrendet, biztonságot, az oligarchikus klánok és kriminális bandák anarchikus szabadságának felszámolását, új játékszabályok bevezetését, amelyekben a leginkább új az, hogy a megerősödött, az erőszak legális monopóliumát, a nyersanyagforrások fölötti ellenőrzését visszaszerző állam *a játék egyik szereplőjéből – mintegy a játék fölé emelkedve – a játszma döntőbírájává válik*, és képes elfogadtatni, illetve betartatni a politikai és gazdasági hatalom kereszteződéséből született oligarchikus szereplőkkel a szabályokat. A politikai hatalom változatlanul oligarchikus, amennyiben az oligarchia a kevesek hatalmát jelenti, de ezt a hatalmat mostantól az állam által konszolidált oligarchia konszenzuálisan gyakorolja.

A politikai retorika szintjén a demokrácia „irányítottsága” jelenti, hogy a társadalom döntő többségének akaratából a politikai haza sorsáért aggódó, demokratikus és nemzeti elkötelezettségű hazafiak (citoyenek, grazsdanyinok), új Minyinként és Pozsarszkijként a haza megmentésére sietve, kezükbe vették az állam irányítását (egyáltalán: irányítják végre, nem enged irány nélkül sodródni a globális gazdaság óceánján) és nem fogják megengedni többé, hogy a demokrácia, a százszor szent szabadság nevében *bármit* meg lehessen csinálni ezzel az országgal, ezzel a néppel, ezzel a nemzettel: véget vetnek az állam és – vele együtt! – a társadalom dezintegrálódásának, dekomponálódásának, a gazdasági hanyatlásnak, nemzeti megszégyenülésnek, az újabb katasztrófa felé sodródásnak (az első katasztrófa ugyanis már bekövetkezett 1991-ben: Putyin, mint annyi más esetben, kimondta csupán azt, amit a magát becsapottnak, megalázottnak, megcsönkítottnak érző

orosz társadalom gondolt a szíve mélyén, amikor a Szovjetunió szétesését a 20. század legnagyobb geopolitikai katasztrófájának nevezte). Az „állam földjét“ az „idegenszívű“, idegen érdekeket szolgáló vagy pusztán állati módon önző, népellenes oligarchák uralma alól fölszabadító hazafiak a tönkretett, kicsit hibbant, hajléktalan, nyomorék demokráciát kiköltöztetették csupán a híd alól, az éjszakai menedékhelyekről, ahová a rossz időkben kényszerült, ahol ideiglenes szálláshelye volt, ahol nyomorultul tengődött, ahol megrontották, bántalmazták, visszaéltek jóindulatával és szabadságszeretetével, kiforgatták javaiból, és méltó helyére költöztetették végre: az állam biztonságos és pompázatos kaszárnyapalatájába, ahol gondját viselik, lemosás rója az évtizedes szennyet, ünneplő egyenruhába öltöztetik, ahol arca újra felderül, járása kiegyenesedik, magabiztos lesz, akárha alakzatban menetelő katonái, amikor a díszlépést kivágja.

A másik oldalon ugyanebből az okból kifolyólag a demokrácia mellé biggyesztett „irányított” jelző fosztóképzőként működött: miféle demokrácia az, amelyet a fegyveres erők és biztonsági szolgálatok tegnapi emberei irányítanak az állam csúcsáról, még hozzá leválthatatlanul? Miféle demokrácia az, amelyben mindig az történik, aminek az irányítók, vagyis a hatalmon levők szerint *történnie kell* (s ha mégsem ez történik, annál rosszabb a demokráciának), amelyből a káosz megfékezésére, a külső és belső szuverenitás helyreállítására hivatkozva, a kriminalitással, az oligarchikus önkénnyel *együtt* szűrik ki az *adminisztratív szempontból* túlon túl veszélyes, túlságosan sok és felesleges gondot okozó, túlságosan időigényes, tervezhetetlen, irányíthatatlan, rendetlen szabadság elemét. A *szabadság* ebben a Jelcin-korszak lehangoló társadalmi tapasztalatával alátámasztott narratívában és gyakorlatban szemben áll a *renddel*. Ez a szembenállás persze valójában a *rendnélküliség* szabadságának szembenállása a *szabadság-nélküliség* rendjével, és épp ezért az ilyen szabadság mindig ilyen rendet is szül, mint azt Oroszország történelme annyiszor megmutatta már. Az orosz módra irányított demokráciában az állam rázza gatyába a szabadságot, megmutatja neki, hol lakik az oroszok istene. A kusza, összevissza, kiszámíthatatlan, a hatalom legszebb terveit is szüntelenül felborító szabadságot az állam medrébe kell terelni. Megengedhetetlen luxussá, mi több, a demokrácia politikai stabilitásának alapjait veszélyeztető kihívássá válik minden – végsőleg – előreláthatatlan kimenetelű választás, amely a hatalom elvesztése kockázatának teszi ki a rendet helyreállító és szavatoló uralmi elitet, amely megkérdőjelezi a legjobbak és legelhivatottabbak, a demokrácia megmentésén munkálkodók uralmát. A választásokat nem lehet a véletlenre bízni: irányítani kell őket. Nem megengedhető, hogy a választások kimenetelét az oligarchák pénze és médiája vagy szegény, megteveszthető emberek ostobasága döntse el, a választások *helyes* kimeneteléről most már magának a demokrácia mellett pártot ütő államnak kell az egész demokráciafolyamat biztos kezű irányításával²¹⁰, mintegy a demokrácia *állami programozásával*, amely biztosítja, hogy akiknek alul kell maradniuk a demokrácia érdekében, azok alulmaradjanak, akiknek pedig ugyanezért győzniük kell, feltétlenül győzzenek is. Így hát, átmenetileg vagy egyszer s mindenkorra, legalábbis Oroszországban, a demokrácia olyan berendezkedést követel meg, amelyben a szabadság kártyajátékában minden lap az állam kezében van, a jóknak oszt lapot, a nem-jóknak pedig nem oszt.

²¹⁰ Lásd erről bővebben: Vlagyimir Pribilovszkij kitűnő összefoglaló elemzését: Upravljajemije vibori – degradacija vborov pri Putinye. In: Rosszija Putyina. Isztorija boleznyi. Szerija: Upravljajemaja demokratyija. Moszkva, Centr „Panorama”, 2004.

Az irányított demokrácia két fokozata Oroszországban

Az irányított demokrácia ugyanis Oroszországban *fokozódik*. Az a politikai rendszer, amelyet demokraták és nyugati pártfogók – “ahhoz képest” vagy egyáltalán, jóindulatúlag vagy számításból – demokráciának neveztek 1991, sőt, még 1993 után is Oroszországban (vagy legalábbis *sajátos orosz átmenetnek* a demokráciába), egyrészt csakugyan az irányítatlansággal, a kriminális és oligarchikus káosszal²¹¹, a széteséssel és hanyatlással jegyezte el magát, másrészt korántsem volt “irányítatlan”, csak épp nem az erőszak *legitim monopóliumával* fölruházott föderatív központból, hanem az illegitim erőszakot alkalmazó, egymással hol szövetségben-koalícióban, hol pedig háborúban álló, a föderatív és regionális bürokráciával összefonódó, félkriminális, kleptokratikus üzleti klánok²¹²

²¹¹ Lásd erről bővebben: Igor Kljamkin – Lev Tyimofejev: Tyenyevaja Rosszija. RGGU, Moszkva, 2000. Lásd továbbá: Szilágyi Ákos: Oroszország elrablása. Helikon Kiadó, 1999. Különös tekintettel a könyv VIII. (Új osztály születik: a bandokrácia) és XII. (Oroszország el-KKK-sodása) fejezeteire.

²¹² Ezeket a klánszerű – a bürokrácia és a biznisz, a politikai és a gazdasági hatalom összefonódásából keletkezett – és az új Oroszország két évtizedes történetét meghatározó társadalmi képződményeket, nem pedig a nekik esetlegesen nevet és személyes arcot adó természetes személyeket tekintem oligarcháknak. Az „oligarcha” megnevezés erősen érzelmi töltésű, a publicisztikában és a köznyelvben általánosan elterjedt szó, de szociológiai és politológiai szakirodalomban annál nagyobb bizonytalanság és állandó vita van körülötte. Ha az oligarcha szót eredeti politikai értelmében vennénk, akkor csak azokat lehetne oligarchéknak tekinteni, akik az oligarchikus uralmat (a kevesek uralmát) gyakorolják, lényegében tehát az orosz politikusokat. Csakhogy Oroszországban a hatalmat nem néhány nagyhatalmú politikus gyakorolja (ahogyan nem is néhány nagyhatalmú üzletember), hanem a politikai hatalommal informálisan (és gyakran formálisan is) összefonódó gazdasági hatalom korporatív klánjai egymással versengve vagy szövetségben. (Az 1999 utáni évtized döntő fontosságú eseménye, hogy az egyik ilyen klán – nevezetesen a kreml-i – egy többé-kevésbé kívülről – kívülről abban az értelemben, hogy egy másik régióból, jelesül Szent-Pétervárról és egy klánokon túli állami szférából, jelesül a biztonsági szolgálatok világából – „behívott” erő – maga Putyin csak megszemélyesítése ennek az új militokratikus erőnek – segítségével a többi fölé kerekedett, majd e klán fölé nőtt a „behívott” új erő.) Úgy vélem, Vitalij Ivanov jár legközelebb az igazsághoz, amikor ezt írja: „Az oligarcha egyáltalán nem feltétlenül nagykapitalista vállalkozó. A mai oroszországi oligarcháknak nagyon gyakran hivatalos státusuk van (lehetnek közhivatalnokok, politikusok, közéleti szereplők és üzletemberek), ténylegesen irányíthatnak ilyen-olyan állami struktúrákat és rendelkezhetnek forrásaik fölött, de az is előfordul, hogy fél-legálisan vagy nem-formálisan tartják ezeket ellenőrzésük alatt. Az oligarchát több minden teheti oligarchává: 1./ részt vesz az állam kormányzásában; 2./ ellenőrzése alatt tart valamilyen komolyabb tulajdont (magán-, állami vagy vegyes tulajdont), vagy hatalmi jogosítványai és/vagy tekintélye megengedik neki egy ilyen tulajdon újraelosztását vagy a saját jogon való részvételt ebben az újraelosztásban; 3./ képviselheti magát a nyilvános térben közvetlenül vagy a tömme médiák, esetleg pártok, társadalmi szervezetei stb., közvetítésével.” (Vitalij Ivanov: Antirevolucionyer, i.m. 29. l.) A „hatalom”, a „rossz, korrupt csinovnyikok” és az „üzlet”, a vállalkozók mint a „hatalom ártatlan áldozatai” szembeállítás annál is tarthatatlanabb, mert az orosz üzleti élet összes meghatározó alakja vagy „kinevezett” kapitalista vagy olyan „önjelölt”, akinek kinevezése előzetesen „egyeztetve volt”. Ez a képlet nemcsak föderatív, hanem regionális és önkormányzati szinten egyaránt érvényesült. „Rendszeridegen” elemek (ilyen volt például a krasznójarszki Bikov vagy a szverdlovszkij Feduljov a 90-es évek elején) csak kivételképpen bukkantak fel, és ha felbukkantak, akkor vagy könnyörtelenül eltaposták őket, vagy gyorsan integrálták őket az oligarchátusba. Az oligarchátus történetének népszerű, de nem színvonalatlan összefoglalását lásd: Andrej Bunyics: Oszeny oligarchov – Isztorija prihvatyizacii i buduscseje Rosszii. Jauza-Ekszmo, Moszkva, 2006. A kérdéskör tudományos igényű tárgyalását lásd például: Biznesz-elita, bjurokratija, naucsnoje i ekspoertnoje szoobscsesztvo: voumozsnosztji szovmesztново resenyija maszstabnih polityicseszkih problem. In: Szocialno-

irányították, a közérdeket semmibe véve, kizárólag saját üzleti és hatalmi pozícióik erősítése, különféle privilégiumok államtól való kicsikarása, állami tulajdonrészek megszerzése érdekében, ugyanúgy – csak más célok érdekében és egyidejűleg több központból – irányítva-manipulálva a helyi és föderatív választásokat, ahogyan 1999 végétől kezdődően a központi állam a közérdek védelmére hivatkozva irányítja-manipulálja a demokratikus akaratképzés folyamatait. A kétféle irányított demokrácia között a különbség abban van, hogy az oligarchikus klán-államkapitalizmusban az egymással háborúban álló klánok irányítanak, maguknak rendelve alá az államot és vele együtt a közérdeket; a bürokratikus államkapitalizmusban pedig a magát az általános érdek, a közérdek képviselőjével legitimáló, az oligarchikus klánoktól magát függetlenítő, velük szemben önállóan és a legerősebb szereplőként fellépő állam irányít, egyebek mellett magukat az oligarchákat is.

Mindkét képletből a demokrácia sine qua non-ja hiányzik, a társadalom mint a demokrácia önmagát formáló és az intézményeket életető-fenntartó alanya, amely ezt a rendszert megóvjá mind a káosztól, mind attól, hogy nyitott rendszerből zárt rendszerre váljon. Az irányított demokrácia ugyanis mindkét orosz típusában mindenekelőtt a demokráciának ezt a lényegi elemét – a nyitottságot zárja ki többé vagy kevésbé azzal, hogy *a politikai folyamatokat különféle politikai technológiákkal tervezhetővé, ellenőrizhetővé, előállíthatóvá, irányíthatóvá teszi a hatalmon lévők számára*, hogy kiszűrje a kellemetlen meglepetéseket, a váratlan fordulatokat. Az amorf, politikai értelemben kialakulatlan, hagyományosan passzív társadalom mindkét esetben arra a szerepre van kárhóztatva, hogy *főntről* – a hatalom csúcsán levőktől – és *adományként* várja sorsának jobbra fordulását, anyagi gyarapodását vagy előmenetelét, főntről várjon mindent: rendet, biztonságot, társadalmi békét. Csak az oligarchikus klánállamkapitalizmusban hiába vár, nem kap semmit, miközben azt kell látnia, hogy a hatalmon levők, amit csak tudnak elvesznek és elvisznek, míg az bürokratikus államkapitalizmusban, ahol a klánokat az államból kiakobólítják, ahol az oligarchákat az állami forrásokról lefejtik, az alul lévőknek, az önálló cselekvésre képteleneknek, kiszolgáltatottaknak, az adományokra várakozó társadalomnak is csurran-cseppen valami. Nem csoda, ha az amorf, politikailag artikulálatlan és önállótlan társadalom túlnyomó többsége, megtapasztalva a klánállamkapitalizmus gyönyöreit, rohanvást veti magát a feltámadt bürokratikus állam kebelére és ettől kezdve édesatyjának vagy édesanyjának szólítja őt.

A putyini “irányított demokrácia” – ebből a szempontból – csak a nem-működő, káosz felé tartó klánok által irányított demokrácia felszámolását jelentette, a szovjet típusú bürokratikus államkapitalizmus *részleges* és nem-ideologikus, hanem *funkcionális restaurációja* jegyében, méghozzá nem pusztán az “állam megmentésének”, valamilyen absztrakt államrezónnak vagy ideologikus patriotizmusnak diktátumszerű társadalomra kényszerítésével, hanem egy nagyszabású, úgyszólván népi “önök kérték” politikai kívánságműsor teljesítéséeként. (A nép kérése, óhaja-sóhaja persze önmagában még nem lett volna elegendő, legalább ilyen erősen óhajtotta, sőt, előkészítette, elősegítette, végső soron lebonyolította a rendteremtő “új cár” színrelépését az oligarchák túlnyomó többsége is.)

Kissé távolabbról nézve az orosz irányított demokrácia modell-váltását (a jecini delegatív elnöki demokrácián²¹³ alapuló *versengő oligarchia mintha-pluralista* modelljének felváltását egyfajta

polityicseszkiye processzi i ekonomicseszkoje szosztojanyije Rosszii. Naucsnij Ekspert, Moszkva, 62-112.l.; O. V. Gaman-Golutvina: Político-finanszovije klani i polityicseszkiye partyii... In: Vlaszty i eliti v szovremennoj Rosszii. (Szerk. A.V. Duka), RAN, Szent-Pétervár, 2003.

²¹³ Guillermo O'Donnell: Delegáló demokrácia. In: 2000, 1995. 12. szám, 9-13. l.

militokratikus jegyeket viselő konszenzusos korporativista oligarchia modelljével²¹⁴), végső soron az egész – nagyhatalmak által irányított – kelet-európai rendszerváltás (hiszen a rendszerváltás tagadhatatlanul irányított folyamat volt!) egyik etapjának lezárulásának és az ebből szükségszerűen következő etap kezdetének látszik, amelyet épp ezért nem is önmagában és nem is csupán az első etaphoz való viszonyában, hanem *változatlanul* az egész rendszerváltási folyamat összefüggésében kell elgondolnunk, mindannyiszor az adott társadalmi hely sajátosságainak figyelembe vételével.

A második ezredfordulón a bürokratikus, ám nem diktatorikus és nem is piacellenes etatizmus megerősödése jegyében lezárult az irányított demokráciának az az időszaka, amikor – a Szovjetunió összeomlását követően – megroppant és a szétesés szélére sodródó orosz állam – az elszabaduló magánérdekektől szaggatva, s nemkülönben az orosz társadalom benuvátsága, történelmi eredetű demokratikus deficitje folytán – külső erők kénye-kedve szerint volt rángatható²¹⁵, és az oligarchikus klánok játékszere lehetett, amikor Oroszország az elsüllyedt szovjet államhajó után maradt és a

²¹⁴ Vitalij Ivanov az új rendszert igen találóan a „lojálisok oligarchiájának” nevezi: „Korporációk, klientúrák, közhivatalnokok, nagyvállalkozók, top-menedzserek, politikusok olyan koalíciója ez, amelyet egyfajta hallgatóságos lojalitási charta egyesít a hatalmat megszemélyesítő elnök iránt, akinek feltétel nélkül elismerik a jogát arra, hogy az állam fejlesztésének új eszméit és irányvonalait meghatározza, hogy intézményeket formáljon, és hogy fönntartsa a rendet, egyebek mellett az oligarchikus communityben magában is. A mindennapi kérdések többségének megoldása változatlanul az oligarchák és az érdekszférájukhoz tartozó alanyok kezében van. Nem egy közülük még az érdekszféráját is kiszélesítette ez idő alatt. Senki nem távolította őket egyenlő távolságra a hatalomtól, csupán a játékszabályok változtak meg, sokkal rendszerszerűbbek és technológusabbak lettek. Azt állítani persze, hogy a „putyini lojalitási chartához” mindannyiuk önként és dalolva csatlakozott, vétek lenne az igazság ellen. Hiszen 1999-ben nem minden harcolt Putyin oldalán. Na de ennek ellenére ma is ugyanaz a Luzskov irányítja Moszkvát és annak alapján, amiket nyilatkozik, nem látszik megrettenve lenni. Az egy Hodorkovszkijra tucatnyi oligarcha jut, akik Putyin alatt piaci pozícióikat megszilárdították, személyes vagyonukat jelentősen gyarapították, elég többek között Alekperovra (LUKOIL), Liszinre (NLMK), Potanyinra (Interrosz), Deripaszkára (Bazovij element, Russkij Aluminyij, Rusztpromavto), Fridmanra (Alfa-grupp, TNK-VR), Vekselbergre (SZUAL-holding, TNK-VR), Bogdanovra (Szugutnyeftyegaz), Mordasovra (Szeversztal), Rasnyikovra (MMK), Jevtusenkovra (Sziszyema), Melnyicsenkora (SZUEK) utalni. Putyin és az ő államfői garanciái nélkül egyiküknek se lett volna esélye, hogy »igazán nagy üzleteket« kössön külföldi partnerekkel. És nem arról van szó, hogy nem szerették volna megismételni azok sorsát, akik a »lojalitási chartához« nem akartak csatlakozni (Guszinszkij), vagy kiprovokálták kizárásukat belőle (Berezovszkij és a már említett Hodorkovszkij csoportja) avagy kivételképpen személyes ellenszemből vonta meg tőle kegyeit a »cár» (Akszenyenko). Teljesen mindegy, ki kerül arra a helyre, amelyen ma Putyin van, *amíg létezik és újratemli magát a jelenlegi oligarchia*, mégha bizonyos mutációkkal is, egészében véve bizonyosan ugyanazt a putyini politikát fogja folytatni.” (Vitalij Ivanov, i.m. 40-41.l. – Kiemelés – Sz.Á.)

²¹⁵ Nem hiába nevezi magát a putyini típusú irányított demokrácia nagy előszeretettel *szuverén demokráciának*. A szuverenitás ebben az összefüggésben nem csupán a modern területi állam attribútuma, amelynek mindkét összetevője csorbát szenvedett az 1991 utáni államgyengesség korszakában, a „majdnem-interregnumban” vagy „zavaros időszakban”: az orosz állam külső szuverenitását – területi integritását és politikai önállóságát – veszélyeztető külső és belső erőkkel szemben, illetve a külföldi tanácsadókkal, a nyugati befolyással stb. szemben kellett helyreállítani, belső szuverenitását pedig az oligarchikus klánok hatalmi túlsúlyával és a szeparatista álmokat dédelgető régiókkal szemben. A szuverén jelző a demokrácia összefüggésében azonban ennél többet, illetve mást jelent: nemcsak arra utal, hogy az orosz demokrácia mostantól nem fog idegen mintákat követni, azaz feladni orosz identitását, mert az – mint a nyugati demokráciát szolgálóként másolni próbáló liberálisan irányított Jelcin-korszak mutatta – katasztróféhoz vezet az ország, a nép, a társadalom többsége számára, nemcsak azt jelenti, hogy orosz demokráciát nem jogos a több évszázados történelmi múlttal és különös arculattal rendelkező nyugati demokráciákkal összehasonlítva folyton elmarasztalni, hogy tehát az orosz demokráciának is sajátos, másokétól elütő arca van, hanem azt is jelenti, hogy mostantól egyedül a szuverenitásának teljességét visszanyert orosz állam illetékes megmondani, mi a demokrácia és mi benne az orosz, mindenki más – kívül és belül – illetéktelen ebben a tekintetben. A szuverén demokrácia ígység végeredményben államarcú demokrácia, ahogyan a jelcini demokrácia olirachiaarcú demokrácia volt: irányított demokrácia ez is, az, amelyből a legfontosabb – a társadalom szuverenitása – hiányzott, illetve hiányzik.

globális óceánon felszínén tehetetlenül hánykolódó roncsállam volt. Az államot mostantól – úgymond – nem a külföld érdekét képviselő ilyen-olyan tanácsadók, nemzetközi szervezetek, nagykövetségek és nem is oligarchikus magánérdekeket képviselő üzletemberek akarata fogja irányítani, hanem az államhoz hű, a közérdeket – a “nép” érdekét – és a nemzeti érdeket elszántan képviselő hazafias erők, akik – az állam egységének megőrzése, az ország kormányozhatósága és a természeti források magánosításának, az ebből származó jövedelmek elcsorgásának megakadályozása érdekében – a közérdeknek, nemzeti érdeknek, államérdeknek fogják alárendelni a demokratikus folyamatokat is: amennyiben az állam elemi integratív és szociális funkcióinak folyamatos teljesítése érdekében elengedhetetlen, irányítani fogják a demokratikus akaratképzés, hatalomgyakorlás és hatalomellenőrzés egész folyamatát, beleértve a média hatalmát is, hiszen a mediatizált demokráciákban ez (és a posztszovjet Oroszország első tíz évének története ezt mindenki számára meggyőzően megmutatta) gyakran meghatározóbb szerepet játszik, mint a politikai pártok parlamentben folyó politikai csatározásai vagy értékrendje.

„Na de – csattan föl az *idealista* és *megélhetési liberálisok* közös kórusa országon belül és kívül – miféle demokrácia az, amelyben maga az önállósult, a demokratikus akaratképzés folyamatairól levált hatalom irányítja ezt az akaratképzést, nehogy ez az akarat – a nép hő akarata – ne adj’isten olyan hatalmat képezzen, amely a demokráciát, a szabadságot, a nemzeti szuverenitást garantáló hatalom helyére tolakszik?„ Való igaz: irányított demokrácia. Pontosan olyan, amilyen az 1991, de különösen 1993 és még inkább 1996 után Jelcin orosz demokráciája is volt²¹⁶. A különbség a jelicini és putyini irányított demokrácia között fokozati, de nem abban az értelemben, hogy az előbbi azért valamivel kevésbé, az utóbbi pedig sokkal erősbben irányított, hanem abban az értelemben, hogy az utóbbi az előbbiből következett (részben az abszolút irányított 1999-2000-es elnökváltással), főképpen pedig abban, hogy utóbbi az előbbi kiteljesedése és tökéletesedése: *a kifejezett vagy érett irányított demokrácia a kezdetleges vagy még éretlen jelicini irányított demokráciával szemben*.

Nyilvánvaló, hogy amikor mélyreható, hol indulatos, hol tárgyilagos elemzéseinkben, mondjuk Natalia Sevcova vagy Perry Anderson irányított demokráciáról írnak²¹⁷, akkor a demokrácia felszámolására vagy korlátozására, a liberális demokrácia beszűkítésére gondolnak. Való igaz: a Putyin-rendszer az orosz rendszerváltás *illiberális konszolidációja*, méghozzá nem általában véve, hanem *orosz módra*, ahogyan a liberális demokrácia oligarchikus modellje is *orosz módra* működött. Hisz különben az 1991 után beköszött szabadság állapota nem torkollott volna az orosz történelemben menetrendszerűen *volja*-ba – szabadosságba; avagy a kortársak által kedvelt történelmi analógiával: *szmutába*; az utca emberének kerestelen szavával: *bardakba*, azaz “kuplerájba”; mindenekelőtt azonban – hogy a kaotikus korszak saját és legkifejezőbb nyelvi

²¹⁶ „Nem lehet nevetés nélkül megállni, amikor azok siratják az állítólag „csekista csizmák” által eltaposott orosz »demokrácia«, akik 1993 október 4-én ünnepelték a Legfelsőbb Szovjet épületének (a moszkvai Fehér Háznak – Sz. Á.) szétlővetését, 1996 nyarán pedig azt kérték az országtól, hogy »szavazz a szíveddel« (a szerző itt a liberális értelmiségnek, különösen a művészértelmiségnek Jelcin irányított újraválasztásában játszott kínos, ha ugyan nem szégyenletes szerepére utal)...Aligha akad normális ember, ha minden rendben van az emlékezetével, aki osztozni akarna az olyan szélhámosok és szerencsétlenflótások kesergésében, akik rég bebizonyították, hogy meggyődéssel nélküli, lelkiismeretlen emberek, akikből hiányzik a szégyenérzet szikrája is. Nem kevésbé nevetséges a Putyinnak címzett vádakat hallgatni arról, hogy tiszteletlenül bánik a jelicini Alkotmánnyal. Mert arra aztán, ahogy maga Jelcin bánt el az 1978-as Alkotmánnyal és arra, ahogy kidolgozták és lenyomták az ország torkán a jelenlegi Alkotmányt, jobb nem is emlékezni.” (Vitalij Ivanov: Anti-revolucionyer. I. m. 27. l.)

²¹⁷ Ligyija Sevcova: Útban Európától. In: 2000, 2004. 5-6. szám; Perry Anderson: Az irányított demokrácia. In: 2000, 2007. 6-7. szám, 13-30. l.

leleményét idézzem: *beszpregyelbe*: kriminális beszpregyelbe, oligarchikus beszpregyelbe, regionális beszpregyelbe, vagyis *minden határon túlmenő, semmiféle normative jogi, erkölcsi, gazdasági szabályt, megkötést nem ismerő önkényeskedésbe, magánérőszakba és bürokratikus, kriminális, illetve oligarchikus erőszakba* a társadalmi élet szinte minden szintjén és színterén, természetesen az efféle *anómiás* állapotok összes jól ismert jogi, erkölcsi, pszichológiai és egyszersmind gazdasági és politikai következményével, amelyek egyfelől a *totális korrupcióban*, másfelől az olykor *a fegyveres polgárháborúig* elmenő oligarchikus klán-viszályokban, végezetül a félelmetes ütemű *gazdasági hanyatlásban, szétesésben*, a GDP zsugorodásában, a lakosság *totális elszegényedésében*, majd az 1998-as “default”-ban, a pénzügyi krachban és *államcsődben* kulmináltak.

Végső soron az illiberális konszolidáció a különféle szabadságok, autonómiák, szuverenitások (valójában: oligarchikus és regionális önkényuralmak, kriminális magánrérumuralmak, kleptokratikus-bürokratikus klánönkényuralmak) nagyjából olyan mértékű “visszanyesését” jelentette, amekkora maga a káosz volt. Az elnöki típusú, föderatív berendezkedésű, többpárt rendszerű orosz demokrácia születésétől fogva irányított demokrácia volt – váltás ezen belül következett be: a jelicini módon, kapkodva, durván irányított, főként pedig – és innen a nagyobb szabadság látszata – hol irányított, hol nem irányított demokráciából, hol oligarchák, hol az elnöki adminisztráció, hol regionális kiskirályok által irányított demokráciából Putyin alatt egy központból, egyazon módon, vagyis kemény kézzel irányított demokrácia, úgy is fogalmazhatnánk: *engedelmes demokrácia* (mármint az állami központnak engedelmes), *kezesbárány-demokrácia*, avagy még inkább az állam-idomár, az államgazda oldaláról nézve: *domesztikált – azaz megszelidített és háziasított – demokrácia* lett, a *ténylegesen nyitott (vagy Oroszországban félig-meddig nyitott) rendszerből ténylegesen (vagy teljesen) zárt* (formális persze változatlanul nyitott) *rendszer* – minden előre kalkulálhatatlan, irányíthatatlan fejlemény, minden véletlen, minden hatalmi kockázat fokozatos, de egyre teljesebb kiszűrésével, az oligarchikus klánok viszályának és kriminális eszközökkel folytatott háborújának (ezen belül a kompromatok háborújának, a szeparatista háborúknak, főleg a csecsenföldinek) a befejezésével, a tömegmédiák deoligarchizálásával és *de facto* államosításával, a regionális kiskirályságok szuverenitásának megtörésével, a közérdeket a magánérdeknek alárendelő, az állam fejére nőtt oligarchák és gubernátorok állami móresre tanításával, a kriminális biznisz és a bürokratikus “biznisz” közötti összefonódások visszaszorításával, *de egyszersmind a biztonsági szolgálatok és az állami és helyi bürokrácia túltengő befolyásával és olykor törvénysértő fellépésével, a hatalommegosztás elvének, a hatalmi ágak szétválasztásának tényleges megszüntetésével, a parlament működésének, a pártoknak, a Főügyészségnek, a Központi Választási Bizottságnak – és ezen keresztül a választási rendszer és a választási folyamat – az elnöki/államfő apparátus illetve személy szerint az elnök ellenőrzése alá vonásával és állandó nyomás alatt tartásával.*

A *domesztikálás* – vagyis a megszelidítés és háziasítás – *metaforája* – azt hiszem – kellő szemléletességgel mutatja meg, mit jelentett az irányított demokrácia “puha”, “kaotikus” oligarchikus típusának átalakítása monolitikusan etatista, *elsődlegesen* a biztonsági szolgálatok korporatív ellenőrzése alá került, irányított demokráciává, vagyis azt, hogy az Oroszországban 1991 után létrejött és 1999-ben az oligarchikus uralom vágányairól széles fesztávú állami vágányokra átállított politikai rendszerrel kapcsolatban nem a “domesztikálás”, hanem maga a “demokrácia” szó *metaforikus értelmű* (olyan mint a demokrácia, mintha-demokrácia stb.) Míg a “kapitalizmus” fogalmát a “vad” jelző bizonyos állapotokban és korszakokban segíthet értelmezni (“vadkapitalizmus”, vagyis a semmiféle játékszabályt, normát, kontrollt, határt nem ismerő magánönzés szabad érvényesülése a profitmaximalizálás korlátatlansága alapján), addig a

demokráciával kapcsolat a “vad” vagy “nyers” jelzőnek vajmi csekély értelme van, hacsak nem annak a viszonynak a jelölésére használjuk, amelyben a kalkulatív racionalitás kapitalista viszonyaira való áttérés átmeneti korszakát jellemző nyers, vad, kaotikus vonásokat egyszeriben a demokráciának kezdik tulajdonítani, a demokrácia vadságáról, zabolátlanságáról, irányítatlanságáról beszélnek, amely sürgetően veti fel megzabolázásának, betörésének, megszelidítésének, háziasításának, egyszóval erős kezekkel történő irányításának követelményét. Ebben a viszonyban értelemszerűen az állam lép fel, a demokrácia megszelidítőjének, idomárának, betörőjének, egyszóval domesztikálójának szerepkörében és a demokrácia háziasítása ténylegesen részleges vagy teljes államosítást jelenti. A formálisan fenntartott demokratikus intézmények, az alkotmányjogilag szétválasztott hatalmi ágak, a parlament, a bíróság, a szabad sajtó szelidsége, domesztikáltsága ebben az irányított demokráciában azt jelenti, hogy egyikük sem össze-vissza, irányítatlanul, vadul, zabolátlatlanul, nyersen működik és fejt ki hatását, tekintet nélkül az állam – a nemzet, a nép – érdekére, hanem összehangoltan szolgálja a ház urát és belesimul abba az uralmi stílusba és államüzemi ritmusba, ami a végrehajtóhajtó hatalmat személyesen és korporatívan birtokló és gyakorló csúcstelítet jellemzi.

Bizonyos tehát, hogy a Putyin által *domesztikált demokrácia* nagyon távol van a demokrácia nyugati ideáltípusától, talán még annál is távolabb, mint a Jelcini irányított demokrácia volt, de azért nem annyira távol, mint azt Putyin nyugati sajtója időről-időre mutatja. (Csak egyetlen alkalmi csokor a 2007-es nyugati sajtó idevágó címszavaiból: “Putyin: a múltban szövetségésünk – ma zsarnok.” (Newsweek); “Putyin-huligán: csakugyan a faszizmus felé vezet Oroszországot? (The Times); “Szeretünk téged, ó Putyin, Nagy és Rettenetes”(The Sunday Times); “Ki fogja megállítani Putyint?” (Fox News); A „Gonosz birodalma” újjászületik (Los Angeles Times); “Putyint helyre kell tenni” (The Washington Times) stb. stb.) Oroszországnak persze addig sem volt túl jó a nyugati sajtója, amíg az irányított demokráciának nem Putyin-arca, hanem Borisz cár-arca volt, csak akkor a nyugati aggódalmak arról szóltak, hogy a központi hatalom gyöngye, az állam képtelen féken tartani az oligarchákat, képtelen útját állni a maffia terjeszkedésének, a mindent felzabáló korrupciónak, és az orosz káosz globális fenyegetést jelent a Nyugatnak. Olyannyira, hogy amikor Putyin hatalomra került, egyenesen azon mérték az új kurzus hitelességét és komolyságát, mennyire lesz kész és képes kiszorítani az államból a fékezhetetlen étvágyú oligarchákat, ezekkel az újmódi bojárakkal²¹⁸. Mihelyt azonban Putyin megtörte az oligarchákat és Oroszország a gazdaságban az oligarchikus

²¹⁸ Lee S. Wolosky a *Foreign Affairs* 2000. évi 2. számában egyenesen ezzel kezdte *Putyin és a plutokraták* (ebben az összefüggésben *plutokraták* = *oligarchák*) című írását: „Jelcin elnök tavaly december 31-i lemondásával az addig szinte ismeretlen Vlagyimir Putyint tolta reflektorfénybe. Most, pár hónap múltán korai lenne még megmondani, vajon a KGB egykori felderítője mennyire kötelezte el magát a demokráciának és a szabad piacnak. Ha azonban úgy döntene, hogy szavait tettekre váltja, az orosz politikai színpad befolyásos szereplői minden bizonnyal támogatni fogják ebben. Jelcinnel ellentétben Putyin számíthat az orosz alsóház, vagyis a Duma és a közvélemény támogatására egyaránt. Sikerült hidat vernie az ellentétes felfogású politikai táborok között. Olyan támogatottságot jelent ez, amit, ha csak rövid ideig is, fölhasználhatna néhány kellemetlen reformintézkedés keresztülvitelére. Ehhez azonban *mindenekelőtt meg kellene fékeznie az ország fölött veszedelmesen elszabaduló plutokratákat. Elődje ezt nem tudta vagy nem akarta megtenni. Mi több, e pénzemberek – Borisz Berezovszkij, Mihail Hodorkovszkij, Roman Abramovics, Mihail Fridman és mások – összeszövődtek a mindenkori Jelcin-kormánnyal és sok esetben elhallgattatták a velük szemben megfogalmazott ellenzéki bírálatot. Ezáltal pedig veszélybe került Oroszország demokratikus átalakulása és áttérése a szabad piaccgazdaságra. De az orosz plutokraták igen fontos amerikai érdekeket is fenyegetnek, mivel az Egyesült Államok hosszútávú biztonságát legjobban Oroszország sikeres átalakulása szavatolhatná.” (Magyarul lásd: Wolosky Lee S.: Putyin és a plutokraták. In: 2000, 2000. 6. szám, 5.l.)*

rablókapitalizmustól a szuverén államkapitalizmus felé fordult, a politikában pedig az irányított demokrácia pszeudo-liberális útjáról áttért nyíltan és vállaltan illiberális útjára, a “Maffia Oroszországa”, az “Oligarchák Oroszországa”, a “Káosz Birodalma” addigi nyugati sztereotípiáit a “KGB Oroszországnak”, a “fogát csattogtató és körmeit fenő Birodalmi Medvének”, a “Csapok Önkényeskedő Urának”, sőt, a “Szabadságellenes Gonosz Birodalmának” *hidegháborús sztereotípiái* váltották fel²¹⁹. (Csak a legutóbbi időben változott meg a kép és a hang, nyilvánvalóan az Egyesült Államok mint *globális szuverén* pozícióit megrendítő a globális gazdasági válság nyomására, ami az Obama nevével fémjelzett általános amerikai irányváltás, a “nyitás”, egyfajta “amerikai olvadás” részeként az Oroszországhoz való viszonyra is kiterjed és az új *hidegháború* lezárásának gesztusaival egészül ki.)

Persze, az orosz társadalom is távol van a nyugati társadalmaktól, és pedig nem csupán az elmaradottság értelmében, nemcsak a gazdasági mutatók vagy a civil öntudat mutatói tekintetében van távol, hanem azért, mert a keresztény civilizáció másik ágához tartozik, mert más módon él, gondolkodik, dolgozik, alkot a kelet-európai társadalom, mint a nyugati. Mindenesetre nem lehet civilizációs és történelmi összefüggései közül kiragadva vizsgálni azt, ami Oroszországban 1991, majd 1999 után bekövetkezett. Végére is, mért lett volna sokkal különb az irányított demokrácia illiberális konszolidációja, mért lett volna sokkal liberálisabb az *etatista stabilizáció*, mint amennyire liberális volt az irányított demokrácia első, jelicini modellje és az állam oligarchikus kiszípolozása és szétverése?

Nem egyszerűen az uralmi módok váltásának szokásos kelet-európai ciklusáról van-e itt szó, amelyet a kulturális modellek váltakozása szintjén olyan meggyőzően mutatott be egykor *Kultura Dva*²²⁰ című monográfiájában a kulturológus Vlagyimir Papernij, szembeállítva a “szétfolyás” és “megszilárdulás”, “olvadás” és “fagyás”, “nyitás” és “zárás” “liberális” és antiliberális kulturális paradigmáit, ezek váltakozásaként írva le az orosz történelmet IV. Ivántól egészen Brezsnyevig. Papernij könyvének fókuszában a forradalom utáni “NEP-korszak”, a 20-as évek és az 1929-es sztálini fordulat utáni totalitárius korszak, a 30-as évek totálisan ellentétes kulturális paradigmája, amelyet a mindennapi élettől a jogalkotásig, a városépítészettől a gazdaságig és politikáig, a kultúra minden elképzelhető szegmensében megtalál.

Ugyanezt a teljes kulturális – érületi, életmódbeli, mentalitásbeli stb. – váltást írja le az 1960-as és az 1970-es évtized kulturális paradigmáját állítva szembe egymással. Ez a leíró modell – mutatis mutandis – minden nehézség nélkül átvihető az 1990-es és a 2000 utáni évtized kulturális paradigmái közötti különbségre. Papernij nem elemzi a kulturális paradigma-váltás mélyebben fekvő okait, jelesül azt, hogy a megroppant, folyton túléléséért küzdő orosz civilizáció avagy a kelet-európai fejlődési modell talaján a “szabadság”, “nyitás”, “nyugatosodás” vagy “modernizálódás” kulturális időszakai egyszersmind az orosz rendszer felbomlását is jelenti, tehát szétesésést, rendetlenséget, válságot, ami egy idő után életre hívja vagy megerősíti a “zárás”, a “visszafagyasztás”, a “demodernizálás” társadalmi erőit, túl azon, hogy mindenféle orosz különöségtől függetlenül, a modern európai politikai fejlődés is azt mutatja, hogy a forradalmak és ellenforradalmak kaotikus

²¹⁹A tömegkultúra artikuláltsági fokán megjelenő, mediatizált országgépek (országimidzsek) közötti szimbolikus harcot (az imidzsgyilkosság, az országgép-kompromat vagy lejárató célzattal forgalomba hozott országgép problematikáját), Oroszország folyamatosan változó értelmű és tartalmú politikai keretezését behatóan tárgyaltam *Borisz sztár és a sztárevicsék* című könyvem (Helikon, 2000.) IX. fejezetének *Kompromat Oroszország ellen* című alfejezetében.

²²⁰Vlagyimir Papernij: *Kultúra „Dva”*, Ardis, Ann Arbor, 1985.

időszakait restaurációk követik. Maga a paradigmaváltás azonban nem vezethető le pusztán politikai-hatalmi aspirációkból, alkotmányos vagy alkotmányt félresöpítő puccsokból, hanem magában a társadalmi mentalitásban következik be irányváltás, érlelődik meg a kulturális váltás homályos, majd mind világosabban kifejezésre juttatott igénye. Ez a mentalitás azonban folyamatos változásai és az őt ért megrázkódtatások ellenére az adott nemzetre vagy népeiségre tartósan jellemző. A társadalmi hangulatváltozások iránya, a megrázkódtatásokra adott társadalmi válaszok tipikusak és történelmileg hosszú távon konstansnak monhatóak, legalábbis ameddig egy népesség mindennapi praxisokban, életviszonyokban, átélt és öröklött értékelési és cselekvési mintákban, ismeretekben és képzetekben rögzült kulturális emlékezetének folytonossága fennáll.

Ebből a szempontból Putyin szerepe alig volt több, mint személyes alkati alkalmassága (illetve fokozatos alkalmassá válása) annak az *üres politikai helynek* a betöltésére, amely a társadalomnak a képzeletében keletkezett az 1990-es évek végére²²¹, mely társadalom az évtized elején maga is önként vagy tehetetlenül, de érzületileg teljesen azonosult a szabadsággal, *fel akart szabadulni* a totalitárius rendszer minden magántörekvést gúzsba kötő kötelei alá. Ámde éppen az a kérdés, mit jelentett az adott-öröklött társadalmi mentalitás síkján – politikusoktól az újszerű üzletemberekig és az átlagemberek millióiig – a szabadság, mert csak ebből válik megérthetővé, milyen szabadságból lett a társadalom túlnyomó többségének elege a 90-es évek végére. Nos, nem egy kívülről rájuk szabott szabadságból, hanem saját szabadságukból, ha tetszik, az orosz szabadságból, amelynek neve: *volja* (lényegében a zabolátlan, rend és főként felelősség nélküli szabadság kiáradása, egyfajta anarchikus kötetlenség, hatalomnélküliség), amely idáig még minden esetben zsarnokságba csapott át: a rendtelenség szabadsága a rend diktatúrájába, méghozzá – a 90-es évek végén biztosan – a társadalom többségének sürgetésére és legteltesebb jóváhagyásával. Végső soron itt az átvett, imitált rendszereket minden esetben felülíró “nemzeti karakterről”, “nemzeti kultúráról” van szó, amelyet a sorok írója inkább a “módok” címszava alatt foglalna össze. Mivel ennek részleteibe jelen írás terjedelmi határai között nem bocsátkozhatom bele, legyen elegendő itt egy kiváló orosz szociológus, a szakma egyik nagy öregje, Tatjana Zaslavszkaja 2004-ben írt könyvének²²² azt a részét idéznem, amelyben az “orosz mentalitás”, az “orosz karakter” jegyeit foglalja össze, ebből ugyanis kiviláglik az irányított demokrácia rendszerén belül zajló, egyébként nem túl éles, kimenetelét tekintve mégis paradigmatisztikus váltás mélyebb megalapozottsága a társadalmi igények és remények, félelmek és várakozások világában. Ezek szerint az 1990-es évek végén, 2000-es évek elején az orosz nemzeti habitust és mentalitást a következő orientációs pontokkal és értékmintákkal lehet jellemezni:

1. A hatalom és az állam szakrális tisztelete. A társadalmi rend akár erőszakos eszközökkel történő fenntartására képes erős állam iránti igény: “nekünk ez kell” vagy “velünk nem lehet másként bánni” (“sz nami incase nyelzja”)
2. Anarchikus hajlamok: a szabadságnak nem mint felelősségnek, hanem mint semmiféle kötöttséget nem ismerő, mindent megengedő állapotnak (“vszjedozvolennosztj”) a felfogása, amiből az következik, hogy épp ezért “nekünk bot kell”, “minket csak bottal lehet rendre tanítani” (“poetomu sz nami mozsno tolko palkoj”). “Vajon a szabadságnak, mint egyfelől *volja*-nak, másfelől végtelen túrésnek a felfogása, amelyet időről-időre

²²¹ Lásd ehhez *Borisz sztár és a sztárevicsék* című könyvem (Helikon, 2000.) A *Nyolcadik főtítká*r című Putyin hatalomra kerüléséről szóló utolsó fejezetének bevezető részét.

²²² Tatjana Zaslavszkaja: *Szovremennoje rosszizszkoje obscseszto: szocialnij mehanizim transzformacii*. Moszkva, Gyelo, 2004. 58-61.l.

apokaliptikus lázadások (Puskin szavait idézve: “esztelen és kíméletlen lázadások”) szakítanak meg, nem a rabszolgák elsődleges jellemzője?”²²³ – teszi fel a kérdést Zaslavszkaja.

3. Az emberi élet és a személyiség értékének alacsonyága; a kollektívum érdekei mindig az individuum érdekei fölé helyeződnek; következképpen az személyhez fűződő jogok elnyomása megengedhető.
4. A törvények tiszteletének gyöngesége, a formális jognak ellentmondó viselkedési normák mély meggyökerezettsége a kultúrában és a gyakorlatban.
5. Gyanakvás és fenntartás a magántulajdonnal és a gazdagsággal szemben: “nem becsületes munkával és kockázatvállalással, hanem csak csalással és igazságtalanságok árán lehet meggazdagodni”; annál nagyobb becsben állnaka szociális igazságosság, az egyenlőség és a kölcsönös segítségnyújtás értékei.
6. A munkával, tehetséggel, szorgalommal megszerezhető értékek (műveltség, szakmai tudás, karrier, ismertség, siker) viszonylagos lebecsülése; a vállalkozói tevékenységek alacsony presztízse; a racionális gazdálkodásra, racionális élet- vagy ügyvitelre való képtelenség vagy igény hiánya; nagyfokú hajlam az értelmetlen kockázatra (az “orosz rulett”-típusú kockázatra), a tékozlásra, kicsapongásra stb. stb.
7. A munka becsületének más országhoz képest alacsony foka. A hajlam az olyan életvitelre, amelyben a rohamszerűen elvégzett munka rövid, de intenzív szakaszait hosszú “lazítás”, kikapcsolódás követi, folytonos kicsapongásokkal és részegeskedésekkel; a munkafegyelem és technológiai fegyelem alacsony foka, a szigorúan szabályozott, racionalizált munkavégzésre való képtelenség.

Véleményem szerint csakis *az orosz mód/módok* összefüggésében érdemes a kialakult putyin-rendszer vonásait vizsgálni, beleértve ebbe magának a rendszernek és a rendszert megszemélyesítő politikai mediatizált idimidzsének olyan meghatározó kulturális összetevőit (mint például “péterváriság”, “csekistaság”, “sportemberi habitus”), valamint az *etatista illiberalizmus* keménységet és rendet teremtő és/vagy szimuláló *uralmi módjának* abszolút népszerűségének, tartós és általános társadalmi elfogadottságának és a liberális politikai gondolkodás, érzület, illetve pártok gyors marginalizálódásának okait.

Választási demokrácia vagy választási autokrácia?

A kívülről irányított demokrácia politikai és gazdasági fenntarthatatlansága (előbbit Jelcin 1996-as újraválasztásának kínos epizódja, utóbbit az 1998-as államcsőd jelezte) a megriadt új orosz elitet (nemcsak a csúcselitet), és a káoszba belefáradt, egyre hevesebben és bármi áron rendet kívánó orosz társadalmat választút elé állította. De nem nem a kiteljesült, sem kívülről, sem felülről nem irányított demokrácia és az irányított demokrácia között kellett választaniuk, hanem az elszabaduló káosz és az etatista-autokratikus rendteremtés között, aminek eredménye a belülről irányított,

²²³ l. m. 59. l.

lényegében etatizált demokrácia lett (már ha ebben az értelemben a “demokrácia” szónak van még bármilyen értelme). Mindenesetre nehéz lenne antidemokratikus fordulatként leírni ezt – az irányított demokrácia rendszerén egyelőre belül maradó – módbeli váltást, amely Oroszországban az irányított demokrácia stabilizálásának alighanem egyetlen járható útja volt és ezt az utat – ne feledjük – 1999-től legalább 2004-ig nem Putyin revansra és rendteremtésre kiéhezett “csekistái”, hanem Jelcin, a “család”, az oligarchák, neoliberális gazdasági szakemberek és politikusok egyengették. Innen nézve nem nagyon érthető, hogy olyan élesen antiputyinista politikai elemző, mint Natalia Sevcova, miben látja a nagy visszafejlődést, az antidemokratikus fordulatot, a “tradicionalizmushoz” való visszatérést, ha egyszer ő maga írja le azt, hogy a Jelcin rendszer “választási autokrácia” (vibornoje szamogyerzsavije) volt, amely a kreml-i központ (a politikai hatalom) és az oligarchák (az üzleti élet uralkodó szereplői) közötti barter-kereskedelmen alapult (mi tulajdont nektek, ti médiatámogatást és pénzt vagy más javakat gurítototok vissza nekünk)? Mennyivel demokratikusabb az állam és az oligarchák közötti barter politikája, amely az állam széthullásához és a társadalmi és gazdasági hanyatláshoz vezetett, mint a „hajtósíj” politikája, amellyel a “bartert” Puty váltotta fel, mikor arra törekedett, hogy “alárendelje az államnak a gazdaság oligarchikus szereplőit”? Nem inkább a demokrácia elemi előfeltételeinek egyikét teremtette-e meg ezzel az alárendeléssel, pontosabban az állam (a politikai hatalom) és az üzlet (a pénz hatalom) szétválasztásával? Persze, mivel Oroszországban erős politikai pártok és civiltársadalom híján csak a megroggyant állam és a részben állami segédlettel megerősödött oligarchák lehettek a politikai élet erős auktorai, az alternatíva eleve adott volt: oligarchikus káosz (ezen belül: polgárháború vagy oligarchikus kormányzás) vagy etatista rendteremtés (ez utóbbin belül: diktatúra vagy illiberális demokrácia). Putyin, ha Oroszországot ki akarta vezetni az oligarchikus káoszból, ha az állami elemi szolgáltató, rendfenntartó, törvények betartását szavatoló funkcióit helyre akarta állítani, akkor bizony a bürokrácián, közelebbről most már a bürokráciát ellenőrzés alatt tartó bürokrácián (a biztonsági szolgálatok és a pénzügyi bürokráciáján) kívül másra nemigen támaszkodhatott. A Jelcin-korszakban, amely az illiberális demokrácia kaotikus változatának felelt meg (nem pedig liberális demokráciának) nem születettek meg azok a politikai, gazdasági és civiltársadalmi szereplők, amelyekre egy nem-etatista rendteremtés és vele egy liberális demokrácia fokozatosan ráépülhetett volna. Oroszország nem Putyin hatalomra jutásával zökken át a demokrácia első tíz évben lefektetett síneiről a nem-demokrácia, az autokrácia sínpárjára, hanem eleve ezen a sínen haladt, de 1993-tól egészen biztosan. Ha azonban ezt elismerjük, értelmét veszti a demokratikus Jelcin és a diktatorikus Putyin, a demokrácia és a restauráció dichotomikus interpretációs sémája, főként pedig az, hogy a változásokat ne Putyintól, az ő politikai akaratából, esetleg a benne megtestesült intézmény – a biztonsági szolgálatok – mentalitásából generálják, egyszersmind felmentsék önmagukat, azokat az értelmiségieket, akik az állam összeomlását szabadságnak vélték, vagy egyenesen az oligarchák szolgálatában, a kormányzás hiányát, a kriminális káoszt szabadságként ünnepelték, úgy téve, mintha nem látnák, hol kell egy ilyen sodródásnak és hanyatlásnak Oroszországban elkerülhetetlenül végződnie, hogy maga a Jelcin-rendszer jutott el az állam teljes szétesésének vagy az etatista fordulatnak az alternatívájáig és az utolsó pillanatban ezért hívták be éppen Putyin és FSZB-seit a rendszer legfőbb haszonélvezői az állam felperzselt földjére²²⁴.

²²⁴ Ligyija Sevcova ezt írja erről az antidemokratikus fordulatról: „Vlagyimir Putyin hatalomra jutásának módja – kinevezték Borisz Jelcin utódjának, majd kinevezését *irányított választások útján legitimálták* – bizonyos mértékig már *előrevetítette az oroszországi demokrácia sorsát*.” (l. m. 24. l.) De mennyivel vetítette ez inkább előre az oroszországi demokrácia sorsát, mint Jelcin 1995-ös újráválasztási, amikor legalább ennyire irányított választásokkal legitimálták elvileg leválthatatlan elnöki

Mennyiben volt tehát a Jelcin-rendszer “irányítatlan” demokrácia? Köztudomásúlag már a Jelcin-rendszer kiérdemelt a nyugati és az orosz sajtótól és az elemzőktől az irányított demokrácia, a delegatív demokrácia minősítést (elég talán itt a Fehér Ház, akkor ténylegesen működő és törvényes népképviselői szerv, a parlament igencsak irányított szétlövetésére vagy még inkább az 1995. évi elnökválasztásra utalni, amelyen a liberális értelmiség túlnyomó részének igenmcsak aktív részvételével irányították a választások kimenetelét, nem beszélve a hatalmi ágak szétválasztásának mértékéről, az üzlet által irányított államról vagy – és korántsem utolsósorban – arról, ahogyan Jelcin és a “család” az elnöki hatalmat átadta egy addig a nyilvános politikában tökéletesen ismeretlen fiatalembernek, Vlagyimir Putyinnak a FSZB frissen kinevezett elnökének, a később elnökválasztás már csupán az informálisan átadott hatalom formális megpecsételése volt²²⁵).

Ugyanakkor a Jelcin-rendszer teljesítményeket még az irányított demokrácia terén is csak az oligarchikus üzlet és az állami bürokrácia összefonódását szavataló legfelső hatalom tekintetében tudott felmutatni (az, hogy az alkotmánybíróság, a bíróságok, a parlament “megfegyelmzését” nem egy központi akarat, nem a teljesen önálló, befolyásolható és politikailag súlytalan elnök, hanem különféle oligarchikus körök hajtották végre, hol az egymás ellen, hol a neoliberális “ifjúreformátorok”, hol pedig maga Jelcin ellen folytatott háborúikban, a lényegen mit sem változtat²²⁶). A jelcini – oligarchák és a “család” által – “irányított demokráciát” minden egyéb tekintetben a tökéletes irányítatlanság, irányvesztés, sodródás jellemzi, a törvények érvényesítésére való képtelenség, az államot belülről szétrohasztó korrupció és kriminalizálódás, az adók behajtására való képtelenség, a nyugdíjak, segélyek, állami vállalatoknál a bérek kifizetésének elmaradása, a példátlan ütemű gazdasági hanyatlás, Oroszország de facto szuverén kormányzóságokra hullása stb. stb.

hatalmát? Zavarbaejtő, hogy a liberális értelmiség egy része, az államot kikezdő káoszt a szabadságokkal együtt szűkítő Putyin-rendszer iránti elfogultságában, milyen kevéssé képes és kész látni a folytonosságot a két rendszer között, főként pedig azt, hogy az előbbiből miért következett elkerülhetetlenül az utóbbi, miként készítette elő számára a talajt tehetelenségével és korruptségével, törvénytelenégeivel és manipulációjával, a társadalmi elégedetlenség olyan mértékű felfokozásával, amely már-már diktatorikus fordulat vagy polgárháborús káosz felé mutatott, hogy tehát a Jelcin-rendszerben minden benne volt, csak az egyről-kettőre haladó demokrácia evolúciós mozgása nem.

²²⁵ A kérdéskört behatóan tárgyaltam az oroszországi átalakulás első tíz évét bemutató könyveimben: Oroszország elrablása. Helikon, 1999.; Borisz sztár és a sztárevicsek. Helikon, 2000.

²²⁶ Amikor Putyin jószerevével még hatalomra sem jutott, 2000 elején, egy *Foreign Affairs*-ben megjelent tanulmány szerzője, Lee S. Wolosky még attól tette függővé demokratikus elkötelezettségét, hogy képes lesz-e és merni fog-e szembefordulni az oligarchákkal (a cikk fordítója meghagyta az angol nyelvű tanulmányban szereplő „plutokrata” szót, de ez minden esetben az oroszban meghonosodott „oligarchának” felel meg: „Most, pár hónap múltán korai lenne még megmondani, vajon a KGB egykori felderítője mennyire kötelezte el magát a demokráciának és a szabad piacnak. Ha azonban úgy döntene, hogy szavait tettekre váltja, az orosz politikai színpad befolyásos szereplői minden bizonnyal támogatni fogják ebben. Jelcinnel ellentétben Putyin számíthat az orosz alsóház, vagyis a Duma és a közvélemény támogatására egyaránt. Ehhez azonban mindenképp meg kellene fékeznie az ország fölött veszedelmesen elszabaduló plutokratákat. Elődje ezt nem tudta vagy nem akarta megtenni. Mi több, e pénzemberek – Borisz Berezovszkij, Mihail Hodorkovszkij, Roman Abramovics, Mihail Fridman és mások – összeszövődtek a mindenkori Jelcin-kormánnyal és sok esetben elhallgatták a velük szemben megfogalmazott ellenzéki bírálatot. *Ezáltal pedig veszélybe került Oroszország demokratikus átalakulása és áttérése a szabad piaccgazdaságra.* De az orosz plutokraták igen fontos amerikai érdekeket is fenyegetnek, mivel az Egyesült Államok hosszú távú biztonságát legjobban Oroszország sikeres átalakulása szavatolhatná. *Az oligarchák csalás és sikkasztás útján jutottak uralmi pozícióhoz az orosz közéletben, különösképp a kőolaj-szektorban.*” (Lee S. Wolosky: Putyin és a plutokraták. 2000. 6. szám, 5. l.)

Kérdés tehát, ha ezek után kérdés még, hogy mennyiben volt a Jelcin-rendszer liberális demokrácia vagy ennek legalábbis valamiféle biztató kezdete, nyitánya, amely idővel kiteljesedhetett volna? Mennyiben tekinthetjük a politikai pluralizmus valaminő csírájának, előképének az államot megszálló, az állami bürokráciát korrumpáló, az állami forrásokért civakodó oligarchikus klánok pluralizmusát? Mennyire tekinthetjük sajtószabadságnak az oligarchikus klánok érdekeit kiszolgáló sajtót csak azért, mert ebben a képletben nem egy, hanem sok cenzúra és sok hatalmi diktátum érvényesül, mert nem egyféle, hanem sokféle érdeket szolgálva torzíthatják el megrendelőik érdeke szerint az információkat a bértollnokok? Mennyire tekinthetjük a jogállamiság reményteljes kezdetének azt az államot, amelyben az alkotmánybírárságtól az igazságszolgáltatásig minden a bírakat és jogászokat korrumpáló magánönként ellenőrzése alatt áll és amelyben a renitenseket oligarchikus biztonságszolgálatok emberei tanítják mőresre kompromatokkal (lejárató kampányokkal), zsarolással, megfélemlítéssel, hivatalukból való eltávolításukkal vagy akár kivégzésükkel?

Kérdés tehát, hogy amit Putyin és csapata felszámolt, mennyiben volt nem-demokrácia, vagy egyesén a demokrácia elemi feltételeit is tagadó privátönként (oligarchikus önként, a szerzés és bírás semmiféle törvényt nem tisztelő, olykor kriminálítással határos önkénye)? Igaz, az is kérdés lehet, van-e értelme ebben a tekintetben a mértéknek? Lehet-e demokráciáról beszélni a demokratikus alapjogok legkisebb de jure (vagy de facto) korlátozása, a demokratikus kontroll korlátozása (mindenekelőtt a sajtószabadság, de a gyülekezési szabadságé is) esetében? Ilyenkor szokták elsűtni azt a kis viccet, hogy nem lehet valaki kis mértékben vagy félig terhes. Vagy demokrácia van egy területi államban vagy nincsen. Ezzel a szellemességgel azonban szemben áll két évszázad demokratikus fejlődése, amelynek kezdetein a demokratikus (sőt, olykor emberi jogok) mindenféle korlátozásával (vagyoni cenzussal, nemi, életkori, sőt, faji-származási korlátozásával is), amit aztán a korlátozások fokozatos lebontása, a demokratikus jogok kiterjesztése követett (elég talán itt a faji diszkrimináció megszüntetésére utalni az Egyesül Államokban).

Természetesen az új demokráciának nem kell mindent előlről kezdeniük, különösen akkor nem, ha a diktatúráikat (még a szimpla politikai diktatúráktól lényegileg különböző államszocialista diktatúrákat is) valamilyen többé-kevésbé folyamatos demokratikus fejlődés, a demokratikus vagy legalábbis parlamentáris hagyományok eredeti politikai felhalmozása előzte meg. Éppen e tekintetben azonban rendkívül nagy különbség mutatkozik a történeti Kelet-Európa (mondjuk Oroszország, Ukrajna) és csatolt részei (a Kaukázus, Belső-Ázsia államai) valamint a kelet-európaiuizált Közép-Európa (a balti államoktól le, az Adriáig) államainak posztkommunista fejlődése között. Az a mélységű káosz, amely 1991 és 1998 között Oroszországot jellemezte (vagy Grúziát és Ukrajnát jellemzi mindmáig) mindmostanáig ismeretlen maradt Közép-Európában (Magyarországon a „puha” vagy „liberális” demokrácia tűnhetett és tűnhet káosznak sokak szemében, de amennyiben az utóbbi négy évben ez egyre kevésbé az ellenzék retorikája, annyiban nem a puhaságból, az irányítás és kontroll elvesztéséből, mint inkább a hideg polgárháborúból fakad, amelyben az ellenzék illegitimként kezelve a kormányt, minden cselekvését blokkolni, megbénítani igyekezett, és nem csak, nem is elsődlegesen a kormányzsképtelenségben, hanem a hideg polgárháború kormányzást ellehetetlenítő következményeiben keresendő a káosz erősödése, és nem a liberális uralmi mód ellehetetlenülésének, a hideg polgárhábrút kiobbantó oldal győzelmének gyümölcse lesz az irányított demokrácia magyar modellje, amit illiberálisnak nevezek és amely mutatis mutandis mindazokat a vonásokat mutatni fogja, amelyekért manapság a Putyin-rendszert elmarasztalják. Sajnos azonban a gazdaságot szétziláló, a kormányzást ellehetetlenítő, a politikát hiteltelenítő stb.

polgárháborús káoszban azok az erők is megképződtek, amelyek már nem az illiberális demokrácia, hanem a fasisztoid etnokrácia programjával lépnek fel, mint 1991 és 1993 között Oroszországban (ugyanúgy élvezve az erőszakszervezetek támogatását) és hozzájuk képest egy illiberális demokrácia, a szabadságújkítás demokrácián belül maradó képlete szinte már vágyképnek tűnik fel.

Elkerülhető volt-e az etatista fordulat az irányított demokrácia oroszországi történetében?

A Jelcini irányított demokráciában a kvázi-liberális hatalomgyakorlás először is legitimációs válságot idézett elő, másodszer a mégoly engedékenyen gyakorolt abszolút hatalom a hatalomgyakorlás rendszerének intézményesítésével szemben minden szinten a „deinstitutionalizálódás” irányában hatott, funkcionális káoszhoz vezetett az államban és a hatalmi intézmények szubordinációjának szétesését idézte elő. Bárki került is volna 1999 után a hatalom csúcsára, kénytelen lett volna az állami intézmények és az állam kormányozhatóságának helyreállításával kezdeni. Az etatista fordulat Oroszországban az 1998-as pénzügyi összeomlás után elkerülhetetlen volt, egyetlen kérdés maradt csupán: melyik politikai-üzleti klán jelöltje, favoritja és kinek az érdekében, minek a javára fogja végrehajtani? Putyin a luzskovi moszkvai klánnal viaskodó, politikailag agonizáló, tehát gyöngülő kreml-i klán jelöltje volt, az utolsó szalmaszál, amelybe kapaszkodhatott. Nem lehetett előre tudni, hogy ez a politikai semmiből előbukkanó, jelentéktelennek látszó figura nemcsak följárható a hatalom csúcsára az irányított demokrácia ismeretes eszközeivel (ahogy a lényegében bukott, teljesen esélytelen Jelcin megtartható volt ezen a csúcson az 1996-os választások „levezénylésével”), hanem könnyedén leválasztja magát az őt jelölő klánról (éppen ennek gyengeségét és kiszolgáltatottságát kihasználva) és politikailag képes is lesz a fordulatot végrehajtani.

Az állam megerősítése ebben a kezdeti időszakban a következőket jelentette: a politikai folyamat intézményesítését; a politikai rendszer egymás alá rendelt döntési és végrehajtási szintjei közötti szubordináció helyreállítását; egyeztetési mechanizmusok beépítését a döntéshozatali folyamatba; az egyes intézmények funkcionális sajátosságának helyreállítását; az egymásnak feszülő, egymással hadiállapotban álló és háborúskodó hatalmi ágak közötti konszenzuális egységének helyreállítását; az állami források felhasználásának rendbetételét és a központi hatalom fölöttük való ellenőrzési és rendelkezési jogának érvényesítését.

Nyilvánvaló, hogy egy ilyen fordulatot legfeljebb szavakban meghirdetni képes egyetlen ember, valóságosan kivitelezni nem: ehhez saját emberekre, saját „csapatra” van szüksége, sőt, egész ellenelitre, amennyiben *a közérdek érvényesítésére képtelen, gyenge államban és zűrzavarban anyagilag érdekelt*, az állami forrásokat lényegében ellenőrizetlen fosztogató, az állami tulajdont, mindenekelőtt a nyersanyagkitermelés nagy szektorait magánosító kleptokratikus-kriminális-korrupcionista oligarchikus-bürokratikus elit nyilvánvalóan útjában állt ennek a fordulatnak és mindent el is követett megakadályozásáért. Ráadásul Putyin nem tartozott egyik nagy, uralkodó klánhoz sem (lényegében csak a Kremllet ostromló moszkvai klán, a Luzskov-klán machinációinak köszönhetően éppen a kilencvenes évek végén megbuktatott, korrupciós ügyekkel vádolt, letartóztatása elől külföldre szökő Szobcsak köréhez fűzték szálak), hiszen politikai és üzleti értelemben egyaránt szinte a semmiből jött: a jogvégeztet fialember, aki a rendszerváltás előtt a KGB alezredese, az NDK-ban szolgálatot teljesítő felderítő tiszt volt, a rendszerváltás után a Szobcsak vezette szentpétervári polgármesteri hivatalon keresztül jutott el az FSZB igazgatói posztjáig és innen

a hatalom csúcát jelentő, elnöki posztig. Zavaros időkben nem mennek kivételszámba az ilyenfajta karrierok, a régi szólást parafrázálva: minden szverdlovski főtitkár és leningrádi alezredes az irattáskájában hordozza az elnöki-cári-főtitkári marsallbotot. Csakhogy ennek a szédítő karriernek, a fölfelé vezető lépcsőfokok egyetlen lendülettel történő átugrásának az a következménye, hogy az „ugróbajnok” légüres térben találja magát: nincs kire támaszkodnia a végrehajtó apparátusban és ha nem képes létrehozni valahonnan pillanatok alatt saját politikai kíséretét, saját csapatát, saját káderbázisát, akkor arra van ítélve, hogy a régi elit foglya maradjon, zsarolható, dróton rángatható, bármikor leváltható bábfigurává válik, még akkor is, ha nem eleve gyenge karakter és ha politikai céljai nagyszerűek, programja kifogástalan.

Putyin „önjáróvá válása”, egyben rendkívüli adminisztratív készsége és politikusi formátuma először abban mutatkozott meg – az őt kénytelen-kelletlen hatalomra segítő, rángatható, átmeneti figurának, „kinevezett elnöknek”, afféle jelcini régenshercegnek vélő régi elit legnagyobb és legkellemetlenebb meglepetésére –, hogy világosan felismerte: a központi állam tényleges visszaerősítésének előfeltétele a teljes régi elit leválasztása az államról, a régi üzleti és politikai elit kapcsolatrendszerének elmetszése, ami viszont nem lehetséges valamilyen a kialakult klánoktól távol álló, politikailag intatkt ellen-elit hatalomba emelése nélkül. Ezt azonban Putyin – megint csak rendkívüli politikai rátermettségéről téve tanúságot – nem „forradalmi” módon, egyszeri, radikális töréssel hajtotta végre, márcsak azért sem, mert éppen a Jelcin-korszakot jellemezte a káderek örökös cserélgetése, az összevisszaság ezen a téren is. Csak a legszűkebb kremli hatalmi csúcseleit, az elnök csapata cserélődött ki azonnal és a szovjet időkben bevett utat követve: a hatalmi központba került politikai vezető új hivatalába igyekezett magával vinni helyi politikai kíséretének tagjait. Egyébként azonban a putyini kormányzás első két éve inkább a bürokrácia megnyugtatására, aggodalmainak leszerelésére szolgált: alig bocsátottak el, váltottak le valakit, miközben folyt a politikai erőgyűjtés és az új káderek csöndes, szinte észrevétlen tömeges beáramlása a hatalom várába. A töréshez meg kellett erősödnie a központi hatalomnak és ezt a megerősítést – a rendszer logikájának megfelelően – nem a központi hatalmi apparátus szétverésével és kicserélésével lehetett csak sikeresen elkezdni, hanem a régiók és az oligarchák hatalmi köreinek megtörésével: a keresztül-kasul korrumpálódott, kriminalizálódott központi bürokráciát kezdetben csak „felügyelet alá” helyezték, megtörésére és a tulajdonképpeni káder-cserére csak a folyamat legvégén kerülhetett sor, amikor már oligarchikus, regionális „utánpótlási” vonalait elvágták, magyarul: kihúzták a talajt a lába alól.

Kívülről és belülről irányított demokrácia

A kérdés – tíz év távlatából – végső soron az, mit nyesett vagy vett vissza, mit korlátozott, mit szűkített be a Jelcint követő és a politikai térben – csakúgy, mint a társadalmi képzetben – tátongó üres helyet betöltve Putyin, pontosabban: a moszkvai kriminális-kleptokratikus-oligarchikus elitet felváltó szentpétervári ifjúreformátorokból, pénzügyesekből és ex-csekistákból összetevődő ellenelit? Először is: *mihez képest* jelent ez beszűkítést? Mihez képest „irányított” a putyini demokrácia? Talán a jelcini demokráciához képest? Hiszen annak „irányítatlansága” csak az ugyanilyen értelemben vett irányításra való képtelenségből, nem pedig az irányítás hiányából fakadt, ahogy irányítottsága sorsdöntő pillanatokban – 1993-ban, 1996-ban és 1999-ben – olyan mértéket ért el annyira durva volt, amelyhez hasonlót a putyini rendszer irányítottsága még egyszer sem ért el.

Ez a durvaság azonban nem rendszerspecifikus, hanem helyzet-specifikus volt. Az irányított demokrácia jelicini modellje *először is kívülről-irányított* volt (döntően az erőszakos szervezetek nyílt bevetésével és a vészhelyzetekben a Kreml körül védgyűrűt alkotó oligarchák befizetéseiből finanszírozott választásokkal, ilyen-olyan raffinált politikai technológiák eszközeivel irányított demokrácia), és – ebből következőleg – *másodszor nem alkotott organikus rendszert*, rendkívüli (vagy rendkívülinek ítélt) helyzetekben erősödött csak föl, mondhatni *a vészhelyzetek vagy rendkívüli helyzetek irányított demokráciája* volt, amúgy pedig egyfolytában *irányítatlanul sodródott a vészhelyzetek felé, míg az 1998-as vészhelyzet teljesen el nem nyelte és az ideileglenesség jegyében összetákolta, hektikusan működő, gyöngye államra épülő, instabil jelicini modell fenntarthatatlanná vált*. A jelicini állam eleve gyöngének született és kívül és belül mindent elkövettek, hogy gyöngye is maradjon. Csak egy-egy rendkívüli helyzetben, amikor minden erejét összeszedte, főként pedig amikor a hatalomváltás fenyegető réme az oligarchákat bőkezű támogatásra és média-erejük teljes mobilizálására bírta, sikerült tényleges az elit által megkívánt (vagy egyáltalán: kívánatos) irányba terelnie a folyamatokat (gondoljunk megint 1993 októberére vagy az 1996-os elnökválasztásra és az 1998-ban bekövetkezett államcsőd utáni utódlási játszmára), de ezt az irányító szerepet, még ha ambicionálta volna, akkor sem lett volna képes rendszerré szervezni, azaz nem volt képes végrehajtani azt a rendszeren belüli rendszerváltást, amelyet aztán Putyin – teljes összhangban megbízatásával – egy következő vészhelyzetben startolva és átvéve a főhatalmat, végrehajtott. De a jelicini állam, pontosabban a demokrácia iránt elkötelezett “jó cár” szerepében fellépő Jelcin – mint azt éppen a rendkívüli helyzetekben való nem-demokratikus fellépései mutatják – kezdettől fogva mindvégig fenntartotta magának azt a – sem az alkotmányból, sem a demokratikus rendszerből nem levezethető, tehát rendszeren kívüli, lényegében autokratikus – jogát, hogy amennyiben – az állam érdekében, a körülette kikristályosuló oligarchikus klán, vagyis a “család” védelmében, netán az orosz demokrácia szent ügyének megvédelmezése érdekében – úgy érzi (vagy ha sikerül őt legbelső környezetének meggyőznie erről), hogy a nem eléggé hatékony, bénultan sodródó vagy egyenesen vesztükbe rohanó demokratikus intézményektől, nem várva be az alkotmányjogi viták lezárulását, saját kezébe kell venni az irányítást – bármi az ára is ennek –, akkor habozás nélkül megtegye. Vannak rendkívüli helyzetek, amelyek rendkívüli eszközöket igényelnek, melyekben *a demokráciát márcsak antidemokratikus eszközökkel, olykor bizony tankokkal, a parlament szélövetésével, karhatalommal, máskor a választások manipulálásával, a média vagy a szavazatok megvásárlásával lehet megmenteni*. Ezekben a szélsőséges (vagy szélsőségig vitt) helyzetekben, amikor a regnáló hatalom demokratikus úton – például választások útján – történő leváltásának kockázata túlságosan megnőtt, akkor *a magát a demokrácia letéteményesének, végső biztosítékának tekintő hatalom* – mintegy ideiglenesen – *a demokrácia alapelveit felfüggesztette* (végtére is rendkívüli helyzetekben a szuverénnek ehhez joga van, erről ismerszik meg a szuverén), és ilyenkor nem számított hatalmi ágak szétválasztása, parlament, alkotmánybírósági határozat, pravoszláv egyház mennydörgő szava, media ádáz ösztüze, az önállósult végrehajtó hatalom, közelebről az elnök és – oligarchákból és “ifjúreformátorokból” álló – politikai kísérete megcselekedte, amit a Haza, a Demokrácia érdeke (magánérdekeikről már nem is beszélve) megkövetelt. Tény azonban, hogy a *rendszeridegen* – értsd: a demokratikus rendszeren kívüli, a jogállamtól idegen – *eszközök* alkalmazása sorsdöntő pillanatokban a politikai folyamatok és a társadalmi akarat kívánatos irányba terelésére a jelicini modellben *kivételes volt*, nem alkotott összefüggő és összehangoltan működő rendszert. A jelicini irányított demokrácia hol irányított, hol nem-irányított, hol pedig irányítatlanul sodródó demokrácia volt. Mivel politikai teljesítményei szinte kizárólag szélsőséges helyzetekben, az irányítotttság “nagy pillanataiban” születtek meg, azt sugallta, hogy ez az a mozzanat, amelyet így vagy úgy rendszerré

kell fejleszteni, ezen áll vagy bukik a demokratikus rendszer: ha a társadalomra nem alapozható (hiányzik alóla a társadalom, hiányoznak a széles középrétegek, hiányzik a civiltársadalom, hiányzik a jogtudat, az intézményi működésekben, érületben, beidegződésekben létező demokratikus hagyomány), akkor a demokráciát – legalábbis átmenetileg – csak az államra lehet alapozni. De lehetséges-e ez? A történelem éppen Oroszországban mutatta meg, mit ér az a felvilágosodás, az a szocializmus, az a modernizáció, amely az állam ügyeként valósul meg. Ugyanennyit ér az állam ügyeként megvalósult demokrácia, de lehet, hogy még ennél is kevesebbet.

Az irányított demokrácia stabil és zárt rendszerré fejlesztése az egyébként szintén irányítottan hatalomra került Putyin teljesítménye, az alkalmilag – a kisiklásokat elkerülendő – lefektett és használt sínpályákból ő teremtett összefüggő állami “vasúti hálózatot”, ő alkotott “vasúti menetrendet”, amelyhez most már az orosz demokrácia minden intézményének és szereplőjének tartania kell magát, ha közlekedni akar. A pragmatikus – a provinciális és képzetlen Jelcinhez képest – fővárosi, méghozzá szentpétervári, professzionálisan sokoldalúan képzett (elhárítótiszt, jogász, közigazdász) Putyin voltaképpen csak egy “aprósággal” járult hozzá az irányított demokrácia tökéletesítéséhez. Felismerte (és ebben a felismerésben egy egész általa összehozott, összehangoltan működő szakember-csapat segítette), hogy az *állam ügyeként megjelenő, állam teremtette* (vagyis társadalmi akarat és egyetértés, erős társadalmi kontroll nélküli) demokratikus rendszer stabilitása – egyszóval az irányított demokrácia stabilitása – csak úgy biztosítható, ha az állam (végsősoron a végrehajtó hatalom csúcsa: az elnök, az elnöki kormányként működő Elnöki Hivatal) új formális közvetítéseket teremtve (vagy informálisan) behatol a demokratikus intézményekbe, behatol a hatalmi ágakba, behatol a régiókba, az oligarchikus tulajdonosi struktúrákba, a médiába, a pártalakítás és a választás folyamataiba, de még az ügyészség, a bíróság munkájába is, tehát megteremti az egész politikai rendszer és az összes politikai folyamat *belülről történő irányításának* rendszerszerű, intézményes és személyi feltételeit. A putyini modell annyiban tekinthető az 1993-as évjáratú, sajátlagosan jelcini irányított demokrácia legfelső fokának, amennyiben *belülről irányított demokrácia*, amennyiben a végrehajtó hatalom (az elnök és apparátusa) új közvetítések, hajtószíjak, áttételek létrehozásával, saját emberek megfelelő posztokra állításával, továbbá bizonyos formálisan független intézmények és kommunikációs csatornák informális elnök alá rendelésével szorította ki a demokrácia szóban forgó intézményeiből, szféráiból és területeiről – nem, nem a társadalmat, az állampolgári közösséget, a népet, amely eleve nem volt e területeken honos! – az oligarchikus klánokat, amelyek pénzzel, kriminális erőszakkal, korrupcióval, megvásárolt képviselővel, bírákkal, media-zsarolással – foglalták el ezeket a szférákat, és belülről, legsajátabb magánérdekeik szerint irányították a végrehajtó hatalmat, a parlamenteket, a sajtót, a bíróságokat. Mert a Jelcin korszakban csak az államra nézve volt igaz, hogy *kívülről irányított* demokrácia, amúgy nagyon is belülről irányították, csak hogy nem a szabadon társuló, aktívan politizáló állampolgárok vagy a elválasztott hatalmi ágak önállóan és szakmai alapon működő apparátusai, hanem a hatalmi ágakat, független intézményeket, szervezeteket pénzükkel, embereikkel, ügyleteikkel belülről átható oligarchikus klánok. A belülről irányított demokrácia először nem az állam ügyeként, hanem magánügyként – az elszabadult, önző magánember ügyeként – valósult meg Oroszországban. Ezért gyöngült meg annyira az állam teljesítőképpessége, ezért nem épül föl a demokratikus jogállam és nem férhetett hozzá a demokrácia legsajátabb intézményeihez és eszközeihez a társadalom, ezért üresedtek ki és hiteltelenedtek el olyan gyorsan a társadalom szemében a demokratikus formák, procedúrák, intézmények, végezetül pedig ezért vezetett káoszhoz és ezért volt fenntarthatatlan az irányított – az állam által kívülről, a viszálykodó, az államot kifosztó oligarchikus klánok által belülről irányított –

demokrácia első orosz modellje. Putyin végső soron annyit tett, hogy megtörve az oligarchikus magánérdek abszolút elsőbbségét az állam minden területén, kiszorította a demokratikus akaratképzés összes meghatározó színteréről az oligarchákat (vagy az állam iránti lojalitásra és szolgálatra késztetve-kényszerítve őket), helyükre mindenütt az államot, közelebből: az elnököt képviselő végrehajtóhatalom új közvetítéseit és megbízható, korrumpálhatatlan közvetítőit állította. A jelcini irányított demokrácia kettőssége – hogy ugyanis egyfelől az állam által kívülről, a forrásokért, tulajdonért, befolyásért háborúzó oligarchikus klánok által pedig belülről irányított volt – megszűnt: az orosz demokrácia minden szinten az állam által belülről irányított demokráciává vált. Ha sorban végigvennénk azokat a változtatásokat, újításokat, reformokat, amelyek Putyin elnöksége alatt a demokrácia jellegzetes színtereit, intézményeit, közvetítéseit mélyrehatóan érintették, a hatalmi ágak közötti viszonytól, a választások lebonyolításának módjáig és a választáson indulók számának meghatározásáig, a parlament két házának működésétől a pártrendszerig, a Főügyészség hatalmi betagozódásától a Központi Választási Bizottság szerepéig, a régiók színterétől a tömegmédiумokig, mindenütt azt tapasztalnánk, hogy szorulnak ki ezekből vagy az ezek fölött gyakorolt ellenőrzésből az oligarchák és hogyan nyomul be helyükre – közvetlenül és közvetve, intézményesített módon és informálisan – a telhetetlen étvágyú, vadkapitalista oligarchákat állami móresre megtanító, domesztikáló elnöki hatalom. Ennek a fajta *belülről irányított* demokráciának nem az a legnagyobb hátulütője, hogy nem a rend-nélküliség szabadságával csak a szabadság-nélküliség rendjét tudja szembeállítani, vagy hogy a társadalom még a korábbihoz képest is kevésbé fogja tudni elsajátítani a demokráciát mint működésmódot, szervezkedésmódot, érzületet, mentalitást. A legnagyobb hátulütő, mint azt egy-egy oroszországi régió példája is mutatja, ahol a belülről irányított demokrácia modellje már a Jelcin-korszakban létrejött, az *elzsarnokosodás* veszélye. Mivel a belülről irányított demokráciának végső soron csak személyi kritériuma van, a zsarnoki uralommá, egyfajta rendőrállammá fejlődésnek egyetlen komoly akadálya lehet csupán és ez magának a Belülről Irányítónak a személye – személyes kvalitásai, jelleme, bölcsessége, pragmatizmusa, ilyen-olyan skrupulusai, becsületessége, értékrendje stb. –, hiszen a minden hatalmi ágat, a tömegmédiумokat, a választásokat maga alá rendelő és irányító végrehajtó hatalom szükségképpen intézményes ellenőrzés nélkül marad. S még ha – amennyire ez eddigi telejsítménye alapján megítélhető – ez a személy, jelesül Vlagyimir Putyin kiállta is az irányított demokrácia e legnagyobb próbáját, nem szédítette meg a hatalom, nem lett úrrá rajta a nevezetes hübrisz, nem vált sem diktátorrá, sem zsarnokká, semmiféle biztosíték nincs arra, hogy a következő peridódusban nem válik azzá vagy – és főképpen – az, aki egy nap majd helyére lép, nem zsarnokosodik el, hiszen a rendszer áll és irányítani nemcsak pragmatikusan, hanem zsarnoki módon is lehet.

A továbbiakban – a teljességre törekvés igénye nélkül – azt fogom vizsgálni, hogy néhány – a demokratikus hatalomgyakorlás szempontjából – kulcsfontosságú hatalmi szinten, hatalmi ágban, hatalmi területen konkrétan hogyan ment végbe és mit jelentett az állam domináns irányító szerepének *belülre* transzponálása és ezzel egyidejűleg a szóban forgó intézmények és ágazatok működését *belülről irányító* oligarchikus klánok hatalmának megtörése vagy teljes kiszorítása innen.

1. Regionális szint: a regionális oligarchiák szuverenitásának megtörése

A politikai rendszer átalakítása nem váratott sokat magára: alig telt el öt hónap Putyin elnökké választása után, és kezdetét vette a föderatív központ és a régiók közötti kapcsolatrendszer átalakítása a „hatalmi vertikum” helyreállításának meghirdetett alapelve jegyében: „föderatív

körzetek” ('federalnije okrugij') néven 7 új *adminisztratív-territoriális egységet* hoztak létre, melyek a Föderáció 89 régióját tömörítették ezekbe az új egységekbe (ezek határa egyébként majdnem teljesen egybeesett a létező 7 katonai körzetével), amelyek élére az elnök által kinevezett úgynevezett teljes jogú elnöki meghatalmazottak ('polnomocsnije predsztavityeli'), illetve szintén kinevezett helyetteseik álltak, továbbá a föderáció főinspektora és inspektora a maguk apparátusával; megváltoztatták a régiók kormányzóinak, illetve a helyi önkormányzatok vezetőinek státusát; megváltoztatták azokat az elveket, amelyek alapján addig a régiók képviselői a Föderatív Gyűlés felső házába – a Föderatív Tanácsba – bekerülhettek; létrehozták az elnök mellett működő Állam Tanácsot.

A 2003. 05. 13-i keltezésű 849. számú elnöki rendelet nem pusztán új elemet vitt a politikai rendszerbe, hanem az addig kétszintes irányítást (föderatív centrum – regionális központok) háromszintessel váltotta fel. Míg korábban a központ és a régiók kapcsolatrendszer a föderatív centrum hivatalnokainak és a Szövetségi Tanács ülészakaira havi gyakorisággal Moszkvába felutazó kormányzóknak a *közvetlen* érintkezésén alapult, mostantól az elnök által kinevezett és az elnököt teljes jogkörrel képviselő (polnomocsnije predsztavityeli, rövidítve: *polpred*-ekkel) rendszerének bevezetésével új irányítási szint és irányító réteg ékelődött közéjük. Ezzel egyidejűleg semmissé váltak azok a Jelcin kormányzása idején létrejött *régióközi, tehát horizontális szerveződések is*, amelyek megtörték (vagy esetleg megtörhették volna) a „hatalmi vertikumot”, amennyiben keretet biztosítottak a régiók kormányzóinak az összefogásra, szövetkezésére, együttes fellépésére és ezáltal növelték a régiók önállóságát, erősítették a kormányzók alkupozícióit és politikai súlyát a föderatív központtal szemben. Ez az új a föderatív bürokrácia és a gubernátorok közé ékelődött szint azonban nem a föderatív bürokráciának, hanem azt mintegy megkerülve, közvetlenül az elnöknek volt alárendelve²²⁷, így tehát *egyrészt* megtörte a központ képviseletében és hatalmi jogosítványával fellépő, ámde legtöbbször magánérdekét érvényesítő, a regionális zavarosban halászó föderatív bürokrácia „szuverenitását” és a regionális kiskirályokkal (a legtöbbször üzleti és/vagy kriminális klánokkal összefonódó gubernátorok) kleptokratikus-korrupcionista viszonyrendszerét; *másrészt* a megtörte a régiók és a regionális elitnek legtöbbször önérdekű szuverenizálódási hajlamát (ami legtöbbször, bár nem mindig a helyi és részben a központi források szuverén, a központtól nem

²²⁷ A „polpredék” (teljes jogú meghatalmazottak) a föderatív államapparátus hivatalnokai, de ezen belül, az elnöki adminisztráció (lényegében a *láthatatlan igazi kormány látható*) részét alkotják: kinevezésük, esetleges leváltásuk, a különféle jutalmazások és fegyelmi elmarasztalások az OF elnöki adminisztrációja mindenkori vezetőjének a kezében van. Vagyis az új, közbeékelte hatalmi szint azt jelenti, hogy a régiók (kormányzóságok és a gubernátorok/kormányzók) közvetlenül az elnöki hatalommal kerülnek érintkezésbe, és nem is válnak a legfelsőbb szintnek teljesen alárendeltté, mindenesetre a központi államnak az elnöki apparátus alatti részlegeivel, a központi bürokrácia hivatalaival addig folytatott „barter-játszmáknak”, regionális „üzleteknek”, különalkuknak, kiskapuknak, korrupciós kapcsolatoknak ezzel befellegzett. Ugyanakkor a közvetlen kapcsolat nem az orosz elnökkel, hanem csak teljes jogú képviselőivel való kapcsolatot jelentette. Az elnök immár nem volt közvetlenül megszólítható a gubernátorok számára, most már csak a följük rendelt polpredékhez fordulhattak közvetlenül, ami az elnöki hatalom presztízsének növekedését, és politikai játékkerének kiszélesedését, ellenben a gubernatori hatalom presztízsének csökkenését és játékkerének jelentős beszűkülését eredményezte. A régiók és a föderatív központ viszonyrendszerét újrászabályozó putyini átalakítás általános menetének régióként igen eltérő megvalósulásáról (melyik régió és miért tudott viszonylag több önállóságot megőrizni vagy kivívni magának az új rendszerben?) lásd bővebben: Fenomen Vlagyimira Putya i rosszijszkije regioni – pobeda nyeozsidannaja ili zakonomnaja? Szbornyik sztatytje. Moszkva, Matyerik, 2004.; Jevgenyij Jaszin: Prizsivjotsza-li gyemokratyija v Rosszii? (különös tekintettel az „Uszmirenyije gubernatorov” – „A kormányzók lecsillapítása” alfejezetre). Fond Liberalnaja Misszija, Moszkva, Novoje Izdatyelsztvo, 2006. 112-123.l. ; Olga Kristanovszkaja: Anatomija rosszijszkoi eliti. Moszkva, Igor Zaharov Kidója, 2004. 236-245.l.)

megzavarható lenyúlására szolgált), továbbá minden régióra kiterjesztette a most már semmiféle különalkuval, korrupciós játszmával meg nem törhető föderatív törvényeket, közvetlenül az elnöki hatalom fegyvelmező és ellenőrző tekintete alá vonta a gubernátorokat (a „teljhatalmú képviselők” bizonyos értelemben a megvesztegethetetlen „elnök” „hűséges szemei” lettek a régióban, *funkcionálisan* – és csakis *funkcionálisan* – ahhoz hasonló szerepet játszva a hatalmas kiterjedésű és ezért állandóan dezintegrálódási, dekomponálódási folyamatoknak kitett orosz szövetségi államban, mint amelyet a bojárokkal szemben játszott IV. Iván opricsnyinája vagy amelyet a szovjet rendszerben játszottak az úgynevezett „szpec”-ek, a pártonkívüli szakemberek mellé állított „politikai komisszárok”, Sztálin alatt pedig párt- és állami apparátus önállósulásra hajlamos „bojárainak” megfélemlítésére, ellenőrzésére és fékentartására is használt „CSEKA-GPU-NKVD-KGB” játszott a mindenható államtya „éber tekinteteként”, más kérdés, hogy ez a „tekintet” minden egyes ember magánéletének legintimebb sarkaiba is elért).

A régiókat erős kézzel vezető oligarcha-kormányzók (olyanok, mint Sztrojev, Csub vagy Tulejev) számára a közvetlen választások megszűnése a legcsekélyebb akadályt sem jelenti folyamatos újráválasztásuk szempontjából és nem jelent igazi legitimációs veszteséget sem. A gyöngye pozíciójú kormányzók viszont még hálások is Putyinnak, hogy elkerülhetik a közvetlen megmérettetést és cserébe örömet fogadják el a függést az őket kinevező föderatív központtól. (mint az archangelszki Jefremov vagy a pszkovi Mihajlov). Csak az egészen kétes figuráknak kellett távozniuk, vagy azoknak, akik túl sok ellenséget gyűjtöttek össze és mindenképpen bukásra voiltak ítélve.

Eleve tévedés az oroszországi hatalom regionális szintet demokratikusabbnak képzelni a föderatív szintnél. Először is regionális szinten az oligarchia volt és maradt is a politikai berendezkedés legelterjedtebb formája. A különbség az esetek többségében csak abban állt, hogy helyi szinten – legtöbbször a szovjet pártállami oligarchia demokratikus választási oligarchiává való zavartalan átvedlésének köszönhetően – már a 90-es évek elején konszenzuálisan működő oligarchia volt, míg a föderatív központot maguk felé húzó, egységét felbomlasztó, működését megbénító oligarchikus klánok között élet-halál harc folyt. A konszenzuális oligarchia regionális mintaképe alighanem Tatarsztan volt és maradt, élén a kezdetektől mindmáig az SZKP egykori Tatár Köztársasági Bizottságának titkárával, Sajmijevvel, akinek már a 90-es évek elején sikerült létrehozni a maga „lojalitási chartáját” és ezen az alapon helyi szinten konszolidálni az oliharchiát (hasonlóképpen az olyan erős kezű „gazdasági szakemberek”, mint Luzskov Moszkvában vagy a „populista-karizmatikus néptribun” Tulejev Kemerovoban). Úgy tűnik egyébként, hogy Sajmijev saját sütetű irányított demokráciájának rendíthetetlen stabilitása sok tekintetben mintaképül szolgált a 2000 utáni föderatív központ, az Elnöki Hivatal számára az egész irányítási mechanizmus átalakításához és az új játékszabályok kialakításához. (Nem hiába lett a putyini rendszerben éppen Sajmijev, a regionális szuverenitásban talán legmesszebbre ment regináúlis vezető az egyik legmegbecsültebb, akinek harmadszori indulását sem kifogásolta a Kreml, végtére is Sajmijev szuverenitási törekvését úgy is értékelhetjük, mint egy stablítását féltő, a föderatív oligarchák önkényével szemben védtelen kis regionális állam menekülési kísérletét a föderatív káoszról, az oligarchikus zűrzavarból). Ugyanakkor e regionális szinten korán megjelenő és később mintául szolgáló új típusú irányított demokráciák, mint a régiót vezető erős ember iránti lojalitáson és egymás közötti konszenzuson alapuló oligarchiák megmutatták az efféle képletek legfőbb veszélyét – a *tiranizálódást* is, ami ugyancsak intő jelként szolgálhat a föderatívok számára. Egy sor esetben ugyanis a konszenzuális oligarchia türannikus oligarchiává kezdett átalakulni, ami azonban szinte mindig akkor következett csak be, ha a „fő

oligarcha” a régi minden vagy majdnem minden erőforrását közvetlenül saját ellenőrzése alá vonta, ahogy a baskír Rahimov vagy a kalmük Iljumzsinov tette, olyan rendszert hozva létre régiójukban, amelyet bizvást nevezhetünk türannisznak. Az irányított demokráciára a legnagyobb fenyegetést minden esetben a türannisszá fokozódás jelenti, mert ennek jószerével nincsenek intézményes akadályai.

A versengő típusú, instabil oligarchiák azokban a régiókban alakultak ki, ahol a hatalmi források koncentrációja és a tulajdon fölötti ellenőrzés vagy objektív okok miatt volt lehetetlene, vagy az ez irányú erőfeszítések kudrcot vallottak. Így például a több etnikumú Dagesztánban vagy a Hanti-Maszi autonóm körzetben, ahol több kőolajtársaság működik és sok erős polgármester van, a region feje legjobb esetben is csak primus inter pares lehet. A kormányzói igények (prityjazanyija) gyakran ütköztek ellenállásba, vagy ellenigényekbe a gazdag városok polgármesterei, a nagyvállalatok tulajdonosai vagy topmenedzserei, erőszak szervezeti vezetők, kriminális főnökök részéről. A posztszovjet régiók története végtelen láncolata a oligarchák közötti paktumoknak, konfliktusoknak és a tulajdon, a piac, a befolyási övezet újrafelosztásainak.

A 90-es évek második felétől a föderális oligarchia – központból – valóságos hadjáratot indított a régiók meghódításáért, a gyöngye helyi hatalom maga alá gyűréséért: elkedődött a föderatív klánok versenyfutása és politikai háborúja a regionális hatáskörbe tartozó állami tulajdon és a helyi nyersanyagkészletek újrafelosztásáért. (A föderatív központ első támadását a régiók ellen tehát nem a politikai állam vezette a közérdek zászlaját lobogtatva, a központi állam szuverenitásának helyreállítása jegyében, hanem a központi oligarchia klánjai vezették a régiók szuverenitásának szent zászlaját lobogtatva a magánszerzés és a tisztán üzleti magánérdek kiterjesztése jegyében.) Ekkor – és a klánérdek könnyebb érvényesítése érdekében – vezették be a régiók vezetőinek, a kormányzóknak a közvetlen választását, melyekbe épp ezért azonnal nagy erővel kapcsolódtak be a föderatív oligarchikus klánok saját helyi jelöltjeik kampányának finanszírozásával, amibe persze az ellenjelölt lefizetésétől a szavazatok megvásárlásáig minden belefért. Így lett például Makszjuta 1996-ban a LUKOIL támogatásával és így lett Volgográdban 1999-ben az Alfa-grup hathatós segítségével kormányzó Csernisov. A jelölt győzelme után aztán szponzorai mindenféle gazdasági előnyökhöz, tulajdonrészekhez, terjeszkedési lehetőségekhez jutottak, valamint fejkvótához a helyi adminisztrációban és a helyi kormányzatban (vagyis meghatározott számban saját embereiket helyezhették el a különféle kedvezményekről, tulajdonról döntéseket hozó helyi hatalmi szinteken). A föderálisok e behatolása a helyi hatalom irányítási szintjeire nyilvánvalóan nem növelte a régiók gazdasági és politikai önállóságát. Ilyenformán a szuverenitását visszaszerezni igyekvő központi állam 2000 után nem a régiók, hanem a központi oligarchikus klánok szuverenitását terte meg, nem az önrendelkezés, hanem a fosztogatás szabadságát korlátozta, sőt, egyféleképpen – etatista és autoriter módon – a magatehetetlen helyi társadalom megvédelmezőjeként léphetett fel az oligarchikus önkény ellenében. Ne feledjük, a régiók megkaparintásáért (közvetve pedig az üzleti érdeknek a hatalomban való közvetlen képviseletéért) folyó oligarchikus harc a 90-es évek végén már ott tartott, hogy az oligarchák a régiókat szabályosan adták-vedték egymás között, illetve egyes régiókban – egyszerre anyagi megfontolásból és a politikai szerepvállalással hatalmi pozíciót és jogi védelmet is keresve maguknak – közvetlenül ők maguk (vagy közvetlen munaktársaik) indultak a kormányzói helyekért. Így lett Csukotka kormányzója Roman Abramovics. Jakutföldé Stirov (az ALROSZ főnöke), előbb a Tajmiri körzetben, majd a Krasznajarszki területen Hloponyin (Interrosz), Evenkijában pedig Zolotarjov (JUKOSZ). 2002-ben a szibériai aranykitermelésben érdekelt Szovmen gyakorlatilag megvásárolta magát az elnökséget saját hájában, Adigejben, 2004-ben pedig Zeljonyin

(az Interrosz) "szerezte meg" a Tver-megyét. Ha kisebb léptékben is, hasonló adás-vételek zajlottak helyi szinten is, amikor helyi gazdagok vásárolták ki maguknak a helyi hatalmat.

A kormányzók legitimitációjának ez a megerősítése, a regionális hatalmi központok szuverenitás-fokának megnövekedése tehát nem a helyi társadalom autonómiájának, a helyi demokráciának az erősítését, hanem – paradox módon – gyöngítését célozta, amennyiben a föderatív központtól való függetlenedés valójában nem a regionális társadalom érdekérvényesítő erejének fokozódását szolgálta, hanem a helyi nyersanyagkészletekre, a föderatív központból érkező állami forrásokra rátelepedő oligarchikus klánok ellenőrizhetetlenségének, a föderatív központtal szembeni alkupozícióik erősödését eredményezte, a helyi társadalom pária-szerű kiszolgáltatottságának növekedése mellett. Éppen ezért a közvetlen kormányzó-választások gyakorlatának megszüntetése 2000 után vagy a föderatív törvényeket a regionális elit kénye-kedve szerint felülíró regionális törvények eltörlésének kikényszerítése nem a régiók önállóságának, hanem a szuverén helyi önkényt képviselő oligarcák önállóságának megtörésére irányult: az erélyesen fellépő föderatív központ a regionális szuverenitás korlátozásával nemcsak a központi állam lassan elszivárgó szuverenitását "szívta vissza" a központba, megállítva ezzel az állam dezintegrálódását és az ország káosz felé sodródását, hanem a helyi társadalmak önrendelkezését, szabadságfokát is növelte a helyi oligarchikus klánok önkényével szemben.

2. Pártok, parlament, választási rendszer, jogállam

A népképviselő elve, a hatalmi ágak elválasztásának és a politikai versengésnek az elve a demokratikus jogállam elidegeníthetetlen tartozékai, sine qua non-jai. A parlament a népképviselő elvét váltja valóra és a törvényhozó hatalom funkcióját tölti be, ez a központi láncszem a hatalmi ágak elválasztásának rendszerében; a végrehajtó hatalom közvetlenül vagy a parlamenten keresztül megválasztott személyek kezében van, de a parlament, a bírói hatalommal együtt ellensúlyozza a végrehajtó hatalom súlyát, egyszersmind a társadalmi kontroll intézményesítésével az autoritarizmus potenciális lehetőségével szemben is ellensúlyt képez. A pártok ebben a rendszerben előre lefektetett és minden szereplő számára kötelező játékszabályok szerint versengenek egymással a választói akarat képviseléséért. Egy ország ebből a szempontból csak akkor minősülhet demokratikusnak, ha politikai arénájában legalább két olyan párt folytat küzdelmet, amelyeknek reális esélyük van a hatalom szabad és tisztességes választások útján történő megszerzésére.

Oroszországban, mint ismeretes a demokratikus akaratképzés és hatalomgyakorlás egyfajta elnöki típusú demokrácia keretében valósulna meg. A különféle történeti és politikai okok miatt erősen centralizált nemzetállamokban gyakran jelenik meg ez az elnöki típusú berendezkedés, sőt, egyes elemzők szerint még a parlamentáris rendszerekben is mindinkább megfigyelhető a miniszterelnökök *prezidencializálódásának* általános tendenciája²²⁸. (Paradox módon,

²²⁸ A politika „prezidencializálódásának” (vagy „amerikanizálódásának”) mint általános európai és különösen erős magyar trendnek (a kabinetkormányzást felváltó miniszterelnöki kormányzás, a pártkormány helyére lépő miniszterelnöki kormány, az egyszemélyi miniszterelnöki hatalom felé haladó parlamentáris rendszer) politikatudományi tárgyalását lásd Körösnéyi András már idézett tanulmányában (l.m. 26-35.l.). Lásd továbbá a kérdéskört tárgyaló művekből készült és általa is gyakran idézett szövegválogatást: *The Presidentialization of Politics: A Comparative Study of Modern Democracies*. Szerk.: Thomas Poguntke – Paul Webb, Oxford University Press, 2005. Körösnéyi András óv a prezidencializálódás fogalmának szó szerinti vagy alkotmányjogi dimenzióban való értelmezésétől, hisz nem vonja maga után az alkotmányos berendezkedés változását: „A prezidencializálódás analógiája – írja – a végrehajtó hatalmon belüli átrendeződés, valamint ezen túlmenően a politizálási

Oroszországban ez a tendencia akkor erősödött meg, amikor a két elnöki ciklusát már kitöltött, de egymást követően harmadik ciklusra az alkotmány értelmében nem jelölhető Vlagyimir Putyin – helycserés támadással – az elnöki székből átköltözött a miniszterelnöki székbe és a tényleges elnöki hatalom vele együtt költözött át a miniszterelnöki-kormányzati apparátusba, míg a váltótársa, Dmitrij Medvegyev által betöltött vagy eljátszott elnöki hatalom kiürült, ceremoniálissá, teátrálissá vált, amely mindenféle árnyék hatalomnak, rivális hatalomnak, második hatalomnak még a látszatát is nélkülözi: valójában egyfajta totális csapatjátékról van itt szó, amelyben elvileg bárki bármilyen posztot betölthet, csak egy nem változhat: a csapatkapitány szerepe és hatalma, bármely poszton is játszik éppen.)

Oroszországban azonban – és ebben tér el döntően a nyugati elnöki típusú demokráciáktól – az elnöki hatalom semmiféle viszonyban sincs a pártrendszerrel: az elnök nem valamelyik párt vagy párttömörülés képviselőjében indul megmérettetésre a választásokon, hanem pártok fölötti instanciaként, amely maga hoz létre pártot magának (oroszul – bármi legyen is éppen a neve: *Nas Dom Rosszija*, *Medvegy* vagy *Jegyinsztvo* – így is nevezik az effajta, örökös győzelemre ítélt, az elnöki hatalom saját képére és hasonlatosságára teremtett pártot: Partyija Vlasztyi, vagyis a Hatalom Pártja). Mint egy orosz lapnak adott interjújában Robert Skidelsky mondja: “Az igazi demokráciákban a politikai pártok hozzák létre az elnököket. Oroszországban megfordítva: az elnök hoz létre magának politikai pártokat”²²⁹. Ezen mit sem változtat az, hogy az orosz elnök, most hogy – magával húzva a tényleges elnöki hatalmat – formálisan miniszterelnökké “lépett vissza” a hatalmi hierarchiában, immár egy párt – a magát konzervatívként meghatározó *Jegyinaja Rosszija* – elnöke is és mint ilyen tölti be a miniszterelnöki posztot. Hiszen a *Jegyinaja Rosszija* is az elnöki hatalom teremtménye volt, nem olyan párt, amelyet az állampolgárok lentről, hanem olyan, amelyet a Hatalom fentről hozott létre. Jól mutatja Putyin *változatlanul pártok fölötti státusát parlamentáris politikai érinthetlensége*: nemcsak abban az értelemben, hogy keresve sem találunk ellene irányuló politikai akciókat, éles kritikát, netán kompromatot, hanem – és főképpen – abban az értelemben, hogy kormányfői ténykedése egyáltalán nem képezi parlamentáris vita tárgyát (legfeljebb egy-egy kormánytag tevékenysége, de ez is úhy, mintha a kormányfőre ezért semmiféle felelősség nem hárulna), maga a parlamenti ellenzék (pontosabban az *ellenzék szerepét* játszó kommunista Zjuganov-párt és az ultranacionalista Zsirinovszkij-párt) úgy bánnak Putyinnal, mint a hímes tojással, maga Putyin pedig soha nem ereszkedik le a parlamentáris pártpolitika szintjére, jószerével nincs jelen a Dumában. Fontosabb dolgai vannak ennél. Neki *egész Oroszországot*, magát az orosz demokráciát kell irányítania. (Mindaz, amire Orbán Viktor nyolc éve egyfolytában törekszik, Oroszországban mindennapos és megkérdőjelezhetetlen gyakorlat.) Általánosságban elmondható, hogy míg Európában az utóbbi időszakban *a parlamentáris rendszerek tényleges prezidencializálódása* a meghatározó tendencia, Oroszországban inkább *a prezidenciális rendszer formális pártosodásáról és parlamentarizálódásáról* lehetne beszélni. Úgy tűnik azonban, hogy ez

stílus, a politikai verseny jellegének és így az egész politikai rendszer természetének, működési logikájának változását jelöli. A változások döntően három területen zajlanak. Az első a végrehajtó hatalom megerősödése a politikai rendszer egészén belül, és a végrehajtáson belüli erőviszonyoknak a miniszterelnök javára történő átrendeződése. A második a kormányfői hatalom növekvő függetlenedése a kormány parlamenti többségét biztosító pártháttértől. (...) A változás harmadik területe a választási verseny és politika növekvő perszonalizálódása, amerikanizálódása. Mindezek a változások *az alkotmányon túl* (kiem. – Sz.Á.), *a politikai rendszer működésében* történtek, illetve történnék.” (l. m. 26-27.l.) Lásd még: V. A. Acskaszov: Rosszjiszskij prezidencializm: projavivszjeszja insztitucionalnije effekti. Vlasztyi i eliti v szovremennoj Rosszii. (Szerk. A.V. Duka), RAN, Szent-Pétervár, 2003. 102-103.l.

²²⁹ In: Vedomosztyi, 2005. február 15.

csak homlokzata az erősen tekintélyi jellegű elnöki hatalomra épülő újszerű irányított demokráciának.

A pártok fölötti és pártoktól, parlamenttől független elnöki rendszer születése Jelcin alatt, majd teljes kifejlődése és megerősödése Putyin elnökségének időszakában nem ezeknek a politikai személyiségnek a karaktervonásából fakadt, hanem egyfelől annak a hatalomnak a természetéből, amelyet örökölték (Jelcin a szovjet elnök, Putyin Jelcin elnöki szuperhatalmát örökölte), ami csak kifejeződése volt a társadalompolitikai önszerveződésnek, ebből következőleg pedig a politikai pártok végtelen gyöngeségének. A pártok Oroszországban egyetlen időszakban sem tettek szert akkora presztízssre, olyan népszerűsége, elismertségre, mint akármelyik elnök vagy akár elnökjelölt. A pártok eredendően gyöngék voltak és az adott körülmények között nem is erősödhettek meg (Magyarországon a pártok erősek voltak és két évtized után a végelgyengülés jeleit mutatják, míg a karizmatikus vezér-politikus, a marakodó-civakodó, korrupt és pártok fölötti politikai vezér iránti igény nőttön-nő).

Az oroszországi pártok eredendő és egyre fokozódó gyöngeségének az okai számosak. Vjacseszlav Nyikonov a következő okokat sorolja fel²³⁰:

1. A társadalmi csoportok differenciálódásának alacsony szintje és saját csoportérdekeik tudatosításának alacsony foka;
2. Egy valóban hatékony pártrendszer kialakítására irányuló állami politika hiánya.
3. Az orosz politikai élet regionalizálódása, közelebbről az, hogy a Szovjetunió szétesése után nem annyira föderatív alapon szerveződtek a pártok, mint inkább regionális alapon, s ezért nagyszámú, gyöngé, a helyi – gyakran keresztül-kasul korrumpálódott és kriminalizálódott – politikai és üzleti hatalomtól függő politikai szervezet születet. (Oroszország minden szubjektumában, minden körzetében a Kommunista Párton kívül csak a Putyin alatt megerősödött új Hatalom Pártnak: a Jegyinaja Rosszijának, ma: Jegyinsztvonak van saját szervezete.)
4. A párt-alapon szerveződő politikai versengés történelmi hagyományának hiánya.
5. A pártépítési akkor érte el csúcspontját a posztszovjet Oroszországban, amikor az SZKP magát a "párt" szót is diszkreditálta, rossz hangzásúvá tette, olyannyira, hogy az orosz polgárok jelentős része nem igazán fogta fel, mi értelme van még újabb pártoknak, tevékenységüket inkább negatívan ítélte meg, míg a "nem-párt alapú" vagy "pártok fölötti" hatalom vonzereje nőttön-nőtt.
6. A pártállam – az SZKP – totális hatalmával birkózva, az 1989-1991-es demokraták egy sor olyan törvényerejű rendeletet alkottak, amely – a világon egyedülállóan – minden egyes párt politikai jogait korlátozta: így például a pártokban vezető posztot betöltő politikusok nem foglalhattak el állami posztokat. Másfelől engedélyezték, hogy a választásokon ne csak pártok, hanem társadalmi szervezetek is indulhassanak – a kutyatenyésztők társaságától a sörivők egyletéig. (Ezt csak 2002-ben törölték a választási törvényből.)

²³⁰ V. A. Nyikonov: V sztoronu partyij. In: Sztratyegija Rosszii, 2004. 1. sz.

7. Végezetül: a pártok presztízse, politikai súlya annak mértékében nagy vagy csekély, hogy mi a küzdelem tétje, mekkora a “pályadíj”, amelyért egymással meg kell küzdeniük. Nyilvánvaló, hogy az elnöki poszt vagy a kormányfői poszt értéke sokkal nagyobb, mint a parlamenti frakcióalakítás értéke. Oroszországban éppen azért nincs igazi érdeklődés a pártok iránt, azért nincs a pártoknak presztízse, mert nem lehetséges közötti valóságos politikai versengés, mivel a hatalomért, mint legfőbb “pályadíjért” folyó versenynek a közelébe sem engedik őket.

Úgy tűnik ez a legfőbb oka az oroszországi pártok gyöngeségének: senki nem szándékozik osztozni velük a hatalomban, amely ha nem is dinasztikus, de mindenesetre nem is pártpolitikai, hanem tisztán személyi kiválasztás és átörökítés útján száll egyik elnökről a másikra, ahogyan Jelcínről Putyinra és Putyinról nemrég az általa kiválasztott Medvegyvre szállt. Elnökválasztás, parlamenti választás, pártok és parlamenti többség csak arra való, hogy ezt az elsődleges személyi választást (vagy delegálást) utólag a modern demokrácia legitimációs elvei szerint is megerősítsék, ráüssék mintegy a választási és népképviselési demokrácia pecsétjét.

Az orosz pártrendszer e meghatározó vonását már önmagában a “partyja vlasztyi” (“hatalompárt” “a hatalom pártja”) általánosan bevett, egyáltalán nem kritikai vagy önironikus fogalma jól mutatja, mióta forgalomban van Oroszországban (Csernomirgin miniszterelnök volt az első, aki 1996-ban, a soron következő választásokra – a Gazprom hathatós anyagi támogatásával és a rendelkezésére álló úgynevezett “adminisztrációs források” – “adminisztrativnije reszurszi”, azaz végeredményben a hatalmi pozícióból adódó nyomásgyakorlási, zsarolási, befolyásolási potenciál – mozgósításával pár hónap alatt előállította az első “hatalompártot”, a *Nas Dom Rosszija*-t²³¹, a Medvegy, a Jegyinaja Rosszija, a Jegyinsztvo még kezdetleges változatát). Hiszen “a hatalom pártja” – fogalma szerint – nem a leválthatatlan népet képviseli a regnáló hatalomban vagy hatalommal szemben, hanem – megfordítva – a leválthatatlan hatalmat képviseli a leváltható vagy legalábbis a hatalom által irányítható néppel szemben; a parlamentben a hatalomra szavaz, nem alkot önállóan programokat és nem arra való, hogy többségbe kerülve maga alkosson kormányt, hanem arra, hogy a hatalom által formált kormányokat és általa kinevezett vezetőket támogassa, mintha-parlamenti legitimációval is felruházza. Mindig előbb van a semmiféle hatalmi ellensúly által nem korlátozott, ténylegesen ellenőrizetlen és befolyásolhatatlan elnök személyes döntése, és csak ezt követi a parlamenti megerősítés, amely a “hatalom pártjának” a feladata. Ebből következőleg a kinevezettek – kormányfők és kormánytagok – nem a parlamentnek, hanem egyedül az elnöknek felelősek, de facto csak tőle függenek, neki tartoznak számadással, időről-időre ő rendeli be őket raporra, legtöbbször számonkérőleg, egy kis “fejmosásra”, ilyen-olyan dörgedelmek elmondására, utasítások

²³¹ „Az 1995 választások előestéjén a kreml politikai stratégiák fejében megfogant egyfajta kétpártrendszer megalkotásának gondolata is – írja Jevgenyij Jaszin. – Tulajdonképpen ettől az időszaktól veszi kezdetét a kváziszovjet értelemben vett pártépítés, amivel nem maguk a pártok foglalkoznak, hanem az SZKP KB vagy a cári udvar modern változata – az Elnöki Apparátus/Hivatal (‘Adminisztracija Prezigyenta RF’). A Hatalom Pártját (a *Nas Dom Rosszija*-t) Csernomirgin vezette, a tervezett baloldali váltópárt élére pedig Ivan Ribkint képzelték. Ebből a tervből azonban nem sült ki semmi: Csernomirgin NDR-je a szavazatok 10,13 %-át szerezte meg (vagyis kevesebbet mint Zsirinovszkij LDPR-je), a baloldali váltópártot pedig nem sikerült megcsinálni. A megfelelő politikai technológiák ekkor még gyerekcipőben jártak, a hatalom adminisztratív készleteit még nem tudták olyan ügyesen mozgósítani, mint manapság (értsd: Putyin alatt). Ugyanakkor a választások ekkor még többé-kevésbé tükrözték az oroszországi választók pártszimpátiáinak reális megoszlását.” – foglalja össze a Jevgenyij Jaszin az irányított demokrácia két stádiuma közötti, alig több mint fokozati különbséget. (Jevgenyij Jaszin, i. m. 128. l. – Kiemelés – Sz.Á.)

erélyes közlésére, aminek aztán *kamerák előtt inszenírozott jeleneteit* nagy előszeretettel mutatják be nap mint nap az állami ellenőrzés alá vont közszolgálati tévécsatornák (természetesen ez a helyzet mit sem változott attól, hogy Putyin miniszterelnök lett, hiszen formálisan ugyan Medvegyev nevezte ki őt, informálisan azonban ő nevezte ki Medvegyevet elnöknek, tehát a tényleges elnöki hatalom, mint az új rendszer merőben személyi alapja változatlanul Putyinnál van).

Az orosz irányított demokrácia történetében a parlamenti pártok számára is 1999 volt a fordulat éve. Jelcin 1996-os *irányított* újraválasztása, majd az elnöki hatalom 1999-2000-es *irányított* átörökítése (Jelcinnél az ismeretlen Putyinra származtatása) után először sikerült a *politikai technológusoknak* az Elnöki Hatalomból (akkor az úgynevezett "családból") egy újabb szükséghelyzetben (mármint a hatalom elvesztésének és az ezt követő leszámolásnak szorításában) pár hónap alatt a semmiből olyan pártot varázsolniuk az orosz választások egére²³², amely szinte fej-

²³² Lásd ehhez a már többször hivatkozott *Borisz sztár és a sztárevicsek* című könyv X. fejezetét: *Medvék ideje* (l.m. 447-459.l.) Már a mindenféle ideológiát félsöprő, hatalom által teremtett néppárt neve is a politikai technológusok leleményességét tanúsította, amennyiben az orosz fül számára különösen kedves *Medvegy* (Medve) névalak az unalmas *Mezszregionaloje Dvizsenyije „Jegyinsztvo”* (azaz: Régióközi Egység Mozgalom) szervezet-név szórakoztató akronímája volt (nem véletlenül lett az első orosz férfilap – afféle orosz „Playboy” – címe is ez: *Medvegy*). A jobbára Nyugaton és főleg az európai tömegdemokráciák amerikanizálódásának mértékében általánossá vált *politikai technológiák* bevetése korántsem szűkül a PR-ra vagy az imidzs megalkotására, kiterjed a politikai folyamat egészére, különféle politikai vagy direkten politikai hatású események tervezésére, előidézésére, bekövetkezésük időzítésére, amibe nemcsak olyan jelentéktelen dolgok tartoznak, mint politikai pártok vagy mozgalmak létrehozása a semmiből vagy majdnem-semmiből (esetleg létező pártok felismerhetetlenségig menő ideológiai átfazonírozásai), hanem forradalmak, háborúk, terrorakciók előállítása (jó esetben: bekövetkezésük meg-nem-akadályozása), amely a közhangulat és a választói akarat irányításához éppen elengedhetetlen, de amely természetesen maga is irányítható marad, nem fenyegeti az egész rendszert. Részben ennek is köszönhető a *biztonsági szolgálatok* közvetlenül politikát konstituáló szerepének megnövekedése a putyini Oroszországban, hiszen ez mérhetetlenül kiterjeszti a politikai technológiák alkalmazhatóságának lehetőségeit. Természetesen ebből nem következik az, hogy akárcsak Oroszországban minden politikai következményekkel járó esemény mögött politikai technológusok és biztonsági emberek – a „pityeri csekisták” – állnak és hogy bármilyen váratlan és nagy horderejű esemény történik is, elegendő föltenni a „cui prodest?” kérdést ahhoz, hogy az esemény okai vagy előidézői körüli szokásos homály eloszoljon, de bizonyos esetekben kétségtelenül megnehezíti a tárgyilagos és racionális elemző dolgát, aki nem látja egyetlen nagy összeesküvésnek az egész világot, de még egész Oroszországot sem, hogy szétválassza bennük a politikai technológusok által tervezett és a nem-tervezett elemet, megkülönböztesse a véletlen eseményt annak tudatos – ilyen-olyan rövid vagy hosszú távú hatalmi célokat szolgáló – politikai felhasználásától. Példának okáért: bizonyos esetekben – mint amilyen a csecsenföldi háború 1999 végén bekövetkezett újraindulását elindító „dagesztáni betörés” vagy az ezt követő oroszországi lakóház-robbantások, a bujnakszi túsdráma és tömegverengzés, a 2008-as grúz-orosz háborús konfliktus, vagy a posztsovjet térségben egymást követő „színes forradalmak” – nagyon nehéz az események mögött különféle politotechnológiai forgatókönyveket és titkosszolgálati segédletet feltételező „összeskүvésí elemet” kiküszöbölni, még ha különben az elemzőtől végtelenül távol áll is, hogy minden „rosszért” ezt vagy azt a hatalmat, nagyhatalmat, titkosszolgálatot tegye is felelőssé (ahogyan például a moszkvai lakóházrobbantások megszervezéséért – összekүvésí teóriák gyártására különösen hajlamos vagy különféle Putyin-ellenes oligarchák megrendelését teljesítő orosz szerzők – oknyomozó riportokban és könyvekben Putyint és FSZB-seit teszik felelőssé, más szerzők – ki tudja, milyen megrendeléseket teljesítve – pedig ugyanilyen oknyomozó jellegű művekben bizonygatják, hogy a new yorki ikertorony elleni 2001-es merényletet Bush és politikai kísérete szervezte meg a CIA segítségével vagy megint mások azt, hogy az MTV Szabadság téri székházának ostroma, az utcákon elszabadult káosz mögött 2006 szeptemberében valójában az „öszödi beszéd” után kutyaszorítóba került Gyurcsány Ferenc és csapata húzódik meg. Természetesen semmit nem tudhatunk teljes bizonyossággal, ám ez a világon mindenre vonatkozik, amit nem a saját szemünkkel látunk és hallunk (sőt, alighanem, még arra is, hiszen, mi a biztosíték arra, hogy jól láttunk vagy hallottunk valamit), de az összekүvésí elméletek rendkívüli népszerűségét és általános elterjedtségét – a piaci tömegkultúra értékesítési szempontjain túlmenően – alighanem épp a korábban nem ismert vagy csak kivételesen alkalmazott politikai technológiák (a politikai-hatalmi célból eseményeket előidéző, felgyorsító, időzítő technológiák) általánossá válása magyarázza. Egyre kevésbé lehet gyanakvás nélkül tekinteni azokra az eseményekre,

fej mellett végzett a Zjuganov vezette kommunista párttal (míg az OKP 24,3 %-ot ért el, a Hatalom Pártja, a Jegyinsztvo 23,2 %-ot szerzett), míg legfőbb riválisa, a biztos befutónak látszó és a “családot” egzisztenciájában is fenyegető Luzskov-Primakov OVR-je mindösszesen 13 %-ot (az SZPSZ, a magukat Jobboldali Erők Szövetségének nevező és kezdettől fogva Jelcint támogató liberálisok pártjának 8 %-ával ez több volt, mint elegendő a túléléshez és a revanshoz, amelyet persze a 2000-ben már a választási legitimitációt is karizmatikus kalapja mellé tűző Putyin vezetett, pillanatok alatt feltétel nélküli kapitulációra bírva rá a “túlterjeszkedő” moszkvai polgármestert, Luzskovot és kiengesztelve a szovjet titkosszolgálatok “nagy öregjét”, Primakovot, úgyhogy az általános érdekeltség, kölcsönös megbocsátás és kiengesztelődés jegyében a luzskovi OVR szövetségre lépett, majd lényegében egyesült a kremlie *Jegyinsztvo*val, a kremlie “család”, majd mindinkább az új elnöki klán “hatalompártja” a moszkvai klán “hatalompártjával” és így született meg a Jegyinaja Roszija – Putyin saját “hatalompártja”, amelynek elnökből miniszterelnökké válva első számú vezetője is ma már). Nem sokkal később a kremlie Elnöki Hivatal is teljesen homogenizálódott: a Putyin “megcsinálását”, hatalomra kerülését és hatalomban való berendezkedését menedzselő, “család”-tagnak számító A. Volosin és V. Szurkov alul maradtak az új elnök hatalomba beáradó pétérvári kíséretével (a “pityeri csekistákkal” vagy másként: a “szilovik”-okkal, az “erőhatalmi szervek képviselőivel”) szemben és ettől kezdve alakult ki az a szakértők által “*másfelesnek*” nevezett parlamentáris pártrendszer, amelyben a leválthatatlan hatalompártnak a hatalom megszerzésére ténylegesen esélytelen, több mint konstruktívan ellenzéki kommunista párt a “váltótársa”.

Természetesen az új rendszert nem csupán az elszánt és erős politikai akarat és raffinált politikai technológiák hozták létre és tartják életben, hanem az egész föderatív berendezkedés és az egész választási rendszer – Elnöki Hivatalból kezdeményezett, a lényegében személyi hatalom formális parlamentáris legitimitációját egyszer s mindenkorra biztosító – mélyreható átalakítása. Ezek a változások csak formalizálták azt a hatalmi berendezkedést, amely már Jelcin alatt kialakult, s amelyben az államfő (az OF közvetlenül a nép által választott elnöke) nemcsak minden politikai párt, hanem minden hatalmi ág fölött is áll, beleértve a törvényhozó hatalmat is, amennyiben a parlament összetétele és működése lényegében a végrehajtó hatalom, közelebbről pedig az e hatalmat saját kezében összpontosító, a “hatalmi vertikumot” helyreállító elnök ellenőrzése alatt áll (a ‘vossztanovlenyije vertyikalie vlasztyi’ – Putyin legfőbb szlogenje volt indulásakor).

A választások rendjét szabályozó 1993. október 1-jén kiadott elnöki rendelet²³³ (‘Polozsenyije o viborah gyeputatov Goszudarsztvennoj Dumii’), olyan választási rendszert vezetett be, amelyet az arányosságon és a többségen alapuló választási rendszereknek – az egyik rendszerképző elv egyoldalúságait a másikéval ellensúlyozó – keverése miatt “vegyesnek” szokás nevezni: az Állami

amelyek a politikai-hatalmi (egyszersmind az anyag javához való hozzáférést, az elosztási arányokat) konstellációt közvetlenül befolyásolják (elég talán most hirtelenében a magyar politikai palettán váratlanul erős pártként megjelenő szélsőjobboldali *Jobbikkal* kapcsolatos elterjedt összeszküvésie elméletekre utalni, amely a szélsőjobboldal megerősödését és előretörését ilyen-olyan országok titkosszolgálatainak aknamunkájából, vagy a jobboldal kétharmados többségétől ijedező, a szélsőjobboldalt balról finanszírozó politikusok és üzletemberek cselvetéséből eredeztetie). A paranoiás gyanakvásra épülő összeesküvésie elméletek elutasítása mindazonáltal nem jelentheti azt, hogy ne kellene gondosan mérlegelnünk minden egyes különös politikai esemény megítélesekor, mekkora szerepet játszott bekövetkezésükben, lefolyásuk módjában, időzítésében a politikai technológusok tudatos tervezőmunkája.

²³³ Nem sokkal ezt követően, október 11-én jött ki az az elnöki rendelet, amely a “Felső Ház” – a Szövetségi Tanács (‘Szovjet Federacii’) felállításának rendjét szabályozta és amely a helyi szinten közvetlenül megválasztott, tehát komoly legitimitással rendelkezők kormányzók (gubernátorok) túlsúlyán alapult.

Duma képviselői helyeinek felét pártlistán, másik felét pedig egyéni szavazóközetekben lehetett megszerezni. Mindez azonban csak a választási demokrácia kerete volt, amely nem érintette a tartalmát, amivel az 1999-ig meglehetősen önálló (ezt az önállóságukat olykor a kleptokratikus kiskirályságig fejlesztő) régiók ezt a keretet kitöltötték, beleértve természetesen a legnagyobb régiót, Moszkvát és a föderatív központot magát is. Mivel regionális szinten a bürokrácia nagyjából ugyanazt a képet mutatta, mint a központban, a kormányzók lényegében ugyanolyan rendszeren-kívüli módszerekkel (félkriminális üzleti klánokkal szövetkezve, politikai technológiákkal, adminisztratív potenciáljuk latba vetésével) szerezték és tartották meg a hatalmat, mint a föderatív központban. Regionális szinten kormányzó játszott (akár a legerősebb helyi oligarchikus klán fejeként, akár áttételesen: valamelyik föderatív klán bábjaként) a "szuverén" szerepét, nagyjából ugyanolyan önkényesen, ugyanúgy maga alá rendelve a helyi parlamentet, eltörpítve az önkormányzatok önállóságát, nyomást gyakorolva a sajtóra, mint a föderatív központban az Elnöki Hivatal és a köré gyűlt oligarchikus klán.

Az Oroszországi Föderációban kiírható választások minden – regionális, helyhatósági, szövetségi – szintjére kiterjedő centralizált szabályozása nem Putyin találmánya. A "nagy kezdetet" az 1997-es "Az Oroszországi Föderáció állampolgárai számára biztosított választójogok gyakorlásának és népszavazásokon való részvételének alapvető garanciái" címmel kiadott *szövetségi törvény* jelentette, amely a választási bizottságok vertikálisa, felülről lefelé kiéptett, teljesen centralizált jogi-szervezeti mechanizmusára bízta a választási procedúrák minden részletre kiterjedő szabályozását, *ami korábban a régiók hatásköre volt*. A nem sokkal ezután elfogadott további két törvény ("A OF Szövetségi Gyűlésének Állami Duma-képviselőinek megválasztásáról" és "az OF Elnökének megválasztásáról" szóló törvények) a Központi Választási Bizottságot (a Centrzbirkomot, a továbbiakban a magyar fordítás alapján képzett mozaikszóval: KVB-t) ruházta fel azzal a joggal, hogy a törvény alkalmazását előírja, illetve értelmezze a régiók számára, amely joggal 1999 végén és 2000-ben is a KVB meglehetősen gyakran élt, és korántsem mindig teljes összhangban a választási törvénnyel. A KVB pár év leforgása alatt nemcsak önálló hatalmi tényezővé vált, de szinte egyfajta választásügyi minisztériummá alakult át, amelynek az érintett kérdésekben nagyobb súlya volt, mint magának a törvényhozásnak, de amely természetesen nem önmagát képviselte, hanem a végrehajtó hatalom akaratát, végső soron az OF Elnöki Hivatalának akaratát. (Nem véletlen, hogy az elméleti irodalomban általában a decentralizált választási rendszert tekintik a demokrácia szempontjából előnyösebbnek, amelyből eleve hiányzik mindenféle Központi Választási Bizottság, tekintettel arra, hogy az esetek nagy részében a hatalom befolyása alatt áll és fokozza a választások manipulációját, hiszen a választások tisztaságán egyedül a KVB őrködik.)

A választási bizottságok függetlensége az államhatalmi szervektől a választójog szabad gyakorlásának és a választói akarat érvényesülésének garanciái közül a legfontosabb. Az 1999-2001-es választások azonban megmutatták, milyen nagymértékben függenek a választási bizottságok a regionális kormányzósági és a helyi önkormányzati hatalomtól (éppen ezt a függést, azaz a választási bizottság összetételének befolyásolását, a szavazatok összeszámolásának befolyásolását nevezik a szakirodalomban a helyi hatalom adminisztratív potenciálnak, oroszul "adminisztrativnij reszursznak"). Ennek ellensúlyozására születtek meg 2003-ban a már említett 1997-es törvényt ("Az Oroszországi Föderáció állampolgárai számára biztosított választójogok gyakorlásának és népszavazásokon való részvételének alapvető garanciái") kiegészítő módosítások, amelyek a KVB-t azzal a jogosítvánnyal ruházták fel, hogy a választási bizottságok két tagját és elnökét is ő jelölheti ki. Mivel azonban a KVB de facto a föderatív központi állam végrehajtó hatalmától, közelebből az Elnöki

Hivataltól függött, ez a jogosítvány arra szolgált, hogy a helyi hatalom jogosítványait (adminisztratív erőforrásait) elvonva, azokat föderatív szintre helyezze át, mitsem változtatva a lényegen: a választások lefolyásának hatalmi befolyásolásán, csak persze most már a választói akarat, illetve a választási végeredmény befolyásolása – csip-csup helyi érdekeket szolgáló gubernátori, önkormányzati szintről az Elnöki Hivatal szintjére átkerülve – a választások kimenetelének az “állam érdekét”, a stabilitást, a közjót, a hatékonyságot stb. stb. szolgáló, tehát *jótékony befolyásolása* volt: *az irányított demokrácia legfelső foka*²³⁴.

Hasonló irányú és értelmű folyamat volt a pártok alapítását és működését szabályozó törvény megváltoztatása, amennyiben nem a demokrácia, hanem az irányított demokrácia – a gyöngé államon és még gyöngébb civiltársadalmon alapuló – instabil oligarchikus modelljét segített átalakítani etatista-korporativista irányított demokráciává, *minden szinten* (gazdaságban, régiókban, médiában, politikában) *megettörve* az egymással vetélkedő, háborúzó vagy szövetkező oligarchikus klánok hatalmi ellenőrzését, befolyásolását, irányítását (de nem megsemmisítve, csak féken tartva, étvágyuk mérséklésére, békére és a hatalom iránti lojalitásra kényszerítve őket) fokozatosan minden szinten többé-kevésbé az állam, közelebbről *egy üzleti-politikai klánok fölötti elnöki hatalom* irányítása, ellenőrzése, befolyásolása alá vonva a politikai-hatalmi, gazdasági, tulajdonszerzési, médiatizációs folyamatokat.

A politikai pártokról szóló 2002-es törvény kizárólag a politikai pártok számára tette lehetővé a föderatív parlamenti választásokon való indulást, míg a társadalmi szervezetek, mindenféle egyesületek ettől kezdve csak helyi szinten indulhattak választásokon. Ez is szűkítette valamelyet az oligarchikus csoportok manipulációs lehetőségét. Még tovább: azzal a céllal, hogy mérsékeljék a politikai pártok finandális függését a különféle oligarchikus csoportosulásoktól, a parlamentbe való bejutás esetén a pártok állami finanszírozásban részesültek, bárha ez az állami forrás nem is volt éppen busás, úgyhogy a magánforrásoktól való függést, a képviselők véleményének, szavazatának, olykor egész pártoknak a megvesztegetését aligha lehetett kivédeni vele (az oligarchikus magánérdek parlamenti képviselője azonban most már – az új játékszabályok között – *nem mehetett túl azon a határon, ahol az erős és minden politikai és gazdasági szereplőt függésben tartó elnöki hatalom megvonta a jól vagy rosszul felfogott, mindenesetre képviselt közérdek határait*). Hasonlóképpen a föderatív állam erejének növelését és az üzleti-politikai kulcsszereplők “lojalitási chartáján” alapuló irányított demokrácia rendszerszerű kiépítését, stabilizálását szolgálta a választási rendszert alapjaiban átalakító, 2007-től életbe lépő törvényi módosítás, amely az addigi vegyes rendszer (a pártlistás és az egyéni jelölést) teljes egészében pártlistás rendszerré alakította át (a kezdeményezést A. Vesnyakovtól, a KVB elnökétől származott, ő maga viszont az Elnöki Hivatal szócsöve). Nyilvánvaló, hogy sokkal könnyebb néhány nagy országos pártot és pártlistán bejutott, az egyéni érdektől vezetett pártfegyelemnek engedelmeskedő szavazógépezeteket befolyás alatt tartani és kívülről irányítani, mint különalkuk sokaságát megkötni, olykor nehezen befolyásolható, fegyelmezetlen vagy kifejezetten ellenérdekű politikai-üzleti csoportokat képviselő egyéni képviselőkkel. Világos, hogy a pártlistás rendszerben a választóknak még kevésbé áll módjukban a parlament összetételének meghatározása, mint a vegyes rendszerben, csakhogy a választói akarat Oroszországban a vegyes rendszerben sem érvényesült jobban, mert ha az egyéni körzetekben induló jelöltek egy része

²³⁴ Lásd a választási demokrácia mechanizmusainak ellentmondásos átalakításáról bővebben: Rosszjiszkoje narodovlasztyije – Razvityije, szovremennije tendencii i protyivorecsija (Szerk. A. V. Ivancsenko), Fond „Liberalnaja Misszija”, Moszkva, 2003.

független volt is pártoktól, egyáltalán nem volt független az oligarcháktól és ez utóbbi függés olykor még a pártfüggésnél is erősebb és a közjóra nézve végzetesebb volt. Vagyis ebben az esetben is azt látjuk, hogy Oroszországban nem a demokrácia változott át nem-demokráciává (ha ugyan nem diktatúrává, mint a radikális liberálisok hirdetik), nem a több demokráciából lett kevesebb, hanem az irányított demokrácia egyik, oligarchikus, fenntarthatatlan típusa fejlődött át egy másik, fenntartható, alapját tekintve változatlanul oligarchikus típusává; az oligarchikus szabadságok anarchikus állapota alakult át az ezeket a szabadságokat (tehát *nem* az addig épp e a szabadságok miatt érvényesíthetetlen polgári szabadságokat) megnyirbáló állam uralmi rendjévé. Az elnöki hatalomhoz – nem annyira a személy, mint a föderatív állam hatalmához – lojális, azaz ezt a hatalmat maguk fölötti főhatalomként, döntőbíráként elismerő oligarchák között most már az állam által meghatározott pályákon és körülhatárolt terepeken folyhat a küzdelem a befolyásért, forrásokért, de az állam uralmi rendjét ez a küzdelem nem feszegetheti, a magáérdekek háborúja nem hatolhat be az “állam szívébe”, nem hasítja ketté, nem oszthatja meg a föderatív központot, amelytől minden oligarchikus szereplő egyformán függésbe került, míg egymástól való függésük nagy mértékben csökkent vagy meg is szűnt. A permanensen rendszerváltó Oroszország – a rendszerváltó elitnek más választása nem lévén – 1993 végén (mer 1993 az irányított demokrácia születésének éve, nem 1999!) tíz kaotikusan forгатagos év elteltével az irányított demokrácia oligarchikus csebréből az irányított demokrácia vedrébe jutott.

Amikor a mérsékelt politikai nézeteket valló liberális szociológus, Jevgenyij Jaszin aggódalmasan a putyini irányított demokrácia fölé hajol és azt írja: “A jelenlegi Oroszországban a demokráciát fenyegető legnagyobb veszélyek az adminisztratív erőforrásokkal való manipuláció; a választói akaratnak a választások kimenetelére gyakorolt alacsony hatása; a politikai verseny hiánya és mindennek következménye: a választói apátia és bizalmatlanság a demokratikus intézmények iránt”²³⁵, akkor ehhez sajnos elfelejti hozzátenni, hogy szó szerint ezek a veszélyek fenyegették a demokráciát a tegnapi Oroszországban is, azzal a különbséggel, hogy ott a manipuláció, az adminisztratív erőforrások bevetés, a választói akarat eltérítése és meghamisítása, a valóban *politikai* verseny hiánya nem a központi állam túlhatalmából, hanem a központi állam gyöngeségéből és a magánjó önző érvényesítésében egymással háborúban álló oligarchikus klánok túlhatalmából fakadt.

Visnyakov, a Centrzbirkom (KVB) elnöke az Elnöki Hivatal intencióival teljes összhangban kezdeményezte azokat a korlátozásokat, amely jelentősen csökkentették a politikai pártok és választásokon induló politikai szereplők számát. A Centrzbirkom közvetítésével egyfelől a politikai párt kritériumainak meghatározása (mikor minősül valamilyen szervezet jogilag politikai pártnak, vagyis milyen feltételek teljesülése esetén jegyeztethető be politikai pártként), továbbá a választásokon való részvétel kritériumainak meghatározása (kik, milyen szereplők vehetnek részt a választásokon) ily módon lényegében teljes egészében az elnök szándékaitól és a politikai rendszer általa kívánatos tartott átalakításának az Elnöki Hivatalban elkészült tervétől függött.

A 2000-ben született *Törvény a politikai pártokról* komoly korlátozásokat vezetett be, amely jelentősen csökkentette a politikai piac szereplőinek számát. Mostantól, ahhoz, hogy egy politikai pártot a választási listára felvegyenek legalább 10 000 igazolt taggal kell rendelkeznie. 2004-ben ezt minimális párttag-számot ötszörösére növelték, tehát ha egy párt nem tud felmutatni 50.000 igazolt párttagot, nem indulhat a választásokon. Ezzel a korlátozással egyfelől azt akarták elősegíteni, hogy

²³⁵ Jevgenyij Jaszin, i.m. 138.l.

az adhoc-pártok, pszeudo-pártok, vállalkozási pártok, blöff-pártok tűnjenek el a választási palettáról, másfelől, hogy helyüket össz- szövetségi nagy tömegpártok foglalhassák el. Természetesen ezek a nagy tömegpártok az irányított vagy tervezett demokrácia felülről létrehozott pártjai lettek volna, illetve lettek is (bár a "hatalom pártjával" szemben megtervezett mérsékelt ellenzéki párt létrehozása, a többszöri nekirugaszkodás ellenére, még kezdeti stádiumban van). Nem véletlenül tiltották meg regionális pártok alakítását, vonták meg a társadalmi szervezetek jogát, hogy indulhassanak a helyhatósági és föderatív választásokon. Vagyis nem az ipari társadalomra jellemző tömegpártokról van itt szó, hanem olyan pártokról, amelyek a hatalom számára egy egész országot átfogó, olajozottan működő szervezeti struktúrát biztosítanak, amely hatékonyan mobilizálhat választási és kampánycélokra. Végül is ez a sajátos tömegpárt a Jegyinaja Rosszija lett.

A választásokon indulók számának ezek a korlátozásai először még nem hozták meg a kívánt eredményt. 2003-ban az új szabályokm szerint még több mint 40 pártot vettek föl a választási listára, többségükben kétségkívül olyanokat, amelyeknek vajmi kevés közük volt a politikához, sokkal inkább kereskedelmi vállalkozások voltak. A jelentéktelen kispártok képviselőjelöltjei természetesen nem kerültek be a Dumába, de nekik nem is ez volt céljuk vagy afeladatuk, hanem például: nem túl messzire látó szponzoroktól ügyes ígéretekkel megszerzett támogatások magáncélokra való begyűjtése; saját politikai márka szabadalmaztatása és forgalomba hozatala, hogy utóbb eladhassák olyan politikusoknak vagy üzletembereknek, akik a regionális parlamenti választásokon indulnak; a nagy pártok választási esélyeinek gyöngítése a konkurrencia-teremtéssel. 2004-től azonban, mikortól az 50 ezres "párttagsági minimum" érvénybe lép, a választási szereplők száma drasztikusan zuhant. Ettől kezdve nem lehetett többé névleges – egy pártvezetőből és néhány tagból, meg pár regionális pecsétőrből álló – pártokat felvetetni a választási listára. Nem beszélve a 7 %-ra fölemelt parlamenti bekerülési küszöbről és a választási blokkok létrehozásának olyan mérvű megnehezítéséről, ami szinte egyenlő volt a tilalmukkal. Mindebből az következett, hogy a politikai pártcsinálás és választási cirkusz megszűnt jövedelmező (esetenként nagyon jövedelmező) üzleti vállalkozás lenni. Kezdetét vehette a hatalom föderatív tömegpártjának a megteremtése, amelynek csupán néhány közepes nagyságú és az elnöki hatalom iránt teljesen lojális ellenfele maradt, az igazi ellenfelek marginalizálódtak. Persze, az igazi ellenfelek és a középpártok is posztmodern PR-projekt-pártok voltak, amelyek a politikai piacon mutatkozó – vagy erősen manipulált, felkeltett, irányított – kereslettel függően mutatnak más-más arcot, kínálnak más-más ideológiai portékát, vagy az Elnöki Hivatal, vagy valamelyik üzleti struktúra megrendelését teljesítve ezzel.

A pártokon, a parlamentarizmuson és a választási rendszeren kívül az irányított demokrácia a jogállamban is megjelenik. A demokratikus jogállam lényege – az autoritárius államoktól, a nem-jogállamoktól eltérően –, hogy a mindenkire nézve egyenlő törvények a független bíróság hozza meg az ítéleteket, nem pedig ilyen-olyan, mégoly magasrangú és mégoly rátermett főnökök tetszésük, belátásuk, esetleg jogérzékük szerint. Ha a hatalmon levőknek módjukban áll nyomást gyakorolni a bíróságok döntéseire, ha a törvényeket a hatalom szája íze szerint lehet értelmezni (pontosabban: csúrni-csavarni), akkor jogállamról aligha lehet beszélni. Nem kétséges, hogy ebben az értelemben az orosz állam elég távol áll attól, hogy jogállamként lehessen beszélni róla. A dolog azonban nem ilyen egyszerű. Az állam erősödő szerepe, a végrehajtó hatalom jól érzékelhető és részben intézményesített nyomása az igazságszolgáltatásban reakció volt arra a helyzetre, amikor azért nem lehetett jogállamnak nevezni az orosz államot, mert az igazságszolgáltatás kriminális struktúrák nyomása vagy olykor ellenőrzése alatt állt, mert az állam gyöngé volt ahhoz, hogy garantálja a bírói hatalom önállóságát, korrumpálhatatlanságát. Az igazságszolgáltatás területén is azt látjuk tehát,

hogyan az állam behatolása erre a területre nem valamiféle totalitárius terjeszkedésből fakad, hanem abból, hogy kiszorítsa innen az oligarchikus klánokat. A jelceni irányított demokrácia azért nem lehetett jogállam, mert gyöngesége miatt képtelen volt garantálni a bírói hatalom függetlenségét, az igazságszolgáltatás és a magánérdekek, a kriminális korrupció szétválasztását, az egyenlő bánásmódot, a mindenkire egyformán vonatkozó törvények egyforma alkalmazását mindenkire. Ezzel szemben a putyini irányított demokrácia azért nem jutott el a jogállam szintjére, mert állammal, állami erővel, nyomással – olykor az igazságszolgáltatásnak a végrehajtó hatalom által adott szabályos megrendelésekkel – szorította ki (vagy igyekezett kiszorítani) innen az oligarchikus és kriminális önkényt és korrupciót. A bíróságok így is, úgy is függő helyzetbe kerültek, csak itt a magánönkénytől, ott pedig a végrehajtó hatalom önkényétől fügtek.

Ebből a szempontból különösen jellemző a még 1991-ben a "jogállam" szót elsőként szájára vevő szovjet pártfőtitkár Gorbacsov által elkezdett bírói reform sorsa, amely Jelcin alatt teljesen elsikkadt, Putyin alatt azonban – talán mert az ő politikai csapata tele volt jogászokkal – újra elindult. A German Gref által vezetett Stratégiai Tervek Központja volt megbízva azzal, hogy dolgozzon ki egy olyan reformtervet, amelynek célja a bírói hatalom önállóságának és függetlenségének biztosítása. 2001 decemberében fogadták el az új BTK-t (ez lépett az 1960 óta érvényben levő BTK helyére) és egy sor módosítást "A bírói státusról", "A bírósági rendszerről" és "Az Alkotmánybíróságról" szóló törvényekhez. Ezek alapján vezették be 2003-tól az esküdtbírói intézményét, amelynek a vádlottak kérésére a különlegesen súlyos ítéletekkel járó ügyekben kell kimondania a végső szót.

Ennél fontosabb és kétségkívül a jogállam felé mutató lépés volt, hogy 2004. január 1-től az ügyészségtől elvették azt a jogát, hogy saját hatáskörében letartóztatásokat és házkutatásokat rendeljen el: mostantól ehhez a bíróság végzésére volt szüksége. 2003. végén, amikor a Főügyészség bekapcsolódott a JUKOSZ-ügybe, azt rebesgették, hogy a Főügyészségnek mint önálló intézménynek, sőt, egyes orosz jogászok szerint "negyedik hatalmi ágnak" vége van: vagy az Igazságügyi Minisztériumba fog beleolvadni, mint annak egyik alosztálya vagy a bíróságok rendszerébe, mint vádhatóság, de a nyomozati munkát a Belügyminisztérium Nyomozati Bizottsága vagy a Föderatív Nyomozati Iroda végzi majd (ez a kettősség az amerikai mintát követi). Sem ez, sem az nem történt végül is. Az ügyészség függetlensége, mint "negyedik hatalmi ágé" merő fikció, valójában sokkal inkább a végrehajtó hatalom áttétele a bíróságokhoz: a főügyész egyebet sem tesz, mint hogy jogi alapot kerít az elnök és az Elnöki Hivatal kezdeményezéseinek, a bíróság pedig engedelmesen teljesíti, amit az ügyészség akar.

3. Etatizmus és militokrácia

A hatalom Jelcin alatt kialakult *régensis típusú* rendszerének (miszerint Jelcin régne, mais non gouverne pas) lebontása és a politikai rendszer átalakítása eleinte csak csillapította, majd teljesen megszüntette azt a permanens krízist, majd nem-interregnumot, amelybe a kremleni Elnöki Hivatalban megjelenő föderatív *állam-központ*, illetve az államot saját *korporatív klán- illetve magánérdekei* felé hajlító, az állami forrásokat, hiteket, megrendeléseket, kedvezményeket minden lehetséges módon és eszközzel magukhoz vonó, az állami tulajdon tortáját folyvást újraszetelező, a nyersanyagkitermelő szektorokat magánosító, *oligarchikus* és *regionális* hatalmi centrumok közötti, olykor nyílt háborúskodásba átcsapó viszály idézett elő.

A *fentről, de facto leválthatatlan kevesek* által irányított demokrácia Jelcin alatt kialakult *oligarchikus magánérdekek* uralta típusán a 2000 és 2002 közötti “rendteremtés” csak annyiban változtatott, hogy a “militáris” elem bevonásával egységesített bürokrácia kezébe tette le a hatalom teljességét, az oligarchákat pedig attól függően, mennyire hajlottak a jószóra – vagyis az új játékszabályok elfogadására – többé-kevésbé egyenlő távolságra tolta az államhatalomtól (akik ezeket a játékszabályokat bármilyen okból nem fogadták el, azokat ennél valamivel még távolabbra tolta: egyeseket az ország határain túlra, külföldre, másokat a szabad élet határain túlra – börtönbe). A hatalom gyakorlása, a döntések meghozata változatlanul kevesek – lényegében az állam legfelső szintű hivatalnoki kara, a csúcs-bürokrácia és az üzleti csúcset – kezében maradt, ami – mint végső hatalmi képlet – többé-kevésbé minden polgári demokráciára jellemző, nem mindegy azonban, hogy ez a képlet hogyan valósul meg, mekkora tényleges szabadságot enged meg (vagy visel el?) ez a hatalmi képlet *konkrétan* egy-egy polgári demokráciában, mekkora szabadságot tud realizálni a civiltársadalom önszerveződő képessége, milyen fokú és minőségű a sajtó, a gyülekezés, az egyesülés szabadsága és nem utolsósorban az üzlet szabadsága?

Oroszországban sohasem jöhetett létre erős civiltársadalom, jószérével a “szabadon lebegő” értelmiség, az írástudók mozgalmi és mozgolódásai helyettesítették ezt, a “máskéntgondolkodók”, a “politikai eretnekek”, a mindenkor hatalom “erkölcsi opponenseinek” változatos szerepkörében. Ez a “civiltársadalmat helyettesítő” értelmiség azonban 1991-től, különösen pedig 1993-tól kezdődően részben fölszívódott a hatalomba (Jelcin politikai kísérete még tele volt értelmiségiakkal, egykori disszidensekkel és máskéntgondolkodókkal), részben fölszívta az oligarchikus klánok és az állami bürokrácia által ellenőrzött médiapiac, részben pedig marginalizálódott, kivonult, visszavonult, kivételképpen pedig extrémista politikai szektákban jelenik meg, alig keltve figyelmet, s ami azt illeti: inkább a régi disszidensek és rendszer-kritikus máskéntgondolkodók *paródiájaként*, mint hitelesen.

Jelcin alatt azonban az oligarchia *policentrikus* jellegű volt, az új hatalom viszont – a hatalmi potenciál visszavételével és a föderatív centrumba való összpontosításával, a regionális elitek kiszorításával politikai mezőről, végül az oligarcháknak a központi államról való leválasztásával – *monocentrikus* irányba húzta a rendszert. Putyin hatalomra kerülését követően igyekezett megtalálni az összes független hatalmi központot azzal a feltett szándékkal, hogy így vagy úgy – kerülve a nyílt konfrontációt, lehetőleg tárgyalásos úton, konszenzusra törekedve – ellenőrzése alá vonja, maga alá rendelje, ha pedig ez nem sikerült, akkor valamilyen úton-módon (hol a választási törvény megváltoztatásával, hol a föderatív struktúra újraképzésével, hol támogatás-megvonással, hol pedig az igazságszolgáltatató apparátus bevetésével, például egyes oligarchák elrettentő célzatú letartóztatásával és perbe fogásával vagy emigrációba kényszerítésével eltüntesse ezeket a független hatalmi központokat a politikai térképről. Az 1993 végétől kiépülő Jelcin-rendszerben ilyen – a hatalomtól független, vele szemben kisebb-nagyobb önállósággal rendelkező – központok lettek: az Állami Duma, a Szövetségi Tanács/Gyűlés, a regionális elitek, a kormány, az pártok közül az Oroszországi Kommunista Párt, a demokratikus ellenzék, a biznisz-elit, a tömegmédiák. Ezek most egymás után veszítették el függetlenségüket az államtól vagy nyomásgyakorló képességüket az államra. A politikai rendszer egy központból vezérelt, tehát monocentrikus és monolitikusan bürokratikus lett (egyes jellemzők az irányított demokrácia putyini típusát egyenesen a “bürokrácia ellenforradalmának”, “bürokratikus restaurációnak” nevezik). Így jutott az orosz állam megint cseberből vederbe. Hiszen a többközpontúságból önmagában nem következik egy rendszer irányíthatatlansága, nem következik a permanens káosz, ez a szóban forgó független hatalmi központok *hatalmának* természetéből és nagyságából következik: az új orosz állam számára nem

önmagában a hatalom többközpontúsága, a föderáció szubjektumainak önállósága vagy a hatalmi ágak szétválasztása, nem is a politikai és kulturális pluralizmus jelentett gondot vagy kihívást, hanem az, hogy e szép elvek megvalósulása az állam széteséséhez, állami többfejűséghez, a feudális anarchia oligarchikus vagy bürokratikus pluralizmusához vezetett. Csakhogy e többfejűség megszüntetésére Putyin és etatista csapata nem tudott jobbat kitalálni, mint mindenféle – az államot potenciálisan veszélyeztető – többközpontúság megszüntetését, vagyis az oligarchikus pluralizmus bürokratikus monocentrizmussal váltotta föl, a sokféle függést sokféle regionális kiskirályoktól, oligarchikus klánoktól egyetlen függéssel, amely a társadalmi élet összes szereplőjét az államhoz fűzte és fokozatosan egyetlen bürokratikus irányítási rendszerbe szervezte, melynek csúcsán a Főadminisztrátor, az Egyszemélyi Vezető állt.

Ismeretes, hogy a szovjet politikai rendszer csúcsán nem egyetlen vezető, hanem a legfelső szintű hivatalnokokból (csinovnyikokból vagy apparátcsikokból) álló kollégium: a Politbüro (Politikai Bizottság). A Főtítkárs személyi hatalma bizonyos mértékig korlátozott volt: nem hozhatott egyszemélyi döntéseket, figyelmen kívül hagyva e kollégium véleményét. A határozatokat testületileg, szavazással fogadták el. Jelcin a legfelső döntéshozatalnak ezt a szovjet rendszerét megszüntette. A stratégiai döntéseket a különféle érdekcsoportok felől érkező nyomás alatt, de egyszemélyileg döntötte el, melyek változat valósuljon meg.

Putyin egészen más rendszert épített ki, amelyben a politikai rendszer minden egyes láncszemének működését személy szerint ő irányítja az egyes láncszemekhez rendelt közvetítő láncszemen ("insztyitut poszrednyikov") keresztül. Putyin – Jelcintől eltérően – nem zárkózott el az államüzem adminisztratív ügyeinek személyes vitelétől, nem engedte át a hatalmi jogosítványait régenseknek és kegyenceknek, mint Jelcin, aki ezzel az elnöki hatalmat elszakította az elitcsoportok tevékenységétől. Putyin ezért mindenekelőtt kiépítette az elnök személye és a különféle elitcsoportok (Elnöki Hivatal, Kormány, Állami Duma, Szövetségi Tanács, Állam Tanács, Üzleti szféra stb.) között közvetítő kurátorok rendszerét. A közvetítő funkciókat vagy a szóban forgó intézmények vezetői töltötték be, mint például a kormányzat esetében a kormányfő, a parlament mindkét háza esetében az elnökök, vagy az Elnöki Hivatal erre vagy arra az intézményi területre szakosodott emberei. Az elnök és a kormányzók között a polpredek (az elnök teljes jogkörű képviselői) közvetítettek (valamint még az Állam Tanács elnöksége, az elnök és az üzleti szféra között pedig különféle erre informálisan kijelölt struktúrák: a kereskedelmi-ipari kamara (TPP, élén a néha miniszterelnökkel, Jevgenyij Primakovval) és az Iparosok és Vállalkozók Oroszországi Szövetsége (RSZPP, élén az SZKP KB néhai titkárával, a később szintén nagyvállalkozóként megjelenő Arkagyij Volszkijjal).

Az új közvetítők rendszere, olykor új közvetítési (szubordinációs) szintek kiépítése az elnök személye és különféle hatalmi ágak, gazdasági és politikai szintek és intézmények között, az egész politikai testnek egy központból való hatékony irányítását szolgálja. A stratégiai döntések azonban egészen más szinten születtek és születnek meg: egyrészt formális módon, intézményesített szinten, az *öt állandó*²³⁶ és *19 rendes tagból* összetevődő Biztonsági Tanácsban ("Szovet Bezopasznosztyi"), amelyet Jelcin alatt hoztak létre az állam és a kormányzat kulcspozícióit elfoglaló tisztségviselők közül (ezek az államapparátus vezetői, az ideológiai és gazdasági szféra kurátroai, a kormányfő és

²³⁶ Putyin alatt ez az öt tag: a Biztonsági Tanács titkára, a mindenkori kormányfő és a Külügyminisztérium, a Hadügyminisztérium és a Szövetségi Biztonsági Szolgálat (FSZB) vezetői.

helyettesei, az erőhatalmi minisztériumok vezetői, a külügyminiszter, a Számvevőszék vezetője, a parlament elnökei, a kulcsfontosságú régiók vezetői). Az erőhatalmi ágak képviselőinek túltengése a Biztonsági Tanácsban Jelcin alatt kezdődött meg (1993-ban, az októberi “kis polgárháború” után arányuk majdnem 43 % volt, 1999-ben pedig meghaladta a 46 %-ot), hiányoztak viszont innen a régiók képviselői. Putyinnál az “erőhatalmisták” (‘sziloviki’) aránya alig nő (45,8 %), viszont helyet kapnak a régiók, méghozzá nem külön-külön, hanem az által kinevezett “polpredek” bevonásával, ami ilyenformán kétszeresen is megszünteti a Föderáció szubjektumainak függetlenségét, hiszen a polpredek eleve az elnököt képviselik az összevont régiókban, de így még az elnök “politikai bizottságában” – a Biztonsági Tanácsban is. A Biztonsági Tanács azonban – eltérően a szovjet típusú politbürótól, amely az ország életének minden kérdésével foglalkozott és döntései kötelező direktívák voltak – csak a biztonságpolitikai kérdésekkel foglalkozik és döntései ajánlás jellegűek.

A Biztonsági Tanács tehát, jóllehet mind számszerű összetételét, mind felépítését tekintve nagyon hasonlít a szovjet idők “politbürójára” egyáltalán nem a legfelsőbb hatalom szerve Oroszországban. Ezt a szerepet a hatalom csúcsán álló, folyamatosan működő és stratégiai döntéseket hozó putyini “politbüro” informális és kizárólag belőle és a személyes politikai kíséretét alkotó *stratégiai elitcsoport tagjaiból* tevődik össze. Ez a nem-intézményesített tanácskozó és stratégiai döntéshozó testület, amelynek nincs hivatalos státusa, ezért még elvileg sem vonható semmiféle társadalmi ellenőrzés alá, Putyin saját maga által a hatalomba emelt, teljes bizalmát élvező felső beosztású hivatalnokból áll (2004-ig, ha mindinkább a “másodhegedűs” szerepkörébe szorulva is vissza, beletartoztak ebbe az informális elnöki kíséretbe az úgynevezett “család”, vagyis Jelcin politikai kíséretének azon tagjai, akik az 1999-2000. évi elnökcserében aktívan részt vettek: A. Volosinov, A. Kaszjanov, V. Rusajlo, V. Szurkov; ettől kezdve azonban gyors ütemben szorították ki őket ebből a környezetből azok az “erőhatalmisták”, akik Putyin hozott magával “előző életeiből”, vagyis akik KGB-s szolgálata alatt vagy szentpétervári polgármesterhelyettesi tevékenysége során kollégái, barátai, “földei” voltak: Sz. Ivanov, Ny. Patrusev, V. Ivanov, G. Poltavcsenko, V. Cserkeszov, R. Nurgalijev, illetve ennél is nagyobb számban más szakterületek szintén “pityeri” illetőségű és Putyinnal bizalmi viszonyban álló képviselői: D. Medvegyev, D. Kozak, I. Szecsin, V. Kozsin, A. Kudrin, G. Gref, Sz. Mironov, B. Grizlov). A legfontosabb kérdésekben olyan szűk kör hozza meg a végső döntéseket, hogy ezekről még az elit nagyobbik része is csak a sajtóból értesül. Az Elnöki Hivatal tevékenységének zártsága, a tervek és döntések titkossága Putyin hatalomra kerülése után olyan fokú, hogy a kíséretét alkotó stratégiai elitcsoport működését illetően feltételezésekre kell hagyatkoznunk. Ezek szerint három stratégiai csoport különíthető el ebben a csúcstelben, melyekkel az elnök minden héten ugyanazon a napon találkozik: szombatn az erőhatalmistákkal tanácskozik (ezeken a nem formális tanácskozásokon részt vesznek az érintett minisztériumok vezetői is, amennyiben ők maguk a személyes lojalitásra épülő informális stratégiai elitnek is tagjai és éppen ezért kerültek ezeknek a minisztériumoknak az élére, továbbá az Elnöki Hivatal vezetője, a Biztonsági Tanács titkára, olykor a külügyminiszter is). A másik informális tanácskozásra hétfőnként kerül sor a Kremlben, amelyre a kormány olyan tagjai hivatalosak (kevesebb, mint a kabinet fele), akik a politikai kíséret legbenső magvát alkotó stratégiai elithez tartoznak, vagyis az elnök feltétel nélküli megbízhat bennük, hiszen éppen emiatt kerülhetnek a kormányba is). Feltételezhető, hogy van a Putyinhoz közeli embereknek egy harmadik csoportja is a hatalomban, akikkel a személyes barátság köteléke fűzi őt össze (többségük egykori hivatali kollégája) és bár nem feltétlenül foglalnak el magas állami posztokat, Putyin bevonja őket az aktuális politikai kérdések megbeszélésébe, nem-hivatalos környezetben, mondjuk, egy csésze tea mellett. Putyin a stratégiai döntéseket nem egyedül dolgozza

ki, nem ötletszerűen, mindenféle szakértői hatter nélkül hozza meg, nem is különféle informális nyomásgyakorló érdekcsoportok ajánlatai közül választva ki egyet, de a formális hatalmi intézmények egyikét sem használja fel ehhez (egyres képviselőiket, de csak informálisan, mint saját politikai kíséretének tagjait, saját bizalmi embereit bevonhatja a döntések kidolgozásba). A putyini csúcscélit három szakmai csoportja – a gazdasági elitcsoport, a politikusi elitcsoport és katonai elitcsoport – súlya nem azonos: kezdettől fogva legerősebb a katonai elitcsoport (az „erőhatalmisták”), ezt követi a politikai és leggyöngébb a gazdasági elit súlya, amely idővel, a nagy lendülettel elkezdődő, piacosító gazdasági reformok megtorpanása után, 2003-tól még veszít is ebből.

Miután Putyin, a KGB néhai alezredese 2000-ben megnyerte az elnökválasztást, kezdetét vette a fegyveres testületek embereinek beáramlása a hatalmi struktúra minden szintjére. 2005-re Oroszországban átlagosan a hatalmi elit minden negyedik képviselője – az erőszakszervezetekből érkezett és számuk azóta még tovább növekedett, olyannyira, hogy egyes elemzők már a putyini hatalomgyakorlás rendszerét egyenesen *militokráciaként* írják le (ahogy a szovjet rendszert írták le sztratoszkráciaként, hadsereg-uralomként korábban). Ne feledjük azonban, hogy ez a militokrácia nem úgy keletkezett, hogy az erőszakszervezetekből verbuválódott valamilyen szervezett, netán összeesküvő csoport kiszorította a hatalomból a civileket, netán puccsal, palotaforradalommal szerezte meg tőlük a hatalmat. Ennek éppen az ellenkezője történt: 1998-tól kezdődően, mikor Jelcin krónikus gyengélkedése miatt először merült fel teljes súlyával az *utódlás* kérdése és kezdetét vette az *utód keresése*, a szinte teljesen civilekből álló Jelcin-kíséret, kezdettől fogva olyan energikus, pragmatikus, okos, fiatal embert kerestek, akinek nemcsak politikai tapasztalata van, hanem megfelelő háttere van az erőszakszervezetekben és habitusában is jól láthatóan megjelenik ez a „katonás elem”: az 1998 és 1999 között egymást sorban követő jelöltek mindegyike (Ny. Bordjuzsa, A. Lebegy, J. Primakov, Sz. Sztjepasin, végül pedig V. Putyin) a fegyveres erők kötelékéből jött, ritkábban a hadseregben, legtöbbször pedig a biztonsági szolgálatoknál, ezen belül főleg a felderítésnél teljesített szolgálatot). Ezek közül az elnök-jelöltek közül bizonyult az elnök szerepének eljátszására legalkalmasabbnak Putyin. Mindez nem a véletlen műve volt, hanem két egészen különböző érdekmozgás találkozása: az *egyik* az állam elgyöngülésétől és az esetleges összeomlástól rettegő, magának megmentőt kereső új oroszországi elit önvédelmi érdeke; a *másik* a szovjet összeomlás után szétforgácsolt, meghasonlott, demoralizált, gyakran deklasszálódott fegyveres testületek tagjainak revansvágya és elhivatottság-tudata az állam megmentésére az évtized végére. Az évtized elején – 1991-1993 között – „a társadalom a fegyveres testületekben (különösen a állambiztonsági szolgálatok munkatársaiban) fenyegetést érzékelt a polgári és emberi szabadságjogokra, ezért a katonai kiadások csökkentését, az erőszakszervezetek egységes tömbjeinek felbontását, a másként gondolkodók üldözésének leállítását követelte. A KGB-t nemcsak feldarabolták, hanem demoralizálódott is, az orosz hadsereget nyomor és általános hanyatlás jellemezte. Mindez az állam általános meggyengülése közepette. Az állam erőszakmonopóliuma megdőlt, erőszakapparátusa hanyatlásnak indult, az igazságszolgáltatás szervei keresztül-kasul korrumpálódtak, az államban káosz, törvénytelenység és önkény uralkodott. Ezek az állam stabilitását aláásó destruktív folyamatok olyan szintet értek el, hogy a fenyegető következményük már nemcsak a társadalom, hanem az elit számára is nyilvánvaló lett. Jelcin uralkodásának vége felé az elitben általánossá lett az a felismerés, hogy az állam megerősítése nélkül elveszítheti elért pozícióit.

Az utód »katona-elnökként« való elképzelésében és ennek az elképzelésnek a megvalósításában bizonyos szerepet játszott a Jurij Andropovról gyártott mítosz, miszerint ő lett volna az, aki úgy lett volna képes (csak nem maradt már rá ideje) a szovjet rendszer megreformálására, hogy elkerüli azt a

kasztrófát, ami 1991-ben bekövetkezett. A jelicini stratégiai elit terve értelmében Putyinra – egy következő katasztrófális összeomlást elkerülendő – a “megvalósult Andropov” szerepköre várt. A terv magában foglalta a társadalom konszolidációját, az állam irányíthatóságának és ellenőrző funkcióinak helyreállítását. A tervnek, a hozzá fűzött várakozás szerint egyszerre kellett kielégítenie a társadalom és az elit szükségleteit. Így született meg az elnöki adminisztráció műhelyeiben az a terv, hogy az elnöki hatalom Jelcintől egy néhai katonáemberre szálljon át. Ennek megvalósítása aztán teljesen átalakította az oroszországi elit arculatát. A terv végrehajtását erősen befolyásolta közvélemény is, amely egyre türelmetlenebbül várt rendteremtő eljövételére, a hírhedt »erős kézre«. A fegyveres erők tagjainak reputációja – becsületesek, erős a felelősségtudatuk, politikailag semlegesek, profik a végrehajtásban – előnyösen különbözött más elitcsoportok tagjainak imidzsétől, amely visszavonhatatlanul összekapcsolódott a lopással, korrupcióval, demagógiával. Ráadásul, az állam intézményeinek általános összeomlása közepette, a fegyveres testületek katonai fegyelemre és egyszemélyi felelősségre épülő szervezeti érintetlenek maradtak, és közvetlen kapcsolatban voltak a föderatív központi államaml. Ugyanakkor struktúráik regionális szinten is kiépültek, áthatották az egész társadalmat, ami lehetőséget teremtett arra, hogy úgy használják őket, mint egyfajta irányítási hálózatot. Ezekből képződött meg az oroszországi társadalom »rendfenntartó ereje.«²³⁷

A “katonás” elnök az államapparátus hatékonyságának, a bürokratikus apparátus végrehajtási fegyelmeinek fokozásához igyekezett “katonás” rendet teremteni a politikai gépezet minden szintjén, ezt pedig a káderhiánnyal küszködő apparátus káderállományának kibővítésével, illetve lecserélésével lehetett leggyorsabban megoldani. Így vette kezdetét az engedelmességhez, a parancsok fegyelmezett és összehangolt végrehajtásához szokott “katonai elem” mozgósítása a közhivatali posztokra.

Nem meglepő, hogy a szintén az erőhatalmi szervezetek (“szilovije sztrukturi”, “sziloviki”) világából érkező “kemény kezét”, “határozott fellépést” ígérő (a rendteremtő retorikát, a cselekvésre való eltökéltségét egész habitusával és a csecsenföldi háború felújításával és lezárásával azonnal tettekkel is alátámasztó) Putyin legközvetlenebb hatalmi támasza a katonai-ipari komplexum és az egzisztenciálisan is ehhez kötődő hadsereg, flotta, belügyi csapatok, határőrség, bűnüldöző szervek állományából került ki. Ennek megfelelően a tág értelemben vett új elitben a fegyveres testületekből érkezettek aránya már 2002-ben elérte a 27 %-ot (1993-ban, az irányított demokrácia hajnalán ez az arány még 6,7 % volt csupán), a hatalom egyes színterein pedig még kirívóbb volt arányuk növekedése és gyors térfoglalásuk (az ország legfelső vezetésében az 1999-es 46,4%-ról 2002-ben 58,3%-ra ugrott, majd 2004-re 43,5%-ra mérséklődött, a kormányzatban viszont az 1999-es 22%-ról 2004-re 34,2%-ra, a regionális elitekben az 1999-es 7,3%-ról 2004-ben 9,2%-ra, a parlament alsó házában 7,3%-ról 18,3%-ra, a felső házban pedig ugyanezen két időpontban 6,8%-ról 18,3%-ra nőtt és bár ez a növekedés nem folytatódott ugyanilyen ütemben az évtized végéig, az arányok – némi ingadozással – lényegében változatlanok maradtak²³⁸) Kétségtelen, hogy Oroszország demokratizálásának egész időtartamát tekintve a “katonai” elem részaránya az uralmi elitben folyamatosan nőtt (jellemző módon Gorbacsov alatt volt a legcsekélyebb, átlagosan 3,7%, amely már 1993-ban 11,2%-ra, 1999-ben 17,4%-ra, 2002-ben 25, 1%-ra, 2004-ben 24,7% volt és nagyjából az ezt követő években is ekörül maradt). Ebben a növekedésben egyfelől kétségkívül az állam rendfenntartó, szociális, szabályozó szerepének végzetes meggyöngyülése, másfelől a rendtelenségtől

²³⁷ Olga Kristanovszkaja, i.m. 266-267. l.

²³⁸ Forrás: Baza dannih szektora izucsenyija eliti Insztyituta Szociologii RAN, In: Olga Kristanovszkaja, i.m. 269-270.l.

elfáradt, a demokráciában csalódott, magát megalázottnak és kifosztottnak érző társadalmi többség és a szerzeményeit féltő elit, az egész felső középosztály érületének meredek megváltozása is szerepet játszott. Míg az évtized elején egy választási jelölt életrajzában a KGB-s múlt vagy a hadsereghez tartozás a választók szemében minusznak számított, 2000 után – épp ellenkezőleg – abszolút plusszá változott és mellette szólt. A társadalom minden “csekistát” (mint Putyintól is tudhatjuk: ex-csekisták nincsenek) automatikusan a Kreml jelöltjeként fogadott fel és megmentőjeként támogatót. Valósággal divattá vált, hogy a föderáció szubjektumaiban, hogy a kormányzó-választásokat katonáemberek nyerték meg (legalábbis amíg a kormányzókat közvetlenül a nép választotta). Míg 2000 előtt még egy Alekszandr Lebegy is alig tudott győzelmet aradni a kormányzó-választáson, az ex-kágébés alezredes, Putyin hatalomkerülése után egymás után katonák kerülnek ki győztesen a kormányzói posztért folytatott választási csatákból: Moszkva-megyében például az afganisztáni háború hőse Borisz Gromov, Kalinyingrádban V. Jegorov admiráli, a Voronyezsi Körzetben V. Kulakov az FSZB helyi részlegének vezetője, Ingusétiában M. Zjazikov az FSZB tábornoka, Szmolenszk-megyében V. Mazslov, az FSZB tábornoka, Rjazanszk megyében pedig G. Spak tábornok. Ez azonban önmagában még édeskevés lett volna ahhoz, hogy az új putyini hatalom a régiókban *szilárd támaszt* találjon vagy egyfajta *ellenhatalmat* építsen ki a szuverenizálódásra törekvő, a föderatív forrásokat is saját kézbe összpontosító, osztogató-fosztogató helyi elittekkel, a helyi és országos maffiával, üzleti körökkel és a nagy oligarchikus klánokkal összefonódott, azokat kiszolgáló kiskirályokkal szemben.

Jelcin alatt a föderatív hatáskörbe tartozó erőhatalmi szervezetek helyi tagozatai mind jobban távolodtak a központtól, mindinkább a helyi hatalomnak engedelmeskedtek, mivel mindinkább a helyi hatalomtól függtek: fizetésemelést, lakást, szolgálati kocsit, ilyen-olyan anyagi juttatásokat a föderatív szervezetek képviselői csakis a helyi hatalomtól kaphatták meg, nem beszélve arról, hogy a központból a helyi kormányzat számlájára átutalt nyomorúságos javadalmazásukat is több hónapos késéssel folyósította a helyi hivatal, sőt, a föderatív hatalomnak még előléptetésüket, kinevezésüket is egyeztetnie kellett a régiók vezetőivel (ellenükre nem nevezhettek ki és nem léptethettek elő senkit).

A kormányzók a Jelcin-éra végén egyre többet beszéltek arról, hogy a helyi erőhatalmi szervezetek és igazságügyi szervek vezetőinek kinevezési jogkörét föderatív hatáskörből át kellene adni a kormányzóságoknak. Nem véletlenül kezdte Putyin a föderatív központ és a föderáció szubjektumai közötti viszonyrendszer átszervezését, a hatalmi vertikum helyreállítását éppen a központi hatalmat szétforgácsoló, a föderatív berendezést egyfajta tarka-barka konföderáció felé sodró helyi szuverenitások parádéjának megtörésével. A kormányzóságok fölé rendelt polpredek (teljes jogú elnöki képviselők) és az alájuk tartozó föderatív inspektorok már első körben új függelmi viszonyokat jelentettek a kormányzók számára, mikor pedig közvetlen választhatóságuk is megszűnt, elveszítették azt a helyi szintről – természetesen az irányított demokrácia helyi szintű megvalósításával – nyert legitimitásukat, amelyre függetelenségüket a központtal szemben alapozhatták. *Ezzel egyidejűleg a föderatív erőhatalmi szervezetek helyi képviselői is kikerültek a kormányzóságok függéséből, egymás után és lelkesen tértek meg a megerősödött föderatív központ kebelére.* Ez azt is jelentette, hogy Putyin kreml-i hatalma egy olyan minden régióban jelen levő, a föderatív központból közvetlenül és informálisan irányítható, katonai típusú szervezetrendszerre támaszkodhat, amelynek tagjai megváltásként fogták fel Putyin hatalomátvételét, teljes bizalommal vannak iránta (márcsak azért is, mert magukkal egyívásúnak tekintik, aki visszaadta a fegyveres

testületek becsületét), és nem függnék többé az általuk lenézett, kisztílt és az esetek túlnyomó többségében súlyosan korrump kormányzóktól.

Ne feledjük, hogy Oroszországban – Jelcin 1991-ben, mindjárt hatalomra jutása után kiadott elnöki rendeletének köszönhetően – egyfajta *kormányzati kétfejűség* alakult ki: megvolt a maga kormánya az *államfőnek* (az elnöknek), és megvolt *kormányfőnek* (a miniszterelnöknek), miután Jelcin saját elnöki hatáskörébe utalta a szovjet időkből örökölt KGB-t, a későbbi biztonsági szolgálatokat, a Belügyminisztériumot és a Hadügyminisztériumot, lényegében tehát a legfontosabb erőhatalmi szervezeteket. 1991-ben ennek megvolt a maga politikai értelme. 1997-ben, amikor az OF szövetségi alkotmányának “Az Orosz Föderáció Kormányáról” című törvényében (1997. 12.17.) az 1991-es elnöki rendeletet nemcsak megerősítették, hanem a felsorolt minisztériumokon kívül még a Külügyminisztérium és a Katasztrófaügyi Minisztérium is elnöki hatáskörbe utalásával *intézményesítették* is Oroszország kormányzati kétfejűségét, akkor, ha ennek volt is politikai értelme, ez már nyilvánvalóan nem az új orosz demokráciára leselkedő kágébés összeesküvés, szovjet katonai puccs stb. stb. akut veszélyének elhárításában rejlett, hanem a delegatív, elnöki típusú irányított demokrácia kiépítésében, az új uralmi elitnek egyfelől az oligarchikus összeesküvésektől, másfelől demokratikus hatalomváltástól való félelmében.

2000 májusában a végrehajtó hatalom 58 föderatív szerve közül 16 hatóság volt már közvetlenül az elnöknek alárendelve, ami ugyan csak 27, 6 %-át teszi ki az összes kontrollálandó szervnek, csak hogy ezek kivétel nélkül az erőhatalmi szervezetek, melyek vezetői az elnök irányította Biztonsági Tanács tagjai, míg a miniszterelnök kormánya alá rendelt összes többi hatóság (72,4%) a “gazdasági blokkhoz” tartoznak. 2003-ban Putyin “elnöki kormányában” már nemcsak a hagyományos erőhatalmi szervezetek (hadügy, belügy és a titkosszolgálatok) voltak képviselve, hanem Polgári Védelem Minisztériuma, a Rendkívüli Helyzetek és Természeti Katasztrófák Elhárításának Minisztériuma, az Állami Futárszolgálat, a Hírszerzési Hivatal, a Vasúti Rendőrség Szövetségi Szolgálat, a Szövetségi Adórendőrség, Szövetségi Őrő-Védő Szolgálat, Szövetségi Határőrség Szolgálat, a Kormányzati Táv- és Hírközlési Szövetségi Hírgyűjtemény és így tovább. Ezeknek az elnök alá tartozó szövetségi hatóságoknak a száma a kormányzás 2004-es úgynevezett adminisztratív reformja után 16-ról 20-ra emelkedett.

De nemcsak ebben a formában – az erőszakos szervezetek súlyának növekedésében és az “elnök kormányában”, bizonyos értelemben az igazi kormányban játszott meghatározó szerepükben – mutatkozott meg az irányított demokrácia *militokratikus* jellegének erősödése Putyin alatt, hanem abban is, hogy a ex-katonák és ex-biztonságiak lepték el a föderatív államnak azokat az intézményeit is, amelyeknek vajmi csekély közük van a honvédelemhez vagy a nemzetbiztonsághoz. 2000-től kezdődően az úgynevezett “egyenruhás” (szó szerint: vállapos) emberek (‘ljugyi v pogonah’) elsősorban a “helyettesek”, a “második” vagy “harmadik” ember szerepkörében jelennek meg a kinevezett első emberek – miniszterek, hivatali vezetők, igazgatók, elnökök stb.) mellett, pontosabban mögött, hiszen míg előbbiekről sok szó esik a nyilvánosságban, az utóbbiak észrevétlenül húzódnak meg az “első ember”, a “nagy ember”, a “nyilvános ember” mediárnyékában. Ez csak elősegíti, hogy munkájukat zavartalanabban végezhessenek: egyrészt természetesen az dolguk, hogy – mint a szovjet típusú politikai komisszár-rendszerben, mikor az úgynevezett “spec”-ek, a megbízhatatlan szakember-mérnökök, szakember-gyárigazgatók, szakember-katonák mellé állítottak az állam és párt képviseletében politikai-ideológiai ellenőroket – rajta tartsák szemüket az “első emberen”, nem annyira ideológiai hűségüket ellenőrizendő, mint

inkább az “első emberek” önállósulását, a kleptokratikus, kriminális, korrupciós összefonódások kialakulását megakadályozandó, melyek a föderatív állam hatalmi vertikumát, a központi irányítás homogenitását korábban megtörték.

Ez a megfélemlítésen alapuló militokratikus rendszer azonban, miközben ideig-óráig talán alkalmas arra, hogy elvágja az egész társadalmat megrontó, az államot aláásó kleptokratikus-kriminális-korrupcionista struktúrákat összetartó horizontális kapcsolatokat, egyben mindenféle – a demokratikus egyesülés, civil és politikai aktivitás szempontjából létfontosságú – horizontális kapcsolatokat is elvágja (biztos, ami biztos), bünteti vagy legalábbis nem jutalmazza, arról nem beszélve, hogy egy új, engedelmességre és szolgálatkészségre, félelemre és szolgálalkúságra épülő hatalmi rendszerbe szervezi az egész politikai államot. A “jók összeesküvése” nem először végződik ilyen rossz eredménnyel Oroszországban, hiszen már a szovjet rendszer is arra épült, hogy a rosszakkal szemben a legrosszabb eszközök is megengedhetőek. (Ne feledjük, már Csubajsz egyfajta “gazdasági cseka” felállításával fenyegette meg a kilencvenes évek közepén a basáskodó, adófizetési kötelezettségük alól kibúvó és mind jobban elszemtelenedő oligarchákat.) Túlzás lenne persze, a “helyettesek” valamiféle rémuralmáról vagy “opricsnyinájáról” vagy rendőrállamiságról beszélni (Putyin mint minden egyéb téren, ezen is konzervatív és pragmatikus: a mértékletesség, a fokozatosság, az adagolás, a szakaszolás politikáját követi: nem rettegésben, csak politikai és persze anyagi függésben akarja tartani az “első embereket” a föderatív berendezkedés minden szintjén, minden hatalmi ágban, nem annyira azért, hogy az elnökek parírozzanak, mint inkább azért, hogy ne hiessék, minden határt átléphetnek, bármeddig elmehetnek a jogtalanságban és a lopásban).

Mindenesetre 2000 és 2003 között kinevezett összes miniszterhelyettesek közel 35 %-a volt “egyenruhás ember”, a gazdasági minisztériumokban ez az arány csak 7,1%. Ugyanakkor a gazdasági területet lefedő minisztériumokban és hivatalokban ebben az időben megjelenő összes “egyenruhásnak” több mint 45%-a a biztonsági szolgálatok (Nemzetbiztonsági Hivatal, Felderítő Hivatal) emberei közül került ki (a hadseregből 38,7 %, a belügyminisztériumból pedig 16,1%²³⁹).

Természetesen a katonák és nemzetbiztonságiak az állam gazdasági területeire nem az illetékes minisztériumok kérésére, hanem a Kreml ajánlásával mennek át. Ráadásul, az esetek többségében a katonákból és biztonságiakból lett miniszterhelyettesek megőrzik úgynevezett *aktív tartalékos tiszti* státusukat (‘oficeri gyejsztvujuscsevo rezerva’, rövidítve: OVR). Ez a különleges és nagy presztízsű státus a szovjet időkben alakult ki, de a biztonsági szolgálatoknál a rendszerváltás után sem szűnt meg. Az ODR-esek eredetileg olyan biztonsági tisztek voltak, akik úgy mentek át valamilyen másik területre dolgozni, hogy közben nem szűnt meg szolgálati viszonyuk “anyaszervezetükkel”, ahonnan javadalmazást húztak és megbízásokat kaptak (például havonta beszámolót kellett készíteniük munkájukról az új területen). A szovjet érában az ODR-esek tevékenysége titkos volt, újabban azonban – különösen azóta, hogy Putyin az orosz értelmiség kétségbeesésére a társadalom szemében visszaszerezte a csekisták becsületét – a helyettesek titkosszolgálati múltjukból nem csinálnak titkot, inkább még büszkéek is rá. Végképp is – mint Olga Kristanovszkaja írja – ők “at eknök bitzalmi emberei, akik arra hivatottak, hogy az »állam szemei« legyenek a gazdaságban, ami végső soron a Kreml ellenőrző funkcióinak megerősítését szolgálja. A kérdés csupán az, hogy egy bizonyos idő múlva, elfoglalják-e ezek az újsütetű »komisszárok« az állam kulcspozícióit vagy az a szerepük,

²³⁹ A számadatokat itt és a továbbiakban Olga Kristanovszkaja könyvéből idézem, aki a számokat statisztikai forrásokból és hivatalos adatközlésből meríti. l. m. 273-274. l.

hogy árnyékban maradjanak. Az első változat megvalósulása azt jelenti, hogy az ország a militokrácia felé halad, a második pedig azt, hogy a Nemzetbiztonsági Hivatal (FSZB) visszanyerte a politikai rendőrség régi szerepkörét.”²⁴⁰

Putyin a társadalmi, a politikai és gazdasági élet minden területén, külügyi téren éppúgy, mint belügyi téren, regionális szinten éppúgy, mint a választási rendszer, a parlament és a pártpolitika szintjén, a média tekintetében éppúgy, mint a főügyészség és a bíróságok szintjén úgy lép fel, mint a központi állam elszivárgott, elvesztett vagy elvett, ellopott erőhatalmának, szuverenitásának, tekintélyének, ellenőrző, számonkérő, adóbehajtó képességének, tulajdonosi pozícióinak összegyűjtője. Ebből a szempontból érdemel különös jelentőséget a “cseskisták” összegyűjtése. Ugyanis a hatalom csúcsán, továbbá a régiókban, a helyettesek szintjén megjelenő nagyszámú csekistának csak egy része – meglehetősen kisebb része – került ki az FSZB-nél aktív szolgálatot teljesítő tisztek sorából. Nagyobbik részét a Putyin hatalomra kerülése után úgyszólván az utcáról begyűjtött ex-kagébések alkották abból az “elbocsátott légióból”, amely – Szovjetunió szétesése és Jelcinék hatalomátvétele után – 1991-1993 között megreformált, részekre szabdalva KGB-től – mintegy 300 ezer főtisztet és tábormokot foglalt magában, és akik a polgári élet legkülönbözőbb területein próbáltak elhelyezkedni. Többnyire persze szakmai tudásukat és kapcsolataikat igyekeztek tőkésíteni: információszerezésre, megfigyelésre szakosodott magáncégeket, őrző-védő szolgálatokat hoztak létre, vagy az oligarchák biztonsági szolgálatait szervezték meg és működtették. A néhai biztonsági tisztek szolgálataink legfőbb vásárlói a kereskedelmi struktúrák lettek, amelyek saját biztonsági szolgálatokat, őrző-védő szolgálatokat, gazdasági felderítő szolgálatokat, információs elemző részlegeket hoztak létre és működtettek. Az ex-biztonságiak összegyűjtése a föderatív államban tehát nemcsak olyan értelemben szolgálta az állam militokratikus megerősítését, hogy az új hatalom a biztonsági szolgálatok régi-új embereire támaszkodhatott a jelcini bürokráciával szemben, hanem olyan értelemben is, hogy a – jobb híján – oligarchikus klánok szolgálatába szegődött, gyakran egymás ellen harcoló biztonságiakat – az egykori “szamurájokat” – az oligarchák oldaláról újból az állam oldalára állította, visszaadta elitárius-kasztos öntudatukat. Ezzel pedig egyszerre állította helyre a privatizált, magánérdekek szolgálatába állított, egymás ellen küzdő biztonsági szolgálatok állami egységét, a hírszerzés, a megfigyelés állami monopóliumát és húzta ki a professzionálisan általában meglehetősen kiemelkedően jó biztonsági szolgálatokat az oligarchikus klánok alól. Márpedig éppen ezek védelmezték őket az állammal szemben és ezek biztosították a hatalom és a gazdaság szereplői közötti kapcsolatokat²⁴¹. Állami szolgálatba állításukban legalább akkora szerepet játszott oligarchikus

²⁴⁰ Olga Kristanovszkaja, i.m. 275.l.

²⁴¹ Például Filipp Bobkov – az értelmiségi körökben különösen hírhedt – ex-KGB-tábormok Guszinszkij Moszt cégcsoportjának biztonsági szolgálatát vezette, egy másik neves KGB-s, A. Kondaurov pedig Hodorkovszkijét. “A 90-es években – írja Olga Kristanovszkaja – minden magára valamit is adó magánvállalkozásnak volt legalább egy ex-KGB-tábormok által irányított reguláris osztaga. A nagybankoknál és a kőolajtársaságoknál olyan csekistákat alkalmaztak, akik korábban a KGB-ben a legmagasabb posztokat foglalták el. A hadseregből és a biztonsági szolgálatokból. Érkezett katonák réteg az üzletei struktúrákban évről-évre nőtt, mivel azoknak a tiszteknek, akik már állást kaptak itt, munaktársakra volt szükségük és mindent elkövettek, hogy áthozzák néhai kollégáikat, bajtársaikat a rosszul fizetett állami állásokból ezekre a kiemelten jól megfizetett munkahelyekre. (...) A magáncégekben szétszóródott nyugalmazott tisztek nem egymással tartották fenn a kapcsolataikat, hanem egykori anyaszervezetükkel is. Sőt, ezek a kapcsolatok még tovább fejlődtek annak függvényében, ahogy új tevékenységük során újabb és újabb feladatokat kaptak. Ha a tényleges szolgálatot teljesítő tisztekre elve jellemző volt egyfajta testületi zárttság (a csekisták csekistákkal barátkoztak, a rendőrök rendőrökkel, a katonák katonákkal), akkor most a magáncégek kebelén belülről kerülve a „katonai-reguláris tömb” minden összetevője érintkezésbe került egymással és tevékenyen nekiláttak a kapcsolatok kiépítésének. A magánszférába került leszerelt katonák, biztonságiak, rendőrök sajátos tetszériséget (bratszvo) alkottak, amelyet a kölcsönös megértés és segítségnyújtás

szolgáltatból való kivonásuk (az oligarchák meggyengítése), mint az állam militokratikus újjászervezése, miután a velejéig korrump, kleptokratikus posztszovjet bürokráciában az új hatalom nem találhatott szilárd támaszára. Az “elbocsátott légióknak” a magánszférából való legalább részleges kivonása és a központi államban való összegyűjtése nélkül az oligarchák “megfegyvelése”, sietős csatlakozásuk a már említett “lojalitási chartához”, az irányított demokrácia etatista modelljének konszolidálása aligha következett volna be olyan gyorsan és aligha lehetne ennyire tartós. Az irányított demokrácia deoligarchizálásának, a politikai és gazdasági stabilizálásnak ez a történelemből nem épp ismeretlen orosz és egyszersmind posztszovjet módja azonban egyhamar végzetessé válhat, ha az irányított demokrácia megszűnik átmenet lenni, befejezett rendszerré válik, mert ez esetben a nem-demokrácia elkerülhetetlenül *diktatorikus*, *zsarnoki* és *militokratikus* jelleget fog ölteni. Itt persze nem tartunk ma még, de a titkosszolgálatokra jellemző szemléletmód, amelyben a világ egyetlen, hatalmas – éppen készülődő vagy potenciális – összeesküvésnek jelenik meg, a politikai és társadalmi események pedig ennek – az ország, az állam, a hatalom stb. elpusztítására irányuló összeesküvésnek a láncszemeiként, gyakran tör fel a hivatalos politikában és ennek médiareprezentációjában. A titkosszolgálatok márcsak ilyenek: szeretik a konspirációt, hisznek a konspirációk létében és élteti őket a konspiráció (márcsak ezért sem értik, miért kellene az állam működésének a maga egészében áttetszővé válnia a polgárok előtt). Ez pusztán szakmai ártalom, ahogyan a szolgálatok embereinek elitisztikus kiválasztottság-tudata, a törvények iránti megvetése (a biztonság érdekének oltárán – ha persze titokban is – olykor bizony fölládozzák a törvényeket). A problémát mindig a titkosszolgálatok és az állam összenövése, vagyis a szolgálatok kontrollálhatatlansága jelenti. Különösen így van ez abban az országban, amelynek legalább Nagy Péterig visszanyúló erős rendőrállami hagyománya van, türelmetlen elitje pedig – hol a káosz, a korrupció ellen küzdve, hol az utolérő modernizáció felgyorsítására – mindig is erős hajlamot mutatott a rendőrállami módszerek alkalmazására, aminek árát társadalom is, elit is újra meg újra keservesen megfizette.

Putyin-rendszer: időnyerés vagy kitörés az “orosz csapdából”?

Putyin nem a semmiből jön és nem magát képviseli, nem saját hatalmi ambíciója lendítette az orosz óriás-állam csúcsára, és nem az őt a “konszolidátor” szerepére kiszemelők – a “család” és a “családhoz közeli” oligarchák – akarata és pénze tartotta meg ezen a magas poszton, hanem az orosz társadalom túlnyomó többségének heveny vágya a konszolidáció, a rendteremtés, a társadalmi béke után, az orosz társadalmat ért nagy megrázkódtatás, az államgyengeség és az oligarchikus klánok háborúi, az anarchia (beszpregyel, káosz, szmuta) egy évtizede után. Ő személy szerint “csak” annyit adott hozzá a kreml “fentnek” (a család) és a társadalmi “lentnek” (a legszélesebb népi rétegeknek) a Nagy Rendteremtőhöz fűzött reményeihez és elvárásaihoz, hogy alkalmas volt annak a szerepnek az

egyesített. (...) A katonák tömeges beáramlása az üzleti szférába nem az állam valamilyen kitervelt hadművelete volt. Túlzás volna feltételezni, hogy a hatalom tudatosan, mintegy ügynökeiként építette be az elbocsátott, leszrelt, nyugdíjazott tiszteket a kereskedelmi struktúrákba, azzal a céllal, hogy a továbbiakban majd rajtuk keresztül gyakorljon befolyást (ilyen esetek is voltak, persze). *Senki nem gondolta végig azonban, milyen következményei lehetnek a »biznisz militarizálódásának«*. Persze, a fegyveres testületek nem minden nyugalomba vonult tagja, a magánszektorban ledolgozott sok év után, maradt hűséges anyaszervezetéhez. Sokan asszimilálódtak és elvesztették régi kollégáikkal a kapcsolatot. Sokéves kutatásaim mindenestere azt mutatják, hogy a többség mégis inkább megőrizte testületi kapcsolatait. A üzletember-katonatisztek szolidaritásának bázisát pedig az ideológiai nézetek közössége adta.” (Olga Kristanovszkaj, i. m. 276-277. l. – Kiemelés – Sz. Á.)

eljárása, amelyre jelölték, képes volt annak a politikai helynek a betöltésére, amelyet – mint Oroszországban az utóbbi háromszáz évben már annyiszor – maga a “zavaros korszak”, az átmenet és interregnum termelt ki és üresen áll: Putyin előtt senki nem akadt, aki képes lett volna ezt a helyet nemcsak elfoglalni, hanem be is tölteni. Természetesen – mint az tíz év távlatából jól látható – ez a fentről és lentől is megfogalmazódó “meghívás” a hatalomba nem eredményezhetett mást mint személyi hatalmat (természetesen személyi hatalmi rendszer volt Jelciné is), amelynek az adott személy politikai, morális, mentális kvalitása a *fundamentuma*, nem valamilyen intézményesült gyakorlat, ezért végső soron rajta, az ő politikai belátásán, bölcsességén múlik, meddig megy el az Oroszországban diszfunkcionális liberális demokrácia beszűkítésében, felgöngyölítésében, a “törvény diktatúrájának” alkalmazásában (a törvénynek ugyanis semmiféle diktatúra nincs szüksége, csak arra van szüksége, hogy az állam legális erőszakmonopóliuma szavatolja a jog érvényesülését, nem pedig arra, hogy az erőszakhatalom gyakorolja a jogot).

De a személyi hatalom rendszerének, bármily kemény és bármily mértéktartó is nemcsak az a hátulütője, hogy fogantatásánál és gyakorlási módjánál fogva nem-demokratikus (a demokratikus választási legitimitáció csak bokréta a kalapján és még jó, ha kalapot visel, nem tábornoki katonasapkát) és lényegében az egyeduralkodó önkényétől függ, meddig megy el ebben a nem-demokratikus hatalomgyakorlásban, hanem az is, hogy szükségképpen autoritárius-karizmatikus jellegű (a hatalomgyakorláshoz nélkülözhetetlen autoritást ugyanis nem merítheti a racionális legitimitációból és az intézményes gyakorlatból, tehát az illető személyből, ennek rendkívüliségéből, képességeiből, különleges adományaiból kell eredeztesse legitimitását), végezetül pedig, hogy mivel az uralmi rendszer egyetlen személy karizmatikus hatalmára épül, bármilyen kiválóan és mérsékeltén uralkodik ez a személy, bármennyire is arra törekszik és arra használja személyi hatalmát, hogy megteremtse azokat az intézményeket és intézményi közvetítéseket, amelyek egyszer majd nélküle, az ő személye nélkül is képesek biztosítani az uralmi rend biztonságos működését, mégis rendkívül ingatag marad és a szóban forgó rendkívüli személy (vérszopó zsarnok vagy felvilágosult despota, önmérsékletéről és pragmatizmusáról híres államfő) távozása után vagy összeomlik, vagy az interregnum állapotába zuhan, mindaddig, amíg fel nem tűnik a következő “erős ember”, a következő “megmentő”, aki aztán kiépíti saját uralmi rendszerét. Épp ezért, bármilyen stabilnak látszik is jelenleg az orosz politikai-hatalmi rendszer, bármilyen ügyesen bonyolították le az elnökváltást (Putyin kitöltve alkotmányosan megszabott elnöki idejét, távozott, de csak a miniszterelnökségig, bizonyos értelemben megkettőzve magát a névleges vagy címzetes elnök, a semmiféle saját hatalmi ambícióval nem rendelkező Medvegyevbe, vagyis a Putyin-rendszer maradt), bármilyen pragmatikusan kormányoznak is és bármilyen mértékletesek voltak a liberális demokráciának a káosszal együtt történő felgöngyölítésében, bármennyire törekedtek és törkednek az új rendszer intézményesítésére, egyelőre annak mégis tisztán személyiek a kritériumai, vagyis akármeddig áll fenn, nem fog tovább fennállni, mint ameddig Putyin maga “fennáll”, vagyis amíg életben van. Ez pedig azt jelenti, hogy Oroszország a politikai berendezkedés semmilyen vonatkozásában nem tudta teljesíteni a demokrácia leckéjét, nem épült ki az intézményes demokrácia, az a bürokráciától független jogállam és gazdaság, az a parlamentarizmus és pártrendszer, amely nem a személyi hatalmat gyakorló vezér rögtönzése vagy akár végiggondolt építménye, hanem tőle független, vele szemben önálló és önjáró. Ennek veszélyei beláthatatlanul nagyok. Személyes megítélésem szerint Oroszországnak II. Sándor óta nem volt jobb – felkészültebb, pragmatikusabb, hajlékonyabb, tehetségesebb – uralkodója, mint Putyin (az “uralkodó” szót természetesen nem formálisan, hanem funkcionálisan értem, ahogyan Jelcin is ebben az értelemben

nevezték egykor “Borisz cárnak”), és ez Oroszország és a világ számára fölér egy kegyelmi adománnyal, ugyanakkor Oroszország sorsának és szerepének jövőbeli alakulása szempontjából semmit sem jelent. Oroszország változatlanul a nagy civilizációkra jellemző végelgyengülések és erőrekapások ciklusát követi, nem tudott alapvetően létmódot váltani, és a következő pillanatban ugyanott találhatja magát, ahol 1999-ben, vagy – még inkább – 1989-1991-ben volt.

A Putyin-rendszer *politikai* és – ettől alig elválaszthatóan – *gazdasági* téren is az összes eddig létezett orosz rendszerek szerkezeti csapdájában vergődik. A gazdasági szerkezet csapdája változatlanul a növekedés egyoldalúan a nyersanyagkitermeléshez és értékesítéshez kötődő jellege, az ebből nyelt többletforrások állami lefölözése és összepontosítása éppoly kevésbé segítette elő egyelőre a mélyreható (és nem felszíni, nem egy-két iparágra vagy körzetre korlátozódó) a gazdaságszerkezeti modernizációt, ahogyan korábban nem segítette elő az extraprofit oligarchikus magánosítása, pazarló felélése és külföldre menekítése. A különbség a szociális elosztási rendszerben van, amelyet az energiabevételekből származó extraprofit jelentős részének állami begyűjtéséből fedeznek, ami feltétlenül biztosítja: 1. az állam viszonylag (tehát a jecini érához képest!) megbízható működését, közszolgálati – biztonsági, egészségügyi, szociális stb. feladatainak jó színvonalú ellátását, magának az adminisztratív apparátusnak az újratermelését és fenntartását; 2. a közalkalmazotti bérek, juttatások, nyugdíjak stb. rendszeres kifizetett és folyamatos emelését, és ezáltal a politikai rendszer társadalmi legitimitációját, a politikai stabilitást. Nem biztosítja azonban ennek a rendszernek a világgpiaci nyersanyagárak ingadozásának nem kitett, hosszú távú gazdasági alapját. Ez a stabilitás az állam és a politikai, illetve szociális szempontú újraelosztáson alapul, csak hogy az újraelosztható bevételek nem a gazdaság minőségi növekedéséből, hanem a nyersanyagkészletek kitermelésének mennyiségi növekedéséből és a kedvező világgpiaci nyersanyagárakból származnak. Ha ez utóbbi feltételek nem teljesülnek (például a kitermelés hatékonyságát növelő technológiai újításokba, a termelés korszerűsítésbe való befektetések elmaradása esetén vagy ha a világgpiaci árak, mint az utóbbi egy évben is, drasztikusan esnek), akkor a szabadságszűkítő-rendteremtő etatista rendszer társadalmi elfogadottsága, következésképpen a politikai stabilitás is meginog. Ha pedig a politikai stabilitásnak a társadalmi összetevője gyöngül (ha a “kemény kézre” épülő, Putyin személyében perszonalizálódott illiberális etatizmus rendszerének hihetetlen mértékű elfogadottsága csökken), akkor ezzel egyidejűleg erősödni fog másik összetevője, vagyis a csökkenő bevételekből is megfinanszírozható államapparátus, ezen belül az erőszak-szervezetek szerepe, az illiberális konszolidáció “erőszak-fedezete”, de most már nem a maroknyi oligarchával és liberális vagy anarchista békétlenkedővel szemben, hanem a társadalommal szemben, amely elkerülhetetlenül egyre diktatorikusabbá változtatja az uralmat. De ez csak a jelenleg nem-diktatorikus, de illiberális és etatista Putyin-rendszerben benne rejlő lehetőségeknek csak egyike, meglehetősen, nem a legvalószínűbbike. Elvileg még mindig nem lehet teljesen kizárni egy olyan modernizáció lehetőségét, amelyben a nyersanyagbevételek totális magánosítását megakadályozó erős állam megnövekedett bevételeinek nagyobb hányada nem a szociális célú újraelosztásban folyik el, kisebb hányadát pedig az erős állam erejének folyamatos növelésére fordítják (illetve a biztonsági tartalékképzésre, amely rossz időkben is biztosíthatja a jelenlegi újraelosztási arányok fenntartását), hanem a piacgazdaság modernizációjára csoportosítják át, mindenekeelőtt a magánvállalkozók tíz- és százereinek nyújtott olcsó hitel formájában. A nyersanyag-bevételekből keletkezett állami többletnek ez a nem politikai és szociális szempontú felhasználása hosszabb távon nemcsak a rendszer politikai stabilitásának és társadalmi legitimitációjának megalapozását is jelenthetné, de diktatorikus eltorzulásának is elejét vehetné. Mindenesetre az eltelt tíz évben kiépült Putyin-rendszer – minden

modernizációs fogadkozás, program és konkrét kezdeményes ellenére – maradt, mi volt: a politikai stabilitást szavatoló állambiztonsági és szociális szempontú újraelosztás rendszere, középpontjában az “igazságos állam” és a “hálás társadalom” közötti alapviszonnyal.

A gazdasági szerkezet csapdája után néhány szó még a politikai szerkezet csapdájáról, amit egészen általánosan úgy lenne talán megfogalmazható, hogy a személyi uralom rendszeréből akkor sem jöhet létre társadalmi demokrácia, ha az “uralkodó” a demokrácia legelkötelezettebb híve és egyebet sem óhajt és tesz, minthogy bevezeti vagy megerősíti a demokratikus vívmányokat. Ha ugyanis ezek az ő mégoly felvilágosult önkényén nyugszanak, akkor először is mindig ő mondja meg, meddig mehet el a demokrácia (nem beszélve arról, hogy aki valamilyen okból szembekerül vele, az a demokráciával kerül szembe, a demokráciára emel kezét és ezért szükségképpen a “demokrácia ellenségeként” kell elnyerje méltó büntetését) és az ő elmenésével (bármilyen formában valósul is ez meg), az egész rendszer “távozik”, újra szétesik minden, kezdődik minden előről, csak most már a korábbi interregnumnál is mélyebb és tartósabb interregnum kockázatával és valószínűségével (a gyáva, korrupt és államfüggő orosz bürokrácia, ahogy eddigi története során, most sem lenne képes megállítani a szétesést, egy új erős ember pedig nem szokott hirtelen föltűnni a régi után, mivel az erős ember erőssége többek között épp abban fejeződik ki, hogy nem tűr meg maga körül erős, szuverén embereket, a kollektív vezetés, a katonai vagy félkatonai hunta pedig, ami ilyenkor színreléphet, ugyancsak az interregnum jele és legfeljebb időhúzásra jó, az új erős ember színrelépéséig vagy “előállításáig”). De egyelőre még nem tartunk itt (igaz, a személyi uralom rendszerében, lévén kiszolgáltatva a véletlennek, a fönt vázolt helyzet bármikor létrejöhet), Oroszország – még a globális gazdasági válság közepette is – 1914 és talán 1929 óta – legjobb korszakát éli, és putyini személyi hatalom kísérlete egy olyan politikai rendszer *intézményesítésére*, ha tetszik, az irányított demokrácia önirányítóvá tételére, ami aztán tartós és stabil intézményes alapja lehetne annak a rendnek, amely a társadalmi modernizáció folyamatosságát szavatolja, még nem zárult le teljesen. Még nem tudjuk, hogy a sztolipini konzervatív reformizmus, mérsékelt etatizmus és a pravoszláv egyház államidoelógiai szerepvállalásának egyesítéséből mi fog kisülni. Nem tudhatjuk, de Oroszország több száz éves történeti útjának ismeretében, egyelőre nem látszik, hogy most végre meghaladta volna azt a modellt, amelyben a civilizációs elerőtlenedés, széthullás, államgyengesség (interregnum, szmuta, beszpregyel) időszakait a civilizációs erőreakapásnak tetsző etatizmus, a személyi uralmi rend korszakai követték.

1999-ben a pénzügyi válság, az orosz államcsőd elsöpörte a liberális reformereket a színpadról, mégha végül, sajátosan etatista változatban, úgy látszott, ők térnek vissza Putyinnal. Sajátos módon alig kevesebb, mint tíz évvel később, a globális gazdasági válság nem meggyöngyítette, hanem megerősítette politikailag Putyinékát, mégpedig éppen az általuk választott etatista út helyességében, hiszen a nyugati világban is egyre-másra az államot kezdték panaceaként ajánlani a neoliberális gazdaságpolitika okozta “sebek” gyógyítására. Természetesen a régi latin mondás ez esetben is igaz: *si duo faciunt idem, non est idem*. Mindazonáltal a Putyin-rendszer – alig több mint tíz év – teljesítménye – különösen az előző évtized csüggesztő hátterén – akkor is imponáló, ha – mint ismeretes – jelentős mértékben az energiaárak világszerte tartós növekedésére épült (az ebből képzett tartalékok egyelőre elegendőnek bizonyultak a globális gazdasági válság első nagy hullámának lecsendesítésére) és akkor is, ha sem a modernizáció, a piaci reformok terén nem következett be áttörés, a politikai demokrácia tekintetében pedig Oroszország oligarchikus cseberből etatista vederbe jutott.

Ki lesz a “Putyin” Magyarországon?

Idézőjelbe tettem Putyin nevét, hogy jelezzem: nem a személy, hanem egy politikai szabadalom – egy rendszer-szabadalom – nevéként fogom használni. Bizonyos értelemben Putyin csak nevet adott a rendszernek, ami azonban nem ő maga: nem ő hozta létre, sőt, inkább a rendszer hozta létre őt. *Nem-politikusként* betöltött egy bizonyos *politika fölötti* üres helyet, amely az irányított demokrácia jelceni modelljében keletkezett, és egy különösen vészterhes időszakban, egy politikai vákuum-helyzetben üresen állt. Másokkal is próbálkoztak, de ő illett bele legtökéletesebben. Putyin nemcsak nem törekedett erre a helyre (úgy kellett őt kívülről berángatni és az üres helyre odaállítani), de nem is egyedül, hanem egy egész csapat élén tölti be. Nem annyira a rendszernek, mint ennek a névtelen csapatnak, az új csúcselitnek ad tehát nevet.

Az eddigiekből is kitűnt talán, hogy az irányított demokráciának azt a személyi uralom erős jegyeit mutató rendszerét, amely Oroszországban 1999 végétől fokozatosan, nem egyetlen személy zseniális vagy dilettáns önkénye, diktatorikus rögtönzése, hanem egy egész – inkább szakemberekből: biztonsági, gazdasági, pénzügyi szakemberekből, jogászokból, semmint pártpolitikusokból álló, az ellnfővárosból: Szent-Pétervárról “importált” – *ellen-elit* stratégiailag átgondolt tervek alapján, végtelenül pragmatikusan, lépésről-lépésre haladva, jól összehangolt munkával, a véletleneket hol kiszűrve, hol ügyesen integrálva a kiépülő új rendszerbe, méghozzá az oligarchikus klánok túlnyomó részének legaktívabb egyetértésével és a közel tíz éven át tartó káoszban, beszpregyel-ben, gazdasági hanyatlásban elfáradt társadalom egyre erősödő rendvágát kielégítve, de egyben felhasználva is a stratégiai fordulat megvalósításához: az erős államra épülő *irányított demokrácia* megvalósításához. A lebonyolítás simasága és szakszerűsége, a rendszer csapatmunkára épülő működtetésének ideológiátlan pragmatizmusa orosz viszonyok között egészen váratlan és elismerésre méltó teljesítmény (az eklektikus ideológiai elemekből összeállított, minden politikai ízlést kielégítő, a hangsúlyokat helyzetről-helyzetre más ideologikus elemre helyező “államideológia” nem az állam vezérlőműve, hanem a politikai pragmatizmus ideológiailag teljesen üres, semmire nem kötelező és politikailag semmit meg nem határozó alkotása).

A körülmények, amelyek az irányított demokrácia rendszerében 1999-végétől bekövetkezett *etatista fordulatot* kiváltották Oroszországban bizonyos hasonlóságot mutatnak azokhoz a körülményekhez, amelyek Magyarországon alakultak ki egy évtizeddel később és várhatóan a liberális demokrácia rendszerében idézhetnek elő fordulatot. Csak míg Oroszországban az állam működésére nézve egyre veszedelmesebb oligarchikus szabadságok beszűkítését jelentette az államerősödés, Magyarországon a liberális demokráciában lehetséges állampolgári szabadságok illiberális beszűkítését fogja jelenteni. A gazdasági és politikai körülmények hasonlóságai szembeszökőek. Mindenekelőtt a gazdasági helyzetben mutatkozik ilyen hasonlóság: a permanens gazdasági válság és hanyatlás 1998-as pénzügyi államcsődbe torkollása Oroszországban és a globális gazdasági válsággal súlyosbított magyar gazdasági válság majdnem-államcsődbe torkollása 2008-ban. De hasonlít a gazdasági hanyatlásnak, a politikai zűrzavarnak, a biztonság – közbiztonság, jogi biztonság, vagyonbiztonság – vélt és valóságos hiányának a liberális reformokhoz kapcsolása a társadalmi tudatban; a liberális demokrácia intézményeibe és a jogállamba vetett bizalom megrendülése, a tömeges távolmaradás a választásokról; az erős kézre, a nagy rendteremtőre való várakozós növekedése; a közrossz minden válfajának a hatalom-közeli gazdagok, a “plutokraták”, az “újjarisztokraták” harácsolásából, mohóságából, önzéséből eredeztetése; a szélsőséges politikai áramlatok erőre kapása; az ország szuverenitását gazdasági szuverenitással korlátozó multinacionális

idegenekkel, pénzügyi diktátumokkal korlátozó nemzetközi és eurokrata pénzügyi szervezetekkel szemben megnyilvánuló erős társadalmi ellenérzések; a permanens hideg polgárháború politikai romhalmaza, mégha alapvető szereplői mások voltak is, mint Oroszországban: ott az oligarchikus klánok és az általuk uralt politikai szereplők, Magyarországon a pártokratikus klánok és az általuk uralt középosztályi csoportok.

A kelet-európai tükör, amelyben felnagyítva jelennek meg egy-egy közép-európai (vagy kelet-közép-európai) kis állam visszatetsző vonásai, más tekintetben éppen az előnyösen elütő vonásokat is kiemeli. A legfontosabb különbségek – túl az eltérő történelmi hagyományokon, a közép-európai régióban kialakult társadalmi modell eleve adott, erősebb-gyöngébb “nyugatias” alkatelemein, amelyek hol kiegyensúlyozzák, hol sikeresen felülírják a “keletieseket” és túl a rendszerváltás lefolyásának eltérő módján és a politikai rendszerek mélyreható különbségén – mindenekelőtt a társadalmi “közép” meglétéből, illetve hiányából adódnak. Oroszországban mind szociális, mind kulturális tekintetben hiányzik a társadalmi “közép” (a viszonylag széles középosztály), míg Magyarországon a középosztály, még ha erősen államfüggő is, s még ha politikailag kettéhasadt, megvan. A hideg polgárháború is középosztályok között folyt, döntően – és ez is szembeszökő különbség – a politikai pártok által szervezett és végigvitt háborúban (Oroszországban a pártok “szalmakutyák”, a hatalmi politika inkább harmadlagos és mindig teljesen függő – a jecini irányított demokráciában az oligarcháktól függő, a putyiniban az államtól, az elnöki hatalomtól függő – tényezői). Ezek a különbségek különbséget eredményeznek mind a demokratikus rendszer politikailag lehetséges, sőt, kényszerű beszűkítésének módjában, mind pedig mértékében. Bármennyi hasonlóság mutatkozik is az orosz irányított demokrácia már megvalósított putyini beszűkítése és a magyar liberális demokrácia megígért, tervezett és bizonyos szinteken már tartó orbáni beszűkítése között, a különbségek megmaradnak, sőt, még erősödhetnek is, végtére is – minden retorikai fogadkozás és politikai hiresztelés ellenére – egyik esetben sem rendszerváltásra, hanem az adott rendszer – Oroszországban ez az irányított demokrácia, Magyarországon a liberális demokrácia – “üzemi rendszerének”, “üzemmódjának” a megváltoztatására.

Magyarországon megképződőben van egyfajta politikai vákuum-helyzet, miután a balliberális politikai közép lényegében beomlott, és vagy a jobbközép tölti be vagy a szélsőjobb. A liberális demokrácia rendszere éppúgy fenntarthatatlannak bizonyult Magyarországon, mint Lengyelországban. A balközépet döntően saját politikai impotenciája, politikai tehetségtelensége, a reformkurzus civilizátori módja, ezen kívül *a maga előidézte és kezelhetetlennek bizonyult* politikai és gazdasági válság, és a a politikai-üzleti elit, illetve klientúrája végletes korrumpáltsága döntötte be.

Putyin elnökké választása után nem volt igazi leszámolás, az ellen-elit minden oligarchának (nemcsak a “családnak”) szabad elvonulást biztosított, föltéve, hogy csatlakozott a “lojalitási chartához”. Leszámolás csak azokra várt, akik – általában alábecsülve az új ellen-elit képességeit és erejét vagy túlbecsülve sajátjukat – nem csatlakoztak. Ezeket azonban egyetlen kezünkön meg tudjuk számolni: Berezovszkij, Guszinszkij, Hodorkovszkij. Vélhetően Magyarországon sem lesz nagyon más a helyzet: az új hatalom még fel sem állt, de már most egyre többen csatlakoznak “lojalitási chartájához”. A fogcsattogtató retorika megtévesztő, hiszen egy – a szélsőjobb egyre erősebb nyomása alatt mindinkább középre tartó – jobboldali kormánynak egyáltalán nem áll érdekében nagyszabású társadalmi leszámolás, nem áll érdekében a számára győzelemmel végződő hideg polgárháború felújítása. Sokkal inkább a konszolidáció, a balközép tábor *lojalitásának* megnyerése áll érdekében, a rendteremtés színreviteléhez, az erős állam és az erős államfő autoritásának

elismertetéséhez szükséges arányos félelem előteremtéséhez pedig elég néhány megvesztegetési és gazdasági bűntett ügyében indított nyomozás nagyszabású koncepciók perben végződése, néhány bilincsen elővezetett tegnapi politikai vezető látványképe.

Nehezen képzelhető el, hogy Magyarországon a demokrácia illiberális szűkítésében a fegyveres erők és titkosszolgálati erők akkora szerephez jutnának, mint Oroszországban. Ezt mind hagyomány, mind a fegyveres erők jelenlegi állapota, mind pedig az első ember par excellence pártpolitikai beágyazottsága valószínűtlenné teszi. Valószínű azonban, hogy az új hatalom demonstratív első lépései közé fog tartozni az önálló belügyminisztérium létrehozása, lehetőleg erős belügyminiszterrel; a rendőrség (különösen a rohamrendőrség) létszámának jelentős növelése, a fizetések emelése, a szervezetrendszer megújítása, a rendőrség presztízsének növelése, morális állapotának javítása, ütőképességének fokozása és az első adandó alkalommal annak demonstrálása is, hogy egy ilyen rendőrség nem fog lafacacázni, ha rendetlenkedéssel találja magát szembe.

Hasonlóképpen áll a helyzet a Nemzetbiztonsági Hivatallal, amely valószínűleg ahhoz hasonló szerepet fog játszani az illiberális hatalomgyakorlásban, mint az FSZB játszik ma Oroszországban. Az Adó Hivatal is – például a kinevezett hivatali vezető informális hatalomhoz kötése vagy kötődése révén – eszközzé válhat a végrehajtó hatalom kezében ilyen-olyan politikai és üzleti ellenfelek sakkban tartásához és megfélemlítéséhez vagy akár a velük való leszámoláshoz is. Az ügyészség és a bíróságok már ma is jórészt úgy működnek, mintha az illiberális fordulat bekövetkezett volna és a mostani ellenzék lenne kormányon. A hatalmi ágak elválasztásának elve már ma sem érvényesül az elvárható mértékben, csak az a kérdés, hogy a végrehajtó hatalom milyen gyorsan és milyen mértékben lesz képes függésbe hozni a bíróságokat, az önkormányzatokat, a tömegműködőket, a szakmai testületeket. Aztán ott van a választási rendszer átalakításának terve, a pártfinanszírozás újraszabályozása, amely hosszú időre meghatározhatja a politikai erőviszonyokat.

Nyilvánvaló, hogy a magyar parlamentáris rendszer már régóta tartó prezidencializálódása fel fog gyorsulni a hatalomkoncentráció és a személyi hatalom jegyében, nagy valószínűséggel a kormányzás is megkettőződik egy kancellária-kormányra és a tulajdonképpeni kormányra, az előbbi dominanciája alapján. A politikai rendszer minden részecskéje ott fog remegni e koncentrált személyi hatalom delejes erőterében, de ott fog remegni (és olykor bizony reszketni is) a szakmai testületek, a kulturális élet intézményeinek, a média orgánumainak megannyi szereplője (hiszen ez a remegés és reszketés már kezdetét is vette).

Mindez azonban nem diktatúrát jelent, hanem a liberális demokrácia beszűkítését (láttuk: Oroszországban az irányított demokráciát szűkítette be Putyin), bizonyos értelemben a csavarok meghúzását, a demokrácia bekeményedését – hasonlóképpen a társadalmi bomlás, gazdasági hanyatlás, politikai káosz, az ország szétesésének megállítása jelszavaival. Különös tekintettel arra, hogy a politikai rendszerben végrehajtott illiberális fordulat Magyarországon nem egy politikai csapat műve lesz, amelyben a politikai vezető "primus inter pares", hanem egyetlen politikai vezető akaratának műve, aki pártját már teljesen alávetette saját akaratának, megvan a veszélye annak, hogy az illiberális demokrácia idővel orosz típusú irányított demokráciává torzul, az autoriter stílusú személyi hatalom valamilyen rendszerévé válik, de személyi diktatúrává aligha. Nemcsak a demokratikus hagyományokban ugyan szegényes, de a diktatúra-ellenesség rebellis hagyományában kifejezetten gazdag magyar társadalom alapvető beállítódása, nemcsak a középosztályi csoportok, az erős társadalmi "közép" léte mond ennek ellent, hanem Magyarország globális gazdasági és Európa

Uniós politikai-jogi beágyazottsága is valószínűtlenné teszi ezt a legrosszabb politikai kifejlést. A Fidesz egyszemélyi vezetőjének, ha valóban korszakosan akar berendezkedni a hatalomban, nem elég a demokrácia liberális irányítási módját illiberálisan áthangolni, hanem saját rendszerét konszolidálnia is tudnia kell, vagyis létre kell hoznia saját csapatát, meg kell tudnia békíteni a békétlenkedőket, meg kell tudnia győzni a gyanakvókat, társadalmi nyugalomra van szüksége (a politikai nyugalom, a balközép összeomlása és a hideg polgárháború lezárulása után garantált), különösen egy olyan időszakban, amikor a nagy ellátó rendszerek évtizedek óta megoldatlan problémáján és az adósságcsapdán kívül a gazdasági világválság következményei is teljes súlyukkal fognak ránehezedni a következő kormányra.

II. KELET-EURÓPAI ORSZÁGOK VÁLSÁGA ÉS VÁLSÁGKEZELÉS

1. Lengyelország

I. A gazdasági válság és válságkezelés

Milyen gazdasági feltételek közepette jutott Lengyelország a válság időszakába, melyek voltak növekedési pályájának jellegzetességei?

Napjaink pénzügyi-gazdasági válsága Lengyelországot a 2000-2002. közötti kisebb hazai recessziót követő konjunktúra ciklus jótékonyan felfelé ívelő szakaszában találta. „Hosszú évek óta a leggyorsabb növekedési ütemet értük el, erősítette meg 2005 májusában a Lengyel Statisztikai Hivatal. Az év első negyedében a bruttó hazai termék 7,4%-kal emelkedett”²⁴².

A fellendülés sok-sok tényezője közül kiemelésre érdemes, hogy a 2004-es csatlakozást követően Lengyelország előtt is megnyíltak az **Európai Unió támogatási forrásai**, amelyek az európai gazdasági, társadalmi kohézió erősítésének és a regionális különbségek csökkentésének legfontosabb közösségi eszközeiként ismertek. A 2000-2006-os tervezési időszak időarányos részére (2004-2006) a Strukturális Alapokból 8,3 milliárd, a Kohéziós Alapból 4,2 milliárd eurós keret állt Lengyelország rendelkezésére, melyet 2008. áprilisi adatok szerint 81,5%-ban sikerült lehívni. A források nagyságrendjével kapcsolatban ide kívánczik, hogy a 2004-ben belépett tíz új tagállam együttes keretéből Lengyelország – az előcsatlakozási támogatásokat is ideértve – az első három évben 48%-al részesedett.

A nem kis mértékben az említett támogatási forrásokra alapozott fejlesztési politika főbb céljai közé a fenntartható, gyors növekedés megalapozása, a versenyképesség fokozása, a mezőgazdaság szerkezeti átalakítása, a foglalkoztatás és az oktatás szintjének emelése, a közlekedési infrastruktúra fejlesztése és az információs társadalom alapjainak kibővítése tartozott. Horizontális prioritásként fogalmazódott meg valamennyi társadalmi réteg és régió bevonása a fejlődési és modernizációs folyamatokba.

Az említett célok gyakorlati megvalósítására a minisztertanács már 2003 januárjában elfogadta a Nemzeti Fejlesztési Tervet²⁴³, melynek keretében 7 operatív program került kidolgozásra. A forráselosztás az operatív programok között feltűnően aránytalan volt: a leszerződött projektek közel 40%-a a közúti és vasúti infrastruktúra javítását, 30%-a pedig a környezetvédelem támogatását szolgálta, így a többi meghirdetett cél relatíve háttérbe szorult.

A kedvező konjunkturális helyzet és a támogatási források együttes, egymást erősítő hatására a gazdaság viszonylag gyors bővülése mondhatni stabil árak mellett ment végbe, a külgazdasági deficit enyhe fokozódása közepette. Az élénk beruházási kereslet, az ipar, és az építőipar kibocsátásának

²⁴² Forrás: Money.pl 2005. május 31.

(<http://www.money.pl/gospodarka/wiadomosci/artykul/gus;rekordowy;wzrost;pkb,116,0,244852.html>)

²⁴³ Forrás: [www.ukie.gov.pl/HLP/files.nsf/0/490F561E1A83A3CBC1256F4F0042DADE/\\$file/npr.pdf](http://www.ukie.gov.pl/HLP/files.nsf/0/490F561E1A83A3CBC1256F4F0042DADE/$file/npr.pdf)

gyors bővülése, a fogyasztás dinamikus emelkedése, valamint a magas konjunktúra indexek egyaránt a tartós fejlődés időszakát vetítették előre.

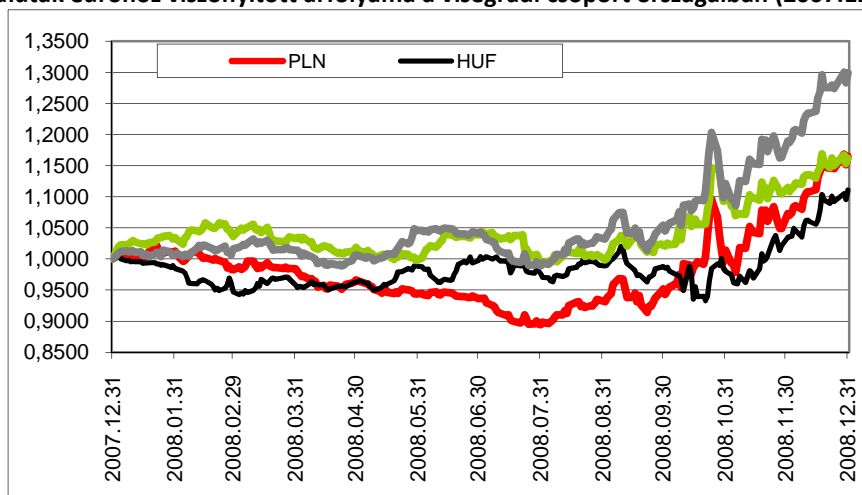
A válság „szele”, az első konkrét jelek – Közép-Kelet Európa más országaihoz hasonlóan – késleltetve érték el Lengyelországot. Bár mérvadó lengyel források szerint a krízis 2008 augusztusában és szeptemberében kezdett kibontakozni, valójában – más tőzsdékhez hasonlóan – a Varsói Értéktőzsde elsődleges indexe, a WIG már jóval előbb, 2007 júliusától kezdődően jelentős pontvesztést szenvedett el.

A Varsói Értéktőzsde WIG indexének alakulása

A **valutaárfolyam** tekintetében azonban valóban 2008 augusztusában kezdődött a drasztikus leértékelődés folyamata. Ebből a szempontból szoros együttmozgás tapasztalható a régió, így a „természetes”²⁴⁴ összehasonlítási alapul szolgáló többi visegrádi ország valutáival, ami az alábbi ábrán is jól nyomon követhető.

A hazai valuták euróhoz viszonyított árfolyama a visegrádi csoport országaiban (2007.12.31. = 100)

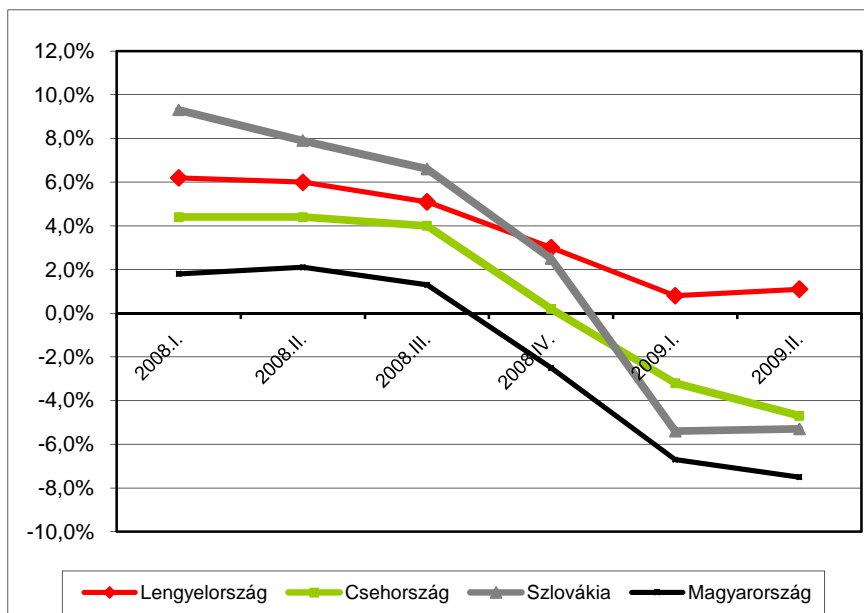
Forrás: NBP²⁴⁵ adatai alapján saját szerkesztés

²⁴⁴ Számos ok, egyebek közt a rendszerváltás párhuzamos időzítése, az Európai Unióhoz való közös csatlakozás, a gazdasági fejlettség viszonylagos hasonlósága is alapot ad az ilyen típusú összevetésekre.

²⁴⁵ Narodowy Bank Polski (Lengyel Nemzeti Bank)

A bevezetőben már említett gazdaságélénkítő tényezők minden bizonnyal komoly szerepet játszottak abban, hogy a válság beköszöntével a lengyel GDP növekedése – bár a dinamika fokról fokra lassult – **egyetlen negyedévre sem állt meg**, ellentétben a visegrádi csoport többi tagjánál regisztrált változásokkal.

A GDP negyedéves növekedési üteme a visegrádi csoport országaiban 2008. első negyedétől

Forrás: KSH Gyorstájékoztatók és a GUS²⁴⁶ adatai alapján saját összeállítás
Előző év azonos időszaka = 100

A növekedés kontinuitásának jelentősége abban rejlik, hogy a többi gazdaság teljesítményének csökkenése idején lehetővé teszi, ha nem is a felzárkózást, de a lemaradás csökkenését. Krzysztof Rybiński, a lengyel jegybank volt elnökhelyettese egy interjúban a következő példával élt: „Ha a német GDP 4%-kal csökken, miközben a miénk 1%-kal emelkedik, akkor egy év alatt 5%-ot hozhatunk be.”²⁴⁷

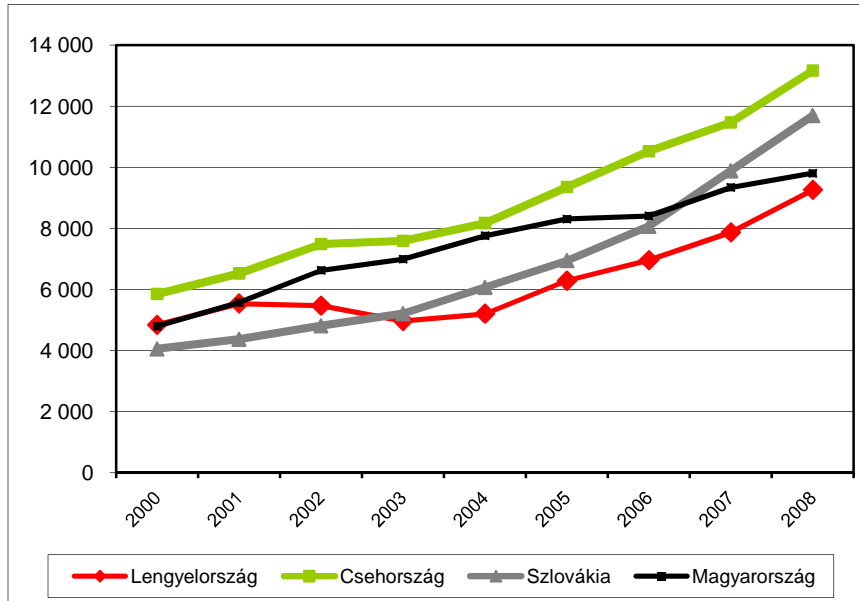
Az előzőek alapján megfogalmazódik a kérdés: másképp hatott-e a válság Lengyelországra? Kisebb megrázkódtatást okozott-e ebben a másik három visegrádi ország összterületének és összlakosságának közel másfélszeresével rendelkező gazdaságban?

Természetesen hiba volna a választ egyetlen makrogazdasági jellemző alapján megadni. A krízis fokozatosan kibontakozó és rendkívül összetett hatásait mégoly szintetikus mutató, mint a GDP sem képes önmagában kifejezni. Ráadásul a dinamika vizsgálata semmit sem mond a hazai termék abszolút nagyságáról, melyet – az összehasonlítást megkönnyítendő – egy főre vetítve ábrázolunk.

²⁴⁶ Główny Urząd Statystyczny (Lengyel Statisztikai Hivatal)

²⁴⁷ www.bankier.pl/wiadomosc/Krzysztof-Rybinski-Mamy-szanse-na-zlota-dekade

Az egy főre jutó GDP alakulása a visegrádi csoport országában

Forrás: ECB adatbázis alapján saját összeállítás
Adatok folyó áron.

Lengyelország, mely a „per capita” számított bruttó hazai termék tekintetében 2000-ben még a régió középmezőnyéhez tartozott a 2002-2003. évi teljesítménye nyomán fokozatosan visszaesett, és azóta – bár nem túl jelentős különbséggel - a visegrádi csoport sereghajtója. Hiába látunk 2004-től töretlen fejlődést, egyedül Magyarországot sikerült a válság időszakában megközelíteni; a versenyhátrány Szlovákiához képest nem, Csehországhoz képest pedig csak minimális mértékben csökkent.

Terjesszük ki vizsgálatunkat a GDP felhasználásának szerkezetére is! Az alábbi táblázat három kiválasztott év adatait felhasználva szemlélteti a felhasználás főbb arányait, kiemelve a külkereskedelem – egyre növekvő – súlyát²⁴⁸ az egyes gazdaságok működésében:

²⁴⁸ A növekvő külkereskedelem orientáltság, mely az Európai Unió integrációs törekvéseinek megvalósulása irányába mutat, különösen a később csatlakozott országok esetében figyelhető meg, természetesen jelentős időbeni és mértékbeli különbségekkel.

A GDP felhasználásának szerkezete a kiválasztott években

Ország	Év	Magán fogyasztás	Közösségi fogyasztás ²⁴⁹	Bruttó felhalmozás	Export nettó	Import + Export (a GDP %-ában)
Lengyelország	2000	64%	17%	25%	-6%	61%
	2004	65%	18%	20%	-2%	77%
	2008	61%	17%	25%	-3%	82%
Csehország	2000	52%	22%	29%	-3%	130%
	2004	50%	23%	28%	0%	140%
	2008	49%	21%	25%	5%	149%
Szlovákia	2000	55%	21%	26%	-2%	143%
	2004	56%	20%	26%	-3%	152%
	2008	56%	18%	29%	-2%	168%
Magyarország	2000	51%	22%	30%	-4%	148%
	2004	53%	24%	26%	-3%	130%
	2008	52%	23%	23%	1%	161%

Forrás: Krzysztof Rybiński: Kryzys finansowy (előadás vázlat, 2009.) 28. old.

Első ránézésre is feltűnik a táblázatból a lengyel gazdaság két – egymással természetesen összefüggő – fontos sajátossága:

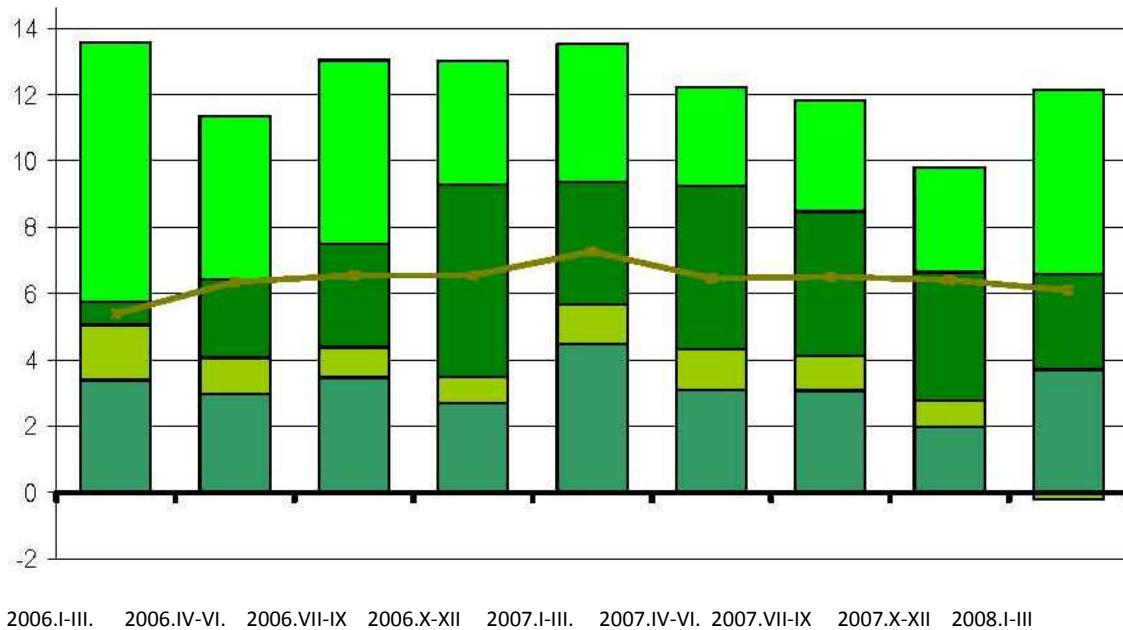
- a gazdaság nagyobb zártsága, és
- a belső fogyasztás viszonylag magasabb aránya.

Válság időszakában mindkét említett tényező jó szolgálatot tesz a hazai gazdaságnak, hiszen bizonyos mértékig védelmet képesek nyújtani az egyre jobban terjeszkedő recesszióval szemben.

A GDP szerkezetét tovább tanulmányozva az is meghatározható, hogy az egyes összetevők mennyiben járulnak hozzá a növekedéshez. A következő diagramból a negyedévek közötti ingadozások ellenére is jól kivehető az export és a bruttó felhalmozás domináns szerepe:

²⁴⁹ Non profit szervezetekkel együtt

A GDP növekedés összetevői a felhasználás oldaláról 2006 – 2008. években
(az előző év azonos időszakához képest, %-ban)

Háztartások fogyasztása
 Közösségi fogyasztás
 Bruttó felhalmozás

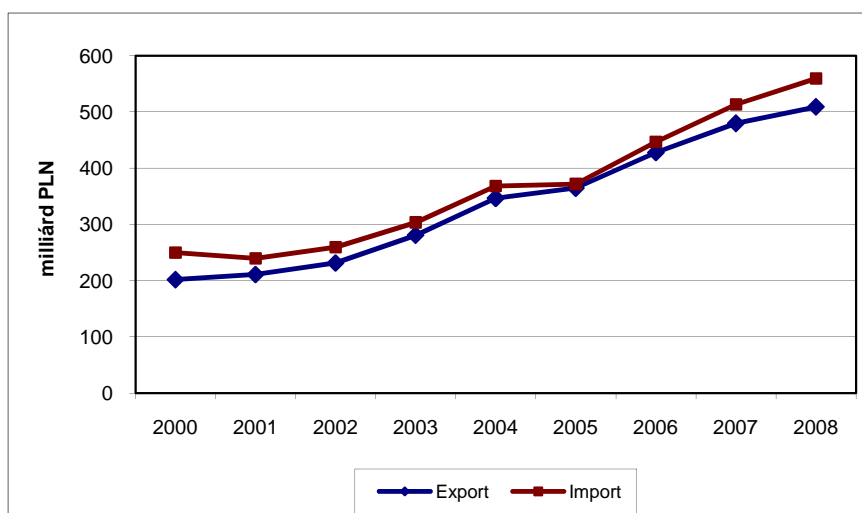
Export nettó
 GDP

Forrás: Polska 2008. Raport o stanie gospodarki (Ministerstwo Gospodarki, Warszawa 2008.) 61. old.

A GDP bővülés egyik hajtóereje tehát az export, mely a válságot megelőző években kifejezetten magas dinamikát ért el. A 2004-2006-os időszak átlagában a kivitel bővülése megközelítette az évi 23%-ot. A növekedési ütem 2007-ben 15,8%-ra lassult, de még mindig imponálóan magas volt, és a kivitel értéke kevéssel átlépte a 100 milliárd eurós küszöböt. Ugyanakkor hosszú évek visszatérő gondja az import kívánatosnál gyorsabb emelkedése és az exportot meghaladó értéke. 2007-ben például a behozatal növekedése 19,5%-os volt, melynek hatására a külkereskedelmi hiány elérte a 18,6 milliárd eurót²⁵⁰.

²⁵⁰ Forrás: Polska 2008. Raport o stanie gospodarki (Ministerstwo Gospodarki, Warszawa 2008.) 81. old.

Az export és az import alakulása 2000-tól 2008-ig

Forrás: ECB adatbázis alapján saját összeállítás
Adatok folyó áron.

A külkereskedelem rendkívül széles áruválasztékából meghatározó szerepet a kohászati, a gép- és a járműipari termékek adják, melyek 2007-ben a kivitelből 54%-kal, a behozatalból pedig 48%-kal részesedtek.

A lengyel külkereskedelem legfontosabb kereskedelmi partnerei az Európai Unió tagországai, ahová kivitelének közel 80%-a irányul²⁵¹. Ezen belül a legnagyobb forgalmat a szomszédos Németországgal bonyolítja le, ahová 2007-ben exportjának 25,8%-a irányult. További jelentős uniós felvevőpiacok a lengyel gazdaság számára: Olaszország, Franciaország, Nagy-Britannia és Csehország. Behozatal tekintetében is az Európai Unió tagországaival folytatott kereskedelem a meghatározó. Természetesen itt is Németországa az elsőbbség - melyből 2007-ben importjának 23,9%-a származott – azonban jelentékeny az olasz, francia és cseh relációból eredő behozatal is.

Az utóbbi évek külkereskedelme az Unió egészét tekintve rendszerint többlettel zárult, ám 2007-ben kedvezőtlen fordulat következett be, és az import növekedési üteme 4,4%-kal meghaladta az exportét. Ennek hatására az egy évvel korábbi 5 milliárd eurós pozitívum 3 milliárd euróra mérséklődött, és ebben valószínűleg csak elhanyagolható szerepet játszott a tengerentúlon kibontakozó válság.

A lengyel külkereskedelmi hiány évek óta az Ázsiával folytatott kereskedelemben keletkezik. A teljes 2007-es deficitből az ázsiai országok egészével szembeni negatív szaldó közel 15,9 milliárd euróra tehető, melyből egyedül Kína 7,9 milliárd euróval részesedett. (A Kínából származó import egyetlen év alatt 39,4%-kal bővült.) Jelentékeny negatívum keletkezett a Koreai Köztársasággal (2,6 milliárd euró) és Japánnal (2 milliárd euró) szemben. Az utóbbi évek többségében deficitese az Oroszországgal folytatott külkereskedelem is.

²⁵¹ 2000-ben ez az arány „még csak” 69,9%-volt.

A GDP **növekedés másik fő hajtóereje** vizsgált időszakban (a fentebbi ábra alapján) a **felhalmozás** volt. Figyelemre méltó ezzel kapcsolatban, mennyire különböző az állóeszköz bővítés dinamikája a válságot megelőző időszakban a visegrádi országok körében:

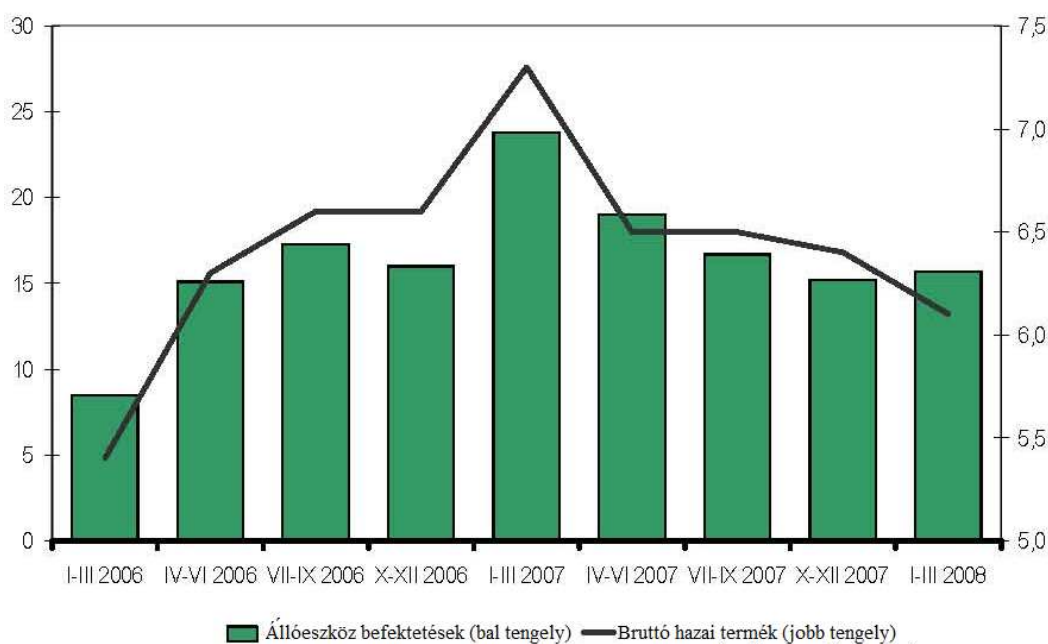
Az állóeszköz beruházás növekedési üteme az előző év azonos időszakának %-ában

Ország	2006.	2007	2008.I.n.év	2008.II.n.év	2008.III.n.év
Lengyelország	15,6%	19,3%	15,7%	15,2%	3,5%
Csehország	5,5%	6,1%	4,6%	4,1%	...
Szlovákia	8,1%	8,2%	2,4%	9,6%	7,3%
Magyarország	-2,5%	0,7%	-5,4%	-2,2%	-1,5%

Forrás: NBP adatai alapján saját összeállítás

A Lengyel Gazdasági Minisztérium 2008. évi jelentése szerint „...2007-ben a növekedés legfontosabb tényezőjét a befektetések képezték.²⁵²” Abban, hogy a GDP 2008-ban tovább bővült, ugyancsak nem lebecsülhető szerepet tulajdoníthatunk a beruházási kedv fennmaradásának, amit a következő diagram rendkívül plasztikusan igazol:

Az állóeszköz bővítés és a GDP dinamikája 2006-2008 között (%)

Forrás: Polska 2008. Raport o stanie gospodarki (Ministerstwo Gospodarki, Warszawa 2008.) 66. old.

A befektetések kapcsán szólni kell a külföldi **működőtőke-import** szerepéről is. Lengyelország ebben a tekintetben is a térség legnagyobb szereplője, ahová becslések szerint 2007 végéig összességében közel 100 milliárd eurós érték áramlott be. Napjainkra már a működőtőke-export is egyre nagyobb méreteket ölt, bár 2007-ben erős visszaesés következett be.

²⁵² Polska 2008. Raport o stanie gospodarki (Ministerstwo Gospodarki, Warszawa 2008.) 65. old.

Működőtőke-behozatal és kivitel 2004-től 2007-ig
(milliárd EUR)

Megnevezés	2004	2005	2006	2007
Közvetlen működőtőke-behozatal	10,3	8,3	15,6	16,7
Közvetlen működőtőke-kivitel	0,6	2,5	7,1	3,5

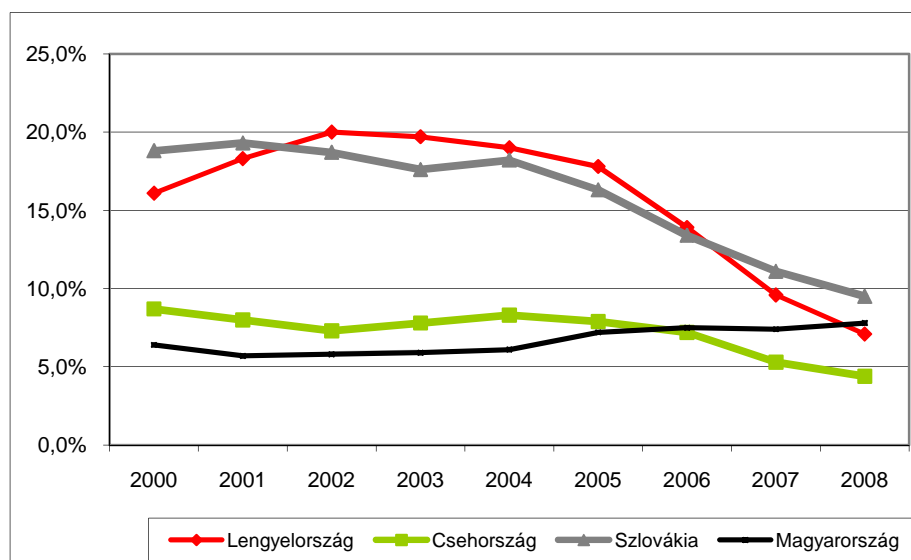
Forrás: NBP adatbázis

2007-ben – a korábbi évekhez hasonlóan – a működőtőke-import zöme, mintegy 80%-a az Unió partnerországokból (Németország 2,8 milliárd EUR, Franciaország 1,8 milliárd EUR, Hollandia 1,7 milliárd EUR) származott. Az Európán kívüli térségből a legfontosabb befektető országok az Egyesült Államok, a Holland Antillák, valamint a Koreai Köztársaság voltak.

A Lengyelországba érkező működőtőke kereken 80%-ka a termelő szektorba – ezen belül az elektronikai és a járműiparba, továbbá az elektromos háztartási készülék gyártásába – irányult, és csupán 20%-a a szolgáltatások területére.

Míg a befektetések alakulása a lengyel növekedési pálya pozitív jegyei közé sorolható, addig a **munkanélküliség szintje** a negatívumok között említhető, bár a 2002-ben regisztrált közel 20%-os értékhez képest 2008-ra igen jelentékeny javulás (7,1%) következett be. A további csökkenésnek – a recesszióból adódó gondokon túlmenően – gátat szab a munkát keresők többségének alacsony képzettségi szintje, továbbá az élők munkára rakódó viszonylag magas járulékteher.

A munkanélküliségi ráta 2006-2008 között

Forrás: ECB adatbázis alapján saját összeállítás

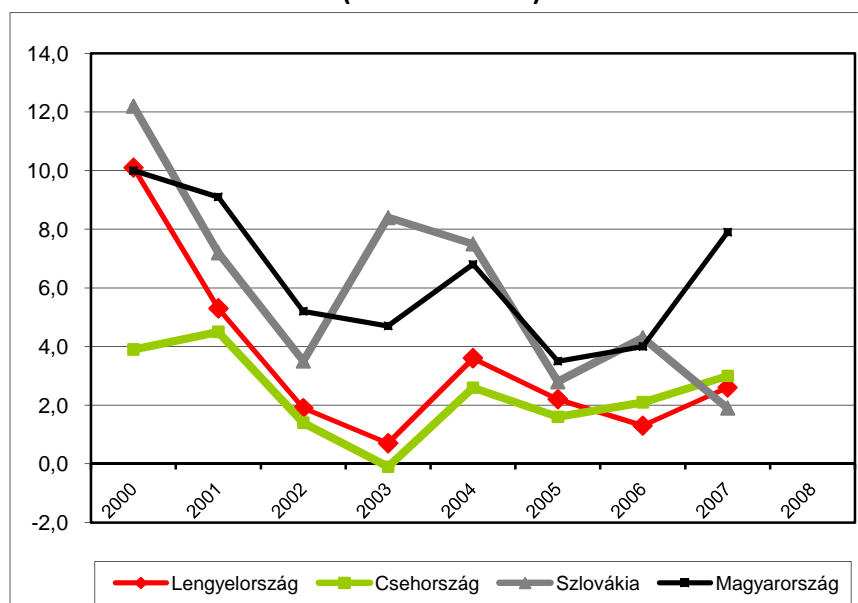
A munkanélküliségi ráta csökkenéséhez nemcsak a gazdasági fellendülésből fakadó foglalkoztatás növekedés járult hozzá, hanem – az Unió csatlakozást követően – a külföldi munkavállalási lehetőségek bővülése is, amely a lengyel közvéleményt - a jelentős potenciális jövedelmkülönbség miatt – még mindig erősen foglalkoztatja. A migrációs hullám az Unió tagság elnyerését követő első három évben becslések szerint a lakosság 3%-ára terjedt ki. A lengyel munkavállalók külföldről hazautalt jövedelmei 2005-ben megközelítették a GDP 1%-át!

A migrációs hullám nemzetgazdasági szempontból kedvező és kedvezőtlen folyamatokat egyaránt elindított. Az elmaradottabb (többnyire keleti) régiókban új vállalkozások (munkaközvetítő irodák, utaztatásra szakosodott cégek) alakultak, melyek maguk is további keresletet generáltak. Ugyanakkor az elsősorban a fiatalabb korosztályokat megmozgató migráció hozzájárul az otthonmaradó társadalom elöregedéséhez, és a magasan képzett munkaerő elvándorlásán keresztül további károkat okoz²⁵³.

A munkanélküliségi ráta kapcsán az Európában a legalacsonyabbak közé tartozó foglalkoztatási szintről is meg kell emlékezni, mely 2007-ben 57%-os értéket mutatott²⁵⁴, és a válság következtében tovább csökkent²⁵⁵.

Az árak alakulása tekintetében – leszámítva az energiaárakat, melyek 2000. és 2007. között 40,9%-kal nőttek – Lengyelország kedvező eredményeket mutathat fel.

**Az inflációs ráta a visegrádi országokban, a 2000-2007-es időszakban HICP szerint
(előző év=100%)**

Forrás: GUS adatbázis alapján saját összeállítás

A visegrádi országokkal összehasonlítva az infláció alakulását, egyedül Csehország ért el kedvezőbb adatokat a vizsgált években.

A fogyasztói árak az időszak egészére 18,6%-kal²⁵⁶, az ipari termelői árak pedig 18,2%-kal múlták felül a 2000. esztendő árait. Az éves infláció csak az első két megfigyelt évben számottevő, 2002-től szélesebb nemzetközi összehasonlításban is alacsonynak nevezhető.

²⁵³ Nemcsak a magasan kvalifikált munkavállalók migrációja válthat ki helyi, illetve bizonyos szakmáknál országos hiányjelenségeket. A válságot megelőző időszakban külföldi (főként ukrán és litván) szakmunkások toborzásáról is beszámolt a sajtó.

²⁵⁴ Sajnos a hazai foglalkoztatási ráta még ennél is alacsonyabb, napjainkban 55,7% körül ingadozik.

²⁵⁵ Ld. 5. rész!

²⁵⁶ A harmonizált fogyasztói árindex 19,0%-kal nőtt 2000-hez képest.

A fogyasztói árak alakulása 2000-2007-es időszakban

Megnevezés	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Fogyasztói árindex	110,1	105,5	101,9	100,8	103,5	102,1	101,0	102,5
ebből: élelmiszer és üdítőital	110,0	105,0	99,3	99,0	106,3	102,1	100,6	104,9

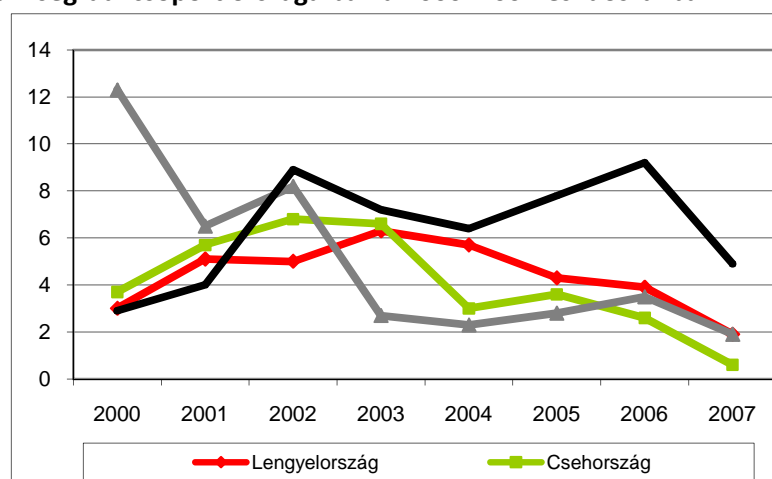
Forrás: GUS adatbázis alapján saját összeállítás

Az élelmiszerárak 2004-ben a korábbi évekhez képest kissé megugrottak, azonban az időszak egészére számított index mindössze 0,3%-kal tér el (lefelé) a fogyasztói árindex megfelelő értékétől.

A beruházási javak árai a fogyasztói áraknál lényegesen gyorsabban bővültek. Önmagában 2004-ben közel 11%-os emelkedést regisztrált a Lengyel Statisztikai Hivatal. Az időszak egészére nézve a teljes index 40,3%-ot mutat. Ha nem is ilyen ütemben, de az átlagnál jóval gyorsabban (32,6%-kal) nőtt a mezőgazdasági termékek árszínvonala. A GUS számításai szerint²⁵⁷ az agrárrolló az időszak folyamán összességében 6,5%-kal szűkült.

Az árszínvonal alakulásának vizsgálata után, a növekedési pálya jellegzetességei kapcsán hadd essen szó az **államháztartás egyensúlyi helyzetéről**. A vizsgált időszak éves lengyel deficitjei – legalábbis magyar nézőpontból – nem tűnnek túlzottan magasnak, és 2003-tól fokozatosan csökkennek. Külön érdekessége lehet számunkra az adatsornak a 2007-es alacsony érték. Lengyelországban ugyanis előrehozott választásokat tartottak, de – az adatok tanúsága szerint – ez az esemény a legkisebb mértékben sem járt együtt a Magyarországon ilyenkor lassan megszokottá váló hiány csúccsal.

Az államháztartási deficit a GDP %-ában a visegrádi csoport országaiban a 2000–2007-es időszakban

Forrás: NBP adatai alapján saját összeállítás

Az alacsonyabb deficit nyomán az államháztartás – magától értetődően - kevésbé adósodik el, nagyobb mozgástérrel rendelkezik szükséghelyzetek esetére, és az euró-zónába történő mielőbbi belépés szempontjából is előnyt jelent a kisebb negatív szaldó. A visegrádi országok államadósságát a válságot megelőző időszakra az alábbi táblázat foglalja össze.

²⁵⁷ Ceny w gospodarce narodowej, 2007. (GUS, 2008.) 53. old.

Az államadósság a GDP %-ában a visegrádi csoport országaiban a 2000 – 2007-es időszakban

Megnevezés	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Lengyelország	36,8	37,6	42,2	47,1	45,7	47,1	47,6	44,9
Csehország	18,5	25,1	28,5	30,1	30,4	29,8	29,6	28,9
Szlovákia	50,3	48,9	43,4	42,4	41,4	34,2	30,4	29,4
Magyarország	54,3	52,1	55,7	58	59,4	61,7	65,6	65,8

Forrás: NBP adatai alapján saját összeállítás

A felhalmozott államháztartási adósság tekintetében Lengyelország a visegrádi csoporton belül nem volt kitüntetett helyzetben. Bár 2007-ben a gyors GDP növekedésnek is köszönhetően 2,7%-kal csökkent a mutató, érdemi javulást nem sikerült elérni. A reformtervek kapcsán 2007-ben elsősorban Szlovákiára hivatkozott előszeretettel a szaksajtó, de a cseh példa is többször felmerült az elemzésekben.

Napjainkban a **versenyképesség** nemzetközi megítélése is óhatatlanul hozzátartozik egy-egy ország imázsához. Lengyelország a versenyképességi mutatók szempontjából inkább a középmezőnybe sorolható. A gyengeségek közül a közkiadások alacsony hatékonyságát, a munkaerőpiac elégtelen rugalmasságát, a gyengén fejlett infrastruktúrát, a gazdasági ügyekkel foglalkozó bíróságok túlterheltségét és lassú döntéshozatalát, az adminisztrációs ügyintézés nehézségét szokták kiemelni. A pozitívumok sorába főként a gyors növekedés, az alacsony infláció, a munkaerő megfelelő képzettsége és az élők munkája viszonylagos olcsósága tartozik.

Az Európai Bizottság által kialakított innovációs index értéke 2007-ben 0,24 volt, ami csak Lettország, Bulgária és Románia megelőzését tette lehetővé.

Az IMF és az IFC 2008-ban publikált versenyképességi listájában Lengyelország korábbi teljesítményénél is rosszabbul szerepelt (6 helyet esett vissza), s így a vizsgált 178 ország közül 74-dik²⁵⁸ lett. Önmagában is sokatmondó, hogy a részpontoszámok közül a legalacsonyabb helyezést a „vállalkozásalapítás” kategóriában kapta, melyben csak a 129-edik helyre futotta. Hasonlóan gyenge osztályzatot szereztek a lengyelek az „adófizetés technikai könnyűsége” tekintetében, ahol a 125. helyet érték el. Az elemzés készítőinek becslése szerint az a lengyel vállalkozó, aki maradéktalanul eleget kíván tenni az adózással kapcsolatos hazai előírásoknak, évente összesen 41 alkalommal teljesít befizetést, ami az adóbevallásokkal egyetemben 418 órát vesz igénybe. Hitelhez jutás tekintetében az átlag lengyel vállalkozás a 68-dik, új munkavállaló foglalkoztatása tekintetében a 78-dik, a vállalkozás megszüntetése szempontjából pedig a 88-dik helyezést érte el. Össességében az Európai Unió 27 tagországa közül egyedül Görögországot előzte meg a vállalkozói tevékenység vitele tekintetében.

Más, hasonló célú listákon is inkább a sereghajtók között szerepel Lengyelország. Az International Institute for Management Development (IMD) listáján²⁵⁹, mely 331 kritérium szerint vizsgálja az 55 kiválasztott országot, 2007-ben a lengyelek a 44. helyezést kapták. Ebben a listában az Unióból csak Romániát és Olaszországot sikerült lekörözni.

²⁵⁸ A legfrissebb, 2009-ben publikált listán Lengyelország a 72. helyre javított. Magyarország ugyanezen a listán a 47-dik helyezett. (www.doingbusiness.org/EconomyRankings)

²⁵⁹ www.imd.ch

Az adminisztratív korlátok, az üzleti életet szükségtelenül nehezítő bürokratikus elemek lebontása terén tehát bőven maradt tennivaló a lengyel államigazgatás irányítói számára.

Milyen volt a pénzügyi szolgáltatások és a reálgazdaság szerkezete?

A Lengyel Nemzeti Bank 2008. novemberi kiadványa szerint „2007-ben tovább növekedett a pénzügyi rendszer jelentősége a lengyel gazdaságban. A pénzügyi rendszer GDP-hez viszonyított aktíváinak aránya 7,5%-kal emelkedett az előző évhez képest, és 104%-ot tett ki. Valamennyi pénzügyi intézmény aktívái bővülést mutattak.”²⁶⁰

A pénzügyi rendszer aktívái a GDP %-ában

Megnevezés	2004	2005	2006	2007
Lengyelország	78,6	85,0	96,5	104,0
Csehország	119,3	126,7	125,6	134,2
Szlovákia	100,5	110,9	101,5	113,5
Magyarország	100,0	114,6	128,4	140,6
Euró övezet	365,7	398,4	416,4	435,8

Forrás: Rozwój systemu finansowego w Polsce w 2007 r. (NBP, 2008.) 13. old.

Az NBP idézett jelentése szerint - annak ellenére, hogy a pénzügyek terén az utóbbi években bekövetkezett változások lényegesen nem különböznek a más országokban zajló evolúciós folyamatoktól – a lengyel pénzügyi rendszer, ezen belül a bankrendszer nemzetközi összehasonlításban viszonylag gyengén fejlettnak minősíthető. A fenti táblázat alapján bátran kiterjeszthető a megállapítás a visegrádi csoport egészére, hiszen a dinamikus fejlődés ellenére a pénzügyi közvetítő rendszer fejlettsége tekintetében a régió távol van még az euró-övezettől.

Visszatérve Lengyelországhoz tekintsük most át a pénzügyi intézmények egyes csoportjainak helyzetét aktíváik abszolút nagysága és dinamikája alapján.

²⁶⁰ : Rozwój systemu finansowego w Polsce w 2007 r. (NBP, 2008) 5.old.

A pénzügyi intézmények aktívái a 2004-2007-es időszakban

Megnevezés	Összeg (milliárd PLN)				Változás (%-ban)		
	2004	2005	2006	2007	2005	2006	2007
Kereskedelmi és szövetkezeti bankok	538,5	586,4	681,8	795,0	8,9%	16,3%	16,6%
Takarékszövetkezetek	4,2	5,3	6,0	7,3	26,4%	13,0%	22,0%
Biztosítóintézetek	77,9	89,6	108,6	126,9	15,0%	21,2%	16,9%
Befektetési alapok	37,6	61,6	99,2	133,8	63,8%	61,0%	34,9%
Nyílt Nyugdíjalapok	62,6	86,1	116,6	140,0	37,5%	35,4%	20,1%
Brókercégek	5,5	6,9	10,8	11,8	25,5%	56,5%	9,3%

Forrás: : Rozwój systemu finansowego w Polsce w 2007 r. (NBP, 2008.) 5. old.

A bankszektor aktíváinak aránya a többi pénzügyi intézmény dinamikusabb bővülése következtében a kiválasztott időszakban 74%-ról 65%-ra mérséklődött. A leggyorsabb növekedést a befektetési alapok érték el, bár a változás üteme – akárcsak a nyílt nyugdíjalapok és a biztosítóintézetek esetében – visszafogottabb volt az előző évhez képest, amiben, egyebek mellett, az értékpapír piacon 2007. második felében tapasztalt árfolyamesés is közrejátszott. Az aktívák arányeltolódása ellenére a finanszírozásban a vezető szerep továbbra is a bankrendszerre hárult.

Ami az intézmények számát illeti, a négy év alatt bekövetkezett változások nem mutatnak ennyire egységes tendenciát:

A pénzügyi intézmények száma 2004-2007. között

Megnevezés	2004	2005	2006	2007
Kereskedelmi bankok	57,0	61,0	63,0	64,0
Szövetkezeti hitelintézetek	596,0	588,0	584,0	581,0
Takarékszövetkezetek	83,0	75,0	70,0	67,0
Biztosítóintézetek	69,0	68,0	65,0	67,0
Befektetési alapok	154,0	190,0	241,0	277,0
Nyílt Nyugdíjalapok	15,0	15,0	15,0	15,0
Brókercégek	40,0	42,0	47,0	53,0

Forrás: Rozwój systemu finansowego w Polsce w 2007 r. (NBP, 2008.) 14. old.

A kereskedelmi bankok száma évről évre mérsékelten emelkedett. 2007. decemberében 49 bank működött Lengyelországban részvénytársasági formában, egy állami tulajdonban maradt, és 14 uniós székhelyű bank hazai fióktelepeként. A szövetkezeti hitelintézetek és takarékszövetkezetek száma részben a fúziók hatására folyamatosan csökkent (akárcsak Magyarországon), viszont a befektetési alapok és a brókercégek száma – ha nem is olyan gyorsan, mint aktíváik értéke) imponáló ütemben bővült. Az egyéb kategóriákban érdemleges elmozdulás nem történt.

Ami a bankok hitelezési tevékenységét illeti, a kihelyezések 2006-tól a korábbinál dinamikusabb növekedésnek indultak. A gazdaság gyors fejlődése közepette a vállalatok egyre bővülő keresletet támasztottak a hitelintézeti források iránt. Ugyanakkor a munkanélküliség már említett csökkenése, a bérszínvonal fokozatos javulása a háztartások pénzügyi helyzetére is jótékonyan hatott, ami a lakáshitel állomány gyors emelkedéséhez vezetett. E folyamatok következményeként – a kétszintű bankrendszer újralkítása óta először - a nem pénzügyi szektornak nyújtott hitelek összege 2007-ben meghaladta a betétállomány értékét. Az esztendő második felében - a nemzetközi pénzügyi piacok megrázkódtatásai és a bankközi piac drágulása hatására - a bankok fokozatosan módosították üzleti stratégiájukat. Több nagybank az aktívák növelésének erőltetése helyett stabil betétállomány kialakítására fókuszált a betéti kamatok emelése révén. Ezek a lépések azonban még nem hoztak rendszer szintű változást, és nem készítették föl a hitelintézeti rendszert a közelgő megpróbáltatásokra.

Térjünk most át a pénzügyi közvetítőrendszer „legkoncentráltabb részére”, a tőzsdére. A Varsói Értéktőzsde tevékenységét jelen formájában 1991 áprilisától folytatja. Alapítója az Államkincstár, mely jelenleg is a részvények 98,8%-ának tulajdonosa. Gyors fejlődése révén a régióban vezető szerepre tett szert mind a forgalom, mind a hazai cégek piaci tőkeértéke alapján. Egyedül a 2007-es esztendőben 81 új céget vezettek be, ezzel a jegyzett cégek száma 351-re gyarapodott. A hazai cégek kapitalizációja elérte a GDP 43%-át²⁶¹.

A hosszúlejáratú hitelpapírok és a részvények összértéke

Megnevezés	Összeg (milliárd PLN)			
	2004	2005	2006	2007
Hitelviszonyt megtestesítő értékpapírok	248,5	302,9	345,4	388,6
Államkötvények	226,6	278,4	317,0	350,9
Hosszúlejáratú vállalati adóslevelek	7,3	8,9	9,8	15,8
Kommunális kötvények	3,1	3,3	3,8	4,1
Hosszúlejáratú banki adóslevelek	2,7	2,7	5,3	8,3
Záloglevelek	1,0	1,8	1,7	2,4
Jegybanki kötvények	7,8	7,8	7,8	7,8
Részvények	291,7	424,9	635,9	1080,3

Forrás: : Rozwój systemu finansowego w Polsce w 2007 r. (NBP, 2008.) 10. old.

A hitelpapírok piacát az államkötvények uralták, melyek közül a legnépszerűbb eszköz az Államkincstár által kibocsátott fix kamatozású papír volt. A többi éven túli adósságot megtestesítő papír – ahogy a számokból is látszik – marginális szerepet kapott. A kommunális kötvények piaca évek óta alig módosult, az új kibocsátások leginkább a bankok érdeklődésére tarthattak számot.

A négy év folyamán értékben nagyot emelkedett a vállalati adóslevelek emissziója, azonban az így szerzett tőke részesedése az állótőke bővítés finanszírozásában mindössze 3,1%-ra tehető. 2007-ben felgyorsult a kereskedelmi bankok adóslevelek útján történő forrásbevonása is. Az alacsony

²⁶¹ A megfelelő magyar adat 31,2%.

kamatlábak időszakában a háztartások megtakarításaiért folytatott versenyben egyes bankok speciális konstrukciókat dobtak piacra a kelendőség fokozására.

A részvény piac kapitalizációja 2007-ben kiugró mértékben emelkedett, amiben jelentős része volt annak, hogy több külföldi társaság papírjait is bevezették a Varsói Értéktőzsdére²⁶².

2007 novemberében az amerikai ingatlanpiaci válság pénzügyi hullámai elérték a Varsói Értéktőzsdét is. A bekövetkező árfolyamesés hatására a lengyel egyéni befektetők kockázat minimalizáló megtakarítási formák felé fordultak. Az év vége felé számottevően csökkent a befektetési alapok és a biztosítók kockázati termékei iránti kereslet. A betéti kamatok növekedése, melyet erőteljes reklámkampány kísért, a bankrendszer felé terelte vissza a megtakarítások jelentékeny részét.

A pénzügyi intézményrendszer lengyel gazdaságban betöltött súlyát jól mutatja, hogy az éves hozzáadott érték alapján – az üzleti szolgáltatások meghatározó részeként – teljesítményével 2007-ben a harmadik helyre került.

A hozzáadott érték megoszlása a gazdasági ágak között (%-ban)

Megnevezés	2004	2005	2006	2007
Mező- és erdőgazdaság, vadászat és halászat	5,10	4,53	4,29	4,32
Ipar és energiaipar	25,23	24,68	24,69	23,19
Építőipar	5,53	6,03	6,42	7,93
Szállítás, vendéglátás és kereskedelem	27,43	27,42	27,42	27,85
Hitelintézetek, biztosítók és egyéb üzleti szolgáltatások	17,58	18,10	18,32	18,42
Kormányzati, egészségügyi, oktatási és egyéb személyi szolgáltatások	19,13	19,24	18,86	18,29
Összesen	100,00	100,00	100,00	100,00

Forrás: OECD adatbázis

A lengyel gazdaság szerkezete – a főbb arányokat tekintve - a fejlett országokéhoz hasonló. Az éves hozzáadott érték alig több mint 4%-át termeli meg a mezőgazdaság, 31%-át az ipar és az építőipar, és 65%-át a szolgáltató szektor. A **mezőgazdaság** – alacsony makrogazdasági hozzájárulása ellenére - kiemelt fontosságú, ugyanis ebben a szektorban dolgozik az összes foglalkoztatott közel 16%-a (az Unióban a legmagasabb arány!). Az adatokból könnyű kikövetkeztetni, hogy a lengyel agrárium termelékenysége meglehetősen alacsony.

²⁶² A lengyel pénzpiac 80 milliárd zlotys állománya eltörpül a tőkepiac méretei mellett, táblázatszerű bemutatásától eltekintünk.

A mezőgazdasági termelés dinamikája 2000-2007. között (előző év = 100)

Megnevezés	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Mezőgazdaság	94,40	105,80	98,10	99,20	107,50	95,70	98,80	106,00
Növénytermelés	94,20	108,60	93,30	94,30	116,70	88,10	94,80	109,20
Állattenyésztés	94,70	102,50	103,40	104,80	97,30	105,20	102,60	102,90

Forrás: Analiza sytuacji gospodarczej Polski, 2007. (Ministerstwo Gospodarki, Warszawa 2008.) 9.old.

Megjegyzés: változatlan árakon

A lengyel mezőgazdaság állította elő 2007-ben az Európai Unió rozstermelésének 37%-át, burgonya termelésének 19%-át, zab termelésének 16%-át, dohánytermelésének 13%-át, cukorrépa termelésének 11%-át²⁶³. Szarvasmarha állománya a teljes Uniós élőállomány 6,4%-a, sertés állománya pedig 11,3%-a volt. A mezőgazdasági művelés alá vont földterület fokozatosan csökken, míg 2000-ben még 17,8 millió hektáron folyt földművelés, addig 2005-re a művelés alá vont terület már csak 15,9 millió hektárt tett ki.

A számos probléma közül, mellyel a lengyel mezőgazdaság küzd, kiemelésre érdemes a modernizációhoz szükséges tőke hiánya, a foglalkoztatott munkaerő jelentős részének alacsony szakképzettsége, a mezőgazdasági termelők idősebb generációjának rugalmatlansága, ami a felgyorsult világban erős versenyhátrányt jelent. A statisztikai adatokból is kiolvasható, hogy a lengyel mezőgazdaság egyre inkább kétpólusúvá válik: Egyrészt nő azon gazdaságok száma, melyek bekapcsolódnak a modernizációba, képesek tőkét felhalmozni illetve kölcsönözni a szükséges beruházásokhoz, megfelelő jövedelmet biztosítanak és fokozatosan fejlődnek. Másrészt megmaradnak azok a mikrogazdaságok, melyek a napi megélhetést is nehezen biztosítják. Egyes vajdaságokban ma már a hatékony gazdálkodáshoz szükséges üzemméret elérésének egyik akadály a szabad termőföldek hiánya.

A lengyel gazdaság húzóágazata **az ipar**, azon belül is mindenekelőtt a feldolgozóipar. A teljes ipar 2000-hez képest hét év alatt összességében 56%-kal növelte kibocsátását, ezen belül a feldolgozóipar 66%-kal, az energetikai ipar 16%-kal, a bányászat produktuma viszont 11%-kal visszaesett.

A feldolgozóiparon belül leggyorsabb fejlődés a rádió- és televízió gyártás terén mutatkozott (176%), de a járműgyártás (164%), a gép- és berendezésgyártás (139%), a fémipar (134%) és a gumiipar (126%) is szép eredményeket könyvelhetett el. Csökkent viszont a vizsgált hét év alatt a kocszgyártás és olajfinomítás (-30%), a ruhaipar (-22%), a bőripar (-6%) és a dohánygyártás (-4%) teljesítménye.

²⁶³ Forrás: Mały Rocznik Statystyczny Polski 2008. (GUS, Warszawa 2009.)

A feldolgozóipar egyes ágazatainak forgalma, és részesedése a kibocsátásból

Megnevezés	Forgalom		Megoszlás	
	(milliárd PLN)		(%-ban)	
	2006	2007	2006	2007
Élelmiszer gyártás	126,4	153,1	18,9%	19,7%
Dohányipar	3,1	4,3	0,5%	0,6%
Szövőipar	10,6	11,2	1,6%	1,4%
Ruházati ipar	8,3	8,9	1,2%	1,1%
Bőripar	3,3	3,8	0,5%	0,5%
Faipar	22,1	27,3	3,3%	3,5%
Papíripar	15,4	17,9	2,3%	2,3%
Könyvkiadás	21,1	22,4	3,2%	2,9%
Kokszgyártás és kőolajfinomítás	40,0	46,4	6,0%	6,0%
Vegyipar	47,4	50,3	7,1%	6,5%
Gumiipar	37,7	45,0	5,6%	5,8%
Egyéb nemfém nyers-anyagok feldolgozása	32,3	40,2	4,8%	5,2%
Fémkohászat	36,6	42,1	5,5%	5,4%
Fémfeldolgozás	51,6	61,9	7,7%	8,0%
Gép- és berendezés gyártás	42,4	51,3	6,4%	6,6%
Elektromos készülékek gyártása	26,6	30,3	4,0%	3,9%
Rádió- és televízió gyártás	16,4	16,8	2,5%	2,2%
Orvosi műszer gyártás	7,4	8,8	1,1%	1,1%
Személygépkocsi gyártás	71,0	80,8	10,6%	10,4%
Egyéb jármű gyártás	13,1	13,2	2,0%	1,7%
Bútoripar	29,1	32,8	4,4%	4,2%
Egyéb, máshova nem sorolt	5,5	7,6	0,8%	1,0%
FELDOLGOZÓIPAR	667,4	776,4	100,0%	100,0%

Forrás: Analiza sytuacji gospodarczej Polski, 2007. (Ministerstwo Gospodarki, Warszawa 2008.) 111.old.

A táblázatból nem derül ki, hogy – az egyébként nem túl jelentős – szerkezetváltozások mögött milyen árhatások húzódnak meg. E tekintetben 2007-ben elég nagy szóródás mutatkozott. Az egyik szélsőérték a rádió- és televízió gyártás termékárainál (-13,6%), a másik a dohányipar termékárainál (+20,6%) jelentkezett.

A munkatermelékenység az egy főre jutó értékesítés tükrében 2007-ben 5,4%-kal haladta meg az egy évvel korábbi értéket. Tekintve, hogy 2006-ban még 9,2%-os növekedést regisztráltak, a lassulás jelei egyértelműek. Az alacsonyabb dinamikát részben az ipari termelés visszafogottabb növekedése (11,2% helyett 9,5%), részben a foglalkoztatottak számának a 2006. évinél gyorsabb bővülése (1,8% helyett 3,9%) okozta.

Hogyan érintették a Lehman Brothers bukása utáni pénzügyi krízis hullámai a lengyel pénzügyi rendszert?

A Lehman Brothers Bank bukása után a pénzügyi kockázat szintjének mielőbbi mérséklése iránti igény a korábban befektetett tőke minél gyorsabb kivonására sarkalta a befektetőket a fejlődő országok tőkepiacairól az amerikai állampapírok viszonylag „biztonságos kikötője” felé. A tőke kimenekítés hatására az említett piacokon radikális változásokra, mindenekelőtt a hazai valuták gyors leértékelődésére került sor.

A kialakult általános bizalmi válság nem egyformán érintette a fejlődő gazdaságokat. Közép-Kelet Európa országai a belső egyensúlyi problémák, a külső eladósodottság, az államháztartás magas deficitje, a bankrendszer stabilitásával kapcsolatos kételyek hatására a befektetők szemében a legkockázatosabb térségek közé sorolódtak. Emiatt és a nemzetközi pénzügyi rendszerben terjedő likviditási gondok következtében egyre kevesebb tőke érkezett a térségbe. A régió országainak pénzügyi megrázkódtatásokkal szembeni ellenálló képességét tovább gyengítette, hogy az elmúlt években egyre szorosabb gazdasági kapcsolatokat építettek ki az Európai Unió korábban csatlakozott tagjaival, amelyek ugyancsak igen nehéz gazdasági helyzetbe kerültek a válság begyűrűzése nyomán.

A világgazdasági recesszió lengyel bankszektorra gyakorolt hatását vizsgálva számos közvetlen és közvetett tényező jöhet számításba. Értékelésükkor feltétlenül figyelembe kell venni, hogy a Lengyelországban működő kereskedelmi bankok nagyobbrészt **külföldi** befektetők, mindenekelőtt olyan **nagybankok irányítása alatt állnak**, melyek székhelye valamelyik másik Unió tagországban található. Az említett anyabankok politikája a lengyel piacon tevékenykedő alárendelt hitelintézetek szempontjából meghatározó szerepet tölt be. Majd minden „anyabank” komoly veszteségeket szenvedett el a krízis folyamán, és közülük több kényszerült jelentős aktívák leírására az amerikai lakáshitelekkel kapcsolatos másodlagos piaci tranzakciók következtében. Nem egy érintett nagybank jelentős segítséget kapott saját kormányától, emiatt is kételyek támadtak, vajon képesek lesznek-e szükség esetén segítséget nyújtani az általuk irányított leánybankoknak.

A vizsgálandó **közvetlen tényezők** közé a hitelezési, refinanszírozási, tulajdonosi kapcsolatok és a piaci változások hatását szokás sorolni²⁶⁴.

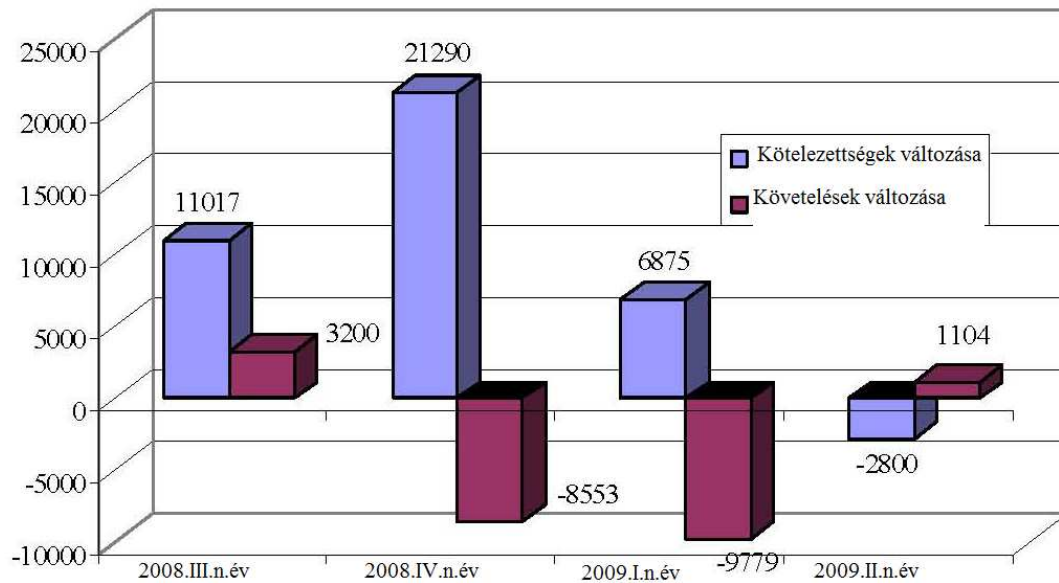
A hitelezési kapcsolat hatása szerencsére elhanyagolható volt. A lengyel kereskedelmi bankok igen csekély követeléssel bírtak a csődbejutott külföldi hitelintézetekkel szemben. Ezen felül 2008. második felében a Lengyelországban működő bankok mérsékeltek a külföldi pénzügyintézeteknél elhelyezett betéteik állományát.

Annak ellenére, hogy a lengyel bankok egy része jelentős külföldi forrásokkal dolgozott, a refinanszírozási kapcsolat hatása ugyancsak konszolidált keretek között maradt. Ez annak köszönhető, hogy azok a bankok, melyek külföldi startégiai befektetők irányítása alá tartoztak (és tartoznak), elsősorban a bankcsoporton belül igyekeztek hitelhez jutni, és nem a nemzetközi bankközi piacokon. Az anyabankok 2008. második felében és 2009. eddig eltelt időszakában jelentős likvid forrásokkal támogatták Lengyelországban működő leánybankjaikat, ezáltal hatásosan helyettesítve a főként a tavalyi év utolsó negyedében működési zavarokkal küzdő hazai bankközi piacot. Míg 2008. III. negyedében 11 milliárd zlotynak megfelelő forráshoz jutottak a lengyel

²⁶⁴ A felosztás a lengyel jegybank Pénzügyi stabilitásról szóló 2009. áprilisi jelentésének kategorizálását követi.

bankok, addig a legproblémásabb IV. negyedévben 21 milliárd zloty értékű forrás áramlott be ezen a csatornán a bankszektorba.

A külföldi bankokkal szembeni kötelezettségek és követelések negyedévenkénti változása (millió zloty)

Forrás: Polska wobec swiatowego kryzysu gospodarczego (NBP, 2009) 27.old.

2008 júniusa és 2009 júniusa között összességében közel 36 milliárd zlotyval növekedett a külföldi hitelintézetekkel szembeni adósság állomány. A zloty leértékelődése következtében bekövetkező árfolyamromlás kiszűrésével a növekedés 20 milliárdra tehető, ami 28%-os bővülésnek felel meg. Ugyanebben az időszakban a lengyel bankok külföldi betétállománya 14 milliárd zlotyval lett kisebb. Az így nyert likvid eszközökkel a lengyel piacon működő hitelintézetek nemcsak esedékes kötelezettségeiket tudták időben rendezni, de a növekvő finanszírozási rés ellenére újabb hitelek nyújtására is képessé váltak.

A gazdasági válság kiváltotta piaci változások az aktívák jelentős, de rövidtávú átárazódásához vezettek, így hatásuk viszonylag mérsékelt volt.

A piaci megrázkódtatások fontos közvetítő csatornájának bizonyultak viszont az anyabankok intézkedései az ellenőrzött leánybankok felé. A külföldi tőkével működő bankok hitelpolitikája sokat szigorodott, ami a hitelkínálat erőteljes szűküléséhez vezetett. 2007 szeptembere és 2008 júniusa között a külföldi tulajdonú bankok hitelkihelyezései havi átlagban 2,4%-kal, a hazai tulajdonosok kezében lévő bankok kihelyezései havi átlagban 2,5%-kal nőttek. Ugyanakkor 2008 szeptembere és 2009 júniusa között a növekedés az előbbi csoportnál havi 0,7%-ra, utóbbinál havi 1,2%-ra mérséklődött. Különösen a vállalkozások hitelezése szigorodott a külföldi tulajdonú kereskedelmi bankoknál, ahol az utóbbi megfigyelt időszakban a kihelyezések havi 0,2%-kal csökkentek. (A lengyel tulajdonú bankok a vállalkozások körében is havi átlagos 1,2%-os növekedésről számoltak be.)

A **közvetett tényezők** közül különösen jelentős hatást gyakorolt a bankrendszer működési körülményeire a makrogazdasági feltételek rosszabbodása. Lengyelország legfontosabb kereskedelmi partnereinek már említett keresletcsökkenése a GDP növekedés lassulásán és a munkanélküliség

fokozódásán keresztül a hitelállomány minőségének hirtelen romlásához vezetett, ami egyrészt csökkentette a bankrendszer stabilitását, másrészt a hitelnyújtás visszafogására készítette a kereskedelmi bankokat.

A tőkekapcsolatok kifejezetten pozitív szerepet játszottak a válság kiterjedése óta eltelt időszakban. A külföldi anyabankok kivétel nélkül teljes mértékben visszahagyták a lengyel leánybankok által kitermelt adózott eredményt. Ezen felül 2008-ban pótlólagos tőkét biztosítottak 14 leánybanknak jegyzett tőkeemelés, illetve alárendelt kölcsöntőke formájában.

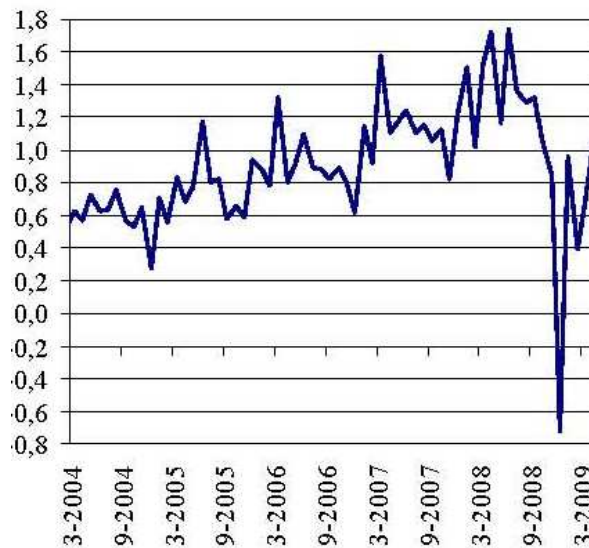
A közvetett hitelezési hatás a devizahitelekkel kapcsolatos kockázat növekedésében öltött testet a zloty drasztikus leértékelődése következtében, és igen erőteljes volt. A lakáshiteleken belül – Magyarországhoz hasonlóan – jelentős részarányt képviseltek a deviza-, mindenekelőtt CHF alapú hitelek, ami a magánháztartások adósságterhének hirtelen növekedését eredményezte. Ezt a hatást részben ellensúlyozta a devizahitelek külpiazi kamatcsökkenése és a zloty fokozatos erősödése a mélyponthoz képest.

Végezetül a bizalmi tényezőről is meg kell emlékezni, amely a krízis közeledtével a bankközi piacra gyakorolt jelentős hatást. A válságjelek felerősödésével a bankok csökkentették a többi hitelintézet tranzakciós limitjét, ami a forgalom mérséklődéséhez vezetett. 2008 októberében nyilvánosságra került a nemzetközi nagybankok veszteségeinek listája, ami rövid időre megingatta az ügyfelek bizalmát a listán szereplő nagybankok lengyel leánybankjai iránt a lakossági betétállomány átmeneti csökkenését okozva²⁶⁵, de nem vezetett likviditási problémákhoz a bankrendszer egészét tekintve.

A hatótényezők áttekintése után vizsgáljuk meg, milyen befolyást gyakorolt a világgazdasági recesszió a lengyel bankok eredményességére. **2008-ban** a Lengyelországban tevékenykedő hitelintézetek összesített adatai szerint **rekord nyereséggel zárt a bankszektor**. A növekedés azonban az év folyamán nem volt egyenletes, az év vége felé érezhetően lassult az ütem, és megjelentek az eredményromlás első jelei. A IV. negyedév eredménye fele akkora volt, mint az első három negyedév átlaga. Az esztendő 14 hitelintézet (közülük 5 kezdő) zárta veszteséggel, amelyek a bankszektor összesített aktíváinak 1,5%-ával rendelkeztek. Az elért rekord nyereségtömeg dacára a bankszektor eszközarányos jövedelmezőségi mutatói alacsonyabbak voltak az egy évvel korábbinál (az eszközarányos nettó jövedelem például 17,2%-kal csökkent).

²⁶⁵ V.ö.: 3.1. táblázat!

A bankszektor havi nettó eredménye 2004 márciusa és 2009 márciusa között (milliárd PLN)

Forrás: Raport o stabilności systemu finansowego (NBP, 2009.) 33.old.

2009. első negyedévében látványosan visszaesett a bankszektor eredménye. Az időszakot veszteséggel záró hitelintézetek aktívái elérték a teljes bankszektor aktívái 14%-át. A jövedelmezőség csökkenése hátterében nyilván számos, bizonyos fókig egymást is erősítő tényező áll. Hadd emeljem ki most közülük a betétekért folytatott versenyt és a kockázati felár növekedését, melyek hatására a bankközi piacon már 2008 végétől számottevően emelkedtek a refinanszírozási költségek. A Nemzeti Bank szakértői a következő negyedévekre az eredmény további romlását prognosztizálják. A visszaesés mértékét a gazdasági növekedés lassulásának foka határozza meg, amelynek függvényében tovább romolhat a hitelállomány minősége, és tovább nőhet a hitelezési veszteségként leírandó összeg.

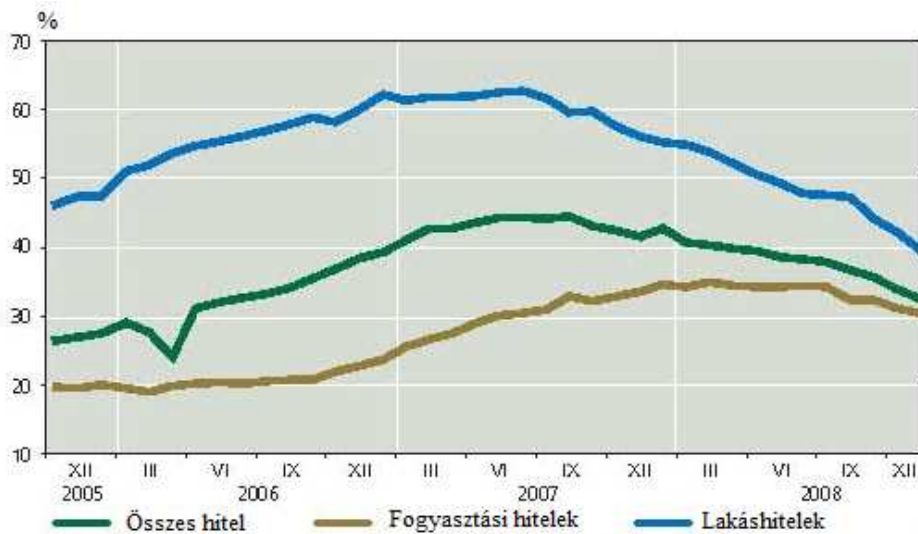
A **hitelkihelyezés dinamikája** tekintetében a vállalati körben a 2008-as év nem hozott alapvető változásokat. A leggyorsabb növekedést augusztusban regisztrálták (29%²⁶⁶), a későbbi hónapok fokozatos lassulást hoztak, de még a decemberi ráta is 25%-os emelkedést mutatott. A lassulást részben a hitelezési kritériumok szigorítása, részben a gazdasági kilátások bizonytalansága miatti kereslet-visszaesés okozta. A kihelyezések szerkezetében az ingatlanvásárlási hitelek iránti kisebb érdeklődés és a „klasszikus” beruházási hitelek előretörése okozott arányeltolódást.

A vállalkozások hiteltartozása folyóáron egy év alatt 48,3 milliárd zlotyval bővült, és elérte a 216 milliárd zlotyot. (Az árfolyamváltozásokkal korrigált növekedés 5 milliárd zlotyval alacsonyabb.)

A lakossági hitelek kihelyezése már a válság korábbi jeleire, 2007. közepétől lassulni kezdett. A változás hátterében ezúttal is a folyósítás kritériumainak fokozatos szigorodása, továbbá a gazdasági bizonytalanság kereslet-visszafogó hatása húzódott meg. Ehhez járult 2008 nyaratól a deviza (különösen a svájci frank) alapú hitelek folyósításának visszafogása.

²⁶⁶ Az előző év azonos időszakához képest.

A magánháztartások hiteltartozásának éves változási üteme

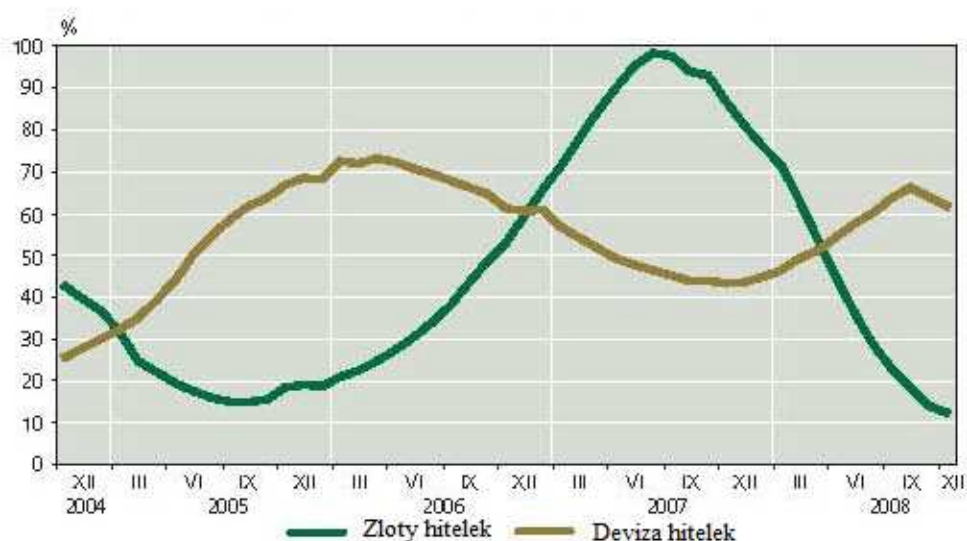

Forrás: Raport roczny 2008. (NBP, 2009.) 174.old.

Míg 2007-ben a lakossági hitelállomány 70 milliárd zlotyval bővült, addig 2008-ban 113,8 milliárd zlotyval lett nagyobb, és év végére elérte a 367 milliárdos nagyságot. A növekedésben nem kis szerepet játszott az árfolyamváltozás is, melynek kiszűrésével a bővülés „csak” 86 milliárdot tesz ki.

A lakossági hiteleken belül leggyorsabban a lakáshitelek értéke nőtt. Bár dinamikájuk alacsonyabb volt a 2007-esnél, az első félévben mégis kiugró növekedésről beszélhetünk, melynek háttérében a lakosság javuló jövedelmi viszonyai és az erős verseny állt. 2008. második felében, különösen októbertől, a hitelnyújtás feltételeinek szigorodása, az elvárt saját erő növelése, a kamatrés szélesítése (felkészülés a hitelezési veszteségekre), a deviza alapú hitelek már említett visszafogása a hitelszerkezet jelentős átrendeződéshez vezetett.

A magánháztartások lakáshiteleinek éves változási üteme

Forrás: Raport roczny 2008. (NBP, 2009.) 174.old.

A deviza alapú hitelek részaránya a lakáshitelek között 2008 januárjában 43% volt, októberre viszont 67%-ra növekedett. Ezt követően év végére – a források szűkülése és az árfolyamváltozás következtében – 39%-ra esett vissza az új folyósítású hiteleken belül.

Ami a **hitelállomány minőségét** illeti, 2008 decemberében – meglepő módon – a veszélyeztetett hitelek aránya történelmi mélypontra került. A problémás hitelek tömege azonban 2009. első negyedévében (2003. óta először) már növekedést mutatott.

Külön vizsgálva a vállalati hiteleket, ezek minősége terén már 2008 végén is romlást lehetett tapasztalni, mivel a veszélyeztetett kihelyezések aránya a negyedik negyedévben gyorsabban²⁶⁷ nőtt, mint a hitelek tömege. A tendencia csak fokozódott az idei év elején, különösen az export orientált ágazatokban (bútorgyártás, gépgyártás, élelmiszeripar és ruházati ipar), a járműiparban (személygépkocsi gyártás, pótkocsigyártás), a szállítmányozás területén, valamint az építőiparban.

A lakossági hitelek mindössze 3,5%-a minősült veszélyeztetettnek 2008 végén. Ez a rendkívül kedvező arány a kihelyezések gyors bővülésével, továbbá lakáshitelek arányának emelkedésével magyarázható. (Utóbbi hitelek adósai hagyományosan a legmegbízhatóbb törlesztők.) 2009. első negyedéve ezen a téren is kedvezőtlen fordulatot hozott. A veszélyeztetett hitelek aránya negyedéves viszonylatban 15,4%-kal nőtt, és elérte a 3,8%-ot. Tekintettel a munkanélküliség várható további emelkedésére a 2009-2011-es időszakban, a magánháztartások törlesztő képessége tekintetében inkább további romlás prognosztizálható.

A magánháztartásoknak nyújtott hitelek a lakosság és a pénzügyi rendszer kapcsolatának természetesen csak egyik oldalát jelentik. A másik oldal nyilvánvalóan a magánháztartások megtakarításainak kezelése, ami persze nemcsak a bankrendszert érinti, hanem az egyéb pénzügyi közvetítő intézményeket és a tőzsdét is. Az ismétlések elkerülése érdekében itt csak a megtakarítások 2008. évi szerkezetváltozására térünk ki, melyet az alábbi táblázat negyedéves bontásban szemléltet:

A magánháztartások pénzügyi eszközei

Megnevezés	Állomány (milliárd PLN)					Változás 2008-ban		Változás 2008. IV.n.évben	
	2007. XII.	2008. III.	2008. VI.	2008. IX.	2008. XII.	milliárd PLN	%	milliárd PLN	%
1 Bankbetétek	267,2	289,6	297,0	310,2	336,8	69,6	26,0	26,6	7,9
2 Részvények	61,4	54,3	43,6	40	29,2	-32,2	-52,4	-10,8	-36,9
3 Befektetési jegyek	128,4	102,6	90,8	80,4	61,6	-66,9	-52,1	-18,8	-30,6
4 Életbiztosítások	63,1	63	67	70,2	72,9	9,8	15,6	2,7	3,7
5 Államkötvények	10,4	10,5	10,3	10,3	12,2	1,8	17,6	1,9	15,3
6 Kincstárjegyek	0,3	0,2	0,3	0,3	1,2	0,9	291,5	0,9	72,7
7 Készpénz állomány	77,2	77,8	81,9	82,5	90,7	13,6	17,6	8,2	9,0
8 Egyéb értékpapírok	3,5	3,5	3,7	4	3,2	-0,3	-8,7	-0,8	-25,8
Összesen	611,5	601,5	594,6	597,9	607,8	-3,7	-0,6	9,8	1,6

Forrás: Raport roczny 2008. (NBP, 2009.) 177.old.

²⁶⁷ 2007. utolsó negyedévéhez képest 12%-os bővülést mértek.

A magánháztartások pénzügyi eszközeinek állománya 2008-ban 3,7 milliárd zlotyval csökkent. A változások háttérében nagyjából a befektetési alapok által elszenvedett veszteségek és a részvények árfolyamesése húzódik meg. Az adatok jól mutatják, hogy a veszteségek legnagyobb része a Lehman Brothers bukását követő negyedévben keletkezett. A pénzügyi krízis keltette bizonytalanság hatására októberben – rövid időre – még a bankbetétek is csökkentek 2,2 milliárd zlotyval, a garantált betétek értékhatárának növelése²⁶⁸ hatására azonban visszatért a bizalom, és ismét elindult a növekedés.

Milyen fiskális, monetáris és jövedelempolitikai intézkedéseket tett a Tusk-kormány és a Lengyel Nemzeti Bank a válság kezelésére?

A Donald Tusk vezette konzervatív–liberális kormány a 2007-es előrehozott választások megnyerését követően kialakított gazdaságpolitikájában három alapvető prioritást jelölt ki:

1. adóreform végrehajtását,
2. a privatizációs folyamat befejezését és
3. az államháztartás kiadási oldalának átalakítását.

A hármas célrendszer egyrészt a versenyképesség és növekedés ösztönzését, ugyanakkor a makrogazdasági egyensúly biztosítását helyezte előtérbe. A kibontakozó világgazdasági válság azonban a megvalósítás módját és a végrehajtás ütemét erősen „átírta”.

A krízis közeledésének első jeleire a kormány és a jegybank szerteágazó, komplex terveket kezdett kidolgozni a hazai gazdaság, ezen belül különösen a pénzügyi rendszer védelme, a lehetséges negatív hatások minimalizálása érdekében. Az események előre haladtával e tervek rendszeresen aktualizálásra kerültek, újabb és újabb részletekkel bővültek. Külön elemként – hosszas viták után – 2008 novemberében a törvényhozás mindkét háza, a sejm és a szenátus egyaránt megszavazta a Pénzügyi Stabilitás Tanácsának fölállításáról szóló törvényt. A jogszabály indoklása szerint a PST célja az együttműködés biztosítása a hazai pénzügyi rendszer stabilitásának biztosítására, és az erre irányuló tevékenység koordinálása.

A meghozott intézkedések négy, egymással összefüggő, mégis elhatárolható csoportját célszerű megemlíteni:

- a.) az NBP „bizalomerősítő csomagja”,**
- b.) az NBP egyéb válságkezelő intézkedései,**
- c.) a kormány „stabilitási és fejlesztési terve”,**
- d.) egyéb kormányintézkedések.**

Kezdjük áttekintésüket a jegybankkal. 2008 nyarának végéig a lengyel monetáris politika fókuszában a növekvő inflációs nyomás ellensúlyozása állt. Júliusban az inflációs ráta – az élelmiszerárak és a nyersolaj világpiaci árának emelkedése következtében – már elérte a 4,8%-ot. Az

²⁶⁸ A korábbi 22 500 euróról 50 000 euróra emelték az értékhatárt.

árak növekedéséhez hozzájárult egyes termékek (elektromos energia, gáz) hazai hatósági árának emelése is.

A fogyasztói árindex havi alakulása 2007-ben és 2008-ban

Megnevezés	1.hó	2.hó	3.hó	4.hó	5.hó	6.hó	7.hó	8.hó	9.hó	10.hó	11.hó	12.hó
2007	1,6%	1,9%	2,5%	2,3%	2,3%	2,6%	2,3%	1,5%	2,3%	3,0%	3,6%	4,0%
2008	4,0%	4,2%	4,1%	4,0%	4,4%	4,6%	4,8%	4,8%	4,5%	4,2%	3,7%	3,3%

Forrás: Raport roczny 2008. (NBP, 2009.) 169-170.old.

Meg kell jegyeznünk, hogy azon államok között, melyek központi bankjai – az NBP-hez hasonlóan – stratégiájuk részeként közvetlen inflációs célt jelöltek ki, az éves szinten mért 1,7%-os elhajlás 2008-ban a legalacsonyabbak közé tartozott²⁶⁹.

Az inflációs cél és az éves infláció Lengyelországban

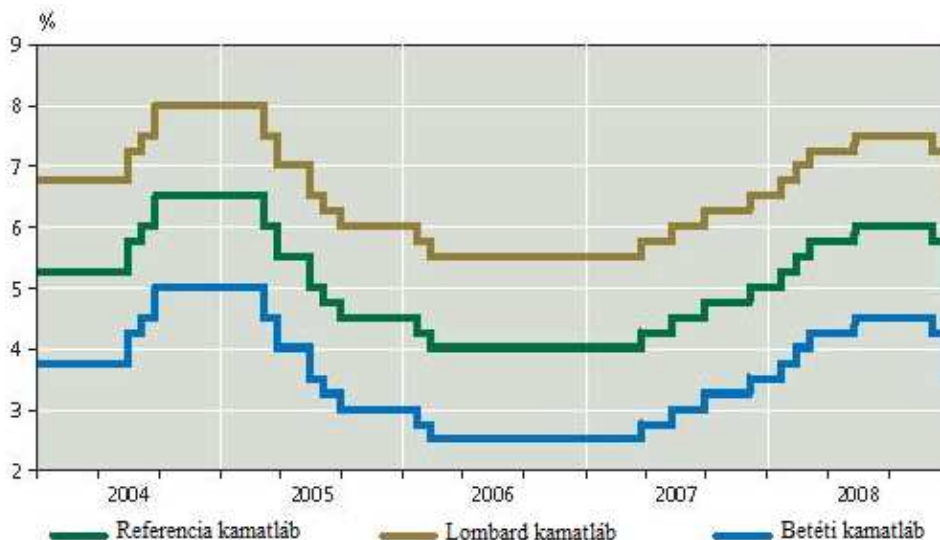

Forrás: Raport roczny 2008. (NBP, 2009.) 33.old.

Az inflációs várakozások erősödésére tekintettel a Monetáris Tanács már 2007-től több lépcsőben növelte a jegybanki kamatokat. 2008-ban a tendencia folytatásaként az első félév végéig négy ízben döntött további kamatemelésről.

²⁶⁹ (A megfelelő magyar adat +3,1%.)

Az alapvető jegybanki kamatlábak

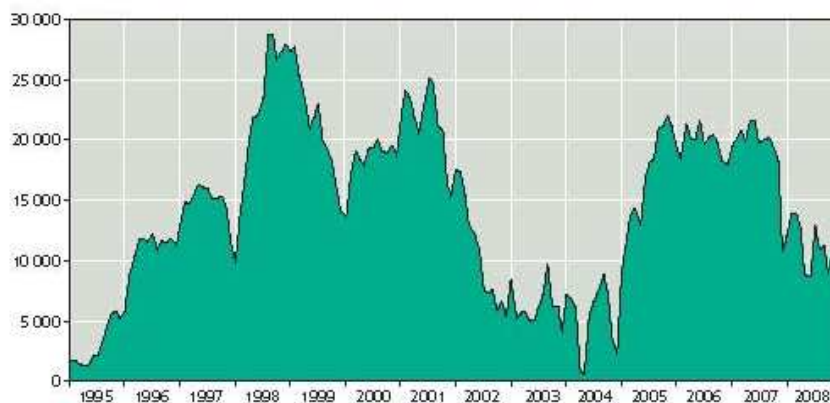
Forrás: Raport roczny 2008. (NBP, 2009.) 35.old.

Az év utolsó két hónapjában, a recesszió hatására csökkenő kereslet következtében számos nyersanyag ára mérséklődött, és a gazdaság lassulása, a munkaerő iránti kereslet visszaesése egyaránt az infláció alacsonyabb szintjét vetítette előre. Emiatt és a gazdaság élénkítése érdekében a Monetáris Tanács két ízben is (összességében 1 százalékponttal) leszállította az alapvető jegybanki kamatlábakat.

2008 szeptemberében a lengyel kormány és a Monetáris Tanács még közös nyilatkozatot adott ki arról, hogy 2011-re teljesülnie kell a maastrichti konvergencia kritériumoknak az euró-övezethez való mielőbbi csatlakozás érdekében. A Tanács érvelése szerint Lengyelországnak komoly érdeke fűződik ahhoz, hogy a lehető leghamarabb belépjen az ERM II-be, természetesen a megfelelő jogszabályok, így az Alkotmány módosításához szükséges politikai konszenzus megteremtését követően.

Az NBP 2008. kora-őszéig a hagyományos jegybanki eszközökkel is képes volt kézben tartani az eseményeket. A beavatkozás jelentős részben nyíltpiaci műveletek segítségével zajlott, melyek nagyságrendje az előző évekhez képest nem sejtet drámai eseményeket.

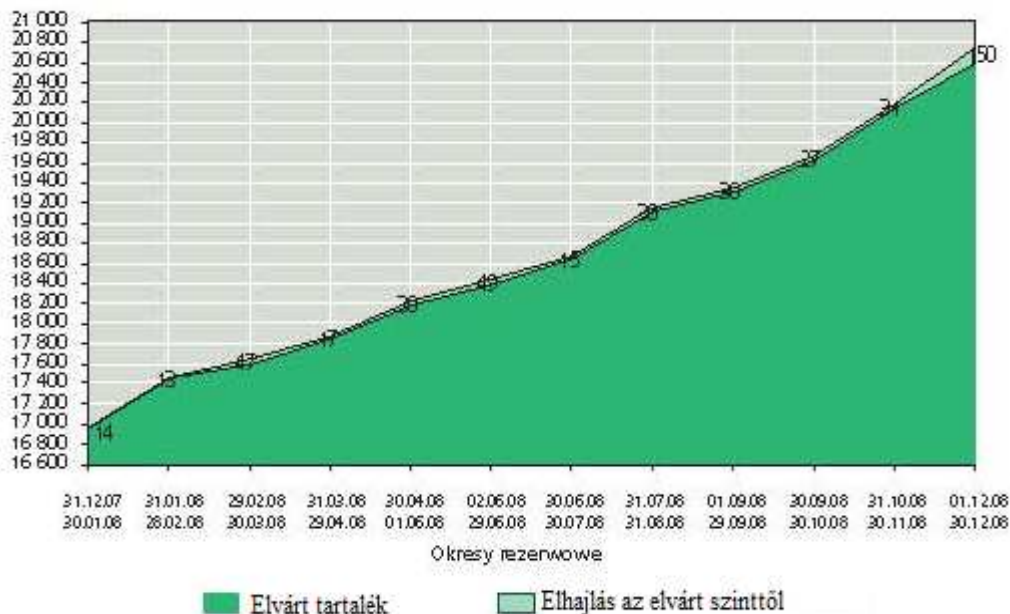
A nyíltpiaci műveletek havi átlagos egyenlege (millió zloty)

Forrás: Raport roczny 2008. (NBP, 2009.) 41.old.

A jegybanknak 2008-ban a kereskedelmi bankok kötelező tartalékolása terén sem akadt különleges teendője. A történetek érdekessége, hogy a hitelintézetek valamennyi tartalékolási időszakban enyhén túltartalékoztak. Ez a többlet év elején még minimális volt (februárban 0,07%), decemberre azonban már elérte a 150 millió zlotyt (0,73%). A többlet tartalékolás év végi emelkedése a kereskedelmi bankok óvatos magatartására vezethető vissza, melyek a világgpiaci likviditás zavaraira ilyen módon reagáltak.

A kötelező tartalék tömegének változása és elhajlása az elvárt szinttől 2008-ban (millió zloty)

Forrás: Raport roczny 2008. (NBP, 2009.) 43.old.

Jegybanki nézőpontból a válságjelenségek októberben érték el a „kritikus tömeget”. Október 13-án az NBP **„Bizalomerősítő csomagot”** hirdetett meg, melynek keretében lehetővé tette a kereskedelmi bankok számára

- a szükséges likviditás biztosítását 3 hónapos repo műveletek formájában értékpapírok fedezete mellett,
- a nyitott valuta pozíciókból eredő árfolyamkockázat elleni védekezést egy hetes EUR/PLN, USD/PLN és CHF/PLN swap ügyletek segítségével, és
- fenntartotta az egy hetes pénzjegyek kibocsátását, mint a többlet likviditás sterilizálásának alapvető eszközét.

2009-ben a jegybank úgy módosította a „Bizalmi csomagot”, hogy májustól kezdve 6 hónapos repot kínál, a swap ügyletek futamidejét egy hónapra növelte, és a biztosítékként elfogadott értékpapírok körét lényegesen bővítette.

A **„Bizalomerősítő csomag” intézkedésein túlmenően** is számos intézkedést kezdeményezett az NBP.

- Ez év januárban az általa 2002-ben kibocsátott hosszúlejáratú kötvények határidő előtti visszavásárlásáról hozott döntést. A visszavásárolt kötvények értéke 8,2 milliárd zlotyval bővítette a hitelintézetek likviditását.
- Június 30-i hatállyal a korábbi 3,5%-ról 3%-ra szállította le a kötelező tartalékrátát, ezzel 3,3 milliárd összegű pótlólagos likviditást biztosított a bankoknak.

A kormány „stabilitási és fejlesztési terve” számos, különböző irányú és fajsúlyú intézkedés (törvény, kormányrendelet, miniszteri rendelet, határozat) együttese. Kiemelésre érdemes a csomagból (időrendben):

- az uniós támogatások²⁷⁰ igénybevételének megkönnyítésére irányuló kormányprogram (elfogadva 2008. november 27-én).
- a közbeszerzésekre vonatkozó jogszabályok korrekciója, mely lehetővé teszi valamennyi jogosult számára, hogy előlegért folyamodjon (elfogadva 2008. december 16-án).
- a hozzáadott érték adó (VAT) reformja, mely 2009-ben az NBP becslése szerint 8 milliárd zlotyval mérsékli a fogyasztók kiadásait. (Hatályba lépett 2008. december 1-én.)
- a személyi jövedelemadó rendszer korrekciója, mely a korábbi háromkulcsosról (19%, 30%, 40%) a változások keretében kétkulcsosra (18% és 32%) módosult. (Hatályba lépett 2009. január 1-én.)
- a garanciális limitek megemeléséről szóló törvény (40 milliárd zlotys szintre), mely lehetővé teszi, hogy a kereskedelmi bankok kormánygaranciában részesüljenek, ha a likviditási normák biztosításához szükséges többletforrást a bankközi piacon kívánják megszerezni, vagy ha a fizetőképesség megőrzése érdekében a jegybankhoz fordulnak refinanszírozási hitelért. (Hatályba lépett 2009. január 23-án.)
- a Társadalmi Szolidaritási Alap létrehozásáról szóló törvény. A legszegényebb családokat, a gyermekek étkeztetését támogatni hivatott Alap tényleges működése igen korlátozott, mert az eredetileg erre a célra szánt 1 milliárd zlotys összeg nagy részét a költségvetésben más célokra csoportosították át. (Hatályba lépett 2009. január 23-án.)
- Az Energia Hivatal határozata a háztartások²⁷¹ védelméről az ellenőrizetlen energia áremelésekkel szemben. A hivatal becslése szerint az energiafogyasztásban összességében 1,5 milliárd zloty, a földgázfogyasztásban 1,8 milliárd zloty megtakarítás prognosztizálható az idei évre. (Valójában két határozat született: az első januárban, a második májusban.)
- A hitel alapok és hitelgarancia alapok bővítésére vonatkozó kormányprogram, melynek keretében 2013-ig megduplázzák ezen alapok pénzeszközeit (elfogadva 2009. február 3-án).
- A PPP formában megvalósuló beruházások lehetőségeinek bővítéséről, az adminisztrációs terhek egyszerűsítéséről szóló törvény (hatályba lépett 2009. február 27-én).
- A Környezetvédelmi és Vízgazdálkodási Alap határozata a megújuló energiaforrás bővítő beruházások támogatásáról (2009. február)

²⁷⁰ A tervek szerint 2009-ben 16,8 milliárd zlotys támogatás kerül lehívásra.

²⁷¹ A vállalkozások védelmére az ellenőrizetlen energia áremelésekkel szemben törvényjavaslatot készített elő az Energia Hivatal, mely még nem került elfogadásra.

- az Államkincstár által a pénzügyi intézményeknek nyújtható segítségről szóló törvény. A segítség többféle formát ölthet. Megvalósulhat az Államkincstár garanciavállalásával, állami értékpapírok kölcsönzésével, állami értékpapírok eladásával (azonnali rendelkezésre bocsátás, több részletben történő banki törlesztéssel). Az NBP refinanszírozási hitelére is igénybe vehető az Államkincstár garanciája, legfeljebb 50%-os mértékig. A hazai kereskedelmi bankokon kívül a szövetkezeti hitelintézetek, a befektetési alapok, a brókercégek, a biztosítók és a nyugdíjalapok is részesülhetnek a támogatásban. A támogatás legfeljebb ez év végéig nyújtható. (Hatályba lépett: 2009. március 13-án.)
- Törvény a kis- és középvállalkozások beruházási kedvének élénkítésére adókedvezmény útján (Hatályba lépett: 2009. május 22-én.)
- A kis- és középvállalkozások hitelhez jutását megkönnyíteni hivatott komplex intézkedés csomag (több jogszabály), mely első körben a Hazai Gazdasági Bank (BGK) tőkéjének több mint 2 milliárd zlotys bővítéséről intézkedett. Ez lehetővé teszi, hogy a bank nagyobb mértékben vállaljon hitelgaranciát illetve kezességet. A várakozások szerint az intézkedés hatására a kereskedelmi bankok 20 milliárd zlotyval több hitelt nyújthatnak a megcélzott körnek. A BGK július végi bejelentése szerint az érintett kereskedelmi bankokkal a szükséges keretszerződések már aláírásra kerültek.
- Szerepel a „stabilitási és fejlesztési tervben”, de nem került még elfogadásra az a jogszabálytervezet, mely megengedné a vajdasági önkormányzatoknak saját garancia alapok létesítését.

A pénzügyi stabilitás biztosítását célzó **egyéb intézkedések** közül figyelmet érdemel:

- a magán-csőd intézményének bevezetéséről szóló törvény. A jogszabály lehetővé teszi a túlságosan eladósodott magánszemélyeknek, hogy kikerüljenek az adósság spirálból. Csődöt kizárólag természetes személy adós jelenthet. Ezzel a joggal tízévente egyszer élhet a fizetéseképtelen adós. A csődvédelem akkor vehető igénybe, ha a fizetéseképtelenség kivételes és az adóstól független okokból következett be (pl. szerencsétlenségből eredő tartós keresőképtelenség). Nem vonatkozik a csődvédelem arra az esetre, ha az adós saját hibájából veszítette el munkahelyét. A csődeljárás során az adós vagyona – ideértve lakását vagy házát – értékesítésre kerül. A befolyó bevételből a csődbejutott akkora összeget kap, amely megfelel egy átlagos lakás 12 havi bérleti díjának. (Hatályba lépett: 2009. április 1-én.)
- a munkahelyüket elvesztő magánszemélyek lakáshitel törlesztésének elősegítéséről szóló törvény. Az érintetteknek nyújtható támogatás 12 havi, az adósságszolgálat nagyságának megfelelő kamatmentes kölcsön. A kölcsön felső határa havi 1 200 zloty. (Hatályba lépett: 2009. augusztus 5-én.)
- a szövetkezeti hitelintézetek számára banki értékpapírok (adósságlevelek) kibocsátását engedélyező törvény. Az így szerzett eszközök a KNF (a lengyel PSZÁF) engedélyével alárendelt kölcsöntőke formájában a szavatoló tőke bővítésére használhatók. (Hatályba lépett: 2009. augusztus 28-án.)
- a gazdasági válság okozta hatások enyhítését célzó törvény, mely a munkavállalókra és a munkáltatókra vonatkozik. A jogszabály által előírt intézkedések közül a legfontosabb az

átmeneti likviditási gondokkal küzdő vállalkozások támogatása, ha vállalják, hogy nem csökkentik a foglalkoztatottság szintjét. (Hatályba lépett: 2009. szeptember 22-én.)

A kormány-előterjesztések nem mindegyikét fogadta el a lengyel törvényhozás. Még mindig a törvényhozók előtt fekszik az „Egyes pénzügyi intézmények újratőkésítéséről szóló törvény” tervezete, melyet 2009. februárban terjesztettek a szejm elé. A szóban forgó törvényjavaslat a likviditásuk elvesztésével vagy fizetéseképtelenséggel fenyegetett pénzügyi intézmények (hazai bankok és biztosítók) feltőkésítését, vagy az Államkincstár általi átvételüket tenné lehetővé. A törvény elfogadásához az Európai Bizottság jóváhagyása is szükséges, mely az Unió Alapszerződésével való összhangot vizsgálja.

A kodifikációs intézkedésekkel párhuzamosan a Tusk-kormány komoly erőfeszítéseket tett a **privatizációs folyamat** felgyorsítása érdekében. 2008. április végén – hosszas viták után – a parlament elfogadta azt a privatizációs csomagot, mely az 1237 állami tulajdonban maradt vállalatból 740 vállalat – köztük a RUCH Lapterjesztő, a PKO Bank (a lengyel OTP), a Varsói Tőzsde, a nagy hajógyárak²⁷², egyes sziléziai bányák, energetikai és gázipari nagyvállalatok – privatizációjához biztosított zöld utat. 2009 tavaszán újabb 36,7 milliárd zlotys privatizációs program került meghirdetésre. Az idei program keretében a KGHM rézbánya és rézkohó, négy körzeti energiacég és vegyipari vállalatok állami részvényeit kínálják, és olyan kis, maradék részesedéseket is el akarnak adni, amelyek a korábbi nagy privatizációk után maradtak állami kézben. Sajnos a válság ezen a területen is érezhető hatását: a kereslet messze alatta marad a kormány várakozásainak. A 2009. évi költségvetési törvény például 12 milliárd zloty privatizációs bevételt irányozott elő, melyből október végéig 3,9 milliárd zloty, az előirányzat 32,5%-a folyt be.

Hogyan hat a válság a reálgazdasági folyamatokra?

Bár Lengyelország makrogazdasági mutatói az Unión belül a legjobbak közé számítanak, a válság napjainkra a gazdaság majd minden területét elérte. A GDP növekedése mely két éve még 6,7%-os, tavaly pedig 5,0%-os volt, 2009. első három negyedében 1,2%-ot²⁷³ tett ki az előző év azonos időszakához képest. Ezzel együtt a pozitív érték a lengyel gazdaság ellenálló erejéről tanúskodik.

A növekedés egyik motorja az utóbbi évek lengyel gazdaságában hagyományosan a **beruházási tevékenység** volt. Ezen a téren 2007. kiugró (20,4%-os) bővülést hozott, a 2008. második felétől erősödő dekonjunktúra azonban 8,7%-ra fékezte a növekedés ütemét. 2009. első negyedében még minimális mértékben emelkedtek a bruttó beruházások, a következő két negyedévben viszont némi visszaesésre került sor, mely a vállalkozások romló pénzügyi helyzetével, a piaci kilátások bizonytalanságával, továbbá a hitelnyújtás feltételeinek már említett szigorodásával magyarázható. Ugyanakkor pozitív hatást gyakorol a vállalatok beruházó kedvére az uniós források potenciális elérési lehetősége.

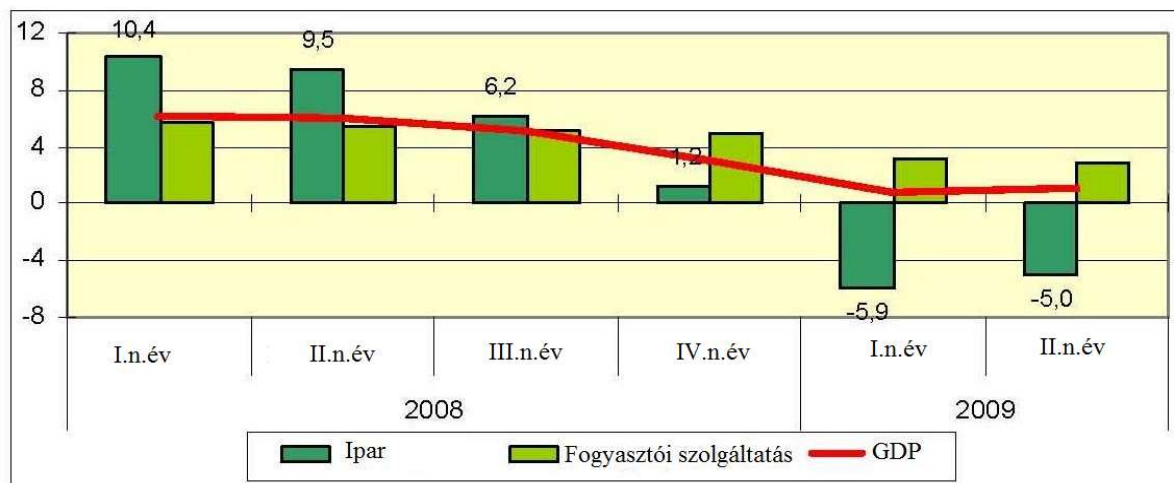
A 2008. első félévében még szárnyaló lengyel ipar adatain is érzékelhetők a változások. 2009. első félévében több mint 5%-kal esett vissza a hozzáadott érték, miközben a fogyasztói szolgáltatások

²⁷² A lengyel privatizáció története során talán a legnagyobb vitát kavarta a Szolidaritás szakszervezet bölcsőjének és a közép-kelet-európai rendszerváltás kiindulópontjának számító Gdański Hajógyár magánosítása, amit rengeteg huzavona és tiltakozás után egy ukrán társaság vásárolt meg.

²⁷³ A Gazdasági Minisztérium becslése.

terén még mindig 3,1%-os bővülést regisztráltak. A szolgáltatások esetében a legmagasabb és a legalacsonyabb negyedéves dinamika közötti különbség 2,9% volt, míg az iparban 16,3%. Nem túlzás megállapítani, hogy a gazdasági recesszió kiteljesedése időszakában a fogyasztói szolgáltatási szektorban előállított hozzáadott érték volt a növekedés motorja.

A GDP és a bruttó hozzáadott érték változása az iparban és a fogyasztói szolgáltatások területén

Forrás: Sytuacja krajowego przemysłu w okresie globalnego kryzysu ekonomicznego (Ministerstwo Gospodarki, Warszawa 2009.) 3.old.

Az ipar 2008. első negyedévében még 25,8%-kal részesedett a teljes hozzáadott érték előállításából, ez az arány az idei második negyedévben 21,4%-ra csökkent. Ugyanezen időszakban a piaci szolgáltatások részesedése 49,1%-ról 53,7%-ra emelkedett. A válság egyik nagy vesztese tehát az ipar.

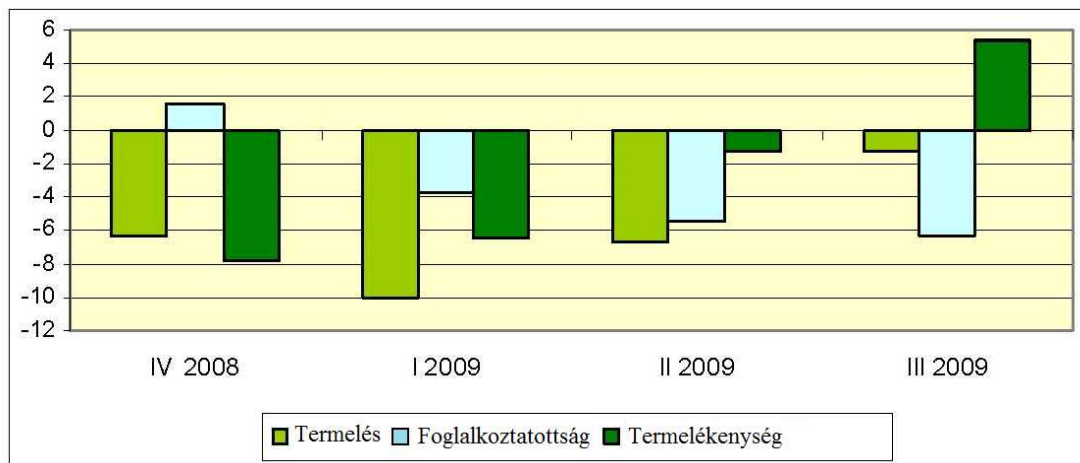
2009. januártól szeptemberig a 34 iparág közül 22-ben csökkent a termelés. A legnagyobb visszaesés (év/év viszonylatban) a fémgyártásban (-31,7%), a szénbányászatban (-19,0%) és a személygépkocsi gyártásban (-18,7%) következett be. A legnagyobb termelésbővülést a számítógépgyártásban és az optikai termékek előállításában (13,8%), a gyógyszeriparban (11,0%) és az üdítőital gyártásban (8,6%) regisztrálták. Az ipar javuló helyzetét tanúsítja, hogy negyedévről negyedévre nő azon feldolgozóipari ágak száma, melyekben az előző időszakhoz képest bővül a termelés. (Az első negyedévben 5, a másodikban 7, a harmadikban 8 ilyen ág fordult elő.) A többi ágazatban a visszaesés üteme fokozatosan csökken.

Az ipari termékek árszínvonalát három negyedéves szinten 3,8%-kal nőtt az előző év azonos időszakához képest. A változás döntő oka a nyersanyag árak emelkedése volt, de a növekvő bérek nyomása is hatott.

Az egy foglalkoztatottra jutó termékértékesítés alapján mért termelékenység 2008. első három negyedévében lassuló ütemben emelkedett az iparban, és összességében 2,1%-kal haladta meg az előző év azonos időszakát. A negyedik negyedévben 7,8%-os visszaesésre került sor, ami az éves átlagot 0,6%-ra redukálta. 2009. első negyedévében 6,4%-os, második negyedévében pedig 1,3%-os romlást regisztráltak, a harmadik negyedévben viszont 5,3%-os növekedést mutatnak a statisztikák. Az első három negyedév összesített adatai szerint 5,2%-al kevesebb foglalkoztatott és a havi

átlagkereset 4,7%-os növekedése mellett 0,8%-kal kisebb a termelékenység, mint 2008. első kilenc hónapjában.

A termelés, a foglalkoztatottság és a termelékenység változása az iparban (%)

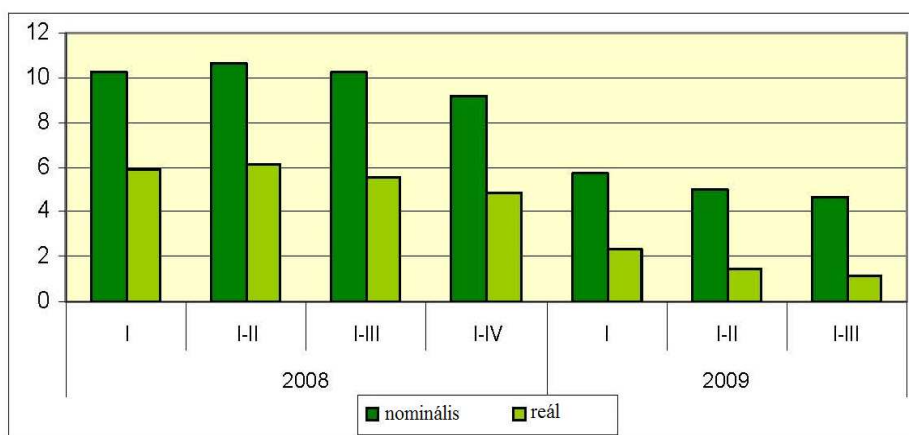

Forrás: Sytuacja krajowego przemysłu w okresie globalnego kryzysu ekonomicznego (Ministerstwo Gospodarki, Warszawa 2009.) 9.old.

Az ábrából jól kivehető, hogy a termelés gyorsabban képes alkalmazkodni a kereslet változásához, mint a foglalkoztatás a termeléséhez. 2008 végén például a termelés zuhanása még bővülő foglalkoztatás mellett valósult meg. A foglalkoztatás viszonylagos rugalmatlansága – egyebek mellett – a munkaügyi szabályokból fakadó kötelezettségek következménye. A vizsgált időszakban közel féléves eltolódás mutatkozik a termelés és a foglalkoztatottság változása között.

Az átlagkeresetek 2008-ban viszonylag gyorsan emelkedtek a lengyel iparban. A havi átlagkereset 3 161 zloty volt, az előző évinél 9,2%-kal magasabb. (A növekedés reálértéke 4,8%.) 2009-ben a keresetek növekedése jócskán lassult. Az első negyedévben 5,7%-os, a másodikban 4,2%-os, a harmadikban 4,1%-os értéket regisztráltak. Az első három negyedév együttesen 3 258 zlotys átlagbért hozott, ami 4,7%-os nominál-, illetve 1,2%-os reálbér-változásnak felel meg.

A nominális és a reálkeresetek százalékos változása az iparban

Forrás: Sytuacja krajowego przemysłu w okresie globalnego kryzysu ekonomicznego (Ministerstwo Gospodarki, Warszawa 2009.) 11.old.

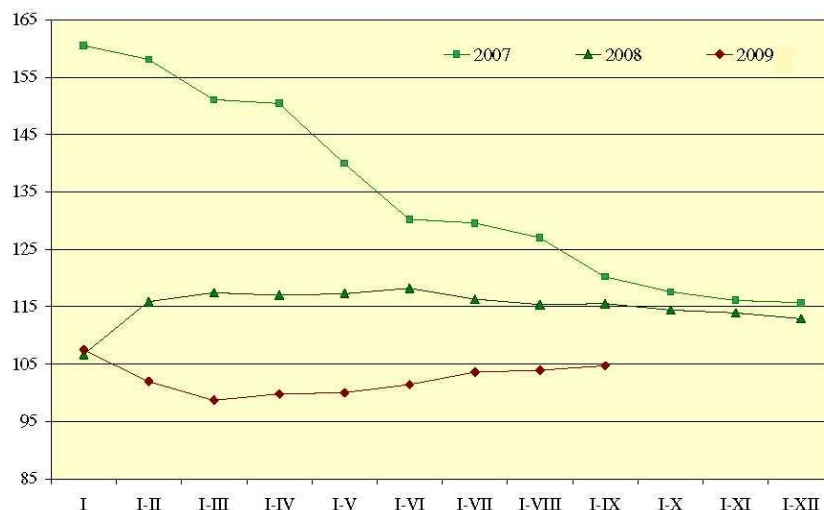
Minek tulajdonítható, hogy az ipar romló helyzete ellenére a keresetek még 2009. eddig eltelt hónapjaiban is emelkedést mutatnak? Nos, a növekedés elsődlegesen nem a munkáltatók által biztosított bérfeljesztés, sokkal inkább a „statisztikai hatás” következménye. Ugyanis amikor a munkaadók létszám leépítésre kényszerülnek, a tapasztalatok szerint elsősorban a legkevésbé képzett, következésképp legalacsonyabb keresetű dolgozóktól válnak meg. Az iparvállalatoknál tehát a viszonylag magasabb képzettségű, jobban kereső munkavállalók maradnak meg, felfelé nyomva a keresetek átlagát.

A 2008. január-szeptemberi időszakban a legmagasabb béreket és a leggyorsabb növekedést egyaránt a bányászatban és a kitermelő iparban regisztrálták (5 038 zlotys átlagkereset, 12,9%-os nominális növekedés). 2009. első három negyedévében viszont a leggyorsabb nominális növekedés (8,0%) az elektromos energia-, gáz-, és melegvíz-ellátás területén következett be. Ugyanakkor a feldolgozóiparban csak 3,5%-kal emelkedtek a névleges keresetek.

Az építőipar mind 2007-ben, mind 2008-ban kiemelkedően jó évet zárt. Az ágazatban előállított hozzáadott érték 2007-ben 10,8%-os, 2008-ban 9,1%-os dinamikát ért el, és az idei év első kilenc hónapjában is 6,5%-os bővülést tudott felmutatni. A világszerte tapasztalható recesszió időszakában az építőipar teljesítménye – melyre a 2012-ben megrendezésre kerülő labdarúgó EB-vel kapcsolatos megrendelések is élénkítő hatást gyakorolnak – kifejezetten kedvezőnek minősíthető.

Az építőipar egészének teljesítményére az építő-szerelőipar gyakorolt meghatározó befolyást.

Az építő-szerelő ipar termelésének dinamikája 2007-2009. években
(az előző év azonos időszaka = 100)

Forrás: Analiza sytuacji gospodarczej Polski w okresie I-IX. 2009 r.
(Ministerstwo Gospodarki, Warszawa 2009.) 10.old.

Az építő-szerelőipar árai 2009. első kilenc hónapjában mindössze 0,5%-kal emelkedtek. Az alacsony dinamika a fogyasztói kereslet visszaesésével magyarázható, melyre – a sokszor emlegetett gazdasági bizonytalanságokon túl – a szigorodó hitelfeltételek is jókora hatást gyakoroltak.

Lengyelországban a lakáskérdés a legsúlyosabb problémák egyike. Több mint 6 millió állampolgár lakik az elvárható szintnek meg nem felelő körülmények között (a csatornázás- és a

folyóvíz hiánya, túlszűfolt szobák, rossz műszaki állapot stb.). Csak minden harmadik lengyel él a nyugat-európai normákat elérő lakásban. Az ezer főre jutó lakások száma tekintetében Lengyelország az utolsó Európában, a „lakásdeficit” becslések szerint milliós nagyságú.

2008-ban összesen 165 000 lakás készült el. A 2009. januártól szeptemberig tartó időszakban 114 700 lakás került átadásra, ami 6,7%-kal több az előző év azonos időszakánál. Ugyanakkor a kiadott lakásépítési engedélyek volumene év/év viszonylatban 23,2%-kal, a befejezetlen lakások száma 23,8%-kal csökkent. Ez a mostani visszaesés a jövőre nézve kedvezőtlen hatásokkal járhat, mert a csökkenő kínálat a piaci hangulat várt, fokozatos javulása idején az ingatlanárak növekedését vetíti előre.

Ide kívánczik, hogy a lengyel ingatlanpiaci árak a válság kezdete óta regionként és nagyvárosokként eltérő időben és különböző mértékben változtak. A legtöbb helyen, 2007 nyarán megkezdődött az árak csökkenése, de például Poznań környékén csak 2008 februárjától kezdtek zuhanni az új építésű lakások árai. A „hármastváros”²⁷⁴ körzetében még 2008 őszén is érzékelhető volt egy növekedési hullám.

A válság hatása a **mezőgazdaságra** ma még nehezen mérhető. A növénytermesztés idei jobb eredményei a kedvezőbb időjárási viszonyoknak tulajdoníthatók, a krízis következményei legfeljebb az árakat befolyásolják, melyeket a tavalyinál nagyobb kínálat önmagában is lefelé nyom. A gabonafélék szeptemberi piaci ára 27%-33%-kal maradt el a tavalyitól, és a lakossági fogyasztásban a magyarországinál nagyobb szerepet játszó burgonya piaci ára is közel 15%-kal csökkent. Az állati termékek előállítására már tavaly is 1,5%-os visszaesést mutatott, idén pedig az első kilenc hónapban 6,3%-os csökkenést mértek 2008. azonos időszakához képest. A sertéshús piaci ára 16%-kal, a marhahús piaci ára 8%-kal emelkedett, nagyobb viszont a tej kínálata, ami a felvásárlási ár 18%-os esésében is kifejezésre jut. A fogyasztói árak idei alakulásában is jelentős felhajtó szerep (három-negyedéves szinten 4,3%) jutott az élelmiszeráraknak.

Bár a miénknél jóval zártabb a lengyel gazdaság, teljesítménye igen erős szálakkal kapcsolódik a **külkereskedelem**hez. Ezen a téren 2008 szeptemberéig még nem érződtek a recesszió jelei: az export 19,8%-kal haladta meg az egy évvel korábbit. Lassulás csak az utolsó negyedévben következett be, ezzel együtt az éves dinamika elérte a 14,1%-ot, vagyis csak 1,7%-kal maradt el a 2007. évitől. Az import évközi dinamikája is hasonló volt. Az első kilenc hónap 23,8%-os bővülést hozott, és csak a negyedik negyedévben fékeződött valamelyest a behozatal. Az éves növekedés 18,3% volt, vagyis jóval gyorsabb az exporténál. Az áruforgalom negatív szaldója 26,2 milliárd eurót tett ki, 41,6%-kal többet az egy évvel korábbinál.

2009. első kilenc hónapjában az uniós partnerek keresletének visszaesése folytán a kivitel folyóáron számítva év/év relációban 21,6%-ot zuhant, és alig érte el a 70 milliárd eurót. Ugyanakkor a behozatal 29,5%-kal csökkent, és értéke 76,4 milliárd eurónak felelt meg. A passzívum mérséklődése nem kis részben a zloty gyenge árfolyamának köszönhető, mely az exportőrök versenyhelyzetét javította, ugyanakkor az import drágításán keresztül fékezőleg hatott a behozatalra.

A világgazdasági válság a lengyel külkereskedelem szerkezetén is alakított. 2009. első három negyedévében az export 79,2%-a irányult az Unióba (1,4%-os arány növekedés), az innen származó behozatal viszont 61,4%-ra mérséklődött (1,1%-os arány csökkenés). 21,1%-ra emelkedett viszont a fejlődő országokból származó behozatal.

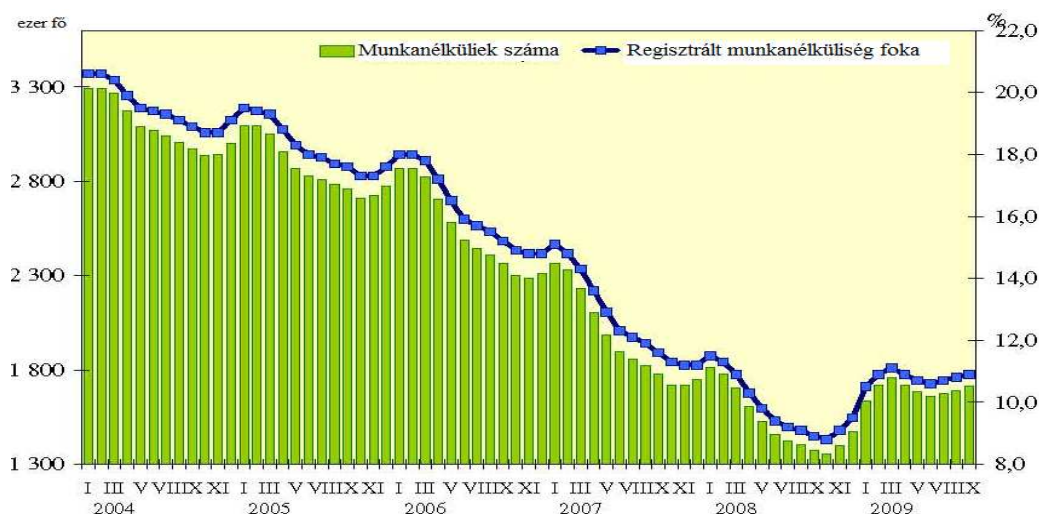
²⁷⁴ A gyakorlatilag egybeépült Gdańsk – Gdynia – Sopot elterjedt elnevezése.

A legfőbb kereskedelmi partnerrel, Németországgal folytatott kereskedelem export oldalon 17,7%-os, import oldalon 32,3%-os visszaesést mutat. (A teljes lengyel kivitel 26,3%-a irányul Németországba, s onnan ered a behozatal 22,5%). Az Oroszországból származó import 37,9%-kal kisebb a korábbinál, és részaránya 8,6%-ra csökkent. A kínai import részesedése viszont 9,2%-ra növekedett.

A külkereskedelem terén bekövetkezett változások kedvező hatást gyakoroltak a folyó fizetési mérlegre. Míg tavaly három-negyedéves szinten -13,5 milliárd eurós egyenleg keletkezett, addig idén az NBP számításai szerint mindössze -1,5 milliárd eurós a passzívum.

Fokozatosan romlik viszont a **munkaerő piaci** helyzet. A gazdasági növekedés világméretű lassulása közvetlen és közvetett módon egyaránt a munkaerő kereslet mérséklődését váltotta ki, ami véget vetett a munkanélküliségi ráta 2003. óta tartó csökkenésének. A 2008. szeptember végi 8,9%-os mutatóérték egy év alatt 10,9%-ra emelkedett.

A regisztrált munkanélküliek száma és a regisztrált munkanélküliség foka

Forrás: Analiza sytuacji gospodarczej Polski w okresie I-IX. 2009 r. (Ministerstwo Gospodarki, Warszawa 2009.) 15. old.

A foglalkoztatottság csökkenése makrogazdasági szinten sokféle gondot okoz. Mérsékli a gazdasági növekedés egyik hajtóerejét, a belföldi keresletet. Gerjeszti a migrációt, csökkenő lakossági adóbevétellel fenyeget, növeli a szociális gondoskodás iránti igényt, súlyosbítja az államháztartás helyzetét, amiről a következőkben lesz bővebben szó.

A lengyel gazdaság kilátásai

„A múlt év végétől számos olyan prognózis készült Lengyelország kilátásairól, melyek mindig rosszabb értéket mutattak, mint a mi előrejelzéseink... Ezt a faktort figyelembe véve joggal reménykedhetünk, hogy a 2009-es évet jobb eredménnyel zárjuk, mint ahogy eddig gondoltuk.” – nyilatkozta újságíróknak Adam Szejnfeld gazdasági miniszterhelyettes²⁷⁵.

Az OECD májusi prognózisa még 0,4%-os GDP csökkenéssel számolt, a novemberi prognózis szerint 1,4%-os növekedés várható idén. Ez az érték meglehetősen közel esik a Gazdasági

²⁷⁵ http://forsal.pl/artykuly/348620,szejnfeld_progniza_wzrostu_pkb_na_2009_r_jest_realna.html

Minisztérium 1,5%-os előrejelzéséhez. Az OECD a jövő évben 2,5%-os, 2011-ben pedig 3,1%-os GDP bővülést tart realisnak²⁷⁶.

Lengyelország, mely az Unióban egyedül tudta a válság eltelt szakaszában fenntartani a GDP növekedését – úgy tűnik – valamit már bizonyított mind a külföldi partnerek, mind saját polgárai felé. Bár korai lenne végleges következtetéseket levonni, hiszen a recesszióból való teljes kilábalás még távolinak látszik, annyi mindenesetre megállapítható, hogy a kormány „stabilitási és fejlesztési terve”, s vele párhuzamosan a jegybank „bizalomerősítő csomagja” az eddigiekben kiállta a próbát. A sikerek között említhető az uniós források kiugróan magas kihasználtsága, és a működő tőke import fokozatos élénkülése. A PricewaterhouseCoopers 2009. májusi nemzetközi elemzése szerint Lengyelország az ötödik legvonzóbb beruházási célpont a külföldi befektetők számára, a rangsorban csak Chile, Bulgária, Malajzia és Kína előzi meg.

A válság során sokat gyengült a zloty, ami az exportösztönző, importmérséklő hatás miatt kedvező lehet a fizetési mérleg pozíció szempontjából. Természetesen ez csak akkor érvényesül, ha a fontosabb felvevő piacok, mindenképp a német gazdaság megfelelő keresletet támaszt a lengyel termékek iránt. Az NBP első negyedéves adatai ismeretében a nemzetközi pénzügyi piacok zavarai ellenére csekély a valószínűsége annak, hogy a lejáró külföldi hitelek pótlása gondot okozzon. A jegybank becslése szerint a 2009-ben esedékes kötelezettség teljes összege 63,9 milliárd euró, melyből 33,5 milliárd a nem pénzügyi vállalkozásokat, 24,0 milliárd pedig a kereskedelmi bankokat terheli. A vállalati tartozások zöme (58%-a) kereskedelmi hitel. A deviza források megújítását könnyebbé teszi, hogy közel kétharmaduk a vállalatcsoport külföldi tagjaitól származik²⁷⁷.

A lengyel gazdaság kilátásai szempontjából kiemelkedően fontos, hogy mikor lehet bevezetni az eurót. A minisztertanács ez év novemberében határozta el egy olyan Nemzeti Koordinációs Bizottság felállítását, melynek feladata az euró-zónába való mielőbbi belépés elősegítése. Az említett bizottság tagjainak nem lesz könnyű dolguk, mivel a krízis során Lengyelország – udvariasan fogalmazva – nem közeledett a maastrichti kritériumokhoz.

Különösen nagy gondok mutatkoznak az államháztartás egyensúlya terén, amely sokak szerint jelenleg a lengyel gazdaság első számú problémája. A bevételek tavaly kereken 10%-kal maradtak el a tervezettől. Csak a kisebbik ok, hogy a válság következtében több adónem (társasági adó, VAT) bevételei csökkentek. A fő gond a lengyel Állami Számvevőszék (NIK) szerint az volt, hogy a bevételeket irreálisan magasra tervezték. Túlbecsülték a 2007-2013 időszakra vonatkozó uniós források 2008. évi bevonási lehetőségét, és csak az előirányzott összeg 40%-át sikerült lehívni. Az idei deficit az NBP prognózisa szerint a bruttó hazai termék 5,7%-ának felel meg, de jövőre már 7,0%-os hiány szerepel a jegybanki előrejelzésben.

A Pénzügyminisztérium szeptember végi adatai szerint az államháztartás adóssága 630,5 milliárd zloty²⁷⁸, ami a 2008. végi értékhez képest 10,6%-os emelkedést jelent. Az államháztartási deficit gyorsuló tempójú növekedése azzal fenyeget, hogy jövőre – radikális változások hiányában – felhalmozott adósság átlépi a GDP 55%-át. A Pénzügyminisztérium idevonatkozó prognózisa ugyan 54,7%, azonban 5 milliárd zlotys többlet deficit esetén már igen nagy gondok léphetnek fel, mert a

²⁷⁶ http://www.inwestycje.pl/polska/makroekonomia/prognozy_wzrostu_gospodarczego;74762;0.html

²⁷⁷ Zadłużenie zagraniczne przypadające do spłaty w 2009 roku, komunikat (NBP, 2009.)

²⁷⁸ Az adósságok 62,8%-át belföldi, a maradék 37,2%-át külföldi hitelezők finanszírozzák, főként államkötvényeken keresztül.

kockázat növekedése a kockázati felár²⁷⁹, ezen keresztül az adósságszolgálat jelentős emelkedését válthatja ki. Megfelelő intézkedések nélkül az Alkotmányban rögzített 60%-os határ betartása sem biztosított.

Az államháztartási hiány csökkentésének egyik útja a privatizáció ígért felgyorsítása lehetne. Október végi adatok szerint azonban az e címen tervezett bevételek mindössze 32,5%-a folyt be. A privatizáció lassúságát illetően az Államkincstár azzal érvel, hogy még válság idején sem engedhető meg az állami vagyon elkótyavetyélése 25-30%-kal a reális ár alatt.

Az egyensúly teremtés másik módja az adóbevételek emelése volna, ami a belföldi kereslet mérséklődéséhez vezetne, és a gazdaság fékezését, ugyanakkor a szociális kiadások növekedését is kiváltaná.

A kormány egy harmadik megoldást preferál: a kiadások mérséklését, egy ún. „takarékosági csomag” mielőbbi bevezetését. „A kiadások szabályozása ... lehetővé teszi, hogy az államháztartás hiánya a GDP 3%-ára süllyedjen” – jelentette be Jacek Rostowski pénzügyminiszter²⁸⁰. A szabályozás feladata lesz, hogy gátat szabjon a rugalmatlan kiadási tételek, így a nyugdíjakkal kapcsolatos kiadások növekedésének.

A nyugdíjrendszer reformja azonban továbbra is várat magára. Sokak szerint azért, mert a jelenlegi koalíciós kormány igyekszik a szükséges, de népszerűtlen intézkedéseket a legközelebbi választások utáni időszakra halasztani.

Az államháztartás egyensúlyának helyreállítása kapcsán azt is látni kell, hogy külső tényezők, akár a recesszió esetleges elhúzódása, akár a nemzetközi pénzpiac likviditásának szűkülése keresztül húzhatja a Tusk-kormány számításait, s az egész lengyel gazdaságot letérítheti a jelenlegi növekedési pályáról. A gazdaság stabilitásának helyreállításához tehát külső tényezőkre, főként az uniós partnerországok „regenerálódására” is szükség van.

Mit tanulhat Magyarország Lengyelországtól?

Nem könnyű feladat egy jóval nagyobb, és fele annyira nyitott gazdaság világméretű recesszióval kapcsolatos tapasztalatait abból a nézőpontból értékelni, hogy azok milyen tanulságokkal szolgálnak Magyarországnak számára.

Evidens, hogy a válság kezdetekor jóval szerényebb államháztartási adósság terhét hurcoló kormány lényegesen nagyobb mozgástérrel rendelkezett és rendelkezik még ma is, annak ellenére, hogy időközben ez az adósság vált a kritikák legfőbb célpontjává, és az első számú kockázati tényezővé.

Ezen túlmenően tanulságként szolgálhat a Jegybank és a kormány sokkal jobb (ha nem is teljesen harmonikus) együttműködése, közös fellépése a krízis megrázkódtatásainak tompítása, hatásainak eliminálása érdekében. Külön érdeklődésre tarthat számot ebből a szempontból az a „siker propaganda” mely a hivatalos állásfoglalásokból és jelentésekből szinte sugárzik: Lengyelországot partnereinél kevésbé sújtotta a válság, mutatói uniós viszonylatban a legjobbak, de legalábbis az élmezőnybe tartoznak, következképp a gyors kilábalásban is élenjáró lesz.

²⁷⁹ (Lengyel szakértők a kockázati felár tekintetében előszeretettel hivatkoznak az intő magyar példára.)

²⁸⁰<http://www.money.pl/gospodarka/wiadomosci/artikul/rostowski;bedzie;zbijal;deficyt;regula;wydatkowa,225,0,559329.html>

A másik figyelemre méltó vonás a nemzeti érdekek maximális érvényesítése az uniós források felosztása és lehívása során. Mint korábban láttuk, a 2004-ben csatlakozott tíz ország számára megállapított keretből Lengyelország az első három évben 48%-al részesedett. A kormány „stabilitási és fejlesztési terve” keretében egy olyan intézkedés sorozatot került végrehajtásra, mely az uniós támogatások igénybevételének megkönnyítését szolgálja több jogszabály módosításán keresztül. A technikai egyszerűsítések mellett tartalmi kérdés a részleges előfinanszírozás megoldása kölcsönnyújtás formájában az elfogadott pályázatok benyújtói számára.

Végezetül tanulhatunk abból az erőteljes, szinte minden területen tapasztalható lobbitevékenységből, melynek keretében mind a kormányzat, mind a politikai pártok képviselői Lengyelországot egyfajta regionális centrummá igyekeznek kikiáltani és átalakítani.

II. A lengyel politikai színtér a világgazdasági válság időszakában

2005. szeptember 25-én rendezték az esedékes soron következő parlamenti választásokat Lengyelországban. Az eredmény nem hozott különösebb meglepetést. A várakozásoknak megfelelően a Törvény és Igazságosság (Prawo i Sprawiedliwość; PiS) győzött a szavazatok 26,99 százalékával, ami 155 mandátumot biztosított a pártnak – 111 székkel többet, mint addig. Mögötte a Polgári Platform (Platforma Obywatelska; PO) végzett 24,14 százalékkal (133 mandátum, 68-cal több, mint előzőleg). A 2001 óta kormányzó Demokratikus Baloldal Szövetsége (Sojusz Lewicy Demokratycznej; SLD) vereséget szenvedett, csupán 11,31 százalékot kapott – ez mindössze 55 mandátum, vagyis 162-vel kevesebb, mint korábban! A szenátusi választásokon szintén a PiS és a PO diadalmaskodott: az előbbi 49, az utóbbi 34 helyet szerzett a lehetséges százból, míg az addig 75 szenátorral rendelkező SLD ezúttal képviselet nélkül maradt!²⁸¹

A 2005. szeptemberi választások jelentős változásokat idéztek elő a politikai színtéren. Két jobboldali párt győzedelmeskedett: az egyik kereszténydemokrata, egyszersmind nemzeti, populista és nézeteiben gyakran szélsőséges – ez a PiS; a másik kissé inkább középre húz, Európa-párti, liberális, egyúttal ugyancsak kereszténydemokrata gyökerekkel és háttérrel bír – ez a PO. A választások vesztese a 2001-2005 között a vidéki bázisú Lengyel Néppárttal (Polskie Stronnictwo Ludowe; PSL) együtt kormányzó baloldali SLD. Ezzel a politikai inga erőteljesen jobbra lengett ki.

Nem tudta megfordítani ezt a tendenciát a baloldali koalíció utolsó próbálkozása, egy szakértői kormány életre hívása Marek Belka közgazdász professzor-miniszterelnökkel az élen. Ez a kabinet Aleksander Kwaśniewski köztársasági elnök személyes közbenjárásának köszönhetően jött létre, a májusi sikertelen megalakítási kísérlet után végül 2004. június 11-én lépett hivatalba, s egészen a választások időszakáig tevékenykedett, megbízatása 2005. október 19-én szűnt meg.²⁸² A Belka-kormány számos hasznos dolgot vitt végbe, mindenekelőtt a gazdaságot hozta egyenesbe. A szakemberek és elemzők általában jónak ítélték munkáját, ellentétben a társadalommal, amely – annak ellenére, hogy a kabinet s különösen maga a miniszterelnök igyekezett a „pártonkívüli politikai társulat” arculatát sugározni –, mindvégig az előző kormányzat szerves folytatásaként tekintett rá. Belka és csapata kétségtelen sikerei, mint az állam és a költségvetés pénzügyeinek rendbe tétele, nem tükröződtek a választási eredményekben. A széles közvélemény szemében a kompromittált baloldal már korábban megérett a bukásra.

Miért is következett be a hatásában ilyen drámai mértékű „jobbra át” és a baloldal veresége? A honi politikai elemzők és megfigyelők eléggé egybehangzóan azon a véleményen vannak, hogy az SLD ilyen magas árat fizetett a kormányzásáért, ugyanis lényegében liberális párttá változott, elveszítette igazi baloldaliságát. A hatalomban lévők és a kiváltságosok érdekeit képviselte, nem pedig a támogatásra szorulókat, az átmenet rögzös útján eltévedtekét és a gyengékét. Másképpen fogalmazva: elárulta saját „tőzön-vízen” választóit.²⁸³ A baloldali kormányzás égisze alatt az állami tulajdon egyfajta privatizációját hajtották végre, ahol a zsákmányszerzés logikája érvényesült, a mohóság, a „barátok egymás közt”-elve és a szűken értelmezett saját vagy pártérdek („mindenható pártosság”; „pártokrácia”) dominált. Ennek a tézisnek a leglátványosabb bizonyítéka az ún. Rywin-ügy

²⁸¹ Az eredmények az Állami Választási Bizottság hivatalos adatai alapján:
http://pl.wikipedia.org/wiki/Wybory_parlamentarne_w_Polsce_w_2005_roku.

²⁸² http://pl.wikipedia.org/wiki/Drugi_rz%C4%85d_Marka_Belki

²⁸³ Mariusz Janicki–Wiesław Władysław: *Cień wielkiego brata. Ideologia i praktyka IV RP* [A nagy testvér árnyéka. A IV. Köztársaság ideológiája és gyakorlata; a továbbiakban: *Cień wielkiego brata*], Warszawa, 2007, 8-9. o.

volt, amely odáig fajult, hogy – a Szejm történetében először – parlamenti vizsgálóbizottságot hívtak életre az események tisztázására. (Később ennek a bizottságnak a mintájára több hasonlót is felállítottak, de egyik sem játszott olyan kimagasló politikai szerepet, mint ez az első.) A bizottsági meghallgatások során – a testület előtt Leszek Miller akkori miniszterelnöknek is meg kellett jelennie – a széles közvélemény számára világossá vált, hogy a tiszta kezeiről szóló választási ígérek ellenére a baloldali kormányzat kifejezetten korrupciós jellegű ügyletekbe keveredett (a Rywin-ügy lényege egy nagy médiabirodalom átvételének kísérlete volt), az SLD számos politikusa pedig mindenekelőtt a saját, nem pedig az állam érdekét, a közszolgálatát tartotta szem előtt. Hozzá kell tenni, hogy a jobboldali politikusok ügyesen játszották ki az SLD-t a maguk hasznára. Az általános megítélés szerint a Rywin-ügy kifejezetten megrendítette a baloldalt.²⁸⁴ A másik nem kevésbé fontos tényező, amely maradandóan padlóra küldte a baloldalt, az a tény volt, hogy a politikai értelemben igencsak jobboldali PiS – populista jellegű demagógiájának köszönhetően – képes volt átvenni az SLD addigi, számottevő szociális szavazótáborát.

Ezt a változást, vagyis a politikai színtér határozott jobbra fordulását alátámasztotta a köztársasági elnök-választás (2005. október 9. és 23.) kimenetele is. Végül Lech Kaczyński, a PiS emblemikus figurája ünnepelhetett, miközben a baloldal jelöltje, Włodzimierz Cimoszewicz (a Szejm elnöke, volt miniszterelnök és külügyminiszter) az ellene felhozott, de mindmáig hitelt érdemlően nem dokumentált, korrupciós jellegű vádaskodások miatt szeptember 14-én visszalépett a megmérettetéstől. Lech Kaczyński első számú vetélytársa a PO vezetője, Donald Tusk volt, aki az első fordulót meg is nyerte.²⁸⁵ Érdemes megemlíteni, hogy azóta bebizonyosodott, miszerint Cimoszewicz indulását a PO, nem pedig a PiS politikusai „fúrták meg”. „A felesleges harmadik” kiiktatása után ily módon került sor L. Kaczyński és Tusk – némelyek szemében akkoriban még „testvérgyilkos” – párbajára. Kiderült, hogy ez a kíméletlen összecsapás messzemenő következményekkel járt, ugyanis az akkor kirajzolódott megosztottság onnantól kezdve tartósan rögzült, s ez az állapot a jelen sorok írásakor is fennáll.

A 2005-2007 közötti lengyel politikai színtér

Az államfőválasztás, a két domináns párt jelöltjének elég szoros befutója valamint az események által felkavart érzelmek idézték elő, hogy a közkeletű várakozások dacára nem jött létre a korábban hónapokon keresztül nyilvánosan emlegetett jobboldali nagykoalíció, a két pártnév rövidítésének összevonásával: a POPIS. Ez utóbbi jelentésével sajátos többlettartalmat hordoz, a szó magyarul annyit tesz: siker, jó szereplés. Nem szokványos helyzet állt elő azzal, hogy a Lengyel Köztársaság elnöke a PiS aktuális vezetőjének, a pártot vasmarokkal kezében tartó Jarosław Kaczyńskinak²⁸⁶ az ikertestvére lett. Ennek tulajdonítható, hogy a már formálódó hagyományokkal ellentétben az új kormány megalakítására végül nem a győztes párt vezetője kapott megbízást, hanem a PiS addig kevésbé ismert politikusát (korábban a POPIS létrehozásának feltétlen szorgalmazóját), Kazimierz Marcinkiewiczet kérték fel erre. Az új miniszterelnök formailag 2005. október 31-én lépett hivatalba,

²⁸⁴ Lew Rywin ismert médiavállalkozó, többek között *A zongorista* című film producere, amelynek rendezőjeként Roman Polański Oscar-díjat kapott.

Magáról a botrányról lásd: Jan Skórzyński (ed.): *System Rywina, czyli druga strona III Rzeczypospolitej* [A Rywin-rendszer, avagy a III. Köztársaság másik oldala], Warszawa, 2003.

²⁸⁵ Bővebben lásd: http://pl.wikipedia.org/wiki/Wybory_prezydenckie_w_Polsce_w_2005_roku.

²⁸⁶ Egyenesen közmondásossá vált a frissen megválasztott köztársasági elnök kijelentése a választás éjszakáján, amikor a következő szavakkal fordult ikertestvérehez, a PiS vezetőjéhez: „Elnök úr, jelentem, a feladat végrehajtva!”

de kormánya kisebbségi kabinet volt. A PiS és a PO koalíciója füstbe ment, ami ebben a felállásban egyúttal a kormányzást is lehetetlenné tette. Ezért a PiS vezetője, J. Kaczyński 2006 januárjában azzal a javaslattal fordult az összes parlamenti párt frakciójához – az SLD kivételével –, hogy kössenek egy ún. stabilizációs paktumot, amely lehetővé tenné a kormány és az állam zökkenőmentes működését. Hosszas tárgyalások, majd alkudozások s végül kölcsönös vádaskodások után 2006. február 2-án J. Kaczyński pártja (a POPIS helyett) koalícióra lépett két, lényegében szélsőségesnek tartott politikai formációval, melyeket a PiS-hez hasonlóan vezérelven irányítanak: Andrzej Lepper populista parasztpártjával, az Önvédelemmel (Samoobrona), valamint a Roman Giertych-féle nacionalista, a katolikus egyházhoz közel álló Lengyel Családok Ligájával (Liga Polskich Rodzin; LPR).²⁸⁷ Az időt rabló huzavona után²⁸⁸ csak május 5-én felesküdtött kormányban mindkét koalíciós párt vezetője miniszterelnök-helyettesi tisztséget kapott²⁸⁹. Ezúttal többségi kabinet alakult, de a politikai helyzet továbbra sem kedvezett a nyugodt kormányzásnak, mivel a koalíciós pártok vezetőinek politikai ambíciói mind gyakrabban kerekedtek a kormány kiegyensúlyozott koalíciós együttműködésének kívánalma fölé. Sokat nyomott a latban az is, hogy J. Kaczyński nem is leplezte, hogy ő szeretne dirigálni a többi koalíciós pártnak, melyek vezetőit gyakorlatilag beosztottjainak tartja, ami ez utóbbiaknak természetesen nem lehetett ínyére.

Az egész társadalom (jóllehet túlnyomó részük így választott!), de a média és az elemzők számára is ez új – s inkább váratlan – helyzet. Feltűnt egy kormány egy erélytelen miniszterelnökkel az élen, hiszen mindenki világosan látta, hogy a lapokat továbbra J. Kaczyński osztja. Marcinkiewicz indulástól fogva gyenge pozíciója még inkább „légiesedett”, amikor 2005. december 23-án Lech Kaczyński a Lengyel Köztársaság elnökeként megkezdte – ötéves ciklusra szóló – hivatali tevékenységét.²⁹⁰ Ezzel szinte egyidőben a lengyel média többsége által „furcsa”, „egzotikus” vagy „szélsőséges” jelzővel illetett koalíció eresztékeiben recsegni-ropogni kezdett, mert mindkét kisebb koalíciós párt demagóg vezetője egyre nagyobb befolyásra igyekezett benne szert tenni. Már 2006. március 23-án Przemysław Gosiewski, a PiS parlamenti frakcióvezetője a koalíciót összetartó ún. stabilizációs paktumot „rövidtávú megoldásnak” nevezte.²⁹¹

Az egy évre szóló stabilizációs paktum életbe lépése és az új koalíciós kabinet munkába állása után hamar kiderült, hogy Marcinkiewicz miniszterelnök egyre kevésbé képes fékezni a harsány populista megnyilvánulásokban valósággal lubickoló Leppert és Giertychet. Ebben a helyzetben J. Kaczyński úgy döntött, hogy feladja a választások előtt tett ígérését, amikor mindenkit arról biztosított, hogy ikertestvérek egyidejűleg nem láthatják el az állam legfontosabb tisztségeit, és távozásra készítette a miniszterelnököt. Marcinkiewicz 2006. július 10-én nyújtotta be lemondását az államfőnek, aki már négy nappal később életre hívta J. Kaczyński kormányát, amelyben a külügyminiszteri tárcát az elnök közeli munkatársa, az erre a feladatra nem különösebben felkészült

²⁸⁷ Magyar párhuzamokat keresve, Andrzej Lepper Torgyán Józsefhez hasonlítható (azzal a különbséggel, hogy Lepper igazi „parasztvezér”), Roman Giertych pedig Csurka Istvánhoz. Magyar vonatkozásban tehát ez annak felel meg, mintha létrejött volna a Fidesz–FKGP–MIÉP koalíciója.

²⁸⁸ Tiltakozása jeléül, hogy a „szélsőségesek” beléptek a kormányba, 2006. április 28-án távozott tisztségéből Stefan Meller, a Marcinkiewicz-kabinet külügyminisztere.

²⁸⁹ Bővebben lásd: http://pl.wikipedia.org/wiki/Kazimierz_Marcinkiewicz, illetve http://wapedia.mobi/pl/Rz%C4%85d_Kazimierza_Marcinkiewicz.

²⁹⁰ <http://www.president.pl/en/president/biography/>

²⁹¹ <http://fakty.interia.pl/raport/kryzys-w-koalicji/piec-miesiecy-koalicji-pis-samoobrona-lpr>

Anna Fotyga kapta.²⁹² Ezzel az aktussal a két legmagasabb állami hivatal immár az ikertestvérek töltötték be, ami szinte a teljes nemzetközi média figyelmét felkeltette.²⁹³

J. Kaczyński kormánya abban különbözött elődjétől, hogy innentől fogva még nagyobb súlyt fektettek az ideologikus jellegű dolgokra, ami egyenesen a **IV. Köztársaság létrehozásának tervezetében** öltött testet, mondván, hogy az 1989-es kerekasztal-megállapodások nyomán megszületett III. Köztársaság ideje lejárt. A Kaczyński-fivérek szemében – bár akkor részt vettek a tárgyalásokon – a kerekasztal amúgy is az „árulás” és a letűnt kommunista rendszer képviselőivel kötött „bűnös kompromisszum” szinonimája volt. Kezdeményezői szándéka szerint a IV. Köztársaság ideológiai elképzelés volt – kissé archaikus, etatizmussal erősen átítatott, ugyanakkor saját vállalkozás, hagyományaiban és lelkületében nagyon is lengyel, ahol az a hazafi, aki a PiS táborát támogatja, aki pedig ellene lép fel, az a „hamis elithez” tartozik, sőt „azon az oldalon áll, ahol egykoron a ZOMO egységei álltak”.²⁹⁴ A IV. Köztársaság építésének kulcsszava a „hálózat” (lengyelül układ) volt, amely fogalom azt hivatott igazolni, hogy a III. Köztársaság (1989-2005) vezetőrétege egy „összeesküvés” részese; mintha egy kártyaasztalnál történt volna, a politika, a média, az egykori állambiztonsági szolgálatok és az alvilág képviselői összeültek és megegyeztek egymással. A „hálózat” létezésének hirdetői szerint ez egy igazi pókháló, amely teljesen beborítja az ország politikai életét, kóros elváltozásokat okoz, sőt végeredményben megbénítja az állami struktúrákat. Noha a „hálózat” létezését a mai napig sem bizonyította be senki, hiszen ezt a kifejezést fogalmilag nem is írták körül pontosan és világosan, azok a találékony eszközök, amelyeket az ellene folytatott harcban bevetettek, a lehető legkézzelfoghatóbbak voltak: személyi tisztogatások, az állam ellenőrző szerepének megerősítése, a speciális szolgálatok reformja (a legnagyobb visszhangot a Katonai Felderítő Szolgálat /Wojskowe Służby Informacyjne; WSI/ megszüntetése váltotta ki) és hatáskörük kiterjesztése – ezen a téren a csúcstény, mondhatni, még egy ilyen szervezet létrehozása volt, amely az Antikorrupciós Központi Iroda (Centralne Biuro Antykorupcyjne; CBA)²⁹⁵ elnevezést kapta. Szintén idetartozott az „elszámolás” a legújabbkori történelemmel, ami egyenértékű lett a Nemzeti Emlékezet Intézete (Instytut Pamięci Narodowej; IPN) szerepének és rangjának kiemelt

²⁹² Anna Fotyga diplomáciai tevékenységéről részletesebben – és nagyon kritikusan – ír az ismert szakértő, Roman Kuźniar professzor: *Droga do wolności. Polityka zagraniczna III Rzeczypospolitej* [Út a szabadsághoz. A III. Köztársaság külpolitikája], Warszawa, 2008. Nem kevésbé bíráló megjegyzéseket találhatunk ugyanerről

Przemysław Grudziński, jelenlegi bécsi lengyel EBESZ-nagykövet (előzőleg többek közt Lengyelország washingtoni nagykövete) munkájában: *Państwo inteligentne. Polska w poszukiwaniu międzynarodowej roli* [Az intelligens állam. Lengyelország nemzetközi szerepét keresi], Toruń, 2008.

²⁹³ Egy ideig Lengyelországban vita folyt arról, nem kellene-e az alkotmány szövegét kiegészíteni a megfelelő helyen, hogy a jövőben elejét lehessen venni az ilyen típusú eseteknek. Mivel azonban az alkotmány módosítása rendkívül érzékeny és nehéz művelet, végül semmi érdemleges nem történt. Bővebben kifejtett vélemény a kérdéstről: Timothy Garton Ash: *The Twins' New Poland*, *The New York Review of Books*, vol. 53, no 2, 2006. február 9.

²⁹⁴ A ZOMO (Zmotoryzowane Odwody Milicji Obywatelskiej, magyarul a Rendőrség Gépesített Tartalékegységei) az 1981. december 13-án bevezetett lengyelországi hadiállapot jelképe.

Mindkét idézett kijelentés J. Kaczyński politikai repertoárjának része, melyek azóta közismertté váltak. A „hamis elit” fogalma a 2006. február 17-i parlamenti vitanapon hangzott el először, lásd: <http://wiadomosci.wp.pl/kat.1342,title.Lze-elity,wid.8629995,wiadomosc.html?ticaid=1927d>. A politikai ellenfeleknek címzett szavakat, miszerint ott állnak, ahol annak idején a ZOMO állt, J. Kaczyński egy 2006 októberi választási gyűlésen mondta a Gdański Hajógyárban. A kijelentés valószínűleg tiltakozási hullámot indított el a PiS-szel szembenálló táborban és a kommunista rendszer idején a hatalom ellen küzdő régi ellenzékiek körében. Lásd: *Kto jest tam, gdzie stało ZOMO* [Kik vannak ott, ahol a ZOMO állt], *Gazeta Wyborcza*, 2006. október 3.

²⁹⁵ Hivatalosan azzal érveltek, hogy ez az első speciális szolgálat, amelyet „nem rontott meg a kommunista hatalom”, vagyis az új szervezetet teljesen elzárták az 1989-ben megbukott rendszer emberei elől.

körülbástyázásával, valamint egy új, átfogóbb és az eddigieknél súlyosabb szankciókat tartalmazó átvilágítási törvény elfogadásával. A „sötét árnyékok” elleni harcba nyíltan bevonták az ügyészséget is, amelyet a PiS fiatal és ambíciózus politikusa, Zbigniew Ziobro gyakorlatilag közvetlen kézi irányítással működtetett.

Mivel olyan kérdések kerültek előtérbe, mint az átvilágítás, a dekkommunizáció, az egykori állambiztonsági tisztak kiszorítása a közéletből, az elszámolás a kommunista rendszerrel (úgyisintén a „kerekasztallal” és annak haszonélvezőivel, olyanokkal, mint például Adam Michnik és az Agora nevű médiabirodalma)²⁹⁶, emiatt a gazdaság háttérbe szorult²⁹⁷. A kormány, különösen a miniszterelnök mindenek feletti programjelszava – a IV. Köztársaság mellett – az ún. történelempolitika lett, vagyis az a kívánság, hogy újra kell írni az ország legújabbkori történelmét.²⁹⁸ Ettől függetlenül, a természeténél fogva nagyon is békétlen koalíció külpolitikájában meglehetősen egyetértőleg fogalmazott meg a szomszédoknak, elsősorban a németeknek és az oroszoknak szánt üzeneteket. Nem rejtették véka alá eléggé beágyazott euroszeptikus nézeteiket sem.²⁹⁹ A koalíciót összetartotta az is, hogy kifejezetten pozitívan viszonyult a katolikus egyházhoz (bár ennek fokozatai eltértek, az

²⁹⁶ Az ismert publicista, Jacek Żakowski a III. és a IV. Köztársaságot szemléletesen „Adam Michnik Lengyelországaként (III.)” és „Bronisław Wildstein Lengyelországaként (IV.)” írta le és vetette össze egymással: „Michnik Lengyelországában megalapozatlan vádakkal illetni valakit súlyos bűn volt. Wildstein Lengyelországában ez egyáltalán nem probléma, hiszen »ha ártatlan vagy, majd tisztázod magad«. Michnik Lengyelországában érvényesült az ártatlanság vélelme. Wildstein Lengyelországában a gyanakvás és a bűnösség vélelmének logikája az irányadó. Ezért Michnik Lengyelországa evolúcióban gondolkodott, Wildstein Lengyelországa pedig a revolúciót választja.” (Czyja Polska [Kinek a Lengyelországa], *Polityka*, 2005. február 19.)

Bronisław Wildstein a jelen tanulmányban tárgyalt időszak egyik vezető újságírója – 2006-2007-ben a Lengyel Televízió elnöke –, aki azzal vált közismertté, hogy 2005 elején az IPN-ből kicsempészett és közzétett az interneten egy 240 ezer névből álló listát (a köznyelvben hamar „ügynöklistaként” emlegetett adatbázist).

Ezen vegyes összeállításban, minden külön megjelölés nélkül együtt szerepeltek az állambiztonsági funkcionáriusok, a különféle rendű és rangú informátorok („besúgók”), valamint mindazok, akiket a titkosrendőrség, mint potenciálisan beszervezendő egyént kiszemelt magának.

²⁹⁷ A gazdasági kérdések csak az 54. oldalon kerültek szóba a PiS 2005-ös választási programjában! Lásd: *Cień wielkiego brata*, 150. o.

²⁹⁸ A Kaczyński-fivérek különösen nem titkolják ellenszenvüket (ami egyébként kölcsönös) Lech Wałęsa, a Szolidaritás-mozgalom megtestesítője, egyben az 1989 utáni Lengyel Köztársaság első demokratikusan választott elnöke iránt. Ugyanígy, még nyilvánosan sem palástolják egyetértésüket ama kutatásokkal, amelyeket egy olyan hivatalosan intézmény, mint a Nemzeti Emlékezet Intézete folytat a volt államfő múltjáról. Ebben a témában egy vaskos kötetet is kiadtak: Sławomir Cenckiewicz–Piotr Gontarczyk: *SB a Lech Wałęsa. Przyczynę do biografii* [Az állambiztonsági szolgálat és Lech Wałęsa. Adalék egy életrajzhoz], Gdańsk-Warszawa-Kraków, 2008. A két szerző azt állítja ebben a művében, hogy Wałęsa annak idején kapcsolatban állt a kommunista titkosszolgálattal. Ugyanebben a témában egy fiatal krakkói történész, Paweł Zyzak is nagy vihart kavart kötettel jelentkezett: *Lech Wałęsa. Idea i historia (Biografia polityczna legendarnego przywódcy Solidarności do 1988 r.)* [Lech Wałęsa. Eszme és történelem. (A Szolidaritás legendás vezetőjének életrajza 1988-ig)], Kraków, 2009.

A fentiekhez magyarul lásd: Tischler János: Múlt és jelen küzdelme a Visztula mentén. *Népszabadság*, 2009. május 16.

²⁹⁹ Ez tartós irányvonal, amit alátámaszt, hogy L. Kaczyński államfő elég sokáig (557 napig) halogatta a Lisszaboni Szerződés aláírását, amit végül a második irországi népszavazást követően, 2009. október 9-én látott el kézjeggyel – utolsó előttiként az EU-tagállamok vezetői közül, amivel csupán az euroszeptikusságáról jól ismert Václav Klaus cseh elnököt utasította maga mögé. Lásd: Prezydent podpisał Traktat Lizboński [Az elnök aláírta a Lisszaboni Szerződést], *Gazeta Wyborcza*, 2009. október 10.

LPR például erősen kötődött a Tadeusz Rydzyk atya által irányított, a közvéleményt megosztó, szélsőségesen nemzeti és populista Radio Maryja nevű rádióadóhoz).³⁰⁰

Mindazonáltal a koalíció útját egyengető kérdések másodlagosnak bizonyultak azokhoz képest, amelyek feszítették a közösen kormányzó pártokat. Ide sorolhatjuk a gazdasági, szociális ügyeket (az Önvédelem szüntelenül a „szegények szószólójaként” tetszelgett, noha parlamenti képviselőik egyáltalán nem a nincstelenek számát gyarapították), az európai integrációról vallott elképzeléseket, kiváltképpen pedig a partikuláris pártérdekeket, valamint az eléggé különböző értékrendszereket (LPR – a katolikus egyházhoz közelálló nemzeti radikalizmus; Önvédelem – populista radikalizmus és szociális populizmus; PiS – történelempolitika, az átvilágításba vetett hit és a mély nacionalizmussal rokonítható kötődés a hagyományos lengyel értékekhez). Gyakorlatilag mindennap újabb és újabb feszültségek keletkeztek a koalícióban, amelyek azonnal nyilvánosságot kaptak, Lepper pedig már 2006. szeptember 16-án bejelentette, hogy – saját választótáborának érdekeit figyelembe véve – nem fogja támogatni a következő évi költségvetést. Egyúttal követelte az egészségügyben dolgozók bérének emelését, magasabb fizetést a pedagógusok számára, a nyugdíjak és járadékok értékmegőrző korrekcióját minden évben, a kötelező kárbiztosítást a mezőgazdaságban, illetve újabb pénzforrásokat üzemanyagra a gazdálkodók számára. Ennek fényében nem lepett meg senkit, hogy a folytonos veszekedések eredője a közpénzeket szétosztani kész Lepper és a kormány pénzügyminisztere, Zyta Gilowska professzor asszony közti vita volt.³⁰¹ (Gilowskának egyébként szintén kijutott egy emlékezetes átvilágítási per, amelynek során bár tisztázták őt a vádak alól, de ez mégis döntően hozzájárult távozásához az aktív politikából.³⁰²) El kell ismerni, hogy J. Kaczyński miniszterelnök Gilowska pártját fogta, aki elszántan védelmezte a költségvetést és nem egyezett bele Lepper és mások populista követeléseinek teljesítésébe, akik emelni óhajtották a már amúgy is magas szociális kiadásokat. Mindezzel együtt tegyük hozzá, hogy ez az időszak kiugróan jó gazdasági fellendülést hozott, a bruttó hazai termék bővülése elérte, illetve meghaladta az évi hat százalékot – igaz, ez nagymértékben az elődök érdeme is volt, ideértve a közvetlenül a PiS kormányzása előtt az országot irányító Marek Belka szakértői kabinetjét.

A 2007-es költségvetéssel kapcsolatos feszültségek annyira magasra csaptak, hogy 2006. szeptember 22-én szétvetették a PiS-Önvédelem-LPR koalíciót. Mégis, a PO iránt szakadatlanul növekvő ellenérzés miatt (dacára annak, hogy a média fővonalában sokáig tartotta magát a POPIS eszméje), valamint a PiS és az SLD közti bármiféle koalíciós készség hiánya következtében október 16-án az államfő ismételten Leppert bízta meg (sic!) a miniszterelnök-helyettesi s egyben a

³⁰⁰ Erről bővebben: http://pl.wikipedia.org/wiki/Radio_Maryja. Mindazonáltal érdemes leszögezni, hogy még ezekben az egyértelműen nacionalista körökben sem született meg a Trianon-szindróma lengyel megfelelője, vagyis nem fogalmaznak meg jelszavakat Vilna vagy Lvov (Lviv; Lemberg) visszacsatolásáról Lengyelországhoz. Eléggé elterjedt az a meggyőződés, hogy az ilyen igények lengyel részről semmi máshoz nem vezetnének, mint a németek felhívásához arra, hogy követeljék Gdańsk (Danzig), Wrocław (Breslau) és Szczecin (Stettin) visszaadását. Lásd: Norman Davies: *A History of Europe*, Oxford, 1996, 623. o. Részletesebben: Norman Davies–Roger Moorhouse: *Microcosm. Portrait of a Central European City* (Wrocław-Breslau), London, 2002, 475-477. o.

³⁰¹ Lásd: *Lepper poza rządem, Gilowska w rządzie. Poprawa image'u Polski czy destabilizacja?* [Lepper kormányon kívül, Gilowska a kormányban. Lengyelország imázsának javítása vagy destabilizáció?], <http://5wladza.blogspot.com/2006/09/lepper-pozarzdem-gilowska-w-rzdzie.html>.

³⁰² Lásd: *Zyta Gilowska nie wraca do rządu* [Zyta Gilowska nem tér vissza a kormányba], www.money.pl, 2006. július 3. Egyébként Gilowska 2006. szeptember 22-én – egy évre – miniszterelnök-helyettesként és pénzügyminiszterként visszatért a kabinetbe, majd az előrehozott választások után, 2007 novemberében teljesen szakított a politikával (noha az utóbbi időben esetenként feltűnik a közéletben – a PiS politikájának támogatójaként).

mezőgazdasági és vidékfejlesztési miniszteri teendők ellátásával. Ily módon hátrították el az előrehozott választások fenyegető rémét, amiről akkortájt már nyíltan beszéltek.³⁰³

De a koalíció, ami kezdettől egy kikényszerített érdekházasságra emlékeztetett, és egész létezése alatt a belső feszültségek magas szintje jellemezte, újjászületése után még ingatagabb lett, mint előzőleg. Mindhárom koalíciós párt vezetői immár kifejezetten szólóban játszottak, kölcsönösen mellőzve egymást.

Mint az ma már ismeretes, 2007 elején a J. Kaczyńskinak szoroson alárendelt CBA vezérkara a miniszterelnök tudtával és beleegyezésével úgy döntött, hogy provokációt szervez Lepperrel szemben, amelynek az lett volna a lényege, hogy ez utóbbi magas kenőpénzt vesz át (nem is akárhol, hanem a hivatali dolgozósobájában) cserébe azért, hogy beleegyezik művelés alatt álló mezőgazdasági földek jellegének megváltoztatásába. A provokáció kútba esett, Leppert az utolsó pillanatban nyilvánvalóan figyelmeztették (ma sem tudjuk, hogy kicsoda). Viszont a CBA akciójával összefüggésben Leppert – mint „gyanús személyt” – 2007. július 9-én újfent visszahívták a kormányból, ez a lépés pedig sorozatos események lavináját indította el (például letartóztatták és őrizetbe vették többek között Janusz Kaczmarek belügy- és közigazgatási minisztert valamint Konrad Kornatowski országos rendőrfőkapitányt). Komoly válság tört ki, már nemcsak a kormányban, hanem magában az országban. Megingott a demokratikus rend némely intézménye, a kabinet munkája pedig megbénult, amikor előbb az Önvédelem (augusztus 5-én), majd az LPR (augusztus 11-én) felmondta a koalíciót. Ebben a helyzetben nem maradt más hátra, mint az előrehozott választások kiírása, a megszokott négyéves ciklus kellős közepén.

Milyen okok játszottak közre a PiS-LPR-Önvédelem koalíciójának szétesésében? Miként összegezhető **a PiS és koalíciós társainak kétéves kormányzása**? A programok nyilvánvaló különbözőségén kívül – amiről fentebb már szó esett –, valamint a mindhárom pártot jellemző, határozottan „vezér típusú” politizáláson túlmenően lényeges jelentőséggel bírt az a tény is, hogy a PiS-hez programjában kétségtelenül közelálló LPR és annak vezetője, Roman Giertych arra a következtetésre jutott, miszerint a kialakult szerkezetet már nem lehet tovább fenntartani, mert „ők lehetnek a következők” – azaz a CBA vagy más speciális szolgálat soros provokációjának áldozatává mint „kényelmetlen figura” éppenséggel Giertych válhat.³⁰⁴

De a legfontosabb az volt, hogy a hárompárti koalíciót a programok összehangoltságának hiánya robbantotta szét belülről, hiszen a PiS világos politikai-ideológiai tervzetére („IV. Köztársaság”) rátelepült a szociális demagógia (Önvédelem), valamint az LPR részéről a demagógia és szélsőséges kísérletek (kereszttek az iskolákban, illetve iskolai egyenruhák bevezetése). Ez utóbbi pártnak azonban nem sikerült rábírnia a Radio Maryja adóval való szoros együttműködésre a koalíciós társakat, s ezáltal – a trón és a kereszt ismert sztereotípiájával gazdagítva – még egzotikusabb jelleget kölcsönözni a koalíciónak.³⁰⁵ Viszont ebben a két évben a Kaczyński-fivérekkel (noha egyikük akkor

³⁰³ Lásd: Lepper ponownie wicepremierem [Lepper újra miniszterelnök-helyettes], *Gazeta Wyborcza*, 2006. október 17.

³⁰⁴ Lásd: Lepper atakuje, Giertych z nim trzyma [Lepper támad, Giertych vele tart], *Gazeta Wyborcza*, 2007. július 14.

³⁰⁵ A Radio Maryja egyik fő ideológusa az 1970-es és 80-as években Magyarország-szakértőként és a Kádár- rendszer dicsőítőjeként jól ismert Jerzy Robert Nowak, aki mostanság gyakran fellép templomokban is, sőt előadásait nemegyszer a szószékről mondja el. Egyszerűen követhető érvrendszere szüntelenül a „liberálisokat”, a „zsidó-kommunistákat” és a mindenféle „idegeneket” (például a németeket, a multinacionális tőkét) támadja, akik állítólag az „igazi lengyelekre” vadásznak és az igazi lengyel érdekeket akarják kiiktatni. Nowak magyarázat-kísérleteit a kerekasztalról, valamint az átvilágításról lásd: http://www.jerzyrobertnowak.com/artykuly/Nasz_Dziennik/1999/o_okraglym_stole_bez_mitow.htm, illetve http://www.niedziela.pl/artikul_w_niedzieli.php?doc=nd200712&nr=35.

már a Köztársaság elnöke volt!) általánosan azonosított PiS eredményesen befolyásolta a közéletet saját témáival, és sikerrel erőltette rá a társadalom jelentős részére, különösen a posztkommunista átalakulás folyamata miatt csaldott tömegekre azt a meggyőződését, hogy a korrupcióval átitatott, ügynöki hálózattal körbefont, árulással marcangolt állam mély, permanens válságban van.³⁰⁶

A liberális publicisták szemszögéből nem annyira a Törvény és Igazságosság vezette az országot, mint inkább a Törvény és Jogtiprás, amely „puha terrort” erőltetett rá a társadalomra.³⁰⁷ Másfelől viszont, az akkoriban kormányon lévő táborhoz kötődő publicisták, mint Bronisław Wildstein, Piotr Semka vagy Rafał Ziemkiewicz még a keresztvizet is leszedték a korábbi hatalomgyakorlókról, „képmutatásuk”, egoizmusuk, korrumpáltságuk és túlbujánzó individualizmusuk miatt támadván őket. A III. Köztársaság egyik jelképének kiáltották ki és ösztüzet zúdítottak a *Gazeta Wyborcza* című napilapra és Adam Michnik főszerkesztőre. Különösen Ziemkiewicz ragadtatta el magát.³⁰⁸ A kíméletlen politikai és ideológiai küzdelem tehát éles törést idézett elő az értelmiség körében és a médiaelit soraiban is.

A társadalom viszont egyre jobban belefásult az eseményekbe. Az állam jövője felől nézve 2007 kora őszén az volt a leglényegesebb, hogy véget ért a „lengyel demokrácia történetének leghosszabb válása”, hiszen a PiS-LPR-Önvédelem koalíció gyakorlatilag létrejött pillanatától a „válásról” beszélt. Bár új minisztereket neveztek meg³⁰⁹, a magára hagyott PiS kisebbségi kormányának semmi esélye sem maradt. Politikai fordulat kezdett kibontakozni.

A 2007-2009 közötti lengyel politikai színtér

Az előrehozott választásokra 2007. október 21-én került sor, és a PO meggyőző fölényét eredményezte (41,51%; 209 mandátum, vagyis 76-tal több, mint két évvel korábban). Mögötte a PiS végzett, amely a történetek ellenére – egyebek közt az államfő nem is annyira burkolt támogatására számítva –, győzelmet remélt. A párt 31,11 százalékot, s ezzel 166 mandátumot szerzett, vagyis 5,12 százalékkal és 11 hellyel többet, mint az előző választásokon, amit a PiS politikusai nyilatkozataikban ügyesen és elég sokáig hangsúlyoztak. Harmadikként az SLD-ből született Baloldal és Demokraták (Lewica i Demokraci; LiD) nevű párt futott be 13,15 százalékkal (53 mandátum), a negyedik pedig a parasztpárti PSL (8,91 százalék, 31 mandátum) lett. A legmeglepőbb – és következményeiben a legjelentősebb – tény az volt, hogy az addigi két koalíciós párt, az Önvédelem és az LPR csupán 1,53 illetve 1,30 százalékot kapott, és ezzel egyikük sem tudta átugrani a parlamentbe kerülési küszöböt.³¹⁰ Ami a szenátusi választásokat illeti, azokból is a PO került ki győztesen, 60 mandátummal. A PiS 39-et szerzett (vagyis 10 hellyel kevesebbet, mint két esztendővel azelőtt), más pártok képviselői pedig teljesen kiszorultak a felsőházból. A PO és a PiS szenátorai mellett a fennmaradó egyetlen helyet a függetlenként induló Cimoszewicz kaparintotta meg, a 2005-ös köztársasági elnök-választások egykori jelöltje.

³⁰⁶ *Cień wielkiego brata*, 44-45. o.

³⁰⁷ Jacek Żakowski: *Nauczka* [Tanulság; a továbbiakban: *Nauczka*], Warszawa, 2007, 255. és 263. o.

³⁰⁸ Ziemkiewicz erről a témáról még egy publicisztikai gúnyiratot is kiadott könyv alakban: *Michnikowszczyzna. Zapis choroby* [A Michnik-birodalom. Egy betegség leírása], Lublin, 2006.

³⁰⁹ Lásd: *Prezydent wymienił ministrów* [Az államfő felváltotta a minisztereket], www.money.pl, 2007. augusztus 13.

³¹⁰ A hivatalos eredményeket és azok értékelését lásd:

http://pl.wikipedia.org/wiki/Wybory_parlamentarne_w_Polsce_w_2007_roku.

A 2007-es őszi előrehozott választások kampányidőszakából valamint eredményeiből számos fontos következtetést lehetett levonni (többek között, vagy inkább mindenekelőtt az ország jövője szempontjából):

1. Szinte a 2002 utáni magyar mintára „(koraszülött) kétpárti modell” alakult ki, azzal a különbséggel, hogy mindkét térfélen ugyanolyan – jobboldali – párt található, viszont politikagyakorlási stílusukat tekintve gyökeresen eltér az arculatuk: a PO Európa-párti, mérsékelt irányvonala csapott össze a határozottan nemzeti, retorikájában és tevékenységében nyersebb politikai stílust képviselő PiS-szel, amelyet J. Kaczyński változatlanul vezérelvűen irányít.
2. Vereséget szenvedtek a szélsőséges erők – magas árat fizetve demagógiájukért –, de vesztek a PiS által „elcsipegetett falatokként” is, hiszen az egyre nyilvánvalóbban formálódó „kétpólusú rendszer” miatt az LPR és – kisebb mértékben – az Önvédelem addigi választói szavazataikat a PiS-re vitték át, nem óhajtván a „liberális” PO győzelmét. Az LPR és az Önvédelem mostanáig sem heverte ki a választási vereséget.
3. Továbbra sem talált magára a baloldal, melyre oly csúfos vereséget mértek a 2005-ös választásokon. Annak ellenére sem sikerült az áttörés, hogy az SLD átalakult, LiD lett belőle, amely bevonta soraiba a Szabadság Unió (Unia Wolności; UW – az SZDSZ megfelelője) régi liberálisait, akik egykoron, közvetlenül a rendszerváltás után kiemelkedő politikai szerepet játszottak (Tadeusz Mazowiecki, Jacek Kuroń, Bronisław Geremek). Napjainkra az UW már csak árnyéka évekkel ezelőtti önmagának, a LiD-ben megtestesülő „történelmi kompromisszum”, amit igen élénken szorgalmazott Kwaśniewski volt köztársasági elnök (1995-2005), túl későn köttetett meg.³¹¹ Egyébként a LiD csupán tipikus választási koalíciónak bizonyult, és szinte nyomban a választások után szétesett. A baloldal új, fiatal vezetői – Grzegorz Napieralski és Wojciech Olejniczak (mindketten 1974-ben születtek) – visszaállították az SLD-t, de ez a beavatkozás sem segített. (Napieralski 2008 májusában vette át a párt irányítását a vele rivalizáló Olejniczaktól, aki viszont 2009 júniusában európai parlamenti képviselő lett.) A baloldal szétaprózottsága változatlan, programja elhibázott, s ami a legrosszabb: belső konfliktusok és személyi ellentétek forgácsolják (ami külön elemzést igényelne).
4. Noha ténylegesen jobban szerepelt, mint két évvel korábban, ami főként a „falatok elfogyasztásának” tulajdonítható, a PiS és dédelgetett tervezete a IV. Köztársaságról szintén vereséget szenvedett. A lengyel választók többségükben elutasították a J. Kaczyński-féle „harcos” politizálást, s az a tény, hogy a PO-ra elsősorban a fiatalok és a magas képzettségűek, míg a PiS-re az alacsonyabb végzettségűek és az idősebbek adták szavazatukat, kétségtelenül jelezte azt is, hogy a „történelempolitika” és az új, szélsőséges

³¹¹ A baloldal választási vereségéhez maga Kwaśniewski is hozzájárult, akire sokan a „gondviselés küldötteként” tekintenek ezen a politikai térfélen (kétségtelenül továbbra is nagyon népszerű a felmérésekben). A volt államfő a kampány során kétszer is olyan állapotban jelent meg nyilvánosan, mintha alkoholt fogyasztott volna, amivel – természetesen – magára irányította a kamerák és a sajtó figyelmét. Kwaśniewski magyarázatát, miszerint a Fülöp-szigeteken tett utazása nyomán különféle gyógyszereket kell szednie s ezek váltották ki a fenti jelenséget, a média és a közvélemény úgy értelmezte, mint egy sajátos fülöp-szigeteki betegség, az ún. „Fülöpke” látványos tünetét. A „Fülöpke” azóta a hatásaiban enyhébb következményekkel járó alkoholizmus szinonímája.

átvilágítási törvény³¹² formájában megnyilvánuló kísérletek nem lettek szélesebb támogatásra a fiatal nemzedék és a középosztály soraiban.

5. Az ország jövője szempontjából a választások nyomán előállt helyzet lényeges eleme volt az a tény, hogy L. Kaczyński köztársasági elnök meg sem próbálta megőrizni a hivatala méltóságához illő távolságtartást az éppen zajló politikai küzdelemmel szemben, és elszántan segítette ikertestvérét.

Ilyen körülmények között 2007. november 16-án megszületett az új kabinet a PO addigi első embere, Donald Tusk vezetésével. A kormánykoalícióba bevonták a PSL-t (annak ellenére, hogy 2001 és 2005 között az SLD koalíciós társa volt), amelynek vezetője – egyúttal korábbi miniszterelnök –, Waldemar Pawlak miniszterelnök-helyettes és gazdasági miniszter lett. Tusk november 23-án mondta el több mint háromórás expozéját, 1989 óta ez volt a leghosszabb kormányfői beszéd. Másnap a PO-PSL koalíció kormánya letette az esküt. A legfontosabb tárcákat, a két koalíciós párt vezetője mellett, a következő személyek kapták:

- pénzügyminiszter: Jacek Rostowski professzor, ismert közgazdász, többek között a budapesti Közép-európai Egyetem tanára (a poszton Zyta Gilowskát váltotta);
- belügy- és közigazgatási miniszter: Grzegorz Schetyna, Tusk egyik legközelebbi munkatársa;
- külügyminiszter: a nemzetközi életben viszonylag ismert Radosław (Radek) Sikorski, akit annak ellenére kértek fel, hogy 2005 után egy ideig nemzetvédelmi miniszterként tevékenykedett az előző kormányban, de később emlékezetes módon összekülönbözött a PiS-szel és a Kaczyński-fivérekkel.

A IV. Köztársaság létrehozásával kapcsolatos ideológiai kísérletek tükrében fontos igazságügyminiszteri posztra a (Rostowskihoz hasonlóan) pártonkívüli szakembert, Zbigniew Ćwiąkalski professzort nevezték ki.³¹³

Mint az a miniszterelnöki expozében és más hivatalos nyilatkozatokban elhangzott, valamint a program-elképzelésekből kiviláglott, az új kormány elhatározta, hogy a társadalmi elvárások elébe megy, és a következő kérdésekre fogja összpontosítani figyelmét:

³¹² 2006. október 18-án a Szejm elfogadta az új átvilágítási törvényt, amely nagyon széles körre terjedt ki. Az államfő által tett módosítások után a törvény 2007. március 15-én lépett hatályba, s azonnal – ilyen mértékben először tapasztalt – viták, sőt számos esetben tiltakozások keresttüzébe került a média munkatársai, a tudományos szféra és más társadalmi-közéleti csoportok részéről. Az Alkotmánybíróság 2007. május 11-én kelt határozatában a törvény sok előírását megkérdőjelezte, amivel valójában akadályt gördített annak alkalmazása elé. Onnantól fogva az átvilágítás kérdése, amely előzőleg néhány hónapon keresztül az egész közvélemény érdeklődésének homlokterében állt, gyakorlatilag partvonalra szorult.

Két fontos – és szerfelett kritikus – munka ebben a témában: Andrzej Romanowski: *Rozkosze lustracji* [Az átvilágítás élvezete], Kraków, 2007, valamint Jan Woleński: *Lustracja jako zwierciadło* [Az átvilágítás mint tükör], Kraków, 2007. Romanowski az átvilágítási kísérleteket a „lengyel pokolhoz” hasonlította és egyértelműen megállapította: „A nálunk szorgalmazott átvilágításnak – mondjuk el ismét – semmi köze sincs a nemzeti emlékezethez, sem pedig a múlttal való elszámoláshoz. Ellenkezőleg, ez mindkét dolognak a tagadása és lábbal tiprása” (179. o.). Woleński szerint: „A lengyel átvilágítási törvény rendkívül zavaros. Finoman fogalmazva is következtelen s hiányzik belőle a koherencia (...), lehetetlen dolgokat követel meg” (213. o.).

³¹³ Lásd: http://pl.wikipedia.org/wiki/Rz%C4%85d_Donald%C4%85_Tuska.

- a „szeretet politikájával” felváltani az addigi gyakorlatot, amelyet az uszítás, a gyűlölet, a kölcsönös bizalmatlanság és a jóindulat hiánya jellemezett;
- rendezni a viszonyt a szomszédokkal, mindenek előtt Németországgal és Oroszországgal, helyreállítani a megfontolt és megbízható állam képét Lengyelországról az európai és a világpolitika szalonjaiban, amely megítélést eléggé megtépázta az előző két esztendő;
- jóval nagyobb mértékben, mint azidáig támaszkodni az Európai Unióra (s nemcsak az Egyesült Államokra, mint azt előzőleg tették), ideértve a Brüsszelből folyósítandó pénzügyi forrásokat, amelyeket – 1989 után először ilyen nagyságrendben – egyebek közt utak és autópályák építésére lehet fordítani (vagy akár a lengyel-ukrán közös rendezésű 2012-es labdarúgó Európa-bajnoksággal kapcsolatos beruházásokra is);
- mértékletes és szellemiségében liberális állami gazdaságpolitika folytatása, ami kedvező a középosztály számára és serkenti a vállalkozásokat;
- a korábbi időszakokkal ellentétben kerülni az ideológiai jellegű vitákat és kísérleteket (lásd: IV. Köztársaság).³¹⁴

A miniszterelnök bejelentette azt is, hogy a lengyel csapatokat 2008-ban kivonják Irakból (ami meg is valósult), Afganisztánban viszont továbbra is jelen lesznek a lengyel katonák. Kiállt a Lisszaboni Szerződés gyors ratifikálása mellett, bár emlékeztetett arra, hogy bizonyos nemzeti sajátosságokra való tekintettel (ilyen például a katolikus egyház rendkívül erős pozíciója), Nagy-Britannához hasonlóan Lengyelország sem fog beleegyezni az Alapjogi Charta előírásainak életbe léptetésébe a Visztula mentén, annak ellenére, hogy – mint azt leszögezte – a PO-nak és a PSL-nek semmiféle fenntartásai nincsenek azokkal szemben. Több tucatnyi alkalommal használta a „bizalom” fogalmát, valamint „a nemzet pozitív energiáinak előhívása” mellett tört lándzsát. Fontos célnak nevezte az euró bevezetését is (noha semmiféle dátumot nem jelölt ki), valamint a korrupció elleni harcot.³¹⁵ Közkeletű vélemények szerint a PO legelőnyösebb tulajdonsága az volt, hogy úgy jelent meg, mint egyfajta „anti-PiS” vagy „mi nem vagyunk PiS”³¹⁶, azaz teljesen más arculatot igyekezett sugallni magáról, mint elődei. A bizalmatlanság és a gyanakvás helyébe a bizalmat, sőt a „szeretet politikáját” állította, mely utóbbiról maga Donald Tusk beszélt.

Az ellenzék, vagyis főleg a PiS, kezdettől fogva a „konkrétumok hiányát” vetette a miniszterelnök szemére, kormányának és az egész PO-nak pedig a „program hanyagságát”, a szervesen egymásra épülő elképzelések valamint az eszmei önazonosság hiányát róttta fel.³¹⁷ Következtesen törekedett arra is, hogy megtorpedozza Tusk ötleteit és szándékait (emlékeztetőül: nemegyszer az államfő hathatós közreműködésével). Mindazonáltal az idehaza uralkodó korábbi „sűrű” atmoszféra

³¹⁴ Lásd: Tekst exposé premiera Donalda Tuska [Donald Tusk miniszterelnök expozéjának szövege], *Rzeczpospolita*, 2007. november 24.

³¹⁵ Lásd: Rekordowe exposé Donalda Tuska [Donald Tusk rekord hosszúságú expozéja], *Gazeta Wyborcza*, 2007. november 24.

³¹⁶ *Cień wielkiego brata*, 175. o.

³¹⁷ Lásd: Alfabet Bronisława Wildsteina [Bronisław Wildstein ábécéje], *Rzeczpospolita*, 2007. december 12.

Ugyanennek a kérdésnek kifejtettebb és kidolgozottabb érvrendszerét olvashatjuk a jobboldali tábor másik ideológusának, Zdzisław Krasnodębski professzornak az írásában, aminek már a címe is sokatmondó: Tusk i PO zagrożeniem wolności [Tusk és a PO a szabadságot fenyegeti], *Dziennik-Gazeta Prawna*, 2009. november 16.

megváltozott, Lengyelország pedig gyorsan újjáépítette kedvező arculatát a nemzetközi szinten, diplomáciai és gazdasági értelemben egyaránt.

Ami a belpolitikát illeti, ezen a téren számottevőbb eseményeket csak 2009 kora őszen jegyezhetünk fel, amikor az ellenzékhez (a PiS-hez) kötődő *Rzeczpospolita* című napilap ismert PO-politikusok lehallgatásait tartalmazó titkos feljegyzések jegyzőkönyveit hozta nyilvánosságra, melyeket a már többször emlegetett CBA készített (ugyanaz a szervezet, amely két évvel azelőtt Andrzej Leppert próbálta kelepchébe csalni). A miniszterelnök viszonylag gyorsan reagált, és alaposan „átbútorozta” kabinetjét, valójában először hajtott végre személycserét, amióta átvette a kormányzást.³¹⁸ Mivel a PO néhány jelentősebb politikusa gyanúba keveredett, az ellenzék pedig parlamenti vizsgálóbizottság felállítását követelte (a Rywin-ügyben annak idején életre hívott testület mintájára), a miniszterelnök beleegyezését adta ebbe, ám egy vonatkozásban nem engedett az ellenzéknek: a bizottságot PO-politikusnak kell vezetnie.³¹⁹ A bizottság rohamtempóban megalakult³²⁰, ugyanakkor – ama gyanú alapján, hogy szerencsejátékból származó illegális jövedelmekről van szó – a Szejm még viharosabb gyorsasággal elfogadta a különleges „szerencsejáték-törvényt”³²¹, amelyet az államfő aláírt ugyan, de véleményezésre azonnal megküldte az Alkotmánybírósághoz.

Csaknem pontosan kétévnyi kormányzás után – ami eddig elég nyugodalmasan csordogált – a PO-PSL koalíció, különösen pedig a miniszterelnök, aki ebben az ügyben kénytelen volt feláldozni néhány legközelebbi munkatársát, szorult helyzetbe került. Ismét teljes erőből felszínre tört a „kétpólusú rendszer”, ami ezúttal már a „hideg polgárháború” jegeit kezdi magán viselni. Ez a „háború” előreláthatólag legalább a 2010 őszi tervezett, soron következő köztársasági elnökválasztásokig tart majd, ahol mind L. Kaczyński jelenlegi államfő, mind Donald Tusk indulni szándékozik. Ez a prognózis nem sok jóval kecsegtet a közeljövőre nézve, de – úgy tűnik – ennél biztatóbb előrejelzés nincs.³²²

³¹⁸ Bővebben lásd: Bogdan Góralczyk: *Lengyel rulett, Népszabadság*, 2009. november 7.

³¹⁹ A bizottság elnöke Ireneusz Sekuła lett, a PO parlamenti képviselője, korábban a lengyel Állami Számvevőszék (Najwyższa Izba Kontroli; NIK) vezetője.

Tusk miniszterelnök a *Polityka* című hetilap számára adott, kétéves kormányzását összegző interjújában így szolt erről a kérdéstről: „Szükségesnek vélem, hogy elvek vezéreljenek minket, de a józan észnek is teret kell engednünk, s ez utóbbi azt súgja, hogy a vizsgálóbizottság nem alakulhat át a PiS választási központjává.” Lásd: *Naiwność to grzech śmiertelny* [A naivítás halálos bűn], *Polityka*, nr 47, 2009. november 21.

³²⁰ A bizottság 2009. november 4-én jött létre. Lásd: *Sejm powołał komisję ds. afery hazardowej* [A Szejm életre hívta a szerencsejáték-botrányt vizsgáló bizottságot], <http://wiadomosci.onet.pl/2072540,11,item.html>.

³²¹ A hatályos eljárási rendnek megfelelően, miután november 19-én a Szejm elfogadta a törvényt (lásd: *Sejm uchwalil ustawę hazardową* [A Szejm megszavazta a szerencsejáték-törvényt], *Gazeta Wyborcza*, 2009. november 20.), annak a Szenátusban is többséget kell kapnia, ami november 21-én meg is történt; *Senat przyjął ustawę hazardową* [A Szenátus elfogadta a szerencsejáték-törvényt], www.polskieradio.pl/wiadomosci/kraj/artikul122599.html.

Mivel ennek a törvénynek a megszavazása – a lengyel körülményekhez képest – valóban expressz sebességgel zajlott, az ellenzék pedig az „érthetetlen sietséget” hányta a miniszterelnök és a PO szemére, ami különösen a szenátusi vitán csúcsonyosodott ki, és ez az „értelenség” a médiában is nap mint nap visszatükröződött, mind gyakrabban esett szó arról, hogy az államfő a törvényt, mint „nem kellően kidolgozott jogszabályt” az Alkotmánybírósághoz fogja megküldeni, amire – az előírások szerint – 21 nap állt rendelkezésére a szenátusi szavazás időpontjától számítva. Lech Kaczyński nem várt ennyit, már november 27-én aláírta a törvényt, s egyúttal továbbította azt az Alkotmánybíróságnak.

³²² 2009 november vége felé számos találgatás övezte a médiában azt a tényt, hogy a Tuskkal szoros viszonyban álló egykori miniszterelnök, a liberális Jan Krzysztof Bielecki 2010. január 10-i dátummal bejelentette lemondását az egyik legnagyobb lengyel bank elnöki tisztéről. A médiában szabályszerű versenyfutás zajlik, hogy hitelt érdemlően kiderítsék,

Donald Tusk kétéves kormányzásának mérlege

A világosan körülhatárolt két tábor és az általuk használt érvrendszerek alapján elég könnyen és precízen felvázolhatjuk a jelenlegi kormányzat pozitívumait és negatívumait.

Donald Tusk kabinetjének erényei közé sorolható:

- a kormány nagyon jól, európai mércével kifejezetten egyedülálló módon birkózik meg a világpiacokat uraló válsággal (erről bővebben a dolgozat következő fejezetében lesz szó), aminek köszönhetően Lengyelország 2009 végén felfelé ívelő gazdasági adatokkal büszkélkedhet (a növekedést 1,5-1,8%-ra becsülik);
- a jelentékeny lengyel katonai kontingens határidőre teljesített kivonása Irakból;
- rendben haladnak a beruházási munkálatok a 2012-es labdarúgó EB-re, ennél fogva – Ukrajnával ellentétben – Lengyelországot semmi sem fenyegeti, hogy házigazdája maradjon ennek a külföldi figyelmét felénk fordító, magas presztízsű rendezvénynek;³²³
- Lengyelország helyreállította korábban megtépzott arculatát a nemzetközi porondon, aminek jelképes visszaigazolása, hogy Jerzy Buzeket, a Lengyel Köztársaság volt miniszterelnökét választották az Európai Parlament elnökévé, amely tisztséget most először tölt be egy a posztkommunista Közép-Kelet-Európából érkező politikus;
- egy „közép-európai”, sőt alkalmanként átfogóbb koalíció létrehozása, aminek révén Lengyelország – és a vele együttműködő államok – megfelelő feltételeket harcoltak ki az EU energia- és klímacsomagja körül folytatott küzdelemben. Lengyelország esetében, ahol a villamosenergia több mint 90 százalékát széntüzeléssel állítják elő (az ország „szuperhatalom” ebben a vonatkozásban), a szén-dioxid kibocsátás és az ezzel kapcsolatos költségek kérdése különösen fontos;
- a lengyel valuta stabil árfolyamának fenntartása, a zloty az utóbbi időben ismét erősödik más valuták alapkosarához képest;
- a közútfejlesztési projektek érzékelhető beindítása és az első autópálya szakaszok építése (a munkálatokat már megkezdték, általában jó ütemben haladnak előre; az új szakaszok átadásában mutatkozó igazi sikerek 2010-ben és utána várhatók);
- új gázmegállapodás aláírása Oroszországgal, aminek folytán az elkövetkezendő húsz évben – vagyis 2030-ig –, becslések szerint biztosítva lesz ennek a nyersanyagnak a szállítása Lengyelország számára;
- a világ piacait – ideértve szomszédainkat és legfontosabb kereskedelmi partnereinket (a lengyel kereskedelem egyharmada Németországgal zajlik, több mint kétharmada pedig az

vajon Bielecki távozása egyúttal azt jelenti, hogy újból miniszterelnök lesz Donald Tusk helyébe lépve, aki elindul a köztársasági elnök-választásokon, vagy pedig Bielecki maga áll a startvonalra.

³²³ Tusk jogosan említi meg a már hivatkozott *Polityka*-interjúban, hogy a 2012-es labdarúgó EB megrendezése mértéken felüli kiadásokkal jár, „ráadásul arra az időszakra hatszázalékos GDP-növekedést becsültek, ehelyett pedig most egyszázalékos bővülésnél kell a vállalásokat kivitelezniük” (lásd: mint a 39. sz. lábjegyzetnél).

EU-tagállamokkal) – sújtó válság ellenére a kereskedelmi mérleget sikerült kordában tartani, csakúgy – s ez legalább ennyire lényeges – a munkanélküliségi mutatókat is.³²⁴

- Ugyanakkor a Tusk-kormány **fogyatékoságainak, hiányosságainak és mulasztásainak listája** egyáltalán nem rövidebb a fenti felsorolásnál:
- az országban sosem látott mértékben növekszik az államadósság, s – egyelőre – nincs semmiféle hatékony ellenlépés ezzel szemben, amit súlyosbít, hogy mint eddig is, úgy most is egy fontos választás nehéz kampányvele nézünk;³²⁵
- az állami kiadások egyenesen drámai módon nőnek, ami miatt mind gyakrabban hangzik el az a tézis, miszerint „hitelekbe és a következő nemzedékek költségére élünk” (a helyzetet fokozza, hogy ezeknek a kiadásoknak a háromnegyede ún. merev kifizetés, vagyis járadékok, nyugdíjak és egyéb szociális juttatások, amelyeket ki kell utalni). Ezzel összefüggésben a szakértők – jóllehet ők nem ellenzéki politikusok – azt vetik a kormány szemére, hogy az nem tesz semmit a jelenlegi nyugdíjkorhatár (férfiak 65 év, nők 60 év) szerintük elengedhetetlen emelésére;
- tény, hogy nincsen recesszió, de érzékelhetően nő a költségvetési hiány;³²⁶
- a kormány feladta egyik prioritását, nevezetesen az euró bevezetését, az utóbbi időben – a korábbi évekkel ellentétben – már céldátumot sem nevez meg ebben az ügyben;
- a korábbi bejelentések ellenére sem hajtották végre az államháztartás elodázhatatlan reformját³²⁷, amit tetéz az egészségügy vagy a fegyveres testületek ugyancsak szükséges megreformálásának általánosan tapasztalható hiánya;

³²⁴ A munkanélküliségi ráta meglehetősen sokáig 8,2-8,5 százalékos szinten mozgott, miközben az európai átlag 8,9 százalék volt. A legutóbbi adatok azonban növekedésről árulkodnak (11,1 százalék) annak előrejelzésével, hogy 2010-ben ez akár 12 százalékra is felkúszhat. A lengyel Statisztikai Hivatal (Główny Urząd Statystyczny; GUS) 2009. november 25-i adatai alapján; lásd www.money.pl, 2009. november 26.

³²⁵ Az államadósság már 2009 januárjában, a világgazdasági válság induló szakaszában a GDP 46 százalékára rúgott. Lásd: <http://www.money.pl/gospodarka/wiadomosci/artykul/dlug;publiczny;siega;46;proc;pkb,17,0,413201.html>.

A mostani becslések szerint 2010-ben ez meghaladhatja akár a GDP 55 százalékát is.

³²⁶ A kormány, pontosabban Michał Boni, a miniszterelnöki tanácsadók vezetője – Rostowski pénzügyminiszter és Jolanta Fedak (PSL) munkaügyi és társadalompolitikai miniszter támogatását élvezve – nemrégiben azzal a javaslattal állt elő, hogy hajtsanak végre változtatásokat az általános társadalombiztosítási rendszerben. Ezzel kívánják megmenteni a költségvetést, egyúttal pedig az illetékes állami intézményt, a Társadalombiztosító Intézetet (Zakład Ubezpieczeń Społecznych; ZUS), a néhány esztendővel ezelőtt a piacra engedett, magántulajdonban lévő Nyílt Nyugdíjalapok (Otwarte Fundusze Emerytalne; OFE) rovására. A továbbra is érvényes kezdeményezést a szakértők éles és eléggé egyöntetű kritikával fogadták. Lásd: *Krzysztof Rybiński o propozycjach rządu* [Krzysztof Rybiński a kormány javaslatairól], interjú a Lengyel Rádióban 2009. november 4-én:

http://www.polskieradio.pl/wiadomosci/gosciepolskiegoradia/artykul120058_krzysztof_rybinski_o_propozycjach_rzadu.html.

A javaslat ügyében csaknem húsz ismert lengyel közgazdász külön levelet intézett a miniszterelnökhöz, amelyben határozottan elleneztek az elképzelést. Lásd: resources.rybinski.eu/.../sendFile:2940a1a8-caf1-11de-9ddb-001b24eff4d8:1.

³²⁷ Az egyik legellentmondásosabb kérdés a Mezőgazdasági Társadalombiztosítási Pénztár (Kasa Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego; KRUS) reformjának szükségessége. A KRUS jelenlegi rendszere anyagilag rendkívül megterheli a költségvetést, mert magában foglalja az összes mezőgazdasági termelőt az országban, teljesítményükre való tekintet nélkül. A változtatásokat ugyanakkor ellenzi a koalíciós társ PSL, amely nem törődve az állam – és a költségvetés – érdekeivel, a „törzs-szavazóiról” kíván gondoskodni. Másfelől, a PiS által folyamatosan „falhoz szorított” PO ebben a helyzetben nem engedheti meg magának a kisebbségi kormányzást, ennél fogva mintegy rá van utalva a PSL szövetségére (az SLD számos ok miatt nem jöhet szóba).

- nem történnek beruházások a villamosenergia ágazatban, amely nemcsak előregedett, de főként szénfelhasználáson alapszik (Lengyelország sajnos nem rendelkezik atomerőművel, egyelőre csak beszélnek ezek majdani megépítéséről, de eddig egyetlen aprólékosan felvázolt menetrendet sem terjesztettek elő). A világos elképzelések hiánya az energia- és a klímapolitikában a jelenlegi kormány tevékenységének egyik legsúlyosabb fogyatékosága;
- a miniszterelnök expozéjában elhangzott tíz ígélet közül kevés valósult meg (lényegében csupán az iraki csapatkivonás, az utak építésének megkezdése, valamint „az arculatjavítás a NATO-ban és az EU-ban”), a világválság eredményes kezelése pedig – számos független szakértő véleménye szerint – nem annyira a kormányt és az általa folytatott politikát dicséri, mint inkább a lengyel vállalkozókat és a középosztályt. Nem is a kormány, hanem a lengyel gazdaság – ezen belül is különösen az egyéni- és a magánszféra – birkózik meg ezidáig sikeresen a válsággal;³²⁸
- az ellenzéki megítélése szerint Tusk miniszterelnök a „szerencsejáték-botrány” után még inkább a kezében összpontosítja a hatalmat, kormánya nem a reformok, hanem a stagnálás kabinetje, nincsenek határozott elképzelései és stratégiai javaslatai az ország számára, az állampolgárokat pedig manipulálja a média, miután nem kapnak megfelelő tájékoztatást a gazdaság és az ország aktuális állapotáról.³²⁹

A világpiacon válság: Lengyelország reakciója

Amikor 2008 szeptemberében kitört a válság a nemzetközi piacokon, a lengyel gazdaság még mindig növekedési fázisban volt – de már túl a csúcsponton. Elég sokáig, 2008 egész őszén úgy tűnt, hogy a politikai osztályt jobban lekötik a hazai események, mint az, ami a világpiacon valójában történik. Jacek Rostowski pénzügyminiszter például hónapokig kitartott amellett, hogy a gazdaság bővülése 2009-ben csak kevéssel fog elmaradni a korábban – még a válság előtt – tervezettnél, és 4,8 százalékos lesz.³³⁰ Csak a külső információk, amelyeket mind gyakrabban lengyel szakemberek nyilatkozatai is alátámasztottak³³¹, késztették a kormányt néhány hónap múltán érdemi cselekvésre.

Rostowski pénzügyminiszter is csupán ekkor változtatta meg véleményét – mégpedig elég radikálisan. A *Dziennik* című napilapnak 2009. február 12-én adott interjújában úgy értékelt, hogy bár Lengyelországot nem fenyegeti a recesszióba süllyedés, de „a gazdasági válság súlyosabb lehet, mint

A KRUS érthetően komoly vitákat gerjeszt a szakemberek körében és heves indulatokat vált ki azokban a foglalkoztatási ágazatokban, amelyekre nem terjed ki egy ilyen típusú biztosítási rendszer. A KRUS-ról bővebben lásd:

http://pl.wikipedia.org/wiki/Kasa_Rolniczego_Ubezpieczenia_Spo%C5%82ecznego.

³²⁸ Ezen a véleményen van Krzysztof Rybiński professzor (előzőleg többek között a Lengyel Nemzeti Bank elnökhelyettese), lásd például 2009. november 16-i interjúját a TVN24 hírcsatornán: <http://www.agency.tvn.pl/pl/video/ekspert-ernst-amp-young-polska-w-kryzysie-finansow-publicznych,4063>.

³²⁹ Lásd Zdzisław Krasnodębski már említett írását (37. sz. lábjegyzet): Tusk i PO zagrożeniem wolności [Tusk és a PO a szabadságot fenyegeti], *Dziennik-Gazeta Prawna*, 2009. november 16.

³³⁰ Lásd Rostowski pénzügyminiszter 2008. szeptember 19-i interjúját: *Wzrost gospodarczy nie jest zagrożony* [A gazdasági növekedés nincs veszélyben],

<http://www.money.pl/gospodarka/wiadomosci/artikul/wzrost:gospodarczy;nie;jest;zagrozony;87,0,371543.html>.

³³¹ Egyikük, Witold Orłowski professzor még egyfajta útmutatót is írt *Świat, który oszalał, czyli poradnik na ciekawe czasy* [A megbolondult világ, vagyis kézikönyv érdekes időkre] címmel, amely már 2008 őszén megjelent s ezzel – ahogyan a *Gazeta Wyborcza*ban közölt ismertetés említi (2008. november 26.) – ez lett az első kiadvány a világon a mostani válságról.

azt a mi borúlátó forgatókönyvünk feltételezi”, s akár hét évig is elhúzódhat.³³² Akkortájt határozatot is hoztak a lengyel zloty védelmében – amely 2008/2009 fordulóján spekulációs támadások célpontjává vált –, az európai alapokból felvett lengyel előleg egy részét eladták a valutapiacra.³³³ A művelet sikeresnek bizonyult, hiszen csaknem 2009 végéig, amikor ezeket a sorokat írom, a lengyel zloty árfolyama a legfontosabb valutákhoz viszonyítva nemcsak elkerülte a gyengülést, hanem épp ellenkezőleg: az év vége közeledtével markánsan erősödött.

A másik cselekvési irány, amire a kormány elszánta magát, a közép-európai adottságokhoz képest meglehetősen nagy lengyel belső piac védelme, valamint az az eltökélt szándék, hogy éppen ilyen válsághelyzetben szembeszálljanak a protekcionizmus bármiféle formáival. Nyilvánosan szólt erről Tusk miniszterelnök, aki világosan kifejtette álláspontját ez ügyben a válságnak szentelt, 2009. március 1-jei rendkívüli EU-csúcstalálkozón.³³⁴ A kormány egyúttal nem vezetett be – az USA, Kína és számos EU-tagállam mintájára – speciális gazdaságélénkítő csomagot, ehelyett megelégedett a nadrágszj-meghúzási politikával, ami attól fogva az ellenzék (ez alkalommal a jobboldali PiS és a baloldali SLD vállvetve) egyre vehemensebben bírálta.³³⁵ Egyidejűleg Rostowski pénzügyminiszter – akit a befolyásos „Emerging Markets” internetes portál nemrégiben a 2009-es év legjobb európai pénzügyminiszterének választott³³⁶ – határozottan leszögezte a válságról 2009. február 19-én rendezett rendkívüli parlamenti vitánapon, hogy „nem egyezik bele az euró bevezetésébe, ha Lengyelország ezzel veszít”³³⁷. Ezzel a lengyel belépés az euróövezetbe, ami addig az egyik leggyakrabban napirendre tűzött kérdés volt, kifejezetten lekerült a kormány prioritási listájáról. Azóta a kabinet az euró bevezetésének esetleges dátumát sem közli, miközben korábban szívesen mutogattak ilyen típusú ütemterveket, még nyilvánosan is.

A kormánynak a világgazdasági válság által kikényszerített cselekvési tervében ezidáig két dolog kavarta a legnagyobb vihart. Az egyik a nyugdíjrendszer – már említett – reformja, amelyből az állami Társadalombiztosító Intézet (Zakład Ubezpieczeń Społecznych; ZUS) húzna hasznát a magánkézben lévő Nyílt Nyugdíjalapok (Otwarte Fundusze Emerytalne; OFE) rovására³³⁸, a másik pedig – erről

³³² Lásd: Rostowski: *kryzys może potrwać siedem lat* [Rostowski: a válság hét évig is eltarthat], http://www.dziennik.pl/polityka/article318576/Rostowski_Kryzys_moze_potrwac_siedem_lat.html.

³³³ Lásd Rostowski pénzügyminiszter interjúját a *Fakt* című napilapnak: *Mnie nastraszyć nie tak łatwo* [Engem nem olyan könnyű megrémisíteni], 2009. február 24.

³³⁴ U.o.

A lengyel küldöttség ellenezte Gyurcsány Ferenc magyar miniszterelnök kezdeményezését is, hogy térségünk államainak Brüsszel nyújtson nagyobb hitelt. Bővebben lásd:

http://pl.wikinews.org/wiki/Bruksela:_przed_szczytem_UE_Kaczy%C5%84ski_%C5%BCyczy_Tuskowi_sukcesu.

³³⁵ „A nadrágszj-meghúzási politika nem elegendő” jelszavát – az egész ellenzék nagy tapsa közepette – J. Kaczyński szögezte a kormánynak a 2009. február 19-i rendkívüli parlamenti válság-vitánapon, amivel alaposan kihozta a sodrából Rostowski pénzügyminisztert, aki felhánytorgatta a PiS vezetőjének, hogy egyedül a kormány bírálóit szorítkozik, most pedig, amikor a kabinet álláspontját a pénzügyminiszter fejti ki, J. Kaczyński nem tartózkodik az ülésstérenben, mert „elunta magát és kiment”. A TVN24 hírcsatorna 2009. februári 19-i beszámolója alapján:

<http://wiadomosci.onet.pl/1919622,11,1,1,item.html>.

³³⁶ Lásd: http://wyborcza.biz/biznes/1.101562.7112398,Jacek_Rostowski_europejskim_Ministrem_Finansow_Roku.html.

³³⁷ Lásd: <http://news.money.pl/artykul/debata:o:kryzysie.rostowski:wsciekly:na:kaczynskiego.59.0.428603.html>.

³³⁸ Lásd a 46. sz. lábjegyzetet.

szeptemberben döntöttek, a 2010-es költségvetés előkészítése során – az állami költségvetési deficit növelése 52 milliárd, sőt akár 55 milliárd zlotyra³³⁹.

A kormányoldal érvelését, miszerint jöllehet a lengyel gazdaság a válság eddigi szakaszát „száraz lábbal” vészeltte át, aminek bizonyítéka a GDP – az EU-ban egyedülálló! – várhatóan 1,5-1,8 százalékos körüli ezévi bővülése (eleinte csupán 0,8 százalékról beszéltek), de a kabinetnek szembe kell néznie a válság ún. késleltetett hatásaival is, mint a fokozódó munkanélküliség vagy a feszültség növekedése az államháztartás területén, elengedi a füle mellett az ellenzék, amely amúgy sem bánik kesztyűs kézzel a kormányzattal. Minduntalan hangoztatják, hogy „a következő nemzedékek költségére élünk”, nem ritka a vádaskodás „a társadalmi érzékenység hiányáról”, amelyet ez az állítólag liberális kormányzat képvisel (azért „állítólag”, mert legalább ilyen gyakran vetik a kormány szemére az „eszme nélkülség” és az „egyértelmű arculat hiányának” vádját).

Tény, hogy a GDP immár 50 százalékát meghaladó államadósság további növekedése súlyos következményekkel fenyeget, s nemcsak amiatt, mert az EU elvárja az 55 százalékos határ betartását. Lengyelországnak – vallják olyan tekintélyes közgazdászok, mint Witold Orłowski vagy Krzysztof Rybiński – valójában nem lenne szabad kizárólag a válság következményeinek elhárítását segítő óvintézkedésekre szorítkoznia, hanem ki kellene dolgozni az állam modernizálásának stratégiai elképzelését, mely utóbbi – sajnos – egyelőre várat magára.

Következtetések: a lengyel politikai színtér jövője

Tadeusz Konwicki, a neves író ugyancsak találó mondást faragott a lengyel nemzeti lélek (bármit is értsünk ez alatt) „párhuzamos kettősségéről”. Szerinte Lengyelországban minden nagy örültség dugába dől, de nagy tetteket sem lehet véghezvinni.³⁴⁰ Csődöt mondott a IV. Köztársaság létrehozásának tervezete, ugyanakkor a PO stratégiáját, miszerint határozottan elszakadni tőle, szintén nehéz – legalábbis eddig – egészében sikeresnek nevezni. Továbbra is zajlik a két legerősebb politikai tábor, a PO és a PiS könyörtelen küzdelme, amit igazol a „szerencsejáték-botrány” lefolyása és eddigi következményei, mint ahogy az ellenzék (mindenkit ideértve!) egyenesen elemi erővel utasítja el Tusk miniszterelnök javaslatát az Alkotmány módosításáról, aminek értelmében korlátoznák az államfő hatalmát, őt magát pedig nem közvetlenül választanák meg – ahogy most történik –, hanem személyéről a Nemzetgyűlés (a Szejm és a Szenátus együttesen) döntene. A kezdeményező szándéka szerint ezzel a megoldással kiküszöbölnék a jövőben, hogy az államfő megvétőzza a kormánytöbbség által elfogadott törvényeket, és megakadályoznák azt is, hogy ily módon időnként közel két egyenrangú hatalmi központ keletkezzék, aminek bőségesen lehttünk tanúi az elmúlt két esztendőben, a 2007-es őszi előrehozott parlamenti választások óta. Másképp fogalmazva, arról van szó, hogy a hatalom egy helyszínen összpontosuljon. Egy ilyen módosítást még a jövő évi köztársasági elnök-választások előtt végre lehetne hajtani, amit az ügyben tartandó általános népszavazás előzne meg.³⁴¹

³³⁹ Lásd: Rostowski: Deficyt w 2010 r. powyżej 52 mld złotych [Rostowski: A deficit 52 milliárd zloty felett 2010-ben], *Gazeta Wyborcza*, 2009. szeptember 6.

³⁴⁰ *Nauczka*, 38. o.

³⁴¹ Tusk miniszterelnök ezt a javaslatát 2009. november 21-én terjesztette elő, mintegy kormánya kétéves tevékenységének összegzéseként. Általános népszavazást is kezdeményez ez ügyben. A Lengyel Rádió tudósítása alapján: <http://www.polskieradioeuro.pl/Wiadomosci.aspx?sectionNumber=940&id=21665>.

Az ellenzék – ezúttal egyhangúan – elvetette ezeket az elképzeléseket. Jerzy Szmajdziński, az SLD egyik prominens képviselője kijelentette: „még csak az hiányozna, hogy a miniszterelnök maga mutasson rá az új államfőre”; a teljes PiS-tábor pedig szó szerint ízekre szedte az ötletet, leszögezvén, hogy „Lengyelországban esélye sincs a kancellári típusú kormányzásnak”.³⁴² Mindezt annak ellenére tették, hogy egy ilyen tervezet bizonyos értelemben éppen Donald Tuskot, a PO jelen pillanatban legvalószínűbb államfőjelöltjét (erről végérvényesen 2010 májusában határoznak majd) is gyengítené. Sőt mi több, már egy nappal a miniszterelnök javaslata után J. Kaczyński, a PiS elnöke nyilvánosan bemutatta – ahogy ő elnevezte – az Állami Munkacsoportot, ami pártja nyolc jeles politikusból áll.³⁴³ Noha gondosan kerülték az „árnyékkormány”-kifejezés használatát, lényegében egy esetleges jövőbeni kabinet körvonalazódik ezzel, amelyiknek – ahogy a tájékoztatón közölték – 2011-re, amikor a soron következő parlamenti választásokat tartják, „tele kell zsúfolnia új tervekkel a fiókokat”.

A jelenlegi lengyel politikai színteret felrajzolva és a legközelebbi jövőre gondolva, a következőket állapíthatjuk meg:

1. A politikai porondon egyértelműen két párt dominál, a PO és a PiS, melyekhez képest a többiek a jóval súlytalanabbak kategóriájába tartoznak, jóllehet közülük a PSL a „mérleg nyelvének” mindig is lényeges szerepét játssza;
2. A „két gigász harca” a politikai színtéren – ez a 2007-es köztársasági elnök-választások óta zajlik, amikor is Lech Kaczyński és Donald Tusk a második fordulóban egymással versengtek – , ami láthatóan „megszemélyesített formát” is ölt, alapvetően befolyásolja a fő politikai irányvonalat, és szinte az egész politikai osztály energiáját leköti. Emiatt bármi másra sokkal kevesebb figyelem jut;
3. Annak ellenére, hogy jelenleg jobb a helyzet, mint a 2005-2007-es időszakban, a lengyel politikai színtér továbbra is megosztott, kétpólusú és a két tábor politikai küzdelmének van alárendelve, mely utóbbi időnként egy hideg polgárháború (esetenként „forróvá” alakuló) légkörére emlékeztet. Donald Tusk legújabb alkotmánymódosítási javaslata (függetlenül attól, hogy sikerül-e a megjelölt határidőre véghezvinni, amiben az elemzők és a szakértők többsége kételkedik), valamint J. Kaczyński „árnyékkormány” azt az üzenetet hordozza, hogy kezdetét vette a 2010-es köztársasági elnök-választás kampánya;
4. A küzdelem, amelybe az államfő elfogult félként sajnos gyakran beleártja magát, a mélybe rántja a politikusok és a politikai intézmények népszerűségi mutatóit, L. Kaczyński számára pedig alaposan megcsappantja saját újráválasztásának esélyeit;
5. Lengyelország nagyon jól, térségünk viszonyaihoz képest egyenesen példamutatóan kezeli a világgpiaci válságot, de a honi közgazdászok túlnyomó többsége hangsúlyozza, hogy ez nem annyira a kormány érdeme, hanem sokkal inkább a lengyel vállalkozók és a középosztály aktivitásának köszönhető (szerencsére, eme aktivitás elé senki sem gördített akadályokat, az

³⁴² Lásd a *Wprost* című hetilap honlapját: <http://www.wprost.pl/ar/178830/W-Polsce-nie-ma-szans-na-rzady-kanclerskie/>.

Úgy tűnik, hogy a lengyel társadalom szintén nem helyesli ezt az ötletet. Az erről készített első felmérések szerint a megkérdezettek 89 százaléka továbbra is a köztársasági elnök közvetlen megválasztásának a híve: <http://fakty.interia.pl/polska/news/zla-pogoda-dla-kanclerza-tuska.1401115>.

³⁴³ Lásd: Prezes przedstawia przepad [Az elnök előáll elő-kormányával], *Rzeczpospolita*, 2009. november 23.

állami birtokba vétellel kapcsolatos ötletek pedig az utóbbi időben kizárólag az ellenzék, azon belül is csak a PiS részéről merültek fel);

6. Legnagyobb vádpontként azt hozzák fel a PO-kormányzattal szemben, ami az elmúlt időszakban, különösen a „szerencsejáték-botrány” óta egyre jobban Donald Tusk egyszemélyi kormányzására emlékeztet, hogy nincsenek elképzelései és nem rendelkezik távlatos stratégiákkal. A korábbi „morális forradalom” erkölcsi relativizmussá változott.³⁴⁴ A PO népszerű, mert továbbra is mint „anti-PiS” működik³⁴⁵, vagyis annak biztosítékát jelenti az állampolgárok számára, hogy nem fog megisméltódni a 2005-2007 között megtapasztalt zűrzavar, a szüntelen választási kampány, az akkori küzdelem hevessége, az egymás ellen áskálódó és uszító politikai ellenségek valóságos frontja és a másik legyőzésének kölcsönös vágya a belpolitikai színtéren. Ez azonban túlságosan kevés ahhoz, hogy kijelenthessük: Lengyelország most jó kezében van. A helyzet az, hogy a PO, nem pedig más kezében van, a valóságban ugyanis nem annyira a jelenlegi kormányzat alternatívája hiányzik, mert mindig van egyéb választás, hanem ez a megítélés továbbra is abból az eléggé általános meggyőződésből fakad, hogy minden eltérő megoldás, mint a jelenlegi PO-PSL koalíció kormányzása, rosszabb lenne a mostani állapotnál;
7. A PO-PSL koalíció sokat ígért, de nem sokat tett. Az ország jövőjének szempontjából különösen költségesnek bizonyulhatnak az olyan mulasztások, mint:
 - az egészségügy reformjának elmaradása, a Mezőgazdasági Társadalombiztosítási Pénztár (Kasa Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego; KRUS) és a Társadalombiztosító Intézet átalakítása, a fegyveres testületek nyugdíjreformjának hiánya (mindez az államháztartás összeomlásával fenyeget, ami hosszabb távon társadalmi feszültségekhez, sőt zavargásokhoz vezethet),
 - az egykoron az állam és a hazai ipar védjegyet és igazi büszkeségét jelentő lengyel hajógyárak látványosan sikertelen privatizációs kísérlete,
 - a „szerencsejáték-botrány” nyomán felszínre bukkant korrupció a hatalom felső berkeiben, beleértve a miniszterelnök legszűkebb környezetét is;³⁴⁶
8. A világpiacon válságjelenségek elhúzódása esetén (szerencsére az utóbbi időben ezzel tökéletesen ellentétes tendenciáról tanúskodó jelzések érkeznek) egyáltalán nem biztos, hogy Lengyelország olyan jól boldogulna-e, mint ezidáig tette. Az államháztartás reformjának halogatása valamint a napjainkban gyorsan növekvő államadósság igazi vészjelzőként szolgálhatna, de nem az, mert a civakodásokba belemerült és a tartós

³⁴⁴ *Cień wielkiego brata*, 182. o.

³⁴⁵ Janina Paradowska: *Dwa lata rządu PO i PSL. Z wizją czy bez wizji* [A PO-PSL kormány két éve. Elképzeléssel vagy anélkül]. Az írás szövegét lásd a *Polityka* internetes oldalán: <http://www.polityka.pl/kraj/analizy/1500839,1,dwa-lata-rzadu-po-i-psl.read>.

³⁴⁶ A TVN tévécsatorna „Tények” című hírműsorának megrendelésére készített egyik legutóbbi felmérés szerint a megkérdezettek 57 százaléka rossznak értékelte a PO-PSL kormány kétéves munkáját, 56 százaléka pedig úgy gondolja, hogy ennek a koalíciónak nem kellene kormányoznia a következő négyéves ciklusban. A miniszterelnököt ellenben a megkérdezettek 53 százaléka jónak tartja (48 százalék: inkább jó, 5 százalék: nagyon jó). Lásd: *Rząd sobie nie radzi, a premier się trzyma* [A kormány nem boldogul, de a miniszterelnök tartja magát], *Dziennik-Gazeta Prawna*, 2009. november 16.

rövidzárlattal küszködő politikusok csupán azt nézik, mit csinál ma vagy holnap a politikai ellenfél. Az ország jövője pedig maga a nagy ismeretlen.

Miként fog végül Lengyelország kilábalni a politikai válságból? Sikerül-e megtörni a munkanélküliség lassan növekedésével és az államadósság gyors felfutásával leírható jelenlegi folyamatot? Ki fogja kormányozni az országot 2010-ben és az azt követő esztendőben? Amennyire nehéz elképzelni, hogy bekövetkezik a PO és a PiS politikai dominanciájának megengása és ezzel együtt a mostani „kétpóluság” eltűnése, annyira nyitott a kérdés, hogy sikerül-e az ország és arculata szempontjából egyaránt kissé ártalmas, jelenlegi „hatalmi duopólium” megtörése a miniszterelnök és az államfő között? Más szóval, vajon van-e esély Donald Tusk nemrégiben bejelentett alkotmányos reformjavaslatának megvalósítására? Vajon a továbbra is megosztott és vezetési válsággal küszködő baloldal visszatér-e fajsúlyos játékosként a porondra, ami kétségtelenül kedvező hatást gyakorolna a politikai egyensúlyra az országban? Kik fognak végül a 2010-es köztársasági elnökválasztások rajtvonalához állni és ki lesz a befutó? Mindezek nyitott kérdések. De éppen az ezekre adandó válaszoktól függ majd döntő mértékben az állam sorsa.

A lengyel politikai színtér: következtetések és tanulságok Magyarország számára

Az elmúlt öt esztendő lengyel politikai színterének áttekintéséből az alábbi következtetések vonhatók le és a következő tanulságok adódnak Magyarországnak számára:

1. A posztkommunista pártok hagyományos szavazói bázisa kimerülőben van. Az új nemzedékek inkább Európa és a liberalizmus irányába indulnak el, vagy – az ingamozgás elvének megfelelően – jobbra tartanak, a nacionalizmus és a saját nemzeti hagyományok felé;
2. A posztkommunista baloldal azért is szenvedett vereséget, mert elfordult saját szociális szavazótáborától, amikor úgy döntött, hogy alapjában véve liberális, nyitott, Európa-barát politikára tér át, s ezzel párhuzamosan gyakran megfélemlített az olyan hagyományos baloldali értékekről, mint a társadalmi egyenlőség és a lelegezetebbek szociális támogatása. Ezen a képen lényegében nem változtattak az olyan próbálkozások, mint Marek Belka szakértői kormányának felállítása, mivel a baloldal sorsáról már korábban meghozták az ítéletet;
3. Az SLD, vagyis a fő baloldali párt veresége az egész baloldali tábor széteséséhez vezetett, amelyik még most sem képes összeszedni magát..Csupán az SLD 2009. decemberi kongresszusán vázoltak fel bizonyos új törekvéseket, amelyek kiindulópontja, hogy a párt fiatal vezérkarával nemrégiben összekülönbözött két egykori miniszterelnök, Leszek Miller és Józef Oleksy visszatér az „SLD táborába”, amit teljes mellszélességgel támogat Kwaśniewski volt államfő. De ez így önmagában semmiféle előrelépést nem jelent. A lengyel baloldalból továbbra is hiányzik az elképzelés, a program és az egység. A Magyar Szocialista Pártnak figyelmesen tanulmányoznia kell ezt a keserű leckét;
4. A 2005-ös és a 2007-es választásokon győzedelmeskedő jobboldali tábor elég hamar két markánsan eltérő részre szakadt: az egyik a nyitottabb, jobban középre húzó, Európa-párti PO, a másik a lengyel történelmi hagyományokhoz erősebben ragaszkodó, nemzeti,

populista és szociális jelszavakat hangoztató PiS, amelyik átcsábította az SLD szociális szavazótáborát. Az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy a két jobboldali tömb gyorsan összeveszett, beásták magukat harcállásaikba és dühödt küzdelmet folytatnak egymással. Ez semmi jóval nem kecsegtet az ország jövője szempontjából. Egyelőre nyitott kérdés, hogy megtörténik-e majd ez a fajta „lövészárk ásás” a Fidesz és a Jobbik között, melyeket a PO-hoz (Donald Tusk) és a PiS-hez (J. Kaczyński) hasonlóan vezérelvűen irányítanak;

5. Az sem szerencsés helyzet az ország számára, amikor a köztársasági elnök, aki – a meghatározás szerint – a nemzet egységét hivatott megtestesíteni, elég nyilvánvalóan az egyik oldal mellett teszi le a garast. Mindent meg kell tenni – akár alkotmányjogilag is –, hogy elkerüljük ennek megismétlődését;
6. Kifejezetten a gazdaság látja kárát, ha két erős és egymással farkasszemet néző politikai tábor tűnik fel a színen – melyek mögött ráadásul egybevethető szavazói bázis áll –, mert kevesebb figyelmet szentelnek a gazdasági kérdéseknek, az ilyen harc árát pedig könnyen a következő nemzedékekre háríthatják azzal, hogy az ország mindinkább eladósodik;
7. Lengyel sajátosság, hogy létezik még egy hatalmas társadalmi kisugárzású intézmény, nevezetesen a katolikus egyház. A politikai küzdelmekbe való bekapcsolódása azonban egyértelműen rossz tapasztalatokkal jár, amit például a Fidesz vezetőinek nem árt figyelembe venniük (azzal együtt, hogy a lengyel és a magyar katolikus egyház súlya nem mérhető össze);
8. Az ország jövőjének építését célzó ama program, amely a „történelempolitikán” és a múlt, különösen a „létező szocializmus” elszámolásán alapszik – amit a PiS igyekezett megvalósítani a IV. Köztársaság koncepciójával –, semmi másnak nem nevezhető, mint anakronizmusnak. A közép-európai államok jövőjét most az együttműködésre támaszkodva, az EU-val és a szomszédos országokkal szorosán összehangolva (például a visegrádi csoport keretében) formálhatjuk, nem pedig azokkal szemben állva. Épp ezért a szomszédokkal való huzakodás szintén idejétmúlt dolog.

2. Csehország

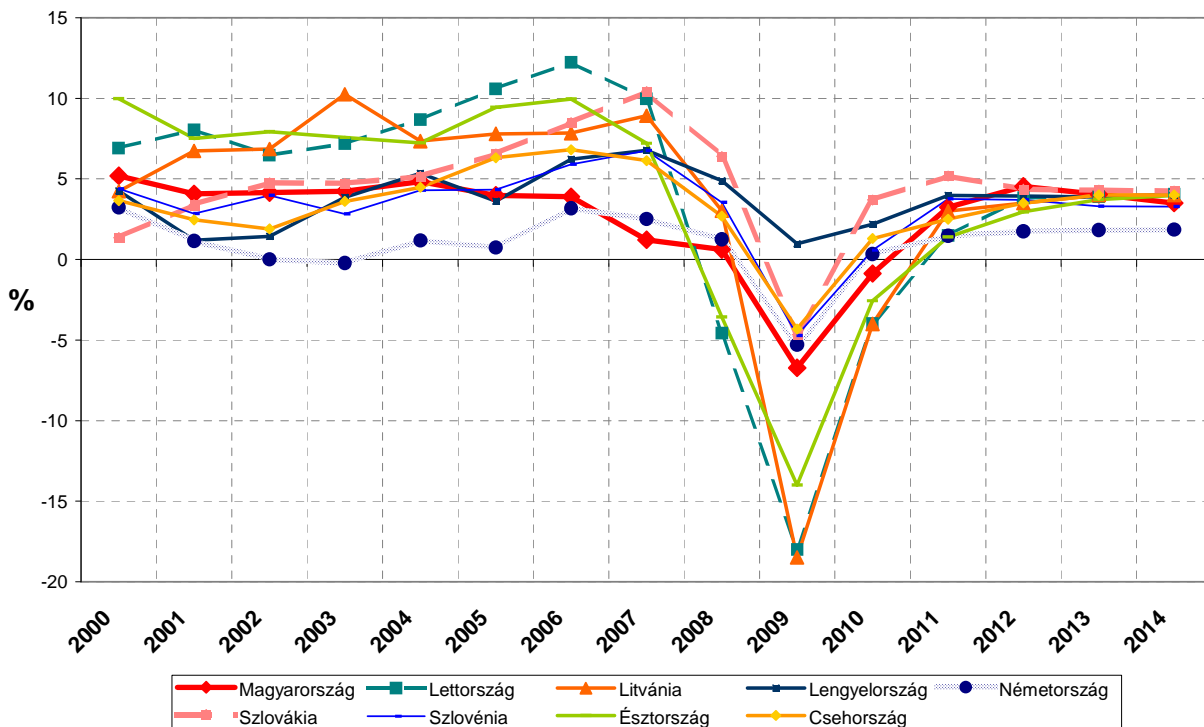
Bevezetés

Az alábbi dolgozat arra tesz kísérletet, hogy összefoglalja, milyen felzárkózási modellek működtek a vizsgált országokban a 2008-as gazdasági válságot megelőzően és annak során, illetve, hogy mely esetekben és milyen mértékben beszélhetünk modellszerű működésről és mikor egyedi megoldásokról.

Csehország, Szlovákia, Szlovénia és a Balti államok egyaránt kicsi gazdaságok, melyek különböző mértékben nyitott szerkezetűek és további közös vonásuk, hogy mindegyik az Európai Unió konvergencia-programjának útján igyekszik haladni. Ennek előrehaladottsága, illetve sikere viszont már nagyon különböző képet mutat. Mind a GDP, mind a GDP-arányos mutatók tekintetében igen vegyes képet mutat a felzárkózási folyamat a vizsgált országokban, bár a nemzetközi gazdasági trendek ugyanúgy meglátszanak mindegyik ország számain.

GDP %-os változása

Forrás: IMF WEO, 2009. október

A fenti országok vizsgálatánál felmerül továbbá a kérdés, vajon a konvergencia kritériumok számainak betartása elégséges-e egy stabilan működő gazdaság kialakításához, illetve beszélhetünk-e úgy ezekről a számokról, mint a stabilitás fokmérőiről.

A Balti államok esetében például a nagyfokú igazodást, a gazdasági „éltanuló” szerepet szervesen követte a bele kódolt pénzügyi probléma – és utólag már az Európai Unió Bizottsága is megkülönbözteti a reál-konvergencia és az attól sokkal kevésbé szerves „pénzügyi konvergencia”

időszakait, amikor a Balti gazdaságoknak a 2000-es években való teljesítményét vizsgálja. A maastrichti mutatók terén azonban sokáig nem mutatkozott meg a probléma mérete.

A válság egyik legsúlyosabb következménye a relatíve kicsi és nyitott közép-európai gazdaságokra, amelyek GDP-jének jelentős részét az export teszi ki, és szoros kereskedelmi kapcsolatban állnak az eurózóna tagállamaival, hogy a termékeik iránti kereslet erőteljesen megcsappant, a beszükkülő hitellehetőségek és a csökkenő belső fogyasztói kereslet hatására.

Mindehhez hozzájárult a régió hagyományos export-piacának, Németországnak a „bezárkózása”, mivel mind a német háztartások, mind a német állam a megtakarításokat és a költségek visszafogását célozta meg és tovább növelte az amúgy is pozitív külkereskedelmi mérleget.

A német export és import alakulása (2008-2009)

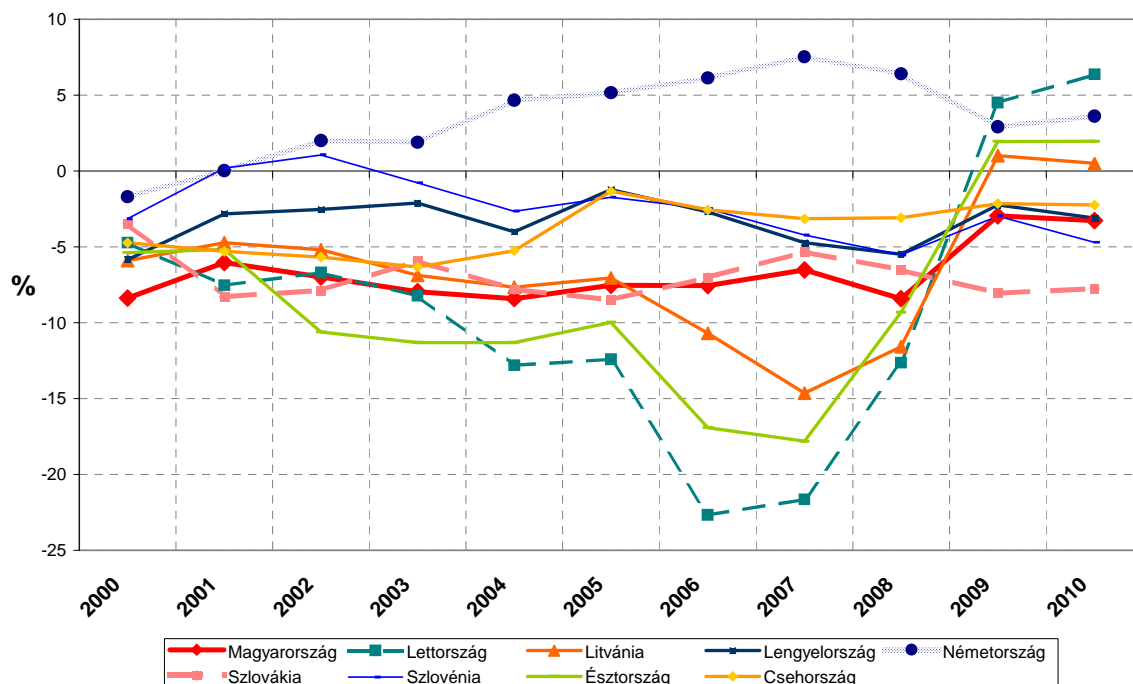
Forrás: Német Statisztikai Hivatal³⁴⁷

A válság minden itt tárgyalt ország számára a folyó fizetési mérleg egyenlegének javulását jelentette, ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy ennek elsődleges oka nem az export-orientált növekedés beindulása, hanem csupán az importnak az exportnál is súlyosabb visszaesése volt, ami minden érintett szereplőre nézve igen negatív kilátást hordoz. Ha megfigyeljük az alábbi ábrát, jól látható, hogy a térség egyik legnagyobb export-felvevőjének számító Németország mérlege – bár kicsit romlik – még mindig pozitív marad, pedig ugyanebben az időszakban a német exportpiacok sem tértek még magukhoz. A következtetés, hogy a német import is jelentősen visszaesett, ami a kelet-európai térség országainak nagyon rossz hírt jelent.

³⁴⁷ <http://www.destatis.de/jetspeed/portal/cms/Sites/destatis/Internet/EN/Graphics/Aussenhandel/Diagrams/Aussenhandel.templateId=renderPrint.psm>

Folyó fizetési mérleg egyenlege a GDP %-ában

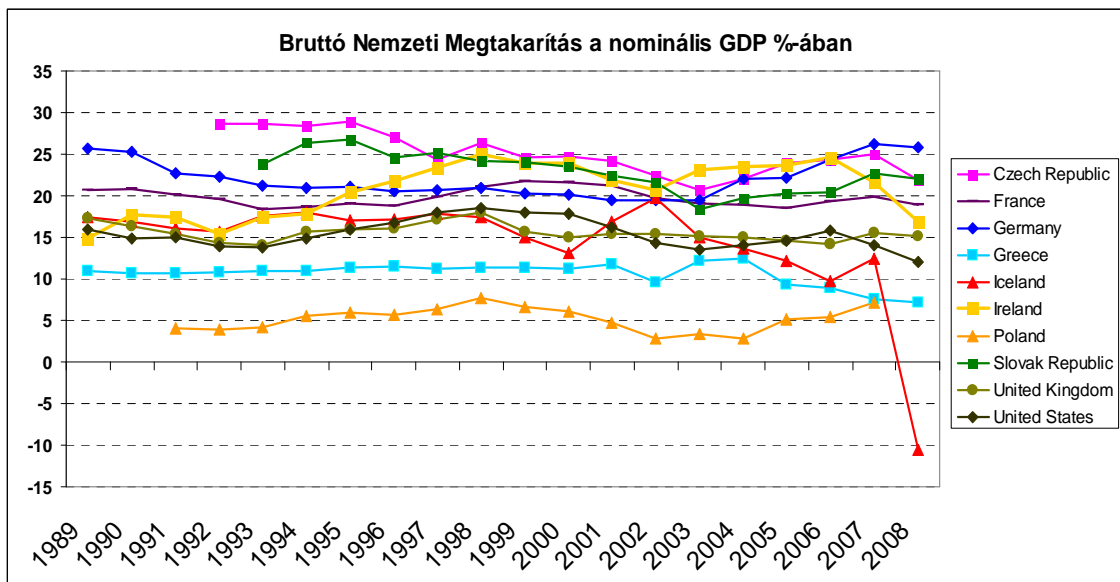
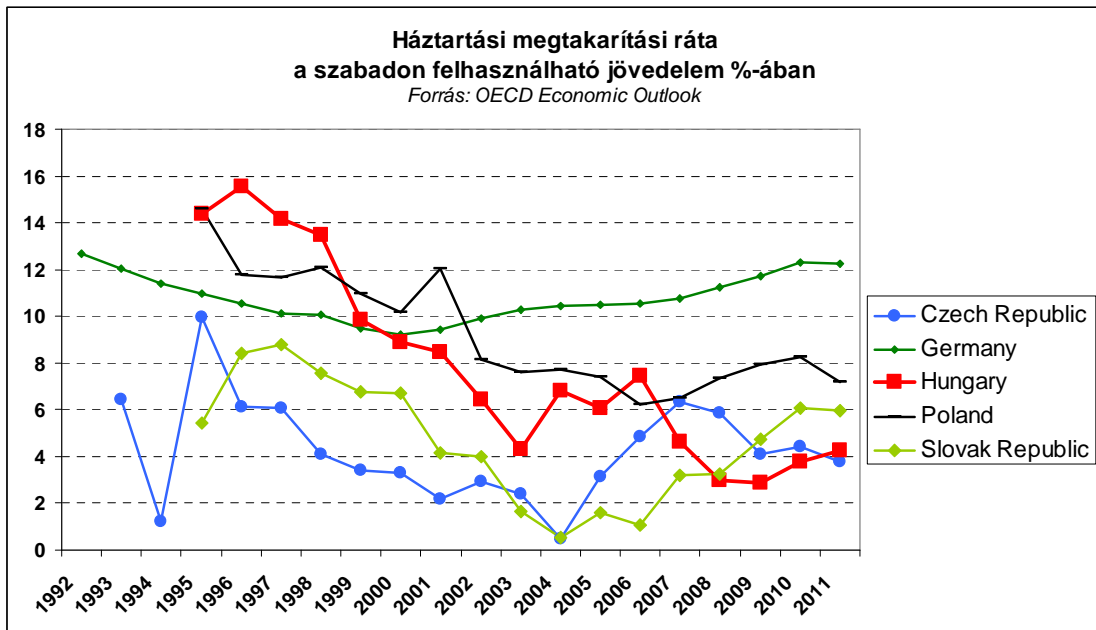
Forrás: IMF WEO, 2009. október

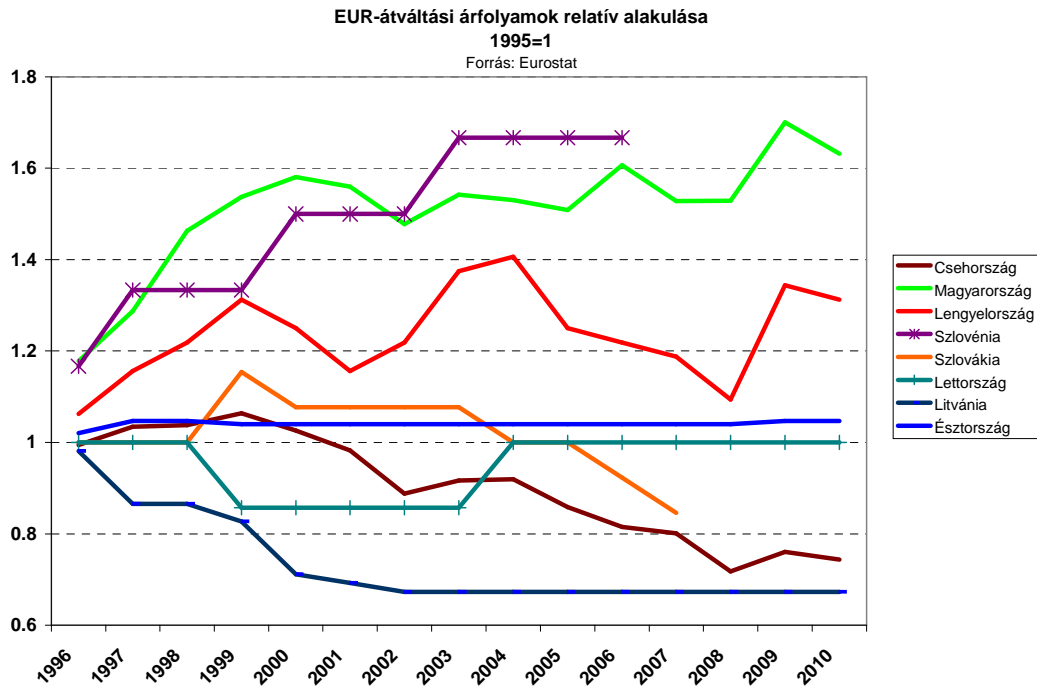
A vizsgált országokban számba vesszük a bankrendszernek a válság előtti állapotát és azt, hogy a válság folyamán hogyan reagáltak a felmerülő kihívásokra. Csehország például nem vehető egy kalap alá más közép-kelet-európai államokkal (pl. Magyarországgal) abban a tekintetben sem, hogy a bankrendszer (éppúgy, mint Szlovákiában) a válságot megelőzően független volt a külső finanszírozástól, a jelentős külföldi tulajdonosi arány ellenére is. A cseh bankrendszer meglehetősen függetlensége a külső finanszírozástól elsősorban a magas betét/hitel arányból fakadt, amely a szélesebb európai mérce szerint is kiemelkedőnek számított.

Ezzel szemben állnak a skandináv bankok által erősen finanszírozott Balti államok, melyeknek kitétsége a svéd bankok irányában az összevont GDP-jük 80%-ára rúgott a válság kitörésekor.

A vizsgált országokban továbbá különböző volt a lakosság kitétsége a saját valutában illetve euroban vagy egyéb idegen valutában denominált hitelekkel szemben, amely az adott ország sajátos helyzetétől függően különböző irányban befolyásolhatta a kormány válságkezelési mozgásterét. Máshogy alakult továbbá a megtakarítási ráta, amely szintén különböző alaphelyzeteket teremtett a válságkezelési szükségletek tekintetében.

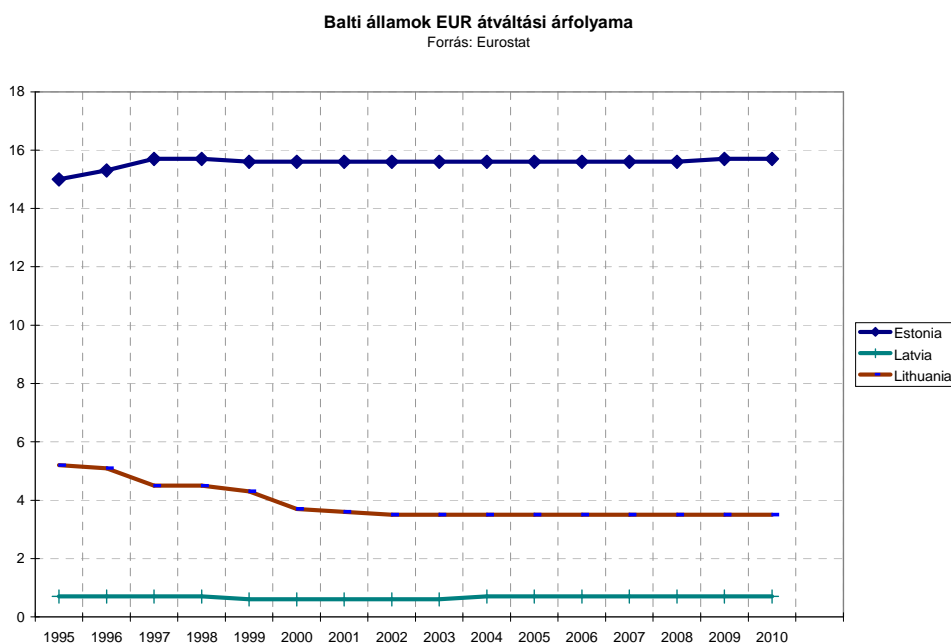

További különbségek állnak fenn a vizsgált országok között abban a tekintetben is, hogy mely fázisában álltak az euro-bevezetésnek a válság kitörésekor, mert lényegében ez befolyásolta leginkább a kormányaik mozgásterét. Az árfolyam rugalmassága ugyanis sokszor segíti is a gazdaságot a külső sokkhatások kezelésében: a 2008 júliusában a korona euróval szembeni, rekord erős árfolyama segítette az inflációs nyomás enyhítését, ráadásul a versenyképesség tekintetében is komoly eszköz lehet egy ország kezében – ha van tere játszani vele. A 2009. februári korona-gyengülés például enyhítette az exportőrök csökkenő kereslet miatti veszteségeit, de nem olyan mértékben, mint Lengyelországban volt tapasztalható. A korona hosszú relatív túlértékeltsége például sokáig gondot is okozott az exportálóknak. A zloty és a forint erőteljesebb leértékelődése javította a lengyel és a magyar versenyképességet az erős koronával fizetett drágább cseh, és euróval fizetett szlovák munkaerővel szemben.

A rugalmatlanságra példa az euró bevezetése Szlovéniában, amely egy erősen túlértékelt árfolyam mellett következett be, és ez negatívan érintette az export versenyképességét. Ráadásul onnantól egyértelmű volt, hogy sem a munkabérek, sem a szociális juttatások nem értékelhetők le az árfolyamon keresztül. Ez a rugalmatlanság megmutatkozott a válság idején becsökkent mozgástérben is.

A Balti államok ebből a szempontból köztes pozícióban voltak, mivel meg kellett fontolniuk, vajon az ERM-II rendszer fenntartása, vagy az abból való kilépés jár majd nagyobb költségekkel. Ellenben árfolyamaik sokkal stabilabban viszonyultak az euróhoz, mint a térségben tárgyalt többi valutáé – köszönhetően a kötött árfolyampolitikának.

Amikor modellszerűen próbáljuk meg felvázolni a régió országainak válság előtti fejlődését, majd a válságból való kilábalást, azt kell megállapítani, hogy egyedi stratégiákkal találkozunk, bár néhány nagyobb irányvonalat meg tudunk különböztetni.

Az egyik a német modellre emlékeztető cseh export-orientált modell, amely szolid gazdaságpolitikával és szociálpolitikával és egy megalapozottabb, megtakarítás-alapú politika révén sokkal nagyobb tartalékokkal tudott nekivágni a válságkezelésnek. A balti államok ezzel szemben az angolszász fogyasztás-orientált és eladósodottság-növelő politikával próbálkoztak, amelynek eredménye végül nem gazdasági felzárkózás, hanem a buborék kipukkanása nyomán annál fájdalmasabb megszorítások lettek, amelyből jelenleg nem lehet látni a kilábalás motorját, tekintettel exportpiacuk gyengeségére.

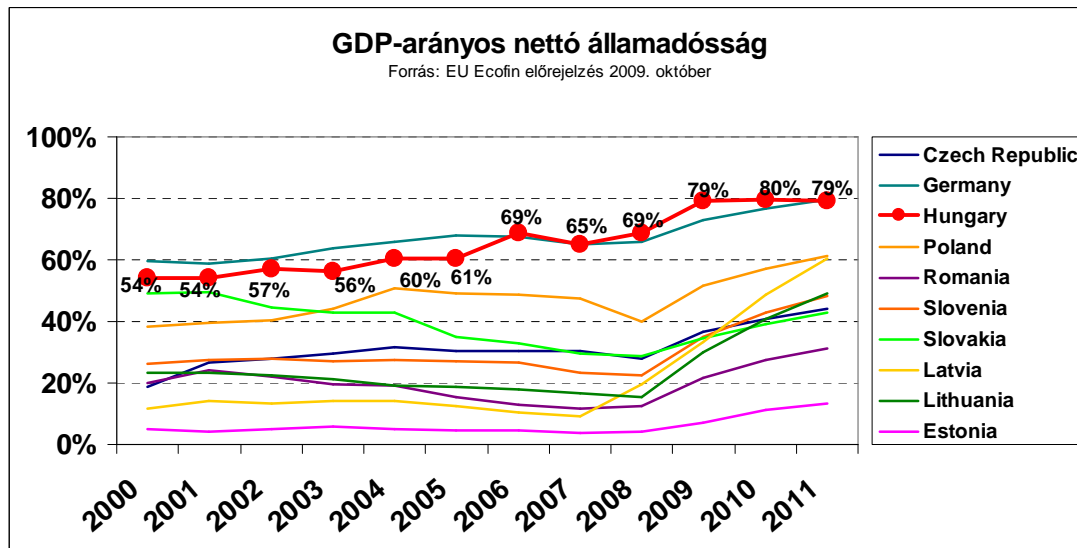
A gazdaság- és szociálpolitikai reformokat inkább halogató, szintén eladósodó, de abból nem a piaci növekedést, hanem a jelenlegi rendszerek hátralékait tömködő, mediterrán-jellegű gazdaságokhoz jobban hasonlít a magyar modell, amely bár törekedett exportra, de Csehországhoz hasonlóan erős valuta gyengítette a versenyképességét.

A szlovén modell – ha lehet így nevezni – mindezekkel szemben arról szól, hogy a túlméretezett állami szektor, a sokat kritizált féloldalas privatizáció nem eredményez ugyan olyan lendületes gazdaságot fellendülés idején, mint a térségben vizsgált több „felzárkózó” gazdaságé, de az eséseket is tompítja.

Végül pedig megfigyelhető, hogy bár az egyedi országok valamelyest különböző modellek mentén haladnak, ha a régió általános megítélése romlik, az kihat mindegyikük megítélésére. Ennek csak egyik oka a befektetői felületesség. Másfelől figyelembe kell venni a térség geopolitikai és gazdasági helyzetének hasonlóságát. Innen nézve a befektetők racionálisan cselekszenek, amikor az egyik államból érkező rossz hír hatására mindegyiket hasonlóan büntetik. Hiszen – talán most a görög példa ezt a dilemmát is megválaszolja – az egyik országban teremtett negatív precedens gyorsan áttérjedhet a többi tagállamra, amely hasonló cipőben van.

További figyelmeztető jel Magyarország számára, hogy egy országnak mennyire negatívan hathat a megítélésére, ha egy olyan ritka esemény, mint az EU soros elnökségi posztja olyan belpolitikai állapotban éri, mint a cseheket, ahol a belpolitikai megosztottság – és végül a kormány lemondása – a nemzetközi közvéleményben negatív imázsként ivódott be.

A közép-kelet-európai régió közös tapasztalata a válság során, hogy a gazdasági nagyhatalmaknak, amennyiben vannak saját problémáik, külső érdekeltségeiket hajlamosak háttérbe szorítani. Gyurcsány Ferenc miniszterelnök úgy fogalmazott: „új vasfüggöny” ereszkedett Európára. A németek – és rajtuk keresztül az Európai Unió – ugyan jelezték, hogy nem hajlandók egységes tömbként kezelni a tőlük keletre fekvő államokat, de ez inkább csak negatív értelemben igaz, vagyis a megoldást nem tömeges gazdaságmentésben, hanem a problémásabb gazdaságok elszigetelt kezelésével és egyedi szankciókkal képzelik el. Ami a kedvezőbb gazdasági mutatókkal bíró cseheket és lengyeleket illeti, nekik sem állt érdekükben, hogy a befektetők a súlyos adósságteherrel küzdő Magyarországgal, vagy a példátlanul súlyos recesszióba zuhanó balti államokkal, esetleg a szuverén csőd határán táncoló Görögországgal vegyék őket egy kalap alá.

Gazdasági válságkezelés a Cseh Köztársaságban

A közép-európai államok közül a 2000-es évek elején éltanulóvá lett Csehországot a válság során elsősorban exportpiacainak beszűkülése érintette érzékenyen, míg az ország bankrendszere kevésbé volt kitéve a külső hatásoknak. Bár a Cseh Köztársaság az európai átlagnál magasabb gazdasági növekedési rátát mutatott fel a 2008-at megelőző öt évben, 2009-ben – a várakozásokkal ellentétben – mégis recesszióba zuhant. A válságkezelés és a hosszú távú, fenntartható növekedéshez szükséges szerkezeti reformok véghezviteléhez azonban nem csupán politikai elhatározásra van szükség, de a politikai rendszert is stabilizálni kellene, mivel a sorozatos politikai válságok miatti instabil kormányok nem képesek hatékonyan megoldani e nehéz feladatokat. A stabilizációhoz vezető egyik útként felmerült a választási rendszer módosítása. Jelenleg gondot jelent a növekvő tendenciát mutató államháztartási hiány, ami az euró bevezetésének várható időpontját az évtized közepére tolta ki: a 2009-es deficit az ország történelmében rekordszintet ért el. Csehország tehát 2010-ben megszorító intézkedések elé néz. Várható, hogy a 2010. májusi választásokig nagyobb fordulat már nem fog történni a gazdaságpolitikában.

A válság előtti időszak

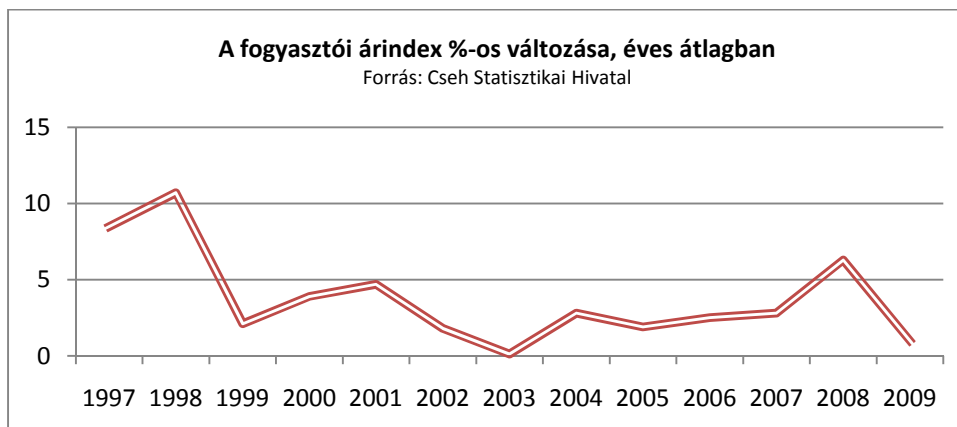
1. Stabil makrogazdasági helyzet

A Cseh Köztársaság Közép-Európa egyik legjobban teljesítő gazdaságát mondhatta magáénak a 2008-ban kezdődő válságot megelőző években. Az EU országjelentése szerint³⁴⁸ a GDP növekedése 2002 és 2008 között meghaladta az évi 5%-ot, melynek következtében az egy főre jutó GDP értéke az EU-átlag 73%-áról a 80%-ára emelkedett a kérdéses időszakban. A korona árfolyama stabil volt, az infláció évi 3-4% körül alakult. A növekedés motorja az exportcélú termelés volt, a gazdaság növekedését pedig józan makrogazdasági politika segítette. A hitelkínálat bővülése összhangban állt a gazdasági teljesítmény javulásával, ráadásul a fizetési mérleg hiánya is „kezelhető” szinten maradt.

³⁴⁸ Az EU 2009. őszi előrejelzése a Cseh Köztársaságra vonatkozóan (Country Forecast)

Az infláció is relatíve alacsonynak volt mondható 2002 és 2008 között, a mutató csupán 2008-ban emelkedett meg ideiglenesen – többek között – az adóemelések miatt.

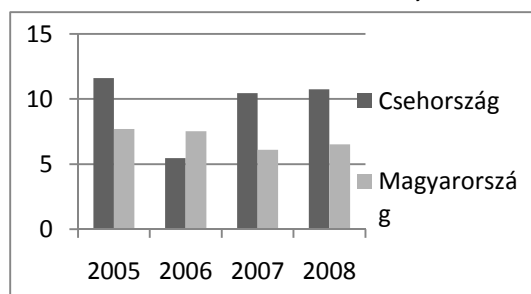
1. ábra

A PriceWaterHouseCoopers (továbbiakban: PWC) 2009. szeptemberi jelentése kiemeli, hogy a Cseh Köztársaságban a többi kelet-közép-európai államhoz képest magas (volt) a megtakarítási ráta. Ez a legfőbb oka annak, hogy a cseh kormány kevésbé volt rákényszerülve külföldi hitelek felvételére. A válságot megelőző időszakban a fizetési mérleg deficitje 3% körül ingadozott, ami a PWC szerint pénzügyi szempontból „teljesen biztonságos” volt. A válság előtti években a közvetlen külföldi tőkebefektetések (FDI) is jelentős szintet értek el (átlagban valamivel kevesebb, mint a GDP 5%-át tették ki). Kijelenthető, hogy a külföldi tőkebefektetések jelentős csökkenése sem okozna fennakadást Csehország hitel- és kamattörlesztésében.

2. ábra

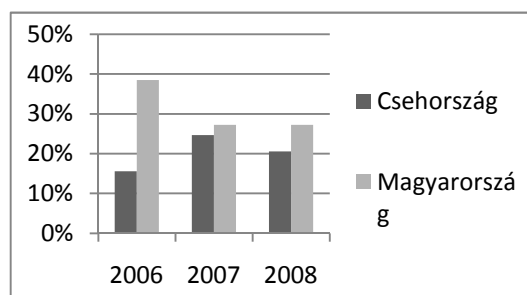
Külföldi tőkebefektetések beáramlása, milliárd dollár

Forrás: UNCTAD, World Investment Report

3. ábra

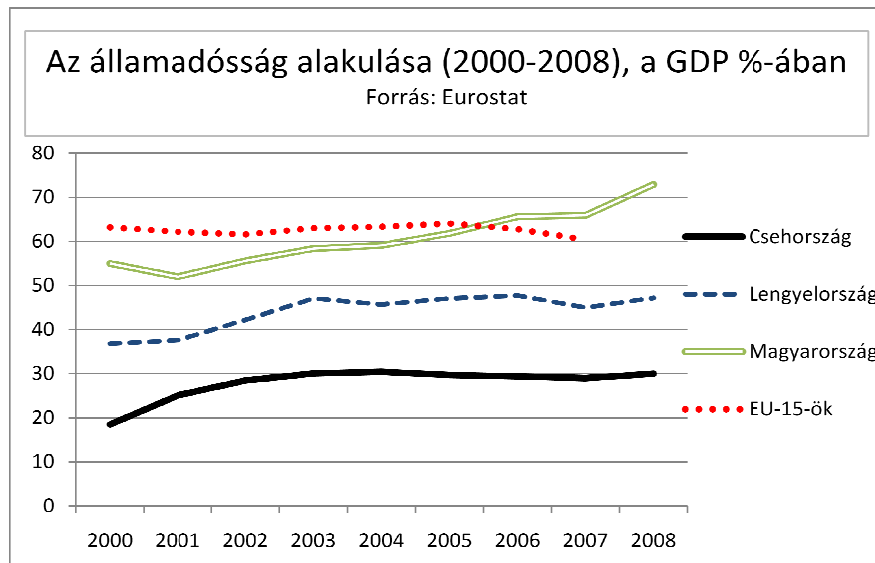
Külföldi közvetlen tőkebeáramlás (FDI) a bruttó beruházások %-ában

Forrás: UNCTAD, World Investment Report

Az államadósság alacsony volt (2007-2008 során a GDP 30%-a körül alakult), a pénzügyi helyzete stabil, hitelminősítói besorolása pedig kedvező (a Standard&Poor's minősítése szerint a hosszútávú külföldi kölcsönökre A, míg a rövid távú külföldi kölcsönökre A-1 a besorolása, 2007 óta³⁴⁹).

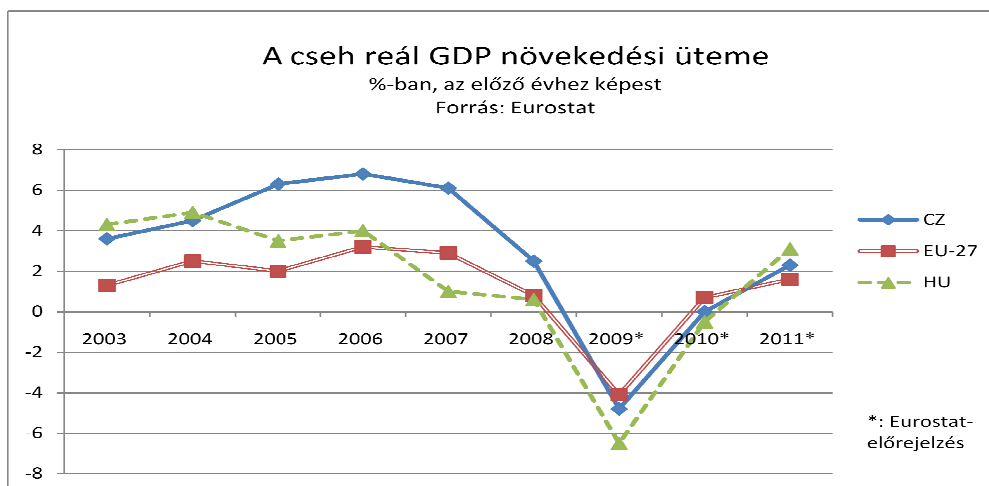
4.ábra

Csehországban a belföldi hitelállomány reálértéke – a PWC szerint – 36%-kal nőtt 2005 és 2008 között, ami jóval elmaradt a közép-kelet-európai 126%-os átlagos növekedéstől. A devizában denominált hitelek aránya mindvégig alacsony maradt, azaz az összes, háztartások által felvett hitel kevesebb, mint 5%-át tette ki. A PWC szerint a bankszektor erős, ám az a tény, hogy bankrendszer nagyobb része külföldi tulajdonban van (az összes banki eszköz 85%-a), sebezhetővé teszi.

Az általános lakossági tevékenységet folytató bankok három fő tulajdonosi csoportba tartoznak: a ČSOB (tulajdonos: KBC, Belgium), a Česká Spořitelna (tulajdonos: Erste, Ausztria), valamint a Komerční banka (tulajdonos: Sociétés Générale, Franciaország). Mellettük meg kell említeni az UniCredit Bank Czech Republic-ot (ami egyébként korábban a már az UniCredit tulajdonában levő HVB Bank Czech Republic és a Živnostenská banka egyesüléséből jött létre, 2007-ben).

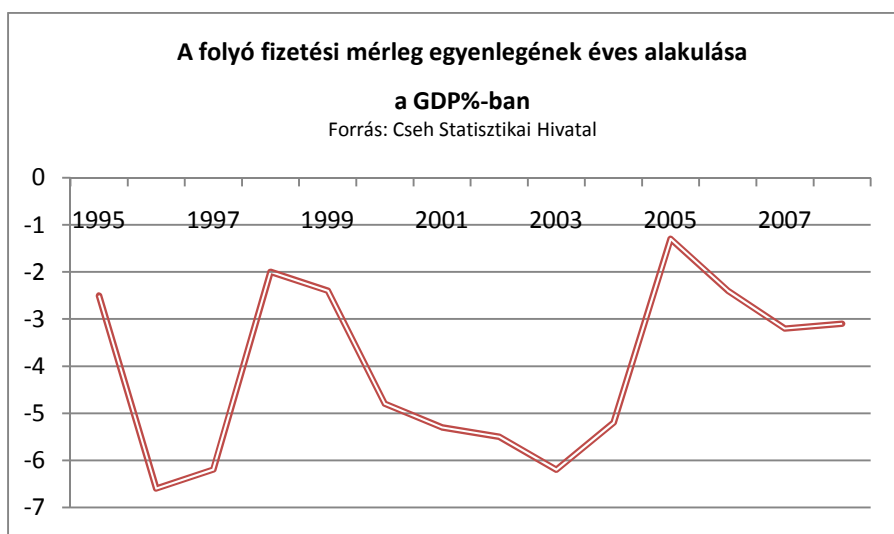
5.ábra

³⁴⁹ Forrás: Standard&Poor's

Bár a gazdasági növekedés üteme jóval az európai átlag felett volt a válságot megelőző években, a Nemzetközi Valutaalap figyelmeztetett a potenciálisan növekvő államháztartási hiány veszélyeire. Az IMF-küldöttség már 2006. november 21-én arra hívta fel a figyelmet,³⁵⁰ hogy a magas gazdasági növekedési ráta kiváló lehetőséget biztosított a pénzügyi egyensúly helyreállítására, azonban cselekvőképes, a parlament többségének a támogatását a háta mögött tudó kormány hiányában erre nem volt reális lehetőség. Az államháztartással kapcsolatos kilátások – hosszabb távon – borús mivoltának egyik oka egyfelől a választások előtti kormányzati költekezés, valamint középtávon az egészségügyi és nyugdíjkiadások várható növekedése volt. Mindezek ellenére elmondható, a kérdéses időszakban, európai viszonylatban alacsony volt a deficit (1-2% körül alakult 2007-2008 során).

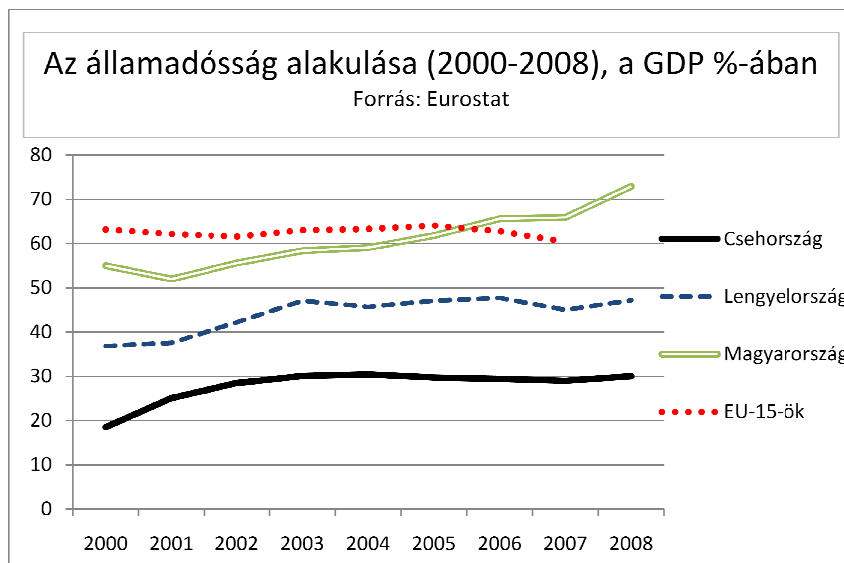
6.ábra

A 2006-os, patthelyzetet létrehozó választások után jóval később, a 2007. január 19-én megalakult kormányra komoly gazdasági és társadalmi feladatok megoldása várt. Bár a gazdasági kilátások ekkor még pozitívak voltak (2006-ban a cseh gazdaság bővülése 6% körül alakult), az államháztartási hiány folyamatos növekedése már-már veszélyeztette az ország mihamarabbi euró-bevezetésre irányuló törekvéseit. Ekkora már halaszthatatlanul szükségessé vált az államigazgatás és a közszolgáltatások drasztikus reformja, beleértve a nyugdíjrendszert is.

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy Csehország a viszonylag erős makrogazdasági fundamentumoknak és a stabil pénzügyi szektornak hála, a legtöbb kelet-közép-európai államnál jobban tudta állni a válság viharát. Ám a cseheknek is súlyos veszteségekkel kellett szembesülniük, hiszen exportjuk felvevőpiacainak kereslete – mindenekelőtt a német – jelentősen visszaesett. A PWC jelentése is kiemeli, hogy a cseh gazdaságnak egyelőre nincsen komolyabb belső instabilitási tényezője, így könnyebb lehet számára a válságból való kilábalás, mint a többi, nála jobban eladósodott, térségbeli országnak (lényeges különbséget jelent többek között, hogy a cseh államadósság GDP-arányos rátája a régióban a legalacsonyabbak között volt az elmúlt években).

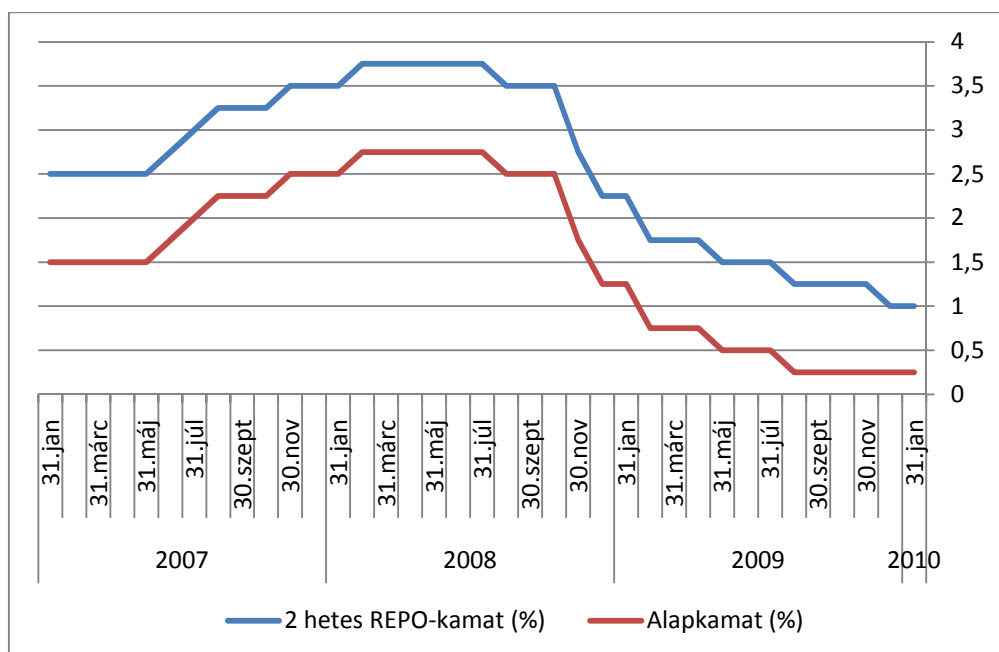
³⁵⁰ The Czech economy – An opportunity being missed, The Economist

A válság hatásai

A Lehman Brothers csődje okozta bizonytalanság a cseh pénzpiacokat is elérte: a kamatmarzs (*bid-offer spread*) az összes lejáratra 20-35 bázisponttal emelkedett, a hosszabb távú lejáratokra vonatkozó bankközi kamatok kezdtek jelentősen meghaladni a jegybanki rátát, visszaesett az egy hétnél hosszabb lejáratú értékpapírokkal való kereskedés, a piaci tevékenység pedig jobbra az overnight-piacon összpontosult. A kereslet visszaesése és a csökkenő inflációs nyomás hatására, bár a nyár folyamán folyamatosan tartotta a kamatszintet, a cseh jegybank 2008 őszétől fokozatosan csökkentette az alapkamatot. A jegybanki intézkedésekre a piaci kamatok a szokásosnál lassabban reagáltak, elsősorban a magas kamatfelárak miatt. A kamatvágási hullámnak a koronára nehezedő leértékelési nyomás miatt szakadt vége 2009 februárjában (melynek oka az egész közép-kelet-európai régióval szembeni befektetői bizalmatlanság volt), és 2009. április-májusig nem is került sor újabb kamatcsökkentésre. A likviditási problémák a cseh államkötvény-piacon is megjelentek, 2008. október közepén a külföldi intézményi befektetők oldaláról a spread-ek a szokásos 20 bázisponttól körülbelül 300 bázispontra emelkedtek.

A cseh irányadó kamat és a 2 hetes REPO-kamatszint alakulása, 2007-2010 között

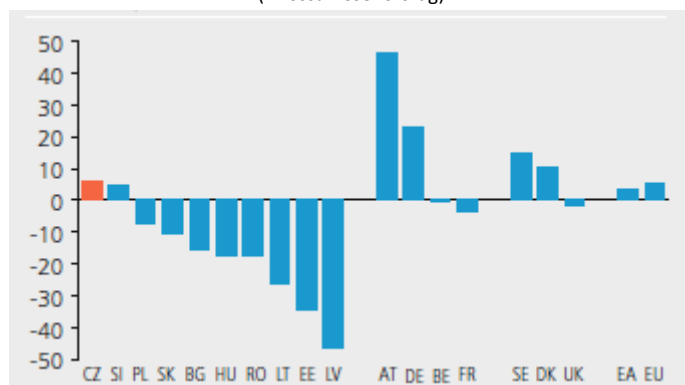
Forrás: Cseh Nemzeti Bank

Bankrendszer

A Cseh Köztársaság volt az egyetlen OECD-tagállam, melynek nem kellett intézkedéseket fogantatnia bankrendszere fizetőképességének megőrzésére, ill. segítésére, egyedül a betétbiztosítási korlát megemelésére került sor. 2008 során a cseh pénzügyi szektor tehát jól teljesített, viszonylag magas profitabilitással. Noha bizonyos nagyobb pénzügyi piaci szereplők, egyes kockázatosabb eszközeinek leírása miatt profitcsökkenést voltak kénytelenek elkönyvelni, általában a cseh bankrendszernek a mérleg-kimutatásokban nem kellett jelentős hiánnyal szembesülnie. Ennek oka, hogy a csehországi bankoknak a mérgező eszközöknek való kitettsége alacsonynak volt mondható. Fontos megjegyezni, hogy bár a cseh bankrendszer javarészt külföldi tulajdonban van, részben már a válság előtt meghozott korlátozó intézkedéseknek köszönhetően, nem került sor jelentős tőke kivonásra az anyabankok részéről. Azonban kétségtelen tény, hogy a külföldi piacokon jelentkező nagyobb hitelbírálati szigor, illetve a hitelezés általános beszűkülése bizonyos mértékben korlátozta a cseh bankok mozgásterét is. Csehország viszont semmiképpen sem vehető egy kalap alá más közép-kelet-európai államokkal (pl. Magyarországgal) abban a tekintetben sem, hogy a bankrendszer (éppúgy, mint Szlovákiában), független a külső finanszírozástól, a jelentős külföldi tulajdonosi arány ellenére is (ezt alátámasztja a cseh bankrendszer pozitív nettó külső pozíciója is).

Egyes EU-tagállamok bankrendszerének nettó külső pozíciója a GDP %-ában (2008)

(Pirossal: Csehország)

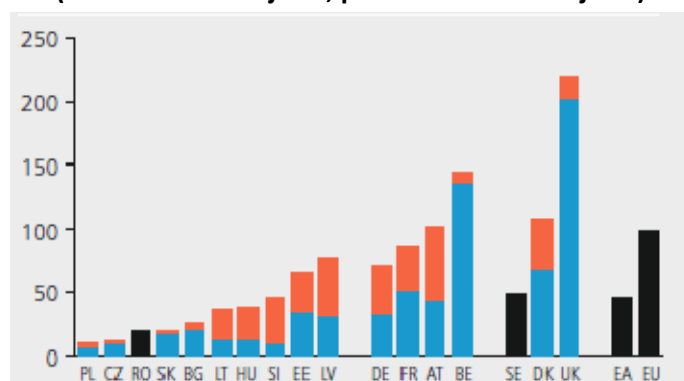
Forrás: Financial Stability Report, 2008-2009, Cseh Nemzeti Bank (48. oldal).

Ez azt jelenti, hogy a legnagyobb cseh bankok gyakran hitelezőként lépnek fel a külföldi anyavállalataikkal szemben is. És bár az előbbieket vesznek fel külföldi kölcsönt, ennek az aránya kisebb, mint pl. Magyarország vagy a többi közép-európai ország esetében.

10.ábra

A bankrendszerek bruttó külső adóssága a GDP %-ában, 2008.

(Kék szín: rövid lejárat; piros szín: hosszú lejárat)

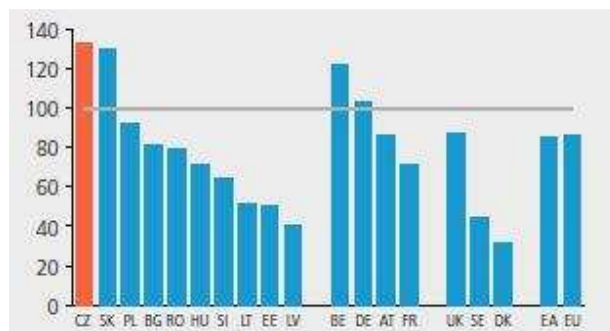

Forrás: Financial Stability Report, 2008-2009, Cseh Nemzeti Bank (48. oldal).

A cseh bankrendszer meglehetősen függetlensége a külső finanszírozástól elsősorban a magas betét/hitel arányból következik, amely a szélesebb európai mérce szerint is kiemelkedőnek számít.

11.ábra

Betét/hitel arányok az európai országokban, 2008.

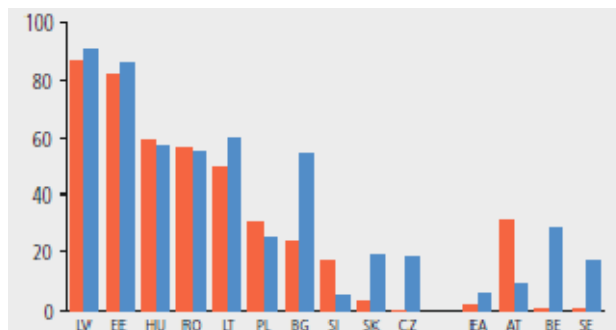
Forrás: Financial Stability Report 2008-2009, Cseh Nemzeti Bank. (49. o.)

(EA=euróvezeti-, EU=európai uniós átlag).

A cseh bankrendszer másik erőssége a devizahitelek arányának alacsony mivolta. Így Csehország el tudta kerülni azokat a likviditási problémákat, melyek más európai államokban a valuta-árfolyamok esése miatt előálltak.

12.ábra

Devizahitelek aránya egyes EU-tagállamokban, 2008. utolsó negyedév.

Forrás: Financial Stability Report 2008-2009, Cseh Nemzeti Bank (49. o.)

Megjegyzés: kék szín = vállalati, piros szín = lakossági

Mint látható, a lakossági devizahitelek aránya 2008. utolsó negyedévében gyakorlatilag a nullával volt egyenlő, míg a vállalati hitelek esetében is csak 18%-os volt ugyanez a mutató.

Összességében elmondhatjuk, hogy a cseh pénzügyi szektort kevésbé érintette súlyosan a válság, mint más kelet-közép-európai államokét. A bankok külföldi tulajdona ugyan kockázati tényezőként merült fel, Csehország esetében azonban kiderült, hogy mindez kevésbé játszott szerepet, mint más kelet-európai országokban. Ez elsősorban a szigorúbb állami szabályozásnak, a magas megtakarítási hányadnak és a külföldi eredetű, „mérgező” eszközöknek (*toxic assets*) való alacsony kitettségnek volt köszönhető.

Azonban kétségtelen tény, hogy a 2008. szeptemberi és októberi események nagy hatással voltak a cseh bankközi és államkötvény-piacokra is. A Cseh Nemzeti Bank kiemeli a stabilitási jelentésében (2007-2008) a piaci likviditás csökkenését és a volatilitás megnövekedését. Ennek ellenére a többi kelet-közép-európai államhoz képest a befektetők továbbra is csak mérsékelten tartják kockázatosnak a cseh eszközökbe történő beruházást, ugyanakkor, ha a régió általános megítélésre romlik, az kihathat Csehország megítélésére is.

Reálgazdaság

A nemzetközi gazdasági válság 2008-2009 fordulóján kezdte éreztetni a hatását a cseh gazdaságban.³⁵¹ A cseh pénzügyminisztérium 2009. októberi elemzése (*Fiscal Outlook, 2009. október*) szerint Csehország 2008. utolsó negyedéve, valamint 2009 első negyedéve során került recesszióba. A válság egyik legsúlyosabb következménye (amely a legtöbb, relatíve kicsi és nyitott közép-európai gazdaságra is igaz), hogy a hagyományosan exportra termelő ipar termékei iránti kereslet erőteljesen megcsappant, a beszükülő hitellehetőségek és a csökkenő fogyasztói kereslet hatására. Az exportpiacok felvevőképességének beszükülése súlyosan érintette a Cseh Köztársaságot, mivel az ország gazdasági teljesítménye elsősorban az exportorientált termeléstől függ. A PWC 2009.

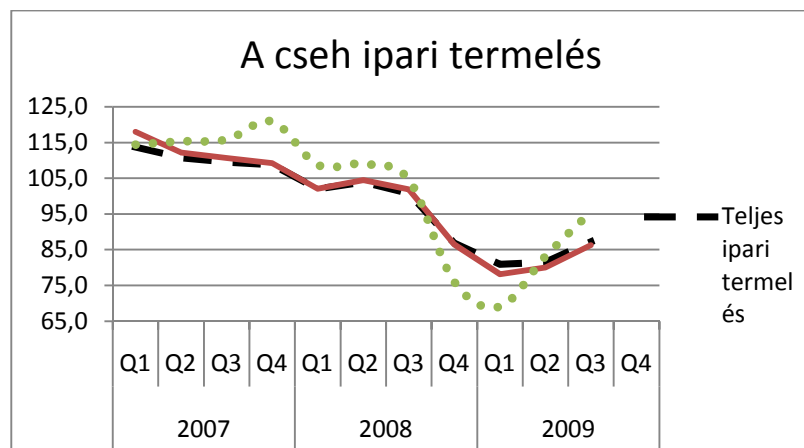
³⁵¹ Makrogazdasági előrejelzés, Cseh Pénzügyminisztérium (13. oldal), 2010. január

szeptemberi elemzése is a Nyugat-Európába irányuló exporttól való gazdasági függést jelöli meg a cseh gazdaság legnagyobb gyengeségeként. Így bármilyen jók is legyenek az ország makroökonómiai mutatói, külső hatásra hamar recesszióba kerülhet a cseh gazdaság. Többek között Jiří Skop, a *Komerční Banka* (KB) pénzügyi elemzője is rámutatott: a recesszió cseh szempontból elsősorban importált jelenség. Szerinte a visszaesés elsődleges oka, hogy a *teljes* ipari termelés a cseh GDP-nek körülbelül az egyharmadát teszi ki, míg ugyanez az arány az eurozónában átlagosan 20% körül van.³⁵²

13.ábra

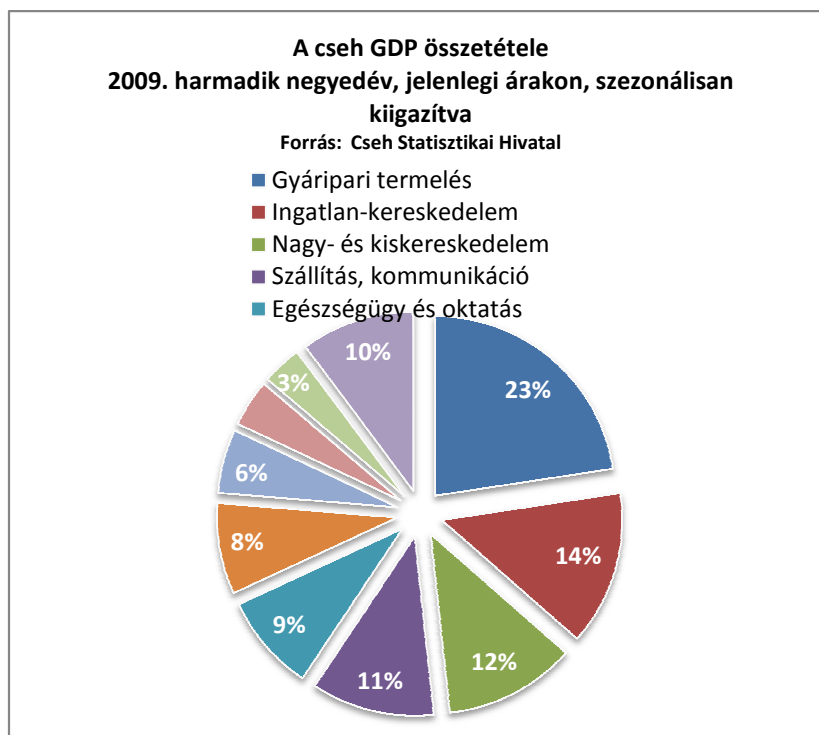
14.ábra

2009 elejére tehát bizonyossá vált, amit sokáig a cseh kormány hónapokig tagadott: a cseh gazdaság recesszióba süllyedt. Ezután sorjában egyre pesszimistább előrejelzések láttak napvilágot, és nem csak a független elemzők tollából. 2008 novemberében a Cseh Nemzeti Bank (ČNB) a 2009-re vonatkozó előrejelzésében még 2,9%-os gazdasági növekedést jósolt, de a legkedvezőtlenebb forgatókönyv szerint is csak 0,5%-os bővülést feltételeztek az év során.³⁵³ 2009. február 7-én Mirek Topolánek kormányfő bejelentette, hogy a legoptimistább előrejelzés is csupán a zéró növekedési ráta lehet.

³⁵² UO.

³⁵³ Recession hits the Czech Republic – Praguepost.com, 2009. február 12.

A független elemzések a kormányánál borúsabb képet festettek a cseh gazdaság állapotáról, és mint látni fogjuk, közelebb is álltak a valósághoz. A PriceWaterHouseCoopers 2009. szeptemberi elemzése már 3-4%-os visszaesést jósolt a gazdasági teljesítményben az év egészére nézve, a gazdaság stabilizációját leghamarabb is csak 2010 közepére téve. Az elemzés a fellendülés feltételeként jelölte meg a nyugat-európai gazdaságok újbóli növekedését is (a német export teszi ki az összes cseh kivitel mintegy egyharmadát, és az összes cseh GDP-nek kb. a negyedét adja). Az EU országjelentése is kiemelte a cseh gazdaság növekedése 2008 végi megtorpanását, ami 2009-re recesszióba fordult át: éves szinten ekkor már az export és az ipari termelés szintje is egyaránt 18%-kal esett, míg a GDP reálértéke éves szinten 5%-kal zsugorodott. A válság során a befektetések volumene is jelentősen lecsökkent – elsősorban a romló kibocsátási kilátások, a beszűkülő hitellehetőségek, valamint a visszaeső külföldi befektetési hajlandóság miatt (2009 első felében 7,4%-kal csökkentek a befektetések). A beruházások visszaesése tovább rontotta a gazdaság teljesítményét.

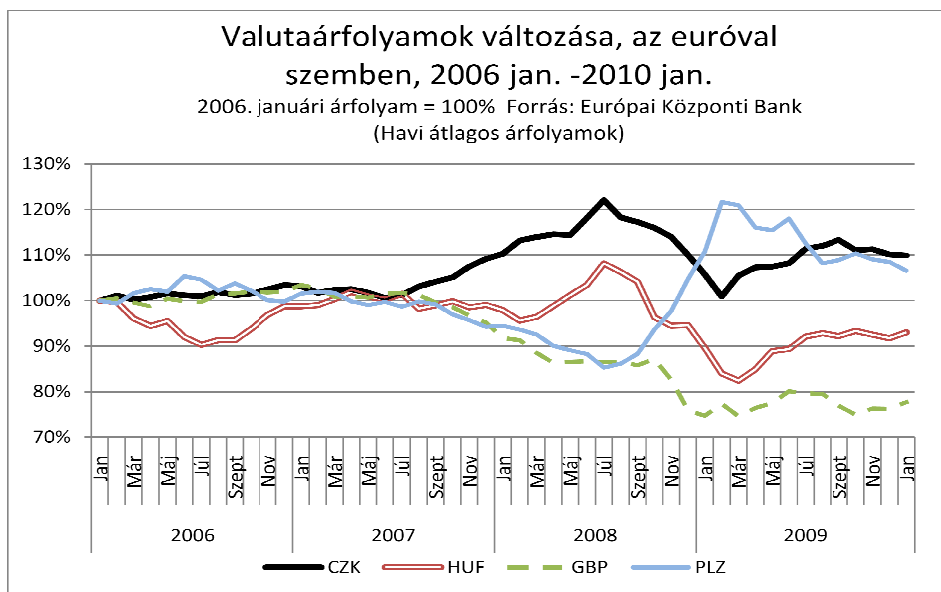
A GDP csökkenésének valós értéke 2009 folyamán – a Cseh Statisztikai Hivatal által 2010. február 12-én közzétett adatok szerint – körülbelül 4,3%-ra tehető (éves szinten. 2009 utolsó negyedévében az előzetes becslések szerint az egy évvel korábbinál 4,2%-kal volt kisebb a gazdaság teljesítménye³⁵⁴. Meg kell jegyeznünk, hogy a legnagyobb esést a cseh gazdaság 2009. első negyedévében szenvedte el 2008 utolsó negyedévéhez képest, utána pedig – negyedéves szinten – elhanyagolható emelkedés volt az év során.

A válság hatására – a többi európai ország többségének a valutájához képest – az erős makrogazdasági fundamentumoknak köszönhetően a cseh korona csak mérsékelt gyengülést

³⁵⁴ Forrás: Cseh Statisztikai Hivatal (<http://www.czso.cz/eng/csu.nsf/informace/apoh021210.doc>)

mutatott az euróval szemben (kisebb mértékűt, mint ami a magyar, a lengyel, vagy akár a brit valuta esetében történt).

16. ábra

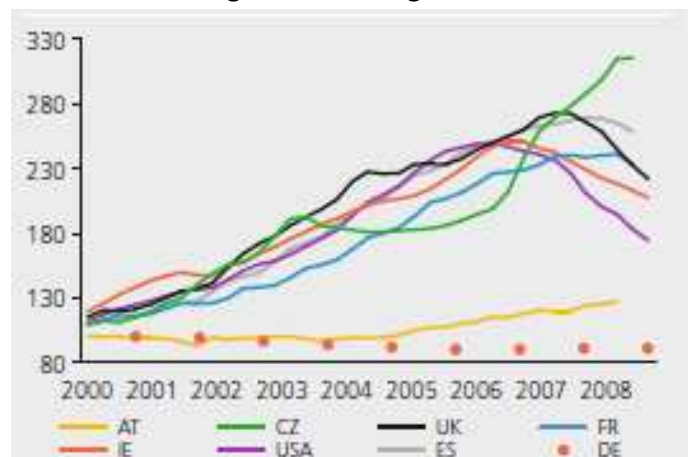

Ingtatlanpiac

Az ingatlanpiacokról elmondható, hogy Csehországban az ingatlanárak még 2008 végén is emelkedő tendenciát mutattak. A jegybank stabilitási jelentése szerint az év során a csehországi ingatlanárak alakulása elszakadt a legtöbb országban tapasztalttól. 2008-ban a 2007-es második negyedévi értékhez képest, éves viszonylatban a lakásárak 35%-kal voltak magasabbak, miközben az ingatlanárak az Egyesült Államokban 20, Nagy-Britanniában 15, Spanyolországban pedig 3%-kal csökkentek 2008 során.

17. ábra

**Ingtalanárak alakulása, nemzetközi összehasonlításban (1999 első negyedév = 100).
 Figyelemreméltó a csehországi adatok "elrugaszkodása" a nemzetközi trendtől**

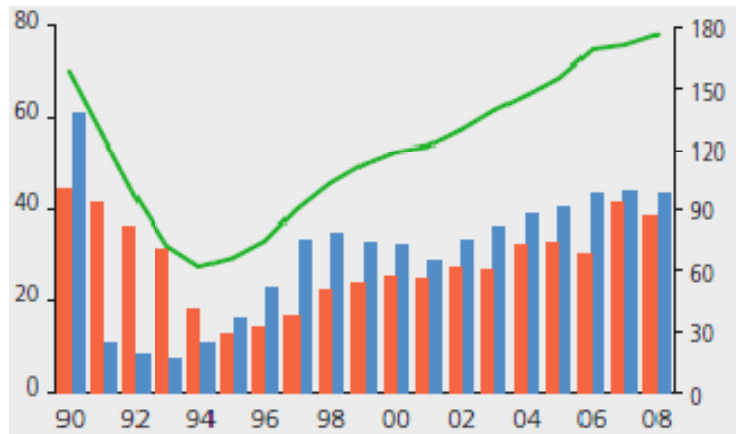

Forrás: Financial Stability Report 2008-2009, Cseh Nemzeti Bank (43. o.)

Az ingatlanárak 2008-as növekedését az építkezések mennyiségi mutatójának emelkedése kísérte, ám a negyedik negyedévben erőteljes esés következett be (a befejezett építkezések száma éves szinten 30,4%-kal esett).

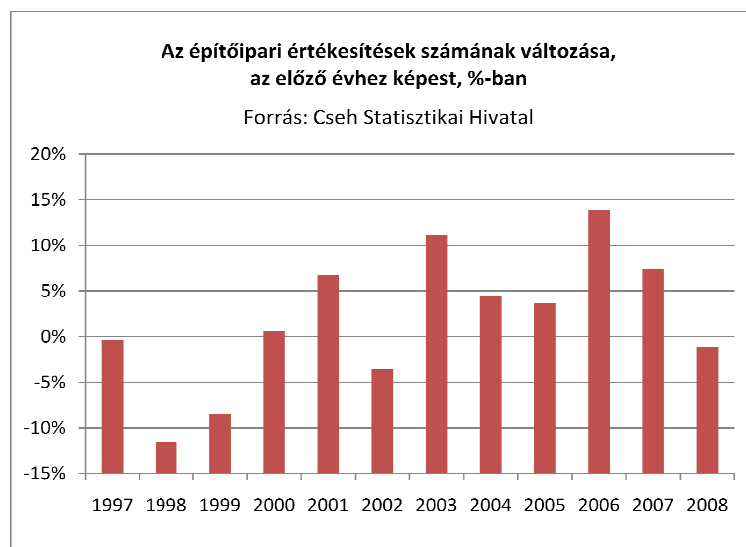
18.ábra

Építkezések számának alakulása Csehországban. Piros szín: befejezett, kék szín: elkezdett, felső vonal: építés alatt (jobb oldali skála). Ezer darab.

Forrás: Financial Stability Report 2008-2009, Cseh Nemzeti Bank (44. o.)

19.ábra

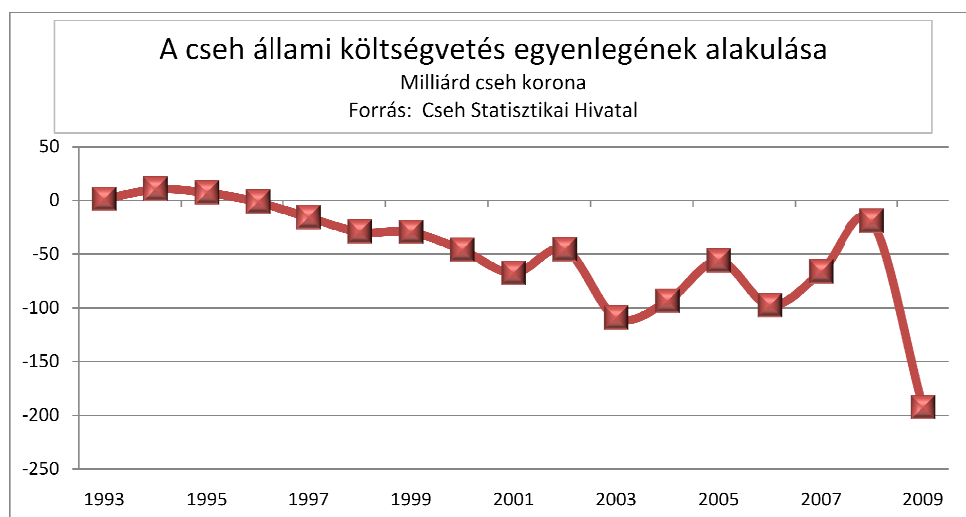

Államháztartás

Az EU 2009-es országjelentése szerint egyértelműen a cseh államháztartás helyzetének romlására lehetett számítani 2009 folyamán. Az elmúlt években alkalmazott – az IMF által is bírált – prociklikus gazdaságpolitika miatt a cseh gazdaság strukturális gyengeségektől terhesen vághat neki a válságból való kilábalás nehéz feladatának. Hosszabb távon kockázatot jelent az öregedő népesség jelentette többletköltség mind az egészségügyi, mind pedig a nyugdíjkiadások terén (ez utóbbi olyannyira súlyos problémává vált, hogy az IMF szerint középtávon érdemes lenne megfontolni a nyugdíjrendszer állami pillére szerepének a csökkentését a magán pillér javára, valamint elkerülhetetlennek tartja a nyugdíj-korhatár emelését is, ami egyébként a cseheknél az EU-ban a legalacsonyabbak között

van).³⁵⁵ Az országjelentés előre vetítette, hogy a bevételi oldalon várhatóan kiesést okoz majd a társadalombiztosítási járulékok csökkentése, valamint a társasági adórátá mérséklése is. A kiadásoknak a GDP-hez viszonyított aránya ellenben növekedni fog a megnövelt szociális kiadások és az új, állami infrastrukturális beruházások miatt. A GDP csökkenése magas deficit mellett az államadósság növekedését vonja maga után, melynek értéke várhatóan a 2008-as 30%-os szintről 2011-re eléri a 44% körüli szintet. Ennek eredményeként az adósságszolgálati kiadások növekedni fognak, ami kiszoríthatja a produktívabb célú állami kiadásokat.

20.ábra

Az Euro bevezetése

Az euró-bevezetés még sürgetőbbé vált az ország számára³⁵⁶ a 2008. őszi, pénzügyi események nyomán. Az eredeti tervek szerint 2010-re időzítették az euró bevezetését, de a 2009 során romló makrogazdasági mutatók miatt először határozatlan időre elhalasztották a közös valuta övezetéhez való csatlakozást.³⁵⁷ Csehország (és a többi kelet-közép-európai állam) gazdasági sajátossága, hogy rendkívüli módon nyitott, GDP-jének jelentős részét az export teszi ki, és szoros kereskedelmi kapcsolatban áll az eurózóna tagállamaival. Csehország, ugyanúgy, mint a többi felemelkedő gazdaság, ki van téve a külföldi befektetők hektikus hangultváltozásainak, ami hatást gyakorol az árfolyam-mozgásra, ez pedig árfolyamkockázatot, tehát többletköltséget teremt az exportra termelő vállalatoknak.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az árfolyam rugalmassága sokszor segíti is a gazdaságot a külső sokkhatások kezelésében: a 2008 júliusában a korona euróval szembeni, rekord erős árfolyama (22,97 korona/euró) segítette az inflációs nyomás enyhítését, ugyanakkor (szemben a lengyel zlotyval vagy a magyar forinttal) gyengítette az export-ágazatot. Ezzel szemben a 2009. februári negatív korrekció (29,47 korona/euró) valamelyest enyhítette az exportőrök csökkenő kereslet miatti veszteségeit³⁵⁸, de nem olyan mértékben, mint az például Lengyelországban volt tapasztalható.

³⁵⁵ „Korhatáremelésre szükség van – Beindult a nagyüzem a szomszédban” – Portfolio.hu (<http://www.portfolio.hu/cikkek.tdp?h=7&k=5&i=127668>) 2009. január 27. 16:00)

³⁵⁶ Fear of floating – A special report on the euro area. The Economist

³⁵⁷ Crisis will delay Czech euro adoption, says bank chief – Leigh Phillips, euobserver.com 2008.10.13

³⁵⁸ Pénzügymin. Macro Forecast 2010. jan. 9. oldal

A pénzügyminisztérium 2010 januárjában bejelentette, hogy olyan gazdaságpolitikai tervet dolgozott ki, melynek segítségével bevezethető lesz a közös európai valuta 2016-ra. A konvergencia-programról szóló minisztériumi jelentés sarkalatos pontja a költségvetési deficit három százalékos szint alá való csökkentése, amit 2013-ig kívánnak megvalósítani. A kormányzat terveinek gyengesége azonban, hogy a 2010. májusi választások után új kormány fog alakulni az országban, így bizonytalan a pénzügyminisztérium által felvázolt intézkedések véghezvitele.³⁵⁹ 2010 januárjában az ellenzéki Szociáldemokrata Párt vezetője, Jiří Paroubek bejelentette, hogy – kormányra kerülése esetén – a költségvetési hiány lefaragásával 2014-2015 körül bevezethető lesz az euró Csehországban.³⁶⁰ A szociáldemokrata gazdaságpolitikai elképzelések azonban – a jelenlegi kormányzatétól eltérően – nem a szociális célú kiadások csökkentésével, hanem a tehetősebbekre kivetett magasabb adókkal, valamint a vállalkozók jövedelmi adójának és a társasági adókulcsnak a megnövelésével kívánják helyreállítani az államháztartás egyensúlyát.

A cseh gazdaságpolitika alakulásának vizsgálatokor figyelembe kell vennünk a nagy szomszéd, Németország fiskális politikai lépéseit is. Miroslav Kalousek pénzügyminiszter egy, az *Ekonom* gazdasági hetilapnak adott interjújában³⁶¹ kifejtette, hogy a legkisebb mértékű német gazdaságösztönzés is jelentős hatással bír a cseh gazdaságra, mivel Csehország összes exportjának mintegy egyharmad része irányul az óriási szomszéd piacára³⁶² A legnagyobb hatást a német autóvásárlási bónusz bevezetése okozta, mivel a cseh autóiipari export elsődleges felvevője Németország.³⁶³ És bár garancia nincs arra nézvést, hogy a német fogyasztók a cseh gyártású autókat fogják választani, a bónusz 2500 eurós felső korlátja rákényszeríti a vásárlókat, hogy az olyan olcsóbb és kisebb modelleket válasszák, amelyeket a Škoda is gyárt. A Német-Cseh Kereskedelmi és Iparkamara statisztikái szerint³⁶⁴ a külföldi tulajdonú csehországi vállalatok többsége német tulajdonban van, ezért várható, hogy a német gazdaság támogatására irányuló kiadások „átszivárognak” a cseh gazdaságba is.

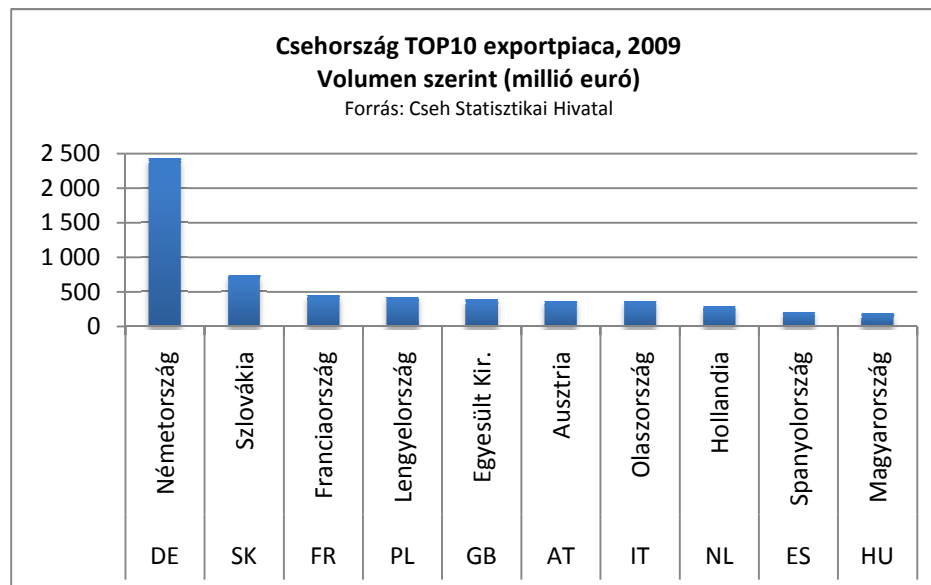
³⁵⁹ Caretaker cabinet's plan to adopt euro in 2016 could meet indifference of future government – RadioPraha, 2010. január 25.

³⁶⁰ CSSD aims to adopt euro in 2014-2015 – Ceské Noviny

³⁶¹ Czechs keep an eye on Germany's fiscal package – 2009. február 19.

³⁶² A német parlament 2009. február 13-án jóváhagyta az 51 milliárd eurós főösszegű, újabb gazdaságösztönző csomagot, így a 2008. novemberi programmal együtt már 82 milliárd eurónyi összeggel támogatták a német gazdaságot, ami az ország GDP-jének 1,6%-ára rúgott.

³⁶³ A Škoda 2008-ban több mint 120 000 autót értékesített Németországban, kétszer annyit, mint Csehországban (Forrás: Czechs keep an eye... praguepost.com)

A válságra adott válaszok

Mirek Topolánek kormányfő Nemzeti Gazdasági Tanácsa (*Národní ekonomická rada vlády*, NERV) eredetileg 250 pontos javaslat-tervvel állt elő a gazdasági válság tüneteinek kezelésére, végül a listát 32 javaslatra csökkentették. A kormány kifejezetten kerülni akarta a háztartásoknak adandó direkt juttatásokat, mondván, így a pénz kiáramlana az országból, mivel a lakosság által fogyasztott javak túlnyomó része importból származik.³⁶⁵ Ezért az egyik legfontosabb cél az üzleti szféra segítése lett, mivel a vállalkozások igencsak megszenvedték a banki hitelkínálat beszűkülését, és emiatt fontos beruházásokat is el kellett halasztaniuk. Aleš Michl, a *Raiffeisen Bank* csehországi leányvállalatának közgazdásza azonban felhívta a figyelmet arra, hogy egy nagyobb volumenű gazdaságösztönző program csak az államadósság növelésével finanszírozható, ami többek között magában rejti annak kockázatát is, hogy a bankok államkötvények vásárlásába kezdhetnek, miközben csökken a hitelkihelyezési hajlandóságuk.³⁶⁶

2009. február 16-án a cseh pénzügyminiszter, Miroslav Kalousek 73 milliárd korona értékű gazdaságélénkítő csomagot jelentett be (ami körülbelül 3,2-3,3 milliárd USD-nak felelt meg), és a kabinet ugyanezen a napon jóvá is hagyta a programot. A NERV javaslatai alapján összeállított csomagból 40 milliárd korona – ami eléri a cseh nemzeti össztermék 1,9%-át – kerül folyósításra adócsökkentési céllal. A cseh miniszterelnök rámutatott, hogy a gazdaságélénkítési terv a 2009-es év során a gazdasági teljesítmény 1%-os visszaesésével számol, ami a jegybank által jósolt 0,3%-os csökkenésnél, illetve a pénzügyminisztérium által korábban prognosztizált 1,4%-os növekedésnél jóval kedvezőtlenebb fordulatot jelent.³⁶⁷ Ezek az előrejelzések azonban a 2010 elején nyilvánosságra hozott, 2009 egészére vonatkozó, -4,3%-os GDP-csökkenés fényében elenyészőnek hatnak, és – utólag – megkérdőjelezzik a gazdaságösztönző program eredményességét. Már a terv bejelentésekor várható volt, hogy a pluszkiadások miatt a költségvetési hiány meghaladhatja a GDP 3%-át, azaz az

³⁶⁵ Recession hits the Czech Republic – PraguePost, 2009. február 12.

³⁶⁶ Ugyanott

³⁶⁷ Czech and Hungarians unveil stimulus as Romania mulls IMF – Reuters UK.

ország a következő időszakban nem fog tudni megfelelni a maastrichti konvergencia-kritériumoknak, ami az euró-övezeti taggá válás dátumának kitolódását jelenti.

Mirek Topolánek miniszterelnök a gazdaságélénkítő programmal kapcsolatosan kijelentette: „Azon főbb erőfeszítéseink, melyek a gazdasági válság hatásainak kioltását célozzák, többek között a foglalkoztatási szint fenntartását, valamint a közkiadások stabilizálását szolgálják³⁶⁸”. Miroslav Zámečník – NERV egyik tagja – hangsúlyozta, hogy a gazdaságösztönző program egy olyan költségvetést egészít ki, amelyet eredetileg 4%-os gazdasági bővülést feltételezve dolgoztak ki a gazdaságpolitikusok,³⁶⁹ így mindenképpen a deficit jelentős növekedésére kell számítani. Zámečník egyébként a cseh program nagyságrendjét arányaiban a németéhez hasonlította, és fontos szempontként kiemelte, hogy nem „reprezentálja felül” a bankszektor: azaz jelentős összegeket költ a reálgazdaság támogatására, legfőképp adó- és járulékcsökkentések formájában. A rendelkezéscsomagot az export visszaesésének szem előtt tartásával állították össze, melynek hatását a terv a belső kereslet élénkítésével kísérelte meg ellensúlyozni.

A program főbb elemei az alábbiak voltak:

1. Foglalkoztatottság támogatása - Az ideiglenes adó- és járulékcsökkentő intézkedések nyomán a kormány 50-70 ezer munkahely megmentésére számított. A program egyik legfontosabb intézkedése a munkáltatók által fizetendő társadalombiztosítási hozzájárulások csökkentése (2011-ig), ami összesen várhatóan 18 milliárd koronányi többletkiadást jelent majd a költségvetésnek.³⁷⁰ Az intézkedéscsomag úgy lett kialakítva, hogy nem támogatja közvetlen kifizetésekkel a lakosságot, hanem a rendelkezések elsősorban a munkahelyek megőrzésére koncentrálnak, nem pedig munkanélkülivé vált emberek segélyezésére.

2. Üzleti szféra támogatása - A kormány legfőbb célja az volt, hogy segítsen a vállalkozásoknak átvészelni a recessziót. 2009 januárjától csökkentették a társasági adókulcsot (21%-ról 20%-ra) valamint sor került a vállalkozások pénzügyi támogatására is a banki kölcsönökre vonatkozó garanciavállalás formájában. A kormány a befektetéseket azzal is ösztönözni kívánta, hogy az 5 vagy ennél kevesebb főt foglalkoztató vállalkozások mentesültek a jövedelemadó-előlegek befizetési kötelezettsége alól, így azoknak több szabad forrásuk marad az év elején. A rendelkezések értelmében az üzleti célból beszerzett, új gépkocsik árából is le lehetett írni az ÁFA-t.

3. Infrastrukturális beruházások - A csomag – többek között útépitések formájában – rendelkezik bizonyos infrastrukturális beruházásokról. A 2009-es EU-országjelentés szerint várható, hogy ezek az investíciók csak hosszabb távon fognak érezhető haszonnal járni. A terv bejelentését követő vitákban Mirek Topolánek kifejtette, hogy a Nemzeti Válságkezelési Terv szerint csak a „zöld” infrastruktúrák és épületek kiépítése 12-20 ezer új munkahely létrehozásával jár majd.³⁷¹ A kormánynak továbbá az volt a szándéka, hogy 10 milliárd koronányi értékben pótlólagos szén-dioxid kibocsátási kvótákat értékesítsen, és az így szerzett bevételt energiahatékonysági projektekre költse (pl. megfelelően hőszigetelt köz- és magánépületek kialakítására). Martin Bursík környezetvédelmi

³⁶⁸ Czech Stimulus Package – <http://crisistalk.worldbank.org>

³⁶⁹ Cabinet passes stimulus package – praguepost.com 2009. február 19.

³⁷⁰ Ugyanott

³⁷¹ Anti-crisis package sparks debate – Radio Prague

miniszter akkori álláspontja szerint ez utóbbi terv legalább 12 000 ember foglalkoztatását biztosíthatja.³⁷²

A kormányzat gazdaságösztönző tervét már a bejelentése után kritikák érték. Több iparág, köztük az igen jelentős fém- és autóiipari munkások érdekképviselőjét ellátó szervezet, a KOVO vezetője, Josef Středula vonta kétségbe a munkáltatók által fizetendő járulék csökkentésének hasznosságát.³⁷³ A bírálók leginkább a kormány hosszas, hónapokig tartó késlekedését rótták fel fő problémaként. Středula szerint haszontalan lépés volt a társadalombiztosítási díj 1,5%-os csökkentése, és inkább 18 milliárd koronányi közvetlen támogatással kellett volna megsegíteni a cseh gazdaságot. A szakszervezeti vezető hangsúlyozta, hogy a kormány által becsült GDP-csökkenésnél jóval nagyobb, 5% körüli visszaesés várható 2009 során. Az eseményeket utólag szemlélve ez az adat jóval közelebb állt a valósághoz. Természetesen a kormányzati intézkedéseket pártoló hangok is megszólaltak a vitában: többek között a Škoda Auto egyik gazdasági szakembere, Radek Špicar üdvözölte a kormány társadalombiztosítási járulékcsökkentését, mivel meglátása szerint ez lehetővé tette, hogy a vállalatok csökkent kibocsátás mellett is megtarthassák alkalmazottaikat.

A 2009 tavaszi kormányválság a gazdasági válságkezelés „kellős közepén” érte az országot. Jiří Pehe politikai elemző egy interjúban rámutatott, hogy a 2010-es választásokig bármilyen kormány is alakuljon meg, komoly reformok véghezvitelére, már csak az idő rövidege miatt sem lesz lehetősége.³⁷⁴ A Fischer-kormány valóban ideiglenes, ügyvivő jelleggel működő kabinetként alakult meg, abban a hiszemben, hogy 2009 októberében választásokat tartanak majd. 2009 áprilisában a leköszönő kormány megállapodott a gazdaságösztönző program megvalósításáról a szociáldemokratákkal, bizonyos változtatások beiktatásával.

A csomag mérete 40 milliárd koronára csökkent. A Topolánek-kabinet elérte, hogy többek között a társadalombiztosítási hozzájárulások csökkentése továbbra is a rendelkezések részét képezze, míg a szociáldemokraták egy, a némethez hasonló roncsautó-program beindítását kezdeményezték. Jan Bureš politikai elemző szerint ez utóbbi tipikusan politikai indíttatású ötlet volt, reálgazdasági haszna már annál kevesebb volt (ennek oka, hogy a csehek többsége nem hazai gyártású autót vásárol, a Csehországban gyártott autóknak pedig a 95%-át exportálják).³⁷⁵ A Fischer-kormánynak az EU-elnökség sikeres lezárása mellett a másik prioritása egy „szűkre szabott” 2010-es költségvetés elfogadtatása volt. Az új pénzügyminiszter, Eduard Janota rögtön az összes minisztérium büdzsájének 10%-os csökkentésének javaslatával állt elő, a honvédelmi tárca kivételével.³⁷⁶ Napirendre került a közszolgák béreinek befagyasztása, valamint a juttatások csökkentése is. A kormány célja 2010-re a költségvetés hiánya tekintetében legfeljebb 150 milliárd korona volt.

A kormányt megerősítette a 2009. június 7-én lezajlott bizalmi szavazás, így már másnap elfogadhatta a három évre vonatkozó kiadási tervezetet.³⁷⁷ A legfőbb problémát az jelentette, hogy a gazdaságélénkítő intézkedésekkel járó többletkiadások következtében a költségvetési hiány jelentős növekményére kellett számítani. A kormányzati tervekben már 170 milliárd koronás célszám

³⁷² Czech Stimulus Package – crisistalk.worldbank.org

³⁷³ Anti-crisis package sparks debate – Radio Prague

³⁷⁴ Government's fall may weaken Czech EU presidency, slow down reforms

³⁷⁵ Outgoing coalition, opposition agree on stimulus package – Radio Praha, 2009.04.10

³⁷⁶ Government close to finalizing main priorities – RadioPrague, 2009.05.19

³⁷⁷ Hard cuts planned for gov't spending – Praguepost.com, 2009. június 17.

szerepelt a költségvetés hiányára vonatkozóan (ami a GDP-nek mintegy 5%-át teszi ki), ám ennek megvalósításához is jelentős kiadáscsökkentésekre volt szükség (anélkül, hogy hozzányúlnának a szociális támogatásokhoz és az adósságtörlesztéshez).

Václav Klaus elnök 2009 júliusában úgy döntött, megvétőzza a roncsautó-programot. A hivatalos indoklás szerint ennek oka az volt, hogy a rendelkezés „igazságtalan, diszkriminatív, nem rendszerszemléletű, számos jogi hibával bír, és nagyon bizonytalan, hogy pozitív hatással jár-e majd.”³⁷⁸ Klaus szerint a rendelkezés egyetlen ipari szektort támogat az összes többinek a költségén, és az autóipar néhány nagy „játékosának” rövid távú érdekeit helyezi előtérbe. A roncsautó-prémiummal együtt azonban az elnök megvétőzte a gyermekes családoknak nyújtandó adókedvezményt és a munkanélküli-segély növelését is. 2009. szeptember 8-án a cseh parlament újabb döntésével felülírta az elnöki vétót, és érvénybe léptette a roncsautó-kedvezményről szóló rendelkezést. Így azok, akiknek az autója legalább tíz éves, 30 000 korona (mintegy 1715 dollárnyi) támogatást kapnak egy új, maximum 500 000 korona (kb. 30 000 dollár) értékű autó vásárlásakor.

Miután egy váratlan alkotmánybírósi döntés miatt a 2009 októberére tervezett választásokat 2010-re halasztották, politikai patthelyzet alakult ki, ami veszélyeztette a sikeres válságkezelést. Mivel a korábban tervezettnél rosszabbak lettek a pénzügyi mutatók, a kormány megszorító intézkedésekhez folyamodott az egyensúlytalanságok megszüntetése végett. A Fischer-kormány azt szabta további működése feltételeként, hogy a 2010-es költségvetési hiány nem mehet 170 milliárd korona, azaz hozzávetőlegesen a GDP 5%-a fölé. A korábban az Eduard Janota pénzügyminiszter által felvázolt, a nyár folyamán – a választásokra készülve – sutba dobott költségvetési terv újra előtérbe került.

A PWC 2009. szeptemberi jelentése szerint a válság kialakulása után a cseh állam – eladdig – túl kicsi változtatásokat hajtott végre az adórendszerben. Kifogásolta, hogy az ÁFA szintje eladdig nem változott. A jelentés ugyanakkor méltatta a vállalkozások számára lehetővé tett, üzleti célú járművásárláskor alkalmazható ÁFA-visszaigénylés lehetőségét. A jelentés szerint pozitív lépés volt az alkalmazottak képzésének támogatása, a kisvállalkozások előrehozott jövedelem-adófizetési kötelezettségének felfüggesztése, valamint az egészség- és a társadalombiztosítási hozzájárulások csökkentése. A PWC az intézkedések hiányosságaként rótt fel, hogy nem tették könnyebbé a vállalkozások menedzselését, és a bürokratikus terhek sem mérséklődtek.

³⁷⁸ Car scrapping incentive scheme scrapped after Klaus veto, but for how long? RadioPraha, 2009. július 10.

2010. évi stabilizációs intézkedések	Kormányzati szektor		
(Milliárd korona) Forrás: <i>Macroeconomic Forecast of the Ministry of Finance, January 2010, 8. oldal</i>	Bevételek	Kiadások	Egyenleg
Ingtalanadók	2,8	0,0	2,08
Jövedelemadók	1,5	0,0	1,5
Jövedéki adók	11,1	0,0	11,1
ÁFA	17,8	0,0	17,8
Biztosítási bevételek	32,6	0,0	32,6
A munkáltatóknak adott 50%-os bérkompenzáció fenntartásának a költsége	0,0	2,2	-2,2
Táppénz	0,0	-4,4	4,4
A nyugdíjak valorizációjának elhalasztása	0,0	-6,9	6,9
A közalkalmazotti bérek csökkentésének volumene	0,0	-2,0	2,0
ÖSSZESEN	65,8	-11,1	76,9

Két napig tartó heves vita után 2009 szeptemberében fogadta el a törvényhozás a kormány 2010-re szóló **megszorító csomagját**, melynek értelmében a következő évi **deficit nem haladhatja meg a GDP 5,2%-át**, azaz a mintegy **162,8 milliárd koronás** korlátot (kb. 9,5 milliárd dollár). Egy elemzői vélemény szerint a pártok számára azért volt előnyös a Janota által kidolgozott koncepció „felmelegítése”, mert egyiküknek sem kell majd a későbbiekben felelősséget vállalnia érte.³⁷⁹ A szavazás előtt Jan Fischer miniszterelnök kilátásba helyezte a lemondását, amennyiben nem sikerülne elfogadni a rendelkezést.³⁸⁰ A döntéssel kapcsolatban pusztán a kommunisták és a szociáldemokraták fejezték ki elégedetlenségüket, kifogásolva a szociális juttatások csökkentését. A GDP 1,5%-ára rúgó megszorító csomag hatása a 2010-ik évi költségvetésben mutatkozik meg.

Az intézkedések keretében – többek között – 2010. január 1-től megnövelték az ÁFA- kulcsot (19%-ról 20%-ra), az ingatlanadókat, valamint visszavonták a 2009-es gazdaságélénkítő intézkedések egy részét is, így pl. a társadalombiztosítási járulékok ideiglenes csökkentéséről szóló rendelkezést is. Az alkoholtartalmú italokra, dohányárura és üzemanyagokra kivetett jövedéki adók is emelkedtek. Az állami alkalmazottak béreinek redukcióját is kilátásba helyezték. 2010. január 1-ével a társasági adókulcs tovább, 20%-ról 19%-ra csökkent. Az új törvények értelmében egy hónappal megrövidült a munkanélküliekre vonatkozó támogatási időszak, ám a munkanélkülieknek nyújtott segélyeket megnövelték (az első két hónapban az előző munkahelyen keresett nettó bér 65%-a, a következő két hónapban az 50%-a, a fennmaradó támogatási időszakra pedig a 45%-a jár). A táppénz kifizetését megszüntették a betegség első három napján, és csak a negyedik naptól a 14. napig folyósítják. Ennek oka a korábban is tapasztalt visszaélésekkel szembeni fellépés, valamint hogy csökkentsék az Európában magasnak számító betegségi rátát. A társadalombiztosítási járulék mértéke 1

³⁷⁹ Deficit cutting budget proposal now given higher chance of success – RadioPrague, 2009.09.16

³⁸⁰ MPs pass austerity package – RadioPraha, 2009.09.25

százalékponttal csökkent, és egyes munkáltatók számára ugyanez a ráta további 0,9 százalékponttal fog tovább csökkenni (a tervek szerint). Az alkalmazottak által fizetett társadalombiztosítási hozzájárulás is 1,5 százalékponttal csökkent (miközben a személyi jövedelemadó mértéke nem változott). Az állami költségvetés egyensúlya biztosítása érdekében a társadalom- és egészségbiztosítási hozzájárulások felső határát a 2010-es átlagbér 72-szeresére emelték.³⁸¹

A parlament 2009 decemberében fogadta el a 2010-es költségvetést. A kommunisták és a szociáldemokraták „az utolsó pillanatban” elérték, hogy a törvényhozás elfogadja az általuk javasolt **többletkiadásokat** is. A kiegészítés szociális célokat szolgál, valamint a közalkalmazottak és a mezőgazdasági dolgozók béremelését finanszírozza, ám ezzel a 2010-es várható hiányt 12 milliárd koronával növeli – így a GDP-arányos deficit elérheti akár az 5,7%-ot is. A Fischer-kormány rögtön kármentésbe kezdett, így különféle forrásokat kezdett el átcsoportosítani annak érdekében, hogy tartani lehessen az eredetileg tervezett, 5,3%-os hiánycélt (pl. az állami energiaszolgáltató ČEZ osztalékaiból, ill. egyes minisztériumok költségvetéséből).³⁸² **A kormány 2010 januárjában hozta nyilvánosságra a 2009-es hiány-adatot: eszerint az államháztartás 192 milliárd korona, azaz körülbelül 10,5 milliárd dolláros deficitet mutatott, ami az ország történelmében rekord nagyságúnak számít.**³⁸³ A cseh pénzügyminisztérium 2010. januári makroökonómiai előrejelzése szerint³⁸⁴ a **2009-es GDP-arányos deficit eléri körülbelül** (az előzetes adatok alapján) **a GDP 6,6%-át.** A jelentés szerint ugyanebben az évben a **GDP-arányos államadósság 35,2%** lehet, hangsúlyozva, hogy mindkét adat pontossága tekintetében a valós adattól való bizonyos eltéréssel kell számolni (többek között pl. a társasági adóból befolyó összegek nagyságával kapcsolatos bizonytalanság miatt). Az Európai Unió 2009-es országjelentése szerint, feltételezve, hogy a kormányzati politika nem változik, az államháztartás helyzete 2011-ig további romlást fog mutatni, dacára a magasabb GDP-növekedésnek. A legfrissebb pénzügyminisztériumi makrogazdasági jelentés az államadósság növekedésére számít. Ráadásul a 2010 tavaszán megtartandó választások bizonytalanná teszik a 2010 utáni konszolidációs politika céljait és mibenlétét is.

Kilátások, kockázatok

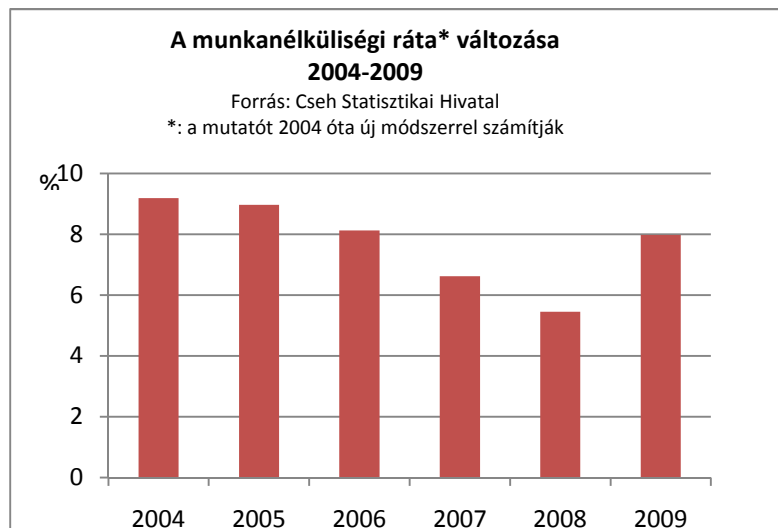
2010-2011 során a cseh gazdaságnak a válságból való fokozatos „kilábalása” várható az EU országtanulmánya szerint. Bár a piaci bizalom nehezen fog helyreállni, az exportszint zuhanása megállt. Elmondható, hogy a gazdasági kibocsátás csökkenése 2009. második negyedévében megtorpant, ám a válságból való kilábalás lassú és fokozatos lesz – mivel a cseh gazdaság teljesítménye több, egymással ellentétesen alakuló tényezőtől függ.

³⁸¹ Pénz. Min., Makrogazdasági jelentés, 2010. jan, 11. oldal

³⁸² Czech government seeks to get back on track following budget wobble – RadioPrague, 2009.12.15

³⁸³ Czech government unveils final figure for record 2009 state deficit – 2010.01.04

³⁸⁴ Macroeconomic Forecast – Ministry of Finance, 2010. január

2. ábra

Egyfelől okkal várható, hogy 2010-2011-ben a világgazdaság válságos időszaka véget ér, ami az exportkereslet élénkülésével járhat együtt Csehország számára. Másfelől viszont a fogyasztói kereslet valószínűleg megsínyli a bérek várható csökkenését. A növekvő munkanélküliség és a nemrég elfogadott pénzügyi megszorítások is inkább visszavetik a fogyasztást. Várható, hogy 2010 során a tervezett adóemelési intézkedéseknek inflációnövelő hatása lesz. Ami a gazdaság kibocsátását illeti, a 2009-es év során tapasztalt éles csökkenést (-4,8%)³⁸⁵ a 2010-es év során visszafogott (0,8%), 2011 során pedig 2% fölötti növekedés válthatja föl. Az EU országtanulmánya szerint bizonyos, hogy a válságból való kilábalást gyorsítaná az exportpiacok gyors felépülése, ám továbbra is fenyegetést jelent a meredeken emelkedő munkanélküliségi ráta és a gyenge fogyasztói kereslet. A Cseh Nemzeti Bank 2007-2008-as stabilitási jelentése szerint hosszabb távon a korona árfolyama az euróval szemben gyengébb szinten stabilizálódhat, összhangban a reálgazdasági fundamentumokkal, melynek pozitív hatása lehet a gazdaság teljesítményére.

Az EU országelemzése szerint jelenleg a cseh gazdaságot komolyan fenyegeti a tartósan magas munkanélküliségi ráta lehetősége bizonyos régiókban. Ám a gazdaság újbóli növekedési pályára állásához elengedhetetlen a külső versenyképesség javulása és a cseh gazdaságnak a világgazdaságba történő integrációjának zavartalan folytatódása. Problémát jelent az is, hogy bár még mindig tapasztalható a munkaintenzív ágazatokban a cseh gazdaság komparatív előnye, ez idővel várhatóan fokozatosan eltűnik, elsősorban az alacsonyabb bérszínvonalú EU-tag, illetve EU-n kívüli államok által támasztott verseny miatt. Csehország nemzetközi összehasonlításban alacsony államadóssággal bír, lakosságának eladósodottsága devizában elhanyagolható, és a makrogazdasági mutatói jóval kedvezőbbek, mint pl. Magyarorszáé. Ám a „legnyugatibb közép-európai állam” a jövőben is ki lesz téve a régió egészére vonatkozó, pesszimista befektetői vélekedések okozta romboló hatásoknak. Rövidtávon gondot jelent az államháztartási hiány lefaragása, ami – a Fischer-kabinet által keresztülvitt takarékosági intézkedések ellenére – áldozatul eshet a politikai pártok közötti, a választások közeledtével egyre intenzívebbé váló populista acsarkodásnak. A probléma súlyát jelzi, hogy a 2010 januárjában az országba érkező IMF-delegáció is figyelmeztetett az államháztartási hiány romlása megállításának szükségességére, mert ha a tendencia nem fordul meg, az az államadósság

³⁸⁵ Eurostat-előrejelzés

növekedéséhez, rosszabb hitelminősítói besoroláshoz, és végső soron magasabb kockázati felárhoz vezet. Az IMF szerint elsősorban kiadáscsökkentő intézkedésekkel lehet hatékonyan csökkenteni a deficitet.³⁸⁶ Mivel az ország GDP-jének oroslánrésze az exportból származik, és kereskedelmének döntő részét az eurózóna tagjaival bonyolítja le, Csehország elemei érdeke a közös európai valuta mielőbbi bevezetése. Azonban az ország erre vonatkozó terveit ideiglenesen feladni kényszerült, részben a gazdasági válság, részben pedig a saját politikai rendszere instabilitásának köszönhetően. Bizonytalan, hogy a 2010. májusi választások után hatalomra kerülő kormány hajlandó lesz-e a maastrichti kritériumoknak való megfelelésre törekvő, szigorú fiskális politika kivitelezésére.

Rövid politikai áttekintés (2006-2009)

2006. június 2-án és 3-án tartott választások patthelyzethez vezettek, mivel mind a jobb-, illetve a baloldali pártok összesen 100-100 helyet szereztek meg a cseh parlament 200 fős alsóházában.³⁸⁷ A bizonytalan, átmeneti állapot, mely nemzetközileg is rossz fényt vetett Csehországra,³⁸⁸ végül 2007. január 19-én ért véget, amikor a jobboldali pártok, két baloldali képviselő tartózkodásának köszönhetően, megnyerték a bizalmi szavazást. Az új kormányt a Polgári Demokraták (ODS), a Kereszténydemokraták (KDU-ČSL) és a Zöldek alkották, az ország miniszterelnöke pedig Mirek Topolánek lett. Az Economist szerint annak ellenére, hogy a kormányt alakító ODS volt a legnépszerűbb párt a közvélemény-kutatások szerint, mégsem írták ki az új választásokat, mert Topolánek pozíciója a saját pártján belül ingatag volt, így egy új választás kiváló esélyt adott volna a Václav Klaus által támogatott riválisainak, hogy tovább gyengítsék a helyzetét a párton belül.

A cseh kormány egyik legnagyobb feladata volt – a gazdasági válság kellős közepén – 2009 januárjától fél éven át ellátni az Európai Unió elnökségi feladatait. A cseh elnökséggel kapcsolatos várakozások meglehetősen szkeptikusak voltak.³⁸⁹ Václav Klaus cseh elnök többször kifejtette, hogy kritikus szemmel nézi az európai integrációt. Ráadásul a cseh elnökséget a kezdetektől fogva beárnyékolta a Lisszaboni Szerződés függőben levő jóváhagyása, ám Klaus nem volt hajlandó a kézjeggyével ellátni a dokumentumot, amíg az írek jóvá nem hagyták az egyezményt. A Mirek Topolánek vezette cseh elnökség irányításával zajlott le a 2009. március 1-i európai uniós csúcson, melynek fő témája a válságkezelés volt. 2008-ban még az euroszeptikusnak tartott csehek elnöklési teljesítményétől tartó Nicolas Sarkozy francia elnök azt javasolta, hogy csak az eurózóna tagjai vehessenek részt a válságkezelő csúcson, de az esemény végül – többek között Angela Merkel német kancellár közbenjárására – a tagállamok teljes körének a bevonásával zajlott le. (Az eseményt az is beárnyékolta, hogy a 2009-es év eleje a protekcionizmusra felszólító és azt mindenáron elkerülni kívánó politikusok szólamaival volt tele. Sarkozy például ahhoz akarta kötni saját mentőprogramját, hogy cserébe a francia autógyártók leépítik kapacitásukat Kelet-Európában. Nem csupán Topolánek elnök, de a magyar miniszterelnök is tiltakozott – mindhiába. Ilyen esetekben jól látszik egy kicsi és gazdasági szempontból is mellőzhető ország ereje az Unióban. Hivatalos eljárásra nem került sor, igaz ugyan, hogy a leépítés is elmaradt.)

³⁸⁶ IMF mission warns time running out for economic reforms – RadioPraha, 2010.01.26

³⁸⁷ Central Europe's muddled politics. The Economist, 2006. július 3.

³⁸⁸ Someone in charge, at last. The Economist, 2007. január 25.

³⁸⁹ Grumpy Uncle Vaclav. The Economist, 2008. December 4. Elérhető:

http://www.economist.com/world/europe/displaystory.cfm?story_id=E1_TNSNQSRD

A csúcson nem született megállapodás a 2004-ben csatlakozott új EU-tagállamoknak szóló, egységes mentőövről, mellyel Merkel sem értett egyet, továbbá elutasították azokat a javaslatokat is, melyek a konvergencia-kritériumok lazítását szorgalmazták.³⁹⁰ A csúcstalálkozó hangulatát jól érzékelteti Gyurcsány Ferenc miniszterelnök akkori megfogalmazása, mely szerint „új vasfüggöny” ereszkedett Európára. Azonban a „közhangulat” a régió államai között meglévő különbségek figyelembevételére fordult el, mivel a németek egyértelműen jelezték, hogy nem hajlandóak egységes tömbként kezelni a tőlük keletre fekvő államokat. Ami a kedvezőbb gazdasági mutatókkal bíró csehek (és lengyeleket) illeti, nekik sem állt érdekükben, hogy a befektetők a súlyos adósságteherrel küzdő Magyarországgal, vagy a példátlanul súlyos recesszióba zuhanó balti államokkal vegyék őket egy kalap alá.

A Topolánek kormány nem tudta végigvinni az uniós elnökséget, mivel 2009. március 24-én a koalíció elvesztette a bizalmi szavazást a parlamentben (a kormány ellen 101-en szavaztak a 200 tagú törvényhozásban).³⁹¹ A bizalmi szavazást az ellenzéki Cseh Szociáldemokrata Párt kezdeményezte, mert szerinte a „kormány korrupt és nem lesz képes az ország felelős vezetésére”.³⁹² A kormányválság nem jött jól a 2009 januárjától az EU elnökségi feladatait ellátó Csehországnak (már csak a nemzetközi megítélés szempontjából sem),³⁹³ ráadásul a közép-európai ország utolsóként fogadta el az Európai Unió működési reformját tartalmazó Lisszaboni Szerződést.³⁹⁴ Topolánek a bizalmi szavazás másnapján bírálta Barack Obama amerikai elnök gazdaságélénkítő programtervét, „a pokolba vezető útként”³⁹⁵ aposztrofálva azt, óva intve az európai államokat az amerikai minta követésétől.

A megalakult új kormány Jan Fischer vezetésével vette át az uniós soros elnökségét. A kormány mandátuma eredetileg csupán a 2010 októberére tervezett választásokig tartó időszakra szólt, de egy váratlan alkotmánybírói döntés 2010 tavaszára tolta ki a választások megrendezését. Az új kormány – szembeesülve a kiábrándító 2009-es deficit-előrejelzésekkel –, megszorító-csomagot fogadott el a költségvetési hiány csökkentése érdekében. A 2010-es költségvetésről szóló szavazás során a szociáldemokraták és a kommunisták által „arcon csapott” Fischer-kabinet egyik nagy problémája – Jiří Pehe politikai elemző szerint –, hogy a szakértő-kormány „túl népszerű” lett a politikusokhoz képest, így azok próbálnak minden alkalmat megragadni, hogy a reflektorfénybe kerüljenek. Mindenesetre tény, hogy a válságkezelést minden politikai erőnek könnyebb volt rábíznia egy „kívülálló”, független, szakértői kormányra, minthogy a politikailag kellemetlen pénzügyi megszorításokat bármelyiküknek is magára kellett volna vállalnia. A 2010-es költségvetés elfogadása során tapasztalt, populista javaslatok megjelenése összefüggésbe hozható a tavaszi választások közeledtével is.

³⁹⁰ Ailing in the east – European Union leaders decline to bail out Eastern Europe. The Economist

³⁹¹ Megbukott a cseh kormány – HVG.hu, 2009. március 24.

³⁹² Megbukott a cseh kormány – HVG.hu

³⁹³ Topolánek toppled – The European Union frets over the collapse of the Czech government. The Economist, 2009. március 26. Elérhető: http://www.economist.com/world/europe/displaystory.cfm?story_id=E1_TPPSQQNR

³⁹⁴ Bár ebben döntő szerepet játszott Václav Klaus elnök makacskodása, és sokáig Topolánek pártja, a jobbközép Polgári Demokraták (ODS) is megosztottak voltak a kérdésben, mivel Klausnak számos pártolója akadt euroszeptikus nézeteit illetően a politikai tömörülésen belül.

³⁹⁵ Czech premier slams Obama stimulus plan – The Wall Street Journal

Konklúzió

Hazánk sok tekintetben hasonlít Csehországhoz, ám ez utóbbi „jobb tanulóknak” bizonyult a gazdaságpolitikai fegyelem betartása terén. A válságkezelésben Csehország hazánknál jóval nagyobb mozgástérrel bírt. Az alacsonyabb államadósság és a jobb hitelminősítói besorolás könnyebbé tette számára a válságkezelő intézkedések finanszírozásának biztosítását. Bár a korona szintén ki volt téve az árfolyamváltozásoknak, nem kellett a válság során akkora mértékű gyengülést megtapasztalnia az euróval szemben, mint a magyar valutának, bár ugyanez az exportra gyakorolt kedvezőtlen hatásán keresztül mégis érezhető a reálgazdaság teljesítményében.

A lakosság nagyobb megtakarítási hajlandósága és a devizahitelek elhanyagolható szerepe is hozzájárult az ország gazdasági és pénzügyi helyzetének stabilitásához. A nagyobb cseh megtakarítási ráta elkerülhetővé tette az ország számára külföldi hitelek felvételét. Mondanunk sem kell, Csehország egyáltalán nem szorult külső segítségre, így sem az IMF-től, sem pedig az Európai Uniótól nem kényszerült kölcsön igénybevételére. Így a csehek, bár rövidtávon saját eurozóna-tagsági kilátásuk bánhatja, a gazdasági válság következményeinek enyhítését részben az államháztartási hiány és az államadósság mérsékelt elengedésével tudják biztosítani.

Politikai értelemben olyan típusú válsaggal Magyarországnak nem kellett szembesülnie, mint a cseheknek, hiszen a válság idején is stabil többséggel rendelkező kormánya volt hazánknak. A populizmus azonban mindkét országban jelen van, és a választások közeledtével várhatóan fel fognak erősödni a gazdasági realitásokkal szembemenő hangok. Azonban egy fontos különbséget ezen a ponton megállapítani kényszerülünk: Csehországnak jóval nagyobb mozgástere van felelőtlen ígérek beváltására, mint nekünk, így Magyarországnak nincs más választása, mint a gazdasági reformok folytatása. Mindkét országban probléma, hogy a válságkezelő intézkedésekben nem kapott szerepet a vállalkozásokra nehezedő adminisztrációs terhek csökkentése, a szabályozási politika áramvonalasítása, pedig hosszabb távon mind a cseheknél, mind pedig itthon a hatékonyan működő kis- és középvállalati szektor lehet az innováció forrása, amely elengedhetetlen a versenyképesség szinten tartásához, nemhogy a növeléséhez.

A válságkezelés cseh modellje leginkább a német modellre emlékeztet, amely a kilábalást fokozott exportra és a felhalmozott megtakarításokra építi, szemben például az újonnan körvonalazódó „mediterrán” modellel, amelyben a rövidtávú politikai érdekek olyan szociális és gazdaságpolitikához vezettek, amelyet leginkább felelőtlennek lehet nevezni.

Végezetül pedig figyelmeztető jel a csehek igen negatív teljesítménye, ami az EU soros elnöki pozíciójának betöltését illeti. Csehország vállán hatalmas terhet jelentett egy gazdasági és egy belpolitikai válság kellős közepén a soros elnökséggel járó többletfeladatok ellátása – de ezt nem lehet mentségeként kitenni az ablakba, amikor az ország külső megítélése kerül szóba. Hasonlóképp igen negatív képet fest, amikor egy ország politikai elitje nem képes a legminimálisabb kérdésekben sem közös platformra kerülni és a hirtelen rájuk vetülő publicitás mély belső ellentéteket tár fel egy stabil és tiszteletre méltó tagállam imázsa helyett.

Felhasznált források

Tanulmányok, elemzések:

1. Czech Republic – From recession to gradual recovery (EU országjelentés, 2009. ősz) elérhető: http://ec.europa.eu/economy_finance/pdf/2009/autumnforecasts/cz_en.pdf
2. Report on Transformation – Hard Landing – Central and Eastern Europe facing the global crisis - PriceWaterHouse Coopers, 2009. szeptember
http://www.pwc.com/en_CZ/cz/tiskove-zpravy-2009/hard-landing-report.pdf
3. Ministry of Finance, Department for Financial Policies: Macroeconomic forecast, October 2008
http://www.mfcr.cz/cps/rde/xchg/mfcr/xsl/macroeconomic_forecast.html?year=2008
4. Ministry of Finance, Department for Financial Policies: Macroeconomic forecast, January 2010
http://www.mfcr.cz/cps/rde/xbcr/mfcr/MakroPreEN_2010Q1_komplet_pdf.pdf
5. Ministry of Finance, Fiscal Outlook, October 2009
http://www.mfcr.cz/cps/rde/xbcr/mfcr/FiskalniVyhledEN_2009Q2_komplet_pdf.pdf

Internetes híroldalak:

1. Topolanek toppled – The European Union frets over the collapse of the Czech government. The Economist, 2009. március 26. Elérhető:
http://www.economist.com/world/europe/displaystory.cfm?story_id=E1_TPPSQQRN
2. Grumpy Uncle Vaclav. The Economist, 2008. December 4. Elérhető:
http://www.economist.com/world/europe/displaystory.cfm?story_id=E1_TNSNQRSR
3. Ailing in the east – European Union leaders decline to bail out Eastern Europe. The Economist, 2009. március 1. Elérhető:
http://www.economist.com/world/europe/displaystory.cfm?story_id=E1_TPNDJPPV
4. Central Europe's muddled politics. The Economist, 2006. július 3.
5. Someone in charge, at last. The Economist, 2007. január 25.
6. Fear of floating – A special report on the euro area. The Economist, 2009. június 11. Elérhető:
http://www.economist.com/specialreports/displaystory.cfm?story_id=E1_TPSGSQPS
7. The Czech economy – An opportunity being missed. The Economist, 2006. November 23.
8. Korhatáremelésre szükség van – Beindult a nagyüzem a szomszédban – Portfolio.hu – Elérhető:
<http://www.portfolio.hu/cikkek.tdp?h=7&k=5&i=127668>
9. Megbukott a cseh kormány – HVG.hu, 2009. március 24.
10. Czech Stimulus Package – World Bank, 2009.03.17.: <http://crisistalk.worldbank.org>
11. Crisis will delay Czech euro adoption, says bank chief – Leigh Phillips, euobserver.com, 2008.10.13.: (<http://euobserver.com/9/26916>)

12. Czech premier slams Obama stimulus plan – The Wall Street Journal, 2009.03.30
<http://online.wsj.com/article/SB123800894293240619.html>
13. Czech and Hungarians unveil stimulus as Romania mulls IMF – Reuters UK. 2009.02.16.:
<http://uk.reuters.com/article/idUKTRE51F31Z20090216>
14. Czech government approves fiscal stimulus package – Top News, 2009.02.16.:
www.topnews.in/czech-government-approves-fiscal-stimulus-package-2126042
15. Czech lawmakers pass plan to boost car sales – Monsters&Critics.com, 2009.09.09.:
http://www.monstersandcritics.com/news/business/news/article_1500192.php/Czech-lawmakers-pass-plan-to-boost-car-sales
16. Czech house gives prelim nod to extra stimulus – LSE.co.uk, 2009.03.31.:
[http://www.lse.co.uk/FinanceNews.asp?ArticleCode=m4rip7k9jkezd2d&ArticleHeadline=Czech house gives prelim nod to extra stimulus](http://www.lse.co.uk/FinanceNews.asp?ArticleCode=m4rip7k9jkezd2d&ArticleHeadline=Czech%20house%20gives%20prelim%20nod%20to%20extra%20stimulus)
17. Czech Chamber of Deputies approves 2010 state budget – AllBusiness, 2009.12.09.:
<http://www.allbusiness.com/government/government-bodies-offices-government/13552101-1.html>
18. Czech economy shows signs of recovery – Financial Times, 2009.12.09.:
<http://www.ft.com/cms/s/0/9c4ad4f6-e4b5-11de-96a2-00144feab49a.html>
19. CSSD aims to adopt euro in 2014-2015 – České Noviny, 2010.01.21.:
(http://www.ceskenoviny.cz/tema/zpravy/cssd-aims-to-adopt-euro-in-2014-2015/423930&id_seznam=2278)
20. CSSD head presents anti-crisis strategy – Prague Daily Monitor, 2010.01.14.
21. Recession hits the Czech Republic – State and banks now acknowledge the crisis – Praguepost.com, 2009.02.12. <http://www.praguepost.com/business/534-recession-hits-the-czech-republic.html>
22. Cabinet passes stimulus package – Praguepost.com, 2009.02.19.:
(<http://www.praguepost.com/business/596-cabinet-passes-stimulus-package.html>)
23. Anti-crisis package sparks debate – RadioPrague, 2009.02.24.:
(<http://www.radio.cz/en/article/113596>)
24. Outgoing coalition, opposition agree on stimulus package – RadioPrague, 2009.04.10.:
(<http://www.radio.cz/cz/clanek/115225>)
25. Government close to finalising main priorities – RadioPrague, 2009.05.19
<http://www.radio.cz/en/article/116433>
26. Government's fall may weaken Czech EU presidency, slow down reforms – RadioPrague, 2009.03.25: (<http://www.radio.cz/en/article/114565>)
27. Hard cuts planned for gov't spending – Praguepost.com, 2009.06.17:
<http://www.praguepost.com/business/1537-hard-cuts-planned-for-govt-spending.html>
28. State predicts heavy deficit – Finance Ministry: 2009 deficit will hit 4 percent of GDP – Praguepost.com, 2009.04.09.: <http://www.praguepost.com/business/1014-state-predicts-heavy-deficit.html>

29. Car scrapping incentive scheme scrapped after Klaus veto, but for how long? RadioPrague, 2009.07.10.: <http://www.radio.cz/en/article/118180>
30. Czech companies complain credit crunch has begun – RadioPrague, 2009.06.17 (<http://www.radio.cz/en/article/117392>)
31. Czechs keep an eye on Germany's fiscal package – Praguepost.com, 2009.02.19.: (<http://www.praguepost.com/business/592-czechs-keep-eye-on-germanys-fiscal-package.html>)
32. Deficit cutting budget proposal now given higher chance of success – RadioPrague, 2009.09.16.: (<http://www.radio.cz/en/article/120320>)
33. Volatility of crown problem for Czech firms, says Škoda executive as fall of government raises questions over euro adoption date – RadioPrague, 2009.04.02.: <http://www.radio.cz/en/article/114838>
34. MPs pass austerity package for 2010 – RadioPrague, 2009.09.25.: <http://www.radio.cz/en/article/120649>
35. Caretaker government demanding fresh mandate and consensus on 2010 budget – RadioPrague, 2009.09.16.: <http://www.radio.cz/en/article/120319>
36. PM Fischer outlines government's priorities for remainder of period in office – RadioPrague, 2009.10.21.: <http://www.radio.cz/en/article/121423>
37. Czech government seeks to get back on track following budget wobble – RadioPrague, 2009.12.15.: <http://www.radio.cz/en/article/123201>
38. Economist encourages caution – Jan Vejmělek looks at causes and solutions to the financial crisis – Praguepost.com, 2009.12.13.: <http://www.praguepost.com/business/3177-economist-encourages-caution.html>
39. Czech 2010 state budget to take effect, Klaus signs it – České Noviny, 2009.12.27.: <http://www.financninoviny.cz/zpravy/klaus-podepsal-rozpocet-s-rekordnim-schodkem/413734?id=413755>
40. Czech government unveils final figure for record 2009 state deficit – RadioPrague, 2010.01.04.: <http://www.radio.cz/en/article/123717>
41. IMF mission warns time running out for economic reforms – RadioPrague, 2010.01.26.: <http://www.radio.cz/en/article/124412>
42. Czech president not to sign bills to increase budget deficit - České Noviny, 2010.01.04.: http://www.ceskenoviny.cz/tema/zpravy/czech-president-not-to-sign-bills-to-increase-budget-deficit/415884&id_seznam=2037
43. Fischer asks MPs to reject bills deepening budget deficit – Prague Daily Monitor, 2010.01.28.: <http://praguemonitor.com/2010/01/28/pm-asks-deputies-reject-bills-deepening-budget-deficit>
44. Caretaker cabinet's plan to adopt euro in 2016 could meet indifference of future government – RadioPrague, 2010.01.25.: <http://www.radio.cz/en/article/124377>

45. Czech govt to submit strategy for overcoming crisis – Fischer – České Noviny, 2009.12.20.:
<http://www.ceskenoviny.cz/zpravy/czech-govt-to-submit-strategy-for-overcoming-crisis-fischer/412975>

Egyéb információ-források

1. Standard and Poor's
2. IMF
3. Eurostat
4. Cseh Pénzügyminisztérium
5. Cseh Statisztikai Hivatal
6. OECD
7. Európai Központi Bank

3. GAZDASÁGI VÁLSÁGKEZELÉS SZLOVÁKIÁBAN

Bevezetés

Szlovákia, a Meciar-kormány alatti gazdasági diszkrecionalizmus, populizmus és EU-nonkonformitás után 2002-től nagy lépésekben zárkozott fel regionális versenytársaihoz, majd megelőzve Lengyelországot és Magyarországot egyre jobban közeledett az Európai Unió átlagához. 2003-ban már nem lehetett kérdés Szlovákia EU-csatlakozása, s a csatlakozás évének turbulenciáit bátran kiegészített még a Dzurinda-kormányzat reformcsomagokkal. Ezek közül a társadalombiztosítási reform Dzurinda bukását, az adóreform viszont a nagyon gyors fellendülést, a külföldi tőke gyors beáramlását, a munkanélküliség mérséklését okozta.

A Fico-kormány bizonyos reformokat megfordított, de vigyázott Szlovákia versenyképességére, így sikeresen tudta tartani az euróövezethez vezető konvergenciát, amely betetőzéseként 2009-ben – a kelet-közép-európai új EU-tagállamok között a sokkal fejlettebb helyzetből induló Szlovéniát követően elsőként vezette be a közös fizetőeszközt. Így a válság elmélyülése időszakában statisztikailag irreleváns mértékre süllyedt a lakosság hitelállományának devizakitettsége, bankrendszere stabilitásából pedig még arra is futotta, hogy egyes esetekben a külföldi (mindenekelőtt az osztrák) anyabankok tőkeellátásában besegítsen.

A válság sokkal inkább a reálszférát sújtotta, amelyet igyekeztek állami beavatkozással, mindenekelőtt különféle fiskális támogatási rendszerekkel – több-kevesebb sikerrel – enyhíteni. A GDP-visszaesés ugyan 2009-ben jelentős maradt – a fogyasztás, beruházás és nettó export együttes csökkenésével –, azonban jó kilátások vannak a reálgazdaság gyors felépülésére. Problémát okozhat ugyanakkor az elhúzódó fiskális egyensúlytalanság (még ha nagyon kedvező helyzetből is indult, és semmiképpen sem mérhető a brit szigeteken megfigyelt nehézségekhez) és a 2010-es választások hordoznak magukban politikai kockázatot is.

Szlovákia a válság előtt: sikeres felzárkózás

Míg az 1990-es években az Európai Uniós csatlakozási tárgyalások folyamán az is felmerült, hogy Szlovákia – a visegrádi országok között egyedülként – esetleg a csatlakozás első „keleti” köréből is kimarad, addig 2009-re Szlovákia euróvezeti tagország lett. Ez mindenekelőtt a jelentős politikai összefogás (lényegében a Meciar-féle kormány 1998-as bukását követően, nagyrészt 2006-ig), a bátor adóreform (2004-ben) és a befektetőbarát környezetet ösztönző egyéb átalakítások következménye. Ennek nyomán jelentős beruházások mentek végbe az országban mindenekelőtt közvetlen tőkebefektetésekből, a foglalkoztatás növekedése mellett a munkanélküliség jelentősen visszaesett – noha meglehetősen magas szinten volt a válságot megelőző években is (2007: 11,0%, 2008: 9,6% az IMF adatai alapján).

Ugyanakkor az államháztartási konszolidáció nemcsak irányát, hanem teljesítményét tekintve is sikeres volt: 2007-ben 1,9%, 2008-ban 2,5% volt az államháztartás GDP-arányos hiánya, az államadósság pedig 30% alá csökkent. A hosszú távú állampapírhozamok (amelyek a maastrichti kamatkritérium alapját képezik) 2004-től kezdődően sohasem szárnyalták túl 2 százalékot meghaladó

mértékben a legalacsonyabb hozamú 3 euróövezeti tagállam átlagát.³⁹⁶ Végül a konvergencia-évben³⁹⁷ az infláció mértéke is megfelelt a kritériumnak (2006-ig nem, majd 2008-ban sem), az ERM II tagság pedig 2005 novemberétől adott volt. Így a 2008. áprilisi döntés lényegében csak Szlovákia euróövezeti csatlakozását támogathatta, amely meg is történt.

Mivel a felzárkózási folyamat leglényegesebb eleme gazdasági értelemben az adóreform volt, így ezt mindenképpen érdemes legalább körvonalazni.

A 2004. évi szlovákiai adóreform³⁹⁸

Az adóreform alapvető céljai a következők voltak:

- A közvetlen adók felől eltolódás a közvetett adók felé
- A kivételek és különleges elbírálások eltörlése az átláthatóság növelésére³⁹⁹
- Alacsony standard adókulcs(ok) bevezetése – Szlovákia végül a helyi adók kivételével valóban egykulcsos rendszert vezetett be
- Gazdasági optimalizáció az adórendszerben (az adórendszer ne legyen a társadalmi célokat elérni kívánó támogatás-helyettesítő rendszer) – ennek keretében megszűnt az adóprogresszió⁴⁰⁰
- A bevételek többszöri adóztatásának minimalizálása (társasági adót követően ne legyen osztalékadó, örökösödési és ajándékozási adók eltörlése)

³⁹⁶ <http://www.klikkbank.hu/bankihirek/20080617-mnb-euro-euro-diszkont-kincstarjegy-allampapir-piac-suppan-torok.html>

³⁹⁷ Az euróövezeti csatlakozás tervezett dátumát megelőző év áprilisában hoznak döntést az euróövezet tagállamai a jelölt felvételéről, az ezt megelőző 12 hónap az ún. konvergencia-év, amelyben a maastrichti kritériumok teljesítését ellenőrzik.

³⁹⁸ Balláné Nagy Katalin: A szlovákiai adóreform jellemzői, következményei, pozitív és negatív hatásai, valamint magyarországi vonatkozásai (in: EU Working Papers 2006/4, 68-81. o.) alapján.

³⁹⁹ Az idézett műben szereplő példa szerint a jövedelemadó törvény 37 különféle adókulcsot, 90 kivételt, 66 adó alól felmentett jövedelmet és 19 adóalapot nem növelő bevételt tartalmazott – vagyis még az „átlagos” kelet-közép-európai adóztatásban is meglehetősen alacsony transzparenciájú volt. (Balláné Nagy Katalin: i. m., 69. o. alapján)

⁴⁰⁰ Bár bizonyos adókötelezettséggel nem terhelt jövedelmek következtében enyhe progresszió maradt az átlagos (effektív) adókulcsban. Ennek a legismertebb megjelenési helye a személyi jövedelemadó, ahol az éves létminimum 19,2-szerese az adómentes összeghatár, s ennek fele a bevallási kötelezettség alsó határa. Maradtak továbbá családi kedvezmények (házastárs után adóleírás lehetősége, ha azt a házastárs nem tudja kihasználni, gyermekek utáni adóbónusz).

Az adó- (és járulék)rendszer legfontosabb jellemzői⁴⁰¹ a reform előtt, illetve után

	2003	2004	2005
Társasági adó	25%	19%	19%
Személyi jövedelemadó	10-38%	19%	19%
ÁFA	14-20%	19%	19%
Osztalékadó	15%	-	-
ÁRFOLYAMNYERESÉG-ADÓ	25%*	19%*	19%*
Kamatadó	25%*	19%*	19%*
Helyi adó(k) ⁴⁰²	12 fajta**	12 fajta**	9 fajta + 1 illeték***
Ingtalanadó	3 fajta****	3 fajta****	
Munkáltatói járulék	38,2%	35,2%	35,2%
Munkavállalói járulék	12,8%	13,4%	13,4%
Egyéni vállalkozói járulék	49,8%	49,65%	49,65%

* Társasági adó részeként

** Lakás más célú felhasználása, közterület használat, szállás, üdülőhelyi, kutya, belépőjegyi, alkohol és dohány utáni, behajtás történelmi városrészbe, reklám, árukiadó automata, játékautomata, atomenergia

*** Helyi önkormányzati: Ingatlan (föld, épület (0,2-6,5 EUR/m²), lakás (0,1-0,31 EUR/m²)), kutya, közterület használat, szállás, árukiadó automata, játékautomata, behajtás történelmi városrészbe, atomenergia; regionális önkormányzati: gépjárműadó (személygépkocsi (41,5-155,4 EUR/év), haszonjármű (46,6-1860 EUR/év)); illeték: hulladékszállítás

**** Föld, épület, lakás

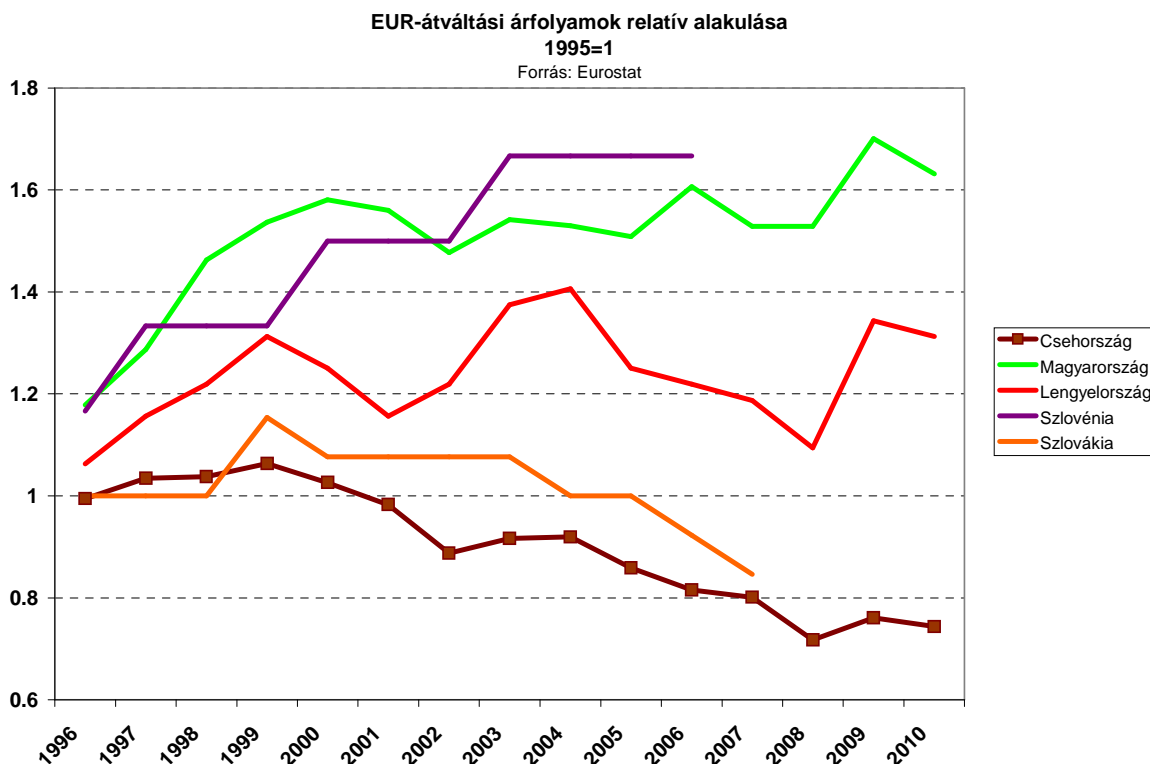
Az adóreform nyomán az adóbevételek már a bevezetés évében növekedtek, ami részint az adóalap szélesedése, részint a forgalmi adó átlagkulcs-növekedése, végül a könnyebb ellenőrizhetőség következménye. A reform nagy nyertesei rövidtávon a – mindenekelőtt külföldi – befektetők voltak, akik egy teljesen átláthatatlan rendszer helyett egy erősen transzparens, hosszabb távon is tervezhető adórendszerrel találták szemben magukat, valamint a nagyon alacsony és nagyon magas jövedelműek. A széles középréteg ugyanakkor a kezdetekben hátrányosabb helyzetbe került, így az adóreform, társulva más reformokkal (mindenekelőtt az egészségügyben) végül 2006-ban kormányváltáshoz vezetett. Ezután a reformok egy részét eltörölték/újraértelmezték, az adóreform – és gazdaságélénkítő hatása – azonban helyben maradt.

Az eurós bérek és járulékok versenyképessége a régióban

Szlovákiában az euró bevezetése egy erős pénznem átvételét jelentette, ráadásul meglehetősen erős árfolyamon történt az átváltás szlovák koronáról euróra.

⁴⁰¹ Balláné Nagy Katalin: i. m., 71. o.

⁴⁰² Fontos változás, hogy az adóreformot követően alakultak a helyi adók valóban helyi adókká, vagyis alkalmazásukról, pontos mértékükről a helyi önkormányzatok dönthettek.

Más kérdés ugyanakkor, hogy a mindenkor Szlovákiában alkalmazott fizetőeszköz (2008. december 31-ig a szlovák korona, utána az euró) erősödése a régió többi pénznemével szemben csak 2009. márciusig erősödött. Az aktuális árfolyamok a szlovákiai euróbevezetés időpontjában mértékhez hasonlóak, sőt csupán a magyar forint nem erősödött ebben a periódusban, a cseh korona és a lengyel zloty egyaránt igen.⁴⁰³ Ennek megfelelően nem beszélhetünk egy rövid időszaktól eltekintve a szlovák munkaerő árfolyam-determinálta versenyképesség-romlásáról. Ezt tovább erősíti, hogy Magyarország, Lengyelország és Csehország egyaránt néhány éven belül szeretne az euró-övezethez csatlakozni, ami – legalábbis Szlovénia és Szlovákia esetében egyaránt – a konvergencia folyamat alatt a csatlakozni kívánó ország euróval szembeni felértékelődéséhez vezethet. Ennek megfelelően legfeljebb a GDP-erősödés által kiváltott bérdinamika veszélyeztetheti a szlovák versenyképességet a régióban. Mivel azonban várhatóan – legalábbis az IMF előrejelzése szerint – az elkövetkező években nem jelentkezik jelentős eltérés a GDP-dinamikában (2012-től kezdődően 1 százalékponton belüli eltérést tartalmaz a prognózis), így a nagyon átlátható szlovák adó- és szabályozási rendszer okozta versenyelőny középtávon tartós maradhat (legalábbis nem készlet tőkekivonásra).

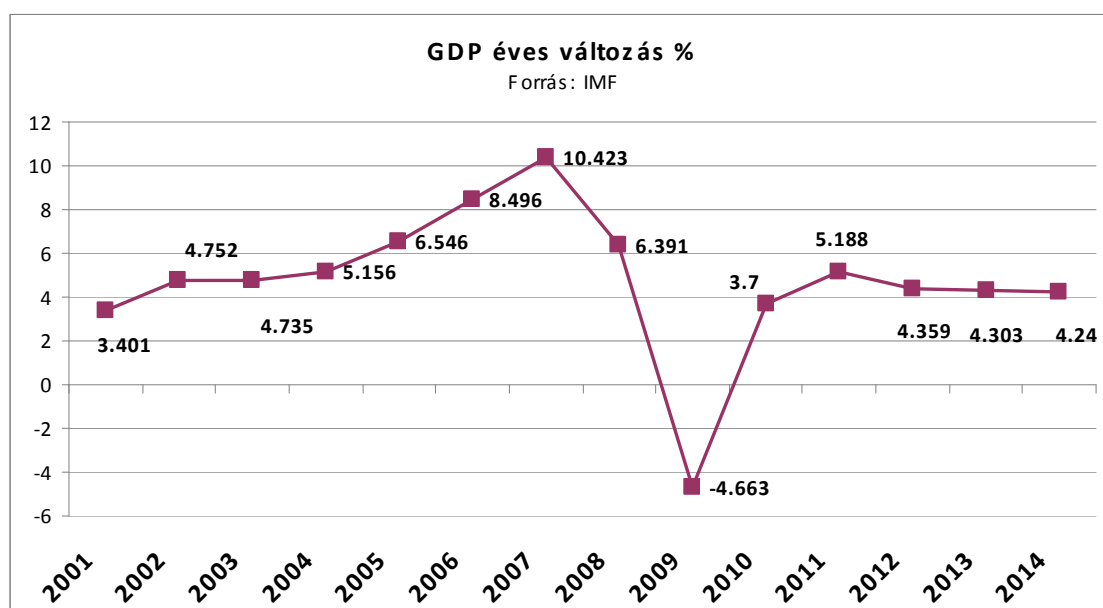
A szlovák gazdaság alakulása 2001-2008 között

Ha az adóreform – és nem teljesen melléleg a 2004. májusi Európai Unió csatlakozás – hatását akarjuk megjeleníteni, érdemes néhány jellemző makroadat változását szemügyre venni.

⁴⁰³ A forint 1,66 százalékkal gyengült, a cseh korona 3,19, a lengyel zloty 4,66 százalékkal erősödött az euórhoz képest 2009. január 1-hez viszonyítva a Szlovák Nemzeti Bank adatai alapján (<http://www.nbs.sk/en/statistics/exchange-rates/foreign-exchange-charts/HUF>, <http://www.nbs.sk/en/statistics/exchange-rates/foreign-exchange-charts/CZK>, <http://www.nbs.sk/en/statistics/exchange-rates/foreign-exchange-charts/PLN>)

A bruttó hazai termék 2001-2004 között ugyan érzékelhetően (és az Európai Unió mértékét lényegesen meghaladóan) növekedett, 2001 kivételével a visegrádi országok körében is a legmagasabb mértékben, azonban az eltérések ekkor még nem voltak kiugróak. A magyar GDP-növekedésnél 2001-ben alacsonyabb volt a szlovákiai, de a következő három évben sem haladta meg az eltérés a 0,6 százalékot – Csehországban és Lengyelországban ennél nagyobb volt az évezred első három évében a GDP-dinamika elmaradása. 2005-től kezdődően azonban a növekedés meghaladta a 6 százalékos mértéket, sőt 2007-ben kétszámjegyű volt (10,4 százalék). 2006-2008 között a – szintén erőteljesen bővülő – cseh és lengyel gazdaságot 1,7-4,3 százalékpont között előzte meg a növekedési ütemben. Ennek következtében a visegrádi országok közül előbb Lengyelországot (2003), majd Magyarországot (2007) is utolérte az USD-ben számított egy főre jutó GDP tekintetében.⁴⁰⁴

A szlovák GDP növekedése

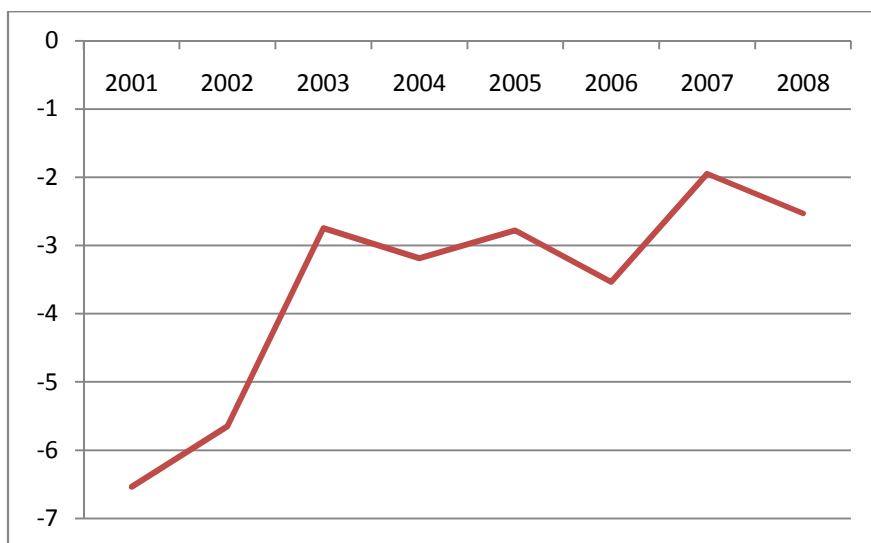
Forrás: IMF World Economic Outlook adatbázisa

A GDP ilyen ütemű növekedése nagyon jó hatással volt az államháztartás konszolidálására is: a növekedés erőteljesen növelte a jövedelem minden tényezőjét, így az adóbevételeket is, míg kiadási oldalon a szlovák kormányok nem hoztak a lehetőségeket maximálisan kiaknázó „gálán” változtatásokat. A GDP-arányos hiány visszaesése már a Dzurinda-kormány hatalomra lépését követő első évben megindult, ez a folyamat a későbbiekben stabilizálódott. A hiány 2003 és 2008 között egyetlen egyszer sem haladta meg a 3,6 százalékot, sőt, 2007-2008-ra a GDP 1,9-2,5 százalékáig sikerült mérsékelni. Ennek és a gyors növekedésnek az együttes hatása vezetett az adósságállomány drasztikus visszaeséséhez.⁴⁰⁵ Így az eredetileg (2001-ben) is jóval a maastrichti kritérium alatti – 48,9 százalékos – adósságráta a 2002-2004 közötti lassú csökkenés után 2005-2006-ban 11 százalékponttal mérséklődött, majd 2007-2008-ra a bruttó államháztartási adósságállomány a GDP 30% alá csökkent.

⁴⁰⁴ Forrás: IMF World Economic Outlook adatbázisa

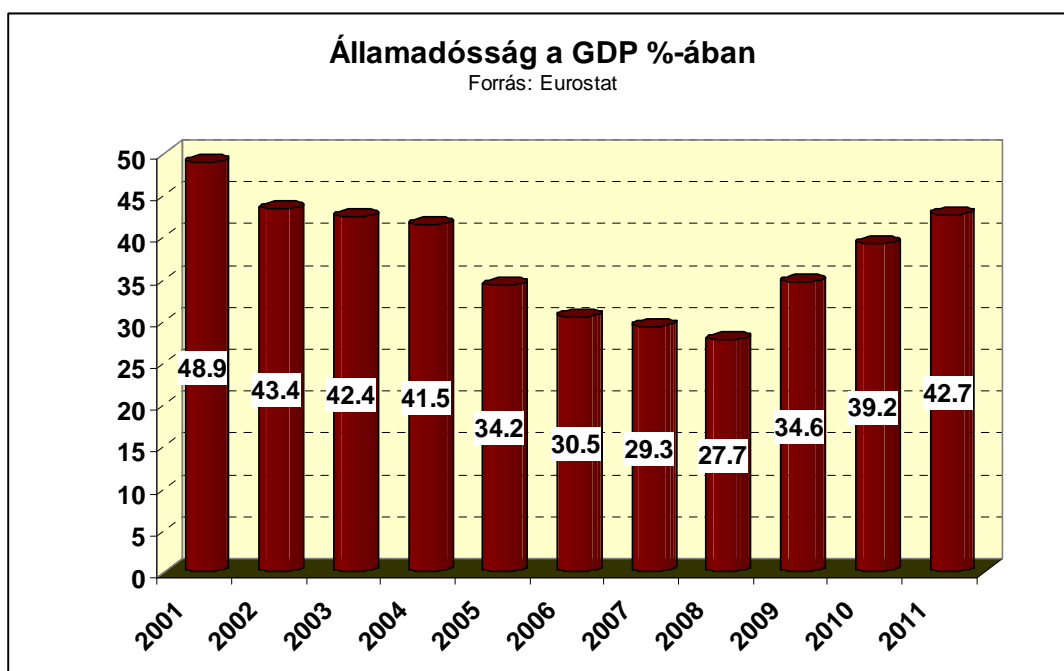
⁴⁰⁵ A Stabilitási és Növekedési Egyezményben (SGP) lefektetett 60 százalékos GDP-arányos bruttó államadósság és 3 százalékos államháztartási hiány együttes fenntarthatósága alacsony (5 százalék körüli) *nominális* GDP-növekedésen alapul. Ha a fent leírt *reál* GDP-növekedési adatokat a deflátorok figyelembevételével *nominális* bővüléssé alakítjuk, kiderül, hogy 2006-2008 között átlagosan is 10 százalékot meghaladó volt a növekedés, ami az adott hiány mellett az adósságráta gyors visszaeséséhez vezet.

Az államháztartási hiány Szlovákiában (a GDP százalékában)

Forrás: IMF World Economic Outlook adatbázisa

A bruttó államadósság alakulása Szlovákiában

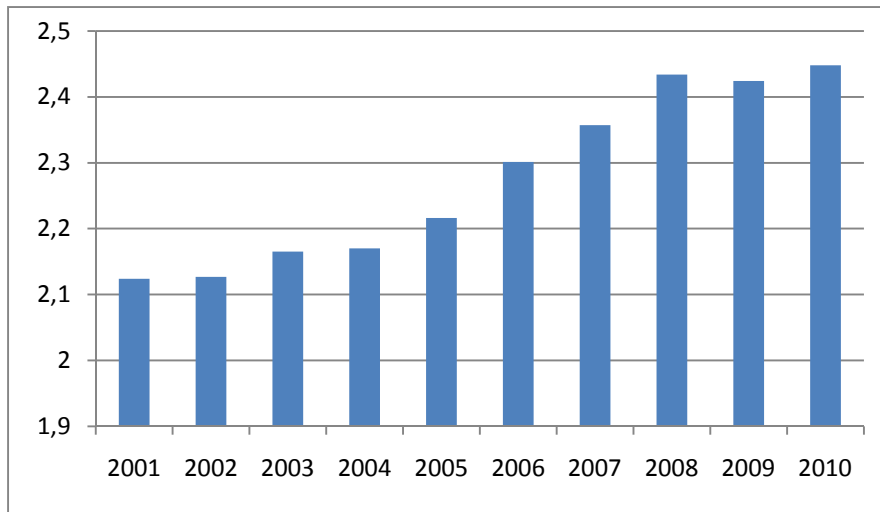
Forrás: Európai Bizottság, Gazdasági és Pénzügyi Főigazgatóság (DG EcFin)

A gazdasági fellendülés másik jelentős pozitív hozadéka a foglalkoztatás javulása és a munkanélküliség csökkenése. Mivel a szlovák szociális ellátórendszer nem nevezhető nagyvonalúnak, a jövedelem nélküliek komoly megélhetési problémával néznek szembe. Ennek következtében nagy az ösztönzés az álláskeresésre,⁴⁰⁶ így nagy a regisztrált munkanélküliek hányada is – a legnagyobbak között szerepel az Európai Unióban. A 2008. év nagy sikere, hogy a munkanélküliséget 10 százalék alá tudták csökkenteni, az ezredforduló utáni közel 20 százalékos értékről. Mindeközben 2001-hez képest 310 ezer fővel nőtt a foglalkoztatás, ami egy 5,4 millió fő körüli népességű országban igen

⁴⁰⁶ A szlovák munkaerő nagyfokú mobilitása kapcsán elég, ha a Magyarországon alkalmazott szlovákiai állampolgárokra gondolunk, mindenekeztül a szlovák-magyar határhoz közeli cégeknél (pl. Suzuki).

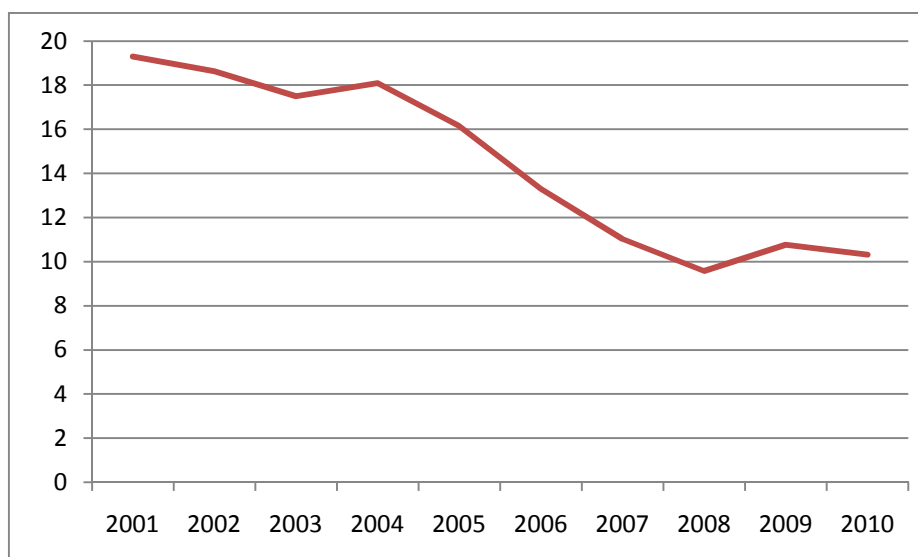
jelentős (a kiinduló 2,1 millió foglalkoztatotthoz képest is). Ezzel együtt, a munkanélküliségi ráta jelentősen meghaladja a többi visegrádi országban jegyzettet.

A foglalkoztatás alakulása Szlovákiában (millió fő)

Forrás: IMF World Economic Outlook adatbázisa

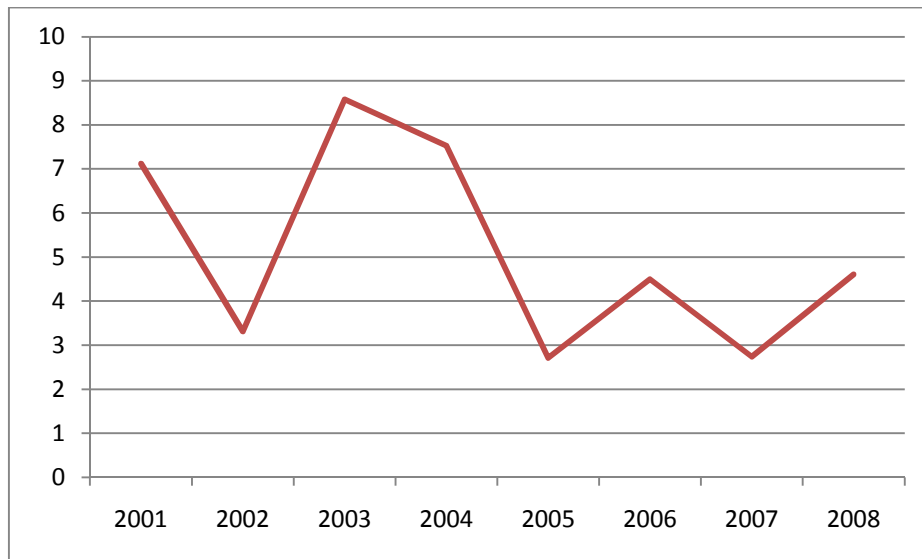
A munkanélküliség alakulása Szlovákiában (%)

Forrás: IMF World Economic Outlook adatbázisa

A gyors fejlődés ugyanakkor az árszínvonal mérsékelt emelkedése mellett ment végbe. A vizsgált időszakban a fogyasztói árindex egyetlen év átlagában sem haladta meg a 10 százalékot (közelében is csupán 2003-ban járt), ugyanakkor 5% alatti volt a mértéke 2002-ben, majd 2005-től kezdve folyamatosan (a 2004. évi magasabb érték a forgalmi adózás – adóreformból és EU-s kötelezettségekből adódó – szigorításának következménye).

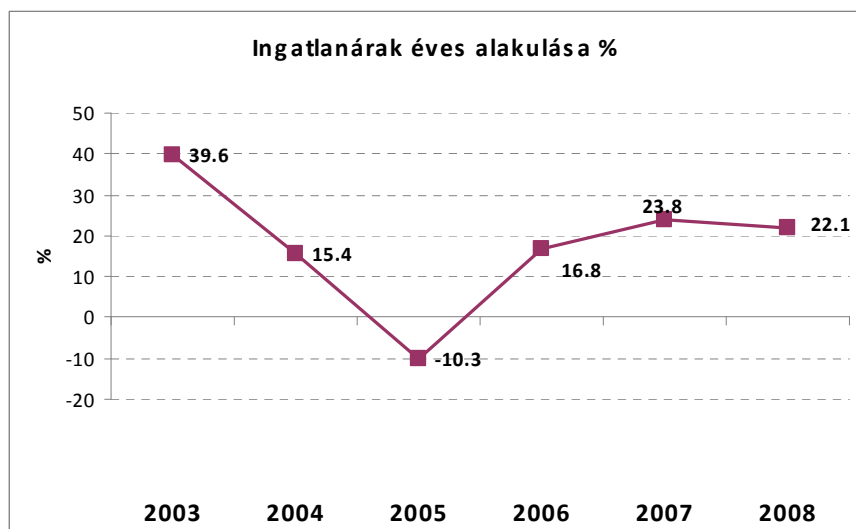
A fogyasztói árszínvonal növekedése Szlovákiában (az előző évi árszint százalékában)

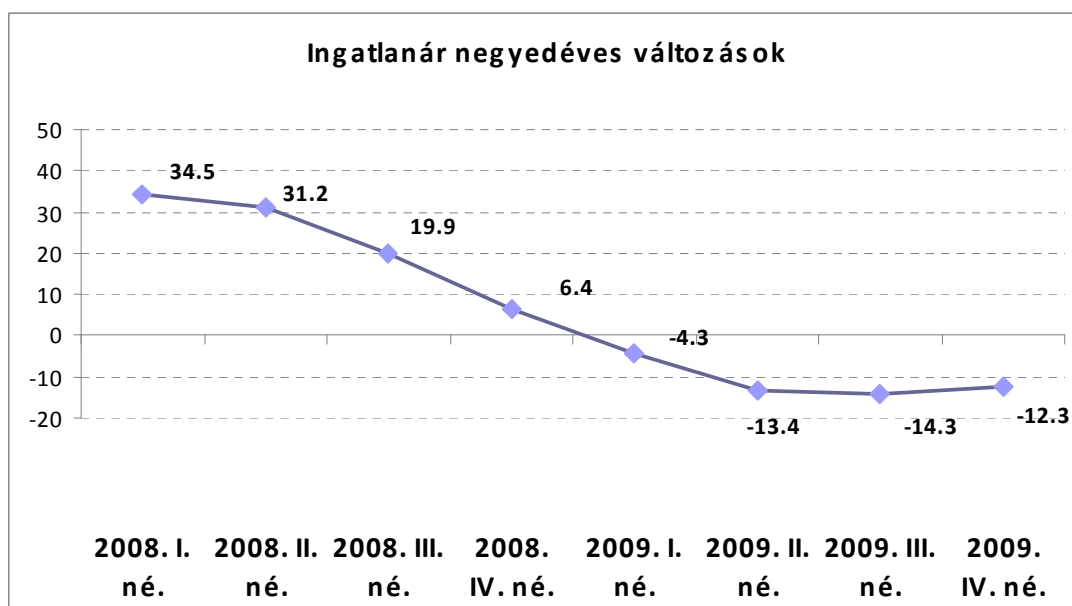

Forrás: IMF World Economic Outlook adatbázisa

A válság előszeleként számon tartott ingatlanár-emelkedésben ugyanakkor sokkal markánsabb erősödés volt megfigyelhető: a nyolc év összességében az ingatlanárak 155%-kal emelkedtek a kiinduló szinthez képest. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy 2005-ben végbement egy kisebb korrekció, a kezdeti árszint nagyon alacsony volt és az ingatlanszerzés lényegesen alacsonyabb eladósodással járt, mint például Magyarországon. Ráadásul a hitelállomány árfolyamkockázatát tekintve a hitelfelvevők nagyon konzervatívnak számítottak: a 2008-ig kialakuló minimális (az összes hitel 5%-át sem elérő) devizában denominált hitel szinte kizárólag euróban volt – ennek megfelelően a devizahitel állomány 2009-re lényegében megszűnt.

Az ingatlanárak emelkedése Szlovákiában

Forrás: Szlovák Nemzeti Bank (Narodna Banka Slovenska)⁴⁰⁷

Szlovákia a válság alatt

Az euróövezeti tagság a saját előnyeit és hátrányait Szlovákiára is kivetítette a válság során. Egyfelől árfolyamproblémák nem merülhettek fel, a pénzügyi közvetítőrendszer is sokkal biztosabb lehetett működésében. Az euróövezet pénzügyi közvetítőrendszerét az Európai Központi Bank sokkal gyorsabban biztosította likviditási- és tőkefacilitásai lehívhatóságáról, mint a többi EU-tagországban találhatóék. Nemcsak a CDS-felárak növekedése maradt el az euróövezeten kívüli országokétól, hanem a hitelbedőléseké is. Másfelől a pénzügyi válság fertőzésének terjedésében a reálgazdaság gyorsabban esett áldozatul, mint az euróövezeten kívüli országokban: a kiskereskedelmi forgalom például – mint a fogyasztás jó közelítője – átlagosan több mint 10 százalékkal esett vissza 2009-ben⁴⁰⁸, szemben például a magyarországi 5,2 százalékkal⁴⁰⁹.

Szlovákia, kiinduló fiskális és monetáris politikai helyzetéből adódóan viszonylag bátran mert költségvetést (is) terhelő eszközökhöz nyúlni, de ennek közvetlen pozitív eredménye nehezen volt észlelhető (gondoljunk például a meglehetősen sikertelen roncsprémium-programra az autóipar megmentése céljából⁴¹⁰): a GDP 2009. évi visszaesését az IMF (2009 októberében) 4,6 százalékra becsülte, míg az államháztartási hiányt 5,3 százalékra. Utóbbiban ráadásul az Európai Bizottság elemzői – még ennél is – sokkal pesszimistábbak voltak: ők 6,3 százalékosra becsülték a deficitet. Mindehhez hozzájárult a munkaerőpiac enyhe romlása: a foglalkoztatás tízezer fős csökkenéséhez a munkanélküliségi ráta 1,2 százalékpontos növekedése társult (vagyis mindenekelőtt az álláskeresők száma növekedett tovább, az ebből származó – mindenekelőtt kelet-szlovákiai – társadalmi

⁴⁰⁷<http://www.nbs.sk/en/statistics/selected-macroeconomics-indicators/residential-property-prices/residential-property-prices-basic>

⁴⁰⁸ <http://www.bumm.sk/38386/visszaesett-tavaly-a-kiskereskedelmi-forgalom-szlovakiaban.html>

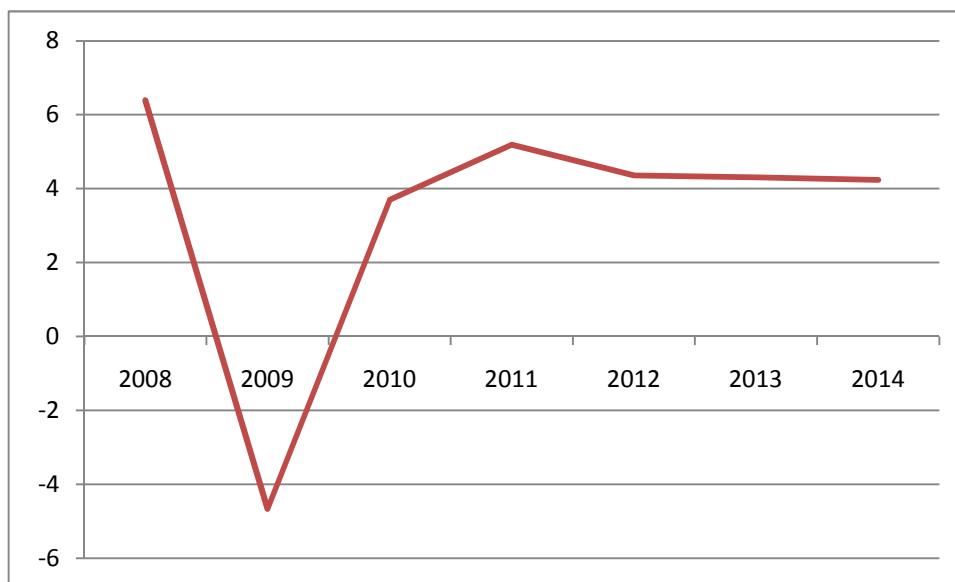
⁴⁰⁹ <http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xftp/gyor/kis/kis20912.pdf>

⁴¹⁰ A programról l. például http://www.fn.hu/penzuguay/20090309/roncspremium_szlovakiaban_is/, a kételyekről <http://www.origo.hu/uzletinegyed/valsag/20090629-szlovakia-roncspremium-hatastalan-gdp-alig-jarul-hozza-import-autok-vasarlasa.html>.

feszültséget tovább erősítve). A nem túl kiterjedt gyorsforgalmi úthálózat fejlesztését lelassították, bár az újbóli gyorsítás első jelei már mutatkoznak.⁴¹¹ Fontos siker ugyanakkor, hogy a deflációt Szlovákiának sikerült elkerülnie, az árszint 1,5 százalékos növekedése még nem kell, hogy hosszabb távon rontsa a várakozásokat.

A bruttó hazai termék dinamikája szinte minden tényezőjében romlott: a fogyasztás és beruházás markáns csökkenése mellett az erős fizetőeszköznek és a felvevőpiacok gyengélkedésének nyomán a nettó export is visszaesett, így a magas kormányzati kiadások csupán a romlás enyhe mérséklésére voltak elegendők. A GDP további alakulása mindenképp a Szlovákiában jelen levő – mindenképp autóiipari – nagyvállalatok „talpra állásától” függ, ebben azonban erős bizakodást lehet kivenni a prognózisokban. Ha a Volkswagen valóban Szlovákiában fogja végezni Up! márkájának gyártását – mint ahogy ez 2008. decembere után ismét felmerült –, akkor az IMF bizakodó becslései megalapozottak lehetnek. Ennek alapján a tavalyi csökkenést idén közel hasonló mértékű visszaerősödés követheti, amely jövőre akár 5 százalék feletti GDP-növekedéshez is vezethet, amely ezt követően 4 százalék körüli éves dinamikában stabilizálódhat (vagyis folytatódhat a felzárkózás az EU átlagához).

A szlovák GDP növekedése 2008-at követően (az előző év %-ában)

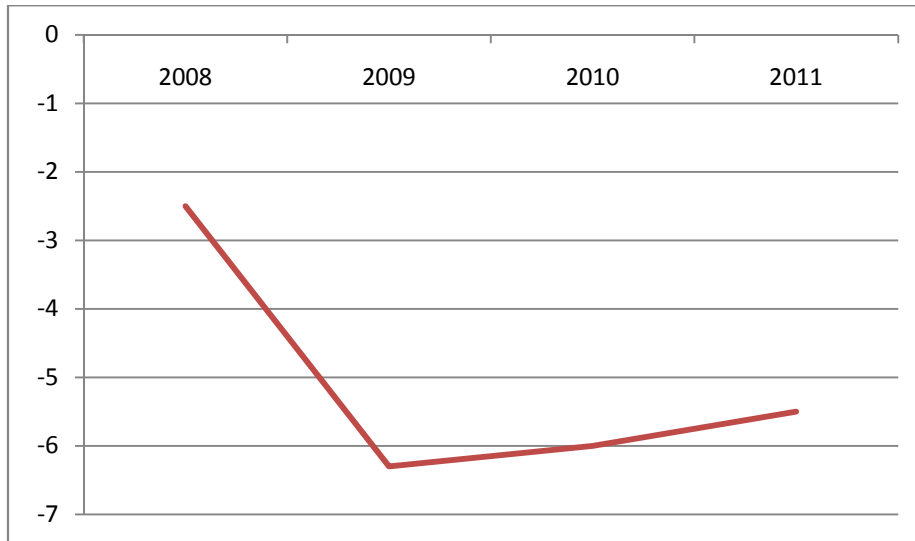

Forrás: IMF World Economic Outlook adatbázisa

Az államháztartás helyzete mindeközben várhatóan a lazítás irányába mutat, vagyis erősen kontraciklikus jellegű. Az IMF csak 2010-ig jelez itt előre, ezért célszerűbbnek tűnt az Európai Bizottság – ráadásul államadóssággal együtt adott – becsléseit figyelembe venni. Ez alapján 2010-ben csupán 0,8, 2011-ben 0,5 százalékponttal javul a hiánymutató, ami így továbbra is a 3 százalékos kritérium felett maradna. 2010-ben ez vélhetően szankciók nélkül maradhat, kérdéses azonban, hogy egy esetlegesen elhúzódó deficit mennyire sarkallná az Európai Bizottságot a túlzott deficit eljárás következtetés alkalmazására Szlovákiában. Az államadóság GDP-arányos növekedése mindenesetre – köszönhetően a várhatóan viszonylag gyorsan regenerálódó bruttó hazai terméknek 2011-re is alig fogja meghaladni a 40 százalékot, vagyis Szlovákia a legalacsonyabb adósságú országok között marad az EU-ban.

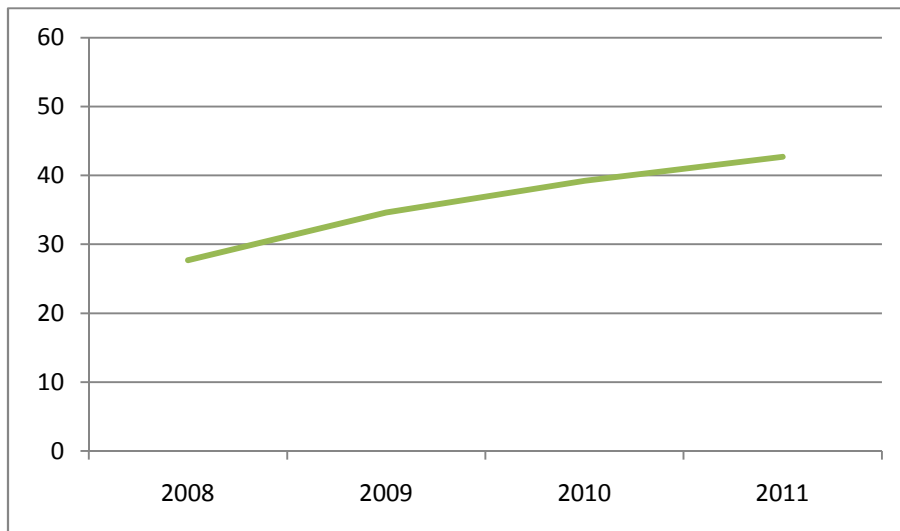
⁴¹¹ http://automenedzser.hu/hirek/20100122_epul_az_eddigi_legdragabb.aspx

Az államháztartási hiány Szlovákiában 2008-at követően (a GDP %-ában)

Forrás: Európai Bizottság, Gazdasági és Pénzügyi Főigazgatóság (DG ECFIN)

A bruttó államadósság alakulása Szlovákiában 2008-at követően (a GDP %-ában)

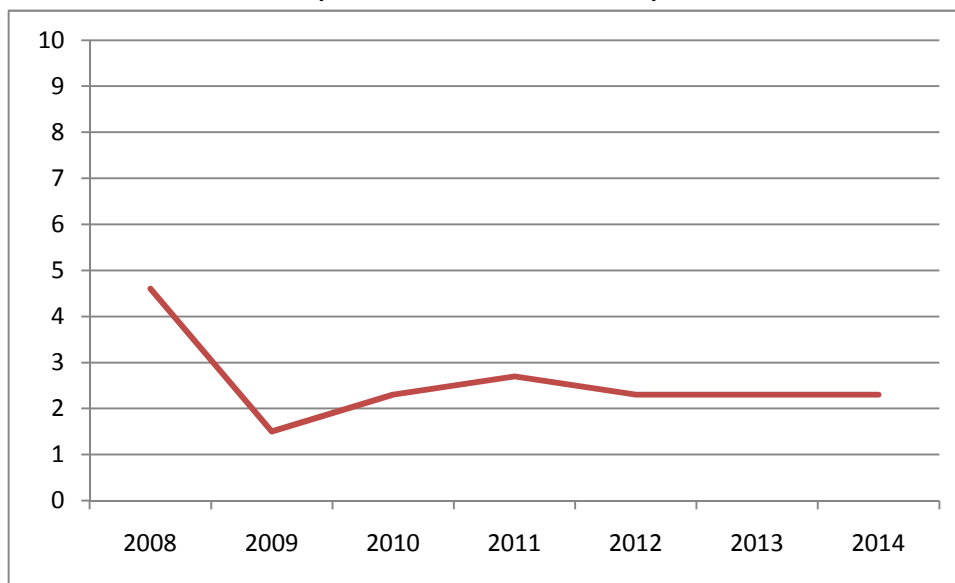
Forrás: Európai Bizottság, Gazdasági és Pénzügyi Főigazgatóság (DG ECFIN)

A foglalkoztatás a 2009. évi csökkenés után 2010-ben várhatóan ismét emelkedik, az év átlagában meghaladhatja a 2008. évi csúcspot. A munkanélküliség eközben a 2009. évi kilengést követően újra csökken, de a potenciális munkavállalók várakozásainak lassú javulása nyomán a 2008. évi mérték e tekintetben 2010-ben még nem valósul meg (2011-12 magasságában történhet ez). Távlatos előrejelzés egyelőre ebben a tekintetben például az IMF-nél nincs, de a markáns (még ha nem is a válságot megelőző mértékű) GDP-erősödés munkaerő-piaci helyzetet javító hatása az évtized közepére már stabilan 10 százalék alatti munkanélküliségi szintet hozhat.

Az árszínvonal-növekedés alacsony szintje az IMF előrejelzései alapján az elkövetkező években is fennmarad, még ha a 2009. évi minimumot valamelyest meg is fogja haladni. Felfelé mutató kockázat lehet ugyanakkor, ha fiskális konszolidáció válik szükségessé – bár erősen kétséges, hogy ebben

Szlovákia nem további kiadásmérséklést vezetne-e be, amely árszínvonal-növelő hatása elenyésző a bevételnövelésnél megjelenőhöz képest. Szintén kockázatot jelenthet az importált infláció, mivel az euróövezet irányából ezzel szemben Szlovákia semmilyen monetáris eszközzel nem védheti magát. Azonban mindezek is csupán 1-1,5 százalékponttal növelhetnék az előre jelzett 2,5 százalék körüli értékeket.

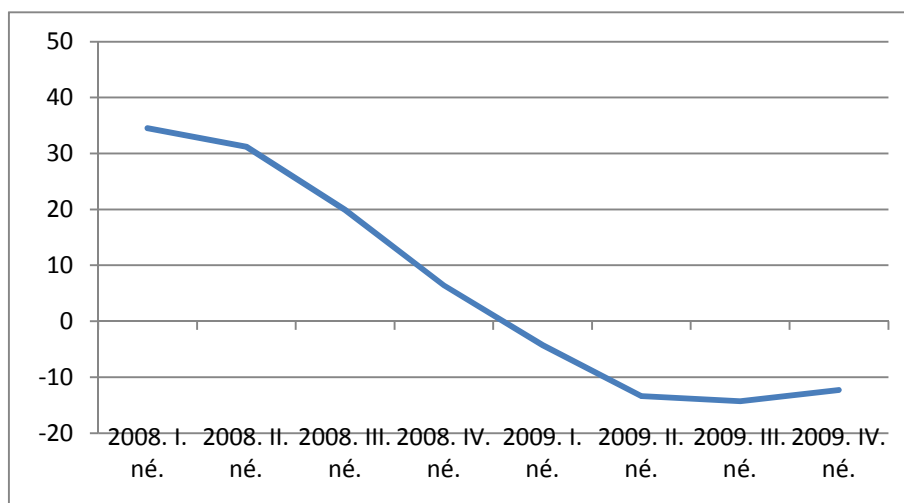
**A fogyasztói árszínvonal növekedése Szlovákiában 2008-at követően
(az előző évi árszint %-ában)**

Forrás: IMF World Economic Outlook adatbázisa

Végül a válság folyamán fontos indikátorként számon tartott ingatlanárakra is érdemes ismét kitérni. Szlovákia esetében a 2008-2009. évi adatok azt mutatják, hogy ugyan megfigyelhető volt az árszint mérséklődése, ennek mértéke azonban mérsékelt volt, így 2009 végén is magasabb volt az ingatlanok árszínvonala, mint 2007 végén. A negyedéves adatok alapján nem lehet kizárni, hogy az ármérséklődés még 1-2 évig fennmaradjon, ugyanakkor a negatív dinamika csúcsa valóban lehetett a 2009. évi III. negyedév.

Az ingatlanárak emelkedése Szlovákiában (az előző év azonos negyedévi árszintjének %-ában)

Forrás: Szlovák Nemzeti Bank (Narodna Banka Slovenska)

A reálgazdaság monokulturális szerkezetének kockázatai

Szlovákia kitétsége autóiparának jelentős: a szlovák GDP negyedét adja hozzávetőleg az autógyártás.⁴¹² Az ország három autógyárával (Volkswagen/Skoda Pozsonyban, Peugeot/Citroën (PSA) Nagyszombaton és Kia Zsolnán) autógyártó nagyhatalomnak számít, feltételezhetően még 2009-ben is meghaladta a félmilliót a gyártott autók száma.⁴¹³ Ennek megfelelően az autóipar dinamikája erősen kihat az egész gazdaság működésére: 2009 áprilisában, amikor az autógyártók termelése 51,6 százalékkal csökkent az előző év azonos időszakához képest, az ipari termelés is 24,8 százalékkal esett⁴¹⁴ – bár a GDP-re vonatkozóan nem ismertek havi bontású adatok, de a fentiek alapján ez a reál-GDP változásában is 10 százalék feletti esést okozhatott.

Az autóipar térnyerése tovább erősítette a regionális eltéréseket, mivel mindhárom autógyár Szlovákia fejlettebb, nyugati részén található. A Szlovákia keleti és nyugati felét összekötő gyorsforgalmi úthálózat hiánya a kelet-szlovákiai beszállító-rendszer kialakulását nagymértékben ellehetetleníti.

Másfelől az autóipar húzása nagy szerepet játszott a költségvetés és a munkaerőpiac helyzetének javulásában. Az államháztartás mozgástere így beruházásait tekintve is nagyobb lett, ennek megfelelően a közlekedési infrastruktúra fejlesztése a válság alatt is lehetséges maradt: a Pozsony-Kassa közötti autópálya további szakaszai – amelyek nem a cseh-szlovák határ mellett futnak – 2014-ig tervezett elkészítése nem feltétlenül szenved jelentős csúszást (bár a pontos kivitelezés valószínűtlennek tűnik). Ez pedig jelentős szerepet játszhat a kelet-szlovákiai térség fejlődésében, ami az autóipari „kitétség” csökkenéséhez vezethet. Ez viszont csak középtávon (5-10 év) lehetséges, ha azon belül a szlovákiai autóipar hirtelen visszaesése következne be – amelyre jelenleg kevés jel mutat⁴¹⁵ – akkor a gazdaság valóban nehéz helyzetbe kerülhet.

Szlovák gazdaságpolitika – pro-, vagy kontraciklikus?

Szlovákia gazdaságpolitikáját a Dzurinda-kormány alatt egyértelmű fiskális szigor, számos szociális juttatás csökkentése, az adórendszer kedvezményei nagy részének megszüntetése jellemezte. Mivel ez indulásakor egy jelentős deficittel rendelkező, ugyanakkor stabil (3-5% közötti) növekedéssel jellemezhető környezetben történt, így akár kontraciklikusnak is tekinthető. Más kérdés azonban, hogy a szabályozási rendszer drasztikus áttekinthetőbbé tétele meglehetősen gyorsan fejtette ki hatását, így ezek az elemek akár prociklikusnak is tekinthetők.

A Fico-kormány enyhe fiskális lazítása (a társadalombiztosítási reformok leállításával) egyértelműen prociklikus volt, azonban nagyon jelentős átalakítás a 2006-2009 közötti időszakban nem ment végbe, az euró-övezeti konvergencia elérésére fordított intézkedéseket inkább kontraciklikusnak szokás tekinteni. Persze ez sem egyértelmű, mert míg az árfolyam-erősödés engedése (az export nehezítésén keresztül) inkább kontra-, az alacsony kamatszint prociklikus. Valójában azonban túl

⁴¹² Forrás: http://ecoline.hu/ceg/20091214_peugeot_tatra.aspx

⁴¹³ Forrás: <http://www.klikkbank.hu/valsag/20091002-tul-a-melyponton-a-szlovak-autoipar.html>

⁴¹⁴ Forrás: http://index.hu/gazdasag/blog/2009/06/09/szakadekba_zuhant_a_szlovak_autoipar/

⁴¹⁵ A szlovák autóipar többek egybehangzó véleménye szerint túl van a mélyponton, 2009 decemberében a PSA is termelése bővítését jelentette be (http://ecoline.hu/ceg/20091214_peugeot_tatra.aspx)

jelentős elmozdulás a gazdaságpolitikában nem történt, a társadalompolitikai (mindenekelőtt a verbális) populizmus fejezte ki a legjobban az eltérést az előző kormányzattól.

Ettől eltérő 2009-ben a válság kezelésében alkalmazott intézkedéssorozat, amely a költségvetési hiány szabadon engedését okozta (pénzügyi piacoknak nyújtott garanciák – még ha Frankfurt támogatásával is – ebbe az irányba mutattak, fontos említeni a roncsprémiumot, és nagyon fontosak a hosszabb távú kötelezettségvállalások például az autópálya-építésben). Azonban továbbra sem történt jelentős belső keresletösztönzés (sem a fogyasztás, sem a beruházások erőteljes támogatása oldaláról), így a visszaesés alatti kontraciklikusság is mérsékelte.

A „szlovák modell”

Szlovákia gyors ütemű felzárkózása mögött a 2002-es meglehetősen széles körű politikai, és bizonyos mértékig kialakult társadalmi konszenzus mellett fontos szerepet játszott, hogy kedvező nemzetközi konjunkturális környezetben hajtották végre. A nagy autógyártók szinte önmagukban húzták fel a szlovák gazdaságot, ami azonban jelentős mozgásteret teremtett a szlovák makrogazdaságnak, amit egy sikeres (és sok szempontból nagyon kedvező idejű) euróövezeti csatlakozás teljesített ki. A szlovák fiskális és pénzügyi stabilitásnak pedig nagyon ékes jele az IMF-nek nyújtott hitelkeret, amellyel a legfejlettebb országok társaságához csatlakozhatott.

A szlovák változások ugyanakkor nem vezettek a súlyos regionális egyenlőtlenségek csökkenéséhez, a munkanélküliség nem tudott kellően alacsony szintre kerülni (és ebben is nagyon nagy eltérések vannak az EU-ban is fejlett régióknak számító Pozsony és környéke és a kelet-szlovákiai régiók között). Mindehhez az 5,4 milliós szlovák lakossághoz számított 2,4 milliós foglalkoztatotti létszám sem tartozik az EU élmezőnyéhez. A társadalmi egyenlőtlenségek erős súrlódásokhoz vezettek (a 2004. februári éhséglázadás után nemcsak egy éven belül nem javult a helyzet,⁴¹⁶ hanem azóta sem jelentősen). A szlovák szolgáltatói szektor erősödése messze elmarad az ipari növekedéstől, pedig földrajzi elhelyezkedése kapcsán ebben aktív konkurense lehetne akár Magyarországnak, akár Dél-Lengyelországnak.

Ennek megfelelően nehéz egyértelműen szlovák modellről beszélni, még ha a Dzurinda-kormány beavatkozásai a szlovák makrogazdasági helyzet jelentős javulásához vezetett is.

Konklúzió

A szlovák példa Magyarország számára számos értékes tapasztalatot tartogat. Kellő politikai összefogással és társadalmi háttérrel komoly átalakításokat lehet véghezvinni a gazdaságban, amelyek közül csak a társadalmilag leginkább ellenzettek esnek áldozatul egy kormányválságnak. A Dzurinda-kormány reformjai teremtették meg a gyors euró-övezeti csatlakozás lehetőségét.

A szlovák adórendszernek a nagyon jó áttekinthetősége mellett – ami a befektetők és így a versenyképesség számára igen kedvező – nagy előnye, hogy a különféle többszörös adóztatási lehetőségeket szinte teljesen kikerüli. Ez a rendszer ugyanakkor nem enged semmiféle ösztönzést és diszkrecionalizmust, vagyis a (hazai) kis- és középvállalkozások fejlesztését a piacra és a nagy multinacionális vállalatokra bízta. Ez önmagában nem tekinthető hátránynak, viszont egyértelmű

⁴¹⁶ Forrás: <http://hvg.hu/vilag/20050224szlovehseg>

gazdaságpolitikai állásfoglalás (ami csak akkor bír tartalommal és értelemmel, ha legalább középtávon – néhány éven keresztül – fennmarad).

Az állami szintű piacorientált reformok önmagukban elősegítik a teljes gazdaság fejlődését, regionális szinten viszont erősen bizonytalan hatásuk. Ahhoz, hogy regionálisan az eltérések csökkenjenek, ne pedig bővüljenek, szükséges a megfelelő infrastruktúra megteremtése és fenntartása, esetleg az elmaradottabb régiók tudatos támogatása (nemcsak Európai Unió forrásokból).

Egy jelentős fiskális kiigazítás, vagy akár gazdasági reform hiába bír gyors gazdaságnövelő hatással (akár már a reform évében is), rövidtávon mindenképpen társadalmi súrlódásokhoz vezethet, vagyis a gazdaságpolitikai bátorságért könnyen lehet, hogy politikai árat kell fizetni. Egy nagyívű – és gazdaságilag nagyon racionális – reform nehezen adható el a választópolgárok irányába, fenntartása ugyanakkor a politikai ellenfél számára is hasznos lehet. Mivel Szlovákiában is demokratikus váltógazdaság működik, az eredeti reformer oldalnak az elvesztett után következő választáson ismét esélye lehet a kormányzati pozícióba kerülésre, éppen ezért a reform akár számára is hasznos lehet – egy ellenzéki ciklus átvészelését követően.

Az euróövezeti csatlakozás külső sokkok ellen jelentős védelmet nyújt, exportszűkítő hatása pedig – legalább Szlovákia esetében – csak átmeneti, mivel az EU eurózónán kívüli tagállamainak fizetőeszközei a konvergencia időszakában inkább felértékelődés irányába mozdulnak, mint leértékelődésébe.

Összességében elmondható, hogy Szlovákia – köszönhetően a válságot megelőző nagyon fegyelmezett államháztartásának, a hitelállomány elenyésző devizakitettségeinek, valamint részint ehhez kötődően az euró-övezet nyújtotta monetáris biztonságnak – a gazdasági válságot viszonylag kevés megrázkódtatás árán tudta eddig átvészelni és jó eséllyel rendelkezik arra, hogy az újbóli fellendülés időszakát gyorsan elérje. Szlovákia esetében ugyan beszélhetünk IMF-hitelről – csak éppen a Kelet-Közép-Európában megszokottal ellentétes irányban: 2010. február 12-én aláírt szerződésnek megfelelően a *Szlovák Köztársaság 440 millió euró mértékű kölcsönkeretet biztosít az IMF számára.*

Mindenképpen veszélyt jelenthet ugyanakkor, hogy fiskális rendszerét a válság megrázta, s ennek konszolidációja főként akkor jelenthet veszélyt, ha kénytelen lesz bevételi oldalon is a költségvetéshez nyúlni (a nagyon átlátható és stabil adórendszer, továbbá a viszonylag alacsony elvonási szint Szlovákia versenyképességének talán legfontosabb tényezője). Másik jelentős veszélytényezőt a GDP-ben, valamint – közvetve és közvetlenül egyaránt – fontos szerepet betöltő autóipar esetleges vártnál lassabb fellendülése jelentheti.

Végül a 2010-es szlovákiai választások jelenthetnek akkor veszélyt, ha az a politikai rendszer további popularizálódásával, vagy radikalizálódásával jár – különös tekintettel arra, ha mindez a gazdaságpolitikát is érinti.

Hivatkozások, felhasznált irodalom

1. Balláné Nagy Katalin: A szlovákiai adóreform jellemzői, következményei, pozitív és negatív hatásai, valamint magyarországi vonatkozásai (in: EU Working Papers 2006/4)
2. http://www.nbs.sk/_img/Documents/BIATEC/BIA01_06/9_15.PDF
3. http://www.euroframe.org/fileadmin/user_upload/euroframe/docs/2009/EUROF09_Barrell_Fic_etal.pdf
4. http://ec.europa.eu/economy_finance/pdf/2009/autumnforecasts/statistical_en.pdf
5. <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tsieb090&plugin=0>
6. <http://www.nbs.sk/en/statistics/selected-macroeconomics-indicators/residential-property-prices/residential-property-prices-basic>
7. http://nui.epp.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=sts_trtugr_a&lang=en
8. http://www.bankaustria.at/informationpdfs/Household_Slovakia.pdf
9. IMF World Economic Outlook Database
(<http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2009/02/weodata/weoreptc.aspx?sy=2002&ey=2014&scsm=1&ssd=1&sort=country&ds=%2C&br=1&c=936&s=PCPIPCH%2CPCPIEPCH%2CLE%2CCLP&grp=0&a=&pr1.x=25&pr1.y=10>)
10. http://automenedzser.hu/hirek/20100122_epul_az_eddigi_legdragabb.aspx
11. <http://www.bumm.sk/38386/visszaesett-tavaly-a-kiskereskedelmi-forgalom-szlovakiaban.html>
12. <http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xftp/gyor/kis/kis20912.pdf>
13. http://www.fn.hu/penzugy/20090309/roncspremium_szlovakiaban_is/
14. <http://www.origo.hu/uzletinegyed/valsag/20090629-szlovakia-roncspremium-hatastalan-gdp-alig-jarul-hozza-import-autok-vasarlasa.html>
15. http://ecoline.hu/ceg/20091214_peugeot_tatra.aspx
16. <http://www.klikkbank.hu/valsag/20091002-tul-a-melyponton-a-szlovak-autoipar.html>
17. http://index.hu/gazdasag/blog/2009/06/09/szakadekba_zuhant_a_szlovak_autoipar/
18. http://www.nbs.sk/en/statistics/exchange-rates/foreign-exchange-charts/_HUF
19. http://www.nbs.sk/en/statistics/exchange-rates/foreign-exchange-charts/_CZK
20. http://www.nbs.sk/en/statistics/exchange-rates/foreign-exchange-charts/_PLN
21. <http://hvg.hu/vilag/20050224szlovehseg>
22. <http://www.klikkbank.hu/bankihirek/20080617-mnb-euro-euro-diszkont-kincstarjegy-allampapir-piac-suppan-torok.html>

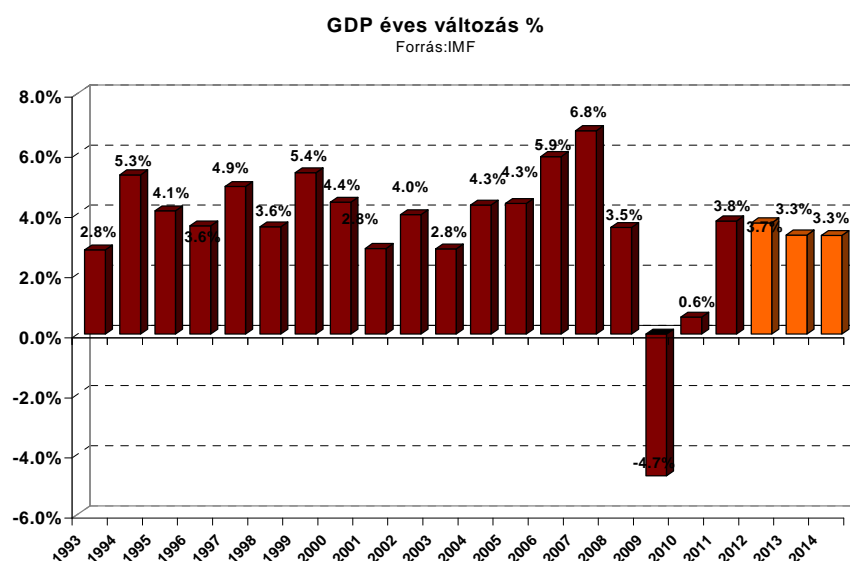
4. Gazdasági válságkezelés Szlovéniában

Bevezetés

Szlovéniát a válságot megelőzően sikeres és stabil gazdasági növekedési pálya, viszonylag fejlett és dinamikus növekvő pénzügyi szektor, a közép-kelet-európai volt szocialista országok között kiemelkedően magas jövedelem- és életszínvonal, társadalmi jólét, és súlyos megosztottságtól mentes politikai és közélet jellemezte. A válság mégis elérte, éppolyan intenzitással, mint ahogy régióbeli társain végigszántott. A pénzügyi rendszer – ahol a válságot megelőző években negatív, eladósodási folyamatok indultak be – megingott, a szlovén gazdaság exportpiacai pedig 2008 végén lényegében összeomlottak. Egy válságra adott válasz sikerét, eredményességét leginkább az idő múlásával lehet megítélni, de az olyan válaszok, amelyek maguk is az időben előre tekintenek és nem pusztán akut problémákat kezelnek, magukban hordozzák a kiutat a válságból. A szlovén gazdaságpolitika sokrétű válaszokat igyekezett adni a válságra. Az aktuális problémákra adott gyors válaszokon túl bizonyos mértékig már a gazdaság strukturális gondjaival való szembenézésre is sor került, hiszen a világgazdasági folyamatok mellett elsősorban ezek akadályozzák a tartós gazdasági-társadalmi felemelkedést. Mindazonáltal a válságkezelés költséges, a válságból való kilábalás pedig hosszadalmas folyamatnak tűnik.

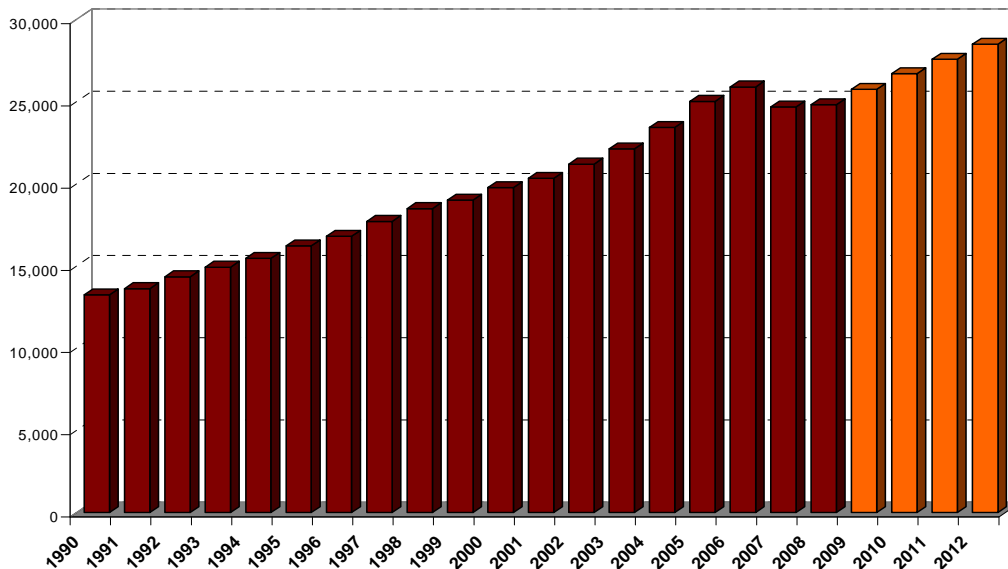
Előzmények

A szlovén gazdaság a kilencvenes évek második felétől kezdődően stabil növekedési pályára állt, tartós és magas ütemű gazdasági növekedést produkált. A reál GDP a 2000-2008-as időszakban, időben egyre javuló teljesítményt mutatva évente átlagosan 4,3%-kal nőtt, 2007-ben már 6,8% volt az éves növekedés. A 10 uniós tag közép-kelet európai országgal összehasonlítva, hagyományosan Szlovéniában a legmagasabb az egy főre jutó GDP, ami 2000-2008 között évente átlagosan 13%-kal növekedett.

GDP (nemzeti valutában)

Forrás:IMF

Az ország gazdaságának és tulajdonviszonyainak szerkezete egyszerre mutat párhuzamosságokat és jelentős eltéréseket a többi poszt-szocialista országhoz képest.

A GDP felhasználásának szerkezetében Szlovénia nem tér el jelentősen a többi közép-kelet-európai országtól, a háztartások és az államháztartás GDP arányában mért fogyasztása régiós összehasonlításban az alacsonyabbak közé tartozik, 52% illetve 18%. Jellemző a bruttó felhalmozás és azon belül főként a bruttó állóeszköz-felhalmozás magas, időben növekvő aránya, előbbi 2008-ban elérte a GDP 32,2, utóbbi a 28,9%-át.

A bruttó hazai termék előállításából az ipar 2008-ban közel 24%-kal, (ezen belül a feldolgozóipar közel 20%-kal), az építőipar 7, a kereskedelem 11, a pénzügyi közvetítés és az ingatlanpiac szintén közel 20, az egyéb szolgáltatások (köztük a közösségi szolgáltatások) több mint 25%-kal részesedtek. A mezőgazdaság hozzájárulása a bruttó hazai termék előállításához marginálisnak mondható, az arány 2008-ban mindössze 2,1% volt. Az iparban foglalkoztatottak aránya meglehetősen magas, 2003 és 2007 között átlagosan 37% dolgozott ebben a szektorban, főként a feldolgozóiparban⁴¹⁷.

A gazdaság nyitottságának kérdése az, ahol egyszerre vannak jelen a régió legtöbb országára jellemző és ugyanakkor azoktól jelentősen eltérő momentumok. Egyik oldalról a szlovén gazdaság nyitottságát jelzi például, hogy az export és az import GDP-hez viszonyított együttes aránya 2008-ban már megközelítette a 140%-ot. Az évtized folyamán az export és az import tevékenység is dinamikusabban bővült, 2000-ben az export még az éves GDP 55,6%-át, az import pedig 57,2 %-át tette ki, 2008-ban a megfelelő arányok már 68 és 70,8 % voltak.⁴¹⁸ Az aktív külkereskedelem és a tőkepiaci liberalizáció ellenére némileg árnyalja a képet a szlovén gazdaság egyik szembeszökő jellegzetessége, az állam erőteljes gazdasági szerepvállalása, az állami tulajdon jelentékeny súlya bizonyos kulcsfontosságú területeken. Mérvadó nemzetközi szervezetek (IMF, OECD, EBRD, Világbank) nem győzik rendszeresen kiemelni azt a tényt, hogy az ország infrastruktúráját jelenleg is állami tulajdonú társaságok uralják. Épp a válság kitörése előtt került napirendre a vonalas telefon-hálózat piacának

⁴¹⁷Forrás: SORS (Statistical Office of the Republic of Slovenia, Szlovén Statisztikai Hivatal) *Statistical Yearbook 2009*

⁴¹⁸Forrás: SORS adatbázis www.stat.si/eng

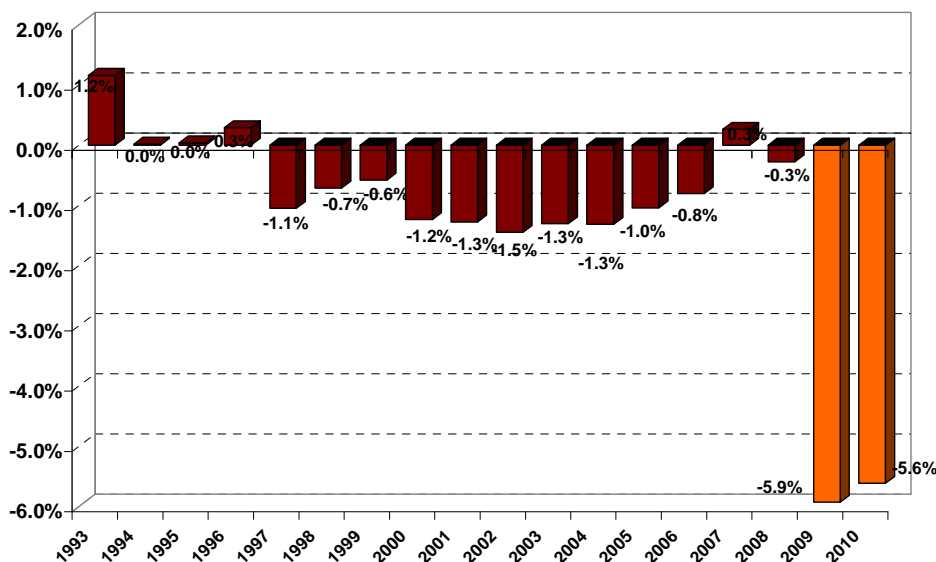
80, illetve a mobil és internetes előfizetések 50 százalékát birtokló állami tulajdonú telekommunikációs óriás a *Telekom Slovenije* privatizációja, amely azonban a válság miatt félbeszakadt.⁴¹⁹ De említhetnénk az energiaszektort, vagy a gázkereskedelem piacát is. További probléma az állam jelentős gazdasági szerepvállalásával a vállalkozások adminisztratív terheinek, és az elvonásoknak a magas szintje. Az állami redisztribúció mértéke eléri a GDP 43%-át. Az egész régióban kizárólag Magyarországon magasabb ez az arány. *Szlovéniában a legmagasabb a világon az effektív adókulcs. A 30% feletti személyi-jövedelemadó és a különböző szociális hozzájárulások együttesen mintegy 55%-os elvonást eredményeznek a bruttó jövedelmekből*⁴²⁰. A vállalkozásokat is sújtó magas közterhek miatt Szlovéniára a külföldi tőkebefektetések – főleg régiós összevetésben - alacsony szintje jellemző. 2007-ben mindössze a GDP 28%-ával egyenértékű közvetlen külföldi tőkebefektetés történt, csak összevetésképp Magyarországon ugyanabban az évben ez az arány elérte a 60%-ot.⁴²¹

Versenyhivatal bár létezik, valóságos súlya igen kicsi, a versenypolitika több területen komoly kívánnivalókat hagy maga után. Az állami szektor kiterjedt méretét jelzi, hogy még 2007-2008-ban is a foglalkoztatottak 29 százaléka a GDP mintegy 30 százalékát ebben a szférában állította elő.⁴²²

A kilencvenes évek második felétől elinduló gazdasági fellendülés tényezői közül a legfontosabbnak a konzekvens gazdaságpolitika tekinthető. A szlovén kormányzat még a kilencvenes években két fő prioritást fogalmazott meg: egyfelől az Európai Unió, másfelől az uniós tagságot követően a lehető legrövidebb időn belül az eurózóna tagjává kívánt válni. Ennek eredménye az államháztartás hiányának fokozatos csökkenése a 2000-es években, egészen 2007-ig, amikor már minimális államháztartási többlet jelentkezett. A folyó fizetési mérleg hiánya bár 2003 óta állandósult, nem volt jelentős mértékű.

Államháztartási egyenleg a GDP %-ában

Forrás:IMF

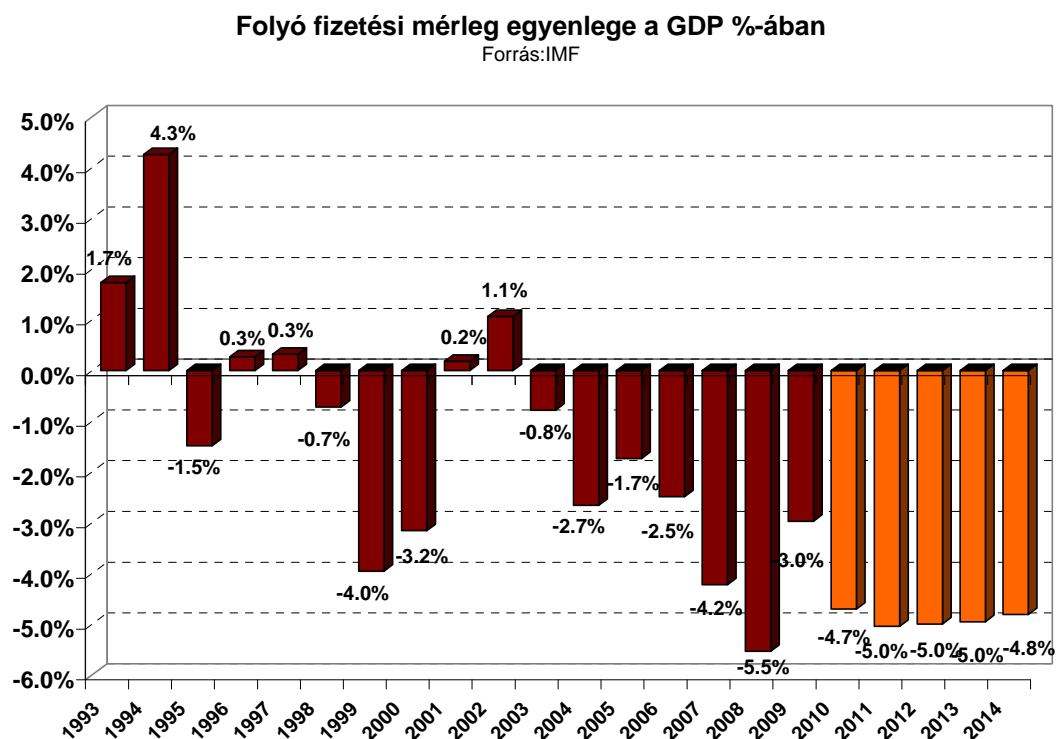
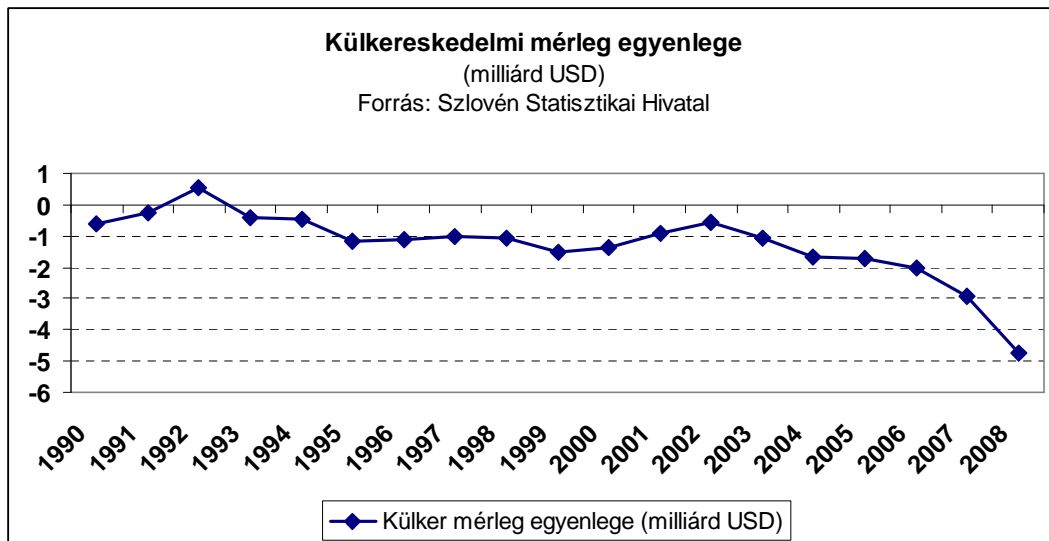
⁴¹⁹EBRD *Transition Report 2009*

⁴²⁰The Economist *Effective Tax Rates* 2009. augusztus 27.

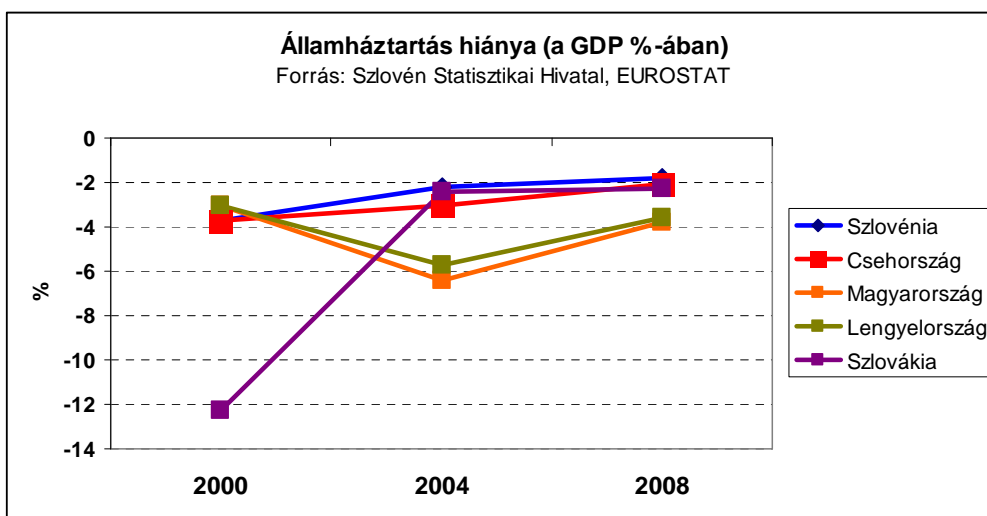
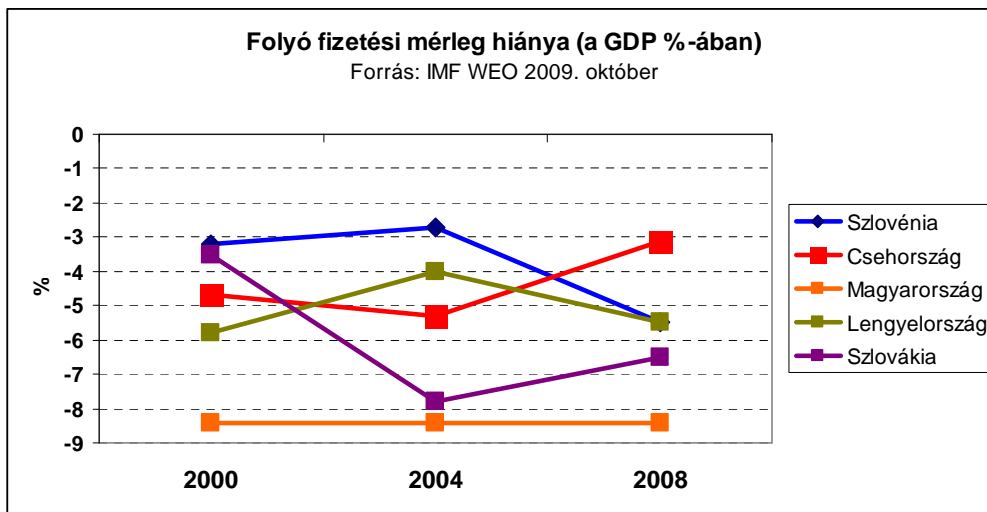
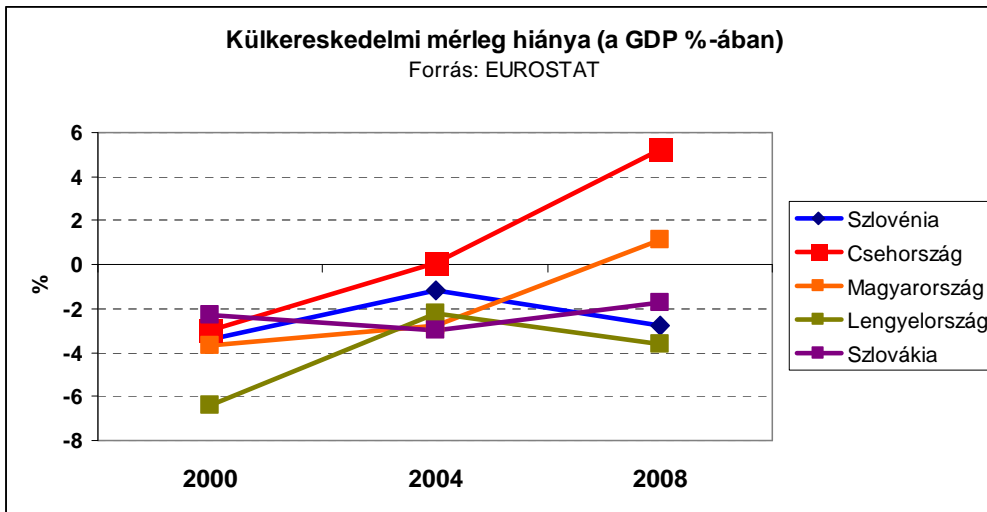
⁴²¹EUROSTAT adatbázis

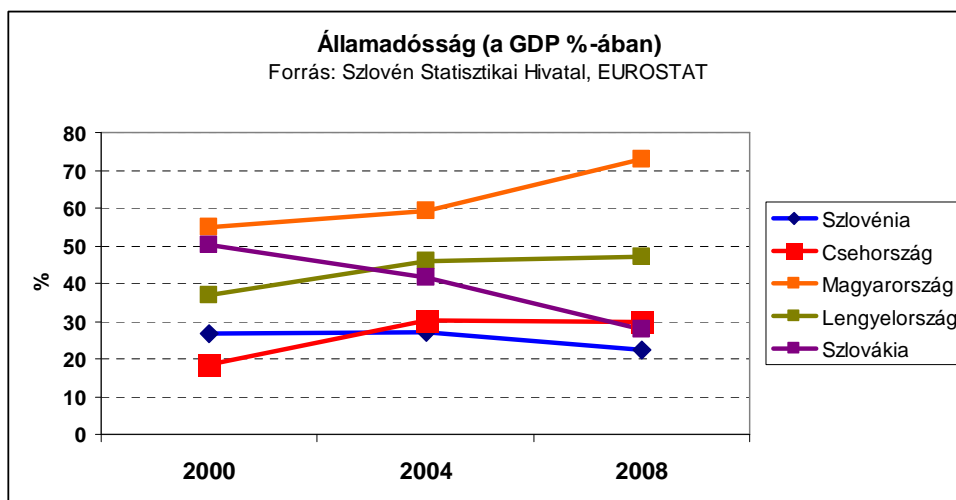
⁴²²EBRD *Transition Report 2009*

A következetes gazdaságpolitikának és a kedvező makrogazdasági környezetnek köszönhetően az államháztartás hiánya 2007-re nullára redukálódott, az államadósság amúgy sem túlságosan magas szintje tovább csökkent a GDP 23,3%-ára, igaz az euró bevezetés utáni „lazításnak” köszönhetően az államháztartás hiánya 2008-ban némiképpen megnövekedett. Szlovénia régiós összehasonlításban mindenképpen kedvező hiányadatokat tudott felmutatni a válságot megelőző időszakban. A külkereskedelmi mérleg tartós hiánya hasonlóságot mutat a régió többi országával, ám Szlovénia esetében a hiány nem különösebben jelentős, a 2000-2008-as időszakban nem lépte túl a GDP 3%-át (IMF 2009).

Szlovénia és a visegrádi országok összehasonlítása néhány főbb makrogazdasági mutató alapján,
2000-2008 (adatok a GDP %-ában)

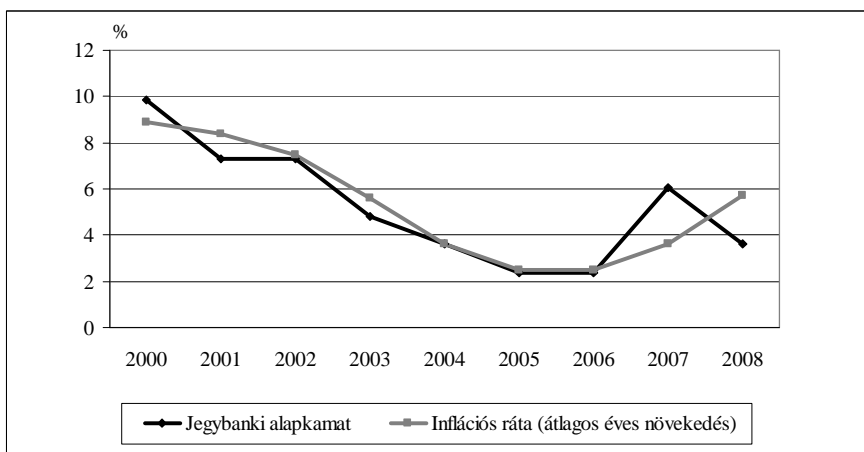

Ország	Év	Külkereskedelmi mérleg hiánya	Folyó fiz. mérleg hiánya	Államháztartás hiánya	Államadósság
Szlovénia	2000	-3,4	-3,2	-3,7	26,8
	2004	-1,2	-2,7	-2,2	27,2
	2008	-2,8	-5,5	-1,8	22,5
Csehország	2000	-3,0	-4,7	-3,7	18,5
	2004	0,1	-5,3	-3,0	30,1
	2008	5,2	-3,1	-2,1	30,0
Magyarország	2000	-3,7	-8,4	-3,0	55,0
	2004	-2,8	-8,4	-6,4	59,1
	2008	1,1	-8,4	-3,8	72,9
Lengyelország	2000	-6,4	-5,8	-3,0	36,8
	2004	-2,2	-4,0	-5,7	45,7
	2008	-3,6	-5,5	-3,6	47,2
Szlovákia	2000	-2,3	-3,5	-12,3	50,3
	2004	-3,0	-7,8	-2,4	41,5
	2008	-1,7	-6,5	-2,3	27,7

Forrás: Az IMF World Economic Outlook adatbázis 2009 és az EUROSTAT adatai alapján saját összeállítás

A fiskális szigor mellett fontos sikertényező volt a szlovén jegybank működése, amely teljes összhangban a kormányzati szándékkal az inflációs rátának a maastrichti kritériumoknak megfelelő szintre szorítását tekintette fő feladatának és azt sikerrel meg is valósította. A fogyasztóiár-index növekedése 2005-2006-ra évi 2,5%-ra mérséklődött (SORS, 2009). Az infláció csökkenéssel párhuzamosan valósította meg a jegybank az alapkamat folyamatos csökkentését 2000-2006. között (1. ábra).

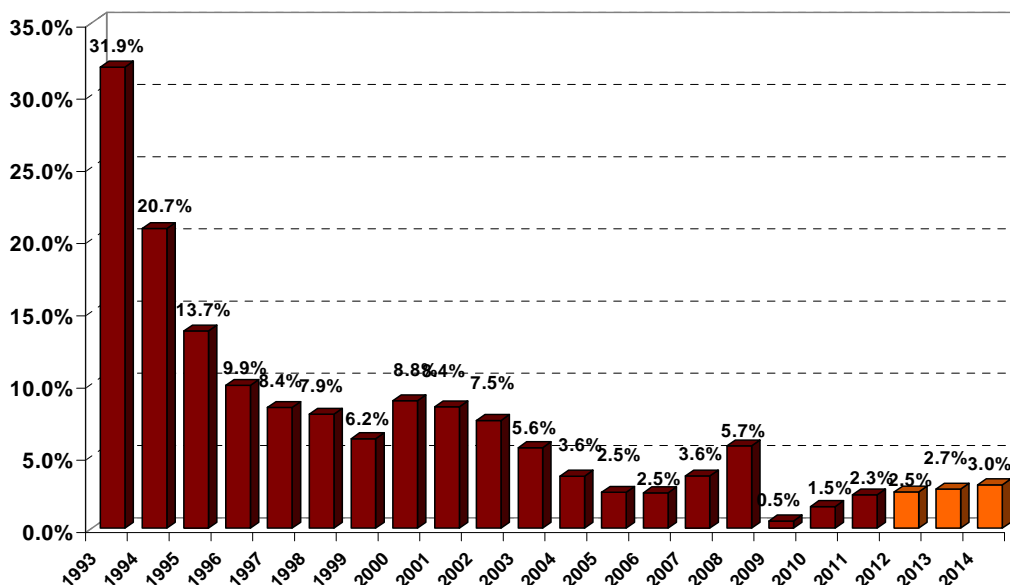
A jegybanki alapkamat és az infláció éves alakulása Szlovéniában (2008-2009)

Forrás: Statistical Office of the Republic of Slovenia (SORS) adatbázis

Éves infláció %

Forrás:IMF

A kormányzat és a jegybank egy cél érdekében összehangolt politikája eredményeként egyszerre sikerült tehát kedvező hiányadatokat, illetve alacsony inflációs rátát és kamatszínvonalat elérni.

A „túlméretezett” állam ellenére, elsősorban a sikeres gazdaságpolitikának köszönhetően az évtized közepére Szlovénia mind fiskális mind monetáris szempontból olyan helyzetbe került, hogy 2007. január 1-jével, elsőként a közép-kelet-európai volt szocialista országok közül bevezethette az eurót.

Az euró bevezetése azonban egy erősen túlértékelt árfolyam mellett következett be, amely korábban is nehezen érintette az export szektor versenyképességét, onnantól azonban világossá vált, hogy sem a munkabérek, sem a szociális juttatások nem értékelhetőek le az árfolyamon keresztül, így a válság is egy rugalmatlanabb helyzetben érte őket.

Pénzügyi rendszer

A válság tárgyalása kapcsán elkerülhetetlen a krízis előtti szlovén pénzügyi struktúrát a maga sajátosságaival egy kicsit bővebben bemutatni.

Az elmúlt években elsősorban a befektetési alapok számában bekövetkező jelentős növekedés hatására dinamikusan nőtt a pénzügyi intézmények száma. Ezzel párhuzamosan nőtt az aktívák abszolút nagysága is.

A pénzügyi intézmények száma és aktívái

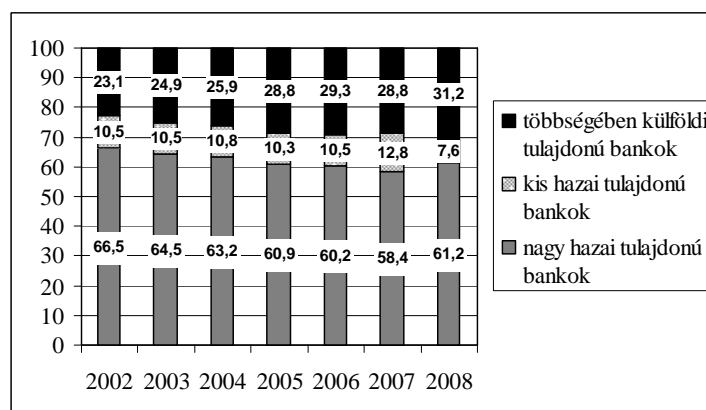
Megnevezés	Pénzügyi intézmények száma					Pénzügyi eszközök (aktívák)			
						2007		2008	
	2004	2005	2006	2007	2008	millió EUR	%	millió EUR	%
Bankok és takarékpénztárak	22	25	25	27	24	42598	72,2	47820	76,9
Befektetési alapok	47	44	59	106	116	4138	7	1912	3,1
Biztosítók	15	16	15	16	17	5035	8,5	5189	8,3
Nyugdíjalapok	10	10	10	9	10	1001	1,7	1039	1,7

Forrás: Banka Slovenije, Financial Stability Review, 2009 alapján saját összeállítás

A szlovén pénzügyi közvetítő rendszeren belül – a rendelkezésre álló pénzügyi eszközök abszolút nagyságát és arányát tekintve – a bankszektornak van kiemelten fontos szerepe. A bankrendszer tulajdonviszonyaiban ismét a már hangsúlyozott szlovén jellegzetességeket fedezhetjük fel. 2008-ban a 21 kereskedelmi bankból mindössze 11 volt többségi külföldi tulajdonban, amelyek mindössze a teljes bankrendszer pénzügyi eszközeinek 31%-át birtokolták. A pénzügyi eszközök több mint kétharmada elsősorban nagyméretű hazai tulajdonú bankok birtokában volt. Ráadásul a hazai tulajdon egy nem elhanyagolható hányada állami tulajdon, amit jól mutat, hogy saját tőke szerint mintegy 18% az állam részesedése a bankrendszerben, igaz saját tőke szerint a külföldi részesedés is számottevőbb, megközelíti a 40%-ot.⁴²³

⁴²³Banka Slovenije, *Financial Stability Review*, 2009

A bankszektor tulajdonosi összetétele a birtokolt pénzügyi eszközök százalékában

Forrás: Banka Slovenije, *Financial Stability Review*, 2009

Az állam és befektetési alapjai a többségi tulajdonosai a két legnagyobb banknak az NLB-nek és az NKBM-nek, amelyek együttes piaci részesedése eléri az 50%-ot. Az állami tulajdon magas aránya más pénzügyi szektorra is igaz, 2007-ben a biztosítók és nyugdíjalapok 47%-a volt állami tulajdonban, igaz 2008-ra ez az arány 31%-ra redukálódott. A szlovén pénzügyi rendszert tulajdonviszonyait tekintve tehát viszonylag mérsékelten integrálódott a nemzetközi pénzügyi rendszerbe.

Szlovéniában a világméretű pénzügyi krízis kitörését megelőző években a beruházások és a megtakarítások közti finanszírozási rés kiszélesedett és ezzel párhuzamosan a magánszféra fedezetlen bruttó külső adóssága a 2004 év végi 11,6 milliárd euróról 2008 őszére 30 milliárd euróra nőtt.⁴²⁴ Közben erőteljes gazdasági növekedés zajlott, 2006-ban 5,9, 2007-ben 6,8 százalékkal nőtt a hazai össztermék. A magánszféra egyre jelentősebb eladósodottsága, és a gazdaság túlfűtöttsége mellett, 2006 után – miután az euró bevezetése ténykérdéssé vált - a kormányzat a korábbiaknál jelentősebb mennyiségű külföldi kölcsönt vett fel, a 2004 év végi 3,7 milliárdról 2008 végére 9,1 milliárd euróra növelve a közszféra bruttó külső adósságállományát. Ebben a periódusban az ország 0,9 milliárdos nettó pénzügyi pozíciója 9,4 milliárdos tartozássá változott, miközben a folyó fizetési mérleg hiánya a 2006-os 2,5 százalékról 2008-ra a GDP 5,5 százalékára ugrott.⁴²⁵ A többéves erőteljes gazdasági növekedés ellenére még 2007-ben is csak minimális mértékű költségvetési többlet keletkezett. Ilyen körülmények között a recessziós időszakban a korábbi makropálya fenntarthatósága alapjaiban megkérdőjeleződött, a kormányzat mozgástere e tekintetben beszűkült. Mindez a monetáris uniós tagság és az államadósság szerénynek nevezhető szintje mellett is igaz.

A válság kitörését megelőző években főleg a vállalati szektor külső finanszírozás iránti kereslete növekedett meg számottevően, köszönhetően a relatíve alacsony kamatlábaknak, a szlovén gazdaság exportpiacain érzékelhető kedvező gazdasági klímának, az erőteljes belső növekedésnek és nem utolsósorban az egész vállalati szektor nagymértékű tulajdoni konszolidációja miatt.

A relatíve alacsony adósságállománnyal és nemzetközi összehasonlításban magas megtakarítási hajlandósággal (a GDP 16-17%-a)⁴²⁶ rendelkező háztartások külső finanszírozás iránti kereslete is megnőtt. Ez elsősorban a korábbi évek erőteljes reáljövedelem-növekedésére, illetve a háztartások

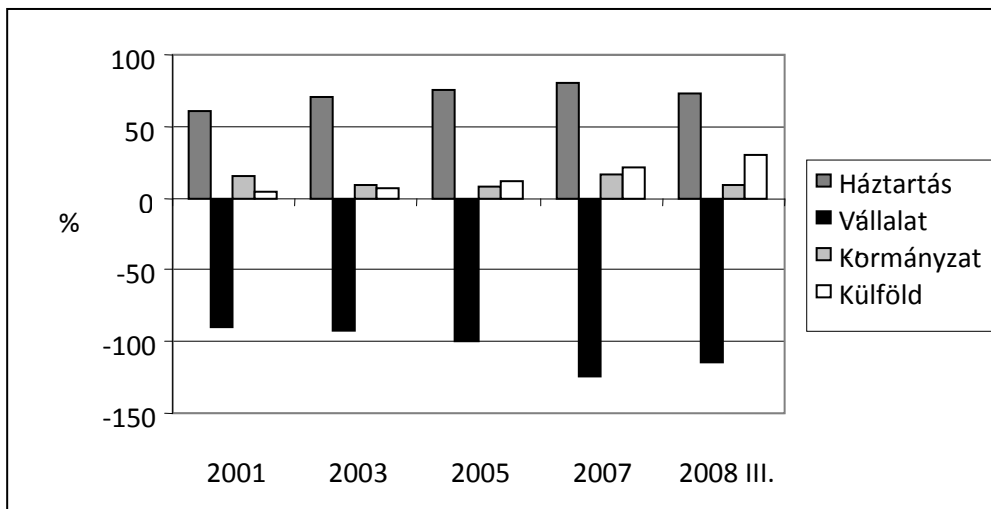
⁴²⁴Banka Slovenije (2009) www.bsi.si/en

⁴²⁵Uo.

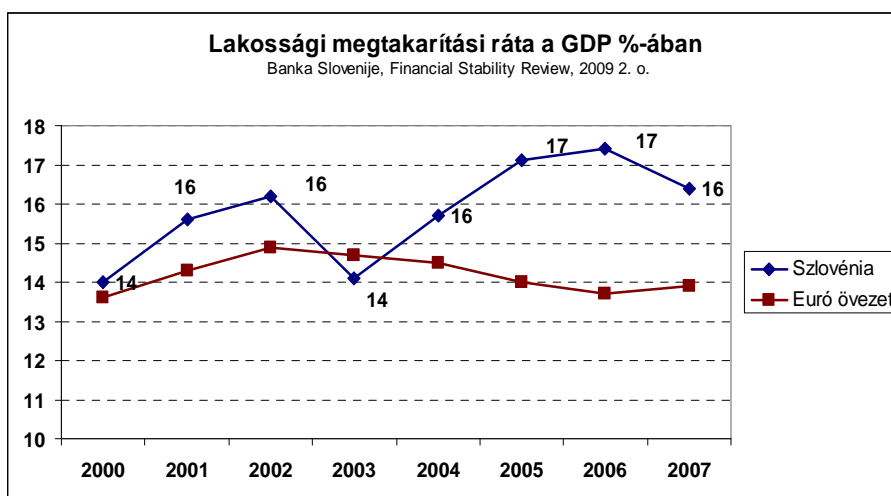
⁴²⁶Uo.

tulajdonában lévő ingatlan-állomány és az ingatlan célú, illetve a tőkepiaci befektetések értéknövekedésére vezethető vissza. Ugyanakkor feltétlenül meg kell említeni, hogy az - elsősorban a banki finanszírozás – iránti növekvő kereslet ellenére a háztartások *nettó pénzügyi pozíciója vastagon pozitív maradt*. Még 2008 III. negyedévében is a GDP 70 %-át elérő aktívummal rendelkeztek.

Az egyes gazdasági szektorok nettó pénzügyi pozíciója Szlovéniában (adatok a GDP %-ában)

Forrás: Banka Slovenije, *Financial Stability Review*, 2009

Másik rendkívül fontos tényező, hogy bár a háztartások banki hitelállománya jelentős mértékben bővült a 2008 előtti években, a *lakosság devizában denominált hitelállománya* főleg kelet-közép-európai régiós összevetésben *kezelhető szinten maradt*. Devizában a lakosság elsősorban itt is lakáshiteleket vett fel, azonban, bár a lakáshitel-állomány dinamikusán bővült, 2005-ben csupán 35, és 2008-ban is mindössze 42%-át alkotta a háztartások által felvett összes hitelnek. A 2008. december 31. előtt felvett lakáshiteleknek „csak” a 40 %-a deviza alapú, a fogyasztási célú hiteleknél ez az arány mindössze 8 %. Az újabb hiteleknél pedig meredeken csökkent a devizahitelezés aránya (17 és 2%). Főleg a külföldi tulajdonban lévő bankok hiteleztek devizában – túlnyomórészt svájci frankban – a lakosságnak, ők például lakáshiteleik 56%-át svájci frank alapon nyújtották.⁴²⁷

⁴²⁷Banka Slovenije, *Financial Stability Review*, 2009

A vállalati szektor tetemes adósságállománya leginkább értékpapírokban, hosszú, illetve rövid lejáratú banki kölcsönökben és kereskedelmi hitelekben testesül meg. Pénzügyi kötelezettségeik jó része, több mint 80 %-a azonban hazai gazdasági szereplőknél, elsősorban más hazai vállalatok (kb. 30%) és a hazai bankok (kb. 25 %) követeléseiben szerepel.

Összességében a hazai bankoknál lévő saját források elégtelennek bizonyultak a vállalati szektor expanziója és a szektoron belül a tulajdoni viszonyokban lezajló átrendeződés, illetve a háztartásoknak a növekvő jövedelem és a szintén növekvő ingatlanárak miatt megváltozó befektetési stratégiája teremtette új gazdasági környezetben. A háztartások a korábban döntő részt banki betétekben elhelyezett megtakarításaikat most ingatlanpiaci célú, vagy egyéb nem banki jellegű pénzügyi befektetési formában helyezték el. 2007-ben például az előző évhez képest háromszorosára nőtt a befektetési alapokba áramló megtakarítások mennyisége (aztán 2008-ban következett a befektetési alapok „fekete éve”, amikor is aktíváik mennyisége 54%-kal csökkent). *A saját forrásaik elégtelensége és a gazdasági szereplők megnövekedett finanszírozási igénye miatt növekvő finanszírozási rés hatására a szlovén bankok a nemzetközi pénzpiacokhoz fordultak külső finanszírozásért.* A folyamat következménye a bankok nemzetközi pénzpiacoktól való növekvő függése és forrásstruktúrájuk átalakulása lett. Ez tükröződött a külföldi bankoktól származó forrásoknak az összes banki aktívának a 2005. évi 26,9 százalékról a 2008 végi 33,7 százalékra történő emelkedésében, illetve a banki betétek kölcsönfedezeti arányának 62 százalékra csökkenésében.

Szlovéniában a rezidensek pénzügyi eszközeinek nemcsak a válságot tulajdonképpen kirobantó „toxikus”, hanem egyáltalán az amerikai értékpapírokban befektetett hányada is igen csekély volt, 2007 júliusában a befektetési állomány egynegyedét, 193 millió eurót tett ki ez az összeg. Eszközoldalról tehát a szlovén bankok közvetlenül nem voltak érintve a pénzügyi krízisben. Indirekt módon, kötelezettségeiken keresztül természetesen már igen.

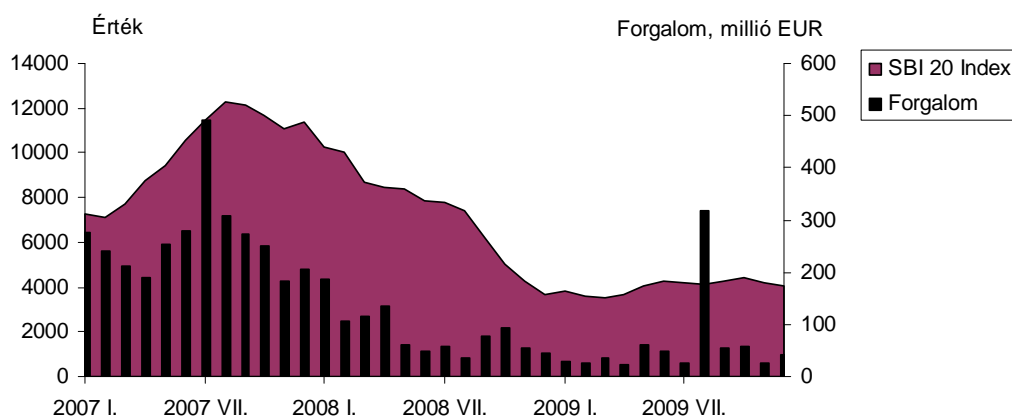
A nemzetközi pénzügyi krízis ellenére 2008 nagy részében a banki finanszírozás magas szinten maradt, a bankok vállalati szektorral szembeni követeléseinek összértéke több mint 3 milliárd euróval mintegy 20 milliárd euróra, a háztartásokkal szembeni követeléseinek összértéke pedig mintegy 1 milliárd euróval 7,4 milliárd euróra nőtt.⁴²⁸

A válság kibontakozása

Bár a krízis Szlovéniában is döntően a Lehman Brothers 2008. szeptemberi bukását követően kezdte éreztetni a hatását, első jelei már jóval korábban, a ljubljanaei értéktőzsde elsődleges indexének 2007. évi mozgásában felfedezhetők. 2007 és 2008 augusztusa között az SBI 20 indexe mintegy 40%-ot veszített értékéből, a folyamat 2008 őszén és 2009 elején tovább gyorsult, a mélypontot 2009 márciusában elérve, amikor az index ismét több mint 50%-ot veszített értékéből. Az alábbi ábrán is jól látható, hogy az értékvesztést a tőzsdei forgalom meredek csökkenése kísérte.

⁴²⁸Banka Slovenije, *Financial Stability Review*, 2009

A Ljubljani Értéktőzsde SBI 20 indexének alakulása 2007. január és 2009. december között

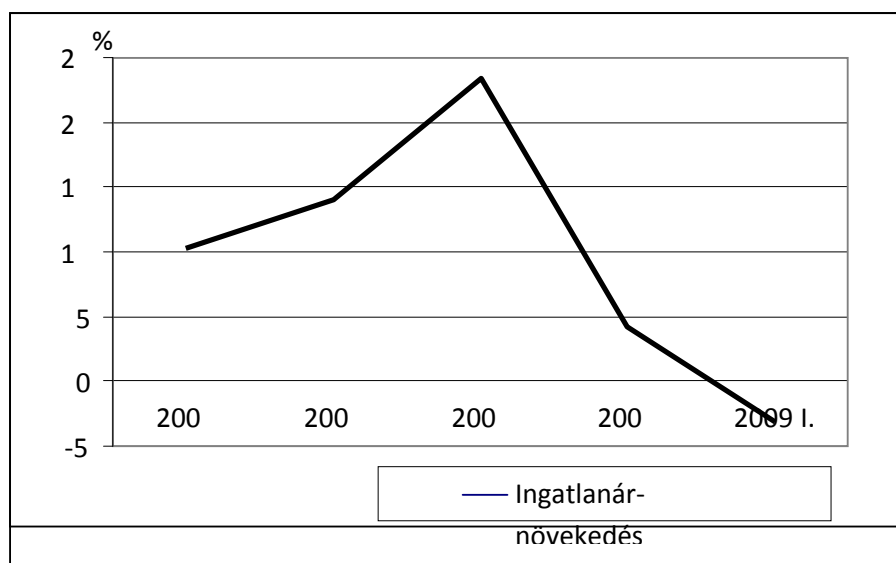

Forrás: Banka Slovenije

A pénzügyi világválság nyomán jelentkező bizalomhiány miatt 2008 ősztől a szlovén bankok nemzetközi pénzpiacokról történő finanszírozásának feltételei drámaian romlottak. Forráshiányuk miatt nehezzé vált korábban felhalmozott külső adósságuk szolgálata. A bankok tevékenysége a velük szemben fennálló követelések kielégítésére és a likviditási követelmények biztosítására koncentrált. Ezzel egy időben szigorították a hitelnyújtási feltételeket és csökkent a hitelezési aktivitás. Utóbbi folyamat 2008 novemberében jelentkezett látványosan, a válság első, mindenki számára érzékelhető jeleként. A második válságtünet a reálszféra hitelek iránti keresletének erőteljes visszazuhanása volt, amit 2008 novemberétől az ipari termelés és az áruexport több mint %-os visszaesése már előrevetített.

Érdeemes egy pillantást vetnünk a formálódó válság egy másik fontos indikátorára az árszínvonal, azon belül az ingatlanárak alakulására.

Az ingatlanpiaci árak alakulása Szlovéniában, 2005-2009 I. negyedév között (az előző évhez képest, %)

Forrás: Banka Slovenije, *Financial Stability Review*, 2009

Ahogy az ábrán is jól látható az ingatlanpiaci árszínvonal növekedésének lassulása már 2008 szeptemberére előtt megkezdődött. A Szlovén Statisztikai Hivatal adatai szerint 2008 első hat hónapjában a lakásárak csak 4,7%-kal voltak magasabbak a 2007-es éves átlagnál, ami jócskán elmarad a korábbi évek növekedési rátáitól. A jegybank 2009 I. negyedévi adatai pedig már jelentős, több mint 3%-os árszínvonal-csökkenést jeleztek.

A reálfolyamatok

Reálgazdasági viszonylatban szintén már 2008 szeptemberét megelőzően jelentkeztek a válságtünetek. 2008 II. negyedétől kezdve csökkenés volt tapasztalható a bruttó hazai termék-növekedés ütemében, és őszre már nyilvánvalóvá vált a növekedés lelassulása.

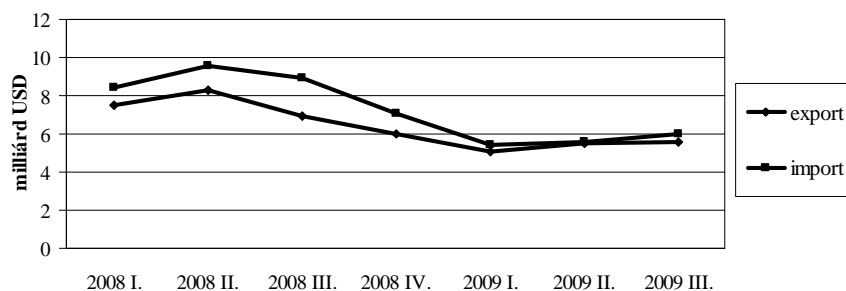
A reál GDP növekedési ütemének alakulása 2008 I. negyedétől Közép-Kelet-Európa néhány országában (az előző év azonos időszakához képest, %)

Ország	2008				2009		
	I.	II.	III.	IV.	I.	II.	III.
Szlovénia	6	5,4	3,6	-0,8	-8,2	-9,2	-8,3
Csehország	2,8	3,8	3,4	-0,1	-4,2	-5	-4,7
Magyarország	1,9	2,2	1,4	-2,5	-6,7	-7,5	-7,1
Lengyelország	6,5	5,9	5,5	2,6	0,9	1,2	1,2
Szlovákia	9,7	7,3	6,8	1,6	-5,7	-5,5	-4,8
Horvátország	4,3	3,4	1,6	0,2	-6,7	-6,3	-5,7

Forrás: EUROSTAT adatbázis

Mind a külkereskedelmi adatok, az export és az import volumene, mind pedig az ipari termelés negyedéves növekedési indexei már a II. negyedétől a reálgazdasági teljesítmény-növekedés megtorpanását jelezték. 2008 októberétől a szlovén termékek és szolgáltatások iránti külső kereslet drámaian beszűkült. Ezzel egyidejűleg az építőipari teljesítmény volumene és a háztartások tartós fogyasztási cikkek és ingatlanok iránti kereslete is rohamos csökkenésnek indult. 2008 végére, 2009 első negyedévére a krízis szétterjedt az egész gazdaságra, az első negyedévi export mintegy 25%-os csökkenése mellett.

Az export és az import alakulása 2008 I. negyedétől

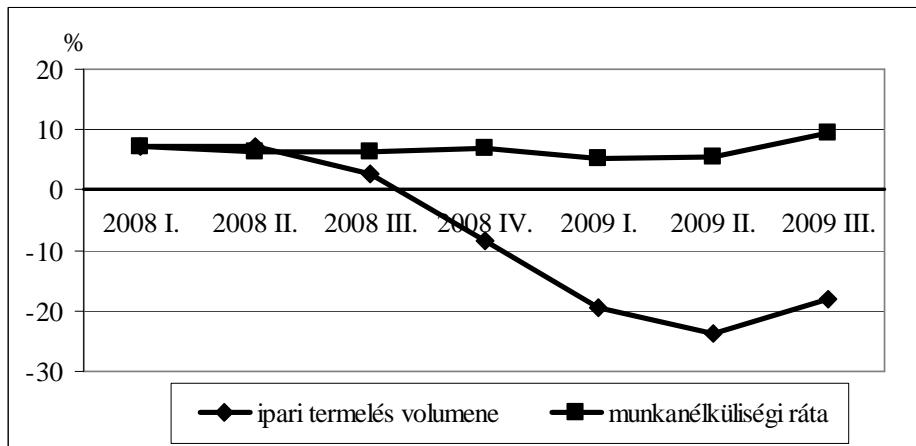

Forrás: SORS adatbázis

Az ipari termelésen belül a feldolgozóipar teljesítménye 2009 első négy hónapjában 22,4 %-kal esett vissza, minden feldolgozóipari ágazat termelése csökkent, különösen a fa-, bőr-, és textiliparé (több mint 30%-kal). A Szlovénia fő exportágazatának számító autóiparban 20%-kal mérséklődött a termelés. (SORS, 2009)

A munkanélküliségi ráta alakulása – a korábbi válságtapasztalatoknak megfelelően – nem követte szorosan a reálgazdasági teljesítmény csökkenését. Szlovéniában 2006 óta jelentős munkaerő-piaci bővülés ment végbe, amelynek lendülete 2008-ban is kitartott, még 2009 első negyedévében is csökkent az álláskeresők száma, ám onnantól fogva gyökeresen megfordult a trend, és 2009 végén már 10% közeli munkanélküliségi arányt regisztráltak.

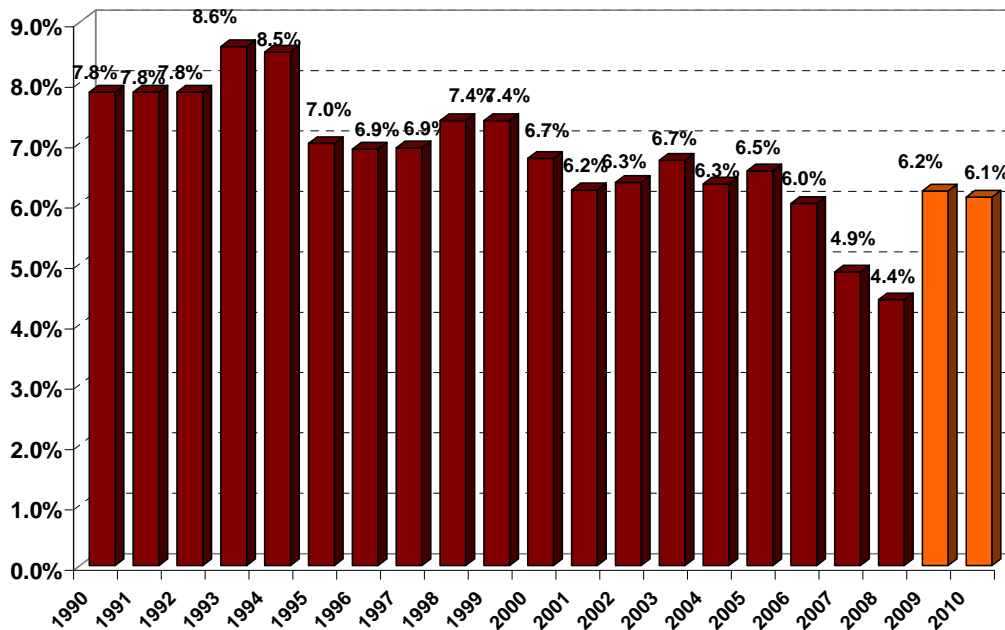
Az ipari termelés és a munkanélküliség alakulása 2008 I. negyedétől

Forrás: Az IMF és a SORS adatai alapján saját összeállítás

Munkanélküliség

Forrás:IMF

Válságkezelés

A most következő részben elsősorban a kormányzat és a jegybank a begyűrűző krízis hatásait enyhíteni, és a jövőbeni fellendülést előkészíteni igyekvő intézkedéseit vesszük szemügyre.

A szlovén kormányzat válságkezelési tevékenységét 2008-2009-ben két intézkedéscsomag fémjelzte. Az első, még 2008 végén napvilágot látott intézkedés-együttes – teljesen érthető módon – a romló pénzügyi helyzet és a pénzügyi szféra instabilitásának, illetve az összeomló szlovén exportpiacok reálgazdaságra gyakorolt rövidtávú hatásának kivédésére volt hivatott. A második, 2009 februárjában meghirdetett válságkezelési program már a pénzügyi krízis nyomán kibontakozó mélyebb, elhúzódó reálgazdasági válságra igyekezett (a strukturális átalakulás sürgető kényszerével is szembenéző) megoldást találni. A válságkezelést a korábbi évek, sőt évtized gyakorlatával megegyezően a kormányzat és a jegybank működésének, intézkedéseinek összhangja jellemezte és jellemzi.

A Banka Slovenije intézkedései

A Banka Slovenije első, a kibontakozó válság hatását csillapítani hivatott intézkedése 2008 októberében született meg. A hitelintézetek kockázatbecslését szabályozó törvény módosítása átmenetileg eltörölte a hitelek kockázatának becslésénél alkalmazott ún. „prudenciális szűrőt”.⁴²⁹ Az intézkedés anticiklikus hatásával elősegítette a bankok tőke megfelelési mutatójának növekedését és így csökkentette a hitelezési tevékenység összezsugorodásának mértékét. A jegybank második intézkedésében – 2008 novemberében – módosította a hitelek fedezetéül szolgáló pénzügyi eszközök likviditási arányának kiszámítási módját. A hitelfelvételi korlát illetően megemelésé lehetővé tette nagyobb mennyiségű forrás lehívását az Európai Központi Banktól (ECB). Ez tette lehetővé, hogy a jegybank 2009 januárjában mintegy 1 milliárd euró értékben pótlólagos hitelfelvételt hajtson végre. A harmadik jegybanki intézkedés keretében, szintén novemberben, a nemzeti bank óva intette a bankok vezetését a kamatláb átlagot meghaladó emelésétől a látra szóló és a rövid-lejáratú betétek esetében. A bankbetétekre szóló korlátlan kormányzati garancia biztosítása esetén ugyanis a betétek bankközi transzfere a betétállomány instabilitásához vezet, ahelyett, hogy a hosszú távú megtakarítást segítené elő. Ezzel párhuzamosan a jegybank felhívta a bankok menedzsmentjének figyelmét arra, hogy a hitelkockázatok becslésénél vegyék figyelembe a romló gazdasági körülményeket és állapítsák meg a hitelromlás még elfogadható szintjét.

A 2009. januári, negyedik intézkedéseként a központi bank a pénzügyi eszközök és a hitelromlás értékének kiszámításához küldött ajánlásokat a kereskedelmi bankok menedzsmentjének, abból a célból, hogy a 2008-as pénzügyi év záró egyenlegét és az éves jelentést megfelelően el tudják készíteni. A jegybank definiálta, hogy mit tekint a pénzügyi eszközök piaci értékének hosszú távú és szignifikáns csökkenésének. Ily módon az összes pénzügyi eszközben bekövetkező értékvesztés megbecsülhető az ajánlás figyelembevételével, így a valódi veszteség jelenik meg a bankok éves beszámolójában realizisztikusabbá téve azt. A jegybank másik ajánlása a bankoknál 2008-ban képződött profitok tartalékolására vonatkozott.

⁴²⁹ A prudenciális szűrő a nyilvánosságra nem hozott tőkeveszteségek és céltartalékok levonását jelenti a bank saját forrásaiból. A levont összeg nagysága egyenlő a tőkeveszteségek és céltartalékok aktuális, a banki mérlegben meg nem jelenő és a törvény által meghatározott mértéke közötti különbséggel.

Szintén 2009 januárjában meghozott ötödik döntésével a bankok adatszolgáltatási rendszerének javítása érdekében áprilistól előírta havi jelentések készítését a hitelromlás mértékéről, a meghozott intézkedésekről és a különböző kategóriába tartozó követelések alakulásáról.

Január végén a Banka Slovenije írásban figyelmeztette a bankokat, hogy a 2008. évi kimutatások elsődleges vizsgálata alapján a tőkevesztéssel és tőketartalékolással kapcsolatos adatok nem tükrözik teljes mértékben a helyzet valódi súlyosságát. Egyúttal figyelmeztette őket a pénzügyi eszközökbe történő befektetésekkel kapcsolatos valódi kockázatok és a hitelromlás mértéke mérésének kollektív hiányosságaira, amely a hitelkockázat alulértékeléséhez vezethet. Valamint újfent javasolta a bankoknak, hogy az előző évben keletkezett profitjukat a tőkeellátottság növelése jegyében tartalékolják.

A szlovén kormány intézkedései

Első válságkezelő csomag: 2008. november - december

Az egyre súlyosbodó válságjelenségek nyomán a szlovén kormányzat 2008 októberében létrehozott egy miniszterekből és elismert szakértőkből álló ún. Válságkezelő Csoportot. Ez a csoport a következő fél évben két válságkezelési intézkedés-együttest alkotott meg.

Az első válságkezelő csomag két részből állt. Az első része a pénzügyi krízis által 2008 őszen leginkább érintett ágazat, a pénzügyi szektor helyzetének konszolidálását, az intézkedéscsomag második fele pedig – reakcióként a szlovén gazdaság számára oly fontos külső kereslet drámai összehúzóására – a termelési kapacitások és a munkahelyek védelmében a gazdaság fiskális stimulusát irányozta elő.

A pénzügyi szektor helyzetét javító intézkedéseket 2008. november 11-én fogadta el a szlovén parlament.

A pénzügyi program a következő fontosabb elemekből állt:

1. a./ November 11-én a bankok, takarékpénztárak és a kormány együttesen korlátlan garanciát vállaltak a lakosság és a kisvállalkozások pénzügyintézeteknél elhelyezett betétei után. Ennek értelmében egy esetleges csődeljárás esetén a bankok és takarékpénztárak garanciát vállaltak a náluk elhelyezett betétek visszafizetésére 22.000 euró értékhatárig, az ezt meghaladó összegű betétek esetén a fennmaradó összegrész kifizetésére a kormányzat vállalt korlátlan garanciát. Ezzel a közös fellépéssel – amelyet a Banka Slovenije teljes mellszélességgel támogatott – sikerült hatékonyan elejét venni a betétesek körében terjedő pánikhangulatnak, olyannyira, hogy a következő hónapokban már növekedésnek indult a háztartások által a bankoknál elhelyezett betétállomány.

b./ Az intézkedéscsomag első lépésének második, 2008 decemberében elfogadott eleme tulajdonképpen négy intézkedésből állott, amelyek mindegyike a pénzügyi intézmények stabilitását volt hivatott erősíteni, annak érdekében, hogy lassuljon a bankok hitelezési aktivitásának csökkenési üteme.

A négy intézkedés a következő volt:

- állami garanciavállalás

- kölcsönnyújtás,
- tőkeinjekciók, illetve
- a bankok követeléseinek felvásárlása.

Az első két megoldás a szolvens, de finanszírozási forrásokhoz a nemzetközi körülmények miatt csak nagy nehézségek árán jutó pénzügyi intézmények megsegítését célozta.

2009 elején a bankok körülbelül 6,5 milliárd euróra becsülték azt az összeget, amelyre állami finanszírozás, garancianyújtás formájában 2009 végéig szükségük lehet a stabilitásuk megőrzéséhez. Első lépésként a kormányzat garanciát vállalt a bankok 3 hónap és 5 év közötti lejáratú idejű kötelezettségeire összesen 12 milliárd euró összegben. Második lépésként a kormányzat 1-5 éves futamidejű kölcsönöket nyújtott a bankok számára, növelendő a forrásait.

A másik két elem felhatalmazást adott a kormánynak, hogy tőkeellátottságuk fenntartása érdekében, tőkeinjekciók nyújtásán és követeléseik felvásárlásán keresztül a bajba jutott pénzügyi intézmények működésébe közvetlenül beavatkozzon.

A fenti intézkedéssorozat emellett megszorításokkal számolt a vállalati menedzserek, banki vezetők fizetéseit és egyéb juttatásait, illetve az osztalékfizetéseket és a működési költségeket illetően is. A fentebb leírt – az EU-ban és az eurózóna tagállamaiban meghozott intézkedésekhez nagyon hasonló – intézkedéssorozat révén megteremtődött a lehetőség a szükség esetén azonnali kormányzati beavatkozásra. Mint az hamarosan kiderült erre szükség is volt. 2009. február elején az állami tulajdonú nagybank, a Nova Ljubljanska banka (NLB) kormánygaranciát kért kötvényeinek kibocsátásához. Márciusban született meg a kormánydöntés a kötvénykibocsátáshoz szükséges garancianyújtásról, így a bank sikerrel tudta értékesíteni kötvényeit a nemzetközi pénzpiacon.

2010 februárjáig direkt beavatkozásra, tőkeinjekcióra vagy a követelések felvásárlására nem került sor.

2. 2008 végén úgy módosították a banktörvényt, hogy elősegítse a bankok megfelelő tőkeellátottságának biztosítását. A módosítás lényege, hogy a részvényesi közgyűlés helyett - szükséges esetben – maga a jegybank dönthet a bank részvénytőkéjének emeléséről, ezzel biztosítva a szükséges gazdálkodási stabilitást. A törvénymódosítás nagyobb mozgásteret biztosít a jegybanknak, egyszerűsítve és hatékonyabbá téve a döntéshozatalt.
3. 2008. november-decemberben az állami tulajdonú SID Banka (Slovenska izvozna in razvojna banka, Szlovén Export és Fejlesztési Bank) kereskedelmi bankokon keresztül vállalati kölcsönöket nyújtott 200 millió euró értékben, amely a bankoknak a kölcsön értékének legalább 30%-áig terjedő önrész vállalása mellett valósult meg. December 23-án az állami bank 250 millió euró értékben 3 éves kötvényeket adott el kereskedelmi bankoknak, így nyújtva számukra megfelelő fedezetet likvid tőke lehívásához a nemzetközi pénzpiacokról. A SID a műveletből befolyt összeget a bankoknál helyezte letétbe. 2009. január 9-én a bank ismételten kötvénykibocsátást hajtott végre, megint 250 millió euró értékben. A bankok szinte az összes kötvényt megvették, és a SID Banka újfent náluk helyezte el a bevétel döntő részét.
4. A 2008 negyedik negyedében történt 300 millió euró összegű kincstárjegy kibocsátás után 2009 első negyedében a kormány két részletben 876 millió euró értékben bocsátott ki kincstárjegyeket. A bankok 859 milliót vettek meg, a kormány a műveletből származó bevétel döntő részét mindkét alkalommal náluk helyezte letétbe. A kormány először január

13-án bocsátott ki 400,2 millió euró értékben 12 hónapos, illetve 91,6 millió euró értékben 6 hónapos kincstárjegyet. A bankok a kibocsátott kincstárjegyek nagy részét megvették. Március 12-én mindez megismétlődött, ekkor 349,8 millió euró értékben bocsátottak ki 12 hónapos, és 34,4 millió euró értékben 3 hónapos kincstárjegyet. A bankok a 12 hónapos kincstárjegyek teljes összegét és még 24 milliónyi 3 hónapos kincstárjegyet vettek meg. Kincstárjegy kibocsátással a kormány összesen 717 millió euróval finanszírozta 2009 első negyedévében a szlovén kereskedelmi bankokat.

5. 2009 első negyedévében két egymást követő alkalommal, összesen 2,5 milliárd euró értékben bocsátott ki – elsősorban a külföldi befektetők részére – eurókötvényeket a kormányzat. Először január 28-án 1 milliárd euró összegű 3 éves eurókötvény kibocsátására került sor, amelynek 82%-át vásárolták meg a külföldi befektetők 4,25%-os szelvénykamatláb és a referencia kamatlábnál 165 bázisponttal magasabb hozamráta mellett. A második kibocsátásra március 25-én került sor, ekkor 4,25%-os szelvénykamatláb és a referencia kamatlábnál 160 bázisponttal magasabb hozamráta mellett 1,5 milliárd euró értékű 5 éves eurókötvény kibocsátása történt meg. A külföldi befektetők a kibocsátott kötvények 69%-át vásárolták meg.

2009 szeptemberében – már a második válságkezelő csomag intézkedéseinek és az előreláthatóan emelkedő költségvetési deficit finanszírozása érdekében a kormány ismét 1,5 milliárd euró értékben bocsátott ki eurókötvényeket.

Az első válságkezelő csomag második részeként a költségvetést és a reálgazdaságot élénkítő csomagot 2008. december 19-én fogadta el a szlovén törvényhozás. A gazdaságpolitika első válasza a lassuló növekedésre a gazdaság automatikus stabilizátorainak működésbe lépésének elősegítése volt. Emellett, hogy a csökkenő kormányzati bevételeket legalább részben kompenzálja, a kormány megemelte a gázolaj és a kőolaj-származékok, valamint a cigaretta és az alkohol jövedéki adóját.

A bevezetett csomag becsült összértéke a GDP 2,1%-ával volt egyenlő. Érdekes módon ez a tekintélyes összeg nem jelentkezett 2009-ben nettó külső finanszírozási igényként. Ennek alapvetően három oka van:

- a) tartalmazta a már 2006-ban jóváhagyott adócsökkentő lépéseket, amelyek az eredeti 2009-es költségvetésben is szerepeltek;
- b) a növekvő jövedékiadó-bevételek részben kompenzálták a növekvő adókedvezmények miatti adóbevétel-csökkenést;
- c) a kormány a 2009-es pótköltségvetésben jelentős racionalizációs lépéseket tett a kiadási oldalon.

A gazdaságpolitikai intézkedések céljaik szerint három csoportba sorolhatók:

1. a vállalkozások válság okozta nehézségeit tompító intézkedések:

- az új technológiákba és a kutatás-fejlesztésbe való beruházások támogatása,
- források hatékonyabb lehívása az Európai Szociális Alapból különböző képzetekre
- kockázati tőke és tőkegarancia program, illetve kamattámogatás a KKV-k részére
- megemelt exporthitel támogatás, exporthitel biztosítás és finanszírozás és a SID Banka egyéb finanszírozási intézkedései

2. a vállalatok finanszírozási forrásait növelő és munkahelymegőrző intézkedések:

- a társasági nyereségadó eltörlése
- a társasági adókulcs egy százalékpontos csökkentése 22-ről 21 százalékra 2009-ben
- a befektetések után járó adókedvezmény növelése a társaságok és egyéni vállalkozók esetében
- társasági adóelőleg-csökkentés a vállalkozások likviditásának növelése érdekében
- az átmeneti munkaidő-csökkentést végrehajtó vállalatok részleges támogatása

3. a kutatás-fejlesztési és oktatási kiadások növelése a gazdaság növekedési potenciáljának és rugalmasságának növelése érdekében:

- a vállalatok K+F kiadásainak támogatása
- az egyetemek és kutatóintézetek K+F kiadásainak, eszközbeszerzéseinek támogatása
- az egyetemek és kutatóintézetek szabadalmi tevékenységének ösztönzése, a szabadalmaztatási költségek támogatása
- az egyetemi és a vállalati szféra együttműködésének javítása.

A romló makrogazdasági körülmények hatására 2009. január 26-án a szlovén kormány módosította az éves költségvetést. Összesen 614,4 millió eurót különített el alapvető válságkezelő intézkedésekre munkaügyi, szociális, felsőoktatási, kutatás-fejlesztési és gazdaságpolitikai területen. A költségvetés revíziója keretében 160 millió eurót kapott a SID Banka, amelynek saját tőkéje így elérte a 300 millió eurót. A SID Banka feltőkésítésére a bankon keresztül megvalósuló egyre kiterjedtebb állami intézkedések végrehajtása miatt volt szükség. Az átszabott költségvetés alacsony, 2,9 százalékos GDP arányos költségvetési és 3,4 százalékos államháztartási hiányt irányzott elő. Mindezt a 2009-re tervezett 0,6 százalékos gazdasági növekedés mellett. Mire a kormány az új költségvetési tervezetet a parlament elé terjesztette – március végén – a gazdasági előrejelzések borúlátóbbak, és a főbb makrogazdasági mutatószámok jelentősen rosszabbak lettek.

Április 23-án fogadta el a kormány 2009-2010-re szóló Stabilitási Programját, amely már a gazdasági tevékenység 2009. évi 4 százalékos visszaesésével számolt. A programban megjelent a kormányzati kiadások növelése, az államháztartási hiány maastrichti kritérium fölé emelése, majd az elkövetkező két évben fokozatosan újra a kritérium alá szorítása. A program számolt a külső adósság jelentős emelkedésével, a 2008-as GDP-arányos 22,5 százalékról 2009 és 2010-ben 34,1 százalékra.

Mielőtt rátérnénk a kormány második válságkezelő csomagjának ismertetésére, nem haszontalan egy pillantást vetnünk maguknak a bankoknak, illetve az *Eurosystemnek*, az eurózóna monetáris hatóságának a válság kirobbanását követő lépéseire.

A szlovén bankok válasza a romló gazdasági körülményekre 2008 őszén

1. Kiigazítás a finanszírozási oldalon. A helyzet súlyosbodásával a bankok az Eurosystemhez fordultak likviditásért, refinanszírozási forrásokért és egyáltalán, hogy forrásokhoz jussanak a nemzetközi pénzpiacon. 2009. január végére a szlovén bankok nettó hitelállománya az Eurosystemnél elérte az 1 milliárd eurót, de a likviditásuk biztosítva volt. Mindazonáltal a bankok a megszerzett likviditást nem voltak képesek rövid távú finanszírozási formákon keresztül az egyéb gazdasági szektorokba pumpálni. A szlovén bankoknak ugyanis jelentős

nettó adósságállománya volt a külföldi bankokkal szemben is, ezért 2008 novembere és 2009 márciusa között 1,7 milliárd euró összegű adósságot fizettek vissza külföldi társaiknak, miközben kamatpolitikájukon keresztül megpróbálták növelni a betétállományukat. A betétek utáni korlátlan kormánygarancia bevezetéséről szóló bejelentés után – ellentétben a jelentős októberi visszaeséssel – 2009 februárjára a háztartások összes banki betétállománya 682 millió euróra emelkedett.

2. A kiigazítás a befektetési oldalon, kétféle módon ment végbe. Először is – a válságra adott lehető leggyorsabb válaszként - a bankok csökkentették a külföldi értékpapírokban lévő befektetés-állományukat. 2008 októberében 552 millió euróval, majd 2009. március végéig újabb 408 millió euróval csökkentek a szlovén bankok külföldi értékpapírokban lévő pénzügyi eszközei. Másodszor a bankok megszigorították a hitelezés feltételeit minden hitelezési kategóriában. A vállalati hitelezés teljesen leállt, a háztartások pedig nettó befizetőkké váltak a bankrendszerrel szemben. Decemberben enyhe növekedés látszott a hitelezési aktivitásban.

A hitelezés beszűkülése a reálgazdasági folyamatokból adódóan együtt járt a hitelek iránti kereslet nagymértékű csökkenésével. A szigorodó hitelfeltételek mélyebben érintették a vállalatokat, mint a háztartásokat, hiszen utóbbiak lényegesen könnyebben le tudnak mondani hiteligényükről, könnyebben tudják csökkenteni hitelkeresletüket, mint a vállalatok.

Az eurózóna monetáris hatóságának intézkedései

Az Eurosystem a nemzetközi pénzügyi feszültségek első jeleitől fogva igyekezett pótlólagos műveleteken keresztül extra likviditást nyújtani, enyhíteni a 2007 decemberében kezdődő amerikai pénzügyi összeomlás negatív hatásait. 2008 második félévében a mind jobban romló pénzügyi körülményekre a következőképpen reagált:

1. 2008 októberében megduplázta a rendelkezésre álló pótlólagos likviditás mennyiségét, és a tőkeellátottság javítása érdekében kiterjesztette az eurózónán belüli műveletek esetében az elfogadható fedezetek listáját. 2009 során az Eurosystem több alkalommal is új, hosszabb határidejű, fix kamatozású kölcsönfelvételi lehetőséget, illetve speciális, hosszabb lejáratú refinanszírozási műveleteket jelentett be. 2009. március 5.-én az ECB kormányzótanácsa kijelentette, hogy egészen 2009 végéig minden hosszú lejáratú refinanszírozási eszközt be fog vetni a tagországok bankrendszerének likviditása érdekében.
2. 2008 októbere és 2009. április eleje között az Eurosystem 4,25 százalékról 1,25 százalékra vágta a refinanszírozási kamatlábat.
3. Beavatkozások az USA dollár és a svájci frank piacain: az amerikai dollár rövid lejáratú kamatának jelentős csökkenése miatt 2008 októberében az Eurosystem az amerikai, a brit, a japán és a svájci központi bankkal karöltve amerikai dollár alapú rövid lejáratú refinanszírozási műveletek végrehajtását jelentette be. Ezzel egyidejűleg megengedte a bankoknak, hogy megfelelő mennyiségű euró betét Eurosystemnél történő elhelyezése ellenében euró-dollár deviza-csereügyleteket, deviza swapokat bonyolítsanak le és október 20-án euró-svájci frank deviza-csereügyletek keretében megkezdte a svájci frank hitelezését is. Ennek a döntésnek a hasznélvezői közé tartoztak a szlovén bankok is, hiszen elősegítette a valutakockázat kezelését.

A kormány második válságkezelő csomagja: 2009. február 19.

A kormány és a válságkezelő intézkedések kidolgozásával megbízott szakértői csoport által megalkotott első csomag elsősorban akut problémákra adott rövid távú gazdaságpolitikai válaszokat. Nyilvánvaló volt azonban, hogy szükség van hosszabb távra kitekintő, a gazdasági és szociális rendszer szerkezeti problémáival és az ebből fakadó versenyképességi hátrányokkal számoló, azok felszámolását célzó strukturális reformok kidolgozására is. Ennek a felismerésnek a jegyében született meg a második intézkedéscsomag, amelyet 2009. február 19-én fogadott el a parlament.

A dokumentum által érintett, a kormányzati gondolkodást a jövőben meghatározó problémák, és stratégiai fontosságú területek a következők:

A *fejlesztési-orientációjú közfinanszírozás* megvalósítása. A központi kiadásoknak különböző prioritást élvező fejlesztési célok irányába történő átstrukturálása és az uniós források hatékonyabb lehívása. Tulajdonképpen a költségvetés karcsúsításáról, áramvonalasabbá tételéről van szó. A középpontban a központi adminisztráció működésének és az erőforrások allokációjának hatékonyabbá tételével.

A *nyugdíjrendszer* átalakítása, modernizálása és az *időskori foglalkoztatottság* növelése. A szlovén társadalom demográfiai trendjeit figyelembe véve, a szociális jóléti rendszer és az állami kiadások hosszú távú fenntarthatósága szempontjából az intézkedéscsomag ezen része megkerülhetetlen.

Változások a *munkaerőpiaci szabályozás* rendszerében. A gazdasági folyamatoknak megfelelően a rugalmas, atipikus foglalkoztatási formák előtérbe helyezése a szabályozás tekintetében is. Nagyon fontos hatékonyabban szabályozni a diákok munkavégzésének körülményeit annak érdekében, hogy a fiatal munkavállalók jobb perspektívákkal rendelkezzenek a munkaerőpiacon.

Az *élethosszig tartó tanulás* lisszaboni elvének megfelelően lehetővé kell tenni, hogy bárki élete bármely szakaszában igénybe tudjon venni valamilyen számára fontos oktatási, képzési szolgáltatást. Ehhez az oktatási, az akkreditációs és az ösztöndíjrendszer átfogó reformjára van szükség.

További *adóreformra* van szükség. Elsősorban a munkavégzést terhelő adók további csökkentése áll a középpontban. Nemcsak a versenyképesség és a foglalkoztatottság növelésében van ennek jelentősége, hanem magának az adórendszernek az egyszerűsítése is elkerülhetetlennek tűnik.

A gazdasági fejlődés és strukturális átalakulás szempontjából egyre fontosabb *KKV-k finanszírozási forrásokhoz juttatása*, a források elérésének egyszerűbbé tétele. Vállalkozóbarát gazdasági környezet kialakítása, az adminisztratív terhek könnyítése a kis-és középvállalkozások számára

A második válságkezelő csomag egyik leghangsúlyosabb eleme már az első csomagban is megjelent, ez pedig nem más, mint a *kutatás-fejlesztés* és az *innováció* elősegítésének kérdésköre. A fő cél itt a kormányzat, a tudást előállító intézmények (felsőoktatási intézmények és kutatóintézetek), illetve az üzleti élet szereplőinek szorosabb, élettelibb együttműködése, amely meggyorsíthatja a gazdaság számára létfontosságú technológiai fejlődést és minőségileg jobba, hatékonyabbá teheti a különböző szervezetek és menedzsmentjeik működését. A kutatás-fejlesztési és innovációs stratégia keretében különböző viszonylag szűk – tehát könnyebben kezelhető és hatékonyabban finanszírozható – kutatási területeket jelölnek ki, olyan területeket, amelyek együttes fejlesztésével jelentős szinergikus hatások érhetők el.

A nemzeti infrastruktúra fejlesztési program egyik legfőbb eleme a *közlekedési infrastruktúra* fejlesztése. Ennek részeként jelentős állami beruházások valósulnak meg a vasúti közlekedésben, főként logisztikai elosztó központok jönnek létre a vasúti csomópontok és korridorok mellett. A Nemzeti Autópálya-építési Program keretében 2010-ben befejeződik az autópálya-hálózat kiépítése. A harmadik fő fejlesztési tengely pedig a megújuló energiaforrásokhoz kapcsolódó infrastruktúra fejlesztése, hiszen természetesen Szlovénia is elkötelezte magát a hagyományos energiaforrások használatának visszaszorítása mellett, klíma és energia csomaggal is rendelkezik.

Azonban ez a csomag sem kizárólag a jövőbe tekintő, komoly strukturális átalakításokat célzó intézkedéseket tartalmazott. A csomag második, akut problémakezelő részének négy kiemelt céljából az első kettő lényegében megegyezik az első válságkezelő csomag céljaival. Az egyik fő cél továbbra is a bankok hitelezési tevékenységének, a reálgazdaságban pedig a vállalkozások forrásokhoz jutásának, likviditásának növelése maradt, a másik stabil cél a hatékonyság-növelés az uniós források lehívásában, ami már rövidtávon is égető kérdés. Új elemként megjelentek azonban egyfelől a munkaerőpiacot, oktatási és szociális rendszert, másfelől az infrastrukturális, energia és környezetvédelmi rendszert érintő *rövid távú, konkrét* intézkedések is. Az intézkedések többsége 2010. december 31-ig szól.

I. A bankok és vállalkozások finanszírozását és likviditását javító intézkedések:

1. A bankok pótlólagos finanszírozási forrásokhoz juttatása:

- a bankok nemzetközi pénzügyi piacokról történő hitelfelvételének elősegítése állami garanciavállalással, a Nova Ljubljanka banka (NLB) 1 milliárd eurós középlejáratú kölcsönfelvétele (2009. április-május)
- a SID Banka külföldi hitelfelvétele állami garanciavállalással 250 millió euró összegben (2009. április)

2. A bankok kockázati kitettségeinek csökkentése állami garancia rendszer révén: ez az intézkedés három lépést foglalt magában:

a) *állami hitelgarancia-rendszer* a vállalatoknak nyújtott banki kölcsönökre. A lépés célja a vállalatok finanszírozási forrásainak növelése a banki hitelkockázat csökkentése révén. A garanciát minden esetben az állami tulajdonú SID Banka nyújtja az állam nevében. A költségvetési törvény értelmében a program keretében nyújtott garanciák összértéke maximum 1 milliárd euró lehet. Az állami garancia főbb elemei:

- a hitelkockázat bizonyos hányadának átvállalása a résztvevő bankoktól
- a szerződő bank által minimálisan biztosított 20% önerő
- a garancia-program 2010. december 31-ig, illetve a hitelpiac normalizálódásáig tart
- az igénybe vett hitelgaranciák törlesztése a hatályos banki és közfinanszírozási szabályozás szerint történik
- az egyes veszteséges kölcsönügyletek esetében a felek – az állam és a bank – a garanciaszerződésben foglalt részesedés szerint osztoznak a felmerülő költségeken
- a bank a garancia fejében díjat fizet, az így befolyó összegek biztonsági tartalékalapot képeznek, amely alapból finanszírozzák az esetleges pótlólagos garanciákat

b) *egyedi állami hitelgarancia* a vállalatok hitelhez juttatása érdekében: Az ily módon nyújtható hitelgaranciák potenciális összege a költségvetési törvényben meghatározottak szerint maximum 500 millió euró lehet. Az egyedi vállalati hitelgarancia főbb elemei:

- az új hitelgaranciák díjainak legfeljebb 25 százalékos csökkentése a KKV-k számára
- az új hitelgaranciák díjainak legfeljebb 15 százalékos csökkentése a nagyvállalatok esetében
- a kölcsön maximális összege nem haladhatja meg a hitelt felvevő vállalat 2008. évi bérkiadásainak összegét (mindkét összeg bruttóban értendő), új vállalkozásoknál a működés első két évében becsült összes bér jelenti a limitet
- a garancia nem haladhatja meg a kölcsönösszeg 50%-át
- csak beruházási célú, illetve forgótőke-finanszírozás esetén vehető igénybe
- a csökkentett díjazás legkorábban a garancianyújtás utáni harmadik évtől érvényes
- a hitelgarancia 2010. december 31-ig vehető igénybe
- azon vállalkozások, amelyek működése 2008. július 1-je előtt nem tett eleget az EB ajánlásainak vagy a Bajba jutott vállalkozásoknak nyújtott megmentési és szerkezetátalakítási segítségről szóló vállalatirányítási törvénynek nem vehetnek részt a programban
- bár a garancia alapjául szolgáló kölcsön nagysága szabályozott, a lejárat ideje nem

c) mintegy 300 millió euró összegű *tőkeemelés* a fent említett intézkedéseket végrehajtó állami tulajdonú SID Bankánál

3. A válság által leginkább veszélyeztetett iparágak vállalkozásainak forgótőke-finanszírozása:

- a működési költségek alacsony összegű támogatása (új „de minimis” támogatási rendszer) a banki hitelezés által különösen érintett vállalkozások normális működésének fenntartása érdekében
- alacsony összegű támogatások a környezetbarát és fejlett technológiát alkalmazó iparágaknak a stratégiai projektjeik megvalósításához
- Mindkét támogatást a SID Banka folyósítja.
- az áfa törvény módosítása, az áfa visszafizetési periódus idejének lerövidítése 21 napra (becslések szerint mintegy 120 millió euróba kerül a költségvetésnek)

II. Munkaerőpiac, élethosszig tartó tanulás és szociális biztonság kérdései

1. „Social entrepreneurship” program: 10 pilot projekt a vállalkozás központú társadalom megteremtése érdekében teendők kidolgozására és mintegy 150 vállalkozó képzése.
2. A foglalkoztatottak továbbképzésének új rendszere:
 - képzési utalványok, mint kiegészítő forrás az alkalmazottak képzésére (8 millió euró)
 - az alkalmazottak továbbképzésének és oktatásának társfinanszírozása a mikro- és kisvállalatoknál és ott, ahol a heti munkaidő legfeljebb 36 órára csökkent (4 millió euró)
 - a felsőfokú végzettségű munkavállalók felkészítése, átképzése és foglalkoztatása (3 millió euró)

III. Infrastruktúra, energiaellátás, környezetvédelem – fenntartható fejlődés

- a magántulajdonban lévő épületek energiahatékonyságának növelése: 20 millió eurós program (a forrás az Európai Kohéziós Alap), a Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium, illetve a Pénzügyminisztérium közösen dolgozzák ki a program keretében végrehajtandó beruházások részleteit

- közintézmények IT infrastruktúrájának – szélessávú kapcsolatok – fejlesztése: a fő cél, hogy 2010 végére a közintézményekben az elektronikus adatátviteli sebesség elérje az 1 Mbit/s-ot. A kereskedelmi szolgáltatókkal együttműködésben ez a sebesség hamarosan egyetemesen elérhetővé válik. A koncepció három hálózati alrendszert tartalmaz:
- Arnes: oktatási és kutatási intézmények elektronikus hálózata
- HKOM: közigazgatási intézmények elektronikus hálózata
- zNET: elektronikus egészségügyi információs rendszer
- Egymástól elkülönülve, saját biztonsági rendszerrel fognak működni, de mindhárom rendszer képes lesz a már meglévő gerinchálózatra kapcsolódni. A projekt megvalósítására 15 millió eurót irányoztak elő.

IV. A kohéziós alapok forrásainak jobb, hatékonyabb lehívása

A kormány 2009. február 5-i ülésén 10 döntést hozott az uniós kohéziós alapok forrásainak hatékonyabb lehívása érdekében. A legfontosabb ezek közül a tervezett projektek végrehajtásának, esetleges kudarcának, valamint a projektek során felmerülő költségek költségvetésre gyakorolt hatásának az Önkormányzati és Regionális Ügyekért Felelős Kormányhivatal és a Pénzügyminisztérium által közösen végzett, legalább negyedévenkénti hivatalos áttekintése. A két szerv közösen tesz javaslatot a kormánynak a kohéziós alapokból származó források esetleges átcsoportosítására, a hatékonyság növelésére.

Új fejleményként mostanság körvonalazódik egy harmadik válságkezelő csomag, amelynek első verzióját 2010 januárjának második felében nyújtotta be kormánypárti képviselők egy csoportja a törvényhozás elé. Erről a vadonatúj programról még igen kevés konkrétumot lehet tudni, mindössze néhány részlet szivárgott ki a kormányfő sajtótájékoztatóján. Jelenleg a tervezett program értékelése és vitája zajlik. Annyi már most is látszik, hogy a tervezett intézkedések igencsak meg fogják terhelni a költségvetés kiadási oldalát, míg a bevételek növelésére a készítőik nem dolgoztak ki megoldásokat, amit maga a kormányfő is bírált.

Politikai kitekintő

2008 nyarán és őszén mozgalmas pillanatokot élt át a szlovén közélet. Júniusban néhány hónappal a világválság kitörése előtt ért véget Szlovénia hathónapos Európa Tanács-elnöksége, és 2008. szeptember 21-én - hat nappal a Lehman Brothers globális pénzügyi krízist elindító csődje után - parlamenti választásokat tartottak. A választások a baloldali Szociáldemokrata Párt (SD) szoros, minimális fölényű győzelmét hozták az addigi miniszterelnök Janez Janša által vezetett jobbközép, liberális-konzervatív Szlovén Demokrata Párt (SDS) felett. A minimális győzelem után az SD és az új kormányfő, Borut Pahor három másik politikai erővel alakított koalíciót, a balközép, szociálliberális Zares-szel, a Szlovén Liberális Demokrata Párttal (LDS) és a Karl Erjavec vezette – korábban az SDS koalíciós partnereként kormányon lévő - Szlovén Nyugdíjasok Pártjával (DeSUS). Az így létrejött széles koalíció a szlovén törvényhozás 90 képviselői helyéből 50-et tudhatott magáénak.

A sokak szerint autoriter hajlamokat mutató Janša helyébe Borut Pahor személyében új politikai stílus képviselője került az ország élére. A koalíciót azonban mély megosztottság, többé-kevésbé állandó érdekellentétek jellemzik, amelyek időnként gátolták a kormány munkájának hatékonyságát. A korrupciós ügyek és a koalíciós partnerek folyamatos belső küzdelmei mellett - amelyek

szüntelenül a koalíció felbomlásával fenyegettek – a gazdasági krízis kezelésének módjában sem volt egyetértés. A Pahor-kabinet egy túlpörgetett gazdaságot kapott örökségbe, amely a legcsekélyebb mértékben sem volt felkészülve a válságra, hiszen miközben a válság teljes erővel kitört az USA-ban, Szlovéniában még a választási kampány hajrája zajlott.

Mindenesetre az irányváltás konkrét jeleként az oligarcha-ellenes, a teljes transzparencia politikáját meghirdető új koalíciós kormány (amelyben a nem sokkal korábban a liberálisok baloldali szárnyából kivált Zares volt a legradikálisabb) határozottan lecsapott a Janša idején különleges előjogokat élvező, gyanús ügyletekbe bonyolódó iparmágnások csoportjára. Annak ellenére, hogy a felmérések tanúsága szerint Közép-Kelet-Európában Észtország mellett Szlovéniában érzékeli legkevésbé a mindennapi életben a lakosság a korrupciót⁴³⁰ a hatalmi elit csoportjai egymásnak feszülésének köszönhetően a médiában mindvégig igen nagy teret kaptak a különféle korrupciós ügyek.⁴³¹

Különösen két figura, Igor Bavčar az Istrabenz ipari konzern, és Boško Šrot a Laško Sörgyár tulajdonosai kerültek az új vezetés keresztútjába. Mindketten még a Janša-kormány csendes egyetértésével saját, adósságokkal terhelt, a szlovén ipar zászlóshajóinak számító vállalatuk belső kivásárlását (management buy-out) készítették elő, ám különböző módon mindkettejük terve dugába dőlt. Bavčar az Istrabenz vagyont menedzselte úgy, hogy belebukott, míg Šrot már Janša kegyeiből kiesett, aztán pedig a gazdasági válság, és az új kormány beköszöntével a hitelpiac kiszáradása és a politikai támogatás teljes hiánya kényszerítette térdre. Az ország legnagyobb bankja a Nova Ljubljanska banka (NLB) befagyasztotta Šrot a banknál lévő különleges hitelvonalát, kártyavárként omlasztva össze terveit.

Azonban az éles „oligarcha-ellenes” és átláthatóság-párti retorikájával gyorsan népszerűvé váló Zares maga is komoly korrupciós ügybe keveredett, amikor kiderült, hogy a párt első emberéhez Gregor Golobič-hoz szorosan köthető egyik csúcstechnológiai vállalatnak szintén volt különleges hitelkerete az NLB banknál. Miután a sajtó megszéllőztette a hitelkeretről szóló hírt, az is kiszivárgott, hogy Golubič bár beszámolt vagyonáról a korrupcióellenes bizottságnak, a sajtónak elmulasztotta megemlíteni, hogy a kisebbségi tulajdonos a vállalatban. Szóba került a lemondása is, végül maradt a posztján, kiérdemelve a koalíció „fekete bárányának” cseppent sem hálás szerepét.

A gyanús, korrupciót sejtető ügyek a legkisebb koalíciós partnert, a liberálisokat sem kímélték. Katarina Kresal pártelnök – a Pahor-kormány belügyminisztere – igen szívélyes kapcsolatot ápolt Draško Veselinovič-csal, a jól ismert bankárral, aki röviddel Kresal kinevezése után az NLB bank ügyvezető igazgatója lett. A nyilvánvalóan a miniszterelnök és Kresal asszony közti megállapodásnak köszönhető kinevezés óriási felzúdulást váltott ki a Zares köreiben. A párt a koalíció felbomlásával fenyegetőzött arra az esetre, amennyiben a jövőben pályázatok nélkül, nem-transzparens módon történnek kinevezések a fontos pozíciókban. A friss bankelnök még keményebb bírálatok tárgyává vált, amikor kiderült, hogy ismét megnyitotta Boško Šrot különleges hitelkeretét. A közvélemény és a Zares közös felháborodása arra készítet Veselinovič-ot hogy benyújtsa a lemondását. Mivel utódja Gregor Golobič lett, sokakban felmerült a gyanú, hogy a későbbi Ultra-ügy reváns volt Veselinovič menesztéséért.

⁴³⁰The Economist *Wrongly labelled* 2010. január 7.

⁴³¹The Slovenia Times *Top of the Pops*, 2010. január 8.

Egy másik nagy horderejű, és viszonylag friss korrupciós botrány még a Janša-kormány regnálásának idejére nyúlik vissza. A Patria-ügy akkor robbant ki, amikor a szlovén hadsereg két zászlóaljnak való páncélozott szállítójárművet vásárolt gyanús körülmények között a finn Patria cégtől. Janšával kapcsolatban nem először lehet hallani fegyvervásárlásokhoz kapcsolódó gyanús ügyekről, bár ő természetesen minden vádat tagad és több személyt beperelt. Közben a Szlovén Számvevőszék megállapította, hogy a szóban forgó fegyverüzlet minden volt csak gazdaságilag kifizetődő nem, és köszönő viszonyban sincs a beszerzés eredeti céljával. A közvélemény jelenleg a finn rendőrség által az ügyben indított nyomozás eredményeit várja.

A 2010-es év a hagyományokhoz híven koalíciós viszályal és Karl Erjavec környezetvédelmi miniszter - egyben a DeSUS koalíciós párt elnöke - lemondásával kezdődött. Erjavec az előző kormány hadügyminisztereként nyakig belekeveredett a kétes fegyvervásárlási ügyekbe, ugyanakkor a 2008-as választások után a koalíciónak szüksége volt a DeSUS támogatására. A pártvezér megkapta a viszonylag ártalmatlan környezetvédelmi tárcát. Erjavec és Pahor miniszterelnök viszonya mindazonáltal folyamatos feszültségektől volt terhes, ami végül Erjavec kormányból való kilépéséhez vezetett. Időközben azonban balfogásainak köszönhetően meggyengült pártján belüli befolyása, így az továbbra is tagja a kormánykoalíciónak.

A korrupciós ügyek és a koalíciós viszályok mellett a szlovén politikai élet harmadik központi kérdése a Horvátországhoz és a szomszédos ország EU-csatlakozásához való viszony. A két ország hosszasan elhúzódó tengeri és szárazföldi határvitái miatt Szlovénia az elmúlt években minden diplomáciai erőfeszítést megtett a horvátok Európai Unió tagságának megakadályozása érdekében. 2009 novemberében azonban a két ország miniszterelnökei aláírtak egy egyezményt, amely véget vethet a 18 éve tartó vitának. Az egyezményt a szlovén parlament egyszerű többséggel elfogadta. A megállapodást mindkét országban élesen bírálják az ellenzéki pártok. A szlovén ellenzék részéről alkotmányos aggályok is felmerültek, kifogásolják, hogy a koalíciós partnerek úgy hoztak ilyen horderejű döntést, hogy nincs kétharmados többségük a parlamentben, népszavazás kiírását követelik a kérdésről. Arról megoszlanak a vélemények, hogy ennek ügydöntő vagy véleménynyilvánító referendumnak kell-e lennie, a Janez Janša vezette legnagyobb ellenzéki párt, az SDS, mindenesre ügydöntő népszavazás kiírásához ragaszkodik.⁴³²

Konklúzió

A szlovén gazdaság minden jellegzetessége ellenére nagyon hasonló utat járt be az elmúlt két évtizedben, mint a többi volt szocialista ország. A viszonylagos zártság, az államnak a régióbeli társak többségéhez képest mindvégig erőteljesebb szerepvállalása nem akadályozta a kilencvenes évek közepétől beinduló látványos gazdasági növekedést, mint ahogy nem tudta megakadályozni a válság nyomán bekövetkező visszaesést sem.

Szlovénia a csupán részleges privatizáció, az állam mindvégig jelentős gazdasági súlya, a kimondottan magas közterhek, a külföldi tőke beáramlásának a többi volt szocialista országhoz képest jelentősen alacsonyabb aránya ellenére, vagy talán éppen azért, több mint tíz éven át dinamikus gazdasági fejlődésre volt képes. Ez felveti a kérdést, hogy a kelet-közép-európai régiós összehasonlításban magas állami részvétellel rendelkező gazdaság vajon „koraszülött jóléti államként” viselkedik-e, vagy egy kicsi gazdaság egyáltalán mennyire lehet „liberalizált”, hogy ha meg

⁴³²The Slovenia Times *Agreement, finally?* 2009.december.11

akarja őrizni stabilitását a gazdasági nehézségek idején. A kérdés tehát inkább úgy merül fel, hogy a szlovén modell, vagyis a relatíve magasan tartott modell hogyan teljesít válságban, illetve prosperitás idején, illetve hogy melyikre helyezzük a hangsúlyt, hogy a középutat megtaláljuk.

Szlovéniát felemás gazdasági helyzetben találta meg a kibontakozó válság. A főbb gazdasági mutatókban egyáltalán nem állt rosszul az ország, ugyanakkor a pénzügyi szektor folyamataiban 2006 óta már jelentkeztek bizonyos negatív tendenciák. A magánszférának a túlságosan felgyorsult gazdasági és jövedelem-növekedésből eredő beruházási kereslet-növekedését és a kormányzat szintén növekvő kiadásait az ország jórészt külföldről finanszírozta. Annak ellenére finanszírozta magát egyre nagyobb mértékben külföldről az ország, hogy a hazai gazdasági szereplők megtakarítási hajlandósága nemzetközi összehasonlításban magasnak mondható, a 2000-es években felpörgő gazdaságban azonban a magánszféra - főként a vállalatok - beruházási kereslete lényegesen felülmúlta megtakarításai volumenét. Nem meglepő módon ez a folyamat a bankrendszerben csapódott le, amelyhez a beruházni kívánó magánszféra külső finanszírozásért fordult. Nem lévén elegendő megtakarítás a gazdaságban, a bankok sem rendelkeztek megfelelő mennyiségű saját forrással a nagymértékű gazdasági növekedés finanszírozásához, ezért egyre növekvő mértékben a nemzetközi pénzpiacokról szereztek pótlólagos forrásokat. A magángazdaság és a bankszféra beinduló eladósodási folyamataira a kormányzati szféra csak ráerősített azzal, hogy miután a sokéves szigorú fiskális és monetáris politika gyümölcseként nyilvánvalóvá vált az ország euróövezeti tagsága, mind a költségvetési, mind a monetáris politikában lazítás következett be. A kormányzat külfölddel szembeni nettó pénzügyi pozíciója szintén romlani kezdett.

A válság kezdetén leginkább fenyegetőnek a vállalati szféra és a bankrendszer eladósodottsága tűnt. A lakosság eladósodottsága két okból nem volt súlyos: (1) a lakosság megtakarítási hajlandósága viszonylag magas (2) a lakossági hitelállomány csak a válságot közvetlenül megelőző években indult dinamikus növekedésnek, ráadásul a hitelállomány zöme nem devizában denominált hitel.

A válság elhatalmasodásakor a kritikusai által gyengekezűnek és határozatlannak tartott kormány, amelynek működését valóban megosztottság és torzsalkodás, különböző korrupciós ügyek feltárása, illetve a bennük való részvétel jellemezte, a körülményekhez képest gyorsan, és ami nagyon fontos a jegybankkal összhangban reagált.

A gyors és sokrétű beavatkozásnak köszönhetően a szlovén bankrendszer nagyobb megrázkódtatás nélkül vészelt át a globális pénzügyi krízis legkeményebb időszakát. Ugyanakkor nyilvánvalóvá vált, hogy a bankszektor hatékonysági, jövedelmezőségi mutatói lényegesen elmaradnak az EU országok átlagától, strukturális átalakításokra van szükség. Túlságosan nagy részben támaszkodott a bankrendszer a rövid futamidejű, külföldi finanszírozásra, ami növeli a szlovén bankok refinanszírozási kockázatát. A korábbi évek ugrásszerű hitelállomány-növekedése pedig a hitel portfólió jelentős romlásához vezetett. Az állam egyre közvetlenebbül részt vett a bankok irányításában, amelynek eredményeként megszűntek a különleges vállalati hitelkeretek és belső kivásárlások, ehelyett a bankok elkezdtek növelni tulajdonhányadukat a legnagyobb szlovén vállalatokban.

A szlovén gazdaságot legjobban mégis a külső kereslet hatalmas visszaesése viselte meg, amely a vállalatok rendelésállományának, a vállalati szféra hitelkeretének jelentős csökkenésében, a vállalati csődök számának megszorodásában és 2009 első felétől a munkanélküliségi ráta meredek emelkedésében nyilvánult meg.

A kormány hosszú évek fiskális konszolidációja után – amely eredményeképpen 2008-ban a költségvetési hiány mindössze a GDP 0,9%-a volt – a válság hatásainak enyhítése érdekében expanziós politikába kezdett. 2008 végén és 2009 első felében két válságkezelő csomagot is kidolgozott, amelyek a válságra válaszul infrastrukturális beruházásokat, a bajba jutott vállalatok és a bankrendszer finanszírozását biztosító lépéseket és foglalkoztatási támogatásokat tartalmaztak. Az expanzív kormányzati politika természetesen a költségvetési hiány növekedését fogja okozni, amely hiány részleges finanszírozására a kormány már három alkalommal is sikeresen bocsátott ki mintegy 4 milliárd euró értékben államkötvényt.

Mindazonáltal a számos, nem teljesen eredménytelen intézkedés ellenére nagyon úgy fest, hogy Szlovénia sem kerülhet el bizonyos strukturális reformokat. Már csak a demográfiai trendeket figyelembe véve is elkerülhetetlen a szociális juttatások rendszerének és a nyugdíjrendszernek az átalakítása. Szintén elkerülhetetlennek tűnik a magas közterhek leépítése, főként az adócsökkentés és az adórendszer egyszerűsítése. A gazdasági szerkezet megváltoztatása, a magas hozzáadott értéket előállító iparágak fejlesztése, a kutatás-fejlesztés és az innováció támogatása mindkét válságkezelő csomagban kitüntetett helyet foglalt el, és jelenleg ez tűnik a válságból kivezető igazi útnak.

A közép-kelet-európai országokéhoz – köztük hazánkéhoz – több vonatkozásban hasonlító problémák ellenére Szlovénia nem feltétlenül áll sötét jövő előtt. Biztató jel ugyanis, hogy a 2007-et megelőző években, amikor egy nagy cél érdekében szükség volt rá, az ország következetes, restriktív gazdaságpolitikát folytatott, és további biztató jel, hogy bár a jelenlegi kormányt négy civódó partner alakítja, mégis képes volt két komplex válságkezelő csomagot az asztalra tenni.

Ami mindenképpen fenyegetést jelenthet a jövőre nézve, az a sokrétű és költséges válságkezelő intézkedések nyomán felboruló államháztartási egyensúly, amit az eddig kiszivárgott részletek alapján a leendő harmadik válságkezelő csomag tervezett intézkedései is előrevetítenek.

Magyarország számára a szlovén példa legfőbb tanúságai a következők: (1) A kiterjedt állam nem feltétlenül jelent egyet a pazarlással, a válságot megelőző fegyelmezett gazdaságpolitikának köszönhetően a szlovén kormányzat hazánknál nagyobb mozgástérrel rendelkezett a válság kezelésében. (2) A jegybank és a kormány nagyobb összhangja jelentősen növelte a válságkezelés hatékonyságát. (3) A rendszeres „ügyek” ellenére a politikai csatározások érdemben nem nyomták rá a bélyegüket a válság kezelésére. (4) A szlovén politikai elit rendelkezik az ország valamiféle jövőképevel, a döntéshozóknak és a programok kidolgozóinak hosszabb távú, szerkezeti reformok végrehajtására is vannak elképzeléseik. (5) Legyen bármilyen költséges és széles látókörű a válságkezelés, amíg a nemzetközi pénzpiacokon nem áll helyre a bizalom, és a hagyományos exportpiacokon nem kezdődik tartós fellendülés, addig a hazai gazdaság motorja sem fog felpörögni. A bankok hitelezési és a vállalatok beruházási aktivitása most is nagyon alacsony. A válságkezelés hosszán elnyúló, költséges folyamat lesz.

Felhasznált források

1. Bank of Slovenia (2009). Financial Stability Review.
2. Bank of Slovenia website www.bsi.si/en/finacial-data-r.asp?Mapald=323
3. EBRD (2009). Transition Report.
4. The Economist (2010). Wrongly Labelled. 2010. január 7.
5. The Economist (2009). Effective Tax Rates. 2009. augusztus 27.
6. EUROSTAT (2009) <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics>
7. Government Office for Development and European Affairs (2009). *Second package of measures in response to the financial turmoil.*
8. www.svr.gov.si/en/splosno/iskalnik/iskalnik
9. IMF (2009). World Economic Outlook Database
10. www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2009/02/weodata/index.aspx
11. The Slovenia Times (2010). Top of the Pops. 2010. január 8.
12. The Slovenia Times (2009). Agreement, finally? 2009. december 11.
13. Statistical Office of The Republic of Slovenia (2009). *Statistical Yearbook.*
14. Statistical Office of The Republic of Slovenia website
15. www.stat.si/eng/tema_ekonomsko.asp

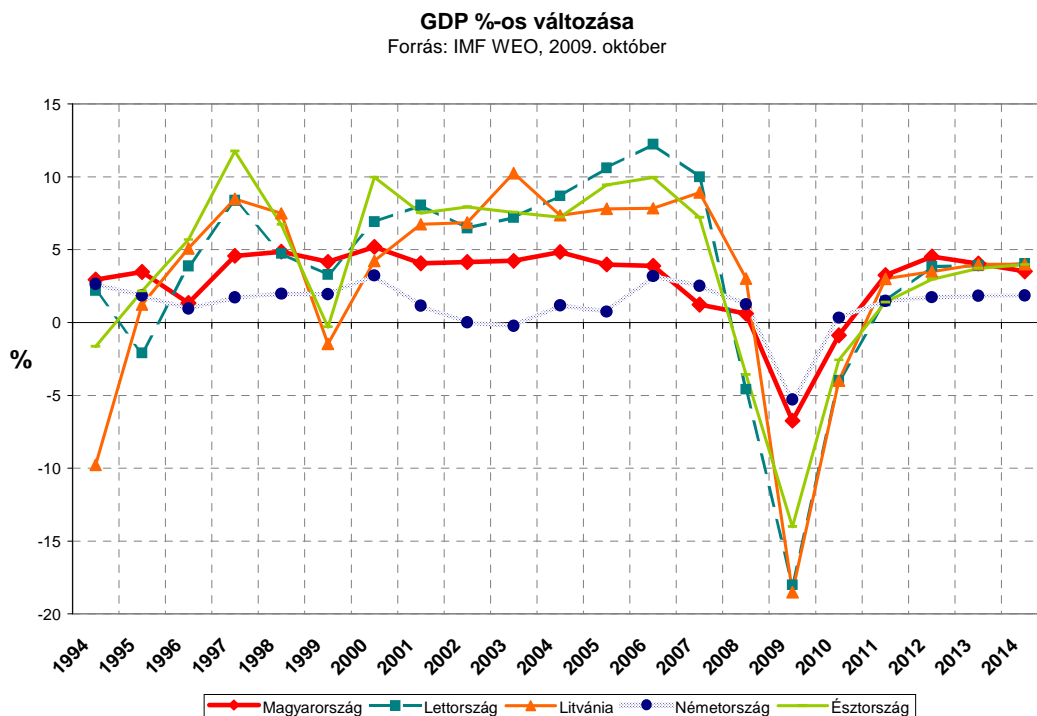
5. Gazdasági válságkezelés a Balti Államokban

A Balti régió

A balti régió országai a 2000-es években kis, nyitott mintagazdaságokként, kimagasló gazdasági növekedésükkel hívták fel magukra a befektetői figyelmet. Az angolszász, fogyasztásra alapozó, gazdasági felzárkózást megcélzó modellek a folyó fizetési mérlegek folyamatos és tendenciózus hiányának (import-igényes gazdaság) következtében előbb vagy utóbb bukásra voltak ítélve. Az alábbi dolgozat arra tesz kísérletet, hogy bemutassa ennek történetét a három ország esetében.

A balti régió három országa a válság előtt gazdasági éltanulóként volt számon tartva. Ez a helyzet 2007-2009 során gyökeresen megváltozott, először Lettország IMF-hitelével, majd az azt követő megszorító intézkedések nyomán. Jelenleg a kérdés az, vajon hogyan lettek félreértelmezve a jelek, hogyan lehetséges egy – a konvergencia-kritériumokat tökéletesen betartó – ország esetében ekkora pénzügyi buborék kialakulása, hogyan szorulhattak háttérbe a figyelmeztető jelek, az ingatlanárak robbanásszerű növekedése, a tendenciózus külkereskedelmi mérleghiány és legfőképp: hogyan lehet mindezt összetéveszteni egy felzárkózó gazdaság strukturális befektetés-éhségével.

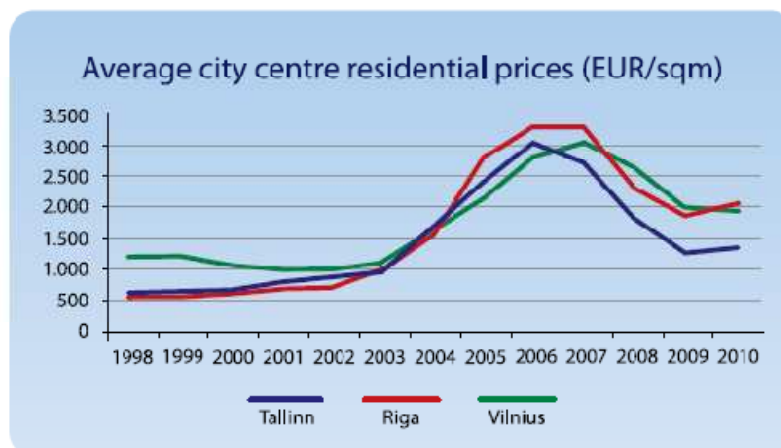
A válság mindennél jobban rámutatott a modell hiányosságaira. Lettország esete a válság korai időszakában (Izlandhoz hasonlóan) különösen sok figyelmet kapott, hiszen 10% fölötti növekedésből (2008) 18%-os gazdasági zsugorodásba fordult. Az Európai Unió (ECFIN) ezzel foglalkozó tanulmánya a hirtelen zsugorodást és a kockázati felár robbanásszerű emelkedését a megforduló várakozások („expectation reversal”) jelenségével magyarázza, vagyis minél jobban szerették a válság előtt a befektetők az országokat, annál jobban megriadtak attól a helyzettől, amely a hitelválság alatt kialakult.

További figyelmet érdemel a maastrichti kritériumoknak való megfelelés, és érdekes kérdéseket vet fel, hogy vajon valóban minden kétséget kizáróan meg lehet-e ilyen kritériumokkal állapítani egy gazdaság állapotát. A reálgazdasági és a pénzügyi folyamatok ilyen éles elválása egymástól ugyanis arra készítette az Európai Bizottságot, hogy Balti államokról szóló 2009-es jelentésében⁴³³ már megkülönböztesse az úgynevezett reálkonvergencia (1995-2001) időszakát az azt követő „pénzügyi konvergencia” (2002-2007) időszakától. Az első korszakot mint klasszikus értelemben vett felzárkózást tárgyalják (produktivitás növekedése), míg a másodikról immár kevésbé elismerően szólnak. Megállapítják, hogy a 2000-es években a vizsgált országok produktivitása gyakorlatilag visszaesett, és semmiképp nem magyarázta a gazdasági növekedési számokat. Ezt az időszakot a háztartások növekvő fogyasztása, és növekvő ingatlan-beruházások jellemezték, miközben a hangsúly a gazdaságban egyre inkább eltolódott a szolgáltatások irányába.

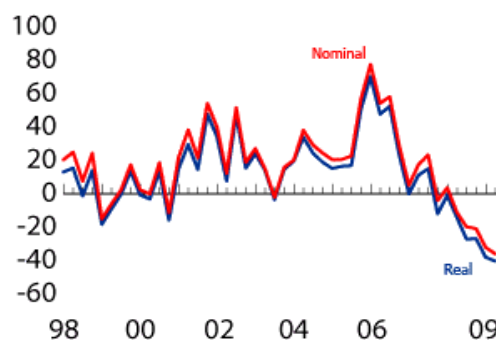
A térségben a 2000-es években kialakuló pénzügyi buborékért elsősorban a kiterjedt hitelezést szokás felelőssé tenni, vagyis a térség kockázati felárának hirtelen csökkenésével járó könnyebb hitelkörnyezetet. Ennek leglátványosabb megnyilvánulása az ingatlanárak rohamos emelkedése (60-80%-os éves emelkedési adatok mindegyik vizsgált országban előfordultak), amely erősen a fővárosra koncentrált.

Átlagos ingatlanárak (per négyzetméter) a három Balti fővárosban 1998-2010

Forrás: Real Estate Market Report, 2010 – Baltic States Capitals (Deloitte, Oberhaus, Sorainen)

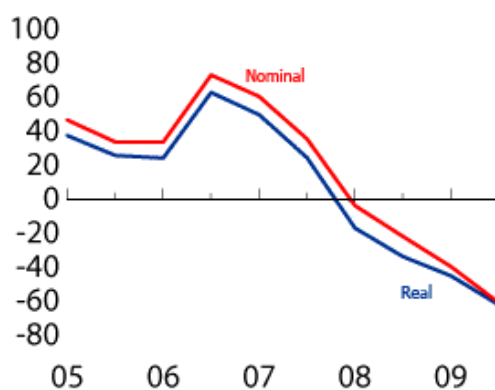
Észt ingatlanárak éves változása (%)

Forrás: <http://www.globalpropertyguide.com/>

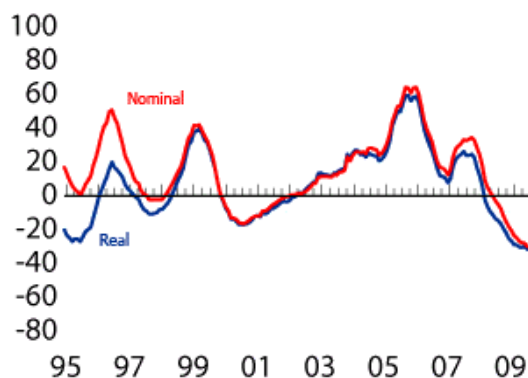
⁴³³ http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/occasional_paper/2010/pdf/ocp58_en.pdf

Lett ingatlanárak éves változása (%)

Forrás: <http://www.globalpropertyguide.com/>

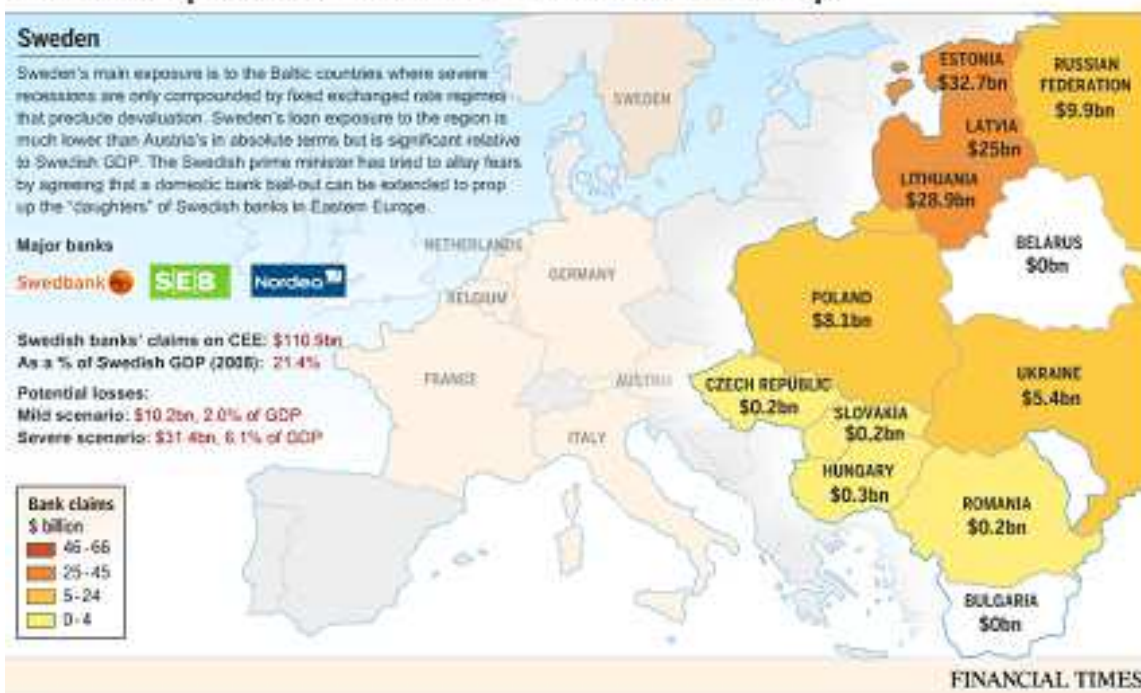
Litván ingatlanárak éves változása (%)

Forrás: <http://www.globalpropertyguide.com/>

A térségben leginkább a svéd bankok kitettsége jelentős. Az alábbi Financial Times gyűjtés szerint főként három nagy svéd bank összesen a svéd GDP 21%-át (2007-es adat kitevő) összeget, összesen több mint 110 milliárd dollárt helyezett ki a közép-kelet-európai térségbe, azon belül mintegy 84 milliárdot csak a Baltikum térségében. Összehasonlításképpen, a három ország összesített GDP-je 2008-ban 105 milliárd dollár körül alakult (IMF, World Economic Outlook, 2009), ami 80%-os GDP-arányos eladósodottságot jelent csak a svéd bankok irányába. (A többi ország bankjainak balti kitettsége összesen 10 milliárd dollár körül alakult ugyanezen gyűjtés szerint.)

Western European banks' claims on Central and Eastern Europe

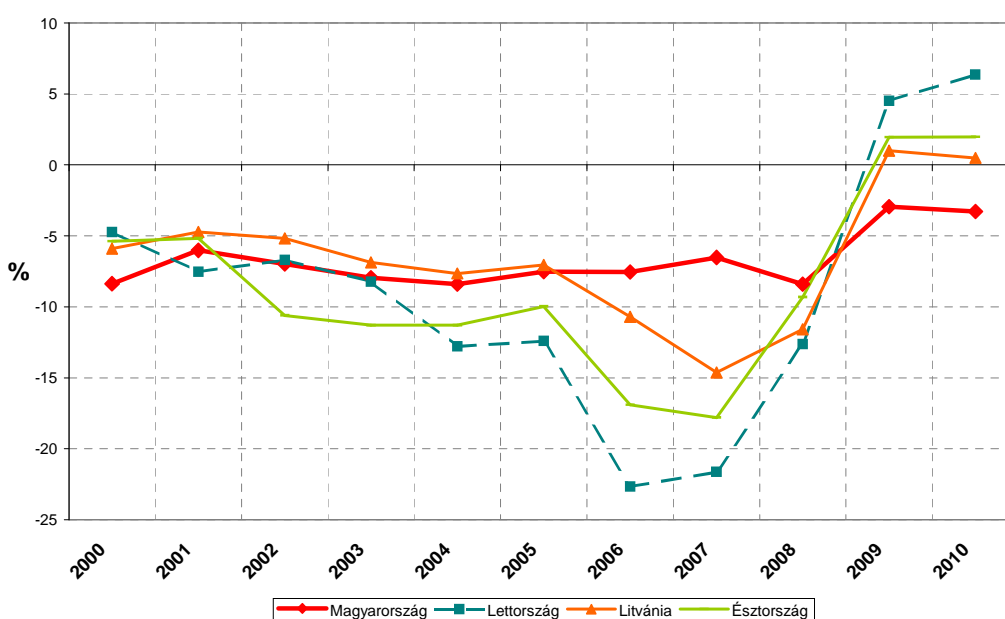

Source: Danske Bank, Bank for International Settlements

További hasonlóságot mutat, hogy a 2008-ban kialakuló válság minden érintett ország számára a folyó fizetési mérleg egyenlegének pozitív szaldójává való emelkedését jelentette, ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy ennek elsődleges oka nem az export-orientált növekedés beindulása, hanem csupán az importnak az exportnál is súlyosabb visszaesése volt, ami minden szereplőre nézve igen negatív kilátást hordoz.

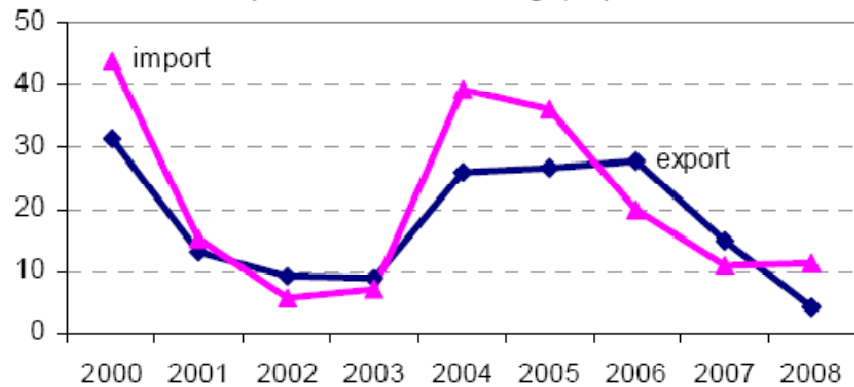
Folyó fizetési mérleg egyenlege a GDP %-ában

Forrás: IMF WEO, 2009. október

Import-export egyenlegének éves alakulása – Balti államok átlaga

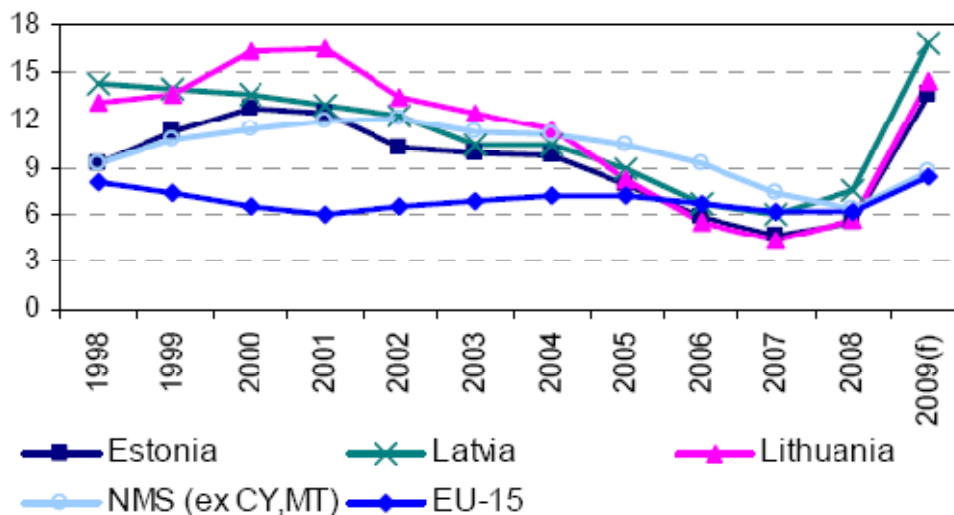
Graph 2.3: Annual trade growth
(Baltic States' average, %)

Source: Comext database and Estonian BoP.

Forrás: Az Európai Bizottság jelentése a Balti államokról 2010. február⁴³⁴

Graph 2.10: Unemployment rate (%)

Source: AMECO.

Forrás: Az Európai Bizottság jelentése a Balti államokról 2010. február⁴³⁵

A balti régió három országának közös geopolitikai jellemzője, hogy a kormányok a függetlenség kikiáltása óta elsődleges céljuknak tartották a nyugati integrációkhoz (EU, NATO) való csatlakozást, a gazdasági és politikai értelemben vett függetlenedést Oroszországtól. A balti gazdaságpolitika a függetlenség óta mindvégig nyugatra koncentrált. Eleinte az orosz-nyugati közvetítő szerepre, majd a „színes forradalmak” után egyre inkább az Oroszországtól való legteljesebb függetlenségre kezdtek törekedni. Az ukrán "narancsos forradalom" látszólagos sikere nyomán ezek az országok szakítottak Oroszországgal. Áttértek a "teljes nyugatosodás" útjára, ami azonban teljesen más munkaerő-, illetve

⁴³⁴ http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/occasional_paper/2010/pdf/ocp58_en.pdf

⁴³⁵ http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/occasional_paper/2010/pdf/ocp58_en.pdf

energiapolitikát kívánt meg, mint korábban. Geopolitikai értelemben azonban függőségük továbbra is egyértelmű és a legutóbbi energetikai fejlemények (a Déli és az Északi Áramlat vezetékek kiépítése terén) fényében egyre nyilvánvalóbb, hogy ezen kicsi, nyitott gazdasággal rendelkező országok kénytelenek lesznek valamelyest visszamelegíteni a hangulatot az orosz szomszédjukkal. Gazdasági tekintetben pedig a 2008 környékén kibontakozó válság jelezte minden korábbinál nyilvánvalóan, mennyire sebezhető a régió. Egyértelműen kiderült számukra, hogy a nyugati hatalmak csak meglehetősen vonakodással vesznek részt a gazdasági mentőcsomagokban, és mindenekeelőtt saját belső problémáikkal vannak elfoglalva.

A közép-kelet-európai régió közös tapasztalata a válság során, hogy amennyiben a gazdasági nagyhatalmaknak is vannak problémái, külső érdekeltségeiket hajlamosak háttérbe szorítani. Ez a Baltikum számára nem jelent mást, mint az Oroszországgal való jó geopolitikai viszony fenntartásának szükségességét, amely különösen az utóbbi évek feszültsége után nagy feladatnak tűnik.

1. Lettország

Az 1990-es évekbeli reformok következtében a lett gazdaságot sokszor kétszámjegyű növekedés jellemezte az elmúlt évtized első felében. Az életszínvonal, az egy főre eső jövedelem közel megduplázódott, az Európai Unió átlagához viszonyítva 60%-ra emelkedett.

2006-ra azonban a gazdaság túlfűtötté vált. A magánszektor hiteleinek éves növekedési üteme 50%-os volt, 2005-ben GDP-hez mért arányuk, pedig elérte a 70%-ot. Mindezt az alacsony hitelkamatok mellett, a hitelbírálatban kevésbé szigorú stratégiát folytató skandináv bankok (elsősorban svéd) térnyerése is segítette. A bankrendszer 60%-a külföldi bankok kezében van.

A hitelboom a fogyasztásban (luxuscikkek (pl. autó) és az ingatlanárak felfutásában csapódott le. Mindez az építőiparban is érezte pozitív hatását. A megnövekedett belső fogyasztás mellett a 2006-ra folyó fizetési mérleg hiánya elérte a GDP 25 %-át. A gazdaság túlhevülését a prociklikus kormányzati gazdaságpolitika is segítette: egy kulcsos adórendszer, a közszférában dolgozók fizetésének emelése.

A hitelek magas aránya miatt a 2008-ban felgyorsuló pénzügyi válság Lettországot is érzékenyen érintette. A hitelezés visszaesése már 2007 elején megkezdődött, aminek hatására mind a fogyasztás, mind az ingatlan beruházások növekedése is megállt, sőt csökkenésbe ment át. Ez szorosan együtt járt az ingatlanárak gyors csökkenésével, valamint – mivel a kibontakozó reálgazdasági válság érzékenyen érintette az exportot is – az ipari termelés visszaesésével, valamint a munkanélküliség megemelkedésével. A reálgazdasági problémák a költségvetés helyzetét is megrendítették, a külső adósság a GDP 130%-ra emelkedett, felrémlett az államcsőd veszélye. Az Ivars Godmanis vezette kormányzat az IMF-hez fordult segítségért, amit meg is kapott: 7,5 milliárd euro 3 évre. A hitelkeretért cserébe azonban az állami költségvetés megnyirbálását ígérte. A lett kormány 2009-ben beleegyezett, hogy 2012-ig évente közel 1 milliárd dollárral csökkenti a költségvetési kiadásokat. Ez többek között olyan intézkedéseket tesz szükségessé, mint a nyugdíjak 10%-os, vagy a tanári fizetések 50%-os csökkentése.

A lett „gazdasági csoda”

Előzmények- az 1990-es évek eredményei

Lettorszáiban, a függetlenné válás óta hatalmon lévő kormányok közös jellemzője, a jobboldali ideológia és a piacbarát, neoliberális gazdaságpolitika. A baloldali pártok egyszer sem kerültek a kormányzás közelébe. A kormányok elsődleges célnak tartották a nyugati integrációkhoz (EU, NATO, WTO) való csatlakozást, az Oroszországgal való viszony stabilizálását, gazdasági értelemben vett függetlenedést. Ez sokszor felülírta a hazai ipar és mezőgazdaság támogatásának politikáját is. A lett gazdaságpolitika mindvégig nyugatra koncentrált, követendő mintának az angolszász típusú kapitalizmust tekintette⁴³⁶.

A lett politikai az ezredfordulóig fokozatosan rendezte konfliktusoktól terhes viszonyát Oroszországgal, jelentős előrelépések történtek az orosz ajkú kisebbség jogainak terén. Lettország a Balti Együttműködés motorjává vált az 1990-es évek elején, az európai integrálódás során elért eredmények azonban lazítottak ezen. Míg Észtország és Litvánia szomszédaival (Finnországgal, illetve Közép-Európával) alakított ki egyre erősebb kapcsolatot, addig Lettország távolabbi szövetségesek felé fordult (Svédország, USA, Németország). A függetlenedés után megkezdett gazdasági reformok is nyugat felé történő nyitást szolgálták, a nagyszámú orosz kisebbség gazdasági szerepe főleg az energiaszektorban, vegyiparban, szállítmányozásban maradt meg⁴³⁷. [Kiss J. László, 2005, 722.-723.o]

Unió csatlakozási kérelmét 1995-ben nyújtotta be. A csatlakozási tárgyalások 1998-ban kezdődtek meg, s 2002-ben Koppenhágában zárultak le. Közben az ország geopolitikai fontosságának elismeréseként – Oroszország tiltakozása ellenére - 2002-ben felvételt nyert a NATO-ba is. 2004. májusi teljes jogú uniós taggá válás a nyugathoz való integrálódás utolsó lépése volt, s a gazdaság egészére pozitívan hatott.

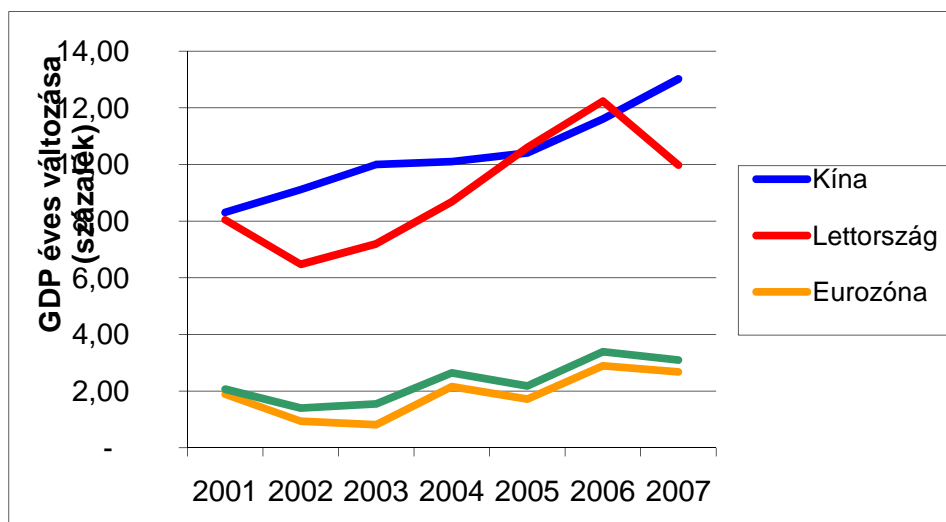
A lett gazdaság az ezredforduló után

A belső politikai és gazdasági reformok, valamint a kedvező nemzetközi gazdasági, befektetői hangulat eredményeként 2000 és 2007 között évente átlagosan 9%-kal növekedett a GDP. Egymást követő három évben (2005, 2006, 2007) az éves növekedés kétszámjegyű volt. Ez egyedülálló volt az Európai Unióban, jóval meghaladta az Európai Unió és az Eurozóna növekedését, sőt 2005 és 2006 során Kínánál is gyorsabban növekedett.

⁴³⁶ <http://www.thenation.com/doc/20091116/rizga>

⁴³⁷ Lettország geopolitikai helyzetéből fakadóan kiemelkedően fontos tranzit ország az EU és Oroszország között.

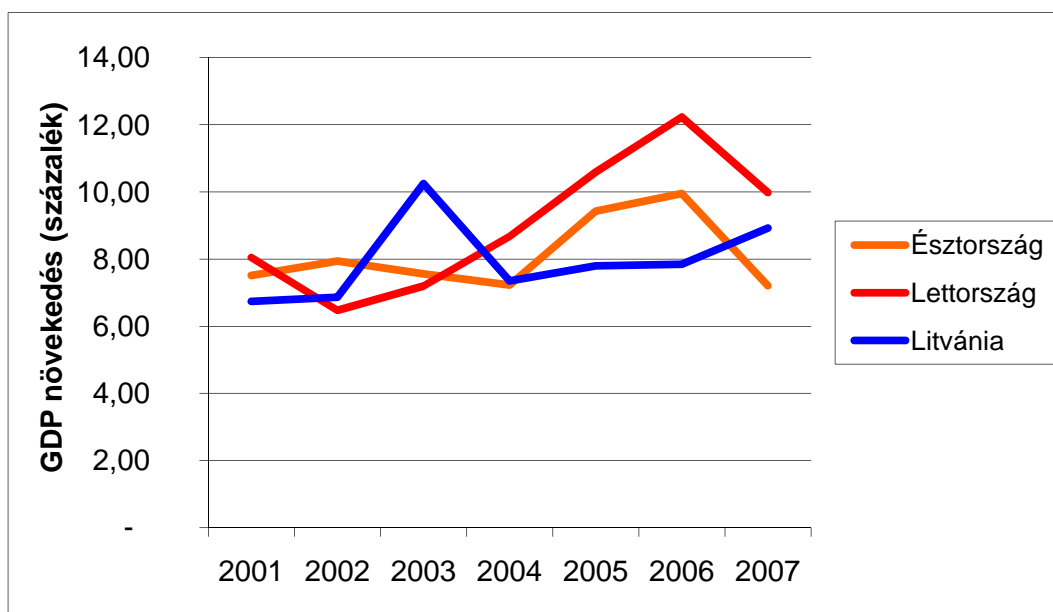
Lettország, az Európai Unió és az Eurozóna gazdasági növekedése 2001 és 2007 között

Forrás: IMF

A lett gazdasági növekedés a Balti országokkal összehasonlítva is kiemelkedő volt. 2001 és 2003 között a növekedés még elmaradt Észtország és Litvánia mögött, 2004-től azonban már mind a két országot meghaladta. 2004-ben Lettország 8,7 százalékkal növekedett, míg a másik két Balti állam 7,3 százalékkal.

A Balti országok növekedése 2001 és 2007 között

Forrás: IMF

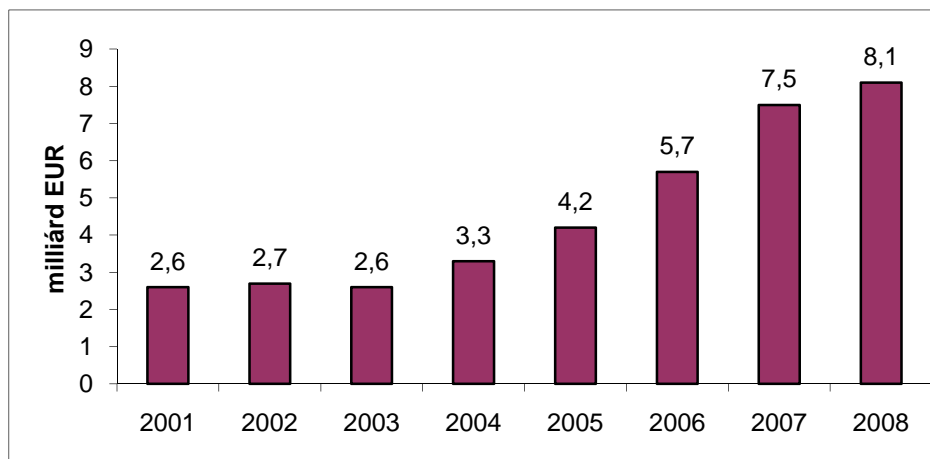
Az Európai Unió átlagához viszonyított életszínvonal közel megduplázódott 33-ról 60%-ra emelkedett. A kérdés, hogy mi mozgatta ezt a világviszonylatban is kiemelkedő növekedést.

A növekedés mozgatórugói

Külföldi működő tőke (FDI)

A Lettországba beáramló külföldi működő tőke esetében 2004 tekinthető fordulópontnak. A 2001 és 2003 közötti stagnálás után az FDI állománya három év alatt megduplázódott.

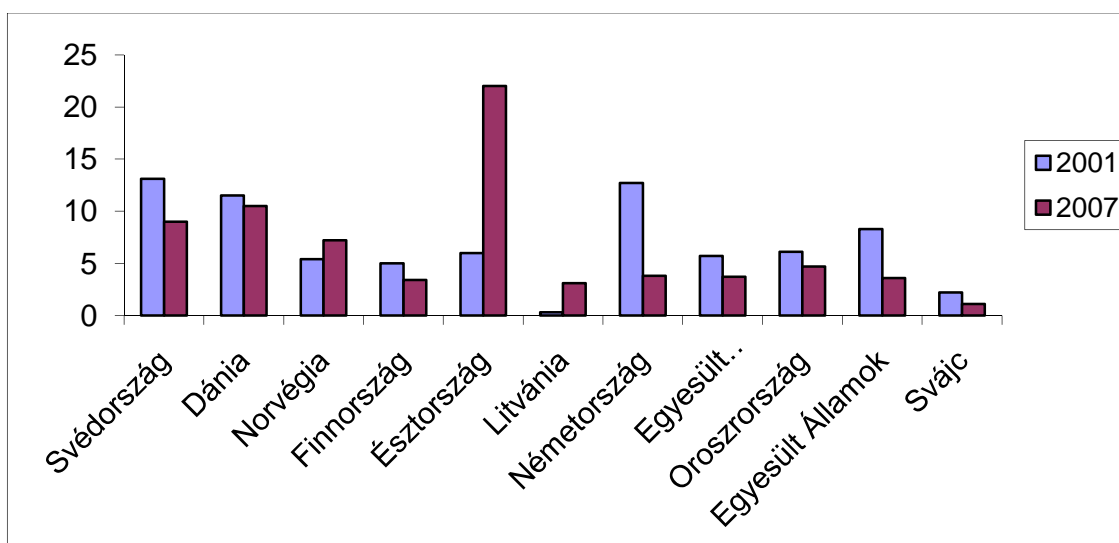
FDI állomány Lettországban az egyes évek végén

Forrás: Bank of Latvia

A beáramló tőke nagysága 2006-ban és 2007-ben érte el csúcspontját, ekkor a GDP 8,3 illetve 7,8 százalékát kitevő működő tőke áramlott be az országba. A befektető országok között a Skandináv országok jártak élen, az „északi befektetések” aránya 2007-ben 30 százalék volt. Kiemelkedik Svédország szerepe, amelynek részesedése – 2006-ot és 2007-et leszámítva, amikor Észtország részesedése meghaladta - mindvégig a legmagasabb volt, a hét év átlagában 12 százalék – akárcsak Észtorszáé. Az FDI befektetéseket – az EU csatlakozáson túl - az olcsó energia, az olcsó munkaerő és a kedvező adórendszer is ösztönözte.

Az FDI állomány a befektető országok aránya alapján

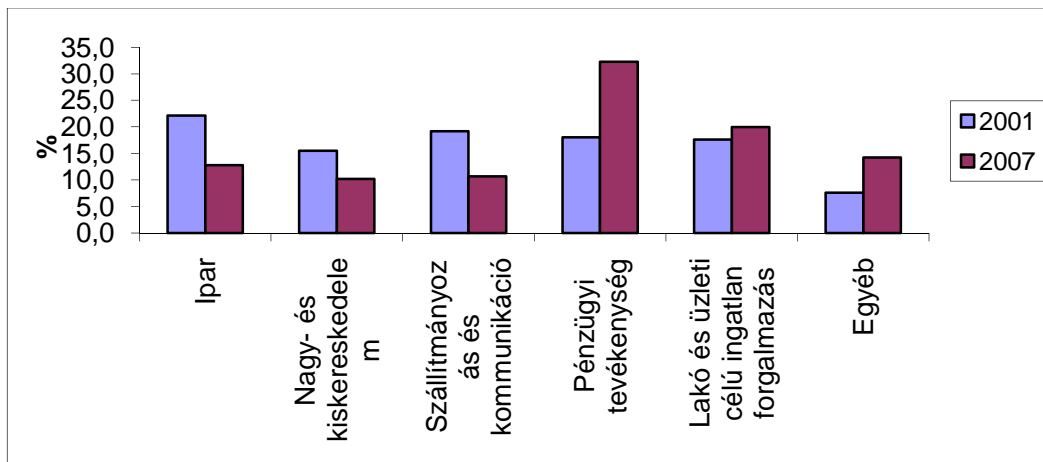

forrás: CSB

Megjegyzés: FDI állomány az egyes évek végén, latban számolva.

A tőkebeáramlás egyértelmű nyertese a pénzügyi szektor, 18 százalékról 33%-ra nőtt részesedése. Szintén kiemelkedő az ingatlan szektor teljesítménye, amely a működő tőke állománynak átlagosan 20%-át kötötte le. Jelentősen csökkent azonban a szállítmányozás és az ipar vonzereje.

FDI állomány szektorok szerint

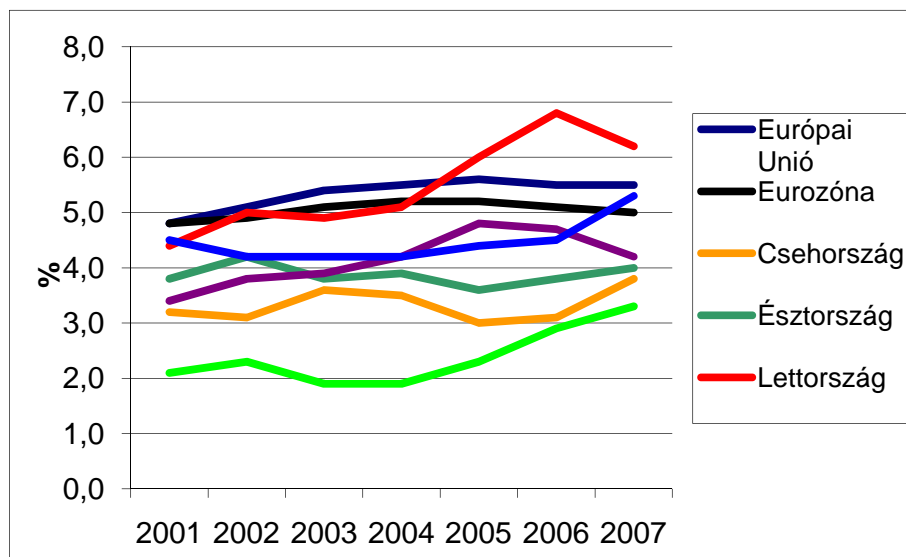

forrás: CSB

Megjegyzés: FDI állomány az egyes évek végén, latban számolva.

A pénzügyi szektor megerősödése a GDP szerkezetében is megfigyelhető, hozzájárulása a bruttó hazai termékhez pár év alatt az EU és az Eurozóna átlaga fölé emelkedett, kicsit több mint 4%-ról közel 7%-ra. Főként a 2004 utáni növekedés figyelemre méltó.

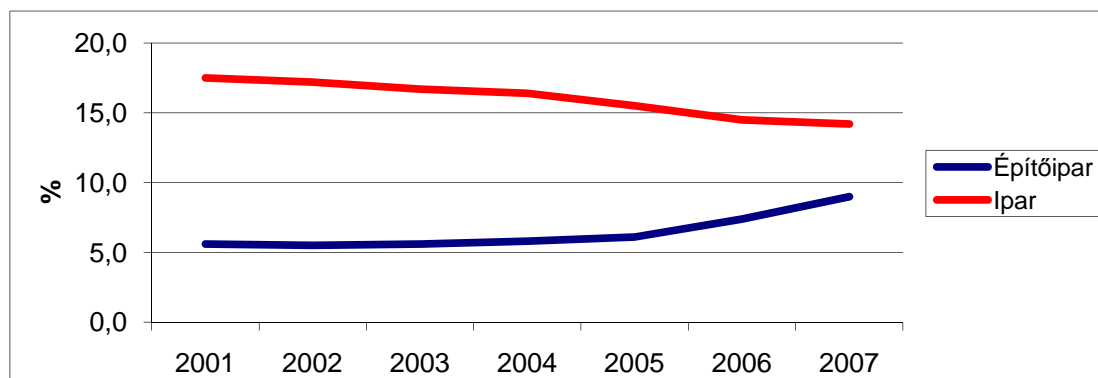
A pénzügyi szektor bruttó hozzá adott értéke

Forrás: Eurostat

Az ipar részesedése azonban tartósan csökkent, ellenben az építőiparral, ami - a pénzügyi szolgáltatásokhoz hasonlóan - szintén az EU és Eurozóna átlaga fölé emelkedett⁴³⁸. 2007-ben 9%, szemben az EU átlag 6,4%-hoz⁴³⁹.

Az építőipar és az ipar bruttó hozzáadott értéke

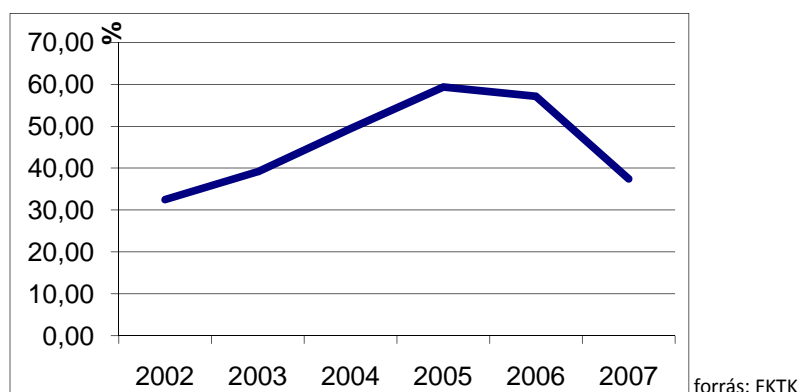

Forrás: Eurostat

Hitelek

A kétszámjegyű gazdaság növekedés második számú mozgatórugója az olcsó hitelek voltak. Az EU csatlakozás után felgyorsuló külföldi működő tőke beáramlás – ahogy a korábbi alfejezetben látható volt – a pénzügyi szektort rendkívül kedvezően érintette. A pénzügyi szektorba – elsősorban bankokba – történő tőkebefektetésben Svédország járt az élen. Ennek eredményeként a lett bankok majdnem 60 százaléka külföldi – elsősorban Skandináv – tulajdonban van, a maradék többnyire hazai tulajdonú⁴⁴⁰. A magánszektor által felvett hitelek állományának éves növekedése közel 60% volt 2006-ban⁴⁴¹. A háztartások esetén ez a mutató ennél is magasabb, 76%-os volt, míg a vállalatok esetén 53%.

A magánszektor által felvett hitelállomány változása éves szinten

forrás: FTKK

Megjegyzés: Rezidens hitelfelvevők számára folyósított hitelek.

⁴³⁸ Fontos megjegyezni, hogy az ipar bruttó hozzáadott értéke Lettországnál végig a legalacsonyabb volt, az újonnan csatlakozó kelet-közép-európai országok (Bulgária, Csehország, Észtország, Lengyelország, Litvánia, Magyarország, Románia, Szlovákia, Szlovénia) körében. Átlagosan 16 százalék, szemben például Észtország 21 százalékával.

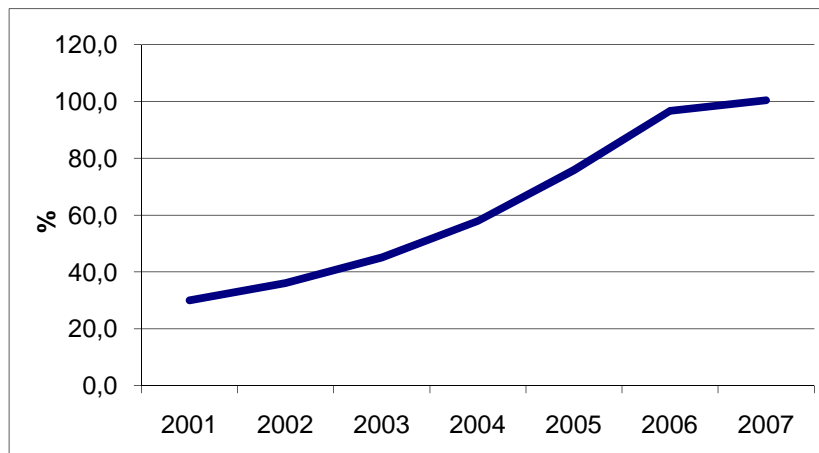
⁴³⁹ Az építőipar hasonló arányú növekedése egyébként mind a három Balti országra igaz.

⁴⁴⁰ A külföldi tulajdonú bankok aránya Litvániában 85, Észtországban, pedig még ennél is több 97 százalék.

⁴⁴¹ Rezidens hitelfelvevők számára folyósított hitelek növekedési aránya.

Mindez azt eredményezte, hogy a magánszektor hitelállománya 2006-ra elérte a GDP 96 százalékát, 2007-ben pedig 100 százalékát. Igaz –ahogy az ábrán is látható- a növekedés megtorpant.

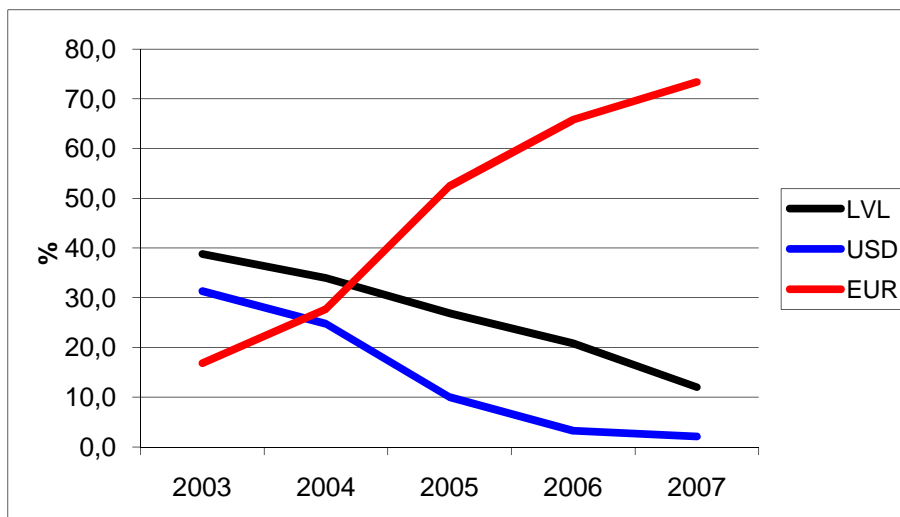
A magánszektor hitel/GDP aránya

Forrás: FKTK, CSB

2005. május 2-án Lettország belépett az „euró előszobájának” tartott ERM II árfolyamrendszerbe⁴⁴². A lat árfolyamát az euróhoz rögzítették, fix átváltási árfolyamot határoztak meg. (1 euro= 0,702804 lat; 2005. május 2.) Lettország egyoldalúan vállalta, hogy ettől a középfolyamtól maximum +/- 1 százalékkal fog eltérni a mindenkori árfolyam. Ekkor úgy tűnt, hogy Lettország 2007-ben vagy 2008-ban az Eurozóna teljes jogú tagjává válhat. Érhető, hogy ez lökést adott a devizában folyósított hitelek felfutásának. Az amerikai dollár alapú hitelek fokozatosan háttérbe szorultak az euroval szemben, 2007-ben a devizahitelek aránya 86 százalék volt.

Magánszektor hiteleinek megoszlása devizanemek szerint.

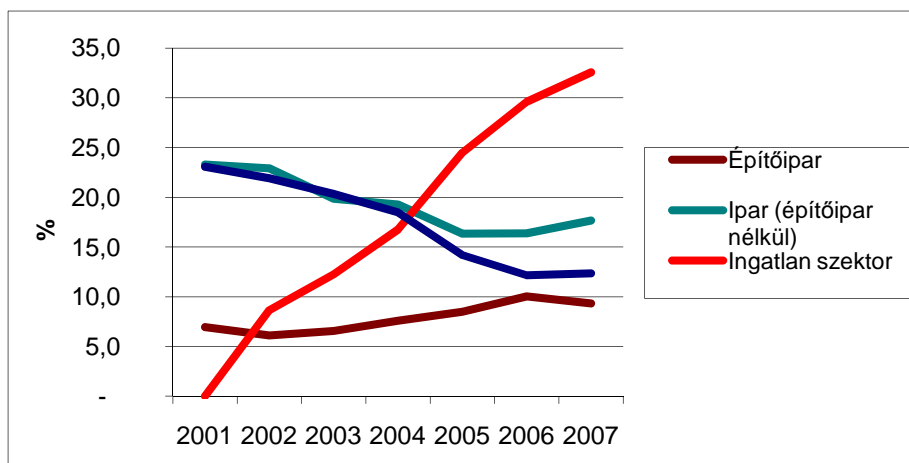

Forrás: FKTK

⁴⁴² Exchange Rate Mechanism II multilaterális egyezmény, amely a részt vevő országok devizaárfolyamainak euróhoz történő rögzítését jelenti. A tagországok vállalják, hogy a belépéskor rögzített árfolyamnál +/- 15 százalékkal nagyobb kilengést nem engednek devizaárfolyamukban. Az euro bevezetésének egyik feltétele, hiszen az Eurozónához való csatlakozás előtt legalább – jelentősebb árfolyam fel- vagy leértékelés nélkül - két évet kell előltenie adott országnak ebben a rendszerben.

A folyósított hitelek szektoronkénti megoszlásából látható, hogy a hitelezés felfutásának egyértelmű „nyertese” az ingatlan szektor (2006-ban a hitelek egy harmada) és az építőipar (4%-os növekedés) „vesztese” pedig az ipar és a kereskedelem volt.

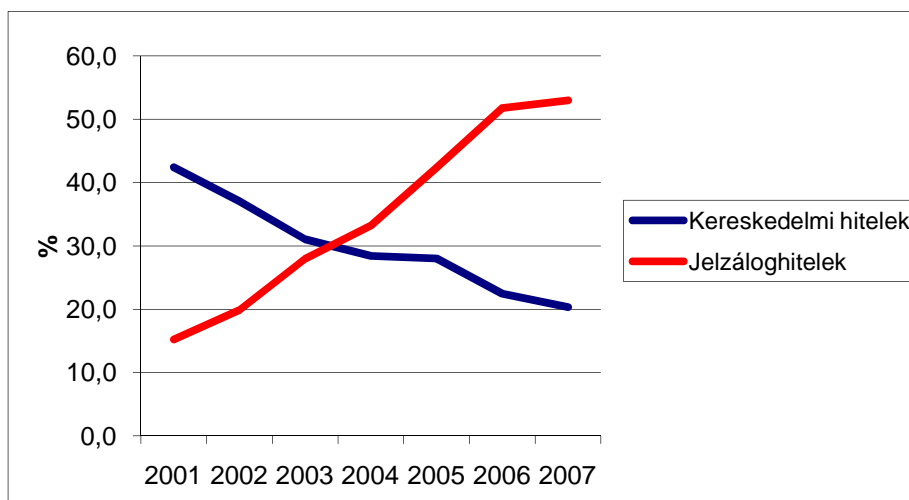
Folyósított hitelek szektoronkénti megoszlása

Forrás: FKTk.

A magánszektor által felvett hitelek több mint fele (52%) jelzálog alapú hitel volt 2006-ban. Ez körülbelül 200 ezer háztartást jelent. Az időszak során a lakásvásárlási céllal felvett hitelek aránya végig 75% körül alakult, a fogyasztási hitelek aránya pedig 9-15% között ingadozott, ugyanakkor az igényelt hitelek 64 százaléka volt hitelkártya, vagy számla hitel.

Jelzálog-hitelek aránya a magánszektor által felvett hiteleknél

forrás: FKTk

A svéd tulajdonban lévő lettországi leánybankok piacszerző stratégiát folytatva sok esetben a lett bankoknál sokkal kedvezőbb feltételekkel, kisebb fedezetet megkövetelve folyósítottak hiteleket⁴⁴³.

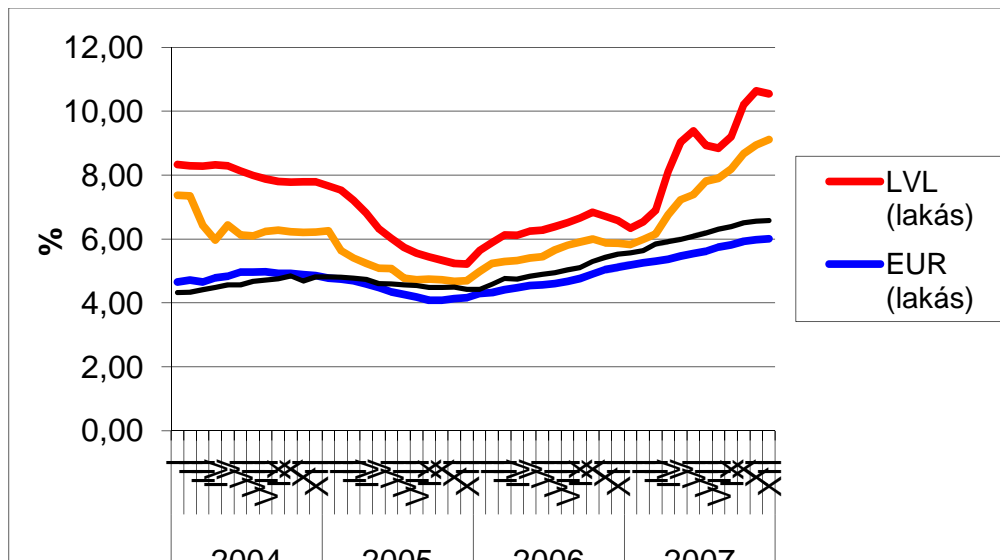
A hitelezés felfutását az is segítette, hogy a kamatok relatíve alacsonyok voltak a periódus alatt⁴⁴⁴. 2004 és 2007 között a latban folyósított lakásvásárlási hitelek átlagos kamata 7 százalék,

⁴⁴³ <http://www.telegraph.co.uk/finance/financetopics/financialcrisis/5438615/Latvian-debt-crisis-shakes-Eastern-Europe.html>

⁴⁴⁴ Összehasonlítva például a magyarországi jegybanki alapkamat szintjével a vizsgált periódusban.

fogyasztási hitelnél 6 százalék körül alakult, euro esetén ugyanezek a kamatok 4, illetve 5 százalék körül alakultak⁴⁴⁵. A latban és euroban denominált lakásvásárlási hitelek kamatai közötti spread végig nagyobb volt, mint más hitelekénél. Ez is a devizában való eladósodásra ösztönzött.

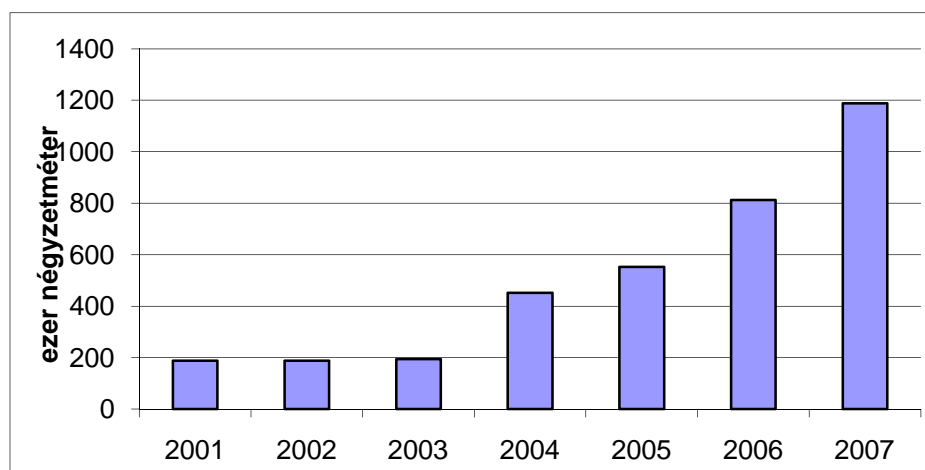
5 évesnél hosszabb, euroban és latban folyósított lakásvásárlási és fogyasztási hitelek átlagos kamatai

forrás: Latvijas Banka

A „hitel boom” legszembetűnőbb eredménye az ingatlan szektor hasonló arányú növekedése lett. Az ingatlanok árai havi szinten körülbelül 5%-kal növekedtek, 2005-2006 között éves szinten elérte a 60%-ot⁴⁴⁶. Az árrobbanásban a luxus ingatlanok árai jártak élen. Az ingatlan piaci buborékot az olcsó hitel mellett az ingatlan adó hiánya is táplálta, lakóingatlan mellett a befektetési célú ingatlan vásárlás is jelentőssé vált.

Újonnan átadott ingatlanok évente

Forrás: CSB

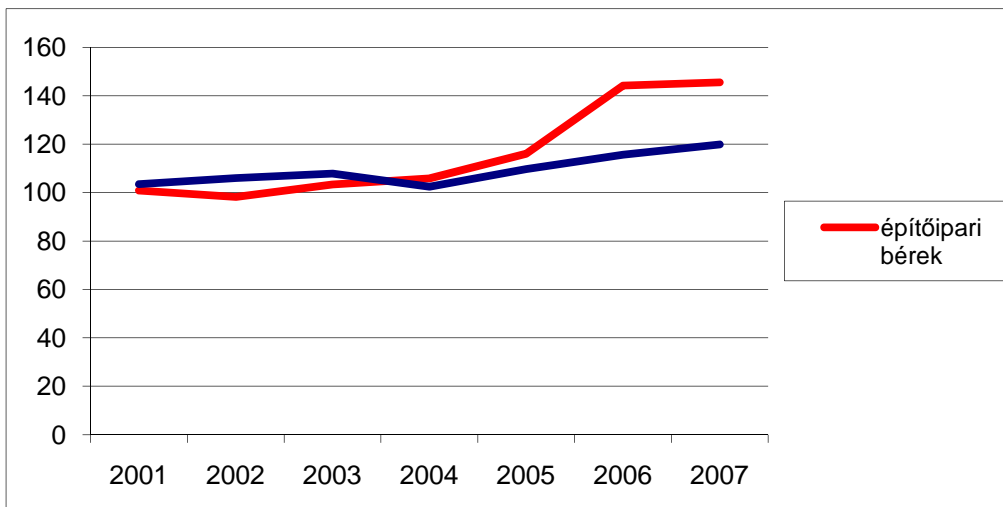
⁴⁴⁵ 5 évesnél hosszabb hitelek esetén

⁴⁴⁶ A hasonló nagyságú árnövekedés - a lakó- és építési ingatlanok mellett - a termőföld árakban is jellemző volt. 2004 és 2006 között a termőföld hektáronkénti ára 3,5-szeresére nőtt, 1030 euróról 3591 euróra.

<http://public.sheet.zoho.com/public/amththews/%2FrJKq076sCktRb5%2F5e62JjBwXIZTwSvrJ5jvldlozedyBqFShfXCcg50iKNTp>

Az ingatlanszektor felfutásával párhuzamosan az építőipari bérek is „meglódultak”, az átlagos reálbér növekedést meghaladva növekedtek év/év alapon⁴⁴⁷.

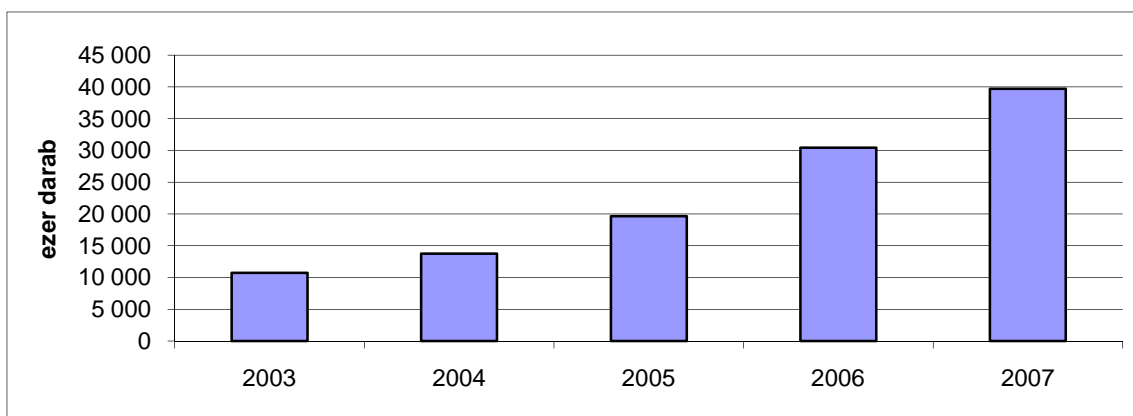
Reálbérek és építőipari bérek éves növekedése

Forrás: CSB

A jólét szimbólumaként az új gyártású személygépkocsik vásárlása is megugrott. Az újonnan regisztrált autók száma három év alatt megnégyszereződött, ugyanez a mutató Észtországban azonos időszak alatt „csupán” megkétszereződött.

Újonnan regisztrált autók száma

forrás: ACEA

2006 - A gazdaság túlfűtötté válik

A gazdasági növekedését a neoliberális, piacbarát kormányzatok prociklikus gazdaságpolitikával igyekeztek támogatni. Kormányzat a hazai termelő szektor átalakítása, versenyképessé tétele, és támogatása helyett a belső fogyasztáson, keresleten alapuló gazdasági növekedést tartotta célravezetőnek. Mindez a gyakorlati gazdaságpolitikában azt jelentette, hogy nem változtattak az 1997 óta érvényben lévő egykulcsos jövedelemadó- rendszeren, nem adóztatták meg a befektetési célú ingatlanokat, sem más befektetési jövedelmet. Az adórendszer így nem tudta megakadályozni a

⁴⁴⁷ A The Nation tudósítója megemlíti, hogy sok építőiparban dolgozó munkás többet keresett, mint egyes orvosok. Egy vízszelől keresete elérhette a 2800\$ havonta. <http://www.thenation.com/doc/20091116/rizga>

gazdaság „túlhevülését”. Az IMF becslései szerint 2003 és 2007 között körülbelül 6% GDP arányos fiskális stimulust hajtottak végre. 2004-től megindult az uniós támogatások folyósítása.

A kormányzat igyekezett a közzsférában dolgozók fizetését a versenyszektorbeli átlaghoz közelíteni, valamint növelte a közalkalmazottak számát.

A magán- és közzsféra fizetéseinek és béreinek változás (2005=100)

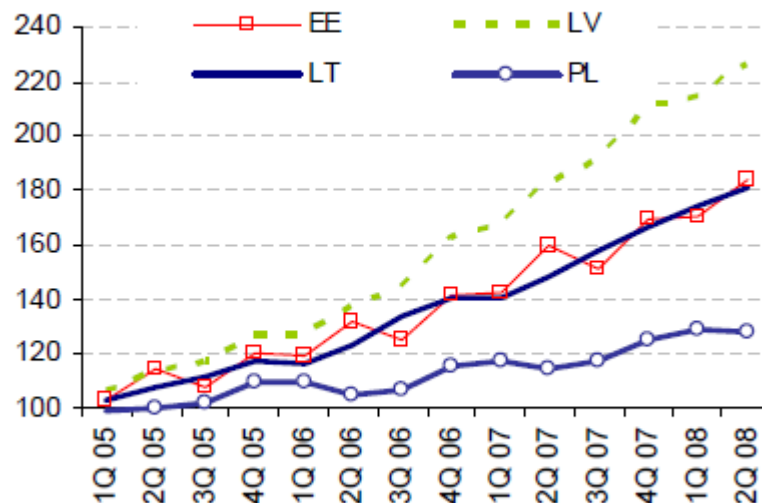
	Közzsféra	Magánszféra
2005	100	100
2006	123	124
2007	166	162
2008	198	196

Forrás: CSB

Az átlagos bruttó havi fizetések növekedése (2004-es állapothoz képest) egyedül álló volt Lettországban. 4 év alatt megkétszereződtek az átlagfizetések. Ezt a Nyugat-Európába (főként Nagy-Britanniába és Írországba) távozó munkaerő is segítette. Egyes elemzők szerint a lett munkaerő 1,5 százaléka ment külföldre, ami miatt belső munkaerő-kínálat lecsökkent⁴⁴⁸.

Átlagos havi fizetések alakulása (2004=100)

Figure 37. Average Gross Monthly Wage (in local currency, average 2004=100)

Source: Statistical offices, World Bank staff calculations.

Forrás: IMF

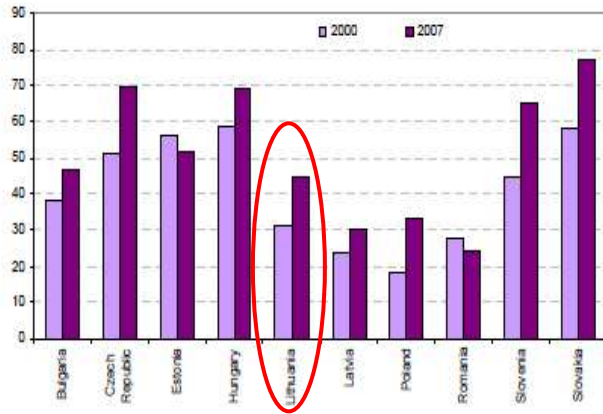
2006-ra egyértelművé vált, hogy a gazdaság túlfűtötté vált. A fogyasztás háromszorosára növekedett, ugyanakkor a fizetési mérleg hiánya a 2006-ra a GDP 25 százalékára emelkedett. A lett

⁴⁴⁸ <http://www.thenation.com/doc/20091116/rizga>

fizetési mérleg 1995 óta nem volt pozitívban. Az import GDP-hez mért aránya 2000-ben és 2007-ben is jóval meghaladta az exportét, de növekedése 2007-re nagyobb lett.

Export és import aránya

Figure 24. Exports to GDP, 2000 and 2007 (in percent)

Source: Eurostat, World Bank staff calculations

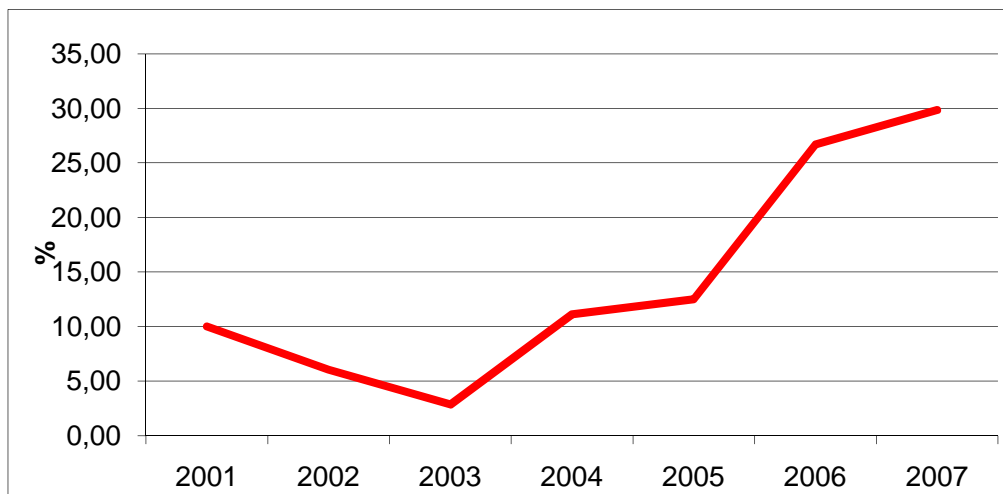
Figure 25. Imports to GDP, 2000 and 2007 (in percent)

Source: Eurostat, World Bank staff calculations

Forrás: IMF

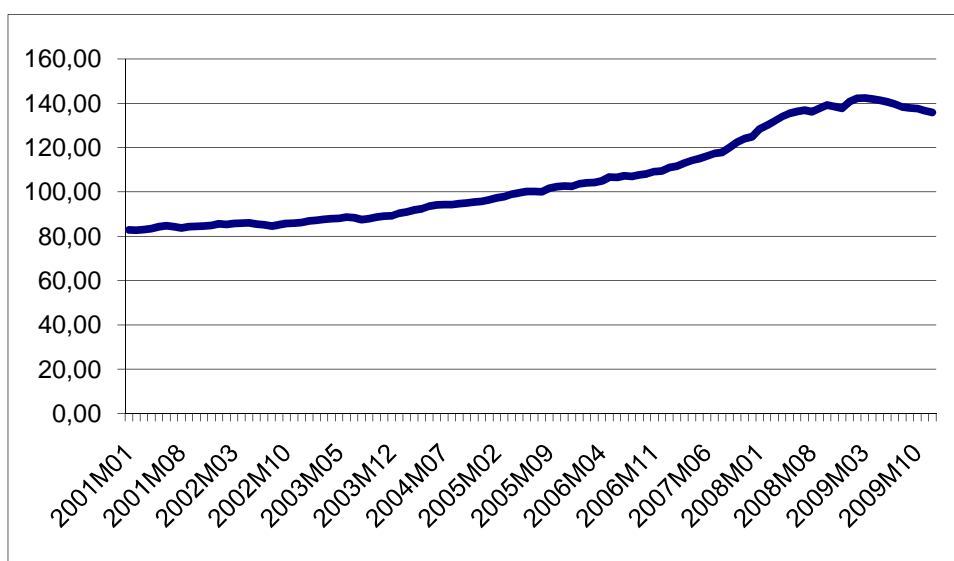
Fogyasztás éves növekedése

Forrás: EUROSTAT

2007 közepére az infláció éves szinten elérte a 10 százalékot. Ez 2005-höz képest közel 20%-os növekedés volt.

Infláció növekedése (2005=100)

Forrás: EUROSTAT

A kormányzat antiinflációs politikát vezetett be (2007. július 1-től), amelynek középpontjában pénzügyi szektor és a spekulációs célú ingatlan-tranzakciók szabályozása állt:

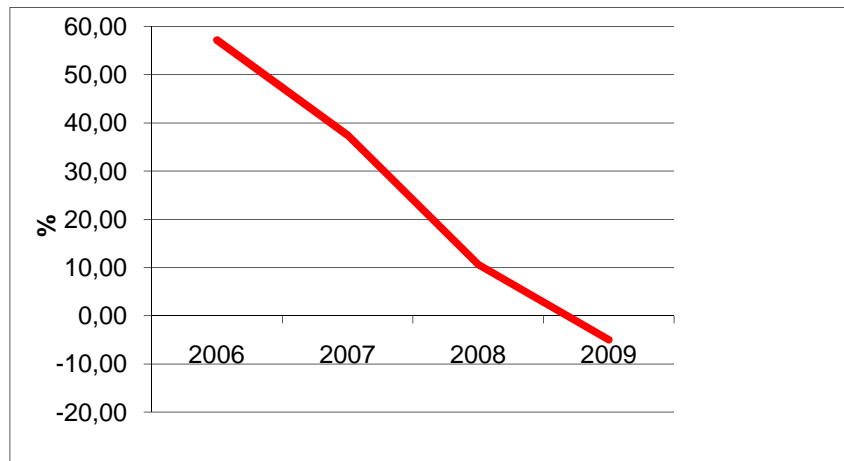
- A törvény-kiegészítés szabályozta a LTV maximális nagyságát⁴⁴⁹, amely nem haladhatta meg a 90 százalékot.
- A 100 havi jövedelem 100 százalékát meghaladó hitelfelvétel esetén hivatalos jövedelemigazolást kellett kérni az adó hivaltól.
- Ingatlan vásárláshoz kapcsolódó illetékek emelése.
- 25 százalékos adó az ingatlan vásárlási és eladási árára, amennyiben a vásárlás és eladás között nem telt el 60 hónap.

Ez az intézkedés negatívan befolyásolta az ingatlan piaci keresletet⁴⁵⁰. A helyzetet tovább rontotta a hitelezés visszaesése. A magánszektor számára folyósított hitelek éves növekedése 2007-ben a korábbi 60 százalékról 35 százalékra esett vissza, 2009 harmadik negyedévében pedig 4,5 százalékkal csökkent. A hitelezés visszafogásában a skandináv tulajdonú leánybankok jártak élen, amelyek igyekeztek – a kezdődő pénzügyi válság közepette - balti kitettséget csökkenteni. Ezt természetesen az fogyasztás és a beruházás is „megérezte”. A fogyasztás éves növekedése például 2008-ban 12 százalékra esett vissza.

⁴⁴⁹ LTV: Loan to Value: Az ingatlan értéke és a felvett hitel nagyságának hányadosa.

⁴⁵⁰ Az ingatlanpiaci visszaesés Európában az egyik legnagyobb közel 35 százalékos volt. http://www.baltic-course.com/eng/real_estate/?doc=22352

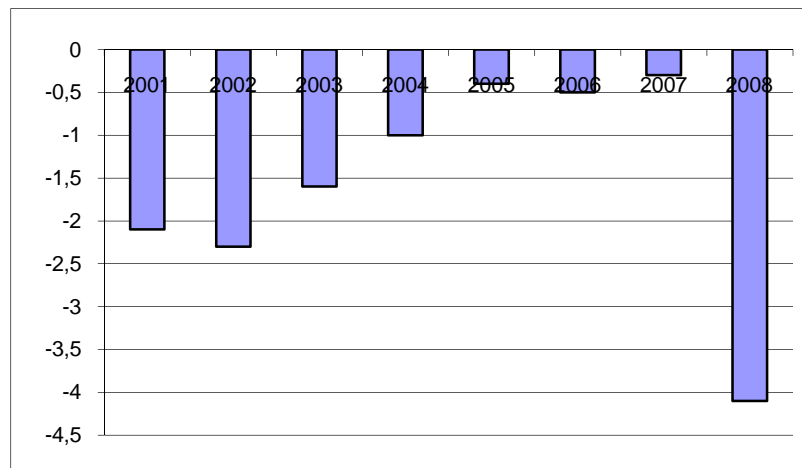
A magánszektorban nyújtott hitelek éves változása.

Forrás: FTKK

A belső fogyasztás lassulása a fogyasztáshoz kötött költségvetési bevételek elmaradását eredményezte, ami miatt 2008-ra a GDP arányos költségvetési hiány a maastrichti kritériumok 3 százalékos célrátája fölé növekedett..

GDP arányos költségvetési hiány alakulása

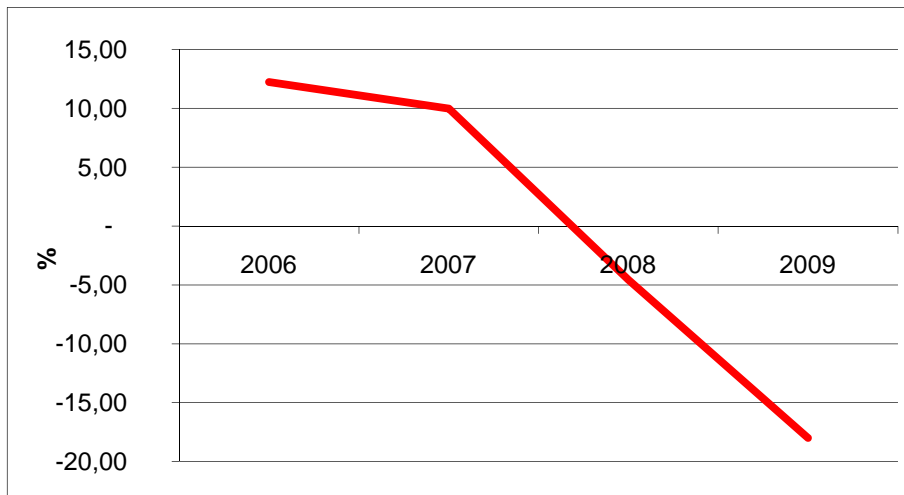
Forrás: CSB

2008 – A válság kezdete

A Lehmann Brothers bukása utána – a világ közvéleménye számára – nyilvánvalóvá váló pénzügyi válság tovább fokozta a lett gazdaság problémáit. A nemzetközi bankrendszerben megjelenő likviditási kockázat a banki hitelezés további visszaesését eredményezte, aminek hatása végső soron a GDP növekedésben csapódott le⁴⁵¹.

⁴⁵¹ 2009-ben például- Európában egyedül álló módon- a GDP csökkenése 18 százalékos volt.

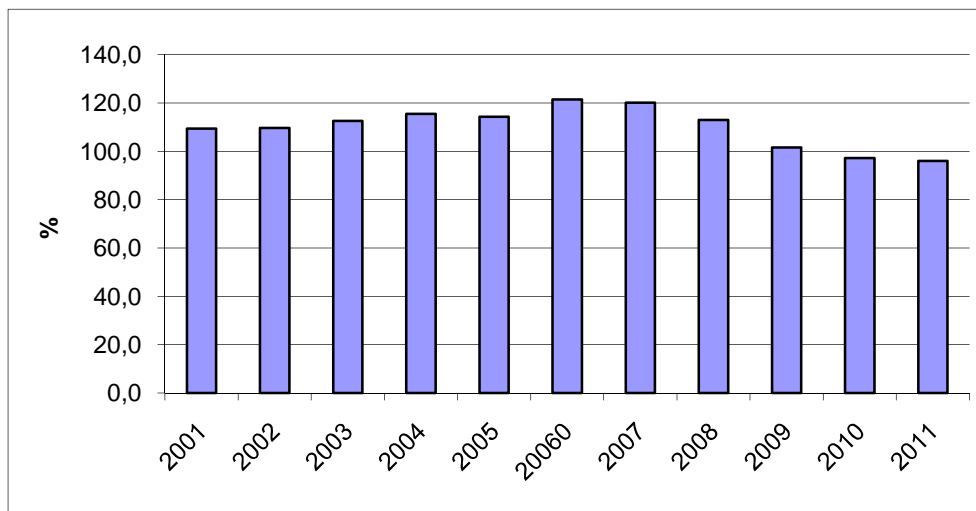
A GDP éves változása

Forrás: IMF

A belső kereslet a 2006-2007-es csúcstról a GDP 100 százalékára esett vissza.

A belső kereslet a GDP arányában

Forrás: EUROSTAT

Az elszabaduló, a GDP 130 százalékára növekvő államadóság menedzselésének nem kedvezett a nemzetközi befektetői körökben felerősödő kockázatkerülési hajlam, valamint a 4%-ra növekvő költségvetési deficit sem. A lett devizaadósság minősítése 2009 őszére a spekulatív, intézményi befektetőknek nem ajánlott kategóriába került.

Kelet-közép-európai országok hosszú távú devizaadósságának minősítése (2009. 09.29.)

A hitelminősítők kódrendszere, és a régiós országok minősítése (Hosszú lejáratú devizaadósság)					
Moody's		S&P		FITCH	
Aaa		AAA		AAA	
Aa1		AA+		AA+	
Aa2	SI	AA	SI	AA	SI
Aa3		AA-		AA-	
A1	CZ, EE, SK	A+	SK	A+	CZ, SK
A2	PL	A	CZ	A	
A3		A-	PL, EE	A-	PL
Baa1	HU, LT, RU	BBB+		BBB+	EE
Baa2		BBB	BG, RU, LT	BBB	HU, LT, RU
Baa3	BG, RO, HR, LV, CR	BBB-	HU, HR, CR	BBB-	BG, HR, CR
Ba1		BB+	RO	BB+	RO, LV
Ba2		BB	LV	BB	TU
Ba3	TU	BB-	TU	BB-	

Hitelminősítők:
 Moody's Moody's Corporation. - New York, London
 S&P Standard and Poor's - New York, London
 Fitch Fitch Ratings - London, New York

Országok (az Eurostat jelölései alapján):
 BG - Bulgária, CZ - Csehország, EE - Észtország, HU - Magyarország,
 HR - Horvátország, LT - Litvánia, LV - Lettország, TU - Törökország
 PL - Lengyelország, RO - Románia, SI - Szlovénia, SK - Szlovákia
 RU - Oroszország, CR - Horvátország, UR - Ukrajna

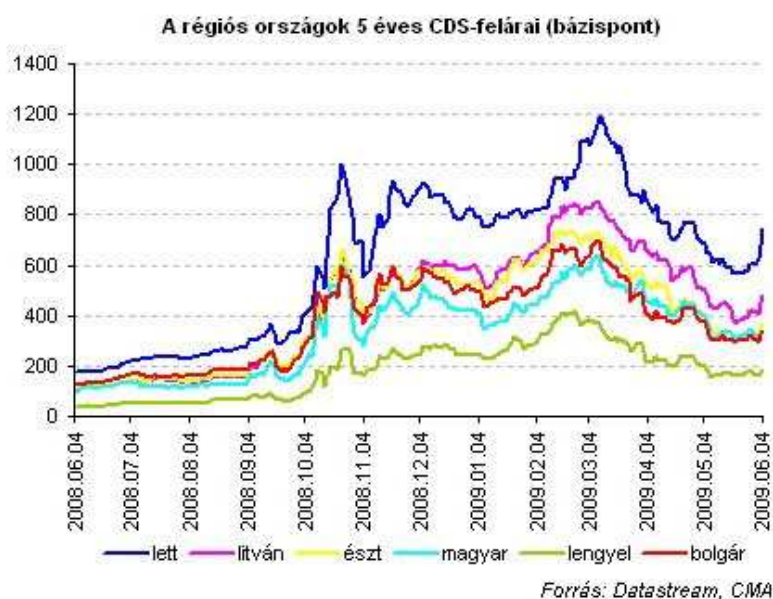
Frissítve: 2009. 09. 29. Forrás: Portfolio.hu-gyűjtés

Forrás: www.portfolio.hu

Megnőtt a lett államcsőd esélye, az 5 éves CDS felárak 1200 bázispontra emelkedtek⁴⁵². Az ábrán látható, hogy 2008 végére, 2009-re Lettország lett a legkockázatosabb ország a régióban.

⁴⁵² A CDS olyan pénzügyi eszköz, amelyet a hitelviszonyt megtestesítő értékpapírt – jelen esetben 5 éves államkötvény-megvásárló befektető vásárol meg, hogy ezzel biztosítsa magát az államkötvény nem fizetési – csőd - kockázata ellen. A CDS felár tehát egyfajta államcsőd elleni biztosítás díjaként fogható fel.

CDS felárak a régióban

FORRÁS: INDEX.HU⁴⁵³

Államcsőd, leértékelés vagy megszorítások?

A lett gazdaságban 2008. negyedik negyedében több mint fél milliárd euros finanszírozási hiány támadt. Az Ivars Godmanis vezette lett kormány éppen ezért 2008 őszén az IMF-hez és az Európai Unióhoz fordult segítségért.

A lett gazdaság tervezett finanszírozási kilátásai (millió euró)

	2008 Q4	2009	2010
finanszírozási szükséglet	-2532	-6201	-5511
finanszírozási forrás	1932	5601	5111
Finanszírozási hiány	600	600	400

Forrás: IMF, Portfolio.hu

2008. végén az EU, az IMF, a Világbank, és az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank (EBRD), valamint - a nagyarányú leánybanki kitétség miatt – Svédország, Dánia, Finnország, Norvégia, Észtország, Lengyelország, Csehország 7,5 milliárd euro készenléti hitelkeretet nyitott Lettország számára ⁴⁵⁴. A hitelkeret lehívására 2009 és 2011 között nyílik lehetőség. Az első folyósítás 2008. december 29-én történt, 590 millió euro az IMF-től.

⁴⁵³ http://index.hu/gazdasag/vilag/2009/06/05/veszelyben_a_regio_lettorszag_miatt/

⁴⁵⁴ Ez a hitelkeret az egy főre eső hitelösszeg tekintetében a legnagyobb, amit 2008-2009 folyamán az IMF folyósított..

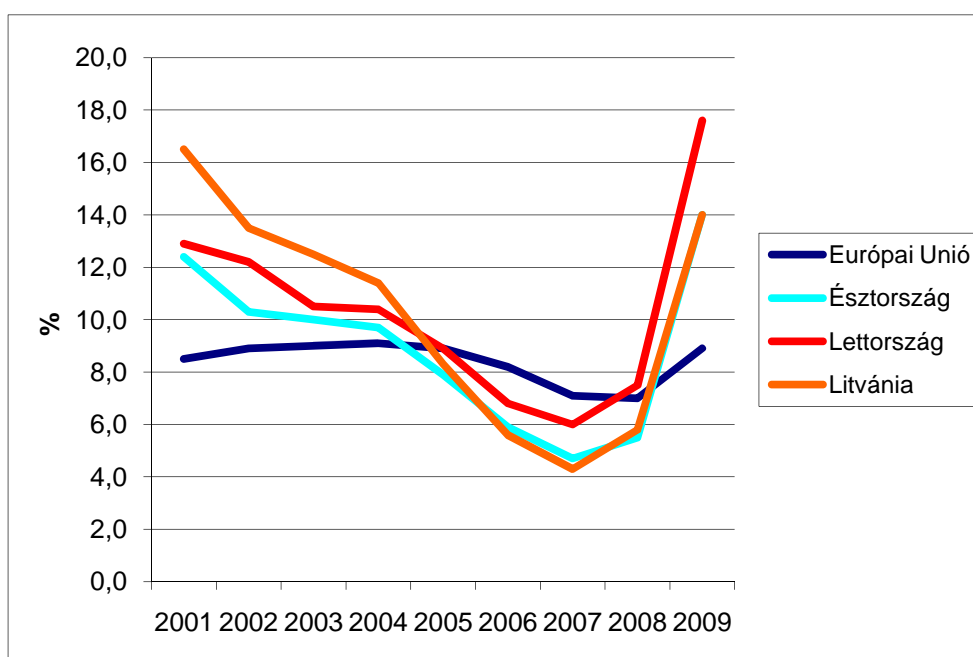
Lettország számára biztosított készenléti hitelkeret 2009-2011. (millió euro)

	2009	2010	2011	Összesen:
Európai Bizottság	2900	100	100	3100
IMF	1200	400	100	1700
Skandináv országok	-	1800	-	1800
Világbank	200		200	400
EBRD; Észtország; Csehország; Lengyelország	200	300	-	500
Összesen:	4500	2600	400	7500

Forrás: Latvian Institute

A hitel feltételeként a lett kormány vállalta, hogy „megfelelő” gazdaságpolitikát folytat, a költségvetési deficit 5 százalék alatt marad. Ez körülbelül 1,26 milliárd dolláros költségvetési kiadáscsökkenést jelent. Ugyanakkor a gazdaság visszaesése a munkanélküliség is hatással volt. Bár a munkanélküliség az egész Baltikumban az EU átlag felett alakult, Lettország 17,6 százalékos (2009) munkanélküliségi rátája, azonban egyedülálló egész Európában.

Éves átlagos munkanélküliség

Forrás: EUROSTAT

A megszorítások ellen az országban több helyen is tömegdemonstrációk törtek ki. A legnagyobb a parlamenti ellenzék és a szakszervezetek által rendezett 2009. január 13-án kirobbant rigai tüntetés volt. A megmozdulásokban 10-20 ezer ember vett részt, és több mint 100 embert letartóztattak⁴⁵⁵. A tüntetések eredményeként 2009. február 20-án Ivars Godmanis kormányfő lemondott, a kormánykoalíció felbomlott. Egy új öt párti jobboldali koalíció állt fel, a kormányfő Valdis Dombrovskis lett.

⁴⁵⁵ A tüntetők többek között a parlamentet is megpróbálták megostromolni.

Az új kormány elsődleges feladatának az államcsőd elkerülését tekintette⁴⁵⁶. A kormány két lehetőség közül választhatott: vagy folytatja a megszorításokat, vagy leértékeli a latot. Utóbbi az eurotól való távolodást jelentette volna Lettország számára, miközben a többi kelet-közép-európai országot is destabilizálta volna. A lat leértékelése nagyon érzékenyen érintette volna a lett lakosság jelentős részét, akiknek jelzáloghitelük euroban, vagy más devizában van denominálva. A leértékelés miatt a hitel tőkerésze, illetve a törlesztő-részletek egy csapásra ugrottak volna meg. Ez növelte volna a bedőlt hitelek számát, ami viszont a skandináv bankoknak sem volt érdekük.

Az új kormányfő egyik első lépése volt, hogy tárgyalásokat kezdett az IMF-fel, a hitelfeltételeinek enyhítésére: a vállalt 5 korábbinál is nagyobb megszorítások mellett érvelt. Az IMF beleegyezett a deficit cél megváltoztatásába, 2009. márciusára azonban kiderült, hogy elégtelenek a lett költségvetés addigi intézkedései, s az újabb deficitcél sem tartható. Emiatt a lett kormány kényszerhelyzetbe került, újra felrémlt az államcsőd esélye (lásd CDS felárak), s felerősödtek a befektetői félelmek, hogy a lat árfolyamát 20-40 százalékkal is leértékélhetik. Százalék helyett 7 százalékos a költségvetési deficit.

2009. áprilisára kiderült, hogy a 10 százalék feletti gazdasági visszaesés miatt az IMF felé vállalt 5 százalékos deficit nem tartható. A 7 százalékos deficit eléréséhez azonban a költségvetés kiadási oldalát 40 százalékkal kellett csökkenteni.

2009. júniusában – az önkormányzati választások utánra időzítve - újabb 500 millió latos (kb. 1 milliárd dollár) kiadáscsökkentésről írtak alá öt párti egyezsége⁴⁵⁷:

- alkoholra és szerencsejátékokra kivetett adók növelése
- állami tulajdonú cégek profitjuknak 80 százalékát a költségvetés számára utalják át
- adórendszer átalakítás, az adómentes személyi jövedelmek szintjének 90-ről 35 latra való csökkentése.
- Közalkalmazottak (elsősorban a tanárok) fizetésének 50 százalékos csökkentése
- Nyugdíjak 10 százalékos csökkentése.

Az intézkedés hatására 2009. augusztus 28-án az IMF engedélyezte a hitelkeret harmadik, március óta húzódo részének lehívását, s 5 százalék helyett 13 százalékos költségvetési deficitet hagyott jóvá. Kikötötte ugyanakkor, hogy 2012-re 3 százalék alá kell csökkenteni a költségvetési hiányt. Ennek teljesítéséhez felmerült az ingatlan és vagyonadó bevezetése, valamint a progresszív személyijövedelem adórendszer bevezetése is.

2009. október 5-én Lettország újra a pénzügyi hírek középpontjába került. A lett kormányfő nyilvánosságra hozott egy olyan tervezetet, amely a jelzáloghiteleket értékelte volna át. A tervezet szerint a fennálló jelzáloghiteleket a bankoknak nem az eredetileg felvett tőke nagyságában, hanem a fedezettként mögé tett ingatlan piaci árában kellett volna nyilvántartaniuk. Mivel az ingatlanok ára a harmadára zsugorodtak ez tulajdonképpen azt jelentette, hogy a bankoknak el kellett volna engedniük a hitelek egy részét. Válaszként a svéd Swedbank bejelentette, hogy teljesen kivonul a lett lakáskölcsön piacról. Ez végzetes lett volna a lett bankrendszer számára, és főleg a svéd és skandináv leánybankoknak, hiszen eszközeik jelentős részét veszítették volna el hirtelen. Elemzők szerint ezzel a bejelentéssel Dombrovskis csupán tárgyalási pozícióját akarta javítani az IMF, az EU és Svédországgal

⁴⁵⁶ Az államcsőd nem csak Lettország számára, hanem a szomszédos balti és Skandináv országok számára is végzetes lett volna.

⁴⁵⁷ <http://www.mk.gov.lv/en/aktuali/zinas/2009/june/12062009-01/>

szemben, akik továbbra is kitartottak amellett, hogy Lettország 2010-ben újabb 500 millió lattal csökkentse a költségvetési hiányt. A júniusban elfogadott 500 milliós csomag végrehajtása ugyanis a parlamentben többször is akadályba ütközött. (Például leszavazták az ingatlanadót, aminek szükségességében júniusban még mindegyik parlamenti párt egyetértett. Válaszként a kormány bejelentette, hogy számításai szerint elegendő „csupán” 350 millió latos megszorítás is, hiszen így is tartható a 8,5 százalékos hiány.)

A kormány azonban újból az IMF hitel, leértékelés, államcsőd hármasság között választhatott, így „beadta a derekát” és elfogadta az újabb megszorításokat.

2010. február 18-án Lettország lehívta újabb 200 millió euros hitelét az IMF-től, s úgy tűnik a 2009-es gazdasági visszaesés után (lett GDP 18 százaléka „veszett el”) a 2010-es év már kiszámíthatóbb, de továbbra is nehéz lesz.. Az Európában egyedül álló 18 százalékos munkanélküliség azonban továbbra is gondolt okoz⁴⁵⁸. Az enyhülő külső nyomás, stabilizálódó költségvetés eredményeként az S&P negatívról stabilra javított Lettország hosszú távú államadóságának kilátásait.

Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy 2010 októberében parlamenti választások lesznek. Ez kockázatokat rejt a költségvetést érintő, stabilizáló intézkedések számára, s újabb problémákat vetíthet előre. A 2009-es helyhatósági választások, valamint az Európai Parlamenti választások azt mutatják, hogy jobb oldal veszített népszerűségéből, ellentétben a baloldallal: a Harmónia Szövetség orosz ajkú jelöltjének sikerült „bevennie” Rigát - 1991 óta először. A baloldali pártok elutasítják a jobboldali koalíció megszorító politikáit, ez újabb kérdőjel a jövőre nézve.

Jelentős az újonnan alakuló pártok száma is, amelyek főként a Nyugat-Európából hazatelepülő kozmopolita fiatalokat tekintik bázisként, s amelyek programjukban a korábbi politika teljes megváltoztatását követelik.

Politikai pártok és programjaik Lettországban

Lettország 1991 márciusában tartott népszavazás után kiállotta ki függetlenségét, amelyen a részt vevő szavazók 73,7%-a támogatta a Szovjetuniótól való elszakadást. A lett politikai rendszerre sokáig jellemző volt, hogy a politikai tömörülések nem elsősorban ideológiákhoz, hanem személyekhez kötődően, bizonyos társadalmi, gazdasági csoportérdekeket megjelenítő gyűjtőpártok jöttek létre. A politikai párt paletta alapvetően négyosztatú: liberális piacpártiak (Lett Út; Néppárt), nacionalista konzervatívok (Hazáért és Szabadságért Pártszövetség), centrista populisták (Új Korszak, Demokrata Párt), kisebbségi orosz szervezetek (Harmónia Szövetség). [Kardos és Simándi, 2002]

Történelmi okokból kifolyólag Lettországban él a baltikumai orosz kisebbség jelentős része. Teljes népességen belüli orosz kisebbség aránya jelenleg 28% körülire tehető, ez közel 630 ezer embert jelent. Az országon belüli orosz kisebbség közel fele -300 ezer ember- a fővárosban, Rigában él. Riga helyzete különösen érdekes ebből a szempontból, hiszen a lett és orosz népesség aránya közel azonos 42, illetve 41 százalék. [Central Statistical Bureau of Latvia, 2009].

Jelentős vitákat váltott ki a pártok között a lett állampolgárság kérdése, amely az Oroszországgal kapcsolatos viszonyt is befolyásolta. Az 1993-ban elfogadott állampolgársági törvény megfosztotta a szovjet korszak alatt betelepített lakosságot állampolgárságától, azt csak az 1940 előtt ott élőkre és leszármazottaikra terjesztette ki. Ez az intézkedés leginkább az orosz kisebbséget sértette. Bár 1994-

⁴⁵⁸ Egyes régiókban eléri a és meghaladja a 20 százalékot.

ben újratárgyalták és finomították a törvényen, 2007-es adatok szerint az orosz lakosságnak csak 57 százaléka (360 ezer ember) rendelkezik állampolgársággal. Az állampolgársággal nem rendelkező oroszok számára a lett állam széles jogokat biztosít, szavazati joggal azonban nem rendelkeznek, valamint a több országgal szemben vízum-kötelesek.

Parlamenti pártok

Az érvényben lévő alkotmány szerint a lett parlament (Saeima) egykamarás, 100 képviselőből áll. A képviselőket négy évre választják. A bejutáshoz való küszöb 5 százalék. A jelenlegi parlamenti pártok között a jobb oldali ideológiájú pártok vannak többségben.

A pártrendszerre jellemző, hogy nem volt egyetlen kiemelkedő, a mandátumok abszolút többségét megszerző párt, mindig kormánykoalíciók alakultak. Ez a jelenlegi koalícióra is igaz. A 2009. márciusában létrejött kormánykoalíció öt parlamenti pártot tömörít, mandátumainak száma 63. A legnagyobb frakció az 1998-ban alapított Néppárté, amely jobboldali, alapvetően piacbarát gazdaságpolitikát folytat, és konzervatív ideológia mentén szervezi programját. A 2006. októberi választások óta részt vesz a kormánykoalícióban. Az Európai Parlamentben (EP) az Európai Néppárt frakciójához csatlakozott. A Zöldek és Farmerek Uniója 2002 óta létező pártszövetség. Főcéljának a hagyományos családi és kisgazdaságok támogatását tekinti, mivel azok sokkal inkább környezetbarát módon tudnak termelni, mint a nagy gazdaságok. 2006. óta tagja a kormánykoalíciónak. Képviselői az Európai Parlamentben a Zöldek/Európai Szabad Szövetség képviselőcsoportjához csatlakoztak.

A miniszterelnököt az Új Korszak nevű tömörülés adja. A pártot 2001-ben a korábbi jegybankelnök Einars Repse⁴⁵⁹ alapította. Indulásakor radikális szabad piac párti reformokat és programot hirdetett, többek között az egészségügy privatizálását, a felsőoktatás fizetősé tételét, valamint az államilag támogatott diákhitel bevezetését. Mára azonban ezeket a célkitűzéseket elhagyta, programjában szociáldemokrata elemek köszönnek vissza, még ha önmagát továbbra is jobb-közép pártként definiálja. A nemzetiségi kérdésben a nacionalista irányvonalat képviseli. A párttól a populizmus sem áll távol, az egyetlen korrupció mentes pártként hirdeti önmagát, a többi pártot az oligarchiák kiszolgálójának tartja⁴⁶⁰. A jelenlegi parlamenti ciklust még ellenzékben kezdte, csak 2009. márciusában lépett be a koalícióba⁴⁶¹.

Nemzeti konzervatív, lett nacionalista párttömörülésként határozza meg önmagát a Hazáért és Szabadságért Párt, amelynek elődszervezete 1993 óta folyamatosan tagja a lett parlamentnek⁴⁶². 1995 és 2004 között a kormánykoalíció tagja volt. Retorikájában sokszor túlzottan radikális pártot külföldi – főleg brit- részről sok kritika éri, főleg a Lett SS különítményről történő megemlékezések miatt⁴⁶³.

A koalíció ötödik tagja a Polgári Szövetség, amely 2008-ban alakult, a korábbi frakcióikat (főként az Új Korszak és Hazáért és Szabadságért frakciókat) elhagyó képviselőkből. A 2006-os választásokon

⁴⁵⁹ A 2002-es választások után a legnagyobb frakcióval rendelkezett, a három párti kormánykoalíció Repse vezetésével alakult meg és működött egészen 2004 januárjáig. Rövid ellenzékiesség után 2004. októberétől újra kormányalkotó párt.

⁴⁶⁰ Emiatt viszonya a többi párttal problémákkal terhes, nem tekinthető kedvelt koalíciós partnernek.

⁴⁶¹ http://en.wikipedia.org/wiki/New_Era_Party

⁴⁶² A párt gyökerei az 1980-as évek szovjet ellenes, függetlenségi mozgalmához nyúlnak vissza.

⁴⁶³ 2009-ben David Milliband kritizálta a brit Konzervatív Pártot, hogy az Európai Parlament frakciójában szövetségre lépett a Hazáért és Szabadságért Párttal.

nem vett részt, az első választási megmérettetése a 2009. évi Európai Parlamenti választások volt, amelyen 24%-ot ért el (2 mandátum). Az EP-ben az Európai Néppárt frakciójában vesz részt.

Az ellenzéket főként baloldali pártok alkotják. A Harmónia Szövetséget a korábbi szocialista, szociáldemokrata és orosz kisebbséget képviselő pártok alakították 2005-ben. A párt parlamenti képviselőinek mindegyike az orosz kisebbséghez tartozik. Főcélkitűzésük az orosz nyelv egyenjogúsítása az oktatásban és a közigazgatásban, valamint a lett állampolgárság megszerzésének megkönnyítése az állampolgársággal nem rendelkező orosz kisebbség számára. Támogatják a szociális kiadások növelését, a magasabb költségvetési deficit árán is⁴⁶⁴.

Az ideológiailag furcsa, jobb oldali Lett Út és Első Lett Párt Szövetségét 2006-ban mint választási szövetséget alapították. Az Első Lett Párt keresztény demokrata ideológiák mentén politizál, programjában a hagyományos családi értékrendek jelennek meg, s nem ritkák a homoszexualitást a Bibliára való hivatkozás alapján elítélő nyilatkozatok sem. Állampárti gazdaságpolitikát hirdet, az államnak akár a költségvetési deficit árán is mesterségesen kell stimulálnia a gazdaságot⁴⁶⁵. A pártvezetésében és tagságában az ismert lett üzletemberek mellett papok is jelentős szerepet játszanak. A szövetség másik tagja a Lett Út. 1993-as alapítása óta liberális, liberál-konzervatív szavazók pártja. 1990 és 2002. között végig a legerősebb frakció, és mint ilyen a kormánykoalíció része. 2002-ban azonban nem jutott be a parlamentbe, ezért 2006-ban választási szövetséget kötött az Első Lett Párttal. A parlamentbe bekerülve a Lett Út csatlakozott a formálódó kormánykoalícióhoz. A pártelnöke, Ivars Godmanis 2007. decembere és 2009. márciusa között a miniszterelnöki posztot is betöltötte⁴⁶⁶. A párt már kezdetektől fogva a privatizáció, magántulajdon, nemzetközi tőke fontosságát hangsúlyozta, valamint a lett nemzeti hagyományok és a családi értékek tiszteletét hangsúlyozta⁴⁶⁷.

„Emberi jogokért az Egyesült Lettországbán” Párt baloldali párt, amely az orosz és nem lett kisebbségek pártja. Erős kapcsolatokat ápol Oroszországgal, így ezért nem meglepő, hogy – az egyetlen parlamenti pártként – ellenezte Lettország 2002-es NATO csatlakozását. Programjában inkább az orosz kisebbség érdekei jelennek meg, gazdasági programja nem jelentős⁴⁶⁸.

⁴⁶⁴ http://en.wikipedia.org/wiki/Harmony_Centre

⁴⁶⁵ http://en.wikipedia.org/wiki/Latvia%27s_First_Party

⁴⁶⁶ Ivars Godmanis volt a független Lettország első miniszterelnök 1990. és 1993. között. Második miniszterelnökségéről a 2009. januári rigai tömegtüntetés miatt mondott le.

⁴⁶⁷ http://en.wikipedia.org/wiki/Latvian_Way

⁴⁶⁸ http://en.wikipedia.org/wiki/For_Human_Rights_in_United_Latvia

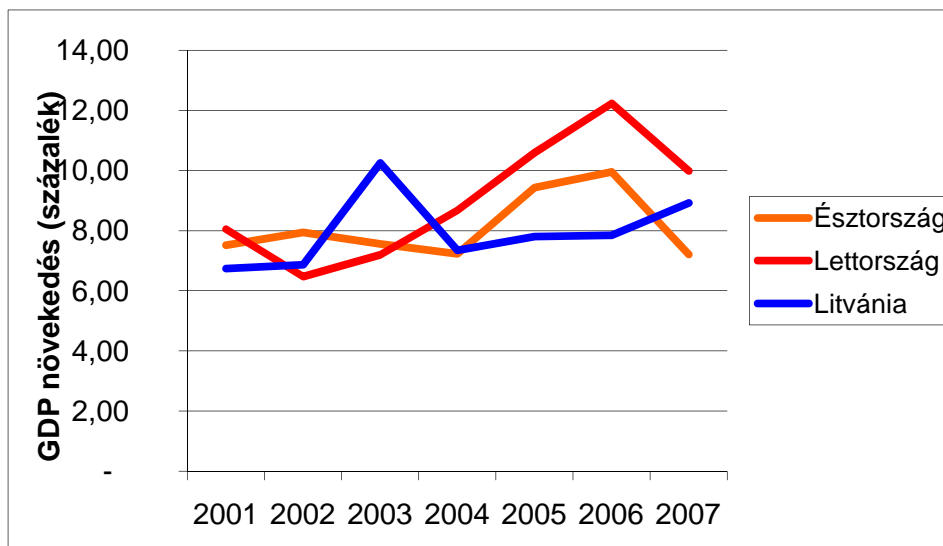
2. Észtország

Az észt gazdaság, hasonlóan a másik két Balti országhoz, a 2000-es években kiemelkedő gazdasági fejlődést produkált. Az ország gazdasági és életszínvonala gyorsan közeledett a fejlett EU gazdaságokéhoz, s ez átgondolt kormányzati politikával párosult. Noha a fejlődés mögött számos makrogazdasági egyensúlytalanság kezdett megmutatkozni az évtized vége felé, a megelőző évek költségvetési többletei lehetőséget adtak arra, hogy olyan tartalékokat képezzenek Észtországban, amivel a közelmúlt pénzügyi válsága könnyebben átvészeltető volt. Ennek egyik jele lehet az is, hogy a válság nem járt túlzottan nagy politikai viharokkal. A válság hatása azonban itt is súlyosan jelentkezett, a korábbi gyors növekedés hasonlóan gyors visszaesésnek adta át a helyét. A pénzügyi szektor a külföldi befektetők kitartásának köszönhetően nem került jelentős likviditási nehézségek közé, bár a korábbi hitel-boom negatív hatásai itt is ugyanúgy jelentkeztek, mint a térség más országaiban. Az ország nem kényszerült jelentős hitelfelvételre az IMF-től. A gyors és mélyreható intézkedések – adórendszer felülvizsgálta, költségvetési megszorítások, munkapiaci élénkítő programok – nyomán a makrogazdasági helyzet gyorsan stabilizálódni látszik, s ezzel megmaradt az ország reménye arra, hogy 1-2 éven belül bevezetésre kerüljön Észtországban az euró.

A gazdaság 2001 és 2007 között

Az észt gazdaság a lettchez hasonló utat járt be 2001 és 2007 között. A gazdasági növekedés Észtországban is 2004-ben, az EU csatlakozás után indult el, csúcspontját 2006-ban érte el. A növekedés azonban nem volt olyan feszített tempójú, bár a 2001-2007 közötti átlagos 8 százalékos növekedés, így is átlag feletti volt Európában.

A Balti országok GDP-jének éves változása

Forrás: IMF

Ugyanakkor Észtországban a kilencvenes évek második felében sem volt ritka két számjegyű növekedés, így az egy főre eső GDP tekintetében Észtország megelőzte mind a két balti országot. Észtország növekedése, tehát magasabb alapról indult.

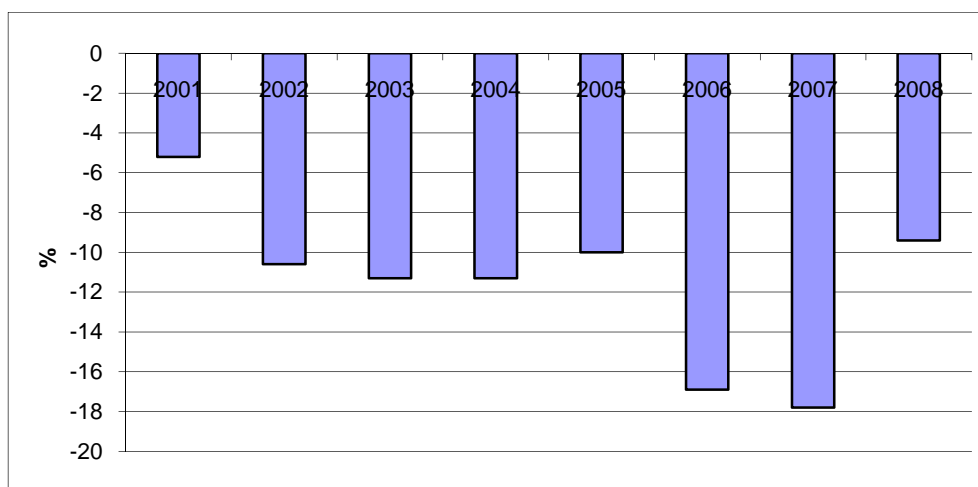
Egy főre eső GDP alakulása (EUR)

	2001	2007
Észtország	5100	11600
Lettország	4000	9300
Litvánia	3900	8500

Forrás: EUROSTAT

Az időszak alatt a folyófizetési mérlegnek végig jelentős – 10 százalék feletti - passzívuma volt az időszak alatt. Ez azonban nem meglepő, hiszen Észtországnak 1995 óta nem volt aktívuma.

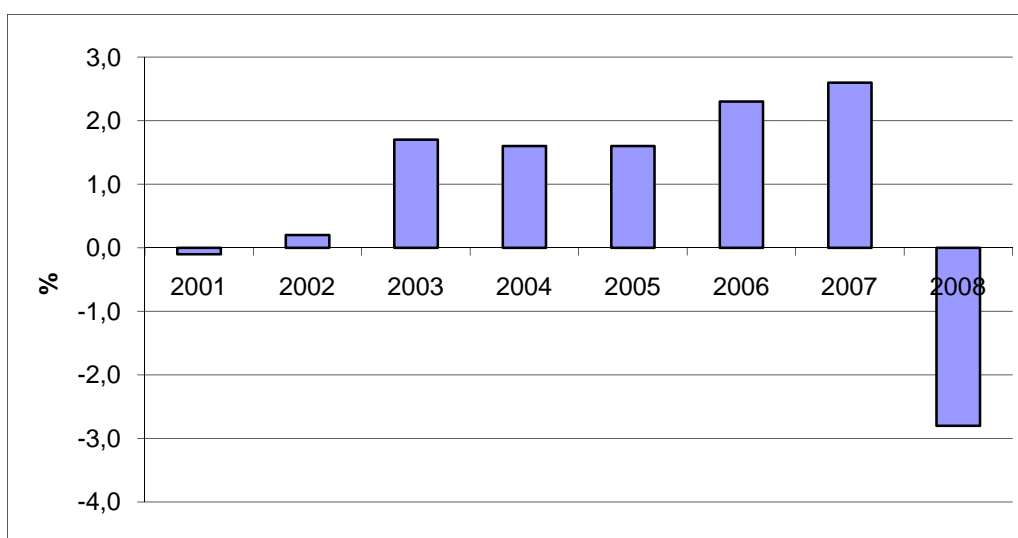
Folyófizetési mérleg a GDP százalékában

Forrás: Bank of Estonia

Az észt költségvetés kiegyensúlyozott gazdálkodást folytatott. 2001 és 2007 között a költségvetés egyenlege pozitívban tartózkodott. 2008-ban azonban hirtelen megugrott a deficit.

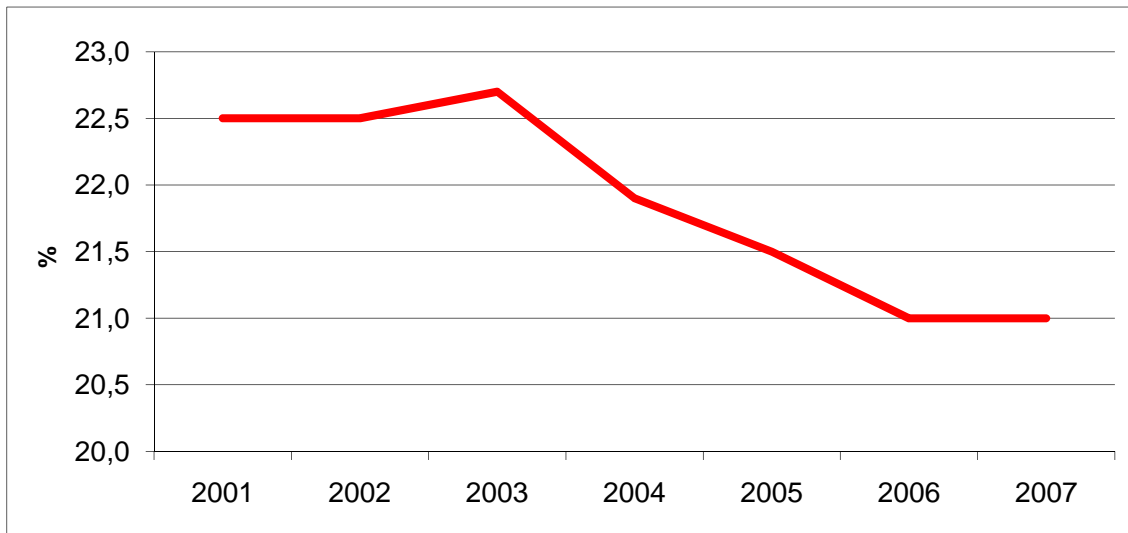
A költségvetési egyenleg alakulása a GDP százalékában

Forrás: EUROSTAT

A különböző szektorok szerepét vizsgálva megállapítható, hogy az ipar jóval erősebb szerepet játszik Észtorszáiban, mint például Lettorszáiban⁴⁶⁹. Meghaladja az EU átlagot, igaz csupán pár százalékkal, a bruttó hazai termék körülbelül egyötödét adta az egész időszak alatt.

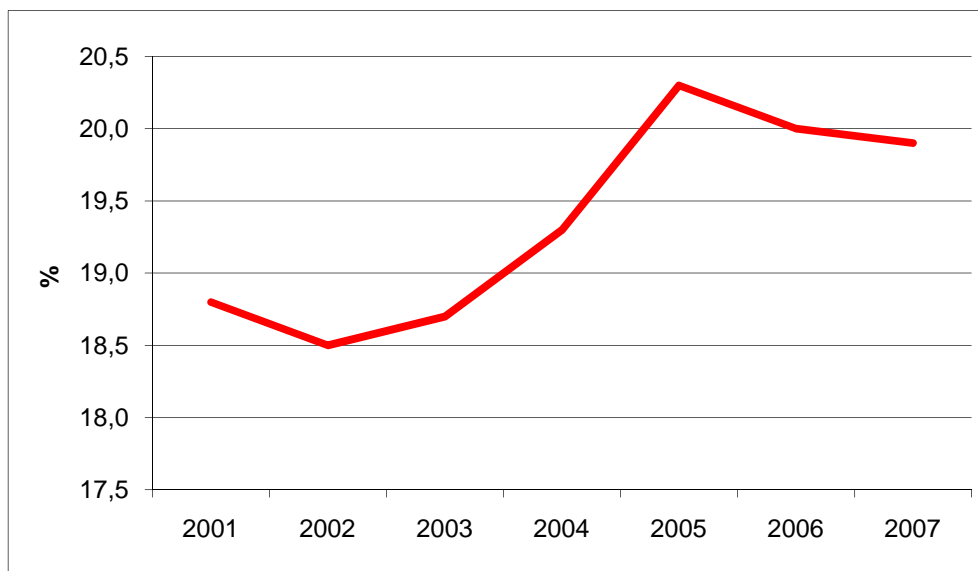
Az ipar bruttó hozzáadott értéke

Forrás: EUROSTAT

Emellett igen erős az ingatlanok eladásához és béreléséhez kapcsolódó szolgáltatások részesedése is. Ez szintén 20 százalék körül mozgott az időszak alatt, s gyenge növekedést mutatott.

Ingatlanszektor bruttó hozzáadott értéke

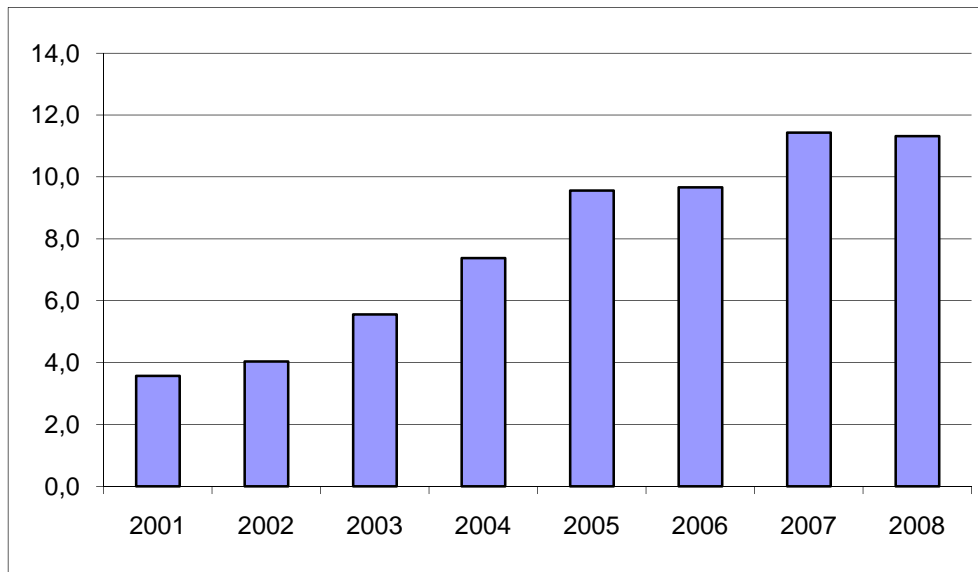

Forrás: EUROSTAT

A gazdasági növekedés egyik mozgatója a 2004. után megugró külföldi működő tőke (FDI) beáramlás volt. 2005-ben például az előző évihez képest háromszor annyi (2300 millió euró) tőkét fektettek be, s ez a tendencia a későbbiekben is folytatódott. 2007-ben 11,4 milliárd euro volt az FDI állománya.

⁴⁶⁹ Lettorszáiban az ipar bruttó hozzáadott értéke 15 százalék körül mozog.

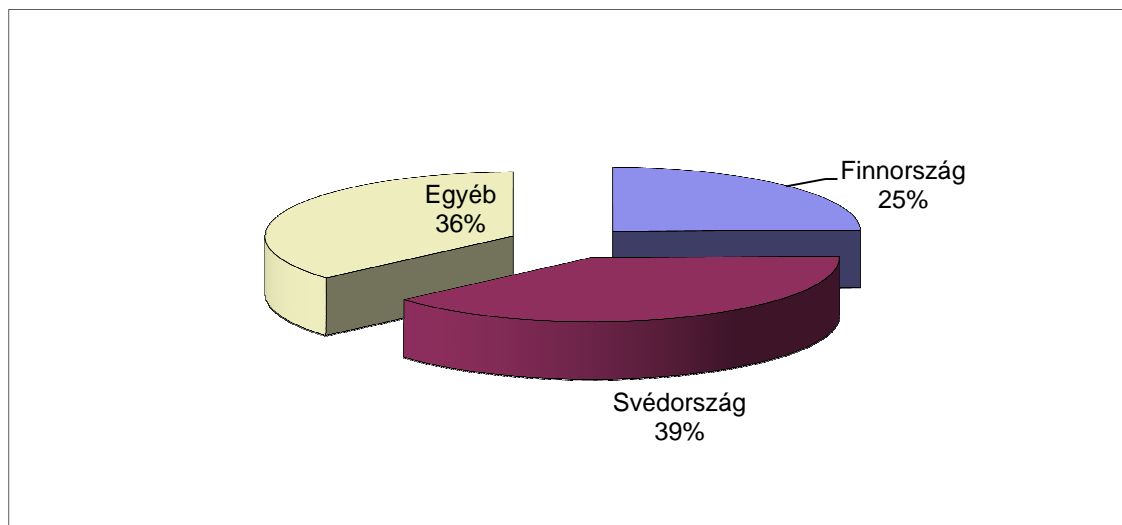
Külföldi működő tőke állomány (milliárd EUR)

Forrás: Bank of Estonia

A befektető országok között Észtország esetén is a Skandináv országok vannak túlsúlyban. Svédország és Finnország együtt a befektetett tőke több mint 50 százalékát adták az egész időszak alatt.

Befektető országok aránya 2007-ben

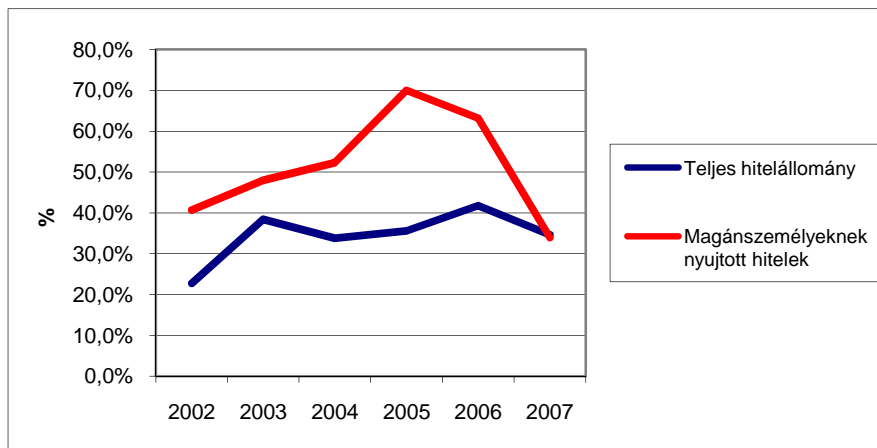
Forrás: Bank of Estonia

Iparági megoszlásban elmondható, hogy 2004-ig a legtöbb tőke az iparba érkezett (a beáramló tőke 30-40 százaléka). 2004 után azonban megváltozott az eloszlás, az ipar egyre jobban visszaszorult és helyette a pénzügyi szektor került előtérbe. 2005-ben például a befolyó tőke 88 százaléka érkezett ebbe a szektorba, szemben az ipar 10 százalékával. Ez a tendencia 2006 és 2007 folyamán is folytatódott. (62, illetve 56 százalékát a tőkének a pénzügyi szektor szívta fel) Ennek következménye az lett, hogy szinte a teljes észt bankrendszer (a bankok 97 százaléka) külföldi- elsősorban Skandináv-kézbe került.

A pénzügyi szektor felfutása jelentette a növekedés következő mozgatórugóját, hiszen ezzel párhuzamosan megnőtt a hitelkihelyezések száma és összege is. A teljes hitelállomány éves átlagos

növekedési üteme 35 százalék, a magánszemélyeknek nyújtott hitelállományé pedig jóval magasabb, 51 százalék volt.

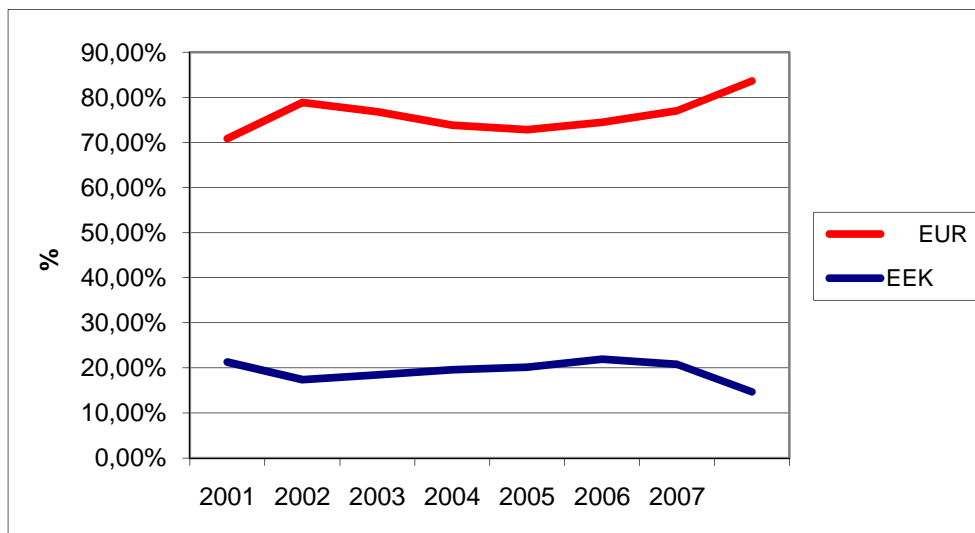
A hitelállomány éves növekedési üteme

Forrás: Bank of Estonia

2004 júniusában az észti korona belépett az ERM 2 rendszerbe, vagyis a koronát az euróhoz rögzítették⁴⁷⁰. Ezzel az euro bevezetése elérhető közelségbe került. Ezt az észti költségvetés helyzete sem hátráltatta. A tudat, hogy pár éven belül euróban kapják fizetésüket, az észti hitelfelvevőket arra ösztönözte, hogy devizában adósodjanak el. Az euróban nyújtott hitelek aránya végig közel 3,5 - szer akkora volt, mint koronában nyújtott hiteleké. A volatilis korona árfolyam így igen magas kockázatot hordozott magában. Érdekes, hogy már jóval az EU csatlakozás előtt, 2001-ben is 70 százalék felett volt az euro hitelek aránya.

Az észti koronában és euroban nyújtott hitelek aránya.

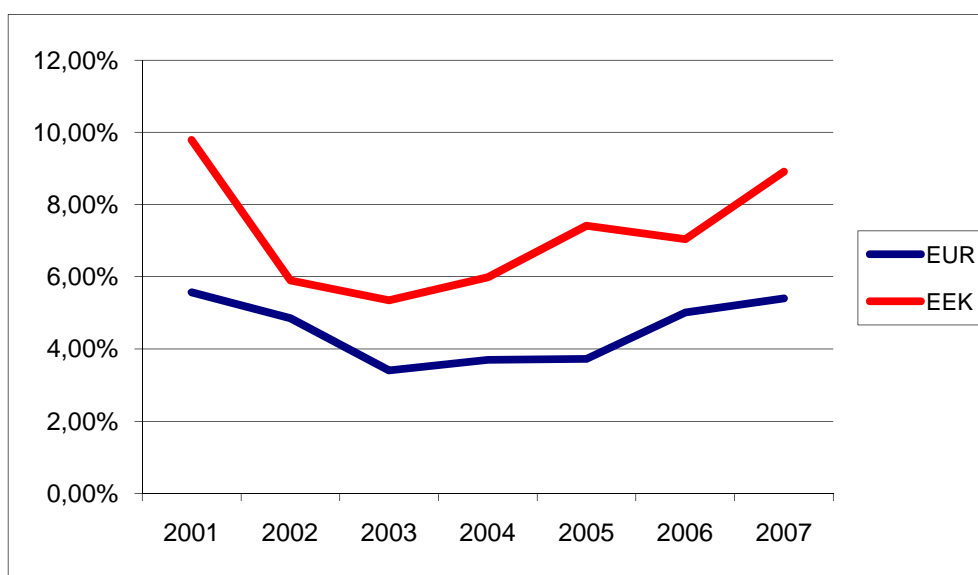

Forrás: Bank of Estonia

Ez utóbbira magyarázat az alacsonyabb euro-kamatok. Az átlagos kamatmarzs 2,67 százalék volt az időszak alatt.

⁴⁷⁰ 1 euro = 15,6466 korona. Az észti jegybank vállalta, hogy a korona árfolyamát ettől a középárfolyamtól maximum +/- 15 százalékkal térhet csak el.

Átlagos euro és korona alapú hitelkamatok

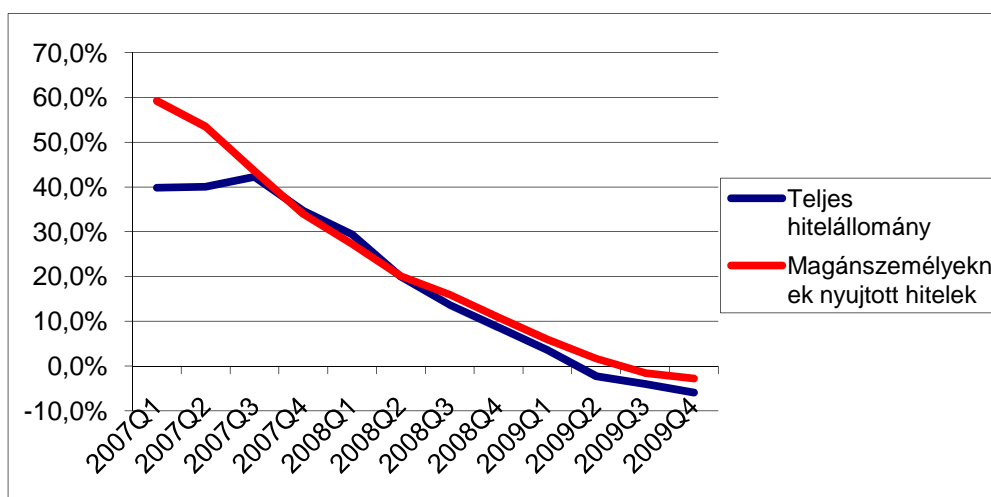

Forrás: Bank of Estonia

A válság közvetlen hatásai

A 2008 őszi kirobbant pénzügyi válság hatása először az észt bank szektorban érezte hatását. 2007. harmadik negyedétől kezdődően a hitelállomány korábbi növekedése üteme lassult, 2009. második negyedétől pedig csökkenésbe ment át.

A hitelállomány növekedési üteme az előző év azonos időszakához képest.

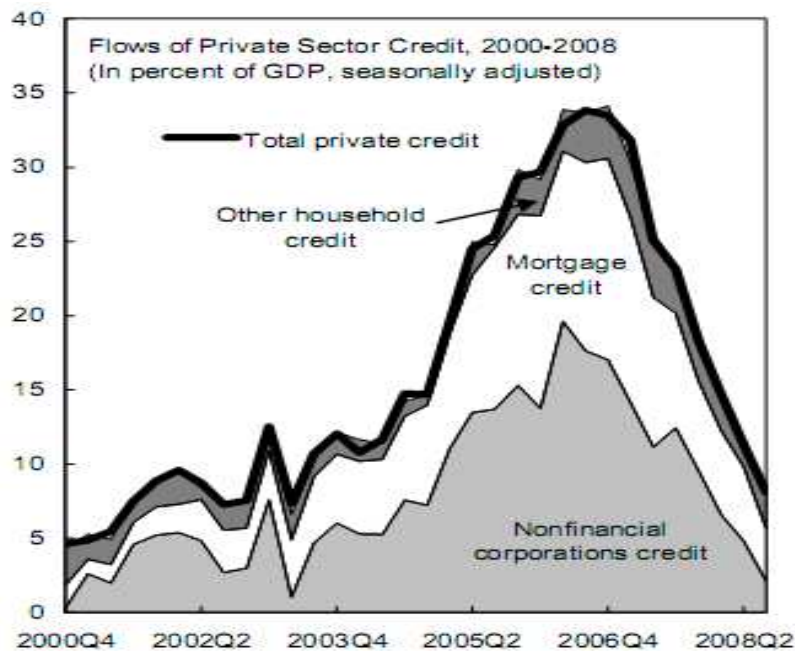
Forrás: Bank of Estonia

A válságot megelőző GDP növekedés mögött meghúzódó makroökonómiai egyensúlytalanságok először kordában tarthatóknak tűntek, ám az infláció és a költségvetési hiány jelentős növekedése már előre jelezte a problémákat.

A nehézségek első jeleként a bankszektor két legnagyobb szereplője (mindkettő svéd leánybank) már 2007-ben szigorított hitelezési gyakorlatán, érzékelve kockázatos helyzetüket a Baltikumban. 2008 során a hitelezés jelentősen visszaesett, a tőzsde a növekedési időszak előtti értékére esett vissza. A növekedés során arányában leginkább a jelzálog-hitelek és a vállalkozói hitelek bővültek,

2006 végén érve el az abszolút csúcspontot. Ezután viszont drasztikus visszaesés következett be, a 2003-2006 közötti intenzív növekedés eredménye 2007-2008 visszaesett a kiinduló szintre.

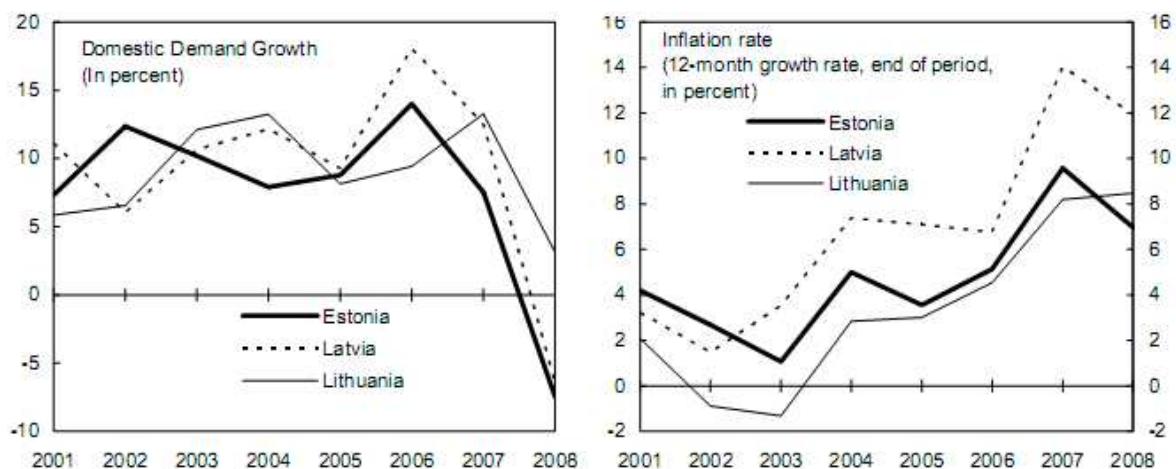
Hitelkihelyezés alakulása a magánszektor felé, a GDP %-ában, 2000-2008 között

Forrás: IMF, 2008.

Ahogy a növekedést a belső kereslet hajtotta, úgy a visszaesésben is jelentős szerepet játszott. Míg 2007 első negyedében a belső fogyasztás +12,4%-kal járult hozzá a GDP növekedéséhez, a nettó export pedig -6,5%-kal, addig 2008 harmadik negyedében ezek az arányok -10,5%, illetve +8,8% voltak. 2008 folyamán az ingatlanárak is 20-30%-ot estek a csúcs-értékükhöz képest. Ezzel párosult az infláció jelentős emelkedése 2007-ben, ami némiképpen mérséklődött 2008-ra. A hazai kereslet visszaesése a balti országok közül Észtországban volt a legnagyobb, a 2001-2006 közötti éves 10% körüli növekedés után 2008-ban már 8% körüli volt a kereslet visszaesése. Az infláció viszont szomszédainál kiegyensúlyozottabban alakult.

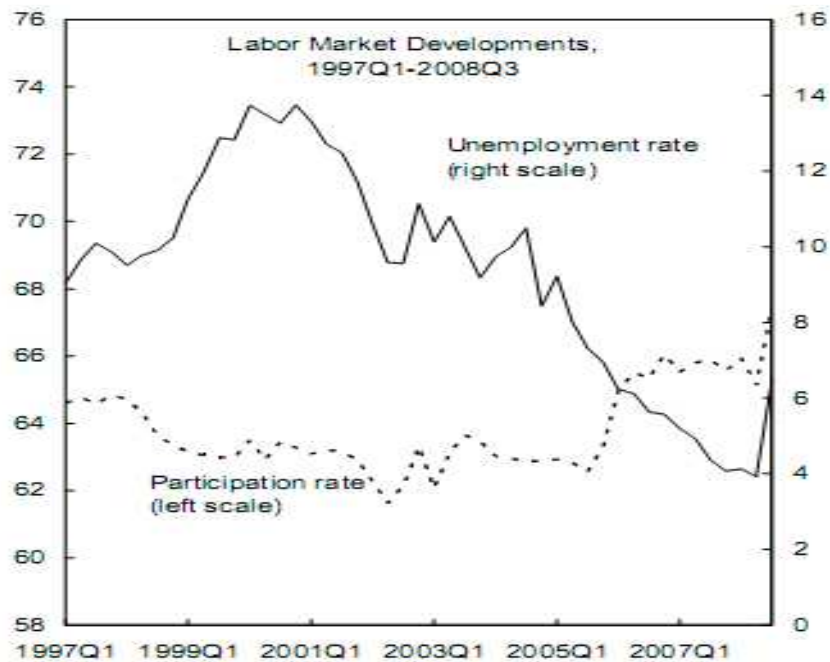
Hazai kereslet növekedése és az infláció mértéke a Balti országokban, 2001-2008 között

Forrás: IMF, 2008.

A 2008-ban beköszöntő negatív folyamatok rosszul érintették a munkapiacot is. A megelőző időszakban a GDP növekedését meghaladó reálbér-növekedés ugyanis rontotta az ország versenyképességét, és ez a válság időszakában negatívan hatott a kilátásokra. A nominális bérnövekedés 2008 közepére lecsökkent, az építőiparban regisztrált bérek lezuhantak, és több más ágazatban is a kilátásba helyezett bónuszok elmaradására kellett számítani. Emellett ismét növekedésnek indult a munkanélküliek aránya, amely 2000-2007 között kevesebb, mint a harmadára csökkent, 2008-ban ismét 2 százalékpontos emelkedést mutatott.

Munkanélküliségi ráta és a foglalkoztatottsági arány változása 1997-2008 között

Forrás: IMF, 2008.

Észtország költségvetési egyensúlya stabilabb lábakon állt, mint a másik két balti országban, csak 2008-ban vált deficitessé, ez a háttér mégis nagyobb rugalmasságot (és hitelességet) biztosított a válság elleni fellépésben.

Válságkezelő intézkedések és kilátások

Az ország pénzügyi konzervativizmusa biztosította, hogy 2001-2006 között a költségvetési pozitívumot, amelyet 2008-ra a megnövekedő bér- és nyugdíjterhek tettek deficitessé. A növekedési időszakban felhalmozott tartalékok, az alacsony államadósság, és a 2008-ban hozott gyors, és alapos intézkedések a válság elkerülésére lehetővé tették, hogy Észtország elkerülje a válság legrosszabb következményeit.

Az észt pénzügyi szektor esetében fontos kiemelni, hogy az 95%-ban külföldi tulajdonban van, így a fő likviditási kihívásokra adott válaszokat is más, elsősorban skandináv országokban hozták meg. Az anyabankok a magas költségeket is felvállalva biztosították észt leánybankjaik likviditását, amelyhez saját országuk körmánya biztosított támogatást. Az észt bankszektort 2008 folyamán még két kisebb megrázkódtatás (a lett válság, illetve egy regionális bank letét-kivonása) érte, ám ezeket

nagyobb problémák nélkül átvészelte. Ebben szerepet játszott a már korábban megszigorított szabályozási rendszer is. Az észt bankrendszer likviditásával kapcsolatos félelmek mára elenyésztek. Ugyanakkor továbbra is rizikófaktor a bankok hitelállományában megnőtt jelzáloghitel-mennyiség, és az eszközök minőségének romlása a válság óta.

Az észt kormány azonnali költségvetési szigorításokat vezetett be, amellyel a várható hiányt a felére remélték csökkenteni. Az intézkedések részeként 10%-kal csökkentették a közalkalmazottak bérét, átalakították a 'táppénz' rendszerét, a helyi önkormányzatok kevesebb feladatot, és így kevesebb forrást kapnak, a védelmi kiadásokat, és az agrár-, környezetvédelmi támogatásokat jelentősen csökkentették. A nyugdíjakat is a korábban tervezettnél kisebb mértékben emelik 2009-ben. A megszorítások mellé élénkítő programokat is elindítottak.

A strukturális problémák közül a leginkább aggasztó, az elmúlt két évtized legmagasabb szintjét elérő munkanélküliség. Ennek orvoslására az észt kormány egy akciótervet dolgozott ki 2009 második felére, és 2010-re, amelynek keretében – közösen a Munkanélküliek Biztosítási Alapjával – kb. 45 millió eurót fordítanak a foglalkoztatási programokra, amellyel összességében legalább 5000 új munkahelyet kívánnak teremteni. A támogatási program része a start-up vállalkozások alapításának támogatása, a munkanélküliek foglalkoztatásához adott kiegészítő bértámogatás, és a munkanélküliek színvonalasabb támogatása.

A válság nyomán megtorpant gazdasági növekedés a külső egyensúlyi mutatók egyikére-másikára pozitívan hatott (külső hitelállomány, folyó fizetési mérleg hiány) ugyan, ám a válság kiheverése hosszabb folyamat lesz. Hasonlóan más Balti országhoz, a növekedést korábban tápláló hazai kereslet visszaesését nehéz lesz újra fellendíteni. Mivel a költségvetés helyzetének javítására a megszorítás oldalon már nem sok lehetőség van, a bevételek maximalizálására kell törekedni. A már korábban 'áramvonalasított' adórendszerben a hatékonyabb behajtás, a kivételek felszámolása segíthet ebben. Fontos kérdés lesz a közeljövőben az is, hogy az elmúlt időszakban felhalmozott jelentős lakossági és vállalkozói hitelek visszafizetése, a megtakarítások ösztönzése mennyire lesz sikeres.

Az észt gazdaság kedvező helyzetét azonban jól mutatja, hogy a válság, a megszorító intézkedések ellenére (vagy éppen miatta) nem került elérhetetlen távolságba az észt euró bevezetése. A makrogazdasági mutatók egy része gyorsan stabilizálódott, illetve nem mutattak túlzott kilengést a nemzetközi szervezetek (EU) által elvárt szinttől. Ilyen körülmények között megmaradt Észtország esélye arra, hogy 1-2 éven belül bevezessék az eurót.

Politikai rendszer

Észtországban a legnagyobb frakcióval a liberális Reform Párt⁴⁷¹ rendelkezik, 1990. óta a legtöbb kormánykoalícióban részt vett, így nagy hatással volt az észt gazdaságpolitika alakítására. 2007. március és 2009. május között a Szövetség a Hazáért és Köztársaságért (SZHK), valamint az Észt Szociáldemokrata Párttal közösen kormányzott, 2009 májusában a szocdemek kiléptek a kormányból. Jelenleg az SZHK-val alkot kisebbségi kormányt. A párt gazdaságpolitikailag a legliberálisabb párt Észtországban:

⁴⁷¹ http://en.wikipedia.org/wiki/Estonian_Reform_Party

- osztalékadó mérséklése, nulla százalékos társasági adókulcs az újrabefektetett vállalati jövedelmekre
- 22 százalékos egykulcsos jövedelem adókulcs 18 százalékosra mérséklése 2012-re.
- ÁFA kulcs mérséklése

Észt Centrum Párt⁴⁷² önmagát a középrétegek pártjaként definiálja. Gazdaságpolitikájában a hazai KKV-k támogatása kap fontos szerepet. A párttagságban jelentős arányt képviselnek az orosz kisebbségek. Jelenleg a legnagyobb ellenzéki frakció a parlamentben. Szövetség a Hazáért és a Köztársaságért (SZKH)⁴⁷³ frakciója részt vesz a kisebbségi kormányban. Alapvetően konzervatív ideológiát és gazdaságpolitikát folytat.

Az Észt Szociáldemokrata Párt⁴⁷⁴ 2009. májusáig a kormánykoalíció tagja volt. Programjában a jóléti állam, és ez európai szociális modell fenntartása kap hangsúlyos szerepet. Észt Zöldek⁴⁷⁵ az egyik legrégebbi alapítású (1988) párt, amely természeti értékek és a demokrácia védelme mellett állnak ki. Az utóbbi években a klímavédelem fő szószólói.

Az észti politikai rendszer sok párti, 1990 óta abszolút többséget egyik párt sem volt képes szerezni, ezért mindig koalíciós kormányok alakultak. Az elmúlt 20 évben a koalíciók összetétele vegyes volt, mind jobboldali, mind liberális, mind pedig baloldali pártok voltak már kormányon.

⁴⁷² http://en.wikipedia.org/wiki/Estonian_Centre_Party

⁴⁷³ http://en.wikipedia.org/wiki/Union_of_Pro_Patria_and_Res_Publica

⁴⁷⁴ [http://en.wikipedia.org/wiki/Social_Democratic_Party_\(Estonia\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Social_Democratic_Party_(Estonia))

⁴⁷⁵ http://en.wikipedia.org/wiki/Estonian_Greens

3. Litvánia

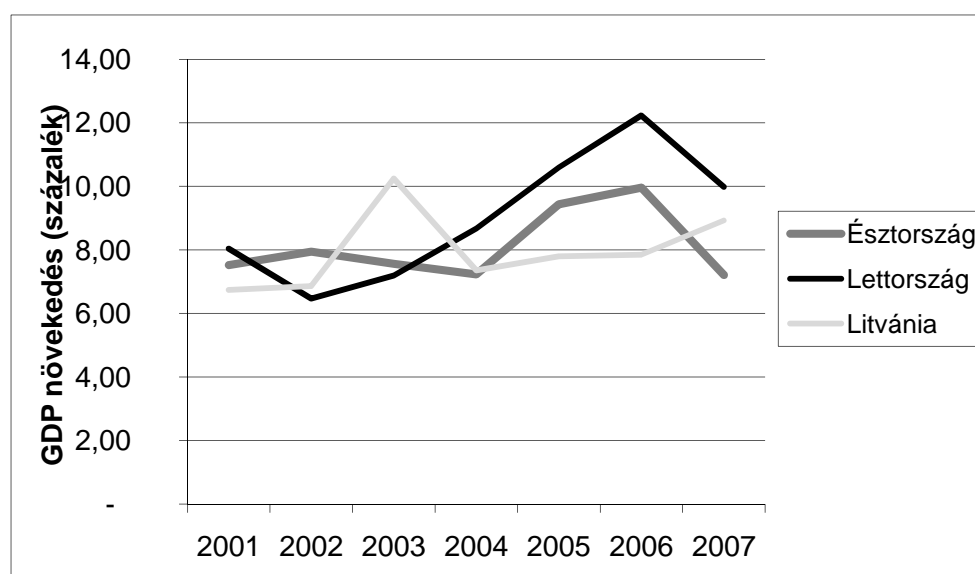
Litvánia az elmúlt évtizedben dinamikus növekedésnek indult, amely azonban az évtized végére a gazdaság túlfűtöttségének jeleit mutatta. A 2007-ben romlani kezdő külső és belső egyensúlytalansági mutatók rávilágítottak arra, hogy a növekedésnek nem volt meg minden esetben a megfelelő alapja. A gyors felzárkózást követően 2008-tól kezdődően a gyors visszaesés időszaka köszöntött be. A pénzügyi rendszer a jelentős külföldi érdekltség, és a külföldi tulajdonosok térség (és befektetések) iránti elkötelezettség miatt viszonylag sikeresen vészelte át a pénzügyi válság első időszakát, ám a hazai fogyasztás és termelés jelentős visszaesést mutatott. A korábban már közelinek látszó euró bevezetés mára ismét középtávú céllá vált, a romló makrogazdasági mutatók miatt. A válság nyomán a kormányzat megszorító intézkedéseivel elkerülte ugyan a legrosszabb helyzetet, de annak érdekében, hogy gazdaságélénkítő elképzeléseit meg tudja valósítani, az Európai Központi Banktól 1,1 milliárd eurós kölcsönt vett fel. A válság kirobbanásakor tartott általános választások, majd 2009-ben köztársasági elnök választás nyertesei jelenleg is hatalmon vannak, s bár a megszorító intézkedések jelentős szociális feszültségeket, egy időben tüntetéseket eredményeztek, összességében a politikai rendszer stabil maradt.

A felzárkózás időszaka

Kedvező makrogazdasági helyzet

Litvániában a '90-es évek közepén megindult GDP növekedés a 2000-es éveket követően is töretlenül folytatódott. A legutóbbi évtizedben a GDP éves átlagos növekedése elérte a 7,5%-ot. Ezzel a mutatóval az EU újonnan csatlakozott tagállamainak élvonalában helyezkedett el, ám két balti szomszédja, Lettország és Észtország (az időszak egy részében) még ennél is nagyobb növekedést produkált. További fontos makrogazdasági jellemző Litvánia esetében, hogy a külső államadósság szintje az időszakban végig nagyon alacsony szinten mozgott, nem érte el a GDP 20%-át sem.

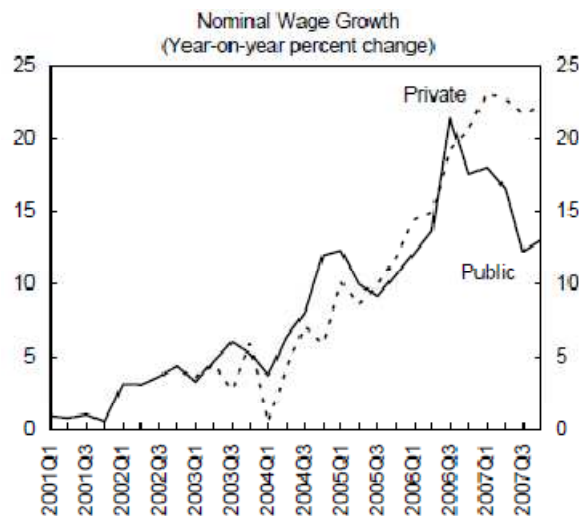
A GDP növekedése a Balti államokban, 2001-2007 között

Forrás: IMF, 2008.

A 2000-es évek során a felzárkózó országok között kiemelkedő GDP növekedés mellett az infláció is nagyon alacsony szinten mozgott (2007-ig 4% alatt), és a termelékenység szintje is javult. Ez utóbbi javulását ugyanakkor jelentősen visszafogta a bérek emelkedése az időszak vége felé. Az elmúlt évtizedben a munkanélküliség is folyamatosan csökkent, az évtized eleji 12%-os szintről 2007-ben érve el a legalacsonyabb mértéket, 4.5%-ot. Az EU csatlakozással a helyzet tovább javult, egyes területeken már munkaerőhiány lépett fel, amely szintén hozzájárult a bérek gyors növekedéséhez. A termelékenység növekedése Litvániában jóval magasabb volt, mint kereskedelmi partnerei esetében, amelyhez nagyban hozzájárult a mezőgazdaságban alkalmazottak elvándorlása más gazdasági ágazatokba, elsősorban az építőiparba. A litván gazdaságban a GDP 4%-a a mezőgazdaságból, 29%-a az iparból származik, 67%-át a szolgáltató ágazat állítja elő.

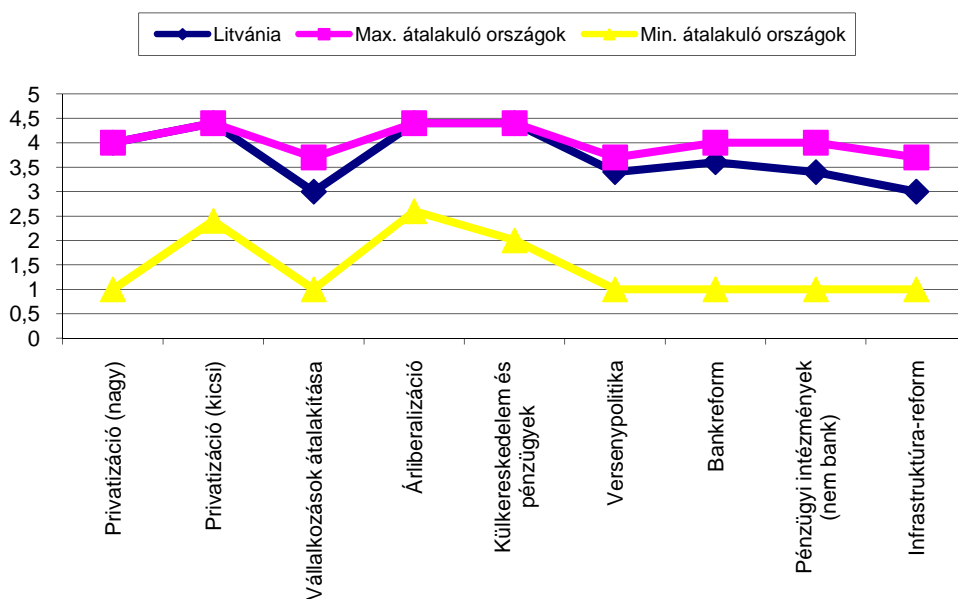
A nominális bérek növekedése az előző évhez képest (%-ban), 2001-2007 között

Forrás: Litván Statisztikai Hivatal

Ez a viszonylag gyors növekedés azt jelenti, hogy Litvánia olyan sikeres időszakot tudhat maga mögött, amely során a rendszerváltás számos aspektusában a régió élenjáró országává vált. Ahogy az átalakuló országok helyzetéről kiadott EBRD jelentésből (2009) kiderül, az ország a rendszerváltás valamennyi vizsgált aspektusában kiemelkedő a régió országai között, s három területen – árliberalizáció, a külkereskedelem és a kapcsolódó pénzügyi rendszerek liberalizációja, valamint a privatizáció – elérte a jól működő piacgazdaságok szintjét.

Átmeneti gazdaságok teljesítménye néhány kiemelt területen, 2009

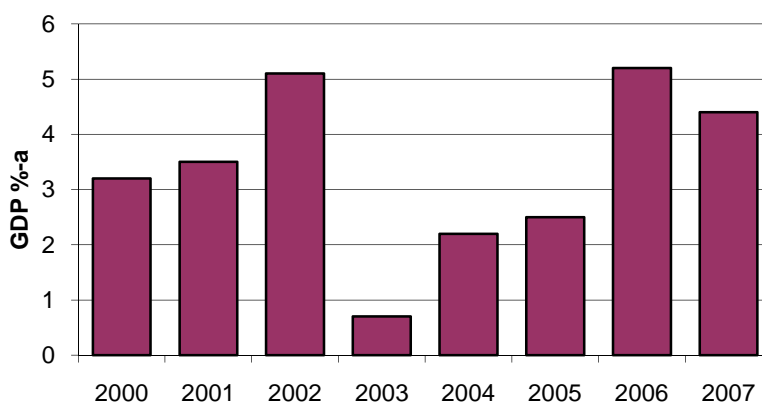

Forrás: EBRD, 2009.

Az átalakulást az EU-csatlakozási szándék is hajtotta, amelynek eredményeképpen a 2000-es évek közepére a litván gazdaság a külföldi üzleti szereplők számára is vonzó helyszín lett. Kifogások leginkább a foglalkoztatási szabályokat, a befektetők védelmét, és az új üzletek indításának területét érik. Emellett fontos probléma a relatíve jelentős korrupció – és ezzel összefüggésben a jogi rendszer hiányosságai, és a 'szürke' gazdaság nagy aránya. Ennek ellenére az életszínvonal jelentősen növekszik míg 2003-ban az egy főre eső GDP az EU átlagának alig 47%-át érte el, 2008-ban már majdnem 62% volt, ezzel az egyik legnagyobb növekedést produkálta az újonnan csatlakozó tagállamok közül.

A javuló üzleti környezet egyik mutatószáma lehet az országba beáramló külföldi közvetlen tőkebefektetések mértéke. E téren Litvánia javuló tendenciát mutat. A beáramló külföldi tőke az évtized legelején a GDP 3-5%-át érte el, majd a 2003-as visszaesést követően (ekkor kevesebb, mint 1% volt ez az arány) ismét folyamatosan nőtt a mértéke, s 2006-ban ismét a GDP 5%-a felett tetőzött, mielőtt újból csökkenni kezdett.

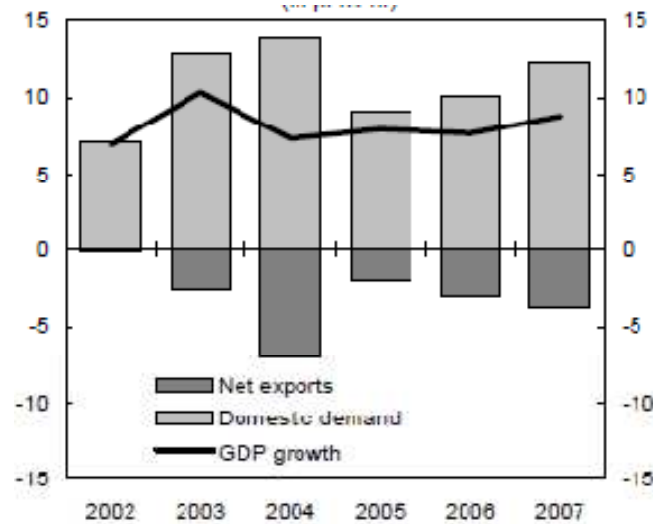
A nettó külföldi közvetlen tőkebefektetések alakulása a GDP %-ában, 2000-2007

Forrás: IMF, 2009.

A kedvező növekedési pálya konzervatív gazdaságpolitikán alapult, amelynek fő hajtóereje a hazai fogyasztás, és az export voltak. Jelentős szerepet játszottak az Európai Unió különböző csatornáin keresztül rendelkezésre álló gazdaságfejlesztési források, valamint a gyorsan bővülő hitelezés is.

A GDP növekedés összetevői 2002-2007 között (%)

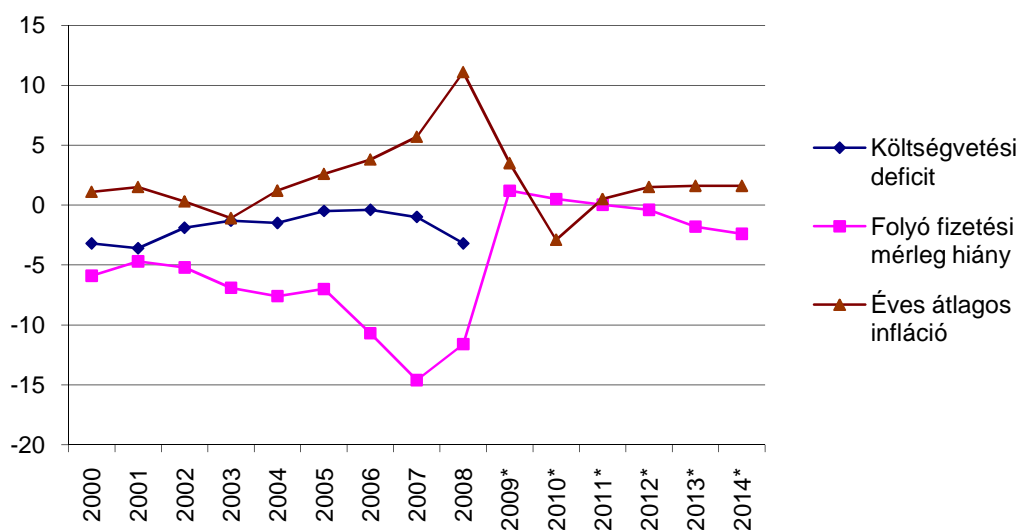

Forrás: IMF, 2009.

Kibontakozó strukturális problémák

A költségvetési egyensúly 2003-2007 között minimális, 0-1,5%-os deficitet mutatott, amely csak 2008-ban emelkedett 3% fölé, s 2009-ben 9%-ra. A folyamatok jótékony hatással voltak a foglalkoztatottságra is, azonban már a válság előtt is jelentkeztek a litván gazdaság túlfűtöttségének jelei.

Néhány makrogazdasági mutatószám alakulása 2000-2014* (előző év %-ában)

Forrás: IMF, 2008. - Megjegyzés: *2009-2014 IMF becslés.

Az összességében nagyon kedvező makrogazdasági helyzet (dinamikus GDP növekedés, alacsony infláció és csökkenő munkanélküliség) már 2007-ben külső és belső egyensúlytalansági problémákat vetett fel. Mivel a litván gazdaság nyitott a külgazdasági piacok irányában, a hazai fogyasztás nagymértékben támaszkodik importárúkra, így a növekedés magával hozta az import mértékének növekedését is, s ezáltal, valamint az emelkedő külföldi finanszírozási igény miatt a folyó fizetési mérleg hiány 13%-ra emelkedését 2007-ben.

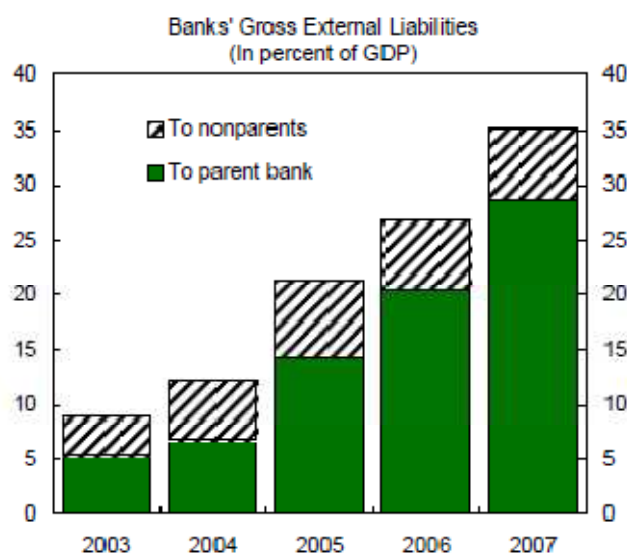
Ezzel párhuzamosan, a GDP-növekedés mértékét meghaladó szinten bővült a lakossági és a vállalati hitelállomány is. A lakossági hiteleknek körülbelül a fele ingatlanokhoz kapcsolódik, változó kamatozásúak, s szintén körülbelül a fele külföldi devizához (túlnyomó többségében euróhoz) kötött. Annak érdekében, hogy a bankok a betéteknél gyorsabban növekvő hiteligényt ki tudják elégíteni, növelték külföldi kölcsön-felvételüket.

Szintén 2007-től kezdődően jelentkezett az infláció emelkedésének problémája, amely jelentősen módosította a litván kormány euró-bevezetésével kapcsolatos várakozásait is. 2006-ban, amikor először kérvényezték az euró-zónába történő felvételüket (2007-től), az EU elutasította kérésüket, bár az infláció alig 0.1%-kal haladta meg az előírt szintet. (A litván valuta, a lita 2002 óta van az euró árfolyamához rögzítve, az ERM rendszerben.) Ezek után 2007 végére az infláció szintje már meghaladta a 6%-ot, 2008-ban pedig rövid időre a 12%-ot is.

A litván bankrendszer nemzetköziesedett, a bankok eszközeinek kb. 80%-a külföldi tulajdonban van, legnagyobb mértékben a svéd bankok jelentek meg Litvániában, és vásárolták fel a helyi intézményeket, de általában magas a skandináv országok (Norvégia, Dánia) aktivitása. A kapcsolat jelentőségét mutatja, hogy 2006-ban Svédország és a balti államok együttműködési szándékukat fejezték ki a pénzügyi szektor irányításának harmonizálására.

A bankok külső adósságterhei folyamatosan növekedtek a 2003-2007-es időszakban, de ennek túlnyomó többsége az anyabankokkal szemben keletkezett. Mértéke az időszak elején regisztrált 10%-ról 2007-re már elérte a GDP 35%-át, ebből majdnem 30% az anyabankok felé keletkezett.

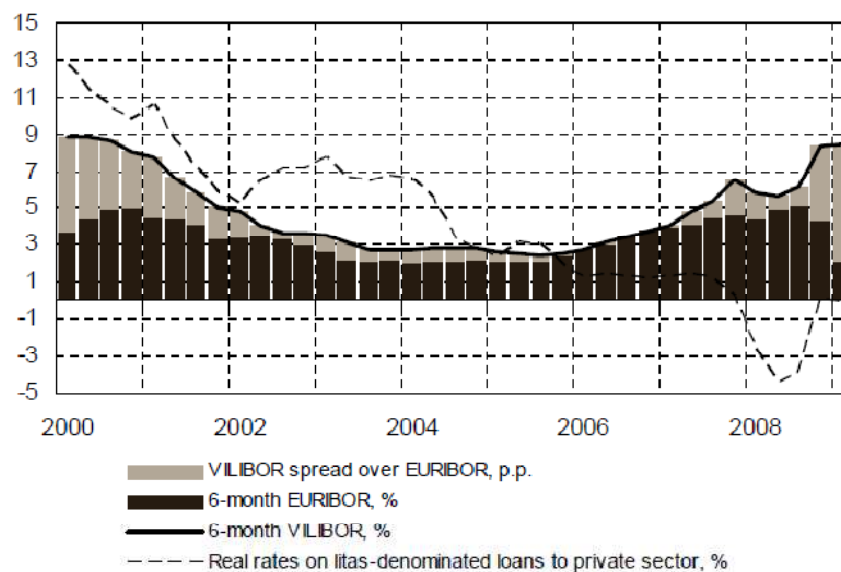
A litván bankok külső kötelezettségei a GDP %-ában, 2003-2007 között

Forrás: IMF, 2009.

2008-ban Litvániában a hitel-betét arányának mutatója elérte a 170%-ot. Ez a magas szint azt jelenti, hogy bár a litván bankrendszerben jelen lévő külföldi bankok egyelőre elkötelezettek tevékenységük fenntartásában, a tőkeforrások tartós elapadásával a hitelezés további jelentős visszaesésére lehet számítani. A válság beköszöntéig a külföldi anyabankok által rendelkezésre bocsátott viszonylag olcsó és bőséges hitel alacsonyan tartotta a kamatszintet, s az alacsony, illetve negatív betéti kamatok is a fogyasztást, ingatlanvásárlást ösztönözte. A litván bankközi kamatláb nagyon megközelítette az európai irányadó bankközi kamatlábat 2006-ra, s csak 2008 végén látható ismét nagyobb különbség. Szinte az egész időszak alatt – kivéve 2003 környékén – folyamatosan csökkent a hazai valutában denominált lakossági hitelek reálkamata, egészen a 2008-as negatív szintig, amely a válság kibontakozásával kezdett emelkedni újból.

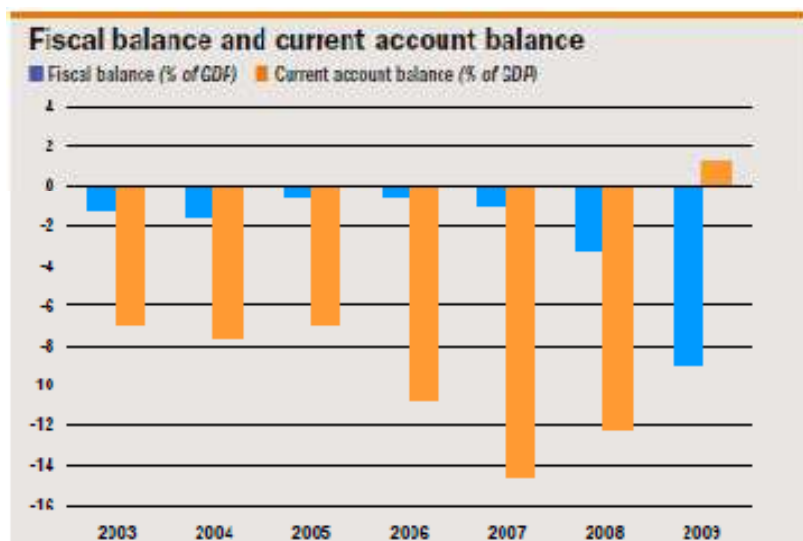
Kamatok alakulása 2000-2008 között

Forrás: ÖNB, 2009.

A bankok által felvállalt növekvő külföldi hitelfelvétel, az ingatlan-alapú hitelek mértékének növekedése mind növelte a pénzügyi szektor sebezhetőségét, rontotta stabilitását. Ezekre a veszélyforrásokra adott politika reakciók elégtelennek bizonyultak. A pénzügyi politika alapvetően a növekedést támogatta, így a pénzügyi egyensúly a 2000-es években végig deficitese volt. Ennek mértéke 2003-2006 között folyamatosan csökkent, majd 2007-ben kezdett ismét emelkedni, amikor a GDP 1,2%-át tette ki. A válság nyomán ez a mérték 2008-2009-ben jelentősen megugrott, megközelítve a 10%-os szintet.

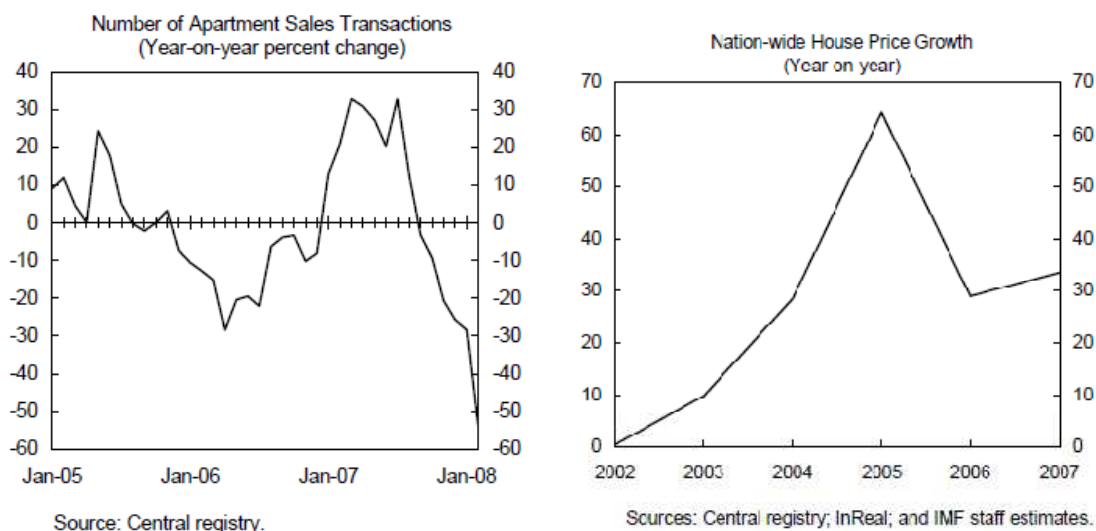
Költségvetési egyensúly és folyó fizetési mérleg hiány alakulása, 2003-2009

Forrás: EBRD, 2008.

Az ingatlanokhoz kapcsolódó hitelek megrássa jelzi, hogy a litván gazdaságban megnőtt az ingatlantulajdonhoz kapcsolódó befektetések mértéke, elérve a GDP több, mint 10%-át. Mindez virágzó ingatlanpiaccal, és az ingatlanárak gyors emelkedésével párosult. A lakásárak 2002-2005 között egyre dinamikusabban emelkedtek, ám ezután mind a tranzakciók számában, mind az ingatlanárakban egy jelentős visszaesés történt 2006 első félévében. Ezt az időszakot követően újabb gyors emelkedés kezdődött a tranzakciók számában, ám az árak emelkedése már nem érte el a korábbi szintet. Az ingatlanpiac így már a pénzügyi válság kitörését megelőzően a megtorpanás jeleit mutatta.

Ingatlanpiaci tranzakciók számának, és a lakásárak alakulása

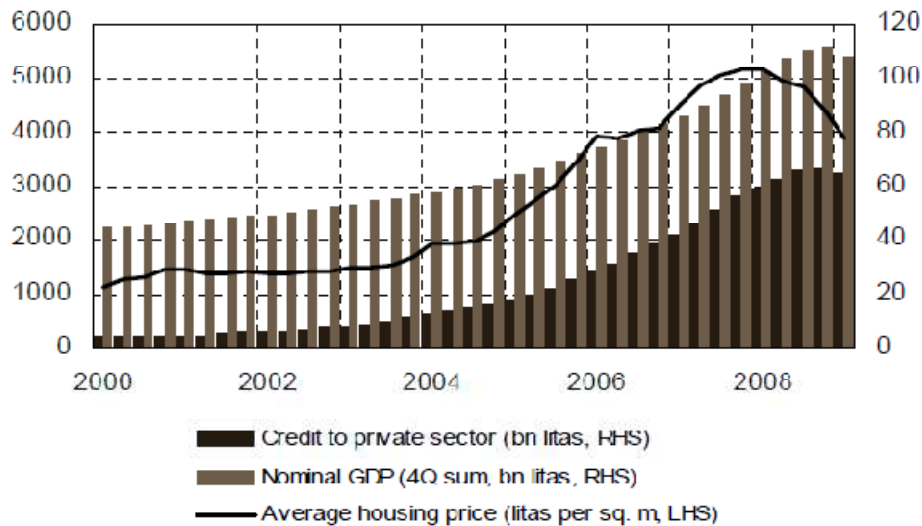

Forrás: IMF, 2009.

A magánszektorban folyósított hitelek bővülése 2004-től kezdődően dinamikusabban, a GDP növekedésének mértékét meghaladóan ment végbe. Ennél is dinamikusabban emelkedtek az

ingatlanárak, elsősorban 2004-2006 és 2007-2008 között. Figyelemre méltó azonban az ingatlanárak meredek zuhanása 2008-at követően.

A GDP, hitelvolumen és ingatlanárak alakulása 2000-2009 között

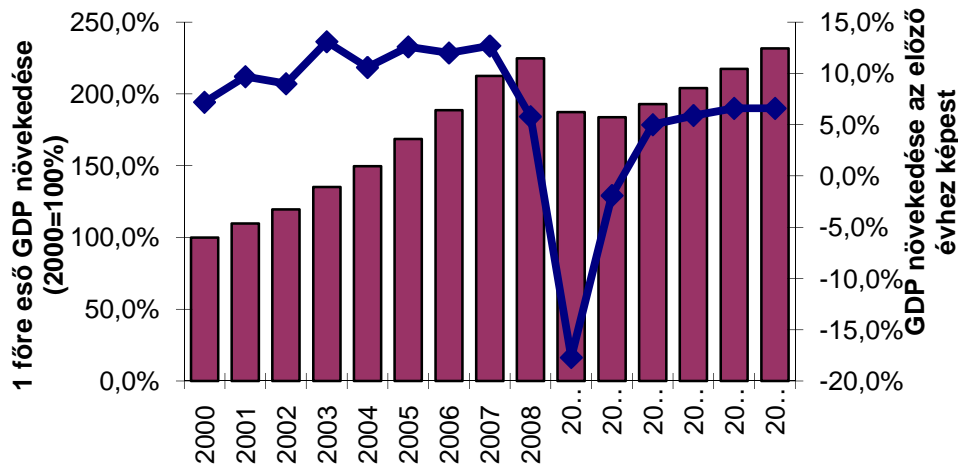
Forrás: ÖNB, 2009.

Összességében Litvánia számára a legutóbbi évtized a gyors felzárkózás időszaka volt, ám ennek üteme talán túlzott mértékűt ért el. Erre utal a pénzügyi válság előtt már jelentkező külső és belső egyensúlyi problémák, amelyeket a kormányzat nem tudott sikeresen kezelni. A növekedés megtorpanásának időszakában köszöntött be a legújabb globális válság, amely a korábbi gazdasági teljesítményt alapjaiban kérdőjelezi meg.

A válság közvetlen hatásai

Az évtized folyamatos és dinamikus GDP növekedése 2008-ban megtorpan, s a pénzügyi válság első évében 3%-ra mérséklődött. Ez a kedvezőtlen folyamat tovább fokozódott 2009-re, amikor a GDP II. negyedéves növekedése az előző évihez képest már 22,4%-os csökkenést mutatott, s az előző negyedéves adat is 13,3%-os visszaesést jelzett. Ez az adat messze meghaladta az előzetes várakozásokat (10-15%), s az egyik legsúlyosabb visszaesést mutatta az EU tagállamok között.

A GDP változása 2000-2014* között

Forrás: IMF

Megjegyzés: *2009-2014 év adatai IMF becslés.

A 2008. második felében beköszöntött válság egy dinamikus növekedésében éppen megtorpanó Litvániát talált, ezért a gyors növekedés hatására túlfűtött gazdaság egyensúlyi mutatói gyors, és jelentős romlást mutattak. A GDP mellett a munkanélküliség mutatói is romlottak, meghaladva a 13%-ot 2009. II. negyedévében, ezzel az évtized eleji szintre emelkedett. Ettől nem függetlenül jelentős mértékben visszaesett az ipari kibocsátás mértéke is, amely 2009 elején 25%-os volt, a II. negyedévre pedig némileg mérséklődve 13%-os szintet ért el. A belső kereslet visszaesésével ugyanakkor mérséklődött az infláció mértéke, amely 2.6%-ot ért el 2009 augusztusában.

A fogyasztás import-igényességét jól mutatja, hogy visszaesésével az import mértéke is nagyot zuhant, az előző évihez képest 44%-kal kevesebb áru érkezett be az országba. A válság hatására az export mértéke is nagyon lecsökkent, ennek mértéke azonban 'csupán' 31%-os volt. Ennek köszönhetően a folyó fizetési mérleg a korábbi jelentős negatívum után 2009 februárjában pozitívumot könyvelhetett el.

A költségvetési deficit azonban jelentősen megnőtt, a GDP 3,2%-át érte el 2008-ban, amely növekvő tendenciát mutatott 2009-ben is, s elérte a 9%-ot. A jelenség miatt az EU megindította többlet-deficit eljárását Litvániával szemben, amely azzal jár, hogy ennek mértékét 2011-ig az elvárt 3%-os szintre csökkentsék.

A válság - a hitelforrások elapadása miatt - a hitelezés bővülését is jelentősen visszavetette, a 2007-es 50%-os mértékről 2009 első felére 4%-ra csökkent, ugyanakkor a behajthatatlan hitelek aránya minden korábbinál magasabb, 8%-os szintet ért el ugyanebben az időszakban. A szomszédos országok bizonytalan helyzete, a nemzetközi piacokon a bizalom megingása miatt elapadtak a korábbi külföldi tőkeforrások, s a válság kipattanása után, 2008. utolsó negyedévében a litván bankok jelentős betétkivonással szembesültek. A piacok megnyugvását követően 2009-ben már nem történt ilyen jelentős változás. A külföldi, elsősorban skandináv anyabankok ugyanakkor mindvégig kitartottak litvániai befektetések mellett, többletforrásokat biztosítottak, így az ország elkerülte a legsúlyosabb helyzetet, s nem szorult az IMF hitelére sem.

A válságra adott válaszok

Litvániában 2008-ban parlamenti választások zajlottak, ami kedvezőtlenül hatott a válság elhárításához szükséges fontos, és gyakran népszerűtlen döntések meghozatalára. A litván Parlament elérte például, hogy a zöldségek és gyümölcsök ÁFA-ját 2009. januárban mérsékeljék. A döntés időszerűtlenségét jól mutatja, hogy nem sokkal később, a válság elhárítására tett lépések egyik fontos részeként, a Kormány 20%-ra emelte a vállalozási és személyi jövedelemadó mértékét, és 19%-ra a forgalmi adót. A mérték módosítása mellett határoztak a különféle adómentességi szabályok felülvizsgálatáról, átalakításáról is.

A döntéshozók igyekeztek visszafogni a bérek elmúlt években történt túlzott növekedését is. Ennek érdekében a 2009 júniusában meghozott intézkedéscsomagban határoztak a bérek csökkentéséről (10%) a közférában dolgozók esetében. Átalakítják a jóléti támogatások rendszerét is, a költségvetési megtakarítást szem előtt tartva. A megszorítások szükségességét, és/vagy az eredeti lépések elégtelenségét mutatja, hogy az új kormánynak több módosító csomagot is be kellett adnia az eredeti 2009-es költségvetéshez.

A 2009 közepén hozott intézkedések részeként fölemelték a betétbiztosítás limitjét 22 ezer euróról 100 ezer euróra, hogy elejét vegyék a további betétkivonásoknak. A bankok esetében az előírt tartalék-szintet felemelték 4-ről 6%-ra annak érdekében, hogy javítani tudjanak a bankok likviditási helyzetén. A további szükséges lépések megtétele érdekében a Parlament elfogadta a pénzügyi stabilitási törvényt, amely többek között lehetővé teszi az államnak a bajba jutott bankok feltőkésítését. A kialakult helyzetre reagálva, és a térségbeli jelentős svéd befektetések védelmében a Svéd Központi Bank megemelte devizatartalékait, és a régióban aktív svéd bankok stressz-tesztelését is elkezdte.

A költségvetési megszorítások, a jóléti kiadások visszafogása mellett a litván kormány gazdaságélénkítő intézkedéseket is meghirdetett, elsősorban nemzetközi (EU és USA) forrásokból.

Litvánia 2009. márciusban megállapodott az Európai Központi Bankkal egy 1,132 milliárd eurós hitelről, amelynek első részlete (340 millió euró) azonnal, egy ugyanekkora részlet pedig 2009 októberében esedékes. A hitel az EU által is társfinanszírozott projektek megvalósulását hivatott támogatni. A hitel 4,2%-os kamattal érhető el, visszafizetésére 25 év áll rendelkezésre, és a kamatot is csak az első hét évre kell megfizetni. (www.ebusiness.com) További külső forrásként, Litvánia 500 millió eurós Eurobond-kötvénykibocsátást hajtott végre a nemzetközi pénzügyi piacon. Ugyanakkor az ország az IMF hitel lehetőségét szükségtelennek ítélte. (Az általános helyzeten viszont sokat javított, hogy Lettország megállapodott az IMF-fel hitel felvételéről, amely némiképp megnyugtatta a nemzetközi szereplőket.)

2009 végén az EU is jóváhagyta azt a litván kezdeményezést, amellyel rövidtávú hitel-biztosítást nyújtanának azoknak az exportáló cégeknek, akik a válság miatt más piaci forrást nem találnának, s emiatt a piacról való kiszorulásuk következne be. Az EU versenyügyi biztossága 2010 végéig engedélyezte ezt a típusú állami támogatást, miután meggyőződött, hogy annak hatása nem torzítja hosszú távon és jelentősen a piaci versenyt.

A meghozott pénzügyi szigorításokat tartalmazó döntéseknek, és a külső egyensúly viszonylag gyors kiigazítása miatt Litvánia képes volt elkerülni a spekulatív támadásokat a litván valutával szemben. Az árfolyam politika jelenleg is széleskörű politikai támogatást élvez.

Kilátások, kockázatok

A három balti ország közül talán Litvánia volt a legkedvezőbb helyzetben abban a tekintetben, hogy növekedése elmaradt ugyan másik két szomszédjától, de a válság következtében kisebbet is esett.

A túlzott növekedés problémái már a pénzügyi válság előtt jelentkeztek, kezelésük azonban nem történt meg. Ugyanakkor a gazdasági visszaeséssel egynémely külső egyensúlyi probléma (infláció, folyó fizetési mérleg hiány) gyorsan javult, mások viszont, mint például a költségvetési hiány drámaian romlott. A 2008 végén, 2009 első felében hozott megszorító intézkedések jelentős szociális feszültségeket keltettek, így a litván kormánynak az ebből eredő kihívásokra különös tekintettel kell lennie a jövőben.

Továbbra is szigorú fiskális politikát kell folytatni annak érdekében, hogy mielőbb újra tárgyalhassanak az euró bevezetéséről.

A bankrendszer különböző szabályozó mechanizmusai ugyan EU konformak, de maga a rendszer a jelentős külföldi hitel kitettsége, a külföldi bankok szerepe, a rossz hitelállomány-portfólió miatt különösen sérülékeny. Az intézmények likviditása jelenleg elégségesnek tűnik, de féltő, hogy egy újabb, rendszerszintű sokkot nem tudnának megfelelően kezelni.

Politikai kitekintés

A válság kibontakozásával egy időben, 2008 őszén parlamenti választások zajlottak Litvániában. A választásokon a konzervatív, jobb-közép erők futottak be. Koalíciójukat a Haza Unió – Litván Kereszténydemokrata pártok alkotják (a választásokon 20%-ot értek el), három kisebb jobb-közép párttal együtt. A jelenlegi miniszterelnök Andrius Kubilius. A Parlamentben a legnagyobb ellenzéki erő litván Szociáldemokrata Párt (12%-kal).

2009-ben köztársasági elnök-választásra is sor került. A választáson az ország korábbi EU biztosa, Dalia Grybauskaitė győzött, függetlenként.

A válság során meghozott megszorító intézkedések nem arattak osztatlan sikert a lakosság körében, így 2009 során a Parlament körüli tüntetésekre került sor.

A 2009. júniusi Európai Parlamenti választásokon a korábbi nemzeti választáshoz hasonló eredmények születtek. Legtöbb szavazatot a kormányzó Haza Unió – Litván Kereszténydemokrata Párt kapta (26%), akiket a Szociáldemokrata Párt (18%) követett.

Konklúzió

A Balti államoknak a 2000-es években való rohamos fejlődésével kapcsolatban megfigyelhető egy – a kelet-európaiaktól eltérő – gazdasági modell.

Ez az angloszász modellhez hasonlóan a fogyasztásra épít és így tervezi a felzárkózást a nyugati országokhoz, de ennek megjelenik a költsége a külkereskedelmi mérleg strukturális és tendenciózus negatívumában, tekintettel arra, hogy nagy importigényű, nyitott gazdaságokról van szó. Ez a hiány ugyan megfordult a válság során és előrejelzések jelenleg pozitív szaldót jósolnak ezeknek az országoknak, de ez csupán az exportnak az importnál is nagyobb mértékű visszaesését jelentik és minden régióbeli és kelet-európai ország esetében megfigyelhető jelenség.

A három tárgyalt országban 2003-2004-től kezdve egy valódi pénzügyi buborék alakult ki, amelyet főképp a skandináv bankok térségben való kitétsége alapozott meg. A hirtelen felértékelődő ingatlanpiac és az arra felvett hitelek volumenének hirtelen meglódulása bukásra ítélte ezt a felzárkózási modellt. Litvánia esetében ez a kipukkanás már viszonylag korán, 2007 során megtörtént, Lettországot azonban sokkal látványosabban, a 2008-as válság sűrűjében kapta el a buborék kipukkanása és azonnali beavatkozásra volt szükség az IMF részéről. A három balti ország közül Litvániát érintette legkevésbé a válság, abban a tekintetben, hogy bár 2008-at megelőző növekedése elmaradt a másik két Balti államtól, de a visszaesés is mérsékeltebb volt.

Lettország esete roppant fontos Magyarország számára, abban a tekintetben, hogy mekkora marad egy kormány belpolitikai mozgásterét, amikor az IMF diktálja a megszorítások mértékét. Hogyan lehet (ha lehet egyáltalán) fenntartani a belső stabilitást és a kormányzó pártok népszerűségét egy olyan időszakban, amikor minden korábbi túlköltekezést szinte azonnal a visszajára kell fordítani és még a szociális ellátórendszereket is fenntartható pályára kell állítani. A szociális juttatások reformjával kapcsolatban pedig felmerül a kérdés, vajon meg lehet-e csinálni őket válság idején – vagy éppen hogy meg lehet-e lépni ezeket a lépéseket egy válság sürgetése nélkül.

A másik tanulság, hogy egy kis saját piaccal rendelkező ország nem választhatja a fogyasztás-alapú felzárkózási és gazdasági növekedési pályát. Ez a modell éppen most kerül teszt alá mind az Egyesült Államokban, mind pedig az Egyesült Királyságban, és egy kis ország semmiképp nincs ugyanabban a helyzetben, mint a két gazdasági nagyhatalom.

A legutóbbi előrejelzések 2010-re már visszafogott növekedést jósolnak a balti államoknak, de mindeddig nem látszik, milyen irányú lehet ez a növekedés. Igaz ugyan, hogy a rendkívül meredek zuhanás 2008-ban elég alacsony bázist teremt ahhoz, hogy statisztikailag növekedés legyen kimutatható, nem érezhető azonban sem exportpiacaik visszaerősödése, sem pedig a belső piacaik feléléde.

A válság utáni évek pedig megmutathatják, pontosan hogyan alakul majd a helyzet, amikor ezeknek az országoknak egyszerre kell majd megküzdeniük a jelentő államadóssággal és a beruházások meredek visszaesésével.

Felhasznált irodalom és weboldalak

1. Convergence Programme of Lithuania of 2008, Government of the Republic of Lithuania, 2009, Lithuania.
2. IMF (2008a) Country Report: Republic of Lithuania, No. 08/141.
3. IMF (2008b) Country Report: Republic of Lithuania – Financial System Stability Assessment – Update, No. 08/137.
4. IMF (2009) Country Report: Estonia, No. 09/86.
5. IMF (2010) Country Report: Estonia, No. 10/4.
6. Kardos, József,; Simándi, Irén (szerk.) [2002]: *Európai politikai rendszerek*; Osiris Kiadó, Budapest,
7. Kiss, J. László[2005]: *A huszonötök Európája*; Osiris Kiadó Budapest
8. LB (2009a) Economic Outlook for Lithuania, Lietuvos Bankas, Lithuania.
9. LB (2009b) Financial Stability Review, 2009, Lietuvos Bankas, Lithuania.
10. ÖNB (2009): Recent Developments in the Baltic Countries – What are the lessons for Southeastern Europe? Österreichische Nationalbank, Austria.
11. The Nation [2009]: *Latvia's Tiger Economy Loses Its Bite*; Kristina Rizga; <http://www.thenation.com/doc/20091116/rizga> (2010.02.01.)

Oldalak letöltve: 2010. 02.01 és 2010. 02. 25. között.

1. http://www.li.lv/index.php?option=com_content&task=view&id=119&Itemid=1122
2. <http://www.mk.gov.lv/en/aktuali/zinas/2009/june/12062009-01/>
3. http://en.wikipedia.org/wiki/2009_Riga_riot
4. [http://en.wikipedia.org/wiki/Non-citizens_\(Latvia\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Non-citizens_(Latvia))
5. <http://www.doingbusiness.org/ExploreEconomies/?economyid=108#GettingCredit>
6. http://www.fdi.net/country/sub_index.cfm?countrynum=113
7. http://www.fktk.lv/en/statistics/credit_institutions/quarterly_reports/
8. http://www.baltic-course.com/eng/real_estate/?doc=22352
9. <http://index.hu/24ora/?s=&tol=2009-02-21&ig=2010-02-21&cimke=lettorsz%C3%A1g&cimke=lettorsz%C3%A1g>
10. <http://www.metafilter.com/86294/The-Latvian-Crisis>
11. <http://www.thenation.com/doc/20091116/rizga>
12. <http://www.swedishwire.com/business/1104-latvian-crisis-plan-heavy-blow-to-swedish-banks->
13. <http://www.spiegel.de/international/business/0,1518,610991,00.html>

14. <http://blogs.ft.com/brusselsblog/2009/06/latvias-crisis-eurozone-membership-is-the-answer/>
15. <http://www.guardian.co.uk/business/2009/oct/07/latvia-crisis-mortgage-debt>
16. http://online.wsj.com/article/SB10001424052748703389004575033442642597092.html?mod=WSJ_latestheadlines
17. http://www.baltic-course.com/eng/baltic_states/?doc=22983
18. <http://index.hu/24ora/?tol=2009-02-05&ig=2010-02-05&cimke=lettorsz%C3%A1g>
19. <http://public.sheet.zoho.com/public/amttthews/%2FrJRKq076sCktRb5%2F5e62JjBwXIZT wSvrJ5jvldlozedyBqFSHfXCcgg50iKNTP>
20. <http://www.baltic-course.com/eng/analytics/?doc=17563>
21. <http://www.baltic-course.com/eng/analytics/>
22. <http://www.telegraph.co.uk/finance/financetopics/financialcrisis/5438615/Latvian-debt-crisis-shakes-Eastern-Europe.html>
23. http://www.ft.com/cms/s/a73e1070-b2d9-11de-b7d2-00144feab49a,dwp_uuid=ebe33f66-57aa-11dc-8c65-0000779fd2ac,print=yes.html#
24. <http://www.ft.com/cms/s/3/bae382e8-b31c-11de-ac13-00144feab49a,s01=1.html>
25. http://www.ft.com/cms/s/3/a6c5ad6-b745-11de-9812-00144feab49a,dwp_uuid=7c485a38-2f7a-11da-8b51-00000e2511c8,print=yes.html#
26. http://www.ft.com/cms/s/0cfede12-b68b-11de-8a28-00144feab49a,dwp_uuid=f5d27f8a-a517-11dd-b4f5-000077b07658,print=yes.html#
27. http://index.hu/gazdasag/vilag/2009/06/05/veszelyben_a_regio_lettorszag_miatt/
28. <http://latviaeconomy.blogspot.com/>
29. www.eurostat.eu
30. www.imf.org
31. www.ebrd.org
32. www.worldbank.org
33. www.euractiv.eu
34. www.bloomberg.com
35. balticeconomy.blogspot.com/
36. www.ft.com

6. Ukrajna

Krízisből krízisbe?

Ukrajna mind népessége – a Szovjetunió felbomlásakor ez 52 millió főt, míg ma 45-46 milliót jelent –, mind területe tekintetében – 603,7 ezer négyzetkilométer – Európa és a FÁK-térség egyik legnagyobb és legnépesebb állama. Területe az egykori Szovjetunió helyén létrejött államok közül csak Oroszországnál és Kazahsztánénál kisebb, míg lakossága csak az oroszországi mögött marad el. Az ukrán elit úgy tekint országára politikai és gazdasági adottságaira, mint amelyek e kelet-európai középhatalmat a nem túl távoli jövőben összemérhetővé teszik Lengyelország és Törökország jelentőségével. És ezek az ambíciók nem is teljesen alaptalanok.

A Szovjetunió 1991 végén bekövetkező felbomlása nem érte ugyan meglepetésként Ukrainát – már csak azért sem, mert egyike volt a felosztás kezdeményezőinek –, ám ettől még távolról sem volt felkészült e helyzetre. Annak ellenére sem, hogy Ukrajna azok közé az új független államok közé tartozott, amelyek számos tekintetben kifejezetten kedvező kiinduló adottságokkal rendelkeztek. A Deutsche Bank 1991 nyarán, az augusztusi Gorbacsov elleni puccskíséret után készített átfogó jelentésében – ahol 12 fontos gazdasági és társadalmi paraméter alapján ítélték meg az egyes szovjet tagköztársaságok jövőjét – Ukrajna esélyei a túntek a legjobbnak, megelőzve a balti államokat, valamint Oroszországot és Grúziát. Az ország viszonylag fejlett és kiváló adottságú mezőgazdaságának, jelentős iparának, valamint jól kiépített infrastruktúrájának és nagyszámú képzett lakosságának köszönhetően joggal tűnhetett a legígéretesebb szovjet utódállamnak. Ezek a várakozások azonban máig teljesületlenek maradtak.

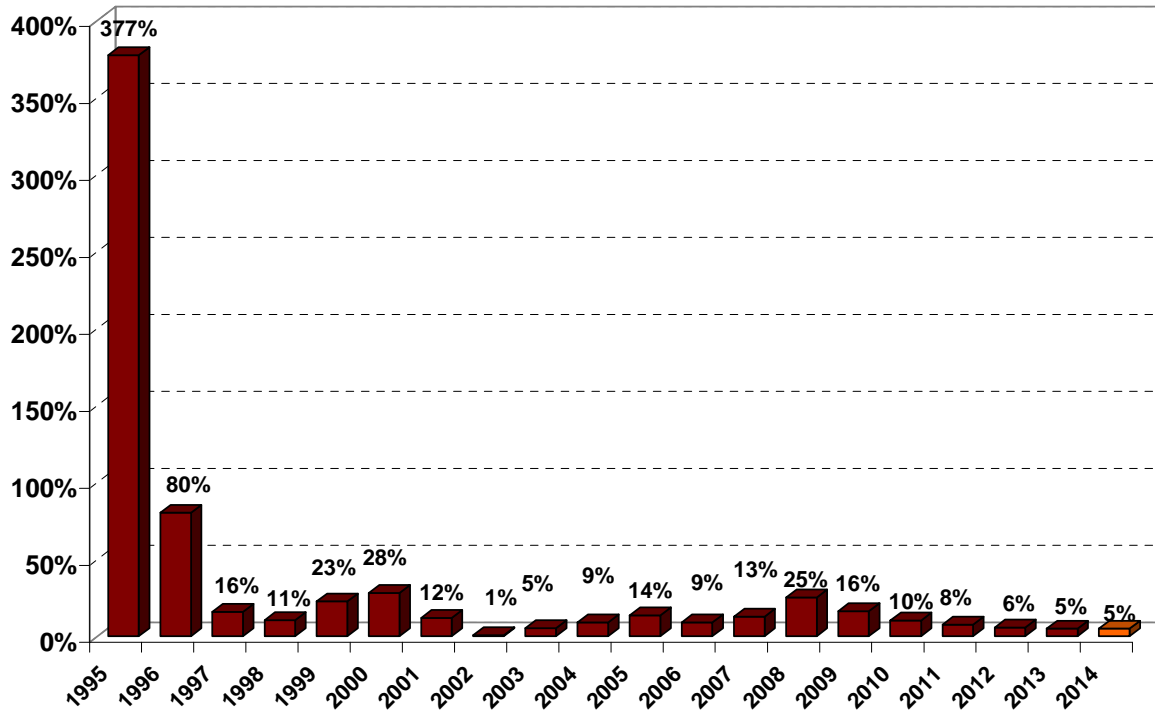
Rövid gazdaságtörténeti kitérő

Ukrajna függetlenségének első évtizedét mély recesszió jellemezte, amely még az oroszországinál is súlyosabbnak bizonyult. Feltűnő ugyanakkor, hogy gazdaságának teljesítménye máig az oroszal párhuzamosan halad. Ezt a párhuzamos mozgást csak ritkán és rövid időre szakítják meg ettől eltérő tendenciák. A '90-es években csak két olyan esztendő akadt, amikor az ukrán gazdaság visszaesése kisebb volt az oroszországinál, mégpedig az 1992-es és az 1998-as év. Ez mindkét esetben érthető. Az 1992-es orosz „alulteljesítés” a gajdari sokkterápia bevezetésével függött össze, míg az 1998-as a moszkvai defaulttal. Egyébként pedig az ukrán gazdaság hanyatlása ebben az évtizedben – évről évre – minimum 5-8 százalékkal volt súlyosabb az oroszországi visszaesésnél. Kiváltképp kirívóan alakult a recesszió mértéke 1994-ben, amikor is az ukrán GDP 23 százalékkal bizonyult kisebbnek az azt megelőző évinél.

Ugyanakkor nemcsak a gazdaság teljesítőképességének alakulása mutatott szomorú képet, de – ezzel szoros összefüggésben – a drámaian romló ukrán életminőség is. A '90-es évek elejének elszabaduló inflációja mind Oroszországban, mind Ukrainában súlyos teherként nehezedett a gazdaságra és komoly társadalmi következményekkel járt. Ám míg Oroszországban a rubel elértéktelenedése 1992-ben volt a leggyorsabb – az éves infláció szintje ekkor elérte a 2700 százalékot –, addig Ukrainában mindez némi késéssel következett be. Az ukrán pénzromlás mértéke ugyanis egy évvel később tetőzött, amikor is meghaladta a 10150 százalékot, de még az évtized derekán is három számjegyű maradt.

Éves infláció %

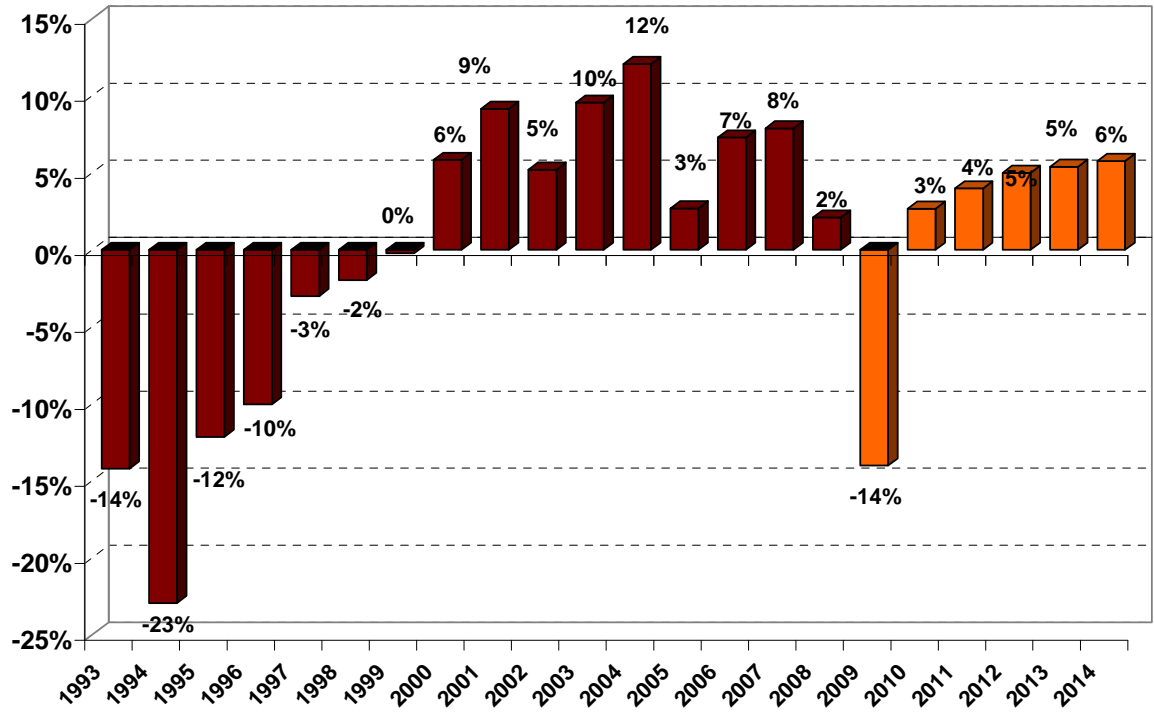
Forrás:IMF

Az 1998 végén induló orosz gazdasági növekedés azonban kezdte az ukrán gazdaságot is fölfelé húzni. Ennek következtében a 2000-es évek elején az ukrán GDP növekedési üteme jelentősen felgyorsult, 2001-ben és 2003-ban már csaknem 10 százalék körül alakult, míg 2004-ben meghaladta a 12 százalékot is. A növekedés dinamikája a 2004-es „narancsos forradalom” és az ahhoz kapcsolódó politikai bizonytalanság miatt átmenetileg lefékeződött – 2005-ben a GDP-növekedés nem érte el a 3 százalékot sem –, hogy aztán 2006-ban és 2007-ben ismét 7-8 százalék közti szintre emelkedjék. 2008 tavaszától azonban – a világgazdasági válság ukrainai begyűrűzése és a nemzeti valuta jelentős elértéktelenedése következtében – a gazdasági növekedés előbb lefékeződött, majd recesszióba fordult. Ez azonban ekkor még az év egészét tekintve elég volt ahhoz, hogy Kijev alacsony, mintegy 2,1 százalékos GDP-növekedéssel zárhassa az évet. Tavaly azonban már ennél jóval drámaibb helyzet alakult ki. Az ukrán gazdasági visszaesés mértéke ugyanis elérte a 15 százalékot, ami az oroszországi recesszió (-7,9 százalék) csaknem duplája. Mindez azt jelentette, hogy a folyó árfolyamon számolt GDP nagysága a 2000-ben mért 31,3 milliárd dollárról 2006-ra 100,5 milliárdra, 2007-re pedig 109 milliárdra nőtt, hogy aztán a 2008-as 111 milliárd dollár körüli csúcsot követő visszaesés nyomán 2009-ben 90 milliárd dollár környékére essen vissza.

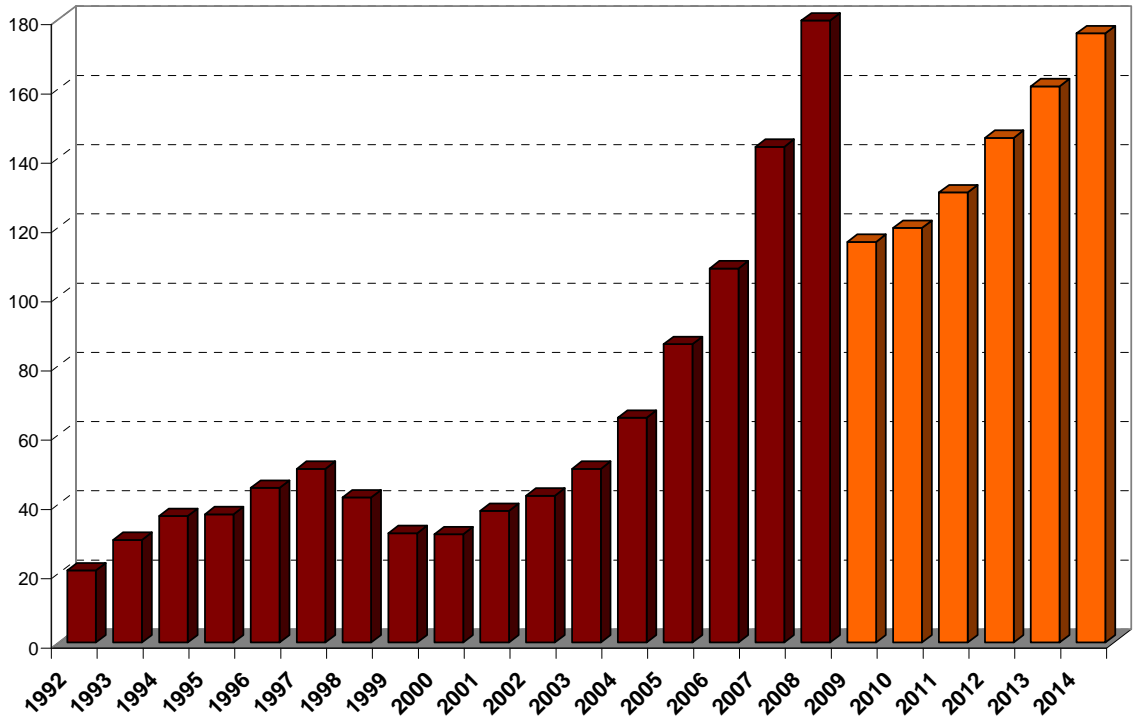
GDP éves változás %

Forrás:IMF

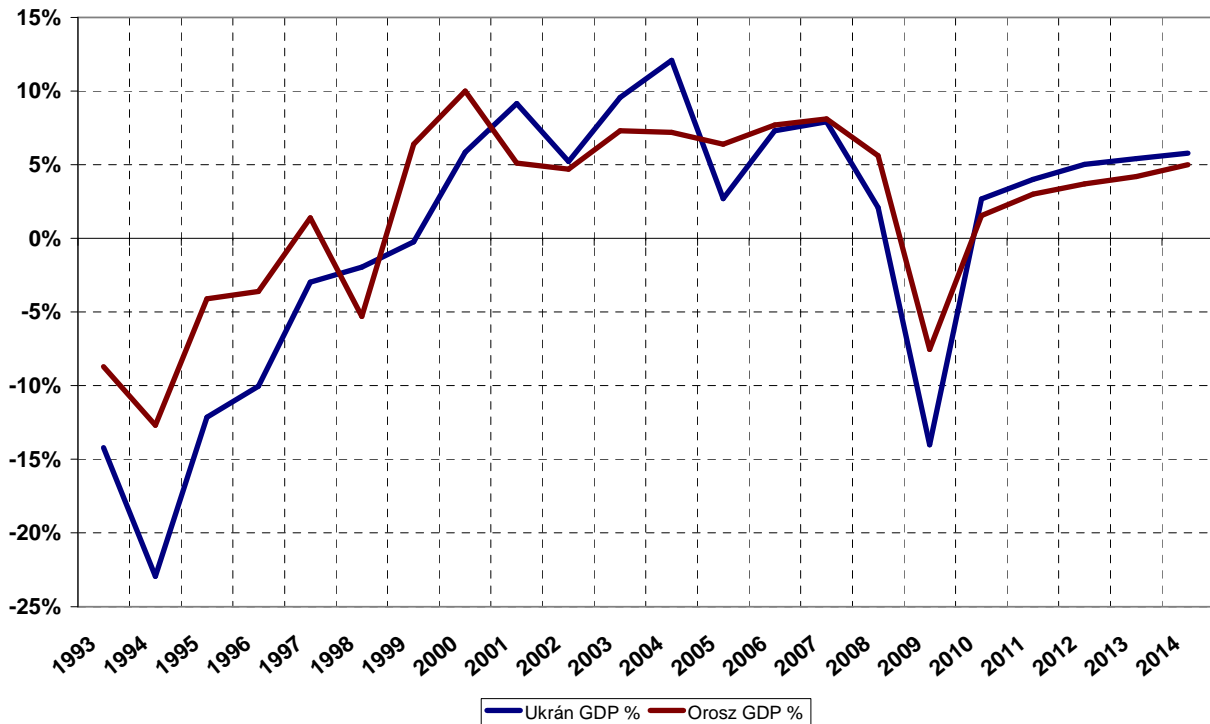
GDP (milliárd USD)

Forrás:IMF

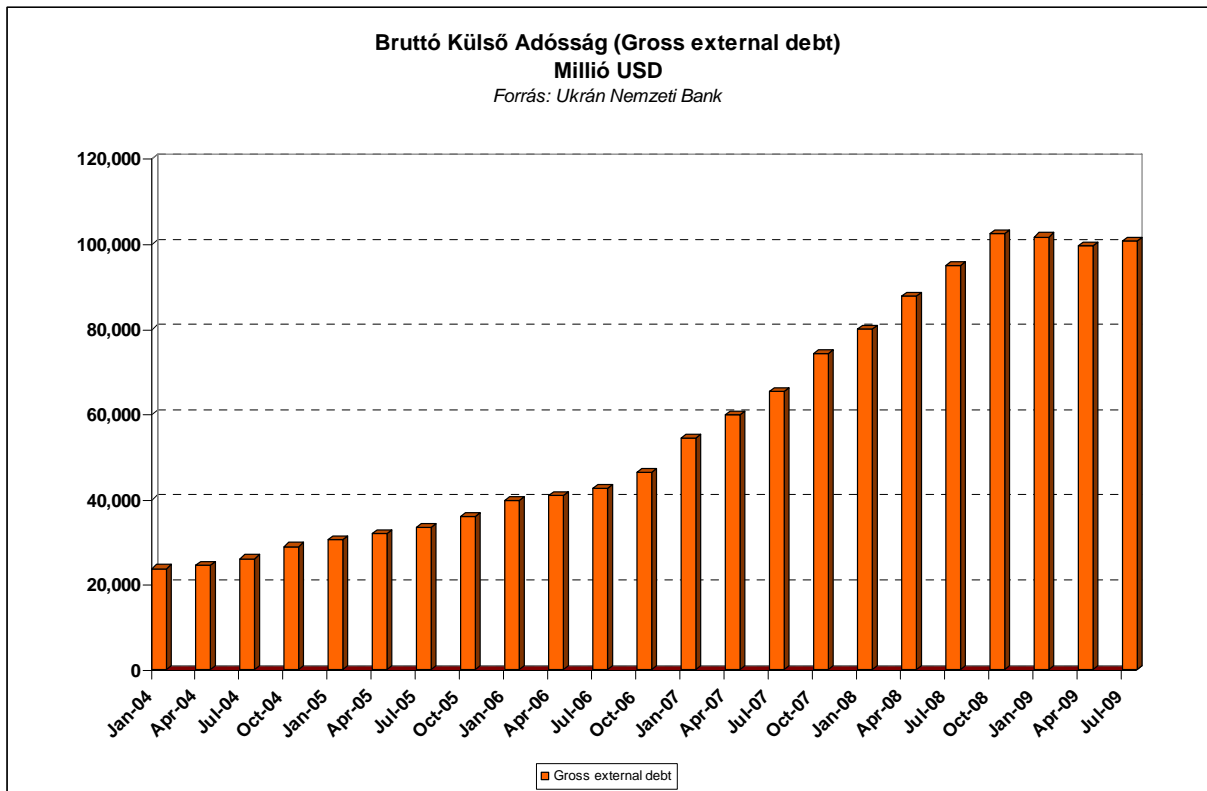

Az ukrán és az orosz GDP változásának összefüggése 1993-2014

Forrás: IMF WEO 2009. október

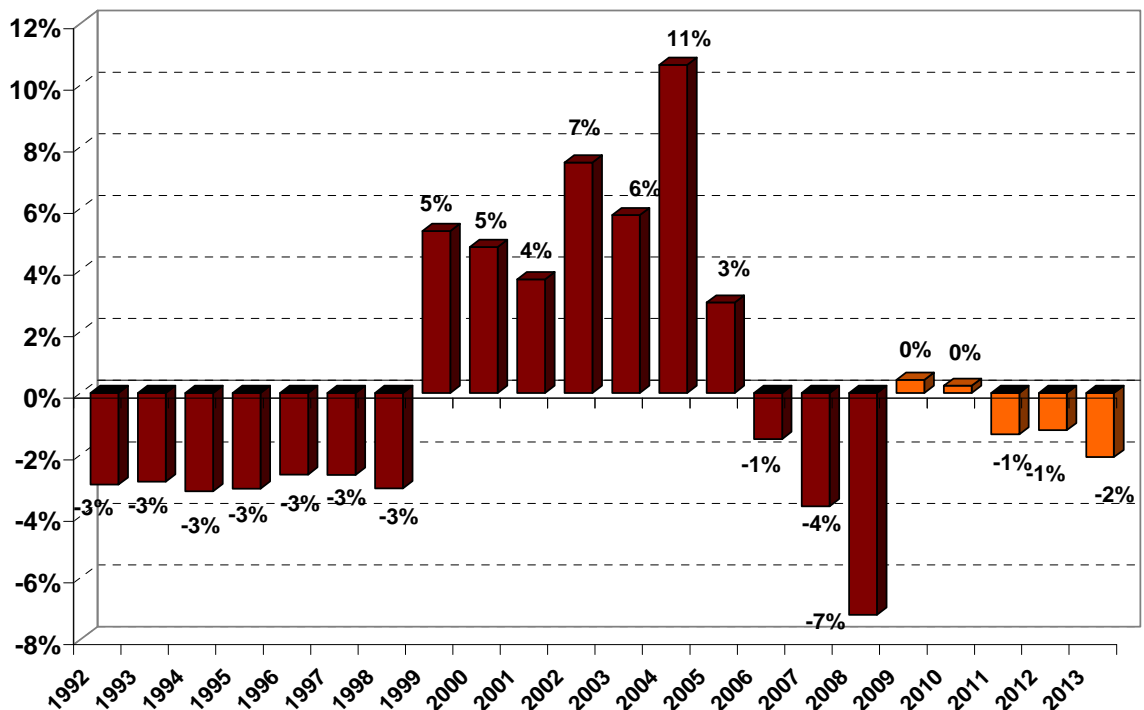

A 2000 és 2007 közti erőteljes növekedési periódus egybeesett a külföldi adósságállomány jelentős gyarodásával. Míg 2005 elején Ukrajna teljes külső adósságállománya még alig haladta meg a 30 milliárd dollárt, addig egy évvel később az már megközelítette a 40 milliárdot. Mindez 29 százalékos éves növekedésnek felelt meg. Ám a külső piacokon felvett hitelállomány bővülése a következő években sem mérséklődött, sőt a korábbiaknál is ütemesebbé vált. 2006-ban ez a külső hitelállomány immár több mint 37 százalékos, míg 2007-ben 55 százalékos gyarodását jelentette. Mindezek következtében a teljes ukrán külső adósság 2007 elején már elérte az 56 milliárd dollárt, míg 2008 januárjában a 84,5 milliárdot. De még ezt követően is folytatódott a jelentős hitelfelvétel, így 2008. április 1-én annak teljes értéke már elérte a 92,5 milliárd dollárt. Ráadásul e hitelek jelentős részét az ún. rövidlejáratú – azaz 12 hónapnál rövidebb időn belül törlesztendő – hitelek tették ki. Mindez pedig azzal járt, hogy 2008 végéig Ukrajnának – az államnak, illetve az ukrán bankoknak és más vállalkozásoknak – mintegy 20-21 milliárd dollár refinanszírozását kellett teljesítenie. Annak ellenére, hogy a hitelfelvétel üteme 2008-ban már némiképp mérséklődött, – a hitelek nagysága „mindössze” 25,6 százalékkal nőtt – az adósság bővülése továbbra is felettébb gyors maradt. Ennek köszönhetően a teljes külső hitelállomány 2009 elején tetőzik, amikor is annak értéke már 103 milliárd dollárnál tart. Csak összehasonlításképpen: az ukrán központi költségvetés 2009-ben 32 milliárd dollár bevétellel számolt.

Folyó fizetési mérleg egyenlege a GDP %-ában

Forrás: IMF

Mindezen nehézség ellenére Ukrajna képesnek bizonyult a „narancsos forradalom” nem egy vívmányát megőrizni. Mindenekelőtt megőrizte a sajtószabadságot, és ezzel a FÁK-térségben már-már kivételnek számít. Miként azzal is, hogy Ukrajnában 2004 után – szemben a többi FÁK-országgal

– a választásokat rendre korrekt és méltányos körülmények között tartották meg. Ugyanakkor a politikai osztály éles megosztottsága, az állandósult klánharcok, a politika oligarchikus világa és szerkezete, valamint a szinte mindent átható korrupció az államirányítás hatékonyságát erősen visszafogta, időnként csaknem teljesen lebénította. Ráadásul az állam és intézményeinek hatékony működését nemcsak az ország történelmi tradíciókra visszanyúló, földrajzilag is jól körülhatárolható megosztottsága nehezítette tovább, de az a 2004 végén – a „narancsos forradalom” napjaiban – elnyert új politikai design is, amely az elnöki típusú politikai rendszert – a parlament jogkörének kiszélesítésével és megerősítésével – „félelnökivé” alakította át.

A Szovjetunió felbomlása nyomán Ukrajna – miközben 28-szor kisebb területhez jutott, mint Oroszország – megörökölte az egykori szövetségi állam népességének 18 százalékát, gazdasági erejének – bruttó hazai termékének – hozzávetőleg negyedét-ötödét. Ez egyben azt is jelentette, hogy az egykori szovjet térség eme két utódállamának jutott a Szovjetunió gazdaságának durván háromnegyede. Mindebből pedig egyenesen következik az a meghatározó szerep, amit a két ország kapcsolatainak alakulása játszik a FÁK-térség politikai és gazdasági folyamatainak alakításában. De e kapcsolat minősége nemcsak az utódállamok közti viszony alakulására hatott, de mindkét állam belső világára is. És ez – még ha e kölcsönhatás ereje aszimmetrikus is – éppúgy igaz Ukrajnára, mint a nála jóval erősebb Oroszországra. Épp ezért érdemes e kapcsolat történetét, mint az ukrajnai belső fejleményeket jelentősen befolyásolni képes tényezőt, röviden külön is megvizsgálni.

Ukrajna és Oroszország: közel és mégis távol?

A szuverén Oroszország és Ukrajna viszonyát függetlenségük elnyerésétől kezdve számos körülmény alakította és terhelte meg. Különösen érzékennyé tette e viszonyt, hogy Ukrajna népességének durván ötöde, mintegy 10-11 millió ember orosznak vallja magát, akik ráadásul kompakt módon élnek az ország viszonylag széles keleti és déli, Fekete-tenger menti sávjában. Ráadásul az etnikai oroszokon kívül, velük csaknem azonos nagyságrendben élnek az országban olyan ukránok is, akik máig sokkal könnyebben szólnak meg oroszul, mint ukránul. És ez az esetek nagy többségében nem csupán nyelvi kötődést jelent, hanem olyan szélesebb kulturális fundamentumokat is, amelyek alapját adhatják egy sajátos, kettős identitásnak, ami nem feltétlenül jelent egyben kettős lojalitást is. Ugyanakkor e kettős identitás – bizonyos feltételek mellett – könnyen fordulhat át kettős lojalításba. E helyzet tömeges kialakulásának kivédése már önmagában komoly feladvány a mindenkori kijevi kormánynak.

De nemcsak a jelentős számú orosz etnikai közösség ukrajnai jelenléte teremtett és teremt ma is kényes helyzetet Moszkva és Kijev viszonyában. Hosszú éveken át szolgált feszültségforrásként, annak a kérdésnek a megoldatlansága is, hogy kit illetnek meg az egykori Szovjetunió külföldi hitelkihelyezései és egyéb javai. Miközben Moszkva egyetemes felelősséget vállalt a szovjet korszakban felvett szuverén adósság visszafizetésére és ezt a kötelezettségét rendre teljesítette is, aközben Kijev – noha semmit nem tett a szovjet államadósság refinanszírozásáért – nem ismerte el Oroszország jogát a szovjet „kinnlevőségekre”. E kérdés megoldatlansága – noha aligha tartozott a stratégiai súlyú ügyek közé – arra mindenképpen alkalmas volt, hogy a két ország közti bizalmatlanságot érzelmileg tovább mélyítse. Annál is inkább, mert a „kinnlevőségek” vs. adósság-visszafizetés kérdését Moszkva már a '90-es évek elején rendezni tudta valamennyi utódállammal, kivételt csak Ukrajna és Grúzia jelentett.

Még élesebb – és számos tekintetben máig le nem zárt – vitát szült az 1954-ben az orosz tagköztársaságtól az ukránhoz csatolt Krím-félsziget hovatartozásának ügye, valamint az egykori fekete-tengeri szovjet hadiflotta-bázis, Szevasztopol státusza, illetve magának a flottának a megosztása. Az ezzel kapcsolatos konfliktus a '90-es évek végére – az akkor megkötött „Barátsági, együttműködési és partnerségi szerződés”, valamint az ehhez kapcsolódó flottamegosztási megállapodás nyomán – átmenetileg ugyan lekerült a napirendről, ám a 2004-es őszi „narancsos forradalmat” követően ismét vissza-visszatérő feszültségforrássá vált. Általában is elmondható, hogy a '90-es évek utolsó harmada tekinthető máig a két ország közti viszony leginkább konfliktusmentes időszakának, amikor is a kapcsolatokat átfogóan rendező barátsági szerződés mellett (1997.május 31.) a két ország tíz évre szóló megállapodást kötött (1998.február 27.) a gazdasági együttműködésről is. Ez az az időszak, amikor már nem Leonyid Kravcsuk Ukrajna elnöke, hanem az 1994-ben – szabad és tisztességes feltételek mellett – államfővé választott és e tisztelet két cikluson át betöltő, egykori rakétagyári igazgató, Leonyid Kucsma.

Kucsma úgy tudta legyőzni 1994 nyarán a független Ukrajna első elnökét, Kravcsukot, hogy kifejezetten oroszbarát kampányt folytatott, vagyis megpróbálta begyűjteni mindazok szavazatát, akik csalódtak a függetlenség elnyerését követő időszak teljesítményében és csalódottságuk egyik okát épp Kijev Oroszországtól való túlzott eltávolodásában látták. Kucsma a következő, 1999 őszi elnökválasztást azonban már távolról sem olyan méltányos körülmények között bonyolította le, mint ahogy azt elődje, Kravcsuk tette. Ráadásul az egyre súlyosabbá váló belső politikai és gazdasági nehézségek, valamint a visszatérő korrupciós botrányok hatására külpolitikai orientációt is váltott, vagyis feladta az addig rá jellemző oroszbarát kurzust. Nyugatos programmal jelentkezett és győzött. Diadala azonban aligha váratlan orientációváltásával, mint amennyire a választási folyamat egészének manipulálásával, a politikailag értékes médiumok feletti ellenőrzés megszerzésével és a hatalmi pozícióból adódó „adminisztratív erőforrások” gátlást nem ismerő mozgósításával függött össze.

Kucsma második elnöki ciklusa (1999-2004) a korábbiaknál is gazdagabb volt hangos botrányokban (Gongadze-gyilkosság, lehallgatott bizalmas elnöki beszédek és azok kiszivároztatása), korrupciós ügyekben (Pavel Lazarenko, egykori miniszterelnök amerikai letartóztatása), klánok közti üzleti és politikai csatákban (Julia Timosenko menesztése miniszterelnök-helyettesi posztjáról és korrupciós váddal történő letartóztatása), valamint kínos külpolitikai melléfogásokban (modern Kalcsuga-radarok 2002-es Irakba történő szállítása). Mindez Kucsrát belpolitikai téren egyre nehezebb helyzetbe sodorta, külpolitikailag pedig mindinkább elszigetelte a Nyugattól. Ebben a szorult helyzetben néhány hónappal a 2004 őszi elnökválasztás előtt újabb fordulatot tett és kezdte ismét Moszkva kegyeit keresni. E fordulat jegyében 2004. július 15-én elnöki rendelettel módosította az épp egy hónappal korábban elfogadott ukrán katonai doktrínát. A dokumentumból – nem kis meglepetésre – kikerült Kijev NATO- és EU-tagsági ambíciója. A július végi Kucsma-Putyin, illetve az augusztusi Janukovics-Fradkov – ukrán-orosz miniszterelnöki – találkozó után Kijev orosz használatba adta át az Odessza és Brodi közti kőolaj-vezetéket, megfordítva annak eredeti, délről északra tartó szállítási irányát. Eme ukrán gesztusok nyomán – természetesen – változatlanok maradtak azok a felettből kedvezményes áruk is, amelyekért Moszkva kész volt továbbra is gázt és kőolajat szállítani Ukrajnának.

A „narancsos fordulat”: erények és korlátok

A 2004. október 31-én megtartott soros ukrán elnökválasztás első fordulóját mind Nyugaton, mind Keleten felfokozott várakozás és figyelem kísérte. Mindkét oldal számára nyilvánvaló volt, hogy ezúttal nem csupán elnökválasztás zajlik, de Ukrajna hosszú távú politikai kötődésének meghatározása is. Ezért aztán rendkívül éles, eszközökben alig válogató verseny bontakozott ki a két meghatározó jelölt, a nyugatos kurzust megtestesítő és a Nyugat támogatását élvező egykori jegybank-elnök és kormányfő, Viktor Juscsenko, valamint a Moszkvát és a távozó ukrán elnököt egyaránt maga mögött tudó, csak közvetlenül a választások előtt miniszterelnöki posztjáról lemondó Viktor Janukovics között. A választások első fordulója nem hozott döntést, a november 21-én megtartott második forduló eredményét pedig, amely Janukovics minimális győzelmét hozta ki, az ukrán társadalom jelentős része nem fogadta el, sőt hitelt érdemlően bizonyítani tudta: a hatalom a választási eredményt érdemben meghamisította. Az ekkor kibontakozó politikai és jogi válságból – mindenekelőtt a lengyelek, valamint a litvánok és az EU magas rangú tisztségviselőinek közvetítése mellett – a meghamisított második választási forduló december 26-i megismétlésével találtak kiutat. Ez a végső – a választások tisztaságának immár garanciát adó, kellő számú külföldi megfigyelő részvétele mellett lebonyolított – választás Viktor Juscsenko diadalát hozta.

Az új elnöknek rendkívül súlyos örökséggel kellett szembenéznie. Mindennél többet elárul az az adat, hogy 2004-ben Ukrajnában az egy főre eső éves jövedelem alig haladta meg az 1300 dollárt, ami nem volt több a romániai szint negyven, míg az oroszországi hatvan százalékánál. De nemcsak a gazdaság volt még mindig rossz állapotban – noha a gazdasági növekedés már 2000-ben beindult –, hanem az állam működőképessége is. Jól mutatja ezt a Freedom House – az államhatalom minőségét és hatékonyságát mérő – indexének Ukrajnára vonatkozó alakulása. Ez az ún. *Governance Index* – azon az egytől hétig tartó skálán, ahol a minél nagyobb osztályzat az egyre inkább romló kormányzati teljesítményt jelzi – Ukrajna esetében 1999-ben még 4,75-nál tartott, hogy aztán Kucsma második elnöki ciklusának végére, 2004-re a korabeli oroszországgal megegyező 5,25 pontra süllyedjen. De nem volt jobb a helyzet a korrupció kapcsán sem. A Transparency International regiszterében Ukrajna már 2000-ben is rendkívül fertőzött országnak számított. A nullától tízig tartó skálán Kijev mindössze 1,5-es osztályzatot érdemelt ki, nem sokkal jobbat, mint Nigéria, ám messze leszakadva olyan a közélet területén tisztának tartott államoktól, mint amilyen a 9,2-es pontszámot elérő Kanada, vagy az attól mindössze egy tizeddel lemaradó Norvégia. 2005-re azonban, ha nem is történik áttörés, de több mint egy egész ponttal sikerül javítani az ukrán osztályzaton. Ám az azt követő években – hiába a megannyi politikusi fogadkozás – lényegében minden változatlan maradt.

Eme súlyos társadalmi és politikai örökség közegében az újonnan megválasztott államfő és politikai szövetségesei abban bízva, hogy mindegyik az általános gyógyír Ukrajna minél gyorsabb Nyugathoz történő csatlakoztatása lehet, megkezdte ennek határozott keresztülvitelét. Ez a kísérlet azonban – a nem lebecsülendő részeredmények dacára – lényegében kudarcra vezetett. És ez annak ellenére is igaz, hogy Juscsenko elnöki éve alatt sikerült a demokratikus nyilvánosságot helyreállítani, és a soros választásokat rendre – többé-kevésbé – korrekt és méltányos feltételek mellett lebonyolítani. Ezt egyébként jól mutatják a Freedom House a rendszer demokratizmusát (*Democracy Score*), a választások szabadságát és tisztességét (*Electoral Process Index*), valamint a politikai jogok tiszteletben tartását (*Political Rights Index*) mérő indexének alakulása.

A rendszer demokratizmusának tekintetében Ukrajna 2000-ben még 4,63 pontnál tartott, hogy aztán 2005-ben, 2006-ban és 2007-ben egyre javuló osztályzatokat érdemeljen ki. Ám ez az osztályzat

még 2007-ben sem volt jobb 4,25 pontnál, ami azt jelentette, hogy az ukrán politikai berendezkedés a „narancsos fordulat” után is ún. „átmeneti, avagy vegyes rendszernek” számított, vagyis ebből a köztes helyzetből nem tudott feljebb, az ún. „viszonylag konszolidált demokráciák” irányába elmozdulni. Igaz, nem is süllyedt lejjebb a regiszterben, miként tette ezt ebben az időszakban Oroszország, amely 2000-ben még maga is „átmeneti rendszernek” számított, ám az évtized derekától fokozatosan átcsúszott a „viszonylag konszolidált autoriter rendszerek” kategóriájába. És ez a „lefelé mozgás” a FÁK-térségben nemcsak Oroszországra volt jellemző, de olyan jelentős szovjet utódállamra is, mint Kazahsztán. És akkor még nem beszéltünk azokról a FÁK-országokról, amelyek immár tartósan a „konszolidált tekintélyelvű rezsimek” közé tartoznak, mint, például, Fehéroroszország, Üzbegisztán, vagy Törkmenisztán. Ezekhez a fejleményekhez mérve Ukrajna „megkapaszkodása” az „átmeneti rendszerek” állapotában kétségtelenül elismerésre méltó, ám érdemi felzárkózást mégsem tükröz.

Ami pedig a választások tisztességes lebonyolítását illeti, nos, itt is a fentiekhez hasonlóan alakult a helyzet. Kijev ugyan ebben a tekintetben is javítani tudott megítélésén, ám ez a javulás távolról sem bizonyult igazán látványosnak. Bár a hetes skálán 2007-ben elért 3-as osztályzat alig volt jobb, mint az 1999-es és 2005-ös 3,5-es eredmény, de mégis jóval imponálóbban festett, mint bármely más FÁK-ország eredménye, beleértve Grúzia teljesítményét is. A politikai jogok tiszteletben tartásának tekintetében pedig a 2000-es 4-es osztályzatnál sikerült az évtized derekára eggyel jobb pontszámhoz jutni, ám Kijev ezzel az eredményével sem volt képes a „részben szabad” státuszról eggyel feljebb, az ún. „szabad” kategóriába lépni.

Mindez összességében – kiegészülve az ország gazdasági és társadalmi gondjaival – azzal a következménnyel járt, hogy a „narancsos forradalom” keltette eufória rövid idő alatt nemcsak az ukránok, de a külföldi megfigyelők körében is elillant. Így aztán nem is volt abban semmi meglepő, hogy a 2010. január 17-re kitűzött ukrain elnökválasztás távolról sem keltett olyan figyelmet és várakozást, mint a 2004. őszi. Érdemes ennek okait külön is megvizsgálni.

A 2010-es elnökválasztás: miért vált Juscsenko esélytelenné?

Aligha kétséges, hogy a mérsékelt érdeklődés háttérében mindenekelőtt a csaknem általános csalódottság állt. És ez éppúgy vonatkozik a hazai közönségre, miként azokra a külső tényezőkre, amelyek oly fontos szerepet játszottak az előző választás befolyásolásában. Igaz, a külvilág meghatározó szereplői távolról sem azonosan „élték meg” a narancsos kurzus kudarcát. Moszkva elégedetten, míg az Egyesült Államok a csalódást fokozatosan felváltó közönnyel. Egy dolog azonban már hónapokkal a választások előtt jól látható volt, mégpedig az, hogy ezúttal a jelentős külső tényezők – mindenekelőtt Moszkva és Washington – tartózkodnak majd attól, hogy egyértelműen elköteleződjenek a politikai verseny egyik, vagy másik szereplője mellett, és őket segítsék. Az előző választás idején nem ez volt a helyzet. 2004-ben mind Nyugaton, mind Keleten világosan látták, hogy nem egyszerűen elnököt választanak majd, hanem annál sokkal többről van szó: a választás hosszú távra meghatározhatja Ukrajna politikai kötődését. Ezért aztán számottevő külső erők – és erőforrások – mozdultak meg annak érdekében, hogy az ukrainai politikai közösséget a „helyes” irányba tereljék. A 2010-es választást megelőzően hasonló jelek nem nagyon mutatkoztak. Már csak azért sem, mert az új amerikai adminisztráció láthatóan fontosabbnak tartja Moszkvához fűződő politikai viszonyát, mint bizonytalan kimenetelű „színes forradalmak” támogatását Oroszország közvetlen környezetében. Így aztán többé-kevésbé biztosak lehettünk abban, hogy ezúttal aligha

számíthatunk olyan ütközetre, mint 2004-ben. Ráadásul ezen a választáson nem látszódott egyetlen olyan politikai személyiség sem, aki – miként Viktor Juscsenko az előző választások idején – a Nyugat emberének szerepét tölthette volna be. Ilyen nem volt, és nem is nagyon kerestek effélét. Nem úgy, mint 2004-ben, amikor is már jóval a választások előtt megkezdődött – nem kevés külső segítséggel – az addig fölöttébb töredezett ellenzéki tábor egységének megteremtése és a közös jelölt kiválasztása. Az is világos volt, hogy erre a szerepre a narancsos tábor egykori vezére, Viktor Juscsenko tökéletesen alkalmatlan. Népszerűsége már hosszú ideje képtelen kitörni a három és öt százalék közti sávból, messze elmaradva ezzel a választások két favoritja – Viktor Janukovics és Julia Timosenko – mögött.

Bár Juscsenko a választások előtt kitartóan hajtogatta, hogy magát tekinti a januári választások egyik esélyesének, ám ezzel kapcsolatos nyilatkozatait aligha vette – híveinek szűk körén túl – bárki is komolyan. Versenyben maradásának némi esélyt csak az adhatott volna, ha valamilyen éles konfliktus alakult volna ki a választást megelőző hónapokban Moszkva és Kijev közt. Egy ilyen helyzet a haza megmentőjének szerepébe emelhetné volna, bár ennek esélye mindvégig felettébb kicsi volt. Már csak azért is, mert ezzel Moszkvában is tisztában voltak. Így aztán a Kreml inkább volt kész engedni és akár még komoly engedményeket is tenni – miként láthattuk ezt Putyin és Timosenko 2009. novemberi jaltai gázalkujában –, mint konfliktust szítva hozzásegíteni Juscsenkot pozíciójának megőrzéséhez. Épp ezért sejteni lehetett, hogy aligha fog megisméltódni a 2009-es év elejei gázvita.

De miért is vesztette el Juscsenko ilyen mértékben népszerűségét? Miért alakulhatott ki olyan helyzet, hogy a *narancsos forradalom* két hőse közül épp az elnök iránti bizalom illant el, míg a kormányfői posztot betöltő Timosenkot – válság ide, válság oda – az utolsó pillanatig versenyben maradt?

Mindennek számos oka volt. Mindenekelőtt az ország súlyos gazdasági helyzete, hiszen egy olyan országban választották Juscsenkot 2004-ben elnökké, ahol továbbra is általános volt a szegénység, ahol az átlag jövedelem épphogy elérte a havi 110 dollárt, miközben ez a mutató Oroszországban 240, míg Lengyelországban 630 dollár környékén tartott. Igaz, a következő években sikerült e helyzeten némiképp javítani. 2005-ben már közel 160 dollárra, míg egy évvel később csaknem 190-re emelkedett az ukrainai átlagjövedelem. Mindez azonban vajmi keveset változtatott Ukrajna leszakadásán. A szomszédok jövedelmi viszonyaihoz képest ugyanis továbbra sem sikerült javítani a helyzete. De nemcsak a gazdasággal voltak gondok, hiszen ha csak azzal lettek volna, úgy az azzal összefüggő felelősség sokkal inkább a mindenkori kormányfőre, mint sem az elnökre, hullott volna vissza. Juscsenko jelentős népszerűségvesztése mindenekelőtt politikai okokra vezethető vissza. Leginkább arra, hogy nem sikerült sem az oligarchikus klánokat megtörnie, sem a szinte mindent átható korrupciót visszaszorítania. És miután viszonylag rövid időn belül kiderült, hogy nincs mindehhez kellő politikai ereje, figyelme mindinkább különböző szimbolikus ügyek felé fordult. Olyan ügyek felé, amelyek megoldása és erőltetése, vagy nem tőle függött, vagy megosztó volt, vagy egyszerre volt mindkettő.

Juscsenko és környezete azt kétségtelenül helyesen mérte fel, hogy Ukrajna problémái egy jelentős részét csak akkor tudja kezelni, illetve rendezni, ha tudatos és fegyelmezett politikával megpróbál felzárkózni és minél gyorsabban a Nyugathoz – Európa legfontosabb politikai és gazdasági intézményeihez – csatlakozni. Ezzel önmagában még nem is lett volna probléma. Sőt, e törekvés belpolitikai következményei számos vonatkozásban kifejezetten elismerésre méltóak. Mindenekelőtt komoly eredménynek tekinthető – miként erre már többször is utaltunk –, hogy Ukrajnában a „narancsos forradalom” óta érvényesül a sajtószabadság. És, hogy a 2004-es fordulat nyomán

Ukrajna polgárai immár szabadon élhetnek politikai jogaikkal, s az egymást követő választásokat is lényegében korrekt és méltányos körülmények között tartják meg. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az a tény, hogy mind a 2006-os, mind a 2007-es – előrehozott – parlamenti választásokon az ellenzéki erők tudtak győzni, és ezt, mint rendjén levő fejleményt vette tudomásul mindenki. Ez a többi egykori szovjet tagköztársaság többségében korántsem lenne így. Ezekben az államokban a hatalom tényleges birtokosai, még ha engedik is a választások megtartását, a tőlük független politikai erők diadalát eleve lehetetlenné teszik. És, hogy mindez Ukrajnában 2004 óta nem így van, az jelentős részben kétségtelenül Jusczenko érdeme.

Ugyanakkor ez a helyzet, vagyis a demokratikus közélet és nyilvánosság feltámasztása – kiváltképp Jusczenko elnökségének első éveiben – komoly kihívást jelentett Moszkvának. Az orosz vezetést nemcsak a 2004-es elnökválasztási kudarc érintette felettébb kínosan – hiszen hatalmas erőket mozgatót meg támogatótja, Janukovics mellett –, de annak esélye is, hogy akadhat a FÁK-térségben egy olyan ország, amely demokratikus és egyben hatékony politikai irányítással képes gazdasági és szociális sikerekre. Ráadásul úgy, hogy eközben külpolitikai irányvonalát is jelentősen módosítja, és a korábbi Oroszországra koncentráció kurzust a Nyugattal való szoros és kiterjedt együttműködés politikájára cseréli. Moszkvát kétségtelenül aggasztotta ez a perspektíva. A Kremlben világosan érzékelték, hogy egy demokratikus és sikeres Ukrajna lelkesítő példát adhat a putyini autokratikus rendszerrel elégedetlen oroszországi csoportoknak. És azzal is tisztában voltak, hogy a FÁK-térség többi országának társadalmi nemcsak a demokratikus ukrán modellt tekinthetik követendő példának, hanem Kijev nyugatos külpolitikai fordulatát is. Mindez alapvetően határozta meg Moszkva viszonyát a Jusczenko vezette Ukrajnához, és több tekintetben megnehezítette az új elnök amúgy sem könnyű helyzetét.

A rendszer demokratizálásából azonban Jusczenko aligha engedhetett. Ha megtette volna, rögtön feladta volna politikai identitását, azokat az értékeket, amelyek képviselésével elnyerte a szavazók bizalmát. A két ország egyre barátságatlanabb viszonya mégsem elsősorban az ukrán rendszer belső politikai pluralitásából és demokratikus kísérletéből eredt, sokkal inkább külpolitikai fordulatából. Ez a váltás ugyan logikusan következett a belső folyamatokból és politikai célokból, bizonyos vonatkozásai mégis fölöslegesen teremtettek konfliktust Moszkva és Kijev között. Ilyen konfliktusforrásnak bizonyult Ukrajna NATO-tagságának forszírozása. Bár aligha elvitathatóak Kijev biztonsági igényei, mégsem lehet azt állítani, hogy ezeket épp a NATO-tagság révén lehetne a leghatékonyabban kielégíteni. Már csak azért sem mondhatjuk ezt, mert a tagság erőltetése a legkevésbé sem segítette az ukrán politikai közösség egységének megerősödését, épp ellenkezőleg. Olyan országban, ahol a politikai közösség közel kétharmada tartósan ellenzi a nyugati katonai szervezethez történő csatlakozást, nem praktikus és nem is demokratikus ez a stratégia, és semmiképpen sem szolgálja Ukrajna demokratikus konszolidálását. Sokkal célravezetőbb lett volna, ha Kijev a Nyugathoz történő közeledését – még ha ez jóval több erőfeszítést követelt volna is – főként politikai és gazdasági tekintetben szorgalmazza, és a katonai integráció kérdését föl sem veti. Mindezt ráadásul egy olyan időszakban tette, amikor Oroszország – nem is alaptalanul – úgy érezhette, ismét erősödőben van.

Ilyen körülmények között aligha lehetett kétséges, hogy Moszkva mindent meg fog tenni a csatlakozás megakadályozásáért. És ebbe a „mindent megtesz”-be éppúgy belefért az európai kulshatalmak – mindenekelőtt Németország és Franciaország – meggyőzése, mint a főként Ukrajna keleti és déli részén élő orosz etnikumú, illetve kettős identitású ukrán állampolgároknak – a fenyegetésektől sem visszariadó – érzelmi megdolgolozása. Ezek az emberek eleve nyugtalansággal

szemlélik Moszkva és Kijev legkisebb konfliktusát is, nem beszélve arról a lehetőségről, amely a két ország közti határ szigorú ellenőrzésével, avagy lezárásával jönne létre. Nem volt tehát nehéz dolga Moszkvának, amikor Jusczenko csatlakozási politikájára válaszul – többek között – az ukrán-orosz határ lezárásával fenyegetőzött. Ez a fenyegetés önmagában is elég volt ahhoz, hogy az ukrán társadalom jelentős csoportjait visszatartsa a NATO-csatlakozás támogatásától.

Alighanem az sem növelte a Jusczenko támogatóinak számát, ahogyan a most távozó elnök hozzányúlt némely – korábban tabuként kezelt – történelmi témákhoz. Ilyen kérdésnek tekinthető az 1932/33-as ukrajnai éhínség ügye, vagy az úgynevezett „ukrán nemzeti felszabadító küzdelem” új értelmezése. Nem arról van szó, hogy a függetlenné vált Ukrajna korábbi elnökei – Leonyid Kravcsuk és Leonyid Kucsma – ne tulajdonítottak volna jelentőséget több millió ukrán paraszt semmivel sem igazolható éhhalálának, csak éppen e kérdéssel való foglalkozás és figyelem Jusczenko előtt soha nem jutott olyan hangsúlyos és központi szerephez, mint elnöksége idején. Merthogy a *holodomor* kapcsán Jusczenko nemcsak emlékezni akart. Felfogásában a '30-as évek pusztító éhínségének és az arra való emlékezésnek az ukrán identitás egyik talpkövévé kellett volna válnia. Ez még nem is lett volna probléma, sőt nagyon is érthető volt. Szerinte Ukrajnában nagyon sokan tudtak azonosulni ezzel az állásponttal, vagyis ez még önmagában aligha hozott volna létre új törésvonalakat, és a régiekre sem erősített volna rá. Alighanem Moszkva sem talált volna ebben semmi kivetnivalót. Hogy mégsem ez történt, vagyis a holodomorra való, politikailag támogatott emlékezés – a megannyi emlékmű, konferencia és kiadvány ellenére – mégsem vált az ukrán identitás általánosan elfogadott alapelemévé, annak oka nem volt más, mint hogy a jusczenkoi felfogásban a harmincas évek éhínsége tudatos döntések következménye volt, még pedig olyan Moszkvában hozott döntéseké, amelyek célpontja az ukránság volt. Ez az etnikai nézőpont – túl azon, hogy semmiféle bizonyítékot nem lehet találni rá, már csak azért sem, mert az 1932/33-as éhínség legalább olyan súlyosan érintette az Ukrajnával határos orosz területeket – ahelyett, hogy a közös megemlékezést és gyászt szolgálta volna, feleslegesen megosztott és újabb konfliktusokat szült.

De Jusczenko mégsem itt követte el a legkomolyabb hibát. Legsúlyosabb – stratégiai – tévedésének az bizonyult, hogy a narancsos fordulat után érintetlenül hagyta az orosz-ukrán energetikai kapcsolatokat. Naivitás volt ugyanis azt feltételeznie: Moszkva azok után is fenntartja korábbi preferenciáit – és továbbra is az európai árnál jóval olcsóbban szállít majd energiát –, hogy Kijev elkezd mindjobban távolodni tőle. Jusczenko és környezete akkor járt volna el helyesen – már amennyiben valóban stratégiai célnak tekintették az Európához történő politikai és gazdasági csatlakozás programját –, ha elébe ment volna e problémának és maga kezdeményezi az ukrán-orosz energetikai kapcsolatok új alapokra helyezését. Ez nyilván nem lett volna egyszerű és olcsó művelet, de a narancsos forradalmat követő eufóriában talán meg lehetett volna nyerni az Európai Uniót e feladat támogatásának. Helyette azonban jöttek az ismétlődő gázmizériák. És megmaradt Moszkvának az a képessége, hogy az újra és újra visszatérő gázalkuk során nyomást gyakoroljon Kijevre. Ahelyett, hogy kiszabadították volna e kapcsolatrendszer a politikai alkuk világából, prolongálták e helyzetet, kiszolgáltattván mind önmagukat, mind Európa egy részét Moszkvának. Nehéz pontos képet nyerni arról, hogy miért történt mindez így, de talán nem alaptalan a feltételezés, hogy az átláthatatlan energetikai kapcsolatrendszer fenntartása egybeesett a narancsos forradalom utáni ukrajnai elit jelentős részének érdekeivel. És, ahogy az ukrajnai belső helyzet alapos ismerői állítják, Jusczenkonak soha sem volt kellő politikai ereje ahhoz, hogy elnökségének éve alatt nagyarányú cserét hajtson végre a hatalmi elitben, így aztán minden maradt a régiben. Ennek pedig az lett a következménye, hogy a vissza-visszatérő gázcsörték, és az Oroszországgal kapcsolatos egyéb

viták, oly mértékben kötötték le az elnök és környezetének figyelmét, hogy az igazán fontos, stratégiai jelentőségű ügyekre, strukturális reformokra már nem maradt energiájuk. Ezt pedig nagyon megérezte Ukrajna a globális válság idején.

A globális válság és Ukrajna: merre tovább Janukoviccsal?

A krízis hónapokkal korábban jelent meg Ukrajnában, mint a szomszédos Oroszországban, és következményei is jóval súlyosabbnak bizonyultak. A visszaesés 2008/2009 fordulóján érte el a mélypontot. Ugyanakkor a bruttó hazai termék csökkenése még 2009 első negyedévében is igen jelentős maradt. Az előző év hasonló időszakához képest még mindig 20 százalékot meghaladó volt a csökkenés. És majd csak az év második felében mutatkoznak annak első jelei, hogy a recesszió üteme kezd lassulni. Ezzel párhuzamosan az ipari kibocsátás visszaesése még a GDP-csökkenésnél is drámaibban alakult. 2009 első negyedévében annak nagysága csaknem 22 százalékkal maradt el az azt megelőző év hasonló időszakának teljesítményétől. És ez a helyzet a második negyedévben sem változott lényegesen. Az ipari termelés területén az első biztató jelek csak 2009 őszén kezdtek jelentkezni, bár ezek még mindig felettébb szerények maradtak. Eközben a mezőgazdaság negyedévről negyedévre tudta teljesítményét javítani. Az első negyedévben – a 2008-as első negyedévhez képest – 1,7 százalékos volt a növekedés, míg az első félév egészét tekintve már 2,6 százalékos. Ez a kedvező tendencia a harmadik negyedévben is fennmaradt: a január és szeptember közti eredmény 3,3 százalékkal múlta felül a 2008-as év első kilenc hónapjának teljesítményét. A mezőgazdaság azonban kivételt jelent, mert Ukrajnában nincs egyetlen olyan makrogazdasági mutató sem, amely 2009-ben ne – különböző mérvű – visszaesést regisztrálna. Kiváltképp jelentős a beruházások visszaesése. Ez már az év első három hónapjában is csaknem 40 százalékos volt, ami lényegében az azt követő hónapokban is változatlan maradt. Még aggasztóbban alakult az ukrán külkereskedelem. Mind az export, mind az import az év első 9 hónapjában durván felére esett vissza. És e visszaesés éppúgy jellemző a FÁK-térségre, mint az azon kívüli országokkal folytatott kereskedelemre.

Kijev – nehéz helyzetében – elsőként kapott hatalmas kölcsönt a Nemzetközi Valutaalaptól. Ám a több mint 16 milliárd dolláros hitel utolsó, negyedik részletét hiába várták Ukrajnában. 2009. november elején az IMF bejelentette, hogy az esedékes 3,8 milliárd dollár átutalását az elnökválasztás befejezéséig felfüggeszti, mert a kampányidőszakban nyilvánvalóvá vált, Kijev nem hajlandó teljesíteni korábban vállalt kötelezettségeit. Az ukrán politikai élet főszereplői kölcsönösen egymást vádolták a kialakult helyzetért. Az elnök a kormányt tette felelőssé, élén Timosenko kormányfővel, aki – Juscsenko álláspontja szerint – nem hajlandó teljesíteni a külső hitelezők legfőbb elvárását, a gáz hazai fogyasztói árának radikális emelését. Timosenko ezt arra hivatkozva utasította vissza, hogy erkölcstelen lenne válság idején újabb terhekkel sújtani a lakosságot. Formálisan pedig az adott lehetőséget az időhúzásra, hogy a szakszervezetek bíróságon támadták meg a gázáremelés tervét. Eközben persze Timosenko sem maradt Juscsenko adósa, ő is populizmussal vádolta meg az államfőt arra hivatkozva, hogy Juscsenko aláírta azt a Rada által elfogadott törvényt, amely jelentős mértékben megemeli a közalkalmazotti fizetéseket. A kormányfő szerint viszont a válság idején nincs pénz, és ez az elnöki döntés nem több mint átlátszó szavazatszerzési trükk. Ezt kontrázta meg a keleti és déli területek jelentős részének politikai támogatását maga mögött tudó Viktor Janukovics, a választások Timosenko melletti másik legfőbb esélyese. Szerinte a problémák abból adódtak, hogy az IMF-kölcsön második és harmadik részlete, ami együttesen több mint 6 milliárd dollárt tett ki, nem a

Nemzeti Bankhoz, hanem a kormányhoz került. Ott pedig ahelyett, hogy szociális kiadásokra fordították volna, a hitel jelentős részét – legalábbis Janukovics szerint – Timosenko választási kampányára költötték.

Ilyen hangulatban teltek a választások előtti hetek Ukrajnában, jól mutatva az ukrán politikai osztály minőségét és felelősségérzetét. De miután a február 7-i második fordulóval lezárult a választási kampány és megvan Ukrajna új elnöke, talán annak esélye is visszatér, hogy a politikai közösség figyelme végre a válságkezelés és a szükséges reformlépések felé fordul. De még ezelőtt van egy megoldásra váró fontos politikai kérdés, az új kormányfő személyének megtalálása. Ehhez azonban a Rada-képviselők új – a parlamenti mandátumok többségét, legkevesebb 226 főt maga mögött tudó – koalícióját kell kialakítani. Amennyiben ez nem sikerül, úgy új választásokat kell kiírni. Erre azonban a súlyos válság közepette aligha van szüksége Ukrajnának. Valószínűleg sokat nyerne az ukrán társadalom azon, ha nem kellene most ismét előrehozott parlamenti választásokat tartani. Ha csak egy kis felelősség maradt az ukrán politikai osztályban, akkor mindent megtesz azért, hogy e felesleges és rossz forgatókönyvet elkerülje. (Nem mellesleg: idővel azon is elgondolkozhatna, hogy nem lenne-e érdemes az ukrán politikai designt átalakítani, a jelenlegi köztes – „félelnöki” – rendszert, vagy az elnöki, vagy a parlamenti berendezkedés felé elmozdítani, ezzel is hatékonyabbá téve az államirányítást. De ez egyelőre nem tartozik a legsürgetőbb feladatok közé, józan kompromisszumokkal ebben a politikai keretben is eredményesen lehet működni.)

A legfontosabb feladat most az ukrán pénzügyi összeomlás elkerülése. A probléma nem abból adódik, hogy az ukrán állam adóssága túl magas lenne. A teljes állami adósság még ma sem több mint a GDP 35-37 százaléka. Ami nyugtalanító az az adósságállomány elmúlt két évben végbement gyors növekedése. 2007-ben az ukrán állam külső és belső piacokon felvett, illetve általa garantált hitelei együttesen sem érte még el a 10 milliárd dollárt. 2008-ban azonban a teljes állami adósság 40 százalékkal, vagyis épp 7 milliárd dollárral nőtt. Ez azt jelentette, hogy az év végén a teljes állami adósság már elérte a 16,9 milliárd dollárt. És, ha ehhez még hozzászámoljuk az állam által garantált hitelfelveteleket is, úgy a teljes állomány 24,6 milliárd dollárt tett ki. Eme utóbbi háromnegyedét a külső piacokon felvett hitelek adták (18,54 milliárd dollár), míg a többit (6,06 milliárd dollár) a belső piacokon felvett kölcsönök. A hitelfelvetelek üteme azonban 2009-ben sem mérséklődött. Az ukrán állam adóssága január és szeptember közt újabb 42 százalékkal, vagyis 10,3 milliárd dollárral nőtt, és immár csaknem 35 milliárd dollárt tett ki, vagyis kevesebb, mint két év alatt 3,5-szeresére nőtt. Eme jelentős összeg refinanszírozásával összefüggő terhek már idén komoly gondot jelenthetnek, nem beszélve a 2012-vel kezdődő időszakról, amikor is meg kell kezdeni az IMF által folyósított óriás hitel visszafizetését is. Egyelőre aligha tudja bárki is megítélni, hogy miként fog Kijev úrrá lenni e helyzeten. Ugyanakkor egyáltalán nem lenne meglepő, ha végül Moszkva segítené ki Ukrajnát. És ez nemcsak a pénzügyi segítség révén érvényesíthető geopolitikai térnyerés és a vélhetően könnyebben megszerezhető ukrán aktívumok miatt lenne Moszkvának előnyös, de azért is, mert ezzel a lépésével megakadályozhatja Ukrajna pénzügyi és gazdasági összeomlását. Márpedig egy ilyen kollapszus – Kijev mellett – épp Moszkvának hiányzik a legkevésbé. Ukrajna esetleges gazdasági összeomlása sokkal súlyosabb terheket rakna Oroszországra, mint az annak elkerülésével összefüggő kényszerű kiadások. Moszkva, ha eljön a pillanat, alighanem úgy fog eljárni, miként az Egyesült Államok járt el 1994-ben a mexikói pénzügyi krízis idején.

De van itt még egy fontos terület, ahol már viszonylag rövid időn belül jelentős változások várhatók. Ez pedig az energetika. Juscsenko távozásával ugyanis az energiaszállításokkal összefüggő ukrainai tranzit problémáknak is nagy valószínűséggel vége lesz. Hogy mindez milyen formában

történik majd, egyelőre még nyitott. Egyáltalán nem kizárt, hogy az új elnök visszatér a Leonyid Kucsma idején 2004-ben már-már megvalósult nemzetközi gázszállító-konzorcium gondolatához. Legfeljebb annyi lesz majd a különbség, hogy az ukránokon és oroszokon kívül ezúttal nem a németeket, hanem az EU-t vonják majd be e projektbe. Egy azonban biztos: a következő években nem kell majd gázmizériáktól tartani. Ez növelni fogja Ukrajna presztízsét, mind Keleten, mind Nyugaton. Erre szüksége is van. És nemcsak a mára róla kialakult kép miatt, de azért is, mert Kijevnek minden nehézsége ellenére sem szabad feladni Európához való közeledésének programját. Ezt már csak azért sem adhatja fel, mert ma nincs egyetlen olyan fundamentális kérdés sem – legyen az a múlt megítélése, a NATO-csatlakozás ügye, avagy az Oroszországgal fenntartandó kapcsolatok természete –, amely oly mértékben lenne képes az ukrainai politikai közösséget egyesíteni, mint az EU-csatlakozás távlata. Ha másért nem, hát ezért, a legnagyobb balfogás lenne azt feladni.

Felhasznált irodalom:

1. 1.Posztszovjetszkije goszudarsztva, Moszkva, 2008.
2. 2.GUAM-pjatnadcaty let szpusztja: szdvigi v ekonomike Ukraini, Azaerbajdzsana i Moldavii (1991-2006), Moszkva, 2007.
3. SzSzSzR poszle raszpada, Szentpétervár, 2007.
4. 4.Problemi primenyenija mezsdunarodnih rejtingov: obscsesztvo, goszudarsztvo, ekonomika, Moszkva, 2009.
5. www.cisstat.com (Mezsgoszudarsztvennij Sztatizticszeszkij Komityet SzNG)
6. www.ukrstat.gov.ua (Goszudarsztvennij Komityet Sztatyiszyiki Ukraini)
7. 7.Peter Zeihan: Ukraine's Election and the Russian Resurgence, www.stratfor.com (2010.01.26.)
8. 8.Eduard Lucas: Ukraine – the Neighbor and the Neighborhood, www.cepa.org (2010.02.01.)
9. 9.Daniel Larisan: Ukraine and Democratization, www.amconmag.com (2010.02.09.)
10. 10.Andreas Umland: Bezalternativnoszty jevropejszkoj inegracii Ukraini, www.geopolitika.lt (2010.02.18.)
11. 11.Yanukovych: Gas Contracts with Russia detrimental to Ukraine, www.kyivpost.com (2010.02.13.)
12. 12.Doug Bandow: Ukraine's Counterrevolution, www.nationalinterest.org (2010.01.22.)
13. 13.Christopher Granville: Ukraine Is Headed for National Bankruptcy, The Wall Street Journal (2010.01.18.)
14. 14.Matthew Kaminski: Ukraine Needs the West's Support, The Wall Street Journal (2010.01.27.)

III. A MAGYAR VÁLSÁGKEZELÉS

A válság megjelenése a magyar gazdaságban és kezelése 2008-2009-ben

I. A válság megjelenése a magyar gazdaságban és kezelése 2008-ban

1. Előzmények

A globalizált világ legutóbbi válsága 2007 nyarán tört ki az Egyesült Államokban, az ingatlan-hitelpiaci buborék kipukkanásával. A korabeli prognózisok azt valószínűsítették, hogy a bankszféráról a reálszférára is áterhelődő válság lényegében az USA „belügye” marad, amennyiben náluk recesszióval kell szembesülni (de sokan még ezt is vitatták), a világ többi részén, eminensen európai kontinensünkön azonban legfeljebb a növekedés ütemének mérséklődése várható. Még a 2008 eleji előrejelzések is azt valószínűsítették, hogy a válság 2008 második felében véget ér az USA gazdaságában.

Az Európai Unió belüli „gazdaságpolitikát” is ez a kánon határozta meg. Anekdotikus információk szerint 2008 nyarának végéig még a válság kifejezés használata is tiltva volt Brüsszelben. Az Európai Központi Bank figyelmen kívül hagyta a válsághullámok átgyűrűzésének komolyságát. 2008 júliusában - az inflációs veszélyre hivatkozva - 4,25 százalékra emelte az eurózóna kamatlábát – holott a konjunktúra lassulása akkor már kivehető volt. Az ECB döntésével azt üzent a piacoknak, hogy a konjunktúra lanygulásánál nagyobb veszélynek tekinti az infláció erősödését. Véleményében egyfelől eltekintett attól, hogy a magasabb inflációs ütem alapvetően a maginflációs körön kívül bekövetkezett kiugró drágulásból következett (olaj- és élelmiszerár-emelkedés), másfelől attól, hogy a kereslet csökkenésének erősebb dezinfláló hatása van, mint a kamatláb emelésének. S ebből következően attól, hogy a konjunktúra lanygulása visszahúzza a maginflációs körön kívüli javak inflációját is.

Az unió válsághoz való hozzáállás határozta meg a magyar kormányzati és jegybanki politika igazodási pontjait is. Kissé előreszaladva jelezzük, hogy 2008 első felében a Magyar Nemzeti Bank is kamatot emelt – annak ellenére, hogy a sávhatárok kiiktatását követően a forint nagyon jelentősen beerősödött, a második negyedévtől kezdve pedig mérséklődött az export dinamikája –, mert a globális hatásoknak köszönhetően az infláció a vártnál kevésbé csökkent. A 2009-re szóló költségvetés első változatát pedig 2008-hoz képest alig mérséklődő külső keresleti dinamika feltételezésével alakították ki.

A Lehman Brothers csődje (2008. szeptember közepe) után, amikor a pénzügyi szektorban felerősödött az általános bizalmi válság - ami likviditási válságban csapódott le, majd ez felerősítette a reálszféra válságát is –, merőben megváltozott a kép Európában és a magyar gazdaságban is. Nem kétséges, hogy a nagy, patinás amerikai bankház beomlása gazdaságtörténeli korszakhatárt képez a globális válság történetében. Ettől kezdve olyan új jelenségekkel kellett szembesülnünk világviszonylatban és a magyar gazdaságban is, amelyek korábban elképzelhetetlenek voltak. A

megkezdődött rally sokáig még csak nem is sejtett mélységekbe vitte az unió gazdaságait – beleértve a hazánkét is.

2. A Lehman Brothers csődje előtti magyar gazdaság

A globalizált válság kiteljesedése előtti magyar gazdasági helyzetet azért tartjuk fontosnak röviden jellemezni, hogy érzékeltethessük, milyen állapotban sújtott le országunkra a világválság, hiszen ez nagymértékben meghatározta a válságkezelés alkalmazható eszközeit is. Két szempontból is górcső alá vesszük a folyamatokat, egyrészt a konjunktúra-alakulás, másrészt strukturális elemzés alapján. Keresve a választ arra, hogy miért volt 2008 őszén a magyar gazdaság a világ egyik legveszélyeztetettebb pozíciójában, milyen körülményekből fakadt extra sérülékenysége. Előrebocsátva is megjegyezzük, hogy a konjunktúra-folyamatok könnyebben alakíthatók, mint a szerkezeti változások, ezért az utóbbi problémáival feltételezhetően hosszabb távon is szembesülnünk kell.

A rövid távú konjunktúraelemzéshez a 2008. első félévi adatokat hívjuk segítségül, ez az időszak ugyanis az, amely a globalizált válság szempontjából még „békeidőnek” tekinthető, s amelynek folytatódása 2007-ben nem volt alaptalanul prognosztizálható 2008 második felére.

2.1. A gazdasági helyzet főbb makroökonómiai jellemzői 2008 első felében

2.1.1. Növekedési mutatók

2008 első felében a magyar gazdaság túljutott a 2006 végén megindított gazdaságstabilizáció legnehezebb szakaszán, és felfelé tartó növekedési dinamikát jelzett. A 2007 utolsó negyedében mért 0,7 százalékos GDP bővülés után 2008. első negyedében 1,8 százalékkal, második negyedében 2,1 százalékkal nőtt a bruttó hazai termék. A növekedési ütem ugyan igen alacsony volt – főként közvetlen uniós versenytársainkhoz mérten -, de legalább erősödést jelzett, szemben a náluk bekövetkezett lanyhulással. Az ellentétes tendencia mögött az húzódott meg, hogy nálunk a külső kereslet mérséklődését túlkompenzálta az előző évben lehűtött belső piacokon meginduló enyhülés, míg kortársainknál ilyen hatás nem érvényesült.

Ha alacsony paraméterek mentén is, de általában véve a magyar gazdaság a legjobb időkre emlékeztető arculatát mutatta: a növekedési ütem erősödése a külső és belső egyensúly javulásával párosult, az infláció lefelé tartott, és a mindig késleltetetten mutatkozó munkaerő-piaci tendenciák sem romlottak szignifikánsan. A részletekbe tekintve azonban megtaláljuk azokat a repedéseket, amelyek lerontják e kedvező összképet, és amelyek a válság gazdaságunkba való begyűrűződésekor fokozták védtelenségünket, kiszolgáltatottságunkat.

A *gazdasági növekedés* 2008. első felében 2007 átlagához és első félévéhez mérten is erősödött.

Ágazatilag tekintve a GDP-ben kis súllyal szereplő mezőgazdaságnak volt a legnagyobb hozama a jó terméseredménynek köszönhetően, amely a 2007. évi mélypont után megközelítették a 2004-re jellemző csúcspontokat. Az ipar dinamikája – főként a második negyedévi exportmérséklődés hatására – csökkent, viszont fokozódott a visszaesés az ugyancsak alacsony súlyú építőiparban. A szolgáltatások félszázalékos, előző évinél alacsonyabb üteme a továbbra is visszaesést jelző kereskedelmi, vendéglátó-ipari és az egyéb közösségi személyi szolgáltatásoknak volt betudható.

1.táblázat

GDP termelés a nemzetgazdaság főbb ágazataiban (előző év azonos időszaka=100%)

Megnevezés	2006	2007	Első félév	
			2007	2008
Mezőgazdaság és halászat	93,5	79,0	82,8	130,9
Ipar	105,6	106,6	107,3	105,4
Építőipar	100,8	93,3	102,2	88,3
Szolgáltatások	104,5	100,9	100,7	100,4
Együttesen	104,0	101,2	101,8	102,0

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal

A *bruttó termelési adatok alapján* kimutatható, hogy az iparban már ekkor erőteljesen lanyhult – különösen a második negyedévben – az exportra termelés, és csak a belső piacokra történő bővülő értékesítésnek volt köszönhető, hogy nem következett be erőteljesebb dinamikahűlés.

2. táblázat

**Az ipari termelés és értékesítés
(előző év azonos időszaka = 100%)**

Megnevezés	2006	2007 I. félév	2007	2008 I. félév
Termelés	109,9	108,3	108,2	105,6
Belföldi eladások	103,8	100,8	102,6	102,0
Külföldi eladások	114,4	115,7	116,5	108,2
Az export és a belföldi eladás növekedésének különbsége (százalékpont)	10,6	14,9	13,9	6,2

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal Stadat rendszer

Az építőiparban a megszorítások hatása késleltetve jelentkezett, ezért 2008. első felében még nem volt kimutatható a belső piac erősebb kereslethúzó hatása. Miközben a magánlakás-építés még erőteljesen csökkent (15,5%-kal), az új építési engedélyek száma lényegében stagnált és meghaladta a 2006. első félévét is. Ez arra utalt, hogy a beruházni képes háztartások kezdtek optimistábban látni a jövőt. A gazdaságstabilizáció áldozatául esett nagy infrastrukturális fejlesztések visszaesése azonban 2008. első felében tovább erősödött. Az építőiparban így folytatódott, elmélyült a recesszió.

A kiskereskedelmi forgalom visszaesése mérséklődött. Az élelmiszerek, italok és dohányárúk eladásai kevésbé csökkentek, mint korábban, s ugyanez mondható el a nem élelmiszertermékek keresletéről is. A gépkocsi és járműalkatrészek értékesítése az előző évi 10 százalékos zuhanás után megállt, az üzemanyag-fogyasztás stagnálása azt fejezte ki, hogy a háztartások alkalmazkodtak a megszorítások által kedvezőtlenebbé váló jövedelem-feltételekhez.

**A kiskereskedelmi forgalom változása
(előző év=100,0)**

Megnevezés	2007. I. félév	2007	2008. I. félév
<i>Élelmiszer és élelmiszer jellegű vegyes</i>	99,8	98,7	98,4
Élelmiszer jellegű vegyes	100,4	99,0	98,4
Élelmiszer, ital, dohányáru	93,8	95,1	98,9
<i>Nem élelmiszer termék</i>	96,9	95,5	97,7
Iparcikk jellegű vegyes	91,5	91,1	98,6
Textil, ruházat és lábbeli	99,9	99,2	99,3
Bútor, háztartási cikk, építőanyag	97,1	94,2	96,4
Könyv, újság, papíráru és egyéb iparcikk	92,0	92,8	98,1
Gyógyszer, gyógyászati termék, illatszer	105,9	103,7	98,1
Használatcikk	98,3	106,3	97,0
Csomagküldő	113,0	118,8	105,2
Kiskereskedelem összesen	98,2	97,0	98,1
Gépjármű és járműalkatrész	90,0	95,3	99,2
Gépjármű-üzemanyag	104,6	103,4	100,1
<i>Jármű és üzemanyag együtt</i>	96,7	98,6	99,6
<i>Kiskereskedelem összesen gépjármű- és üzemanyag-forgalommal</i>	97,8	97,5	98,5

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal

A 2008 első félévi GDP termelést *keresleti oldalról* nézve szerkezeti elmozdulásokat találunk az egy évvel korábbiakhoz képest: a végső fogyasztás már nem esett vissza, az állóeszköz-felhalmozás az előző évi stagnálással szemben csökkent, és mérséklődött a nettó export húzóereje is. Ám még markánsabb változások vehetők ki az első és második negyedév összevetéséből. A második negyedévben határozottan javultak a fogyasztás mutatói, nemcsak a vásárolt fogyasztás nőtt magasabb ütemben, de megszakadt az állami finanszírozású természetbeni juttatások és a közösségi fogyasztás süllyedő tendenciája is.

A GDP termelését keresleti oldalról meghatározó tényezők alakulása

(előző év azonos időszaka = 100%)

Megnevezés	2006	2007	Első félév	
			2007	2008
Háztartások fogyasztási kiadása	101,9	99,7	99,9	100,9
Háztartások végső fogyasztása	101,9	98,1	97,6	100,1
Közösségi fogyasztás	105,8	96,9	93,4	97,7
Végső fogyasztás	102,4	97,9	97,0	99,8
Bruttó állóeszköz-felhalmozás	97,5	100,1	99,9	96,4
GDP belföldi felhasználása	101,2	99,6	99,6	100,2
Áru- és szolgáltatásexport	119,0	114,2	116,0	112,5
Áru- és szolgáltatásimport	114,7	112,0	113,0	110,7
Együttesen	103,9	101,3	102,0	101,9

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal

A gazdaságstabilizáció után tehát a fogyasztás felépülése volt a leggyorsabb, és lényegében ez tágította a belső keresleti kört is, ami nem volt a legszerencsésebb tendenciának mondható. Különösen azért nem, mert a háztartások keresletének finanszírozási forrásai eltolódtak a hitelfelvetelek irányába.

2.1.2. Munkaerőpiac

2008 első félévében véget ért a reálkeresetek esése, amely a gazdasági pályakorrekció eszközeként és következményeként 2006 utolsó hónapjaitól jellemezte a magyar munkapiacot. A vártnál magasabb infláció ellenére is 0,5 százalékkal nőttek a reálkeresetek, csökkenés már csak az államháztartásból finanszírozottaknál mutatkozott, de itt is kisebb mértékű az előző évinél.

Keresetalakulás

(előző év azonos időszaka = 100%)

Megnevezés	2006	2007	2007	2008
			Első félév	
Bruttó bér	108,1	108,0	107,9	108,2
Versenyszféra	109,3	109,1	110,5	109,9
Államháztartás	106,4	106,4	103,8	105,4
Nettó bér	107,5	102,8	101,6	107,3
Versenyszféra	108,5	103,6	103,4	108,5
Államháztartás	106,0	101,7	98,5	105,2
Reálbér	103,5	95,2	93,6	100,5
Versenyszféra	104,4	95,9	95,8	101,6
Államháztartás	102,0	94,2	90,7	98,5

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal

A reáljövedelmek emelkedése – a magas kamatszint által is ösztönözten – lehetővé tette volna a háztartások megtakarításainak növekedését. Ez azonban nem következett be, annak ellenére sem, hogy a munkapiac tendenciái – a stabilizáció késletett hatásaként – romlottak. Úgy tűnt, hogy nem alakult ki kellő egzisztenciális bizonytalanság ahhoz, hogy lendületet vegyen a biztonsági tartalékképzés. A hitelfelvétel ugyanakkor folytatódott; a kettő eredőjeként pedig a háztartások nettó megtakarítása 2008. első felében nettó hitelfelvételi többletté változott.

6. táblázat

**A háztartások pénzügyi megtakarítása és hitele
(tranzakció*, milliárd forint)**

Megnevezés	2006	2007. I. félév	2007	2008. I. félév
1. Bruttó pénzügyi megtakarítás	1 872	658	1 884	664
1.1. Készpénz és betétek	604	246	668	158
1.2. Nem részvény értékpapírok	115	-31	-138	131
1.3. Tulajdonosi részesedések**	417	167	606	100
1.4. Biztosítási megtakarítás	688	344	722	254
1.5. Egyéb követelés	48	-68	0	21
2. Hitelek	1 225	593	1 441	670
Ebből: banki ingatlanhitel	459	204	465	254
banki fogyasztói hitel***	579	342	717	332
egyéb hitel és tartozás	187	47	220	84
3. Nettó pénzügyi megtakarítás (1-2)	647	65	444	-6

* A pénzügyi vagyon változása átértékelődés (névleges tartási nyereség) nélkül.

** üzletrészekkel együtt

*** beleértve a szabad felhasználású jelzáloghiteleket

Forrás: Magyar Nemzeti Bank alapján

2008. első felében a munkaerő-felmérés szerint *1,7 százalékkal kevesebben* találtak maguknak valamilyen munkát. Az alacsonyabb foglalkoztatás azonban nem párosult arányosan növekvő munkanélküliséggel, így nem következett be a munkapiac jelentős lazulása, ami kínálati oldalról, a bérszinten keresztül dezinflációs hatást váltott volna ki. A munka világából kikerülők nagyobb része ugyanis az inaktívák számát szaporította.

7. táblázat

A foglalkoztatás jellemző adatai

Mutatók	2006	2007	Első félév	
			2007	2008
Összes foglalkoztatott, ezer fő	3.930,1	3.926,2	3.924,0	3.856,4
Foglalkoztatási ráta, %	50,9	50,9	50,9	50,0
Gazdasági aktivitás rátája, %	55,0	54,9	54,8	54,2
- férfi	62,4	62,5	62,4	61,7
- nő	48,2	48,0	47,8	47,3
Alkalmazásban állók számának változása, %	100,1	98,9	99,6	99,1
- versenyszféra	100,6	99,9	100,9	100,1
- államháztartás	97,8	95,0	95,4	95,1
- fizikai foglalkozásúak	99,6	97,1	98,4	98,2
- szellemi foglalkozásúak	100,2	99,8	101,2	99,4

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal

Az öt főnél többet foglalkoztató cégek és közintézmények munkaügyi jelentései alapján 0,9 százalékkal mérséklődött az alkalmazotti létszám 2009 első felében. Ez azonban kizárólag az államháztartásból finanszírozottak létszámapadásának volt a következménye, a versenyszférában ugyanis még stagnált a foglalkoztatás. Ezen belül kifejezetten nőtt az állást találók száma a zömében belső piacra dolgozó ágazatokban, így a kiskereskedelemben és vendéglátásban, a szállításban, a pénzügyi szektorban, az energiaiparban és az ingatlanügyleteknél.

A 15-74 év közötti, munkaképes-korúnak tekintett lakosságon belül a munkaerő-piacon megjelentek 7,8 százaléka nem tudott munkához jutni. Regionálisan tekintve a munkanélküliség rátája az egy évvel korábbiakhoz képest csak a Nyugat-Dunántúlon csökkent, ahol korábban is alacsony volt. Az átlagosnál jóval gyorsabban emelkedett az állástalanok aránya a magasabb rátájú körzetekben, így fokozódtak a régiók közti különbségek. (Ezek a trendek fordulnak majd meg a válság kitörését követően.)

8. táblázat

A munkanélküliség jellemző adatai

Mutatók	2006	2007	2007. I. félév	2008. I. félév
Munkanélküliek száma, ezer fő	316,8	311,9	306,3	325,9
Passzív munkanélküliek, ezer fő	87,8	84,3	85,3	88,5
Összes munkanélküli, ezer fő	404,6	396,2	391,6	414,4
Regisztrált munkanélküli, ezer fő	393,5	426,9	433,3	448,3
Munkanélküliség rátája, %	7,5	7,4	7,3	7,8
- férfi, %	7,2	7,1	7,2	7,5
- nő, %	7,8	7,6	7,4	8,0

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal

A foglalkoztatási ráta csökkenése, az inaktivitás növekedése, a munkanélküliség emelkedése 2008 első félévében, még ha nem is jelzett markáns romlást, mindenképpen rontotta gazdaságunk potenciális növekedési rátáját. Fokozta ezt a beruházások csökkenése is.

2.1.3. Beruházások

2008 első felében a beruházások körében folytatódott a 2006 második negyedétől megfigyelhető stagnálást/visszaesést jelző trend. Az állóeszköz-fejlesztések a *félév átlagában 3,6 százalékkal csökkentek*, ami lanyhuló felhalmozási keresletre utalt az egy évvel korábbival összevetve. Igaz, az unió egészében mérséklődött a beruházások lendülete, de visszaesésre az átalakuló országok egyike sem szolgált példával.

A *vállalati szektorban* kedvezőtlen volt a feldolgozóipari fejlesztések csökkenése. A versenyszférában pozitív fordulatként értékelődött viszont a mezőgazdasági beruházások megindulása két év csökkenés után főként az uniós támogatásokhoz kapcsolódva. S hasonló módon jeleztek fellendülést a villamosenergia-ipar fejlesztései is. A pénzügyi szektor állóeszköz-befektetései 2003-tól lódultak meg, és az idősorban a 2007. évi visszaesés volt a kakukkióka, 2008 első felében ugyanis ismét élénk (17,5%-os) beruházási kereslettel mutatkozott. A kereskedelmet és vendéglátást is beruházási boom jellemezte részben az előző évi folytatódásaként (szállodaipar, vendéglátás), részben ebben az évben indítva (kiskereskedelem). (Az utóbbi ágazatok fejlesztéseinek hátterében a belső kereslet bővülésére való várakozás húzódott meg.) Meglepő volt viszont az építőipar beruházási keresletének meglendülése a hosszú évekre visszatekintő visszaesés után.

Különösen, mert az ismert rendelésállományok alapján csak megelőlegezett bizalomra építve következhetett be a fellendülés. Minekutána a költségvetési megszorítások áldozatául estek az állami beruházási projektek is, a *közsféra* infrastruktúra-fejlesztései továbbra is zsugorodtak (kb. 20%-kal).

9. táblázat

**A beruházások alakulása ágazatonként
(előző év = 100 %)**

Ágazat	2006	2007	2007. I. félév	2008. I. félév
Mezőgazdaság, erdőgazdaság halászat	85,7	89,1	90,2	125,5
Bányászat	85,8	124,8	71,6	28,3
Feldolgozóipar	94,9	123,9	136,9	94,2
Villamos energia-, gáz-, gőz- és vízellátás	90,3	95,3	85,8	118,2
Építőipar	93,9	89,7	94,0	115,8
Kereskedelem, javítás	99,2	96,1	99,6	117,9
Szálláshely szolgáltatás, vendéglátás	106,0	109,5	99,2	139,6
Szállítás, raktározás, posta, távközlés	105,6	98,0	95,8	95,0
Pénzügyi tevékenység	103,8	93,5	93,2	117,5
Ingatlanügyletek, gazdasági szolgáltatás	95,9	99,5	95,2	96,4
Közigazgatás, védelem, társadalombiztosítás	110,3	68,8	58,7	66,5
Oktatás	101,2	86,5	98,7	80,2
Egészségügy, szociális ellátás	106,0	87,7	89,1	106,2
Egyéb közösségi szolgáltatás	98,7	89,4	88,2	83,3
Nemzetgazdaság összesen	98,0	100,3	100,2	96,7
<i>Ebből építés</i>	<i>98,1</i>	<i>93,2</i>	<i>92,7</i>	<i>86,9</i>
<i>gépberuházás</i>	<i>98,7</i>	<i>110,9</i>	<i>115,5</i>	<i>109,6</i>

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal, évközi előzetes adatok

Meg kell jegyeznünk, hogy a potenciális növekedési ráta alakulása szempontjából különösen kedvezőtlen volt a feldolgozóipari fejlesztések zuhanása, amelyek a versenyképesség változásának meghatározó befolyásolói, és amelyek 2007. évi kiugró dinamikája szinte kizárólag a gumiiipar zöldmezős beruházásának volt köszönhető. (A Hankook nélkül folyamatos lett volna a feldolgozóipari állóeszköz-befektetések csökkenése.)

2.1.4. Egyensúlyalakulás

A belső kereslet tágulására utalt az is, hogy 2008. első felében az export dinamikájának csökkenésénél jóval kisebb volt az import ütemének mérséklődése (euróalapon). Az áruforgalom egyenlege azonban mind a külkereskedelmi mérlegben, mind a folyó fizetési mérlegben aktívumot mutatott, ami hozzájárult ahhoz, hogy a külső egyensúly a GDP arányában javuljon. Abszolút értékben a folyó mérleg hiánya megegyezett az előző év azonos időszakában mérttel.

A fizetési mérleg alakulása (millió euró)

Megnevezés	2006	2007. I. félév	2007	2008. I. félév
1. Áruforgalmi egyenleg	-2 051	77	318	662
1.1. Export	58 373	32 983	68 379	37 497
1.2. Import	60 424	32 907	68 060	36 836
2. Szolgáltatások egyenlege	1 246	505	1 051	374
ebből: idegenforgalom	1 684	618	1 301	538
3. Jövedelmek egyenlege	-5 557	-3 814	-7 386	-3 915
4. Viszonyatlan átutalások	-412	-178	-494	-606
I. Folyó fizetési mérleg egyenlege	-6 794	-3 410	-6 510	-3 485
II. Tőkemérleg egyenlege	573	190	1 139	915
III. Finanszírozási képesség/igény a külfölddel szemben (I+II)	-6 221	-3 220	-4 813	-2 570
Folyó mérleg a GDP százalékában	-7,5	-	-6,4	-

Forrás: Magyar Nemzeti Bank

A tőkemérleg pozitív egyenlegének számottevő növekedése következtében – ami az uniós források nagyobb beáramlásának volt köszönhető – csökkent a külfölddel szembeni finanszírozási igényünk. Ráadásul ezt az igényt mintegy egyötödnyi arányban olyan tőkeáramlás finanszírozta, ami nem járt az adósságállomány emelkedésével.

A fizetési mérleg hiányának finanszírozása (millió euró)

Megnevezés	2006	2007. I. félév	2007	2008. I. félév
Nem adóssággeneráló finanszírozás	-82	-4 311	-4 813	550
1. Külföldön, egyenleg	-2 640	-1 382	-2 640	137
1.1. Részvény és egyéb részesedés	-2 042	-1 249	-2 042	-151
1.2. Újrabefektetett jövedelem	-598	-131	-598	288
2. Magyarországon, egyenleg	3 347	-1 117	3 347	1 157
1.1. Részvény és egyéb részesedés	844	-372	844	378
1.2. Újrabefektetett jövedelem	2 503	-744	2 503	779
3. Portfólió befektetések, egyenleg	-789	-1 813	-5 520	-744
<i>Nem adóssággeneráló finanszírozás a külső finanszírozási igény %-ában</i>	<i>0%</i>	<i>0%</i>	<i>0%</i>	<i>21,4%</i>

Forrás: Magyar Nemzeti Bank

A külső forrásokkal szemben mérséklődő szükséglet éppen jókor következett be, hiszen a belső források, a háztartások nettó megtakarításai elapadtak. Lényegében a költségvetési kereslet visszahúzódásának volt köszönhető a külső igény mérséklődése, hiszen ekkor a vállalati szféra még mindig nettó hitelfeltevő volt.

Az államháztartás éves deficitre vonatkozó – meglehetősen konzervatív – pénzforgalmi szemléletű prognózisa kivétel nélkül minden hónapban javult: a helyi önkormányzatok nélkül számított mértéke a január előtt várt 1111,2 milliárd forintról júniusra 1051,2 milliárd forintra csökkent. 2008. I. félévében a központi költségvetés hiánya az éves előirányzat 70,1 százalékában teljesült, de mind a társadalombiztosítás, mind az elkülönített állami pénzalapok egyenlegei az időarányosnál kedvezőbbek voltak. Összességében a hiány a tervezettnél kedvezőbben alakult, még ha nem is a megelőző évhez hasonló, kirívóan jó mértékben.

**Az államháztartás alrendszereinek bevételei, kiadásai és egyenlegei negyedévenként
(milliárd forint)**

Alrendszerek	2007				2008		
	I. n. év	II. n. év	I. félév	Összesen	I. n. év	II. n. év	I. félév
Központi költségvetés egyenlege	-772,2	-318,9	-1091,0	-1398,1	-547,9	-235,1	-783,0
<i>Bevételek</i>	1656,5	1734,8	3391,3	7594,3	1732,7	1960,4	3693,1
<i>Kiadások</i>	2428,7	2053,6	4482,3	8992,4	2280,6	2195,5	4476,1
Elkülönített állami pénzalapok	45,6	14,1	59,6	62,9	45,0	9,3	54,3
<i>Bevételek</i>	123,1	105,6	228,7	459,5	130,2	111,9	242,1
<i>Kiadások</i>	77,5	91,5	169,1	396,6	85,2	102,6	187,8
Társadalombiztosítási alapok	-35,8	63,5	27,7	35,0	-5,2	11,9	6,7
<i>Bevételek</i>	1079,3	1049,3	2128,6	4326,1	1126,3	1024,7	2151,0
<i>Kiadások</i>	1115,1	985,8	2100,9	4291,1	1131,5	1012,8	2144,3
Államháztartás összesen (önkormányzatok nélkül)	-762,4	-241,3	-1003,7	-1300,2	-508,1	-213,9	-722,0
<i>Bevételek</i>	2858,9	2889,7	5748,6	12379,9	2989,2	3097,0	6086,2
<i>Kiadások</i>	3621,3	3131,0	6752,3	13680,1	3497,3	3310,9	6808,2

Forrás: Pénzügyminisztérium

Az *államadósság* 2008 első félévében az államháztartási hiány éven belüli szezonálisának megfelelően jelentős mértékben növekedett: az Államadósság Kezelő Központ által nyilvántartott állomány a 2007. december 31-hez képest 380,3 milliárd forinttal 15965,8 milliárd forintra emelkedett.

2.1.5. Monetáris mutatók

A *fogyasztói infláció* – szemben a nemzetközi trendekkel – 2008. első felében lefelé tartott, köszönhetően annak, hogy 2007 szeptemberében kiestek a stabilizációs intézkedések árnövelő hatásai. (Versenyársainknál ilyen hatás nem érvényesült, a globális inflációt erősítő tényezők ellensúly nélkül épültek be a nemzeti árszintek emelkedésébe.) A defláció azonban elmaradt a várakozásoktól – az élelmiszerek és az olajárszint rapid növekedése következtében. De a félév átlagában mutatkozó 6,8 százalékos drágulás még így is alacsonyabb volt az előző év azonos időszakában realizált 8,6 százaléknál.

A deflációt a gazdaságpolitika egésze segítette. Így az államháztartási hiány mérséklésére koncentráló, szigorú fiskális politika, a reálkeresetek stagnálását eredményező jövedelempolitika, és a jegybank a monetáris eszközök szigorításával, a kamatláb emelésével, majd ezen keresztül a forintárfolyam beerősítésével. A korábbiaknál magasabbra szökkent külső infláció hatását az erős euróárfolyam mérsékelte. A defláció támaszt kapott a munkapiac felől, a háztartások alacsony fogyasztási keresletdinamikájától, és általában a potenciálistól elmaradó gazdasági növekedéstől.

Miután a *jegybanki alapkamatot* a 2007. évi eredményes fiskális megszorítás láttán a Monetáris Tanács 2007-ben fél százalékponttal mérsékelte, 2008 márciusától újabb kamatemelési hullámot

indított el. Ennek háttérében akkor még nem a forint iránti bizalom megrendülése húzódott meg, hanem egyfelől az állampapírhozámok emelkedése – rosszul időzített gazdaságpolitikai döntés nyomán –, másfelől a jegybank által vélt inflációs várakozások beragadása. Az állampapírok hozamnövekedését (áresését) márciusban az váltotta ki, hogy előírták: át kell rendezni a magánnyugdíj-pénztárak portfolióját, ami megnövelte a papírok kínálatát, vagyis mesterségesen gerjesztett árcsökkenésre került sor. Az infláció viszont a globális olaj- és élelmiszer-árdrágulás miatt nem jelezte a várakozások szerinti dezinflációt. Ilyen körülmények közt került sor három lépésben 2008. első felében az alapkamat egy százalékpontos növelésére. Ennek nyomán számottevően újból megemelkedett a forint kamatfelára az euróval, s még inkább a gyengélkedő dollárral szemben, aminek hatására a forintárfolyam jelentősen megerősödött, és a növekvő piaci kamatokkal együtt kedvezőtlen pénzügyi feltételeket jelentett a vállalkozások számára. Mondhatjuk, hogy a csőlátású monetáris politika anticiklikus jellegű volt.

A forint akkor erősödött jelentős mértékben, amikor az exportkilátások már romlani kezdtek, a nyár közepére kialakult irreálisan erős forintárfolyam (mesterségesen felfújt) azonban alig segítette a dezinflációt miközben növekvő mértékben takarta el a devizaalapú kölcsönök felvételének kockázatát.

13. táblázat

A forint árfolyamának alakulása

Megnevezés	2006	2007. I. félév	2007	2008. I. félév
<i>Időszak vége</i>				
HUF/EUR	252,3	245,9	253,4	237,0
HUF/USD	191,6	182,7	172,6	149,8
USD/EUR	1,32	1,35	1,47	1,58
<i>Időszak átlaga</i>				
HUF/EUR	264,3	250,3	251,3	252,1
HUF/USD	210,5	188,4	183,6	163,3
USD/EUR	1,26	1,33	1,37	1,54

Forrás: Magyar Nemzeti Bank

3. A magyar gazdaság nagyfokú válság-veszélyeztetettségét eredményező strukturális problémák

A magyar gazdaság számos strukturális nehézséggel küszködik, ezek közül a továbbiakban csak azokat emeljük ki, amelyek a globális válság Európára áttérjedését követően különös sérülékenységet okoztak. Veszélyes, erős válságérintettségünk fennállt a reálszféra és a pénzügyi mutatók oldaláról is.

A reálszféra felől három tényezőt kell kiemelnünk.

1. A magyar gazdaság rendszerváltás után kiépült szerkezetében meghatározó szerepet játszanak az exportra termelő multinacionális cégek, amelyek a belső piacokhoz kevésbé kapcsolódnak. A GDP kb. 75-80 százalékát a külső piacokra termeljük, ezért a hazai növekedés rendkívül érzékeny a külső konjunktúra változására. A globális válságban éppen ezeken a piacokon keletkezett olyan recesszió, ami alól nem tudjuk magunkat függetleníteni. Ráadásul exportunk szerkezetében is nagyobb részt olyan termékek fordulnak elő, amelyeket a válság erősen érintett; a beruházási és a tartós fogyasztási cikkek kereslete zuhant a legnagyobb mértékben. A viszonylag rugalmatlan keresletű agrárexportunk viszont ma már olyan alacsony súlyt képvisel, hogy nem képes a nem-

agrártermékek kivitelcsökkenésének kompenzálására (még akkor sem, ha a 2008. évi rekord gabonatermelés nagyobb részét 2009-ben értékesítették).

2. A globális válság egy, a gazdaságstabilizáció által legyöngített magyar gazdaságot kapott el, amelyben éppen, hogy csak megindultak a felfelé mutató folyamatok. A 2006 második felétől érvényesített, erős fiskális korrekciót tartalmazó gazdaságpolitika – a stabilizációs terhek megosztásának elvét követve – a háztartások mellett a vállalkozói szférát is megroggyantotta. Nemcsak az adóterhelés növekedésével, hanem a kifejlesztésre való törekvéssel is, amikor is a kétszeres minimálbér után fizetendő tb-járulék előírása nehezen kivédhető költségnövekedést rakott – főként a hazai vállalkozói kör vállára. Nehezen kivédhető, mert a belső keresletszűkítés nem tette lehetővé, hogy a cégek a termelés bővítésével ellensúlyozzák a költségek emelkedését.
3. A 2008. márciusi népszavazást követően az államháztartásbeli reformfolyamatok teljesen lefagytak. Emiatt nem nyílt esély arra, hogy a fiskális konszolidációval egyidejűleg a vállalkozói terheket is mérsékeljék, és a cégek felhalmozó-képességének javításával erősítsék a magyar gazdaság versenyképességét. A visegrádi országokkal szembeni versenyhátrányunkból semmit sem tudtunk ledolgozni, a romló befektetői klímában versenyhátrányunk tovább fokozódott. A reformok elmaradása ugyanakkor erősen bekorlátozta a fiskális politika mozgásterét, amit a recesszió, mint „természeti tényező” egyébként is leszűkített.

Veszélyeztetettségünk *pénzügyi oldalról* is többrétegű volt:

1. 2004-től kezdve a háztartások, a vállalatok és az önkormányzatok is növekvő mértékben adósodtak el devizaalapú kölcsönök felvételével, amelyek törlesztési kockázata a válság kitörésekor – a romló jövedelmi pozíciók mellett, tetézőve a romló forintárfolyammal – jelentősen megugrott.
2. A 80 százalékban külföldi anyabankok által dominált hazai pénzügyintézetek betétállományuk 140 százalékában helyeztek ki hiteleket (átlagosan), a különbözetet az anyabankok folyósították. A tulajdonosok a magyar környezetben – a forinthitelek kamatainál alacsonyabb kamatszint mellett is – nagyobb profitra tudtak szert tenni annál, mintha a náluk elhelyezett betéteket otthon használták volna fel. Az általános bizalmi és likviditási válságban elapadt anyabanki források magas kockázatot eredményeztek a leánybankok működésében.
3. Noha az államháztartás deficitjének lefaragásában a magyar fiskális politika 2006 második felétől impozáns eredményt tudott felmutatni, a befektetők számára még túl közeli élmény volt a politikailag irányított, növekvő deficittel és államadósággal járó költségvetési politika. Az IMF 2008 júniusában elismeréssel szökött a költségvetési deficit leszorításáról, annak a GDP százalékában meghatározott 4 százalékos mértékét reálisnak tartotta (3,8% teljesült), de felhívta a figyelmet a magyar gazdaság sérülékenységre, ami egyfelől a magas adósságszintből, másfelől a növekvő külső forrásbevonásból ered. (Javasolta a munkát terhelő adók helyett a fogyasztást és a vagyont megadóztatni, az adómentességet szűkíteni, a rászorultsági elvet erősíteni a szociális rendszerben és általában a reformok folytatását.)
4. Magas államadósságunknak nagy volt a megújítási szükséglete, miközben az állampapírpiacokról való menekülés miatt a piaci finanszírozás erősen kétségessé vált.
5. A magánnyugdíj-pénztárakra előírt portfólió-váltás okán az állampapírpiac már 2008 márciusában lefagyt. A megnőtt kínálatot a bankok szívták fel, de a bekövetkezett

hozamnövekedés miatt romló banki portfóliók következtében nem volt kilátás arra, hogy a pénzügyi intézetek stabilizálják az állampapírpiacon.

6. A háztartások nettó megtakarításainak elapadása bekorlátozta a növekedés belső forrásokból való finanszírozását, azaz növelte külpiacon való ráutaltságunkat.
7. A rövidlejáratú külföldi adósságtörlesztéshez képest alacsony volt a devizatartalékunk, az MNB-nél 2008. szeptember végén 17 milliárd eurót tartottak nyilván, miközben az esedékes kötelezettségünk 22,5 milliárd eurót tett ki.
8. Viszonylag fejlett pénzügyi intézményi rendszerünk kedvezett a gyors tőkekimenekítésnek.

4. A globális válság figyelmen kívül hagyása

4.1. Gyurcsány Ferenc miniszterelnök „kormányprogramja”: a Megegyezés c. dolgozat gazdaságpolitikai vonatkozásai

Gyurcsány Ferenc kisebbségi kormányának megalakulásakor (2008 áprilisában) azt a feladatot kapta, hogy mielőbb dolgozza ki az új kormány programját. Ezt a miniszterelnök 2008. augusztus 27-én, a Népszabadságban fizetett hirdetésként megjelent dolgozatával vélte teljesítettnek, amely a „Megegyezés” címet viselte. A kabinet szorgalmazta volna kormányprogramként való vitáját a parlamentben, ám az SZDSZ annak színvonalára hivatkozva elvetette a gondolatot. Később az MSZP októberi kongresszusára javasolták a tanulmány vitáját, de ezt a kongresszus előtt két nappal levették a napirendről, a hirtelen ránk szakadt világválság ugyanis merőben más problémák megoldását követelte. A feltételezhetően nyár végén készült munka semmilyen tekintetben nem vette figyelembe a közelgő összeomlás veszélyét.

Főbb állításai gazdasági vonatkozásban a következők voltak:

1. „Nincs szükség további fájdalmas költségvetési kiigazításra... a szerkezeti reformok sorában sem várnak ránk... döntések” – írta az a miniszterelnök, aki korábban a reformok élharcosa kívánt lenni.
2. Gyurcsány Ferenc mindig is szerette gondolatmenetét szélesebb ideológiai keretek közt elhelyezni, most is ezt tette, amikor általános megoldásként a magyar modellt javasolta. Szerinte „Magyarország jelenleg a gazdasági, társadalmi és politikai egyensúlytalanság nem termékeny állapotában van” – ami rendkívül súlyos diagnózis –, s ennek végső oka, hogy a modellválasztást a rendszerváltás óta húzódó, mára akuttá váló bizonytalanság övezi. A miniszterelnök úgy vélte, hogy a magyar modell választása eloszlatja ezt a bizonytalanságot, és lehetővé teszi az ország megújulását. A magyar modellt negációval mintsem pozitívan kifejtve definiálta, vagyis, hogy az nem a skandináv és nem az angolszász újraelosztás, állami felfogás logikáját követi, és nem azonos a Fidesz által korábban hirdetettel sem. A pozitív kifejtésből azt tudhattuk meg, hogy „a magyar modell – igen, így: kis »m«-mel – nem más, mint sajátos, ránk jellemző társadalmi-gazdasági egyensúly, amelynek belső arányairól bizonyos határok között magunk dönthetünk”. Később kicsit konkrétan fogalmazott: „azt javaslom, hogy középtávon egy aktív állami szerepvállalást még biztosító, de a jelenlegi adóterhek és újraelosztási hányad mérséklését lehetővé tevő társadalmi-gazdasági modell irányába induljunk el”.

3. A bemutatott cselekvési program olyan peremfeltételeket fogalmazott meg, amelyek szinte teljesen leblokkolják a gazdasági mozgásteret: adókat nem emelni, kiadásokat nem csökkenteni, hozzá nem nyúlni sem a szociális, sem a nyugdíjrendszerhez, de tartani a deficitmérséklő pályát. Az adómérséklés fedezete a gazdaság kifehéritése lenne, vagyis, ha többen hajlandók többet fizetni, akkor lehetséges a fajlagos adókulcsokat csökkenteni. A 6000 milliárd forintra taksált fekete- és szürkegazdaságból kb. 2400 milliárd forintos bevételkiesése van a költségvetésnek – állította Gyurcsány Ferenc. Ha ennek a felét a vállalkozók és a háztartások hajlandók befizetni, akkor lehetséges négy éven keresztül évi 300 milliárdos tehercsökkentés. Ezt az első évben, 2009-ben, részben a költségvetés megelőlegezné. A személyi jövedelemadó (70 mrd Ft), a különadó (25 mrd Ft) és a tb-járulék korlátozott csökkentése (165 mrd Ft) jött szóba, ami összességében 260 milliárd forintot tett ki. Viszont ehhez 115 milliárd forintos nagyságrendben az adózóknak is hozzá kellett volna járulniuk (a cafetéria megadóztatásával, a jövedéki adók növelésével, a cégautó-elszámolás és a rehabilitációs járulékfizetés szigorításával). A nettó adókihatás így 145 milliárd forint lett volna, illetve még ez is csökkent volna a cégek adókedvezményei egy részének megvonásával. A jelzett adómérséklés áldásaiból kétharmadrészt a vállalkozók, egyharmadrészt a lakosság részesült volna.
4. A dolgozat egyéb gazdasági javaslatai tekintetében az olvasónak az a benyomása alakult ki, hogy írója – állásából következően – begyűjtötte a kormányzati apparátusokban folyó munkákat, a forrásokat kevésbé igénylő elképzeléseket, terveket és azokból összehordott egy halomra valót. Így kerülhetett a csomagba „a kistélepülések nyugalmának fokozottabb biztosítása”, a védőnői hálózat létszámának háromszáz fővel való növelése, a harmincezer kollégiumi férőhely felújítása, a középiskolákban minden második osztálynak megígért digitális tábla, a halmozottan hátrányos gyerekekkel foglalkozó pedagógusok bérpótlékának bevezetése, a Nemzeti Gyakornoki program kidolgozása, a veszélyeztetett gyerekek családi pótlékának új típusú felhasználása, új tőkekövetési program a kisvállalkozásoknak, az államigazgatási engedélyezési szisztéma szűkítése, az integrált ügyintézés, az állami szolgáltatások garanciáinak kialakítása és folyamatos bevezetése, az adóeljárási, adóigazgatási egyszerűsítése. S mindemellett a patrióta gazdaságpolitika keretében állami fejlesztéspolitikai eszközökkel megtámogatandó az informatika, a járműipar, a gyógyszeripar, a biotechnológia, a logisztika és minden speciális turisztikai project, valamint „a környezet ügye továbbra is kiemelt kormányzati ügy kell, hogy legyen” – hangsúlyozta az irat. (Akárcsak egy szatócsboltban jártunk volna, és innen is, onnan is vettünk volna valamit, ami a kezünk ügyébe akad és nem túl drága.)

A kvázi kormányprogram röviden a következőként értékelhető a válságkezelésre való felkészülés szempontjából:

1. Az adó- és járulékcsonkításról folyó széleskörű és hosszan tartó viták után a bemutatott javaslat rendkívül vérszegényre sikeredett. A cégeknek 2009-re mindössze 100 milliárd forintot engedett volna, ami a 9 százaléka volt a 2008. évre előirányzott vállalkozói költségvetési befizetéseknek. Ez önmagában is kétségbe vonta hatásosságát, az elérendő célok teljesülését, a foglalkoztatás kibővítését és a gazdaság felpörgetését.
2. A kifehéritéstől várt nagyobb adóbevételek (évi 300 milliárd forint) túlzott optimizmusról árulkodott. A Pénzügyminisztérium is csak 50 milliárd forintot mert beállítani ebből a 2009. évi költségvetésbe.
3. Mivel a kifehéredés bizonytalan és korlátozott, ezért a tehercsökkentés is az (vagy ha nem, akkor megint beleszaladunk a deficitnövelő pályába). Reformok és

határozott kiadáscsökkentés híján valóban nem tudott mozgáster nyílni az adók- és járulékok csökkentésére. De a megadott peremfeltételekkel a miniszterelnök szabta ilyen szűkre gazdasági mozgásterét. Gyurcsány Ferencnek igen szűk volt a politikai mozgáster, és ezt úgy kívánta bővíteni, hogy konfliktusokat kiiktató, a működőképesség látszatát keltő gazdasági csomagot hirdetett meg.

4. Nem volt koherens a program. A bemutatottak leginkább az első Gyurcsány-kormány által meghirdetett száz lépés programra emlékeztettek. Akkor is a cselekvő kormány látszatának fenntartásáról volt szó. Akkor is, most is, se hal, se hús ösvérprogram született.
5. A bemutatott javaslatok – mivel lényegében a gazdaság kifejlesztésének, kifejlesztésének elgondolására épültek – további bizonytalanságot vittek és vetítettek előre a szabályozórendszerbe. A vállalkozóknak, a befektetőknek már addig is az egyik legfőbb gondjuk a gazdasági környezet kiszámíthatatlanságából fakadt, amit a gyakran változó kormányzati elképzelések súlyosan megterheltek.
6. A javaslatok összességéből az rajzolódott ki, hogy lényegében minden marad úgy, ahogy van, mert csak így kerülhetők el a nem kívánt konfliktusok, feszültségek. A magyar modell – a programban foglaltak felől tekintve – a keserédes semmittevés, a mintha csinálnánk valamit modellje, amelyben semmi új nincs. Ez történelmileg jól ismert volt, és fényévekre volt attól a problémahalmaztól, amivel napokon belül szembesülni kellett a kabinetnek. *A program annak bizonyossága volt, hogy mennyire felkészületlenül érte a kormányt a válság.* (Gyurcsány Ferenc még szeptember 17-én, a Lehman Brothers bukásakor is arról győzködte hallgatóságát a Közgazdasági egyetemen, hogy ez az egyetlen helytálló és szükséges cselekvési program a magyar gazdaságban.)

4.2. A 2009. évi költségvetés első változata

Az előírás szerinti időpontban, szeptember 30-án benyújtott 2009. évi költségvetési törvénytervezet készítői tisztában voltak azzal, hogy „az amerikai jelzálogpiacról kiindult pénzügyi turbulenciák következtében az eurózóna makrogazdasági adatai... egyértelműen a növekedés lassulását és a gazdasági folyamatok tartós gyengeségét jelzik.” (Előterjesztés: A kormányzat gazdaságpolitikája 1. o.). Jelezték azt is, hogy a nemzetközi intézmények őszi előrejelzéseikben a korábban vártnál tartósabb gazdasági lassulásra számítanak az unióban (IMF, EU, OECD, EKB). Ám az a gazdaságpolitikai alapvetés, amire a 2009. évi költségvetés első verziója épült, a belföldi kereslet élénkülésével túlkompenzálhatónak vélte a külső konjunktúra gyengülését.

A későbbiek fényében tévesnek bizonyult, hogy az unióban csak lassul a dinamika, de ez az unió közös tévedése volt. Az viszont már a hazai tervkészítők hibája volt, hogy a belső kereslet élénkítésével erősíthetőnek vélték a gazdasági növekedést. Már 2008 második felére is magasabb dinamikát prognosztizáltak az első félévben realizálnál, 2009-re pedig 3 százalékosra taksálták a GDP emelkedését, a 2008 egészére prognosztizált 2,4 százalék után.

A belső kereslet valamennyi tényezőjénél élénkülést prognosztizáltak. Így a reálkeresetek 2,4 százalékos bővülését jelezték, amiből a háztartások fogyasztása is duzzadni tud. A szociális juttatásokat úgy állították be, hogy azokon némi reáljövedelmi többlet is elérhető legyen. A

foglalkoztatás enyhe bővülésére épített a program, és - főként az uniós forrásokra hivatkozva - 6 százalékos beruházási felfutást tartalmazott.

Válságkezelésre láthatóan *senki sem készült*, mert a válság még nem látszott, vagy nem akarták látni és láttatni. Noha mindazok a körülmények, amelyek a magyar gazdaság extra sérülékenységét jelentették, rendre fennálltak. A válsággal ellentétben enyhe fellendülésre láttak esélyt, az árfolyam romlásával szemben pedig annak erősödését prognosztizálták már 2008. második felére, ami 2009-ben is folytatódni fog. (A devizaalapú hitelek további bővüléséhez ez elégséges csáberőt jelentett.)

Ezzel szemben a III. negyedévben

- már látszott az ipari termelés stagnálásában, visszaesésében a külső kereslet erőteljes zsugorodása,
- a forint árfolyama meggyengült az euróhoz és a dollárhoz viszonyítva is,
- a forrásszerzés kezdett megdrágulni, a hitelezés keményebb feltételűvé válni,
- a tőzsdei árfolyamok lefelé tartó irányt vettek,
- az állampapírok hozamai emelkedtek.

A vázolt, az azóta ismertté vált adatok alapján igen jelentős mértékben irreálisnak bizonyuló pálya megtévesztő információkat közvetített a vállalkozások és a háztartások felé. De a jegybank is ezt tette, amikor igyekezett mindenkit megnyugtatni afelől, hogy ránk a másodlagos jelzáloghitel-piaci válság nem hat, a magyar bankrendszer és az instrumentumok stabilak, a bankfelügyelet szigorú.

Intézetünk volt az egyetlen az előrejelzők között, amely 2008 szeptemberében nem várt dinamikaerősödést a második félévre, az esztendő átlagában 2 százalékra taksálta a GDP emelkedését, 2009-re pedig azt prognosztizálta, hogy a kormány és a mások által jelzett magasabb ütem helyett valószínű, be kell érünk változatlan GDP-többlettel.

Nem is a tévesen megítélt növekedési pályát tartjuk azonban a *legsúlyosabb gondnak*, mert ezt később több menetben korrigálták, hanem azt, hogy a *gazdaság dinamizálódásával megoldhatónak vélték az államháztartás konszolidációját*. Az „orrnehéz” stabilizációs programot befejezettek tekintették, további megszorításokat nem tartottak szükségesnek sem a költségvetésben, sem a jövedelempolitikában. Ezzel *levették a napirendről a reformokat, amelyek a fenntartható államháztartási hiányt strukturálisan stabilizálni tudták volna, s amelyek a későbbiekben nagyobb hitelességet tudtak volna kölcsönözni a magyar gazdaságpolitika számára*. Az államháztartás 3,2 százalékos GDP arányos hiánya könnyen teljesíthetőnek tűnt – reformok nélkül – ilyen pálya mentén, ahol a beruházások és a fogyasztás is magasabb ütemre vált (s csak a nettó export húzóereje gyengül).

Kétségtelen, hogy a deficitcsökkentést felvállaló pálya – ilyen értelemben – ellentétes volt a választási költségvetésekkel. Az pedig különösen, hogy az elsődleges egyenlegben határozott fordulatot irányzott elő: a kamatmentes egyenleg a stabilizáció során most vált először aktívvá. Az *államháztartás szerkezetében előírányzott változások tovább gyengítették a magyar gazdaság versenyképességét, és ezáltal növelték a sérülékenységét*. A költségvetési terv *választási jellege* nem a deficitcélban, hanem *az államháztartás szerkezeti elmozdulásaiban jutott kifejezésre*. Ezek a következőkben foglalhatók össze:

- A folyó kiadások növekedésével szemben a tőkejellegűek stagnáltak.
- A folyó kiadásokon belül a háztartások támogatása és a személyi jellegű kifizetések reálértékben is nőttek, miközben a vállalkozások felhalmozási célú támogatása nominálisan is csökkent. Vagyis a törvényalkotó kormány – szándéka szerint – a fogyasztást támogatta volna, a rövid távú érdekre, a választásokon szavazó állampolgárokra koncentrált.
- A tőkekiadásokon belül a háztartások felhalmozási kiadásai reálértékben emelkedtek, a vállalkozásoké azonban nominálisan is csökkentek.
- Az önkormányzatok – a hosszú sanyargatás után – most nagyobb részt kaptak a személyi jövedelemadóból (15 %-kal), az önkormányzatok költségvetése reálértékben is emelkedést mutatott.
- A privatizációs bevételek rendkívül mértékben csökkentek, ami arra utalt, hogy – mint a választások előtt rendszeren – a privatizáció leáll.
- A kiadásnövekedés egyfelől kárpótlásos jellegű volt, azaz olyan területeknek irányoztak elő reálértékben többet, amelyek a stabilizációs években hiányt szenvedtek (oktatás, kultúra, kórházak, szociális tevékenységek, sport, szabadidő), másfelől udvarlásos jellegűnek bizonyult, azaz reálértékben is nőttek a nyugdíjak, a családi pótlék, a gyed kifizetései.
- Csökkentek viszont nominálisan vagy/és reálértékben azoknak a területeknek a támogatásai, amelyeknek gyenge az érdekérvényesítő képességük, illetve kevésbé jönnek számításba választási szempontból. Így: a környezetvédelmi, a közegészségügyi, a büntetés-végrehajtási, a rend- és közbiztonsági, a műszaki fejlesztési, a külügyi, az egyéb oktatási és a munkanélküliek ellátását szolgálók. Nominálisan is kevesebbet kívántak költeni a közúti közlekedésre, az autópálya-építésre – bár ezt a PPP konstrukció kiterjesztésével indokolták.

Ezt, a válságra tekintettel egyáltalán nem lévő költségvetést szükségképpen vissza kellett vonni, aminek a bejelentésére október 9-én került sor. Gyurcsány Ferenc kormányfő politikai elképzelésével szemben erős külső kényszerek léptek fel, amelyeket nem lehetett nem akceptálni.

Az, hogy augusztus-szeptemberben, a költségvetés-készítés finisében még nem látták, hogy mi történik a Lehman Brothers összeomlása után (a Lehman Brothers meg nem mentése sem látszott, az néhány nap alatt dőlt el az éppen uralkodó amerikai közhangulat alapján), érthető és elfogadható. Emiatt a költségvetésért felelős kormány nem ítélt el. De azért igen, hogy ismét olyan államháztartási tervezetet nyújtott be, amely fél szemmel már a közelgő választásokra tekintett. Nem pedig arra, hogy a válsággal szembeni ellenálló-képességünket erősítse, hogy csökkentse a sérülékenységünket a hosszabb távon fenntartható államháztartási szerkezet megformálásával és a növekedés alapjainak megerősítésével.

A stabilizációt a kormány 2007-ben befejezettnek tudta, a további deficit-leszorításhoz nem tartott szükségesnek semmiféle strukturális átalakítást. Ha nem szakadt volna ránk a válság, és az első költségvetés életbe lépett volna, az a magyar gazdaság versenyképességének további romlását vonta volna maga után.

5. Válság és válságkezelés 2008. október-december között

5.1. A pénzügyi válság megjelenése a magyar gazdaságban

A Lehman Brothers 2008. szeptember közepi bukása után a nemzetközi pénz- és tőkepiacokon általánossá lett a bizalmi válság. Az a bizalom rendült meg, amely a pénzügyi rendszert életben tartja, s amely nélkül az működésképtelenné válik. A bizalom erős megfogyatkozása kiszámíthatatlanná tette a piacok működését, megdrágította a kockázatvállalást, és a létrejött likviditási válság a pénzügyi intézményrendszer ellehetetlenülése irányába mutatott, amely alól a reálszféra sem vonhatja ki magát. Az Egyesült Államokban már hetek óta folyt a hadakozás a kormány és a Fed részéről a válság csillapítása érdekében, Európában még csak odáig jutottak, hogy a betétvédelmi határokat felemelik, és ezt nagy eredménynek tartották.⁴⁷⁶

Az MNB alelnöke, *Király Júlia* október 3-án megjelent cikkében még így írt: „Európa ma még védettebbnek tűnik: a piacok általános szennyeződése egyelőre csekélyebbnek látszik, az Európai Központi Bank időről időre sikerrel hárította el a bankközi piaci zavarokat, és az egyes európai államoknak gyors és hathatós intézkedésekkel egyelőre többé-kevésbé sikerült izolálniuk egy-egy nehéz helyzetbe jutott pénzügyi intézményük problémáit.” Majd áttérve a magyar bankrendszerre a következőket állapította meg: „Ez a bankrendszer ma erős és sokktűrő. A tornádó oldalszele persze újabb és újabb megrázkódtatásokat okozhat. De ismerjük természetét, hatásmechanizmusát, tudjuk, hol és mikor kell hatásosan közbeavatkozni. A nagy jegybankokkal, hatóságokkal együtt az elmúlt év mindenki számára a tanulás és felkészülés éve is volt. ... most, az egy éve tartó turbulens időszak negyedik jelentős csúcán érezzük azt, hogy valami változott: *kevésbé nő a kockázati felárunk, talán már nem vagyunk a legsérülékenyebbek közé tartozók* (kiemelés tőlem – PMZ). Közvetlen, erős hatásra most sem számítunk.”⁴⁷⁷

Veres János október 8-án (!) azzal tért vissza Brüsszelből, az uniós pénzügyminiszterek tanácskozásáról, hogy a magánbetétekre adható állami garanciát a kormány 6 millió forintról 12,5 millióra emeli fel, de hozzátette: „erre csak a közös döntéshez való alkalmazkodás miatt van szükség, mert a válság hatása nálunk nem tapasztalható”.⁴⁷⁸

Október 9-én a magyar gazdaságot is elérő tornádó erős cáfolata volt az idézeteknek. A magyar gazdaság olyan közel került az „államcsőd” bekövetkeztéhez, vagy ahogy Simor András, jegybankelnök fogalmazott, a fizetésimérleg-válsághoz, hogy annak effektívvé válása csak néhány napon (de lehet, hogy csak néhány órán) múltott.

*Mi történt 2008 októberében?*⁴⁷⁹

⁴⁷⁶ Néhány nap múlva Írország bejelentette, hogy a teljes betétösszegre állami garanciát ad, ami érdektelenné tette az uniós normát. Írország példáját valamennyi uniós országnak követnie kellett, ha nem akarta, hogy a háztartások megtakarításai védettebb régiókba vándoroljanak el tőle.

⁴⁷⁷ Király Júlia: A tornádó oldalszele, Népszabadság, 2008. október 3.

⁴⁷⁸ A pénzügyi válság és Magyarország, Magyar Narancs, 2008. okt. 16. 14. old.

⁴⁷⁹ Az október 9-én délután és éjszakába nyúló történéseket Veres János és Simor András interjúból tudhatjuk. (Figyelő, 2008. dec. 4. és Magyar Narancs, 2008. dec. 18.)

1. Az állampapírpiacon október elején teljesen lefagyott. Volt, hogy az árjegyzés is szünetelt, az állampapír-aukciók sikertelenül érték végét. Erős eladói nyomás jelentkezett a másodpiacon, majd a befektetők eltűntek az elsődleges piacokról is. Szeptember-október folyamán a külföldi befektetők mintegy 600 milliárd értékű állampapírt adtak el, az általuk birtokolt forintállomány megközelítően egyhatodát. A meglóduló másodpiaci értékesítések 3-6 százalékpontos hozamemelkedést eredményeztek. Ez viszont a nagy hazai befektetőket riasztotta el az állam finanszírozásától, akik további áreséstől tartottak a kötvénypiacon. Megjegyezzük, hogy a bankok 2008 tavaszán már egyszer jócskán pórul jártak az állampapírok felvásárlásával, amikor a magán-nyugdíjpénztári portfóliók szabályainak változásával megnőtt a papírok kínálata. Ezzel egyidejűleg a magán-nyugdíjpénztárakkal a legstabilabb befektetői kör esett ki az állampapírok vásárlói közül. (A szabályozóváltozás becsülhetően 3-400 milliárd forintos keresletkiesést eredményezett.)

Az állampapírok hosszúoldali kereslete ténylegesen elapadt, csak a rövid oldalin maradt fenn még valamennyire az érdeklődés. A befagyott másodlagos piacon az árjegyzés az MNB másodpiaci megjelenéséig szünetelt. Az MNB vásárlásai nélkül nemcsak a költségvetési hiány, hanem a lejáró forint-államadósság normál piaci finanszírozása is kétségessé vált volna. A papírokat ugyanis csak az elégtelen megtakarítási képességgel és készséggel bíró háztartások vásárolták a másodpiacon.

Nem kétséges, hogy október közepére *mege erősödtek az adósságválság szindrómái*, amelyek a *bel- és külföldi finanszírozás elapadása* miatti feszültségekben öltöttek testet.

2. A pénzügyintézetek közötti bizalmi válság likviditási, finanszírozási válságot váltott ki a hazai bankok körében. Egyre nehezebben és drágábban lehetett a bankközi piacokon forrásokhoz jutni. Ugyanakkor a kihelyezések kockázata megugrott: a lakossági, vállalati és önkormányzati ügyfelek devizakockázatai nem hagyták érintetlenül a bankokat, a portfóliók romlottak, a korábbi magas profitok elolvadtak és felrémlt a tőkevesztés veszélye. A banki aktivitás fenntartása két oldalról is kérdésessé vált.
3. Az általános bizalomvesztés tőkemenekítést eredményezett a Budapesti Értéktőzsdén is. A tőzsdeindex esése szeptember-október folyamán meghaladta a 40 százalékot.
4. *Az államadósság-, a tőzsde- és bankválság következményeként és egyben fenntartójaként olyan jelentős forintgyengülés* következett be, hogy azt akár valutaválságnak is nevezhetjük. A forint szeptember-október folyamán mintegy 21 százalékot esett, az euró forintárfolyama megközelítette a 290 forintot is, holott néhány hónappal korábban még 240 forint alatt is tanyázott.

Az Európára is átgyűrűző globális pénzügyi válság tehát a magyar pénz- és tőkepiac minden jelentősebb szegmensét érintette, aminek eredőjeként zuhant a forint árfolyama. *Magyarország Izland után a másodikként volt kijelölve a nemzetközi kommunikációs térben.* Ennek egyik következményeként a hitelminősítők egymás után rontották adósság-besorolásunkat, másrészt az eszközeladások után rendkívüli mértékben felkeltettük a spekulánsok érdeklődését.

Ez utóbbi kitüntetett napja október 9-e volt, amikor a forint 5 százalékkal esett az euróhoz viszonyítva, az OTP árfolyama pedig 20 százalékot zuhant. Aznap az OTP részvényekkel 16 milliárd forintos forgalmat bonyolítottak le, aminek zöme a tőzsdenap végére esett. Zárás előtt két perccel ugyanis 377 ezer darabos eladási ajánlat érkezett 3825 forintos, igen alacsony áron. Veres János december 4-én megjelent interjújában arra a kérdésre, hogy „OTP elleni spekuláció folyt, vagy a forintot is ütötték?” így válaszolt: „Az derült ki, hogy mind a kettőről szó van. Amikor 6-kor leültünk, akkor már világos volt, hogy nem véletlenek a folyamatok, nem csak úgy <beesett> az ablakon ez az egész. A történetek mögött tervszerű tevékenység állt, a két ügy, a forinté és az OTP-é összekapcsolódik.” Majd később így folytatta: „Tudtuk, hogy a Londonból kiinduló spekuláció folytatódni fog New Yorkból az európai piacok zárása után, majd folytatódik az ázsiai piacokon is. Ez be is következett akkor éjjel. Egy előre elkészített forgatókönyv elemei léptek életbe.”⁴⁸⁰

Simor András, jegybankelnök szerint két folyamat ért össze, és egymást erősítette: a forintoszközöktől, mint kockázatos eszközöktől való szabadulás, majd a shortolás. Amikor az árfolyamesésre játszva a pénzpiaci szereplők - akik mindig a vagyonszám maximalizálásra törekednek – a nyugati piacokon már nem tudtak vagyontöredéket kaszálni, újabb lehetőségeket kerestek, és így találták meg Magyarországot, mint gyenge láncszemet. A bankelnök interjújában így nyilatkozott erről: „...kialakult egy olyan helyzet a hazai piacon, ami a *shortolást* könnyűvé és olcsóvá tette: a bankokban beszűkült a devizaliquiditás, ezért a bankok elkezdtek egyre magasabb kamatokat fizetni a devizabetétekért, illetve a deviza/forint csereügyletekért (*swapok*ért), így a deviza és forint közötti kamatkülönbség jelentősen lecsökkent. Ez nyitott teret a forint elleni spekulációnak, hiszen viszonylag olcsón jutottak forinthez azok a befektetők, akik hajlandók voltak a magyar bankoknak magas kamattal devizát adni. Sőt, volt időszak, amikor a *shortolásnak* gyakorlatilag semmilyen költsége nem volt: a forint folyamatosan gyengült, a *shortolók* olcsón vettek fel forinthelet, majd az így megszerzett forintot eladták a devizapiacra.”⁴⁸¹

A 2008. szeptember közepétől november közepéig tartó időszak pénzügyi turbulenciái olyan égő házra emlékeztették a magyar gazdaságot, ahol a lángok hirtelen, váratlanul csaptak fel fenyegető magasságokba, mert ebben a házban gyúlékony anyagokat halmoztak fel. *A válságkezelés ilyen körülmények közt nem jelenthetett mást, mint tűzoltást.*

5.2. Válságkezelés 2008. október-december között

A válság kitörésének éjszakáján a jegybank és a kormány felvette a kapcsolatot Brüsszellel és a Nemzetközi Valutaalappal. Jobb esélyét teremtendő a külső mentőöv megszerzésének, és a válság belső eszkalációját feltartóztatandó 12 pontos cselekvési programot hoztak nyilvánosságra, amelyet a fiskális és monetáris politika reprezentánsai állítottak össze. Ebbe a korábbi döntéseket is becsomagolták, hogy a csomag egészének így nagyobb súlyt adjanak.

1. A csomagon belül a legnagyobb jelentősége az *új költségvetés bejelentésének* volt a régi visszavonásával egyidejűleg. Az új, 2009-re szóló törvénytervezetben mindenképp a növekedési pályát kellett átírni, hozzáigazítani az időközben számottevően leromlott külső feltételekhez, valamint az ország finanszírozási igényét mérsékelni az államháztartás 2008-ra és 2009-re előirányzott deficitjének további korlátozásával.

⁴⁸⁰ Van vészforgatókönyv, Figyelő, 2008. dec.4-10. 15. old.

⁴⁸¹ „Hiába van hitelünk, ha nincs bizalom” Magyar Narancs, 2008. dec. 18. 10. old.

2008-ra az eredeti konvergencia program 4,3 százalékos GDP arányos államháztartási deficitet tartalmazott, amit azonban 4 százalékra lejjebb szállíthatónak tartottak a költségvetés készítésekor. A deficit túltervezésének ténye már év közben is nyilvánvalóvá vált, ám a Pénzügyminisztérium csak késlekedve igazodott hozzá. Az első, 2009. évi költségvetési törvény benyújtásakor is még 3,8 százalékkal számoltak, amit a második változatban – különösebb kockázatok és megszorítások nélkül – 3,4 százalékra be lehetett ígérni.

14. táblázat

**Növekedési pálya a 2009. évi költségvetés I. és II. változata szerint
(előző év = 100%)**

Mutatók	2008		2009	
	I.	II.	I.	II.
GDP növekedése	2,4	1,8	3,0	1,2
Háztartások fogyasztása	0,9	0,5	1,9	0,3
Bruttó állóeszköz-felhalmozás	2,0	1,0	6,0	4,0
Áru- és szolg.export	9,5	7,6	8,0	4,1
Áru- és szolg.import	8,9	8,1	7,6	4,1
Fogyasztói infláció	6,5	6,4	4,3	3,9
Államháztartás hiánya /GDP ESA '95 szerint	3,8	3,4	3,2	2,9

Forrás: költségvetési előterjesztések

Amint a 14. táblázatból látható az új költségvetési előirányzat készítői egyrészt mérsékeltek a 2009-re vonatkozó növekedési pálya mutatóit. Bár a 2009. évi tényszámok ismeretében hihetetlenül optimistának bizonyult az 1,2 százalékos növekedési prognózis, emlékeztetnünk kell arra, hogy ugyanekkor, 2008 októberének második dekádjában a Merryll Lynch és a JP Morgan 1,4 százalékos növekedési prognózist készített a magyar gazdaságra, és az IMF is 1 százalékos gyarapodással számolt. Az 1,2 százalékos dinamika félúton volt, és az akkori feltételezések alapján nem tűnt irreálisnak október 18-án, az új költségvetés benyújtásakor (legalábbis néhány napig nem).

Az átdolgozott növekedési pálya a költségvetés első változatához képest sokkal realisabban vette számba a várható folyamatokat, ennek megfelelően számolt

- a vártnál súlyosabb és elhúzódóbb világgazdasági válsággal, amelynek hatására a teljes áru- és szolgáltatás export/import dinamikáját az előző évi felére szállította le, (már nem vélelmezte, hogy exportunkat az átalakuló országok nagyobb kereslete majd javítja),
- a foglalkoztatás csökkenéséből és a hitelkereslet/kínálat zsugorodásából is következő fogyasztói többlet apadásával,
- a külső kereslet romlása miatti beruházási dinamikahűléssel,
- az általános recesszió deflációs hatásával.

A végrehajtott pályakorrekció arányai helytállóak voltak, az idő a mértékekre cáfolt rá, de ezt előre senki sem látta.

Az alacsonyabb növekedési pálya kisebb bevételeket eredményezett, és ezen az alapon kellett továbbcsökkenteni az államháztartás hiányát a nominálisan is kisebb (620 milliárd forinttal) GDP-hez viszonyítva. A költségvetés első változata még a konvergencia programbeli

3,2 százalékot tartalmazta, ezt szorították le a második változatban 2,9 százalékra, a lélektani (és maastrichti) határ alá. A hiánycél szigorítását a tervezettnél korábbi euróbevezetés szükségletével indokolta az előterjesztés.⁴⁸²

A szűkítés általános elveként ekkor jelentették be, hogy „néhány terület kivételével (pl. nyugdíj, uniós források felhasználását lehetővé tevő társfinanszírozás) 2009-ben nincs lehetőség a kiadások jelentős növelésére.”⁴⁸³ A főbb korrekciók a következők voltak:

- A nyugdíjak 2009. évi emelésénél nem a svájci indexálás szabályait követik, hanem csak a várható infláció mértékével kerül sor a valorizációra (5,6% helyett 3,9%-os emelés).
- A családi pótlékot szintén csak 3,9 százalékkal emelik, de január 1-je helyett csak szeptember 1-jén.
- A nyugdíjminimumhoz kötött családi támogatások is csak az infláció arányában, 3,9 százalékkal nőhetnek.
- A nyugdíjkorrekciós programot január 1-jéről szeptember 1-jére halasztották.
- A közszférában a reálkeresetek nem emelkedhetnek (korábban 2,4 százalékos reálkereset-emelkedésről volt szó).
- Lemondtak az állami szerepvállalással is járó Új tulajdonosi programról.
- Visszavonták a mégoly vérszegény adó- és járulékcsökkentési programot.

A helyi önkormányzatok és az elkülönített alapok költségvetéséhez egyáltalán nem nyúltak hozzá, csak a központi költségvetés deficitje lett kevesebb 82,4 milliárd forinttal, az Egészségbiztosítási Alapnál viszont a hiány 1,5 milliárd forinttal emelkedett. Számos költségvetési funkció tekintetében felfelé módosították az előirányzatokat a költségvetés első változatához képest (pl. a kórház-finanszírozásnál, az oktatás, a rendvédelem és közbiztonság előirányzatainál).

A pályakorrekcióhoz képest nem volt jelentős a 82 milliárd forintos finanszírozási szükséglet leszállítása. *Az új költségvetés a befektetőket nem hatotta meg, a megrendült bizalom helyreállítására elégtelennek bizonyult.* Kétségtelen, hogy a megszorítások iránya, hogy ti. az új változat a túlfeljett jóléti állami kiadásokat szorította vissza, és inkább a fogyasztást, mintsem a felhalmozást korlátozta, helyes volt. *A beavatkozás mértéke azonban nem volt több kisebb szépészeti műtétnél. Reformértékű elmozdulást sehol sem találhattunk.* A bemutatott korrekciók ideiglenesek, átmenetiek voltak, azaz a megszorított kiadások jobb időben könnyen visszanothettek volna.

2. A 12 pontos intézkedéscsomag⁴⁸⁴ részeként jelentették be, hogy *a magán-nyugdíjpénztárak a kötelező részvényhányad helyett magyar állampapírokat is vásárolhatnak.* Irányát tekintve az

⁴⁸² Akkorra ugyanis már nyilvánvalóvá vált, hogy Brüsszelben másként kezelik az eurózónán belülieket és kívülieket, az ECB a kiszáradt likviditási körülmények közt csak a klubhoz tartozók papírjait fogadta be finanszírozásra.

⁴⁸³ Forrás: Költségvetési törvénytervezet. Magyarul ez azt jelentette, hogy infláció alatti előirányzatokkal lehet csak számolni, hiszen a nyugdíjmelést kivételnek tekintették, és ennél is csak az infláció követéséről volt szó.

⁴⁸⁴ A 12 pont nem volt pontosan nyomon követhető, mert a költségvetési módosítások egy részét például külön számozták.

adott helyzetben ez is helyes döntés volt (jobb lett volna természetesen korábban nem kivezetni a pénztárakat az állampapírok piacáról), de hatását tekintve szinte nullának volt tekinthető. Hiszen a pénztárak csak a friss pénzeket fektethették be szabadon, a részvényhányad értékesítésével nem volt célszerű kísérletezniük, mert ebben az esetben realizálták volna azt a vagyronvesztést, amit addig „csak” virtuálisan szenvedtek el.

3. A *betétekre vállalt garanciák felemelését* is berakták az intézkedési csomagba. Brüsszeli megállapodás szerint az Országos Betétbiztosítási Alap által garantált betétösszeg addig 6 millió forintos határát 13 milliót forintra emelték, e fölé viszont az állam vállalt teljes kifizetési garanciát⁴⁸⁵. Az erről szóló törvényt már néhány nap múlva elfogadta a parlament. Nem értett egyet ezzel a lépéssel Bokros Lajos, mondván, hogy így minden kockázatot levettek a megtakarítók válláról, ami igaz, csak ennél nagyobb kockázatot jelentett volna az, ha nem veszik le. Egyes jelzések szerint már megindult a betétek bankokból történő felvétele, és ennek a folyamatnak az eskalálódását mindenképpen meg kellett akadályozni a bankrendszer stabilitásának fenntartása érdekében. Nyilvánvaló, hogy ha a magyar állam nem vállalt volna a teljes betétállományra kifizetési garanciát, miközben a környező országokban ezt bevezetik, akkor megindult volna a forintbetétek kivándorlása, ami tovább súlyosbította volna a válságot. Ez tehát egy jó időben meghozott olyan intézkedés volt, ami ugyan nem tompította a pénzügyi válságot, de megakadályozta a további romlást, a forint még nagyobb leértékelődését és elinflálódását.

Kétségtelenül megerősítette a törvény szabályozó hatását, hogy elfogadásának napján, október 13-án az Európai Unió, a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank levélben közölte: készek korlátlan segítséget nyújtani, ha a magyar állam bajba kerülne.

4. A 12 pontos csomag tartalmazta a *közpénzügyi és a költségvetési plafontörvény mielőbbi elfogadásának ígéretét*, ami a tűzoltásnál is kevesebbnek bizonyult.
5. Ugyancsak a 12 pontos csomagba varrták bele a *kkv-k finanszírozásának könnyítésére* már korábban bejelentett intézkedéseket. Ezek a következőket tartalmazták:
 - A 2007-2013 közötti Gazdaságfejlesztési Program technológia-fejlesztési pályázataiban enyhítik a belépési korlátot. Így több, romló piaci körülmények közé kerülő vállalkozás tud pályázni.
 - A 2009. évi pályázatokban az előző évben elkönyvelt árbevétel-csökkenés nagyobb lehet. Az érvényben lévő 5 százaléknál 10, illetve 25 százalékot is akceptálnak majd, 10%-ot Közép-Magyarországon, 25%-ot a 33 kiemelten hátrányos térségben.
 - A beruházási pályázatoknál visszamenőlegesen is (már az elbíralt pályázatoknál is), egy százalékkal visszaveszek az elvárt árbevétel-növekedésből, azaz 3-6 százalékról 2-5 százalékra módosul az elvárás.

⁴⁸⁵ A teljes állami garanciavállalást elsőként Írország alkalmazta anélkül, hogy bárkivel is egyeztetett volna, amivel az angol betétek egy részét gondolta átszippkázhatónak megrendült gazdaságának megerősítésére. Ezt követően söpört végig a mentőakciós licit Európán, amiből mi sem maradhattunk ki.

- Enyhítik az UM Mikrohitel feltételeit. A felvehető beruházási kölcsön összege 6 millióról 10 millióra, a futamidő 5 évről 10 évre növekszik. Ha forgóeszköz-hitelt kívánnak a kisvállalkozások felvenni, akkor a két hitelkérelem közötti eddig hat hónapos várakozási idő most egy hónapra csökken.
- Elindul a hitelgarancia-program; a kis- és közepes vállalkozások uniós forrásokból hitelgaranciát kapnak a kereskedelmi bankokon keresztül. A hitelösszeg max. 100 millió forint lehet, aminek akár a 80 százalékára is állami garancia kérhető.
- 50 milliárd forintos refinanszírozási hitelt kapnak a kereskedelmi bankok arra, hogy legalább szinten tartsák a kkv-k finanszírozását. A pénz uniós forrásból és az MFB-től származik. A hitel 10-100 millió forintos összegű lehet, max. 10 éves futamidővel, max. 10 százalékos kamattal.
- 2009 tavaszától 46 milliárd forinttal kockázati tőkealap indul (Jeremi program).

A kkv-k életben tartását és fejlődését segítő felsorolt intézkedések mind helytállóak voltak, és a magyar gazdaság növekedési alapjainak megerősítésére irányultak, illetve az adott helyzetben a gyengülés feltartóztatására. Csakhogy ezek rendre *mind a lehetőség oldalát képviselték*, amivel csak akkor élnek a vállalkozások, ha a piaci kilátásaik jók. A válságban pedig ezek romlottak – 2008 őszén egyre felgyorsulóbban.

A csomag sem részleteiben, sem egészében nem nyerte meg a befektetők bizalmát, amin nem is lehet csodálkozni, hiszen csak nagy jóindulattal volt csomagnak nevezhető, amennyiben az éppen kéznél lévő intézkedéseket összehordták – minden különösebb koncepcionális elrendezés nélkül. Egyetlen tényleges hatású eleme volt: az OBA határon túli teljes állami garanciavállalás a betétekre. Az átszabott költségvetés kb. két hetet élt meg, mert a 20 milliárd eurós megakölcson feltételeként ismét át kellett dolgozni. Az október 20-a utáni héten ugyanis egyre több állam és előrejelző intézmény állt elő a korábbiaknál még rosszabb növekedési pályák vázolásával, amihez nekünk is alkalmazkodnunk kellett.

6. Ugyancsak a 12 pontról elhíresült csomag bejelentésének napján jelentette be az *Államadósság-kezelő Központ*, hogy az állampapírok túlkínálatának csökkentése érdekében 2008 végéig 200 milliárd forinttal csökkent a nettó forint állampapír-eladást, a két hét múlva esedékes 15 éves kötvényt pedig meg sem hirdeti. Ezek a döntések szintén szükségesek voltak, de korántsem bizonyultak elégségeseknek a papírok hozam-emelkedésének feltartóztatásához. Még az sem indította be a piacot, hogy az MNB október második felében bejelentette: hajlandó 50 milliárd forintos keretben állampapírokat visszavásárolni. A túljelentkezés többszörös volt.
7. Az *MNB és az ECB 5 milliárd eurós valutacsere-ügylete* sem segített – ez már a Brüsszellel folyó tárgyalások eredménye volt -, ami az FX swap ügyletek megolajozását szolgálta. De többszöri kérés ellenére sem fogadta be az Európai Központi Bank a magyar állampapírokat nyílt piaci műveletek keretében.
8. A válságkezelés részének kell tekintenünk azt a kormányzati javaslatot is, amely október 12-én hangzott el a *nemzeti csúcs összehívására* vonatkozólag. Gyurcsány Ferenc miniszterelnök október 18-ra hívta össze azt a 40-50 főből álló grémiumot, amelynek programalkotás, javaslattevés lett volna a feladata. Meghívást kaptak a jelenlegi és egykori közjogi méltóságok, a

frakcióvezetők, az MNB, az MTA 1990 utáni elnökei, a munkaadói és a munkavállalói oldal képviselői, valamint az önkormányzati szövetségek. Feltételezhetően az volt a cél, hogy a befektetőket (és a megahitelt nyújtókat, akikkel már folytak a tárgyalások) meggyőzzék: a politikai szétszakítottság ellenére gazdasági kérdésekben képes a nemzet – ha nagy baj van, és nagy volt a baj – egységes cselekvési programmal kiállni. A miniszterelnök nem kevesebbet várt e sehoiva nem illeszthető nemzeti intézménytől, mint hogy

- jelöljék ki az euróbevezetés új dátumát,
- jöjjön létre középtávra szóló bérmegállapodás,
- egyezzenek meg a nyugdíjreformról,
- állapodjanak meg a szociális rendszer megújításáról,
- dolgozzák ki az oktatási és képzési rendszer hosszú távú fejlesztési koncepcióját.

Vagyis jussanak megegyezésre azoknak a politikailag érzékeny kérdéseknek az eldöntésében, amelyekre a kormány sem volt felkészülve. (Feltűnő, hogy az egészségügy és az önkormányzatok kérdése hiányzott a listából.) Úgy is fogalmazhatunk, hogy a kormányzati felelősséget kívánta a miniszterelnök megosztani, kifelé pedig prezentálni az egységet.

Ám előre látható volt, hogy a nemzeti csúcs a válságkezelés szempontjából fiaszó lesz. Az is lett. A rövid felszólalásokból álló tanácskozáson nincs esély semmiféle javaslat kidolgozására, nem hogy a felsorolt nagyhorderejű kérdések eldöntésére. Mindenki hozta a maga formáját. Csak az MDF vette egyedül komolyan a feladatot, és nagyon radikális költségvetési stabilizációs programmal állt elő. A miniszterelnök a válsághangulat csitítását tartotta feladatának. Orbán Viktor, az ellenzék vezére arra szólított fel, hogy senki ne támogassa a kormányt, helyette a Fidesz növekedés-vezérelte válságmegoldó programja mellé sorakozzon fel. Sem az egység, sem a program nem manifesztálódott. A nemzeti csúcst a válságkezelés szempontjából inkább kontraproduktívnak, mintsem hasznosnak kell minősítenünk – a kezelés elvileg lehetséges mozgásformája mondott gyakorlatilag csődöt.

Ezt követően azonban megerősödött egy adott szituációban konstruktívnak tűnő, hosszabb távon azonban mindenképpen destruktív hang: Demján Sándor, aki korábban mindenkor az adó- és járulékcsökkentés szükségessége mellett tört lándzsát, a nemzeti csúcson amellel tette le a voksát, hogy ne legyen semmiféle adómérséklés, mert az növelné a befektetők kockázatérzékelését. Ez így, és csakis így helytálló volt, mert a befektetők valóban nyugtalanabbak lettek volna, ha az adócentralizáció mérséklését a kormány a deficit növelése árán hajtja végre. De a reformokkal megalapozott kiadáscsökkentéssel megtámogatott adómérséklésnek hívei lettek volna. A hangadó nagyvállalkozó megnyilatkozása azonban hónapokra megint kiiktatta a növekedést segítő, reformalapú gazdaságpolitikának még a szóba hozatalát is.

9. Ha valaki október utolsó dekádjáig még nem értesült volna arról, hogy milyen nehéz helyzetbe került az ország, akkor erre a Monetáris Tanács október 20. és 22-i döntéseiből rádobbenhetett. Az október 20-i rendes kamatdöntő, ülést azzal zárták, hogy változatlanul hagyták a jegybanki alapkamatot. Egy nappal később azonban rendkívüli kamatdöntő ülésre hívták össze a tagokat, és a Tanács október 22-én délelőtt *3 százalékponttal megemelte az*

alapkamatot. A lépés váratlan és nagymértékű volt. A 11,5 százalékos alapkamat akkor egyedülállóan bizonyult térségünkben. (Romániában is csak 10,25 százalékon állt az alapkamat.)⁴⁸⁶

E drasztikus kamatdöntés különösen annak fényében tűnik durvának, hogy az MNB akkor már tárgyalt a Valutaalappal, amely Brüsszellel együtt 9 nappal korábban kinyilvánította: kész Magyarország megsegítésére. Komoly okának kellett annak lenni, hogy a Monetáris Tanács lényegében másfél napon belül így megváltoztatta a véleményét. (Ezt az okot nem sikerült kideríteni. Mert az arra való hivatkozás, hogy a Tanács nem vállalta az október 23-ai magyar zárva tartás miatti kockázatot, nagyon gyenge. Hiszen október 20-án is lehetett tudni, hogy három nap múlva Magyarországon nemzeti ünnep lesz, és ennek kockázata van.)

A kamatemelés veszélyes fegyver felvételét jelentette, mert igaz, hogy egyfelől azt üzenete: a jegybank kész megvédeni a forintot, másfelől viszont ha nem rettent el a befektetőket, akkor a monetáris szigor olaj lehet a tűzre, és a befektetők diktálnak az árfolyam-kilengésekkel a jegybanknak. Az MNB a spekulációt akarata megdrágítani, és erre szolgált a kamatnövelés. A forint elleni spekulációt ugyanis forinthitelből finanszírozták a befektetők, és ennek drágítása költségessé tette számukra a devizapozíciók kiépítését. Csak az nem világos, hogy ha jegybank a spekulációval akart szembeszállni, miért nem előbb emelte meg a kamatlábat, és miért gondolta még október 20-án is tarthatónak a 8,5 százalékos alapkamatszintet. A piacok felől a jegybank kapkodónak tűnt, s ezért nem tudta a bizalmat erősíteni.⁴⁸⁷

A kamatemelés rövidtávon megtette a hatását, a forintgyengülés feltartóztatódott, és a hónap végéig némi erősödés is mutatkozott. Valószínű azonban, hogy nem lett volna hatásos, ha rövid időn belül nem jelentik be a Valutaalappal, Világbankkal és Brüsszellel létrejött hitel-megállapodást.

10. Az őszi válságkezelés leghatásosabb eszközének kétségkívül a *20 mrd eurós nemzetközi pénzügyi mentőcsomag* bizonyult. A hitel összege lényegesen meghaladta a várakozásokat, amelyek 10-12 mrd euróban gondolkodtak. Az „elrettentő” méretű csomag összegét a 2009. évi állami és banki finanszírozási szükséglet alapján számolták ki, ha egyetlen eurócenthez sem tudnánk a piacról hozzájutni. Döntő része a magyar államadósság finanszírozására szolgált, de kb. 20 százalékát (600 mrd forintot) biztonsági célból elkülönítettek az esetleg szükségessé váltó bankmentésekre. Az összeg a magyar GDP kb. egyötödét tette ki, kétszerese volt a külföldiek kezén lévő állampapír-állománynak, és meghaladta az MNB devizatartalékait.⁴⁸⁸

A teljes összegből 12,5 mrd eurót az IMF, 6,5 mrd eurót az EU és 1 milliárdot a Világbank vállalt finanszírozni. A kölcsön megszavazásakor az unióban mindössze 12 milliárd euró állt rendelkezésre az eurózónán kívüli tagállamok megsegítésére. Az, hogy ennek mi megkaptuk több mint a felét, egyfelől utalt a magyar diplomácia sikerére, másfelől arra, hogy az unió

⁴⁸⁶ Izlandon is „csak” 12 százalékos volt az alapkamat, ezt nem sokkal később 18 százalékra emelték.

⁴⁸⁷ Az október 9-i 249,25 forintos euróárfolyam egy nap múlva 264,03 forintra ugrott, ami a legnagyobb változás volt a hónap folyamán. Igaz, október 13-14-én 252-253 forint körül tanyázott az árfolyam, de 15-től újból töretlenül gyengült, a hét végéig 267,35 forintra. A kamatdöntés napján, október 20-án is 266,19 forinton állt az euró árfolyama. Ilyen előzmények után nem sok érv szólhatott a kamatemelés elmaradása mellett.

⁴⁸⁸ Jaksity György véleménye szerint a spekuláció elrettentésére 2000 md forint is elég lett volna, vagyis kevesebb, mint a kapott összeg fele.

fejlett államainak is erős érdekeltsége volt a magyar gazdaság összeomlásának megakadályozására, bankjaik és cégeik – s ezáltal saját gazdaságuk – mentésére. Egy esetleges magyar államcsőd nem lett volna Magyarországra lokalizálható. S ez utóbbinak lehetett feltehetően szerepe abban is, hogy a Valutaalap nem kért sem strukturális változásokat felmutató gazdaságstabilizációs programot, sem pedig nulla szaldós államháztartást.

A hitel után 0,25 százalékos rendelkezésre tartási járulékot kell fizetni, kamata 5-6 % (ami a fele volt az akkor fizetendő forrásoknak), 3-5 év alatt kell törleszteni. A megállapodásbeli feltételek teljesülését az IMF negyedévenként vizsgálja. Az utolsó részlet 2010 márciusában esedékes. A kölcsön aláírása után azonnal felvettük az első részletet, 6,9 mrd eurót.

A meghitelnek több szerepe is volt. Jelezte, hogy a fejlett világ kész Magyarország mellett kiállni, a Valutaalap hitelképesnek tart bennünket, masszív akadályát képezte mindenféle spekulációnak, bőséges forrást jelentett arra az esetre, ha mindenféle finanszírozási csap eldugulna, mérsékelte a magyar bankrendszer kockázati szintjét, bizalmat kelthetett az állampapírokba fektetők körében, és megőrizte a magyar lakosság bizalmát a forintban. Már aláírásának a híre is forinterősödést és hozamesést váltott ki az állampapírpiacra. A pénzügyi konszolidáció annak ellenére is folytatódott, hogy november elején a Fitch és a Moody's leminősítette államadósságunkat. A piac nem reagált erre a véleményre.

A nemzetközi mentőöv kérése és elfogadása túl nem becsülhető tett volt a valutaválságon keresztül fenyegető államcsőd elkerülésében. Feltételül új, reális várakozásokra épülő költségvetést kellett bemutatnunk, amelyben a kabinet – a tovább mérséklődő bevételek ellenére is vállalja a deficit 0,3 százalékpontos további csökkentését.

A 2009. évi költségvetés harmadik variációja – amely végül is a decemberben elfogadott lett – a pénzügyminiszter akkori véleménye szerint a „legpesszimistábbra szabott makrogazdasági pályán” alapult. Ezt nyilván arra értette, hogy az akkori brüsszeli prognózis szerint az unió 2009. évi növekedése 0,2 százalékos lesz, ezen belül a magyar gazdaságra 0,7 százalékos visszaesést jeleztek. Ezzel szemben a pénzügyminisztérium 1 százalékos recessziót tartalmazó pályára építette fel az új költségvetést. Ebben – keresleti oldalról – már csak az áru- és szolgáltatás-export/import tartalmazott pozitív előjelű számokat (az export 3,9, az import 2,4%-os növekedését), a háztartások fogyasztása már 3,1 százalékkal csökkent (a foglalkoztatás 0,6%-kal), a beruházások pedig 0,9 százalékkal. A visszaesés ellenére az infláció mértékét 4,5 százalékra emelték, ami nyilvánvaló ellentmondást tartalmazott.⁴⁸⁹ Információm szerint a Valutaalap a költségvetés újratervezésekor 2,5 százalékra tette a magyar gazdaság 2009-ben várható recesszióját. Akkor ez volt a legpesszimistább prognózis. A pénzügyminisztériumnak nyilván megint Brüsszelhez kellett igazodnia, mint az első költségvetés összeállításakor is.

Az előző költségvetéshez képest a nominális GDP 800 milliárd forinttal volt kisebb, ebből kellett kikerekíteni a 80 milliárd forinttal alacsonyabb deficitet. A bevételek kb. 300 milliárd forinttal voltak kisebbek az előző verzióénál, a kiadásokat 400 milliárd forinttal kellett visszafaragni. Az alkalmazott megszorítások kivétel nélkül a fogyasztást érintették, amit

⁴⁸⁹ A PM-től származó anekdotikus információ szerint 3,9 százalékról azért emelték fel 4,5 százalékra az inflációs prognózist, mert a Valutaalap 290 forintos euróárfolyam prognosztizálását javasolta. (Ez viszont a a meghitel nyomán is konszolidálódó pénzügyi helyzetnek mondott ellent.)

helyesnek vélhetünk, és olyan döntéseket is tartalmaztak, amelyek tabukat döntögettek, és gesztusértékű korlátozásokat is felvonultattak.

- A nyugdíjkorrekciós programot tovább halasztották, ez kb. 970 ezer főt érintett, és 18 milliárd forintos megtakarítást eredményezett.
- A 13. havi nyugdíjat csak a nyugdíjkorhatárt elérők kaphatták meg (kivéve a rokkantnyugdíjasokat) és 80000 forintban maximálva.
- A közszférában teljes bérfagyasztást hirdettek, cserében nem kértek létszámleépítést (130 milliárd forintos nettó megtakarítás, kb. 760 ezer alkalmazottat érint.)
- A közszférában eltörölték a 13. havi fizetés rendszerét.⁴⁹⁰
- A nyugdíjszámításnál az alacsonyabb bérmutató alapján 5,6 százalékos emelés helyett 3,1 százalékos jött ki, ebből is megtakarítottak 25 milliárd forintot.
- A nyugdíjminimum változatlan maradt, és ebből következően minden juttatás nominálértéke is, ami ehhez kapcsolódik (gyes, gyet).
- Vállalták, hogy nem emelkednek a miniszteri fizetések, az állami cégek vezetőinek bérét 10 százalékkal csökkentik, és ebben a körben eltörölnek mindenféle prémiumot.

Az elfogadott államháztartási törvény szerint az 1,9 százalékos elsődleges egyenleget a 4,5 százalékos kamategyenleg rontotta le, s így jött ki a GDP 2,6 százalékában meghatározott ESA '95 szerinti hiánymutató. Veres János pénzügyminiszter ennek betartását további megszorítások árán is vállalta.

Ezt a költségvetést, s főleg annak parlamenti elfogadását – a kisebbségben lévő kormány előterjesztésében – a piac némileg megnyugodva tudomásul vetette. Az országgal szembeni bizalmatlanság mérséklődését jelezte az év végére 265 forintra lecsökkenő euróárfolyam. S mindezek után a jegybank 1,5 százalékpontot vissza is vett az októberi 3 százalékos emelésből.

11. November 7-én a *PSZÁF felfüggesztette 26 ingatlanalap kifizetéseit*. Noha ez a gyakorlat Európában ismeretes, nálunk ilyesmire még nem volt példa. A döntést a jegybank és több kereskedelmi bank is bírálta. Ám miután a befektetők megrohanták az alapokat, fennállt annak a veszélye, hogy fizetéseképtelenné válnak – különös tekintettel az aktuális likviditási válságra is. (Az alapok 2008. februárban még 591 milliárd forintos vagyonnal rendelkeztek, október végén azonban már csak 433 milliárddal.)

November 17-én az országgyűlés az alapok működése szempontjából kulcsfontosságú döntéseket hozott. Eszerint

- az alapok portfóliójuk 50 százalékáig hitelt vehetnek fel, amit likviditásuk biztosítására használhatnak fel,

⁴⁹⁰ Ezt december végén részben feloldották a közszféra kilátásba helyezett sztrájkjától megrettenve. Az érdekképviselőkkel kötött megállapodás szerint 180 ezer forintig mindenki megkapja a 13. fizetést – havi részletekben. Efölött havi 15 ezer forintos juttatás jár.

- nyílt végű konstrukcióikat zártvégűvé alakíthatják át,
- a visszaváltási-elszámoltatási idő az addig megszokott 3 nap helyett 90 napra emelkedik, ettől ugyan el lehet térni, de a 30 napon belüli kifizetéshez a PSZÁF engedélyét kell kérni.

Az új feltételekkel a kereskedés 2008. november második felében újraindult.

Bár a felfüggesztés valóban durva lépés volt, a kialakult pánikhelyzetet feltehetően csak így lehetett hatékonyan leszerelni. A forgalmazás viszonylag hamar újraindult az alapokat és a befektetőket is védő új szabályok mentén. (Egyfelől sikerült a tüzet eloltani, másfelől tűzbiztos nyílászárókat beépíteni.)

12. November 13-án a Gazdasági Csúcson tartott prezentációjában Bajnai Gordon, fejlesztési és gazdasági miniszter *1400 milliárd forintot kitevő átfogó programot* jelentett be, amellyel 2009-ben és 2010-ben a kormány az uniós pénzekre támaszkodva kívánja a kis- és közepes vállalkozások helyzetét javítani.

A program forrása: 2009-2010-ben a vállalkozásoknak jutó uniós források 33 százalékra emelkednek a 2007-2008 közötti évekre jellemző 17 százalékról. Ebben az időszakban az Új Magyarország Fejlesztési Tervből 50-70 százalékra emelkedik a vállalkozások támogatási aránya, az előlegfizetés pedig 40 százalékra. Ezek összességében mintegy 500 milliárd forintot tesznek ki. Emellett az Új Magyarország Vidékfejlesztési Program forrásaiból 400 milliárd forint támogatást fognak folyósítani. E program teljesítése érdekében átcsoportosításokat hajtanak a végre a korábban megszabott keretek között, egyértelmű prioritást adva a cégeknek.

A miniszter az átfogó programban ismertette a korábban meghozott döntéseket, így a likviditás javítására megindított mikrohitel-programot, a kkv-kat finanszírozó 50 milliárd forintos hitelkeretet, az MFB hitelezési konstrukcióit, a hitelgarancia-programot, a felállítandó kockázati tőke alapot, a kamattámogatást. A program új elemeként került ismertetésre

- az automatikus kis- és középvállalkozások projektje, amelynek keretében 1-50 milliós forintos pályázati összeggel lehet jelentkezni, a támogatási arány 50-70 százalékos, és a pályázatok teljes átfutási ideje 3-5 hét;
- a munkahely-megtartást szolgáló lépések: térségi válságkezelő alap, járulékkedvezmény a munkahelyek megtartásáért 5-50 fős vállalkozásoknak (ennek keretében 100 ezer meglévő munkahely megtartására lesz elegendő forrás, és 20 000 új munkahely hozható létre);
- külső piacbővítő lépések (gazdaságdiplomáciai offenzíva Kína, Oroszország, Közép-Kelet és a Balkán irányába, továbbá 2300 exportőr kkv támogatása, beszállítói programok);
- belföldi keresletélénkítés (1800 milliárd forintos új építőipari megrendelés 250 iskola felújítására, 1000 km alsóbbrendű út felújítására, Brüsszelben eldöntött nagyprojektek indítása, panelprogram, távhő-korszerűsítés, lakásfelújítás, 200 milliárd forintos infokommunikációs fejlesztés, 100 milliárd forintos gépbeszerzés).

5.2.1. A Magyar Nemzeti Bank szerepe a válságban

A Magyar Nemzeti Bank 2008 októberétől feladatának tekintette a kiéleződött pénzügyi-likviditási feszültségek oldását, a bankrendszer működőképességének helyreállítását. Eleinte mind a költségvetéssel, mind a bankrendszerrel szemben túlzottan – és a kialakult szituációban megengedhetetlenül – konzervatív elveket követve ténykedett. Az előző évek fiskális expanzióját elítélő bank csak egy idő után (azaz késlekedve) szállt be az állampapírok másodlagos piacába vevőként. A kereskedelmi bankrendszer likviditási feszültségeit oldandó is eleinte tartózkodott az ún. nem szokványos monetáris politikai eszközök alkalmazásától. Az MNB (önérzeteskedésére is visszavezethető) rugalmatlansága káros volt, nem segítette kellő időben és mértékben a pénzügyi válságot okozó szűk keresztmetszetek feloldását, hanem hozzájárult annak reálgazdaságra való ráterhelődéséhez is.

A jegybank október második felétől aktívabbá vált, az általa ekkortól bevetett eszközök összefoglalóját tartalmazza a következő táblázat.

15. táblázat

**Az MNB által bevezetett eszközök és intézkedések
2008 IV. negyedévében**

Eszköz megnevezése	Bevezetés időpontja	Gyakoriság	Eszköz célja
Forintlikviditást bővítő intézkedések			
Állampapír-vásárlási akciók meghirdetése	Okt. 17.	hetente	A hazai hitelintézetek forintlikviditási helyzetének támogatása
Változó kamatú, hathónapos fedezet-hiteltender	Okt. 21.	hetente	A hazai hitelintézetek forintlikviditási helyzetének támogatása
A egynapos jegybanki hitel és betét kamata által meghatározott kamatfolyósó szélességének az irányadó eszköz kamatszintje körüli ± 50 bázispontra történő mérséklése	Okt. 21.		A hazai hitelintézetek forintlikviditási helyzetének támogatása
Fix kamatú, kéthetes fedezett-hitel tender	Okt. 21.	hetente	
A jegybanki hitelműveletek során elfogadható fedezetek körének bővítése	Okt. 28-tól		A hazai hitelintézetek forintlikviditási helyzetének támogatása
A kötelező tartalékráta 5 százalékról 2 százalékra történő csökkentése	Nov. 24.		A hazai hitelintézetek forintlikviditási helyzetének támogatása
Devizalikviditást bővítő intézkedések			
Kétoldalú (euró- és forintlikviditást nyújtó) változó kamatú jegybanki O/N FX-swap gyorstenderek	Okt. 13.	naponta	A partnerlimitek miatt lecsökkent FX-swap piaci devizalikviditás bővítése
Eurólikviditást nyújtó O/N FX-swap rendelkezésre állás	Okt. 16.	naponta	A magyar bankrendszer eurólikviditásának bővítése

Forrás: Magyar Nemzeti Bank Jelentés az infláció alakulásáról 2009. február

Az alkalmazott eszközök eredményességéről az MNB szakértői a következő megállapításokat tették 2008. november végén: „A piacok funkcionálásában ugyan némi javulás bekövetkezett, továbbra sem állt helyre a normális üzletmenet. A nem megfelelő működés következtében az egyes piacokon inkonzisztens hozamszintek alakultak ki.”⁴⁹¹ 2009. februárban azonban már jelezni tudta a bank a javulást: „A bankok közötti bizalom visszatérését mutatgatja, hogy a likviditás elsődleges újraelosztása alapvetően ismét a bankközi fedezetlen forintpiacon valósul meg. A forintlikviditással kapcsolatos sűrűlódások enyhülése mellett a devizalikviditási problémák tekintetében is javulás volt megfigyelhető. Ebben szerepet játszott, hogy nem vált valóra az a félelem, miszerint a külföldi

⁴⁹¹ Jelentés az infláció alakulásáról 2008. november 22. o.

tulajdonban lévő hazai hitelintézetek anyabankjai az FX-swap piac kiszáradása esetén nem segítik ki leányaikat.”⁴⁹²

A jegybank 2008 utolsó hónapjaiban valamelyest lazíthatónak vélte a kamatpolitikát, három alkalommal csökkentette az októberben 11,5 százalékra növelt alapkamatot. Novemberi rendes kamatdöntő tanácskozásán a Monetáris Tanács 50 bázispontos vágásról döntött, majd december 8-án, rendkívüli ülésen ismét 50 bázispontos csökkentésről született határozat, s végül december 22-én is ugyanekkora vágást eszközöltek. A három kamatvágás közül árfolyam-oldalról csak a december 8-i, rendkívüli MT-ülésen született döntés volt alátámasztva, ez előtt határozottan erősödött a forint

Abban, hogy a nemzetközi pénzügyi válság különösen sérülékeny magyar gazdaságot ért el – mint már említettük – nagy szerepe volt a 2004 után felfutó devizaalapú hitelezésnek. Ám, hogy a forinthiteleket kiszorító devizahitelek elterjedéséért ki volt a felelős, a mai napig is vitatott. Sem a fiskális, sem a monetáris politika nem ismeri el a felelősségét. Úgy véljük, hogy a devizában történő eladósodás általánossá válásáért a jegybanknak csak közvetett felelőssége vethető fel. Tény, hogy nem volt elég erélyes a bankok stabilitásának védelme érdekében, de amikor például a jenhitelekkel kapcsolatban kifejezte erős ellenérzését, az érintett kölcsönt nyújtók mély felháborodásuknak adtak hangot, és kikérték maguknak, hogy jegybank ilyen tesz a felügyelettel karöltve. Tény, hogy az erős árfolyam kialakításával maga is hozzájárult annak a látszatnak az erősítéséhez, hogy a devizahitelek felvételével nemcsak a szükséges használati érték élvezetéhez juthat hozzá az adós, de jól jár a forintnál alacsonyabb kamatokkal és az erősödő árfolyammal együtt csökkenő törlesztő-részletekkel is. Vagyis hozzájárult a nulla kockázatú játszma illúziójának fenntartásához. Tény, hogy az MNB csak a kamatpolitikára koncentrálna vélte védhetőnek kitűzött inflációs célja teljesülését. Tény, hogy a kamatszintet hosszan tartotta az indokoltnál magasabb szinten, hogy olyankor is emelt, amikor az nem volt indokolt, illetve a szükségesnél óvatosabb volt a kamatvágásokat illetően. Tény, hogy teljes téveszme volt a részéről, hogy szigorú monetáris politikájával ellensúlyt tud képezni a laza fiskális politikával szemben. De az eredendő bűnt nem a jegybank követte el, hanem az a politika, amely 2001 után fiskális túlköltekezéssel kívánt voksokat szerezni (megtartani) magának. Ebben kétségtelen a kormányzat elsődleges felelőssége, de másodsorban az az ellenzék is felelős a kialakult, magas adósságállománnyal terhelt helyzetért, amely nem figyelmeztetett a fellazuló fiskális politika veszélyeire, ellenkezésképp, minden megnyilvánulásában minden téren folyamatosan több állami finanszírozást követelt. Az ellenzék minden megszorító, pályakorrekciót megcélzó stabilizációs intézkedést ellenezett - a reformok teljes elvetése mellett. A magyar pénzügyi/gazdasági válság kialakulásáért tehát elsődlegesen a magyar politikai osztály a felelős, amely fellazította fiskális politikát. De a jegybank rossz döntéseivel - a helyes döntések elmaradása, késlekedve történő meghozatala mellett - *hozzájárult a válság elmélyüléséhez*. Ezek közül a következőket emeljük ki:

- Az MNB Monetáris Tanácsa rosszul döntött, amikor 2008 áprilisában és májusában kamatot emelt – erős és erősödő forint mellett (május végén 247 forintos euróárfolyam volt). Ezzel nemcsak a gazdaság versenyképességét rontotta – a már lanyhuló exportütem mellett -, de elhitette a háztartásokkal (és minden potenciális kölcsönigénylővel), hogy nyugodtan fel lehet venni a devizahitelt, mert a forint erősödik, az MNB tartja az erős kurzust.
- 2008 szeptemberében, amikor a világban már recesszió volt, az olaj- és nyersanyagárak pedig zuhantak, a forint azonban még viszonylag erős volt (augusztus végén 238,21,

⁴⁹² Jelentés az infláció alakulásáról 2009. február 25. o.

szeptember végén 243,17 ft/euro), az MNB stábjá latolgatta egy esetleges defláció bekövetkeztét. Mivel ezt rendkívül veszélyesnek tartotta – megelőzendő – tudatos árfolyam-gyengítésbe kezdett. „Ki akartuk robbantani a 260-ról a forintot, mert deflációtól tartottunk, és ez lenne a legrosszabb a gazdaságnak.” – idézte az egyik jegybanki vezető véleményét a Figyelő.⁴⁹³ Miután azonban kiengedte az MNB a gyeplőt, az árfolyamot nem lehetett visszaterelni – csak az IMF-Eu-hitelcsomag elfogadását követően – a 260 forintos eurós szint közelébe.

- Az államcsőd (fizetésimérleg-válság) veszélyének közelkerülésében az MNB-nek közvetlen felelőssége is volt azért, hogy olyan alacsony szinten tartotta a devizatartalékokat, ami nem nyújtott elégséges fedezetet még a rövid lejáratú adósságokra sem. Az adósság/tartalék aránya ennek következtében nálunk nemzetközileg is kirívóan alacsony volt, amit a válság kitörésekor a befektetők joggal magas kockázatúnak ítélték. S így került be Magyarország a legveszélyeztetettebb országok körébe, s nem pedig a gyenge reálgazdasági teljesítmény okán – mutatott rá erre helyesen Surányi György.⁴⁹⁴
- 2009 elején az MNB azt kommunikálta, hogy az inflációs cél gyengébb árfolyamot is elbír. „Ezt döbbszent csend fogadta ...Mindenki tudta, hogy ez felhívás keringőre..., mindenki kívárt, aztán beindult a gyengülés” – idézi a Figyelő egy devizakereskedő véleményét.⁴⁹⁵ Vagyis a jegybank olyan jelzést adott a piacnak, hogy nyugodtan mehetnek a forint ellen.
- A Monetáris Tanács – mint már említettük – 2009 januárjában kamatot csökkentett, ami önmagában is gyengítette a forintot akkor, amikor a devizakereskedők már egyébként is beindultak.
- A jegybank nagyobb mértékben is vásárolhatott volna a másodlagos állampapírpiacra – megelőzendő annak kiszáradását. Erre azonban csak 2008 vége felé, megkésve szánta el magát.
- Hiba volt késlekedése az EU források forintra váltásánál is. Sőt, amikor a lengyelek bejelentették, hogy az EU-tól érkező forrásokat a bankközi devizapiacra zlotyra váltják, így erősítve többletkereslettel a valutájukat, az MNB azt kommunikálta, hogy nem követi ezt az utat. (Néhány hét múlva mégis hasonló megoldást alkalmazott.)

5.3. Rövid összegző

A válság mélységének csökkentésére és eszkalációjának feltartóztatására hozott 2008. évi *intézkedések zömükben szükségesek voltak*. Vitatható volt a költségvetés második verziójának betervezése a nemzetközi intézményekkel való megállapodás előtt. Ártani nem ártott, de nem is használt. S mint ahogy erre utaltunk, nincs elégséges információnk annak megítéléséhez, hogy vajon valóban szükséges volt-e az október 22-i 3 százalékpontos kamatemelés, nem lett volna-e olcsóbb megoldás az IMF-fel és Brüsszellel folyó, akkor már előrehaladt tárgyalások kiszivárogtatása. Mindenesetre a jegybank november és december végi, s még inkább a 2009. január végi kamatvágása azt az érzetet keltette, hogy bár nem volt minden tekintetben megalapozott a

⁴⁹³ Figyelő, 2009. március 19-25. 15. old.

⁴⁹⁴ Élesen bírálta Surányi az MNB-t. Népszabadság, 2009. március 12. 18. old.

⁴⁹⁵ Figyelő, 2009. március 19-25. 16. old.

kamatcsökkentés (a januári kifejezetten téves volt!), a Monetáris Tanács mielőbb szabadulni kívánt a magas kamat terhétől (nem úgy, mint a 2003. novemberi 3 százalékpontos emelést követően).

Felvethető, hogy a válság kezelésének folyamatában foganatosított intézkedések inkább *ad hoc ötletek* voltak a lehetséges cselekvés halmazán, mintsem komplex csomag részei. Ez igaz, csakhogy szeptember végétől bekövetkezett gyors változások gyors döntéseket igényeltek, és nem volt mód mélyebben átgondolt, egymáshoz jobban illeszkedő kezelési módok kidolgozására.

EI nem vitatható, hogy a válságkezelés folyamán a *legeredményesebb eszköz a nemzetközi intézmények hitelének elnyerése* volt, ami erős külső védőbástyát emelt az ország köré. Ám a belső folyamatok kevésbé terelődtek a válság csillapításának irányába. Egyfelől erre nem is volt mód, előéletünk után nem folytathattunk anticiklikus költségvetési politikát. Sőt, további költségvetési stabilizációra kényszerültünk a külső forrásigény mérséklése érdekében, amit csökkenő bevételek mellett egyre nehezebb volt teljesíteni. Másfelől a piac élénkítésére felhasználható uniós források anticiklikus hatása – amelynek érvényre jutása határozott kormányzati szándék volt – nem tudott effektívvé válni, a beruházások indításának piaci feltételeit ugyanis nem tudták megteremteni. A kevésbé piacérzékeny uniós nagyprojectek 2008 őszén késésben voltak.

A megkerülhetetlenül szigorú költségvetési politika mellett, ami szigorú jövedelempolitikával is párosulva hosszabb távon hatott, a rövid távon ható *monetáris politikának sokkal rugalmasabbnak és lazábbnak kellett volna lennie*. Különösen a megszerzett megahittel a háta mögött nagyobb mértékben kellett volna hozzájárulnia a hitelezés indokolatlan, szűk keresztmetszeteinek feloldásához. Abban, hogy a hitelszűke is hozzájárult a gazdasági recesszió elmélyüléséhez, a jegybank túlzottan konzervatív magatartásának is szerepe volt.

Az ősz folyamán rövid időintervallumokban követték egymást a különféle nemzetközi prognóziskészítő intézmények egyre mélyebb és mélyebb válságra való előrejelzései. Az unióra nézve is hamar fel kellett adni a stagnálás scenárióját. Az egyre borúsabb prognózisok még csak sejteni sem engedték a válság mélypontját. A szokásos második félévre vonatkozó derűsebb várakozások is elmaradtak ezúttal. Ilyen körülmények közt a gazdaságpolitikának – miután a megahitel levegőhöz juttatott bennünket – fel kellett volna készülnie a várt 1 százalékosnál mélyebb recesszióra: hogy fogja azt költségvetési oldalról kiegyensúlyozni, milyen jövedelempolitikát kell folytatni, bevetésre készen kidolgozott reformkoncepciókkal kellett volna rendelkezni, vagy legalább is ezek kidolgozását szorgalmaznia. Ám mindez elmaradt. A válságkezelés értékét ezek a meg nem tett lépések erodálják. Ehhez jött két olyan körülmény, amely nem előre lökte, hanem hátráltatta a válságból való kilábolást. Mind a kettőt a szűklátókörű politikai érdek kondicionálta.

Az egyik a közsféra 13. havi fizetésének december végén megadott engedménye. Ez azt üzenté, hogy a sztrájkfenyegetéssel kikényszeríthető a kormány döntésének megváltoztatása, tehát nincs olyan nagy baj.⁴⁹⁶ A másik, egy „meg nem gondolt gondolat” volt, ami a nemzeti csúcs után tört utat magának. Paradox módon a korábban mindenkor az adó- és járulékcsökkentés mellett kiálló Demján Sándor fogalmazta meg, hogy az adócsökkentés gondolatával most nem lehet előállni. Annyiban igaza volt, hogy ha az adócsökkentésnek nem teremtik meg a kiadások faragásával a

⁴⁹⁶ Az elfogadott költségvetés szerint 2009-ben a közsférában megszűnik a 13. havi fizetés. Ezt módosították szakszervezeti nyomásra úgy, hogy mindenki megkapja a 13. havi fizetés havonta esedékes részét, e fölött pedig havi 15 ezer forint jár. E döntés 119 milliárd forint kiadási többletet eredményezett éves szinten.

fedezetét, akkor valóban nem. De a nagyvállalkozó kijelentése implicite azt is tartalmazta, hogy a kiadások sem csökkenthetők, ami annál is furcsább volt, mert éppen ő szorgalmazta - nagyjából ugyanakkor – a Reformszövetség felállítását. A Reformszövetség pedig azt a feladatot kapta, hogy dolgozza ki bevezethető minőségűvé azokat az államháztartási reformokat, amelyek az államháztartás stabilizálásához és a növekedés alapjainak megerősítéséhez szükségesek.

A kormány szívesen fogadta meg Demján Sándor véleményét, mert általa a vállalkozások felől erős támaszt kapott ahhoz, hogy az „édes semmittevés” mezejére lépjen. A válságkezelés *rövid távú, tűzoltásban felmutatott sikereit így nem egészítette ki hosszabb távra szóló, reformokat tartalmazó cselekvési program*. Amit megtettek, annak értékét virtuálisan lehúzta az, amit nem tettek meg. Virtuálisan, mert a hiátusok elmaradt hasznokban csapódtak és csapódnak le.

II. A válságkezelés csomópontjai 2009-ben

1. Válság és válságkezelés a Gyurcsány-kormány utolsó hónapjaiban (2009. I. negyedév)

2008 végén példátlan prognózisinfláció játszódott le a világban, az előrejelzések egyre rövidebb élettartamúak lettek, és egyre borúsabb képet vetítettek előre 2009-re. Hosszabb távú kitekintésre senki sem vállalkozott, kevesen merészeltek 2010-re is előrejelzést készíteni. Az Európai Unióra és a német gazdaság növekedésére vonatkozó várakozások még októberben is pozitív előjelűek voltak, ám januárban már mínuszba fordultak.⁴⁹⁷ Az IMF ekkor már két százalékos visszaesést prognosztizált Németországra és az euróövezetre. Ekkor kezdett terjedni a nemzetközi műhelyekben, hogy a válság és az utána való helyreállítási periódus nem „v”, hanem „u” alakot fog felvenni, azaz nem lesz gyors felépülés, hanem viszonylag elhúzódó pangással kell majd szembesülnie a világnak.

Január első napjai – a későbbiekhez képest – még viszonylag nyugodtan teltek, a második héten azonban a nemzetközi bizalomhiánynak újabb turbulenciája indult, a globális *pénz- és tőkepiaci válság második hulláma kezdődött*, amely erőteljesen nyilvánult meg a feltörekvő országokkal szemben. Ezen belül is kitüntetett szerepet kapott régióink, amelyet a befektetők leválasztottak a feltörekvő országok blokkjáról hivatkozva arra, hogy itt mélyebb válsággal kell 2009-ben szembesülni. Az euró, amely január 5-én 265,82 forintba került (napi átlagos érték), 8-dikára 275,83 forintot ért, öt nap múlva pedig az ár átlépte a 280 forintos határt is. A hónap végétől már 290 forint feletti árfolyam volt jellemző, majd február közepétől március elejéig a lélektanilag és a bankrendszeri stabilitás szempontjából is kritikusnak számító 300 forint körüli euróárfolyammal kellett együtt élnünk (a svájci frankban eladósodottaknál ez 200 forintos árfolyamot jelentette). A csúcspontot az árfolyam március 6-án jelezte, amikor elérte a 317 forintot is az euró. A külföldi befektetők is aggódtak, és 350-400 forintos euróárfolyamot vizionáltak⁴⁹⁸. *Március 10. után azonban trendforduló kezdődött*, ezt követően enyhén lefelé araszolgotott, de az árfolyam csak április 30-án került 290 forint alá.

Az államcsőd elleni biztosítás (CDS) felára, amely a válság kitörése előtt a magyar gazdaság tekintetében 100 bázisponton állt, majd októberben 600 bázispont közelébe szökött, a nemzetközi hitelcsomag után azonban normalizálódóban volt, és 2009 elején 350 bázisponton tanyázott, az árfolyamromlással egyidejűleg ismét emelkedni kezdett (akárcsak a többi régiós országoké). Február közepén már elérte az 530 pontot, majd márciusban ismét ott állt, ahol októberben.

A forint árfolyama együtt mozgott a régiós valutákéval, és általában is az volt a vélemény, hogy a gyengülésnek ezúttal nincs országspecifikus oka. Annyiban azonban mégiscsak volt, hogy az első negyedéven belül a zlotyi után a forint jelezte a legnagyobb árfolyamromlást, továbbá néhány gazdaságpolitikailag kitüntetett nap után a kilengése nagyobb mértékű volt, mint a többi valutáé.

A január második hetétől folyamatosan romló forintárfolyam, majd annak kritikus szintre, 300 forint fölé való emelkedése *ismét felélesztette az államcsőd veszélyét*. Noha az ősszel kapott nemzetközi hitelcsomag erős támasznak bizonyult, az MNB nem engedhette meg (vagy csak nagyon korlátozottan, amire valószínű sort is kerített), hogy ebből a forrásból interveniáljon a piacon, és így

⁴⁹⁷ Az egyre mélyülő recessziót jelző előrejelzések kb. 2009 júniusáig jellemezték az elemzői piacot.

⁴⁹⁸ A trendforduló március 10-e után kezdődött, amiben szerepet játszottak a svájci és a Magyar Nemzeti Bank intézkedései, a külföldi részvénypiacok javulásának begyűrűződése, továbbá, hogy lassan elültek a forint árfolyamára vonatkozó extrém jóslatok, de leginkább a G20-ak április eleji döntése az IMF hitelkeretének lényeges megemeléséről a válságba kerülő feltörekvő országok megsegítésére (korlátlan).

védje meg a devizaadókat, hárítsa el a bankok beomlásának veszélyét. A helyzet tehát – külső okokból – egyre forrósdott, amire nem lehetett nem válaszolni.

Az első válasz azonban rendkívül rossz volt, amikor is a jegybank január végi kamatdöntő ülésén 50 bázispontos kamatvágást hajtott végre – ennek hibás voltát jó féléves késéssel az egyik alelnök nyilvánosan is elismerte. A másik válasz sem hozott sikert, a Gyurcsány Ferenc által február 16-án meghirdetett új program.

1.1. A február 16-i új gazdasági program előzményei

A Pénzügyminisztérium 2009. január 21-én hozta nyilvánosságra a Brüsszelnek készített és benyújtott, felülvizsgált konvergencia programot. Ezt az IMF-EU-IBRD-től kapott gigahitelhez kapcsolódó IMF elvárások szerint állították össze, s lényegében ez jelentette a 2009-re elfogadott költségvetés (harmadik változatú) gazdasági alapvetését is.

Az év eleji várakozások – nem sokáig –, de ehhez a programhoz kapcsolódtak, amely – különösen a később történtek fényében – rendkívül optimistának bizonyult.

16. táblázat

A felülvizsgált konvergencia program főbb makrogazdasági mutatói
(előző év = 100 %)

Mutatók	2008	2009	2010	2011
GDP	1,3	-0,9	1,6	2,5
Háztartások fogyasztása	1,1	-3,8	1,1	1,4
Bruttó állóeszköz-felhalmozás	-1,0	-0,9	2,5	6,2
Áru- és szolgáltatásexport	6,1	3,9	5,8	8,5
Áru- és szolgáltatásimport	6,1	2,4	5,2	8,2
Infláció	6,2	4,5	3,2	3,0
Foglalkoztatottak	-1,1	-0,6	0,2	0,5
Munkanélküliségi ráta	7,7	8,0	7,7	7,2
Államadósság/GDP	71,1	72,5	72,2	69,0
Államháztartás elsődleges egyenlege/GDP	+0,6	+1,9	+2,0	+2,2
Államháztartás kamategyenlege/GDP	-4,0	-4,5	-4,5	-4,5
Államháztartás egyenlege/GDP	-3,4	-2,6	-2,5	-2,3
EU-27 növekedési ütem	1,4	0,2	1,1	1,8
Világgazdaság növ. ütem EU-n kívül	4,3	2,9	3,8	4,3
Olajár, dollár/hordó	72,4	85,0	85,0	85,0

Forrás: Pénzügyminisztérium

A program még 2008 novemberében állítódott össze, amikor a subprime válság reálgazdasági hatásai Európában még kevésbé mutatkoztak meg. Nem kevésbé azért, mert a korábbi növekedési pálya szűkebb környezetünkben igazán 2008 utolsó negyedében tört meg, amiről az adatok csak 2009 februárjában kezdtek napvilágot látni. A 2008 negyedik negyedére vonatkozó várakozásokban ugyan már megjelentek a lefelé tartó trend jelei, de közel sem olyan mértékben, mint ahogy azt a tényleges folyamatok mutatták.

Főbb makrogazdasági mutatók 2008 magyar gazdaságában
(előző év azonos időszaka = 100 %)

Mutatók	I. félév	III. negyedév	IV. negyedév	December
GDP	101,9	100,8	97,7	n.a.
Végső fogyasztás	101,2	100,8	95,8	n.a.
Bruttó állóeszköz-felhalmozás	96,5	98,5	97,3	n.a.
Áru- és szolgáltatás-export	112,2	103,5	92,2	n.a.
Áru- és szolgáltatás-import	111,4	102,8	91,8	n.a.
Ipari termelés	105,8	98,3	87,5	80,4
Belföldi értékesítés	101,8	97,6	90,3	85,2
Export	107,6	96,1	84,3	73,3
Építőipar	89,9	92,0	94,9	105,5
Kiskereskedelmi forgalom	98,1	98,8	97,8	97,5
Foglalkoztatottak	98,3	99,4	99,3	n.a.
Munkanélküliségi ráta	7,8	7,7	8,0	n.a.
Fogyasztói árindex	106,8	106,3	104,3	103,5
Energiafelhasználás	104,8	98,7	92,3	89,0
Folyó fizetési mérleg, md euró	- 3,7	-2,7	-2,6	n.a.

Forrás: KSH, MNB

A 2008 utolsó hónapjaiban bekövetkezett trendváltást eminensen a külső körülmények erőteljes változása idézte elő, ezt tükrözte vissza:

- a teljes áru- és szolgáltatás-forgalom visszaesése,
- az ipari termelés csökkenésén belül az export dinamikájának a belföldi eladásoknál nagyobb mértékű hanyatlása, jóllehet az utóbbi egy része is - a beszállításokon keresztül - az export zuhanásához kapcsolódott,
- a fogyasztói infláció felgyorsuló mérséklődése, amely a zuhanó olajárakhoz és a felerősödő külső dezinflációhoz kapcsolódott – a gyengülő forintárfolyam ellenére is,
- a fogyasztás IV. negyedévi látványos esése, amit alapvetően a háztartások válság hatására meginduló magatartás-változása váltott ki, amennyiben a hitelek feltételeinek romlása továbbá a bekövetkezett virtuális vagy valóságos vagyonszűkülés a nettó megtakarítási hajlandóság növekedésének irányába terelte a lakosságot; ez vezetett a kiskereskedelmi forgalom nagyobb visszaesésére is.

2009 túlfeszített reményei tehát részben abból adódtak, hogy már a bázist, 2008-at is szebbnek látták a kormányzati prognózist készítőik, mint ahogy az ténylegesen realizálódott. A 2008-ra várt növekedési mutatók mindegyikét felültervezték – még az év utolsó negyedévében is - a kabinetben és a nemzetközi intézményeknél is. A világgazdaság 2008-ban nem 4,3 százalékkal nőtt, hanem csak 3,4 százalékkal, az Unió növekedési dinamikája a várt 1,4 százalékkal szemben 0,9 százalék lett, és a magyar GDP sem gyarapodott 1,3 százalékkal, hanem csak 0,6 százalékkal (ha ezt egyáltalán még gyarapodásnak lehet nevezni). A háztartások fogyasztása stagnált, a beruházások pedig több mint kétszer olyan gyorsan estek, mint ahogy azt az előrejelzők prognosztizálták. A teljes áru- és szolgáltatás külkereskedelemben a negyedik negyedévi hatalmas zuhanás után az éves átlagok 2 százalékponttal alacsonyabbak lettek, mint amit az év vége felé a prognóziskészítők vártak.

A konvergencia-program legoptimistább része a munkaerőpiacra vonatkozott, miszerint mindössze kb. 20 ezer fővel csökken a foglalkoztatottak száma 2009-ben és a munkanélküliségi ráta csak 0,2 százalékponttal emelkedik 2008-hoz képest. A következő évektől kezdve pedig jelentős

javulás várható. Ezt az elképzelést már a 2009 februárjában rögzített adatok is erősen cáfolták, amikor a munkanélküliségi ráta 9,1 százalékra kúszott (több mint 40 ezer fővel nőtt a munkát nem találók száma) – csökkenő foglalkoztatás mellett.

A konvergencia programban foglalt 2009. évi előrejelzés teljesülését nagymértékben megkérdőjelezte az Európai Bizottság január 19-én nyilvánosságra hozott újabb prognózisa. Eszerint az eurózóna 1,9 százalékkal esik vissza, Németország 2,3 százalékkal, de a világgazdaság még fél százalékkal bővül. A magyar gazdaság tekintetében jóval kisebb elmozdulást tartalmazott a prognózis, mint a fejlett világ egészénél, amikor 1,6 százalékban vélte reálisan prognosztizálhatónak a 2009. évi magyar recessziót. *Brüsszel akkor úgy látta - néhány nappal azután, hogy elfogadta a felülvizsgált konvergencia programunkat -*, hogy az államháztartás hiánya a GDP 2,8 százalékát fogja kitenni, a munkanélküliség rátája 9 % lesz, az államadósság pedig a GDP 74 százalékára emelkedik.

A Reuters által 2009. január közepén megkérdezett előrejelzői körben 2009-re átlagban 2,4 százalékos visszaesést jeleztek, a legalacsonyabb 1,3 százalékos volt (a kormány kutatóintézete, Ecostat), a legnagyobb 3 százalékos. (Intézetünk akkor 2,5 százalékos csökkenést vetített előre – ami nagyjából megfelelt az elemzői konszenzusnak.)

A januárban készült prognózisok messze felülírták a november-decemberben készítetteket, aminek költségvetési konzekvenciáira a kabinetnek fel kellett készülnie. A helyzet most is, akárcsak az ősz folyamán, ellentmondásos volt. A reálgazdasági válság mélységének csökkentése – klasszikus válságkezelésként – a költségvetési politika lazítását követelte volna a monetáris lazítással egyetemben. Ugyanakkor az államcsőd veszélyének elhárítása a külső finanszírozási igény mérséklését, a mélyebb recessziós pálya kisebb adóbevételeihez igazodó kiadásfaragást tett szükségessé. A fiskális megszorítás viszont további növekedési áldozatot követelt. A külföldi befektetők bizalomvesztésének elkerülése érdekében folytatott prociklikus gazdaságpolitika szükségképpen mélyítette a recessziót, de ez volt az ára az államcsőddel járó, még nagyobb (beláthatatlan következményekkel járó) visszaesés elkerülésének.

A költségvetési faragás már januárban elindult, amikor 75,6 milliárd forintot zároltak az egyensúlyi tartalékból, majd további 47 milliárdot a közszféra 13. havi fizetésének fedezetére. Ezzel a kiadási oldal még nem csökkent, csak az egyes tételeket átcsoportosították. Valószínűsíthető, hogy ennek az átcsoportosításnak, minthogy bérkiáramlást finanszírozott, reálszféra élénkítő hatása volt ahhoz képest, mintha erre a lépésre nem került volna sor. Február elején további 60 milliárd forintos faragásra kérte fel a miniszterelnök a tárcák vezetőit, ami annyit tett, hogy e keret kitöltésére mindenkinek fel kellett ajánlani a már megszavazott minisztériumi működési előirányzat csökkentését. Ez az elfogadott költségvetéshez képest már valóságos kiigazítást jelentett, igaz, szimplán mennyiségit és korántsem elegendőt.

Dominique Strauss Khannak, az IMF elnökének januári látogatásáról nagyon szűkszavú jelentést adtak ki. Az elnök elfogadta, hogy a vártnál nagyobb visszaesés miatt az államháztartás hiánya 2,6 százaléknál nagyobb legyen a GDP arányában, de kikötötte, hogy az ne haladja meg a 3 %-ot, és reális növekedési pálya kidolgozására szólította fel a kabinetet.

Gyurcsány Ferenc az új helyzetben – korábbi álláspontjait megváltoztatva – 180 fokok fordulatra készült gazdaságpolitikájában. Az országmentő szerepére pályázva (a válságból ő fogja kivezetni az országot) egyfelől januárban két évtized legnagyobb adóreformjának tervéről szólt.

(Decemberben még felelőtlennek nevezte azokat, akik az adórendszer átalakítását sürgették.) Másfelől pedig ismét a reformok éllovasa kívánt lenni, amivel megtörte a 2008. márciusi népszavazást követő reformcsöndet. A nagyobb recesszióból a költségvetésben rövid távú kiigazítási szükséglet következett, a kitörési pontok javítása viszont elmozdulást követelt a korábbi álláspontoktól, attól, hogy nincs itt az ideje az adó- és járulékcsoökkentésnek, és attól, hogy a választásokig további reformlépésekre már nincs lehetőség.

A miniszterelnök kicsit ahhoz hasonló helyzetet érezhetett, mint 2005 elején, amikor a nehéz döntések meghozatalához már túl kevésnek tartotta az időt a választásokig, viszont a semmit tevéshez meg túl hosszúnak. Az időbeli különbség 2009 elején pontosan annyi volt, mint négy évvel korábban. A helyzet viszont rosszabb részben, mert időközben eljutottunk az államcsőd közelébe, ahonnan csak az IMF-IBRD-EU gigacsomagja mentett ki bennünket, részben, mert nem lehetett számítani a külső piacok kiegészítő erejére. Sőt, ellenkezőleg.

A felülvizsgált konvergencia program elfogadásával egy időben a Pénzügyminisztériumban új makropályán dolgoztak, figyelembe véve a tervezett változtatásokat és azt a törést is, aminek következtében a 2008-ra várt növekedési és egyensúlyi adatok is változtak (többnyire romlottak).

18. táblázat

Régi és új makrogazdasági pálya 2009-re
(előző év = 100 %)

Mutatók	Régi pálya	Új pálya
GDP	-0,9	-3-(-3,5)
Lakossági fogyasztás	-2,2	-3 –(-3,5)
Beruházások	-0,9	-5,0
Export a GDP-ben	3,9	-3,0
Import a GDP-ben	2,4	-3-(-4)
Reálkereset	-2,7	-1-(-1,5)
Infláció	4,5	3,7-3,9
Államháztartási hiány/GDP	2,6	2,9
Fizetési mérleghiány/GDP	5,2	4,0

Forrás: Pénzügyminisztérium 2009. február 18.

A táblázatból látható, hogy a növekedés valamennyi keresleti tényezőjét rontotta a Pénzügyminisztérium; a legnagyobb elmozdulást a külgazdasági kapcsolatban jelezték, amikor a várt export-importemelkedéssel szemben kénytelenek voltak a piacok jelentős zsugorodásával szembesülni; ráadásul a nettó exportból is kisebb húzóerő adódott. Elvileg a csomagnak növekedést javító hatással kellett volna rendelkeznie, ez azonban a bemutatott táblázat adatai szerint egyáltalán nem tükröződött. Bár azt nem zárhatjuk ki, hogy a várt kormányintézkedések nélkül mélyebb recessziót kellett volna vázolni.

Az inflációt azonban alacsonyabbnak vélték a konvergencia programbelinél annak ellenére, hogy ez az adat már tartalmazta a közvetett adók emelésének hatását is. A konvergencia programban szereplő 4,5 százalékos infláció (IMF javaslata volt) a szűkülő kereslethez és az előző évről átjövő csekély árhatáshoz viszonyítva túltervezettnek tűnt, amit január végén a Pénzügyminisztérium maga is korrigált, 2,5-3 százalékra. Ehhez képest kell értékelnünk az új program szerinti 3,7-3,9 százalékos drágulási mértéket.

A folyó fizetési mérleg hiánya értelemszerűen csökken akkor, ha a gazdasági teljesítmény nagyobb mértékben zuhan.

A kisebb reálkereset-csökkenés egyrészt az alacsonyabb inflációból, másrészt a tervezett személyi jövedelemadó-rendszerbeli lazításokból következett. Ugyanakkor figyelmet érdemel, hogy a háztartások fogyasztásánál nagyobb visszaesést vártak, mint néhány hónappal korábban a nagyobb reálbér-esés mellett, amit magyarázhat a foglalkoztatás erőteljesebb visszaesésének – nem publikált - prognózisa (a konvergencia programban mindössze 0,6 %-kal számoltak).

Ez lett volna az a reálisabb növekedési pálya, amelynek kidolgozását az IMF elnöke feladatul szabta. Nyilvánosságra hozatalakor azonban egyes piaci előrejelzők már 4-5 százalékos visszaesésnél tartottak, sőt, volt, aki 6-7 százalékra tette a 2009. évi GDP esését a magyar gazdaságban. Szinte versenyfutás volt a tekintetben, hogy ki tud még mélyebb recessziót prognosztizálni, amit egyfelől a tovább romló külső feltételek, másfelől az atipikus hazai válságkezelés visszaesést erősítő hatása kondicionált. Az OECD márciusban minden korábbinál pesszimistább világgazdasági prognózissal rukkolt elő. Az addig stagnáló világgazdasági teljesítménnyel szemben 2,7 százalékos visszaesést mondott a világ egészére, a világkereskedelem zsugorodását pedig 13 százalékra tette. Az OECD országokra 4,3 százalékos csökkenést, ezen belül az USA-ra 4 százalékos, az eurózónára 4,1 százalékos prognosztizált.

Egy ilyen helyzetben valóban *nagyon radikális lépéseket tartalmazó csomagra volt szükség, amelyben tartalékok képződnek a későbbi nagyobb recesszió ellentételezésére is*. A csomag részletes ismertetését (febr. 16.) megelőzően a kormányfő példátlan intenzitású kommunikációs offenzívába kezdett a csomagot felvezetendő, nyilván azzal a céllal, hogy nyugtassa a befektetőket: nálunk minden rendben lesz.

Gyurcsány Ferenc, miniszterelnök ekkor már rég nem rendelkezett azzal az elfogadottsággal, ami nem ébresztett volna kételyeket a befektetőkben. Az őszi beszéd kiszivárogtatott változatából adó általános hitelességvesztésen túl a ráfigyelő közönség arra is emlékezett, hogy a megelőző négy és fél év során menetrendszerűen – az aktuálpolitikai kihívások nyomására - váltogatta a reformokhoz való viszonyát. Ezúttal az év első napjaiban, a 168 óra c. hetilapnak adott terjedelmes interjújában azt érzékeltette, hogy ezután ő lesz a reformok vezéralakja, csak a korábbiakhoz képest okosabb, körültekintőbb és a szükséges lépésekhez sokkal szélesebb körű támogatásokat megteremtő kormányfőként fogjuk megismerni. A miniszterelnök korábbi produkciója után mindez hamisan csengett.

Januárban nagy erővel beindult a kormányzati pr-gépezet, napról-napra érkeztek hírek afelől, hogy a kormányfő nagyszabású, soha nem látott mélységű reformokra készül, s ennek megfelelően kivételes belpolitikai feltételeket szeretne teremteni döntéseihez. Alig akadt nap, amikor ne tudhattuk volna meg, hogy mennyire fontos gazdasági/társadalmi csoportok képviselőivel tárgyal, egyeztet, számol, eleméz. Január végén már jelentősen felfokozott hazai és nemzetközi érdeklődés jegyében került sor az általa kicsikart rendkívüli parlamenti ülésre. Ezt az előzetes beharangozás szerint akár az előző év őszi nemzeti csúcs parlamentáris folytatásának is lehetett gondolni. Január 29-én sor is került a rendkívüli ülésnapra, ahol a kormányfő aránytalanul sokat beszélt a válság általános történeti/nemzetközi feltételeiről, a változások elkerülhetetlenségéről, a megteendő lépések szigoráról. Ezzel szemben csak éppen arról nagyon keveset, hogy konkrétan melyek is lesznek ezek a lépések. Ezzel kapcsolatban azt hangoztatta, hogy bő két hét múlva, a rendes

parlamentari szezonkezdet szokásos miniszterelnöki évnvítő beszédében tudhatjuk meg a program részleteit. Ezek után jogosan merült fel a kérdés: de, akkor miért is kellett a rendkívüli parlamenti ülést beiktatni?

A csalódás rendkívül nagy volt, olyannyira, hogy másnap a forint kiugróan nagyot gyengült - a térségi devizákhoz mérten is. A helyzet ugyanis – mint érzékeltettük – mielőbbi rendkívüli döntéseket követelt, amelyeket - szükségességüket a kabinet el- és felismerve - akkor már mintegy hónapon keresztül lebegtetett. Mindenki találgatta a lehetséges cselekvési irányokat, és várta a konkrétumokat. A felfokozott várakozásokra kitüntetten rossz válasz volt a semmit mondás, a további időhúzás. További időhúzás akkor, amikor már megint égett a ház. A hasonlatnál maradvá: a rendkívüli parlamenti ülés kicsikarása olaj volt a tűzre. Anti-válságkezelés. Kétségtelen, a miniszterelnöknek az év első másfél hónapjában sikerült egyedül kitöltenie a politikai kommunikációs teret, ám a szükséges válságkezelés szempontjából a legrosszabb módon, mert nagy változásokat ígérő kommunikációjával lényegében halaszthatatlan döntéseket halogatott. Az újabb államcsődveszély előszobájában ez megengedhetetlen volt. A kormányfő egészen elképesztő módon vesztette el a tényleges helyzettel kapcsolatos realitásérzékét.

Bár február 16-án valóban számos, helyes irányba mutató elképzelésről értesülhetett a parlament és minden kül- meg belhoni érdeklődő, ám *a felsrófolt várakozások után a „sorsdöntő jelentőségű” bejelentések inkább csalódást keltettek, mintsem elismerést.* Szokatlan módon február 16-a estéjén a miniszterelnök - rendkívüli műsorként - a nemzeti tévé főműsorába is bekéredzkedett és szöveget intézett a Néphez. Valamiféle kései Churchill-paródiaként megpróbált az áldozatkésztségre és a kollektív felelősségre apellálni. Csak az volt a gond, hogy Magyarország népének azon az estén egyáltalán nem volt háborús veszélyt érzékelő közhangulata. A szöveg üresen kongott, s inkább hatott komikusnak, semmint a nemzetet felrázni hívatott végső gesztusnak.

A kormányzati kommunikációs politika kudarcát tömören fogalmazta meg a korabeli, hétvégi ÉS vezércikkírója: „Mint valószínűleg minden, így ennek a most bejelentett csomagnak a bejelentését, vagyis a bejelentés előkészítését és fölvezetését pontosan annyival húzta túl (mármint Gyurcsány Ferenc), mint szinte mindent kormányfősége idején. Ha valamiről már napokkal a nyilvánosságra kerülése előtt semmi egyebet nem lehet tudni, mint hogy »korszakos» lesz, »a rendszerváltás utáni idők egyik legmélyrehatóbb» változása, a »generális reform», a »társég legnagyobb gazdasági vállalkozása» és ami még a csövön kifér, akkor az alighanem már a bejelentés előtt elbukott. Egy ekkorára puffasztott várakozásnak pillanatnyilag nem lehet eleget tenni.”⁴⁹⁹

Jóval a történések után felmerül a gondolat: a miniszterelnök vajon valóban válságot akart-e kezelni, vagy inkább arról csak beszélni akart. Az események láncolata az utóbbinak kölcsönöz nagyobb valószínűséget. Bármilyen volt is a szándék, az eredmény kontraproduktív lett.

- A befektetők megkésettnek és kevésnek találtak a csomagot azért, mert annyit beszéltek róla, mert akkora volt a fölvezetés, mert azt látták, hogy vajúdtak a hegyek és egeret szültek.
- A sok beszéd ellenére elmaradt egy nagyon lényeges kérdés kommunikálása a köz felé, ami segíthette volna a későbbi lépések elfogadását: annak tudatosítása, hogy a magyar gazdaságban nincs mód a klasszikus értelemben vett válságkezelésre. Ehhez persze a

⁴⁹⁹ Kovács Zoltán: Tematizál. Élet és Irodalom, 2009. február 19.

közelmúlt hibáiról is bőven értekezni kellett volna. Mindennek hiányában tudtak mély gyökereket eresztetni az olyan a könnyen átlátható gondolatok, mint például, hogy ami Magyarországon folyik az nem válságkezelés, hanem a nép további nyomorba döntése, mi éppen az ellenkezőjét tesszük annak, mint amit a fejlett világ követ. S ebből logikusan következett a kormánymenesztés követelésének gazdasági indoka. A politikai ellentétek gazdasági fronton is összezsáphattak, ami tovább növelte a befektetők szemében a nemzetgazdaság politikai kockázatát.

- A viszonylag hosszú ideig tartó bizonytalanság a vállalkozói szférában önmagában is termeléskorlátozó hatást vált ki.

1.2. A február 16-i Gyurcsány-csomag tartalma

Gyurcsány Ferenc olyan pakkot állított össze, ami

- alapvetően két évre szólt, átírta már a 2009 évi költségvetést is, de egyes elemei túlmutattak a választási cikluson,
- reformértékű elemeket is tartalmazott a szociális, a nyugdíj- és az önkormányzati rendszer átalakításában,
- új irányultságot kívánt adni az adózási rendszernek,
- tartalmazta a korábban meghozott válságintézkedéseket, meg mindazt, amit jobbitó szándékkal innen-onnan össze lehetett szedni – ez utóbbi tekintetében hasonlított a 2005 elején bemutatott 100 lépés programjára.

1. Változások az adórendszerben

Általános jellemzők:

- Az adórendszer átalakítása 2009-ben nullszaldós; 2010-ben 40 milliárd forinttal több marad a vállalkozásoknál, enyhén csökken a centralizáció.
- Az átalakítás iránya: növelni a közvetett adók és a vagyoadó súlyát, és mérsékelni a közvetlen adókat, különösen az adóék csökkentésével.
- Ahol csak lehetséges, leépíteni az adórendszerbeli támogatásokat, kedvezményeket.
- Mérsékelni a munkaadók és a munkavállalók közvetlen adóterheit.

A bejelentett és törvény-előterjesztésben is megfogalmazott változások:

a/ Munkaadókra vonatkozóak:

- A munkaadók tb-járulékának csökkentése (32-27 %-ra) 2009. július 1-jétől a minimálbér kétszereséig, 2010. január 1-je után a bér teljes összege után.
- 2010. jan. 1-től megszűnik a 4 százalékos különadó, amit egyébként is ideiglenes jelleggel vezettek be a 2006. évi stabilizációs intézkedésekkel.
- A társasági adó ugyanakkor 3 százalékponttal 19 százalékra emelkedik.

- Eredetileg a beruházási adókedvezményeken kívül minden más társasági adókedvezményt meg kívántak szüntetni, de az egyeztetések után más kedvezmények is megmaradtak.
- 2010-től háromszorosára emelkedik a rehabilitációs hozzájárulás összege.
- Eredetileg minden természetbeni juttatásnál meg kívánták szüntetni az adómentességet, később a tiltakozások hatására csak a juttatások felére vetették volna ki az adót, illetve értékhatárhoz kötötték (üdülési csekk, étkezési hozzájárulás, bérlet, ruhapénz stb.).

b/ Munkavállalókra, a lakosság egészére vonatkozók:

- A benyújtott törvénytervezet szerint: 2009. január 1-ig visszamenőleg változik az sávhatár 1,7 millió forintról 1,9 millióra, ebben az évben viszont marad a 18 és 36 százalékos jövedelemadó-kulcs. 2010-től azonban 3 millió forintra nő a sávhatár és 19-38 százalékra emelkedik az adókulcs – a 6 millió forint feletti éves bérekre kivetett 4 százalékos különadó kiiktatása mellett. Az adójóváírás emelésével azonban az átlagos és az alatti jövedelmeknél az adókulcs növelésének hatását kompenzálják. (Évi 1,5 millió forintig teljes mértékben érvényesíteni lehet a havi 11.970 forintos jóváírást, 3.552 ezer forintig pedig csökkenő mértékben.)
- Megszűnnek a személyi jövedelemadó-rendszerbeli kedvezmények a 3 és többgyermekesek családi kedvezménye és a megtakarításokat ösztönző támogatások kivételével (így pl. az adományok kedvezménye, a magánnyugdíj-pénztári befizetés, az őstermelői, alkalmi foglalkoztatási, falusi turizmushoz kapcsolódó és a napidíj kedvezménye).
- 2009. július 1-jétől 3 százalékponttal nő az áfa normál kulcsa.
- 2009. július 1-jétől emelkednek a jövedéki adók: cigarettánál 5, alkoholnál 6-7, benzinnél 5,3, gázolajnál 6,5 százalékkal. (Az üzemanyagoknál kilátásba helyezték, hogy emelkedő világpiaci árak mellett esetleg kompenzációs mechanizmust léptetnének életbe.)
- Egyes univerzális ellátásokat adózás alá vonnának, így a családi pótlékot, a lakásépítési és otthonteremtési támogatást, az anyasági támogatást (adóalap-növelő tételek lennének a házastársak közt fele-fele arányban megosztva) úgy, hogy a jövedelmekkel való összevonás és adó-megállapítás után az ezen járandóságokra eső adórészt le lehet vonni.
- 2011-2013 között sor kerül az általános ingatlanadó bevezetésére, amely fokozatosan váltja fel az önkormányzatok által ma is kivethető ingatlanhoz kötődő különféle adókat.

A javasolt intézkedésekkel a kormány szerint 7 százalékponttal csökken a bérék, és másfél százalékkal javulhat a foglalkoztatás. Az adóátcsoportosítás a miniszterelnök állítása szerint kb. 800 milliárd forintot jelent – 2009-2010-ben összesen.

A bemutatott adórendszerbeli változások a válságkezelés szempontjából a következőként értékelhetők:

- Némi, ám rendkívül erőtlen jövedelem-átrendeződés olvasható ki a programból a vállalkozások javára és a háztartások kárára (nyilván ezt értette Gyurcsány Ferenc olyan válságkezelésnek, ami szociálisan még elviselhető).
- A háztartások tehernövekedésével (adókedvezmények megvonása, közvetett adók emelése, adóalap-szélesítés) további keresletcsökkenés várható, ami korlátozza a nagyobb adómértékek költségvetési pozíció javító hatását.
- A tb-járulék mérséklése következtében a vállalatoknál maradó nagyobb forrás - piac hiányában - csak elvi lehetőség a termelés, a foglalkoztatás bővítésére, gyakorlatilag a cégek megtakarításait szaporítja, ami további keresletcsökkenést eredményez ahhoz képest, hogy ezt a jövedelmet a költségvetés elköltötte volna.
- A közvetett adók emelése újabb inflációs púpot eredményez. Ha a jegybank ezen nem néz keresztül, vagy ha olyanak véli, ami feljebb löki az inflációs várakozásokat, akkor korlátozódik a monetáris lazítás lehetősége, azaz gyengül a klasszikus válságkezelés.
- A nullszaldós adóátrendezésnek összességében inkább keresletkorlátozó, mintsem élénkítő hatást lehetett tulajdonítani.
- Kimerítette a politikai nagyotmondás kategóriáját az az állítás, hogy ezúttal „munkabarát” adórendszer jött létre, és önámítás volt bemondani a tőle várható 1,5 százalékos foglalkoztatás-gyapapítást. A foglalkoztatás másfél százalékos emelkedésének prognózisa ellentmondott a legutóbb elfogadott (2009. január) konvergencia programbeli előrejelzésnek, de a csomag mellett készülő pénzügyminisztériumi prognózisnak is.
- Annak ellenére, hogy a csomag bemutatása előtt a miniszterelnök találkozott a munkaadók és a munkavállalók képviselőivel, utólag mégis nagy vitákat váltott ki a kedvezmények megvonása. A kabinet engedménye gyengeségére utalt és arra, hogy a válság mélységének veszélye még mindig nem tudatosult egyik félben sem.
- A programban foglaltak alig javították regionális összevetésben a versenyképességet, Gyurcsány Ferenc erősen túlzott akkor, amikor azt állította, hogy általa Magyarország lesz a legversenyképesebb a régióban.
- A kormányzati cikluson túlmutató, 2011-es bevezetésű általános ingatlanadó bevezetése papírtigrisnek bizonyult, amivel nem lehetett reálisan számolni.

2. Reformértékű, parametrikus és paradigmaticus változások a szociális ellátó rendszerben

Az átalakítások célja: a szociális juttatásokat célzottabbá, hatékonyabbá tenni, ugyanakkor ösztönözni a munkavállalásra, ezek érdekében a következő intézkedéseket helyezte kilátásba a program:

- Tovább szigorítják a rokkantsági ellátásban részesülők jogosultságát, folytatódik a 2008-ban megkezdett felülvizsgálat, hogy többen térhessenek vissza a munkapiacra.
- Folytatódik és kiszélesedik az Út a munkába program, amely a korábban rendszeres szociális segélyezetteknek kínál aktív részvételt közmunkákban, továbbképzésben.
- Szigorodik a gyed igénybevételi feltétele: legalább 12 hónapi biztosítási idővel kell rendelkeznie az igénybe vevőnek. A két évnél rövidebb, de 12 hónapnál hosszabb

biztosítási idővel rendelkezőnél a gyed folyósítása megegyezik a biztosítási idővel, a különbözetre gyes vehető igénybe.

- A bölcsődén kívül egy annál egyszerűbb feltételekkel működtethető intézmény, a „családi gyermekfelügyelet” kialakításával segíteni kívánják a munkát vállalni kívánó kismamák helyzetét.
- Megalakul a Nemzeti Ápolási Szolgálat, amely az ápolási díjban (családtagjukat ápolókat) részesülőknél ad további kereseti lehetőséget (uniós forrásból), ha további ápolást is vállalnak.
- A 14-18 év közötti gyermekek családi pótléka képzési támogatássá alakul át, ami lehetőséget ad arra, hogy a kifizető megvonja, ha a szülők nem gondoskodnak arról, hogy gyermekük eleget tegyen a tankötelezettségének.
- Ha a gyámhatóság úgy ítéli meg, hogy a gyermek érdekei sérülnek a családi pótlék felhasználása során, akkor azt átmeneti időre részlegesen természetbeni juttatássá lehet átalakítani.
- 2009-től elindítják az egységes szociális számlát, amelynek a célja, hogy információ legyen az ellátások teljes köréről. Ebben az évben az állam által folyósított juttatások kerülnek fel a számlára, 2010-től az önkormányzatok is megtehetik ezt.
- Maximálják a passzív táppénz összegét.
- A gáz- és távhő ártámogatásában erősítik a rászorultsági elvet.

A felsorolt intézkedések jó irányba mutattak. Bár nincs jelentős költségvetési kiadás-megtakarítást eredményező hatásuk, de a segélyek célzottabb felhasználását eredményezhetik. Több tétel a foglalkoztatás enyhe bővítésének lehetőségét jelentette.

3. Reformértékű változások a nyugdíjrendszerben

- 2009. július 1-jétől a 13. havi nyugdíj beépül a nyugellátásba, és az ez után nyugdíjba vonulók már nem kapnak 13. havi nyugdíjat. Ez azt jelenti, hogy a 62. életévüket még be nem töltött nyugdíjasoknál már ettől az évtől nincs 13. nyugdíj, illetve, a 62 év felettieknél és a rokkant nyugdíjasoknál maximum 80.000 forint tud beépülni az évi nyugellátásba. (2009-ben ui. a 13. havi nyugdíjat 80.000 forintban maximálták.)
- 2010-től megváltozik a nyugdíjemelés eddigi svájci indexálás szerinti rendszere; a korrekció a GDP bővülés mértékétől függ. Csak 4 százalékos feletti GDP növekedésnél érvényesül maradéktalanul a régi rendszer, ez alatt nagyobb részt inflációkövetés lesz a korrekció zsinórmértéke.
- A nyugdíj megállapítására csak akkor kerül sor, ha a nyugdíjazását kérő a megállapítás pillanatában nem áll munkaviszonyban.
- 2016-tól 2024-ig évente 4 hónappal 65 évre emelkedik a nyugdíjkorhatár.

A fenti intézkedések közül a legutóbbit érte a legtöbb bírálat, mondván, hogy neveltséges hét évvel korábban ilyen döntést hozni, ami azért is megengedhetetlen, mert túlságosan is kitolja a korhatár emelését. Költségvetési megtakarítás az első két pontban említett intézkedésektől várható ebben a parlamenti ciklusban, ami viszont keresletszűkítést jelent a potenciális kereslethez képest.

4. „Fejlődő gazdaság és infrastruktúra”

A fenti cím alatt a program lényegében összefoglalta azokat az intézkedéseket, amelyeket eddig a vállalkozói szféra támogatása érdekében az Új Magyarország Fejlesztési terv keretében előirányoztak, keretösszege: 1400 milliárd forint, illetve a finanszírozási programokhoz rendelkezésre álló 900 milliárd forintos garancia. Ezen túlmenően felsorolta, hogy milyen elképzelések vannak:

- a külgazdasági diplomáciában Kína, Balkán, Közel-Kelet, Oroszország irányában való nagyobb nyitásra,
- az ITDH, az Eximbank, a Mehib eszközeinek hatékony bevonására,
- az Országos Foglalkoztatási alap forrásainak célirányos felhasználására,
- térségi válságkezelő alapok felállítására,
- beszállítókat támogató pályázati lehetőségekre,
- a mezőgazdasági vállalkozások uniós támogatására,
- a magyar mezőgazdasági termékek pozíciójának javítására,
- a földgázellátottságunk biztonságának fokozására,
- új atomerőműi blokk építésre,
- új erőművek építésére,
- a MÁV működésének racionalizálására,
- az elővárosi közlekedés minőségének javítására.

Ez a blokk emlékeztetett leginkább az egykori száz lépés programjára, hiszen ebben is a már kidolgozott, vagy félig kidolgozott, esetleg még csak ötlet szintjén létező projecteket foglalták össze. Rövidtávon hatás nem volt várható az intézkedésektől.

5. Reformértékű javaslatok az államigazgatás és politikai intézmények megújítására

Ebben a blokkban kétségtelenül hasznos és jó javaslatokat gyűjtöttek egybe, de rendre olyanokat, amelyek kétharmados törvények elfogadását, módosítását jelentették volna, ezért kivitelezésükre semmilyen esély nem látszott ebben a ciklusban. Így:

- 199 fős országgyűlés, egyfordulós, listás választási rendszerrel.
- Az önkormányzati képviselők létszámának közel felére csökkentése.
- A képviselők tiszteletdíjának és költségtérítésének rendezése.
- Az ötszáznál kisebb lélekszámú településen társadalmi megbízatású legyen a polgármester.
- Az alpolgármesterek számának és maximális tiszteletdíjának felülvizsgálata.
- Egyszerűsíteni az önkormányzati bizottsági rendszert.
- Egyes önkormányzati feladatok kistérségekbe szervezése.
- Önkormányzati feladatok deregulációja.

- 1500 fő alatti településeken a polgármesterei hivatalok körjegyzőségekbe szervezése.
- A cél- és címzett támogatási rendszer megszüntetése.
- A csatlakozó község intézményének létrehozása.
- Az önkormányzati vagyonkezelői jog kiterjesztése a társulásokra és az önkormányzati holdingokra.
- Az Állami Számvevőszék jogkörének erősítése.
- A csődtörvény módosítása.
- Közérdekvédelmi Hivatal felállítása.
- A korrupciót feltárót jogi védelemben és anyagi támogatásban részesítik.
- Szigorítanak a lobbitevékenység szabályain.
- Egyértelműbbé tenni az összeférhetlenségi szabályokat a helyi önkormányzatokban.

1.3. A csomag általános értékelése

1. *Az oktatásban és az egészségügyben* Gyurcsány Ferenc 2009. februárban *semmilyen lépést* nem kívánt még csak előterjeszteni sem. A csomag tehát nem terjedt ki valamennyi reformálandó területre, annak ellenére, hogy korszakos, az unióban még soha nem látott terjedelmű és mélységű gazdaságpolitikai intézkedéscsomagot kommunikált a miniszterelnök. Maga srófolta fel a befektetők várakozását, akik a februári bejelentéseket követően rendre csalódásuknak adtak hangot.
2. A meghirdetett intézkedések *iránya helyes volt* (ezt hangsúlyozták a legtöbben) mind az adórendszerben, mind a szociális és nyugdíjrendszerben. Csak a *változások mértékével* volt probléma, ami *elégtelennek bizonyult* a költségvetési stabilizációhoz, a befektetői bizalom erősítéséhez. Az általános befektetői csalódás fejeződött ki a csomag bejelentését követően romló forintárfolyamban, amely február 17-én 306,13-ra emelkedett (előtte héten, február 12-én még 298,08 forintért lehetett egy eurót vásárolni).
3. Az intézkedések kemény magja, a közigazgatási szerkezetváltási program kivitelezhetősége tökéletesen reménytelen volt (talán ezért is lehetett ilyen bátran meghirdetni).
4. A csomagot megkésettnek tartották, a külföldi befektetők szerint a magyar kormány a válságra való reagálást tekintve fáziskésében volt. Ezeket az intézkedéseket legkésőbb 2008 őszén meg kellett volna hozni.
5. A csomag meg sem kísérelte a költségvetési kiigazítást a kiadásoknak a bevételeknél határozottan nagyobb visszavételével elérni. A kiadáscsökkentés elmaradása miatt nem adódott lehetőség olyan markáns adóátrendezésre, amelynek érdemi, potenciális növekedést serkentő hatása lett volna. A piac ekkor már 1000-1500 milliárd forintot azonnali faragást várt, aminek a bemutatott intézkedések messze nem tettek eleget.

6. Vitatható volt, hogy ez a kabinet olyan döntéseket kíván hozni, amelyek túlmutatnak a parlamenti ciklus szabta határidőn. Ennek ellenére is megkésettnek tűnt a nyugdíjkorhatár felemelésének és az ingatlanadó bevezetésének dátuma.

Semmilyen fórumon *nem volt utolérhető a bejelentett intézkedések költségvetési hatása*. Csak az adórendszerbeli tervezett változásokról tudtuk meg, hogy azok 2009-ben 120 milliárdos, 2010-ben 757 milliárd forintos átrendezést jelentenek. Pontosabban 2010-ben ebből 38 milliárd forint az államháztartáson kívül marad. Ugyanakkor februárban már látszott a költségvetési hiány növekedése, amit mintegy 250-300 milliárd forintra becsültek az előrejelzők – az eredetileg vártnál nagyobb visszaesés okán. A pénzügyminisztériumban 210 milliárd forintra tették a 3 százalékos csökkenés mellett előálló deficittöbbletet, amelynek a rendezésére a következőt terjesztették elő.

Megtakarítások 2009-ben:

	Mrd Ft
Minisztériumi források zárolása	60
Lakástámogatások csökkentése	7
Rokkantnyugdíjas-ellátás szigorítása	10
Gázártámogatás mérséklése	20
Megtakarítás a kamatkiadásokon	24
Megtakarítás a gyógyszerkiadásokon	30
Megtakarítás az agrártámogatásokon	33
CO ₂ -kvóta maradványa	20
Szociális ellátási rendszer szigorítása	6
Összesen	210

Az nem tartozik az érdemi értékelések közé, hogy a kormányzó párton kívül egyik parlamenti és parlamenten kívüli párt sem értett egyet a csomaggal, a szakszervezetek és más érdekképviselői szervek pedig a saját érdekeiket szem előtt tartva utasították vissza az egyes intézkedéseket.

A csomagba az utolsó szöveget a Reformszövetség anyaga verte be, amelyet február 19-én jelentettek be, s amely számos ponton felülírta a Gyurcsány-programban foglaltakat. Minthogy sokkal radikálisabbnak tűnt és mögötte hiteles szakértői gárda vonult fel - az Akadémia támogatásával - néhány napon belül már csak erről a programról folyt a közbeszéd. A miniszterelnök utolsó programja (akkor igaz még nem tudtuk) feledésbe merült, a forint pedig még heteken keresztül a pénzügyi összeomlás szempontjából kritikus árfolyamszinteken tanyázott.

Klasszikus válságkezelő csomag természetesen nem volt várható, de olyan igen, amely a befektetői bizalom erősítésén keresztül távolabbra szorítja az államcsőd veszélyét. Minthogy ennek a követelménynek a február 16-án bemutatott nem tudott eleget tenni, az általa kiváltott csalódáson keresztül rontott a helyzeten. Azt bizonyította, hogy ettől a kormánytól érdemi változásokat jelentő program nem várható. Noha a vészhelyzet ezt kívánta volna meg.

A Reformszövetség felállítását Demján Sándor kezdeményezte az általa befolyásolt VOSZ-on keresztül 2008 vége felé, az őszi sehoiva nem vezető nemzeti csúcsok után. Több érdekképviselői szerv is csatlakozott hozzá és sikerült megnyerni a „nemzeti ügynek” az Akadémia tagjait, elnökét és volt elnökeit is. Eredetileg Demján Sándornak az volt a célja, hogy olyan stáb jöjjön létre, amely kidolgozza az államháztartás sokszor emlegetett reformjait úgy, hogy az bármely összetételű kormány asztalára letehető legyen. Ne lehessen hivatkozni a kiérlelt koncepciók hiányára, és az elkészült munkák mértékadó vitaalapot szolgáljanak.

A jelzett kitűzött célnak a Reformszövetség bemutatott anyagai nem tudtak megfelelni. Azon túlmenően, hogy a munkacsoport megfogalmazott egy, a szükséges gazdaságpolitikai lépéseket tartalmazó kvázi kormányprogramot, a beígért reformok kidolgozatlanok maradtak. A magyar gazdaság felzárkózásához szükséges 2009-2013-ra szóló program radikális adóreformon és az államháztartás kiadásainak széleskörű megnyirbálásán alapult. Négy év alatt 1300 milliárd forinttal kívánta csökkenteni a kiadásokat, de többnyire mennyiségi korlátozásokkal, és nem szerkezeti reformokkal. Ezzel lehetséges lesz – vélték a program írói -, hogy 2013-ra 40 százalék közelébe csökkenjen a redisztribúció, ami nagyjából megegyezik az átalakuló országok átlagával.

A 2009 februárjában nyilvánosságra hozott anyagok tartalmazták az azonnal megteendő lépéseket, ezek többségénél azonban nyitott kapukat döngettek. Az azonnali intézkedések szolgálták volna a költségvetés 2009. évi korrekcióját, hogy az államháztartás hiánya a vártnál nagyobb recesszió ellenére se haladja meg a 3 százalékot. A tanulmány szerzői 3,3 százalékos ez évi visszaeséssel, 3,2 százalékos inflációval számolva a 2,9 százalékos GDP arányos államháztartási hiány tartásához 140 milliárd forintos további megszorítást javasoltak a kormány által elfogadott 210 milliárd forinton kívül. Ebből 225 milliárdot kell hiánycsökkentésre és 130 milliárdot adócsökkentésre fordítani. Vagyis mindössze 15 milliárd forinttal többet a deficit tartására annál, mint amiről a kabinet rendelkezett.

Az intézkedések és a bemutatott növekedési pálya nem volt szinkronban egymással. Így például irreális volt, hogy miközben az áfát 24 százalékra kívánták emelni, mindössze 3,2 százalékos 2009. évi és 2,5 százalékos 2010. évi inflációval számoltak. Ugyanakkor az szja-rendszer jelentős átalakításával azt a fogyasztói vásárlóerőt kívánták felszabadítani, ami az infláció keresleti korlátját oldotta volna. Noha egyes tanulmányok foglalkoztak az intézményi reformokkal, azok költségvetési hatását nem mutatták be. Összességében a Reformszövetség anyaga egymással harmonizálatlan részekből összegereblyézett munka volt, amelynek jó volt pr-ja,; a sajtó nem tanulmányozta részletesen a prezentált anyagokat, csak informált. A programban részt vevők első sajtóbeli megjelenésükkor kilátásba helyezték a reformmunkálatok folytatását, illetve felosztásukat megelőzően felajánlották, hogy az eredetileg vártánál rosszabb körülményekre való tekintettel átszámolják a növekedési pályát, ám mindezekre már nem került sor.

2. A Bajnai-kormány válságkezelése

Gyurcsány Ferenc március 21-i lemondása után a közéleti szürrealizmus határait alulról súroló miniszterelnök-keresgélésből *Bajnai Gordon* került ki elfogadható megoldásként, akit kormányfőnek április 14-én választottak meg a parlamentben. Bajnai Gordon korábban sem rejtette véka alá, hogy elégedetlen a válságban hozott intézkedésekkel, igaz, közvetett formában, amikor arról szólt, hogy ő az adott helyzetben mit tenne. Azon kevesek közé tartozott, aki az általános adócsökkentés elleni fellépés idején is (2008 vége) ki mert állni az adó- és járulékcsökkentés mellett, amelyet reformokkal megalapozott kiadáscsökkentés ellentételez a hiány faragása mellett. Márciusban, még miniszterként

nyilatkozta: „most rövid időn belül nagyon sokat kell tennie (ti. Magyarországnak), további kiadás- és adócsökkentéssel beindítania a növekedést, és mielőbb bejutni az eurózóna biztonságába.”⁵⁰⁰ Azzal is tisztában volt, hogy nagyon kevés az idő az érdemi cselekvésre, ezért nyilatkozta ugyanitt (miniszterként!): „a lényegi kiigazítást jelentő törvényjavaslatokat még ebben a félévben el kellene fogadtatni.”⁵⁰¹

Miniszterelnöknek megszavazva Bajnai Gordon semmit sem késlekedett, sőt, nagyon is sietett. Mielőtt még minden egyes miniszter és államtitkár helyét megtalálták volna, programot hirdetett. Április 20-án a parlamentben részletekbe menően is ismertette azt a programot, amelynek részleteiről a megelőző napokban meglehetősen aprólékos képet nyújtott a kivételes aktivitást produkáló média-nagyüzem. A következő két hét során minden elképzelhető szervezet, fórum hallathatta a hangját, s májusban már a törvény-szövegekké átformálódó javaslatokról vitatkozhattak a megfelelő politikai testületek. Június első napjaiban mind a kormány, mind a média azt nyugtázhatta, hogy az új – a magát mindenféle támadás ellenére makacsul szakértőinek tartó – kormányzat valóban páratlan intenzitású első ötven napot mondhatott magáénak. 21 törvényt és törvény-módosítást, 26 kormányrendeletet és 32 kormányhatározatot könnyelhettek el saját teljesítményükként – ráadásul a döntések túlnyomó többsége valóban a gazdasági válság kezelését jelentette.

A rendkívüli helyzetre tekintettel meghosszabbított tavaszi ülésrenddel működő parlament június 29-én fejezte be ezt a megfeszített tempót. Ezen a napon kilenc, meglehetősen nagyjelentőségű, némely részleteiben csomagszerű döntési tárgykörben tartottak zárószavazást. A zömében gazdasági jellegű ügyekben a kormány minden esetben megkapta a jóváhagyást. Némi iróniával azt is mondhatnánk, hogy a Bajnai-kormány hetvenöt nap alatt lényegesen hatékonyabb munkát végzett annál, mint amit elődje felmutatott az október eleje óta folytatott válságmenedzselés félévnyi ideje során. Az is igaz, hogy volt miért sietni...

2.1. A kormány mozgásterét meghatározó gazdasági és társadalmi feltételek

A Bajnai-kormány mozgásterét – színrelépésekor – általa meg nem haladható külső és belső kényszerek határozták le.

Külső kényszerek

1. 2008 novembere óta a magyar gazdaság az IMF-IBRD-EU által nyújtott 20 milliárd eurós meghitel járszalagjára volt felfűzve, az ország külső finanszírozási szükségletét ugyanis a pénz- és tőkepiacok felől nem tudtuk biztosítani. Ebből következően nem állt módunkban másképpen viselkedni, mint ahogyan azt a hitelezőink előírták.

Ennek a hitelnek az első részletét minden további nélkül igénybe tudtuk venni. A második részlet igénybevételére azonban a 2009. februári felülvizsgálat után került sor. Ekkor az IMF szakértői megállapították, hogy az 1 százalékos visszaeséssel ellentétben – a romló külső feltételek miatt – várhatóan 3 százalék körüli lesz a magyar gazdaságban a recesszió, ami mind a bevételek, mind a kiadások oldaláról kétségessé teszi az eredeti szerződésben és a

⁵⁰⁰ Népszabadság 2009. március 16.

⁵⁰¹ U.o.

költségvetési törvényben is vállalt 2,6 százalékos GDP arányos államháztartási hiány teljesülését. A második részlet felszabadítása és a 3. ill. a 4. részlet igénybevétele érdekében Kiegészítő Egyetértési Megállapodást kellett kötnünk az IMF-fel. Ezt március 10-11-én írták alá a felek, amelynek tartalma a következő volt:

- Az államháztartás hiánya a GDP-hez viszonyítva 2009-ben 2,9 százalékos lehet, a GFS egyenleg pedig a GDP 2,7 százaléka - ezeket a mértékeket fogják számon kérni a 3. és 4. részlet lehívásánál is.
- A GDP 0,7 százalékanak megfelelő korrekciót hajt végre a kormány a költségvetésben, ami 210 milliárd forintos faragást jelentett. Ehhez csökkenti a költségvetési fejezetek kiadásait, az uniós mezőgazdasági támogatások hazai támogatási részét, és érdemi reformokat hajt végre a nyugdíj-, valamint a szociális rendszerben.
- A nyugdíjrendszer keretében:
 - érdemileg szűkítik a rokkant nyugdíjazás és a rehabilitációs járulékok jogosultsági kritériumait,
 - az új nyugdíjasoknál eltörlik a 13. havi nyugdíjat,
 - a nyugdíjkorrekciós program utolsó lépcsőjét korlátozzák,
 - a nyugdíjkorhatárt 2016-tól három évvel felemelik,
 - a nyugdíj-emelésnél eltörlik a svájci indexálási rendszert (az emelés nagyobb részt kapcsolódik a fogyasztói árindexhez, és a béreket csak magasabb GDP emelkedés esetén veszik 50 százalékban figyelembe),
- A szociális rendszerben:
 - a lakáshitelek kamattámogatása csökken,
 - a gyés, gyed igénybevételi ideje csökken, és hosszabb munkaviszony után vehető csak igénybe,
 - 2010-ben olyan reformokat hajtják végre a szociális rendszerben, ami kisebb szociális kiadásokat eredményez.
- 2010-ben olyan átalakítások történnek az önkormányzati rendszerben, ami mérsékli az állami kiadásokat: összevonások, közös feladatellátás stb.

A Kiegészítő Egyetértési Megállapodás szövege megjelent a Magyar Közlöny 2009. április 3-i számában, ami nagy megrökönyödést váltott ki a jobboldaliak körében. Mondván, hogy az ország háta mögött kötöttek alkut. Holott a megállapodásba csak olyan intézkedések kerültek bele, amelyek ismertek voltak Gyurcsány Ferenc február 16-án meghirdetett programja óta, tehát mintegy másfél hónapja.

2. 2009. kora tavaszán – a Kiegészítő Egyetértési Megállapodástól függetlenül is – egyértelművé vált, hogy az Uniótól a megahitelen túl további finanszírozási enyhítést nem kapunk. Így megalapozatlan híresztelésnek bizonyult, hogy az ECB leszámítólásra elfogadja a nem euróövezethez tartozó országok állampapírjait, illetve, hogy nemzeti valuta fejében eurót ad. Egyértelművé tette Brüsszel azt is, hogy nincs könnyített felvétel az euróövezetbe, és az ERM-II. rendszerbe sem lesz. Elvetették az IMF provokatív javaslatát is az euróizáció kiterjesztéséről.

3. Az IMF hitel feltételei tekintetében sem látszott enyhülés. Oszkó Péter, pénzügyminiszternek az induláskor nem ajánlották fel – az idővel tovább romló kilátások ellenére sem – a szigorú fiskális korlát enyhítését.
4. Az országok többségében alkalmazott anticiklikus gazdaságpolitika keretében fellazult költségvetéseket olyan állampapírokkal finanszírozták, amelyek erős versenyt támasztottak a pénzpiacokon a magyar papírokkal szemben.
5. A hitelminősítők a korábbi mutatószámok helyett most a növekedést és az államadósság alakulását emelték ki értékelésükkor, amelyekben viszont eminensen rosszak voltak a magyar gazdaság paraméterei. Az átalakuló országok tekintetében a magyar növekedési kilátások a legrosszabbak között voltak. Az államadósság pedig annak ellenére megugrott, hogy az államháztartási hiányt sikerült a maastrichti kritérium közelébe leszorítani. Az adósság emelkedésében egyrészt a megahitel igénybevételének kényszere, másrészt a romló forintárfolyam játszott szerepet. Az alacsony/visszaeső növekedés emelkedő adósságállománnyal párosulva csakis romló fajlagos mutatót (GDP arányos államadósság) eredményezhetett.

A Standard and Poor's, és a Fitch nem is mulasztotta el márciusban, hogy ne sorolja eggyel lejjebb a magyar devizaadósságot. Meg kell jegyezni, hogy ezek a minősítések publikálásuk idején nem eredményeztek nagyobb árfolyamromlást, a piac rezzenéstelenül tudomásul vette azokat. Ám az azért nagyon veszélyes jelzéssé vált, hogy pl. a S and P-nél a bővli előtti kategóriába tettek bennünket.

6. A reálpiaconra vonatkozó növekedési várakozások szignifikánsan romlottak március végén. Az OECD ekkor hozta nyilvánosságra azt az előrejelzését, hogy a világgazdaság egésze 2007-ben 2,7 százalékkal zuhan, ezen belül az OECD országok recessziója 4,3 százalékra, az eurózónáé 4,1 százalékra tehető, és itt még 2010-ben is visszaesés lesz, akárcsak Japánban. A decemberben-januárban publikált adatokhoz képest ezek a számok horrorisztikusnak tűntek, ti. kb. kétszeres romlást tükröztek a korábbi várakozásokhoz képest.

Az IMF április 22-én publikált előrejelzése nagyjából megerősítette ezeket a prognózisokat, eszerint az euróövezetben 4,2 százalékos, ezen belül Németországban 5 százalékos lesz a 2009. évi recesszió. Az utóbbi adat azt üzenté számunkra, hogy az export a korábban vártaknál is nagyobb mértékben fog csökkenni.

7. A külső feltételeket illetően egyetlen körülmény vált kedvezőbbé a március eleji állapotokhoz képest: a feltörekvő országokkal szemben nőtt a bizalom. Ez elsősorban a G20-ak azon határozatának volt köszönhető, amely négyszeresére emelte az IMF forrásait, és ezek a források lényegében e csoport támogatására voltak hivatottak..

Belső kényszerek

1. A megahitel feltételei és a pénzügyi befektetők elvárásai alapján a magyar gazdaságban a Bajnai-kormány számára csak prociklikus fiskális politika volt folytatható. Ennek egyoldalú feladását a kormány nem vállalhatta fel. (A prociklikus fiskális politika viszont olyan lefelé mutató spirálba viszi az országot, ami mellett lehet, hogy megőrződik az egyensúly, de

teljesen értelmetlen, magas növekedési áldozat mentén, ami kikezdi a rövid időre kiszorított egyensúlyt is.)

2. A monetáris politika – bár az infláció mérséklődése lehetővé tette volna – szintén prociklikus jellegű volt. A kamatvágás pályája 2009 januárjában 9,5 százalékon elakadt, s azt követően már annak is örülnünk kellett, hogy a jegybank nem emelt kamatot. Az MNB Monetáris Tanácsa a pénzügyi stabilitás veszélyeztetettsége okán nem, mert február-március-április-május-júniusban kamatot csökkenteni, noha ez a gazdasági visszaesés visszatartója lehetett volna.
3. A bankrendszer a korábbiaknál sokkal óvatosabb üzemmódra váltott. Megszigorodtak a hitelezési feltételek, az árfolyam-kockázat effektívvé válása pedig jóval óvatosabb lakossági eladósodási magatartást váltott ki. Olyannyira, hogy 2009. márciusában a magyar háztartások nettó hiteltörlesztővé váltak. De nemcsak a háztartások hitelezése csappant meg, hanem az önkormányzatoké és a vállalatoké is. A bankhitelezés beszűkülése, a tőzsdei forrászerzés teljes kiiktatódása, és a vállalati kötvénykibocsátás esélyének lenullázódása a finanszírozás oldaláról korlátozta a GDP-termelést.
4. A külső piaci és a finanszírozási feltételek romlása felől a Bajnai-kormánynak olyan jelenséggel kellett szembesülnie, amire a forint történetében talán még nem volt példa. (Ezt azért nem tudjuk egyértelműen állítani és cáfolni sem, mert nem állnak rendelkezésünkre 1946-ig visszanyúlóan nominális GDP adatok.) Az azonban bizonyos, hogy a rendszerváltást követően egyetlen évben sem volt alacsonyabb a nominális GDP az előző évinél. Az új kormánynak ezzel is számolnia kellett abból kifolyólag, hogy az alacsony infláció nem tudja kompenzálni a reál visszaesés hatását.
5. A Bajnai-kormány társadalmi támogatottsága rendkívül alacsony volt, amivel tisztában voltak. Szerencsére döntéseinek meghozatalánál erre nem kívántak tekintettel lenni. Nem egy-egy réteget akartak megnyerni, hanem a gazdaság viszonylagos stabilitásának megőrzésével az egész társadalom érdekében ügyködni, a hosszú távú érdekeket követve.⁵⁰² A februárban bejelentett intézkedésekhez képest Bajnai Gordon sokkal radikálisabb megszorítások meghirdetésére kényszerült, amihez az érdekképviselőkkel való tárgyalások során igyekezett a parlamentinél szélesebb legitimitációt szerezni. (A megválasztását követő – bemutatkozó – interjújában saját helyzetét illusztrálандóan imígyen fogalmazott a miniszterelnök: „gyakran úgy érzem magam a politikában, mint a vérzékenységekben szenvedő egy borotvagyárban...” Bajnai Gordon: Életmentő műtétre van szükség, Népszabadság, 2009. április 16.)

2.2. A Bajnai-kormány programjának válságkezelő intézkedései

A kormányprogram három részből állt. Az elsőben képet kaptunk a magyar gazdaság helyzetéről – nemzetközi összehasonlításban is bemutatva legfőbb gyengeségeinket (forintárfolyam leértékelődése, magas centralizációs hányad a magas újraelosztási igények miatt, alacsony foglalkoztatási ráta, a régióban kirívóan nagy külső eladósodottság, rossz szerkezetű reálgazdaság, az

⁵⁰² Bajnai Gordon nyilatkozta: „Az a dolgunk, hogy az ország következő tíz évét tartsuk szem előtt, akármilyen rövid idő is adatik ennek a kormánynak, különben rossz kompromisszumokat kötnénk.” Figyelő, 2009. július 30-augusztus 5.

év első negyedében minden tekintetben tovább romló helyzet). A helyzetértékelés pontos és kendőzetlen volt. A második rész ismertette a szükséges intézkedéseket, amelyek nélkül súlyos krízisbe kerülhet az ország. A harmadik rész a végrehajtott program következményeit mutatta be: a 2011-től feltételezhetően emelkedő GDP-pályát, a 2010 után feltételezhetően mérséklődő adósságpályát, majd vázolta, hogy bizonyos társadalmi csoportokat miként érintenek előnyösen, illetve hátrányosan a tervezett intézkedések. A terjengős szövegek helyett mindössze 26 oldalas program mondandóját táblázatokba, ábrákba szerkesztetten, logikusan, jól áttekinthetően mutatta be.

A válságkezelő intézkedések célja a kormányprogram szerint:

- a/ a világgazdasági válság hatásának kezelése,
- b/ a gazdaság egyensúlyának megőrzése,
- c/ a növekedés alapjainak megerősítése,
- d/ a bizalom megerősítése.

A bizalom megszerzése tekintetében elsődleges célcsoportként a külföldi befektetői kört jelölte meg, amelynek a megnyeréséhez elsősorban az egyensúlyőrzés célját kell megvalósítani.

A világgazdasági válság hatásának kezelésére többféle intézkedéscsomagot állítottak össze.

Így:

- a pénzügyi rendszer stabilizálása (árfolyam-stabilitás megteremtése, megállapodások a nemzetközi intézményekkel, intézkedések a devizahitelekkel szemben, banki kihelyezések ösztönzése, banki felügyelet és fogyasztóvédelem erősítése, a Kincstár szerepének áttekintése);
- a kkv-k finanszírozását segítő programok (MFB tevékenységének bővítése, kedvezményes finanszírozási programok, bankokon kívüli kihelyezés bővítése, tőkeprogramok, garanciaprogramok);
- munkahelyek megőrzése és az állásukat elvesztők támogatása (4 nap munka, 1 nap képzés – uniós forrásból, részfoglalkoztatás ösztönzése, bértámogatás új munkáltatónál munkába álláshoz, a leépített munkavállalókat segítő komplex szolgáltatási program, rendezett munkaügyi kapcsolatokról szóló törvény elfogadása, GOP munkahelyteremtő pályázatainak felgyorsítása, EKD támogatások folytatása);
- uniós források felhasználásának gyorsítása (előlegfizetés felgyorsítása, árfolyam-korrekció, önerő biztosításában való közreműködés, döntési folyamatok felgyorsítása, árbevétel-növekedési elvárás kiváltása létszámmegtartásra).

A gazdaság egyensúlyának megőrzésére cél a 3-4 százalékos elsődleges többlet 2010-ben (ez azt jelenti, hogy már-már egyensúlyban lévő költségvetésünk lesz, hiszen a kamatszolgálat 4-5 százalékot tehet ki). Az egyensúly megőrzéséhez a korábban elfogadott 210 milliárd forintos megszorításon túlmenően *a Bajnai-csomag 2009-re további 190 milliárd forintos restrikiót irányzott elő, 2010-re pedig 900 milliárdot.* Míg az ez évi elvonások összességében a tervezett államháztartási hiány

tartására irányultak, a jövő évek a növekedés alapjainak megerősítését is szolgálnák olyan értelemben, hogy helyet teremtenek a versenyképesség erősítésére hivatott adócsökkentéseknek is.

A megszorítások az *adórendszerben* a következőket jelentették:

- a 20 százalékos áfa-kulcsot 25%-ra emelik július 1-től (kivéve kenyér, péksütemény, tej-tejtermék és távhő – amelyeknél bevezetnék a 18 százalékos áfa-kulcsot),
- a jövedéki adót – minden termékénél – 5-6 százalékkal megemelik július 1-től,
- bevezetik 2010-től az egységes értékalapú ingatlanadót, progresszív kulcsokkal,
- 16%-ról 19%-ra emelkedik 2010-től a társasági adó kulcsa,
- 2010-től megadóztatják az adóparadicsomba menekített jövedelmeket és vagyonokat,
- adókedvezmények, adómentességek korlátozása,
- az EVA kulcsa 2010-től 30 százalékra emelkedik.

Megszorítások a *jövedelemszabályozásban*:

- a közszféra béreinek 2 évre történő nominális befagyasztása,
- a közszféra 13. havi bérének végleges kiiktatása, helyette általános ösztönző bevezetése,
- a 2009. II. félévi kereset-kiegészítés felülvizsgálata a közszférában,
- a családi pótlék nominálértékének 2 évre történő befagyasztása, a jogosultsági korhatár csökkentése 23 évről 20 évre,
- a gyēs- és gyed időtartamának maximálása,
- a lakástámogatások felfüggesztése,
- a gáz- és távhő árkompenzáció csökkentése és fokozatos kivezetése,
- a táppénzarány 10 százalékpontos csökkentése minden kategóriában,
- utazási kedvezmények felülvizsgálata.

Megszorítások a *nyugdíjrendszerben*:

- a 2009. évi nyugdíjkorrekciós program átütemezése, a 2010. évi eltörlése,
- a nyugdíjmelés rendszerének átalakítása (3 százalék alatti GDP-emelkedés vagy recesszió esetén csak az inflációval korrigálnak, 3-4 százalék között 20 %-ban figyelembe veszik a bérek emelkedését is, 4-5 százalék között 40 százalékban és csak 5 százalék feletti GDP emelkedés mellett áll vissza a svájci indexálási rendszer),
- a 13. havi nyugdíjat teljesen eltörlik, de bevezetik a nyugdíjprémiumot, amely 3,5 százalékos GDP-emelkedés mellett 20000 forintot jelent, majd lépcsőzetesen növekszik, ahogy a dinamika erősödik max. 80.000 forintig (7,5 %-os növekedésnél), de a kifizetéshez az államháztartás tervezett egyenlegének is teljesülnie kell,

- a 13. havi nyugdíj 2009. második félévi kifizetésének visszavonása,
- 2012-től emelkedik a nyugdíjkorhatár 2016-ra 65 évre,
- a korhatár elérése előtt nyugdíjazásukat kérőknek malus rendszerű nyugdíj-megállapítást vezetnek be,
- szigorodnak a rokkantnyugdíjazás feltételei.

Egyéb megszorítások:

- a közösségi agrártámogatások nemzeti kiegészítésének csökkentése 2010-ben,
- a közmédia támogatásának csökkentése,
- önkormányzatok támogatásának csökkentése.

A megszorításokból kiolvasható, hogy azok egyfelől tartalmazzák a Gyurcsány Ferenc által februárban meghirdetett és a Kiegészítő Egyetértési Megállapodásban is lefektetett döntéseket, másfelől túllépnek azokon, jóval radikálisabbak, figyelembe vették több helyütt pl. a Reformszövetség javaslatait is. A megszorítások jelentős része nemcsak mennyiségi elvétel, hanem reformértékű, szerkezeti változtatás is az adott alrendszerben, főként a nyugdíjrendszerben és a szociális ellátások terén.

A *növekedési cél* a kormányprogramban: az EU-átlagnál tartósan 2 százalékponttal magasabb GDP dinamika elérése. A növekedés alapjainak megerősítésére bejelentett intézkedések a következők voltak, zömük 2010-re vonatkozott:

- a tb-járulék 5 százalékpontos csökkentése 2009. július 1-től a minimálbér kétszereséig, 2010-től ezt a határt feloldják,
- 2010-től eltörlik az eho-t,
- 2010-től eltörlik a vállalkozások 4 százalékos különadóját,
- 2009-ben 1,7 millióról 1,9 millióra nő a személyi jövedelemadó sávhatára,
- 2010-től szuperbruttósítás és 5 millió forintra emelkedik a sávhatár.
- a korábbi foglalkoztatási támogatások megtartása és bővítése.

Mindezekon túlmenően *költségvetésen kívüli eszközökkel is serkenteni kívánta program a gazdaságot, így*

- a piacszerzés elősegítése (exportfejlesztési program, belföldi piacra jutási támogatás, beszállítói program, külgazdasági diplomáciai offenzíva),
- adminisztráció egyszerűsítése (bürokráciacsökkentés, lánctartozások visszaszorítása, nagy beruházások engedélyezésének gyorsítása),
- ágazati stratégiák kidolgozása (járműipar, logisztika, informatika, gyógyszeripar, biotechnológia, élelmiszergazdaság, építőipar, turizmus, K+F ösztönzése),
- a humán és reálgazdasági infrastruktúra fejlesztése,

- az energiahatékonyság növelése (ösztönzés, Zöld Közbeszerzési Rendszer, energiahatékonysági programok támogatása).

A legfontosabb szempont, ami alapján véleményünket a programról megformálhatjuk az, hogy képes-e megoldani a magyar gazdaság akut problémáját, a pénzügyi instabilitást, amely az állam fizetéképtelenségének veszélyét is magában rejt. Ebből a szempontból a program megfelelőnek tűnt azzal együtt is, hogy a vártnál esetleg nagyobb visszaesés esetén a bemutatott korrekció nem lesz elégséges. Oszkó Péter, pénzügyminiszter egyfelől jelezte, hogy kb. 7 százalékos visszaesés esetén is van még tartalék a költségvetésben, másfelől pedig elszántak arra, hogy ha ennél is nagyobb a recesszió, akkor további megszorításokat foganatosítanak.

A válságkezelésre vállalkozó kormány programja egyszerre szeretett volna egyensúlyt teremteni, azaz csökkenteni az ország külső forrásigényét és egyidejűleg biztosítani a jövőbeni magasabb növekedési potenciált is. E két feladat egymással ellentmondásban állt, hiszen minden megszorítás, ami az egyensúlyt szolgálja, egyben rongálja a növekedés forrásait is, amiből még alacsonyabb költségvetési bevétel keletkezik, miközben az államháztartás kiadásai többnyire merevek, függetlenek a növekedési dinamika alakulásától. Az így előálló lefelé mutató, negatív spirálból csak úgy lehet kitörni, ha pótlólagos kereslet teremődik – ám ezt a magyar gazdaság esetében csak az uniós források jelentik. Ebből a szempontból is pozitív értékelést kaphat a program, hiszen, amit csak lehet, mindent megtesz az uniós projektek felgyorsításáért.

Az említett ellentmondás dilemmájának feloldásaként *a kormány elsődlegesen az egyensúlyteremtés mellett tette le a voksát*. Rendkívül kockázatos lett volna ugyanis egy egyensúlyteremtés nélküli gazdasági élénkítés – mint ahogy az a Fidesz sokat hangoztatott elképzeléseiből kiolvasható – egyszerűen azért, mert nem lett volna normál áron finanszírozója.

Részleteit tekintve a program további *pozitívumai* a következők voltak:

- Az elvonások alapvetően a fogyasztást érintették és a felhalmozást kímélték, amire az utóbbi évek stabilizációi közül utoljára a Bokros-csomag szolgált példával. (A beruházások nagyobb növekedési erővel bírnak, mint a fogyasztás, az arányváltás a növekedés szempontjából is helyes volt.)
- Az előbbi tételt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy az újraelosztást a háztartások rovására és a növekedési dinamika letéteményesének számító vállalkozások javára alakították át.
- Helyes volt az irány az adórendszer átszabásánál is amennyiben a fogyasztási adók és az ingatlanadó került előtérbe, és visszaszorultak a közvetlen adók mind a munkavállalók, mind a vállalkozások esetében.
- A munkát terhelő adók mérséklése elsősorban a kis- és közepes vállalkozásokat kedvezményezi, náluk számít nagyobb súllyal az eho, és a tb-járulékcsoökkentés.
- Az szi-sávhatárok eltolása mérsékli a bérkövetelésekből adódó nyomást, mert nagyobb nettó bért hagy a korábbiaknál a munkavállalók zsebében, és így is erősödhet a vállalkozások felhalmozó-képessége.
- Régi adósságot törlesztett a program akkor, amikor az adókedvezmények kiirtására vállalkozott. Ezáltal egyszerűbbé, transzparenssebbé válik az adórendszer.

- Hozzá mert nyúlni a program a szent tehénnek számító nyugdíjrendszerhez, és a szociális rendszerhez is. A nyugdíjmelés új indexálási szisztémája azt is jelenti, hogy a minimál-nyugdíjhoz kötött számtalan szociális juttatás is kordában lesz tartva, azaz nem bővül nagyobb mértékben, mint azt a gazdaság egészének növekedése lehetővé teszi.
- Helyes, gesztusértékű döntéseket is tartalmazott a program, ezek szerint 15 százalékkal csökkentik a miniszterek fizetését, visszavesznek az állami vezetők napidíjából, megtiltják a jubileumi jutalom felvételét, amíg a közszolga a miniszteri megbízatását tölti.

Nem tűntek szerencsésnek viszont a program következő elemei:

- A jövedelem-befagyasztás kétségkívül hatásos és gyors egyensúlyjavító eszköz, ugyanakkor – a fogyasztás korlátozásán keresztül – erősen visszafogja a növekedést is. Jobb lett volna e globális hatású intézkedés helyett a költségvetési szervek működési kiadásait tételesen felülvizsgálni. Igaz, erre a Reformszövetség munkatársai sem vállalkoztak, noha nekik lényegesen több idő állt a rendelkezésükre.
- A 18 százalékos áfa-kulcsnak inkább gesztusértékű jelentősége van, mintsem gazdasági jelentőséggel bírna. Az érintett körben árcsökkenésre nem lehetett számítani, tekintettel arra is, hogy merev keresletű cikkekről, szolgáltatásról volt szó.
- A munkát terhelő elvonások még így is nagyon magasak maradtak.

A Bajnai-kormány programját a befektetők kedvezően fogadták, különösen akkor, amikor az már elfogadott törvényjavaslatokban is testet öltött. A hazai vállalkozói kör is elégedett volt az iránnyal, bár a terhelés csökkentését nagyobb mértékben képzelte volna el. Megítélésünk szerint az intézkedések jó elrugaszkodási pontot jelentenek a következő kormánynak, mindenekelet az egyensúlyozó pálya megteremtésével, de azzal is, hogy jó irányú erőfeszítéseket tesznek a potenciális növekedés alapjainak megerősítésében is.

Az ellenzéki fogadtatás olyan volt, amilyenre előre lehetett számítani. A Fidesz a kormány megalakulásnak első percétől minden erővel a kontinuitást sulykolta, azt, hogy ez a kormány semmiben sem különbözik a Gyurcsány-vezette kabinetetől. A Medián május elején megjelent kutatási adataiból az derült ki, hogy a lakosság meglehetősen jelentékeny része elvileg megérti a megszorító intézkedések elkerülhetetlenségét, de elfogadni csakis olyan szférákban hajlandó azokat, amelyek távolabb vannak a személyes érintettségétől. Az intézményi világok átrendezést még akár támogatnák is, de azt már nem, hogy személy szerint nekik is áldozatot kelljen hozni.⁵⁰³

2.3. A Bajnai-kormány mozgásterének növekedése

Az IMF-hitelkeret harmadik részletének lehívási feltételeiről már a Bajnai-kormány tárgyalta. A magyar gazdaság visszaesését májusban már 6,7 százalékra prognosztizálta a kabinet, amivel az MNB is maradéktalanul egyetértett. A tárgyalásokon a korábban vártnál lényegében megduplázódó recesszió mértéke – miközben az inflációt változatlanul 4,5 százalékra taksálták – komolyan esett a latban. A nemzetközi partnerek belátták, hogy ilyen feltételek mellett – amelyet részükről nem vitattak – csak

⁵⁰³ Bajnai-csomag: általában igen, konkrétan nem, Népszabadság 2009. május 6.

további és indokolatlan GDP csökkenés árán lehetne a költségvetés kitűzött pozícióját tartani. A magyar gazdaság olyan recessziós spirálba kerülne, amiből egyhamar nem tudna kikeveredni.

A helyzetre javasolt megoldás az lett, hogy a 2009. évi 2,9 %-os deficitcél 3,9 százalékra, a 2010. évi pedig 2,7 százalékról 3,8 százalékra emelték, és kinyilvánították, hogy a 3 százalék alatti államháztartási hiányt a magyar gazdaságnak csak 2011-ben kell teljesítenie. Ehhez viszont további konszolidációs intézkedéseket kell kidolgozni és a „költségvetési kiigazítást egy átfogó, strukturális reformokra irányuló stratégiába kell ágyazni”. (Ennek megvalósítása azonban már a következő kormányra vár, mint ahogy az is, hogy az államadósság csökkentése érdekében a mai 1 százalékos GDP arányos elsődleges többletet 2014-ig 4 százalékra kell emelni. Ez mai áron kb. 700 milliárd forintos spórolást feltételezne az államháztartásban.) A megadott lazítás fejében előírták, hogy a kormányprogramban szereplő 400, illetve 900 milliárd forintos államháztartási megszorításra vonatkozó elképzeléseket a kabinet maradéktalanul hajtsa végre. Felszólították az IMF képviselői a kormányt, hogy mutassa be, milyen módon kívánják 2010-ben csökkenteni az önkormányzatok költségvetését 120 milliárd forinttal, illetve a vasúti tömegközlekedés támogatását 40 milliárd forinttal.

Az IMF-nek és Brüsszelnek ezzel a döntésével kb. 200-250 milliárd forinttal növekedett a kormány mozgástere, s nemcsak a Bajnai-kormányé, hanem az utána felállóé is. Az enyhítés megadásában minden bizonnyal szerepet játszott a határozott, helyes irányú kormányprogram, és az a töretlen elszántság, amivel ezt a programot – politikai kilengésektől mentesen⁵⁰⁴ – a kabinet végig akarja vinni. A válságkezelés ezúttal belső erőből volt sikeres.

Javult a kabinet helyzete azáltal is, hogy a forint árfolyama már a kormányprogram meghirdetését követően erősödött, ami megtámogatta a pénzügyi rendszer stabilitását.⁵⁰⁵ A CDS felár – amely márciusban ismét 600 pontra ugrott, június végére 350 pont körül alakult, amiben a magyar gazdaság iránti bizalom erősödés jutott kifejezésre. Ám ehhez is hozzá kell tennünk, hogy a külső feltételek javulása nem látszott volna meg ilyen mértékben a magyar monetáris mutatókban, ha nem nyer bizalmat az új kabinet a befektetők részéről.⁵⁰⁶

A kockázati felárak mérséklődésével az *állampapír-piacon lassú hozamesés indult meg*, a rövidlejáratú állampapír-kibocsátások mind sikeresebbek lettek. Ez június végére kilátásba helyezte az IMF-EU-hitel járszallagjáról való leválás vártnál korábbi bekövetkeztét, és az MNB kamatcsökkentési döntéseinek megindulását. Ennél sikeresebb válságkezelés ilyen rövid időn belül nem volt várható egy formálisan párterő nélküli kormánytól.

⁵⁰⁴ Bajnai Gordon nyilatkozta 2009. szeptemberében: „nekünk nem a következő választásra, hanem az ország következő tíz évére kell koncentrálnunk.” Népszabadság.

⁵⁰⁵ 2009. május 20-án, a kormányprogram elfogadását követő egy hónap múlva az euró 276,85 forintot, a svájci frank 182,95 forintot, a dollár 202,75 forintot ért. Április 20-án ezek az értékek rendre a következők voltak: 298,32, 196,68, 230,1.

⁵⁰⁶ A Standard and Poor's nyári jelentésében úgy fogalmazott, hogy a kormány minden tőle telhetőt megtett a stabilizálás érdekében, és emiatt semlegesre kellene javítania Magyarország kilátásait. Ám ezt azért nem tudja megtenni, mert a következő kormány várományosa, a Fidesz-MPP megnyilvánulásaiból az derül ki, hogy minden Bajnai-döntést vissza akar vonni.

2.4. Eurókötvény-kibocsátás, mint válságkezelés

Valóban sokakat meglepett és merész húzásnak tartották, amikor júliusban a kormány hosszú lejáratú (5 éves) eurókötvény kibocsátással jelent meg a pénzpiacon, mert az időzítést korainak tartották. Tény, hogy mintegy háromnegyedévnyi kényszerszünet után rizikós volt megjeleni az időközben rendkívül finnyássá lett pénz- és tőkepiacokon, amikor a magyar gazdaság javítóprogramjának is még csak az elején jártunk. A kötvénykibocsátás valószínű nem fejesugrás volt a semmibe, előtte a keresletet a pénzügyi kormányzatnak le kellett tapogatnia, illetve körutjain fel kellett keltenie a magyar papírok iránt.

Így történhetett meg, hogy a *kínálatot majdnem háromszorosán túljegyezték* (1 milliárd eurós kötvényre 2,9 md eurós ajánlat érkezett), ami a kabinet döntésének helyességét igazolta. Igaz, rövidebb lejáratokon korábban már történt több sikeres kibocsátás, s ez is kedvező szondázatásnak bizonyult. Az is igaz, hogy magas, 395 bázispontos kamatfelárat ajánlottunk fel (egy évvel korábban még 100 bázispontos kamatfelárral is értékesíteni tudtunk papírokat). A kötvényt 31 százalékban angol, 21 százalékban amerikai, 16 százalékban pedig német befektetők vásárolták meg. London szupersikerként értékelte a sikeres értékesítést, amiben benne voltak a Bajnai-kormány erőfeszítései is. A Fidesz szerint rossz döntés volt, mert a 6,75 százalékos kamat drága forrásszerzésre utal. (Megjegyezzük, hogy a Fidesz az IMF-EU-IBRD hitelfelvételt is elutasította.)

Megítélésünk szerint ezt *az árat érdemes volt megadni*, mert a sikeres kötvénykibocsátás túlnőtt a forrásszerzés mennyiségi tényén, jelentőségét különösen az az üzenetérték adta, mely szerint a magyar gazdaságra a befektetők már mint jó adósrá tekintenek, akinek a papírjait megveszik, és ez elősegíti a cégek és a bankok külföldi hitelpiacokra való kilépését is. A kötvény eladásával megdőlt az a hiedelem és félelem, hogy a magyar gazdaság képtelen a piacokról finanszírozni magát, és csak az IMF „lélegeztető-gépén” képes létezni.

A bankok és cégek mozgásterének bővülése számára nyújtott lehetőséget a sikeres eurókötvény-kibocsátás, és egyidejűleg megerősítette a jegybankot tekintetben, hogy megindíthatja az addig halogatott kamatvágási periódust, mert azt az infláció várható mérséklődésén túl a befektetői bizalom erősödése is lehetővé teszi. A piacok szondázatásaként is felfogható államkötvény-eladás az említett két csatornán keresztül közvetetten hozzájárult a reálválság mélységének mérsékléséhez.

2.5. Az uniós források, mint az anticiklikus gazdaságpolitika eszközei

A magyar gazdaságpolitika számára – sajátosan beszorított helyzetéből adódóan – *csak a külső források intenzívebb bevonásával adódott lehetőség arra, hogy enyhítsék a válság mélységét*. Ehhez a fiskális politika csak annyiban kapcsolódott, hogy az uniós forrásokat kiegészítő költségvetési források igénybevételét lehetővé tette. A többletforrásokat igyekeztek közvetlenül a kis- és középvállalkozói körre koncentrálni. A vállalkozói szférának nyújtott támogatások célja a foglalkoztatás megőrzése, bővítése volt közvetlen segítségnyújtással, és közvetetten, a beruházások támogatásán keresztül elérhető piacbővüléssel.

A válság kitörése, és az ahhoz való alkalmazkodási kényszer számos tekintetben átírta az uniós pénzek felhasználásának, elérhetőségének korábbi szabályait. E tekintetben az alkalmazkodás szinte azonnal megindult, mint említettük, már a nemzetközi hitelcsomag mellé letett 12 pontos

gazdasági csomag tartalmazta az enyhítések egyes szabályait. Utaltunk arra is, hogy Bajnai Gordon, a terület felelős minisztereként a 2008. november 13-i Nemzeti Csúcson ismertette a kormány ez irányú lépéseit.

A továbbiakban megkíséreljük összefoglalni a rendkívül szerteágazó támogatási projektet, majd értékeljük azt.

A kormány költségvetésen belüli átcsoportosításokkal, az Eu-források gyorsabb és hatékonyabb felhasználásával, illetve költségvetésen kívüli eszközökkel a válság kedvezőtlen hatásainak enyhítésére több pilléren álló eszközrendszert vezetett be 2008 őszétől, amelyet azt követően is folyamatosan bővített, finomított – alkalmazkodva a változó körülményekhez. Az NFÜ, majd a Nemzeti Fejlesztési és Gazdasági Minisztérium szinte folyamatos tárgyalásban állt Brüsszellel, hogy engedélyezzék a már megszavazott keretek közti átcsoportosítást a vállalkozások javára (a korábbi 17 százalékos arányt 30 százalék fölé emelni). 2009. februárjáig 257 milliárd forintot sikerült megmozgatni, júniusban további 51 milliárd forint átcsoportosításáról született kormányzati döntés (átcsoportosítás az esélyegyenlőségi, az oktatási és az egészségügyi fejlesztésekből a gazdaság élénkítésére).

1. Az *első pillér* a nagyobb részt uniós forrásokat tartalmazó *1400 milliárd forintos gazdaságélénkítő csomag*, amelyből 900 milliárd forint áll a vállalkozások rendelkezésére vissza nem térítendő juttatásként. A maradék 500 milliárd forintot pedig kedvezményes hitelek és kedvezményes díjú garanciák igénybevételével tudják a cégek felhasználni. A sokféle lehetőséget tartalmazó csomagról a Nemzeti Fejlesztési és Gazdasági Minisztérium programismertető levelet juttatott el több mint százezer vállalkozás számára.

A *felhasználási lehetőségek* a következők voltak:

- Új Magyarország mikrohitel – 58,6 md forint. (A mikrohitel-program feltételei enyhültek, nőtt a hitelek futamideje, emelkedett a maximálisan igénybe vehető összeg és kedvezőbbek lettek a kamatfeltételek mind a beruházási, mind a forgóeszköz-kölcsönöknél. A forgóeszközhitelknél 6-ról 1 hónapra csökkent a hitelmentes várakozási idő.)
- Új Magyarország Kkv Beruházási hitel – 50 md forint. (Olcsó refinanszírozási forrás áll a közreműködő kereskedelmi bankok részére, amelyet 10-től 100 millió forintos beruházási kölcsön formájában helyezhetnek ki a KKV-k számára.)
- Új Magyarország Forgóeszközhitel – 140 md forint. (Kedvezményes kamatozású hitel uniós forrásból és az MFB forrásaiból a kkv-knak.)
- Magyar Fejlesztési Bank hitelek – 160 md forint (Kibővítették a bank által nyújtható beruházási és forgóeszközhitelket – ellensúlyozandó a kereskedelmi bankok hitelezési tartózkodását.)
- Kedvezményes hitelprogram az MFB-nél a mezőgazdasági és élelmiszeripari vállalkozók számára.
- Széchenyi Kártya megduplázott kamattámogatása 25 millió forintig – 2 md forint.

- Új Magyarország Portfoliógarancia Program – 32,5 milliárd forint. (Uniós forrásokból hitelgarancia a KKV-k számára max 100 millió forintos hitelek 80 %-ra a pénzügyi közvetítők felé.)
 - Kétszeresére, 900 milliárd forintra emelkedett a Garantiqua Zrt. közreműködésével biztosított állami garanciavállalási keret.
 - Új Magyarország Kockázati Tőkealap – 35 md. , és Japán-magyar Kockázati Tőkealap – 26 md forint. (Uniós, állami és magánforrásokból megvalósított közös befektetések segítik a korai és a növekedési szakaszban lévő kisméretű cégek tőkefinanszírozását.)
 - Új Magyarország Vidékfejlesztési Program – 400 md forint. (Kedvezmények a korábbiakhoz képest: beruházásokhoz nem kell saját erő, nagyobb előlegfizetési hányad, részbeni teljesítés esetén szankcionálás enyhítése. Elindulhatnak az állattartó létesítmények beruházásai, a kertészeti fejlesztések és a leader programok.)
 - 2009. február közepétől lehetséges ún. automatikus pályázatokat benyújtani, megemelt összegben (20 millióról 50 millióra, illetve a központi régióban 10 millióról 20 millióra) a mikro és kisvállalkozások fejlesztéseire, vissza nem térítendő támogatásokért. Az átfutási idő itt 3-4 hét, ami rendkívül kedvező, és nagy érdeklődést váltott ki.
2. *A második pillért a bürokrácia csökkentése és a tanácsadói szolgáltatások megerősítése jelentette. Ezen belül:*
- enyhültek a cégek által nyújtandó biztosítéki terhek,
 - 40%-ra nőtt az előleg lehetséges mértéke, mezőgazdasági fejlesztéseknél 20%,
 - enyhült az árbevétel-elvárásra vonatkozó feltétel – nagyon jelentősen,
 - egyszerűsödött az építési engedélyezés rendszere,
 - leegyszerűsítették a pályázatoknál a dokumentumok ellenőrzését,
 - csökkent a pályázatokhoz benyújtandó dokumentumok száma,
 - az adminisztráció csökkentésével 30-60%-kal csökkent az átlagos pályázatírási idő,
 - tanácsadói szolgálat az exporttámogatások elnyeréséhez, illetve a feldolgozóiparban a kkv-k beszállítói státuszának kialakításához és megerősítéséhez.
3. *A harmadik pillért a direkt foglalkoztatás-megtartás, bővítés megcélzása alkotta. Az erre a célra rendelkezésre álló 46 milliárd forint felhasználásával a Szociális és Munkaügyi Minisztérium pályázatokat hirdetett meg. Ide sorolódott*
- az Út a munkába program,
 - a válság miatt állásukat veszítők újbóli elhelyezkedésének támogatása,
 - a 4+1 program – az elbocsátások helyett csökkentett munkaidőt alkalmazó cégeknek nyújtott képzési támogatás (heti 1 nap munkabér max. 80%).

S lényegében ide volt sorolható a Bajnai-kormány döntése az adószervezet átalakításáról, amelynek hatására az adóék az átlagkereset szintjén lényegesen csökken, és ez erősíti a versenyképességet, támogatja a foglalkoztatás bővítését.

4. Az építőipari kereslet élénkítését szolgálja az a 2100 milliárd forintos keret, amelyből 1800 milliárd forint 2009-ben már megtalálható volt az un. Építőipari Piacterén. Ezt a piacteret a Nemzeti Fejlesztési Ügynökség 2008 novemberében indította el azzal a céllal, hogy az építőipari cégek egyetlen internetes felületen találják meg összegyűjtve a hazai és az uniós forrásokból finanszírozott nagyberuházásokat.

Eszerint 2009-2010-ben 267 iskola, 23 rendelőintézet, 78 városi közterület újulhat meg, további 400 km vasút, és 350 km közút. Jut innen pénz a panelprogramra, a távhőszolgáltatás és a lakáskorszerűsítés támogatására is. 2010 végéig becsülhetően 636 beruházás kezdődhet el.

2008 végén 30 törvényt és kormányrendeletet módosítottak azért, hogy az általános építési engedélyezés egyszerűbbé, s ezáltal gyorsabbá váljon. A deregulációt 2009-ben is folytatták. Kiemelt figyelmet kapott a párhuzamos eljárások számának csökkentése és a lánctartozások problémájának kezelése.

2009. szeptember elejéig a kormány 23 *nagyprojektet* hagyott jóvá összesen 1156 milliárdos összegben, ebből 21-et benyújtottak Brüsszelnek, amelyből ezideig 10 meg is kapta a támogatást, összesen 442,2 milliárd forintos keretben az 581,4 milliárdos indítandó beruházási értékhez. (A nagyprojectek késlekedve indultak, de 2008 végétől felgyorsították a betervezésüket, ami része volt a válságkezelésnek. 2008 végétől lecsökkentették a kormányjövahagyás a Brüsszelnek történő kiküldés közötti intervallumot is.) Az eddig megnevezett megaprojektek száma: 40.

Ami a bemutatott pillérekben felsoroltak közt valóban hatásos volt és hozzájárult a válság enyhítéséhez, az az Út a munkába program volt. Ennek keretében 2009 végéig kb. 90 ezren vettek részt, ami éves szinten kb. 7-8 százalékponttal javította az államháztartás körében foglalkoztatottak számát. Ugyancsak sikeresnek volt mondható a 4+1 projekt – főként a nagyvállalati körben, az erre rendelkezésre álló keretet többször is ki kellett egészíteni.

Az uniós pénzek gerjesztette beruházások hatását a beruházási statisztika nem mutatja ki. Bizonyos ágazatok felfutásából következtethetünk csak közvetetten e források beruházás-generálására. Így például feltételezhetően a mezőgazdasági fejlesztések magas dinamikája (24,4 %) már 2008-ban is ezeknek volt köszönhető, s ami a 2009. első negyedévi visszaesés után az év folyamán ismét lendületet vett. A szállítás, raktározás ágazat lehetett a másik fő terület, ahol a külső források következtében 2009. második negyedévétől kezdődően 14 százalék feletti beruházás-növekedés volt megfigyelhető a hosszú ideje tartó recesszió után. Az oktatási ágazat 2009. második negyedévi 9,4 százalékos beruházási többletében is feltételezhetően az uniós források játszottak szerepet. A felsoroltak az összes beruházás 22 százalékát adták, és önmagukban elégtelennek bizonyultak a más területeken mutatkozó visszaesés túlkompensálására.

Az építőipari teljesítmények mutatói is azt jelzik, hogy ha valahol pozitív elmozdulás történt 2009-ben az csak az uniós pénzek erejének volt köszönhető. Az ágazat teljesítménye 2009 első tíz

hónapjában 2,7 százalékkal esett, ezen belül azonban ugyanezen idő alatt 27 százalékkal emelkedett az egyéb építmények mennyisége, amelyen belül az útépitéseket, a mélyépítési tevékenységeket regisztrálják. Ez a terület az egész építőipar kb. egynegyedét teszi ki, és lényegében már 2008 novemberétől rendületlenül kétszámjegyű dinamikát jelzett hónapról hónapra.

Az említettek értelmében *az uniós pénzek felhasználásának volt anticiklikus hatása mind a foglalkoztatásban, mind a tőkefejlődésben.* Nélkülük nagyobb visszaesés mutatkozott volna. A 2007-2013 között rendelkezésre álló kb. 7000 milliárd forintból 2010 elejéig 5200 milliárd forint nyílt meg a pályázók előtt. Ebből 3200 milliárd forintot ítéltek meg a nyertes pályázóknak, amiből 2009. december elejéig mindössze 632 milliárd forintot fizettek ki a leszerződött támogatásokból. Ebből közvetlen gazdasági támogatásra 109 milliárd forintot. A folyósítások jelentősen elmaradtak az előirányzatoktól (már 2008-ban is kb. csak a fele teljesült a tervnek). *2009 végéig kb. 1200 milliárd forint volt a kifizetési terv, s ebből kb. ismét csak a fele teljesült.* Ez magyarázatul szolgál a reális várakozásoktól elmaradó beruházási lendületre. Mindenesetre az említett arányokból az következik, hogy a „nagy kifizetési boom” ezután várható, feltételezhetően 2010 második negyedétől.

Az uniós pénzek zöme a nagyprojektekhez kapcsolódik, amelyek indítása meglehetősen körülményes. Így lehetséges, hogy a vállalkozások közvetlen segítése számukhoz képest alulreprezentált. A működő 6-700 ezres vállalkozói körből beérkezett tízezer pályázat valóban kevés. De egyfelől idővel a nagyprojektek kivitelezői, beszállítói is a cégek lesznek, továbbá a multiplikátor hatáson keresztül – közvetetten – a beindult piacbővülést is élvezhetik. Másfelől 2009 slágere az egyszerűsített pályázati rendszerben meghirdetett eszközbeszerzési kiírás volt, és erre kifejezetten a hazai kisvállalkozói kör kapcsolódott rá. A pályázható 18 milliárd forintra 62 milliárd forintos igény érkezett. Ám senkit nem utasítottak el, aki formailag és tartalmilag megfelelt a pályázati követelményeknek. Többletforrásul pedig az a 110 milliárd forintos keret szolgált (kb. a fele), amelynek átcsoportosítását Brüsszel engedélyezte.

Az uniós pénzek nagyobb mértékű aktivizálódását és erőteljesebb hatását akadályozza:

- a lassú döntéshozatal, amely az előírt 105 napnál 156 napot vett igénybe,
- a szerződéskötések elhúzódása, az előírt 60 napnál 10-20 nappal hosszabb,
- a panaszok kivizsgálásának elhúzódása (jóval 30 napon túlra).

2009-ben a várttól elmaradó beruházási lendületben, vagy másként fogalmazva: a korlátozottan érvényesíthető anticiklikus gazdaságpolitika korlátozott sikerében a *hazai bankrendszer* is szerepet játszott. Amennyiben – átesve a ló másik oldalára – *az indokoltnál is nagyobb mértékben koncentrált a kockázatkerülésre.* A hitelkínálat beszűkülését az állami garanciavállalás kiterjesztése és az MFB-én keresztül folyósított kölcsönök sem tudták érdemben ellensúlyozni. A kereskedelmi bankok működését a kormány rendeletileg nem szabályozhatta.

A válság enyhítésére ajánlott eszközök összességében csak a lehetőségek oldalát nyitották meg. Ahhoz, hogy velük éljenek is a potenciális címzettek, számos egyéb, korántsem elhanyagolható körülménynek kellett fennállnia. A magyar gazdaságban korlátozottan alkalmazott, zömében az uniós forrásokra építő anticiklikus gazdaságpolitika korlátozott hatásossága alapvetően erre a körülményre vezethető vissza.

2.6. A 2010. évi költségvetés a válságkezelés eszközeként

A kormány a törvényben előírnál (szept. 30.) korábban, szeptember 11-én benyújtotta a parlamentnek a következő évre szóló költségvetési előterjesztést – ilyesmire eddig még nem volt példa. A beadás időpontjának előrehozatalát lehetővé tette, hogy a legfontosabb adószabályokat már júniusban elfogadta a parlament, szükségességét pedig a befektetők bizalmának megerősítése indokolta. Az előterjesztés követte a kormányprogram elveit, egyrészt az egyensúlyőrzést, másrészt a növekedés alapjainak megerősítését. A két elv együttes érvényesítésétől várható volt, hogy külföldi befektetői szemmel javulnak az ország pozíciói, ami további növekedési erőt kölcsönöz, illetve ezen keresztül visszahat a gazdaság stabilizációjára is. (Vagyis a korábbi ördögi körök után kedvező irányú körmozgás veszi kezdetét.)

A költségvetési előterjesztés a korábbiaknál is kevésbé volt értékelhető. A 2010. évi tervszámokat ugyanis a pénzügyminisztérium nem a 2009-re várható adatokhoz viszonyítva mutatta be, hanem az eredeti előirányzatokhoz képest. Az eredeti előirányzatokat – mint ismeretes – 2009. végén fogadták el az IMF tanácsa alapján annak a feltételezésével, hogy 2009-ben a bruttó hazai termék 0,9 százalékkal csökken. A visszaesés mértékét a költségvetés elfogadását követően még két ízben korrigálták – lefelé – utoljára a Bajnai-csomag meghirdetésekor, amikortól a kabinet már 6,7 százalékot prognosztizált 2009-re. Az eredeti, elfogadott költségvetés 27.690 milliárd forintos GDP felett rendelkezett, a 2009 szeptemberében benyújtottban 25.790 milliárd forintra taksálták az ez évi nominális GDP-t. Vagyis 1900 milliárd forinttal kisebbnek, mint aminek az újraelosztásáról a költségvetési törvény rendelkezett. Év közben számos korrekciót hoztak a fiskális politikában, s így összességében a 2008 decemberében elfogadott előirányzatokat nem lehet viszonyítási alapnak tekinteni, azok felett ugyanis már rég eljárt az idő. Erre Oszkó Péter, pénzügyminiszter is felhívta a figyelmet a költségvetés benyújtásakor, mert így rendkívül torzképet kapunk, hiszen 2010-re minden előirányzat kisebb a 2009. évinél. A továbbiakban csak a reálisan elemezhető kérdésekkel foglalkozunk.

2.6.1. A várható növekedési pálya

A kormány az államháztartás folyamatainak tervezésénél 2010-re 0,9 százalékos további GDP csökkenéssel számolt, pontosan annyival, mint amennyivel májusban, holott azóta valamennyi nemzetközi előrejelző intézmény felfelé javította a következő évre megfogalmazott várakozását.⁵⁰⁷ Vagyis májushoz képest a külső feltételek – amelyek a magyar gazdaság számára relevánsak – kedvezőbb rajzolatot mutatnak. A belső feltételek tekintetében viszont – az IMF kedvezménynek köszönhetően – 1 százalékponttal kisebb megszorítást kell foganatosítani, mint amivel ez év májusában kalkuláltak. A javuló külső és a relatíve kedvezőbb belső feltételek hatását azonban a kabinet nem vezette végig a GDP alakulását illetően.

A 2010-re kormány által vázolt *növekedési pálya inkonzisztenciáit* a következőkben látjuk:

- A GDP deflátort 2,9 százalékos határozza meg szemben a 2009. évi 3,8 százalékkal. A 2,9 százalékos deflátor megítélésünk szerint indokolatlanul alacsony. A fogyasztói árszínvonal ugyanis a kormány szerint is csak 0,4 százalékponttal lesz alacsonyabb a 2009. évinél, viszont az ipar belföldi értékesítési árainál számottevő inflációerősödés várható a készletfeltöltési

⁵⁰⁷ Megjegyezzük, hogy a költségvetési törvény elfogadását követően a kormány módosította az alappályát: az 2010. évi recesszió mértékéből visszavett (0,3 százalékpontot) és a várható infláció mértékét lejjebb szállította.

kényszerből következő kereslethúzás és az olajár-drágulás okán is. A külső infláció is erőteljesebb lesz – minden nemzetközi előrejelző ezt prognosztizálja. A 2,9 százalékos deflátorral szemben reálisabbnak tartjuk 4 százalékkal számolni.

- A reál GDP 0,9 százalékos csökkenését túlzottan pesszimista várakozásúnak tartjuk. Az ismert hazai prognózisok közül a Költségvetési Tanácsé az egyetlen, amely csökkenést vár 2010-re, de ők is kevesebbet a kormánynál, 0,5 százalékos. Minden előrejelző 0-1 százalék közötti növekedési várakozást fogalmaz meg, nagyon óvatosan.⁵⁰⁸
- A kormányzati prognózisban a legkevésbé a beruházási előrejelzés fogadható el, amely a 2009. évi 9,3 százalékos zuhanás után jövőre csak 0,6 százalékos emelkedést lát megvalósíthatónak. Ezzel szemben az első háromnegyedévi adatok alapján már feltételezhető, hogy a beruházások visszaesése 2009-ben nem lesz ilyen drámai. A befogadott EU-s projektek alapján pedig 1,5 százalékos növekedés is lehetséges a következő évben, még akkor is, ha a lakásépítés masszív csökkenésével számolunk.
- A kormány a háztartások fogyasztási kiadásainál 2,4 százalékos visszaesést prognosztizál a 2009. évi 8 százalékos zuhanás után. Ezt az előrejelzést is túlzottan pesszimistának tartjuk, amikor 2009-ben a reálbérek kb. 2-2,5 százalékkal esnek, a következő évben pedig kb. ugyanennyivel emelkednek.

Az általunk reálisabb feltételezések mellett megfogalmazott félszázalékos reál GDP többlet és 4 százalékos deflátor figyelembe vételével 27.150 milliárd forintos nominális GDP várható 2010-ben, ami 850 milliárd forinttal több, mint a költségvetési törvényben szereplő (26.300 md). Ha ennek csak az egyharmadát gondoljuk a költségvetésbe bevonhatónak, akkor is 280 milliárd forintos többletet kapunk, reálisabb azonban 45 százalékkal számolni, ami 380 milliárd forintos többletet eredményez. Ám, ha megengedhetőnek tartjuk a 2,9 százalékos deflátor érvényesülését, akkor 570 milliárd forinttal nagyobb nominális GDP-t kapunk, aminek a 45 százaléka 257 milliárd forintot jelent.

Mindezzel arra kívántuk felhívni a figyelmet, hogy a *2010. évi költségvetésben számottevő implicit, a tudatos alátervezésből adódó tartalék van*, ami a várható kockázatok ellensúlyozását szolgálhatja. Az automatikus stabilizátorok a bevételi oldalon működésbe lépnek, miközben a kiadások nem igazodnak a nagyobb bevételekhez. Az IMF és Brüsszel, mint aktuálisan legfontosabb hitelező partnerünk a költségvetési törvény első olvasatakor elfogadta a pesszimista variánsú alappályát – annak ellenére, hogy ezt megelőzően mindkét két intézmény rendre felfelé korrigálta 2010-re vonatkozó növekedési prognózisát. Igaz, az IMF tett egy olyan javaslatot, hogy amennyiben a tényleges növekedési pálya jobb lesz, és ebből adódóan a bevételek is kedvezőbben alakulnak, a tervezettnél nagyobb befizetéseket a költségvetés ne költse el, hanem tartalékolja. Ennek a kérésnek azonban a kormány nem tett eleget, önként nem kívánta korlátozni saját mozgásterét (illetve megnehezíteni utódjának helyzetét).

2.6.2. A 2010. évi bemutatott államháztartás szerkezeti elemzése

A szerkezeti elemzést – a 2.5. pontban írottak okán - többnyire a 2008. évi tényadatokhoz viszonyítva végezzük el, illetve a 2009. évi előterjesztés GDP arányos számaival való összevetésben.

⁵⁰⁸ A parlamenthez nyílt levélben forduló 29 közgazdász vezetője, Járai Zsigmond 2-4 százalékos visszaesést vizionált a költségvetési hiány elszaladásának egyik indokaként 2009. december 23-án. Ennek feltételezéseit és a recesszió összetevőit azonban nem mutatta be. A nemzetközi előrejelzők legpesszimistább variánsa az egy százalékos csökkenés, ez a jóslat szerepel az OECD és a S and P és a The Economist prognózisában.

A költségvetési előterjesztés szerint a *nominális GDP 2010-ben 1,2 százalékkal kisebb lesz a 2008. évinél*. Ehhez képest az államháztartás összes bevétele (pénzforgalmi szemléletben) 3,2 százalékkal, tehát jóval nagyobb mértékben csökken. Ugyanakkor a kiadások is mérséklődnek 2,1 százalékkal. Ezek a dinamikák arra utalnak, hogy az *államháztartás súlya a zsugorodó bruttó hazai terméken belül mérséklődik*, ami mindenképpen kedvező és kívánatos tendencia. Nagyobb mértékben a bevételek, a centralizáció tekintetében (a GDP 47,2 százalékáról 46,4 %-ra csökken a bevételek aránya) történik javulás, de az újraelosztás is valamelyest mérséklődik.

Az államháztartás pénzforgalmi szemléletben számított 4 százalékos GDP arányos hiánya 0,6 százalékponttal nagyobb, mint a 2008. évi. A deficitnövekedés mögött elsősorban a bevételek nagyobb visszaesése húzódik meg, ami a dekonjunktúra természetes velejárója.

A törvénytervezet szerint az államháztartás elsődleges egyenlege továbbra is aktív, de az aktívum kisebb a 2008. évinél (0,8 százalék szemben 2008. évi 1,1 százalékkal – a GDP arányában). Ez arra utal, hogy *a megszorítások enyhébbek a két évvel korábbinál*. A kamategyenleg viszont nagyobb, ami kedvezőtlen és az államadósság további emelkedésére utal. A pénzforgalmi szemléletben mért 0,6 százalékpontos deficitnövekmény felét a nagyobb kamategyenleg, másik felét a kisebb elsődleges egyenleg adja.

19. táblázat

**Az államháztartás fő paraméterei a GDP százalékában
(pénzforgalmi szemléletben)**

Megnevezés	2008. tény	2010. előirányzat	Változás, %-pont
Bevételek	47,2	46,4	-0,8
Kiadások	50,6	50,5	-0,1
Elsődleges egyenleg	1,1	0,8	-0,3
Kamategyenleg	4,5	4,8	0,3
Államháztartás egyenlege*	3,4	4,0	0,6

Forrás: Pénzügyminisztérium

*Az ESA '95 szerint számított hiány a GDP arányában 3,8 százalék, ami megegyezik a 2008. évvel és 0,1 százalékponttal alacsonyabb a 2009-re várhatóánál.

A csökkenő GDP-hez való alkalmazkodás kényszere a kiadások közgazdasági osztályozás szerinti áttekintésekor ütközik ki. Eszerint az államháztartás összes kiadásának 2,1 százalékos csökkenésével szemben a *tőkejellegű kiadások és támogatások 8,8 százalékkal zuhannak 2008-hoz képest*. Megszorítani ugyanis itt lehetett, *a folyó kiadásoknál kevésbé*, azok csak 2,6 százalékkal estek. Viszont a felhalmozási célú támogatásokon belüli arányok kedvező irányba változnak amennyiben a háztartásokat finanszírozók 20 százalékkal esnek, a vállalkozók támogatása viszont 9,3 százalékkal nagyobb, mint a 2008. évi kifizetés. E mögött egyrészt a lakástámogatások korlátozásának hatása, illetve az uniós forrásokhoz nyújtott támogatásoknak a bővülése húzódik meg. Megjegyezzük, hogy ugyanakkor a háztartások folyó támogatása 2008-hoz képest kismértékben emelkedik (0,7 százalékkal), a cégeké viszont 12 százalékkal zuhan.

Kedvezőnek tartjuk a továbbra is bizonytalan külső és belső feltételek mellett, hogy a törvénytervezetben *2010-re általános és céltartalék címén 209.842,7 millió forintot rögzítettek* (a várt GDP 0,8 százaléka), ami többszöröse a 2008. évi 24,1 milliárd forintnak és meghaladja a 2009-re előirányzott 151.974 millió forintot is.

Az államháztartás kiadásai – a funkcionális felosztás szerint – a GDP arányában 2008-hoz képest zömében csökkennek. GDP-arányos növekedést igen kevés tételnél találunk, ezek a következők: rendelői, orvosi, fogorvosi ellátás, nyugellátások, munkanélküli ellátások, családi pótlékok és gyermekeknek járó juttatások, egyéb szociális támogatások, egyéb közlekedés és szállítás, több célú fejlesztési témák tevékenységei és szolgáltatásai, államadósság-kezelés. A felsoroltakban is többnyire a válság kényszerei és következményei jelennek meg, így a kamatkidások megugrása, a foglalkoztatási helyzet romlásának szociális következményei, valamint az uniós pénzek többletfejlesztési forrásigénye.

A 2009. évi előirányzatokhoz képest ennél jóval több tételnél emelkednek a GDP arányában számított kiadások: a külügyekben, a pénzügyi és költségvetési tevékenységek és szolgáltatások körében, a rendvédelem és közbiztonság minden területén, a közép- és felsőfokú oktatásban, az egyéb oktatásban, az egészségügyben, a táppénz kivételével a teljes társadalombiztosítási és jóléti szolgáltatások körében, a közúti és egyéb közlekedésben, a több célú fejlesztési témák tevékenységeinél és szolgáltatásainál, valamint az államadósság-kezelésben. Csökken a kiadások aránya viszont a GDP-hez mérten a tavalyi előirányzatokhoz képest a szórakoztató, kulturális, vallási tevékenységek és szolgáltatások, a lakásügyek, az ágazatok gazdasági támogatása tekintetében. A várható arányeltolódásokat fő vonalaiban helyesnek tartjuk.

2.6.3. A Költségvetési Tanács és az Állami Számvevőszék véleménye

(Költségvetési Tanács) A Költségvetési Tanács először véleményezte a benyújtott költségvetést, s ehhez prognózist is készített a várható makrogazdasági pályát illetően. Előrejelzése 2009-2010-re vonatkozóan szinte minden mutató tekintetében valamivel optimistább a kormányénál. Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy a 2011-13 közötti évekre viszont alacsonyabb növekedést, magasabb inflációt, kevésbé javuló munkaerő-piaci viszonyokat és nagyobb bérkiáramlást prognosztizálnak, mint a kabinet.

20. táblázat

A Költségvetési Tanács és kormány makrogazdasági előrejelzése
(előző év = 100 %)

Mutatók	Költségvetési Tanács		Kormány	
	2009	2010	2009	2010
GDP	-6,0	-0,5	-6,7	-0,9
Háztartások fogyasztási kiadása	-6,9	-1,9	-8,0	-2,4
Kormányzati fogyasztás	-2,2	-2,0	-2,2	-2,0
Természetbeni transferek	-1,0	-1,1	-1,0	-1,1
Bruttó állóeszköz-felhalmozás	-7,1	-0,5	-9,3	0,6
Export	-13,4	4,8	-15,1	3,0
Import	-15,9	3,7	-17,2	2,0
Fogyasztói infláció	4,5	4,4	4,5	4,1
Nemzetgazdasági foglalkoztatás	-3,1	0,3	-2,2	-1,3
Versenyszektor bruttó nominálbér	3,8	4,1	3,8	3,7
Jegybanki kamat (évi átlag)	8,3	5,8	-	-
Ft/euró átlagárfolyam	278,8	276,4	280,8	272,1

Forrás: MKKT

A Költségvetési Tanács *főbb megállapításai* a következők voltak:

- Ha a GDP csak az általuk számított fél százalékkal csökken, akkor az államháztartás hiánya csak 10 milliárd forinttal lesz nagyobb, mint a kormányzati célkitűzés, vagyis GDP arányosan ekkor tartható a deficit. (Ez azt jelenti, hogy 122 milliárd forintos tervezési tartalékot talált a tanács a saját prognózisa alapján.)
- Nem látszanak olyan tételek, amelyek megakadályoznák a hiánycél teljesülését.
- A kockázatok a külső kilátások alakulásából következnek.
- A vagyoadó 50 milliárd forintos bevételi tervénél 17 milliárddal kevesebbet valószínűsítettek.
- A regisztrációs adónál 5,1 milliárd forinttal kevesebbet láttak reálisnak.
- Az állami kezességvállalás 5-6 milliárd forinttal nagyobb lehet az előirányozottnál.
- A MÁV-nál 65-70 milliárd forinttal nagyobb lehet a kiadás a tervezettnél.
- Az önkormányzatoknál is a hiány emelkedése prognosztizálható.
- A társasági adóbevétel túl fog teljesülni 2010-ben, ha csak fél százalékkal esik a GDP.
- Az áfa- és a jövedéki adók csak a fél százalékos GDP csökkenést valószínűsítő pálya esetén teljesülnek.
- A kormánynak közzé kellene tenni a költségvetési tervezés alapjául szolgáló adatokat is, ez növelné a fiskális politika hitelességét, áttekinthetőségét.

A Költségvetési Tanács 2009. december 21-i közleményében kifogásolta, hogy a költségvetés parlamenti szavazásán az általa javasolt módosításokra nem került sor. Ez az észrevétel azonban már része volt annak a jobboldalról kiinduló kampánynak, amely a 2010. évi költségvetés ellen irányult abból a célból, hogy a tervezettnél nagyobb hiány teljesülését a Bajnai-kormány felelősségévé tegyék. A KT véleménye súlyos volt, *de észrevételei tartalmilag nem érintették a költségvetés egészét.* Kifogásai a következők voltak:

- A költségvetés indoklása nem tartalmazta a 2009. évi várható adatokat. Ez igaz, de ettől a 2010. évi előirányzatok még teljesülhetnek.
- A külső tételeket nem az államháztartási törvényben szerepeltette a PM, hanem a büdzsé mellékletében. Szerintünk ez formai kérdés.
- A felülről nyitott előirányzatok közül az autópálya-építési keret és a beruházásokra elkülöníthető keret nem felelnek meg a követelményeknek. A kormányzat szerint a felülről nyitott tételek egy részét korábban kiiktatták, tehát már helyt adtak a KT véleményének, ám e két tétel esetében szükség van rugalmasságra az építkezések szezonálitása miatt.
- A belső-egyenlegcélokat nem a GDP százalékában, hanem nominálisan kellene megadni a következő három évre. Ilyen előírás azonban nincs a költségvetési előterjesztés készítésére vonatkozó közt.

Össességében a felsorolt kifogások a lényegi, teljesíthetőségi kérdésekhez képest kimerítették a kákán is csomót keres magyar szólásmondásban megfogalmazott gyakorlatot, és kifejezetten méltatlanok voltak az addig nagy tiszteletnek örvendő, újdonsült testülethez.

(Állami Számvevőszék) A korábbi években igen éles kritikákat közreadó számvevők ezúttal *nem sok kivetni valót találtak.* A kockázatokat ők is a nemzetközi gazdasági viszonyokban látták, és a bevételekben, amelyek közül kétségesnek tartották a társasági adóbevétel teljesülését (ellentétben a

KT-val) a vázolt kormányzati pálya alapján. A közvetlen kiadási előirányzatok 87 százalékát megalapozottnak vélték (ellentétben az KT-val).

A növekedési pálya tekintetében túl óvatosnak tartották a beruházások 2010-re előirányzott 0,6 százalékos bővülését, és a fogyasztás 2,4 százalékos csökkenését. Az előbbinél nagyobb, az utóbbinál kisebb előrejelzésre gondolnak. Az állami kezességvállalás szerintük is nagyobb lehet, és az álláskeresési támogatások miatt a Munkaerő-piaci alap kifizetései is meghaladhatják a tervezettet. Ám a lakosság befizetései is nagyobbak lehetnek az előirányzottaknál.

A számvevők legkritikusabb, többször idézett megállapítása a benyújtott költségvetési tervezet alapján az volt, hogy „a törvény figyelmen kívül hagyja a társadalmi-gazdasági hatásokat”. Szerintünk meg éppen hogy figyelembe veszi, mert arra irányul, hogy a viszonylag konszolidált, a külföldi finanszírozók részéről elfogadott deficitcél tartására törekedve megóvja a gazdaságot és a társadalmat az államcsőd bekövetkeztétől. A kitűzött egyensúlyi célon belül próbál lehetőséget keresni és teremteni a növekedés alapjainak megerősítésére (adó- és járulékcsoökkentés) és a szociális szempontok érvényesítésére. Ennyiben a válság mélységének csökkentésére és elhúzódásának feltartóztatására törekszik.

A költségvetést 2009 decemberében a parlament elfogadta. A megahitel következő részletének lehívása előtti felülvizsgálat során az IMF és az Európai Bizottság is tanulmányozta a bemutatott költségvetést, és azt helyénvalónak, alapvetően teljesíthetőnek tartotta. Az, hogy *Magyarországnak 2010-re van elfogadott, és releváns nemzetközi intézmények által is megfelelőnek talált költségvetése, túl nem becsülhető érték a nemzetközi befektetők bizalmának visszaszerzéséért folytatott kormányzati erőfeszítések sorában, a hazai válságkezelésben.*

A válság hatása a bankszektorra

1. A bankok működési közegének változásai a válság hatására

A számos tényezőre visszavezethető válság az egyedi okok egyidejű és egymást fokozó hatású összjátéka eredményeként rendkívül súlyos hatással fejlődött ki. Az idők során három fázisát azonosíthatjuk, amelyek mindegyike a korábbi fázisok eskalációját és a problémák súlyosbodását jelentette.

Az első fázis – a subprime válság

Az amerikai ingatlanbuborék a FED alacsony kamatok politikáján alapult, amely a FED-et az évtized eleje óta jellemezte. Ez a piacokon hatalmas likviditást eredményezett. A subprime szegmensbe tartozó ügyfelek részére is kedvező feltételű hitelek tudtak nyújtani, amelyeket azután a bankok értékpapírosítottak és az egész világon értékesítették a pénzügyi intézményi vevők részére, még hozzá elhibázott metodika szerint kialakított túlzott minősítéssel. Ezek az instrumentumok a vélt alacsony kockázat mellett magas hozamot ígértek és magas nem kamatjellegű jövedelmet biztosítottak a hitelt nyújtók és a kötvény kibocsájtói számára. A magas hozam ígéret és a rövidtávú profit ösztönzése ellenállhatatlannak bizonyult. A pro ciklusos számviteli szabályok és a fokozatosan növekvő tőkeáttétel miatt úgy tűnt, hogy ebben az üzletágban élenjáró bankok képviselik a legjobb gyakorlatot. A kockázatkezelés a háttérbe szorult az „innováció” elsőprő győzelmet aratott. A buborék kialakult. Amikor az ingatlanárak korábban töretlen emelkedése megállt illetve visszafordult a subprime adósok már nem tudták hiteleiket törleszteni és a buborék kipukkant. Az értékpapírosítási lánc miatt az amerikai, helyi ingatlanválság világméretű hitelválsággá alakult.

A második fázis – pénzügyi válság

A növekvő nemfizetés egy sor értékpapírosítási eszköz leminősítését, és ennek következtében a befektetők tömeges elvándorlását eredményezte. A homályos értékpapírosítási lánc és a termék komplexitása miatt nem volt transzparens, hogy milyen kockázatokat jelentettek a pozíciók és kinek kell a végső veszteséget viselnie a hitelek bedőlése miatt. Ez a bankok közötti bizalmat leerosdálta. Bár a központi bankok az egész világon elöntötték a piacokat likviditással, számos intézmény fizetéseképtelenséggel küszködött, mivel ez a likviditás kicsapódott az egyes bankokban. A Lehman befektetési bank fizetéseképtelensége végzetes láncreakciót indított a piacon, és a krízis más típusú termékekre is áttért, így például a bankkötvényekre. A CDS piac hatalmas értékvesztést szenvedett el, mivel számos pénzügyi intézmény azonnali fizetéseképtelenséggel nézett szembe. A bankok közötti bizalom teljesen elporladt, és csak a kormányok milliárd dollár és euró mentőcsomagjai után kezdett stabilizálódni.

A harmadik fázis – a reálgazdaság válsága

Bár a gazdasági növekedés lassulása már jóval a pénzügyi válság előtt észrevehető volt, a recesszió kockázata jelentősen megnövekedett a pénzügyi szektor problémái miatt. A bankok korlátozott és visszafogott hitelezési politikája vállalatok számára még nehezebbé és költségesebbé tette hiteleik refinanszírozását, ha egyáltalán lehetséges volt. A lakossági hitelezés lelassulása, a hitelek tömeges

bedőlése a lakossági fogyasztást súlyosan visszavetette, ami azután a gazdasági teljesítményt negatívan befolyásolta.

1.1. A pénz- és tőkepiaci környezet változásai

1.1.1. Bankközi, pénzügyi és ügyfélforrások piacainak átalakulása

A Lehmann Brothers csődje az amúgy is feszültségekkel és félelmekkel teli pénz és tőkepiacokat gyökeresen megváltoztatta. A csőd elsődleges hatása a bizalomvesztés volt, mivel azt követően már senki sem lehetett biztos abban, hogy valamelyik, addig (látszatra) szinte problémamentesen működő pénzügyi vállalkozás milyen állapotban van, mekkora és milyen minőségű derivatív eszközöket cipel a mérlegében vagy azon kívül; fizetőképese-e és az marad-e.

A Lehmann könyveiben szereplő illetve az általa kibocsájtott derivatívák (elsősorban CDS – credit default swap –) értéke a fizetéseképtelenség következtében azonnal összeomlott, és szinte cunamiszerűen omlasztotta be a derivatívák piacát.

Ilyen körülmények között a bankok azonnal hozzáláttak saját portfóliójuk elemzéséhez, hogy az mekkora likviditási és jövedelmi kockázatot jelent illetve counterparty kockázatuk és kitettségek elemzéséhez.

Ahogy a válság alakult a likviditás szinte eltűnt és a bankok mindegyik forráseleme érdemben megváltozott. A bankközi piac visszaesésénél kisebb mértékű volt a banki betétek változása ugyanakkor szinte végig rendelkezésre álltak a központi bankok forrásai.

A hagyományos modell szerint a bankok mérlegüket rétegesen finanszírozzák. A legalsó réteg a saját tőke, alárendelt kölcsöntőke és e kettő variációja (hibrid), valamint közép és hosszúlejáratú adósság. A következő réteg az ügyfélbetét, amely viszonylag stabil, annak ellenére, hogy egy jelentős része rövidlejáratú és azonnal kivehető, a banki tapasztalatok alapján ezek jelentős része core betétnek számít. A legfelső réteg pedig mindenféle rövidebb lejáratú instrumentumok, mint rövid lejáratú kötvény, repo megállapodások, letéti jegyek, elswappolt devizakötelezettségek, bankközi betétek. Ez utóbbi réteget a bankok dinamikusan menedzselik (valójában ez a bankok likviditás menedzselésének a tárgya) és ennek összetétele, lejáratát gyorsan változhat a cash flow igény és a piaci feltételek változásával.

A pénzügyi válság következtében, a bankok már évek óta átalakuló, és fokozott mértékben a piacra fókuszáló forrásmenedzselése, amely eközben jelentős feszültségeket hozott létre (lejárat mismatch, deviza mismatch, a leverage jelentős növekedése, hitel-betét arány növekedése stb.)

Forrásszerkezet alakulása
(általános európai banki megfigyelés, nem egyes bankokra vonatkozik)

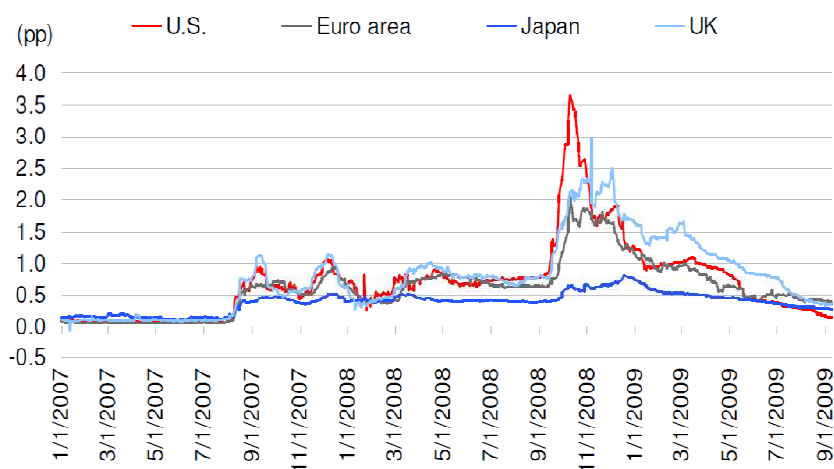
	Válság előtt	2007 aug-2008 nyár	Lehmann csőd	Kormányok mentőöve után	2009
Rövidlejáratú finanszírozás					
Bankközi	Van	Befagyott	Befagyott	Befagyott	Nehézségek
CD	Van	Van	Befagyott	Nehézségek	Nehézségek
Betétek	Van	Van	Van, de nehézségek	Van	Van
Központi Bank	Van	Van	Van	Van	Van
Hosszúlejáratú források					
Nem garantált kötvények	Van	Nehézségek	Befagyott	Nehézségek, közel befagyott	Van nehézségek
Garantált kötvények			Van	Van	Van
Covered kötvények	Van	Van	Befagyott	Befagyott	Nehézségek
Értékpapírosítás	Van	Befagyott	Befagyott	Befagyott	Befagyott

Forrás:ECB

A válság már jelzett és elemzett kitörése következtében számos helyen torzult a korábban sikeresnek látszó forrásbiztosítási rendszer, ami érdemben befolyásolt a finanszírozási rétegek mindegyikét. Elsőnek a bankközi piac omlott össze. A bankok óvatosságából és a betétesek rohamának veszélye illetve sürgős eszközeladások megelőzésére likviditást halmoztak fel. De ekkor egy jelentős likviditási csapás érte a bankokat, a jelzálog fedezetű kötvények és a strukturált termékek iránti kereslet eltűnt, az állampapírok hozama zuhant mivel a befektetők nem voltak hajlandók kockázatosabb eszközöket vásárolni és az állampapírok relatív biztonságában menekültek.

A likviditás összeomlása a forrásköltségek növekedését is magával vonta. A legszembetűnőbb a bankközi kamatok és a kockázat nélküli (overnight index swap) kamat közötti szpred alakulása, ami Japán kivételével minden fejlett zónában néhány bázis pont volt hosszú évekig, de jelentős csúcsokat produkált a válság kezdetekor illetve a Lehmann csőd után.

3-Month LIBOR-OIS Spread

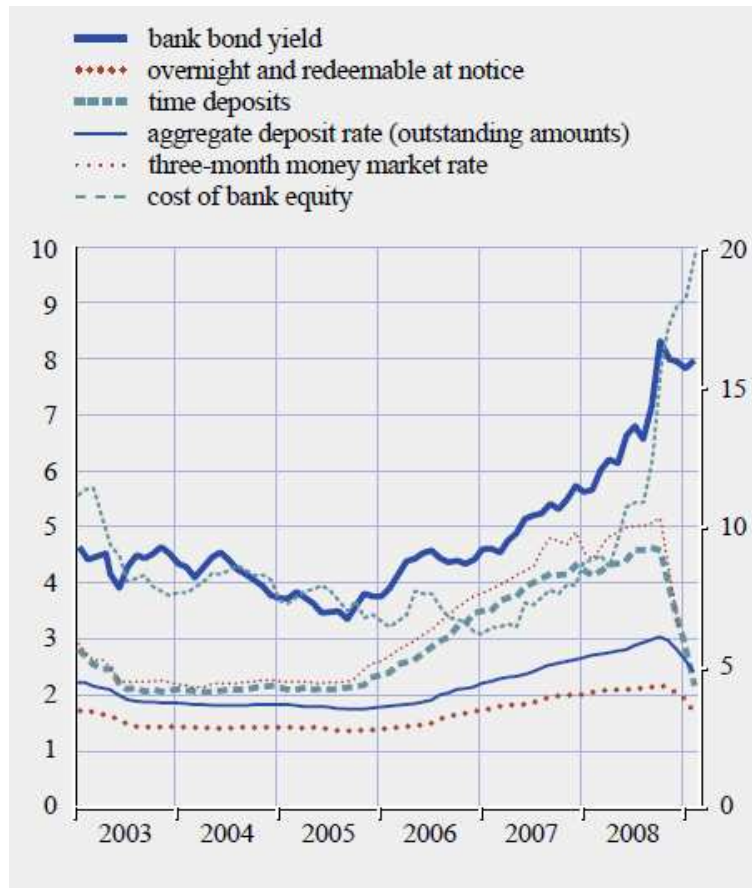

Source: Bloomberg

Nem csak a bankközi finanszírozás drágult meg a bankok számára, hanem a forrásoldal minden elemét érintette a kockázati felárak ugrásszerű növekedése.

A banki finanszírozási költségek alakulása betétekre és fedezet nélküli adósságra

2003 és 2009. február között %-ban

Megjegyzés: Bank equity jobb oldali skála

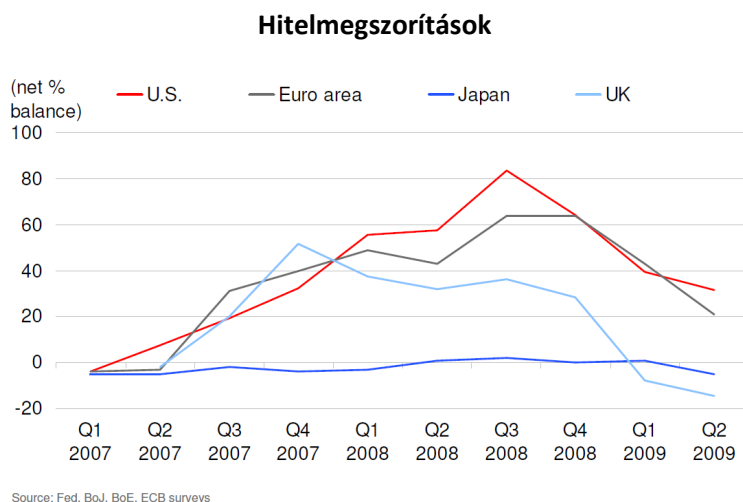
Forrás: ECB

A forrásköltségek növekedése és a források szűkössége elérte a devizapiacokat is, amelyek fokozatosan szétestek, ami a bid-ask szpredek a korábbi 0,1 bázisponttól 7 bázispont fölé történt nagyarányú növekedése is mutat, ami az európai bankok számára azt jelentette, számottevő felárakat kellett fizetniük US dollár pozícióik finanszírozására. Amikor pedig USD eszközeik USD-ben finanszírozták, lejárat mismatch miatti problémával találkoztak, mivel ezekből a piacokról eltűnt a likviditás és alig és csak drágán tudták görgetni pozíciójukat.

Ilyen körülmények között a bankok törekvése a forrásszerkezet átalakítása terén három irányt követett:

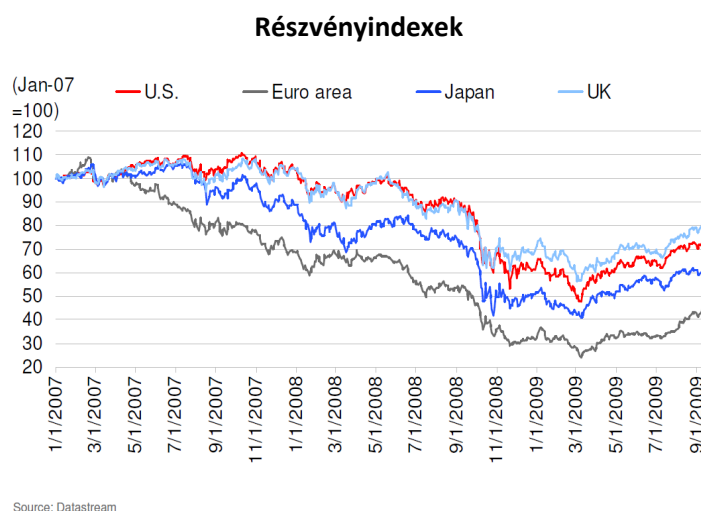
- növelni a stabil források részesedését
- növelni a forrásszerkezetben a hosszabb lejáratú források arányát
- kontingens vagy effektív állami segítség biztosítása veszélyhelyzet esetére

Ez a forrásaikat korábban is elsősorban a lakossági piacról gyűjtő bankok számára egyszerűbbnek tűnt, bár a lakossági forrásokéért a verseny hirtelen intenzívvé és innovatívvá vált. Mások kereskedelmi bankok ernyője alá menekültek. A forrásproblémák megoldása során a bankok az eszközoldali módosításokat is igénybe vették, hogy kitértségüket csökkentsék, lassították esetenként befagyasztották új hitelek nyújtását, egyes bankok a fejlődő országokbeli lányaik finanszírozását szüntették be.

1.1.2. Tőkepiaci helyzet átalakulása: részvénypiaci változások, tőkebevonás lehetőségek

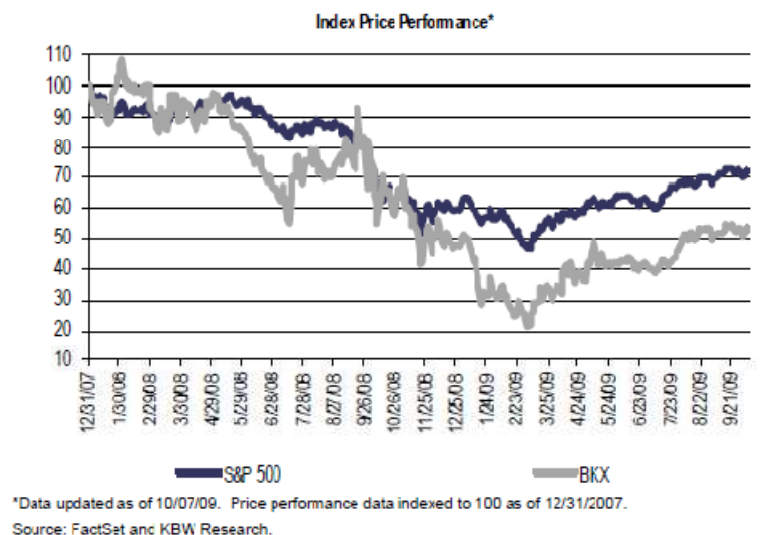
Az amúgy túlfűtött tőkepiacok a Lehmann csőd után összeomlottak. A fejlett világ minden országára kiterjedt az árfolyam elolvadása, de a pénzügyi válság miatt amúgy kevésbé érintett Európa árfolyamesése volt a legnagyobb, részben a makro problémáknak köszönhetően.

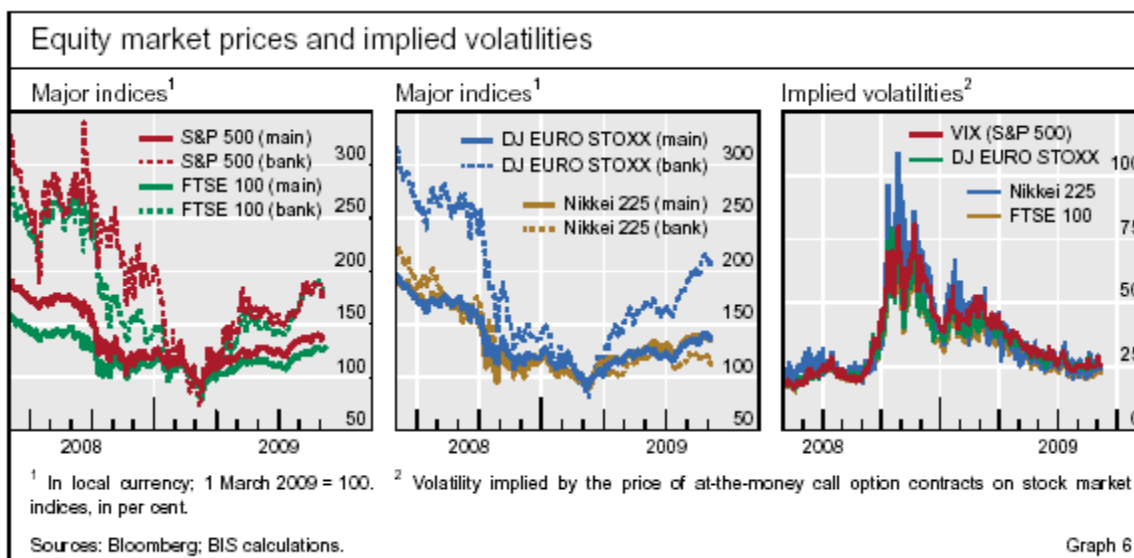
Mivel a válság kezdetben a pénzügyi szektorra szűkölt, a szektor árfolyamai az átlagosnál is jelentősebb mértékben estek. Mint azt a BKX (KBW nagybanki index) és az S&P összehasonlítása mutatja pénzügyi szektor és a tőkepiac mozgása nagyjából azonos volt, de az árfolyamok minimuma a pénzügy szektorban a 2008 eleji mintegy 20%-a (egy-egy a válságot túlélő bankok esetében még ennél is alacsonyabb – pl. Citi) volt. A 2009. márciusi mélypont óta, a kormányok beavatkozásai és a

bankok működése, mérlege transzparenciájának növekedése és a korábbi jelentős veszteségelírásokat követő moderált eredmények hatására a banki index több mint 150%-kal, 50% fölé emelkedett.

Exhibit 1: S&P 500 versus BKX

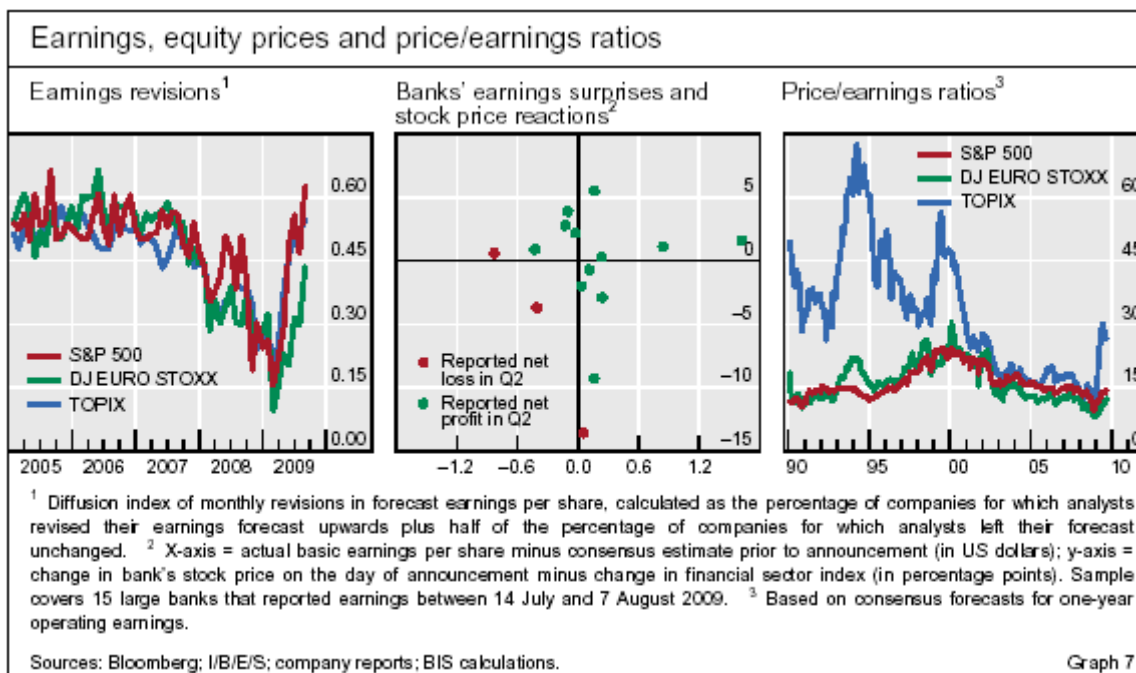

Az árfolyamok emelkedése a volatilitás csökkenése mellett ment végbe minden piacon.

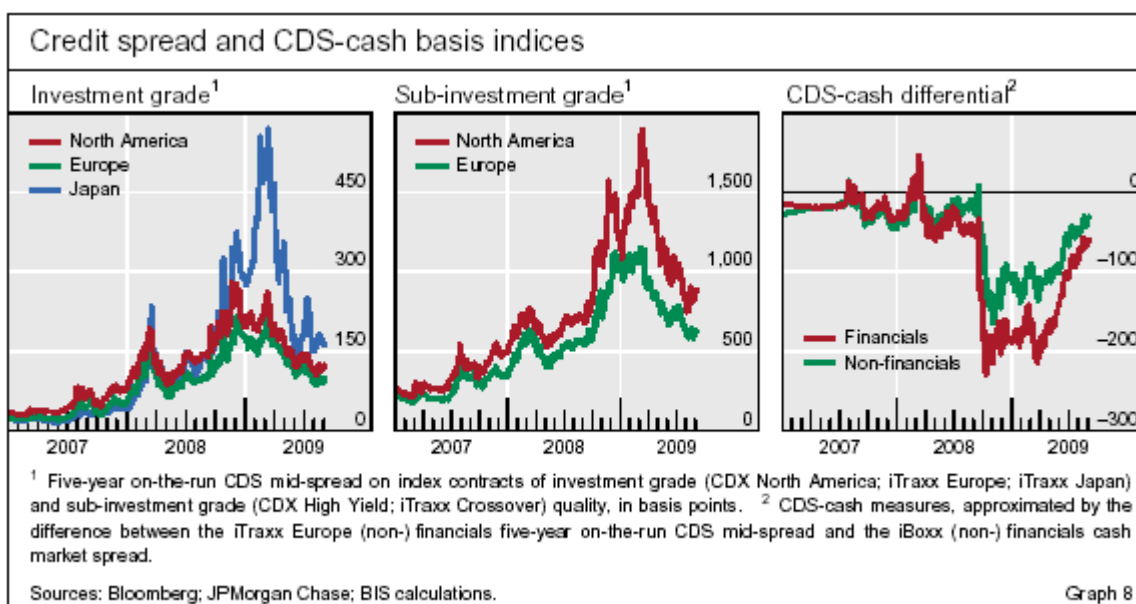

Forrás: IMF

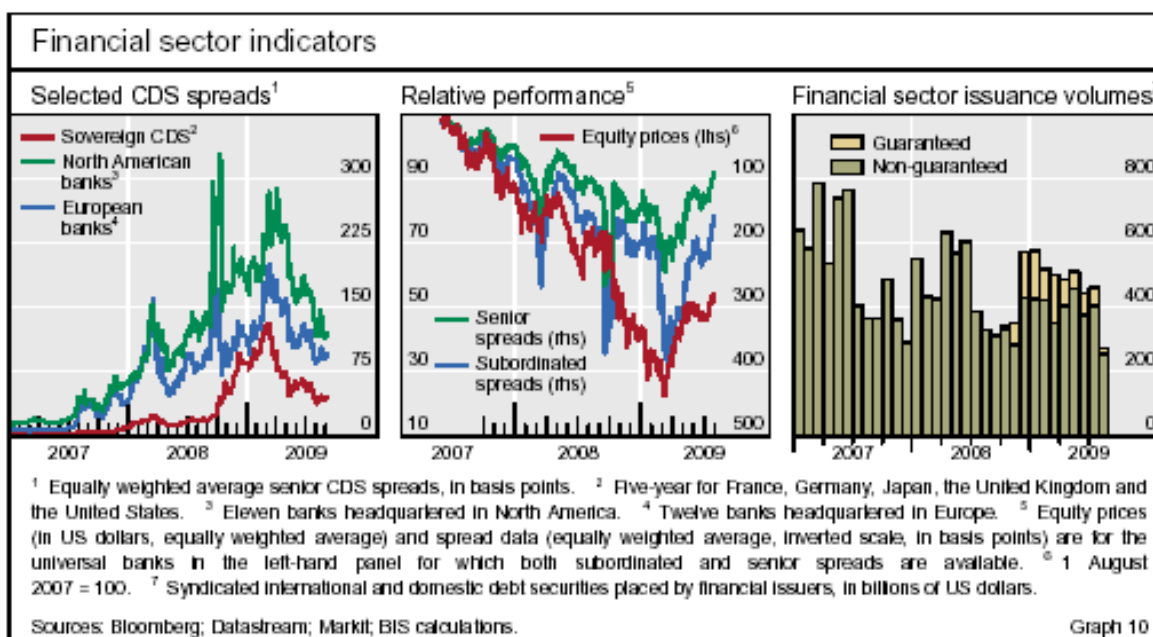
A banki eredmények javulása is hozzájárult az árfolyamok emelkedéséhez, bár a bankokat továbbra is inkább negatív szentiment veszi körül, elsősorban a hitelportfólióval kapcsolatos jövőbeni veszteségvárakozások miatt. A piac továbbra is az eredmények mögött levő negatív tendenciákat vizslatja, és minden olyan jel ami az eredménynövekedés egyszeri, nem tartós jellegére utal, vagy ahol a piac az általa megítélnél kisebb mértékű veszteségelírást és tartalékolást lát vagy sejt, a banki árfolyamokat negatívan befolyásolja.

A kötvénypiacok is javultak 2009-ben. A szpredek csökkentek és a kötvénykibocsátás is emelkedett a javuló eredménykilátásokra támaszkodva. A szpredek az alacsonyabb hitel besorolású felvevők esetében csökkentek jobban, de magasabb szintről.

A pénzügyi szektor szpredei, különösen a jelentősebb bankok alárendelt kölcsöntőke esetében jelentősen szűkültek, de a bankok jövedelmezősége fenntarthatóságának bizonytalansága ezt a folyamatot megállította. Noha a bankok egy része már megjelent a kötvénypiacon és közepes kibocsátási volument lehetett megfigyelni, a bankok továbbra is előszeretettel bocsájtottak ki a kormányok által garantált instrumentumokat.

A bankszektor globálisan a válság kitörése óta (2009 júniusáig) közel 1000 milliárd USD (998,9) banktőkét vont be a tőkepiacról, míg ugyanezen idő alatt 1040,7 milliárd dollár veszteséget és leírást számolt el. Európában a tőkebevonás meghaladta a veszteségeket, az előbbi 422,3 milliárd USD, az utóbbi 420,7 milliárd USD volt. Az ázsiai bankok ugyanakkor 37,3 milliárd USD veszteséggel szemben 75,9 milliárd USD tőkét vontak be. Csak Amerikában volt a veszteség magasabb, mint a bevont tőke; 500,7 milliárd USD, illetve 582,6 milliárd USD.

TOP 25 BANK WRITE-DOWNS/CREDIT LOSSES (CAPITAL RAISED ALSO SHOWN) \$BN																					
Rank	Bank	Total		Q2 09		Q1 09		Q4 08		Q3 08		Q2 08		Q1 08		Q4 07		Q3 07		Prior	
		Loss	Capital	Loss	Capital	Loss	Capital	Loss	Capital	Loss	Capital	Loss	Capital	Loss	Capital	Loss	Capital	Loss	Capital	Loss	Capital
1	Wachovia	101.9	11.0	0.0	0.0	0.0	0.0	498	0.0	294	0.0	131	75	45	3.5	3.3	0.0	17	0.0	0.0	0.0
2	Citigroup	101.8	104.3	0.0	0.0	13.7	10.0	197	453	12.8	4.0	12.2	139	19.6	19.4	18.2	11.8	5.6	0.0	0.0	0.0
3	Bank of America	56.6	99.3	0.0	20.8	13.8	32.8	14.5	25.0	6.7	0.0	5.5	6.7	6.3	13.0	7.6	1.0	2.1	0.0	0.0	0.0
4	Merrill Lynch	55.9	29.9	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	12.0	11.7	8.9	4.3	7.6	7.2	18.0	5.9	9.4	0.8	0.0	0.05
5	UBS	53.1	34.1	0.0	0.0	2.4	0.0	2.0	5.9	4.4	0.0	6.0	16.2	19.2	0.0	14.4	12.0	4.7	0.0	0.0	0.0
6	Washington Mutual	45.3	12.1	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	30.9	0.0	5.5	0.0	3.9	8.1	3.9	4.0	0.9	0.0	0.3	0.0
7	HSBC	42.2	28.4	0.0	2.4	0.0	20.9	15.6	0.0	4.8	1.1	10.8	3.9	2.6	0.0	7.6	0.0	0.9	0.0	0.0	0.08
8	JPMorgan Chase	41.2	49.7	0.0	5.0	7.7	0.0	9.8	25.0	8.1	11.8	4.0	7.9	5.9	0.0	2.8	0.0	2.5	0.0	0.5	0.0
9	Royal Bank of Scotland	31.4	54.6	0.0	0.0	8.0	9.3	10.3	24.4	0.3	0.8	9.7	20.0	0.0	0.0	3.1	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
10	HBOS Plc	29.0	25.2	0.0	0.0	0.0	0.0	18.8	18.7	4.1	6.5	0.3	0.0	4.6	0.0	1.2	0.0	0.0	0.0	0.0	0.01
11	Wells Fargo	27.9	50.4	0.0	8.6	4.5	0.0	8.6	36.0	5.5	1.8	4.5	2.5	2.2	1.6	2.6	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
12	National City Corp	25.2	8.9	0.0	0.0	0.0	0.0	19.9	0.0	0.9	0.0	2.4	7.0	1.1	1.9	0.9	0.0	0.2	0.0	0.0	0.0
13	Morgan Stanley	22.7	28.6	0.0	4.0	1.2	0.0	5.8	19.0	1.3	0.0	1.8	0.0	2.3	0.0	9.4	5.6	0.9	0.0	0.0	0.0
14	Barclays	19.9	29.6	0.0	0.0	3.8	0.0	9.1	11.9	0.0	1.7	2.6	12.0	1.6	0.0	2.7	0.0	0.0	4.1	0.0	0.0
15	Deutsche Bank	18.8	6.0	0.0	0.0	2.1	0.0	3.6	0.0	2.8	2.8	3.2	1.3	4.0	2.0	0.1	0.0	3.0	0.0	0.0	0.0
16	Credit Suisse	17.7	12.2	0.0	0.0	1.3	0.0	3.0	9.2	2.9	0.3	-0.1	1.2	5.4	1.5	3.1	0.0	2.0	0.0	0.0	0.0
17	Bayerische Landesbank	16.4	20.5	0.0	0.0	0.0	9.0	8.7	11.5	1.3	0.0	1.0	0.0	2.8	0.0	2.7	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
18	Lehman Brothers	16.2	13.9	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	7.0	0.0	5.3	12.0	2.4	1.9	0.8	0.0	0.7	0.0	0.0	0.0
19	ING	15.8	20.1	0.0	0.0	1.4	1.8	4.0	13.9	3.9	0.0	0.9	4.4	5.2	0.0	0.3	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
20	IKB	14.2	11.7	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	14.2	3.2	0.0	3.7	0.0	4.8	0.0	0.0
21	BNP Paribas	14.1	3.5	0.0	0.0	2.7	0.0	4.2	3.5	2.9	0.0	1.2	0.0	1.1	0.0	1.5	0.0	0.6	0.0	0.0	0.0
22	PNC Financial	12.4	8.1	0.0	0.0	5.2	0.0	3.7	7.6	1.7	0.0	0.5	0.5	1.2	0.0	0.2	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
23	KBC Groep	11.6	7.6	0.0	0.0	5.3	2.8	3.3	4.8	2.5	0.0	0.4	0.0	0.2	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
24	Société Générale	11.4	11.4	0.0	0.0	2.1	0.0	0.9	2.4	2.0	0.0	0.7	1.4	1.6	7.7	3.7	0.0	0.3	0.0	0.0	0.0
25	Fortis	9.1	22.2	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	16.5	0.0	0.9	5.7	3.0	0.0	5.1	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0

Figures at June 18 2008. *Includes write-downs and credit losses. Source: Bloomberg (WCDI)

Forrás: The Banker

1.2. A banki ügyfélköröket és üzletágakat érintő piaci változások

A subprime-válság hatására keletkezett veszteségek az egész pénzügyi szektorban jelentkeztek, és egészen távoli intézményeket és piacokat is elértek. A hatások intézménytípusonként eltérőek voltak.

A *kereskedelmi bankokra* többféle módon is hatást gyakorolt a válság. A jelzálog-kintlevőségek nemfizető adósok miatti átértékelődése megnövelte a hitelezési veszteségekre képzett céltartalékokat és így a jövedelem csökkenéséhez vezetett. A gyors vagy váratlan eszközátértékelődések megnövelték a banki jövedelmek és részvényárak volatilitását. Emellett az elszenvedett veszteségek gyakran tőkepótlást tettek szükségessé, illetve csökkentették a bankok hitelezőképességét.

A *befektetési bankok*, amelyek az innovatív pénzügyi eszközöket kiagyalták és egy részüket mérlegükben tartották, a likviditási krízis kirobbanása és a pozíciók felszámolása hatására vagy csődbe mentek (Lehman), vagy felvásárolták őket (Merrill), vagy kisegítette őket az állam.

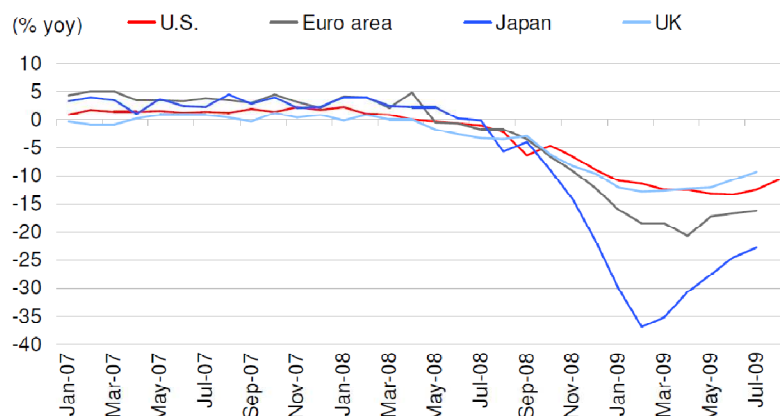
A *jelzáloghitelezők és ingatlanbefektetési társaságok* hasonló kockázatokkal szembesültek, mint a bankok. Ezek az intézmények ráadásul nagymértékben ráutaltak a CDO-k vagy jelzálogfedezetű kereskedelmi papírok útján történő finanszírozásra, ami a válság hatására nehezebbé vált, mivel a befektetők számára ez egyre kevésbé, illetve csak magasabb kamatok mellett volt vonzó. Emiatt sok jelzáloghitel-intézmény kénytelen volt kedvezőtlen áron megválni az eszközei egy részétől, illetve csődöt jelenteni.

A legkomolyabb ütés – közvetlenül és közvetett módon is – a bankszektort érte, ahol a válsággal kapcsolatos leírások mind a profit, mind a tőke arányában tetemesek voltak. A kereskedelmi bankok körében már a 2008 májusáig történt leírások összege elérte a 2007-es adózás előtti profitot, a befektetési bankok körében annak több mint másfélszeresére rúgott, a tőkének pedig ötödét illetve negyedét tette ki a két bankcsoportban. A megugró veszteségek egy sor bankot arra készítettek, hogy tőkeemeléssel állítsák helyre a mérleg megbomlott egyensúlyát.

1.2.1. A főbb ügyfélkörök gazdasági helyzetében és magatartásában végbement változások

A szubprime válságból kialakult világméretű gazdasági visszaesés magas munkanélküliséggel, alacsony személyes fogyasztással, a világkereskedelem és a beruházások visszaesésével járt.

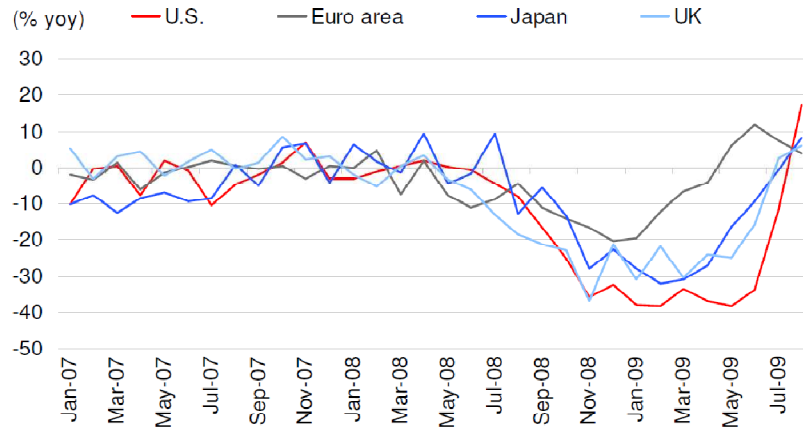
Az ipari termelés változása

Source: Fed, Eurostat, Ministry of Economy (Japan), ONS

Az iparon belül egyes, elsősorban korábban túltermeléssel küszködő és a lakossági fogyasztással és hitelezéssel összefüggő termékeket előállító iparágak, mint az autógyártás, a lakásépítés, a tartós fogyasztási cikkek gyártása stb. visszaesése az átlagosnál is jelentősebb volt, egyes országokban (pl. USA) az iparág közvetlen megmentésével, mások esetében fogyasztás ösztönzésével tudták csak ezeket a vállalatokat a felszínen tartani.

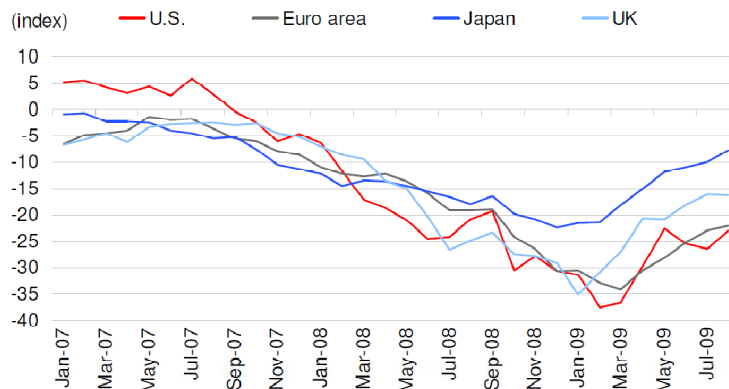
Új autó értékesítések változása

Source: National Sources

A válság alatt a lakosság bizalmi indexe szinte soha nem látott mélypontra süllyedt, ami a fogyasztás további visszafogására ösztönözte a lakosságot és a nehézségeket fokozta.

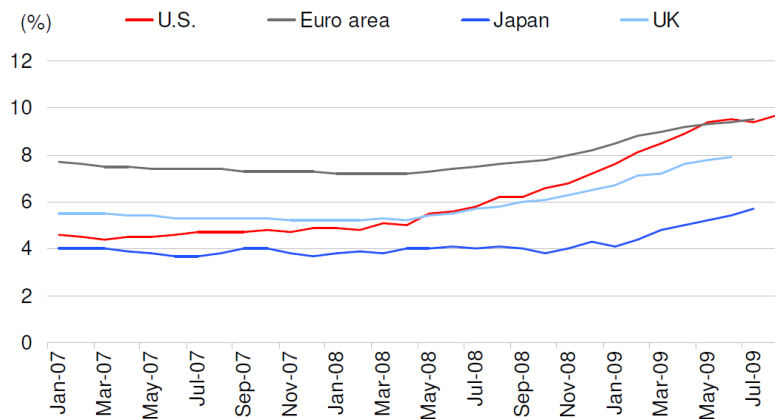
A lakossági bizalmi index alakulása

Source: Conference Board, European Commission, Cabinet Office (Japan)

A bizalmi index negatív változásához nagymértékben hozzájárul a munkanélküliség növekedése.

Munkanélküliség aránya

Source: USDOL, Eurostat, Ministry of Internal Affairs (Japan), ONS

1.2.2. A bankpiacok helyzetének módosulásai

A válság hatására a bankpiacok jelentősen átalakultak. Eszközoldalon elsősorban a kockázati érzékenység növekedése és ennek következtében a hitelezés visszafogása jellemezte a bankokat. Forrásoldalon a piaci források kiszáradása és a lakossági betétek gyűjtésére irányuló megújult erőfeszítés volt a jellemző. Úgyszintén forrásoldalon az állami, központi banki segítség dominált; a likviditás biztosítása szempontjából elsősorban a központi bankok különféle újonnan bevezetett, vagy a korábbiaknál lazább feltételekkel alkalmazott eszközei, míg saját tőke oldalon a kormányzatok segélyakciói, akár tőkeemelés révén, akár alárendelt kölcsöntőke nyújtásával. A bankok tőkehelyzetét a kormányzatok a mérgezett, vagy nem teljesítő eszközök (ideiglenes és vagy végleges) megvásárlásával is segítették (ezzel a következő fejezetben foglalkozunk bővebben).

A mérlegen kívüli eszközök piaca került a legnagyobb stressz alá. A rendkívül bonyolult derivatív instrumentumok „békeidőben” a szereplők számára látszólag számítható és kezelhető kockázatot hordoztak. Rendszerszerű válság esetében ugyanakkor a társ-kockázatok számított rendszere összeomlott, hiszen szinte végtelen számú társ-kockázat lépett fel, aminek matematikai modellezése fals biztonságot adott és „élesben” nem működött, illetve hibásnak bizonyult. Áttekinthetetlennek bizonyult a kockázat végső viselőjének a személye is, és így a bankokra – amelyek biztonságban érezték magukat, hiszen mind a terméket, mind a kockázatot eladták – azt vették észre, hogy az sorozatosan visszahull rájuk: eredményüket, tőkepozíciójukat és likviditásukat is tönkretette. Megindult a befektetési bankok átvonulása a biztonságosabbnak számító kereskedelmi banki ernyő alá, részben felvásárlás-egyesülés (Bank of America megvásárolja Merrill Lynch céget 50 milliárd dollárért; JPMorgan megvásárolja Bear Stern céget 2,2 milliárd dollárért), részben banki licenc kiváltása révén (Morgan Stanley, Goldman Sachs).

Legalább is átmenetileg nehéz helyzetbe kerültek a befektetési bankok, mivel egyrészt a piacaik összeomlottak, másrészt a könyveikben vagy azon kívül hordozott kockázatok likviditásukat és fizetőképességüket veszélyeztették, harmadrészt a bankokkal szembeni negatív szentimet őket jobban sújtotta, mivel ugyan működésük sokkal kevesebb szabályozás mellett történt, ugyanakkor vészhelyzet esetére hiányoztak a kormányzati garanciák.

A válság következtében *eltolódott a banki üzletpolitikák fókuszsa*. Ennek okai számosak. A bankok tőkehelyzetének megroggyanása és a derivatívákkal kapcsolatos transzparencia követelmények

lehetetlenné tennék, az amúgy is piacát nélkülöző instrumentumok gyártását és értékesítését. Emellett a kormányzatok tőkesegítsége a transzparencia növelését vonta maga után, és bizonyos fokig megkötötte a bankok tevékenységét. Hasonló hatással van a banki szabályozás reformjával kapcsolatos vita és a fejlemények, melyek a bankokat előzetes megfelelésre ösztönzik. Megváltozott a világ banki profittermelésének régiós szerkezete is. A fejlett országokban jelentős veszteségek, míg egyes fejlődő országokban jelentős profitok keletkeznek. Ezért az expanzióra még képes bankok fókuszja az Ázsia régió felé fordult. Hasonlóképpen az üzletági szerkezet is átalakul: a veszteséges hitelezés helyett a betétek és a vagyonkezelés felé fordulnak a bankok, míg a befektetési banki üzletágban az exotikus termékeket ismét felülmúlja a hagyományos kibocsátási és M&A tevékenység, ami a gazdasági visszaesés ellenére, ha kisebb volumenben is, de fennmaradt.

1.2.3. A jövedelmezőség és kockázatok változásai

A válság jelentősen megváltoztatta a bankok jövedelmezőségét. A válság jövedelemre gyakorolt hatásai sortétűek voltak: egyrészt a bankok mérlegeinek szerkezetéből, másrészt az üzleti környezet és az abban értékesíthető termékek változásából és jövedelemtartalmából származtak.

A The Banker 1000 legnagyobb bankot magában foglaló listájának a legjelentősebb változása a bankok profittermelése. 2007-ről 2008-ra ezen bankok egyesített profitja 780 milliárd dollárról 115 milliárd dollárra, azaz 85,3%-kal csökkent és a tőkearányos megtérülésük 20%-ról 2,69%-ra, míg eszközarányos megtérülésük 0,87%-ról 0,12%-ra esett.

A legnagyobb 25 bank, amely az 1000 legnagyobb elsődleges tőkelemeinek 40%-át, összesített mérlegfőösszegének csaknem 45%-át képviseli, veszteséget termeltek 2008-ban, aminek összege 32,4 milliárd dollár volt. Az 5 legnagyobb bank összesített vesztesége még ennél is nagyobb, 95,8 milliárd dollár volt.

Az 1000 legnagyobb bank eredményességének főbb adatai (2008. év, milliárd dollárban)

	Tier 1 tőke	Mérlegfőösszeg	Adó előtti eredmény
USA	900,5	12.611,1	-91,1
Európai 27	1.596,6	49.153,7	-16,1
UK	334,5	11.266,6	-51,2
Kína	348,4	6.763,3	85,0
Japán	382,9	9.270,8	16,5
Brazília	73,2	990,0	11,7

Forrás: The Banker

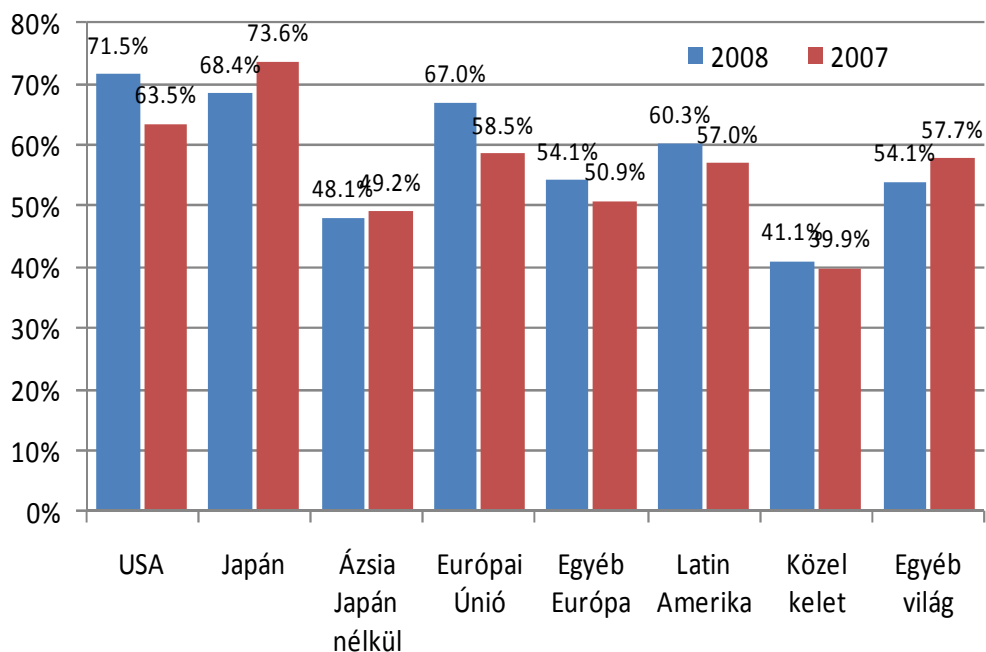
Mint a fentiekből is látszik, a legnagyobb veszteségeket elszenvedő bankok székhelye a nyugati féltekén van. A 15 legnagyobb veszteséget elszenvedett bank közül 5 észak amerikai (veszteségük 117,3 milliárd dollár) és 9 nyugat európai (összesített veszteségük 155,8 milliárd dollár).

A 15 legnagyobb veszteséget elszenvedett bank (2008 millió dollár)

Rang	Bank	Ország	Veszteség
1	RBS	UK	59.281
2	Citi	USA	53.055
3	Wells Frago	USA	47.788
4	Fortis	Belgium	28.248
5	UBS	Svájc	19.636
6	Credit Suisse	Svájc	14.010
7	Deutsche	Németo.	7.990
8	Hypo Real Estate	Németo.	7.481
9	BLB	Németo.	7.190
10	Dresdner	Németo.	6.543
11	Merrill Lynch	USA	6.330
12	Norinchukin	Japán	6.219
13	Regions Financing	USA	5.892
14	Dexia	Belgium	5.396
15	CIBC	Kanada	4.185
	Összesen		279.244

A válságot jövedelmezőségi szempontból a legjobban a lakossági betétgyűjtésre fókuszáló intézmények vészték át. A lakosság megtakarításai általában stagnáltak vagy visszaestek, de ez elsősorban a lakossági jövedelmek visszaesése (munkanélküliség) miatt következett be. A legtöbb, az ingatlanválsággal érintett országban a lakosság szemben a korábbi eladósodást preferáló viselkedés helyett a megtakarítást helyezi előtérbe, és a megtakarítási ráta ismét növekvésnek indult. Mivel minden stresszhelyzetbe került bank a forrásoldal biztosítását tette stratégiai céljává, a lakossági megtakarítások piacán a termékek és szereplők versenye élesedett, a jövedelmezőségi szint pedig csökkent (még mindig jobb a drága forrás mint a nem létező), elsősorban a kamatmarzs eróziója révén. A lakosság a csökkenő jövedelmével és fogyasztásával összekapcsolva csökkentette a tranzakcióit is, így a bankok tranzakciós bevételei is nyomás alá kerültek.

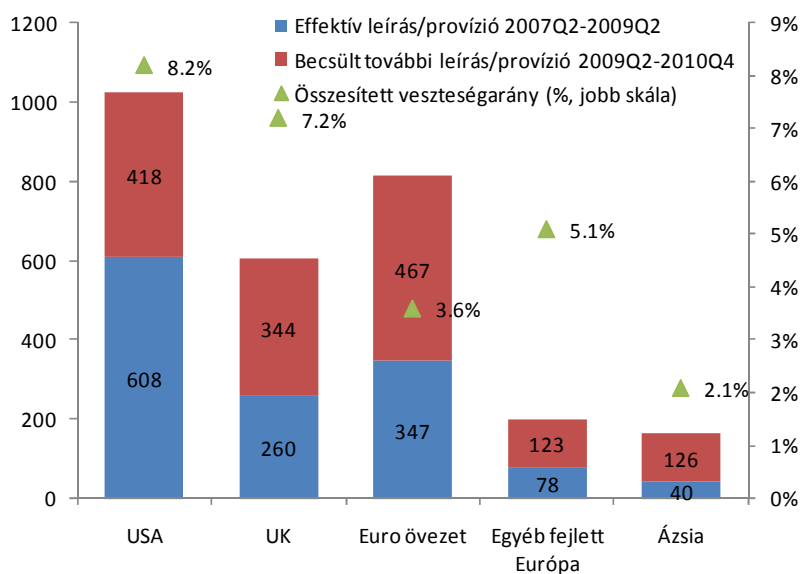
Az egyes régiók bankjai kiadás-bevétel arányának alakulása

Forrás: The Banker

A megrágult és nehezebben biztosítható források megszerzése mellett a bankok másik tevékenysége az ún. deleveraging, azaz a banki mérleg tőkeáttételének csökkentése. A tőkeáttétel növeléséhez nagymértékben hozzájárult a küldő forrásból finanszírozott hitelezés előretörése, ami a bankok tőkehelyzetét gyengítette és sérülékennyé tette őket a hitelportfolió váratlan, hirtelen és nagyarányú romlása esetére (mint ahogy az be is következett a subprime válság következtében).

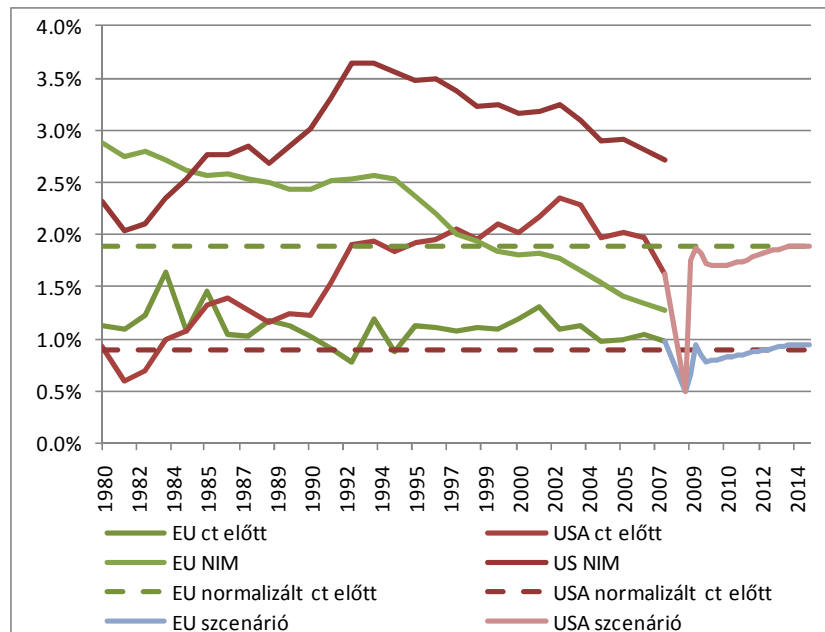
A bankok eddigi leírásai és a becsült leírási igény 2010 végéig (milliárd USD)

Forrás: IMF

Az európai és észak-amerikai bankok jövedelmezősége jelentős megbicsaklást szenvedett el a válság hatására.

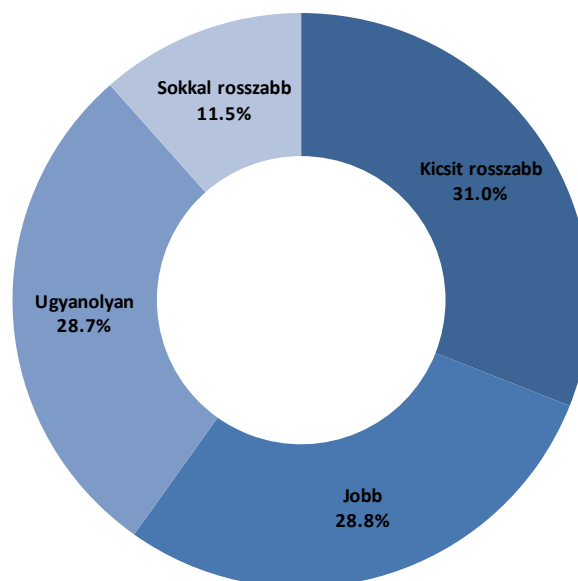
A bankok jövedelmezőségének alakulása (ROA %-ban helyi számviteli szabályok szerint)

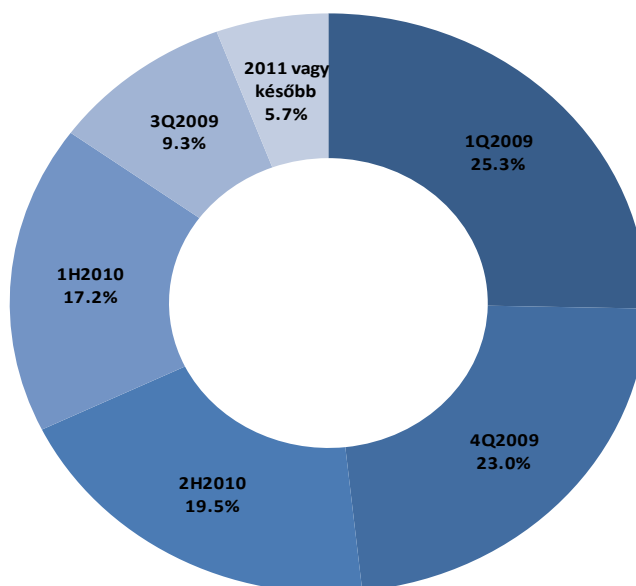
Forrás: IMF

A The Banker körkérdése alapján bemutatjuk a bankszakma várakozásait egyrészt a válság lefolyásával, másrészt a 2009-es évvel kapcsolatos várakozásokkal kapcsolatban.

Milyen lesz a 2009-es év az előzőhöz viszonyítva?

Mikorra ér véget a válság és várható a normál üzletmenet visszaállása?

Látható, hogy a szakma az üzletmenet normalizálódását még a jövőben várja megvalósulni, és a 2009-es esztendővel kapcsolatos várakozások inkább negatívak, mint semlegesek.

1.3. A banki működésre ható szabályozási közeg változásai

A válságkezelés sikere és a kilábalás mikéntje jelentős mértékben múlik a kormányok, jegybankok és pénzügyi-pénzpiaci felügyeletnek nemzetközi együttműködésén. Eddig a legnagyobb összhang a jegybanki politikák között valósult meg, bár a tavaszi európai uniós csúcson a felügyeleti tevékenységek intézményes összehangolásáról is döntés született, igaz, ennek sikerét a kormányok közötti érdekkonfliktusok akadályozzák. A fiskális politikák összehangolására szolgáló uniós stabilitási paktum viszont éppen a válság eszkalálódása idején (részben miatta) mondta föl a szolgálatot, vagyis ezen a téren különösen bizonytalan a helyzet.

Ebben a fejezetben az eddigi jegybanki és kormányzati intézkedéseket tekintjük át abból a szempontból, hogy miként módosították a bankok működési feltételeit és a velük szembeni elvárásokat. Mindenekelőtt azonban röviden kitérünk arra, hogy milyen intézményi és szabályozási problémák azonosíthatók a mostani válság kialakulásának okai között.

1.3.1. A válság mögött meghúzódó intézményi-szabályozási problémák

A mai pénzügyi-gazdasági krízist kiváltó amerikai subprime-válság végső előidézője az ezredfordulót követő kormányzati gazdaságpolitika volt, hiszen ez vezetett annak az ingatlanár-buborék kialakulásához, amelynek kipukkadásával kezdetét vette a később világméretűvé terebélyesedett és a pénzügyi rendszer mellett a reálgazdaságra is súlyosan kiható hitelválság. A krízis *eszkalálódásában* azonban a modern tőkés gazdaságok motorját jelentő *pénzügyi piacok* működési zavarai is szerepet játszottak, amelyek jórészt szabályozási problémákból fakadtak. Az újabb és újabb, az eredeti ügylettől mind jobban elszakadó származékos termékek és pénzügyi műveletek, valamint a tőkeáttételek ellenőrizetlen megnövelésére alkalmas, a banki mérlegeken kívül létrehozott leánycégek (ún. kvázibankok) szaporodása ugyanis átláthatatlanná és ellenőrizhetetlenné tette a pénzügyi piacokat, és még hatalmasabbra fújta az eszközár-buborékokat.

A gazdaságpolitika hatása azonban még ez utóbbiban is kimutatható. A származékos piacokon jó megtérülést kereső spekulációs tőke növekvő részét ugyanis az olajbevételekből és más állami forrásokból felduzzadt, a kormányok kezelésében lévő pénzalapok képezik, továbbá olyan pénzfeleslegek, amelyek gazdaságpolitikai döntések nyomán keletkeztek (ld. pl. a kínai árfolyam-politika hatására az USA-ba áramló tőkét, amely hozzájárult az ottani ingatlanbuborék kialakulásához). Mindez azt jelenti, hogy a válsággal felszínre került anomáliákban keverednek a rossz állami-kormányzati döntések és a piaci tökéletlenségek hatásai.

A hitelválságban végső soron a *pénz- és tőkepiacok működésének háromféle zavara* adódott össze. Egyrészt szerepet kapott benne a korábbi (2002-es) WorldCom- és Enron-ügyek kapcsán megismert problémahalmaz: *a kockázatkezelést háttérbe szorító, hitelvolumenek növelésével a rövidtávú profitra koncentráló vezetői érdekeltség*, valamint az, hogy a pénzintézetek (jelzáloghitelintézmények, befektetési és kereskedelmi bankok, hitelbiztosítók) menedzsmentjei hibás döntéseik takargatása végett megtévesztették ügyfeleiket, tulajdonosaikat és a hatóságokat. Ennek negatív hatását a jelen válságban még az is felerősítette, hogy a felelősség egy része most valóban áthárítható volt a pénzügyi termékeket és az őket forgalmazó pénzintézeteket minősítő cégekre, amelyek szintén rossz érdekeltségi rendszerben és érdekkonfliktussal terheltlen működve, téves minősítésekkel rosszul orientálták a befektetőket.

A krízis kialakulásában másrészt szerepet játszott az, hogy a *hatalmas vagyonokat kezelő pénzügyi konglomerátumok* méretük, tevékenységi körük komplexitása és termékeik összetettsége folytán egyre átláthatatlanabbá váltak – mind a menedzsmentek, mind a konglomerátumokat és egyes termékeiket minősítő piaci szervezetek (hitelminősítők, befektetési elemzők), mind a felügyelő hatóságok számára. A 2008 őszi válságba került amerikai AIG biztosító példája mutatta meg legjobban, hogy a globális pénzügyi rendszerben olyan méretű konglomerátumok születtek az utóbbi években, amelyeket a legjobb szándékkal és a legnagyobb tudással sem lehet átlátni. A gigaméretű biztosító által (strukturált hiteltermékek kibocsátásával) világszerte vállalt kockázatokat senki nem volt képes felmérni, sem a menedzsment, sem a hitelminősítők, sem a felügyelő hatóságok. Az ilyen konglomerátumok ráadásul a szabályozott piacok többféle terepén is „játszanak”, amelyek felügyeletei egymással sem tudják megfelelően koordinálni tevékenységüket. A nemzeti hatóságok együttműködésének problémái is felszínre jutottak a mostani válság kapcsán.

Abban, hogy az előzőekben vázolt problémák ilyen súlyos, világméretű válsággá érlelődhetnek, egy harmadik jelenség játszotta a döntő szerepe: a kockázatok megosztására – és, mint kiderült, részben azok elfedésére – kialakított *strukturált pénzügyi termékek elterjedése*, illetve ezzel párhuzamosan egy újfajta bankmodell kialakulása, amelynek szabályozására és ellenőrzésére a felügyeletek nem voltak felkészülve. Az eredeti hitelekben rejlő kockázatok felbontásával és újracsomagolásával csábossá varázsolt értékpapírok alkalmasakká váltak arra, hogy széles (a kockázatok felmérésére képtelen) befektetői körben terítsék őket, miközben a fejlett pénzügyi rendszerű országokban a bankok mind inkább abban váltak érdekeltté, hogy ilyen papírokat értékesítsenek, és ennek rendeljék alá hagyományos hitelezési tevékenységüket. Erre a célra speciális, a banki mérlegeket – és ezzel együtt a prudenciális szabályokat – megkerülő vállalatokat (ún. árnyékbankokat) hoztak létre. Mindezek miatt rendkívüli mértékben és ellenőrizhetetlen módon megnőtt a tőkeáttétel, és ezzel együtt felerősödtek azok a kockázatok, amelyeket a – sok tekintetben a piac változásaihoz alkalmazkodó, de ebben kudarcot valló – szabályozás nem tudott kezelni.

Az egymás hatásait felerősítő tényezők következtében mélyülhetett el és szélesedhetett világméretűvé az amerikai jelzáloghitel-piacról kiindult válság, amelyet végső soron gazdaságpolitikai hibák és kormányzati, vállalatirányítási anomáliák (kormányellenőrzés alatt működő jelzálogbankok felelőtlen hitelpolitikája) idéztek elő. Újból felszínre került az a régóta ismert probléma, hogy a szabályozó és felügyelő hatóságok képtelenek megbirkózni az innovációra kiváltképp hajlamos pénzügyi szolgáltatók újabb és újabb termékeiben rejlő kockázatokkal. Különösen akkor, ha az ok a bankok mérlegen kívüli tételei közé kerülhetnek, amelyekre vonatkozóan eleve nem érvényesülnek az óvatossági szabályok. Az is kiderült, hogy a szabályozás eddigi iránya, amely nagyobb szabadságot kívánt biztosítani a banki kockázatkezelésben (ld. a Bazel 2 tőkeirányítást), kudarcot vallott.

Most egyúttal az is világossá vált, hogy nem maradhatnak szabályozás és ellenőrzés nélkül azok a hitelminősítők sem, amelyek a befektetők széles köreit orientálják döntéseik során. Mindezt azért fontos látni, mert a súlyos reálgazdasági hatásokat előidéző válság kezelésére, a gyorsan beindult recesszió megfékezésére és a gazdasági növekedés beindítására hozott intézkedések csak akkor járhatnak tartós eredménnyel, ha a gazdaságpolitikai hibák mellett a pénzügyi intézményrendszer szabályozási-ellenőrzési infrastruktúrájában és a vállalatirányítási módozatokban meglévő problémákra is megoldásokat találnak. A világ vezető országainak, a G20-nak a 2009 tavaszi londoni találkozója azonban ezen a téren nem hozott megnyugtató eredményt.

Bár az eddigiekben még nem sikerült egyöntetű, a gyakorlatban is kivitelezhető válaszokat adni a válság nyomán felszínre került szabályozási és intézményi problémákra, a felügyeleti hatóságok informális elvárásai megváltoztak, és ezek a bankok (menedzsmenete és tulajdonosai) magatartására is hatással voltak. Ezekkel a későbbi fejezetekben foglalkozunk.

1.3.2. Jegybanki eszközök és politikák módosulása

Az amerikai subprime-hitelek kockázatával „mérgezett” eszközök megjelenése és tovaterjedése, valamint az ingatlanpiaci buborék kipukkadása már 2007 nyarától véget vetett a likviditásbőség időszakának. Az érintett strukturált termékek piacainak likviditási zavarai gyorsan tovaterjedtek más piacokra, hiszen az illikviddé vált piacokra „beragadt” befektetők kénytelenek voltak más pozícióikat felszámolni. Beindult a tőkeáttételek leépítésének, a „deleveraging”-nek az önerősítő folyamata. 2007 augusztusában a pénzpiaci kamatok soha nem látott mértékben elszakadtak a központi banki kamatoktól, ami a bankközi pénzpiacok nagyfokú kiszáradását jelezte. Ekkor vette kezdetét az *EKB, majd az amerikai, a brit és a svájci központi bankok összehangolt likviditásnövelő akciója*, amelyek célja az volt, hogy működésbe hozzák a pénzügyi közvetítő rendszert.

Az akciók csak korlátozottan hoztak eredményeket, az alapvető problémák orvoslására pedig nem voltak (nem is lehettek) alkalmasak. Különösen a globális pénzügyi válság új, 2008 őszétől kezdődő szakaszában, amit az addigi bizalmi-likviditási problémák mellett már a recessziós félelmek és a pénzügyi stabilitás megingása is jellemzett, s amelyre végképp a kockázati étvágy elapadása nyomta rá a bélyegét.

A kockázatvállalási hajlandóság az amerikai pénzügyi intézmények likviditási és fizetőképességi problémáival kapcsolatos kedvezőtlen hírek hatására kezdett csökkenni, a Lehman-bankház 2008. szeptemberi csődjét követően pedig alapvetően megváltoztatta a nemzetközi pénzügyi rendszer működését. A bankok közötti általános bizalomvesztés következtében a pénzintézetek jelentősen korlátozták az egymásnak nyújtható hitelek mennyiségét. A *bizalmi válság a bankközi dollárpiacok kiszáradásához és a rövid futamidejű kamatok megugrásához* vezetett. A fertőzések miatt

ugyanakkor egy sor európai bank problémái is olyan súlyossá váltak, hogy állami forrásból kellett a tőkeszintjüket helyreállítani, ezért a bizalomhiány gyorsan áterjedt az európai bankközi piacra. A bankközi piacokon fellépő feszültséget a fejlett országok jegybankjai ismételt *likviditásbővítő eszközök bevezetésével* próbálták oldani. Ezek során azonban – okulva a korábbi válságok tapasztalataiból és az addigi kudarcokból – olyan ún. nem szokványos intézkedéseket is tettek, amelyek a „nem szokványos” válsághelyzet kezelésére is megoldással kecsegtettek.

A kamatcsökkentések mellett jelentősen *kibővítették a jegybankoknál befogadható fedezetek körét*, több piacon pedig *közvetlen eszközvásárlást* hajtottak végre. A vezető jegybankok által biztosított folyamatos és korlátlan likviditásbőség, valamint a bankrendszereket támogató óriásméretű kormányzati csomagok oldották a bankközi piaci feszültségeket, mérsékelték a hozamokat és a felárakat. Az intézkedések kezdetben főként a rövidebb futamidejű finanszírozás költségét tudták jelentősebb mértékben csökkenteni. A bankok továbbra is főként rövidtávon voltak képesek könnyen piaci forráshoz jutni, hosszabb futamidőre többnyire csak állami garancia mellett tudtak hitelt felvenni.

2008/2009 fordulóján jelentősen megváltozott a helyzet, és ennek nyomán a központi bankok magatartása is. A pénzügyi piacok likviditási és bizalmi problémái helyett a reálgazdaság romló állapota került a befektetői figyelem középpontjába, aminek következtében világszerte *gazdaságpolitikai paradigmaváltás* következett be. *A jegybanki és kormányzati intézkedések fókuszába a gazdaságélénkítés és hitelezési folyamatok összeomlásának megakadályozása került.* A kockázatkerülés és a bizalomhiány a szeptember-októberi csúcshoz képest fokozatosan mérséklődött, a befektetői hangulat enyhén javult, a kockázati indexek csökkentek, a részvényt piacok folyamatos zuhanása megállt. Az optimizmust elsősorban Barack Obama amerikai elnök beiktatása és a tőle várt intézkedések táplálták.

A vezető jegybankok *monetáris lazítással* igyekeztek enyhíteni a gazdasági visszaesés mértékét és a hitelezés drasztikus szűkülését, illetve összeomlását. Az agresszív kamatvágások hatására több fejlett országban (USA, Egyesült Királyság, Kanada, Hong Kong) történelmi mélypontra csökkent a jegybanki alapkamat. A nulla százalék közelébe csökkenő kamatok miatt több jegybank alternatív, a hagyományos monetáris politikai eszköztáron kívül eső eszközökhöz folyamodott a gazdasági visszaesés mérséklése érdekében. Közöttük főként a mennyiségi lazítás irányába történő elmozdulás, illetve különböző eszközvásárlási facilitások létrehozása szerepeltek, és a hozamok több lejáraton történő mérséklését, valamint a magánszektor finanszírozási problémáinak enyhítését célozták.

A globális piaci környezetben *március közepétől kedvező irányú változás következett be:* összességében élénkült a kockázatvállalási hajlandóság, emelkedtek tőzsdeindexek, a befektetői hangulatot többnyire optimizmus jellemezte.

A javuló hangulatban fontos szerepet játszottak a kormányzati, illetve szupranacionális intézkedések is. A piac pozitívan fogadta a G20 csúcstalálkozó korábbiaknál kézzelfoghatóbb eredményeit, valamint azt, hogy megtörtént az amerikai bankok stressz-teszt vizsgálata, amelynek eredményei eloszlatták azt a korábbi félelmet, hogy az államnak rövidtávon újra nagyobb mennyiségű forrást kell biztosítani a bankok számára.

A jegybankok politikáját továbbra is a *monetáris és hitelezési kondíciók lazítása* határozta meg. Ez egyrészt újabb kamatcsökkentésekben, másrészt a nem hagyományos enyhítési eszközök egyre gyakoribb alkalmazásában mutatkozott meg.

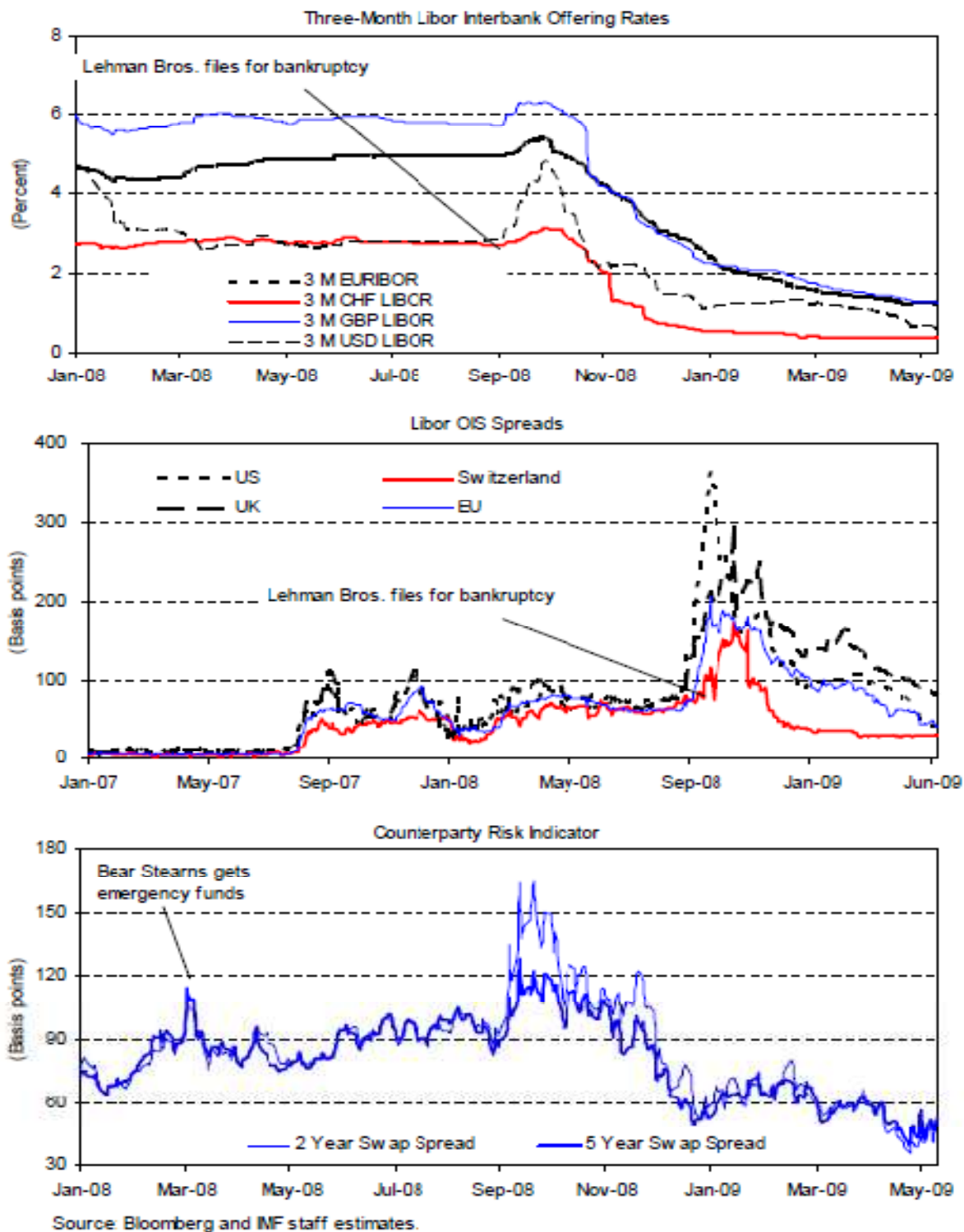
A Fed a piaci várakozásoknak megfelelően nem változtatott a 0-0,25 százalékos Fed funds célsávon. A jegybanki döntéseket kísérő közleményekkel összhangban a határidős kamatjegyzések továbbra is a jelenlegi (alacsony) kamatkondíciók tartós fennmaradását mutatják. Az EKB márciusban 50, áprilisban és májusban 25-25 bázisponttal csökkentette az irányadó kamatot. Egyidejűleg +/-75 bázispontra szűkítette a jegybank a kamatfolyosót, és 6 hónapról 1 évre hosszabbította a hitelek maximális futamidejét, amelyen korlátlan likviditást nyújt. A svájci jegybank 25 bázisponttal 0,75 százalékra csökkentette a kamatfolyosó tetejét és 0,25 százalékban határozta meg a 3 hónapos LIBOR kamatcél. A kamatdöntéssel együtt több, nem hagyományos intézkedést is bejelentettek (bankközi likviditás növelése repomúveletekkel, devizapiaci intervenció, vállalati kötvényszerzés). Emellett számos más fejlett ország jegybankja (Bank of England, Bank of Canada, valamint az új-zélandi, dán, ausztrál, norvég jegybank) is kamatcsökkentést hajtott végre.

A Fed, a Bank of England és a Bank of Japan további kamatcsökkentési mozgástér hiányában különböző *eszközvásárlási programok* keretében aktív mennyiségi lazítást végez, az alkalmazott megközelítésben, a vásárolt eszközök típusában és volumenében azonban számottevő különbségek figyelhetők meg. Az EKB-ban a májusi ülésen született döntés az alternatív eszközök alkalmazásáról, miszerint a közös európai jegybank 60 milliárd értékben vásárolhat euróban denominált, euroövezetben kibocsátott jelzálogleveleket (covered bonds).

Még a nyár folyamán EKB elindította eszközvásárlási programját, a Fed az eredetileg tervezett mennyiségekkel, kibővítés nélkül, a Bank of England érdemben kibővített kerettel folytatta azt. Emellett az EKB megkezdte az egy éves futamidejű hiteltender keretében, irányadó kamaton történő likviditásnyújtást. Az eszköz igénybevétele meghaladta a várakozásokat és jelentős többletlikviditáshoz juttatta a bankrendszert.

A jegybanki likviditásbővítő, ill. banki forrásköltség-csökkentő lépések hatásai a bankközi piacokon gyorsan megmutatkoztak, amint ezt az alábbi ábra is mutatja.

A bankközi kamatok alakulása

Ugyancsak nyomon követhetőek a monetáris lazítás egyes stádiumának hatásai a bankközi hitelezés, illetve a magánszektorok hitel-betét pozícióinak növekedési ütemeit bemutató táblázatokból:

A bankközi hitelezés növekedési ütemei az euro-övezetben, Svájcban, az Egyesült Királyságban és az USA-ban (%)

	2007 jún	2007 szept	2007 dec	2008 márc	2008 jún	2008 szept	2008 dec	2009 márc	2009 jún
<i>Repo-hitelek (összes valutában)</i>									
Svájc	3,0	7,6	-9,8	2,2	-9,7	7,6	-17,4	39,5	-13,6
UK	-6,0	-2,7	-14,4	13,7	-21,9	-9,5	-24,2	-14,3	8,2
USA	-1,8	11,9	11,6	-2,8	-5,9	9,7	-17,5	-0,2	-5,0
<i>Egyéb hitelek (összes valutában)</i>									
Euroövezet	3,3	3,2	6,6	0,8	2,8	5,7	-0,6	-3,0	1,5
Svájc	1,2	1,8	-2,9	4,0	-5,2	0,6	-17,2	-14,5	0,0
UK	-3,1	-46,5	-6,5	10,8	-3,5	9,0	25,9	-3,8	-7,8
USA	-14,2	-0,4	12,0	-2,1	-2,1	-14,3	-3,2	-10,2	8,2

Forrás: BoE, Fed, IMF, Svájci Nemzeti Bank

A magánszektor betéteinek és nettó hiteleinek növekedési ütemei az euro-övezetben, Svájcban, az Egyesült Királyságban és az USA-ban (%)

	2007 jún	2007 szept	2007 dec	2008 márc	2008 jún	2008 szept	2008 dec	2009 márc
<i>Betétek</i>								
Euroövezet	2,8	1,5	5,8	1,4	2,2	1,0	4,2	0,7
Svájc	0,5	-0,3	2,2	0,7	-0,5	0,2	1,9	3,2
UK	4,6	3,2	3,4	5,4	0,9	4,4	5,9	0,2
USA	1,1	4,3	4,0	4,7	-1,3	0,7	3,9	0,1
<i>Magánszektor nettó hitelei</i>								
Euroövezet	3,3	2,3	3,6	2,8	2,2	1,6	1,4	0,5
Svájc	0,6	0,9	3,3	0,4	-0,1	-1,1	-1,2	1,8
UK	2,6	4,6	3,2	5,6	0,7	3,3	5,0	0,0
USA	2,4	3,0	2,7	1,7	-0,2	0,8	-0,3	-1,6

Forrás: IMF, IFS

1.3.3. Kormányzati beavatkozások

A bajba jutott bankok problémáit kezelő állami intézkedések kettős jellegűek lehetnek: a forrá és az eszközoldalon is beavatkozhatnak. Általánosságban elmondható, hogy az európai banktámogató alapmodell *forrásoldali segítséget* nyújtott, míg a főként az USA-ra jellemző (TARP) modell eredetileg *a problémás hitelintézeti eszközök állami felvásárlására* irányult.

Az *Európai Unió országai* 2008 szeptemberétől kezdve jelentették be banktámogató programjaikat, akkor, amikor a pénzügyi stabilitást már egyedi intézményi problémák is veszélyeztették, és a recesszió is növekvő kockázatot jelentett. A betétbiztosítási rendszer kiterjesztése, a bankközi források garantálása, majd később egyedi banki tőkeemelések szerepeltek az eszköztárban – a már korábban tárgyalt jegybanki likviditásbővítő intézkedések mellett. A programok kezdetben koordinálatlanok voltak, ezért nemkívánatos versenyhelyzetet teremtettek, illetve lépéskényszerbe hoztak más államokat. A nemzeti intézkedéseket végül az euróövezet országainak októberi

akcióterve hangolta össze, amelyben a résztvevők deklarálták: biztosítják a pénzügyi rendszer stabilitását és ezen keresztül a gazdaság finanszírozását, ennek érdekében garanciát vállalnak a hitelintézetek egyes kötelezettségeire és megerősítik az intézmények tőkehelyzetét.

Az intézkedések gyakorlati kidolgozása és megvalósítása a tagállamok hatáskörében maradt, de az ősz folyamán az Európai Bizottság és az Európai Központi Bank által kiadott ajánlások hatására végül legfőbb részleteikben közelítettek egymáshoz a nemzeti programok. A legtöbb csomag egy tőkeemelési és egy forrásgarantálási opciót tartalmaz, amit esetenként az adott ország pénzügyi rendszeréhez igazított más támogatási lehetőségek is kiegészítenek.

Az összehangolás ellenére számos nem kívánatos hatással jártak ezek a programok. Bár az Európai Unió versenysemlegességi követelményt fogalmazott meg a csomagokkal kapcsolatban, az eltérő költségvetési lehetőségek miatt egyes tagországok a többiekénél jobban megerősíthetik bankszektorukat, ami a piaci erőviszonyokra is hatással van. Emellett felerősödött a protekcionizmus, valamint az egységes piac fragmentálódásának veszélye is. A tőkeemelés és a garanciavállalás feltételeként például – a tőkéért fizetendő osztalék, a garanciáért fizetendő díj és a vezetői fizetések korlátozása mellett – a legtöbb kormány a hazai reálgazdaság hitelezését kötötte ki, ami a külföldi finanszírozás leépítését idézheti elő, vagyis versenyelőnyt teremt a hazai pénzügyi intézmények számára. Ma még az sem egyértelmű, hogy miképp megy majd végre az államok (kormányzatok) „kivonulása” a feltőkésített, különféle garanciákkal védett bankszektorból, mikor és miként vehetik át újra szerepüket a háttérbe szorult piaci mechanizmusok.

Az elsősorban *forrásoldali megközelítést* alkalmazó európai banktámogató csomagokkal szemben az USA-ban szintén 2008 őszén bejelentett, 700 milliárd dolláros TARP-program eredetileg a *problémás hitelintézeti eszközök állami felvásárlására* irányult. Akkoriban még Európában periférikus eszköznek tekintették a portfólió-tisztítást (csak Spanyolország jelentett be eszköz kivásárlási programot, bár Németország és Olaszország is megteremtette az intézkedés jogszabályi háttérét). 2009 januárjában, amikor kiderült, hogy a banki mérlegeket továbbra is nagyfokú bizonytalanság övezi a „mérgező” eszközök miatt, több állam is bejelentett eszközoldali programot.

Bár a kétféle banktámogató modell eltérő hatásmechanizmussal működik, végső soron mindkettő javítja a bankok likviditását, ezáltal pedig mérsékli a hitelkínálat szűkülését. A hatásfok azonban eltérő lehet. Feltételezhető volt, hogy a problémás eszközök kivásárlása vagy állami garantálása nagyobb mértékben erősíti a bankok egymás közötti bizalmát, és emiatt a hitelezőképesség helyreállításában is eredményesebb lehet a módszer. Mivel az is feltételezhető volt (és a jelek szerint valóra is vált), hogy a kilábalás az USA-ból indul meg, emiatt az ottani pénzügyi rendszer „működőképességének” mielőbbi helyreállása és ennek nyomán a gazdasági recesszió enyhülése az európai gazdaság számára is kulcsfontosságú.

A hitelezés feltámasztására irányuló banktámogató csomagok tetemes *állami kiadásokat* indukáltak. Már 2009 tavaszáig az EU tagállamai együttesen az uniós GDP közel negyede mértékében alkottak banktámogató programokat (mintegy 170 milliárd euro értékű tőkeemelésre és közel 200 milliárd euro értékű garantált hitelfelvételre vagy kötvénykibocsátásra került sor). Mindezek alapján joggal várható, hogy az intézkedések éreztessék hatásukat a gazdasági recesszió visszaszorításában, illetve a növekedés újbóli beindulásában.

A bankválságok kezelésében is *határkő volt a Lehmann-bankház bukása*. Ezt követően ugyanis világossá vált, hogy az addig alkalmazott egyedi válságkezelő módszerek nem elégségesek a bajok orvoslására: ekkor új, a korábbinál összehangoltabb beavatkozások indultak el szerte a világban. Új vonásként az állam tulajdonszerzése (tőkeemelés), illetve az irányításba való beleszólás is a bankkonszolidáció hangsúlyos elemévé vált – és nemcsak a tengerentúlon, hanem Európában is. Ráadásul az USA-ban a legjelentősebb állami tőkeinjekciót éppen olyan bankok kapták, amelyek a válság nyújtotta lehetőségét használták ki arra, hogy felvásárlásokkal terjeszkedjenek (Citigroup, a Bank of America és JP Morgan Chase).

Az állami beavatkozások szükségességét már a szeptember közepi fekete hétfőt követően is hangoztatta az IMF, arra hivatkozva, hogy a megfelelő monetáris és költségvetési politikák mellett – mintegy harmadik védővonalként – állami pénzekre lehet szükség a pénzügyi rendszer megmentéséhez, pl. azzal, hogy állami ügynökséget hoznak létre a bankok rossz kintlévőségeinek megvásárlására. Bár az Egyesült Államok és Európa bankjai jelentősen emelték tőkéjüket az utóbbi egy évben, ezek értéke még mindig 150 milliárd dollárral elmaradt a leírásoktól, és a további tőkebevonás sokkal költségesebb lesz, vagy egyáltalán lehetetlen, ezért további pénzintézetek jutnak csődbe, ha a kormányok nem akadályozzák meg a bukások rendszerré válását – hangoztatta az IMF első elnökhelyettese.

Október folyamán a legtöbb nyugati kormány komoly *átfogó és egyedi beavatkozó lépéseket* tett a rendszerszerű bankválság megakadályozása érdekében. A betétes pánik megelőzése érdekében, átfogó megoldásként, a betétbiztosítási plafonok megemelésére került sor (általában 50-100 ezer euróig, vagyis 2-4-szeres mértékben). Egy sor kormány ezen felül is garanciát vállalt a bankbetétekre, és sok helyen a bajbajutott pénzintézetek megsegítésére szolgáló likviditási alap létrehozásáról is döntöttek. A német állam például a korábbi részleges helyett teljes garanciát vállalt a banki betétekben elhelyezett magán-megtakarításokra, ami becslések szerint mintegy 570 milliárd euróra rúghat.

Október 12-én több európai kormány fogadott el olyan válságkezelő tervet, amelyek bankmentéseket is magukban foglalnak:

- A brit kormány 37 milliárd fontot szánt a brit bankszektor három óriásának megmentésére. Az állami pénzből a világ egyik legnagyobb bankja, és egyúttal a legnagyobb brit jelzálogkölcsonzó intézmény, a Royal Bank of Scotland (RBS) 20 milliárd fontot kap, míg a Lloyds és a Halifax Bank of Scotland (HBOS) 17 milliárd fonton osztozik. A brit pénzügyminisztérium a Barclaysnek is mentő jóbort ajánlott, ám az kormányzati segítség nélkül, 6,5 milliárd fonttal magánforrásokból tőkésíti föl magát. A kölcsönökért cserébe a kormány a HBOS-ben, valamint a RBS-ben 70 és 50 százalékos állami tulajdonhányadot szerzett, sőt átveszi az igazgatók kinevezési és az osztalékszint meghatározásának jogát is. A pénzügyminiszter azonban jelezte: a kormány nem szándékozik a bankok állandó befektetőjévé válni, idővel kivonul a szektorból.
- Németország is hasonló mentőcsomagot fogadott el. A német állam a banki garanciaként felhasznált 400 milliárd eurós összegzen felül további 100 milliárd eurós állami támogatást tesz elérhetővé, amelyből 80 milliárdot újratőkésítésre szán, 20 milliárd eurót azon bankok számára folyósít, amelyek az állam garanciavállalását kérik.

- A francia kormány arról döntött, hogy az állam 320 milliárd euróig nyújt „normál piaci áron” garanciát a bankközi hitelekre, és 40 milliárd eurót szán a nehézségbe jutott bankok feltőkésítésére.
- A spanyol kormány 100 milliárd eurós garanciaalapot hoz létre a helyi bankközi hitelezés elősegítésére.
- Az olasz kormány a helyi bankok megsegítésére 20 milliárd eurót is meghaladó összeggel kész rendelkezésre állni a bankközi hitelek állami garantálása és szükség esetén a bankok újratőkésítése formájában a banki csődök megakadályozására.
- Írországból két éves garancia vállalás keretében több mint 485 milliárd eurót szánnak a nagybankok, illetve az ország egész bankrendszerének átfogó védelmére. Ebben a csomagban a betétesektől az alárendelt banktartozásokon át többféle garancia szerepel. A banki mentőtervben az Írországból működő nagyobb külföldi tulajdonú bankok is benne vannak, a garanciához az ország már meg is szerezte az EU hozzájárulását.
- Ausztriában 85 milliárd eurót állami garancia vállalásra tettek félre, 15 milliárdot pedig részvényvásárlásra, tőkeemelésre szánnak.

A meghirdetett programok keretében több konkrét akcióra került sor már októberben, amelyek között a hazai banki és biztosítási piacon szerepet játszó anyaintézmények is találhatók.

A holland ING egy tízmilliárd euró értékű tranzakcióról állapodott meg a holland kormánnyal, az Aegon pedig 3 milliárd eurós tőkeinjekciót kapott. Központi segítségre szorult a német Commerzbank (8.2 milliárd eurós tőkeinjekciót kapott), a szintén magánkézben lévő Hypo Real Estate Bank 15 milliárd eurós állami hitelgaranciát kapott, és több állami (tartományi) tulajdonú regionális bank is állami-tartományi segítségért folyamodott. Köztük van a bajor tartományi tulajdonban lévő Bayerische Landesbank, amely a német segítség jóvoltából a magyar leányának (MKB Bank) is tőkét juttatott. Az osztrák állam az Erste Bankban hajtott végre 2.7 milliárd eurós tőkejuttatást, amely után a bank 8% kamatot fizet az osztrák államnak, viszont az állami tőkerészesedés nem hígít, nem szavaz, nem átruházható, és 5 éven belül kell visszafizetni.

Az egyedi bankmentések *versenysemlegességi aggályokat* is felvetettek, különösen a Benelux-országokbeli és német bankok esetében, de Brüsszel végül rendre engedélyezte az állami segítségnyújtást. A bankmentő csomagokkal kapcsolatban az Európai Bizottság október 13-án egy közleményt (Commission Communication) bocsátott ki azon szabályok ismertetésére, amelyeket a Bizottság a mentési csomagokra alkalmazni fog.

A közlemény az EU Egyezmény 87.(3) (b) cikkelyén alapul, amely a tagállamok gazdasága súlyos zavarainak orvoslására vonatkozik. A közlemény szerint az olyan általános módszereket, mint a betétekre vagy bankközi hitelekre vonatkozó garancia, gyorsan, maximum 24 óra alatt jóváhagyják, ha megfelelnek az általános követelményeknek, azaz, ha kimutatható, hogy az alkalmazott módszer a pénzpiacok stabilizálását szolgálja, és védő intézkedéseket tartalmaz a versenyre gyakorolt szükségtelen negatív hatásokkal szemben. Az egyedi segítségnyújtás (garancia, tőkeinjekció vagy a rossz hitelek átvétele) esetében speciális restrukturálási tervet kell benyújtani. A Bizottság – szándéka szerint –

megkülönbözteti azokat a bankokat, amelyeknél a jelen válság idéz elő szolvenciaproblémákat azoktól, amelyeknek már azt megelőzően strukturális problémái voltak. A gyakorlatban az utóbbiaknál egyes üzleteik drasztikus csökkentése szükséges, míg az előbbieket e nélkül is folytathatják tevékenységüket.

A kormányzati intézkedések tekintetében a legjelentősebb az *Obama adminisztráció* végül 789 milliárd dollár értékben jóváhagyott *óriáscsomagja* az Egyesült Államokban. A fiskális élénkítő program legfontosabb elemei a lakossági és vállalati adókedvezmények, a lakásvásárlások ösztönzése, munkanélküliek támogatása és a tagállamoknak történő forrásnyújtás. A bankmentő csomag a korábbi ún. „rossz bank” koncepció helyett a magántőke bevonásával, PPP megoldások keretében kívánta megszabadítani a bankokat értéktelen eszközeiktől, a tőkéhez való hozzájárás feltételei pedig szigorodtak. Az amerikai csomag újabb lökést jelentett az európai kormányok számára is.

Bár eddig kevés kézzelfogható eredményt hozott, 2009 tavaszán gesztusértékűnek bizonyult a G20 csúcstalálkozó. A legnagyobb fejlett és fejlődő gazdaságok, illetve az Európai Unió vezetőinek tanácskozásán a legfontosabb témakörök az IMF forrásainak feltöltése, a világkereskedelem élénkítése, a fiskális gazdaságélénkítő csomagok összehangolása, a protekcionista gazdaságpolitika elutasítása és a pénzügyi rendszer szabályozásának szigorítása voltak.

Az Európai Bizottság összesítése szerint az Európai Unió összesített GDP-ének mintegy 44 százalékára rúgó értékben hagytak jóvá a bankszektor számára költségvetési támogatásokat, amelyből ezidáig 12 százaléknyt hívtak le. A támogatások legnagyobb hányadát a GDP mintegy 21 százalékát kitevő garanciavállalás jelentette, a rossz eszközök eltávolítására 12 százaléknyt szántak. Az alábbi táblázatból az is kiderül, hogy jelentős eltérések vannak az egyes tagországok között. Az „élen járó” országokban, Dániában és Írországban a GDP több mint kétszeresét fordították banki támogatásokra (zömmel a banki forrásokra adott garanciavállalás formájában), míg a „hátrul kullogó” Magyarországon csupán 7 százalék a jóváhagyott, és 0,1% a felhasznált támogatások összege.

Public interventions in the banking sector

% of GDP	Capital injections		Guarantees on bank liabilities		Relief of impaired assets		Liquidity and bank funding support		Total	
	Approved	Effective	Approved	Granted	Approved	Effective	Approved	Effective	Approved	Effective
Ireland	5.1	2.1	225.2	225.2	-	-	-	-	230.3	227.3
Belgium	4.2	5.7	70.8	16.3	5.7	5.0	NA	NR	74.6	35.3
United Kingdom	3.5	2.6	21.7	9.5	-	-	25.1	16.7	50.3	30.8
Netherlands	7.9	7.9	34.3	5.7	-	4.9	-	5.8	47.2	24.3
Luxembourg	6.9	7.9	12.4	NR	-	-	-	-	19.3	10.5
Sweden	1.6	0.2	48.5	8.8	-	-	0.1	-	50.2	9.0
Latvia	1.4	-	10.9	2.8	-	-	10.9	6.1	23.2	8.9
Austria	5.0	1.7	27.3	5.1	0.4	0.4	27.3	1.5	60.0	8.7
Germany	4.2	1.6	18.6	7.3	3.6	0.4	-	NR	26.4	6.3
Spain	-	-	9.3	2.0	-	-	2.0	1.0	12.1	4.6
France	1.2	0.8	16.6	3.1	2.3	0.3	-	-	20.1	4.2
Portugal	2.4	-	12.5	3.0	-	-	-	-	14.9	3.0
Greece	2.0	-	6.1	0.4	-	-	3.3	1.7	11.4	2.1
Denmark	6.1	0.3	253.0	NR	-	-	NA	NR	243.8	0.5
Hungary	1.1	0.1	5.9	-	-	-	-	-	7.0	0.1
Slovenia	-	-	32.8	-	-	-	-	-	32.8	-
Slovakia	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Romania	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Poland	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Malta	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Lithuania	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Italy	1.3	-	NA	-	-	-	-	-	1.3	-
Finland	-	-	27.7	-	-	-	-	-	27.7	-
Estonia	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Czech Republic	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Cyprus	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Bulgaria	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
European Union	2.6	0.5	24.7	7.8	12.0	0.5	4.3	3.0	43.6	11.8
Euro area	2.6	1.4	20.5	8.3	12.0	0.7	1.3	0.7	36.5	11.1

Note: Countries ranked by total effective support, NR = not reported by the Member State, NA = not available. Source: European Commission.

A válságkezelő politikák típusait foglaljuk össze az alábbi táblázatban az Európai Bizottság jelentése⁵⁰⁹ alapján:

	Crisis prevention	Crisis control and mitigation	Crisis resolution	EU coordination frameworks
Financial policy	Regulation, supervision (micro- and macro-prudential)	Liquidity provision, capital injections, credit guarantees, asset relief	State-contingent exit from public support, audits, stress tests, recapitalisation, restructuring	EU supervisory committees, Single Market, Competition policy, joint representation in international fora (G20)
Monetary policy	Leaning against asset cycles	Conventional and unconventional expansions	State-contingent exit from expansion, safeguarding inflation anchor	Single monetary policy, European System of Central Banks
Fiscal policy	Automatic stabilisers within medium term frameworks, leaning against asset cycles	Expansions plus automatic stabilisers, while respecting fiscal space considerations	State-contingent exit from expansion, safeguarding sustainability of public finances	Stability and Growth Pact, European Investment Bank
Structural policy	Market flexibility, entrepreneurship and innovation	Sectoral aid, part time unemployment compensation	State-contingent exit from temporary support	Single Market, Competition policy, Lisbon Strategy
EU coordinated tools	Micro- and macro-prudential surveillance, fiscal surveillance, peer pressure, learning	Liquidity provision, balance of payment lending facilities, eurobonds	Definition of coordinated exit strategies, structural funds	-

Source: European Commission

1.3.4. A bankátstrukturálási programok jellemzői

Ebben a fejezetben a különböző típusú kormányzati restrukturálási megoldások néhány jellegzetes példáját mutatjuk be, és próbálunk levonni belőlük következtetéseket.⁵¹⁰

Jó bank – rossz bank szétválasztás: a UBS esete

⁵⁰⁹ Economic Crisis in Europe: Causes, Consequences and Responses. European Economy 7/2009

⁵¹⁰ Az elemzés során támaszkodunk az IMF: Economics of Bank Restructuring June 2009. tanulmányára.

A bankválságok kezelése szempontjából tanulságos a svájci UBS esete, ahol egy kezdeti önerőből történő megoldási kísérletet (részvényesi tőkeemelés) követően kormányzati segítséggel orvosolták a gondokat. Ennek során jó bank – rossz bank szétválasztás (korábban sok bankválságban használt) módszerét alkalmazták. A svájci helyzet annyiban egyszerűbb volt más bankrendszerénél, hogy Svájcban mindössze két rendszerszempontból fontos bank volt, és abból csak az egyik, a UBS volt az USA-beli subprime jelzálogleveleknek kitett 2008 őszén. Ezért a svájci hatóságok átstrukturálási erőfeszítésüket a UBSre koncentrálták, amely bank önként vett részt a programban. Kezdetben a Credit Suisse-nek is felajánlották ugyanezt a tervet, de később visszavonták.

A terv két módszert kombinált: egyrészt a banki eszközök eladását egy eszközkezelő alapnak (az ún. rossz banknak), másrészt a bank feltőkésítését konvertálható kötvényekkel. Az eszközök átadása névértéken történt. A UBS nem felelős a jövőben az átadott eszközök veszteségeiért, de részesedik azok értéknövekedéséből. A támogatásnak két potenciális forrása van: (1) az átadott eszközök ára magasabb lehet, mint az eszközöknek a visszavásárlási pozíció értékétől megtisztított fundamentális értéke, és (2) a konvertálható kötvény kibocsátási ára fölülte lehet a fundamentális értékének.

Az *eszközoldali átstrukturálás* tehát az eszközök eladásával ment végbe. 2008 októberében a svájci hatóságok és a UBS oly módon távolították el a bank mérlegéből a mérgezett eszközöket, hogy a felügyeleti funkciókat is ellátó központi bank égisze alatt létrehoztak egy ún. special purpose vehicle-t, a StabFund-ot. Ez lett a „rossz bank”, míg a maradékról feltételezték, hogy a „jó bankká” válhat. A koncepció szerint legfeljebb 60 milliárd dollár értékű mérgezett eszköz kerülhetett így ki a bank 2 milliárd dolláros mérlegéből. A UBS az eszközérték 10 százalékát (6 milliárd dollár) kapta a rossz bankban levő tulajdonért cserébe, de ezt a tulajdonrészt azonnal át kellett adnia a svájci kormánynak 1 dollárért. Ennek a StabFund veszteségeinek 10 százalékát kellene fedeznie. A Svájci Nemzeti Bank 54 millió dollár kölcsönt nyújtott a StabFundnak LIBOR plusz 250 bázisponton. Mint jeleztük, a bank a továbbiakban nem felelős az átadott eszközökön esetleg keletkező veszteségekért, azonban részesedik az esetleges értéknövekedésből. Végül a UBS csak 39 milliárd értékű eszközt adott át a StabFundnak, egy független értékelési folyamat során megállapított áron.

Az *eszközoldali átstrukturálást* a feltőkésítés jelentette. A UBS 6 milliárd dollárt kapott a svájci kormánytól a konvertálható kötvények kibocsátásért, 12,5 százalékos kamatra. Az eljárás volt hivatott a UBS tőkeinjekcióját finanszírozni a StabFundban, amely azonnal 1 dollárt ért. Ha a UBS a 6 milliárd dolláros eszközlimitjét átadta volna nem nőtt volna a UBS tőkéjének könyv szerinti értéke. Mivel azonban a UBS végül csak 4 milliárd dollárt transzferált a StabFundba, a UBS meg tudott őrizni nettó 2 milliárdnyi tőkét.

A bank válságkezelésének története a *vállalatirányítás* (corporate governance) szempontjából is tanulságos. A bank részvényesei, az éves rendes közgyűlésen, már 2008 áprilisában végrehajtottak egy önkéntes feltőkésítést új részvények kibocsátásával bármiféle állami segítség nélkül. Ekkor távoznia kellett a korábbi menedzsmentnek.

Feltőkésítés és eszközgarancia: az RBS és a Lloyds-HBOS esete

Az Egyesült Királyságban a feltőkésítést és az eszközgarancia kombinációját alkalmazták a súlyosabb bankválságok kezelésére. Az RBS és a Lloyds-HBOS feltőkésítése inkább egy sürgősségi mentés, mintsem egy megelőző eszköz volt, mivel ezt már a súlyos veszteségek realizálása után adták. Az eszközök védelme azonban már a jövőbeli bukásokat megelőző módszerként került

bevetésre 2009 januárjában. Egyidejűleg a kormány arra kérte a bankokat, hogy továbbra is hitelezzék a lakástulajdonosokat és a kisvállalkozásokat.

Az eszközoldali restrukturálás itt is feltőkésítéssel történt. 2008 őszén világossá vált, hogy a két bank súlyos bajba került. Októberben a brit hatóságok úgy döntöttek, hogy a rendszerszempontról fontos két banknak újratőkésítési sémát javasolnak, amelyben a kormány elsőbbségi részvény formájában nyújt tőkeinjekciót, legfeljebb 58 százalékos részesedésig (20 milliárd font) az RBS, illetve 44 százalékos részesedésig (17 milliárd font) a Lloyds-HBOS esetében.

Az eszközgaranciát is kormányzati tulajdonnal kombinálták. 2009 januárjában pótlólagos segítségre volt szükség, amelynek során a két bank eszközeinek jelentős részét egy eszközgarancia program keretében garantálták: az RBS 200 végi eszközeinek 14,5 százalékát (325 milliárd font), a Lloyds-HBOS eszközeinek 23,4 százalékát (260 milliárd font). A program szerint, ha az eszközök értéke egy bizonyos küszöbérték alá esne, a kormány a veszteségek 90 százalékát kompenzálja. A garancia nem volt ingyenes: a díjat elsőbbségi részvényekkel kellett megfizetni.

A kormány, mint többségi tulajdonos ellenőrzés alatt tartja a banki menedzsmentet. Már a 2008. októberi tervben jogot kapott a kormány arra, hogy új, független, nem-végrehajtó igazgatókat nevezzen ki. Ezen felül a kormány korlátozta a menedzseri fizetéseket és a kifizethető osztalékot.

Jobb információkra alapozott restrukturálás: a Geithner-terv

A 2009 tavaszán az USA-ban életre hívott Geithner-terv hátterét az jelentette, hogy a rendszerfontosságú amerikai bankok relatív eszközminősége nem volt teljesen ismert 2008 őszén, és ezért a hatóságoknak szükségük volt arra, hogy az információhiányt is figyelembe vegyék, amikor első körben megtervezték a mentési programot.

Az adott információs probléma miatt a Pénzügyminisztérium (Treasury) arra ösztökél sok bankot, hogy feltőkésítési programban vegyenek részt. A bankok készpénzt kaphattak elsőbbségi részvények felajánlásáért cserében. A feltőkésítésnek az igazgatóságok általa is jóváhagyott feltételeit a 2008 októberében és novemberében készített. Tőkevásárlási Program tartalmazta, a Paulson Terv részeként.

Egy kivételt tettek: a Citibank esetében, mivel ott már novemberben sürgető volt a helyzet. A Citibank tőkejuttatást és eszközgaranciát kapott a PM-től, az FDIC-től és a Fed-től. 2009 januárjában mindkét módszert formalizálták („Célzott befektetési program” ill. „Eszközgarancia program” néven) és kiterjesztették a Bank of Americara. A feltételeket esetről esetre állapították meg.

2009 februárjában a PM egy általános bank restrukturáló tervet jelentett be: a Pénzügyi Stabilitási Tervet, vagyis – a pénzügyminiszterről elnevezett – Geithner Tervet. A terv elsőször megpróbálta értékelni a rendszerfontosságú bankok eszközminőségét az eszközkockázataik specifikus vizsgálata alapján, amit stressz teszt vagy a felügyelet tőkeértékelő programja alapozott meg. Ez a 19 legnagyobb bankra kötelező volt. A terv ekkor magánpénz felhasználásával feltőkésítést és eszközvásárlást tartalmazott. Ezek elvileg önkéntesek voltak, de a gyakorlatban csak félig, mivel a bankoknak meg kellett felelniük a prudenciális tőkekövetelményeknek. Ráadásul a terv számos feltételt tartalmazott abból a célból, hogy megakadályozza a közpénzfelhasználással és a hitelforrásokkal való visszaélést. Emellett a terv a bankokat hitelnyújtásra ösztönözte, különösen a

kisvállalkozások és a közművek irányába, és a lakástulajdonosok támogatására is ösztökélte őket, különösen azoknál, amelyeknél a zálogjog érvényesítésével szembesültek.

Az információgyűjtés és a megfelelő kommunikáció egyre fontosabbá vált. 2009 kora májusában a PM megjelentette az átfogó stressz teszt részletes eredményeit. A teszt a bankok fizetőképességének előretekinthető vizsgálatát adta, minthogy azonosította, hogy mennyi tőkére van szükségük a jövőbeli sokkok kivédéséhez. Az eredmények megerősítették, hogy a legnagyobb bankok nem voltak inszolvensek, ugyanakkor meghatározták, hogy ha egyáltalán szükséges, akkor mekkora pótlólagos tőkét igényelnek az egyes bankok egy esetleges jövőbeli sokk hatására.

A *forrásoldali átstrukturálás* feltőkésítéssel történik. A bankok számára a stressz teszt alapján meghatározott tőkekövetelmények kötelező jellegűek, de a tőkeigényt magánpiacokon keresztül is kielégíthetik, még ha részt vesznek is a kormányzati tőkesegítő programban. Ebben a programban a bankok a kormánytól elsőbbségi részvényeket kapnak, amelyek 7 év múlva automatikusan közönséges részvényekké konvertálódnak. Korábban is lehetséges a konverzió, amennyiben a kibocsátó a szabályozó jóváhagyásával erről dönt. Az ilyen hibrid értékpapírok használata minimalizálja a jövőbeli költségeket. A PM befektetéseit egy elkülönített szervezet (Financial Stability Trust) kezeli.

Az eszközoldali restrukturálás eszközadással történik a programban. Az eszköztérképesítési sémában (Public-Private Investment Program) a kormány a magánbefektetőkhez folyamodik azért, hogy vásárolják meg a bajba jutott hiteleket és értékpapírokat a banktól. Némileg eltérő a séma a hitelekre és az értékpapírokra. Az alapgondolat azonban mindkettőnél az, hogy hasznosítsák a magánszereplők szakértelmét, és a jövőbeli veszteségek legarantálásával és támogatott hitelek nyújtásával tegyék érdekeltté őket a programban való részvételben. Több alapot is felállítottak a rossz hitelek felvásárlására, mindegyikük egy poolt vásárol a bankok által eladott hitelekből, és az árat az alapok versenyajánlatai alapján határozzák meg. Viszonylag olcsó finanszírozás is rendelkezésükre áll: mindegyik alapban a PM 50 százalékos arányban nem szavazó részvényeket kap és követeléseit a FDIC garantálja annak fejében, hogy felügyeli az alapokat. Az alapok egy része a bankok rossz értékpapírjait vásárolja meg, és ezekben az alapokban is 50 százaléknyi nem szavazó részvényt jegyez, továbbá hitelt nyújt 2-től 1-ig terjedő áttételi arányban. Ezek nem visszatérítendő hitelek: ha az eszköz értéke túl alacsonnyá válik, az alap a PM terhére leírhatja, és az alap vezetése csupán a saját befektetése erejéig visel felelősséget.

A program fő értékét az adja, hogy mivel a magánszektor szakértelmét és pénzét is hasznosítja, a fiskális költségei várhatóan kisebbek lesznek, mint ha csak kormányzati eszközökkel történne a mentés. További értékelés kell ahhoz, hogy miként minimalizálhatóak a kormányzati transferek az adott feltőkésítési célok mellett. Ennek vizsgálata során két szempontot kell figyelembe venni. Az egyik a moral hazard problémája az eszközkezelő alapok működése során. A kormány által szponzorált, olcsó finanszírozás szükséges ahhoz, hogy ösztönözze a magánbefektetőket a kockázatvállalásra, de ez az optimálisnál nagyobbá is válhat. A másik szempont, hogy milyen mértékű támogatás kell ahhoz, hogy jó minőségű menedzserei legyenek az alapoknak. A nehézséget az adja, hogy miként osszák meg az állami támogatást a bankok és az alapok menedzserei között. (Egyesek azt javasolják, hogy ezt aukción kell belőni.)

A terv a corporate governance kérdésére is koncentrálna. A potenciális moral hazard problémára reagálva a terv megköveteli a bankoktól, hogy korlátozzák a vezetői kompenzációt, az osztalékokat, a

részvényvásárlást és a felvásárlásokat. Ugyanakkor a terv megtiltja a befektetési döntések politikai befolyásolását, és a PM-nek nyilvánosságra kell hoznia az összes szerződést.

*

A kormányzati beavatkozások konkrét válfajainak áttekintése és értékelése, az egyes módzatok előnyös és hátrányos következményeinek vizsgálata alapján fontos *megállapításokat* lehet tenni.

Az első megállapítás az lehet, hogy a rendszerfontosságú bankok restrukturálási terveinek kimunkálása során a *kulcskérdés az adófizetői pénzek felhasználásának minimalizálása*. Ehhez a legfontosabb, hogy elkerülhető legyen az adósságok birtokosainak szükségtelen támogatása és maximalizálható legyen az átstrukturálással teremtett közgazdasági érték. A különböző gazdaságpolitikai lehetőségek mellett és ellen szóló érvek összehasonlítása alapján a következő fontosabb megállapítások tehetők:

- A Modigliani-Miller féle elméleti keretben, amelyben a készpénzáram független a tőkestruktúrától, a restrukturálás elméletileg lehetséges az adósság tőkévé konvertálása révén. Ez azonban a gyakorlatban meglehetősen nehéz.
- A hitelszerződések megváltoztatása nélkül megvalósuló restrukturálások mindegyike igényli a kormányzati transzfereket. A közönséges réészvények kibocsátását támogató és a visszamaradt adósságokat felvásárló programok látszanak az optimálishoz leginkább közelállónak. A támogatott eszközadás sokkal költségesebb az adófizetőknek, mivel az adósoknak több előnyt nyújt.
- A restrukturálás megtervezése során figyelembe kell venni azt az értékteremtést vagy értékrombolást, amit a résztvevők magatartásváltozása idéz elő. Ebből a szempontból rendkívül fontos a menedzserek szakértelme és kellő ösztönzése.
- Ha az eszközök a likviditási problémák miatt alulértékelték, a kormány profitálhat abból, ha az eszközöket a piaci érték felett, de a fundamentális érték alatt vásárolja meg. Azonban nehéz megállapítani az ilyen alulértékeltséget.
- A jövőbeli jövedelmekre vonatkozó aszimmetrikus információk miatt a részvényesek vonakodnak támogatni az új kibocsátásokkal járó restrukturálási programokat. A restrukturálás megghiúsulását elkerülhetővé teszi (1) a hitelesen publikált eredményekkel párosuló stressz tesztek levezénylése, (2) inkább kötelező, mint önkéntes sémák alkalmazása, (3) feltételes garancia nyújtása a bankok számára, hogy elkerülhető legyen az új követelések kibocsátása, vagy (4) olyan kevésbé információ érzékeny követelések kibocsátása, mint a konvertálható adósság vagy az elsőbbségi részvények.
- Hosszú távú perspektívából fontos, hogy a megmentett bank menedzsereit és részvényeseit oly módon büntessék, ami ellenőztönzőként hat a jövőbeli kockázatvállalásukra.

Összességében elmondható, hogy *a rendszerfontosságú bankok restrukturálása során többféle megoldási módot célszerű kombinálni* annak érdekében, hogy minden fontos szempontot és a trade-off-okat esetről esetre figyelembe lehessen venni. Bár az egyes országokban különböző sémákat alkalmaztak, mindenütt egyaránt használtak eszközoldali és forrásoldali megoldásokat (az előbbibe

tartozik pl. a mérgezett eszközök eladása, az utóbbiba pl. az elsőbbségi részvényekkel történő feltőkésítés). Ezen felül rendkívül fontos a programok megtervezésének gyorsasága. Ugyanakkor lehet tere a módszerek fejlesztésének, javításának is. Így pl. különösen fontos, hogy az adófizetők terhei és a támogatásokkal elérhető végső előnyök minden program esetében jobban átláthatók legyenek, továbbá, hogy a menedzserek és részvényesek – az erkölcsi kockázat minimalizálása érdekében – nagyobb terheket viseljenek.

A restrukturálási programot nem lehet a részvénypiac reakcióival igazolni, mivel azok függenek az előzetesen várt és a bejelentett terv közötti eltéréstől: lehetnek kisebbek, vagy nagyobbak a ténylegesnél. Még ha a bejelentés meglepetésszerű is, a részvényár emelkedése egyáltalán nem jó hír. Egyrészt jelezheti a magánvagyon növekedését (pl. a pénzügyi veszély költségének csökkenése miatt), nem csak a társadalmi jólét emelkedését (pl. a pénzügyi rendszer stabilizációja miatt). Másrészt azonban azt is jelezheti, hogy túl sok transzfer történt az adófizetőkől a részvényesek felé. A kötelező programok esetében a jó terv egyértelműen a részvényárak csökkenésével jár együtt, mivel a részvényeseket arra kényszerítik, hogy vállaljanak valamennyi felelősséget. Hosszú távon jobb jogi kereteket kell kialakítani, így pl. az adósságok újratárgyalásának gyorsításával csökkenteni lehet a rendszerválság veszélyét. A szabályozóknak jobban kell ösztönözniük a bankokat arra, hogy a *hosszú lejáratú hitelszerződéseikbe konverziós klauzult építsenek* be annak érdekében, hogy veszélyhelyzetben az ilyen adósságok automatikusan részvénné alakulhassanak át.

2. A korábbi válságok tapasztalatai és tanulságai

2.1. A pénzügyi válságok típusai és jellemzői

2.1.1. A tipizálás szempontjai

Bár a szakirodalom többféle módon tipizálja a pénzügyi válságokat, azt illetően egyetértés van, hogy a fő válságtípusok a következők: valutaválság, bankválság, ikerválság és adósságválság.

a) Valutaválságok

Valutaválság akkor jön létre, ha a valuta elleni támadás a tartalékok jelentős lepadásához és/vagy jelentős leértékeléshez vezet. Az IMF által használt, Frankel és Rose (1996) művére épített definíciója szerint valutaválságról akkor beszélhetünk, ha egy év alatt több mint 30%-os nominális leértékelődés következik be, s a leértékelődés üteme legalább 10%-kal magasabb, mint egy évvel korábban. E szerint a definíció szerint 1970-2007 között 208 valutaválságot azonosított az IMF. (Ezek azonban tartalmazzák azokat az eseteket is, amikor azért került sor nagymértékű leértékelésre, hogy rögzített árfolyamrendszert alkalmazzanak.)

A valutaválságok a kiváltó okok szerint kétfélék lehetnek:

Első generációs modellek:

- A fejlődő országok 1970-es és 1980-as évekbeli válságára ad magyarázatot (pl. Argentína 1978-80)
- Válságok támadás jellegűek: hatásos, ha feladásra kényszeríti a fix árfolyamot vagy árfolyamcél, az új lebegő árfolyam pedig leértékeltőbb

- Fő oka: fundamentális, gazdaságpolitikai inkonzisztencia a makrogazdaság és az árfolyam között
- Leértékelés kiváltó oka: tartalékok kimerülése

Második generációs modellek

- A kilencvenes évek valutaválságainak magyarázatára fejlesztették ki (Európa 1992, Mexikó 1994)
- A támadás célja itt is az árfolyam feladás, de az ok nem elsősorban fundamentális, hanem spekulációs eredetű: akkor adják fel a célt, ha túl drága a megvédés költsége.
- Tipikus lefolyás: kockázati megítélés megváltozása – pánikreakció – menekülés a valutától – önbeteljesítő válság.
- A támadás valószínűsége nem független a fundamentumoktól.

b) Bankválságok

Bankválság, amely lehet rendszerszintű (systemic) vagy nem rendszerszintű válságepizód. Többféle definíciójuk van, de a közös bennük, hogy a bank vagy a bankszektor helyzete jelentős mértékben megrendül. A bankválság során a bankok közül többen csődöt jelentenek, sokan pedig csak nagy nehézségek árán képesek időben eleget tenni szerződésbe foglalt kötelezettségeiknek. A helyzetet súlyosbíthatja az eszközárak meredek esése, a kamatlábak hirtelen emelkedése, a tőkebeáramlás megakadása vagy visszafordulása. Bankválság során megrohanhatják a betétesek a bankokat, és általánossá válik a meggyőződés, hogy a legfontosabb pénzügyi intézmények stabilitása megingott.

A bankválság két fő *válffaját* különböztetik meg:

- a. Szolvencia válság: amikor a bankszektor számottevő része inszolvens
- b. Likviditási válság (pánik): amikor a bank betétesei hirtelen készpénzre akarják váltani betéteiket.

A bankválság azonosítása során többnyire az alábbi *kritériumokat* használják:

- A nem teljesítő hitelek meghaladnak-e bizonyos küszöbértéket?
- A válság fiskális költségei mekkorák?
- Volt-e extenzív bankpánik?
- Felmerült-e az intézmények számottevő részénél bankbezárás, bankfúzió, vagy nagyarányú állami segítségnyújtás?
- Sor került-e vészhelyzeti beavatkozásra?

c) Ikerválságok

Lehetséges, hogy egyidejűleg alakul ki valutaválság és bankválság: ezt nevezik ikerválságnak. Elképzelhető, hogy egymástól függetlenül jön létre a kétféle válság, de gyakoribb, hogy egymással összefüggő események. Ekkor három eset lehetséges:

- a valutaválság bankválságot okoz
- a bankválság a valuta összeomlását idézi elő
- a kétfajta válság közös okokra vezethető vissza.

d) Államadósság válságok (Sovereign Debt Crises)

Akkor beszélünk erről, ha valamely állam nem képes törleszteni adósságait, vagy azok átütemezésére szorul. 1970 óta 63 ilyen esetet azonosított az IMF.

2.1.2. A bankválságok jellemzői

A következőkben a bankválságokkal, azon belül is elsősorban a rendszerszintű bankválságokkal foglalkozunk. Az okok azonosítása során többféle módon közelíthetjük a kérdést.

- A bankválságokat jelentős részben a *pánikoknak való kitettségük* idézi elő. Ennek fő oka az, hogy a banki eszközök eleve hosszabb lejáratúak, mint a források, továbbá, hogy a hitelek nem likvidek. Mindebből következik, hogy a banktevékenység lényegéből fakad az illikviditásra való hajlam, és ezzel együtt a bizalmi válságnak való kitettség.
- A bankválságok kialakulását másfelől az *inszolvenciával* magyarázhatjuk. Ebben az játszhat szerepet, ha a bank mérlegére ható sok túlságosan nagy a bank tőkéjéhez képest: túl nagy kockázatvállalás és/vagy kevés tőke. Emiatt fontos a kérdés, hogy mekkora a bank mérlegének érzékenysége a gazdasági környezet változására, és mekkora tőke áll rendelkezésre a veszteségek fedezésére.

A bankválságokat előidéző sebezhetőségnek mikro- és makroszinten azonosítható okai egyaránt lehetnek.

A banki sebezhetősége *mikroszintű* tényezői:

- Bankspecifikus tényezők, mint pl. a hozzáértés hiánya, vagy csalás
- Nem megfelelő szabályozás és felügyelés
- Liberalizáció hatására bekövetkező értékvesztés (verseny hatása)
- Fertőzés

A banki sebezhetősége *makroszintű* tényezői:

- Magas infláció – magas kamatláb
- Leértékelés
- Eszközárak összeomlása
- Recesszió
- Cserearányromlás

Az IMF 2008 szeptemberében tette közzé az elmúlt csaknem négy évtized rendszerszintű bankválságaival foglalkozó tanulmányát, amely 1970-2007 közötti időszakban bekövetkezett válságokat rendszerezte és jellemezte. Saját meghatározásuk szerint azt tekintették rendszerszintű bankválságnak, amikor egy ország vállalati és pénzügyi szektorai nagyszámú mulasztást (default) követnek el, és a pénzügyi intézetek és vállalatok nagy nehézségekkel néznek szembe a szerződés szerint esedékes összegek időre történő visszafizetése során. Ennek következtében a nem-teljesülő kölcsönök gyorsan nőnek, és a bankrendszer tőkéjének egésze vagy nagy része elvesz. A jelenséget nyomott eszközárak (részvény vagy ingatlan) kísérhetik, éles növekedés a reálkamatokban, valamint a tőkebeáramlások lelassulása vagy megfordulása. Gyakran a válságot a betétesek rohama (bankpánik) is súlyosítja, bár az esetek többségében a rendszer számára legfontosabb pénzügyi intézetek nincsenek nyomás alatt. A rendszerszintű bankválság tág definícióját használva, a számszerű adatokat szubjektív értékelésekkel is kombinálva, az IMF szakértői a 1970-2007 közötti időszakra 124 rendszerszintű bankválságot azonosítottak.

Sok esetben ikerválságról, vagy többszörös (hármás) válságról beszélhetünk, minthogy ezekben az esetekben a bankválság valutaválsággal, vagy esetleg még adósságválsággal is párosult. Az IMF felmérése szerint 42 esetben volt ikerválság és 10 esetben hármás válság. Ikerválságot akkor azonosítottak, amikor a t időben bekövetkezett bankválság a $(t-1, t+1)$ időszakban valutaválsággal társult, hármás válságot pedig akkor, ha ugyanebben az időszakban még adósságválság is bekövetkezett.

A válságok időbeli eloszlását is mutató táblázatból kiderül, hogy a bankválságok a leggyakrabban a 90-es évek első felében jelentkeztek (a maximumot 1995 mutatta 13 bankválsággal). Erre az időszakra estek a kelet-európai gazdaságok átalakulása miatt bekövetkezett válságok, ami magyarázatot ad az időbeli koncentrációra. A valutaválságok szintén a 90-es évek első felében csúcsozódtak, bár a 80-as évekre is nagyszámú valutaválság volt jellemző, sőt a csúcspot 1981 jelentette 45 ilyen eseménnyel. Az állami adósságválságok relatív többsége szintén a 80-as évekre esett (a 1983. évi 10 darabos csúccsal). Összességében 124 bankválság, 208 valutaválság és 63 adósságválság következett be 1970-2007 között.

A pénzügyi válságok gyakorisága és típusai 1970-2007 között

Időszak	Bankválság	Valutaválság	Adósságválság	Ikerválság	Hármás válság
1970-1975	0	29	0	0	0
1976-1980	7	24	10	3	0
1981-1985	18	88	32	6	3
1986-1990	25	47	9	5	1
1991-1995	49	63	1	14	0
1996-2000	18	54	4	11	3
2001-2007	7	21	8	3	3
Összesen	124	208	63	42	10

Forrás: Systemic Banking Crises: A New Database, IMF, September 2008

A válságokkal kapcsolatos nagyszámú adat feldolgozásából kiderült, hogy a hitelek nagyarányú bedőlését gyakran követi bankválság, de nem mindig mutatható ki egyértelmű összefüggés arra vonatkozóan, hogy a nem teljesítő hitelek magas aránya (NPL-ráta) a bankválságok közvetlen kiváltó oka lenne. A rossz hitelek 10%-nál nagyobb arányát ugyanakkor már kritikusnak lehet mondani, ami a bankválságok története során szinte kivétel nélkül megfigyelhető volt.

Az IMF szakértői úgy találták, hogy *a bankválságok csak ritkán esnek egybe az ország adósságválságával, sokkal inkább valutaválság idején fordulnak elő.* Előbbivel 11, utóbbival viszont 55%-uk jelentkezett egy időben, a valutaválság tehát az esetek többségében kéz a kézben jár a bankok csődjével. Bár a bankválságok általában kedvezőtlen makrogazdasági körülmények között törnek ki, még az sem szükséges hozzá, hogy szélsőségesen rossz költségvetési vagy folyó fizetési mérleg hiány jellemezze az országot: az előbbi ugyanis 2,1%-os, az utóbbi pedig 3,9%-os volt átlagosan a megvizsgált bankválságok kialakulásának évében. Az infláció viszont látványosabb egybeesést mutat velük: átlagosan 137%-os drágulás volt megfigyelhető az árakban a válságok kezdetén, bár ez a szám megtévesztő lehet a kiugró értékek átlagtorzító hatása miatt.

A megfigyelések szerint a bankválságok legjobb tünete a nem teljesítő hitelek aránya az országban kihelyezett hitelállományon belül, vagyis a NPL-ráta, amely szoros korrelációt mutat a válságokkal. A megfigyelt 42 bankválság kezdetén átlagosan 25% volt ez az érték, vagyis a hitelezettek negyede nem volt képes eleget tenni visszafizetési kötelezettségének a válság kitörésének időpontjában. Bár az NPL mutatók mérési módszertana és ezek értelmezése országonként eltér, a tendencia azonban sokat elárul.

Az ok-okozati összefüggésekre azonban még nem sikerült egyértelmű bizonyítékot találni: nem minden esetben világos ugyanis, hogy a bankválság elmélyülésében volt elsődleges szerepe a magas NPL rátának, vagy a bankválság nyomában járó reálgazdasági visszaesés hatására nőtt meg a nem fizetők aránya. Chilében például több évvel a válság kitörése után, 1986-ban tetőzött az NPL 36%-on.

Felvetődhet annak a kérdése, mennyire felelősek az ügyfeleken kívülálló körülmények az NPL jelentős megugráásért. Hitelboomok idején például ez a felelősség a szabályozásban és a bankok háza táján egyaránt kereshető. Az IMF tanulmánya kimutatja, hogy a válságok előtt átlagosan 8,3%-kal ugrott meg egy év alatt a hitelállomány az érintett országokban, s ennek okaként elsősorban a pénzügyi liberalizációt jelölik meg, amint az az 1990-es évek elejének skandináv bankválságában is kimutatható volt.

A problémás hitelek aránya 10% felett már kritikusnak mondható, s ez a legtöbb bankválság esetében megvalósult. 1998-ban például Ukrajnában 62%-os, Oroszországban pedig 40%-os volt az NPL. Az 1996-os cseh bankválságot követő években 18%, a thaiföldi 1997-es válságot követően pedig 33%-os volt az NPL arány. De például Szlovákiának (1998) 35, Törökországnak (2000) 27,6, Argentínának (2001) pedig 20,1%-os NPL rátát kellett elszemvednie.

Az alábbiakban megvizsgáljuk azokat a bankválságokat, amelyek a jelenlegi helyzet szempontjából tanulságokkal szolgálhatnak, hangsúlyozva, hogy – amint a táblázat utolsó oszlopa is tükrözi – távol állunk ezek eseményeinek a magyar viszonyok közötti megisméltől. A skandináv országokban (Finnország, Norvégia, Svédország) 1991 őszen kirobbant rendszerszintű bankválságok viszonylag kedvező egyensúlyi helyzetben (költségvetési többlet, alacsony államadósság, mérsékelt infláció, kiegyensúlyozott folyó fizetési mérleg) alakultak ki, csupán a gazdasági növekedés megtorpanása és a NPL-ráta megugrása jelezte a válságot. Mégis két országban valutakrízissel is párosult a bankválság. Venezuelában a bankválságot megelőző évet rendkívül magas infláció és enyhén kiegyensúlyozatlan és stagnáló gazdaság jellemezte, amihez valutaválság párosult. Az 1997-es két ázsiai válság természete erősen eltérő volt: a nagyon gyors növekedést produkáló Malajziában valutaválság kísérte a bankválságot, míg Japánban látszólag kedvező egyensúlyi helyzetben (egyedül az államadósság volt magas), ugyanakkor deflációs környezetben alakult ki a bankkrízis.

Egyes bankválságok jellemzői és a mostani magyar helyzet

	Finn-ország	Norvégia	Svéd-ország	Venezuela	Malajzia	Japán	átlag	Magyarország
Bankválság kezdete	1991 szept.	1991 okt.	1991 szept.	1994. jan.	1997. júl.	1997. nov.	-	-
Valutaválság volt-e**	igen	nem	igen	igen	igen	nem		<i>nem</i>
Költségvetési egyenl/GDP*	5,6%	2,5%	3,4%	-2,9%	2,0%	-5,1%	0,9%	-3,3%
Bruttó államadósság/GDP*	14%	29%	n.a.	n.a.	35%	101%	45%	73%
Infláció*	4,9%	4,4%	10,9 %	45,9%	3,3%	0,6%	11,7%	6,1%
GDP-növekedés*	0,1%	1,9%	1,0%	0,3%	10,0%	2,8%	2,7%	0,6%
Folyó fiz. mérleg/GDP*	-4,9%	2,5%	-2,6%	-3,3%	-4,4%	1,4%	-1,9%	-7,8%
NPL maximum a válságban	13%	16%	13%	24%	30%	35%	22%	-

* előző évi adat

**Az IMF definíciója szerint akkor van valutaválság, ha egy év alatt 30%-ot meghaladó nominális leértékelődés következik be, és a leértékelődés üteme legalább 10%-kal nagyobb az előző évinél.

Forrás: IMF, MNB, KSH

A jelenlegi válsághelyzet jobb megértése szempontjából érdemes az 1980-2007 közötti 42 bankválság jellemzőit közelebbről is megvizsgálni. Az IMF tanulmánya az adott válságokat számos kritérium alapján elemezte. Az elemzési szempontok között található az adott válság tipizálása, a válságot megelőző gazdasági környezet főbb jellemzői (pénzügyi egyensúlyi mutatók, gazdasági növekedés), a pénzügyi közvetítő rendszer néhány jellemzője (betétek aránya, állami tulajdonú bankok súlya), a hitelpiac jellemzői (volt-e hitelboom, magánszektor hiteleinek növekedése), valamint a válság során keletkező problémák mértéke (a nem-teljesülő hitelek aránya, bankpánik fellépése).

A kapott eredményeket, statisztikai jellemzőket az alábbi táblázatban foglaljuk össze:

Egyes bankválságok induló helyzetét jellemző leíró statisztika

A változó neve	Válságok száma	Átlag	Szórás	Minimum	Maximum
A válság kezdő éve	42	1995	6,1	1980	2007
Valutaválság (Igen/Nem)	42	0,55	0,50	0	1
Adósságválság (I/N)	42	0,12	0,33	0	1
Költségvetési egyenleg/GDP	42	-0,01	1,05	-0,17	0,06
Adósság/GDP	33	0,46	0,39	0,08	1,91
Infláció	41	1,37	4,86	-0,01	24,77
Nettó külföldi eszköz/M2	42	0,17	0,19	-0,35	0,58
Betét/GDP	42	0,49	0,45	0,06	2,52
GDP növekedés	42	0,02	0,05	-0,10	0,10
Folyó fiz. mérleg/GDP	41	-0,04	0,05	-0,25	0,03
NPL csúcsa (hitelek arányában)	40	0,25	0,16	0,04	0,75
Állami tulajdonú bankok (összes eszköz arányában)	42	0,31	0,25	0	0,92
Bankpánik (I/N)	42	0,62	0,49	0	1
A legnagyobb havi csökkenés a betét/GDP arányban	26	0,11	0,06	0,06	0,27
Hitelboom (I/N)	33	0,30	0,47	0	1
Éves növekedés a GDP-arányos magánhitelekben a válság előtt	33	0,08	0,10	-0,20	0,34

Forrás: Systemic Banking Crises: A New Database, IMF, September 2008

Meglepő módon a bankválságok több mint fele valutaválsággal, mintegy harmada pedig adósságválsággal is párosult, holott nem voltak jellemzőek a súlyos külső vagy belső pénzügyi egyensúlyhiányok. Ami viszont jellemző volt, a GDP-növekedés megtorpanása, stagnálása, a nem-teljesülő hitelek (NPL-ráta) megugrása. Az esetek harmadában hitelboom alakult ki a válságot megelőzően.

A bankpánik kirobbanása a válságok csaknem kétharmadára volt jellemző, és ezek hatására jelentősen csökkent a betét/GDP arány. Az állami tulajdonú bankok aránya átlagosan egyharmados volt, vagyis viszonylag magas; a bankválsággal szembesülő országok között volt, ahol 0, volt ahol 92%-os volt az állami részesedés a banki eszközökben.

2.1.3. A válságokra adott kormányzati, hatósági és banki válaszok; a válságkezelő politikák jellemzői

A különböző országokban és különböző időpontokban felbukkant bankválságokra eltérő kormányzati, jegybanki, illetve felügyeleti válaszok születtek, és maguk a bankok is eltérő módokon reagáltak. A szóba jöhető eszközök köre igen tág, az alábbiakat tartalmazhatja:

- betétek befagyasztás: mennyi ideig, milyen körben (pl. csak lekötött betétek)
- bankszünnap

- általános forrásgarancia (blanket guarantee), előzetes betétbiztosítás alapján vagy a nélkül
- likviditásnyújtás, ill. sürgősségi hitelezés: megkövetelnek-e biztosítékot, ha igen, fizetnek-e rá kamatot, ha igen, piacit vagy nem, mekkora a likviditásnyújtás csúcsértéke a betétek arányában, sor kerül-e a tartalék-előírás csökkentésére
- türelmi idő technikailag inszolvens bankoknak, a prudenciális előírások felfüggesztése vagy enyhítése,
- kormányzati intervenció bankokban: bankok vagy más intézmények bezárása
- államosítás
- összeolvasztás: a magánrésztvényesek nyújtottak-e tőkeinjekciót
- bankok eladása külföldieknek,
- bankok feltőkésítése: a feltőkésítés szintje, bruttó állami költsége, a költség megtérülése
- betétbiztosítás: milyen plafonnal, terhelték-e betétesekre is
- IMF-program
- a monetáris politika jellege (mennyire laza vagy megszorító)
- a fiskális politika jellege (mennyire laza vagy megszorító)
- a bankválság teljes költségvetési ráfordítása, ebből mekkora megtérülés, nettó költségvetési ráfordítás
- a kibocsátási (output) veszteség a GDP arányában

A különböző esetek nagyfokú eltérései miatt jelentős információt nyújt az IMF által megfigyelt 42 bankválság azon leíró statisztikája, amely a válságkezelő politikák jellemzőit (átlag, maximum és minimum értékek) tünteti fel, és amit az alábbi táblázatban mutatunk be.

Válságkezelő politikák jellemzői 42 bankválság esetén

A változó neve	Válságok száma	Átlag	Minimum	Maximum
Betétek befagyasztása (Igen/Nem)	42	0,12	0	1
időtartama (hó)	5	40,6	6	120
hatóköre: csak lekötött betét? (I/N)	5	0,40	0	1
Bankszünnap (I/N)	42	0,09	0	1
időtartama (nap)	4	4,75	4	5
Általános forrásgarancia (I/N)	42	0,29	0	1
időtartama (hó)	14	53,07	11	109
megelőző betétbiztosítási egyezmény (I/N)	42	0,52	0	1
Likviditásnyújtás (I/N)	42	0,71	0	1
biztosíték megkövetelése (I/N)	15	0,47	0	1
felajánlott biztosítékra térítés (I/N)	13	0,85	0	1
ha igen, piaci kondícióval? (I/N)	11	0,63	0	1

likviditásnyújtás csúcsa (betétek arányában)	41	0,28	0	1
tartalékkövetelmény mérséklése (I/N)	41	0,37	0	1
Türelmi idő (I/N)	42	0,67	0	1
technikailag inszolvens bankoknak (I/N)	37	0,35	0	1
prudenciális előírások felfüggesztése/enyhítése	37	0,73	0	1
Kormányzati intervenció bankokban (I/N)	42	0,86	0	1
bezárt pénzüintézetek aránya	39	0,08	0	0,50
bankbezárások (I/N)	42	0,67	0	1
Államosítások (I/N)	42	0,57	0	1
Összevonások (I/N)	41	0,61	0	1
magánrészvényesek adtak-e friss tőkét? (I/N)	24	0,67	0	1
Eladás külföldieknek (I/N)	37	0,51	0	1
Bankok feltőkésítése (I/N)	42	0,76	0	1
feltőkésítés szintje (%)	13	0,08	0,04	0,10
bruttó állami költsége (GDP arányában)	32	0,08	0,00	0,37
volt-e megtérülés (I/N)	31	0,52	0	1
megtérülése (GDP arányában)	31	0,02	0	0,28
nettó állami költsége (GDP arányában)	32	0,06	0	0,37
Betétbiztosítás (I/N)	42	0,52	0	1
plafonja az egy főre jutó GDP arányában	35	1,14	0	7,18
terhelték veszteségek a betéteseket? (I/N)	42	0,31	0	1
Monetáris politika index	40	-0,05	-1	1
tartalékpénz változása (arány)	35	1,68	-0,07	20,47
Fiskális politika index	40	0,60	-1	1
költségvetési egyenleg (GDP arányában)	40	-0,04	-0,13	0,01
Volt-e IMF program? (I/N)	42	0,52	0	1
Nettó költségvetési ráfordítás (GDP arányában)	40	0,13	0	0,55
bruttó költségvetési ráfordítás (GDP arányában)	40	0,16	0	0,57
a költségvetési ráfordítások megtérülése	40	0,03	0	0,26
Output veszteség (GDP arányában)	40	0,20	0	0,98

Forrás: Systemic Banking Crises: A New Database, IMF, September 2008

A statisztika szerint az esetek kis részében került csak sor olyan „durva” lépésekre, mint a betétek befagyasztása (12%) vagy bankszünnap meghirdetése (9%). Az esetek mintegy harmadában viszont átlagosan 4 évet meghaladó általános forrásgarancia lépett érvénybe, amelynek a fele mögött állt csak előzetes betétbiztosítási egyezmény.

Az esetek 70%-ában nyújtottak a jegybankok likviditást vagy sürgősségi hitelt, a felében biztosíték ellenében, bár azok nagy részére fizettek – többnyire piaci – kamatot. A többletlikviditás csúcsa elérte a betétek 28%-át. Az esetek bő harmadában került sor a tartalék-előírás enyhítésére.

A prudenciális előírások felfüggesztését vagy enyhítését a bankválságok háromnegyedénél alkalmazták a válságkezelés eszközeként. Kormányzati beavatkozásra a válságok 87%-ában került sor,

67%-ukban voltak bankbezárások. A válságok több mint felében történtek államosítások, hasonló arányban külföldieknek eladások, és csaknem kétharmadában összevonások, ahol a magánrészvényesek is emeltek tőkét. A válságok háromnegyedében vált szükségessé a feltőkésítés, amelynek a felében számíthattak némi megtérülésre. A feltőkésítések kormányzati költsége átlagosan a GDP 8%-a volt, ennek negyede megtérült, így a nettó költség 6% volt.

Betétbiztosítás az esetek felében került érvényesítésre, ennek átlagos plafonja kissé meghaladta az egy főre jutó GDP értékét. Az esetek egyharmadánál a betétes is viselte a veszteségek egy részét. A bankválságok felénél alkalmaztak IMF-programot a válságkezelés során. A válságkezelések nettó költségvetési ráfordítása átlagosan a GDP 13 %-ára rúgott, a 16%-os bruttó költség és 3%-os megtérülés mellett.

A bankválságok egy részénél *bank-specifikus garancia-bejelentésekre* is sor került:

- Chilében 1983 januárjában a megsegített bankok betétesei számára jelentettek be explicit garanciát
- Paraguayban 1995 júliusában a megsegített bank betéteire jelentettek be általános garanciát
- Litvániában 1995 decemberében olyan törvényt terjesztett be a kormány, amivel két bezárt bank betéteit fedezte teljes mértékben
- Csehországban 1996 júniusában jelentősen megemelték a betétbiztosítási fedezetet (100 ezer koronáról 4 millióra) 18 banknál, amelyek belépett az átstrukturálási programba.
- A Dominikai Köztársaságban 2003 áprilisában az interveniáló hatóságok bejelentették, hogy a betéteket jegybanki értékpapírokkal kell ellentételezni
- Az Egyesült Királyságban 2007 szeptemberében a Northern Rock összes forrására szóló garanciát jelentettek be

A *betétesekre terhelt veszteségek* eltérőek voltak az egyes esetekben. Néhány jellegzetes példa:

- Argentínában 1989-ben, amikor nagymértékű veszteség keletkezett, a BONEX-terv a lekötött betéteket hosszú lejáratú kötvényekre konvertálta, a korábbi piaci árfolyam alatti áron. 2001-ben ugyanitt a dollárbetéteket konvertálták helyi valutára, a korábbi piaci árfolyam alatt.
- Bolíviában 1994-ben két bezárt bank nagy betétesei kaptak kompenzációként nem-kamatozó kötvényeket.
- Chilében az 1981-es válságot követően, 1983-ban a felszámolt bankok betétesei részére a névértéknek csak 70%-át fizették ki.
- Ecuadorban az 1998-as bankválságban befagyott betéteket jelentős mértékben erodálta a felgyorsuló infláció és a valuta leértékelődése, néhány betétes kifizetése pedig még ma is függőben van, az általános (blanket) garancia ellenére.
- Oroszországban az 1998-as válságban azok a betétesek, akinek a betétét nem transzferálták a Sberbankba, jelentős veszteségeket szenvedtek. Akikét áthelyezték, azok az árfolyamváltozás miatt szenvedtek el veszteségeket.
- Ukrajnában az 1998-as válságban nem kompenzálták teljes mértékben a betéteseket.

2.2. A mai válság szempontjából releváns példák

A történelem során több pénzügyi világválságot is megtapasztalhatott a piac, amelyek számos használható tanulsággal szolgáltak. Ilyen például az, hogy a globalizáció felerősíti a pénzügyi válságok frekvenciáját és elterjedését, de a hevességüket nem szükségképpen. Továbbá, a központi bankok korai beavatkozása sokkal hatékonyabban korlátozza a válság terjedését, mint ha később lépnének. A pénzügyi válság kirobbanásakor mindig nehéz megmondani, hogy vajon lesznek-e szélesebb gazdasági következményei. A szabályozók gyakran nem képesek lépést tartani a pénzügyi szektor fejlődésével, ami krízist idézhet elő.

2.2.1. A jelentősebb pénzügyi válságok

A pénzügyi válságok történetét a 19. századdal érdemes kezdeni. Egy jelentős londoni bank csődje fontos változásokat idézett elő a központi bankok szerepében, a pénzügyi válságok kezelését illetően. Az Overend & Guerney diszkontbank volt, amely tőkét nyújtott kereskedelmi és lakossági bankoknak Londonban, a világ akkori pénzügyi központjában. Amikor a bank 1866 májusában csődöt jelentett, számos kisebb bank képtelen volt tőkéhez jutni, így azok is csődbe mentek.

Mindezek hatására új szerepet javasoltak a Bank of England számára, azért, hogy elkerüljék az egész pénzügyi rendszer borulását. Ez a szerep „a végső mentvár”, lett, annak érdekében, hogy a központi bank válságok idején elláthassa készpénzzel a pénzügyi rendszert. A javaslatot az 1890-es Barings-válság idején léptették életbe, amikor az egyik vezető brit bank, a Barings argentinai veszteségeit az angol központi bank fedezte azért, hogy megelőzze a brit bankrendszer összeomlását.

A New York-i Wall Streeten 1929-ben következett be a „fekete csütörtök” néven elhíresült tőzsdekrach. Az esemény nem csupán az USA, hanem a világ gazdasága számára is súlyos bajokat okozott, és hozzájárult a harmincas évek nagy gazdasági világválságához. A húszas évek végi nagy, spekulatív fellendülés után a részvények egy nap alatt, október 24-én 13 százalékot estek. A részvénypiaci hatóság stabilizációs intézkedései ellenére a részvények a következő kedden újabb 11 százalékot veszítettek értékükből.

A mélyponton, 1932-ben, a részvények átlagban már csak mindössze 10 százalékát érték a válság előtti értéküknek, az USA gazdasága felével csökkent, és a munkaező harmada állás nélkül volt. A Dow Jones ipari indexének később 25 év kellett ahhoz, hogy az 1929-es szintre visszakapaszkodjék. A reálgazdaság számára mindez súlyos hatással járt, mivel a kiterjedt részvénytulajdonosi kör miatt a veszteségeket sok középosztálybeli fogyasztó is megérezte. Ezért jelentősen csökkent az olyan nagy fogyasztási javak iránti kereslet, mint az autók és lakások, míg a vállalatok elhalasztották befektetéseiket, és gyárakat zártak be. Számos gazdasági szakértő kritizálta a hatóságok helytelen reakcióit.

1933 márciusában a teljes amerikai bankrendszer leállt, abban az időben, amikor új elnök, Franklin Roosevelttel lépett hivatalba, és New Deal néven új gazdasági elveket vezetett be. A New Deal intézkedései csillapítottak ugyan a gazdasági világválság problémáin, ám az amerikai gazdaság nem állt talpra a második világháborúig, amikor a hadi célú költekezés szinte fölszámolta a munkanélküliséget, és gazdasági növekedéshez vezetett. A New Deal emellett átfogó szabályozást vezetett be a pénzügyi piacok és a bankrendszer számára, és szétválasztotta a kereskedelmi és a lakossági bankszektort.

Az Egyesült Államok részvénytársaságai a legnagyobb, békeidőben bekövetkezett egynapos esést 1987. október 19-én szenvedték el, amikor a Dow Jones vezető amerikai iparvállalatainak részvényeit tartalmazó átlagindexe 22 százalékos zuhanást szenvedett, amit az európai és japán piacok is követtek. A veszteségeket az a hiedelem váltotta ki, hogy a piacon főleg hitelből fedezik a belföldi kereskedelem és a vállalati felvásárlások költségeit, miközben az USA gazdasága a lassulás szakaszába lépett. Ezenkívül a dollárérték csökkenése is volt aggályos, ezért az gyengülésbe kezdett a nemzetközi piacokon. Ezek a félelmek csak nőttek akkor, amikor Németország kamatot emelt, ami a márka erősödését okozta. Az akkoriban bevezetett, számítógépesített kereskedelmi rendszerek tovább súlyosbították a tőzsdei zuhanást, mivel a valamivel korábban, de teljesen más helyzetben adott eladási megbízások maguktól teljesültek.

A nagybankok csődje miatti félelmek arra indították a Fedet és a többi nagy központi bankot, hogy meredeken csökkentsék kamatlábaikat. Ezen kívül ún. „megszakítókat” építettek be a rendszerbe, hogy limitálják a számítógépes tőzsdei kereskedelmet, és megadják az ügyletek felfüggesztésének lehetőségét. Úgy látszott, hogy a krachnak csak kisebb közvetlen gazdasági hatása lesz, és a tőzsdék hamarosan talpra álltak. De az alacsonyabb kamatlábak, különösen Nagy-Britanniában, közreműködtek az 1988-89-es ingatlanpiaci buborék kialakulásához, és az angol fontra nehezedő nyomáshoz, amely annak 1992-es leértékeléséhez vezetett. A belföldi kereskedelemre vonatkozó szabályozást is szigorították az USA-ban és Nagy-Britanniában.

A válság azt is megmutatta, hogy a világ értéktőzsdéi már szoros kapcsolatban állnak, és hogy az egyik országban változó gazdasági irányelvek szerte a világban hatnak a piacokra.

Az Egyesült Államok megtakarítási és hitelintézményei helyi bankok voltak, amelyek lakáskölcsönöket nyújtottak és a kisbefektetők betéteit kezelték. Az 1980-as évek pénzügyi szabályozási liberalizációjának köszönhetően lehetőségük nyílt sokkal összetettebb és sokszor okatlan pénzügyi tranzakciókat is alkalmazni, ezáltal versenyezve a nagy kereskedelmi bankokkal is. 1985-ben ezen intézmények közül sok majdnem csődbe ment, és az ügyfelek több amerikai államban megrohamozták az intézményeket.

Az amerikai kormányzat számos egyéni betétet biztosított a megtakarítási és hitelintézményekben, ennek következtében nagy pénzügyi terhek szakadtak rá, amikor az intézmények összeomlottak. A krízis kezelésére mintegy 150 milliárd dollárt költöttek, úgy is, hogy az intézmények vagyonát értékesítették. Mindemellett a válság valószínűleg erősítette a nagyobb bankokat azzal, hogy kisebb riválisaikat alaposan meggritkította, és lefektette az alapjait a lakossági bankszektor 1990-es években induló fúzióinak és konszolidációinak.

Az 1990-es évek végén az értéktőzsdéket hamis illúziókba ringatta az olyan internetes társaságok gyarapodása, mint az AOL vagy az Amazon, amelyek, úgy látszott, új korszakot nyithatnak a gazdaságban. Részvényeik szárnyalni kezdtek, amint bevezették az észak-amerikai Nasdaq részvénytársaságra, annak ellenére is, hogy a cégek közül csak kevés termelt valójában nyereséget. A fellendülés akkor kezdett gyengülni, amikor az AOL internetszolgáltató közel 200 milliárd dollárért megvásárolta a Time Warner médiavállalatot 2000 januárjában.

2000 márciusában a buborék megrepedt, és a technológiai részvényekkel túlsúlyozott Nasdaq 78 százalékos veszítést szenvedett értékéből alig több mint két év alatt. A krachnak szélesebb utóhatásai voltak, az üzleti befektetések csökkentek, és az USA gazdasági növekedése a következő évben lelassult, amely

folyamatot csak súlyosbított a szeptember 11-én történt terrortámadás, amely a pénzpiacok ideiglenes bezárásához vezetett. A Federal Reserve, az Egyesült Államok központi bankja 2001-ben jelentősen csökkentette az irányadó kamatlábat, az év folyamán fokozatos vágásokkal 6,25 százalékról egészen 1 százalékiig - a gazdasági növekedés ösztönzése érdekében.

A *Long-Term Capital Market* nevű árfolyam-fedezeti alap összeomlása az 1997-ben, Ázsiából kiindult, majd 1998-ban Oroszország és Brazília felé terjedő globális pénzügyi krízis végső szakaszában következett be. Az LTCM-et kötvényekkel való kereskedésre alapította két Nobel-díjas, Myron Scholes és Robert Merton - írta a BBC. A professzorok úgy vélték, hogy hosszú távon a különböző kormányzati kötvények kamatai közelíteni fognak egymáshoz, az alap pedig a kamatok között mutatkozó különbségek kihasználásával kereskedett.

Ám amikor 1998 augusztusában kiderült, hogy Oroszország nem tudta tartani a kormányzati kötvények kifizetéseit, a befektetők az egyéb kormányzati kötvényekből a biztonságos észak-amerikai kincstári papírokba menekültek, és a különféle kötvények közötti kamatkülönbségek hirtelen élesen növekedni kezdtek. Az LTCM, amelynek számos más társaság hitelezett, dollármilliárdos veszteségekkel nézett szembe. Azért, hogy lezárhassa a pozícióit, el kellett adnia kincstárjegyeiből, ami viszont az amerikai hitelpiacokat zűrzavarba sodorta, és a kamatlábakat fölfelé taszította.

A Fed ezek után úgy döntött, hogy segítségre van szükség. Összehívta hát a legnagyobb amerikai bankokat, amelyek közül több korábban maga is befektetett az LTCM-be, és rávette őket, hogy mintegy 3,65 milliárd dollár összedobásával mentse meg a céget a küszöbönálló összeomlástól. A Fed pedig soron kívüli, vész-kamatvágást hajtott végre 1998 októberében, és a piacok hamarosan visszatértek a stabilitáshoz. Az LTCM-et végül 2000-ben felszámolták.

2.2.2. Tanulságos bankváltások

Az elmúlt 20 évben végbement bankváltások közül elsősorban a skandináv, a venezuelai, a malajziai és japán krízisek mutatnak tanulságokat. A következőkben ezeket tekintjük át.

a) Skandináv bankváltás, 1991

Norvégia, Svédország és Finnország a pénzügyi rendszer átfogó liberalizációján ment keresztül az 1990-es évek elején, ami végül egy hitelboomhoz vezetett, de nemcsak ez, az újraegyesítést követő magasabb német kamatok is problémát jelentettek a számukra. *Finnország* esetében tetézte a bajt a Szovjetunió felé irányuló export összeomlása. Az első bajba jutott bank a Skopbank volt, amelyet végül 1991 őszi kezelésbe vett a finn jegybank, pedig 1989 óta intenzív felügyelet alatt állt. A válság eredményeként egy bankot sem kellett bezárni, de mindegyik nagybanknak fizetőképességi gondokkal kellett megküzdenie.

Norvégiában is az 1984 és 1987 között végrehajtott pénzügyi dereguláció váltotta ki a hitelezés hirtelen megugrását, melynek során évente 20%-kal bővült a hitelállomány, és az ingatlanárak is meredeken emelkedtek. 1985-ben az olaj ára meredeken esett, s 6.2%-os mínuszba került a folyó fizetési mérleg a korábbi 4.8%-os többletről. A jegybank próbálta alacsonyan tartani kamatait, de ez a magas német kamatok miatt lehetetlennek bizonyult, s Norvégiának szintén magas kamatlábak mellett kellett túljutnia a recesszió, amely 1988-ban vette kezdetét. Ezzel egy időben, Norvégia úgy döntött, adoptálja a bázeli tőkeemfelelési követelményeket, ám az ezzel járó intézkedések elviselhetetlen következményekkel jártak előbb a kisebb, majd a nyomukban a nagyobb bankok

számára. A válság során az ország második és negyedik legnagyobb bankja is elveszítette tőkéjének jelentős részét.

Svédországban – csakúgy, mint Finnország és Norvégia esetében – látványos hitelboom jellemezte a válságot megelőző periódust, és a magas német kamatok negatívan hatottak a svéd bankrendszerre is. Az első problémás bank az ország legnagyobb takarékbankja, a Forsta Sparbanken lett 1991 őszén, őt követte aztán a 70%-ban állami tulajdonba vett Nordbanken. A válság addig gyűrűzött, amíg végül egy mindenre kiterjedő garanciát be nem jelentett a kormányzat 1992 őszén.

A svéd bankválság és a jelenlegi magyar helyzet közötti hasonlóság a hitelezési tevékenység gyors emelkedése, a külföldi forráshoz való hozzáférés egyre nagyobb költése és a szerény, szinte elhanyagolható mértékű gazdasági növekedés, amely miatt a hitelezési tevékenység a korábbi gyors növekedési szint után nem tartható tovább fenn. Ennek következtében a skandináv országokban 15% környékére kúszott a nem teljesítő hitelek aránya, amelytől Magyarország szintén távol áll, s az OTP esetében még a legpesszimistábbak szerint is 10% alatti NPL-re kell számítani.

b) Venezuela (1994)

Venezuelát az 1980-as években szerény gazdasági teljesítmény jellemezte, a GDP átlagosan csupán 1% körül nőtt évente. 1989-ben azonban új periódusába lépett az ország gazdasága, s makrogazdasági kiigazítás következett, számos reformmal. A reformok azonban nem haladtak olyan ütemben, amilyenre a befektetők számítottak, a kormány pedig ahhoz folyamodott, hogy rögzítse az árfolyamot az inflációs nyomás megfékezése érdekében. Ennek következtében óriási egyensúlytalanság és nyomás nehezedett a helyi devizára, a kamatok pedig az égbe szöktek. A feszültségeket végül egy 1992-es gyors leértékelődés oldotta fel, amelynek következtében a bankok elvesztették eszközállományuk értékének egy jelentős részét. A bankkrízis végül a Banco Latino csődjével kezdődött el, majd 19 bank államosításával folytatódott.

A venezuelai és a magyar helyzet hasonlósága abban rejlik, hogy laza fiskális politikához szigorú monetáris politika társult a problémás években, s ez a reformok elmaradásával tetézte magas hazai kamatokkal és a devizapiac bizonytalanságaival járt együtt. A hazai valuta gyors leértékelődése következtében a bankoknak számos eszközt le kellett írniuk mérlegükből. Venezuela esete tehát jó tanulságokkal szolgál arra, hogy fegyelmezett fiskális politikával és hiteles monetáris politikával kell megelőzni a helyzet súlyosbodását.

c) Malajzia (1997)

Malajziát szintén meredeken emelkedő hitelezési tevékenység jellemezte a válságot megelőző években, olyannyira, hogy a magánszektor évi közel 30%-kal növelte hitelállományát. Ennek kockázata többek között abban rejlett, hogy a felvett pénzeszegeket nagy kockázatúnak bizonyult eszközökbe, döntően részvényekbe és ingatlanokba fektették. Ennek következtében egyre többen vélekedtek úgy, hogy az ország pénzügyi rendszere sérülékeny, s az állam erre devizapiaci intervenciókkal és a kamatok megemelésével reagált. A meredeken növekvő nemfizetési és finanszírozási kockázatok jelentős megemelkedése miatt óriási összegekben kezdett el kimenekülni a tőke az országból.

d) Japán (1997)

A japán gazdaságot gyors növekedés és zéró közeli infláció jellemezte a nyolcvanas években, s a kedvező folyamatokat a pénzügyi rendszer liberalizációja kísérte. Mindez azzal járt, hogy az eszközárak jelentős növekedésen, a hitelállomány szintén számottevő bővülésen ment keresztül, s különösen a fogyasztói és lakáshitelek száma ugrott meg. 1990-ben azonban kipukkadt a részvénytőzsi buborék, amely a korábbi pénzpiaci fellendülés egyik motorja volt. Ennek következtében a banki eszközök értéke meredeken zuhanni kezdett, s ezzel együtt a bankok tőkéje jelentősen megcsappant. Számos bank leminősítésére és csődjére került sor az 1990-es években, miközben a gazdasági növekedés eltűnt, az ország pedig deflációs állapotba került. Az 1990-es évek második felében az ingatlanpiacon folytatódott az anomáliák, és a legnagyobb bankok jelentettek csődöt.

Nagy a különbség a magyar és a távol-keleti körülmények között is. Míg ott egy óriási ingatlanpiaci buborék kipukkanása rántotta mélybe a gazdaságot, Magyarországon ilyenről szó sem lehet. Amennyiben a fiskális és monetáris politikai lépések lehetővé teszik, hogy a forint ne gyengüljön jelentősen tovább, Magyarországnak nem kell hasonló megrázkódtatásokra számítani.

3.3. Tanulságok a jelenlegi válságkezelés számára

A bankválságok elemzése számos tanulság levonására ad módot. Közülük első helyen érdemes kiemelni azt, hogy többnyire jelentős költségvetési kihatásai vannak, és az output-veszteségek is nagyok. Azok az országok, amelyek a krízismenedzselés különböző módjait alkalmazták, akkor tudták viszonylag hamar helyreállítani a bizalmat és megtörni a válságot, ha a válságkezelés eszközei között szerepelt a *sürgősségi likviditásnyújtás és az általános (blanket) garanciavállalás*, bár el kell ismerni, hogy ezek sem hoztak minden esetben megfelelő eredményt.

A pénzügyi válságokra adott politikai válaszok általában a krízis természetétől függtek, és gyakran megoldatlan kérdéseket hagytak maguk után. Bár a válságokat tipikusan fiskális expanzióval próbálták kezelni, időnként fiskális megszorításokra lehetett szükség a fenntarthatatlan költségvetési politikák miatt, amelyek viszont tovább súlyosbították a válságot. A szigorú monetáris politika segíthette a felszabadulást a pénzügyi piacok nyomása alól, azonban a likviditási és szolvencia-problémákkal jellemezhető válságokban a jegybanknak készen kellett állnia arra, hogy likviditást nyújtson a rászoruló (illikvid) bankoknak.

Rendszerszintű bankválságok esetében a likviditási támogatás mellett azért lehet szükség a betétesek védelmére (beleértve az általános kormánygarancián keresztül történő módokat is), hogy megőrizhető legyen a betétesek bizalma. Tény azonban, hogy az ilyen politikák rendkívül költségesek és nem feltétlenül gyorsítják meg a gazdaság felépülését. Ráadásul a beavatkozás gyakran késik, mivel azzal, hogy a prudenciális tőkekövetelményre adott türelmi időt és a likviditási támogatást túl sokáig használják arra, hogy az inszolvens pénzintézet foglalkozzanak a felépülés reményében, határozottan megnövelik a pénzügyi rendszerre és a reálgazdaságra nehezedő sokkot.

Az IMF stábjá által végzett elemzés, amely parciális korrelációkra épült, azt jelezte, hogy egyes válságkezelő eszközök másoknál hatékonyabban képesek védelmezni a bankrendszer egészségét és elősegíteni a reálgazdaság felépülését. Mindenekelőtt az *intézkedések gyorsasága* látszik a legfontosabbnak. Amint a pénzügyi rendszer nagy része inszolvensnek látszik és eléri a rendszerszerű

válság arányát, fel kell tárni a banki veszteségeket, meg kell állapítani a probléma méretét és lépéseket kell tenni a pénzügyi rendszer megfelelő szintű feltőkésítése érdekében.

A sikeres újratőkésítési programnak szelektíven kell lennie megsegíteniük a rászoruló bankokat: meg kell határozni olyan világosan számszerűsíthető szabályokat, amelyek korlátozzák az elsőbbségi részvényekhez való hozzájutást. Emellett törvénybe kell iktatni olyan tőkeszabályokat, amelyek használható standardokat teremtenek a kockázat alapú tőkéhez. A befagyott eszközök felszabadítására a legkevésbé hatékonyan az állami tulajdonú eszközzel kezelő társaságok látszanak, a politikai motivációk és a jogi korlátok miatt.

A reálgazdaság feltámasztása érdekében ellentétes hatású nyomást kell gyakorolni, amihez anticiklikus megoldásokat kell találni. Ahhoz, hogy az eladósodott vállalatok és háztartások felszabadíthatók legyenek a pénzügyi nyomás alól, és egyidejűleg a banki mérlegek egészsége is megőrződjék, a kölcsönfelvevők nyomását mérséklő célzott adóssággönnyítő programok, és a vállalati átstrukturáló programok látszanak a legcélszerűbb beavatkozási formáknak. Az ilyen programok szükségszerűen állami forrásokat igényelnek, és akkor lehetnek a legsikeresebbek, ha jól célzottak és megfelelő garanciákkal párosulnak.

Az elmúlt évtizedek bankválságainak eddig elvégzett elemzése sok tanulsággal jár, és ezeket részben fel is használták a jelen válságkezelések során a kormányok és a jegybankok. Ugyanakkor *a mostani válság több új kérdést is felvet*, amelyekre még nem adható megnyugtató, az empirián alapuló válasz. Így például további elemzések szükségesek annak eldöntéséhez, hogy miként lehet hatékony választ adni a pénzügyi rendszert ért sokkokra úgy, hogy közben a gazdasági visszaesés is mérsékelhető legyen. Ennek kellene választ adni arra, hogy adott fiskális költségek mellett milyen elegyét célszerű a gazdaságpolitikai beavatkozásoknak alkalmazni annak érdekében, hogy csökkenthetők legyenek a kibocsátási veszteségek és felgyorsuljon a reálgazdaság kilábalása. Ugyancsak meg kell határozni a különféle válságkezelő megoldásokhoz párosuló moral hazard probléma méretét.

További elemzések szükségesek ahhoz is, hogy a jelenlegi pénzügyi turbulenciákra mennyiben alkalmazhatók a korábbi válságok során adott válaszok. Bár feltételezhető, hogy ezek a válaszok többnyire hasonlóak a korábbi válságokra adottakhoz, az intézkedések hatékonyságát illetően még nehéz következtetéseket levonni.

A korábbi válságoknak fontos tanulsága, hogy komoly szükség volna olyan makroprudenciális fékre (szabályokra és/vagy felügyeletre), amely képes fékezni a ciklusok túlgörjedését és tompítani annak prociklikus hatásait. Ennek mikéntje a mostani krízis során is kiélezetten került felszínre, mivel a válságot előidéző okok között hangsúlyos szerepet játszottak azok a (részben a hitelpiacokon is jelentkező) léggömbök, amelyek felfúvódása dinamikus gazdasági növekedést idézett elő, s amelyek kipukkadása ugyanakkor a gazdaságok súlyos visszaesését hozta magával.

Az elmúlt 150 év nagy recesszióit csakúgy, mint az elmúlt másfél évtized skandináv, japán és dél-kelet ázsiai válságát erőteljes fellendülés előzte meg, majd azt kivétel nélkül hirtelen és váratlanul összeomlás követte, anélkül, hogy előtte az infláció számottevően felgyorsult volna. Ezt az időpontot nevezi az irodalom Minsky-pillanatnak, amikor a piac hirtelen felocsúdva dőbber rá a felhalmozódott potenciális veszteségekre, és ekkor hirtelen megszűnteti a hitelezést. Noha ilyenkor a piac illikvidnek tűnik, valójában a fizetőképesség elvesztése miatti félelem az alapvető probléma.

Hyman P. Minsky pénzügyi-instabilitás elmélete szerint fellendülés idején, amikor a cash-flow meghaladja az adósságszolgálat szintjét, spekulációs eufória bontakozik ki, és röviddel azután az adósság meghaladja azt a szintet, amit a hitelfelvevők a bevételeikből vissza tudnak fizetni, ami pénzügyi válságot okoz. Az ilyen spekulációs eladósodási buborék kipukkanása után a bankok és egyéb hitelezők szűkítik a hitelkínálatot azokkal szemben is, akik megengedhetik maguknak a hitelt, s ennek következtében a gazdaság zsugorodik.

A problémát az jelenti, hogy nemcsak a rossz, hanem a jó adósok számára is kiszáradnak a hitelcsatornák, sőt a bizalom megrendülése miatt a bankok egymásnak sem akarnak hitelezni. Hamar pánik lesz úrrá a pénzügyi piacokon. Ahhoz, hogy egyes piaci szereplők veszteségeiket fedezni tudják, más, nem veszteséges pénzügyi eszközeiket is értékesíteniük kell. Hirtelen megnő a befektetői bizalmatlanság. A kockázat szétterítése előre nem látott problémákat okoz: nem lehet pontosan tudni, hogy hol vannak a kockázatok, illetve hol és milyen mértékű veszteségek keletkeztek. A hitelre rászoruló szereplők kényszereladásaitól féltre, valamint a kamatemelkedési várakozások miatt is sok potenciális vevő visszafogja a keresletét.

A jelen válságban a Minsky-pillanat lényegében a Lehmann-csődöt követően állt elő: ekkor olyan mértékben illant el a bizalom, hogy a bankközi hitelpiacok gyakorlatilag kiszáradtak, ami a finanszírozás teljes ellehetetlenülésével fenyegette a gazdaságokat. Ebben a kiélezett helyzetben olyan nem-szokványos (unusual) megoldásokra volt szükség részben a jegybankok, részben a kormányok részéről, amelyek megállíthatták a prociklikus folyamatot. Ma még nem lehet előre látni a válság lecsengésének folyamatát, csak bízni lehet abban, hogy a bevetett – a korábbi válságok tanulságait is figyelembe vevő, de az új helyzet sajátosságaira is reagáló – eszközök kellően hatásosak lesznek.

A korábbi válságok is szolgáltak a gazdaságpolitika és a monetáris politika számára azzal a tanulsággal, hogy az üzleti bankokra jellemző prociklikus magatartás miatt akkor is szükség lehet anticiklikus fiskális és monetáris politikákra, ha egyébként a gazdaság egyensúlyi állapota ezt nem tenné kívánatossá. Most, különösen okulva az 1929-33-as válság helytelen kezeléséből adódó problémákból, a legtöbb gazdaságban (lényegében az egész fejlett világban) kezdettől fogva jelentős anticiklikus politikát folytattak a központi bankok. Amellett, hogy korábban soha nem látott mértékben lazították a kondícióikat (nulla százalékot közelítő effektív irányadó kamatok), jelentős pótlólagos likviditással ellentételezték a befagyott bankközi hitelpiacok miatt kieső hitelkínálatot ill. pénzmennyiséget, sőt, a korábbi válságok során használtaknál is „merészebb” nem-szokványos monetáris politikai eszközökkel próbálták elejét venni a nagyon súlyos reálgazdasági következmények felszínre kerülésének.

Hasonló módon, a kormányok is a korábbi válságokban kialakított fiskális válságkezelést meghaladó méretű, eszközeiben is sokoldalúbb csomagokat alakítottak, amelyek a válság – és maguk a pénzügyi piacok – globális természete miatt nem nélkülözték a nemzetközi együttműködések sem.

Mindemellett nyilvánvalóvá vált (bár ez már a korábbi válságok alapján is levonható következtetés lett volna, miként többen már korábban is jelezték a problémákat), hogy elkerülhetetlen a globális pénzügyi piacok újraszabályozása, illetve olyan felügyeletek létrehozása, amelyek valóban integráltak és globális méretekben képesek azokat szabályozni és ellenőrizni.

3. A pénzügyi szektor struktúrájának várható átalakulása

Ebben a fejezetben a válságnak a pénzügyi szektor struktúrájára gyakorolt főbb hatásait vizsgáljuk. A makrogazdasági, valamint pénz- és tőkepiaci helyzet – részben tartós hatású – változásai, valamint a válságra adott szabályozói válaszok egyaránt módosítják a pénzügyi rendszerek szerkezeti és tevékenységi jellemzőit, és a végbemenő modellváltáson keresztül hatást gyakorolnak a bankok működésére.

3.1. A makrogazdasági helyzet alakulása a válság hatására

A pénzügyi válság viszonylag hamar áttért a reálgazdaságra, és ott egyre súlyosabb hatásokat idéz elő világszerte, jelentősen rontva a világgazdasági teljesítményekre (világkereskedelem, GDP, stb.) vonatkozó kilátásokat. Elsőként a pénzügyi intézmények tőkeáttételének csökkentése idézett elő zsugorodást a reálgazdaságban, amely kénytelen volt alkalmazkodni a megváltozott finanszírozási feltételekhez. A hitelezési aktivitás (kényszerű) visszafogása mellett a hitelezési feltételek is szükségszerűen szigorodtak, így a háztartások és a vállalatok hitelállománya is apadásnak indult. Ennek hatására is mérséklődött a gazdasági aktivitást, és romlottak a globális gazdasági teljesítménnyel kapcsolatos kilátások.

Az eluralkodó recessziós félelmek a tényleges gazdasági folyamatokra visszahatnak, hiszen miattuk a bankközi piacok likviditási feszültségének enyhítésére és a banki hitelezőképesség erősítésére hozott kormányzati-jegybanki intézkedések sem tudnak érdemi hatást gyakorolni a reálgazdaságra. A pesszimista várakozások – amit a fogyasztói és vállalati bizalmi indexek zuhanása és a rendre lefelé módosított elemzői prognózisok is tükröznek – mintegy önbeteljesítő folyamatként, felerősítik a kedvezőtlen a pénzügyi krízis reálgazdasági hatásait.

A recessziós félelmek és a valóban bekövetkezett súlyos recesszió miatt érthető, hogy a kormányzati és jegybanki intézkedések világszerte alapvetően *a gazdaság élénkítésére és a bankok hitelezési aktivitásának javítására* helyezték a hangsúlyt. Ezt elősegítette a világban érvényesülő deflációs környezet, ami csökkentette az inflációs kockázatokat. Az intézkedések centrumában a pénzügyi szektor egészségének helyreállítása állt, mivel ettől várták a lefelé menő spirál megállítását, a fellendülés beindítását. (A kormányzati-jegybanki válaszokról az 1. fejezetben írtunk bővebben).

A fejlett országokban végbemenő recessziós folyamatok *a feltörekvő piacok gazdaságaiban is lassulást illetve visszaesést idéztek elő*, főként az exportpiacok beszűkülésén és a nyersanyagárak drasztikus csökkenésén keresztül (az utóbbi inkább a nyersanyag-exportáló országok növekedési kilátásait és kockázati megítélését veti vissza). A közép-kelet-európai régió devizáinak jelentős gyengülése ugyan javította a térségbeli országok versenyképességét, ez azonban nem tudta ellensúlyozni az exportpiacok nagymértékű beszűkülését, amit a nyugati országok recessziója, és különösen az euróövezetben tapasztalható (várhatóan elhúzódó) gazdasági visszaesés idézett elő. A régió növekedési kilátásait a nyugati kormányok részéről megnyilvánuló protekcionista törekvések is rontották.

A következőkben először a válság reálgazdaságra gyakorolt hatásainak főbb vonásait, majd a pénz- és tőkepiaci folyamatokat tekintjük, végül röviden kitérünk a magyar gazdaság helyzetére.

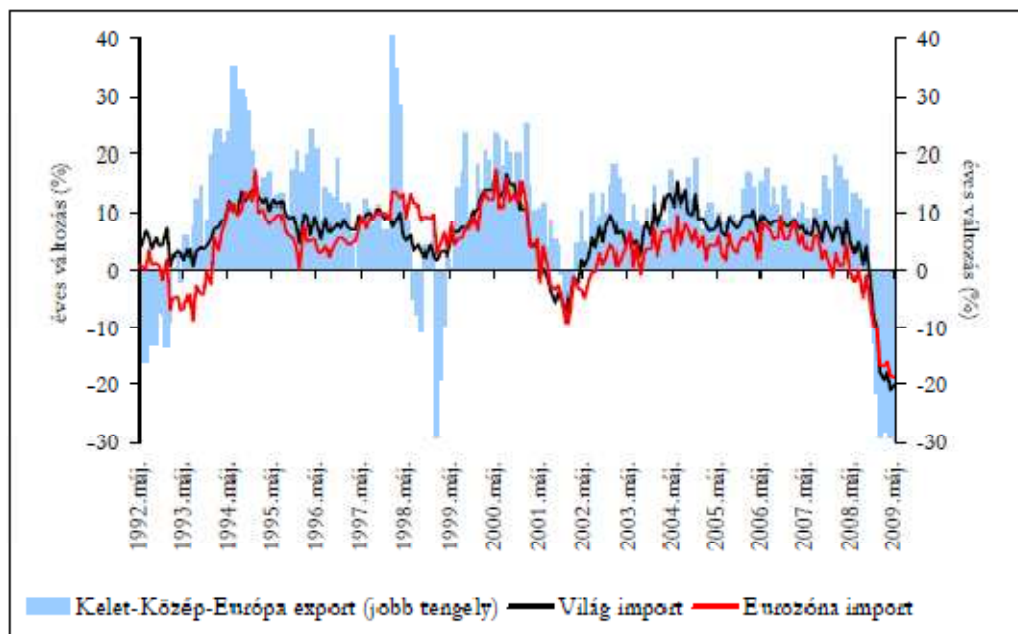
3.1.1. Válság és recesszió

A világ az elmúlt ötven év legsúlyosabb *recesszióját* éli át. A nemzetközi gazdasági válság gyors elmélyülésében pénzügyi és reálgazdasági tényezők egyaránt szerepet játszottak. Az amerikai gazdaság recessziója 2007 decemberében kezdődött el, hatására 2008-ban már a világgazdaság egészében is lelassult a növekedés. A visszaesést súlyosbította a Lehman-bankház csődje nyomán kibontakozó pénzügyi válság, amelynek nyomán, 2008 őszén súlyos likviditási és finanszírozási feszültségek keletkeztek a nemzetközi pénzpiacon: a bankközi piacok befagytak, a bankok hitelfeltételei pedig erőteljesen szigorodtak. A nemzetközi tőke mozgásokat a befektetők alacsony kockázatú befektetésekbe való menekülése határozta meg, ami különösen a folyó fizetésimérleg-hiánnyal rendelkező feltörekvő országokban – köztük Magyarországon – drágította meg a forrásbevonást. A hitelválság így gyorsan tovaterjedt a világban, és tovább szűkítette a fogyasztási-beruházási keresletet.

A *világkereskedelem* közel ötödével csökkent 2008-2009 fordulóján. Ehhez az előbbieken túl az is hozzájárult, hogy a válság áttért a kereskedelmi hitelezésre is, amely a globalizáció hatására megnyúlt vállalati ellátási láncok miatt szélesebb országhatárt, erősebben és gyorsabban sújt, mint a korábbiakban.

A válságra adott monetáris és költségvetési lépések viszonylag gyorsak és erőteljesek voltak, és túlléptek a korábban megszokott kereteken, ami miatt elkerülhetőnek látszik az 1929-33-as válság megismétlődése. A helyreállítás kulcsa a pénzügyi rendszer problémáinak megoldása, amely azonban a feladat bonyolultsága, költsége és politikai nehézségei miatt a vártnál jobban elhúzódik.

A világkereskedelem változása

Forrás: MNB, CPB

A világgazdaság kibocsátásának erőteljes csökkenése 2009 első negyedében is folytatódott, amely a globális importkereslet visszaesésében is tettet öltött, és különösen kedvezőtlenül érintette a nemzetközi kereskedelemben integrált kelet-közép-európai gazdaságokat, köztük Magyarországot is. 2009 második negyedétől azonban szaporodtak annak a jelei, hogy a világgazdaság túljutott a

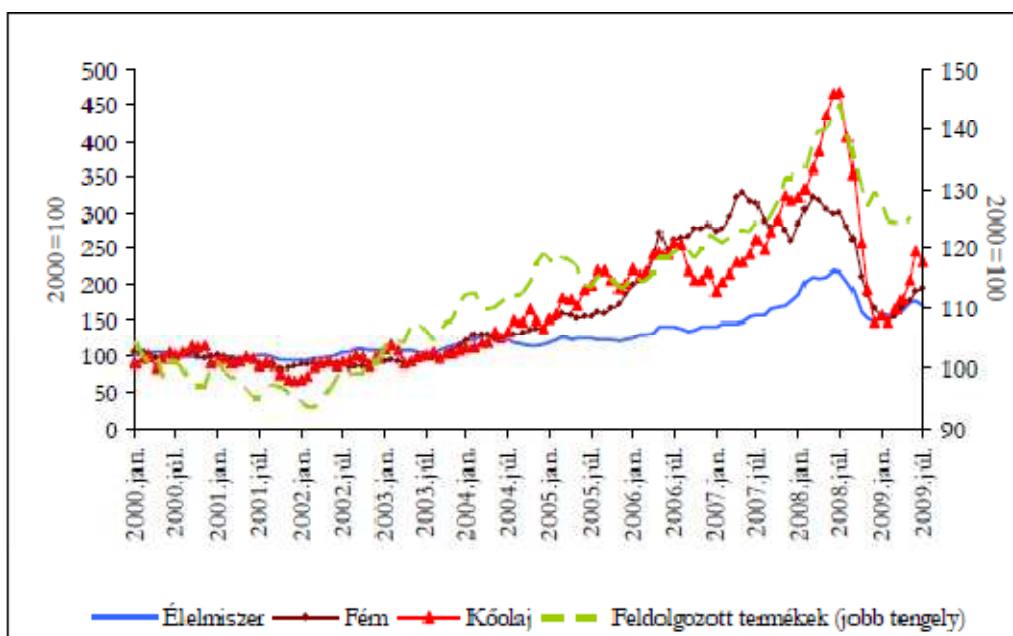
globális válság mélypontján. Májustól megkezdődött a pénzügyi rendszer lassú stabilizálódása. A keynesianus válságkezelés elérte célját: a második negyedévi bruttó hazai termék adatai rendre a visszaesés fékeződését jelezték a világgazdaság centrumaiban, a kínai gazdaság pedig az év közepére már erőteljes növekedést mutatott.

Mindezek hatására javultak a 2009. évre vonatkozó kilátások: az év egészében a világgazdaságban várhatóan egy százalékos lesz a recesszió. A legnagyobb termelés-csökkenés Japánt fogja jellemezni (5,5%), ennél mérsékeltebb lesz az euróövezeti és az unióbeli (4-4%). Az USA recessziója 3 százalék alatt marad, a kínai gazdaság viszont – minden várakozást felülmúlva – 8 százalékkal nő. A nemzetközi intézmények (IMF, OECD) friss előrejelzései szerint 2010-ben megindulhat a növekedés.

A kétségtelenül kedvező jelek és a javuló bizalmi indexek ellenére azonban több tényező is óvatosságra int a fellendülés megalapozottságával és tartósságával kapcsolatban. Mivel az utóbbi hónapok pozitív fejleményeiben jelentős szerepe volt az erőteljes anticiklikus fiskális politikának, kérdés, hogy ezek kifizetését követően mennyire bizonyul tartósnak a magángazdaság növekedése. Hosszabb távon is kockázatot jelentenek a bankrendszer és az emelkedő munkanélküliség problémái, amelyek realizálódása esetén újabb erőteljes visszaesés (ún. W alakú recesszió) is elképzelhető.

A tavaszi emelkedést követően a nyár közepétől ismét csökkent több termék világpiaci ára, mivel a készletfeltöltés befejeztével enyhült a nyersanyagok iránti kereslet, a mezőgazdasági termékek árát pedig a jó termés csökkentette. A feldolgozott termékek árát emellett a visszaeső globális kereslet is féken tartja, ezért mérsékelt maradt a világgazdaság felől érkező inflációs nyomás. Bizonytalanság övezi ugyanakkor a gazdasági fellendülést követő nyersanyagpiaci folyamatokat.

Nyersanyagok és feldolgozott termékek globális áralakulása (USD-ban)

Forrás: IMF, CPB

3.1.2. Pénz- és tőkepiaci folyamatok

A globális piaci környezetben március közepétől kedvező irányú változás indult be, élénkült a kockázatvállalási hajlandóság, emelkedtek tőzsdeindexek, a befektetői hangulatot többnyire

optimizmus jellemezte. A kedvező változáshoz hozzájárult az amerikai bankok problémás eszközeit kezelő kormányzati program meghirdetése és a piaci értéken történő értékelés számviteli előírásainak előnyös változtatása is.

A javuló befektetői hangulatban fontos szerepet játszottak az újabb kormányzati, illetve nemzetek fölötti intézkedések is, különösen a G20 csúcstalálkozó korábbiaknál kézzelfoghatóbb eredményei. A legnagyobb fejlett és fejlődő gazdaságok, illetve az Európai Unió vezetőinek tanácskozásán a legfontosabb témakörök az IMF forrásainak feltöltése, az adóparadicsomok ellenőrzésének szigorítása, a világkereskedelem élénkítése, a fiskális gazdaságélénkítő csomagok összehangolása, a protekcionista gazdaságpolitika elutasítása és a pénzügyi rendszer szabályozásának szigorítása voltak.

Az amerikai pénzügyi rendszert övező bizonytalanságnak vetett véget az amerikai kormány a Public Private Investment Program intézkedéscsomag bejelentésével. Az amerikai bankok-stressz tesztjének eredményei pedig eloszlatták azt a korábbi félelmet, hogy az államnak rövidtávon újra nagyobb mennyiségű forrást kell biztosítani a bankok számára. (Igaz, sokan kételyeket fogalmaztak meg a tesztek eredményeinek megbízhatóságával kapcsolatban.)

A nyár folyamán tovább javult a befektetői hangulat. A fordulatot az amerikai gyorsjelentési szezon hozta: a második negyedéves vállalati eredmények többsége a várakozásoknál kedvezőbben alakult, ami több pozitív makrogazdasági adattal együtt július közepétől a kockázatvállalási hajlandóság ismételt élénkülését, a tőzsdeindexek emelkedését, a kockázati felárak és az értékpapír-piaci volatilitás csökkenését eredményezte. Ekkor már több mutató is elérte vagy megközelítette a Lehman-csőd előtti szintjét.

A befektetői hangulat javulásában fontos szerepet játszott a pénzügyi szektor jó teljesítménye. Kedvező fejleményt jelentett, hogy több amerikai bank lehetőséget kapott a TARP-program keretében kapott állami támogatás visszafizetésére. A stressz-tesztek alapján tőkebevonásra kötelezett bankok forrásszerzésével kapcsolatban is pozitív hírek érkeztek. A bankrendszer helyzetének konszolidálódására utaló jelek ellenére a reálgazdasági visszaesés elhúzódása miatt a hitelezési veszteségek növekedése továbbra is kockázatot hordoz magában. Ez lehet az oka annak, hogy a banki CDS-ek alakulásában is csak késéssel és elmaradással tükröződik a pénzügyi intézményekkel szembeni bizalom visszatérése, hiszen a likviditási problémák helyett a bankok szolvencia-problémái, majd a hitelezési veszteségek és a növekvő céltartalék-képzés kerültek előtérbe.

A reálgazdasági folyamatok alakulása továbbra is a befektetői figyelem fókuszában maradt, a hangulat alakulásában a gazdasági fellendülés várható megindulásának időpontjával kapcsolatos előrejelzések, vélemények szerepe meghatározó szerepet kap. A meglehetősen vegyes makrogazdasági adatokból nem rajzolódik ki egységes kép. Az előretekintő hangulatindexek, bizalmi indikátorok mellett egyes visszatekintő adatokban is látszódnak már az élénkülés első jelei, ugyanakkor főként az ingatlan és munkaerő-piaci adatok gyakran szolgálnak negatív meglepetéssel, és nagy kockázatot jelent a sok országban rekordszintre emelkedő munkanélküliség.

A reálgazdasági fejlemények és kilátások a jegybanki politikákra is hatással vannak. A gazdasági visszaeséssel párhuzamosan az inflációs folyamatok tekintetében változatlanul a lefelé mutató kockázatok a hangsúlyosak, bár a vezető jegybankok legutóbbi kommunikációja szerint a deflációs kockázatok valamelyest mérséklődtek. Az EKB prognózisa az eurozónában az inflációs cél tartós

alullövésével számol 2009-ben és 2010-ben, a Fed szerint az áremelkedés mértéke a hosszú távú gazdasági növekedés és árstabilitás elősegítéséhez szükséges szint alatt maradhat. A jelentős jegybankok politikáját így továbbra is a laza monetáris kondíciók fenntartása és a hitelezési folyamatok élénkítése érdekében tett törekvések határozzák meg, ami – további kamatcsökkentési tér hiányában – a vezető jegybankoknál mind inkább a nem hagyományos enyhítési eszközök alkalmazásában ölt testet. Ugyanakkor mind a Fed, mind az EKB hangsúlyozta, hogy a jelenlegi alacsony kamatszintek tartós fennmaradása várható.

3.1.3. A magyar gazdaság helyzete

A magyar gazdaság 2009. évi recessziójának mélysége hasonló ahhoz, ami a transzformációs válság időszakát jellemezte. A mostani válság azonban alapvetően nem a belső strukturális átalakulás, hanem a külső pénz-, tőke- és reálgazdasági piacok összeszűkülésének következménye, amit tovább erősít a kényszerűen a belső kereslet megszorításával párosuló hazai válságkezelés. A kettős piacsűkülés miatt a magyar gazdaság recessziójának mélysége meghaladja az unió átlagát. Az erőteljesebben visszaeső trend abban is tükröződik, hogy míg Európa fejlett részében és a világ nagy centrumaiban is már a második negyedév GDP-termelési adatai javulást jeleztek, Magyarország hozzájuk képest késésben van.

Az év első háromnegyed évét 7,2 százalékos zsugorodás jellemezte, és a visszaesés valamennyi ágazatra kiterjedt; legnagyobb mértékben az exportorientált feldolgozóiparra, legkevésbé pedig – az uniós projektek beindulásának és az első félévben felpörgetett lakásépítéseknek köszönhetően – az építőiparra. A legnagyobb fordulat a mezőgazdaságban jelentkezik, ahol 2008-ban több mint 50 százalékkal nőtt a GDP, 2009 viszont ehhez képest legalább 15 százalékos zuhanást mutat. A nem piaci szolgáltatások kevésbé mérséklődnek, mint a visszaeső termeléshez kapcsolódó szállítás, kereskedelem vagy vendéglátás.

A háztartások fogyasztási kiadásai mintegy 6 százalékkal csökkennek, jobban, mint ahogy a reálkeresetek. A fogyasztást a jövedelmek mellett az is visszaveti, hogy a munkanélküliség 10 százalék fölé emelkedett, és csökkent a háztartások eladósodása a gyengébb forint mellett megemelkedett törlesztő részletek, valamint a bankok óvatosabb hitelezési magatartása miatt. A nominális jövedelmek előző évinél szerényebb bővülése ellenére emelkedik a háztartások bruttó megtakarítása és a GDP arányában mért nettó megtakarítási ráta is.

A felhalmozás már a második évben csökken, bár a várható 4,5 százalékos esés számos unióbeli országnál enyhébb mértékű, mivel viszonylag gyorsan sikerült rákapcsolódnunk az uniós forrásokra. A globális és a belső piacsűkülés, továbbá a finanszírozás megnehezülése nyomán jelentősen összezsugorodtak a továbbfelhasználásra és az értékesítésre váró készletek, így a bruttó felhalmozás visszaesése jóval nagyobb lesz a beruházásokénál. Az államháztartás hiánya várhatóan romlik: bár az új hiánycél csupán 3,9 százalék, ez nehezen látszik teljesíthetőnek.

Az export, illetve import várhatóan 10 százalékot meghaladó mértékben zsugorodik. Az export-import olló szokatlanul nagyra nyílik, mert az importigényes export visszaesésén túl a háztartások fogyasztásának és a felhalmozásnak a zuhanása is visszafogja az importkeresletet. A recesszióban így a külső egyensúly számottevően javul, és ezzel párhuzamosan a folyó fizetési mérleg egyenlege is. A tőkemérleg megemelkedő többlete – az uniós forrásoknak köszönhetően – az alacsony folyó hiány mellett jelentősen mérsékli az ország külső finanszírozási szükségletét, és az év egészére nézve újból

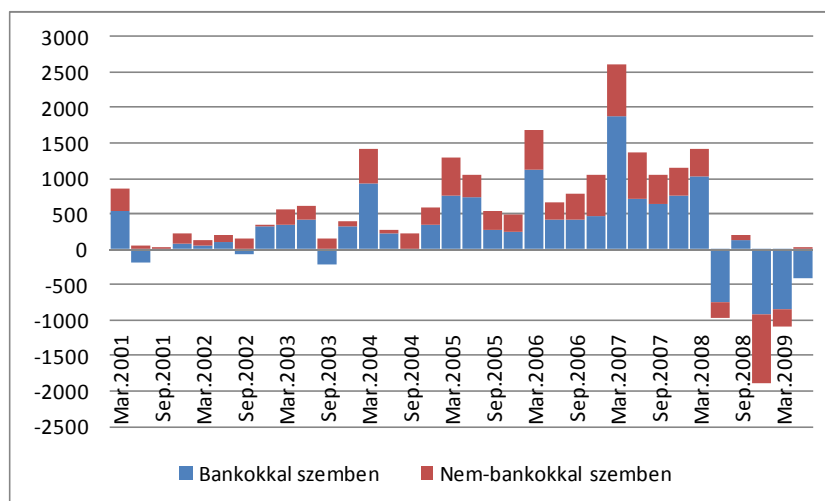
visszaáll a válságot megelőző évekre jellemző pozitív előjelű finanszírozás, ami csökkenti a külső adósságállományt.

Az év első hónapjaiban elakadt, majd az ősztől újból folytatódó kamatmérés-kló politika hatására az év végéig 6 százalékra mérséklődhet a jegybanki irányadó kamat, és ezzel párhuzamosan a pénzügyi hozamok és banki kamatok is hasonló arányban mérséklődnek, bár a növekvő ügyfélkockázatok miatt a hitelkamatok esése elmarad a betétektől. A javuló befektetői hangulat, a kisebbségi kormány működőképessége (a 2010. évi költségvetés elfogadása) és a konszolidálódó egyensúlyi helyzet hatására az euró árfolyama 270-280 forint között stabilizálódhat.

3.2. A piaci helyzet változásának hatásai a banki tevékenységek terjedelmére és jövedelmezőségére

A BIS 2009. októberi jelentése szerint a bankrendszerek korrekciója lelassult, a mérlegfőösszegek és a hitelezés csökkenésének üteme csökkent. Az alábbi ábra bemutatja a bankok nemzetközi követelésének változását az egyes szektorokkal szemben milliárd dollárban. Látható, hogy a legnagyobb zsugorodás 2009 első negyedében volt, azóta a csökkenés üteme lassul, és várható, hogy még ez évben összességében is növekedésnek indul.

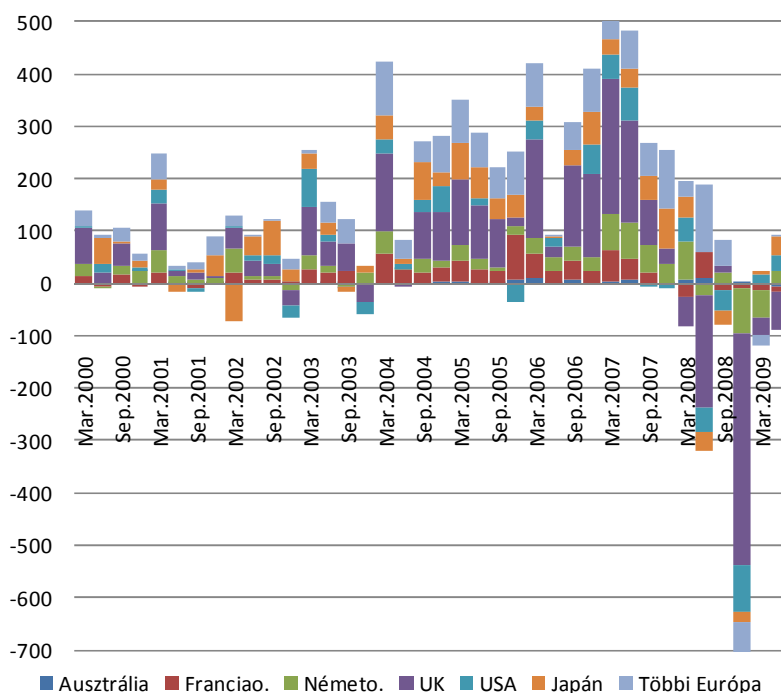
A BIS bankok kitétségének változása az összes szektor felé milliárd dollárban

Forrás: IMF

A bankközi pozíciók továbbra is a forrásszűkét, de már jelentősen kisebb mértékűt jeleznek, míg a nem banki kitétség minimális növekedése az egyes régiókban már beindulóban levő hitelezés hatását mutatják. Közrejátszott a követelések csökkenése lassulásában az is, hogy a korábbi időszakok jelentős hitelezési veszteségei és leírásai, valamint az egyes hitelezéssel kapcsolatos kötvények értékvesztése már jelentősen kisebb mértékű, mint a válság kitörésekor illetve csúcán. Ugyanakkor továbbra is erőteljes a hitelállomány csökkenése az Egyesült Királyságban, ami a masszív kormányzati beavatkozás ellenére bankrendszerük gyenge állapotát tükrözi.

Egyes országok bankjai kitettsége a nem banki szektor felé milliárd dollárban

Forrás: IMF

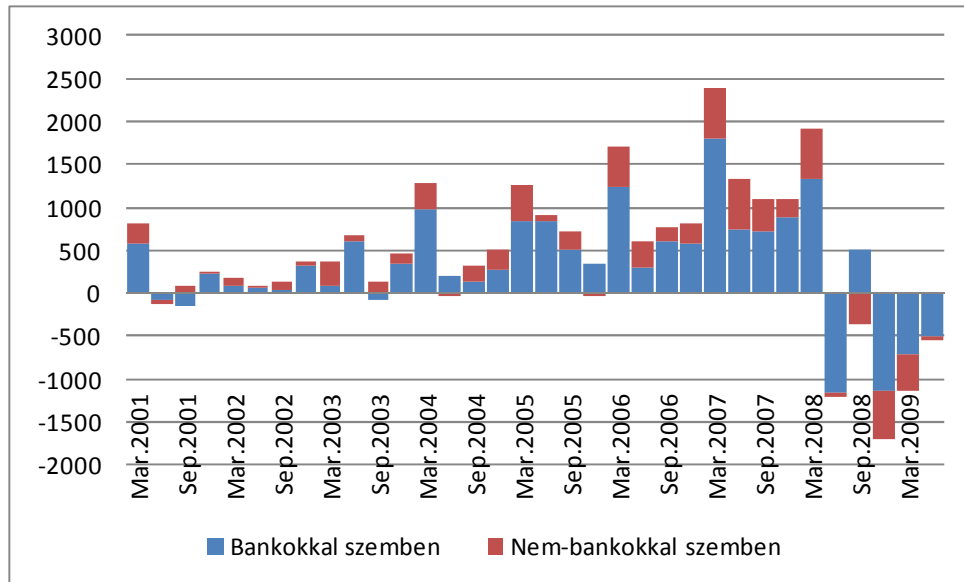
A nem banki szektoron belül a bankok aktivitása erőteljesebb az állami szektor irányába (nagy részt az állampapírok növekvő felhalmozása miatt), míg a privát szektorral szembeni követelések csökkentek.

Összességében tovább folytatódott és várhatóan folytatódik a bankok mérlegének *deleveraging folyamata*, ami, mint jeleztük, négy fontosabb részfolyamatot tartalmaz:

- A tőkepozíció javítása és a mérlegfőösszeg csökkenése révén a *tőkeáttétel csökkentése*, amiben a bankok már 2008-ban értek el eredményt és ez tovább folytatódik 2009-ben a bankok erőteljes tőkésítése és a lassú mérlegnövekedés következtében
- A *hitel-betét arány javítása*, egyrészt a megfontolt hitelezés, a betétgyűjtésre vonatkozó erőteljes erőfeszítés, valamint a külső finanszírozás arányának és volumenének csökkentése révén. A külső (részben piaci) finanszírozás csökkentése, elsősorban az egzotikus és nagykockázatú termékek visszafogását jelenti illetve a nem hazai devizában történő hitelezést érinti
- A *mérlegen kívüli pozíciók is csökkenésnek* indultak egyrészt a hitelezés csökkenése miatt a hitelkeretek csökkentése és az adott garanciák (a világkereskedelem összehúzódása miatt is) csökkennek,
- A derivatívák használata továbbra is megmarad, azonban *a nagyon kockázatos, komplikált és nagy tőkeáttételt jelentő termékek használata csökken* (részben az értékcsökkenés miatt is folyó volumenük esik).

A bankok forrásoldali feszültségei is oldódni látszanak, bár a források csökkenése, mind a bankközi mind az ügyfél szegmensben, tovább folytatódik, de üteme lassul. Jellemzően a nem banki forrásgyűjtés 2009 második negyedévében már alig csökkent és várható hogy az év második felében és azon túl pozitív területen lesz.

A BIS bankok kötelezettségeinek változása az összes szektor felé milliárd dollárban

Forrás: IMF

Az IMF az októberben közreadott prognózisában eltérő kimenetelt jelez előre az euróövezet és az USA számára. Míg az előbbiben a magánszektor együttes hitelkereslete még 2009-ben is kissé nő a nem-pénzügyi vállalatok keresletének 2,6 %-os bővülése miatt, addig az USA-ban a vállalati hitelek is visszaesnek, és emiatt az összesített hitelkereslet csökken. 2010-re azonban már mindkét gazdasági térségben növekedést prognosztizálnak: az euróövezetben már a viszonylagos konszolidációt jelző 3,5 százalékot, amely mögött mindegyik fontosabb részpiac növekedést mutat. Az USA-ban folytatódik a fogyasztási hitelek visszaesése, ami miatt összességében alacsonyabb hitelnövekedést prognosztizál az IMF.

A nem-pénzügyi magánszektor hitelkeresletének növekedési üteme

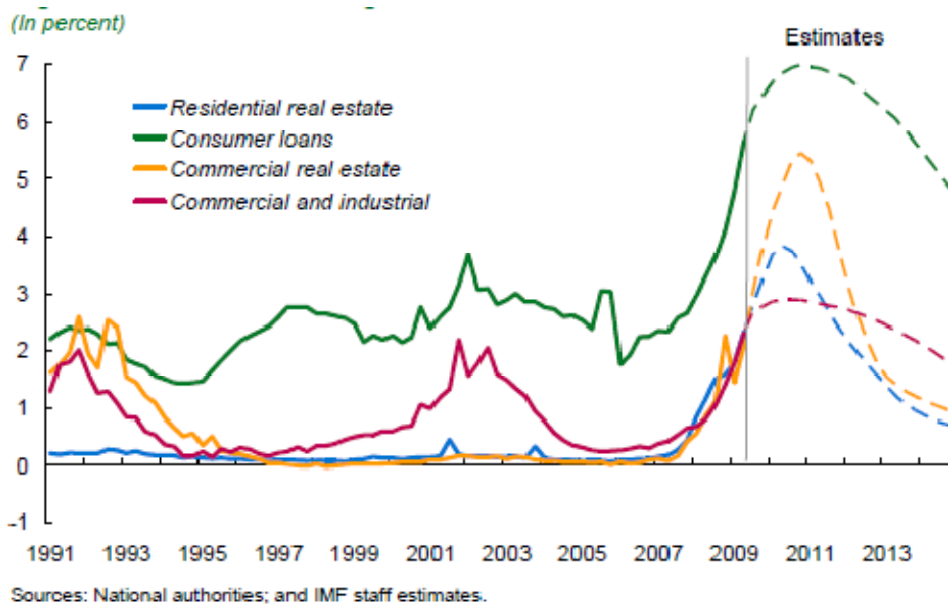
	Megoszlás 2008 Q4-ben	Aktuális		Prognózis	
		2002-2007	2008	2009	2010
<i>Euró-övezet</i>	100	7,2	5,9	1,4	3,5
Háztartások hitele	39	7,8	3,6	-0,3	1,7
ebből: jelzáloghitelek	29	9,4	1,8	-1,3	1,6
fogyasztási hitelek	5	3,6	2,3	1,2	1,7
Vállalatok hitelei	61	7,0	8,1	2,6	4,5
<i>USA</i>	100	9,3	2,4	-0,8	1,7
Háztartások hitele	55	10,2	0,0	-0,5	1,9
ebből: jelzáloghitelek	44	11,7	-0,4	0,5	2,8
fogyasztási hitelek	11	5,0	1,7	-4,6	-2,0
Vállalatok hitelei	45	8,3	5,1	-1,1	1,5

Forrás: IMF Global Financial Stability Report, October 2009

Az IMF pénzügyi szektorra vonatkozó előrejelzése szerint a rendszerszintű és likviditási kockázatok mérséklődése és a forráspiacok megnyílása enyhítette ugyan a stresszt, amit a hitelspreadek szűkülése is tükröz, de a hitelportfólió romlása továbbra is komoly probléma marad. A bankok és más pénzügyi intézmények aktuális és potenciális globális veszteségeirásait most már, „csak” 4 ezer milliárd dollárra prognosztizálják, vagyis 600 milliárd dollárral kevesebbre, mint áprilisban. Ennek ellenére úgy látják, hogy a gazdasági visszaesés mélysége a legtöbb eszköztípusnál romlást idéz elő.

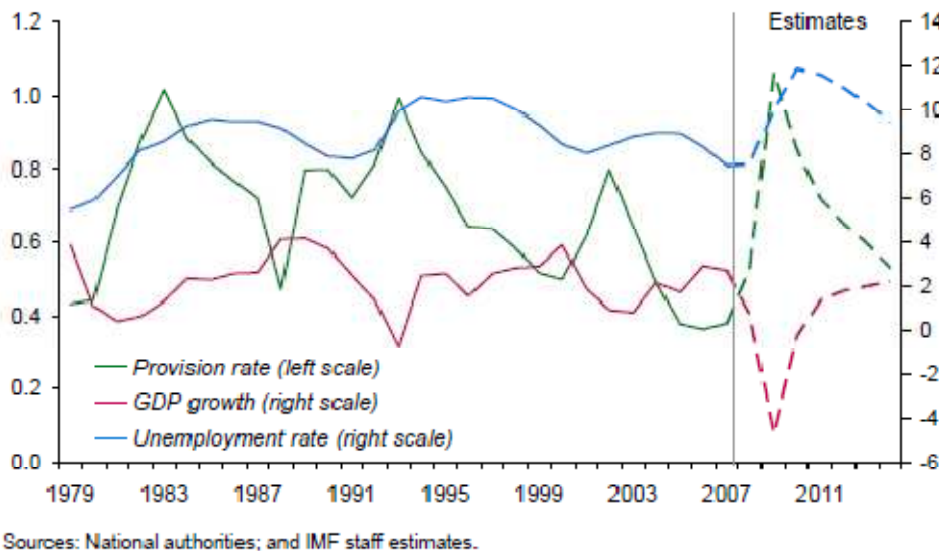
A jövőbeli hitelezési veszteségeket elsősorban az idézi elő, hogy bár valamelyest mérséklődik a gazdaság hanyatlása, a munkanélküliség tovább emelkedik, ami rontja a háztartások hitelképességét. Eközben az óvatossági indítékú megtakarítások emelkednek, elvonva a jövedelmeket a fogyasztástól. Az USA-ban a fogyasztási hitelezés marad a legrosszabban teljesítő szegmens, a veszteségeirások csúcsa 2010 végén 6,9% lehet az IMF alap-szcenáriója szerint.

Hitelezési veszteségleírások alakulása az USA-ban

Az euróövezetben a visszafogott gazdasági aktivitás és az emelkedő munkanélküliség várhatóan földuzzasztja a hitelezési veszteségeket. A céltartalék-képzés aránya a 2007-re jellemző, igen alacsony 0,4%-ról várhatóan 1,1%-ra emelkedik 2009 végéig, és – az IFRS előírások és a magas munkanélküliségnek köszönhetően – jó pár év kell ahhoz, hogy újra normalizálódjon.

GDP-növekedés, munkanélküliség és céltartalék-képzés alakulása az euróövezetben (%)

Az euróövezetben a veszteségek a vállalati hitelezésben és a külföldi, zömmel a feltörekvő piacokra (EM) irányuló hitelekben koncentrálódnak, míg a belföldi jelzáloghitelezésben továbbra is viszonylag alacsonyok maradnak. Az IMF prognózisa szerint a céltartalék-igény mindegyik hiteltípusnál 2009-ben éri el a csúcát, és 2010-ben már csökken a képzési igény, vagyis ettől kezdve évről évre kevésbé terheli a banki eredményeket

A céltartalék-igény prognózisa az euróövezetben, hiteltípusonként (%)

Időszak	Jelzálog	Fogyasztási	Kereskedelmi célú ingatlan	Vállalati	Külföldön kihelyezett	Összes hitel
2007	0,1	0,5	0,4	0,2	0,8	0,4
2008	0,2	0,8	0,6	0,3	1,2	0,6
2009	0,4	1,6	1,2	0,7	2,3	1,1
2010	0,3	1,3	1,0	0,5	1,9	0,9
2011	0,3	1,1	0,8	0,5	1,6	0,8
2012	0,3	1,0	0,8	0,4	1,5	0,7
2013	0,2	0,9	0,7	0,4	1,4	0,7
2014	0,2	0,8	0,6	0,3	1,2	0,6
2007-10 együtt	1,1	4,2	3,2	1,7	6,2	3,0
2009-10 együtt	0,7	2,8	2,2	1,2	4,3	2,1

Forrás: IMF Global Financial Stability Report, October 2009

A 2007-2010 között várható veszteségleírások régióként, valamint követeléstípusonként eltérőek, de mindenütt jelentősen terhelik a banki eredményeket. A BIS becsléseire és prognózisára alapozott táblázatból kiderül, hogy mindegyik térségben a veszteségleírások nagyobbik része a hitelezéshez kötődik, és csak a kisebbik, bár nem elhanyagolható hányada az értékpapírokhoz. Az is látható, hogy a legmagasabb veszteségráták az USA-ban és az UK-ben a fogyasztási hitelekhez kapcsolódnak, míg az euróövezetben a külföldi követelésekhez.

A négy év alatt összességében 2.800 milliárd dollárra becsült veszteségleírás együttesen 5%-os veszteségrátát jelent, de egyes követelésfajtáknál és térségekben akár 20-30%-os is lehet. **Összességében** a hiteleknel 4,7%, az értékpapíroknál 3,9% a veszteségráta, a nagyobb állomány miatt azonban a veszteségek kétharmada a hitelekhez kapcsolódik.

Becsült veszteségleírások a világban (2007-2010)

	Becsült leírások (Md USD)	Kumulált veszteségráta (%)	Leírások megoszlása (%)
USA-bankok			
Hitelek	654	8,1	63,8
ebből: lakáscélú jelzálog	230	7,7	22,4
fogyasztási	195	17,5	19,0
kereskedelmi célú ingatlan	100	9,0	9,7
vállalat	72	6,6	7,1
külföldön kihelyezett	57	3,3	5,5
Értékpapírok	371	8,2	36,2
<i>Hitel és értékpapír együtt</i>	<i>1 025</i>	<i>8,2</i>	<i>100,0</i>
Euroövezeti bankok			
Hitelek	480	3,0	59,1
ebből: lakáscélú jelzálog	47	1,0	5,8
fogyasztási	27	4,0	3,3
kereskedelmi célú ingatlan	40	3,1	4,9
vállalat	85	1,7	10,4
külföldön kihelyezett	282	6,3	34,6
Értékpapírok	333	4,8	40,9
<i>Hitel és értékpapír együtt</i>	<i>814</i>	<i>3,6</i>	<i>100,0</i>
UK-bankok			
Hitelek	497	7,4	82,3
Értékpapírok	107	6,6	17,7
<i>Hitel és értékpapír együtt</i>	<i>604</i>	<i>7,2</i>	<i>100,0</i>
Egyéb fejlett európai bankok (Dánia, Norvégia, Izland, Svédország, Svájc)			
Hitelek	165	5,1	82,3
Értékpapírok	36	4,9	17,7
<i>Hitel és értékpapír együtt</i>	<i>201</i>	<i>5,1</i>	<i>100,0</i>
Ázsiai bankok			
Hitelek	97	1,6	58,2
Értékpapírok	69	4,0	41,8
<i>Hitel és értékpapír együtt</i>	<i>166</i>	<i>2,1</i>	<i>100,0</i>
Összes bank			
Hitelek	1 893	4,7	67,4
Értékpapírok	916	5,9	32,6
<i>Hitel és értékpapír együtt</i>	<i>2 809</i>	<i>5,0</i>	<i>100,0</i>

Forrás: IMF Global Financial Stability Report, October 2009

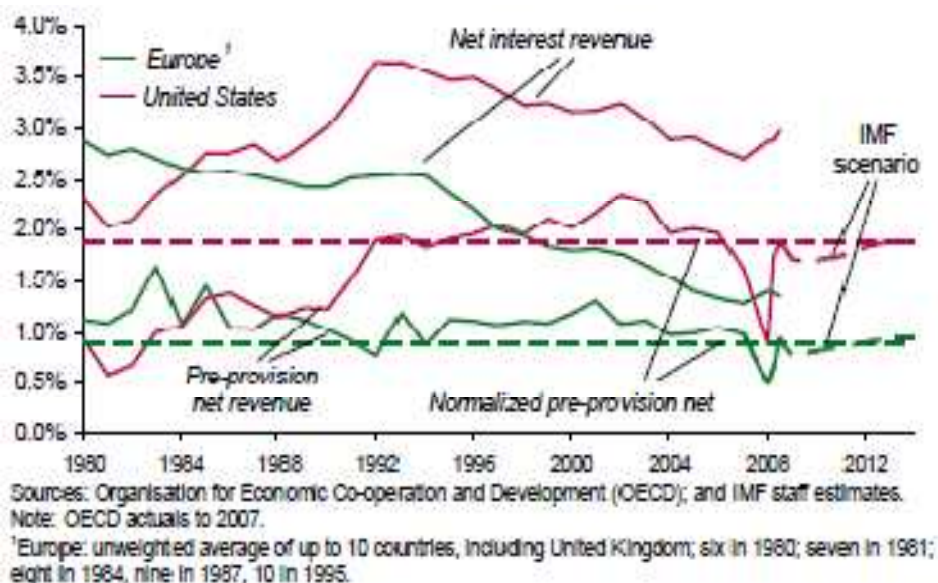
A céltartalék-képzési igények és a veszteségleírások jelentős mértékben rontják a banki jövedelmezőséget, és felerősítik a recesszió miatt szűkülő hitelkereslet egyébként is erősen piacszűkítő hatását, a tőkeoldalról is korlátozva a banki tevékenységek bővülését. Ma még nem lehet tudni, hogy a válsághoz kapcsolódó veszteségleírásokat követően *lesz-e elegendő jövedelmük a bankoknak ahhoz, hogy helyreállítsák a korábbi aktivitásuk fenntartásához elegendő tőkeerejüket.*

A kritikus kérdés az, hogy a válságot követően *mekkora lesz a banki jövedelemtermelés fenntartható szintje*, és milyen úton jutnak el oda a bankok. 2009 első félévében a banki jövedelmeket megnövelték az értékpapír-üzletágakból és a jelzálog-refinanszírozásból származó bevételek, amit csak részben ellensúlyoztak a rossz követeléseken elszenvedett veszteségek. A marzsok azonban továbbra is a piac nyomása alatt maradnak, mivel a korábban kiépült, ma túlzottan bizonyuló banki kapacitások és az erősödő verseny az európai bankpiacok jelentős részén beszűkítik a kamatmarzsokat, a történelmileg alacsony kamatlábak ellenére. Az erős verseny arra készítheti a bankokat és bankrendszereket, hogy alulárasszák a hitelezési kockázatukat, ami megnövelheti a jövőbeli veszteségeleírásokat.

Az IMF prognosztizálta a bankok válság utáni időszakban várható jövedelmét meghatározó két legfontosabb tételt: a nettó kamatjövedelmet, és a céltartalék-képzést a fejlett Európa és az USA bankrendszerre egy-egy a bankok egy széleskörű mintája alapján. A becsléshez a hitelnövekedést, az áttételt, a jövedelemgörbét és a szabályozási környezetet reprezentáló számos proxy-változót használtak. Az eredmények azt mutatják, hogy középtávon a bankokat még sújtja a *marzsok szűkülése*, főként a betétekre fizetett magasabb kamatok miatt, amire a hitel/betét arány csökkentése érdekében van szükségük, és a források lejáratí idejének hosszabbítása is növeli a kamatköltségeket. A céltartalék-képzésen és veszteségeleíráson felül a bankoknak valószínűleg *magasabb betétbiztosítási díjakat* is kell fizetniük, és a *szigorúbbá váló szabályozási környezet*, valamint a *több és jobb minőségű tőke tartásának igénye* is megnöveli a költségeiket. Az eltételezett jövedelmezőséget az is csökkenti, hogy a banki üzletpolitikákban a hangsúly az *egyszerűbb és egyúttal kisebb jövedelemtartalmú termékekre* helyeződik.

Hosszabb távon azonban a jövedelmezőséget támogatja az árazási fegyelem erősödése, az megbízhatóbb kockázatkezelés, valamint az egyszerűbb, de stabilabb üzletágakra előtérbe kerülése, ami nagyobb nyilvánossággal párosul. Ennek köszönhetően a céltartalék-képzés előtti eredmények feltámadhatnak, és 2014 végéig normalizálódhat a bankok jövedelmi helyzete. 2009 végéig azonban a magasabb jövedelmek még nem képesek ellentételezni az esedékes leírásokat.

Banki jövedelmek (az eszközök %-ában)

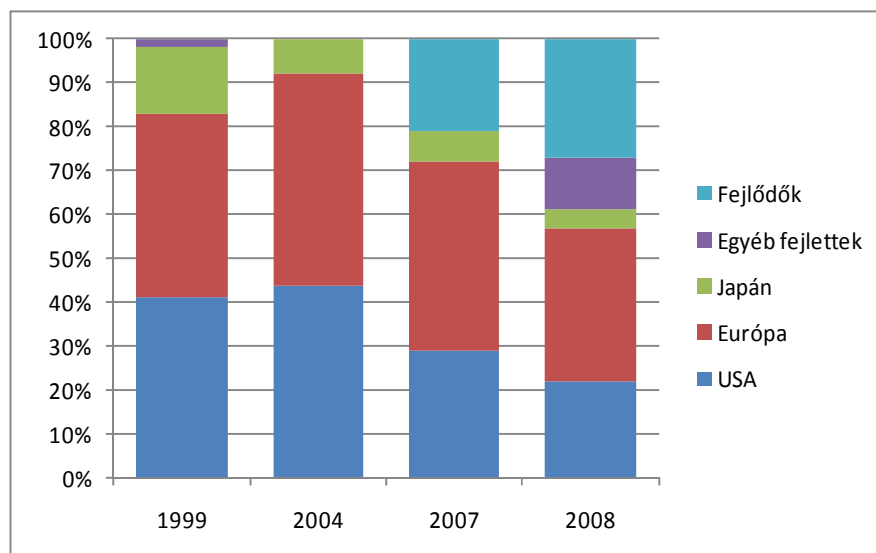
Forrás: IMF Global Financial Stability Report, October 2009

3.3. Térségi átrendeződések várható hatásai

A világ bankrendszere jelentős hatalom eltolódáson ment át az elmúlt években, amelyet csak felgyorsított a pénzügyi válság és annak hatása a fejlett országok bankjaira, bankrendszerére. A hagyományosan domináns európai, észak-amerikai és japán pénzügyi intézményektől a hatalom a fejlődő országok irányába tevődik át. Míg 1999-ben a világ 25 legnagyobb bankjából 24 volt ebből a 3 legfontosabb régióból, addig jelenleg a piaci kapitalizáció alapján összeállított sorrendben a bankok kevesebb, mint a 2/3-át adják, míg olyan országok, mint Kína, Kanada, Ausztrália, melyeket a pénzügyi válság kevésbé érintett, felfele mozognak a rangsorban.

2007 nyara óta a legnagyobb 25 bank összesített piaci kapitalizációja több mint 40%-ot esett, de 1,82 ezer milliárd dollárral még így is több mint 2004-ben.

**A piaci kapitalizáció alapján legnagyobb 25 bank régiós megoszlása
(a megjelölt év júniusában)**

Forrás: The Banker, Thomson Datastream, DB Research, RGE Monitor

A 2004 és 2007 közötti fejlemények nincsenek összefüggésben a válsággal, hiszen ebben az időszakban ment a tőzsdére a nagy kínai bankok jelentős része és ideiglenesen a legnagyobb 25 közé brazil és orosz bankok is beléptek.

A válság utolsó két évének eredményeként az európai bankok részesedése 44%-ról 35%-ra, az 1999 évihez közeli szintre csökkent, ugyanakkor az amerikaiaké majdnem megfeleződött és 22%-on áll. A legnagyobb 25-ben szereplő egyetlen japán bank 4%-on áll, Japán 1999 évi 15%-ával szemben.

A fejlődő országok bankjai tovább növelhetik részesedésüket és jelentőségüket, mivel hosszú távú növekedési lehetőségeik jobbak, a válság közvetlenül nem, csak közvetve a gazdasági válságon keresztül érintette őket és egyes országokban a fellendülés előbb és a várnál nagyobb mértékben jelentkezett.

3.4. A tevékenységi változások hatásai

A válság jelentősen befolyásolta a banki üzlet főbb üzletágait. Az egyes üzletágakra vonatkozó stratégiai következmények az alábbiakban foglalhatók össze.⁵¹¹

Lakossági bank: az elsősorban lakossági bankolással foglalkozó bankok vagy banki üzletágak jövőjét az fogja meghatározni, milyen sikeresek lesznek a betétek gyűjtése terén. Ehhez kiváló infrastruktúra (IT és fiókhálózat, ill. értékesítési csatorna rendszer), ügyfélközpontúság, rugalmasság és modularizáció a termékfejlesztésben szükséges, valamint innováció az eszközoldalon (hitelezés) és a kockázatkezelésben, mivel a magas minőségű lakossági eszközök generálása a másik kulcs a jövedelmezőséghez

Vállalkozói bank: a válság elhúzódásával a vállalkozói hitelek minőségének várható romlása, a növekvő veszteségek a hitelezés visszafogására és az alaptevékenység megerősítésére készítetik a bankokat. A fő fókusz a tranzakciós tevékenység fejlesztése, a hitelengedélyezés és kockázatkezelés finomhangolása, valamint a hitelárazás modernizálása lesz; mindez a korábbinál nagyobb hatékonysággal és termelékenységgel.

Befektetési bank: A befektetési bankok jelentős része visszatér a korábbi facilitátori modellhez, azaz az ügyféltranzakciók támogatása lesz a fő fókuszuk, amiben stabil piacokon a kis kockázatú, nagyobb volumenű ügyletek irányába mozdulnak. Az itteni drámaian megnövekedett versenyben a sikerhez megfelelő, a bank jellegét és hagyományos ügyfélkörét figyelembe vevő prioritásokat kell alkalmaznia, mind az árazás, az ügyletek mértéke, az ügyletek automatizálása terén. A bankok egy része továbbra is a kockázatokat generál és vállal a mérlegében, azokkal kereskedik és viseli.

Befektetési alapkezelés: Az alapkezelőket a válság súlyosan érintette, a bizalom csökkenése és a lakosság vagyonának elporladása, jövedelmi helyzetének romlása jelentős kivonással járt. Feladatuk, hogy transzparensabb működéssel és a kockázatok diverzifikálásával helyreállítsák az ügyfelek bizalmát, ugyanakkor költségcsökkentéssel csökkentsék a tevékenység árát (díjait és jutalékaikat) annak érdekében, hogy javítsanak az ügyfelek szemében egyoldalú kockázatviselésen.

Vagyonkezelés: A vagyonkezelési üzletágot (HNI vagyonok) a válság kisebb mértékben érintette, bár itt is jelentős lehetett az ügyfélszervezők értékvesztése. Bizalmi válság nem alakult ki, viszont egyes szereplők a méretgazdaságos szint alá kerültek és felvásárlási célpontok lettek. Mások a bizalom visszaszerzése érdekében kettéválasztották vagyonkezelő és alapkezelő üzletágaikat, és sokan csak a sikeresebbet tartották meg.

3.5. A várható modellváltás hatásai

A válság után kialakuló bankrendszerek és banki modellek egyelőre még nem láthatók tisztán, részben a szabályozási környezet kialakulatlansága miatt. A válság néhány tanulsága alapján azonban több *megállapítást* tehetünk:

- A korábbiakhoz viszonyítva *meg fog nőni az univerzális bankmodellt alkalmazó bankok száma*, amelyben a lakossági és vállalati betétgyűjtés, a szoros ügyfélkapcsolaton alapuló gondos hitelezés, az ügyféltranzakciók hibátlan és nagyhatékonyságú lebonyolítása fog

⁵¹¹ Boston Consulting vizsgálata alapján

dominálni. A bankok csak annyit hiteleznek, amennyit belső, betéti forrásokból finanszírozni tudnak. Kockázati étvágyuk csökkenni, szabályozottságuk nőni fog. Mindez a korábbiaknál soványabb költségszerkezet és versenyképesebb árazás mellett történik.

- A korábbiakhoz viszonyítva *csökkenni fog a globális, konglomerátumszerű, mindent mindenkinek mindenhol („Citi never sleeps”) bankok száma*, ami részben a hatósági szabályozásváltozás, részben a banki belső struktúraváltási és transzparencia igény miatt is várható. Ezek a bankok a jövőben inkább multi-hub működési módban lesznek, kevesebb helyen, levesebb terméket, de hatékonyabban fognak értékesíteni. A válság hatására a kormányok arra fognak törekedni, hogy olyan nagyméretű bankok alakuljanak ki, amelyeket azután nem lehet megmenteni (too big to save).
- *Kialakul a globális szakértő, specializált bankok csoportja*, amely keveset, de mélységben a „minden jelentős piacon” elv alapján határozza meg termékportfolióját és üzleti modelljét, amellyel ezekben az üzletágakban vezető pozícióra törnek a szakértelemmel, a hatékony és termelékeny üzletvitellel (ilyenek a befektetési banki, alapkezelési, értékpapír szolgáltatási és privát banki üzletágakban alakulnak ki).
- A független, nagyhatalmú és domináns befektetési bankok kora lejárt, *az ügyfelekre építő, specializált közép és butikméretű*, a korábbiaknál szabályozottabb és jobban ellenőrizhető, transzparensőbb működésű intézmények dominanciája várható.
- A bankpiacokon a *koncentráció valamelyest csökkenni fog*, bár nem csak nagybankok, hanem a fokozódó versenyben kis és közepes bankok is el fognak tűnni (nagy részt felvásárlás és összeolvadás eredményeként).
- A befektetők és elemzők által egy évtizeden keresztül kívánatosnak tartott bancassurance modell recseg-ropog, valószínűleg eltűnik, és *a banki és biztosítási üzletág külön fog működni* (pl. ING split).
- A bankok piaci kapitalizációja, amely évtizedek óta gyorsabban nő, mint a részvénytőke piaci kapitalizációja. (Az USA-ban a pénzügyi szektor az S&P kapitalizációjában 17 év alatt 8%-ról 22%-ra nőtt, azaz a szektor túlnőtte magát.) A közeljövőt a *moderáltabb növekedés* jellemzi, valamint a banki üzlet megvédése a minden irányból nagyszámban érkező potenciális versenytársaktól.

A kényszerű modellváltás hatására a bankrendszerek jelentősége, jövedelmezősége, piaci kapitalizációja a korábbiakhoz viszonyítva csökken, szabályozottsága, felügyelete és transzparenciája nő.

4. A hazai bankpiac várható átalakulása

A magyarországi bankok egy ideig védve voltak a subprime válság hatásától, és sokan naivan azt gondolták, hogy a válság a hosszú utazás során – hasonlóan az influenza vírushoz – legyengül, és hatása csak korlátozott lesz, a szokásos gyógyszerek és gyógymódok pedig sikeresek lesznek. A subprime válságot előidéző okokban a magyar bankok valóban nem voltak érintettek, hiszen nem

volt igazi ingatlanbuborék,⁵¹² nem volt olcsó forint a korlátlan hitelezéshez, lényegében nem voltak mérgezett értékpapírok a magyar bankok mérlegében, és a bankközi bizalom is tartósnak látszott. A pénz és tőkepiacok globalizációja és a magyar bankrendszer (és gazdaság) erőteljes nyugati integráltsága mellett azonban illúzió volt, hogy egy nyugatról kiinduló általános vagy iparági válság megáll a határokon.

Bár nem az amerikaihoz hasonló módon, de egyfelől a fogyasztásösztönző gazdaságpolitikával és a könnyű pénz látszatát keltő devizahitelezéssel felfűtött hitelkereslet, másfelől a prudenciális szint csökkentése, a normál körülmények között (teljesen vagy részben) hitelképtelen ügyfelek, projectek és hitel/érték arányú ügyletek bevonása hitelbuborék kialakulásához vezetett, amelyben az ingatlanfedezetű hitelek a bankok ingatlanüzletágban meglévő kockázati kitétségét túlzott mértékre emelték. A könnyű hitel árbuborékhoz hasonló helyzetet teremtett,⁵¹³ ami tovább ösztönözte a hitelfelvételt, és növelte a kockázati feszültséget. A hitelboom miatt beáramló deviza a forintot erőssé és – a rendkívül kedvezőtlen makrogazdasági helyzetnek ellentmondóan – látszólag stabilá tette, ami elaltatta a devizális kockázattal kapcsolatos figyelmet és várakozásokat. Ezt a hatást jócskán felerősítette a jegybanki politika és kommunikáció, amely egyaránt a stabil forint percepcióját táplálta a hitelfelvevőkben, miközben a magyar gazdaság kritikus egyensúlyi helyzetéhez illeszkedő árfolyam-leértékelődés fékezésével is hozzájárult a külső egyensúlyi pozíció romlásához.

A hitelezés felfutása messze nem tartott lépést a belföldi források bővülésével. A magyar piacon a hitel/betét arány jelentősen meghaladta a hasonló fejlettségű országokét. Ennek egyik oka, hogy a magyar bankok külföldi tulajdonosai számára igen kedvező volt a magyar piacon forrást elhelyezni, egyrészt mivel az oligopolisztikus piac miatt a helyi kamatmarzsok minden termékben és devizában jelentősen meghaladták a nyugati szinteket, másrészt mert az így keletkező nyereséget egyszerűbben és flexibilisebben tudták mozgatni a csoporton belül.

A gyorsan növekvő lakossági hitelállomány finanszírozásához tőkepiaci eszközöket is igénybe vettek a magyar bankok, részben jelzáloglevél-kibocsátással, részben (elsősorban a közvetlen külföldi tulajdonoshoz nem köthető OTP) kötvények kibocsátásával. A növekvő devizaétvágy egy részét az OTP a forintban denominált hitelek devizában történő refinanszírozásával elégítette ki, tovább fokozva a dinamikus hitelezés miatt amúgy is rendkívül súlyos mismatch-eket. A jövő szempontjából igen kedvezőtlenül alakuló lejárat mismatch kockázati vizsgálata nem mutatott jelentős feszültséget, minthogy az rövid lejáratra és szokásos, vagy attól csak kisebb mértékben eltérő eseményekre mutat értéket, a rendszerkockázatot azonban nem tükrözi.⁵¹⁴

Ilyen körülmények között érte a válság második hulláma a magyar bankrendszert, és tette egy időre kétségessé túlélését. A jelen tanulmány keretei között nem elemezzük, milyen okok és intézkedések tették lehetővé, hogy a bankrendszer viszonylag rövid idő alatt kiheverte az első sokkot, és bár nem ugyanúgy, mint korábban, de majdnem „business as usual” formában működik. Ennek ellenére nem gondoljuk, hogy vége lenne a válság okozta traumának: a hazai bankok működési környezetében

⁵¹² Még nem eldönthető, hogy az áremelkedés csak a korábbi áremelkedés elmaradásának korrekcióját tükrözte, vagy újonnan indukált buborék jellegű növekedés volt.

⁵¹³ A válság alatt az ingatlanárak (elsősorban a kereslet hiánya miatt) jelentősen csökkentek, ami lehet, hogy nem a buborék kipukkanása, de ugyanazt a jelleget mutatja, és hasonlóak a következményei. Ma még nem ismert, mi lesz (vagy lenne) a tömeges fizetésképtelenség és banki ingatlan-visszavétel hatása az árakra (lásd USA).

⁵¹⁴ A bankok érdekeltségi rendszere amúgy is azonnal felülbírálta volna azt a kezdeményezést, hogy a vállalt kockázatokat és az üzleti tevékenységet egy nagyon ritkán bekövetkező, de rendkívül súlyos eseménynek vessék alá.

bekövetkező változások minden bizonnyal komoly nyomot hagynak majd a bankszektor jellemző számos tényező alakulásán.

A következőkben elsőként a szabályozási környezet eddigi és várható változásait tekintjük át, majd a piac méretére és strukturális jellemzőire, valamint a banki jövedelmezőségre ható fontosabb tényezőket és hatásait elemezzük.

4.1. A hazai szabályozási környezet sajátosságai: felügyeleti, jegybank és kormányzati politikák hatásai

A szabályozói környezetet – közvetve és közvetlenül – két ok miatt is módosítja a jelenlegi válság. Egyrészt azért, mert a válsággal felerősödött a bankok ellen irányuló lakossági–törvényalkotói–szabályozói „felzúdulás”: a fogyasztóvédelmi szabályok és más, az erőfölénnyel való visszaélést korlátozó intézkedések, valamint a felelős hitelezés elvárása szintén az eddiginél kedvezőtlenebb pozícióba juttatják a hitelintézeteket. Másrészt azért, mert EU-tagságunkból adódóan többféle szabályozási változás várható, amelyek bizonyára a mainál szigorúbb prudenciális követelményekkel járnak, növelve a banki működés költségeit. Az sem kizárt, hogy a hazai szabályozás néhány szempontból még szigorúbb is lesz, mint ami az EU-ban várható – erre utal legalábbis az MNB kezdeményezése a devizahitelezés, illetve általában a hitelezés korlátozására.

4.1.1. A hitelezési feltételek szigorítása

A válságra adott szabályozói válaszok egy része Magyarországon nincs közvetlen kapcsolatban a válsággal, inkább csak egy megkezdett folyamat felgyorsulásáról van szó. Azonban nem véletlen, hogy éppen 2009-ben került pont a régóta aktuális, és folyamatban lévő kérdésekre, mivel éppen a válság élezte tovább a bankok lakossági ügyfelekkel kapcsolatos magatartásának problémáit.

2006 szeptemberében alakult meg a lakossági pénzügyi szolgáltatásokat vizsgáló szakértői bizottság arra a feladatra, hogy „a fogyasztóvédelem szempontjából tegyen javaslatokat a hitelintézetek lakossági szolgáltatásaival kapcsolatos kormányzati lépésekre, a vonatkozó jogi szabályozás felülvizsgálatára és a pénzügyi intézmények tevékenységének fejlesztésére”. Az év végére megszületett jelentés szerint első menetben érdemes kísérletet tenni a megfelelő önszabályozás kialakítására, azzal a megkötéssel, hogy ha ez egy éven belül nem hoz eredményt, akkor jogszabályi megoldásokhoz kell folyamodni. Több kérdésben eleve jogi szabályozást sürgetett a bizottság (pl. a fogyasztók jobb tájékoztatását szolgáló előírásoknál vagy az általános szerződési feltételek egyoldalú módosítása lehetőségének pontosításánál). Az önszabályozás eszközéül azt javasolta, hogy „az érintett szövetségek, mindenekelőtt a Magyar Bankszövetség alakítson ki egy, a tagszervezeteire kötelező erővel bíró magatartási kódexet, amely alapelvként tartalmazza a felelős hitelezést, a diszkriminációmentes ügyfélkezelést és a fair szerződési feltételek alkalmazását, és megoldásokat kínál a fogyasztói problémák kezelésére.”

Bár a Bankszövetség a jelentés néhány megállapítását vitatta (főleg a bankpiaci verseny korlátozottságára vonatkozókat), a szakértői javaslatokat intézkedési tervvé csiszoló munkacsoportokat állított fel, aminek nyomán 2007 júniusára megszületettek a bizottság ajánlásaira adott bankszövetségi válaszok. A két dokumentumra építve, határidőkkel ellátott előterjesztés került a kormány elé, amely a kormányzati intézkedések mellett a bankok önszabályozás keretében

megvalósítani vállalt feladatait is tartalmazta. A végrehajtás azonban bekerült az államigazgatás útvesztőjébe.

A jogszabály-előkészítő munkálatok csak 2009 tavaszára gyorsultak fel, ekkor viszont a válság hatására lényegesen kedvezőtlenebb társadalmi közegben. A Hpt. módosítására vonatkozó, az egyoldalú szerződés módosítás feltételeit megszabó, konkrét ok-listát tartalmazó javaslat a bankokat olyan „dacreakcióra” készítette, amely viszont az adott helyzetben már egyre nehezebb helyzetbe kerülő, magát kiszolgáltatottnak érző lakosság felzúdulását váltotta ki. A júliusban született megállapodás szerint a bankok két hónapig kizárólag a PSZÁF előzetes engedélye alapján változtathatják meg az általános szerződési feltételeiket, cserében a kormány módosítja a bankok által kritizált törvényt, és a Bankszövetséggel együttműködve a hitelezési feltételek változtatásának módját is szabályozó magatartási kódexet készítenek.

Szeptember közepén megszületett a lakosságot hitelező szervezetek ügyfelekkel szembeni tisztességes magatartását szabályozó kódex. Ennek jogi alapját a fogyasztókkal szembeni tisztességtelen kereskedelmi gyakorlat tilalmáról szóló 2008. évi XLVII. törvény rakta le a *magatartási kódex* fogalmának bevezetésével: ez „olyan – piaci önszabályozás keretében létrehozott – megállapodás vagy szabály együttes, amely (...) követendő magatartási szabályokat határoz meg azon vállalkozások számára, amelyek a kódexet magukra nézve kötelezőnek ismerik el”.

13 jelentős bank azonnal csatlakozott a kódexhez, novemberig pedig száznál is több pénzügyi szolgáltató (gyakorlatilag az összes kereskedelmi és jelzáloghitel-bank, valamint takaré- és hitelszövetkezet, és jó néhány egyéb pénzügyi vállalkozás) írta alá a csatlakozó nyilatkozatot. A dokumentumot aláíró hitelezők vállalják, hogy ügyfeleikkel szembeni magatartásukban és belső üzletmenetükben érvényesítik a kódex előírásait. Közülük meglátásom szerint a legfontosabbak azok, amelyek a *felelős hitelezés* normáit rögzítik. Mindenekelőtt azt, hogy a hiteldöntéseket az ügyfelek teherviselő képessége alapján hozzák meg, és jövedelemvizsgálat nélkül csak korlátozottan nyújtanak hitelt.

A felelős hitelezést erősítik a termékek és szolgáltatások átlátható feltételei, a korrekt és teljes körű tájékoztatás, a kockázatok bemutatása – ezek a normák is helyet kaptak a kódexben. A szerződéskötés előtti hitelezői magatartás általános elvei is az ügyfelek eligazodását, a felelős hitelfelvételhez elengedhetetlen tájékozottságát segítik. Külön fejezet foglalkozik a szerződési feltételek egyoldalú módosításának kényes kérdéskörével. A kódexet aláíró hitelezők vállalják, hogy ennek módszereit (a Felügyelet számára megismerhető) árazási elvekben rögzítik, a módosításra lehetőséget adó ok-listát pedig nyilvánosságra hozzák. A lehetséges okok körét maga a kódex is tartalmazza, az aláíró pénzügyintézetek ehhez tartják magukat. Fontos, hogy a kódex megfogalmazza a szimmetria elvét, vagyis a csatlakozók a felsorolt okok alapján az ügyfél *javára* is kötelesek módosítani a szerződési feltételeket.

A kódex a fizetési nehézségekkel küzdő ügyfelekkel való bánásmódról is kitér: az aláírók vállalják, hogy áthidaló módszereket dolgoznak ki, ezekről – alternatívát is kínálva – korrekten tájékoztatják ügyfeleiket, és lehetőséget adnak a devizahitelek devizában való egyösszegű törlesztésére. Külön fejezet foglalkozik a végrehajtási eljárás előtt és alatt alkalmazandó felelős hitelezői magatartással.

A magatartási kódex erejét növeli, hogy az októberben a parlamentnek benyújtott pénzügyi törvénycsomag elfogadásával a Hpt. módosítására is sor kerül, amelyben a magatartási kódexet

körülölelő jogszabályok is helyet kaptak, és a felügyelet státusának és szankcionálási lehetőségeinek erősítésére is sor kerül. Az előbbi körbe tartozik az egyoldalú szerződés módosítás törvényi passzusainak átírása. A nagyobb ügyfélbiztonság kedvéért törvényerőre emelkednek a kódex fontosabb előírásai (pl. szimmetria elve, ok-lista, tájékoztatási kötelezettségek), bekerül a hitelintézeti törvénybe, hogy az egyoldalú módosítás előtt 60 napig az ügyfél díjmentesen felmondhatja a szerződést (pl. hitelét átviheti más bankhoz), rögzítik a Felügyelet jogát a kódexben vállaltak ellenőrzésére.

Ezzel egyidejűleg megszületett a *fogyasztói hitelről szóló*, az Európai Unió irányelvét átültető törvény is, amely rögzíti az előtörlesztés jogát és maximálja annak díját. Megerősödnek a Felügyelet fogyasztóvédelmi feladatai, a jogsértések esetén hatósági jogkörben járhat el, az intézményekre kiszabható bírságok plafonja pedig kétmilliárd forintra emelkedik, ami már a nagyobb bankok számára is kellően elrettentő erővel bírhat. Ha alkotmánymódosításra is lehetőség lesz, akkor rendeletalkotási jogosítványt is kaphat a PSZÁF.

A magatartási kódex és a számos lényeges ponton módosuló jogszabályi környezet új, a korábnál kedvezőtlenebb feltételeket teremt a bankok számára: a jövőben a lakossági ügyfelek érdekeit jobban szem előtt tartó magatartásra, nagyobb előrelátásra, és felelősebb hitelezési gyakorlatra kényszerülnek. A bankok ügyfélkapcsolati magatartását szigorúbban szabályozó előírások kétségkívül *rontják a banki profitteremtés lehetőségeit, hiszen számos kööttség megnehezíti, hogy utólagosan érvényesítsék áraikban a megváltozó feltételek kedvezőtlen hatásait*. Ezzel számolni kell mind a termékárazás kialakítása, mind az üzleti tervek készítése során

Az MNB-ben is megszülettek azok a javaslatok, amelyek a hitelezést, és azon belül különösen a devizahitelezést kívánják kordában tartani a *hitel/fedezet (LTV) és a törlesztés/jövedelem (PTI) arányok plafonjainak jogszabályi előírásával*. Az ötlet jókora késéssel jött napvilágra, hiszen ilyen korlátozásnak leginkább 2006-2007-ben lett volna jogosultsága, amikor az ország stabilitását, a külső egyensúlyt már nem a költségvetés eladósodása, hanem a magánszektorban, főként a háztartásoknál kialakult hitelboom veszélyeztette. Most azonban a jövőbeli hitelboom és főként a fedezetlen lakossági devizapozíciók újbóli felépülésének a megakadályozása az MNB célja.

Az MNB felelős hitelezésre vonatkozó javaslatának összefoglalása

Hitel típusa	Deviza	MNB javaslata		
		havi nettó 250 ezer Ft jövedelemig*:	havi nettó 500 ezer Ft jövedelemig*:	havi nettó 500 ezer Ft jövedelemtől*:
Minden háztartási hitel esetén max. törlesztés-jövedelem arány	Forint	30 százalék	40 százalék	50 százalék
	Euro	23 százalék	31 százalék	38 százalék
	Egyéb deviza	15 százalék	20 százalék	25 százalék
Háztartási jelzáloghitel esetén max. hitel-fedezetetarány	Forint	70 százalék		
	Euro	54 százalék		
	Egyéb deviza	35 százalék		
Gépjárművásárlás finanszírozása esetén max. hitel-fedezetetarány	Forint	80 százalék		
	Euro	62 százalék		
	Egyéb deviza	40 százalék		
Gépjárművásárlást finanszírozó hitel és lízing esetén a futamidő maximalizálása 5 évben				

2009. október 5-én közzétett javaslat. *A jövedelmi korlát a háztartás egészére vonatkozik (több kereső esetén a jövedelmek összeadódnak)

A jegybanki tervek szerint a forintalapú jelzáloghiteleknél a piaci érték alapján 70 százalékos maximális LTV arány lenne elfogadható, miközben a forintalapú gépjármű-finanszírozásnál 80 százalékos maximális LTV arányt vár el az MNB (maximálisan 5 éves futamidő mellett), ami nehezen indokolható eltérés. A devizahiteleknél sokkal szigorúbb korlátot javasol a jegybank: az eurónál 54, ill. 62%-os LTV-plafont, az egyéb devizákat pedig egy 0,5-ös szorzó alkalmazásával lényegében kitörölné a banki gyakorlatból. A tervezetben szereplő konkrét feltételek azonban már az euróhitelek esetében is olyan mértékben korlátoznák a hitelezést, hogy gyakorlatilag az is ellehetetlenülne, illetve kioltaná a kisebb THM miatti előnyt.

200 ezer forintos nettó jövedelem esetén például alig több mint 5 millió forintot lehetne felvenni, de ehhez is csaknem 10 millió forintos jelzálog-fedezetet kellene felmutatni. 15 millió forintos hitelt még a 400 ezer forintos havi jövedelemmel rendelkezők sem tudnának felvenni, ráadásul már csaknem 30 millió forintos fedezetre lenne szükségük.

A svájci frankban történő hitelezést pedig lényegében már ellehetetleníti a javaslat, és ez elsősorban a 15-25%-ban maximált törlesztés/jövedelem arány miatt van így, ami euróhitel esetében még 23-38%. Ráadásul az LTV-követelmény is sokkal szigorúbb itt, 35% ugyanis az euróhitel 54 és a forint hitel 70 százalékával szemben. Mindez azt jelenti, hogy 10 millió forintos frankhitelt csak körülbelül 400 ezer forintos jövedelem fölött lehetne felvenni, de csak majdnem 30 millió forintos fedezet mellett.

Az MNB javaslatának a 70%-os LTV-re vonatkozó része ésszerűnek és megvalósíthatónak látszik, az euróhitelezés esetében azonban megítélésünk szerint túl szigorúra a limit. Nagyobb a baj a PTI-plafonnal, amely a hazai viszonyok között nem életszerű, és pozitív adólista hiányában a funkcióját sem képes elérni, hiszen éppen a fogyasztási jellegű hiteleknél nem tudná meggátolni a túlzott eladósodást.

A legnagyobb problémát azonban abban látjuk, hogy az MNB eddig is korlátozottan anticiklikus magatartása ezzel a lépéssel *határozottan prociklikussá válna*. A hitelezési feltételek durva szigorítására ugyanis éppen akkor kerülne sor, amikor a bankok – természetüknél fogva – prociklikus magatartása miatt, a recesszió körülményei között amúgy is csökkent a hitelkínálat, és azon belül a devizahitelezés is, miközben a kedvezőtlen jövedelmi helyzet és kilátások miatt a hitelkereslet is jelentősen visszaesett. Márpedig Magyarországon, ahol a korábbi hiteltelen gazdaságpolitika és súlyos egyensúlyi problémák miatt kialakult befektetői bizalmatlanság miatt a fiskális politika sem válhat anticiklikussá, különösen fontos, hogy a jegybanki politika ne váljon prociklikussá, mert azzal tovább mélyíti a recessziót és megnehezíti a válságból való kilábalást.

Végül megemlítünk egy, a már kihelyezett hitelek újrastrukturálásához nyújtott kormányzati segítséget, amely – az előző intézkedéssel szemben – anticiklikus jellegű, hiszen javítja az ügyfelek hitel-visszafizetési képességét, ugyanakkor lehetőséget ad a bankoknak arra, hogy csökkentsék a hitelezési veszteségek fedezésére elkülönített céltartalékot. A bankrendszer a veszteségek elkerülése vagy elnyújtása érdekében önérdékből is gyakran újrastrukturálja a hitelportfoliókat és erősíti a „work-out” tevékenységet, különösen a háztartási hitelek esetén. Ezt a folyamatot támogatja egy új törvény és annak végrehajtási rendelete is, ami lehetővé teszi, hogy *állami garancia mellett áthidaló kölcsönt nyújtsanak a bankok nehéz helyzetbe került, jelzáloghitelekkel rendelkező adósok számára*. A hitelek újrastrukturálása csökkenti az ügyfelek havi adósságszolgálati költségét, így gyakran elkerülhetővé válhat a nemteljesítés. A hitelek újrastrukturálásával a bankok képesek javítani a számvitelileg kimutatott nem teljesítő portfólió nagyságát, így csökkenthető a jövőbeli várható veszteségek fedezésére elkülönített céltartalék, ami miatt a válság időszakában is növelheti a hitelezési képességet.

4.1.2. Várható szabályozási-felügyeleti változások az uniós törekvések fényében

Mint korábban szó volt róla, még nem lehet pontosan tudni, hogy milyen módon alakulnak át a bankszektor működési feltételeit körülbástyázó szabályozók, és milyen mértékben teremtenek az eddigieknél kedvezőtlenebb feltételeket a piaci szereplők számára.

Mindenesetre az októberben az Országgyűlésnek betervezett pénzügyi törvénycsomag tartalmazza azokat a törvénymódosítási javaslatokat, amelyek az európai változásokkal összhangban *erősítik a mikro- és makroprudenciális felügyelet közötti koordinációt, és mind a PSZÁF-ot, mind az MNB-t hatékonyabb eszközökkel ruházza fel*. A pénzügyi válság kezelésében előforduló súrlódások, a felügyeleti döntéshozatali mechanizmus körülményessége, valamint a Felügyelet elégtelen eszköztára késztették arra a kormányt, hogy újragondolja a felügyeleti keretrendszert.

A PSZÁF megerősítését, hatékonyabbá tételét szolgálja, hogy a kormányzattól való függetlensége erősödik, mivel kormányhivatal helyett státusza közvetlenül az Országgyűlés alá tartozó autonóm államigazgatási szerv lesz. A Felügyeleti Tanács vezette testületi irányítást felváltja a gyorsabb reagálású működésre módot adó egyszemélyi, elnöki vezetés. Fontos változás, hogy a PSZÁF maga is kiadhat majd kötelező erejű rendelkezéseket, ami egyrészt erősíti a Felügyelet ráhatását a piaci szereplők prudens működésére, másrészt pedig rugalmasabbá teheti a szabályozói reakciókat a felépülő kockázatokra.

A törvényjavaslat másik vonulata a PSZÁF, az MNB és a PM pénzügyi felügyeletben, illetve szabályozásban betöltött funkcióját is egyértelművé teszi. Az új rendszerben a Felügyelet továbbra is az intézmények egyedi stabilitására, prudens működésére valamint az egyes szektorokat fenyegető

tevékenységekre, kockázatok feltárására és mérséklésére összpontosítana. A pénzügyi rendszer egészének stabilitását fenyegető kockázatok azonosításában a jegybanké lenne a fő felelősség. A két hatóság szorosabb együttműködése intézményesül, formalizálódik. A PSZÁF stratégiai irányítására létrejövő új testületben, a Pénzügyi Stabilitási Tanácsban (PST) ugyanis az MNB is képviseletet kapna, ezáltal a jegybank makroprudenciális szempontjai is erőteljesebben érvényesülhetnek a Felügyelet tevékenységében, így például az ellenőrzési célterületek meghatározásában vagy a PSZÁF által kiadott ajánlások tartalmában. A hattagú testületben a PSZÁF és az MNB által delegált 2-2 képviselő mellett szintén két fővel képviselteti magát a Pénzügyminisztérium is.

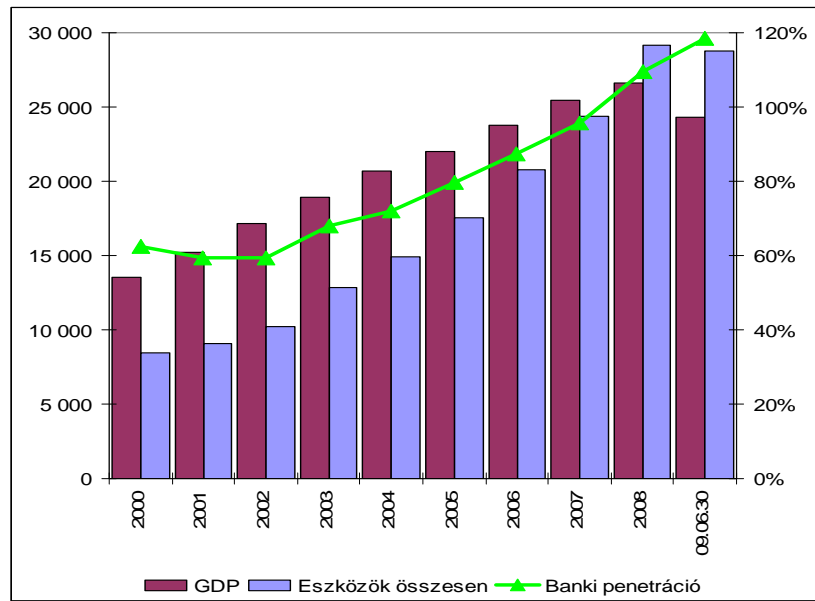
A rendszerkockázatok gyors felépülésének megakadályozása érdekében a törvényjavaslat az MNB-nek is új jogköröket biztosítana, valamint formalizálja a jegybank szerepét a rendszerkockázatok azonosításában, elemzésében. Az MNB két fő területen kapna addicionális eszközöket. Ha a makroprudenciális elemzések azt mutatják, hogy a kockázatok gyors ütemben épülnek fel, akkor az MNB közvetlenül is beavatkozhat, és egyes tevékenységeket vagy termékeket meghatározott időre (legfeljebb 120 napra) korlátozhat, tilthat vagy feltételekhez köthet. A MNB jogszabályalkotás-kezdemenyezésre vonatkozó jogkörei ugyancsak erősödnek. A tervezet alapján ugyanis, ha a jegybank a pénzügyi stabilitás érdekében jogszabály-alkotási javaslatot tesz majd a kormánynak vagy a Felügyeletnek, akkor azoknak – hasonlóan a fent említett Európai Rendszerkockázati Tanács ajánlásaihoz – részletesen indokolniuk kell, ha nem fogadják el azt.

4.2. A piac terjedelmét meghatározó tényezők; üzletági és ügyfélkörü növekedések és összehúzóások

A magyar bankrendszer 2002-ig a GDP-vel közel arányosan növekedett, a banki penetráció az 50-60%-os sávban mozgott.⁵¹⁵ Ezt követően a bankrendszer növekedése felgyorsult és rendszeresen meghaladta a GDP növekedését. A GDP 2008. évi jelentős lassulása és 2009. első félévi nominális visszaesése (amellyel a bankrendszer eszközeinek visszaesése is együtt járt) eredményeként 2009. június végén a bankrendszer penetrációja megközelítette a 120%-ot, ami közép európai mértékben is magasnak számít.

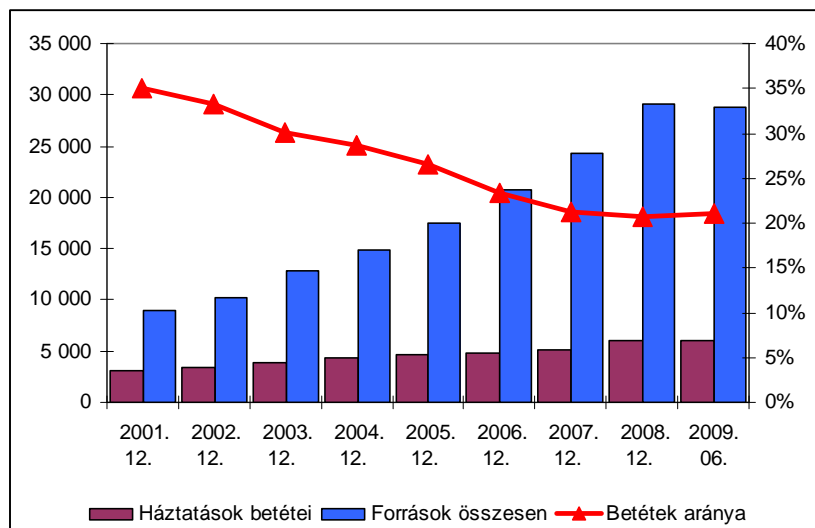
⁵¹⁵ Részvénytársasági formában működő bankok (a táblázatok forrása a PSZÁF jelentései)

A banki penetráció alakulása

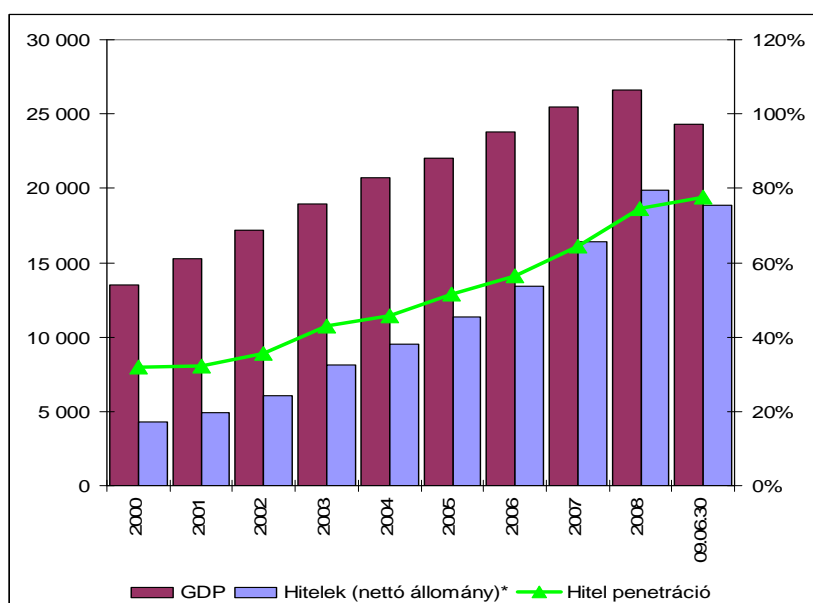
A magyar bankpiac növekedését a lakáshitelezés 2002. évi változásáig forrás oldal adta. A bankrendszer mérlegét elsősorban a lakossági megtakarítások alakulása befolyásolta, hitelezési tevékenység elsősorban a vállalkozások irányába folyt. A mérlegfőösszeg növekedését ezután az eszközoldal generálta, amivel a források, elsősorban a lakossági források nem tartottak lépést, így a részesedésük az összes forrásban 20%-ra esett.

Lakossági betétek és részesedésük az összes forrásban

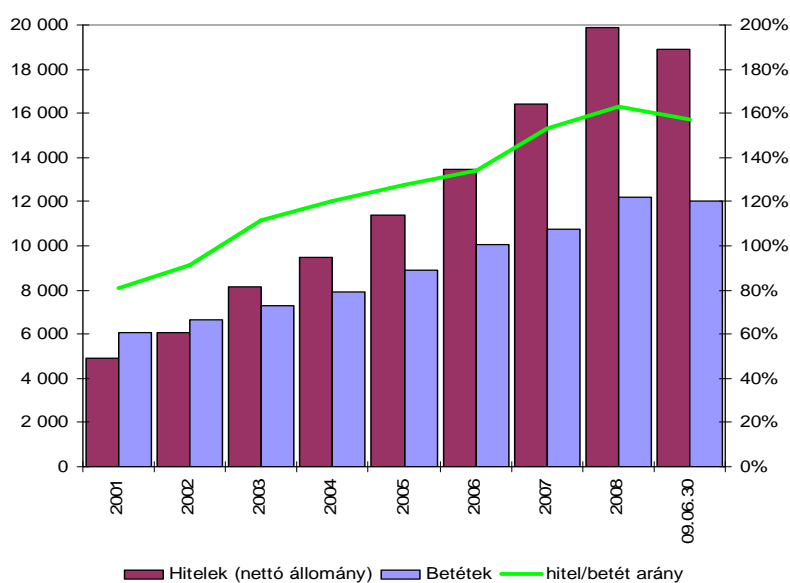
A bankrendszer hiteleinek elsősorban a lakossági üzletágban gyorsuló, és nagyrészt devizában denominált, hitelezés növekedése adta a dinamikáját, így 2003 vége és 2009 közepe között a hitelpenetráció gyors ütemben közel a GDP 80%-ára növekedett, azaz közel megduplázódott.

A bankrendszer hitelpenetrációja

A hitelpenetráció ugyanezen időszakban 40% körül volt, ami a bankrendszer hitel betét arányát alacsony szinten tartotta.

A bankrendszer hitel-betét aránya

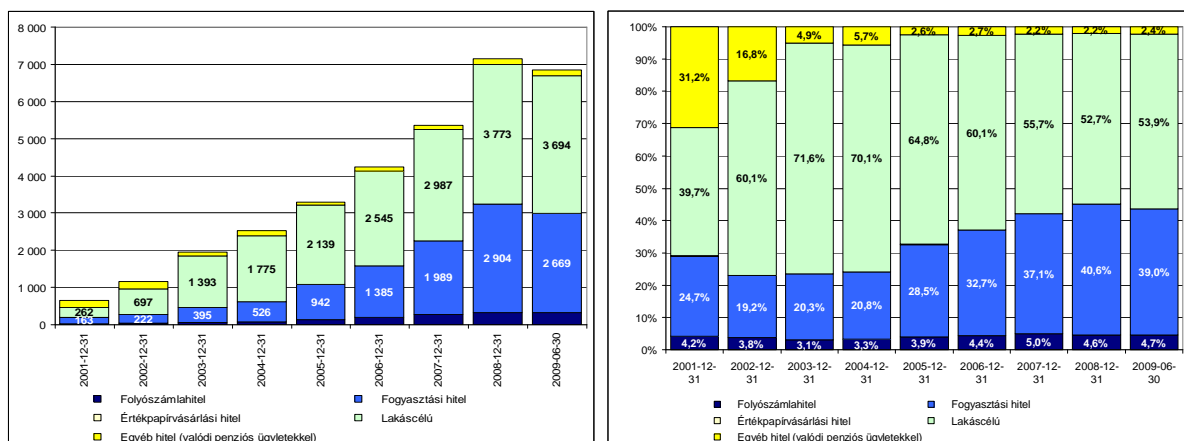

A lakossági hitelek, ezen belül a forintban denominált (elsősorban támogatott) lakáshitelek 2004 végéig dinamikusan növekedtek, ekkor azonban a támogatási rendszer változása kombinálva a magas forintkamatokkal új lehetőséget nyitott a magyar bankrendszer számára, amit az azonnal kihasznált. Ez a lehetőség a korábban támogatott hitelek kamatszintjének reprodukálása volt deviza, elsősorban CHF hitelezéssel. Ez azonban elsősorban a külföldi bankok hazai leányainak kedvezett, egyrészt mert jelzálogbank hiányában az FHB-val működtek együtt, amely alacsonyabb jövedelmezőségű volt, mint a saját forrású hitelezés, másrészt ezek a bankok szinte korlátlan mértékben jutottak anyabankjaikon

keresztül devizaforráshoz, míg a főleg forintban és támogatott lakáshitelezésben erős OTP-re ez nem volt jellemző.

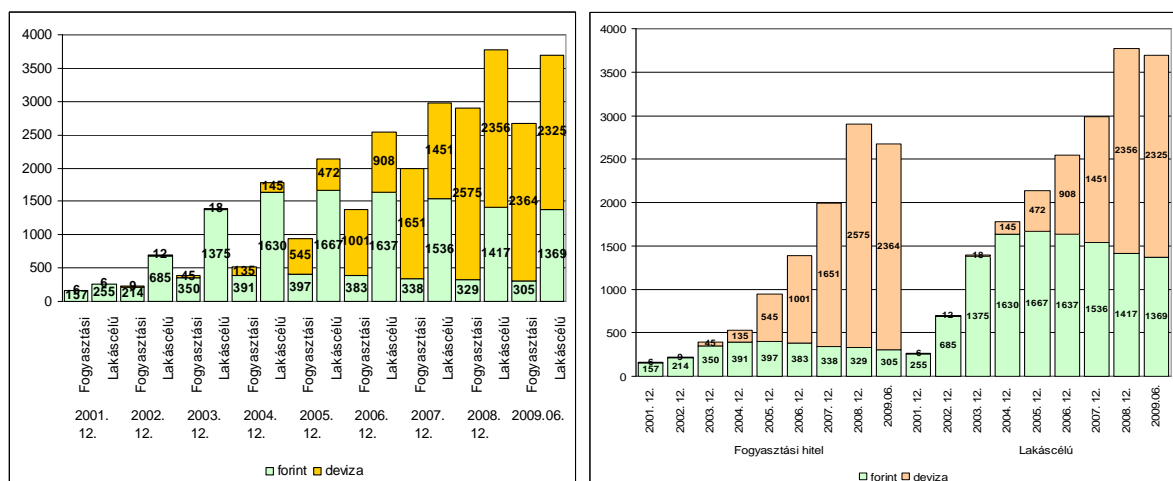
A devizahitelezés a támogatás hiányában lelassuló növekedésű lakáshitelezésnek új dinamizmust adott. 2005-ben a bankok kiterjesztették a deviza alapú hitelezést a fogyasztási hitelekre, amelyek közül a jelzálog alapú vagy másképpen ingatlan fedezetű fogyasztási hitelezés volt a legsikeresebb, mivel találkozott a magyar lakosság dinamikusan, és a valós gazdasági helyzetétől elszakadó, fogyasztási éhségével és hasonlóan a lakáshitelezéshez alacsony kamatot és kockázatot sugallt. A válság kezdetére ez a két hitelfajta dominálta a bankok lakossági hitelezését.

Lakossági hitelek alakulása és összetétele

A hitelezési folyamatra jellemzőbb, ha a két lényeges hitelfajta, a lakás és fogyasztási hitelek deviza-összetételét vizsgáljuk.

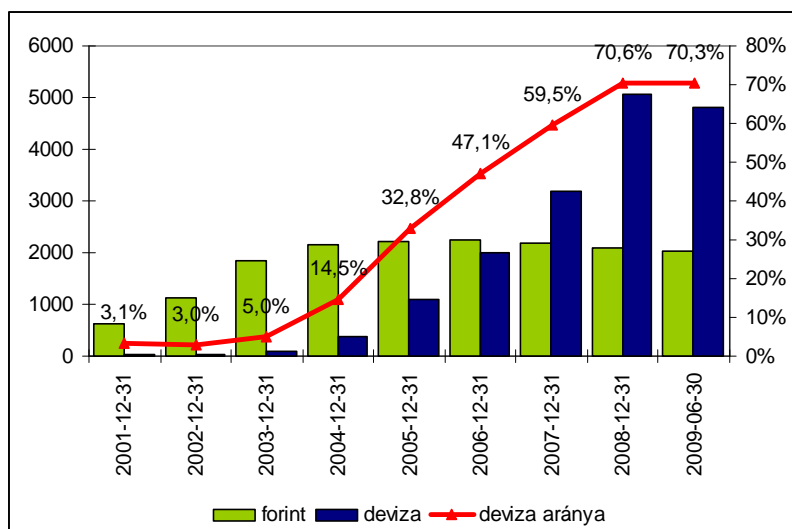
Egyes lakossági hitelek deviza-összetétele

A fogyasztási hitelezést lényegében a deviza dominálta, míg a lakáshitelezésben a devizahitelezés beindítását követően az új hitelek szinte kizárólag devizában kötöttek, így a deviza a válságra meghaladta a teljes állomány felét.

Összességében a lakossági hitelezésben a forinthitel állománya 2004 vége óta stagnált, növekedés, mégpedig dinamikus növekedés a devizahitelezésben volt.

Lakossági hitelek deviza-összetétele

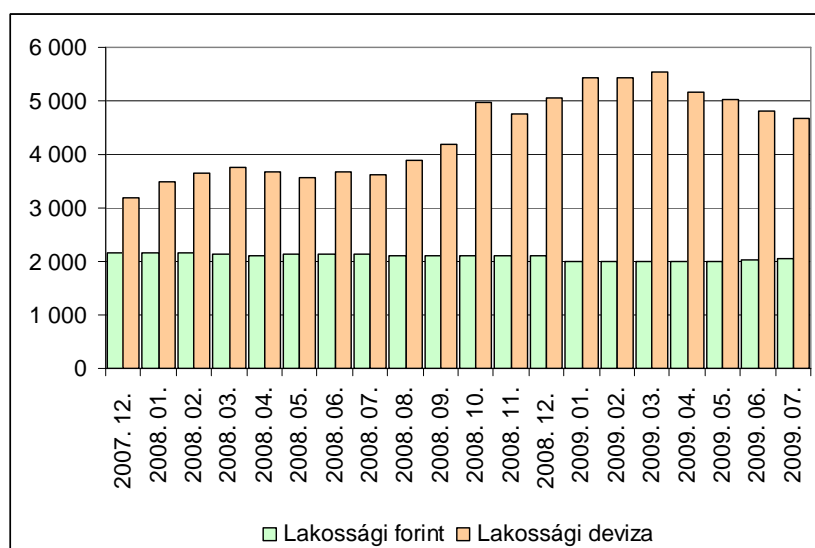
Említésre méltó, hogy a lakosság hiteleinek teljes volumene, ezen belül a devizakockázatú fogyasztási típusú hitelek jelentősen meghaladták azt, amit a bankrendszer mutatott, hiszen a lakosság a pénzügyi szolgáltatókkal szemben is jelentősen eladósodott. Itt elsősorban az autóvásárlási hitelezés (hitel, lízing) és az alternatív lakáshitelezés (életjáradék, lízing stb.) érdemel említést. Az ilyen típusú lakossági hitelezés is a bankok kockázatát növelte, mivel a finanszírozás formája a legtöbb esetben leányvállalati hitelezésnek az anyabankok közvetlen hitelnyújtása.

	Hitelállomány		Devizahitelek		Deviza
	Md Ft	Megoszlás	Md Ft	Megoszlás	részarány
MNB háztartások	10 474,7	100,0%	7 406,0	100,0%	70,7%
PSZÁF hitelintézetek	7 726,4	73,8%	5 519,8	74,5%	71,4%
Nem Hitelintézetek	2 748,3	26,2%	1 886,2	25,5%	68,6%

Míg a lakosság teljes hiteltartozása az MNB adatai alapján 2009. március végén 10.474,6 Md Ft volt, addig a hitelintézetek a lakossági hitel eszközeinek összege a PSZAF adatai alapján 7.726,4 Md Ft volt, azaz a lakosság eladósodásának 26,2%-a (2.748,3 Md Ft) nem a hitelintézeti rendszer felé állt fenn. Ebből 400 milliárd forint forintban és 1.511 Md Ft devizában denominált hitelt az egyéb pénzügyi közvetítők nyújtottak.

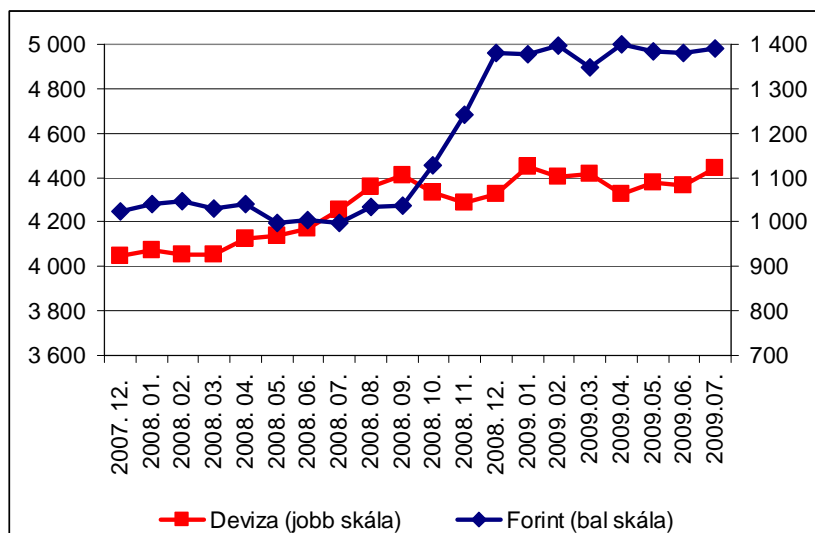
A lakosság devizában történő eladósodása a válság kitörése után sem lassult le, a trend megfordulására a 2009. márciusi mélypontig kellett várni.

Lakossági hitelek alakulása 2007. december – 2009. július (Md forint)

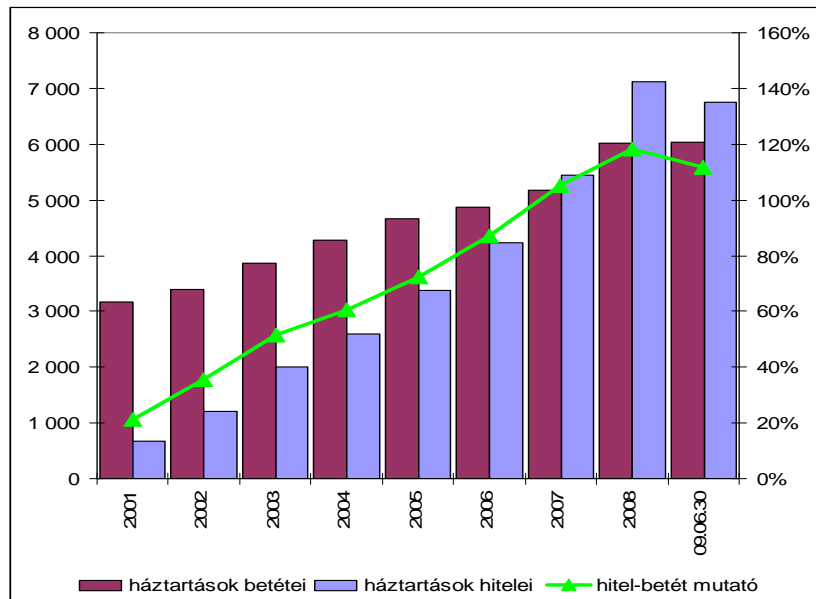
A lakossági betétek ugyanakkor azonnal reagáltak a Lehmann válságra, és – elsősorban a befektetési alapokból – jelentős mértékű forintbetét-beáramlás történt már 2008 augusztusa után. A devizabetétek ugyanakkor az árfolyamváltozás hatását leszámítva lényegében változatlanok maradtak, anekdotikus adatok alapján ugyanakkor jelentős volumenű (egyes hírek szerint 400 millió €) devizabetét áramlott Ausztriába, ahol a betétek titkossága még fennmaradt.

Háztartások betéeteinek alakulása 2007. december-2009. július (Md Ft)

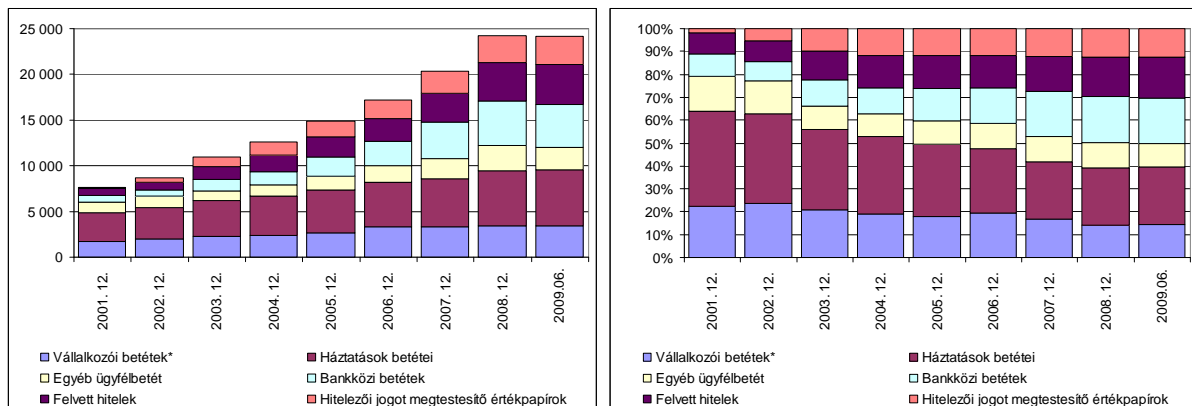
A fenti folyamatok eredményeként a lakosság hitel/betét aránya, azaz eladósodása meghaladta a 100%-ot, ami az ország makrogazdasági helyzetét figyelembe véve rendkívüli kockázatvállalás mind a lakosság, mind a bankok részéről. A válság hatására, a betétek növekedése és a hitelezés lelassulása eredményeként 2009-ben a mutató csökkenésnek indult, de szintje még mindig magas és kockázatos.

A háztartások hitelei, betétei (Md Ft és %)

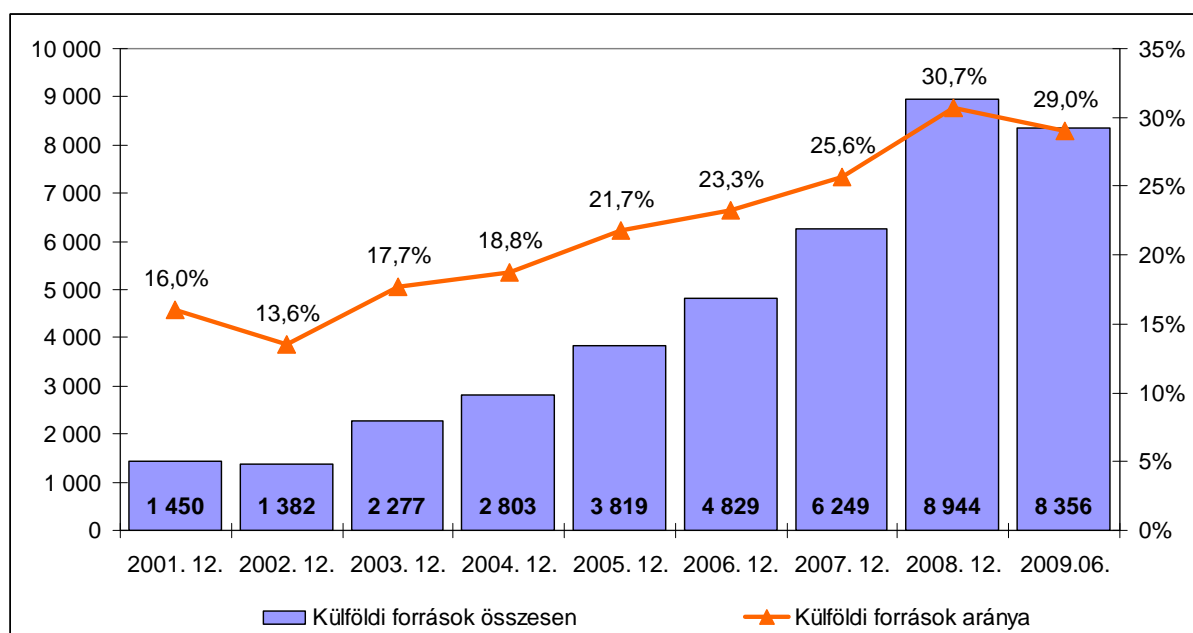
A bankrendszer betéteiben az állományok növekedése mellett a hagyományos ügyfélbetétek aránya 2009-re 50%-ra csökkent, eközben jelentősen növekedett a piaci típusú betétek, illetve finanszírozás aránya.

A bankrendszer betéteinek alakulása (Md Ft és %)

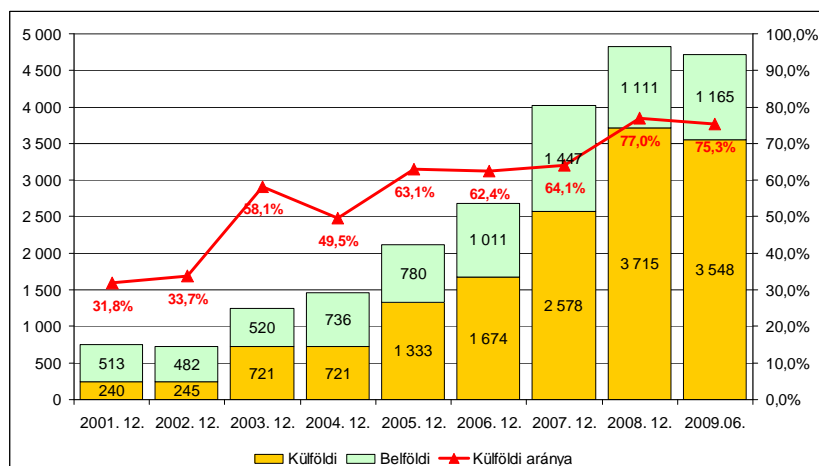
A betétek részarányának csökkenése mellett a bankrendszer forrásainak átalakulásának másik jellemzője a külföldi források részarányának növekedése volt. 2002 végéig nem volt számottevő külső finanszírozás, annak ellenére, hogy már ekkorra kialakult a bankrendszer jelenlegi – lényegében változatlan – külföldi tulajdonlásának aránya. Ezt követően azonban mind a volumen, mind a részarány gyors növekedésnek indult, amit csak a pénzügyi válság kitörése fordított meg, azt is kényszerből, hiszen a magyar bankok legtöbb külföldi anyaintézménye likviditási és forrászerzési nehézségekkel küzdött a bankközi kapcsolatok és a tőkepiaci finanszírozás összeomlását követően.

A bankrendszer külső forrásai és részesedésük (Md Ft)

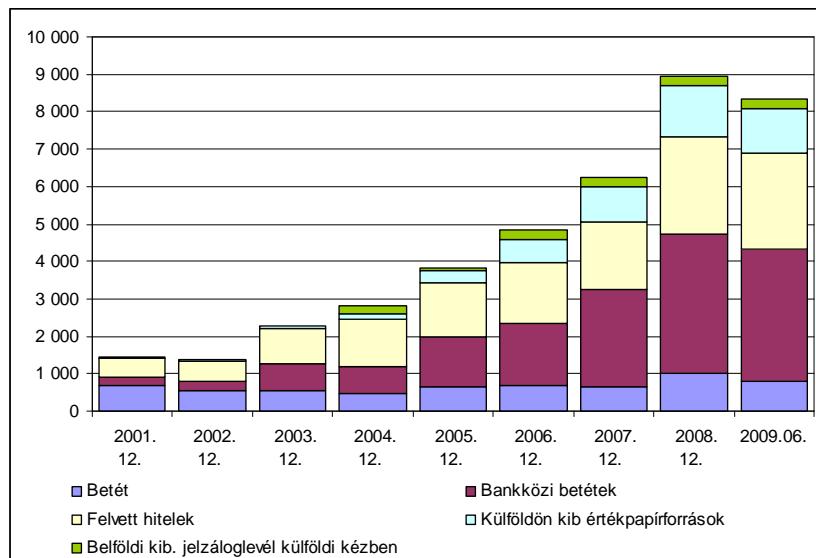
A bankközi betétek, mint forrástétel összegének és származásának alakulását mutatja az alábbi ábra. 2002 és 2008 vége között a belföldi bankközi betétek közel 2,5-szeresére, a külföldről származóan pedig közel 14,5-szeresére nőttek.

Belföldi és külföldi bankközi betétek megoszlása (Md Ft és %)

A külföldi forrásokban a legnagyobb szerepet játszó bankközi betétek mellett számottevő volument és növekedést értek el a külföldön kibocsátott értékpapírok, elsősorban az OTP és az FHB jelzáloglevelei, illetve az OTP által a hitelezés forrásának biztosítására beindított EMTN programja miatt. A külföldi bankoktól felvett hitelek – a bankközi betét alternatívája – volumene hasonlóan növekedett

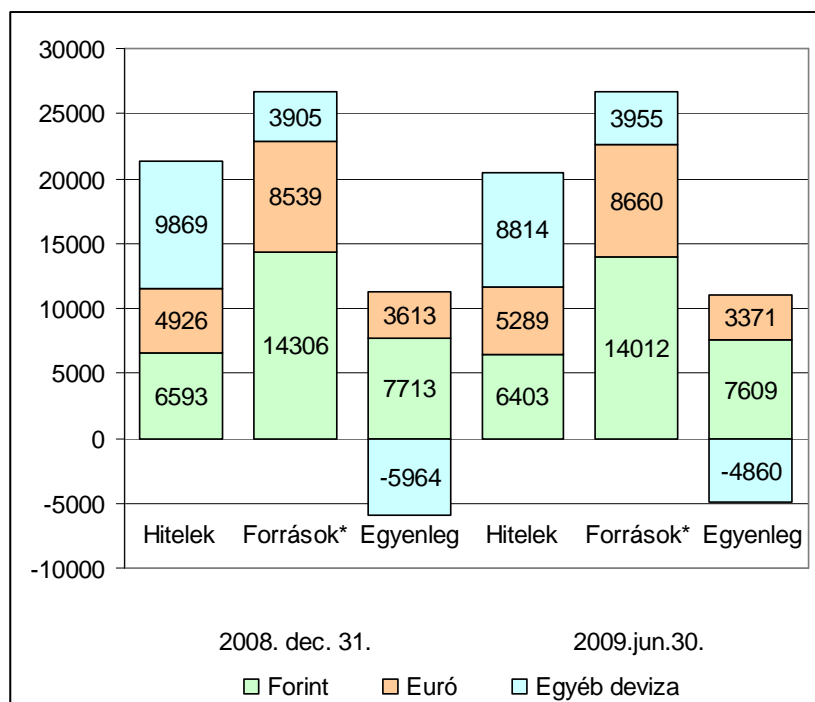
Külföldi források szerkezete (Md Ft)

Látható tehát, hogy a bankrendszer 2002 és 2008 vége közötti gyors növekedését elsősorban a lakossági hitelezés felfutása és a devizóban denominált hitelek sikere okozta. Ez ugyanakkor jelentős feszültségeket is generált a bankrendszerben

- A bankrendszer hitel/betét mutatója, ezen belül a lakosság ugyanezen mutatója gyors ütemben, 100% fölé növekedett, és magas eladósodottságot mutatott, amit a makrogazdasági helyzet nem támasztott alá. Emiatt a hitelezést már nem tudta finanszírozni a betétgyűjtés, így piaci típusú devizaforrások (hitelfelvétel, kötvénykibocsátás, deviza-swap stb.) bevonására volt szükség, elsősorban devizóban.
- A bankrendszer jelentős mértékben külső forrásokra szorult, elsősorban devizóban, ami komoly devizális mismatch-et okozott elsősorban svájci frankban, amely a hitelezés legkedveltebb devizája volt. A válság hatására ez a mismatch valamelyest csökkent, CHF-ben azonban rendkívüli intézkedésekre kényszerítette a bankokat.

Hitelintézeti rendszer deviza-megfelelése (Md Ft)

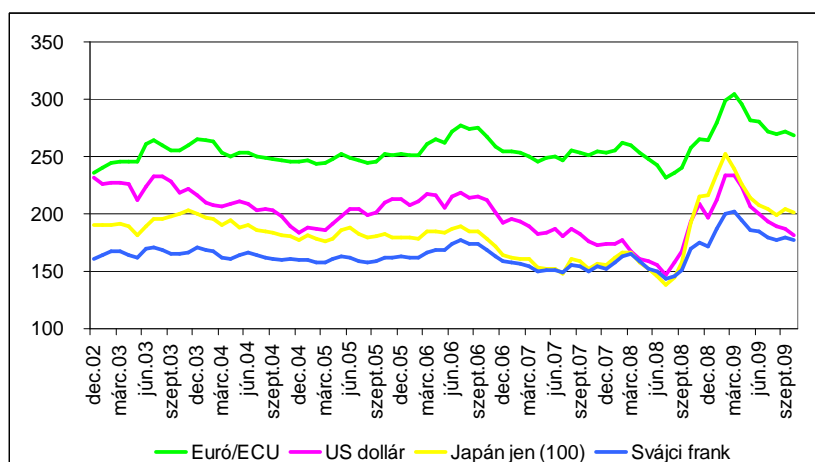

*Betétek, monetáris pénzügyi intézményektől származó betétek, felvett hitelek, saját kibocsátású, hitelviszonyt megtestesítő értékpapírok

	2008. dec. 31.			2009. jún. 30.			változás		
	Hitelek	Források*	Egyenleg	Hitelek	Források*	Egyenleg	Hitelek	Források*	Egyenleg
Forint	6 593	14 306	7 713	6 403	14 012	7 609	-2,9%	-2,0%	-1,3%
Euró	4 926	8 539	3 613	5 289	8 660	3 371	7,4%	1,4%	-6,7%
Egyéb deviza	9 869	3 905	-5 964	8 814	3 955	-4 860	-10,7%	1,3%	-18,5%
	21 388	26 749	5 361	20 506	26 627	6 121	-4,1%	-0,5%	14,2%

- Mivel a hitelezés hosszú lejáratú, a források zöme pedig rövid, esetleg középlejáratú volt, komoly lejáratú mismatch alakult ki, amely előrevetítette a refinanszírozás nehézségét, amennyiben a magyar makrogazdasági vagy a nemzetközi pénzügyi helyzet miatt, illetve bármilyen racionális vagy irracionális okból a befektetők/anyabankok visszafogják magyar kitétségüket.
- A magas marzsot biztosító (és látszólag végtelenségig finanszírozható), a lakosság körében rendkívül népszerű és keresett devizahitelekért folytatott versenyben a bankok folyamatosan lazítottak a hitel/érték arány (LTV) követelményeken, a hitelképességi vizsgálat szigorúságán stb. és olyanoknak is adtak tömegesen hitelt, akiknél nem voltak igazán meggyőződve arról, hogy a visszafizetésre komoly esély van.
- Mivel a hitelfelvétel zöme devizában denominált, a stabil forint ellenére komoly látens devizális árfolyamkockázat alakult ki, amit nem csökkentett az sem, hogy az árfolyam gyengülésére várhatóan forint kamatemelés következett, hiszen azok, akik csak a stabil árfolyam és az alacsony devizakamatok miatt tudtak hitelt felvenni, valójában hitelképtelenek lettek volna a volatilis körülmények között.

A fontosabb devizák forintárfolyamának alakulása

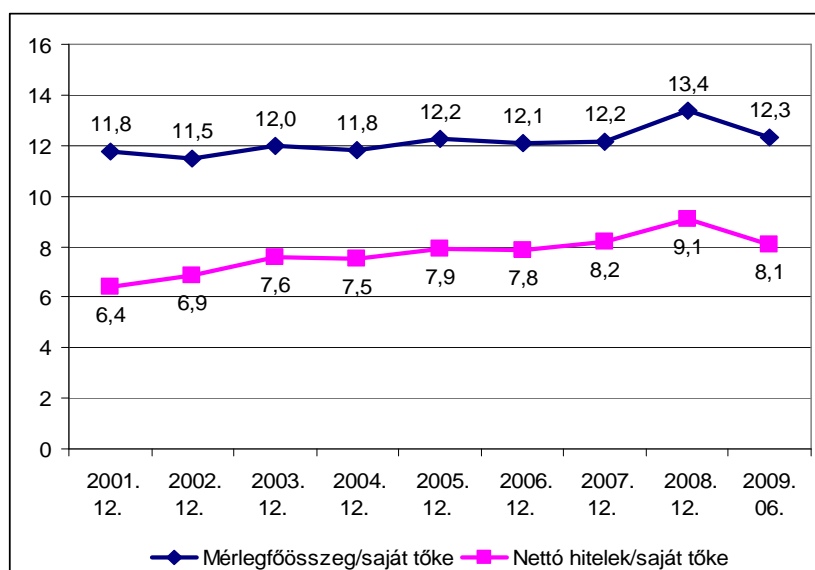

A fontosabb devizák forintárfolyama alakulását jellemző mutatók

	Euró	US dollár	Japán jen (100)	Svájci frank
Maximum	304,36	233,54	252,65	202,12
Minimum	231,95	147,06	137,74	143,28
Maximum - minimum	72,41	86,48	114,91	58,84
Max/min változás	31,2%	58,8%	83,4%	41,1%
Szórás	13,49	20,08	21,61	11,12

Mindezek előrevetítették a hitelezés összeomlásának, és komoly kockázatok, illetve kockázati költségek kialakulásának a lehetőségét, amelyre azonban a bankok nem készültek fel komolyan. A bankok a mérlegfőösszeg növekedését lényegében követték a saját tőke növelésével, de a *hitel/saját tőke áttétel folyamatosan növekedett*. Mivel a saját tőke növekedése szinte kizárólag az adózás utáni eredmény növekedéséből származott, a hitelminőség romlásával együtt járó eredményromlás előrevetítette az áttételek jelentős növekedését a krízis/válság körülményei között.

A bankrendszer tőkeáttételei

A fenti elemzésből és a válság eddigi tapasztalataiból a bankrendszer jövőbeni fejlődésére nézve az alábbi folyamatok várhatók:

- a. A magyar bankrendszer résztvevőinél is várható a nyugati bankrendszerekre jellemző *deleveraging folyamat*, azaz a bankok tőkeáttételének csökkenése. Ez a hitel/saját tőke, illetve a hitel/betét arányok csökkentésében fog testet ölteni. Elérésének módja egyrészt a bankok tőkehelyzetének megerősítése tőkeemeléssel, az eredmény eddiginél nagyobb arányának felhalmozásával, a betétgyűjtés erősítésével és a hitelezés visszafogásával.
- b. A bankrendszer növekedését középtávon a források növekedése fogja meghatározni. Ezen belül is az ügyfélforrások begyűjtése lesz az elsődleges hajtóerő. Mivel a GDP reálnövekedése 2009-ben és 2010-ben valószínűleg negatív lesz, és mivel az infláció mértéke alacsony marad, ezért mind a betétek, mind a hitelek kismértékű nominális növekedése a penetráció szinten tartásához, esetleg növeléséhez elegendő lesz. Nem várható azonban az elmúlt évekre jellemző jelentős mértékkülönbség folytatódása:

A bankrendszer egyes komponensei éves átlagos növekedése

CAGR	GDP folyó áras	Hitelek (nettó állomány)*	Eszközök összesen	Vállalkozói hitelek	Háztartások hitelei
2000-2008	8,8%	21,0%	16,8%	10,7%	42,1%
2000-2009 június	7,2%	18,9%	15,5%	9,7%	38,3%

A háztartási hitelek és betétek éves átlagos növekedése

CAGR	GDP folyó áras	Háztartások hitelei	Háztartások betétei
2001-2008	8,3%	40,0%	9,6%
2001-2009 június	6,4%	35,9%	9,0%

- c. Mivel a vállalatok helyzete a válság miatt meggyengült, itt számottevő rövid távú növekedési kilátás sem a betétgyűjtésben sem a hitelezésben nincs. A vállalatok várhatóan meglevő bankhiteleik, hitelkereteik igénybevételét is visszafogják (amennyiben csökkentett működésüket saját forrásból biztosítani tudják) amíg piacaik és kibocsátásuk növelésére nem látnak reális lehetőséget. Ezzel párhuzamosan a bankok saját forrásból származó hitelezési kedve is igen alacsony szinten marad, vállalatközi ügyfelekkel kapcsolatuk a támogatott hitelek közvetítésére, pénzforgalom lebonyolítására és a kapcsolat mélységének növelésére (ügyfélismeret szerzésére) fog fókuszálni.

Ezt támasztja alá az MNB legfrissebb, *novemberi hitelezési felmérése* is. A bankok válaszai alapján a vállalati hitelek iránti kereslet ugyan az elmúlt negyedévben már némileg növekedett a megelőző időszakhoz képest, de azt megelőzően visszaesést regisztráltak. A növekedés nem

homogén: a rövidlejáratú hitelek iránti kereslet növekedését jelezte a válaszadók közel 60 százaléka, míg a hosszúlejáratú hiteleknél aggregáltan, nettó értelemben mindössze csekély növekedés jelentkezett (10%-os arányban), mivel a néhány intézmény által érzékelt keresletnövekedéssel párhuzamosan néhány intézmény keresletcsökkenést jelzett. A bankok válaszai alapján a forint- és a devizaalapú hiteleknél is nőtt a kereslet, bár a forintalapú konstrukciók iránt valamivel többen érzékelték keresletbővülést (körülbelül 50 százalék), mint a devizahitelek iránt (közel 40 százalék).

A következő féléves időszakban a bankok többsége a kereslet további növekedését várja mind a forintalapú, mind a devizaalapú hitelek esetében, de a hosszúlejáratú hitelek iránti keresletnövekedését várók arányát kiegyenlíti a csökkenést várók aránya, és a várt keresletnövekedés továbbra is a rövidlejáratú hitelekhez fog kötődni. A romló gazdasági környezet, valamint a magasabb banki hitelkamatok, illetve a gyengébb árfolyam miatt emelkedő finanszírozási költségek kétségkívül csökkenthetik a vállalatok hitelkeresletét. A gazdasági recesszió hatására csökkenő készletfinanszírozási igény a forgóeszköz-hitelek keresletét, míg a kapacitás-kihasználtság csökkentése a beruházási hitelekét mérsékli.

- d. *A lakossági üzletágban kialakult betéti verseny még középtávon is fennmarad, mivel ez a hitelezés legbiztosabb forrása, annak ellenére, hogy a verseny miatt jövedelmezősége csökkent, esetleg veszteségessé vált. Ugyanakkor figyelembe véve a kockázati felárakat, az irreálisan magas felárak csökkenése ellenére jelentősen kedvezőbb az ügyfélforrás, mint a piaci. A lakossági betétek válság során tapasztalt növekedése egyéb megtakarítási formákból, elsősorban a befektetési alapokból történt kivonással járt együtt; ez a trend a piac normalizálódásával megfordulhat. Ezért a bankoknak a betétgyűjtési kampányukat az ügyfélkapcsolat megerősítésére és új, az ügyfelek számára érdekes és vonzó termékek kialakítására kell felhasználni, annak érdekében, hogy a kamatok csökkenése, vagy a kampányok elhalványodása után is megtarthassák az amúgy „hozamvadász” ügyfeleiket.*
- e. *Hiteloldalon mind a lakossági, mind a vállalkozói (ide értve az önkormányzatokat is) hitelezési tevékenység lassulásával, a volumenek stagnálásával, enyhe visszaesésével kell számolni mindaddig, amíg a magyar gazdaság el nem éri a legalább 2%-os éves GDP növekedést (2010 második, 2011 első fele). Ezt követően megindulhat a hitelezés, azonban mértéke és diverzifikáltsága csökken, az ügyfelek és egyes ágazatok hitelképessége rendkívül mértékben romlott, és helyreállításához a gazdaság beindulása nem lesz elegendő. Ilyen a fogyasztási hitelezés egyes ágai (pl. gépkocsi-hitelezés, ingatlanfedezetű fogyasztási hitelezés, lakás és kereskedelmi ingatlanfinanszírozás stb.)*

Az MNB hitelezési felmérése 2009 harmadik negyedévére visszatekintve a lakossági hitelkereslet csökkenését jelzi előre: összességében csökkent a lakáshitelek iránti kereslet (nettó értelemben a bankok közel 80%-a érzékelt csökkenést), ami határozottan visszaeső forinthitel iránti keresletből és érdemben nem növekvő devizahitel-keresletből tevődött össze. A következő féléves időszakra előre tekintve, a bankok többsége már növekvő keresletre számít mind a devizahitel, mind a forinthitel szegmensben.

A bankok hitelállományát befolyásolni fogja a minőség romlása és a tartalékolás miatt csökkenő nettó hitelállomány, illetve a várhatóan 2010 közepén/második felében kulmináló rosszhitel-állomány mérlegből való kivonása is.

Mivel a bankrendszer mérlege forintban, a hitelek többsége devizában van, az árfolyam alakulása is hatással van a mérleg illetve a hitelek összegére, mint azt a 2009 elejei devizaválság illetve az azt követő forinterősödés is megmutatta.

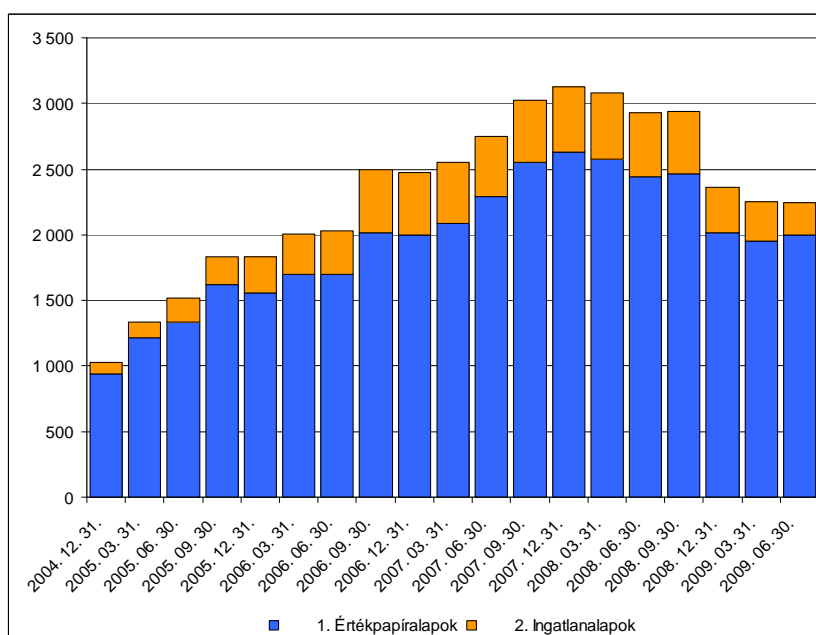
Háztartások pénzügyi eszközeinek alakulása Md Ft-ban (hitelek, S.14)

	2007Q4	2008Q1	2008Q2	2008Q3	2008Q4	2009Q1	2009Q2
Konszolidált, negyedéves tranzakciók	348,3	309,3	386,2	388,1	185,3	-36,4	16,0
Konszolidált, negyedéves átértékelődések	34,3	358,6	-544,7	232,2	862,5	964,6	-922,8
Konszolidált, negyedéves állományváltozás	382,6	667,9	-158,4	620,3	1 047,8	928,3	-906,8
Konszolidált állományok, időszak végén	7 447,4	8 110,9	7 952,4	8 572,7	9 620,5	10 548,7	9 641,9

Forrás: MNB A nemzetgazdaság pénzügyi számlái.

- f. A lakosság hitelfelvételi kedve és lehetősége megcsappanásával párhuzamosan *csökkenni fog a lakosság nem-banki hiteleinek volumene* is. Ez elsősorban a gépkocsi-finanszírozást és a lakásvásárlás alternatív finanszírozását fogja érinteni. Mivel mindkét üzletág közvetve vagy közvetlenül banki hitelekből finanszírozza tevékenységét, várható a pénzügyi vállalkozásoknak nyújtott banki hitelek volumenének visszaesése. Míg az alternatív lakásfinanszírozást csak a volumen visszaesése, addig a gépkocsi-finanszírozást a növekvő nemfizetés és gépkocsi visszavétel, és az ezzel járó komoly veszteség is sújtani fogja, ami visszahat a bankok hitelezési kedvére és eredményére is.
- g. A *vagyonkezelési üzletágban* az ügyfelek a magyar tőkepiac rendkívüli, még a nyugatit is meghaladó mértékű árfolyamvesztése nagyobb óvatosságra int. Mivel a magyar tőkepiac még rövid életű, a részvények hosszabb távon az egyéb befektetéseket meghaladó hozama csak korlátozottan érvényesült, az azonnali jelentős visszaesés viszont igen negatív szentimentet keltett.

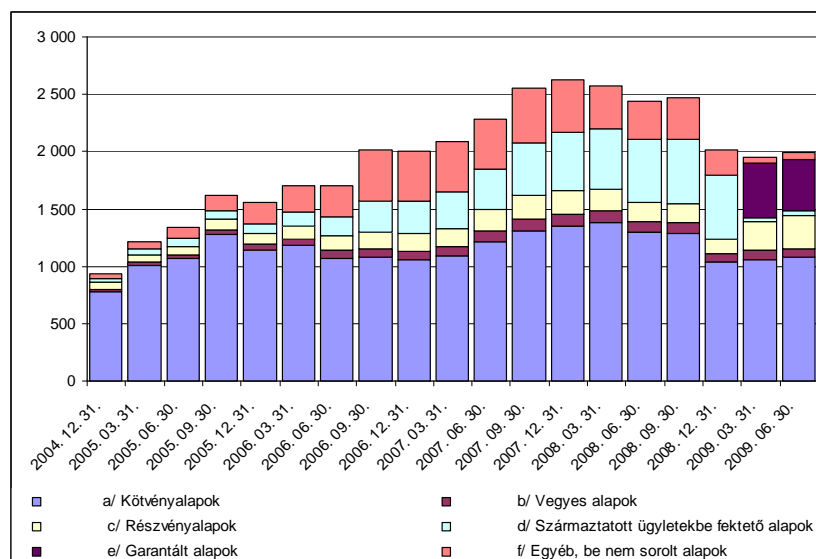
Befektetési alapok nettó eszközértéke Mrd Ft

A befektetési alapok eszközértékének szinte töretlen növekedése a válság hatására megállt, és mind a kivonás, mind az árfolyam-alakulás következtében jelentősen, közel 1.000 milliárd forinttal visszaesett.

Az eszközalapok mindegyik válfaját érintette a visszaesés, bár a részvényalapok a piacok 2009. évi kedvező alakulása miatt idén 121%-kal növelték eszközértéküket.

Értékpapír-befektetési alapok eszközértékének alakulása, Md Ft

A lakosság kockázati étvágányának csökkenése és hozamjövdelem-vadászatának erősödése a kockázatosabb alapok növekedésének lassulását, esetleg további visszaesését okozhatja, ugyanakkor a szerkezetében a biztonságosabb befektetési formák irányába mozdul, mint azt a garantált (de alacsonyabb hozamú) alapok sikere mutatja. Ez részben segíti a bankokat, de amint a kamatszint csökkentése tovább folytatódik, egyre nehezebbé válhat a bankok számára a jövedelmező

betétgyűjtés növelése. Ugyanakkor az alapok visszaesése jelentős jövedelemtől fosztja meg a bankokat, mivel a legnagyobb alapkezelők mind banki tulajdonban vannak.

A vagyonkezelésben azok a bankok várhatnak sikert, amelyek az ügyfelek mélyebb ismerete alapján egyéni élethelyzetre és pályára szabott portfóliót tudnak kialakítani és menedzselni, hatékonyabb tanácsadással és a portfólióval kapcsolatos teljes körű információval tudnak szolgálni, kiemelt személyes szolgáltatást és árazást biztosítanak.

- h. Az elmúlt évek rohamos banki növekedése és a penetráció gyorsulása ellenére a magyar bankpiac az alapvető banki szolgáltatások szempontjából még mindig alulbankosított. Emiatt az elkövetkező időben továbbra is *növekedés várható a tranzakciós szolgáltatásokban, a kártyaüzletágban, az internet és mobil bankolásban.*
- i. A hazai tőkepiac, elsősorban kötvénypiac fejletlensége is hozzájárult ahhoz, hogy a hitelek dinamikus növekedése, illetve a válság során kialakult likviditáshiány időszakában a magyar bankok rászorultsága a külföldi finanszírozásra magas, szinte kizárólagos volt. A bankoknak erőfeszítéseket kell tenni annak érdekében hogy a *belső tőkepiac kialakuljon és gyorsan fejlődjön*, és lehetőséget nyújtson a hazai valutában várhatóan növekvő arányú hitelezés forrásainak biztosításához.
- j. Várható a bankassurance üzletág, azaz biztosítási termékek bankfiókokban történő értékesítésének további növekedése, ugyanakkor a bankassurance banki modell hanyatlása, a bankok és biztosítók elválása valószínűsíthető.